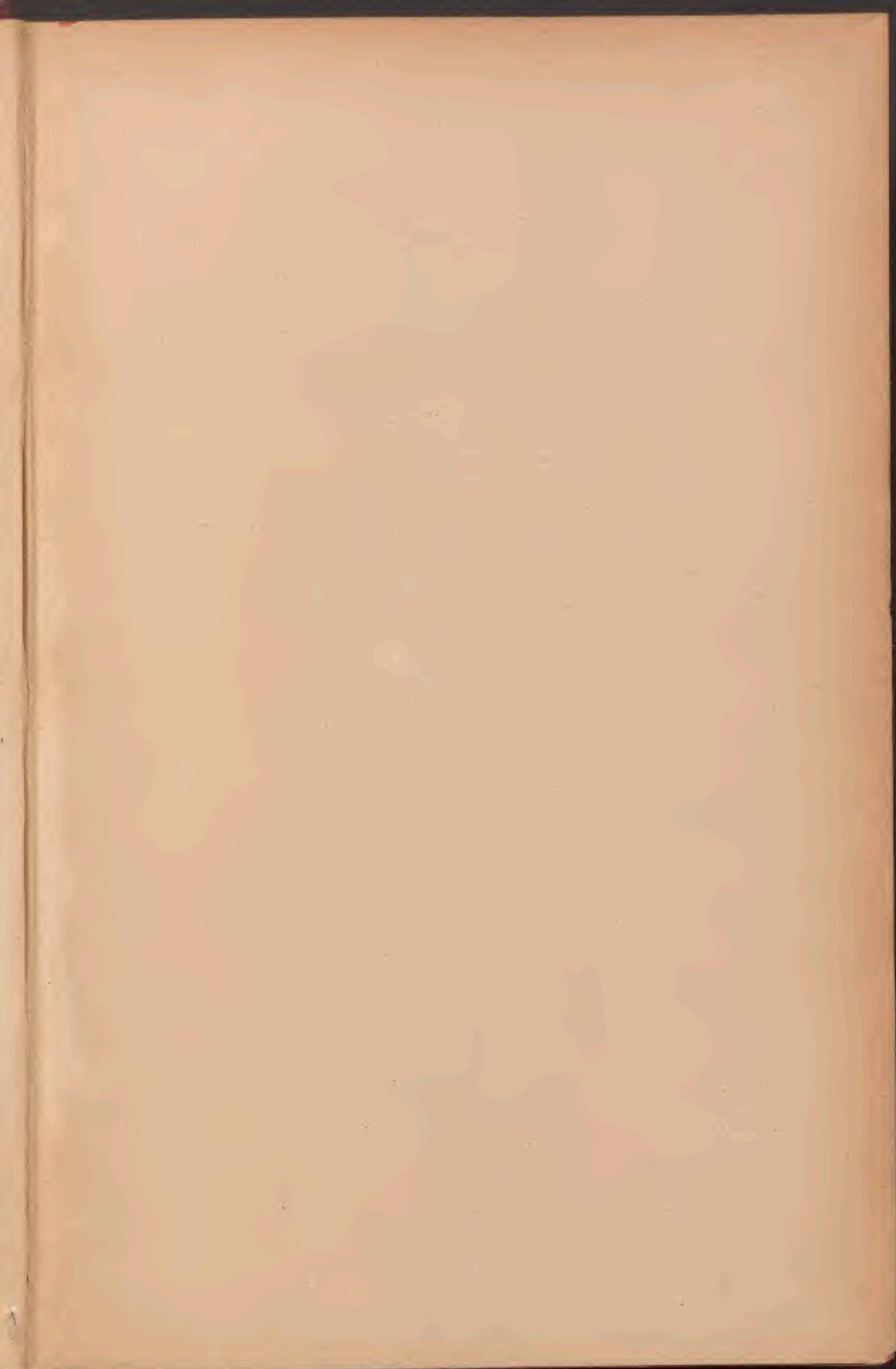
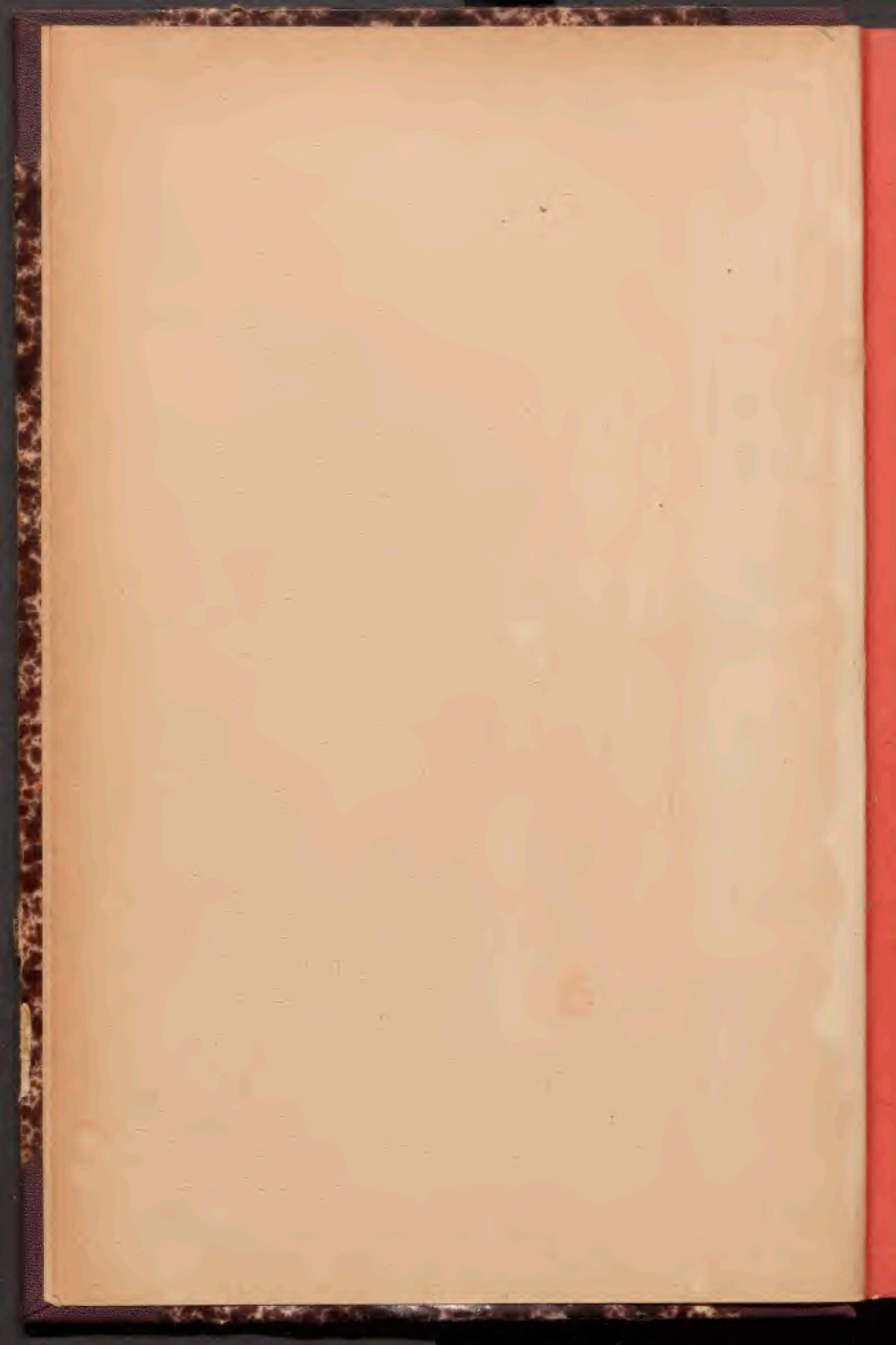

856

L. III. 5

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

III ՏԱՐԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№. 1

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

1903

ԹԻՖԼԻՍ

Արագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի:

Միքայելեան փողոց № 81.

1903

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 1

	Երև.
1. ՄԻՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, գէղ Ա. Ահարոնեանի	5
2. ՓԱՐԻԱՆԱ, լեզենդ, Յով. Թումանեանի	33
3. ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋԸ, յօդ. Առանձարի	39
4. ՎԱՌ ԵՐԿԻՆՔԸ..., բանաստեղծ. Ա. Խաճակեանի	56
5. ՇՈՒՇՈՒՅ—ԹԱՐԻԶ, ճանապ. նկատառ. բժ. Բ. Օհանեանի	57
6. ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ ԱՍՈՐԻՆԵՐԸ, յօդ. Ե. Փրանգեանի	69
7. ՀԱՅ ԿՆՈՋ ՁԱՅՆԸ, յօդ. Տիկին Հրանդշի	77
8. ՆԵՐՍԸ, գրամատիկ. պատկեր Մ. Մետերլինկի, թարգմ. Ա. Ա.	88
9. ԵՍ ԳԻՏԵՄ..., բանաստեղծութիւն Ա. Խաճակեանի	100
10. ԳԵՐՄԱՆՈՒՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱԶՄԸ, յօդ. Quidam-ի	101
11. ՆԵԿՐԱՍՍՈՎԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂՇՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՅ, թարգմ. Ա. Ծառաբեանի	116
12. ՅՐԱՆՍՍՈՅԻ ՄԷԿ ՔԱՆԻ ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉ-ՆԵՐ, յօդ. Տիգրանի	119
13. ՇՎԵՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂ, Կուրբաթ-Հարունի	131
14. ՓՕԼԻՍ, յիշողութիւն Սեդրակ Օտեանի	139
15. ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՍՈՒԹԻՒՆ.— 1) Mars. «Գոյրը».— 2) Յար. Թումանեան. «Նուագներ».— 3) Յար. Թումանեան. «Մուսա».— 4) Կ. Ստեփանեան. «Սրտի խորքերը».— 5) Մ. Գօրկիյ. «Ամալի դաշտում», Թարգմ. Ա. Մ-ի.— 6) Ա. Չէխով. «Գիմակ», Թարգմ. Յ. Ե.— Ի. 7) Վ. Գարշին. «Ազդանշան», Թարգմ.— 8) Գ. Գր Մօլլասան. «Հայր Միօնը», Թարգմ. Ա. Տ.— Պ.— Ի. 9) Բերդնիկով. «Նոր պետութեան վերաբեր. դէպի կրօնը», Թարգմ. Գ. Ալթ., Տ. Յ.	
Պ. Գաղբաշեանի պատասխանի ստեղծ. Ստ. Մալխասեանցի.	159
Նոր ստացուած գրքեր	175
16. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ.— Մանգանէզ եւ նրա արդիւնաբերութիւնը Կովկասում, Յ. Կարապետեանի	176
17. ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ. Ախաբաղաբի գաւառի հայ եկեղեցական հաշիւները	181
18. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ.— Մոսկուայի ղեղարուեստական թատրոնը.— ձարտարապետական նոր ոճ.— Մաքսիմ-Գօրկիյի «На дне» պիեսը Գեղարուեստական թատրոնի բեմի վրայ.— Այդ պիեսի համառօտ բովանդակութիւնը Լ. Ա.— Տիկին Սիրանդշի Թիֆլիսում.— Ա. Գամեանի յիշատակին ցերեկոյթ Տ.	186

Նոր շրջան III տարի

Հրատ. XV տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա.ՄՍԱԳԻՐ

№ 1

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

1903

ԹԻՖԼԻՍ

Արագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի:

Միքայելեան փողոց № 81.

1903

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 27 января, 1903 г.

ԲՈՎԼԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 1

	Երէս
1. ԽՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, վեպ Ա. Ահարոնեանի . . .	5
2. ՓԱՐԻՍՆԱ, լեզուի, Յով. Թումանեանի . . .	33
3. ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՁԸ, յօդ. Առանձարի . . .	39
4. ՎԱՌ ԵՐԿԻՆՔԸ... բանաստեղծ. Ա. Խաչակեանի . . .	56
5. ՇՈՒՇՈՒՑ—ԹԱԻՐԻՉ, ճանապ. նկատող. բժ. Բ. Օհանեանի . . .	57
6. ՊԱՐԱԿԱՍՏԱՆԻ ԱՍՈՐԻՆԵՐԸ, յօդ. Ե. Փրանգեանի . . .	69
7. ՀԱՅ ԿՆՈՉ ՉԱՅՆԸ, յօդ. Տիկին Հրանդշի . . .	77
8. ՆԵՐՍԸ, գրամատիկ. պատկեր Մ. Մետերլինկի, թարգմ. Ա. Ա. . .	88
9. ԵՍ ԳԻՏԵ՛Մ... բանաստեղծութիւն Ա. Խաչակեանի . . .	100
10. ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱԶՄԸ, յօդ. Quidam-ի . . .	101
11. ՆԵԿՐԱՍՕՎԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂՇՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ, թարգմ. Ալ. Ծառուբեանի . . .	116
12. ՅՐԱՆԱՍՅԻ ՄԷԿ ՔԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ, յօդ. Տիգրանի . . .	119
13. ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂ, Կուրքաթ-Հարունի . . .	131
14. ՓՕԼԻՍ, յիշողութիւն Սեդրակ Օտեանի . . .	139
15. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.— 1) Mars. «Բոյրը».— 2) Յար. Թումանեան. «Կուսակներ».— 3) Յար. Թումանեան. «Մուսա».— 4) Կ. Ստեփանեան. «Սրտի խորքերից».— 5) Մ. Գօրկիյ. «Ամայի դաշտում», թարգմ. Ա. Մ-ի.— 6) Ա. Չէխով. «Գիւմակ», թարգմ. Յ. Ե.— Ի. 7) Վ. Գարշին. «Ազդանշան», թարգմ.— 8) Գ. Իր Մօսպատն. «Հայր Միլօնը», թարգմ. Ա. Տ.— Գ.— Ի. 9) Բերդիլիով. «Կոր պետութեան վերաբեր. դէպի կրօնը», թարգմ. Գ. Ալթ., Տ. Ե. . .	
Պ. Դաղքաշեանի պատասխանի առթիւ. Ստ. Մալխասեանցի . . .	159
Նոր ստացուած գրքեր . . .	175
16. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ.— Մանգանէզ եւ նրա արդիւնաբերութիւնը Կովկասում, Ե. Կարապետեանի . . .	176
17. ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ. Ախալքալաքի դաւառի հայ եկեղեցական հաշիւները . . .	181
18. ԳԵՂԱՐՈՒԹԵՍԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ.— Մոսկուայի գեղարուեստական թատրոնը.— ճարտարապետական նոր ոճը.— Մարսիմ-Գօրկիյի «На дне» պիեսը Գեղարուեստական թատրոնի բեմի վրայ.— Այդ պիեսի համառօտ բովանդակութիւնը Լ. Ս.— Տիկին Սիրանոյշը Թիֆլիսում.— Աղամեանի յիշատակին ցերեկոյթ Տ. . .	186

19. **ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.** — Արեւելցու վերաբերմունքը դէպի «բարեխոսները».— Հարստութեան հասարակական ծաղումը.— Հասարակութիւնը բարոյական իրաւունք ունի բարեգործութիւն պահանջելու հարուստներից.— Խրոնց եկամուտի որ մասն են նուիրում մեր բարեգործները.— Նիւթական ոյժի հասարակական ստեղծարարութիւնը.— Մայրենի լեզուի նշանակութիւնը ժողովրդական դպրոցներում.— Պարբերական մամուլի հարիւրամեակը Ռուսաստանում, *Լեւոն Սարգսեանի*
 Ֆինանսների միջնորդի զեկուցումը.— Նոր հայերէն թերթ.— Հայոց հոգեւոր վարչութեան դատը 194
20. **ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.** — Կեանքի հակասական կազմուածքը.— Օսկարտիւնիստ արմատականի փետուրներով զարդարուած.— Միշտ իր համոզմունքներին հաստատ քաղաքական դործիչը.— Ժօրէսի ճառը եւրոպական խաղաղութեան մասին.— Մակեդոնիան դիպլոմատների մրցման զոհ, *Լ. Ս.*
 Պատրիարք Օրմանեանին սպանելու փորձը.— Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսի հաստատումը.— Ատրպատականի թեմի համար կազմուած կանոնադրութիւն: 211
21. **ՊԱՐԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.** 220
22. **ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.** 230
23. **ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ.** 231
24. **ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ** «
25. **ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.**
26. **ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ, Ա. Ըօլլէսի՝ Հրաչարի դարը, Թարգմ. Սա. Լիսիցեանի** 1—32

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագիրներից զրել պարզ, մտնաւանդ թուրք, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ:

2. Զննդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատունը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձուում: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:

3. Գրուածքների վարձատրութեան շտաբը որոշում է խմբագրութիւնը:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերադարձում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուշի» համարը չ'օտաջուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեան տեղեկութիւն տալ մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Այդ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պոստային զրասենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չի յանձնուած զանգատուորին:

ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ

I

Առաւօտ էր. Գայլառուայ լճակը դեռ չէր ազատուել վաղորդեան մշուշից, որ մի փոքր բարձրացած ջրի մակերևոյթից, թափանցիկ ամպի պէս հանդարտ կանգնել էր վերևում, կարծես դժուարութեամբ էր բաժանուում իր յեղեղեղուտ անկողնից, ուր անց էր կացրել գիշերը լճակի գրկում: Գարնանային առաւօտեան շողերով ողորդւած վճիռ լճակը գրաւիչ նազանքով ծփծփում էր հանդարտ, ծոյլ-ծոյլ շոյում էր իր կանաչադարձ տփերը, նման քնից հոր արթնցած գեղեցիկուհու, որ կիսամերկ պառկած՝ ձգձգւում, յօրանջում է մեղմիւ և պարանքով ցնցում, փռում է իր հարստ վարսերը: Թեկի գեփիւնն անցնում էր ջրի մակերևոյթով, ալեակները իրար էին գիպում և միեւնոյն անկողնում կռք կռքի պառկած չորաճճի մանուկների պէս ասես քշիչում էին իրար ականջում, բաներ պատմում և սպառ միահամուռ քրքջոյ բարձրացնում: Ալեակների շարժումից ջրերի մակերևոյթի վրայ անթիւ, մանր պսպղուն օղակներ էին կազմում, որոնք փրփրուն կնճիւնների պէս փայլւում էին և խաղում արևի գրաւիչ շողերի երեսին:

Սպիտակ ձկնկոյները, վայրենի մեծ ու փոքր բազերը և այլ ջրային թռչունների մեծ բազմութիւն և բամբերով խաղում էին ջրերի վրայ, յաղում արեւները,

իրանց առաւօտեան որսը կատարում, սուր ճիչերով խնդակցութիւն յայտնելով ծագող արեւին: Կարմրախոյտ ձկները բազմաթիւ վտառներով խաղում էին ափերի մօտ, երբեմն երբեմն իրանց վարդադոյն թևերը ցոյց տալով արեւին կամ նրանցից մէկն ու մէկը ցատկում էր վեր ջրի մակերևոյթից, կարծես ձկնկուլների ճաշակը դրդուելու համար մի վայրկեան պսպղում, ոսկեզօծւում էր արևի շողերի առաջ, ապա նորէն ծածկւում ջրերի վճիռ ծոցում:

Լճի կենտրոնում մշուշի միջից սևին էր տալիս կըղզին, մութ ու անձև զանգուած, որ կարծես լողում էր ջրերի մէջ, իսկ նրա դէմ ու դէմը, ցամաքի մի կողմ, երկարացած բազուկի պէս ձգուած մինչև լճի խորքը, կարծես աշխատում էր բռնել, դուրս քաշել ջրերի մէջ մնացած իր եղբօրը՝ կղզին, բայց ալիքները չէին թողնում, նրանք յուզւում ու խաղում էին երկսի մէջ, ասես հեգնելով նրանց անօգուտ ճիգերը: Հեռու արևելքում Մասիսը սպիտակափառ գլուխը բարձրացրած՝ իր չորս կողմի բլուրների և սարերի կատարների վրայից ասես աշխատում էր լծակին նայել, իր պատկերը տեսնել նրա վճիռ ջրերում, բայց իր անդօրութեան մէջ գլուխը քաշ էր ձգել, մոռալուել ինչպէս մի վշտացած ծեր իշխան, որ առաջին անգամն է զգում զօրութեան թուլանալը: Բարդուղեան լեռներն իրանց ալիւր մօր փէշերից բռնած մանուկների պէս իրար հրհրելով ձգւում, գալիս էին հիւսիսից, նրանց առաջապահները՝ Սինակայ սարերը արդէն գրաւել էին լճակի հիւսիսային ափերը և ոտները կախած ջրերի մէջ կարծես գոհութեամբ ժլատում էին իրանց այս յաջողութեան համար և չարածճի կերպով ալիքների հետ խաղալով հեգնում էին յետ մնացած ընկերներին: Աւելի հեռու հարաւում՝ Սուկաւէտ ու Ջրաբաշխ լեռները ախրութեամբ գիտում էին լիճն ու իր չրջակայքը և կարծես դժգոհ էին որ իրանց քոյրերի պէս չեն կարող գրկել, գուրգուրել այդ յեղշիշուկ գեղեցկուհուն, որի գալար մարմինը ալեղի պէս

կորացած, փարեղ էր շրջապատի լեռներին, կանաչավարդ-
ափերի մէջ նազելով հեռւմ էր մերթ մէկին, մերթ միւ-
սին ժպտալով։ Օգը լի էր ցօղավարդ ու ծաղկաւէտ
մարդագետիններէց բարձրացող նուրբ անուշահոտու-
թեամբ, ողջ շրջակայքը կարծես բաւմունք էր արտա-
շնչում։ Այդ ժամին գեղեցիկ էր և՛ ծովակը և՛ Մասի-
սի թիկունքից բարձրացող արեւը և՛ ծաղկավարդ լեռ-
ներն ու ձորերը իրանց վաղորդեան մշուշով, որ նուրբ
քողի պէս թափանցիկ ծաւրերով սքողում էր ամեն ինչ։

Օրուայ այդ ժամին Արեգին գիւղից մի երիտա-
սարդ գուրս եկաւ և հանդարտ քայլում էր գաշտերով
գէպի լճակը։ Նա բարձրահասակ էր և գեղատեսիլ,
գլխարկը ճակատի վրայ իջեցրած, շուրջը չէր նայում։
Գնում էր գլխակոր, խիստ մտապէս կերպարանքով։ Նա
հասաւ լճին, անցաւ գէպի թերակղզին, առաջ անցաւ
մինչև ծայրը, բարձրացաւ աւերակ վանքի քարերի վրայ
և հայեացքն ուղղեց գէպի հեռու, գէպի շրջապատի
լեռները։ Յետոյ նրան գրաւեցին զոյգ հաւալուսներ, որոնք
փռաահեղօրէն լողում էին կապոյտ ջրերի վրայ իրար
գուրգուրելով քնքոյշ հպումով։

—Նրանի՛ ձեզ, մրմնջացին նրա շրթունքները։

Թռչունները մի վայրկեան նայեցին այս մար-
դուն, նա անշարժ նստած էր, ուստի շարունակեցին
իրանց սրբը։ Նրանց բաց վարդազոյն փետուրները փայլ-
ւում էին արեւի շողերի տակ և իրանց ցցունքավարդ
գլուխներն անդադար ներս էին թաղում ջրերի մէջ,
տափակ լայն կտցով բռնում էին ձկները, ապա բարձ-
րացնում գէպի վեր իրանց պարանոցը, պահում ուղղա-
հայեաց, ձուկն ընկնում էր կսկորդի տակի լայն, գեղ-
նասուն պարկի մէջ, և կրկին թաղում էին գլուխները
ջրերի մէջ։ Նրանցից հեռու բազերի երամները օրօր-
ւում էին ալիքների վրայ կամ խաղաղ կորչում էին ջրե-
րի տակ, մի այլ տեղում խմբով յայանուկուս համար։

Նրկտասարդը շարունակում էր նայել, և կարծես
ձանձրացած այս բոլորից, նստած տեղում երեսի վրայ

ընկաւ և նայում էր հէնց իր առաջը ծփծփացող ալիքներին, ուր ձկներն ահագին բաղմունքեամբ հաւաքուած իրար սղմում, հրհրում էին քարերի մօտ. երիտասարդը մի խիճ առաւ, ձգեց նրանց վտառի մէջ, կենդանիները ցրիւ եկան և կորան ջրի խորքում:

— Ի՞նչ էլ ձանձրալի էք, գնացէք, դարձեալ մըր՝ մընջաց երիտասարդը:

Արեւը բարձրացաւ, մշուշը վերացաւ, առաւօտեան հովն իսպառ դադարեց, փոքրիկ ալեակներն էլ խաղաղուեցին. լճի մակերևոյթը հարթ հաւասար ապակու պէս այժմ պսպղում էր ակնախափ պայլով, արևի շողերն ասես էլ չէին ներս թափանցում, այլ անդրադառնում էին և բեկբեկում մթնոլորտի մէջ օսկեդոյն խուրձերով:

Երիտասարդը նայում էր և չը կարողացաւ նկատել, թէ ինչպէս մի տարիքաւոր կին, որ դիւղից նոյն ժամին դուրս գալով քայլ առ քայլ հետևել էր նրան, հասել էր նոյն լճերակղզուն, անցել է հինաւուրց վանքի աւերակներից և այժմ մի փոքր հեռու կանգնած՝ ուշի ուշով հետևում էր նրան, նայում էր նրա շարժումներին ծայրայեղ զգուշութեամբ: Կինը երևի արտասուում էր, նա բարձրացրեց առաջի գոգնոցը աչքերը սրբելու, այդ շարժումը խրանեցրեց հաւալումներին, նրանք մի անախորժ ճիչ արձակելով իրանց լայն թևերը զարկեցին ջրի մակերևոյթին, մի քանի անգամ թափ առան և բարձրացան օդի մէջ: Նրանց հանած աղմուկից վախեցած նաև բազերն իրար անցան, կռկռացին, ձկնկուլներն էլ միւս կողմից խառնուեցին, ճչացին և ամենքը, կարծես խօսք մէկ արած, թռան դէպի Բայազէտի շամբուաները:

Երիտասարդը ցնցուեց, գլուխը բարձրացրեց, շուրջը նայեց և տեսաւ տարիքաւոր կնոջը և սօքի կանգնած լուռ նայում էր մռայլ, վշտոտ հայեացքով:

— Ա՜ճ, քի մեռնեմ, զնաւիս, դառնուիս, ինչ է պատահել, եղները դռմում մնացին, արօրը դրանը, ինչո՞ւ ես մօրս ողջ ողջ թաղում, քեզ ինչ է եղել, երեսիդ նայեցի, սղաւոր բալա, և յետևիցդ ընկած եկայ:

Երիտասարդը շարունակում էր նայել մօրը միևնոյն ցաւոտ հայեացքով, ապա առաջացաւ դէպի նա, ձեռքն ուսին դրեց. մայրն արցունքոտ աղաչական աչքերը նրան դարձրեց.

— Տուն գնա՛ մայրիկ, ես կը դամ, կը դամ, ասաց Ասօն և հեռացաւ գնաց դէպի հեռաւոր ամերը, հեռաւոր լեռները:

Մայրը կանգնած՝ նայում էր նրա յետևից երկար ժամանակ, երբ որդին ծածկուեց, գոգնոցով աչքերը սրբեց, մտաւ աւերակ եկեղեցին, ծունկ չռեց մամռապատ քարերի վրայ և աղօթում էր, աղօթում իր որդու համար, որ չարից ազատ մնայ:

Ճաշ էր արդէն, երբ նա աղօթքը վերջացրեց և երեւալով ու վշլշալով տուն դարձաւ ջարդուած:

II

Ա... գիւղում ոչ ոք չիմացաւ, թէ ինչո՞ւ յանկարծ սուս կացաւ Ասօն: Գիւղի ամենից սիրուն, ամենից սըրտոտ, ամենից ուրախ այդ տղամարդը, աղջիկների սիրոյ, երազների գողտրիկ առարկան, «Ջան-գիւլիւմի» վիճակախաղի մշտական հերոսը յանկարծ մուայլուեց ու լռեց: Ասօն մեջեջ՝ ինչպէս կարկաչին աղբիւրը խեղտուած երաշտից, ինչպէս սաղարդում երգող փոքրիկ թռուչունը, որ ամպերի տակ յանկարծ նշմարում է բազէի ստուերը: Այնպէս լռեց Ասօն:

Նա տխուր էր, նա դարդ ունէր: Յաւեր կան, որ հսկայ սարն էլ տանել չի կարող, ջահիլ դալար սիրտն ի՞նչ անի, երբ հոգին մեմուռ է լալիս ու կրծքի տակ փոթորիկ կայ՝ ձեռքն ինչո՞ւ գործի, ի՞նչպէս գործ: Գիշերն ամբողջ Ասօն անկողնում իր բարձր ճմեռեց, կուճքը շանդռեց, շրթունքները կծստեց, մրմնջաց, տնքաց, լուսաբացին վերկացաւ, թողեց եղներն ու արօր, պատից կախած թողեց կաշուէ խարաղանն և հաստ քղանը, վըշ-

սոտ հայեացք ձգեց այդ բոլորի վրայ և լուռ դուրս եկաւ գոնից։ Մայրը հասկացաւ, որ սրգին մեծ ցաւ ունի, ողջ գիշերը հետեւել էր նրա տնքացին։

— Ասօ, սրգի, վար ու ցանքը, արտն ու արօր, ցաւդ ինչ է սրգի ջան, հիւսնդ ես։

— Ձեմ կարող մայրիկ, աշխատանքը ձեռքիցս վայր է ընկնում։ Եւ նա դուրս գնաց, բայց մայրն ինչպէս համբերէր, դուրս եկաւ յետեւից ու քայլեց կամացուկ, իմանալով համար թէ ուր է գնում սրգին։ Ասօն վանքի տւերակներում մօրը ճանապարհ դրեց և ինքը անորոշ մղար հայեացքով գնաց թափառելու գաշտերի և ձուրերի խուլ հեռաւորութեան մէջ։ Եւ մայրը՝ խեղճ նուստփարը, ցաւած սրտով տուն եկաւ, նայեց սրահում, աչքերը յառեց դրանք, մինչև երեկոյ սրգուն էր սպասում, իսկ նա չը կար ու չը կար, ասաց կը գամ, մայրը հաւատաց, բայց չեկաւ։ Եւ նուստփարը նստած մտածում է հազար ու մի սև բաներ և անցեալից շատ յուշեր ու պատկերներ մէկիկ մէկիկ եկան ներկայացան նրա աչքին. նրանք ամենքն էլ խօսում են իր տնից, իր օջաղից և շարքն այնքան երկար է, որ հասնում է մինչև իր ամուսնութեան առաջին տարիները, մինչև իր հարսնութիւնը։ Ի՞նչ օրեր էին։

Լաւ է յիշում նուստփարը. նա նոր ամուսնացել է Մուրադի հետ. օջաղը շէն է, բաղդը ժպտում է, նա ջահիլ, սիրուն կին է, ցանք ու արտ ունին, լուծ ու եղ ունին։ Յետոյ վրայ են հասնում նոր աւելի երջանիկ օրեր, նուստփարը մայր է, երկու գոզարիկ երեխաների մայր, նախ ծնուեց Գրքօն, երկու տարի յետոյ աշխարհ եկաւ Ասօն, իր թառլան Ասօն։ Մեծացան, հօրը թե ու թիկունք դարձան։ Ա՜հ, երբ երեկոները իր զոյգ զաւակները զոյգ արծիւների պէս եգների մէջքին թառած գաշտից տուն էին գալիս, երբ նրանց ձայնը հնչում էր դրան առաջ, ինչ էին զգում հայրն ու մայրը։ Լաւ էր էէ... շէն, պայծառ օջաղ, ժրտջան գլխաւորը՝ բարի աշխատաւոր ամուսինը կենդանի, սրգիներն՝ աննման։ Հե-

ուս են այդ բոլորը, երազի պէս են դալիս անցնում նրա աչքի առաջով:

Յիշում է ինչպէս հիմա. Նունուֆարն Ասօին էր շատ սիրում, հայրը՝ Գրքօին: Մեծն աւելի աշխատասէր, հօրն աւելի հնազանդ էր, իսկ Ասօն, դէ նա ուրիշ բան էր: Նա կարծես արծւի ճուռ լինէր, կարծես այս աշխարհում, այս երկնքի տակ, սեւաւոր, ցուռու գիւղում ծնուած չը լինէր, նա գեղեցիկ էր և սիրում էր, որ ամեն բան լաւ, գեղեցիկ, դրաւիչ լինի, որ աշխարհում գէշ բան չը լինի: Այն նրա գլխարկը, այն միշտ թեք դրած գլխարկը, որ այնպէս սաղում էր նրա լայն երեսին, մազի այն փունջը, սիրուն գալարուն փունջը, որ կախուած էր ճակատի վրայ աջ կողմից:

Փոքր Ժամանակ՝ Նունուֆարը լաւ յիշում է, նա Ասօին տանում էր հետը դաշտ, երբ ինքը գնում էր բանջար քաղելու: Ասօն հեռանում էր խմբից ծածկւում խոտերի մէջ և յետոյ վերադառնում ուրախ ուրախ կանչելով մի հազուադէպ ծաղիկ ձեռքին բերում էր մօրը ցոյց տալիս:

— Տես, տես մայրիկ, որքան գեղեցիկ է, ծմակում գտայ, բարձր տեղ էր է՛հ հեռուից տեսայ, չանգուելով բարձրացայ և քաղեցի, էլի կ'երթամ: Թէ գտնեմ, կը բերեմ: Եւ երեխան կարմրած, հեալով նորէն վազում էր ծածկւում խոտերի մէջ, նոր ծաղիկներ հաւաքում, և դարձեալ ճշտով, ուրախ ուրախ մօրը բերում: Իսկ թիթեռները, ախ նա որքան էր սիրում, ինչպէս էր ընկնում նրանց յետևից, մանաւանդ՝ երբ թռեւրը դոյնգդոյն էին ու նախշուն: Փանի՛ քանի անգամ լաց է եղել, երբ երկար չարչարուելուց յետոյ չի կարողացել բռնել ցանկացած սիրուն թիթեռ:

Հապա ամպերը... Ասօի մշտական սիրոյ, հիացմունքի այդ առարկաները: Մայրը քաղհան է անում, իսկ փոքրիկ Ասօն պառկել է խոտերի մէջ, ձեռքերը գլխի տակ դրած անյապ նայում է դէպի երկինք, ուշադիր, բորբոքուած աչքերով, ամպերի խաղին է հետևում, նը-

րանց զանազան ձևերը գիտում: Այդ երկնային խաղը յափշտակում է նրա մանկական ոգին, Ասոն տեսնում է նրանց ցրիւ գալը պատառ-պատառ, տեսնում է նրանց պարը, պայտաները, հետևում է նրանցից խրաբանչիւրի ամենաքնքրոյշ, ամենանուրբ գալարներին, երազում է կարծես և ապա վազում է մօր մօտ:

—Մայրիկ, մայրիկ, տես այն ամպը, որքան սիրուն է, տես նա գնում է գէպի Մասիս, մայրիկ ինչո՞ւ բոլոր ամպերը գէպի Մասիս են գնում:

Խեղճ մայրը չի հասկանում, թէ իր փոքրիկն ի՞նչ է գտել ամպերի մէջ, բայց սնորոշ կերպով զոտւմ է, որ դա լու բան է, ապա բռնում է իր զաւակի սիրուն գլուխը և խանդավառանքով սղմում է իր բազուկների մէջ, սղմում է մայրական տաք, սիրալիւր կրծքին:

—Ա՛խ, արծիւ բալա:

Նուռուֆարն ինչպէս մոռանայ, մի օր, ա՛խ, հապար երանի էր էն օրին, Ասոն հազիւ տաս-տասներկու տարեկան եզները տարել էր արածացնելու լճի ափերին, ինքը նստել էր մի քարի վրայ, աչքերը յառել ջրերին ամբողջ ժամերով, իսկ եզները աղառ, արձակ ձգւած՝ մտել, տրորել էին հարեան Յուսօի արտառ: Դեռ ճաշ չէր զած՝ մէկ էլ տեսաւ Յուսօն ինքը եզներն առաջն արած եկաւ գոռգոռալով, իսկ նրա յետեից գալիս էր Ասոն գլուխը քաշ և այտերն ուռեցրած, սիրտը լցւած: Հայրը՝ Մուրադը, զայրացած որդու այս անհոգութեան համար յանդիմանել սկսեց.

—Ախր ինչո՞ւ ես թողել եզները հարեանի արտը տրորեն:

Երեխան լուռ էր, գլուխը քաշ ձգած:

—Չէ՛ քեզ եմ հարցնում, կրկնեց հայրն աւելի զայրացած նրա յամառ լուրթեամբ:

—Ես... ես... լճին էի նայում... ձկները խաղում էին... էլ չեմ անի, տապ երեխան հեկեկաց և գլուխը ծածկեց մօր փէշերի մէջ:

Հարեանը ժպտաց, դո՛հ այդ բացատրութեամբ,

Հայրն աւելի խոթողուեց երեխայի այս տարօրինակ պատասխանի վրայ, նա զայրացաւ, որ որդին դաշտ է դընտում փոխանակ եղներին հսկելու, նստում, նայում է, թէ ձկներն ինչպէս են խաղում, ալիքներն ինչպէս են իրար հըհրում. բայց մայրը... դէ ի՞նչ անէր, իր տղան այնպէս էր, սիրուն էր ու սիրուն բանով դրաւում էր. նա դրկեց իր արտասուող զաւակին, համբուրեց թաց աչքերը.

— Օ՛հ, թաւան բաւա, քեզանից ի՞նչ պիտի դուրս գայ: Տարիներ անցան Գրքօն և Ասօն հասած տղամարդիկ դարձան: Հայրն ասում էր, թէ երկսին մի անգամ մից պիտի պսակել և մի օրում հարսանիք անել: Գրքօն նշան դրին, բայց Ասօն ոչ ոքի չհաւանեց, սիրուն չէն, ասում էր: Հայրը փորձեց ստիպել իր ուղած աղջկայ հետ նշանել, իզուր, Ասօն բացէ ի բաց մերժեց: Ճար չը կար, պէտք էր Գրքօն հարսանիք անել Գիւլնաղի Շողերի հետ: Բայց բազմից այլ կերպ էր տնօրինել. հարսանիքից մի քանի շաբաթ առաջ Գրքօն մի քանի ընկերներով Բայազէտի շամբուաների մէջ կինճ որսալու էր գնացել, նոյն երեկոյեան ընկերները նրա անկենդան դին բերին տուն. կատաղի կինճը գնդակից ազատուած, իր փախստի ժամանակ, ժանիքով հարուածել էր Գրքօն և փորը պատուել և տեղն ու տեղը մահացրել: Ի՞նչ, Տէր Աստուած. խեղճ ծնողների գլխին ասեաւ երկնքից քար ընկաւ. բազմից տառջին հարուածները այդ Մուրադի ընտանիքին. բայց ի՞նչ հարուած. ո՞վ կարող էր տանել: Մուրադը նրանից յետոյ երկար չապրեց և նուաճարը մնաց իր մի հատիկ Ասօի և իր տասն տարեկան աղջկայ Շուշիկի հետ: Յաւը մեծ էր, բայց էլի, դէ Ասօն մենակ մի ընտանիք արժէր, նա մենակ մի ամբողջ տուն կը լցնէր, մայրն իր ցաւն Աստծուն յանձնեց և չը որոնձաց: Ասօին աղերսեց, որ իր մեռած եղբոր նշանածը չը թողնի իր հօր օջաղից դուրս գնայ. Գրքօն բաժին չեղաւ, թող ինքն առնի: Ասօն մի փոքր մտածեց մօր առաջարկութեան վրայ և համաձայնեց:

Ելի լաւ էր, Նունուֆարը Ասօի պէս հասած ու նշանուած սրբի ունէր, փոքրիկ Շուշիկն ունէր, այսքան նով էլ դո՛հ էր Աստուծուց. բազմիցս մնն է միշտ ժպտացել, ո՞վ ցաւեր, սեւեր չի տեսել, ո՞վ է այս փուշ աշխարհում կատարեալ երջանիկ: Բայց այժմ այս ինչ է պատահում, բազմիցս այսքանն էլ շատ է համարում: Ի՞նչ ունի Ասօն, որ այս քանի օր է մնայլուել է ու սգուորել: Նունուֆարը հեկեկաց, գոգնոցը դէպի աչքերը տարաւ: Դուռը ճռճոալով բացուեց, ներս եկաւ մի փոքրիկ աղջիկ. Շուշիկն էր, դաշտից էր դալիս և փոքրիկ գոգնոցի մէջ բանջար էր բերում:

—Մայրիկ, Ասօին տեսայ, վազեցի հասայ, վրաս չը նայեց, թողեց գնաց, մայրիկ չորս կողմից ինձ ասացին, թէ եղբայրդ քեզ չի տիրում:

—Օճֆ Շուշիկ ջան, բոլորը գնացին, բոլորը թողին ինձ սգաւոր ու անտէր, մէկ դու մնացիր, բալաս, քո սգաւոր մօրը մխիթարելու: Նունուֆարը դրկեց փոքրիկ աղջկան, որ նայում էր արտասուող մօրը և չէր հասկանում, թէ ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ է արտասուում. ապա ինքն էլ սկսեց լալ:

—Մայրիկ, երբ կը դայ Ասօն, ես նրա համար այսօր այնքան սիրեզ ու զօխ եմ բերե՛լ:

—Կը դայ, կը դայ աղջիկս, Աստուած ողորմած է, կը դայ:

Նրեկոյ էր, արեւը թեքուեց դէպի հորիզոնը, մայրն սպասում էր, Ասօն չը կար և չը կար:

Դաշարը դատարկուեց, մարդիկ յետ եկան, մառախուղն իջաւ, բայց Ասօն չը կար դեռ, մայրն ինքը հոգայ եղները, կերակուր տուեց, գամը մաքրեց և նստեց էլի սղասեց: Շուշիկի հետ կծկուած սրահի թմբի վրայ նա աչքերը յառել էր բակի դրանը: Վերջապէս տանաձայն լսուեց, մայրը վեր կացաւ ընդ առաջ վազեց: Ասօն էր... դարձեալ տխուր, դարձեալ մնայլուած: Մեծ, սիրուն աչքերի վրայ թախիծը ծով էր կապել, գեղեցիկ, առնացի ճակատի վրայ կնճիւնները կախուել էին ինչպէս

մութ ամպեր: Մայրը վախեցած՝ նայում էր և կարծես էլ չէր ճանաչում իր զաւակին, այնքան փոխուել, մաշուել էր նա այս կարճ ժամանակում:

—Ասօ, քե մեռնեմ, ի՜նչ ունես:

—Դարդ ունեմ մայրիկ, դարդ ծովի չափ:

—Յաւդ տանեմ Ասօ, սրդի, ծով դարդդ ինձ տուր, անի, ջահէլ ջիւան քո արեւին թող մութ ամպը հով չանի, դալար կեանքիդ հաստո ծաղկին թող ցաւրս հովը չը դիպչի:

—Ձէ, քեզ չեմ տայ դարդս մայրիկ, մի քիչ կը տամ սարկն՝քարին, մի քիչ կը տամ սև ժայռերին, գիժ գետակին աղերս կանեմ, մի քիչ էլ նա հետը տանի, թէ ծով դարդիցս էլի մնայ, էն էլ սրտունս խոր կը թաղեմ, որ աշխարհում մարդ չիմանայ, դարդս մեծ է, մայրիկ շատ մեծ, թէ որ յանկարծ «խալխն» խմանայ... ախ չեմ կարող, դարդը լաւ է քանց ամթը:

—Հէյրան լինիմ քեզ Ասօ ջան, թող աշխարհում մարդ չիմանայ, դարդդ մենակ խեղճ մօրդ տուր, շատ չեմ պահի լոյս աշխարհում, չոր դիխիս հետ շուտ կը թաղեմ հողի տակ, մի մեծ ծանր քար էլ վրաս քաշիր, ես ու դարդդ ջուխտ քրօջ պէս լաւ կը քնենք փոսի մէջ, էլ աշխարհում մարդ չիմանայ, դարդդ մենակ խեղճ մօրդ տուր:

—Ձէ, չէ, մայրիկ, դուն էք խեղճ ես, սարերն են մեծ, ձորերն են լայն ու խորունկ, մեր գիժ գետն էլ գիտե՞ս իս որքան ուժեղ է, թող որ այնտեղ թաղեմ դարդս, քամիների հետ կը վաղեմ ձորերում, փոթորկի հետ ժայռերի կատարներին կունամ, գիժ գետակի մոնչիւնի հետ ես ցաւիս երգը կասեմ և ամեն տեղ պատառ-պատառ ես ծով դարդս կը փռեմ, թող իմ մայրը չը տանջուի սրտիս խոր-խոր ցաւերով: Հանգիստ մայրիկ, թող ինձ հանգիստ դարդիս հետ:

—Ա՛խ, քե մեռնեմ, էդ ի՜նչ դարդ է, ի՜նչ ամթ, Ասօ ջան, որ սևաւոր մէրդ էլ պէտք է չիմանայ: Օ՛ֆ, օ՛ֆ, Աստուած, մէջք եմ կտրել, ծամ սիպտակել, որ

սեն իմ դաւիթից հետո մնայ, օջաղի ծիլ ծաղիկը չը թողմի, ինչ ես անում կապուտուր Տէր: Ասօ, Ասօ, մեղք է մէրդ, կամ ցաւդ տուր, կամ գերեզման, գաշտ ու ձորերն ինչ ես թափառում:

— Գաշտն ինձ կը փրկի, մայրիկ, դարդս եմ ցանում ձորերովը մէկ, ան, սարեր-ձորեր, ջան ձորեր, ողորմած ձորեր, այնտեղ բաց է մայրիկ, շատ բաց ու արձակ, լիք-լիք կը ծրով շունչ եմ առնում և քամիների թևերի վրայ վազվզում, բաց ճակատս այրուած կուրծքս ծովին եմ տալիս, այնպէս լաւ է, այնպէս հանգիստ, այնտեղ այնքան բան եմ մոռանում, իսկ ինչքան շատ բան է պէտք ինձ մոռանալ:

Նուռուֆարի ջուխտ աչքերից ջուխտ կաթիլներ կախուեցին և չորացած պառաւ այտերն ակօսեցին վերից փոր, բայց մայրական տաք արցունքը չը կարողացաւ մարել զաւակի սրտի կրակը: Սիրող մայրը տանջուած սրգու սրտի դարդը չիմացաւ: Զահիլ-Ջիւան սրտի ցաւը Ա... գիւղն էլ չիմացաւ:

Ասօն դարդ սնէր, դարդ ծովի չափ:

III

Գիւղը գաղտնիք չի սիրում, մեւթ բանից վախնում է: Գիշերը երբ սև խաւարն իջնում է պատում արար-աշխարհ, երբ աչքն ու գլուխը էլ չեն հաշտում իրար հետ, այնքան բաներ կան գիւղում, գաշտերում, սարերում, որոնք ցերեկը ոչինչ են, նոյն իսկ սիրուն գրաւիչ բաներ են, մթնում գառնում են սարսափելի: Մենաւոր ծառը թևեր ու գլուխ է ստանում և բռնեցք է ցոյց տալիս ուշացած ճամբորդին, սարի կատարին չար աչքեր են պլպլում, ժայռը դալարում է, օրօրում, մոցառները հաջում են, թմբերը՝ տնդում, փոսերը՝ հիււում, տերևները փափսում են չար բաներ, առուններն օձերի պէս քսում են, վիշապները բաղմանում, գետերը լըց-

նում են շրջակայքը և ողջ ընտելիւնը դառնում է հազար բերանով, հազար աչքերով, հազար ճիրաններով մի հրէշ, որ խեղտել լափել է ուզում ուշացած ճամբորդին:

Գիւղը մութ բան չի սիրում, գաղտնիքն էլ մութ գիշեր է, հողի է հանում, փայթ չէ նոյն իսկ, թէ դա մի հատիկ սրտում թաղուած ծածուկ վիշա է: Ինչ կարելի այդ գաղտնիքի, թող ամեն բան պարզ, աշխարայ լինի, արեւի պէս պայծառ, սրտերի խորքի խաւարն էլ լաւ չի: Արեգինը տեսաւ Ասօն, ուշի ուշով նայեց նրա ճակատի կնճիռներին, նրա աչքերի մէջ փայլող վշտին, տեսաւ այդ տանջուած դէմքը, այդ ծանր թախիծը և ինքը գիւղն էլ յօնքերը կախեց, աչքերը մռայլեց, երեւի Ասօն մի խորհրդաւոր բան ունէր, մի ծածուկ բան, որ դուցէ նոյնքան ահաւոր նոյնքան անհաճոյ գիւղի համար, որքան մութ գիշերներին ստրերում ձորերում գալարուող ստուերները: Թո՛ղ ամեն բան պարզ լինի, խորհրդաւոր գաղտնիքն ինչ պէտք է, մութից խաւարից միայն չար բան է ծնում, քանի՜ քանի՜ գիւղիներ են արիւնշաղախ փռուել մութ ձորերում ուշ գիշերին. քանի՜ սև բաներ են պատահել սրտերում թաղուած գաղտնիքներից:

Ասօն ինչ ունի, Արեգինը պէտք է իմանայ:

Ասօն լուռ է, մօրն էլ չի ասում իր դարզը, տէրտէրին էլ չի ասում, լայց պէտք է իմանալ, պէտք է սրտնել, քրքրել, ծաղումը պէտք է դտնել, մութ բանի վրայ մի ճրագ վառել, մի շող ցոլացնել: Երեւի մի պատճառ կայ, խօմ Ասօն չէր կարող հէնց այնպէս առանց պատճառի սեւաւորել, լուել, քարանալ: Կամ չար է պատահել, կամ վախեցել է, կամ ո՞վ գիտէ ինչէ: Թէ չէ ինչո՞ւ է գիււհարի պէս աչքերը չռած, մաղերը խառնակ թափառում գաշտերում, վաղում գետի հեռ, հօտաղներին վախեցնում: Հարց ու փորձ արին, դէս ու դէն ընկան պատաներն եկան գնացին Նունուֆարի հեռ փոփոային, գլուխներն օրօրեցին, աղջիկներն էլ իրար մէջ հազար ու մի պատմութիւններ սարքեցին, քչիչացին նրա նշանածի՛ Շողերի անուն էլ մէջ ընկաւ:

երկու անգամ նշանուած աղջիկ, ով գիտէ... լայց այդ բոլորից բան չը դուրս եկաւ:

Ա... գիւղը չիմացաւ Ասօի դարգը, նրա ստորի գաղտնիքը:

Բայց գիւղը գաղտնիք չի սիրում, նա գաղտնիքից վախենում է, նա մտքով բանից դողում է, մի բան պէտք էր անել, մի բան պէտք էր հնարել: Սիրուն «բոյ ու բուսածով» տղամարդ է Ասօն, Արեգինի պարծանքն է, աչքն է, երբ յայտնուում է, ողջ նրան են նայում, մօրը երանի տալիս, մատով իրար ցոյց տալիս, դէ երբ մի ամբողջ գիւղ աչքը անկած մի հատ թիկունքի, մի հատ ճակատի, մի հատ երեսի նայի, դրանից բարի բան չի դուրս գայ: Աչքն ինչ ասես չի անի. Ասօին աչքով են տուել, Ասօն զգուշ է:

Գիւղը հանդատացաւ, էլ գաղտնիք չը կար, այսպէս լաւ էր, ինչ փոքր թէ Ասօն մնաց էլի թափառական, աղաւթը ու մնայլ, որ նա շարունակում է վազվզել գետի ընթացքով մոզերը քամուն տուած, բաւական է, որ այժմ գիւղը գիտէ գաղտնիքը, Ասօին աչքով են տուել, նա զգուշ է: Գաղտնիքի վրայից խաւարը վերացաւ, բանը պարզ էր. աշխարայ, արեւի պէս պայծառ:

Այսպէս լաւ էր:

Մի բան միայն մտքով էր մնացել գիւղի համար, ոչ ոք չէր կարողանում բացատրել, թէ ինչո՞ւ Ասօն գաշտ դնալիս երբէք չի անցնում Շիրինենց փողոցով, որ ամենայարմար և ամենակարգուկ ճանապարհն է գիւղից դուրս գնալու: Ինչո՞ւ է ընտրում խոտոր ճանապարհներ: Առաջ խօսմ'նա այդպէս չէր, նա էլ ողջ գիւղի պէս այդ փողոցով էր անցնում, այժմ յանկարծ ինչ պատահեց:

Նրկար մտածեցին, հազար ու մի ենթադրութիւններ արին, վերջ ի վերջոյ եկան այն եզրակացութեան, թէ այնտեղ՝ Շիրինենց փողոցի վրայ է բնակուում տիրացու Գրիգորը, հաշակաւոր զրբացը, նա՝ որ չարերը կապել, կաշկանդել գիտէ: Դէ, Ասօին չարերը կապել, կաշկանդել են, որ այն կողմերից չ'անցնի, որ անցնի,

ո՞վ գիտէ, կարող է փրկուել: Հաւատացնում էին, որ եթէ Ասօն յանկարծ անցնի այդ փողոցով, տիրացուի զարմանալի սուրբ գրքերի թըլխամը նրա վրայից չար աչքի զօրութիւնը կը հանի, բայց չարը կապել է, նա չի գնայ այն փողոցով, անպատճառ հեռուից կ'երթայ: Զօրով էլ տանել չի կարելի, դա Ասածուն դուր չի գայ: Այս մութ բանն էլ պարզուեց. գիւղն իսպառ հանդստացաւ: Կամաց-կամաց Ասօն իսպառ մոռացուեց, մարդիկ էլ նրանով չէին զբաղւում և արժէր միթէ. Ասօն մի խեղճ ու կրակ խենթ էր, կարծողներ կային նոյն իսկ, թէ դեւերն էլ նրան խեղտում են ամիսը մի երկու անգամ, թէ նա ընկնում, փրփրում է, և հէնց այդ դեւերի համար է չուլերն ընկել, փախչում է նրանցից, որ ազատուի, բայց գեւերը հետեւում են:

Ասօի փոյթը չէր ամենեին, թէ ի՞նչ է մտածում իր մասին գիւղը, նա շարունակում էր իր թափառական կեանքը և մօր բոլոր հարց ու փորձերին տալիս էր խուսափողական պատասխաններ: Երբեմն նոյն իսկ կարծէր, որպէս զիջողութիւն մօր թախանձանքներին նա մի քանի օր իրար վրայ տանն էր մնում, գործի էր կենում, բայց յետոյ նորից թողնում էր ամեն բան և էլի թափառում, օրերով տուն չէր գալիս:

Կամաց-կամաց նա գաշտերի ինքնազլուխ պահապանը դարձաւ, մի երկու անգամ մուրրուած անասուններ բերեց տէրերին յանձնեց, այնպիսի լրջութեամբ և այնպիսի խրատներով ու խորհուրդներով, որ գիւղացիք զարմացած մնացին. խենթի գործ չէր: Այդ քիչ է, երբ նա տեսնում էր գաշտում մէկի ձեռքով կատարւած հարեանի արտի զիւնը, այնպէս էր զայրանում, կարծէր սեփական արտը արորելիս լինէին: Հօտալները հեռուից նրան տեսնելիս աւելի զգոյշ էին պահում իրանց անասունները: Բայց եթէ նա վրայ էր հասնում և մէկին բռնում էր յանցաւորի ձեռքից, ցոյց էր տալիս իր կատարած

չարիքը, նայում էր աչքերի մէջ շեշտակի, ծակող հայեացքով և ասում:

— Սա վատ բան է, վատ բան, դէշ, զարշելի բան է. յոէրն արիւնքըրտինք է թափել, արիւնը սուրբ է, քրտինքը՝ թանկ: Եւ այդ բանը նա ասում էր այնպիսի համոզիչ, ու ջաւոտ շեշտով, որ անկարելի էր նրա հետ չը համաձայնիլ, նրա բորբոքուած լայն բացուած աչքերի մէջ մի բան կար, որից ամենքը քաշւում էին, ոչ ոք չէր կամենում լսել նրա այդ յանդիմանութիւնը, ոչ ոք չէր կամենում նայել նրա այդ տարօրինակ աչքերի մէջ:

Ասօի համար գիւղացիք շարունակում էին ասել, թէ խենթ է, բայց իրանք էլ իրանց հոգու խորքերում անորոշ կերպով զգում էին, թէ նա սովորական ինքն չէ, մի անօրինակ, իտրհրդաւոր բան ունի իր հայեացքի, խօսքերի, վարմունքի ամբողջ արտաքինի մէջ: Ասօն դարձեալ սիրելի էր:

IV

Լճակի ափով այն աղջիկը մենակ էր քայլում: Միջահասակ էր, հարուստ, լիքը մարմնով, մէկն այն գիւղացի աղջիկներից, որոնք համարւում են գեղեցիկ իրանց կարմիր այտերի, կոլոր դէմքի, մեծ աչքերի, երկար մազերի համար: Եւ այդ աղջիկը համարեա վաղում էր առանց յետ նայելու, կարծես յետին ընկած նրան հալածում էին: Նա չէր ճշում, ձայն չէր հանում, բայց արտասուում էր կամացուկ, մի վայրկեան կանգ էր առնում, աչքերը սրբում իր փէշով և կրկին շտապում: Երեք ուրիշ աղջիկներ, երեւի ընկերուհիները նրան յետից կանչում էին.

— Շոգեր, Շոգեր:

Աղջիկը շարունակում էր գնալ:

— Շոգեր մի դնա մենակ, յետ արի. էլ ոչինչ չենք ասի, արի:

Աղջիկը յետ չէր նայում: Լալիս էր և շտապում: Բնկերութիւնները յուսահատուած յետ դարձան դիմեցին դէպի դաշտը, իսկ Շողերը շուտով ծածկուեց բլրի յետևում:

Նա բանջարաքաղի էր դուրս եկել ընկերութիւնների հետ. դէ գնում էին, եկան, համոզեցին, տարան. մայրն էլ յորդորեց, որ գնայ, գուցէ դաշտում մի առ ժամանակ մոռանայ իր ցաւը սրտակիցների շրջանում: Բայց հակառակը դուրս եկաւ. հաղիւ դիւղից մի փոքր հեռացան, որ նրանք իրար հետ փափսալ սկսեցին.

— Աղջի Շողեր, ինչ նիհարել ես, ասաց մէկը:

— Աղջի, ինչպէս գոյնդ ձգել ես, աւելացրեց միւսը:

Այդ էլ անտանելի էր, բայց էլի համբերեց, տալաւ. աշխատեց խօսքը փոխել, երբ մէկ էլ երբորդը մոտեցաւ ու կամացուկ հարցրեց.

— Շողեր, նշանածդ ինչի է քեզ թողնում, խեղճ աղճիկ, ախ եդ տղամարդիկ:

Սա որդէն չափազանց էր. բիրտ ձեռքով նրա ցաւոտ վերքը չօշափեցին. Շողերն էլ պատասխան չը դատու, կարմրեց, լեզուն կարկամեց, գլուխը քաշ ձգեց և միայն կարողացաւ ասել.

— Ձեզ ի՞նչ... հեկեկաց, արցունքը թափուեց ուշքերից և յետ դարձաւ:

Այժմ նա սղալով տուն է գնում անիծելով այն վայրկեանը, երբ համաձայնեց դուրս գալ, գնում էր առաջուայ պէս տանը փակուելու իր ցաւն ու կսկիծը հայրենի յարկի տակ թագցնելու համար: Նա չըթուները պինդ սղմել էր իրար վրայ, աչքերը գետին ձգել և քայլում էր անընդհատ առանց ուշք դարձնելու լճի, լեռների, դաշտերի վրայ, առանց լսելու. բազմաթիւ ջրային թռչունների ձիւն ու աղմուկը: Իր փութկոտութեան մէջ ոտքի մաշիկի մէկը դուրս թռաւ, աղջիկը կոացաւ վերցրեց և կրկին շարունակեց գնալ շտապ, կարծես վախենալով թէ կը հասնեն և նոյն հարցը կը կրկնեն իր ականջին:

— Անողորմ Աստուած, ինչ եմ արել քեզ, միմեծում
Յունուար, 1903.

էին նրա շրթունքները, մէկն այնպէս եղաւ, սե կապեցի, այս էլ... օճֆ:

Լացը դադարել էր, նա այժմ մտածում էր: Քանի ժամանակ է չի տեսել Ասօին, ա՛խ մէկ տեսնէր, մէկ երեսին նայէր, մէկ աչքերի մէջ նայէր, հարցնէր, թէ ինչո՞ւ այսպէս... ընկերուհիներն ասացին թէ Ասօն նրան թողնում է, թէ ուրիշին է սիրում, թէ նրա համար է սար ու ձոր ընկել, ինչո՞ւ... Մի տարի առաջ Շողերն այս օրը երեւակայել անգամ չէր կարող, այն դժբաղդ դուժիւնից, իր առաջին նշանածի մահից յետոյ էլի ամեն բան լաւ էր. ինչո՞ւ այժմ այսպէս, ինչո՞ւ... Ա՛խ այն օրերը, դիւզի աղջիկները ողջ Ասօի բաղդով էին զբաղուած, որքան յոյսեր կային, ախր ո՞վ նրան չէր ուզի. Գրքօի մահից յետոյ երբ լուր տարածուեց, թէ եղբօր նշանածը Ասօն պիտի առնի, ոչ ոք չէր ուզում հաւատալ, ամենքը նախանձից ճաքում էին, ահա այդ նախանձի թոյնն է, որ ամենքը, իր ընկերուհիները թափում են նրա գլխին: Ինչո՞ւ... Ի՛նչ է արել ինքը, ի՛նչ մեղք ունի: Մէկ անգամ արդէն ջահիլ-ջահիլ սե կապեց, երեւի Աստուած էր կամեցել, ինքն ի՛նչ անէր, որ առաջին նշանածը մուրաղին չը հասաւ: Ասում են, թէ Շողերն ուրախացաւ, որ Գրքօն սպանուեց, ասում են, որ նա առաջ էլ հէնց Ասօի վրայ է աչք ունեցել, ասում են հազար ու մի բաներ:

—Անողորմներ, անաստուածներ, որ քարասիրտը կարող էր դեռ ուրախանալ, որ խեղճ Գրքօն այնպէս պատառ եղաւ, ի՛նչ էք ուզում ինձանից, դու դառես Աստուած:

Աղջիկն ինքն իրան խօսում էր ու դնում: Նա այժմ մօտ էր թերակղզուն, որի վրայի հինաւորաց վանքի տւերակները արդէն ծրագրւում էին իրանց մամռապատ քարերով: Չը գնան արդեօք այն քարերի մէջ, սուրբ տեղերում ուռած սիրտը դուրս թափել, աղօթել և լալ, պատմել ցաւերը Աստծուն, մտածեց աղջիկը: Նա իր չորս կողմը նայեց, մարդ չը կար. ճանապարհը ծոեց և

դիմեց դէպի թերակղզին, դէպի աւերակները: Մի քիչ յետոյ նա կանգ առաւ. նրան թւաց, թէ հազիւ ձայն է լսում: ուշադրութեամբ նայեց չորս կողմը. ոչ ոք: Առաջացաւ և դարձեալ կանգ առաւ. այս անգամ նա իրօք նշմարեց մէկին լծի ափին, փլած պատի յետեւում, մի քարի վրայ նստած էր. աղջիկը նայեց և կամայեակ ձեռքը տարաւ դէպի կուրծքը, սիրտը բռնեց յուզմունքից... Ասօն էր այնտեղ...: Առաջի վայրկենին աղջիկը կամեցաւ փախչել, և նոյն իսկ մի քանի քայլ ձգեց յետ, բայց կրկին ուշքի եկաւ յուզմունքից, կանգնեց, նորէն նայեց: Ասօն նստել էր, նայում էր լծին և չէր տեսնում, ապա ձեռք առաւ իր մեծ ձեռնափայտը և սկսեց մեղմիւ տաշել: Աղջիկը կամայեակ մօտեցաւ յետեւից, կանգ առաւ և նայում էր շնչակտուր: Ասօն շարունակում էր տաշել զլուխը կախած, երբեմն-երբեմն ծանր հոգոյց հանելով: Շողերը նայում էր յափշտակուած, վազուց էր, որ չէր տեսել: Ուրքան դեղեցիկ էր, Տէր Աստուած, և որքան տխուր միաժամանակ: Մազերի մի փունջ աջ կողմից, գլխարկի սակից կախուել էր ճակատի վրայ. Ասօն սովորութիւն ունէր միշտ յետ յետ տանել այն, բայց այժմ սիրուն փունջը կախուել էր և մուռացուել կարծես Քանի, քանի անգամ Շողերն իրանց քաղցր սիրոյ ժամերին համբուրել է մազերի այդ ոլորը և իր ձեռքով յետ տարել ճակատից, փռել սիրուն գլխի վրայ կամ ցած բերել ծածկել նրանով աչքերը՝ նրան զուտրճացնելու համար: Էլի նա էր, նոյն Ասօն նոյն թառախ Ասօն: Նստած էր, որ կանգնէր յանկարծ՝ մի ծառ, թէ նայէր՝ մի Աստուած. միայն այժմ աչքերն էին թախճապատ, ճակատի վրայ՝ յօնքերի արանքում մի կնճիռ կար, իսկ միրուքը՝ սև սաթի պէս միրուքը՝ անօրինակ ձևով աճել էր, երկարել: Շողերը նայեց՝ կուրծքը շարունակ յուզմունքից բռնած, այտերը բոցավառ, ապա թաթերի վրայ մօտեցաւ և քնքշութեամբ փորեց նրա պարանոցով.

— Ասօ:

Ապշած երկտառարդը ցնցուեց, ոտքի ելաւ և մեղ-

մով յետ մըեց ազջկան՝ ոտքից գլուխ նայելով։ Աղջիկը կոտորուեց, զլուխը քաշ ձգեց ասեւ ամուշելով իր արածից և ոտքի ծայրով սկսեց փորել գետինը՝ աչքերը մի կէտի յառած։

—Աղօթելու եկայ, այս քարերը լիւելու, թըջելու իմ արցունքով, Ասօ, եկայ այս սրբի ոտքը ցաւերս Աստուծուն պատմելու, եկայ իմ սրտի կտկիծն այստեղ թաղելու, այնտեղ էի, ուրիշների հետ, տեսայ, որ էլ տեղ չ'ունեմ, աշխարհում էլ տեղ չ'ունեմ։ Ինչէր ասացին, ան որքան կ'ողբէի խօսւ լինել, չը լսել, ինչեր են ասում իմ չորս կողմում։ Ասօ, Ասօ, մեղք եմ արել, ինչո՞ւ այսպէս... Երկոտասարդը շարունակում էր լուռ նայել ազջկան։

—Շողեր, զուր եկար... և նա երեսը ծածկեց, աւելի մոայլ, աւելի գունատ ու տխուր, կարծես ամաշում էր նայել իր նշանածին, մի առ ժամանակ այնպէս մնաց, ապա կրկին նայեց։ Նստեց իր տեղում, քարի վրայ, բռնեց ազջկայ ձեռքը, հստացրեց իր կողքին.

—Որ եկար, դէհ նստիր։

Ձեռքն իր ձեռքում պահած՝ քնքուշութեամբ նայում էր ազջկայ աչքերին, կարծես աշխատում էր որոշել նրա վշտի խորութիւնը։ Աղջիկը հնազանդ՝ լուռ նայում էր, կարծես սպասելով՝ ինչ է լինելու։

—Երէկ նստած էի մեր գետակի տփին, շարունակեց Ասօն, լուռ նայում էի ալիքներին, ինչպէս այժմ՝ նայում եմ այս լճին. յանկարծ դու էլ միտս ընկար, պատկերդ եկաւ, ուղեց առաջս կանգնել, ես էլ էի ուզում, որ մնայ, բայց չը մնաց, ես էլ չը կարողացայ պահել և նա ալիքների պէս, ալիքների հետ գնաց հեռացաւ։ Երկու չոր տերև ձգեցի ջուրը, միատեղ ձգեցի, նոյն տեղն ընկաւ, ջրի պտոյտը նրանց հետ խաղաց, խաղաց, նբանք առ ժամանակ իրար փարած՝ շրջաններ արին ջրերի վրայ, բայց մէկ էլ յանկարծ մի չոր ալիք վրայ հասաւ. հեռու տեղերից և նրանց առաւ իրարից բաժանեց։ Եւ գնացին այն տերևները զանազան կողմեր, և ես լացեցի, լացեցի՝ Դու լաց եղել ես, Շողեր։

Աղջիկը հեկեկաց:

—Հա, դժւ էլ ես լսլիս, չը լինի՞ թէ դու էլ ես տերեւներ ձգել գետի երեսին, և նրանք փախել են դա՛նազան կողմեր. խեղճ...

—Ես տերեւներ չեմ ձգել, ես չոր տերեւը չեմ սիրում:

—Դու տերեւներ չես ձգել, այդ բաւ է: Այստեղ՝ լճի ափի մացառներում անցեալները ես մի բոյն տեսայ, թռչնի բոյն, զոյգ գեղձանիկներ իրանց լալկան ճթճթոցով նստում էին այնտեղ և զուրգուրում, այնպէս լաւ էր: Ես աղօթում էի նրանց համար, ես ուզում էի, որ նրանք միշտ այնտեղ մնան, մնան, ես էլ նայեմ, ինչ շատ բան է, միայն նայեմ.դու խօսի սիրում ես նայել թռչուններին, թիթեռներին, գաշտերին, սարերին: Ես էլ նայում էի իմ թռչուններին. աշխարհի մէջ շատ անգամ մեր բաղդի համար նայելն էլ մեծ բան է: Այսօր էլ եկայ՝ բունն աւերուած, մացառը ջարդուած գոտայ, թռչնիկներին մէկը չը կար, միւսը վիրաւոր ու տխուր կծկուել էր մի ճիւղի վրայ, և նրա շուրջը մանրիկ փետուրներ, որ քամին առնում, ցրում էր լճի երեսին, և ալիքները տանում էին հեռո՛ւ, հեռո՛ւ ափերին: Սգաւոր թռչնիկն ինձ նայեց, ապա թափ առաւ թռաւ, երեւի անիծելով այս տեղերը, ուր այնքան ցաւ տեսաւ. ես մեղաւոր չէի, բայց ինձանից փախաւ: Ի՞նչ կարող էի անել, նայեցի աւերակ բնին, նայեցի փետուրներին և լացեցի, լացեցի: Դու թռչնի բոյն քանդել ես, Շոյեր:

—Չէ, չէ, Ասօ, ես բոյն չեմ քանդել, ուրիշ: քանդեց իմ հիւսած բոյնը, քանդեց անսպարմ կերպով և իմ խղճուկ փետուրները քամուն տուաւ աշխարհի չորս կողմերում, ինձ թողնելով բնուեր ու սգաւոր: Թո՛ղ, թո՛ղ որ ես լամ իմ բունն ու փետուրները. Ասօ, ինչո՞ւ այսպէս, ինչ է պատահել, օճֆ, բութ գանակով ես մտրթում ինձ, ինչեմ արել քեզ, Աստծուն, աշխարհ... Նրա ձայնը խղրեց. հեկեկոցը խեղդեց կոկորդը, և արցունքը թափուեց վերըստին:

—Հա՛, իրաւունք ունիս, ընց, լաց. դու ոչ ոքի բուն չես քանդել, բայց քոնը քանդեցին և փետուրներդ քամուն տուին: Երեկ գիշեր ես էլի այնտեղ էի, գետի ափերում: Ես սիրում եմ փախչող ալիքների ձայնը, նրանք էլ ինձ պէս կ'ասես իրանց ցաւիցն են փախչում, որ ազատուեն: Հեռու ձորից, այ էն սարից էն կողմը մի երգ էր լսում:

«Էս լեռներում, ճանապարհից քիչ հեռու,

«Մի եղջերու մրմնջում է, հառաչում

«Ծանր ցաւից, մի վիրաւոր եղջերու

«Էս լեռներում, ճանապարհից քիչ հեռու:»

—Գիտե՞ս, Շողեր, երգը ճշմարիտ էր ասում: Նետը գիպաւ մի օր խեղճ ու կրակ եղջերուին, նա վիրաւոր ու արիւնաքամ սարերըն ընկաւ իր ցաւից, փախաւ՝ որ ազատուի մահաբեր նետից, բայց խեղճը չը գիտէր, թէ նետը ամեն տեղ ման է ածում վէրքի մէջ և ճար ու փրկութիւն չունի, հեծեծում է, լալիս է լեռների, ձորերի միայնութեան մէջ, և քարերը տնքում են նրա ցաւից: Երբ երգը լռեց, ես էլ լացեցի եղջերուի համար, ոչխարհում կայ մէկը, որ ինձ համար լաց լինի, Շողեր:

—Ախր ինչ ունիս, Ասո՛, մատաղ, ինչո՞ւ ես այսպէս խօսում:

—Դարդ ունիմ, Շողեր, դարդ՝ ծովի չափ, թող ինձ իմ դարդով, ա՛նն դարձիր շուտով և էլ ամենեւին մի արի, այժեամի պէս մենակ կը թափառեմ ձորերում և նրա արեան կաթիլների պէս ցաւս կը փռեմ ամեն տեղ: Գնա՛, գնա՛ Շողեր, քամու բերածը քամին կը տանի:

Աղջիկը ձեռքերը մեկնեց, փաթաթուեց նրա պարանոցով և ճակատը սղմեց նրա գէմքին:

—Ասո՛ ջան, մի տաս այդ, մեր սիրոյ համար, ես էլ կը դամքեղ հետ, սար ու ձոր ընկած քայլ առ քայլ կը վազեմ քո յետևից. թէ սարում մնաս, կողքդ կը նստեմ, թէ քարում պառկես, վրադ կը հսկեմ, թէ ար-

ցունք թափես, թող սր ես սրբեմ, Ասօ ջան, մեր սիրոյ համար...

— Սէր, Շնդեր... խեղճ աղջիկ, երբ ծառի վրայ թռչունի բոյնն աւերես, նա էլ երբէք այնտեղ չի գայ բոյն դնելու: Եւ Ասօն մեղմով հեռացրեց աղջկայ ձեռքերը, մի փոքր յետ քաշուեց և ձեռնափայտը տաշել սկսեց:

— Ասում են Ասօն խենթ է, չար աչք է գիպել չէ, դու խենթ չես, դու մոռանում, դու թողնում ես ինձ, դու անսիրտ ես: Թող այդպէս լինի. հին սևը կը գտնեմ, նորից գլխիս կը ձգեմ, եղբօրդ դերեզմանի վրայ կ'երթամ կը կծկուեմ, կը պատմեմ, կը պատմեմ իմ սև օրը:

— Գերեզման ես ուզում, հեռու մի գնա, Շնդեր, իմ սրտում այժմ մի դերեզման կայ խոր ու սև. տես, ես տաշում եմ, տաշում անընդհատ, դադադ եմ չի՛նում՝ նրա մէջ մի կեանք թաղելու համար: Թող ինձ, Շնդեր, տերևները շատ պտոյտ եկան ջրերի վրայ, չար ալիքն եկաւ հասաւ, ժամանակ է բաժանուելու, թող դնան այժմ իւրաքանչիւրն իր ճանապարհով: Ի՞նչ կարող ենք անել, կեանքի ծովը լայն է, ալիքները բազմապիսի: Բնդ...

— Դու ինձ էլ չեմ սիրում...

— Ձէ, չէ, Շնդեր, օճֆ... պատասխանեց Ասօն սրտնեղութեամբ, վերցրեց ձեռնափայտը, ոտքի կանգնեց և առանց յետ նայելու հեռացաւ, գնաց: Աղջիկը նայում էր նրա յետևից, ապա մի բան միմնջաց, դողնոցով աչքերը սրբեց և դառնալով նայում էր լճին: Գարձեալ բադերն օրօրում էին ջրերի վրայ, դարձեալ հաւալուսները լողում էին արևի շողերով ողորում, ամեն բան դեղեցիկ էր շրջակայքում, բայց աղջիկը նստած, կամ աւելի ճիշտ՝ ընկած էր ջարդուած, նայում էր, բայց ոչինչ չէր տեսնում: Աղօթքի մասին էլ չէր մտածում, ինչու աղօթել, ո՞ւմ աղօթել. նա գլուխը բռնեց ձեռքերի մէջ. ո՞ւր գնալ այժմ: Խոնքը դադարիկ է, ցուրտ, ընկերուհիներն անսիրտ, նախանձոտ, մայրը

չարունակ վշվշում է և սրբերի դուռը գնում: Ուր գնալ, ուր փախչել, ուր թագնուել: Ալիքները գալիս՝ մեղմով զարկում էին ափերին թեթև ճզփխնով, նրանց ցայտումները թրջում էին Շողերի ոտները, և նա շարունակում էր մնալ միևնույն տեղում:

Աւերակներին նայեց, մնայլ ու սգաւոր հինաւորց քարերն իր սրտի պէս սև, իր սրտի պէս վշտահար կանգնել էին ջրերի ափին, նայում էին ալիքների մէջ և կարծես լալիս էին նրանց ծոցում իրանց դարաւոր ցաւը: Ամեն բան այստեղ համապատասխանում էր Շողերի սրտին, ամեն քար ասես նրա հետ լալիս էր: Այս աւերակները, այս կիսափուլ պատերը, այս խոնարհած կամարները ամենքը միասին ասես մի մեծ սիրտ լինէին նոյնպէս սև, նոյնպէս քանդուած, սրպէս Շողերի սիրտն էր: Եւ նա կ'ուզէր երկար, թէկուզ յաւիտեան մնալ այստեղ, այս ծփծփան ալիքների մօտ, որոնք գալիս, զարկում էին աւերակների սաքին և կարծես փափում էին նրանց հետ այս խուլ միայնութեան մէջ, ուր վրշտահարը կարող է խօսել իր սրտի հետ, ինչպէս մի ուրիշ անձի հետ, ուր արցունքը վկայ չ'ունի, ուր վերքը մըկտում, մումում է աշխարհից հեռու:

Այլիկը շարունակում էր մնալ մի և նոյն տեղում նստած, ծնկները բազումների մէջ և գլուխն օրօրում էր մեղմով: Զոյգ հաւալուսները լողում էին փառահեղօրէն արեւի շողերի տակ սակեղօծ, կարծես լճի տէրերը լինէին:

—Երանի՜ ձեզ, անդա՛րդ հաւքեր, երկիրը ձերն է, երկինքը ձերն է, թէ չար աչք հասնի ձեզ ջրերի վրայ, անէծքով կը փախչէք դէպի վերերը. ա՛խ, թէ ես էլ ձեզ պէս թւեր ունենայի, ձեզ հետ տարուէի ջրերի երեսին կամ ձեզ հետ միասին երկնքում ճախրէի:

Հեռու, դէպի հիւսիս, ափերը քերելով՝ լճի վրայ օրօրւում էր մի փոքրիկ ձկնորսական նաւակ՝ բաց տրած սպիտակ առագաստը, որ այնպէս նմանում էր ծիծեռնակի զոյգ թևերին: Շողերն այն չէր տեսնում

և նաւակը կամաց կամաց գալիս էր գէպի թերակղզին:

Հովը փչում էր հեռու ձորերից և Շողերի ականջին հասցնում մի ուրախ երգի ձայն: Ընկերուհիներն էին, որոնք երգում էին և բանջար քաղում: Նրանք երգում էին մատաղ սրտի յոյգերը, երգում էին սէր ու խնդու-թիւն, վարդ ու դարուն, ծաղկազարդ ձորեր ու սա-րեր: Ծանօթ էր երգը, ինքը Շողերը քանի՜ անգամ նոյն տեղերում նրանց հետ երգել է, նրանց հետ ցնծացել, իսկ այժմ...

—Երջանիկներ, մրմնջաց նա.

Երգի ձայնը մօտեցաւ, երևի բնկերուհիները գալիս էին. նա վեր կացաւ, որ հեռանայ նրանց չը հանդիպելու համար: Ծանր էր մի անգամ ևս տեսնել երջանիկու-թեամբ փայլող այն գէմքերը:

Շողերը հաղիւ մի քանի քայլ էր ձգել, երբ իր յե-տեից լսեց մի ձայն.

—Շողեր:

Աղջիկը յետ նայեց վախեցած... Ափի մօտ կանգ-նած էր փոքրիկ ձկնորսական նաւակը, և նրա մէջ նրա-տած էր իր հայրը, ձկնորս Նավօն, որ դուրս էր եկել լճի զանազան մասերում դրած ձկնորսական կողովներն այցելելու և այժմ յետ էր գնում տուն: Նա մի առոյգ, յաղթանդամ ծերունի էր, մանրիկ, եռանդուն աչքերով, որոնց տեսողութիւնն այնպէս սրուել էր՝ տարիների ըն-թացքում լայնարձակ լճի վրա հեռաւոր հորիզոնները և երկինքը գիտելուց: Նավօն ոտաբոբիկ էր, վարտիկը ծա-լած մինչև ծնկները, ջլուտ բազուկները նոյնպէս մերկ էին մինչև արմունկները: Նա հազին ուներ մի հին ար-խալուղ ու մի կարճ մաղէ աբայ, իսկ գլուխը կապած էր թաշկինակով գլխարկի տեղ: Արևից այրուած ու թխացած մորթին ոտների ու ձեռների վրայ պատած էր թաւ մաղերով: Հաստ ու ճերմակ բեխերի տակ նրա շրթունքներն իսպառ ծածկուել էին, իսկ դուրս ցցուած այտերը և ծնօտը ուժեղ վկայում էին մի կոշտ ու բիրտ բնասորութիւն, որ մշակուել ու կազմակերպուել է աղատ

բնութեան ծոցում, տարերքի հետ մշտապէս կախերի մէջ։ Ամբողջ Ա... գիւղում նա յայտնի էր որպէս սրտոտ, անվախ, նոյն իսկ անողորմ մարդ. ասում էին, որ նա երբեք լաց չէ եղել և արցունքն ատելով ատում է. հաւատացած էին նոյնպէս, որ նա զարհուրելի կերպով վերէվանդէր լինել գիտէ։ Ահա այս մարդն էր կանգնած նաւակի մէջ՝ թիակին յենուած իր հասակի բոլոր բարձրութեամբ. նաւակը տարուբերում էր նրա ոտների տակ, միջեռն նաւին լստ երեւոյթին զարմացած՝ շարունակում էր նայել աղջկան։ Հանգիւղումն անսպասելի էր և՛ մէկի, և՛ միւսի համար. Շողերը շփոթուեց, մի վայրկեան կանգ առաւ քարացած, սաստիկ գունատուեց, սպա գլուխը քաշ ձգեց ու մնաց յանցանքի մէջ բռնուածի պէս։

—Շողեր, ինչ ես անում այստեղ մենակ, կրկնեց հայրը ավել ցատկելով և գէպի աղջիկն առաջանալով։

—Ես... ես, ոչինչ, հայրիկ, բանջար քաղելու էի եկել... յետոյ չը քաղեցի, տուն եմ գնում...

—Տուն ես գնում, ինչո՞ւ չը քաղեցիր, լաւ եղանակ է. մենակ ես։

—Ձէ, հայրիկ, ընկերներս այն կողմը գնացին, ես չը հասայ, տուն եմ գնում։

—Բայց մենակ այստեղ, ճանապարհից հեռու, Շողեր ջան, լաւ չէ ար։

—Ես գիտէի, որ դու այս տեղերը կը լինես, սպասեցի չեկար, ես էլ գնում էի։

Աղջիկը ստում էր, բայց ոչ յաջող, որովհետեւ խօսակցութեան բոլոր ժամանակ նրա ձայնը կերկրում էր, գէմքն՝ սկզբում գունատ ներքին յուզմունքից, այժմ՝ կարմրեց, ճակատը քրտնեց, այտերը վարդ դարձան։ Հայրը նայում էր ուշադրութեամբ, նա կարծես զգում էր, որ աղջիկը խաբում է։ Մի առ ժամանակ գէմ առ գէմ կանգնած՝ նրանք լուռ մնացին։

—Արի, Շողեր, արի, նստիր նաւակը, տապ վերջապէս հայրը. այսպէս աւելի շուտ կը համենք։

Շողերը մօտեցաւ գլխակոր, ցած իջաւ նաւակի մէջ, հայրը բացաւ սպիտակ առագաստը, և նրանք սլաքան ջրերի վրայից դէպի դիւզ, որ հեռու լեռնալանջի վրայ երևում էր իր տափարակ տներով, որոնք այնպէս նմանում էին արևկող արած քարաթոթոշներին: Խրճիթներէից ծխի պոռոյտը ոլոր մուրը բարձրանում էր և լեռների վրայ վաղանցուկ մնալով ամպեր կազմում: գիւղից վեր՝ կանաչ լեռնալանջի վրայ երևում էին մեծ ու փոքր անասուններ, իսկ վարում, դէպի դաշտերը գնացող մեծ ճանապարհի վրայ երկու եզներ քաշում էին կանաչ խոտով բարձած մի սայլ: Այս բոլորը գեղեցիկ էր, ինչպէս և կապուտակ լիճը, և բոլորը ողողւում էին դարձանային արևի պայծառ շողերով, բայց և սրանցից ոչ մէկը չէր գրաւում Շողերին, ոչ մէկի վրայ նրա վշտոտ հայեացքը չէր հանգստանում: Նա գիտէր, որ հայրն իրան է նալում և գլուխը քաշ ձգած՝ աչքերը չէր հեռացնում ջրերից, որոնք կռահներ կազմելով փախչում էին նաւակի տակից: Շողերն այնքան տխուր էր, նա այժմ դարձեալ այնպէս գունատ էր:

— Գիտե՞ս, Շողեր՝ ջան, կողովները մէկիկ-մէկիկ նայեցի, յոյս ունիմ առատ ձուկ հանել, կղզու շուրջը անթիւ են:

Աղջիկը դարձեալ լուռ էր, հայրը նայեց խռովւած ու շեշտակի.

— Շողեր:

Աղջիկը գլուխը չը բարձրացրեց և յանկարծ բարձրաձայն հեկեկաց, յորդ արցունքները թափուեցին, և նա գլուխը թաղեց հօր կրծքում: Նալօն այս անգամ սաստիկ շփոթուեց, ինչ անելը չիմանալով՝ գրկեց զաւակի սիրուն գլուխը, ջերմութեամբ սեղմեց կրծքին ու մնաց կարկամուած, վշտոտ հայեացքը նաւակի մի կէտին յառած: Աղջիկը շարունակում էր հեկեկալ. հայրը յաղմունքից խեղդուած՝ աշխատում էր ցոյց չը տալ իր թուլութիւնը, լուռ էին, առանց խօսքերի հասկանում էին իրար: Շողերը երբէք հօրը չէր դանգատուել իր բախ-

տից, ոչ առաջին նշանածի մահից յետոյ և ոչ երկրորդի՝ Ասօի այս անօրինակ վարմունքից յետոյ, բայց հայրը միշտ կարգացել էր նրա գէմքի թախիժը, զգացել էր նրա խորը վիշտը և թափցրել էր իր յուզմունքը: Անգամ կինը՝ Գիւլնազը նրա ծնողական թուլութեանը ականատես չէր եղել երբեք: Այժմ առաջին անգամն էր, որ հայրը տեսաւ աղջկայ արցունքը, առաջին անգամ զգաց, որ իր սիրտն էլ փշուր փշուր է եղել և էլ չը դիմացաւ. — ծեր, խոտասիրտ նա՛վօն հեկեկաց երեխայի պէս:

— Ի՞նչ անեմ, զաւակս, որ ջուրն ընկնեմ, Աստուծո՛ւ կամեցածի գէ՛մ մենք հողեղէններս ի՞նչ կարող ենք անել:

Շողերը շարունակում էր հեկեկալ, հօր ծեր աչքերից քամւում էին արցունքները, նաւակը պատռում էր ջուրը, և սգաւոր զոյգը տարւում էր ակիքների վրայով: Կապուտակ լիճը մեղմ ծփանքներով ժպտում էր, հորիզոնը եղերօլ կանաչապատ ու ծաղկաւէտ լեռները կարծես ծիծաղում էին վճիռ կոհակներին նայելիս, երկինքը ջինջ էր ու ժպտուն, միայն հայրն ու աղջիկն էին սգաւոր, սրտնք տարւում էին նաւակի մէջ՝ խռովելով արցունքները կապոյտ ջրերին:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(Պր շարունակով)

Փ Ա Ր Ի Ա Ն Ա *)

(Լ Ե Ղ Ե Ն Ղ)

Բարձրագահ Աբուլն ու Մըթին սարեր
Մէջք մէջքի տըւած՝ կանգնել վեհափառ,
Իրենց ուսերին, Զաւակքից էլ վեր՝
Բըռնած պահում են մի ուրիշ աշխարհ:
Ասում են այնտեղ արծրւի նըման,
Ծիծղուն, կապուտակ երկընքի ծոցում,
Նըստում էր էն սէգ սարերի արքան
Իրեն Փարւանայ ճերմակ ամրոցում:
Փարւանայ արքան մի աղջիկ ունէր,
Ու ոչ մի սրական գեռ իրեն օրում
Այնքան գեղեցիկ եղնիկ չէր տեսել
Իր սրան անելիս Մըթին սարերում:
Աշխոյժ մանկութեամբ զարգարում էր նա
Ծերութեան օրերն ու սարերն իր հօր,
Ու ապրում էր ծեր արքան Փարւանայ
Իրեն այն քնքոյշ ծաղկով բազմաւոր:
Մեծ բազուկ տակայն տռաջին էր դեռ:
Եկաւ այն օրն էլ հասաւ երջանիկ,

*) Փարւանա լիճը գտնւում է Ախալքալաքից 20 վ. հիւսիս-արեւելք: Փարւանա են կոչւում ն' այն թիթեռները, որ թրթռում են ճրագի շուրջը:

Ու զըրկեց արքան ուրախ դեպքաններ
Ամեն մի ամրոց, ամեն արքունիք:
—Ո՞րտեղ է, ասու, էն քաղը, թէ կայ,
Իմ չընաշխարհիկ դըստերն արժանի,
Թող առնի խր ձին, իր զէնքն ու զրահ,
Գայ, ցոյց առայ իրեն, իր բազդը տանի...»

* *

Հադած, կապած զէնք ու զրահ
Զիանք հեծած ամեհի,
Ահա եկել, հաւաքուել են
Կըտրիճները Կովկասի,
Ծեր Փարսանա թագաւորի
Ապարանքի յանդիման
Կազմ ու պատրաստ ըսպասում են
Մօտիկ ժամին մըրցութեան:
Ըսպասում է ողջ աշխարքը
Եկած, կիտուած Փարսանա,
Թէ որ կըտրիճն արդեօք պիտի
Էն սիրունին տիրանայ:

* *

Փողը հընչեց: Ահա փունջ-փունջ ջ
Դըրանիկներ, նաժիշտներ,
Ահա աղջիկն իր գեղանի
Ու թագաւորն ալեհեր:
Հայրը ինչպէս մըռայլ մի ամպ,
Աղջիկն անուշ մի լուսին,
Ամպ ու լուսին իրար փարուած
Դուրս են դալի միասին:
Հառաչում է ողջ աշխարքը,
Կըտրիճները, քարացած՝
Երազների մէջ են ընկնում՝
Էս աշխարքից վերացած...
* *

* *

—Նայիր, գըտարիկ, իշխանադուն
Այս քաղերին լայնալանջ,

Այժմ պիտի հանդէս գուրս գան,
 Պայքար միանեն քո առաջ.
 Մէկը իրեն ուժը ցոյց տայ,
 Միւսը շնորհքն իր բազկի,
 Որը ճարպիկ ձիարշառը,
 Որն էլ թափը հր վազքի...
 Իսկ երբ կըռխն առնի դադար,
 Յայտնի լինին քաջն ու վասն,
 Ու երբ անցնեն մեր առջևից
 Կըտրիճները պայապատ,
 Ընտրիր, զարկիր ձեռքիդ խնձորն
 Անյաղթներից անյաղթին,
 Որ ողջ աշխարհ մայիլ մընայ
 Անզուգական քո բաղդին»

*
 * *

Աստու արքան, ձեռքը ձրգեց
 Նշան տայ դու պայքարին,
 Աղջիկն յանկարծ առաջ եկաւ
 Կարմիր խնձորն իր ձեռին.
 —Գուցէ, հայրիկ, տըկար լաւին
 Յաղթէ մի վէս տըմարդի,
 Բայց չի կարող լինել երբէք
 Նա սիրելին իմ սըրտի...
 —Է՛յ, Փարւանայ չքնաղ փերի,
 Ի՞նչն է հաւան քո սըրտին...
 —Խըռըւում են կըտրիճները,
 Խնդրում նորից ու նորից:
 —Ասն, դստրիկ, ինչ ես ուզում
 Էս անընման քաջերից.
 Գանձ ես ուզում, ոսկի՞, արծաթ,
 Անգին քարեր ու գահա՞ր,
 Ա՞ստայ ես ուզում, էլ երկնքից
 Վէր կը բերեն քեզ համար:
 —Ինչի՞ս են պէտք ոսկին, արծաթ
 Եւ կամ աստղը երկընքի,

Ոչ գոհար եմ ես պահանջում
Սէր-ընկերից իմ կեանքի:
Ես նրանից հօւր եմ ուզում,
Անշէջ հօւրը սրբապան.
Ով կը բերի անշէջ հօւրը,
Նա է ընտրած իմ փեսան...»

*
* *

Ատաւ աղջիկն. իրար անցան
Կրտրիճները քաջարի,
Ձիանք հեծած թրուան հապճեպ
Դէպի չորս կողմին աշխարհի.
Թըռան, շուտով գտնեն, բերեն
Անշէջ հօւրը աղջրկան...
Բայց... տարիք են դալի՞ս, զնո՞ւմ;
Նրանք չը կան ու չը կան:

*
* *

—Հայրիկ, ինչո՞ւ ետ չը դարձան
Էն քաջերը սիրատենչ.
Միթէ՞, հայրիկ, ինձ մոռացան,
Էլ չեն բերիլ հօւրն անշէջ:
—Ո՛չ, իմ դստրիկ, կըգտն անշուշտ
Ու կը բերեն էս տարի.
Կըսիւներով արիւնքուշտ
Լիքն է ճամբան քաջերի:
Ո՛վ իմանայ՝ պէտք է անցնեն
Մութ աշտարքից, սև ջրից,
Ո՛վ իմանայ՝ պէտք է փախցնեն
Եօթ դըլխանի գեւերից:
—Անց է կենում դարձեալ տարին,
Նայում է կոյսն ամեն օր.
—Ո՞ւր է, հայրիկ, երբ կը գայ նա,
Սարից թրուած՝ ձիաւոր:
Միշտ երազում ես տեսնում եմ
Էն հերոսին ապագայ
Հօւր կարօտով թըռած իմ գէմ,

Լուսանում է... ու չը կայ:
 — Կը դայ, դարբիկ իմ թանկագին,
 Հեշտ չի բերւում հուրն անշէջ...
 Շատ-շատ անգամ բերող հողին
 Ինքն է այրւում նորա մէջ...
 Անց է կենում դարձեալ տարին,
 Նայում է կոյան ամեն օր,
 Ոչ մի տարից, ոչ մի ճամբում
 Զի երևում ձիաւոր:
 — Հայրիկ, հայրիկ, միթէ չը կայ
 Էս աշխարհում անշէջ հուր.
 Թառամում է սիրտըս ահա,
 Պաղ է այս կեանքն ու տխուր:
 Էլ չի խօսում, մնայլ, արտում,
 Լուռ է արքան ալիւր,
 Սեւե ցաւերն իրեն սրտում
 Միաք է անում գլխակոր:

*
 * *

Այսպէս անցան շատ տարիներ,
 Տըխտը ողջիկն արքայի
 Նայեց-նայեց սարերն ի վեր,
 Ճամբաներին ամայի,
 Յոյսը հատաւ ու... լաց եղաւ.
 Այնքան արաւ լաց ու կոծ,
 Որ ծով կըտրեց արտասուքը,
 Ծածկեց քաղաքն ու ամրոց.
 Ծածկեց, կորան, ինքն էլ մէջը...
 Այժմ այնտեղ արբամաշուք
 Խոր Փարւանայ լիճն է ծըվում
 Յըստանկ, ինչպէս արտասուք.
 Ու այն վըճիտ ջրերի տակ
 Յոյց են տալի մինչ այսօր
 Ծեր արքայի ճերմակ ամրոցն
 Ու շէնքերը փառաւոր:

*
 * *

Ասում են՝ այն թիթեռները,
 Որ զիշերուայ խաւարում
 Որտեղ ճըրագ, որտեղ կըրակ,
 Որտեղ լոյս է հէնց վառւում;
 Հաւաքւում են, շուրջը պատում;
 Մէջն են ընկնում խելագար,
 Ասում են թէ՛ այն Փարւանայ,
 Զահէրներն են սիրավառ.
 Ըշտապեղուց թև են առել,
 Դարձել թեթև թիթեռներ,
 Ու, տակաւին, հուր անանկիւ
 Մէջն են ընկնում անհամբեր,
 Զանք է անում ամեն մինը
 Շուտով տանի, տիրանայ...
 Ու այրւում են, այրւում անվերջ
 Կըտրիճները Փարւանայ:

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ

ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋԸ

Աստիճանաբար ուրիշ տեղ մըն ալ պիտի չը կրնայիր զբաղ-
նել նմանը այն տխուր երեւոյթին, որ մեր գրական կեանքին
մէջ կը նկատուի այսօր: Փոքրաթիւ ազգի մը երկու մեծագոյն
հատուածները լիովնադարձաբար անձանօթ կը մ'նան իրարու
զրականութեան: Գիտեմ. տեսակ մը մարդիկ, որոնք արտաքին
պայմաններով կը բացատրեն ու կ'արդարացնեն ամեն չարիք,
անմիջապէս սահմանադիմը պիտի ցուցնեն ինծի իրենց փութ-
կոտ ցուցամատներով: Չեմ հերքեր ընտւ. քաղաքական բաժա-
նումի մեծ ազդեցութիւնը այս չարիքին վրայ, սակայն միւս
կողմէ չեմ ալ ընդունիր թէ՛ երէկուան սահմանները կրնան
իրարմէ այս աստիճան հեռացնել ընդհանուր աւանդութիւննե-
րով ու ընդհանուր յիշատակներով հինցած բազմադարեան ազ-
գի մը զբաղի երկու մասերը: Ես աւելի ներքին պայմաններու,
մեր կամքէն ու կարողութենէն կախուած ազդակներու կը վե-
րագրեմ այս երեւոյթը, հետեւաբար յօդուածիս մէջ ալ այս
կարգի պատճառներու վրայ պիտի ծանրանամ, որպէսզի կա-
րելի ըլլայ չարիքին հնարաւոր դարման մը ցուցնել:

* *

Որչափ ալ որ չ'ուզեմ առաջին տողէս իսկ կողմնակալու-
թեան կասկածը հրաւիրել վրաս, չեմ վարանիր սակայն հա-
մարձակօրէն խոստովանելու, թէ իմ կարծիքովս՝ թիւրքահայե-
րուն վրայ չէ որ կը ծանրանայ պատասխանատուութիւնը այս
պարագային մէջ:

Թիւրքահայ ժողովուրդը՝ սկսած իր ամենաստորին խա-
ւերէն մինչեւ իր ամենազարգացած դասակարգը՝ սկիզբէն 'ի
վեր միշտ մեծ յարգանք ու համարում ունեցած է իր ռուսա-
հայ ազգակիցներուն հանդէպ. կրնամ ըսել, կրտսեր եղբօր մը
իւր մեծ եղբօրը նկատմամբ սառած այն տեսակ մը միաձմեռ
զգացումը, որով իր աւագին վրայ չափազանց մեծ գաղափար
մը կ'ունենայ, զանի ամեն բանի կարող կը հաւատայ և ամեն առ-
թիւ անոր պաշտպանութեանն ու օգնութեանը կ'ապաւինի:

Իմ նպատակէս դուրս է յամենալ հոս՝ բացատրելու համար այս զգացումին ծնունդ տուող շարժառիթները: Բաւական է միայն շեշտել՝ թէ անժխտելի իրողութիւն մըն է առ, որ ընդհանրապէս մինչեւ այսօր ալ կը շարունակուի, հակառակ յուսալաբութեան շատ մը տխուր առիթներու: Այս զգացումին մեծ զարկ տուած են անշուշտ Բաֆֆիի և Գամառ-Քաթիպայի ուլէս զրողներ, որոնք իրենց գրչին իբր գլխաւոր նիւթ ընտրած են թիւրքահայ ժողովուրդին կեանքն ու իրէալները: Եւ սակայն ասոնք չեն միայն, որ երախտադիտութեան ու հիացումի սլաշտամունք մը ստեղծած են թիւրքահայուն սրտին մէջ: Չը կայ ռուսահայ ծանօթ գրող մը կամ գործիչ մը, որ հաւասար ժողովրդականութիւն չը վայելէ մեր քով ալ, գէթ անունով: Մինչեւ թիւրք կառավարութեան՝ Սուլթան Համիդի գահակալութենէն ՚ի վեր՝ սահմանած բացարձակ արգելքը, ռուսահայ գրականութեան բոլոր արտագրութիւնները մուտք ու տարածում կը գտնէին թիւրքիոյ ամեն հայաբնակ քաղաք: Մինչև այսօր ալ, ծայրայեղ խստութիւններու հակառակ՝ թիւրքահայաստանի ամենախուլ անկիւններն իսկ կարելի է գտնել այդ «արգիլուած գրքեր»էն, որոնք՝ հայրենի հալածական թերափներու պէս՝ թաքստոցներու մէջ և յաճախ հողի տակ կը պահուին երկիւղած խնամքով: Այդ գրքերը, թէն շատ գծուարութեամբ՝ բայց փոխ կը տրուին միշտ վստահելի խնդրողներու և գաղտնի ու խորհրդաւոր չըջաբերութեամբ մը ձեռքէ ձեռք կ'անցնին, իրէալին կիրքը տարածելով սրտէ սիրտ: Թէն կառավարական անկարագրելի խստութիւնները այսօր գրեթէ անկարելի ըրած են ռուսահայ հրատարակութիւններու մուտքը թիւրքիա, բայց միւս կողմէ կարծես արգիլուած պատուի հրապոյրը տուած են անոնց: Չը նայելով որ արտասահմանէն եկած հայատառ թուղթի կտոր մը մէկու մը քովէն երբ գտնուի, բաւական է անսահման տարիներով բանտերու ու աքսորավայրերու դառնութիւնը ճաշակել տալու անոր, բայց և այնպէս հասարակութիւնը անդիմադրելի ախորժակ մը ունի այդ կարգի թուղթերու համար: Հերթ է որ զորօրինակ ռուսահայ թերթի մը սովորական մէկ թիւը ունէ ճանապարհով թիւրքահայաստանի քաղաք մը իյնայ: Ա'լ տեսնելու է թէ ինչպէս ձեռքէ ձեռք կը խլեն, կը կարդան ու կրկին կը կարդան, մինչև անգամ յայտարարութիւններն ալ, առանց երբէք ուշադրութիւն դարձնելու թերթի թուականին, որ երբեմն մինչև տարուան մը հնութիւն կը ցուցնէ: Այսպիսի դէպքերու յաճախ անձամբ ակահատես եղած եմ և առանց չափազանցութեան երկիւղի կրնամ պնդել, որ եթէ ռուսահայ հրատարակութիւնները այնչափ ազատ մուտք ունե-

նային թիւքըխտ, որչափ թիւքքահայոցը Ռուսաստան ունին, անոնք շատ աւելի մեծ սպառում կը գտնէին մեր մէջ, քան բուն իսկ ռուսահայոց մէջ: Մինչև այսօր ալ թիւքքահայերը իրենց անձուկ աղատութեան ամեն կարելիութիւններէն կ'օգտուին, հազորդ մնալու համար ռուսահայ կեանքին ու գրականութեան: Կովկասէն զրկուած ունէ թղթակցութիւն միշտ պատուոյ տեղը կը գրաւէ պոլսահայ թերթերուն մէջ և մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի: Ասկէ զատ այդ թերթերը առիթ չեն միայններ ուղղակի արտասպումներ ընելու ռուսահայ թերթերէն, թէև առանց աղբիւրը ցուցնելու, որովհետև արդիւնաւոր է... արգիլուած է ռուսահայ թերթի մը մինչև իսկ անունը տալ:

Հիմա գտնը ռուսահայոց վերաբերումին:

Իրաւ է որ ռուսահայերը սկիզբէն 'ի վեր հետաքրքրուած են թիւքքահայ կեանքով, սակայն այդ հետաքրքրութիւնը խիստ միակողմանի եղած է: Թիւքքահայաստանի քաղաքական կացութիւնն է, որ իր բացարձակ հանդամանքով տարամիբօրէն զբաղեցուցած է զիրենք: Ու չը մոռնանք, որ այդ անօրինակ կացութիւնը օր մը ամբողջ աշխարհը զբաղեցնելու նախասահմանուած էր... Վիպասաններուն ու բանաստեղծներուն առջև նիւթի անսպառ հանք մը կը բանար մեր եղերական կեանքը, իսկ գաղափարական երիտասարդութեան առջև գործունէութեան փառաւոր ասպարէզ մը: Եւ իսկապէս երեսուն տարիէ 'ի վեր զրեթէ չէ եղած ռուսահայ գրող մը, որ իր զրիչը չը փորձէր թիւքահայ նիւթին վրայ, կամ հանրային գործիչ մը, որ իր եռանդէն աւելի կամ պակաս խոշոր բաժին մըն ալ թիւքքահայաստանին չը հանէր: Ոչ ոք կրնայ հերքել այն դերակշիռ ազդեցութիւնը, զոր թէ սոաջիւնները և թէ վերջինները ունեցան թիւքքահայ ժողովուրդի բախտին վրայ: Ռուսահայոց այս հետաքրքրութիւնը սակայն երբէք մեր կեանքին ու գիւրքին լուրջ ու հմուտ ծանօթութեանը առաջնորդած չէ զիրենք և ընդհանրապէս շատ մը թիւք ըմբռնումներու ու ազեւտաբեր սխախտութեան առիթ տուած է, հէնց այն պատճառով թերեւ, որ ինչպէս ըսի՝ միշտ միակողմանի եղած է: Անոնք՝ եթէ ոչ բոլորովին անգիտացած՝ դէթ չ'ստ հարեանցի, շատ մակերեսային կերպով ճանչցած են թիւքքահայ ժողովուրդին ազգային ներքին կեանքը, կրթական ու գրական զարգացման ամբողջ ընթացքը: Իրենց հետաքրքրութիւնը այս մասին, կրնանք ըսել՝ կրաւորական եղած է միշտ. զարձակ թիւքքահայեր են, որ ութսունական թուականներէն սկսած՝ յարաբերութեան միջնորդի դերը ստանձնած են ազգին այս երկու հատուածներուն միջև և երբ զանազան պատճառներով այդ միջնորդութիւնը

զաղրամ է, ռուսահայոց հետաքրքրութիւնն ալ մէկտեղ զաղրամ է: Ինծի այնպէս կը թուի՝ թէ ռուսահայերը սկիզբէն ՚ի վեր չեն կրցած հաւատալ, որ Թիւրքիոյ մէջ հարստահարութենէ, թալանէ, բռնաբարութէ, կոտորածէ զատ ուրիշ գործունէութիւն կարելի ըլլայ և այս ուղղութեամբ դատելով՝ ռուս և թիւրք սահմանազուխը ամեն յառաջդիմութեան վերջին սահմանը կարծած են:

Եւ սակայն այսպէս չէ իրողութիւնը:

Թիւրքահայ ժողովուրդը՝ հակառակ երկաթէ անուրի մը պէս զինք չըջափակող բարբարոս ցեղերուն և հակառակ բռնապետական կառավարութեան մը ծայրայեղօրէն կամայական ու վատթար վարչութեան, շատ մը դիւրութիւններ ալ գտած կամ ստեղծած է և կրցած իրեն համար ազգային ինքնուրոյն կեանք մը ձեւաւորել: Այդ կեանքը՝ մանաւանդ տասնիններորդ դարու կիսէն մինչեւ 1895 կարմիր թուականը՝ անգուլ ու անվըհատ յառաջդիմութեան պայքար մըն է, փոքրաթիւ ու քաղաքականապէս զժրաղդ ժողովրդի մը բարոյական պայքարը տղիտութեան բիրտ ուժին դէմ: Զեռք բերուած արգիւնքը թէև ոչ համապատասխան սպառուած եռանդին ու ճիղին, բայց հէնց այդ պատճառով ալ սուելի դնահատելի է, աւելի շահեկան ու զեղեցիկ, աղքատացի մէջ բուսած ծաղիկի մը պէս: Հիմա շարենք անուններ՝ ընդհանուր պատմութեան մէջ թերիս անօրինակ՝ մեր այդ շրջանէն: Պալեան, Օտեան, Ռուսինեան, Զօրայեան, Հէքիմեան, Միսաքեան, Պէշիքթաշեան, Դուրեան, Շիշմանեան, Ստեփան Ոսկան, Մամուրեան, Գարագաշեան, Խրիմեան, Վարժապետեան, Նարպէյ, Սրուանձտեան, Յ. Սվաճեան, Թէրզեան, Պարոնեան, Սրբուհի Տիւսաբ, Տէմիրճիպաշեան, Զիլինկիրեան, Տէվկանց, Շահնազար, Արփիար, Հրանտ, Սիպիլ, Զօհրապ և այլն: Ասոնց մեծամասնութեան անունն իսկ անձանօթ է ռուսահայերուն և շատ քիչերուն գործը ծանօթ: Իսկ այդ շրջանէն ետքը ալ գրեթէ անձանօթ աշխարհ մըն է իրենց համար մեր գրականութիւնը. Պարոնեանէն ստղին թերիս ոչ մէկ թիւրքահայ գրագէտի անուն կը յիշեն: Իմ կարծիքովս այս անասութեան առիթ տուող պատճառները երեք կարգի պիտի բաժնեմ, քննութիւնս դիւրացնելու համար: 1. Ռուսահայ հասարակութեան և մանաւանդ մտաւորական դասակարգին մէջ տիրող անտարբերութիւնը, ընդհանրապէս դէպի մայրենի լեզուն ու գրականութիւնը: 2. Տեսակ մը արհամարհանք մասնաւորապէս դէպի թիւրքահայ գրականութիւնը: 3. Լեզուի դժուարութիւն:

1. Անտարբերութիւն: — Երկար խոզարկութիւններու պէտք չը կայ բնաւ, անտարբերութեան երևոյթը հաստատող

փաստերը դանդաղեցնելու համար: Ռուսահայ արդի բոլոր խմբագիրներն ու գրադէտները սրտակէզ պիտի վազեն ինծի վկայելու: Ռուսական կայսրութեան մէջ $1\frac{1}{2}$ միլիօն հայեր կ'ապրին, մեծամասնութիւնը հայրենի հողին վրայ համախուժաւ: Կովկասի էն քաղաքակիրթ և էն հարուստ տարրն են ասոնք և սակայն ինչ կը տեսնենք: Ձեռն կրնար պահպանել իրենց լեզուով ընդամէնը երկու օրաթերթ և քանի մը հանդէս, որոնց տարաբաղդ հրատարակիչները ամէն տարուան վերջը իբր Կաղանդի նուէր դէֆիցիտի սրտածմլիկ ողբերգութիւն մը կը յօրինեն իրենց ընթերցողներուն համար: Մինչդեռ թերթահայ ժողովուրդը՝ իր կրած զգեստիչ հարուածէն յետոյ իսկ՝ թերթերուն թիւը աճեցնելու վրայ է և վեց մեծ օրաթերթ ու շատ մը հանդէսներ ունի այսօր: Պատճառը՝ Ռուսիոյ ընթերցանութիւնը երթալով կենսական սրահանջ մը կը դառնայ մեր մէջ, մեր դպրոցներէն հետըզհետէ նոր սերունդներ կեանքի ասպարէզը կը թևակոխեն, որոնք եթէ գիտական մեծ պաշար չ'ունին, բայց գոնէ մայրենի լեզուի ծանօթութիւն և ազգային կեանքի հետաքրքրութիւն կը բերեն հետերնին: Գիտեմ, հոս պիտի առարկին ինծի, թէ Ռուսաստանի մէջ մրցում կայ, շատ աւելի լաւ խմբագրուած և բազմաբովանդակ ուսմամուլին մրցումը: Այս առարկութիւնը շատ եւ լսած և սակայն մինչև օրս չեմ կրցած բմբռնել: Մեր մէջ ալ օրէ օր կը ստուարանայ թիւը այն երիտասարդներուն, որոնք եւրոպական ոեւէ լեզու գիտեն, գլխաւորաբար ֆրանսերէն կամ անգլիերէն՝ յաճախ երկուքն ալ՝ և իրենց ինքնազարգացումը այդ լեզուներու օժանդակութեամբը կը շարունակեն: Բայց այսպիսիները շատ հեռու են անտես ընելէ ազգային գրականութիւնն ու մամուլը, ընդհակառակը ամենահետաքրքիր հետեւողներն են, որովհետեւ իրենց համար անդիմադրելի պահանջ մըն է ազգային կեանքի հետաքրքրութիւնը, իսկ օտար հրատարակութիւններ մերիներուն վրայ ինչ առաւելութիւն ալ ունենան, միշտ սա պակասութիւնը ունին որ օտար են ու մեր կեանքը չեն շօշափեր: Ահա իմ կարծիքովս այս հետաքրքրութեան բացակայութիւնն է միակ պատճառը ռուսահայ պարբերական մամուլին ու գրականութեան ներկայ անքաջակեր, տխուր, ամօթալի վիճակին: Կովկաս չեմ եղած, որ տեղին վրայ ուսումնասիրուած փաստերով խօսիմ, բայց հոս Եւրոպայի մէջ իսկ բաւականաչափ առիթներ ունեցած եմ այս իրողութիւնը հաստատելու: Գոհութիւն Աստուծոյ, հոս ռուսահայ ուսանողութեան մէջ ալ չեն պակասիր զիտելու նմուշներ: Շատեր տեսած եմ—և ասոնք ջախջախիչ մեծամասնութիւն կը կազմեն—որոնք հայոց գրականութեան այնչափ միայն ծանօթ են, որչափ թերեւ

չինացի մը: Այս երանելիները օր մը օրանց փորձութիւնը չեն ունենար հայերէն զիրք մը կամ թերթ մը ձեռք աւանդու ինքնաբերաբար և սակայն կը վերաւորուին անտարբերութեան ունէ ակնարկութենէ, բարձրաձայն առարկելով ու բողբոջելով թէ՝ «հայերէն կարդալու բան չը կայ»: Դեռ քանի մը ամիս առաջ էր որ հանդիպեցայ այս դասակարգին մէկ տիպար ներկայացուցչին: Պարոնը, որ կիսամեակէ մը իր ուսումը կ'աւարտէ և արդէն հասարակական մեծագործութիւններու վիթխարի ծրարներ կ'որոճայ՝ հետեւեալ ապշեցուցիչ կարծիքը կը յայտնէր հայ գրականութեան մասին. «Շուտով ուսումն կ'աւարտեմ և իբր բժիշկ կ'երթամ Կովկասեան քաղաք մը հաստատուելու: Գիտե՞ք որ եւրոպական բժիշկները սովորութիւն ունին իրենց նախասենեակին մէջ, սեղանի մը վրայ՝ գրքեր դնել, սպասող հիւանդներու ժամանցին համար: Ես՝ իհարկէ իբրեւ հայ և ազգասէր բժիշկ՝ (հոս ժպիտ մը) պիտի ուղէի անպատճառ քանի մը հայերէն գրքեր ալ ունենալ սեղանիս վրայ, հայ յաճախորդներու համար: Հիմա՝ խնդրեմ հայերէն՝ շատ չէ՝ մի երեք գրքի անուն տուէք ինձ»: Եւ երեք մասները սպառնական թափով մը աչքերուս առջև ճօճելով՝ բարձրագոյն կը կրկնէր. «մի երեք զիրք»...

Կերպնում որ այս աստիճան ժպիտի թեթեամտութիւնն ունէ հոսիսի քով պիտի կրնաք գտնել:

Ընդունինք պահ մը թէ իսկապէս «հայերէն կարդալու բան չը կայ», բայց այս մաշած յանկերգին թութեանները վերջապէս հաճէին ցուցնել մեղի, թէ ով պիտի գրէ այդ կարդալու քաննը, երբ անոնք, որոնցմէ ազգ կը սպասուէր՝ աչքերնուն լոյսը կը խնայեն իրենց մայրենի լեզուն սորվելու համար. երբ բարձրագոյն կրթութեան մեր սիղապանծ պատկառորդները՝ համալսարանի դռնէն դուրս խոյանալնուն պէս խելայեղ ու շնչասպառ կը վազեն դէպի Բաքու, դէպի այդ Նոր-Վոլքիսը, ուր առասպելական ոսկեգեղմին տեղ իրական ոսկիհեղուկը գտնուած է...:

Հիմա վերադառնալով մեր բուն նիւթին, ծիծաղելի պահանջկոտութիւն մը չը պիտի ըլլար սպասել այս նոր Արգօնուորդներէն կամ արգօնաւորգցուններէն, որոնք իրենց քթին տակ լոյս տեսնող հայ հրատարակութիւնները հարեանցի ակնարկի մը իսկ չեն արժանացներ՝ որ «մի ինչ որ» թիւրքահայ գրականութեամբ հետաքրքրուելու եղնէին:

Անցնենք երկրորդ պատճառին:

Արհամարհանք մասնաւորապէս դէպի թիւրքահայ գրականութիւնը:—Հոս ուղղակի ուստահայ հրատարակագիրներու օձիքէն պիտի բռնեմ: Թիւրքահայոց վերաբերումին մասին խօսելով ըսի, որ անոնք շատ մեծ յարգանք ու վարէն վեր գիտո-

զի համարումը ունին ուստահայոց նկատմամբ: Կեանքի փորձա-
ռութեամբ զիտենք, որ անհատական յարաբերութեանց մէջ եր-
կու կողմերն ալ զգացումի միեւնոյն ձեւը չեն կրնար տածել
իրարու վերաբերմամբ. երբ մէկինը վարէն վեր ուղղութիւնը
ունենայ, միւսինն ալ բնականօրէն վերէն վար պիտի իջնայ:
Ճիշդ նոյնը նաեւ հասարակութիւններու յարաբերութեանց մէջ:
Հետեալքար եթէ ուստահայերը թիւրքահայոց կրտսեր կղբօր միա-
միա փարութիւն մեծ կղբօր գորովագութ ու հոգածու վարմունքով
պատասխանէին, ոչ անհատականալի եւ ոչ ալ վիրաւորական պիտի
ըլլար մեզի համար: Ռուսահայերը՝ քաղաքական դէպքերու բե-
րումով՝ կանուխէն զարգանալու, անտեսաւ պէս եւ բարոյապէս
բարգաւաճելու նպատաւոր պայմաններու մէջ ինկան եւ պէտք
էր որ առաւելութիւններ ունենային մեր վրայ: Սակայն զըժ-
բաղդաբար աս չէ կղած իրենց փոխադարձ վարմունքը մեզի
հետ: Անոնք տեսակ մը դուռդ արհամարհանքով վերաբերած են
մեզի ու այդ արհամարհանքին պատմութիւնը նոր չէ: Մեզմէ
բաժնուելով կանոնաւոր յառաջդիմութիւն մը երաշխաւորող
զիւրութիւններ զանելէ եւ իրենց համբաւած «կուլտուրայի»
ճամբուն մէջ իյնալէ յետոյ, սկսած են մեզ նկատել իբր թեթե-
սօլիկներ, սկզբունքի ու համոզումի համար կաց ու կայարան
չունեցող յեղեղով արարածներ. մինչեւ որ դերադոյն պէտքը
իրենց բերնին մէջ հոսհոս մակդիրը ստեղծած է, վերոյիշեալ
բոլոր աննպաստ ածականներուն ամբողջ իմաստը այս միակ
պատկերաւոր անուանակոչութեան մէջ խտացնելով: Այս դոր-
ծին մէջ աշխատանքի մեծագոյն բաժինը անտարակոյս իրենց
մտաւորական վարիչներն են ունեցած: Անկարելի է երեւակայել
ուստահայ խմբագիր մը, որ թիւրքահայոց մասին ուէ տեսու-
թեան մը առթիւ ինքզինք զրկէր իր կապարէ ծանր եւ անտաշ
տողերուն մէջ այդ հեշտալուր հոսհոս-ը հնչեցնելու երանու-
թենէն: Եւ ահա դատողութեան այս ուղղութեամբ զիտուած ու
քննուած են մեր բոլոր գործերը: Տաճկահայոց Սահմանադրու-
թիւնը—մի ծիծաղաշարժ կ'ամեղիա. հոսհոսներ: Տաճկահայոց
զպրոցները—Տէր-Թողիկեան զոմեր. հոսհոսներ: Տաճկահայոց
զրականութիւնը—ճիշդ իրենց մտքին հայելին. Վոսիորի ափեր,
կոյսի աչքեր, դարնան սիւքեր, վարդ, մխիթալ, մանուշակ, լուս-
նակ. հոսհոսներ: Հոսհոսի այս տեղատարափին ու ընդհանուր
արհամարհանքէն զերծ մնացած են սակաւաթիւ թիւրքահայեր
միայն, որոնց անունը համազգային երախտագիտութիւնը նուի-
րադործած է: Սպասելի էր որ զէթ այս կարգի գրողներու գոր-
ծերը տարածուած ըլլային Կովկասի մէջ, սակայն իմ հաւա-
քածս վաստերը բոլորովին հակառակը կ'ապացուցանեն: Օրինակի

համար Պէշիկթաշեանի պէս նուրբ արուեստագէտի մը մէկհատիկ հատորը, որ Թիւրքիոյ մէջ սպառած ու արգելուած է՝ նոր ասպարեութեան չէ արժանացած Կովկասի մէջ և ռուսահայ ուսանողներ կը ճանչնամ, որոնք ռուս Վեսելովսկիի մը չնորհիւ իմացած են իր անունը... ու մինչև այսօր ալ միմիայն անունը դիտեն: Ալիշանի ոչ թէ միայն գիտական, այլ և բանաստեղծական գործերը նեղ շրջանի մը մէջ սահմանափակ կը մնան: Աւելի մեծ ժողովրդականութիւն մը չէ՝ որ կը վայելէ Դուբուսն: Միակ ժողովրդականացած թիւրքահայ գրողը ռուսահայոց մէջ Պարոնեանն է և այս բացառիկ չնորհին պատճառն ալ դժուար չէ հասկանալ, Պարոնեան կը խնդացնէ... Իսկ Պարոնեանէն ասպին թիւրքահայ գրողներու անուններ տուէք ռուսահայու մը. Հրանդ, Զօհրապ, Կամսարական, Թլքատենցի, Գեղամ, Տողրամաճեան, Զարգարեան և այլն: Ան հայրական փայտով մը պիտի պատասխանէ ձեզի. «Ինչպիսիք են զրանք, որ մի բան լինէին, գոնէ անունները կ'իմանայինք էլի»: Բայց ուրկէ պիտի իմանայիք, երբ խեղճերը միջոց չ'ունին ձեր թերթերուն մէջ գրելու, իսկ ձեր հրապարակագիրներն ու գրագէտներն իսկ շատ հաւանական է որ ձեզի պէս առաջին անգամն ըլլալով կը լսեն այս անունները: Անշուշտ նորութիւն մը պիտի ըլլայ ռուսահայոց համար, երբ յայտնեմ թէ իրենց վատահամբաւած պոլսական գրականութեան դէմադէմ մեր մէջ արդէն գրական նոր ուղղութիւն մը սկսած է ծրարուիլ, Գաւառական նորածին գրականութիւն մը, որ հարազատ թիւրքահայ գրականութեան իր իրաւունքը կը պահանջէ Պոլիսէն: Այս նոր ուղղութեան յառաջամարտ ակոյեանները քանի մը տարի առաջ համարձակ բանակուիւ մը սկսան Պոլսոյ գրական ներկայացուցիչներուն դէմ: Այդ բանակաւորը՝ որչափ կը յիշեմ՝ ոչ մէկ արձագանգ գտաւ ռուսահայ մամուլին մէջ*), ուստի կարծէ որ հոս համառօտակի ծանօթացնեմ իրենց իրաւադահանջումները:

Ասոնք կը պնդեն թէ մինչև հիմա մայրաքաղաքին մէջ մշակուած գրականութիւնը չունի սեւ իրաւունք թիւրքահայ գրականութիւն կոչուելու, քանի որ Պոլիսը իբր միջավայր չունի է ճշմարտապէս հայ գրականութիւն մը ստեղծելու կամ վարելու ամէն յարմարութենէ: Պոլսոյ հայ հասարակութիւնը կորսնցուցած է իր ցեղական յատկութիւններէն այն ամեն տարրերը, որոնք հայրենիքին և անոր բնակչութեան համայնական ամբողջութեանը մէջ միայն կրնան պահպանուիլ: Ահա այս

*) Այդ բանակաւորի մասին տես «Մուրճ» 1901, № 8, ելու 250—255:

է պատճառը, որ պոլսական գրականութիւնը ընդունակ եղած չէ և չի կրնար ըլլալ պատկերացնելու մեր ցեղին ամբողջ էութիւնը, իր ազգագրական, բնախօսական և հոգեբանական ամէն մանրամասնութիւններովը: Այդ գրականութիւնը մինչև իսկ իբր միջավայրի արտագրութիւն խորթ է մեծ մասամբ, որովհետև չափ քիչ եղած է պոլսեցի այն գրողներու թիւը, որոնք՝ ինչպէս օրինակ Պարոնեանը՝ իրենց շուրջը դիտելու կարողութիւնը ունեցած ըլլան: Ճշմարտապէս հայ գրականութիւնը, որ կարենայ մեր տարորոշութիւնը երաշխաւորելով մարդկային ընդհանուր գրականութեան մէջ առանձնայատուկ տեղ մը ապահովել մեզի՝ հայրենիքին մէջ, հայ ցեղին դարաւոր արմատին վրայ միայն կրնայ ածիլ: Մինչև իսկ Պոլսոյ բարբառը, որ զըտուելով, մաքրուելով, կանոնաւորուելով թիւքքահայ ընդհանուր գրական լեզուի նուիրադործումին բարձրացած է՝ իր կատարելագործումին հասնելու համար անհրաժեշտ պէտք ունի դաւաճարարեառներու բառամթերքին ու ոճին, «որոնք իբրև հայ լեզուին հարաւատ այլ անտեսուած սեփականութիւնը, պիտի դան արդի աշխարհաբարին մէջ գրաւելու իրենց համար բայ մնացած տեղերը, այնքան զեղեկապէս ու օգտակարապէս հերքելով օտար լեզուներու բառարանին ու ոճին խաթարող ու այլապետող արշաւանքը»: Մինչոյն ատեն այս ընդհանուր սկզբունքէն դուրս՝ անոնք չեն հերքեր պոլսական գրականութեան արժէքը, ոչ իբր ամբողջութիւն այլ իբր մաս ամբողջութեան: Քանի որ մայրաքաղաքը մեր ամբողջութենէն կտոր մըն է, հետեւեալ իր կեանքն ու զայն արտացոլացնող գրականութիւնը իրենց սահմանին մէջ միշտ չահեկան պիտի մնան մեզի համար: Դժբաղդաբար գաւառացի գրողներուն միջոցներ կը պակսին, Պոլսոյ դէմ իրենց այս օգտակար պայքարը գործնականապէս ալ մղելու: Ասոր համար անհրաժեշտ էր որ գաւառն ալ իր մամուլը ունենար, որպէսզի կարողանար պոլսականին դիմաց գաւառական բնատոհմիկ գրականութիւն մը կանգնելով, մեր գրականութեան ծանրութեան կեդրոնը Պոլիսէն խախտել և մայրաքաղաքին խորթ ազդեցութիւնը չեզոքացնել: Մինչդեռ այսօր՝ Պոլիսէն ու Իզմիրէն դուրս՝ հայ մամուլի հաստատում կարելի չէ թիւքքիոյ մէջ և միմիայն այս արդիւնքին չնորհիւ է, որ Պոլիսը դեռ կը շարունակէ իր մտաւորական կեդրոնի դերը, առանց ուրիշ սեփական գերազանցութիւն ունենալու գաւառներու վրայ, ուր չափ աւելի լուրջ նկարագրով և զրական ամուր ձիրքերով օժտուած երիտասարդութիւն մը կայ: Հետեւեալ այս խեղճերը առայժմ ուրիշ բան չեն կրնար ընել, բայց եթէ տեսական պայքարներով Պոլսոյ հեղինակութեան հաւատքը քան-

դել և նախնական ատաղձները պատրաստել վաղուան գրական-
 նութեան շէնքին: Ասոնցմէ շատերը Պոլսոյ թերթերուն մէջ
 ցիրուցան իրենց ցանցառ բայց շատ արժէքաւոր արտադրու-
 թիւններով իրենց ջատագոված գրականութեան կենսունա-
 կութեան ապացոյցները և հրապուրիչ նախաճաշակը տուած
 են արդէն: Այսպէս՝ Խարբերդէն թղկատինցին՝ բաղմարդին
 ուսուցիչ մը, մեր նոր ընդհանուր գրականութեան էն ինք-
 նատիպ գրողը և էն մեծ տաղանդը թերևս, աւելի քան 15
 տարիէ ի վեր Պոլսոյ և Իզմիրի պարբերականներուն մէջ՝ ինչ-
 պէս հայրենի տարերէն քաղուած ծաղիկներ՝ կը ցանցնէ հը-
 ղօր, նկարագեղ ոճով ու նուրբ իւմօսով գրուած էջեր: Թըլ-
 կատինցին Իզմիրի Արեւելեան Մամուլին այս տարուան
 առաջին թիւերուն մէջ հրատարակեց Ընդի-Դէմէն (այսինքն
 Անդի աշխարհէն) անունով թատերախաղ մը, զոր Պոլիս Դան-
 տէի Դժոխքին կամ Քաւարանին հետ համեմատելու (?) ելան,
 և որուն վրայ ուսսահայ մամուլը ուշադրութիւն իսկ չը դարձուց:
 Ասիէ զատ թղկատինցին պատրաստ ունի գաւառի կեանքէն՝
 վէպ և թատերգութիւն՝ քանի մը հատորներ, որոնք փոշկներու
 տակ՝ մեկկնասի մը կը սպասեն լոյս տեսնելու համար: Իր երի-
 տասարդ աշակերտը Ռուբէն Զարգարեան, ժողովրդական հէ-
 քեաթներ գրական ձեռի վերածնց, Վալմիկին յիշեցնող արձա-
 կով մը: Գեղամ (Ուխտաւոր), Տարօնոյ կեանքէն գրուածներ կը
 դժէ արձակադիր աշուղի միամիտ ու մեղանոյշ շնչտով մը: Գա-
 լուստ Անդրէասեան՝ դարձեալ Մուշէն՝ ժողովրդական կեանքի
 լուրջ ուսումնասիրութիւններ տուաւ: Յովհաննէս Գաղանձեան՝
 Թօքաթէն՝ գաւառաբարբառներու լեզուաբանական ուսումնա-
 սիրութեանը կը հետամտի և գաւառական գրականութեան գլխա-
 ւոր փաստաբաններէն է: Եւ զիս ուրիշներ՝ Տօղրամաճեան, Որ-
 բերեան, Յարութիւնեան և այլն, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր
 գաւառէն համով ու հոտով նմուշ մը բերած է վաղուան գրակա-
 նութեան:

Արդ՝ ցաւալի բլլալէ առաջ դարմանալի է, որ այս նոր
 շարժումը մինչև հիմա ոչ մէկ արձագանգ գտած է ուսսահայ
 մամուլին մէջ, քանի որ ուսսահայ հրապարակաւորները սկիզ-
 բէն ի վեր աչքէ չեն փախցներ սեւ վկայութիւն, որ կրնայ
 պոլսական գրականութեան դէմ իրենց տեղի-անտեղի քննա-
 դատութիւններուն ուժ տալ: Իրենց այս տարօրինակ լռութիւ-
 նը ուրիշ մեկնութիւն չի վերցներ, բայց եթէ ենթադրել որ
 խնդրէն բոլորովին լուր չ'ունին: Ինչպէս կ'երևի, թիւրքահայ
 թերթերը ձեռք կ'առնեն միմիայն ազգային լուրեր քաղելու հա-
 մար, իսկ գրական յօդուածներուն վրայ ականարկ մը իսկ չեն

նեւեր, այն կանխակալ համոզումով՝ թէ բոլորն ալ դատարկ բաներ են։ Ռուսահայ մամուլը ունենալով հանդերձ ամեն դիւթիւթիւն իր ընթերցողները թիւրքահայ գրականութեան տեղեակ պահելու, մինչև այսօր ոչ մէկ ջանք կը ցուցնէ այս ուղղութեամբ, ընդհակառակը՝ չի փախցներ ոեւէ առիթ հինցած նախապաշարումները ամրապնդելու։ Մէկը, որ միմիայն ռուսահայ մամուլին միջոցով կը ճանչնայ թիւրքահայ մտաւոր կեանքը, պիտի կարծէ անշուշտ՝ թէ արդէն երկար տարիներէ ի վեր հրապարակին վրայ յաւիտենական հոսանքներէն, դատարկ ֆրազներ թիւրքերէն զատ մարդ չը կայ։ Չենք յաւակնիր պնդելու թէ այսօր բառին բուն նշանակութեամբ գրականութիւն մը կը զարգանայ մեր մէջ։ Վերջին աղէտները՝ չառ մը ուրիշ բաներու հետ՝ անոր ալ ծանր հարուած մը տուին իր ամէնէն յուսատու շրջանին մէջ, բայց վերջապէս կը շարունակուի գրականութիւն մը, որ սլարբերականներուն մէջ սեղմուած է։ Համեմատութիւն մը մինչև իսկ կրնայ պատուարել ըլլալ թիւրքահայոց։ Որովհետև մինչդեռ ռուսահայոց մէջ գրական կայունութեան գլխաւոր պատճառը անտարբերութիւնն է և աշխատողներու պակասը, թիւրքահայոց մէջ ագոր միակ պատճառը քաղաքական դժոխային կացութիւնն է։ Մենք այս պահուս մեր մէջ պատրաստ ունինք շատ մը կարող գրողներ, որոնք պիտի կրնան գրական փայլուն չըրջան մը բռնալ, անմիջապէս երբ թիւրքիոյ ներկայ վիճակը բարեփոխուի։

Սակայն դժբախտաբար հոս կանգ չի առներ ռուսահայ մամուլին ձախող ազդեցութիւնը, ընդհակառակն աւելի տխուր դեր մը կը խաղայ վերև առաջ բերուած երրորդ պատճառին մէջ, զոր հիմա պիտի սլարդնմ։

3. Լեզուի դժուարութիւն։—Ահա մեզ իրարմէ բաժնող մեծ խրամ մըն ալ, որ երթալով անանցանելի դառնալու փտանդը կըսպաննայ, չնորհիւ մեր լեզուի մասին ռուսահայոց մէջ արմատացած սխալ ըմբռնումին։

Թիւրքահայոց համար գոյութիւն չ'ունի այս դժուարութիւնը, որովհետև անոնք ազգային վարժարաններու մէջ կըրթուելով հիմնապէս կը սորվին իրենց մայրենի լեզուն։ Ով որ լեզու մը լաւ գիտէ, մեծ դժուարութիւն չի կրեր անոր զանազան գրարարքաւները հասկնալու։ Մինչդեռ ռուսահայ զարգացած դասակարգին մեծամասնութիւնը օտար վարժարաններու մէջ առած է իր ուսումը և հայերէնը սորված է առօրեայ խօսակցութեամբ ու պատահական ցանցառ ընթերցումներով։ Ակներն է որ անոնք այս պայմաններու մէջ չէին կրնար հայերէն գիտնալ և սակայն սպասելի էր որ անպատ-

ճառ գիտնային զէթ բան մը—իրենց հայերէն չը գիտնալը։ Ու ապշեցուցիչ, ընդվզիչ երևոյթը հոն է, որ այս գիտակցութիւնը կը պակսի իրենց։ Մարդիկը կը կարծեն՝ թէ արդէն իրենց գիտցած հայերէնովը իրաւունք ունին հասկնալու ամեն բան, իսկ երբ չը հասկնան, ուրեմն զրուածքը հայերէն չէ, «թխած խօսք» է ամէն բան, որ իրենց ողորմելիօրէն աղքատ բառամթերքէն դուրս է մնացած։ Քանիներու ես ինքս անձամբ տուած եմ կարգաւ Սլիշանի, Պէշիքթաշեանի, Գուրեանի գործերը, զորս աչքիս առջև քիչ մը թերթիկէ յետոյ փակած մէկդի դրած են, առարկելով թէ «լեզուն չատ է ծանր»։ Արդ, քանի լեզուի այս դժուարութիւնը կայ, ինչպէս կուզէք որ ուսանայ երիտասարդութիւնը հետաքրքրութիւն ցոյց տայ թիւրքահայ և ընդհանրապէս հայ գրականութեան համար։ Գրական ունէ գործ մը միայն այն ժամանակ համ ու հրապոյր կ'ունենայ, երբ ընթերցողը չի դժուարանար լեզուն հասկնալու։ Իսկ երբ լեզուին մէջ այն աստիճան համբալ ըլլայ, որ կըմկըմալով կարգայ և առօրեայ դործածութենէն դուրս ամէն բանի առջև զէմքի զարմացական ծամածռութեամբ մը կանգ առնէ, չատ բնական է, որ չուտով ձանձրանայ ու մէկդի նետէ զրուածքը։ Եւ սակայն լեզուի այս արգելքը պիտի կրնայ վերանալ այն ուղղութեամբ, որուն կը հետեւն Կովկասի մէջ։

Կը յիշեմ քանի մը տարի առաջ արեւելեան և արևմտեան գրական բարրառներու հին վիճարանութեան արծարծումին առթիւ «Մշակի» աշխատակիցներէն մէկը ուսանայ գրական բարբառին կենդանութեան ու բնականութեան իբր ապացոյց հետեւեալ փաստը կը բերէր։ Մեր երիտասարդներէն չատեր, կ'ըսէր յօգուածագիրը, օտար վարժարաններու մէջ կրթուելով, առիթ չեն ունենար իրենց մայրենի լեզուն սորվելու։ Սակայն վարժարանէ ելնելէ յետոյ թերթ կարդալով կարճ ժամանակի մէջ այնչափ հայերէն կը սորվին, որ կը յաջողին յօդուածներ գրել հայ թերթերուն։

Ի՞նչպէս կը գտնէք այս փաստը, ուրախալի, թէ ցաւալի։ Եթէ ուրախալի, ուրեմն անկենդան, անբնական, թխած լեզուներ պէտք է համարել օրինակի համար ֆրանսերէնը և գերմաներէնը... մանաւանդ գերմաներէնը։ Քանի որ հայ և օտարազգի ուսանողներ ֆրանսայի կամ Գերմանիոյ մէջ տարիներով ուսանելէ և իրենց ուսման ընթացքը աւարտելէ յետոյ իսկ այդ լեզուներէն մէկով յօդուած մը շարադրելու կարողութիւնը չեն ունենար մեծ մասամբ։ Աւելին կայ։ Ռուսական միջնակարգ վարժարաններէ չըջնաւարտ հայ երիտասարդներէն չատեր, իրենց իսկ խոստովանութեամբ՝ համարձակութիւն չեն զգար

առուսերէն յօդուած մը գրելու: Ահա թէ ուր է վերքին արմատը: Թուսահայերու մեծամասնութիւնը իսկապէս «Մշակի» յօդուածագիրն զմայլած ձևովը կը սորվին հայերէնը և օրին մէկն ալ զրոգ դառնալով՝ իրենց լեզուական տգիտութիւնը օրէնքի կարգ կ'անցընեն: Ու մայրենի լեզուն սորվելու այս տխուր մեթոդին հետեանքը կ'ըլլայ այն ունիթոռական ուղորմելի աշխարհաբարը, որով այսօր առսահայ զրողներու մեծամասնութիւնը կը գրէ և ուր միայն բառերը հայերէն են և ան ալ, աւանդ, գէթ ոչ բոլոր բառերը: Չարիքին հետեանքը այսչափ մեծ չ'ըլլար թերևս, եթէ այս կարգի հայագէտներուն հասկըցնէին, թէ առսահայ սեւեթերթի լեզուն զիտ չառ հեռու է ամբողջ հայ լեզուն ըլլալէ և թէ պարզապէս յանդգնութիւն է յաւակնիլ, որ այդ պաշարով իրաւունք ունենան հայերէն ամէն գրուածք հասկնալու, իսկ ինչ որ չը հասկնան, իրրի ծանր, հինցած, թխած՝ մէկդի նուտելու: «Մշակի» աշխատակիցին յիշած տեսակէն յօդուածագիր մը կը պնդէր ինծի, թէ հայերէնը աղքատ լեզու է: Պատճառ: Որովհետև ինք՝ կամ իրեն չափ հայագէտ ուրիշ մէկը՝ չէին կրցած Տուրգենևիւն բան մը պէտք եղածին պէս թարգմանել: Բաւական ճիգ թափելի, բայց վերջ ի վերջոյ կարծեմ չը կրցայ համոզել այդ ինտելլիգէնտը, թէ ադ ոչ թէ հայերէնի աղքատութեան, այլ իր հայերէն չը գիտնալուն հետեանքն է: Թէ մեր նոր աշխարհաբարը կրցած է օրինակի համար Հիւդօի Թշուառներուն պէս գլուխ-գործոյի մը բոլոր նրբերանգները արտայայտել և եթէ կան բաներ, որոնք իսկապէս չեն թարգմանուիր՝ այսինքն թարգմանութեան մէջ բնագրին հաւն ու հոտը կը կորսնցընեն՝ ազոնք լեզուի մը առանձնայատուկ դարձուածներու նրբութիւններ ևն, որոնցմէ հայերէնն ալ չառ ունի և զորս նոյնպէս կարելի չէ թարգմանել, մինչև անգամ աշխարհի ամենէն հարուստ լեզուին:

Սակայն մեղադրելի չեն բնաւ այս խեղճերը, երբ առսահայ գրականութեան վարիչներն են, որ լեզուի հարցին մէջ բռնած իրենց սխալ բնթաքով այս կարգի թիւը ըմբռնումնութեւ առիթ կուտան: Հաստատ գիտեմ, որ անոնք յօդուածս կարդացած ատենին, իրենց հին խրատը պիտի կրկնեն ինծի.

— Պարզ գրեցէք, պարզ, որպէսզի հասկանան ձեր գրուածքները և գէն չը չարտեն:

Պարզութիւնը՝ ինչպէս ամէն բանի՝ այնպէս էլ գրականութեան մէջ յանձնարարելի յատկութիւն մըն է և սակայն սոսկալի բան է լեզուի այն պարզութիւնը՝ կամ աւելի ճիշդ՝ բառով մերկութիւնը, զոր առսահայերը կը դաւանին: Ապացոյց:

Այն լեզուն, որով այդ պարզասէրները կը գրեն: Եզան սայլի

պէս դանդաղ ու ճոնչուն ոճ մը, ծանր ու միօրինակ համաձայնութիւն մը, նախադասութիւններու նախնական, անտաշ, անշքնորհք շինուածք մը, արտայայտութեան անարուեստ, թափթրփած ու զրկեթէ երկխոսական ձև մը և վերջապէս այն ամբողջ արդահատելի հայերէնը, որուն արհեստական դաղունիքին թափանցելու համար, մարդ պէտք է հայերէն սորված ըլլայ: Ասոնք իրենց դիտցած ու չը դիտցած բոլոր լեզուներէն՝ թիւրքերէնէն սկսած մինչև ղերմաներէնը՝ անխտիր փոխառութիւններ ըրած են ու ղեռ կը շարունակեն ընել առանց ունէ խղճահարութեան: Կ'իմանամ թէ արդէն ռուսահայեր սկսած են երթալ գէպի Մանչուրիա, աչքերնիս լոյս, ուրեմն հեռու է հայն գեղեցիկ օրը, երբ չինական չայահարուստ բառերու ջրեր մըն ալ պիտի դայ ճոխացնելու ռուսահայ բառարանը: Աս այսպէս ըլլալով հանդերձ, պէտք է տեսնել իրենց սարսափը, երբ ունէ գրուածքի մէջ մեր հին լեզուէն փոխանցուած բառի մը հանդիպին: Կը զարմանամ, որ այդ զրաբարատեացները հանդիստ սրտով կը շարունակեն դործածել հաց, ջուր, գլուխի պէս բառեր, որոնք նոյնպէս զրաբար են... Մեր հին լեզուէն իրենց այս անմիախորհունն է պատճառը, որ յաճախ մէկ երեսի մէջ տասն անգամ միևնոյն բառը կը դործածեն, չընայելով որ ազոր գեղեցիկ հոմանիշները ունենանք, և հայ լեզուի ողիին հակառակ բարդութիւններ ու անանցումներ կը չինեն:

Մանկավարժութեան մէջ երբ կը պահանջուի, որ երեխաներու համար գրուած գրքերը կարելի եղածին չափ պարզ ու դիւրահասկանալի ըլլան, ոչ ոք հակառակը կընայ պնդել: Ինչ պիտի ըսէիք սակայն, եթէ գեղեցիկ օր մը բոլոր աշակերտները խօսք մէկ ըրած, պահանջէին որ փոխանակ իրենք իրենց մայրենի լեզուն սորվելու համար նուազութիւն կրելու, ընդհակառակը բոլոր գրքերը այնպիսի լեզուով մը գրուէին, որ անմիջապէս հասկանալի ըլլային իրենց: Ահա ճիշդ այս արտառոյ տրամաբանութեան կը հետին մեզի պարզութիւն քարոզողները, որովհետեւ պէտք է զիանալ թէ հայերէն չը սորվող ինտելլիգէնտները՝ հակառակ իրենց մտաւորական սահմանի պաշարին՝ հայերէն լեզուին մէջ երեխաներ են պարզապէս: Իսկ ռուսահայ մտաւորական վարիշները՝ փոխանակ այդ չափահաս երեխաներուն իրենց մայրենի լեզուին հանդէպ յոյց տուած անտարբերութիւնն ու ծուլութիւնը դատապարտելու, ընդհակառակը կը քաջալերեն և այն թեթև, այլանդակ դադափարը կ'արմատացնեն անոնց մէջ, թէ աշխարհիս վրայ ամէն բան յամառ ու յարատեւ աշխատութեամբ ձեռք կը բերուի, միայն հայ լեզուն է, որ կարելի է ճաշէն ետքը բազմոցին վրայ երկրն-

յաճ երբեմն թերթ կարդալով սորվել ու հայ զրոյդ դառնալ:

Ու վերէն բոլրամ այս թիւը ըմբռնումները, ամէն կարգի անտարբերներու կողմէ նոր օժանդակներ գտնելով, հետզհետէ նախապաշարումի հեղեղ մը կը դառնան ու անանցանելի կընեն լեզուի տարբերութեան խրամը:

Ասով չը կարծուի սակայն, թէ կնւզեմ պաշտպան կանգնիլ Պոլսոյ գրական այն կեղծաւորներուն, որոնք ճիշդ կը թափեն իրենց զգացումի ու գաղափարի պարապը բառերու կոյտով լեցնելու: Թիւրքահայ լեզուին չէ յանցանքը, եթէ այդ լեզուով յաճախ յիմարութիւններ կը գրուին: Ոչ նուազ յիմարութիւններ գրուած են ու կը գրուին ռուսահայ լեզուով ալ, ինչպէս նաև մարդկային բոլոր լեզուներով: Միևնոյն լեզուով կարելի է թէ մեծ յիմարութիւններ և թէ մեծ հրաշակերաններ արտագրել: Ոչ մէկ լուրջ ու անկողմնակալ դատող կրնայ ուրանալ, որ այսօր արևմտեան հայ աշխարհարարը շատ աւելի կատարելագործուած գործիք մըն է մարդկային նոր զգացումներն ու մտածումները արտայայտելու, քան արևելեանը:

Աւելի չեմ ուզեր ծանրանալ այս կէտին վրայ: Յօդուածիս ծրագրէն բոլորովին դուրս է լեզական հին պայքարը վերստին արծարծելու գիտաւորութիւնը: Ես միայն փորձեցի պարզել լեզուի դժուարութեան խափանիչ դերը մեր մտաւոր հաղորդակցութեան մէջ և ասոր պատճառները վերլուծել:

* * *

Նիւթի ընդարձակութեանը հետ համեմատելով այս համառօտ տեսութեանս եղբակացութիւնը կարծեմ բաւականաչափ պարզ է ընթերցողներուս համար: Հայ ազգին երկու հատուածներուն միջև մտաւոր փոխանակութիւնը զագրած է: Ռուսահայերն են այս ամօթալի երևոյթին պատասխանատուն, քանի որ թիւրքահայերը սկիզբէն ի վեր մեծ հետաքրքրութեամբ հետևած են ռուսահայ գրականութեան և եթէ այսօր չեն կրնար այլ ևս պէտք եղածին պէս հետևիլ, քաղաքական տարապայման կաշկանդումներու մէջ պէտք է փնտռել ասոր պատճառը: Հետևաբար այսօր ռուսահայերուն կ'իյնայ չարիքը եթէ ոչ բոլորովին անհետացնելու, դեթ կարելի եղածին չափ չէղարացնելու միջոցներ խորհիլ:

Ասոր համար անհրաժեշտ է որ նախ ռուսահայ հրապարակագիրները, իրենց իսկ ձեռքով քանդեն թիւրքահայոց և թիւրքահայ գրականութեան նկատմամբ ռուսահայ հասարակութեան մէջ արմատացած բոլոր նախապաշարումները: Երկրորդ՝ ռուսահայ նոր սերունդին քիչ մը աւելի լուրջ ըմբռնում ու վերաբերում թեկզբէն հայ լեզուին հանդէպ: Եւ միևնոյն ատեն ան-

միջապէս գործնական միջոցներու. դիմեն իրենց ընթերցողները թիւրքահայ գրականութեան ծանօթացնելու և միշտ հաղորդ պահելու համար: Այս կարգի միջոցներէն ըստ իս էն նպատակայարմարը և էն մատչելին արտատպումն է: Գրական հատուածներու կարելի եղածին չափ յաճախակի արտատպում թիւրքահայ թերթերէն և հանգէսներէն: Եթէ սովորութիւն ընեն կանաւորապէս աչքէ անցընել այդ թերթերն ու հանգէսները, արտատպելու. բան պիտի չը պակսի իրենց: Լոկ սիւնակներ լեցնելու համար հրատարակուած անհամութիւններու քով, պիտի դռնեն յաճախ գրական արժէքաւոր կտորներ, որոնք արտատպումով ուսանայ հասարակութեան մէջ տարածուելով, թիւրքահայ լեզուին հասկցողութիւնը պիտի դիւրացնեն տակաւ և հետաքրքրութիւն պիտի զարթոյնեն գէպի թիւրքահայ գրականութիւնը: Այս առաջարկին գործնականապէս նպաստած ըլլալու համար՝ յօդուածիս հետ «Մուրճ»-ին կը զրկեմ մեր գաւառացի գրողներէն երկու հատուած, որոնք Պոլսոյ Մասիս շաբաթաթերթին մէջ լոյս տեսած են *) Կը ցաւիմ, որ ձեռքի տակ չատ քիչ բան ունենալով՝ ընտրութիւնս սահմանափակուած էր: Սակայն ինչ որ գիտար է անհատներու համար, շատ կը դիւրանայ, երբ հաւաքական ուժերու կողմէ ձեռնարկուի: Պոլսոյ հայ պարբերականներուն մասնաւանդ 15—20 տարուան թիւերուն մէջ կորսուած՝ կրկին տպագրութեան արժանի շատ մը բաներ կան, որոնք նորութիւններ պիտի ըլլան ուսանայ ընթերցողներու համար: Այս կարգի հին գրուածքները, եթէ թերթերու մէջ արտատպել յարմար չը գտուի, կրնան առանձին հատորներով հրատարակուիլ: Պէտք չէ մոռնալ, որ այսօր միայն ուսանայերը կրան թէ իրենց և թէ մեզ թիւրքահայերու մասնակի ընել թիւրքահայ գրողներու գործերը, որոնցմէ շատերը անկարելի է կրկին տպագրել թիւրքիոյ մէջ: Գրական սրճափ անհրաժեշտ պէտքեր կան, որոնք աշխատող ձեռքերու կըսպասեն: Մեր մէջ անհատական տոկուն ձեռներէցութիւնն իսկ զիւ հրաշքներ կրնայ կատարել այս ուղղութեամբ: Ասոր կենդանի ապացոյցն է Լէօն, որուն վերջին ստուար աշխատութիւններէն երկուքը Հայկական տպագրութիւնը և Ստեփան Ոսկանի կենսագրութիւնը մեծ զարկ պիտի տան թիւրքահայ կեանքն ու գրականութիւնը ծանօթացնելու գործին: Ռուսահայ համալսարանականներու ստուար լեզէտնին մէջ քանի մը հետաքրքրուող-

*) Իբրև նմուշ բերուած են Գեղամի «Թղթաբացը» և Թլկատենցու «Վերջին տեղը», որոնք տպուած են «Մասիս» 1902 թ. № 14-ում և 1900 թ. № 29-ում:

հեր եթէ գտնուին և քովքովի դալով այս յօղուածիս վրայ քիչ մը զլուխ յողնեցնեն, վստահ եմ որ շատ բան պիտի կրնան ընել: Սակայն երեսակայութեանս թոխքովը արդէն ոլիմպական ժպիտ մը կը նշմարեմ անոնց շրթունքներուն վրայ—«սպալիա-տիֆներ են զրանք»:

Բայց վերջապէս վատութիւն է արտաքին պայմանները մատնանիչ ընել ու քնդործ նստիլ: Եթէ մեր ուժէն վեր է փո- լուել այդ պայմանները, գէթ ջանանք անոնց ազդեցութիւնը կա- րելի եղածին չափ տկարացնել: Ակնարկ մը մեր պատմութեան վրայ ու պիտի տեսնէք որ այսօրուան մեր ամբողջ ունեցածը ձեռք է բերուած հակառակ այդ աննպաստ պայմաններուն, որոնք գրեթէ միշտ անպակաս են եղած մեր զլխէն...

ԱՌԱՆՁԱՐ

11/24 Դեկտեմբեր 1902

Միւնիխէն

* * *

Վառ երկինքը լուռ գիշերին
երկրի կուրծքը համբուրեց.
Աստղաչեքը սիրով լցուան,
երկրի ծով-սիրան խոր երգեց...

Ո՞ւր կը ճախրէ հոգիս անհուն,
Ի՞նչ կ'որոնէ, կը տենչայ...
Միայն ես էի ինձ հասկանում,
Եւ ես էլ ինձ չ'հասկացայ...

Ա.Ի. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ.

ՇՈՒՇՈՒՑ—ԹԱԻՐԻԶ

(Ծանապարհորդական նկատողութիւններ)

I

Առաւօտեան լոյսը դեռ չը բացուած՝ մենք արդէն ճանապարհ ենք ընկնում: Զիւնների սմբակները սովորականից աւելի բարձր աղմուկ են հանում քաղաքի նեղ, քարած, այդ պահին անապատ փողոցներում: Քաղաքից դուրս ենք գալիս և դառիվայրով իջնում ենք դէպի Շօշու գիւղը:

Ծանապարհին հանդիպում ենք հայ գիւղացիների, որոնք միթերք են տանում քաղաքում վաճառելու:

Ձը նայած աշնանային առաւօտեան ցրտին, այդ գիւղացիները հաղնուած են աֆնպէս, ինչպէս և տարուայ տաք եղանակներին. միայն մի քանիսները փափախի վրայից կապել են կանացի շալ և դողալով՝ իրանց կենդանիներն են քշում:

Գիշերն արդէն անցնելու վրայ է: Արեւելեան հորիզոնում, Դոնավազի սարի ետևում, ահա երևում է մի թեթև լոյս՝ վերինը կանաչ, ցածը վարդադոյն. սրանց ներքև մի ոսկէ ժապաւէն գնալով լայնանում է: Աստղերը, կարծես, այդ լոյսից խուսափելով, կամաց-կամաց չքանում են երկնակամարից: Արշալոյսն աւելի բացուում է և ամբողջովին վարդադոյն դառնում: Եւ ահա մի կարմիր դունդ գողդողալով վեր է բարձրանում, լուսաւորելով նախ լեռների ամենաբարձր գագաթները, սպիտակագլուխ Մուսը, Դալիբարան և Քիրսը չառագունում են, մինչդեռ ձորերի անդունդները դեռ կիսախաւար են:

Արդէն լոյս է: Անցնում ենք աղմկալից փոքրիկ լեռնային գետակը մի հին կամուրջով, որի մօտ կառուցուած է մի գե-

ղեցիկ ջրաղաց: Մտնում ենք հայաբնակ Շօշու գիւղը, որը քաղաքից մօտ լինելու պատճառով, բաւական հարուստ է. կան քարաշէն, թիթեղեայ տանիքաւոր շատ տներ և մի քանի խա-նութներ, որոնց թւում և գինեւաներ:

Գիւղամիջին երկու տեղ եզ են մորթել վաճառելու. այս կողմերում եթէ գիւղացին միս է գործածում, այդ արդէն ու-նեորութեան ապացոյց է:

Շօշուցիները յայտնի են իրենց քաջութեամբ: Մի ժամա-նակ կառավարութիւնը գիւղացիներին բաժանել էր 15 տա-րածիդ հրացան, որ սրանք հետամուտ լինեն «զաչաղներին» և աւաղակներին:

Գիւղում կայ պետական ուսումնարան, որը փոխարինել է փակուած ծխական դպրոցին:

Այս գիւղի մօտ մեր փոքրիկ քարվանին, որը բաղկացած է ինձնից և երկու թուրք չարվադարից, միանում է մի շուշե-ցի թուրք, որը, ինչպէս յետոյ իմացայ, առևտրական յարաբե-րութիւն ունէր Թաւրիզի հետ: Հասնում ենք Քեօնդաւան գե-տին, որի եզերքով երեք ժամուայ ընթացքում գնալուց և դե-տը շատ անգամ անցնելուց յետոյ, մտնում ենք Ղաջար թուր-քաբնակ գիւղը, կէսօրից երկու ժամ անցած: Այս գիւղում պէտք է հանդատանք, որ հետևեալ օրը նորից ճանապարհ ընկնենք:

Իջնում ենք չարվադարի ծանօթ գիւղացու մօտ: Մեզ հրաւիրում են «զարադամը». այստեղ տանտիկինը, անխօս, երեսը ծածկած, աշխատում է մեզ նամար յարմարութիւններ ստեղծել. աւելում է «վրթօջաղի» (խարոյկի) շուրջը ճիշտ այն-քան տեղ, որքան կարող է մի մարդ տեղաւորուել, մնացած տեղերը թողնելով կեղտոտ, չաւելած:

Մաքրած տեղը սիրում է մի կապերտ և հրաւիրում է ինձ նստել:

Տնեցիները մէկ-մէկ ներս են մտնում, կանայք հեռուից հետաքրքրութեամբ դիտելով, իսկ տղամարդիկ բարե տալուց յետոյ նստում են խարոյկի շուրջը: Կիսամերկ երեխաները չեն համարձակւում մօտենալ. երեխաներից մէկը, մի չորս տարե-կան տղայ, բոլորովին մերկ է, սակայն մի մեծ փափախ գըլ-խին հագած: Որքան նկատեցի իմ ճանապարհորդութեան ժա-մանակ, թուրք ծնողները առհասարակ խիստ մեղմութեամբ են վարւում իրենց երեխաների հետ, երբէք չեն ծեծում, նոյն իսկ երես են տալիս: Խարոյկի խեղդող ծուխն արդէն լցուել է զարադամը և դժուարութեամբ է դուրս դալիս բարձր երդի-կով և միակ ցածիկ ու նեղիկ դռնով: Տնեցիները չեն նեղւում այդ ծխից. նրանց աչքերն արդէն ընտելացել են նրա այրող աղ-

դեցութեանը: Սակայն զարադամներում ապրողների աչքերը յաճախ ցաւում են ձմեռուայ ընթացքում:

*
* *

Հետեւեալ օրը դեռ չը լուսացած ճանապարհում ենք: Գիւղից ոչ հեռու ձգւում են թթենիների այգիներ, որոնք սակայն պատկանում են Թաղաւարդ հայաբնակ գիւղին:

— Դաշարի աղբււրը թաղաւարդի հայերն են չինել, — ասում է մեր չարվադարը:

Մտաբերեցի, որ Շուշու չըջակայքի համարեա բոլոր աղբւրները և կամուրջները հայերի գործեր են:

Մեր կողմերի թուրքերի հասարակական բնադղը դեռ թոյլ է. չինելու փոխարէն նրանք քանդում են. Շուշու մօտերքի աղբւրների քարէ «նովերը» այժմ բոլորը փշրված են, և այդ թուրքերն են արել:

Ճանապարհին պատահում ենք պարսիկների բազմաթիւ խմբերի, որոնք ամեն տարի գալիս են Կովկասում մշակութիւն անելու:

Անցնում ենք Քիրս լեռնաշղթայից և քիչ ժամանակից յետոյ մտնում Խորհատ ձորը, որ արդէն Զիբրայէլի գաւառն է: Այս ձորը սկսւում է Շուշու գաւառի սահմաններից և 25 վերատաշափ երկարութեամբ ձգւում է մինչև Նրասխը: Զիբրայէլ գաւառի ամենախիտ բնակեցրած տեղն է Խորհատ ձորը, որ ամբողջ երկարութեամբ պատած է այգիներով:

Քիրս և միւս սարերի դէպի հիւսիս նայող լանջերը ծածկուած են խոտաբոյսերով և անտառներով, մինչդեռ հարաւային լանջերը բուսականութիւնից զուրկ են: Անշուշտ այդ նրանից է, որ լեռների արևառ կողմերը խիստ ենթարկուած լինելով արեղակի կիզիչ ճառագայթներին՝ քիչ խոնավութիւն և պարունակում, չորանում են և քամհար լինում:

Զիբրայէլ գաւառում քիչ անտառներ կան: Ասում են, թէ մի 40—50 տարի սրանից առաջ բոլոր լեռները պատած էին պեխի և կաղնի ծառերի կուսակաւն անտառներով: Սրանց մնացորդներն այժմ էլ երևում են մեր անցած Խորհատ ձորի հիւսիսային կողմում, Արեգիւհնաչ կոչուած լանջերի վրայ: Միւս տեղերի անտառներն արդէն կտրտուած են. տեղ-տեղ միայն մնացել են թփեր և ծառերի բուններ:

Աղբիւրներից զոյացած Խորհատի գետակը ոռոգում է քսան գիւղերի այգիներ, որոնք մեծ մասամբ հայերին են պատկանում:

Այս ձորում հայերը զինի և պատրաստում և պարապում են շերամապահութեամբ. գաւառից տարեկան արտադրւում է 40 հազար պուդ կոկոն (քարամա):

Հայերի թիւը Զիբրայէլ գաւառում հասնում է ութ հազարի, բնակւում են բայառապէս սարերում:

Ձընայած որ հողի կողմից հայերն աղքատ են և այդ հողն էլ այնքան արդաւանդ չէ, սակայն նրանք թուրքերից աւելի ունեւոր են, որովհետեւ մշակում են կուլտուրական բոյսեր:

Թուրքերի թիւը այս գաւառում աւելի մեծ է, հասնում է 40 հազարի, որոնցից $\frac{2}{3}$ -ը թարաքեամաներ են: Սակայն Մեծ ու Փոքր Բահմանլուներ և Մարալիան գիւղերի բնակիչները նստակեաց թուրքեր են:

Թուրքերը գլխաւորապէս բնակւում են տափարակ տեղերում, մասամբ սարահարթերի վրայ:

Թարաքեամաները ձմեռն անց են կացնում Նրասխ և Քեօն-դաւան գետերի հովիտներում: Ամառը սրանք բարձրանում են Շուշու, Զանգեզուրի և Շարուր-Դարալաղեաղի գաւառների սարերը:

Վերջին ժամանակներս թարաքեամաները սկսել են իրանք էլ երկրագործութեամբ պարապել, վարում են ցորեն և գարի: Նրանց մի մասը տանն է մնում մինչև մայիսի վերջերքը, որ կարողանայ իրենց արտերը հնձել. արտերը հաւաքելուց և դէղեր տալուց յետոյ, գնում են սարերը և այնտեղ մնում են մինչև օգոստոս ամիսը: Օգոստոսին, երբ իջնում են սարերից, սկսում են ցորենը կալսել: Սակայն կան և այնպիսիները, որոնք իրենց ապրանքը և ընտանիքը «եայլաղ» հասցնելուց յետոյ վերադառնում են իրենց արտերը հաւաքելու և կալսելու:

Ժամը 2-ին հասնում ենք Զիբրայէլ քաղաքը: Իջնում ենք չարվադարի ծանօթ թուրքի մօտ: Սակայն մեզ այստեղ լաւ չը հիւրասիրեցին, ինչպէս Ղաջար գիւղում, որովհետեւ տեղացիները սիւննի աղանդին են պատկանում, մինչդեռ իմ ուղեկիցները շիա են:

Զիբրայէլ փոքրիկ քաղաքը հիմնուած է բլուրի վրայ և նայում է Նրասխ գետին, որի հեռաւորութիւնը մօտ ութ վերստ է:

Հայերը, թուրքերը և ռուսները խառն են ապրում:

Կան դատարան, հեռագրատուն, ուսումնարան և մաքսատուն, ուր առնում են Պարսկաստանից բերած ապրանքների մաքսը: Քաղաքի մէջտեղը բղխում է մի մեծ ակնափոր աղբիւր (Քեահրիզ):

* *

Նրբորդ օրը դուրս գալով քաղաքից՝ բլուրների միջով իջնում ենք Նրասխի հովիտը, որի լայնութիւնն այստեղ երկուսից մինչև ութ վերստի է հասնում և որը Մուղանի տափարակի շարունակութիւնն է: Զիբրայէլի տափարակը մինչև Հա-

քարու գետը կոչւում է Արազբար։ Ամառ ժամանակը, երբ թարաքեամաններն իրենց հօտերով քաչւում են սարերը, Արազբարն անապատի է նմանում։ Ամբողջ տարածութեան վրայ բացի «եաւջան» բոյսից (ПОЛЫНЬ) և Նրասխի ավերում բուսած կղեղնից ու քալուշից (ОСОКА) ոչինչ չէ երևում։ Տեղ-տեղ սկիւն են տալիս «ղլխողները» աղքատիկ այգիները և բանջարանոցները։

«Ղլխողները» չէն են լինում միմիայն կօթ ամառայ ընթացքում, այսինքն սեպտեմբեր ամսից մինչև ապրիլի սկիզբները, երբ գետինը խոտով ծածկուած է լինում։ Սակայն փետրուար և մարտ ամիսների ընթացքում խոտը վերջանում է և խաչնարածները դժուարութիւն են քաշում։ այդ ժամանակ խոտի փոխարէն անասուններին կղեգնի տերևներ են տալիս ուտելու։

Գարնան Նրասխի ջուրն ավերից դուրս գալով հեղեղում է չրջակայքը երբեմն երկու վերատաշալի լայնութեամբ, սակայն ոչ մի վիտա չը պատճառելով մարդկանց, որովհետև այս տափարակի միակ բնակիչները՝ թարաքեամաններն արդէն սարերումն են լինում։ Յունիսի վերջերքին, երբ ջուրը նստում է, ավերին մնում են ջրի բերած բուսական և կենդանական մնացորդներ, որոնք փակելով ամառուայ ընթացքում՝ տենդի դարգայման համար բարեցաջող միջնավայր են դառնում։

—Նախօրօք կարելի է լինում գուշակել, թէ դարնան Արազի ջուրը ավերի վրայ որքան տեղ կը բռնի,—բացատրում է մեզ մի հայ գիւղացի, որը մեզ ընկերակցել էր Զիբրայէլից և գնում էր Նրասխի մօտ քարտաշութիւն անելու։—Մորեխը, որ այնքան վիտաներ է մեզ պատճառում, նա է իմաց տուողը։ Նա երբէք ձու չէ ածում այն տեղերում, որոնք յետոյ ջրով պէտք է ծածկուեն, և թէ ջուրը սակաւ է լինում, մորեխն իր ձուաններն ածում է գետից մօտ, հակառակ դէպքում, երբ գետը պէտք է հեղեղէ երկար տարածութիւն, մորեխը վաղօրօք հեռանում է Նրասխից և ձու դնում աւելի հեռու տեղերի հողի մէջ։

—Այսպիսի հանգամանքներում կենդանիների բնագոյն աւելի բարձր է, քան թէ մարդկանցը։ Մեր անտառների մլրձեռնը (սկիւռը) ճշտութեամբ գուշակում է կղանակը,—չարուռակում է գիւղացին։—սկիւռը վատ կղանակից մի քանի օր առաջ ձուների վրայ մի ճիւղից միւս ճիւղն արադութեամբ ցատկոտելով՝ պաշար է հաւաքում, որ վատ կղանակին իր բոյնից գնդա չը գայ։ Այդ փոքրիկ կենդանին ձմեռուայ իր պաշարը հաւաքում է աշնանը, և այդ պաշարի քանակութիւնից կարելի է լինում գուշակել, արդեօք ձմեռն երկար պիտի լինի, թէ կարճ։

—Ահա Արազն երևում է, յանկարծ բացականչեցին բոլորը միաձայն։

Սարերի ստորոտում գալարւում է սլաւմական Երասխը, արեգակի ճառագայթներից տեղ-տեղ սլաղալով սրբած թրի սկէս, տեղ-տեղ սկին տալով, անտառապատ լանջերը քերելիս:

Ա՛հ, Երասխ... Առաջին անգամն եմ քեզ տեսնում... Երբէք ոչ մի դեռ, ոչ մի լեռ, ոչ մի քաղաք այնպիսի ծանր յիշողութիւններ չէ յարուցել իմ մէջ, որքան դու—Բնութիւնը, այդ չքնաղ յաւերժահարսը, մեզ համար աւելի տենչալի, աւելի խորհրդաւոր է դառնում, երբ նրա հետ կապուած են լինում անցած-դնացած օրերի յիշատակներ, յիշատակներ, որոնք որքան աւելի խոր անցեալի մնացորդներ են լինում, այնքան առաւել են զրկում մեր հետաքրքրութիւնը: Այդ ժամանակ մեր տեսողական զգացողութեան վրայ աւելանում է մի տեսակ միատիկական հրապոյր:

Մտածողութիւններից ինձ դուրս է բերում թուրք չար-վաղարի երգը.

«Արաղ, Արաղ,

Խան—Արաղ,

Սուլթան—Արաղ,

Խան—Արաղ.

Սիրականս ջրովդ անցնելիս միշտ խնայիր նրան, արնոտ Արաղ»

Նկատել էք, որ թէ հայերը և թէ թուրքերը Երասխի մասին շատ են երգում, մինչդեռ Քուռը երբէք չեն յիշում: Երասխի մասին, որքան ինձ յայտնի է, հայերէն քսանից աւելի երգեր կան՝ ժողովրդի հիւսած կամ բանաստեղծների յօրինած:

Երեւելի բանաստեղծ Հաֆիզը նոյնպէս երգել է այս սիրուած դետը:

Պարսից հոգը մտնելու համար պէտք է անցնել Խուղա-վիրինի նոր կամուրջը: Այս կամուրջն ունի 15 աշք, որոնց ոտերը շինուած են մանր քարերից և կանգնած են վիթխարի «քարուածքի» վրայ *). Իսկ կամարները շինուած են թրձած աղիւսից:

Նոր կամուրջից ոչ այնքան հեռու կառուցուած է միւսը խիստ հնաշէն և համակ սրբատաշ մեծ քառակուսի քարերից շինուած. սա ունի 9 աշք, որոնց չորս կամարը դու կանգուն են, ոտերը հաստատուած են նոյնպէս բնական վեմ քարերի վրայ:

*) Հարաբարում «քարուածք» են տաւում մի շարք քարեր, որոնք գետի լայնութեամբ միմեանցից մօտիկ գետեղուած լինելով բնութիւնից, թոյլ են տալիս առանց թըջուելու անցնել գետակը:

Առաջներն այս ճանապարհը ծառայում էր ռազմական և վաճառականական նպատակների, իսկ այժմ բարձի թողի արուած է:

—Աղա-Մամադ-խանը 1795 թ. Խուլափիրիների կամուրջով անցաւ Երասխ գետից. նա անթիւ սարքազներով գալիս է Շուշին կործանելու և Ղարաբաղը կողոպտելու:

—Այս արիւնհարբու խանից չորս դար առաջ, «1403 թւականին Լանդթամիրի բանակը ձմերում է Ղարաբաղում եղեզնաշէն խրճիթների մէջ: Գարնան սկզբներին Թամիրն անցնում է Երասխը յատուկ կառուցուած կամուրջով: Նախ քան Ղարաբաղը թողնելը, թուրքերը ոչնչացնում են բոլոր խաղողի այգիները, իսկ պտղատու ծառերի կեղեր պոկում են...» *)

«Pontem indignatus Araxes».

Այսպէս է գրել յայտնի հռոմայեցի բանաստեղծը մեր Երասխի մասին: Դրանով («կամուրջ չը յարգող Երասխ») Վերգիլի ոտը ցանկացել է գետի սրբնթացութեան մասին պաշտօնարտալ, թէ չէ Երասխի վրայ շատ հինուց կամուրջ է եղել: Երասխի կամուրջների մասին յիշում են մեր պատմաբանները՝

—Աղաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդացի և ուրիշները:

Մի տեղ կարդացել եմ, որ 2500 տարի սրանից առաջ Զրադաշտը մօտակայ սարերից իջնելով՝ մտնում է Պարտաւ քաղաքը և պարսկաստան դնալու համար անցնում է Երասխ գետից առանց թըջելու իր ոտները...

Նոր կամուրջի մօտ է գտնուում ուստայ մաքսատունը: Այստեղ նայում են անցադրերին, բայց Պարսկաստանից եկած ապրանքներից մաքս չեն վերցնում, այլ գինուորների ուղեկցութեամբ ապրանքը ուղարկում են Ջիրբայէլ, երբ մեծ քանակութեամբ է լինում. իսկ քիչ ապրանք ունեցողներին յետ են դարձնում պարսից ափը, տաբէկելով՝ թէ քիչ ապրանքի համար չարժէ մի քանի գինուորների նեղութիւն պատճառել:

Պատահել է, որ նոր շորեր հալած մարդուն չեն թողել, որ մանի ուստայ հողը:

Այսպիսով մաքսատան հետու լինելը յաճախ անյարմարութիւններ է ստեղծում: Յանկալի է, որ մաքսատունը տեղափոխէին կամուրջի մօտ:

Կամուրջի երկու ծայրին երկու դռներ կան չինուած: Ռուս պահապանն, անցադրերը նայելուց յետոյ, բայց է անում դուռը և մեղ թողնում մանկուկ կամուրջի վրայ: Մօտենում ենք միւս դռն և բաղխում... Մարդ չը կայ մօտը, որ բայ անի:

*) Langles. «Tamerlan.»

Մեր չարվադարը կանչում է, որ դան բանան դուռը, ոչ հեռու գտնուող պարսից մաքսատնից ինչ-որ բան են պատասխանում, չարվադարը ձեռքը մեկնում է դան կողքից և «չկիլը» բաց անում:

Պարսից մաքսատան մօտ հաւաքուած են բազմաթիւ բեռնակիրներ և օրերով այստեղ մնում են, չը կամենալով կատարել մաքսատան կապալառուի ապօրինի պահանջները:

Մաքսատան անպարկէշտ հետաքրքրութիւնից ազատուելու նպատակով, վճարում կամ մի երկու բուրլի և անարգել կերպով շարունակում կամ ճանապարհս արդէն պարսից հողի վրայ, Ղարադաղ գաւառում:

II

Ղարադաղ գաւառում առաջին պատահած դիւղը Սուջէյլու թուրքաբնակ մեծ աւանն է: Հիւրընկալ գիւղացին մեզ պատում է աւանդական փլաւով, միենոյն ժամանակ ներողութիւն խնդրելով, որ փլաւը «չոր» է, առանց հաւի կամ ճախ:

—Մեր գիւղում, գանգատուեց գիւղացին, մի հատիկ ձու, մի հաւ չէք գտնի այժմ. ամբողջ գիւղում մի աքաղաղ չը կայ, որ կէսգիշերին «ծուղրուղու» կանչի... Բոլորը մեր գիւղի տիւրոջ-լանի փորն է մտել: Ում մօտ մի հատ, մի քանի հատ ձու գտնուեց, նա իսկոյն մարդ է ուղարկում և պահանջում, մենք էլ ոչինչ չենք պահում...

Ճաչին մեզ մանակցում է միայն տանտէրը, ընտանիքի միւս անդամները մօտ կանդնած են և նայում են ուղղակի մեր բերաններին: Տան տէրը մի բուռը փլաւ իր ամանում թողեց, ամանը հրեց գէպի կնոջ կողմը, ասելով, թէ տարէք կերէք: Սովորաբար թուրք կինը կերակրում է իւր ամուսնուց յետոյ, սրտ թողած մնացորդից, մի կերպ եօլա է դնում, յաճախ կիսաքաղցած մնալով:

Խուզափրիչնի կամուրջից ճանապարհն ընկած է Երասխի ափով և դիմում է գէպի արեւմուտք, մերթ հեռանալով, մերթ բոլորովին մօտիկանալով գետին: Երկու ժամից յետոյ հասնում ենք ուղղաձիգ ապառաժների ստորոտը, ուր Երասխն իր պղզտոր ալիքներով լիւղում է ժայռերի սև կուրծքը:

Ամենադժուար տեղը, ուր առաջները գետի յորգացած ժամանակ ճանապարհն անանցանելի էր դառնում, այժմ Երասխի կողմից բարձր պատ է քաշած բաւական երկար տարածութեամբ և ճանապարհը գետի մակերևոյթից բարձրացրած: Մի անգ, ճանապարհ տանելու համար, ապառաժը ծալուած է:

Այս պատը շինել է տուել մի թուրք կին, Ահմադ-խանի կինը։ Ատրպատականում շատ տեղ եմ ճանապարհորդել, սակայն միմիայն այստեղ տեսայ, որ ճանապարհի վրայ մարդու ձեռք է աշխատել...

Այս ճանապարհին կարելի է տեսնել հիւսիսային երկիրնե-
րին յատուկ աղքատ բուսականութիւնը բարձր սարերի վրայ,
իսկ ներքե գաշտի վրայ, բարեխառն կլիմայի բնութիւնը զար-
մացնում է իր ճոխութեամբ։ Դէպի ձախ, ապառաժոտ սարե-
րի վրայ բուսնում են կարճահասակ ցրտնին (*можжевельникъ*)
և գենին (*тисъ*), քերձերի ծերպերից կախ է ընկած «ծախին-
ջին», իսկ ներքեում բաւիղը և վայրի խաղողը գրկախառնուած
են ծառերի հետ, ծառեր որոնց բազմատեսակութիւնը զարմաց-
նում է մարդու։ Այստեղ Երասխի ավին բուսնում են կաղնի,
պխի (*грабъ*), նոնենի, թղնենի, փռչնի (*celtis caucasica*),
թեղի (*ղարաղաջ*, *Ulmus campestris*), ալաջահի (*viburnum opu-
lus*), քլովերափ, կորդենենի և բազմաթիւ թփեր, որոնց չը կա-
րողացայ ճանաչել։

Նեղ կածանը ոլոր-մոլոր ընկած է քարերի ահագին բե-
կորների արանքով։

Յանկարծ հեռուից լսում ենք մի սիրուն երգ, որ հագլու-
մեր ականջին է հասնում։ Գնալով աւելի լսելի է դառնում եր-
գը՝ տխուր և զանգատուող կանայի ձայն է, և այսպիսի մի
վեղեցիկ ու վայրի բնութեան մէջ մեզ այնպէս է կաշկանդել,
որ լուռ կանգնած լսում ենք։ Ահա երգող կինն երևաց ապա-
ռաժի ետևից, բամբակով լի քսակը շալակին, գլուխը կորա-
ցած շարունակում էր երգել։ Սրա ետևից երևաց մի պառաւ
կին, նոյնպէս բամբակ շալակած, վերջինս մեզ նկատեց և առաջ
փազելով, սաստեց երիտասարդ կնոջը, որ չ'երգէ։

Երգը դադարեց։ Երգչուհին մեր մօտով անցնելիս՝ մի վայր-
կեան գլուխը բարձրացրեց և դէպի մեր կողմը նայեց... Մի
վայրենի գեղեցկութիւն էր, որ միմիայն լեռներում են պատա-
հում. ծիծեռնակի թևի նման սեւթոյր մազերը պարփակած են
չառագունած ձուածն սիրուն, թուխ երեսը, սևորակ խոշոր աչ-
քերը թախիծ են արտայայտում, իսկ կիսարայ կարմիր չըր-
թունքների միջից պսպղում են սպիտակ ատամները, ասես, եր-
կու չարք մարգագեալներ։

Իմ ուղեկից չուչեցի թուրքը մի կեղտոտ խօսք չպրտեց
նրա հասցէին. կինը ոչինչ չը պատասխանեց, աւելի կորացրեց
գլուխը և առաջ գնաց։ Վրդովմունքս չը կարողացայ զսպել,
սկսեցի պախարակել թուրքին, տմարդի անուանելով նրան, ով
վիրաւորում է անպաշտպան կնոջը։

—Անտէր ոչխարին դայլը կը տանի, իսկ մկնակ կնոջ ամեն մարդ կարող է «սաթ աշմիշ» լինել,—պատասխանեց թուրքը:

Կուռ շարունակում ենք ճանապարհը և վեց ժամ Երասխի ավտով ճանապարհ կտրելուց յետոյ, հասնում ենք Աշըղլու գիւղը, ուր պէտք է մի քիչ հանգստանանք:

Մտանք մի գիւղացու բակ, ուր կանայք նստոտած աշխատում էին: Մեծ եղաւ զարմանքս, երէ տեսայ, որ այդ կանայք տղամարդկանց տեսնելով՝ երեսները չը ծածկեցին և չը փախան, այլ շարունակում էին աշխատել և չարվազարի բարեկին բարեւոյդ պատասխանեցին: Բանից երեսց, որ սրանք բարեխաղանքի են, որոնք, ինչպէս յայտնի է, տարբերում են մահմեդականներէ:

Կանանցից մի քանիսը նոր քաղած բամբակ էին ընտրում, միւսները ցորեն էին շուարում, աղջիկներն էլ կար էին անում:

Այստեղ էլ զեղջիւհին կարում է այնպէս, ինչպէս աշխարհիս բոլոր զեղջիւհիները, այսինքն կարը պնում է ծնկան, թեւը մարմնից բաւական հեռացնում է և սկսում է կտրել՝ ասեղի սուր ծայրը դէպի իրան դարձրած:

Բարեկերի շատ գիւղեր կան Երասխի ափին. բացի Աշըղլը գիւղից կան և՛ հետեւեւները. Կարպեօզ, Սիւթա, Մաղըդտը, Գիւլմահմադտը, Դաշագիրան, Շըխհիւսէյինլը, Ուլագարա և Փալըթտը:

Մեզ հիւրասիրող գիւղացին, մի ութսուն տարեկան ծերունի, նոյնպէս բարեկան է: Ծերունի Մուխտարը 1848 թուականին պնացել է Չըխրիզ ամրոցը, ուր բանտարկուած էր այդ ժամանակ ինքը մեծ Բաբը, սրան տեսնելու և օրհնութիւնն առնելու:

«Յետոյ Թէհրանումն էի և տեսայ, թէ ինչպէս նահատակեցին այդ քաղաքի բարեկեցիկ առաջնորդ Սուլէյման-խանին,—շարունակեց ծերունին: Այդ օրը բաղարը մարդկանցով լիքն էր, ասեղ դցելու տեղ չը կար: Յանկարծ լսեցինք երաժշտական ձայներ... բերում էին Սուլէյման-խանին, պարանոցը թոկ պցած, մերկ կուրծքը ծակոտած էր սուրններով և ծակերի մէջ վառած մոմեր կոխած... Նրա շրթունքներից ոչ մի գանդատ, ոչ մի անէծք չէր լսում, ընդհակառակը, երբ մոմերից մինը հանդուում էր, նա անցորդներից խնդրում էր, որ նորից վառեն: Սուրբ նահատակը մի անգամ, այն էլ վերջին անգամ բղաւեց, երբ նրան միջից կէս արեցին... Թող կուրանան իմ աչքերը,—երկար լուսթիւնից յետոյ շարունակեց արտասուող ծերունին,—և տեսել եմ և կօռէթուլ-Այն (Աշրի լոյս) գեղեցկուհուն,

որին իր երկու հարիւր համախոհների հետ ոչնչացրեց կառավարութիւնը:»

* *

Ծանր տպաւորութեան տակ՝ թողեցինք մեր բարեակաւի տունը:

Գլուզամիջով անցնելիս, աչքի էր ընկնում սիրուն և ուժեղ ձիերի առատութիւնն այդ գիւղում: Մեր չարվազարը բացատրեց, որ այդպիսի լաւ ձիեր պահում են Երասխի մօտ ապրող գիւղացիները յատուկ նրա համար, որ մաքսանկնդ (դաշաղ) ապրանք գետով անցկացնեն: Այս պարագմունքը գիւղացիների համար ապրուստի մի աղբիւր է: Սովորաբար ապրանքը բերում են Թաւրիզից և Երասխով անց են կացնում ձիերի վրայ, այդպիսի ձիերը սովոր են արաղընթաց ջրում լող տալու: Ապրանքը հաւաքում են Ղումլը թուրքաբնակ գիւղում, որ գտնւում է ուսաց հողի վրայ, ոչ հեռու Խուզափիբինի կամուրջից: Երասխից անցկացնելու համար՝ ձիատէրերը վերցնում են 5 բուլլի ամեն մի հակ չիթեղէնից, իսկ թէյի հակի համար վերցնում են 3 բուլլի, որովհետև վերջինս աւելի թեթեւ է լինում:

Սելվը գիւղից ճանապարհը ծուռում է ուղիղ գէպի հարաւ և մտնում է Հասանօվի ձորը: Գետը մեր աչքից անհետանում է:

Հազիւ էինք հասել ձորի բերանը, երբ յանկարծ մեր առաջ դուրս եկան երեք սպառազինուած թուրքեր:

— Կանդնեցէք, տեսնեմ ռոտեղից էք դալիս և ուր էք գնում, — խրոխտ ձայնով հարցնում է նրանցից մէկը:

— Ռուսաց կօնսուլի մարզին տանում ենք Թաւրիզ, գլխիդ զուրբան, — վախեցած պատասխանում է սրամիտ չարվազարը:

Կօնսուլի անունը բաւական էր, որ աւաղակները մեզ հանդիստ թողնէին: Ճանապարհին երբ նեղ տեղն էինք ընկնում, թուրք ուղղեկիցներս ինձ կօնսուլի մօտ ծառայող էին յայտարարում և այդպիսով ազատւում: Առհասարակ սուսները մեծ յարգանք են վայելում Ատրպատականում, տեղացիները միշտ սովորածութեամբ են վերաբերում գէպի Ռուսաստանի ոյժը:

— Հաքիմ-Բաշի, մի վախիր, ես այստեղ եմ, — ետեիցս կանչում է չուչեցի թուրքը, երբ աւաղակները հազիւ էին անհետացել:

Յետ դարձայ, նայեցի թուրքին և ծիծաղս չը կարողացայ պահել. քաջ թուրքի երեսը սփառունել էր, կաւիճի պէս սպիտակել վախից այնպէս էր դողում, որ հազիւ կարողանում էր նստած մնալ ջորու վրայ:

— Այդ լինչ ես գառել, հարցրի ես:

— Գլխիդ զուրբան, քիչ էր մնացել ահից մեռնէի, սիր մօտս մի քիչ փող սենեմ, եթէ դու չը լինէիր, մեզ անպատ-

ճառ կը թալանէին: Այդ անպիտանները կօնսուլից շատ են վախենում:

—Առաջները, շարունակեց թուրքը, կարելի էր լինում պատահած աւաղակներին դիմադրել. իսկ ուռու-թըքական պատերազմից յետոյ, երբ արագածիզ հրացանները լոյս աշխարհ ընկան մեր երկրում, աւաղակները և զաչալները աւելի ուժեղ դարձան, որովհետեւ այդ ժամանակից ի վեր սրանք և ժողովուրդը միատեսակ չեն զինուած: Մինչդեռ խաղաղ ժողովրդին արգելուած է պատերազմական հրացաններ պահել, աւաղակները ձեռք են բերում ամենանոր սիստէմի զէնքեր:

—Ի՞նչ կարող ենք անել մեր բնօրէններով հէնց մեր տեսած աւաղակներին, ոչինչ,—տաքացած շարունակում է թուրքը, եթէ մենք էլ ունենայինք բերդաններ, այդ անպիտանները իսկի չէին համարձակուի մեր աչքին երևալ: Իսկ այժմ, այժմ մի քանի քոսոտ լակտներ կարողանում են հարիւրաւոր մարդիկ թալանել:

Այսպէս էր լուծում փորձուած թուրքն այն բարդ խնդիրը, որ կոմկասում մեծ աղմուկ է հանել վերջին ժամանակները: Եւ իրաւ, աւաղակութեան զարգանալուն քիչ չէ նպաստել զինափառութեան անհաւասարութիւնը աւաղակների և ժողովրդի միջև մեր երկրում:

—Աղա, մեր թաշիրի դարդն այն է, որ գնաց Թաւրիզից իր «սիգա»-ին Շուշի բերի,—խօսքը կարեց չարվադարը:

Բանից երևաց, որ շուշեցի թուրքը երկու կին ունէր, մէկը օրինական, որ ապրում է Շուշում, իսկ միւսը ժամանակաւոր (սիգա)՝ Թաւրիզում: Այժմ գնում է Թաւրիզ համոզեցնելու սիգա կնոջը, որ իր հետ Շուշի դայ, որովհետեւ պայմանադրի ժամանակամիջոցը շուտով պէտք է լրանայ:

Թուրքի խնդրեցի, որ այդ պայմանագիրը ցոյց տայ ինձ: Խանդոտ արեւելքին դժուարութեամբ ցոյց տուեց ժամանակաւոր ամուսնութեան պայմանաթուղթը (Սիգա-Նօմէ), որ դրուած էր պարսկերէն. թարգմանութիւնը մօտաւորապէս հետեւեալն է.

«Տալիս եմ իմ կիրքը ծառայեցնելու Հալիլպա Ահմադ-զզի կրքերին երկու տարուայ ժամանակով, տարեկան 120 բուրլու վարձատրութեամբ:»

Ներքի աւելացրուած էր կնոջ կողմից.

«Վերոյիշեալ պայմանին համաձայն եմ:»

Ամենից ներքի երեք կնիք կային, երկուսն ամուսինների, իսկ երրորդը մօլլինը:

ԲԺ. Ք. ՕՀԱՆՆԱՆ

(Վերջը միւս համարում)

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԱՍՈՐԻՆԵՐԸ

Պարսկաստանի ասորիները զսղվել են իրանց հայրենիքից — Ասորեստանից — Պարսկաստան IV և V դարերում: Այդ ժամանակներում կրօնական երկպառակութիւնը և վէճերը մի կողմից, օտար ազգերի հալածանքները միւս կողմից առաջացրել էին Ասորեստանում մի խառնաշփոթ և անորոշ դրութիւն:

Կրօնական վէճը Քրիստոսի մարդեղութեան և աստուածութեան մասին էր, և այդ վէճի վերաբերմամբ ասորական ամբողջ ժողովուրդը բաժանուած էր երկու կուսակցութեան: Մի մասը պնդում և հաստատում էր, թէ Քրիստոսը չարչարուել է և՛ որպէս Աստուած, և՛ որպէս մարդ-արարած, և գրանք իրանց զլիսաւորի անունով կոչւում էին Նազուրէններ, իսկ միւս մասը ընդունում էր, որ Քրիստոսը որպէս Աստուած չէ չարչարուել, այլ որպէս սոսկ մարդ, և գրանք էլ իրանց առաջնորդի անունով կոչւում էին Նփրեմեաններ, կամ ինչպէս սովորաբար անունանում ենք՝ նեստորականներ:

Թէպէտ կայսեր յարուցած հալածանքներից ասորիների մեծապէս մասը թողնում է իր երկիրը և չարժւում այս ու այն կողմ, մի մասը, զլիսաւորապէս Նփրեմեանները, գնում են գէպի հիւսիս և հաստատւում են մեծ մասով Ջուլամերկ գաւառը, լարձրանում բլուները և բնում անառիկ վայրերը, իսկ միւս մասը Պարսից ծոցի ափերով գնում և հաստատւում է Հնդկաստանում: Արանք Նազուրէններն են:

Ժամանակի ընթացքում Ջուլամերկ գաւառից, Բաղդադից և Մօսուլից ասորիների մի մասը անցնում է Պարսկաստանի սահմանը և բնում է Ուրմից լճի արևմտեան ափերը:

Պարսկաստան մտած ասորիները երկար ժամանակ մի որոշ տեղ չեն հաստատւում, նրանք միշտ խումբ-խումբ չարժւում

են մի գաւառից միւսը, Տաճկաստանից Պարսկաստան, Պարսկաստանից Տաճկաստան, երկար նրանք թափառական և աստան-զական կեանք են վարում: Պարսկաստանի քաղաքները ժամանակի ընթացքում կամաց-կամաց չարժւում են զէպի Ուրմի լճի հիւսիս-արեւմտեան և հարաւ-արեւմտեան ափերը, բնդհան-բապէս դաժ հաշթութիւնը, զաշտային տեղերը, իսկ մի փոքրիկ մասը գիմում է արեւմուտք, բարձրանում լեռները, բռնում Քիւր-դաստանը, զլիսա ուրապէս Մարգաւար և Թարգաւար գաւառակները:

Այժմ ասորիներ կան Ուրմի *), Սալմաստ գաւառներում, Սուլլուզ, Սոււչ-Բուլազ, Խոյ և Մարգաւար ու Թարգաւար գաւառներում:

Թէ որքան է եղել սկզբում Պարսկաստան զաղթած ասորիներ թիւը յայտնի չէ, ճշգրիտ տեղեկութիւններ չը կան, այժմ նրանց թիւը հաշւում են 30—35000: Բայց անշուշտ պէտք է բնդունել, որ այս թւից առաջներում շատ է եղել, որովհետեւ դարերի ընթացքում շատերը կուլ են զնայել, ձուլւել են տեղական տարրի հետ, ինչպէս նկատելի է նոյն այդ երեսիլը և՛ այժմ: Բացի այդ, բաւական թիւով զաղթել և բնակութիւն են հաստատել Կովկասի զանազան կողմերում, օր. Երևանի և Էջմիածնի շրջակայ գիւղերում:

Այժմ ասորի ժողովուրդը բաժանուած է Ասորպատականում մօտաւորապէս այսպէս.—

Ուրմի գաւառ	5—6000 ա., տունը հաշ. 5 տնդ. 25—30000
Քիւրդստան	2—300 » » » » 1—1500
Սալմաստ	6—800 » » » » 3—4000
Սուլլուզ, Սոււչ-Բուլազ	80—120 » » » » 4—600
Խոյ, Սինա և այլն	50—60 » » » » 2—300

Ուրիշ կերպ էլ չէ կարող լինել, քանի որ չը կայ ստատիստիկա: Մանաւանդ անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ այն հանդամանքը, որ ասորիները պրտւած են մի շաղթ գիւղերում, խառնուել են բնիկ ժողովրդի հետ, օրինակել նրանց նիստ ու կացը, փոխուել նոյն իսկ արտաքինով, հաւա-հաւա բնիկ այս և այն խուլ անկիւնները, այցպիսի պարագաների մէջ անհնարին է վիճակագրութիւն կազմել, թէկուզ պատեա անձամբ, ոչցեւիս իւրաքանչիւր գիւղը:

* * *

Ինչպէս տեսանք բնակութեան զիրքը ասորիներին բա-

*) Եւ օգտուել եմ զանազան գրաւոր աղբիւրներից գատ նաեւ զործին մօտիկ մարդկանցից:

ժանեղ է երկու մասի—գաշապին և լեռնային ժողովուրդ։ Առաջինները կաղմում են մեծագոյն մասը, իսկ երկրորդները նուազ մասը։

Դաշապիները բնութարարութեամբ առհասարակ փչացած են։ Նրանք առանձին մշտական զբաղմունք չեն ունենում, մասնաւոր կերպով պարագում են մի քանի արհեստներով, ինչպէս հիւանդութիւն, զերծակութիւն, սրմնադիրներ են և այլն։

Դարաւոր ստրկութիւնը, նրանց աստանդական կեանքը, տեղական գիւղատէրերի կեղեքումները և ընդի ժողովուրդի բարբարոսութիւնները ասեղծել են մի ժողովուրդ, որ ստեղծուած պատկեր է ներկայացնում։ Իսկ եթէ այդ բոլորի վրայ աւելացնենք և միասօնարները մաս ազգեցութիւնը, պատկերը կատարեալ կը լինի։ Նա, գաշապի ասորին, միանգամայն ընկած է, նրա համար սրբութիւն, բարոյականութիւն, բնականական մարքութիւն զոյութիւն է ունի։ Նա, ընտելանալով քիչ չաա լաւ աղբուստի և այդ չը կարողանալով ձեռք բերել, գիտում է ամենաստոր միջոցների, խաշապութեամբ է զբաղւում։ Նրանք պանդխտում են Ռուսաստանի հետու կողմերը, նոյնպէս և Կովկաս, մի զուամար ձեռք բերելով նորից մերացանում են Պարսկաստան՝ բնութարարութեամբ հաղարարութեամբ հիւանդութիւններով և աւելի այլանպատակ առանց այդ էլ փչացած ասորիներին։

Ասորի աղամարդը մեծ մասով կեանքը անց է կացնում պանդխտութեան մէջ. հէնց այս հանգամանքին զխաւորապէս պէտք վերագրել և անշուշտ զբանով պէտք է բացատրել այն երեւոյթը, որ ասորի կանանց մէջ անբարոյականութիւնը տարածւած է սարսափելի չափերով։ Տարի չէ անցնում, որ 20—30 ասորի կին չ'ամուսնանայ թուրքերի հետ։

Չ'ունենալով ոչ մի ինքնուրոյնութիւն՝ գաշապի ասորիները կորչում են, կուլ են գնում տեղական ազգայնականութեան մէջ և բաժան-բաժան ընտում այս և այն դաւանութեան։ Ընդդէմ է, ասորիները ունեցել են առաջներում եկեղեցիներ, զեռ միասօնարներ, մուտքից առաջ, եղել են թուով շատ ասորի եպիսկոպոսներ և քահանաներ, բայց միանգամայն անմիաբանութեամբ մէջ են եղել, եկեղեցիները զուրկ լինելով արդիւնքից, հողերը պետերը աննախանձելի զրոյթեան մէջ լինելով, հնարաւորութիւն չեն ունեցել բաւարարութիւն առ ժողովրդի հոգեւոր պէտքերին և մասւոր պահանջներին։ Տղիտութիւնը սարսափելի աստիճանով էր տիրում։ Կարգաւորել, իմացողին կարելի էր մատով ցոյց տալ. չը կային գաղութներ, տրիշ կրթական և հասարակական հիմնարկութիւններ։

Նրանց անտեսական կեանքը միանգամայն քայքայւած էր։

չը կար նրանց ոտի տակ հաստատ հող, չունէին մշտական դրաղ-մունք, չը կար մշտական արդիւնքի աղբիւր իր պէտքերը հոգալու համար, իսկ պարտաւոր էր վճարել գիւղատէրերի պահանջած առատուիւական աստիճանի հասած հարկը և միևնոյն ժամանակ բաւարարութիւն տալ գիւղական զանազան տղրուկներին, լըց-նել նրանց սրկորը:

Այդպէս էր գաշտեցի ասորիների վիճակը և՛ շատ հեռու, և՛ շատ մօտիկ անցեալում, այժմ էլ գրեթէ նոյնն է, դեռ աւելի վատթար:

Դաշտեցիները միանգամայն հակադասուկերն են ներկայա-ցընում լեռնային բարձրութիւնները թառած մի բուռն ասորի-ները: Ճիշդ է, այնտեղ էլ տպատութիւնը հաւասար աստիճա-նով տիրում է, բայց նրանք իրանց բարոյականով շատ բարձր մակերեսի վրայ են կանգնած: Լեռնցիները թէև թւով շատ քիչ են, բայց պահպանել են իրանց ազդութիւնը և անհամեմատ ինքնուրոյն են, չեն ենթարկւում և ձուլւում ընդհանրի հետ: Սրանք զրաւած լինելով անառիկ տեղերը, ապրում են մի տե-սակ անջատուած գաշտային ժողովրդից, զերծ են մնացել այն բոլոր ակտերից, որոնցով նեխուել, փշայել են գաշտեցիները: Լեռնցիները չնորհիւ իրանց գիրքի և քաջութեան՝ զրաւել են պարսից կառավարութեան ուշադրութիւնը, և կառավարութիւնը սրանցից հեծելազօրքի յատուկ գունդ ունի կազմակերպած Բէ-ջան զօրապետի ղեկավարութեամբ: Այց գունդը ունի յատուկ իր զրօշակը:

Բնդհանրապէս լեռնցի ասորիները ամբողջ շրջակայքում քաջ և կորիչ կռուողների, ինքնապաշտպանների համբաւ են վայելում. քիւրդերը և թուրքերը չեն համարձակւում սրանց մի չոփին անդամ գիպչել. առիթներ են եղել շատ անգամ, որ կա-ռավարութիւնը սրանց միջոցով պաշտպանուել է Տաճկաստանի քիւրդերի դէմ:

Լեռնցի Ասորիները որոշ անկախութիւն են վայելում, մի-այն վճարում են յայտնի չափով տուրք: Շատ քիչ է պատահում, որ սրանք ցած իջնեն իրանց զրաւած տեղերից, լեռնային բար-ձրութիւններից: Սրանք թէև ցրուած են մի քանի գաւառնե-րում իրանցից մի քանի անգամ աւելի քիւրդերի մէջ, բայց էլի իրանց անկախութիւնը չեն զիջում, և քիչ չէ այնպիսի դէպ-քերի թիւը, որ ասորիները մի փոքրիկ խումբը հալածել, յաղ-թել է իրանցից եռապատիկ, քսապատիկ աւելի քիւրդերին:

Լեռնցի ասորիները չեն պանդխտում ուրիշ երկիրներ, ոչ էլ Պարսկաստանի այս կամ այն կողմերը. սրանք երկրագործ-ներ են, հողի հետ գործ ունեն, և ստանում են այնքան ար-

գիւնք, որ կարողանում են ապրել գոհ, բաւարարութիւն տալ իրանց պահանջներին: Ուրեմն սրանք տնտեսապէս էլ բարուրդ վիճակի մէջ են, քան իրանց ազգակից գաշտեցիները:

* * *

Ջանադան գաւառութիւնների պատկանող միասնաբանները օգտուելով Պարսկաստանի տնտեսական վատթար դրութիւնից բաւական հունձ են անում, մանաւանդ ասորիների մէջ:

Բողոքական միասնաբանները մտել են Պարսկաստան 1835 թւականին և պատկանում են ամերիկական պրեսբիտերական կամ երիցական եկեղեցուն: Այդ միասնաբանական ընկերութեան (Board) կենտրոնական վարչութիւնը ոչինչ չէ խնայում իր քարոզիչների գործունէութիւնը գիւրացիներ համար. նա ուղարկում է առատ միջոցներ, սկսում է օգնել ասորիներին, նրանց ընտանիքների դրութիւնը բարելաւել, ձրի աղքատանոցներ և հիւանդանոցներ բանալ, հիմնում է ստորին, ժողովրդական ուսումնարաններ, ուր ուսումը աւանդւում է ձրիաբար, նոյն իսկ բոլոր աշակերտները աննշան բացառութեամբ՝ ստանում են գաւառական սխոլարներ, որոշ չափով և՛ հաղուստներ: Այդ բոլորին աւելացրէք և՛ այն հանգամանքը, որ բողոքական ասորիները աւելի ապահով, աւելի ազատ են լինում պարսիկ հարստահարիչներից և կառավարութեան ազդեցութիւնից, նրանց կեանքը աւելի ապահով է լինում, քան բողոքականութիւն չ'ընդունող ասորիներինը:

Բողոքականները հաստատուել և գործում էին գաշտեցի ասորիների մէջ. լեռնայիները մնացել էին, ինչպէս և այժմ, անմատչելի: Այժմ բողոքական միասնաբանները գործում են ոչ միայն Ուրմիում, այլ և նրա շրջակայ գաւառներում, ինչպէս Սուլթուզ, Սուլ-Բուլաղ, Սալմաստ Այդ բոլոր տեղերում ունեն մօտ 40—50 ասորի զարոյցներ, ուր սովորում են 1200—2000 աշակերտներ և աշակերտահներ: Իսկ Ուրմի քաղաքից քիչ հեռու, Շէհիր-չայի վրայ մի ընդարձակ գեանում կառուցել են իրանց կօլլէջը, հիւանդանոցը և ուրիշ հաստատութիւններ: Այդ կօլլէջը առաջ եղել է միջնակարգ դպրոց և կենտրոնականի դեր է կատարել շրջակայ գիւղերի համար, ունեցել է 6—7 դասարան, աստուածաբանական, բժշկական, արհեստագիտական աւալին բաժիններ, ուր ստորաւսուում էին չրջիկ քարոզիչներ և ֆէլչիքներ, բայց այժմ այդ կօլլէջը վերածուել է հասարակ վարժարանի:

Պէտք է ասել, որ ժամանակին այդ կօլլէջը մեծ դեր է խաղացել, տուել է բաւական թւով ասորի կրթութեամբ երիտասարդներ, մօտակայ գիւղերի և գաւառների համար ուսուցիչներ, պատրաստել է հմուտ արհեստաւորներ, գլխաւորապէս դերձակ-

ներ և հիւանդեր: Առհասարակ բողոքականները ասորիներին մէջ կրթական գործին մեծ դարձ են առել անցիալում, և այժմ ահային թուով կրթած ասորիներ կան:

Բողոքական միասնադասներն ունեն իրանց մամուլը: Գրեթէ կէս դար է, ինչ հրատարակում է «Ջահրեր գր-բարա» թերթը: «Ջահրեր գր-բարան» (Լուսոյ ճաստգայթներ) կրօնական, բժշկական և պատմական թերթ է և հրատարակում է ասորերէն: Այս թերթի խմբագիրը մի բողոքական միասնադար է. թերթը ար- պարում է միասնադասների սեփական տպարանում:

Բողոքականներից յետոյ գալիս են կաթոլիկ միասնադասները նոյնպէս ասորիներին մէջ քարոզելու: Ասորիներից չափեր յան- կարճ տեւեկով, որ կաթոլիկները (ֆրանսիացի) աւելի առաւ են տարրեւորում, աւելի լաւ են խնամում, թողնում են բողո- քականութիւնը և ընդունում են կաթոլիկութիւնը:

Ճիշդ է, կաթոլիկ միասնադասները բողոքականներից ոչ են սկսել իրանց տրոպաղանդան ասորիներին մէջ, բայց նախ քան բողոքական քարոզիչներին մուտքը Ուրմի, այնտեղ եղել են Մո- սուլից եկած կաթոլիկ ասորի քարոզիչներ *), բայց դրանք ոչ մի աջողութիւն չեն ունեցել: Այն էլ տէտը է առել, որ կաթո- լիկները զեռ գարեր առաջ մտել են Պարսկաստան և սկսել իրանց տրոպաղանդան, նրանք զեռ Շահ-Աբրաքի ժամանակնե- րից եղել են Հին-Նախիջևանում, Նոր-Ջուղայում և Պարսկաս- տանի ուրիշ մասերում: Պարսկաստանը թէև վաղուց է ծանօթ ֆրանսիացի կաթոլիկներին, բայց Ուրմիում սկսել են իրանց գործը, ինչպէս առաջի, ոչ:

Կաթոլիկ միասնադասները այժմ Ուրմիի զանազան մասերում ունեն գարոյցներ, բայց սրանց գործունէութիւնը Ուրմիում աւելի նեղ և սահմանակ է, աւելի քիչ աջողութիւն ունի, քան բողոքականներին: Կաթոլիկներին գործունէութիւնը կենտրոնա- ցած է աւելի մօտիկ զաւառներում, մանաւանդ Սալմաստում, Ռոսարովա գիւղում, ուր բոլոր ասորիները կաթոլիկներ են, ու- նեն չքեղ և զեղեցիկ չէնքեր, եկեղեցիներ, ունեն և գարոյցներ, ժողովարաններ:

Կաթոլիկները Ուրմիում ունեն տպարան, և ահա մօտ 10 տարի է հրատարակում են «Կալա-գր-չրարա» (Ճամարաու- թեան ձայն) թերթը, որ խմբագրում է մի կաթոլիկ եպիսկոպոս: «Կալա-գր-չրարան» աւելի ազատամիտ է «Ջահրեր-գր- բարայի» հետ համեմատած: Այս թերթը որոշ չափով աչապրու-

*) Տաճկաստանի կողմերի տառիներին մէջ կաթոլիկները աւելի շուտ են սկսել իրանց կրօնական տրոպաղանդան:

թիւն է զարձնում լեզուի մշակման վրայ, քարոզում է, որ պէտք է, նոյնիսկ անհրաժեշտ է, ասորի փոքր լիւստէ զարգացած գասի համակրութիւնը:

Միայն բողոքական և կաթոլիկ միասնաբանները չեն, որ զործում և քարոզում են ասորիների մէջ: Այստեղ, այս և այն ժամանակներում եկեղ և հաստատուել են նաև ուրիշ դաւանութեան ներկայացուցիչներ: Կան անղլիական-կաթոլիկական եկեղեցու ներկայացուցիչներ, այս անղլիական բողոքականները հին ծէսերը սիրողներ են և ձգտում են վերականգնել հին եկեղեցին, իսկ զրանց հակառակ ամերիկական բողոքականները հին ծէսերը միանգամայն մերժում են:

Եպիսկոպոսականները զործում են զլիսուսրապէս Տաճկաստանի ասորիների, ջէլօնների մէջ և մասամբ Ուրմիում:

Կան նաև զերմանացի բողոքականներ: Սրանք ունեն միայն երկու որբանոց. մէկը Ուրմիում, երկրորդը Խօյում, որ ասոյժ Սալմաստումն էր:

Ռուսացաւան քարաղիներն էլ զրաւեցին Ուրմիի ասորիներին 1899 թւականին. ուստի քարաղիները հէնց ասոյժին օրից ունեցան արտակարգ աջակցութիւն:

Այդ արտակարգ և փայլուն աջակցութիւնը պէտք է անշուշտ բացատրել նրանով, որ ուսական աղղեցութիւնը շատ տարածուած է Պարսկաստանում, մանաւանդ Ատրպատականում, իսկ ուսահպատակի կեանքը և զոյքը միանգամայն սովորած է, նա սովոր է ամեն եկեղեցումներից, ահա այդ հանգամանքը աչքի առաջ ունենալով՝ ասորիների բազմութիւնը քննադատներ, բաւարարութիւն քահանաներ և կաթոլիկոսներ ընդունում են ուսացաւանութիւն: Կաթոլիկ ասորիների զրեթէ կէսը և բողոքականների մօտ 20⁹/₁₀-ը գտնւում են ուսացաւան: Ասորիների հետ մասն ուսաց եկեղեցու ծայր և՛ բաւական թւով Ուրմիի հայերից:

Այդ կրօնախոսութիւնից շատ զժգոհ է Ուրմիի մահմեդական տարրը, զլիսուսրապէս զիւղասերները, որովհետեւ վերջիններիս անտեսական զրութիւնը որոշ չափով վաւանդում է զրանով: Ռուսացաւանութիւն ընդունող ասորիները ուսաց տէրութիւնից պաշտպանութիւն գտնելով՝ սկսում են զիւղասեր թուրքերի վերադրեմամբ իրանց աւելի անկախ պահել, տուրք և բեղաւոր խոյս տալ: Ահա այդ տեղից զլիսուսրապէս ասոջանում է թուրք լիւսող տարրի մէջ այն զօրեղ հակակրանքը զէպի ուսանեղքը, որ, բացի յայանի ցոյցից ընդզէմ ուստի բարոյիչներէ, Թաւրիզի ուսաց հիւղատոս Պետրօվը 1899 թուի ամառը Ուրմի եղած ժամանակ չէ կարողանում մի կտոր հող

ձեռք բերել ուսաց եկեղեցու շինութեան համար. ոչ մի թուրք չի համաձայնում ծախել իւր հողը, թէկուզ շատ թանկ գնով: Միայն Վեհափառ Շահը, երբ Եւրոպա կատարած իր առաջին ճանապարհորդութիւնից վերադառնալիս, Ռուսաց հիւպատոս Պետրովը պիմում է և խնդրում մի կտոր հող, լարդելով նրա խնդիրը, հրամայում է սալ, իսկ հողատիրոջը տալիս է մի սերիչ կտոր հող:

Ռուս միսսիոնարները զեռ սեփական հաստատութիւններ չ'ունեն:

Ասորիները մէջ, ինչպէս ասենում էք, զործում են մի քանի զաւանութիւնների ներկայացուցիչներ, և ասորիների մեծաւոյն մասը բաժանուած է այդ զաւանութիւնների մէջ: Չը մոռանանք ասել, որ բոլոր քարոյիչներն էլ զործում են զաշտարընակ ասորիների մէջ. և սրանք բաժանուած են այսպէս.

Ռուսապաւան ասորիներ մօտ 15—16,000 հողի

Բողոքական » » 7—8,000 »

Կաթոլիկ » » 5—6,000 »

Եպիսկոպոսական » » 500 »

Կան զանազան կողմերում գաշտեցի ասորիներ, շատ ան-
նըշան թւով, մօտ 200—250 հողի, որոնք գեռ հաւատարիմ են
մնացել իրանց հին ասորական եկեղեցուն:

Միանգամայն մաքուր, հաւատարիմ են մնացել իրանց
ասորական եկեղեցուն և կրօնապետ Մար-Շիմօնին՝ լեռնաբնակ
մի բուն ասորիները: Նրանք ազտա թառած լեռներին ապրում
են դո՛հ իրանց վիճակից, գեռ ազգայնական զաղափարը և ոգին
վառ, անչէջ պահած, լեռնացուն վայել վարը ու բարքով, մաք-
րութեամբ:

Ե. ՖՐԱՆԳԵԱՆ

ՀԱՅ ԿՆՈՋ ԶԱՅՆԸ

I

Կեանքը կռիւ է, գոյութեան կռիւ:

Ինչպէս ամեն մի կենդանի արարած, նոյնպէս և մարդը չի կարող ապրել առանց անունդի: Ահա հէնց այդ պատճառով էլ ապրուստ ձեռք բերելու հարցը շատ մեծ դեր է խաղում մարդկային կեանքում: *)

Բոլոր կենդանիների մէջ, շատ քիչ բացառութեամբ, էզը անկախ է արուից կերակուր ճարելու հարցում: Իսկ մարդկային կեանքում մի սեռը անտեսական կախում ունի միւսից և այս յարաբերութիւնը միացած է սեռական յարաբերութեան հետ: Կնոջ անտեսական դրութիւնը կախուած է տղամարդուց: Բացառութիւն չեն կազմում նոյն իսկ վայրենի ցեղերի կանայք և գեղջկուհիները, որոնք տղամարդու հետ զրեթէ հաւասար չափով ֆիզիկապէս աշխատում են:

Ներկայումս ամբողջ աշխարհի անտեսական գործունէութիւնը կենտրոնացած է բացառապէս տղամարդկանց ձեռքում:

Տղամարդը ձեռք է բերում հարստութիւն, իսկ կինը գործադրում է: Տղամարդը որսորդութիւն ու ձկնորսութիւն է անում, անասուններ է պահում, հող է մշակում, արհեստներով

*) Աչքի առաջ ենք ունեցել զլիստրապէս հռչակաւոր ամերիկացի կին զրոյ Ջարլոտտա Ստետսօնի յայտնի աշխատութիւնը, որը արդէն թարգմանուած է գրեթէ բոլոր եւրոպական լեզուներով—(ի միջի այլոց և ռուսերէն „Женщины и экономическое отношение“ վերնագրով): Բացի դրանից օգտուել ենք նաև մի քանի գերմանական աորիւրներից, այն է՝ A. Bebel—„Die Frau“, H. Lange und S. Bäumer—„Handbuch der Frauenbewegung“, E. Lüders—„Stand der deutschen Frauenbewegung“ և այլն:

ու վաճառականութեամբ է պարապում, իսկ կլնը... Նա վայելում է գրանցից ստացած բարիքները:

Իսկ լնն է տալիս կլնը իր վայելած անտեսական բարիքների փոխարէն:

Գուցէ ասողներ լինին, թէ ոչլնն տալու չէ, որովհետեւ իր ամուսնու ընկերն է: Շատ լաւ: Բայց չէ՞ որ մէկի հետ ընկերանալ — կը նշանակէ նրա գործակիցը զառնալ: Ի՞նչ ընկեր է կլնը իր ամուսնու համար, երբ չէ կարող նրա պարտավունքներին խառնուել, նրա գործերի մէջ իր լամբին կապիտալը, գիտութիւնն ու աշխատանքը մտցնել:

Եթէ կլնը ամուսնու գործակիցը չէ հանդիսանում, հապա էլ լնն իրաւունքով է նա ստանում նրանից իր կերակուրը, հապուսանն ու բնակարանը:

Կան կարծողներ, թէ նա այդ բաները ստանում է իր կատարած անայլին աշխատանքի փոխարէն:

Եթէ այդպէս լինէր, այն ժամանակ իւրաքանչիւր կլն որպէս տնային աշխատանք կատարող պիտի ստանար միմիայն այնքան, որքան որ ստանում է մի խոհարար, աղախին, ծրծմայր և այլն: Բայց իրականութիւնը հակառակն է ցոյց տալիս: Թէև կանանց անայլին աշխատանքը անտեսական միծ արժէք ունի, բայց այդ արժէքը որոշ չափ չ'ունի, այդ աշխատանքը պնահատող չը կայ: Աւելի շատ աշխատող ու տանջւող աղքատ կլնը աւելի քիչ է ստանում, աւելի քիչ է վայելում, քան թէ հարուստի կլնը, որը առանց ոչլնն անելու հազարներ է չարտում զարդերի ու զանազան պաճուճանքների համար:

Այդպէս ուրեմն, կնոջ անայլին աշխատանքը անտեսական փոխարինութեան մէջ իր արժանի պնահատութիւնը չի ստանում և եթէ ստանար էլ, այն ժամանակ բոլոր կանայք անայլին ծառաների աստիճանին կը հասնէին:

Ճիշտ է՝ կլնը իր անայլին աշխատանքով նպաստում է սղճամարդուն աւելի շատ հարստութիւն, աւելի շատ անտեսական բարիքներ ձեռք բերելուն, այնուամենայնիւ նա չ'ունի մարդավայել աղատութիւն, չ'ունի անտեսական անկախութիւն: Այդ տեսակէտից նրա գրութիւնը շատ քչով է տարբերւում ընտանի կենդանիների գրութիւնից:

Շատերը կարծում են, թէ կլնը իրաւունք ունի ամուսնուց սպրուստի միջոցներ ստանալու որպէս մայր:

Եթէ այդպէս է, եթէ մայրութիւնը մի պարտականութիւն է, որի փոխարէն կլնը հապուստ և ուտելիք է ստանում, այն

ժամանակ ով շատ երեխաներ է ծնում, նա աւելի շատ բարեքներ պիտի ստանար, իսկ անդաւակ կինը միշտ պիտի մնար դատարկածեռն, առանց ապրուստի միջոցների:

Բայց չէ՞ որ դա ծիծաղելի է, չէ՞ որ կեանքում այդ տեսակ փաստեր բոլորովին չը կան: Ընդհակառակը կարելի է յիշել բազմաթիւ օրինակներ, երբ անդաւակ կինն աւելի հարուստ է, աւելի բարեքներ է վայելում, քան բազմաթիւ երեխաների տէր կինը: Ուրեմն մայրական կոչումն էլ ոչ մի կապ չ'ունի կնոջ տնտեսական դրութեան հետ:

Գուցէ դրա հակառակ ասողներ լինեն, թէ մայրական պարտականութիւնները դրկում են կնոջը անկախ կերպով կերակուր ձեռք բերելու հնարաւորութիւնից, ուստի և նա իրաւունք ունի ամուսնուց ստանալու ապրուստի միջոցները:

Բայց միթէ դա ճիշտ է, միթէ կինը մայր դառնալով՝ կորցնում է իր ոյժերը, միթէ նա այլ ևս չի կարողանում կառավարել իր ուղեղն ու մարմինը, իր խելքն ու ընդունակութիւնները:

Ոչ: Իրականութեան մէջ այդպէս չէ: Մայր-կինը երբեմն աւելի շատ է աշխատում, աւելի շատ է տանջւում, քան թէ տղամարդը: Նա աշխատում է յաճախ ոչ միայն իր երեխաների, այլ և իր ամուսնու, մօր, քրոջ, ազգականների համար:

Վայրենի մայրը ծանրութիւններ է կրում և զերիի պարտականութիւններ է կատարում իր ցեղի մէջ: Գեղջկուհի մայրը աշխատում է դաշտում, իսկ բանւորի կինը—տանր, կամ գործարանում: Սրանցից շատերը ոչ միայն ծնում և մեծացնում են իրանց զաւակներին, այլ և կողմնակի աշխատանքով կերպարում են նրանց:

Սրանից պարզ երևում է, որ կինը մայր դառնալով՝ չէ դադարում աշխատել և՛ ուրիշ ասպարէզներում:

Այո, նա միշտ էլ ձգտում է անկախ աշխատանքի. բայց նրա առաջ արդեւքներ են դնում պատճառ բերելով այն հանդամանքը, թէ մայրը չէ կարող աշխատել և չը պէտք է աշխատէ:

Եթէ հիմնաւոր լինէր այդ պատճառաւորանութիւնը, այն ժամանակ ամբողջ մարդկութիւնը պէտք է բաժանուէր երկու դասակարգի—կանայք, որոնք բացի մայր լինելուց և երեխաների մասին հոգ տանելուց ուրիշ ոչինչ չը պէտք է անէին, և տղամարդիկ, որոնք պէտք է մնացած բոլոր գործերը կատարէին և բացի դրանից կանանց վրայ էլ հոգ տանէին:

Բայց այդպիսի բան չը կայ և չէ էլ կարող լինել, որովհետեւ կինը աշխատում է մինչև մայր դառնալը, աշխատում է մայր

դառնալուց յետոյ էլ: Մայրական աշխատանքը մարդկային կեանքում միշտ էլ աչքի ընկնող գործօն է կոչել:

Մայրը միևնույն ժամանակ աշխատաւոր է, բայց զփրակ-տարար նրա աշխատանքը չ'ունի այնպիսի յատկութիւն, որը ազդէր նրա տնտեսական դրութեան վրայ:

Կար ժամանակ, երբ մարդ-արարածն էլ իր զազանութեամբ և վայրենութեամբ չէր զանազանւում միւս կենդանի-ներից: Թէ տղամարդիկ և թէ կանայք միասին թափառում էին անտառից-անտառ, դաշտից-դաշտ, գետից-գետ և իրանց համար կերակուր որոնում:

Տղամարդիկ կանանցից տարբերւում էին միմիայն իրանց պատերազմաւէր բնաւորութեամբ: Բոպկապէս կնոջը տէր դառնալու համար նրանք մենամարտում էին իրար հետ, իսկ կանայք նստում, հանդիսատես էին լինում դրան և վերջը անձնատուր լինում յաղթողին:

Բայց վերջապէս վայրենի մարդն սկսեց հասկանալ, որ իրան աւելի հեշտ ու յարմար է միանդամից տէր լինել էզին՝ կնոջը, քան թէ ամեն անգամ նրա համար կուել և կեանքը վրտանդի ենթարկել: Ահա այդ ժամանակուանից սկիզբն առաւ մշտական կին ունենալու սովորութիւնը:

Այդպիսով կինը կամաց-կամաց զրկուեց իր ազատութիւնից, իսկ տղամարդը իրրեւ ամուսին և հայր սկսեց խնամք տանել թէ կնոջ և թէ երեխաների մասին:

Կեանքի այդ նոր պայմանները հետզհետէ ձեափոխեցին կնոջը: Նա կորցրեց իր արագաշարժութիւնն ու ոյժը, որոնք նրան անհրաժեշտ էին կերակուր ձեռք բերելիս: Այժմ նրան թոյլ չեն տալիս առաջուայ նման ազատ թափառել, ասլոստ որոնել: Այդ բոլորը միայն տղամարդու գործը դարձաւ: Դրա փոխարէն կինը ձեռք բերաւ այնպիսի նոր յատկութիւններ, որոնց չնորհիւ հարողանում էր գրաւել և իր մօտ պահել տղամարդուն: Արտաքին գեղեցկութիւնը դարձաւ նրա ամենազըլ-խաւոր գէնքը:

Շէնց մեր օրերումն էլ միևնույն բանն է կատարւում: Կանանց զիրքն ու տնտեսական վիճակը շատ սերտ կերպով կապուած են հակառակ սեռին գրաւելու ընդունակութեան հետ: Ահա այդպիսի պայմաններն էին, որ ժամանակի ընթացքում հետզհետէ հեռացրին կնոջը գործունէութեան շատ ու շատ ասպարէզներէց, որ կամաց կամաց սահմանափակեցին նրա ազա-տութիւնը:

Կնոջ ազատութեան սահմանափակումը հետզհետէ սահմանափակեց նաև նրա մտաւոր աշխարհը: Եւ դա շատ բնական էր:

Մեղ չըջապատող միատեսակ շրջանը—միևնոյն առարկաները, ձևերը, դոյները, ձայները դարձնում են կեանքը տաղտկալի և մեռելային: Քանի լայնանում է այդ շրջանը, այնքան էլ մարդու զարգացումը բազմակողմանի է դառնում:

Դժբախտաբար կինը զուրկ է այդ տեսակ բազմակողմանի կեանքից: Փակուելով տան չորս պատերի մէջ, նա զրկուել է շատ ու շատ տպաւորութիւններից, բազմակողմանիութիւնից, մտաւոր լայն զարգացումից:

Եթէ օրնութեան չը դար ժառանգականութեան անխափտելի օրէնքը, այսինքն եթէ հայրը իր յատկութիւնները չը տար աղջկան, իսկ մայրը որդուն, այն ժամանակ կինը բոլորովին կը զրկուէր իր կամքից և ինքնուրոյնութիւնից:

Դժբախտաբար կնոջ իրաւունքների սահմանափակումը սկսւում է հէնց մանկութիւնից: Մենք տարբեր ձևով ենք դաստիարակւում մեր աղաներին և աղջիկներին և դրանով դեռ մատող հասակից նրանց մէջ զարգացնում ենք սեռական հակումները՝ ի վնաս մարդկային բարձր արժանիքների:

Մենք պատանիներին շատ իրաւունքներ ենք տալիս, իսկ նոյն հասակի օրիորդներին քիչ:

Երիտասարդների առաջ բաց է մի ամբողջ աշխարհ, գործունէութեան մի լայն ասպարէզ: Նա կարող է իր բոլոր ուժերը գործադրել և սխալուած դէպքում մի քանի անգամ իր պարտամունքի տեսակն ու եղանակը փոփոխել: Եթէ մի գործ չը յաջողուի, նա կարող է մէկ ուրիշ գործ սկսել: Մի խօսքով նա կարող է այնպէս լինել, ինչպէս ուզում է, այն անել, ինչ որ ցանկանում է:

Իսկ օրիորդը... Նա ազատ չէ, նա անկարող է իր ցանկութիւնն իրադրծել: Նրա գիրքը հասարակութեան մէջ որոշւում է «ամուսնական մատանու» հետ միասին: Առանց ամուսնութեան նրա կեանքը կորած է, օրը խաւարած...

Այդպիսի գրութիւնը ստիպում է նրան հետզհետէ մոռանալ մարդկային բարձր պարտականութիւնները և աւելի ու աւելի զարգացնել սեռական հակումները:

Վերջինեք կանոնաց կորստը, փորձենք հաղցնել աղամարդուն կամ մի այնպիսի կնոջ, որ բոլորովին նրան չէ գործածել, այն ժամանակ նրանք կը զգան միանների ճնշում, ցաւ, ծանրութիւն և նրանք բարկութեամբ կը բացտկանչեն. «Ինչպէս կարելի է մի այդպիսի բան հաղնել»:

Իսկ մշտապէս կորստ գործածող կինը այնպէս վարժուած

է լինում յիշեալ ճնշումներին, որ իրան վատ կը զգայ առանց կորսեալի:

Հէնց այդ միևնոյն երեոյթը նկատուում է և հասարակական կեանքում:

Երբ մենք ստլրում ենք այնպիսի պայմաններում, որոնք իրանց զոյութիւնն ստացել են շատ հին ժամանակներից և որոնք մեզ վրայ ազդում են հէնց ծնուած օրից, մենք վարժուում ենք դրանց և ուշադրութիւն չենք դարձնում դրանց վրայ: Սակայն անհատներ են գտնուում, որոնք չեն կարողանում ընտելանալ այդ սովորական կարգերին, զգում են նրանց անյարմարութիւնը և ձգտում ազատուել դրանցից:

Այդ միևնոյնը կարելի է ասել նաև կանանց հարցի վերաբերմամբ: Ներկայումս կանայք ճնշուած ու զրկուած են ազատութիւնից, բայց շատ քչերն են խոստովանում այդ բանը:

Տղաները հէնց փոքր հասակից ծրագրերն են կազմում, թէ ապագայում ինչ պիտի անեն, ինչ գործով պիտի պարապեն: Իսկ աղջիկները դրա փոխարէն մտածում են, թէ ինչպէս պիտի ամուսնանան և ում հետ պիտի ամուսնանան:

Ամուսնութիւնը կնոջ միակ նպատակն է: Ձէ որ նա դրա համար է ծնուել, կրթուել և ՚ի ցոյց դրուել: Ամուսնութիւնը նրա զոյութեան միակ միջոցն է, ուստի նա պիտի աշխատէ շուտով ձեռք բերել այդ միջոցը, շուտով ամուսնանալ: Բայց նա այդ ուղղութեամբ էլ համարձակ քայլ անելու իրաւունք չունի: Նա պիտի նստէ ու սպասէ, մինչև որ բախտը ժպտայ և նրա համար ամուսնութեան դուռ բանայ:

Երեակայեցէք հասած օրիորդի նեարդային լարուած դրութիւնը, երբ նրա ապագան կախուած է մի բարեյաջող հանդամանքից և երբ նա տեսնում է, որ այդ հանգամանքը չէ գալիս, իսկ ինքը իր կողմից ոչ մի քայլ անել չէ կարող: Մինչև վերջը նա պիտի համբերութեամբ ու պարկեշտութեամբ սպասէ...

Իսկ վերջը: Այն, որ եթէ նրան չը յաջողուի մի ամուսին ձարել, այն ժամանակ նրա վրայ վատ աչքով կը նայեն, նա ծաղրի ու արհամարհանքի առարկայ կը դառնայ և «պառուած աղջիկների» շարքը կը դասուի:

Մեթէ գատապարտելի չէ հասարակութեան այդպիսի վերաբերմունքը:

Սակայն դրա պատճառը հասկանալու համար հարկաւոր է աչքի առաջ ունենալ մարդկանց տնտեսական-սեռական յարաբերութիւնները:

Սովորաբար ամուսնութիւնը թէն տալիս է կնոջը տալուստի միջոց, բայց դա այն արդար աշխատանքի վարձը չէ, որ ամէն մի մարդ առանց ամաչելու կարող է ստանալ, կարող է պահանջել: Ո՛չ, դա մի տեսակ բարերարութիւն է կնջ սեռական յատկութիւնների փոխարէն: Այդտեղ կինը ներկայանում է իբրեւ «էգ» և ոչ իբրեւ մայր:

Ո՛րքան ամթալի է այդ փոստը: Ո՛չ մի կրթուած կին չը պիտի համաձայնի այդպիսի ամուսնութեան, որովհետեւ դա իսկական ամուսնութիւն չէ, այլ մի կեղծ գրութիւն, մի անպատու արեւը մութացկանութիւն:

Քանի որ կինը իրան բացառապէս «էգի» տեղ է դնում և աշխատում է զարգացնել իր սեռական գրաւչութիւնը, քանի որ նրա ամուսնութիւնը այդ հանդամանքից է կախուած, ուստի ամուսին չը դանելու անաջող դէպքը մի փաստ է, որ կինը սեռական գրաւչութիւնից զուրկ է: Եւ որովհետեւ նա բացի անային հասարակ ծառայութիւնից ուրիշ ոչինչ չէ կարող ա՜նել, ուստի բնական է, որ նրան պիտի արհամարհեն իբրեւ ձրիակերի, իբրեւ մի անպէտք արարածի:

Ի՞նչ արժէք կարող է ունենալ այն անհատը, որ չէ կարողանում կատարել մինչև անգամ այն ֆունկցիաները, որոնց համար նա ծնուած է, որոնց համար նա ապրելու է...

Գիւղերում, որտեղ կինը բացի սեռական արժէքից ունի նաև տնտեսական արժէք, ամուսնութիւնները շատ փող են կատարւում: Գիւղացին ամուսնանալով ձեռք է բերում օգնական աշխատաւոր: Իսկ քաղաքներում ըտրտովին հակառակ է լինում:

Քաղաքացի երիտասարդը, որ պարագլուս է արհեստով կամ վաճառականութեամբ, չէ կարող շուտ ամուսնանալ, որովհետեւ նրա ապագայ կինը բացի կին և մայր լինելուց (իհարկէ, քանի երիտասարդ ու առողջ է) ուրիշ արժէք չ'ունի. նա լինելու է միայն սպասող: Դրա համար էլ երիտասարդը պիտի յետաձգէ իր ամուսնութիւնը, մինչև որ նրա միջոցները բաւարար լինեն այդ կեանքի համար:

Գլխաւորապէս զբաղով պէտք է բացատրել այն իրողութիւնը, որ շատ տեղերում տարէջ-տարի պակասում է ամուսնութիւնների թիւը: Այսպէս օրինակ, Ֆրանսիայում ամուսնութիւններ տեղի են ունեցել.

1886 թ.—283,208

1887 թ.—277,060

1888 թ.—276,848

1889 թ.—272,934

1890 թ.—269,332

Նոյնաման փաստեր զոյութիւն ունեն և՛ ուրիշ երկրներում: Վիճակադրական տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ իւրաքանչիւր 10,000 հոգուց ամուսնացել են.

	Մեզիայում	Ասորիայում	Բաբելոնում	Հոլանդիայում	Քելդիայում	Փանիայում	Քսիթերիայում
1873 թ.	176	188	159	171	156	162	152
1874 թ.	170	181	153	168	152	164	166
1875 թ.	167	171	168	167	145	170	179
1876 թ.	166	165	163	165	142	171	162
1877 թ.	157	150	154	162	149	161	157
1878 թ.	152	152	142	155	135	148	147
1879 թ.	144	155	150	153	136	147	138
1880 թ.	149	152	140	150	141	152	137
1881 թ.	151	160	162	146	142	156	136
1882 թ.	155	164	157	143	140	154	135
1883 թ.	154	157	161	142	136	154	136
1884 թ.	151	157	164	144	136	156	136
1885 թ.	144	152	158	139	136	151	138
1886 թ.	141	155	158	139	134	142	137
Միջին թւով	156	161	156	153	141	156	147

Այս աղիւսակը պարզ ցոյց է տալիս, որ բոլոր երկրներում էլ ամուսնութիւնների թիւը ընդհանուր առմամբ պակասել է:

Այդ իրողութիւնը մի մեծ չարիք է թէ հասարակական և թէ բարոյական տեսակէտից: Այդ չարիքն է, որ բաղմաթիւ երիտասարդների մղում է դէպի անառակ կեանքը: Ամուսնանալու հնարաւորութիւն չունենալով՝ նրանք սկսում են անառակութեան միջոցով յաղուրդ տալ իրանց սեռական պահանջներին:

Աննպաստ հասարակական-տնտեսական պայմաններն են, որ շատ կանանց զցում են անառակութեան զիրկը: Նրանք պոռնիկ են դառնում, որպէսզի ապրել կարողանան, որպէսզի օրական հաց ձեռք բերել կարողանան:

Դժբախտաբար այդ պայմանները տարէց-տարի վատթարանում են, ուստի պոռնիկների թիւն էլ աւելանում է: Այսպէս օրինակ, միայն Բերլինում այդ թիւը հասել է.

1886 թ.—3006-ի

1887 թ.—3063-ի

1887 թ.—3392-ի

1889 թ.—2703-ի

1890 թ.—4039-ի

Ի հարկէ դատապարտելի է ապրուստի այդ միջոցը. բայց չէ որ հասարակութիւնն ինքն է մեղաւորը այդ բանում: Ինչո՞ւ է նա ճնշում աղատութիւնը, ինչո՞ւ բաց չէ անում կանանց առաջ գործունէութեան բոլոր ասպարէզները:

Մենք պախարակում ենք այն կանանց վարմունքը, որոնք սեռական ֆունկցիաները ապրուստի միջոց են դարձրել, բայց միթէ միեւնոյն բանը չի կատարւում ամուսնական կեանքում: Միթէ սեռական յատկութիւնների համար չէ, որ տղամարդը կերակրում է կնոջը: Այդ երկու աստիճանների տարբերութիւնը շատ չնչին է:

Տնտեսական պայմանների և հասարակական կարծիքի ազդեցութեան տակ օրիորդներն աշխատում են շուտ ամուսնանալ և զբաղուի որոշ զիրք ստեղծել: Ժամանակի հոսանքը հետզհետէ ծանրացնում է կանանց տնտեսական վիճակը. նրանք շատ անգամ ստիպուած են լինում ամուսնանալ միմիայն «հացի խնդրի» համար, առանց ուշք դարձնելու փեսայացուի մտաւոր ու բարոյական յատկութիւնների վրայ, առանց խիստ բնորոշութիւն անելու: Հէնց այդ պատճառով էլ տարէց-տարի աւելանում է զժրատ ամուսնութիւնների ու տաճարականների թիւը:

Այսպէս օրինակ, Պրանսիայում կատարուել են.

1884 թ.—1657 ապահարզանի դէպք

1885 թ.—2477 » »

1886 թ.—2950 » »

1887 թ.—3636 » »

1888 թ.—4708 » »

1889 թ.—4786 » »

1890 թ.—5457 » »

Անգլիայում 1867 թ. իւրաքանչիւր 1378 ամուսնութեան մէջ միայն մի ապահարզան էր գալիս, 1877 թ.—2, 1886 թ.—3: Միացեալ-Նահանգներում ապահարզանի թիւը հասնում էր.

1867 թ.— 9937-ի

իսկ 1886 թ.—25,535-ի

Գերմանիայում էլ զգալի չափով մեծացել է ապահարզանների թիւը: Այդտեղ ապահարզանի դիմել են.

1881—85 թ.—իւրաքանչիւր 1430 ամուսնական զոյգից 1-ը:

1886 թ.— » 1283 » » »

Յունուար, 1903.

1887 թ.—	»	1237	»	»	»
1888 թ.—	»	1179	»	»	»

Եթէ համեմատելու լինենք զանազան երկրների վիճակա-
գրքական տեղեկութիւնները, այն ժամանակ կը գանք այն եղ-
րակացութեան, որ ամենից շատ ամուսնալուծութեան դէպ-
քեր են եղել այն երկրներում, որտեղ օրինական խստութիւն-
ները համեմատաբար թեթեւ են, որտեղ կնոջ տնտեսական վի-
ճակը ուրիշ տեղերի համեմատութեամբ աւելի անկախ է։ Եւ զա-
շատ բնական է։ Տնտեսական անկախութիւն չ'ունեցող կինը չէ
կարող ապահարգանի մասին մտածել։ Նա զփրախտ ամուսնու-
թեան լծի տակ պիտի տանջուի անվերջ, կեղծիքով, կողմնակի
ճանապարհներով պիտի ուշխատէ թեթեւացնել իւր թշուառու-
թիւնը, մինչև որ վրայ հասնի մահը և վերջ դնէ այդ ամենին։

Եթէ քիչ խորը մտածենք այդ դառն իրականութեան մա-
սին, այն ժամանակ կը հասկանանք, թէ քանի՜-քանի՜ հարուած-
ներ է հասցնում այդպիսի ամուսնութիւնը ընտանեկան սըր-
բութեանը, թէ սրբան թունաւոր է նա մատաղ սերնդի
համար։

Բայց ինչեր չէ անում տնտեսական կարիքը։ Բարեկոնի
Բահադ սաճարում ջահիլ աղջիկները անառակութեամբ պարա-
պելով էին ձեռք բերում իրանց օֆիտը։ Չընայելով որ այդ բա-
նը թէ ֆիզիկական և թէ բարոյական մեծ վնասներ էր հասցը-
նում նրանց, բայց այնուամենայնիւ նրանք իրանց արածը օրի-
նաւոր էին համարում։ Ինչո՞ւ։ Որովհետեւ ամուսնանալու հա-
մար օֆիտ էր հարկաւոր, իսկ այդ բանը նրանք ուրիշ ճանա-
պարհով ձեռք բերել չէին կարողանում։

Մենք պախարակում ենք այն օրիորդներին, որոնք ամուս-
նանում են փողի համար, բայց ներողամիտ ենք դէպի այն կի-
նը, որը դատարկում է իր ամուսնու զրպանը, որը հարկերնե-
րու հաղարներ է ծախսում իր զարդ ու պաճուճանքի համար։
Միթէ հակասութիւն չէ դա։

Մենք գիտենք, որ սէրը մի բարձր զգացմունք է, որ ոչ
մի կապ չ'ունի նիւթական հաշիւների հետ, բայց հաշտ աչքով
ենք նայում, երբ մարդիկ սիրոյ քողի տակ ծածկում են այդ-
պիսի հաշիւները։ Միթէ դատապարտելի չէ դա...

Մենք կանանց փակել ենք տան չորս պատերի մէջ, պատ-
նէչ ենք բարձրացրել նրանց ազատ զօրծունէութեան առաջ,
բայց միևնոյն ժամանակ դանդաղում ենք, թէ նրանք տղա-
մարդու նման չեն առաջադիմում, թէ նրանք թոյլ արարածներ
են... Միթէ անարդարութիւն չէ դա։

Այո, անարդարութիւն է, բայց նա այնքան յաճախ է կրը-

կնուէլ, որ արդէն սովորական երեոյթների չարքն է անցիլ և աննկատելի դարձել:

Մինչև երեխան լաց չը լինի—մայրը ծիծ չի տալ, ասում է առածը: Եւ դա շատ ճիշտ է կանանց վերաբերմամբ. նրանք ճնշուած են և իրաւագուրկ: Նրանց հարկաւոր է աղատութիւն ու անտեսական անկախութիւն: Բայց այդ բոլորը ձեռք բերել կարելի է միայն անդուլ ջանքերով, անվհատ գործունէութեամբ:

Ուրեմն, ամեն մի կին հէնց իւր շահերի տեսակէտից պիտի աշխատէ մասնակցել այդ գործունէութեանը, պիտի ջերմ հետաքրքրութիւն ցոյց տայ դէպի կանանց շարժումը:

ՏԻԿԻՆ ՀՐԱՆՈՅՇ

(Չերջը միւս համարում)

Ն Ե Ր Ս Ը

(Intérieur)

ՄՕՐԻՍ ՄԷՏԵՐԼԻՆԿԻ

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

Պ Ա Ր Տ Ի Ջ Ո Ւ Մ

ԾԵՐՈՒՆԻՆ

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ

ՄԱՐԻԱՄ

և

ՄԱՐԹԱ

ՄԻ ԳԻՒՂԱՅԻ

ԱՄԲՈՆ

Ծերանու թոռները.

Տ Ա Ն Մ Է Ջ

ՀԱՅՐԸ

ՄԱՅՐԸ

ԵՐԿՈՒ ԱՂՋԻԿՆԵՐԸ

ԵՐԵՄԱՆ

Անխոս անձինք.

Ուռիններով տնկած մի հին պարտէզ, խորքում մի առն, որի ներքին յարկի երեք լուսամուտները լուսաւորուած են: Ներսում բաւական որոշ կերպով լամպի լոյսի տակ նկատուում է մի ընտանիք: Հայրը նըստած է օջաղի առաջ. մայրը յենուած է սեղանին՝ անորոշ հայեացքը հեռուն ուղղած: Սպիտակ շորերով երկու ջահիլ աղջիկներ ասեղնալործում են եւ երազում՝ ժպտալով սենեակի խաղաղութեան մէջ: Սրանցից մէկն ու մէկը եթէ վեր կենայ քայլի կամ մի ժեստ անի, թւում է թէ այդ շարժումները լինելու են խորհրդաւոր, հազուադէպ, մի տեսակ տարածութեան մէջ եթերացած, լոյսի եւ լուսամուտների թափանցիկ վարադոյրների պատճառով: Կերունին եւ օտարականը նախազգուշութիւններով մտնում են պարտէզ:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Այժմ մենք պարտիզի այն մասունն ենք, որ տարածւում է տան յեանք: Նրանք այստեղ երբէք չեն գալիս: Դսները հակառակ կողմից են և վախուած իսկ լուսամուտների տախտակէ փեղկերը ծածկուած են: Բայց այստեղ լու-

սամուաները տախտակէ փեղի չ'ուներն, և եւ լոյս եւ տեսնում... Այս, նրանք դեռ նստած եւ լամպի առաջ: Լաւ է, որ մեր սանաձայնը չը լսեցին, մայրը կամ աղջիկները զուրա կրկային զույգէ, և այն ժամանակ լինչ պէտք է անէինք...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Ի՞նչ պէտք է անենք:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Նախ եւ կը կամենայի տեսնել, թէ արդեօք նրանք բոլորն էլ զահլիճումն են, այն, եւ տեսնում եւ հօրը նստած կրակի առաջ և ձեռները ծնկներին... մայրը արմունկով յենուած է սեղանին. նա մեզ է նայում:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Ո՛հ, նա ինքն էլ չը դիտէ, թէ ինչ բանի է նայում և չէ կարող մեզ տեսնել, որովհետեւ մենք մեծ ծառերի ստուերում ենք: Բայց շատ մի մօտենաք... Մեծածի երկու քոյրերը նոյնպէս սենեակումն են: Նրանք ասեղնադործում են զանգաղութեամբ, իսկ փոքրիկ երեխան նիրհում է: Ժամի ինն է պառի ժամացոյցով... նրանք ոչինչ չը դիտեն և չեն էլ խօսում:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Եթէ կարելի լինէր հօր ուշադրութիւնը դրաւի և նրան մի քանի նշան անել: Նա զլուխը սեւ կողմը դարձրեց: Ձէք կամենայ արդեօք, որ եւ ծեծեմ լուսամուաներից մէկը. վերջապէս պէտք է, որ նրանցից մէկն ու մէկը միտնեցից աւելի վաղ խմանայ...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Եւ չը դիտեմ որին բնորէ... պէտք է մեծ զգուշութիւններ ձեռք տանել... հայրը ծեր է և հիւանդատ... մայրը նոյնպէս. քոյրերը շատ ջահիլ են... և ամենքը նրան այնպէս էին սիրում, ինչպէս էլ ոչ որ չի կարող սիրել: Այս անից աւելի երջանիկ առն եւ երբէք չէի տեսել: Ո՛հ, ո՛հ, մի մօտենաք լուսամուտին. սա ամենից աւելի ծանր կը լինէր... աւելի լաւ է յայտնել ամենապարզ ձևով, որպէս թէ սա լինէր մի սովորական երեւոյթ, պէտք չէ սխառ երեւալ, թէ չէ նրանց ցաւը ձերից կ'անցնի և էլ չափ չի ունենայ... զնանք պարտիզի միւս կողմը: Մենք կը ծեծենք շուռը և ներս կը մտնենք այնպէս, որ ասեւ ոչինչ պատահած չը լինէր. նախ եւ կը մտնեմ, նրանք չեն դարմանայ, որովհետեւ երբեմն երեկոները եւ ծաղիկներ և պտուղներ եւ քերտը և անց եւ կայնում նրանց հետ մի քանի ժամ:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Ի՞նչ հարկայւոր է որ եւ ձեզ ուղեկցեմ: Գնացէք մենակ. եւ կը սպասեմ, մինչեւ ինձ կ'անչեն... նրանք ինձ երբէք չեն տեսել... Եւ մի անցորդ եւ, մի օտարական...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Լաւ չէ մենակ լինել: Մի քանի հօգով բերած զփաղցութիւնը աւելի նուազ մձուական և նուազ ծանր է... Եւ այդ մասին մտածում էի ճանապարհին... Եթէ եւ մենակ միտնեմ, պէտք է հէնց սկզբից խօսեմ. նրանք բոլորը կ'իմանան մի քանի խօսքից և եւ ասելու էլ ոչինչ չեմ ունենալ, իսկ եւ վա-

խենում եմ այն լուսթիւնից, որ հետեւում է գծադրութիւնը
 գումող խօսքերին... Այց այն ժամն է, երբ սիրար կտոր կտոր
 է լինում... Եթէ մենք միասին մտնենք, և ես՝ օրինակ եր-
 կար գէս ու գէն ձղերուց յետոյ ասեմ՝ նրան գտել են այսպէս...
 Նա ծփծփում էր գետի վրայ և ձեռներն իրար էին փակում...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Ձեռներն իրար փակում չէին, թեկերը
 կախում էին մարմնի երկարութեամբ:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Դուք տեսնում էք, մաքր հակառակ իր կամ-
 քի խօսում է... Եւ գծադրութիւնը կորչում է մանրամասնու-
 թիւնների մէջ... այլապէս եթէ ես մենակ մտնեմ, հէնց առա-
 ջին խօսքերը, ինչքան ես նրանց ճանաչում եմ, սոսկալի կը լի-
 նեն, և Աստուած դիտէ, թէ ինչ կը պատահի... Բայց եթէ մենք
 փոխ առ փոխ խօսենք, նրանք մեզ կը լսեն և չեն էլ մտածի
 դոյժի մասին... Մի մոռանաք, որ մայրն էլ այնտեղ է և նրա կեան-
 քը մազից է կախում... Լաւ կը լինի, որ առաջին ավիւրները
 փչուեն մի քանի անօդուտ խօսքերի վրայ... Մի փոքր խօսակ-
 ցութիւն է հարկաւոր գծադրների չափը, պէտք է որ նրանք
 չըճապատում լինեն: Ամենաանտարբերներն անգամ առանց
 խմանալու կրում են դաւի մի մասը, որ այսպիսով բաժանում
 է առանց աղմուկի, առանց գծաւարութեան, ինչպէս օդը կամ
 լոյսը:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Ձեր թրջումը զգեստից ջուրը կաթկթում
 է սալայատակի վրայ:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Միմիայն իմ փրփուլի վարի մասն է թրջ-
 ուած. դուք կարծես թէ մրտում էք: Ձեր կուրծքը ցխատում
 է... Ճանապարհին, ես այդ չեմ նկատել մթութեան պատճառով:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Ես ջուրը մտայ մինչև դօսիս:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Երբ ես հասայ, դուք վաղուց էիք արդէն զը-
 տել նրան:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Հազիւ մի քանի վայրկեան առաջ. արդէն
 օրը տարածում էր և գետափը խաւար: Ես քայլում էի աչքերս
 յառած դեպին, որ սուկի պայծաս էր, քան ճանապարհը, երբ
 տեսայ մի տարօրինակ բան եղէգների մի խմբից երկու
 քայլ հեռու... Մօտենում եմ և տեսնում նրա երկայն վարսերը,
 որոնք զլիկ վրայ բարձրացած համարեա աղեղնաձի, պտոյտ-
 պտոյտ էին անում հասանքի հետ...

(Սենեակում երկու աղջիկները զինները դարձնում են գէտի լուսա-
 մուտը):

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Տեսնաք ինչպէս նրա քոյրերի ուսերի վրայ
 երեքացին վարսերը:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Նրանք զլուխները գէտի մեզ դարձրին...

Նրանք հէնց այնպէս զլուխները դարձրին: Գուցէ ես չտու բարձրը խօսեցի: (Նրկու աղջիկները ընդունում են իրանց առաջուայ դիրքը): Ահա, այժմ էլ չեն նայում... Ես մտայ ջուրը մինչև դօտիս և կարողացայ բռնել ձեռքից և առանց զժուարտ թեան հանեցի ավեր... Նա նայեցէս զեղեցիկ էր ինչպէս իր քոյրերը...

ԾՆԵՐՈՒՆԻՆ. Նա թերեւ աւելի զեղեցիկ լինէր... Ձը զիտեմ ինչու ես բոլոր արիւթիւնս կորցրի...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Ո՞ր արիւթիւնից էր խօսում դուք: Մենք արինք բոլորը, ինչ մարդ կարող էր անել... Մի ժամից աւելի էր, ինչ նա մեռած էր...

ԾՆԵՐՈՒՆԻՆ. Նա զիս այս ստաւօտ կենդանի էր... Ես նրան հանդիպեցի երբ եկեղեցուց դուրս էր դալիս... Ինձ ասաց, թէ դնում է տեսնելու իր մեծ սատին գետի միւս կողմում, այն գետի, որի մէջ դուք դուրս նրան... Ձը դիտէր, թէ ես երբ կը տեսնեմ իրան... Կարծես թէ մի բան էր ուզում ինչպէս ինձանից, բայց չը համարձակուեց և հեռացաւ յանկարծակի. այդ մտախն ես այժմ եմ մտածում... Եւ ես ոչինչ չը նկատեցի... Նա ժպտաց ինձ այնպէս, ինչպէս ժպտում են նրանք, որոնք կամե՛նում են լսել և կամ որոնք վախենում են, որ չը լինի թէ իրանց հասկանան... Թւում էր թէ նա զժուարտ թեամբ է լոյս տա՛ծում... Աչքերը սրբող չէին և համարեա ինձ չը նայեց...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Գիւղացիներն ինձ ասացին, թէ տեսել են նրան թափառելիս ավերին մինչև երեկոյ... նրանք կարծել են, թէ աղջիկը ծաղիկներ է հաւաքում... Կարող է պատահել, որ իր մահը...

ԾՆԵՐՈՒՆԻՆ. Ո՞վ դիտէ...? Եւ առհասարակ մարդս ի՞նչ դիտէ... Նա դուցէ այնպիսիներից էր, որոնք չեն կամենում ոչինչ ասել. իւրաքանչիւր սք ապրել չը ցանկանալու շատ հիմունքներ ունի... Մարդու հոգին այնպէս սղարդ չէ երևում, ինչպէս ահա այս սենեակը: Բոլոր հոգիներն այնպէս են... Նրանք ասում են միմիայն ամենասուփորական բաներ և մարդ ոչինչ չի հասկանում... Ամիսներով ապրում ես մէկի կողքին, որ էլ այս աշխարհից չէ, և որի հոգին էլ չի կարողանում խոնարհուել. նրան պատասխանում ես առանց այն մտախն մտածելու, և ահա տեսէր, թէ վերջն ի՞նչ է պատահում... Նրանք սնչոյց են, որպէս տիկնիկներ, և սակայն ահաբան անցքեր են կատարւում իրանց հոգիներում... Իրանց ի՞նչ լինելը իրանք էլ չը դիտեն... Այս աղջիկը կարող էր ապրել, ինչպէս ապրում են ուրիշները. մինչև իր մահը նա կարող էր ասել՝ «Պարոն, Տիկին, այս տաւաօտ անձրև կը դայ» կամ՝ «Մենք չուտով կը նախաճաշենք, տասն երեք հոգի կը լինինք սեղանին» կամ՝ պտուղները տակաւին

հասած չենք: Ընկած ծաղիկներն մասին նրանք խօսում են ժպտալով, բայց արտասուում են միտքիս մեջ... Մինչև իսկ մի հրեշտակ չի կարող տեսնել այն՝ ինչ պէտք է տեսնել, և մարդ բանը գլխի է ընկնում զժրադյութիւնից յետոյ... Երեկ երեկոյ նա այստեղ էր՝ լամպի տառձ, ինչպէս իր քոյրերը, բայց դուք չէիք կարող սրանց տեսնել այնպէս, ինչպէս պէտք է տեսնել, եթէ այս բանը պատահած չը լինէր... Ինչ թւում է, թէ ևս սրանց առաջին անդամն ևմ տեսնում... Ստիսական կեանքը հասկանալ կարողանալուց առաջ հարկատու է նրա վրայ մի բան առեկայնել... Նրանք ձեզ մօտ են, ձեր աչքի տառձ, և դուք նրանց կարողանում էք նկատել միայն այն ժամանակ, երբ մեկնում են յախտեան... Եւ սակայն որքան փոքրիկ է կլել նրա հողինդ խեղճ, միամիտ և անսպառ փոքրիկ հողին, որ ունէր իմ զուակը, եթէ նա ասել է, ինչ որ սառած պիտի լինէր, եթէ արեւ է, ինչ պէտք է որ արած լինէր...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Այժմ նրանք ժպտում են սենեակի լուծիս մեջ:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Ու հանգիստ են... Այս երեկոյ նրան չէին սպասում...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Նրանք ժպտում են առանց չարժուելու... Բայց ահա հայրը մի մատը զրեց չրթուներին...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Նա մատով ցոյց է տալիս մօր կրծքին ննջած երեխային:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Մայրը չի համարձակում աչքերը բարձրացնել, վախենալով խռովել մանկան քունը:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Աղջիկները էլ չեն աշխատում... Տիրում է խորին լուռութիւն:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Նրանց մետաքսէ թևի կծիկը վար ընկաւ...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Ամենքը նայում են երեխային:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Նրանք չը գիտեն, որ սերիչներն էլ նրանց են նայում...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Մեզ էլ են նայում...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Նրանք աչքները բարձրացրին...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Բայց ոչինչ չեն տեսնի:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Ի՞նչ երջանիկ են... չը գիտեն թէ ի՞նչ է սպասանել...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Իրանք իրանց լուս պատասպարուած են կարծում... Փակեցին դռները, լուսամուտներն էլ երկաթէ վանդակ ունեն, պնդացրել են հին տան սլատերը և կաղնի վալսէ երեք դռների վրա հաստատել սողնակներ... Նրանք նախատեսել են բոլորը, ինչ կարելի է նախատեսել...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Վերջ իվերջոյ պէտք է բանը յայտնել, թէ չէ մի ուրիշը կարող է գալ և յանկարծակի տեսի... Գիւղացիներն մի ամբոխ կար այն մարդպիտանում, ուր գտնւում է մի սկիւր... Եթէ նրանցից մէկը գտնուր ձեռքի...

ԾՆԵՐՈՒՆԻՆ. Մարթան և Մարիամը փոքրիկ մեռելի մօտ են: Գիւղացիները ճիւղեքից մի սլաղարակ պատրաստելու գրնացին, և ես սլաղարակից մեծ աղջկա շտապով գալ մեզ յայտնել, հէնց որ նրանք ճանապարհ կ'ընկնեն: Սպասենք մինչև նրա գալը. նա ինձ կ'ընկերանայ... Մենք չէինք կարող սրանց այսպէս նայել... Ես սկզբում կարծում էի, որ միայն պէտք է գտնուր ձեռքը, պարզապէս մանկ, մի քանի խօսք գտնել և տեսի... Բայց ես նրանց կեանքը լամպի առաջ խիստ երկար տեսայ...

(Ներս է մտնում Մարիամը):

ՄԱՐԻԱՄ. Գալիս եմ, պապիկ:

ԾՆԵՐՈՒՆԻՆ. Այդ գնւ ես. նրանք որտեղ են:

ՄԱՐԻԱՄ. Նրանք վերջին բլուրների ստորոտում են:

ԾՆԵՐՈՒՆԻՆ. Լռութեամբ կը դան:

ՄԱՐԻԱՄ. Ես ստացի, որ ցածր ձայնով աղօթեն: Մարթան նրանց ուղեկցում է...

ԾՆԵՐՈՒՆԻՆ Շատ եմ:

ՄԱՐԻԱՄ. Բոլոր դիւր բերողների շուրջն է թափուել. ճրագներ էլ էին բերել: Ասացի, որ մարեն...

ԾՆԵՐՈՒՆԻՆ. Ո՞ր ճանապարհով են գալիս:

ՄԱՐԻԱՄ. Նրանք գալիս են փոքրիկ շաւիղներով և յամբարայ:

ԾՆԵՐՈՒՆԻՆ. Ժամանակ է...

ՄԱՐԻԱՄ. Դուք յայտնել էք, պապիկ:

ԾՆԵՐՈՒՆԻՆ. Տեսնում էք, որ սչինչ չենք տեսի... Նրանք դեռ նստած են լամպի առաջ... Նայեցէք, զաւակս, նայեցէք, դուք մի բան կը տեսնէք կեանքից...

ՄԱՐԻԱՄ. Օ, Ի՞նչ խաղաղ են... Կարծես թէ ես իրանց երազով եմ տեսնում...

ՕՏԱՐԱԿԱՆ. Զգուշացէք, ես տեսնում եմ, որ երկու քոյրերը ցնցուկցին...

ԾՆԵՐՈՒՆԻՆ. Նրանք վեր կացան...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Կարծեմ գալիս են դէպի լուսամուտը...

(Երկու քոյրերից մէկը այս վայրկենին մօտենում է առաջին լուսամուտին, միւսը՝ երրորդին եւ յենեով ձեռները ապակու վրայ՝ երկար նայում են խաւարին):

ԾՆԵՐՈՒՆԻՆ. Ոչ սք չէ գալիս դէպի միջին լուսամուտը...

ՄԱՐԻԱՄ. Նրանք նայում են... Նրանք տկանջ են գնում...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Մեծ աղջիկը ժպտում է մի բանի, որ ինքն էլ չէ տեսնում...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Իսկ երկրորդի աչքերը լի են երկիւղով:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Զգուշացէ՛ք, սրովհետեւ ով գիտէ թէ հային մինչև ուր է տարածւում մարդկանց շուքը...

(Երկար լռութիւն: Մարիամը կաշում է ծերունու կրծքին եւ համբուրում է նրան):

ՄԱՐԻԱՄ. Պապիկ...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Լաց մի՛ լինիք, գաւախ... Մեր հերթն էլ կը գայ...

(Լռութիւն):

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Նրանք երկար են նայում:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Խեղճեր... Նրանք կարող են նայել հարիւր հազար տարի եւ դարձեալ ոչինչ չեն տեսնի, զիչերը չատ խաւար է... Նրանք նայում են այս կողմը, եւ հէնց այստեղից է գալիս գժբաղլուծիւնը...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Լաւ որ նրանք մեր կողմն են նայում... բայց այս ինչ է առաջանում մարդապետնի կողմից:

ՄԱՐԻԱՄ. Կարծեմ ամբոխն է գալիս... Այնքան հեռու են, որ մարդ հազիւ է ջոկում...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Շաւղի անհարթութիւնների վրայ նրանք չարժւում են արհաձեւ... Ահա կրկին յայտնուեցին լուսնի չողերով ողողւած լեռնադանձիւն...

ՄԱՐԻԱՄ. Օ՛, ինչ չատ են... Քաղաքի աբուարձաններից մարդիկ վազէ վազ հասնում էին, երբ ես եկայ... Ահա նրանք մի մեծ պոռոյտ են անում:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Ինչ եւ լինի, կը գան, ահա ես էլ եմ տեսնում... Նրանք քայլում են մարդակաթնների վրայ եւ այնպէս փոքր են թւում, որ մարդ հազիւ է ջոկում խոտերի մէջ... Կասեա լուսնի չողերի տակ խաղացող երեխաներ լինեն, այս աղջիկները թէ տեսնեն էլ նրանց, դարձեալ բան չեն հասկանայ... Եւ ինչքան ուզում են թող երեւանները դարձնեն, նրանք այնուամենայնիւ մօտենում են քայլ առ քայլ, ահա երկու ժամ է որ գժբաղլուծիւնն աճում է եւ նրանք անկարող են այն արդիւնէլ: Դժբաղտութիւնը բերողներն էլ նրա ընթացքը կանդնեցնել չեն կարող, նա տէր է, որին նրանք էլ պաւտական են ծառայել... Դժբաղտութիւնն իր նպատակն ունի եւ զնում է իր ճանապարհով... Նա անխոնջ է եւ միայն մի հատիկ իղէալ ունի... Պէտք է նրանք իրանց ոյժերը տան նրան: Տխուր են, բայց գալիս են... Խըղճում են, բայց եւ այնպէս պէտք է առաջ ընթանան...

ՄԱՐԻԱՄ. Մեծ աղջիկն էլ չի ժպտում, պապիկ...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Նրանք հետանում են լուսամուտներից...

ՄԱՐԻԱՄ. Ահա համբարում են իրանց մօրը...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Մեծ աղջիկը շոյում է երեխայի խոպոպները, իսկ երեխան չի դարձնում...

ՄԱՐԻԱՄ. Օ՛, հայրը ցանկանում է, որ իրան էլ համբարեն...

ՕՏԱՐԱԿԱՆ. Այժմ լռություն տիրեց ..

ՄԱՐԻԱՄ. Աղջիկները յետ եկան իրանց մօր մօտ...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Եւ հայրը հայտնում է պատի ժամացույցի մեծ ձօճանակին...

ՄԱՐԻԱՄ. Եւ կարծես թէ աղօթում են առանց հասկանալու իրանց արածը:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Կարծես ականջ են դնում իրանց հոգու ձայնին...

(Լռություն):

ՄԱՐԻԱՄ. Պապիկ, նրանց մի լայանեցէք այսօր...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Տեսնում էք, դուք էլ էք կորցնում ձեր արթնությունը... Ես լաւ գիտէի, որ պէտք էր նայել: Ես մօտ ութսուներեք տարեկան եմ, և այս առաջին անգամն է, որ կեանքի պատկերն ինձ աղչեցնում է: Ձր գիտեմ թէ ինչու ըստ ինչ նրանք անում են, ինձ թուում է այնպէս տարօրինակ, այնպէս խորհրդաւոր՝ նրանք պարզապէս նստած են և լամպի առաջ սղաւում են, որ զիշերը հասնի, ինչպէս որ մենք կ'ըստպաւէինք մեր ըստպի առաջ. և սակայն ինձ թւում է, թէ ես նրանց տեսնում եմ մի ուրիշ աշխարհի բարձրութիւնից, որովհետեւ գիտեմ մի ճշմարտութիւն, որ նրանք դեռ չը գիտեն... Ա՛յս է պատճառն արդեօք, դաւանե՞րս. ասացէ՛ք ինձ, դուք ինչու էք դաւանաւ. կոյ մի՞թէ մի ուրիշ բան որ մարդ անկարող է ասել, և որ մեզ լացացնում է: Ես մինչեւ այժմ չը գիտէի, թէ կեանքի մէջ կայ այնպիսի մի տխուր բան, որ վախեցնում է գիտողներին... Եթէ ոչինչ էլ պատահած չը լինէր, ես կը վախեանայի որանց տեսնել այնպէս հանդիստ... Նրանք շատ մեծ հաւատ ունեն այս աշխարհի վրայ... Նրանք այնտեղ են, թշնամուց բաժանուած այս ողորմելի լուսամուտներով... Կարծում են, թէ ոչինչ չի պատահի, որովհետեւ փակել են դուռը, բայց չը գիտեն, որ այնուամենայնիւ հոգիներին միշտ մի բան հասնում է, և որ աշխարհը չի վերջանում տների գոնիքի առաջ... Նրանք այնպէս ապահով են իրանց փոքրիկ կեանքի համար, և չեն էլ կասկածում, թէ այնքան ուրիշներ այդ կեանքի մասին աւելին գիտեն, և որ ես ողորմելի ծերուկս, երկու քայլ նրանց գոնից հեռու, պահում եմ նրանց ամբողջ փոքրիկ բաղաւորութեամբ...

թիւնը իմ պատաւ ձեռների մէջ, որ ես չեմ համարձակուում բացել...

ՄԱՐԻԱՄ. Գլխացէք, պապիկ...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Մենք խղճում ենք նրանց, զաւակս, բայց մեզ չեն խղճում...

ՄԱՐԻԱՄ. Վաղը յալանեցէք, պապիկ, երբ որ լոյս կը լինի, և նրանք այնպէս տխուր չեն լինի...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Դուք գուցէ իրաւունք ունիք... Ասելի լաւ կը լինէր այս ամենը թողնել զիջերուայ մէջ: Եւ լոյսն էլ մեզմայնում է ցաւը... Բայց ինչ կ'սան մեզ նրանք վաղը: Դրժբաղլութիւնը սովորաբար դարձնում է նախանձուտ. բաղլի հարուածին ենթարկուողները ուզում են տեղիակ լինել օտարներից առաջ: Նրանք չեն սիրում մնալ անորոշութեան ձեռների մէջ... Մենք այդ զէպրում կը նմանէինք մի բան զողացող մարդկանց...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Ասենք ժամանակ էլ չը կայ. ես լսում եմ արդէն աղօթողների մամուցը...

ՄԱՐԻԱՄ. Նրանք այնտեղ են... ահա անցնում են կանաչէ ցանկապատի յետերից:

(Ներս է մտնում Մարթան):

ՄԱՐԻԱ. Ահա և ես: Ես նրանց առաջնորդեցի մինչև այստեղ և առաջի, որ սպասեն ճանապարհի վրայ: (Վաւում են երեկոտների աղաղակներ) Ահ, երեխաները զեռ աղաղակում են... ևս նրանց արցիկ էի դալ... բայց այդ փորբիկներն էլ են կամենում տեսնել, իսկ մայրերը նրանց ցանկութիւնը չեն ուզում կատարել... Կ'երթամ սաստելու. բայց ոչ, ահա նրանք լռեցին. —ամեն ինչ պատրաստ է: Ես բերել եմ այն փորբիկ մատանին, որ զանուկն նրա վրայ... Ես ինքս մեռելին պառկեցրի պատղարակի վրայ, նա կարծես քնած է... Լաւ չարչարեցի, մազերը չէին կամենում հնազանդուել. քաղել առիւ եղնակներ... ցաւալի է, բայց ուրիշ ծաղիկ չը կար... Ի՞նչ էք անում դուք այստեղ: Ինչո՞ւ նրանց մօտ չէք... (Նա նայում է լուսամուտներին) Չեն լալիս արդեօք... նրանք... դուք չէք յայտնել:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Մարթա, Մարթա, քո հուլում մէջ չառ կեանք կայ, դու չես կարող հասկանալ...

ՄԱՐԻԱ. Ինչո՞ւ չը պէտք է հասկանամ... (Մի քիչ լուռ թիւնի յետոյ եւ յանդիմանական եղանակով) Դուք չէք կարող այդ անիկ, պապիկ...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Մարթա, դու չը դիտես...

ՄԱՐԻԱ. Ես ինքս կ'երթամ կը յայտնեմ:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Մնա այստեղ, զաւակս և նայիր մի վայրկեան:

ՄԱՐԹԱ. Օ՛ր, ի՞նչ դժբաղդ են նրանք... էլ չեն կարող սպասել:
ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Ինչո՞ւ:

ՄԱՐԹԱ. Չը գիտեմ... բայց դա այլ ես անկարելի է:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Այստեղ արի, դաւախա...

ՄԱՐԹԱ. Որպիսի համբերութիւն ունեն նրանք:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Այստեղ արի, դաւախա...

ՄԱՐԹԱ. (Կառնալով) Ո՞ւր էք, պապիկ. ես այնպէս դժբաղդ եմ, որ էլ ձեզ չեմ տեսնում... Ես ինքս էլ չը գիտեմ ի՞նչ անել...

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Էլ մի նայիր նրանց, մինչև որ խմանան բո-
լորը...

ՄԱՐԹԱ. Ես ուզում եմ ձեզ հետ գնալ այնտեղ:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ. Ո՛չ, Մարթա, մնա այստեղ... նստիր քրոջդ կողքին, այս քարէ հին նստարանի վրայ տան պատի առիկ եմք նայիր... Գու չաս ջահիլ ես եւ էլ չես կարող մտաւնալ... Գու չես կարող խմանալ, թէ ի՞նչ է մի գէմը այն վայրկեանին, երբ մահը պալիս է անցնելու նրա աչքերով... Գուցէ ազաղակներ լսուեն... Չը դառնաս նայելու... Գուցէ ե ոչինչ չի լինի... Մա- նուանդ յետ մի նայիր, եթէ դու ոչինչ չը լսես... Մարդ կան- խաւ չի կարող խմանալ ցաւի բնթացքը... սովորաբար մի քանի խոր հեծկլտանքներ, եւ ահա բոլորը... Ես ինքս էլ չը գիտեմ թէ ի՞նչ կ'անեմ, երբ այդ հեկեկանքները լսեմ... Այս կեանքից դուրս է այդ բանը... Գնալուցս առաջ համբուրիր ինձ, դաւախա...

(Աղօթքի մոմոցը աստիճանաբար մօտենում է. ամբոխի մի մասը ծափում է պարտէզ, լսում են վաղողների խուլ ոտնաձայներ եւ ցած ձայնով խօսակցութիւն):

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. (ամբոխին) Մնացէք այստեղ... Մի մօտենաք լուսամուտներին... Ո՞ւր է նա:

ՄԻ ԳԻՒՂԱՅԻ. Ո՞վ:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Միւսները... բերողները...

ԳԻՒՂԱՅԻ. Նրանք գալիս են այն ծառուղիով, որ տանում է գէպի դուռը: (Ծերունին հեռանում է. Մարթան եւ Մարիամը նստած են նստարանի վրայ, մէջքները դէպի լուսամուտները: Ամբոխի մէջ փոք- րիկ շշուշ):

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Լսութիւն: Մի խօսէք: (Քոյրերից մեծը վեր է կենում եւ դնում է քաշելու դրան սողնակը):

ՄԱՐԹԱ. Նա բոց է անում:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Ընդհակառակը. փակում է: (լուռ լինելով)

ՄԱՐԹԱ. Պատս չը մտնու:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Ոչ... Աղջիկը յետ եկաւ նստելու մօր կող- քին... միւսները չեն չարժւում, իսկ երեխան չարունակում է քնել: (Լուռ լինելով):

ՄԱՐԹԱ. Քոյրիկ, տուր ինձ քո ձեռքը:

ՄԱՐԻԱՄ. Մարթն: (Նրանք փաթաթում են եւ համբուրում)

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Նա երեւի դուռը ձեռնեց... Բոլորը միաժամանակ գլուխները բարձրացրին... և նայում են իրար...

ՄԱՐԹԱ. Օ՛, օ, իմ խեղճ քոյրիկ... ես էլ կ'աղաղակեմ... (նա խեղդում է իր հեծկտանքները քոջ ուսի վրայ)

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Երեւի նա նորից ձեռնեց դուռը... հայրը նայում է ժամը. նա վերկացաւ:

ՄԱՐԹԱ. Քոյրիկ, քոյրիկ, ես էլ եմ ուզում ներս մտնել... Նրանք էլ չեն կարող մենակ մնալ...

ՄԱՐԻԱՄ. Մարթն, Մարթն: (նա նրան պահում է):

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Հայրը զրան մօտ է... նա քաշում է սողնակը... նա բաց է անում զգուշութեամբ...

ՄԱՐԹԱ. Օ, դուք չէք տեսնում...

ՕՏԱՐԱԿԱՆ. Ի՞նչը:

ՄԱՐԹԱ. Նրանց, որոնք բերում են...

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Նա հազիւ մի փոքր բաց է անում դուռը... եւ տեսնում եմ կանաչ հարթավայրի միայն մի անկիւնը և շատըրուանը... Նա դուռը ձեռքից չի թողնում... նա յետ յետ է քաշում... նա կարծես ասում է՝ «ան, այս պէք էք...» Նա բարձրացնում է բազուկները... և փակում է դուռը խնամքով... Ձեր պապը ներս մտաւ...

(Ամբոխը մօտենում է լուսամուտներին. Մարթն եւ Մարիամը նախ քարձարնում են կիսով չտի, ապա նոյնպէս մօտենում են պինդ փաթաթուած իրար: Երեւում է ինչպէս ծերունին առաջանում է դահլիճում: Մեռելի երկու քոյրերը վեր են կենում. մայրը երեխային խնամքով քաղկածոթի մէջ նստեցնելուց յետոյ նոյնպէս վեր է կենում, քաղկածոթը սենեակի կենտրոնումն է այնպէս, որ դրսից երեւում է քնած փոքրիկը, զլուխը մի փոքր թերուած: Մայրը գնում է ծերունուն ընդ առաջ եւ նրան մեկնում է ձեռքը, բայց իսկոյն յետ է քաշում նախ քան ծերունին կը կարողանար այն բռնել: Աղջիկներից մէկը կամենում է վերցնել այցելուի վերաբերում, եւ միւսը նրան դէմ է անում մի քաղկածոթ: Բայց ծերունին անում է մերժողական մի փոքրիկ չշարժում: Հայրը ժպտում է զարմացած դիրքով: Ծերունին նայում է դէպի լուսամուտները:)

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Նա չի համարձակւում ասել... Նա մեղ նայեց: (Ամբոխի մէջ շշուկ):

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Լռեցէք...

(Ծերունին լուսամուտի դէմքերը տեսնելով շտապով աչքերը դարձնում է. որովհետեւ աղջիկներից մէկը նրան շարունակ դէմ է անում նոյն քաղկածոթը, նա վերջ ի վերջոյ նստում է եւ աջ ձեռքը մի բանի անպատահեցնում է նակատի վրայով):

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Նստեց...

(Գահլիճում դռնուող միւսանձինք նոյնպէս նստում են, մինչդեռ հայրը խօսում է ծերունու հետ հաճոյակատար եղանակով: Վերջապէս ծերունին բաց է անում բերանը, եւ իր ծայնի հնչիւնները ասես ուշադրութիւն են դրաւում: Բայց հայրը նրան ընդհատում է. ծերունին վերսկսում է եւ փոքր առ փոքր միւսները անշարժանում են: Յանկարծ մայրը ցընցւում է եւ վեր կենում:)

ՄԱՐԹԱ. Օ՛, մայրը հիմա՛յ կը հասկանայ...

(Մայրը դառնում է եւ ծածկում է երեսը ձեռներով. նոր շշուկ ամբոխի մէջ. իրար հրհրում են: Երեխաները ճչում են, որ նրանց էլ բարձրացնեն տեսելու համար: Մայրերի մեծամասնութիւնը հնազանդւում է:)

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Լռութիւն... Նա դեռ չի յայտնուել...

(Երեւում է ինչպէս մայրը յուզմունքով հարցեր է տալիս ծերունուն, վերջինս էլի մի բանի խօսքեր է ասում, յետոյ յանկարծ բոլոր միւսները վեր են կենում եւ կարծես հարցեր են տալիս, այն ժամանակ նա ղլխով հաստատութեան մի լայն նշան է անում:)

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Ասաց... Նա ասաց բոլորը միանգամից:

ԱՄԲՈՒՄԻ ՄԷՋ ՄԻ ՋԱՅՆ. Յայտնեց, յայտնեց:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Ոչինչ չի լսում:

(Երեւում են նոյնպէս վեր է կենում եւ առանց յետ դառնալու մատով ցոյց է տալիս յետեւի դուռը: Մայրը, հայրը եւ երկու աղջիկները նետւում են դէպի այն դուռը, որ հայրը չի կարողանում իսկոյն բանալ: Ծերունին աշխատում է մօրն արգելել դուռս գալ:)

ՄԻ ՋԱՅՆ ԱՄԲՈՒՄԻ ՄԷՋ. Դուրս են գալիս, դուրս են գալիս...

(Իրարանցումն պարտիզում. ամենքը նետւում են տան միւս կողմը եւ անյայտանում են բացի Ստարականից, որ մնում է լուսամուտների առաջ: Գահլիճում դրան երկու փեղկերը քացւում են վերջապէս, եւ բոլորը դուրս են թափւում միաժամանակ: Երեւում է աստղազարդ երկինքը, կանաչ հարթութիւնը եւ շատրուանը լուսնի լոյսի տակ, մինչդեռ սենեակի կենտրոնում մնացած երկխան շարունակում է հանդարտ բնիկ թափաթուղի մէջ: Լռութիւն:)

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ. Երեխան չը գարթնեց:

(Նա էլ է դուրս գալիս:)

Թարգմ. Փրանս. Ա. Ա.

* *
*

Եւ գիտե՛մ, գիտե՛մ, որ կեանքիս շէմբից
Խոր ատուտայանքն է ինձ բաժին ընկել,
Եւ թէ ատանց վիշտ, ե՛ւ թոյն, ե՛ւ թախիժ
Անկարելի է անհունը գրկել:

Թո՛ղ վիշտս լինի անեղր ու յաւերժ,
Եւ չեմ երկնչում դժխեմ տանջանքից.
Միայն թէ մնայ հաւատս անկեղծ
Թէ գէպի միաքր եւ թէ գէպի ինձ:

Եւ առագաստներս ես ըն՛ի կը բանամ
Կը լսում վերե՛ւ հոտանքին ընդգէմ:
Այրուած հոգուցս նոր խօսքեր կը տամ,
Ինչպէս բիրեղներ, մաքնո՛ր ու վրսեմ..

Ա. ԻՍՍՀԱԿԵԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱԶՄԸ

«25 տարուց ի վեր Գերմանիան սփռեց
մի քայլ առաջագիւծութիւն չէ արել
քաղաքական ասպարիզում»:

Բ է Ը է Ը

(Հրապարակական նորագոյն մի ձառից)

«Գիւթէն չէ, այլ Բիւմարկն է, որ
ղեկավարում է ներկայումս մեր հա-
սարակական կեանքը»:

Պրօֆ. Պաուլսէն: *)

Դեռ ամբողջ հինգ դար Ք. Մ. առաջ Հերակլիտէսը ուսու-
ցանում էր, որ ամեն ինչ շարժւում ու հոսում է, չը կայ ոչինչ
մնայուն: Տիեզերքը, ասում էր նա, ամբողջովին զտնւում է
անընդհատ փոփոխման մէջ, մի կերպը փոխարինում է միւսին.
ամեն ինչ զեզերւում է կեանքի ու մահուան սահմանի մէջ, մէ-
կի մահը միւսի համար կեանք է... Յոյն փիլիսոփայի արտայայ-
տած այս խորունկ միտքը միայն 19-րդ դարում ստացաւ զի-
տական կերպարանք էվոլյուսիօնի թէօրիայի մէջ:

էվոլյուսիօնի թէօրիան պատկանում է մարդկային մտքի
հզօր նուաճումների կարգին. նրա կատարած գիտական աշխար-
հակալուծիւնները անթիւ են, իսկ կատարելիւնների վերջը ան-
հընարին է նախատեսել...

Ամեն մի բնական թէ սոցիալական երեոյթ, որ մի անդամ
յոյութիւն է առնում, մտնում է մշտական փոփոխման ու զար-
գացման հոսանքի մէջ: Մի կերպը փոխարինում է միւսին, հէնց
որ նրա սլայմանաւորող հանգամանքները տեղի են ապրիս ուրիշ

*) Der Höhere Lehrerstand... von Prof. Friedrich Paulsen. 1907
Յունուար, 1903.

նոր պայմանների: Կեանքի այս արտաքին կերպարանափոխութիւնը զրաւել է թէ անդրապատմական պարզամիտ մարդու և թէ ներկայ փարթամ կուլտուրայից երես առած մեր ժամանակակիցների խոր ուշադրութիւնը: Նա է հէնց, որ առիթ է տուել մօրալիստներին համեմատել կեանքը բեմի, իսկ մարդկանց՝ դերասանների հետ: Եթէ հետևելու լինենք այս համեմատութեան, պէտք է ասենք, որ մարդիկ չեն միայն, որ կատարելով իւրեանց դերը՝ հեռանում են կեանքի բեմից տեղի տալով միւսներին. նոյնը մենք նկատում ենք—մասնաւորում ենք մեր խօսքը—նաև քաղաքական-սոցիալական ասպարիզում:

Դիտեցէք, օրինակ, այնպիսի հիմնարկութիւններ, ինչպէս են պետութիւնը, ընտանիքը, սեպհականատիրութիւնը: Այսօր մենք կարող ենք պատմական անդրդուելի փաստերով ապացուցանել, որ կար ժամանակ, երբ մարդկութիւնը նոյնիսկ գաղափար չ'ունէր, թէ ինչ ասել է սեպհականատիրութիւն, ընտանիք, պետութիւն: Իւրաքանչիւրը այդ հիմնարկութիւններից ունեցել է իր երկարատև, տասնեակ դարեր տևած պատմութիւնը և ամեն մի պատմական շրջանում նա ունեցել է առանձին նշանակութիւն, կրել է բոլորովին տարբեր կերպարանք: Մարդկութեան ընդհանուր կուլտուրական յառաջագիմութեան հետ զարգացել ու կերպարանափոխուել են և՛ այդ հիմնարկութիւնները, մինչև որ հասել են ժամանակակից դրութեան ու կազմակերպութեան... Հետաքրքիր է նաև այն, որ պատմական էվոլյուսիօնի ամեն մի շրջանում գտնուել են որոշ խումբ մարդիկ, որոնք սնդել և ուսուցել են, թէ այդ հիմնարկութիւնները սրբազան են, որովհետև հաստատուած են «ի վերուստ» աշխարհի սկզբից ի վեր, իսկ այն, ինչ աստուածների ստեղծագործութեան է պատկանում, կատարեալ է ամեն կողմից, հետևաբար և անփոփոխ ու մշտնջենաւոր... Թէև եթէ դրանք իրանց հայեացքը ձգէին արևելք թէ արևմուտք, հիւսիս թէ հարաւ, կը տեսնէին, որ կեանքը իր անողորմ ընթացքով ամեն ակնթարթում հերքում է անշարժութեան այդ ժանտ փարդապետութիւնը:

Եւրոպայի ժամանակակից ազգերի սամանադրական կարգերը կազմում են պետութեան քաղաքական էվոլյուսիօնի վերջին աստիճանը:

Անգլիան հանդիսանում է քաղաքական կազմակերպութեան զարգացման կլասսիկական երկիրը. նա առաջինն էր, որ ստեղծեց ու մշակեց պարլամենտարիզմը: Բայց այսօր, եթէ աչքի անցնելու լինենք նոյն Անգլիայի քաղաքական կեանքի ընթացքը, մենք դիւրին կը համոզուենք, որ պարլամենտական կարգերին սպառնում է լուրջ վտանգ: Ներկայ սահմանադրական

կազմը այլևս բաւարարութիւն չէ տալիս ոչ բուն ժողովրդի պահանջներին, ոչ բարձր ունեւոր դասակարգերի շահագլխատեան ձգտումներին: «Իմպերիալիզմը» և բանուորների հետզհետէ աճող ձգտումը՝ ձեռք բերել քաղաքական իշխանութիւն՝ կազմում են երկու ծայրայեղ հոսանքներ, որոնց ընդհարումը անխուսափելի է: Այս հոսանքների կռուի մէջ պէտք է վճռուի ժամանակակից պարլամենտարիզմի «լինել, թէ չը լինելը»:

Սակայն Անգլիան չէ միակը, որ այսօր յղի է նոր քաղաքական կարգերով. ամբողջ եւրոպական ցամաքը, կօնտինենտը, գտնւում է նոյն փոխանցական շրջանում, բայց այն դանաղանութեամբ, որ կօնտինենտը աւելի վատթար պայմանների մէջ է, քան Անգլիան:

«Պարլամենտարիզմի անկումը առնուազն ցամաքային եւրոպայի համար—ասում է հռչակաւոր պատմագէտ պրօֆ. Լամպրելտը—երկու տասնեակ տարիներից ի վեր մի բացայայտ իրողութիւն է, բայց նա գոյութիւն ունի նաև Անգլիայում... Պարլամենտների անկումը ինչպէս եւրոպայի ցամաքի վրայ, այնպէս և Անգլիայում սկսուել է իրօք շատ առաջ, քան հասարակութեանը այդ նկատելի է. ինչ վերաբերում է գերմանական ու աւստրիական կեանքին, կարելի է համարեա պնդել, որ նա սկսուեց հէնց պարլամենտարիզմի յաղթութեան մօմէնտից» *):

Եւ արդարև, Գերմանիայի սահմանադրութիւնը իր ծնած օրից կաղում է ոչ միայն չնորհիւ նոր տնտեսական ու սոցիալական պահանջների, որոնք ընդհանուր են ամբողջ Արևմտեան եւրոպայի համար, այլև չնորհիւ միայն Գերմանիային յատուկ քաղաքական պայմաններին:

Մենք մեր անցեալ յօդուածում***) արդէն մատնանիչ ենք արել, որ Գերմանիայում պարլամենտարիզմ տասն քանի համարեան գոյութիւն չ'ունի: Ծիշտ է՝ Գերմանիան սահմանադրական միապետութիւն է, բայց մինչդեռ միապետական սկզբունքը ամբողջութեամբ ու լրիւ թէ de jure և թէ de facto պահպանուած է, սահմանադրական կարգերի միայն ստուերն է նշմարւում... Ռայխստագն է այն միակ օրդանը, որ գեւեռ յիշեցնում է սահմանադրութեան գոյութեան մասին Գերմանիայում... Իսկ ինչ է ներկայացնում այսօր Ռայխստագը:

«Նա—ասում է Բերլինի համալսարանի ակադեմիկոս պրօֆ.

*) Զեռքի տակ չ'ունենալով «Neue freie Presse»-ն, ուր պրօֆ. Լամպրելտը գետեղել է իւր յօդուածը, մենք օգտոււմ ենք պատօր նաումանի տրած քաղուածքներից. տես «Die Zeit» № 42.

**) Տես «Մուրճ» 1902 թ. № 10.

Դէլքրիւկը—չինովնիկները ու խեղկատակները մի ժողովատեղի է: Եւ եթէ այսօր նա ունի մեզ մօտ որեւէ նշանակութիւն, մենք կարող ենք անուանել՝ ամեն տեսակ աղտեղութիւնների փողո-րակ»... ^{*)}

Արդ, ինչո՞ւ և որպիսի՞ պայմանների չնորհիւ է Ռայխստա-գը հասել ներկայ թշուառ վիճակին, մի դրութեան՝ որ ամեն կողմից անվայել է ժողովրդական ներկայացուցչութեան օրդանին:

Այս հարցերին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է մի հայեացք ձգել Գերմանիայի պետական կազմակերպութեան ու նրա ներքին քաղաքականութեան ժամանակակից ուղղութեան և ընթացքի վրայ:

Երբ 60-ական թւականներին գերմանական ազգային միութեան ղաղափարը այնչափ հասունացել էր, որ պահանջում էր պատմականօրէն իր իրականացումը, իշխան Բիսմարկը ներկայացրեց Գերմանիայի միութեան մի օրինագիծ, որ յետոյ, 1870/71 թթ. դարձաւ պետական դաշնադրութեան ընդհանուր սահմանադրութիւնը: Հզօր կանցլէրը այդ օրինագիծը կազմելիս մի դժուար լուծելի ալտերնատիւի առաջ էր կանգնած: Մի կողմից նա պաշտպանում էր Պրուսիայի գերիշխանութիւնը ազադայ միութեան մէջ ընդդէմ Աւստրիայի, միւս կողմից ղրտակից լինելով գերմանական փոքր տէրութիւնների վառ ատելութեան դէպի Պրուսիան, վախենում էր սրանց ապագայ սեպարատ ձգտումներից... Բիսմարկը զգում էր, որ անհրաժեշտ է ձեռք առնել զօրեղ միջոցներ կանխելու պարսիկութիւնը:

Բայց ինչ միջոց կար: Իրօք տաղանդաւոր պետական գործչին արժանի հեռատեսութեամբ Բիսմարկը ըմբռնեց, որ միակ ելքն է՝ կառավարութիւնների հակապրուսական, ապա եւ հակապետական հակումների դէմ դնել նրանց ժողովուրդների սերտ կապակցութիւնը քաղաքական ինքնավարական ասպարիզում: Որպիսի ծանր լուծում. դա պատմութիւնն էր հեգնում «երկաթէ» կանցլէրին...

Լինելով իր ամբողջ էութեամբ ծայրայեղ միապետական, ատող ու հալածող ժողովրդի ամեն ինքնավար պահանջների և, վերջապէս, արհամարհող հասարակական կարծիքի, —նա հարկադրուած էր պատմական այդ նշանաւոր մօմէնտին մի խոշոր կօմպրօմիսս անելու: Եւ ահա որպէս անմիջական արդիւնք այդ ստիպողական հանդամանքների, պետութեան սահմանադրութեան մէջ սպրդում է ընդհանուր և ուղղակի ընտրողական ի-

**) 888 «Die Zeit» № 42.

ըստունքի «վտանգաւոր» սկզբունքը, իսկ այդ հիման վրայ ծնունդ է առնում Ռայխստագը, ըստ իր էութեան զուտ ժողովրդական մի հիմնարկութիւն: Բայց Բիսմարկը յոյս ունէր, որ կարելի կը լինի ընտրողական իրաւունքով օգտուել յօգուտ կառավարութեան շահերի: Միթէ՞ այդպէս չէ եղել ամբողջ կէս դարի ընթացքում համայն միապետական Եւրոպայում՝ սկսած Նապօլէօն առաջինից: Անցեալը վկայում է, որ կարելի է նոյնիսկ ընտրողական իրաւունքի վրայ հիմնուած քաղաքական օրգանները դարձնել բռնակալութեան գործիք, — հարկաւոր է միայն ամեն կերպ աշխատել կանխելու նրա կորստաբեր հետեանքները... Եւ «մեծ» կանցլէրը իրօք չը զլացաւ ձեռք առնել այդպիսի միջոցներ ամենայն առատութեամբ: Նա ամենից առաջ, սահմանափակեց ընտրողական իրաւունքը, մտցնելով ընդհանուր, ուղղակի ու դադանի, բայց ոչ հաւասար իրաւունք և ապա բաժանելով ընտրողական շրջանները տնայէս, որ ժողովրդի ստոր խաւերը հնարաւորութիւն չ'ունենան մեծամասնութիւն կազմել ընտրութիւնների ժամանակ: Այսչափը, թւում էր, բաւական է պահպանելու ունեւոր դասակարգերի գերիշխանութիւնը և վտակելու Ռայխստագի դոները արմատական տարրերի առաջ *):

Յետոյ: Ամեն մի սահմանադրութեան էական պահանջներից մէկն է՝ վարձատրել ժողովրդական ներկայացուցիչներին (Diäten), որոնք իրանց ժամանակի ու աշխատանքի մեծ մասը նուիրում են պետութեան: Յայտնի վատտ է, որ հասարակութեան միջին դասակարգերից են տիրապէս դուրս գալիս ընդունակ քաղաքական գործիչներ, իսկ այդ դասակարգի մարդիկ ընդհանուր առմամբ նիւթապէս անապահով են լինում, հետեաւ բար և կարօտ պետութեան աջակցութեան: Վարձատրութիւնը (Diäten) հնարաւորութիւն է տալիս ժողովրդին ընտրել ներկայացուցիչ անապահով, բայց ընդունակ ու բարեխիղճ մարդ: Սակայն Բիսմարկը շատ լաւ գիտէր, որ հէնց անապահովներն են լինում արմատական ձգտումներով ու հայեացքներով օժտուած, հետեաւ բար նպաստել դրանց ընտրութեանը, ասել է ստեղծել ռաճկավարական ժողովրդական ներկայացուցչութիւն... Երկաթ է կանցլէրը, պարզ է, չէր կարող թոյլ տալ այդպիսի մի բան, և նա դուրս ձգեց պետական սահմանադրութիւնից Դիե-

*) Մեր յետագայ յօդուածներից մէկում, որ նուիրած կը լինի Դերմանիայի սոցիալական կեանքին, կը տեսնենք, թէ ինչպէս յուսախաբուեց մեծ կանցլէրը այս գէղըում...

տայի սկզբունքը *): Սակայն այդքանն էլ բաւական չը թւայ Բիսմարկին. Ռայխստագը շարունակում էր դեռ երեւալ նրան Ֆրանսիական «Կօնվէնտի» պատկերով... Եւ անո՞ր որպէսզի ամեն չար պատահականութեան առաջն առնի, կանցլէրը նախ սահմանափակում է Ռայխստագի ֆունկցիաները, իրաւասութեան չըջանը և ապա ստեղծում է Ռայխստագին հակալէռողքադաքական մի ուրիշ բարձր օրգան Bundesrath անունով, որ զուտ արիստոկրատիկ ու միապետական հիմնարկութիւն է: Ռայխստագը հրաւիրւում է ամեն տարի (ունի երկու սեսիա) պետական բիւջէն ու կառավարութեան առաջարկած օրինագրքերը քննութեան առնելու: Նա կարող է միայն ընդունել կամ մերժել օրինագրքերը, այսինքն նրան վերապահուած է սոսկ ըստ ցաւակաւ իրաւունք, բայց նա չ'ունի իշխանութիւն կամ որեւէ միջոց ազդելու կառավարութեան վրայ, չը կայ պատասխանատու նախարարութեան, չ'ունի հաւասարմութեան քուէի իրաւունք, որովհետեւ նախարարութիւնը նշանակում է ինքը կայսրը: Ճիշտ է՝ Ռայխստագը ունի օրէնսդրութեան մէջ նախաձեռնութեան իրաւունք, այսինքն նա կարող է առաջարկել նոր օրինագրքեր, սակայն այդ իրաւունքը լոկ անուանական նշանակութիւն ունի, որովհետեւ վիշին խօսքը պատկանում է Bundesrath-ին ու կայսր:

Ինչ վերաբերում է «Պետական գահնադրութեան խորհրդարանին» (Bundesrath), բաւական է ասել, որ նա հանդիսանում է 25 ինքնուրոյն տէրութիւնների և կառավարութիւնների լիազօր ներկայացուցիչների ժողովը: Չայններ բաժանուած են այսպէս. Պրուսիան ունի 17 ձայն, Բաւարիան՝ 6, Սաքսոնիան՝ 4, Վիւրտեմբերգը՝ 4, Բադենը՝ 3, Հեսսենը՝ 3, մնացեալ 19 մասերը ունեն իւրաքանչիւրը մի կամ երկու ձայն. ընդամենը 58 ձայն **): Նախադահում է կայսրը կամ պետական կանցլէրը: Լիազօրների այս խորհրդարանը կազմում է պետական բարձրագոյն օրէնսդրական օրգանը: Ամեն մի օրինագիծ միայն այն դէպքում է օրէնքի ոյժ ստանում, երբ խորհրդարանը, Ռայխստագի քննութիւնից յետոյ, տալիս է իր հաւանութիւնը: Այս իրաւունքի շնորհիւ Bundesrath-ը ոչ միայն հակալէռում, այլ

*) Գիետայի սկզբունքը ունի ուրիշ լուրջ դրական կողմեր, սակայն այստեղ մենք անկարող ենք կանգ առնել դրանց վրայ: Յիշենք, որ ղիետա նշանակելու հարցը այսօր կազմում է օրուայ շարիքը: Գոսակցութիւններից ոչ միայն սոցիալ-դեմօկրատները, այլև Centrum-ը, նացիօնալ-լիբերալները և նոյնիսկ պահպանողականների մի մասը ղիետայի կողմնակից են, սակայն կառավարութիւնը, ինչպէս եղել է և՛ անցեալում, հակառակ է:

**) Տես Max Schippel—«Reichstags-Handbuch». 1902, երես 324.

նոյնիսկ կասեցնում է Ռայխստագի ներդրածական նշանակութիւնը պետական մեքենայի գործունէութեան մէջ...

Բայց այս հաւաքական մարմիններից Գերմանիայի սահմանադրութիւնը ճանաչում է մի երրորդ օրգան եւ, այն է՝ Միութեան պետի՝ կայսեր իշխանութիւնը: Կայսրը, որ միևնոյն ժամանակ Պրուսիայի վեհապետն է (König), նախագահելով Bundesrath-ում՝ իր ստորագրութեամբ վաւերացնում է պետական օրէնքները, սակայն նրան de jure վերապահուած չէ արտօնւած veto-ի իրաւունք: Նա չէ կարող մերժել միաժամանակ Ռայխստագի ու Bundesrath-ի կողմից հաւանութիւն դրած օրէնքները: Բայց պէտք է նկատել, որ սահմանադրութեան այս որոշումը—ինչպէս և մի քանի ուրիշները—լոկ տեսական նշանակութիւն ունի: De facto կայսեր ազդեցութիւնը «Միութեան խորհրդարանի», հետեւեալ և ամբողջ պետական օրէնագրութեան վրայ, խիստ զօրեղ է: Այս հանդամանքը բացատրւում է այն պարզ նկատումով, որ Bundesrath-ը բուն բիւրօկրատիկ օրգան է, ենթակայ կառավարութիւններին և ամենից առաջ Պրուսիայի կառավարութեան:

Արտաքին քաղաքականութիւնն ու զինուորական գործերը վարում է ինքը կայսրը. նրա ձեռքին է կենդրոնացած՝ որպէս «Միութեան զօրքի» հրամանատարի՝ պետութեան ամբողջ նիւթական—ծովային թէ ցամաքային—ոյժը:

Կայսեր ներկայացուցիչն է «պետական կանցլէրը» (Reichs-Kanzler), նախարարութեան առաջին մինիստրը. ինքը կայսրն է նրան նշանակում կամ հեռացնում պաշտօնից ըստ իր ազատ հայեցողութեան: Կայսեր բոլոր կարգադրութիւններն ու հրամանները de jure ստորագրում է կանցլէրը և այդպիսով ստանձնում է միակ պատասխանատւութիւնը, որը, սակայն, լոկ բարոյական է, զուրկ որեւէ իրաւաբանական ստիպողական նշանակութիւնից: De facto Վիլհելմ II-ը—ինչպէս մենք յետոյ կը տեսնենք—ստէպ գործում է առանց կանցլէրի զիտութեան... Կայսեր է պատկանում նաև Ռայխստագի հրաւիրելու ու արձակելու իրաւունքը:

Գերմանիայի պետական սահմանադրութեան երեք զլխաւոր օրգանների իրաւասութեան այս համառօտ նկարագրից արդէն պարզ երևում է, որ պետական կեանքի մէջ իրական, գերիշխող դերը վերապահուած է Պրուսիայի միապետին. Ռայխստագը և Bundesrath-ը կառարում են միայն երկրորդական դեր, ունեն լոկ պաշտօնատար նշանակութիւն: Բիւսմարկը տալով Գերմանիային այս կազմակերպութիւնը, հասաւ միաժամանակ իր երկու զլխաւոր նպատակներին.

նախ, ապահովեց Պրուսիայի գերիշխանութիւնը միւս փոքր պետութիւնների առաջ և ապա ձեռք բերեց ի դէմս Bundesrath-ի հաստատուն միջոց մաքառելու Ռայխստագի գեմօկրատիկ ժողովրդական պահանջների դէմ...

Գերմանիայի քաղաքական կարգերի նոյնիսկ այս ընդհանուր համառօտ ակնարկը կը մնայ թերի ու անկատար, եթէ մերկրկու խօսք չ'ասենք դաշնագիր տէրութիւնների ներքին կալմակերպութեան մասին:

Պետական միութիւնը կազմող 25 դաշնագիր մարմիններից *) իւրաքանչիւրը ունի իր առանձին քաղաքական կազմը, իսկ նրա կապն ու յարաբերութիւնները կայսրութեան հետ (Reich) չափազանց բաղմատեսակ են:

Մենք կանգ կ'առնենք միայն վեց մեծ մասերի ներքին կազմակերպութեան վրայ. դրանք են՝ Պրուսիա, Բաւարիա, Սաքսոնիա, Վիւրտեմբերգ, Բադեն ու Հեսսեն: Սրանք ընդունել են երկու ժողովների (կամերի) սխառեմը: Առաջին կամերները իրանց կազմով բուն արիստոկրատիկ հիմնարկութիւններ են. մասնակցում են իշխանական տոհմերի ներկայացուցիչներ, ազնականներ, հարուստ կալուածատէրեր և այլն: Երկրորդ կամերները կրում են ժողովրդական բնուորութիւն, ժողովուրդն է ընտրում նրանց անդամներին ընտրողական իրաւունքի հիման վրայ:

Ամեն մի տէրութիւն ունի իր ուրոյն ընտրողական իրաւունքը, որ տարբերում է նաև կայսրութեան ընդհանուր ընտրողական իրաւունքից: Երկու կամերները միասին կոչւում են լանդտագ: Ներքին օրէնսդրութիւնը՝ բիւջէի հաստատութիւնը, տուրքերի կարգաւորումը, տէրունական փոխառութիւնները, ընտրողական իրաւունքի փոփոխումը, կրթական գործը և այլն,

*) Դոքս են՝

1. Պրուսիա.	14. Սաքսեն-Կօբուրգ-Գօթա.
2. Բաւարիա.	15. Մեհալտ.
3. Սաքսոնիա.	16. Չվարցբուրգ-Ռուդօլֆտալտ.
4. Վիւրտեմբերգ.	17. Չվարցբուրգ-Սօնդերհաուզեն.
5. Բադեն.	18. Վալդեկ.
6. Հեսսեն.	19. Ռօյս I.
7. Մեկլենբուրգ-Չվերին.	20. Ռօյս II.
8. Սաքսեն-Վայմար.	21. Չաումբուրգ-Լիպպէ.
9. Մեկլենբուրգ-Չտրելից.	22. Շլեսվիգ.
10. Յոլշտեյն.	23. Շլեսվիգ.
11. Բրաունշվայգ.	24. Բրեմեն.
12. Սաքսեն-Մայնինդեն.	25. Համբուրգ:
13. Սաքսեն-Ալթենբուրգ.	

—վարում են կառավարութիւնն ու լանդտագը փոխադարձ համաձայնութեամբ:

Աւելի կարեւոր ու հետաքրքրական է մեզ համար այստեղ պարզել փոքրիկ տէրութիւնների դիրքը կայսրութեան դէմ, նրանց յարաբերութիւնների սահմանները: «Սկզբունքով, ասում է յայտնի իրաւագէտ Ղաքանդը *), առանձին տէրութիւններն ունեն այն իրաւունքները, որոնք վերաբերում են ընդհանրապէս ինքնավար մարմիններին, իսկ կայսրութիւնը (Reich) գործադրում է այն իրաւունքները, որոնք վերապահուած են ամեն պետական լարձրագոյն իշխանութեան (Staatsgewalt), այն է՝ որոշել օրէնքների նորմաները ու հսկել նրանց գործադրութեան վրայ: Սակայն իրապէս երկու կողմերն էլ չեղում են այս ընդհանուր սկզբունքից: Այդպէս, կայսրութիւնը բացառապէս վարում է հիւպատոսարանական (Konsulatwesen), դաշտութիւնների, ծովային գործերը, ապա և մի մասը ֆրանսիական պրոտային ու հեռագրական և դատաստանական վերջին ատեանին վերաբերեալ գործերի: Առանձին տէրութիւնները վարում են իրանց ներքին կազմակերպութեան գործերը, կարգադրում են զահաժառանգութիւնը, ընտրողական իրաւունքը, նահանգական, դաւառական ու համայնական կազմակերպական ու վարչական գործերը, սահմանում ու ժողովում են տուրքերը, վարում կրթական գործը և այլն: Այս իրաւունքների շրջանում առանձին տէրութիւնները չեն հանդիսանում որպէս կայսրութեան ստորադիր ինքնավար մարմիններ, այլ ընդհակառակը նրանց դիրքը ազատ ու անկախ է, որովհետեւ նրանք ենթարկուած չեն պետութեան ո՛չ օրէնսդրութեան, ո՛չ էլ հսկողութեան»: Յիշե՛ք մի-երկու իրաւունքներ ևս, որոնք որոշ սահմանափակումներով վերապահուած են դաշնագիր տէրութիւններին. դրանք են՝ պահել սեպհական զօրք, փող կտրել (Münzmonopol), և հաստատել արտաքին յարաբերութիւններ օտար պետութիւնների հետ (Gesandtschaftsrecht):

Արդ, եթէ եզրափակելով մեր խօսքը՝ ուղենայինք մի ամփոփ ու ընդհանուր գրութեամբ որոշել դաշնագիր տէրութիւնների դիրքը կայսրութեան մէջ, պէտք է ասելինք, որ բոլոր այն ինչիւրներում, որոնք չօգտւում են ամբողջ կայսրութեան շահերը, վերաբերում են հաւասարապէս պետական Միութեան բոլոր 25 անդամներին, սրանք ստորադիր են կայսրութեան և պարտաւոր են թարկուելու պետական կառավարութեան սահմա-

*) Laband—Das Staatsrecht des deutschen Reiches. 4 հատոր. 1902 թ. Թ. ԹԵՍ հատոր I, էր. 96.

նած օրէնքներին: Պետութեան իրաւասութեան այս շրջանից դուրս դաշնադիր տէրութիւնները կատարելապէս ազատ ունակախ են: Այսպէս է de jure, այսպէս է ըստ սահմանադրութեան, այսպէս են որոշում առանձին տէրութիւնների կայսրութեան հետ կապած դաշնադրութիւնները: Սակայն de facto ուրիշ կերպ է: Եթէ դիտելու լինենք պետական ընթացիկ օրէնսդրութիւնը, առօրեայ քաղաքական կեանքը, գիւրին կը նկատենք, որ կայսրութիւնը, իսկ իրօք Պրուսիան, ձգտում է մի կողմից լայնացնել հետզհետէ իր իրաւասութեան ասպարէզը, միւս կողմից՝ ընդարձակել տէրութիւնների պարտաւորութիւնները: Այսպէս, օրինակ, սրանց համար Հալիպոլիսի գլխի է աճող միլիտարիզմի լուծը: Միայն կայսեր նոր-նոր պահանջները՝ զօրացնել գերմանական նաւատորմիդ՝ ստիպում են փոքր տէրութիւններին չարունակ բարձրացնել իրանց կայսրութեան զրամարկլին տալիք վճարի Հալիլ, իսկ այդ սպառնում է հասցնել նրանց ֆինանսական անանկութեան... Կայսրութեան բիւջէի գէֆիցիտը այսօր հասնում է մօտ 100 միլիօն մարկի: Ո՞վ պէտք է լրացնի այդ պակասորդը, եթէ ոչ մեծ մասամբ դաշնակից տէրութիւնները:

Բայց տնտեսական հարցերը չեն միայն, որ Պրուսիան քաշում է իր յետիւց մնացեալ տէրութիւններին: Նա թէ քաղաքական և թէ սոցիալական ասպարիզում ոչ մի առիթ ձեռքից չէ թողնում, ոչ մի ջանք չէ խնայում սահմանափակելու նրանց իրաւասութեան շրջանը, ոչնչացնելու այս կամ այն արտօնութիւնները, մի խօսքով հպատակելու, իր անպայման գերիշխանութեան: Պրուսիայի այս ձգտումները՝ իր մէջ ձուլել Միութեան միւս մասերը, բնականօրէն, հանդիպում են զօրեղ ընդդիմադրութեան, օպոզիցիայի, նրանց կողմից, թէ կառավարութիւնները և թէ հասարակութիւնը հաւասարապէս ատում են պրուսսականներին: Բաւարացու համար, օրինակ, պրուսսակը նոյնն է, ինչ որ անտիսէմիտի համար հրէան... Այս, թէն յաճախ քողարկուած, բայց և այնպէս անտարակուսելի թշնամական վերաբերմունքի մէջ գեր են խաղում ոչ միայն տնտեսական ու քաղաքական մօտիւնները, այլև փոքրիկ տէրութիւնների պատմական տրագիդիաները, որոնք հիմնուած են թէ ցեղային ուրոյն յատկութիւնների և թէ նրանց իշխանների տոհմային ու ֆէօդալական ձգտումների վրայ:

Այս ամենը առատ նիւթ է մատակարարում դաշնադիր տէրութիւնների առանձնական, պարտիկուլեար ձգտումներին, որոնց ոչնչացնելը իշխան Բիսմարկի «հնարագէտ» սահմանադրութեան նպատակներից մէկն էր: Սեպարատիզմը այսօր ոչ

միայն չէ թուլացել, այլ առաւել ևս զգալի է Գերմանիայի ներքին քաղաքական կեանքում,

Այսպէս, մի կողմից Պրուսիայի գերիշխանական ձգտումները ու դաշնագիր տէրութիւնների պարտիկուլեարիզմը, միւս կողմից սահմանադրական կարգերի (Ռայխստագի) կատարեալ անկումը՝ հանդիսանում են այն գլխաւոր գործօնները, որոնք ներկայումս պայմանաւորում են Գերմանիայի ներքին քաղաքական կեանքի զարգացման ընթացքը: Սակայն կայ մի ուրիշ, երրորդ գործօն, որի ազդեցութեան տակ կայսրութեան քաղաքական կեանքը ընթանում է խիստ լարուած:

Դա քաղաքակիրթ ազգերի սոցիալական զարգացման այն նոր զօրեղ հոսանքն է, որ երևան եկաւ 19-րդ դարուայ ընթացքում համայն Եւրոպայում:

Տեխնիկայի կատարեալ յեղափոխութիւնը արդիւնաբերութեան մէջ, հաղորդակցութեան ու տեղափոխութեան միջոցների հիմնական բարեփոխումը, արդիւնաւորութեան կերպերի ու փոխանակութեան նախկին սխտեմի արմատական կերպաբանափոխումը, պատերազմական միջոցների ու միջազգային յարաբերութիւնների զարգացումը մի շարք ուրիշ բարենորոգումների ու զիւտների հետ, որ տեղի ունեցան կեանքի ու զիւտութեան բոլոր ասպարէզներում 19-րդ դարուայ ընթացքում՝ տալիսուժրայ արին Եւրոպայի քաղաքակիրթ ազգերի սոցիալական ու քաղաքական յարաբերութիւնները: Ասպարէզ եկաւ նոր՝ չորրորդ հասարակական դասակարգ, պարզ ու որոշ սոցիալական-քաղաքական պահանջներով: Որչափ ազգերի տնտեսական զարգացումը ծաւալւում ու ընդարձակւում էր, այնչափ խստանում, սուր կերպարանք էին առնում դասակարգային յարաբերութիւնները, ինչպէս տնտեսական, այնպէս և քաղաքական հողի վրայ: Հասարակութեան այն փոքրամասնութիւնը, որի ձեռքին էր կառավարչական ղէկը, ջանք չէր խնայում պահպանելու իր արտօնեալ դիրքը: Բաւական է մի թեթեւ հայեացք ձեռքի Ներոպայի բոլոր ազգերի օրէնսդրութեան վրայ 19-րդ դարուայ ընթացքում, որպէսզի համոզուել, որ իրօք նոցա ամբողջ օրէնսդրական գործունէութիւնը ընթացել է սոսկ յօգուտ տնտեսապէս ապահով ու քաղաքականապէս զօրեղ դասակարգերի: Հասարակութեան կարող խաւերի այդ միակողմանի իշխանութիւնը բնականաբար առաջ պիտի բերէր ժողովուրդների ճնշում ու հարստահարում մասի զօրեղ բողոքը: 1848 թ. այգալիսի մի բողոքի տարի էր համայն Արեւմտեան Եւրոպայում: Դա մանուկ դասակարգի առաջին անգոր աղաղակն էր: Այնուհետև որչափ յառաջ էր ընթանում ազգերի ընդհանուր

կուլտուրական կեանքը, այնչափ որոշ ու պարզ կերպարանք էր առնուով սոցիալական հարցը: Դորա հետախույզներն փոխառնում էր և կառավարութիւնների ու բուրժուա դատակարգերի վերաբերմունքը: զրանք անմիտ ու վտանգաւոր էին համարում փակել աչքերը սոցիալական նոր յարաբերութիւնների առաջ: Դրանք հանդէս էին գալիս նոյնիսկ զանազան բարենորոգչական ծրագիրներով, նպատակ ունենալով բարւոքել աշխատաւոր դասակարգերի անսպասելի անտեսական վիճակը, բարձրացնել նրանց հանուար կուլտուրական զարգացման մակերեսը^{*)}:

Այսպէս սոցիալական հարցը անցաւ քաղաքակիրթ ազդերի աուրեայ կեանքի «այրող խնդիրներ» շարքը և այսօր կառնում է նրանց ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան զօրեղ գործօնը:

Գերմանիան իր հսկայական արդիւնաբերական զարգացմամբ առաջին տեղն է բռնում Եւրոպայի յամաքի վրայ և հէնց զրա շնորհիւ նա հանգիստանում է սոցիալական խնդրի կառնակական երկրորդ: Այստեղ ամենից զիւրին է գիտել սոցիալական յարաբերութիւնների զարգացման ուղին, նրանց ազդեցութիւնը պետական ընդհանուր կեանքի վրայ:

Սակայն ներկայ գրութեան շրջանից դուրս է ծանրանալ այդ կողմերի վրայ, մեր նպատակն էր լոկ մասնանիշ անել սոցիալական այն զօրեղ հոսանքի վրայ, որը կանդնած է այսօր Գերմանիայի սահմանադրական կարգերի յետադէմ ընթացքի, Պրուսիայի զերիշխանական ու գաղնադիր տէրութիւնների սեպարատ և ֆէօդալական ձգտումների գէմառդէմ:

Այս իրար հակառակ ընթացող հոսանքների մշտական ընդհարումն է, որ կասեցրել է Գերմանիայի կանոնաւոր քաղաքական զարգացումը: Եթէ աչքի անցնելու լինենք Գերմանիայի վերջին 25 տարուայ պատմութիւնը, մենք զիւրին կը համոզուենք, որ Գերմանիան այդ ժամանակամիջոցում ընթացել է միշտ թոխլքներով, տատանուելով ու երերալով զանազան ծայրայեղութիւնների միջև, երբէք ոյժ չէ ունեցել կրակի ու սրի միջից դուրս գալու, իսկ եթէ խօսելու լինենք կայսր Վիլհէլմ II-ի սիրած ծովային բարբառով—պետական նաւի զեկը միշտ թեքուել է աջից ձախ, ձախից աջ... Յիշեցէք ու համեմատեցէք դէթ Բիսմարկի 70-ական թուականներին մղած «կուլտուրկամպֆը» պապականութեան դէմ, և «նոր կուրսի» կղերական ոգին:

*) Յիշենք Գերմանիայի 70-ական թուականների պատմութիւնից դէթ այսպէս կոչուած «կաթնեղի սոցիալիստ»-ներին՝ Բերլինի համալսարանի պրօֆ. Վազնիերին ու պրօֆ. Ջոլլերին:

նոյն Բիսմարկի 1878 թ. բռնի օրէնքը սոցիալ-դեմոկրատների դէմ (Umsturzgesetz), և «նոր կուրսի» 90-ական թւականների սկզբի սոցիալ-քարենորոգչական տենչանքները և նոյն Umsturzgesetz-ի վերացումը, Բիսմարկի լեհացիների դէմ բարձրացրած հալածանքը ու Կապրիվիի հաշտ ու մեղմ քաղաքականութիւնը և այլն, և այլն:

Սակայն Գերմանիայի ներքին քաղաքականութիւնը երբէք չէ կղեր այնչափ անհետադական, անհաստատ ու երերուն, ինչպէս վերջին 10—12 տարիների բնթացքում, Վիլհելմ II-րդի օրերում, ուստի Պրուսիայի վեհապետի նաև անձնաւորութիւնը իր տեմպերամենտով, հայեացքներով, անկախ ու ինքնուրոյն բնաւորութեամբ մեծ նշանակութիւն ունի Գերմանիայի քաղաքական-սոցիալական կեանքի վրայ. բայց դրա մասին կը խօսենք միւս անգամ:

QUIDAM

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(ՆԵԿՐԱՍՕՎԻ)

1

Երանի՜ անչար այն բանաստեղծին

*Երանի՜ անչար այն բանաստեղծին,
Ում մաղձն է սակաւ, զգացումը — լի.
Ողջագութեամբ են նորան սըրտագին
Բարեկամները խողալ արուեստի:*

*Ամբոխի միջում նորա տկանջին
Հասնում է անվերջ, շոյիչ համակրանք.
Օտար է նորան կասկածանք ներքին —
Ստեղծագործ ոգու այդ խորին տանջանք:*

*Անճնատուր անվոյթ և հանդիստ կեանքին,
Խստաշունչ, հեղնող նա երբն տաելով,
Խոր տիրանում է ամբոխի սըրտին.
Իր խաղաղասէր, շոյիչ քրնարով»*

*Յովիշտակե՞մ են նորա մեծ խեղից,
Չունի նա նեղիչ, չունի բամբասող.*

Եւ նորան մարդիկ ժամանակակից
Մահից առաջ են պատրաստում կտթող. .

Բայց վա՛յ այն երգչին, որ քաջ, անվեհեր
Հանդէս է հանում ազնիւ հանճարով
Ամբոխի ակտեր ու մելոթիւններ—
Դէպի նա բախտն է անդուծ, անգորով:

Կըրճքում սընուցած սերմն ատելութեան,
Զինուած հեղնանքով, ծաղրը—չըրթունքին,
Նա միշտ անցնում է տատասկոտ ճամբան
Իր պատուհասող քընարը ձեռքին:

Եւ մատնուած անգուստ, չար պարսաւանքի,
Նա դբրուատներին ազանջ է դնում
Ո՛չ անոյշ խօսքում վառքի ու գովքի,
Այլ գոռ ու վայրագ աղաղակներում:

Վառ ցընորքներին իւր վըսեմ կոչման
Ե՛ւ հաւատալով, և՛ կասկածելով,
Նա կեանքում սէր է քարոզում մարդկան
Քարոզում ժըխտիչ, հակաճառ լեզուով:

Եւ նորա խօսքի ամեն մի հընչին
Ծընում է անհաշտ թըշնամիք գաժան՝
Թէ գատարկամիտ, թէ խել, թէ գիտուն—
Ամե՛հքն էլ պատրաստ խաչելու նորան:

Անէ՛ծք են թափում չորս կողմից վերան...
Բայց մարդիկ նորա մահը տեսնելով,
Ի՞նչեր նա արեց—այն ժամ կիմանան,
Եւ ի՛նչպէս սիրեց—նա միշտ ատելով...

Օ Ր Հ Ն Ե Ր Գ

Աստուած, տնւր ազգիս բարիք ամենայն,
 Օրհնիր ազգային և՛ գործ, և՛ վաստակ,
 Ազգում ազատ կեանք, արդար զատուստան
 Հաստատուն պահիր ամեն ժամանակ:

Որպէսզի ազատ աճեն, զարդանան
 Նորածիլ գործքեր՝ ազգին շահաւոր,
 Սփռիր ազգի մէջ Դու սէր զխօսլթեան,
 Յոյց տուր ուսմունքի ուղին լուսաւոր:

Եւ մի թող տանջուիլ մաշիչ լուծի տտի
 Այն ընտրեալներիդ չար կապանքներում,
 Որոնց ձեռք մի օր Դու լուսոյ դրօշակ
 Սիրով պիտի տաս հայրենի երկրում...

Է Լ Ե Պ Ի Ա

(Հատուած)

Թող այս ներկայ խախուտ մօդան պընդէ միշտ,
 Որ հին նիւթ է «ժողովրդի ցաւն ու վիշտ»,
 Որ արուեստը պէտք է նորան մոռանայ,—
 Մի հաւատաք, չէ հընանում երբէք նա:
 Երանի՛ չէ տաբիներից նա մաշուէր,
 Ատո՞՞յ աշխարհն այն ժամ զուարթ կը ծաղկէր...
 Բայց քանի դեռ ազգեր նեղուած և աստանդ
 Կեանք են վարում՝ խարազանին հընադանդ,

Որպէս նիհար հօտեր խանձուած դաշտերում,—
 Նոցա սե օրն պէտք է ողբալ երգերում,
 Նոցա պէտք է սպասաւորէ միշտ մուղան,
 Եւ այդ դաշն է ամենից վեհ, սրբազան...
 Հասարակաց ցաւն ու կարիքն յիշեցնել
 Ամբոխ դասին, երբ խրախճանքին անձնուէր՝
 Նա անփոյթ է, նա խնդրում է ու երգում
 Շարժել խիղճը հըղօրներէ չոր կըրճքում,
 Նոցա ուշքը հանուր վըշտին դարձնելով,—
 Օ՛հ, դորանից էլ մեծարժան, մեծագով
 Ի՞նչ նըպատակ, ի՞նչ կոչում կայ, ընկերներ,
 Որին պօէսն իր քընարով ծառայէր...
 Ես հէգ աղգիս նուիրեցի իմ քընար.
 Գուցէ, մեռնեմ աղգիս անյայտ ու օտար.
 Բայց ես նորան ծառայեցի—և խաղաղ,
 Հանգիստ խըղճով կը ողջունեմ ցուրտ դադաղ:
 Կըռիւ, կըռիւ աղգի համար՝ եռանդուն.
 Թո՛ղ չը յաղթէ ամեն կըռուղ թըշնամուն,
 Թո՛ղ նա ընկնի... բայց ամեն մէկն, սիրելիք,
 Պէտք է անշուշտ նետուի կըռուի փոթորիկ...
 :

4

Ա Կ Ա Ն Ջ Դ Ր Ա Ծ

Ականջ դըրած ահեղ մարտի տաղնապին,
 Ամեն անգամ, երբ նոր զոհ է նա տանում,
 Ես չեմ ցաւում, թէ զոհն ունի ընկեր, կին,
 Եւ ո՛չ իրան հերօսին եմ մեղքանում...
 Աւաղ, կլինը կը սփոփուի իւր ցաւից,
 Եւ մոռացման կը տայ ընկերն ընկերին.
 Բայց կայ մի սիրտ—միշտ բաբախուն, սիրալից,
 Նա մինչև մահ չի մոռանայ խեղճ զոհին:

Կեղծ ու պատիր մեր առօրեայ դորժերում,
 Ուր վերջ չը կայ ամեն տեսակ լրկաութեան,
 Տեսայ միակ անկեղծ արցունք աշխարհում—
 Խեղճ մայրերի այն արցունքն էր սրբազան:
 Նոքա երբէք չեն մոռնալ ողջ կեանքում
 Իրանց որդոյ՝ ընկած արեան փոթորկում,
 Ինչպէս երբէք չի ամբառնալ գէպի վեր
 Լացող ուռին գետին թեքած իր ոստեր...

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՔՐԱՆՍԱՑԻ ՄԷԿ ՔԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

1896 թվականի սկիզբները Պարիզի մէջ հրապարակ կ'ելլէր նոր օրաթերթ մը *Օնոն* անունով: Պարիզի մէջ թերթեր չուտ կը ծնին, սակայն չուտով ալ կը մեռնին: Բայց այս նոր լրագիրը, որ կոչուած էր այնքան մեծ դեր մը կատարելու Պրանսայի հասարակական կեանքին մէջ, առաջին վայրկեանէն իսկ ուշադրութիւն դրաւեց իր խմբագրական ուժերուն և իր ուղղութեան շնորհիւ:

Թերթին տնօրէնը՝ Էրնէստ Վօլան՝ որ նախկին կօմիւնառի մը հանգամանքին կը միացնէր ճարտար հրապարակախօսի մը ու լրագրական փորձուած վարիչի մը յատկութիւնները, խմբագրական մարմինը կազմած էր հազաւցիւտ յաջողութեամբ: Ժօռժ Կլէմանսօյի՝ Պրանսայի արմատական կուսակցութեան նախկին պետին, Ժիւսթիս լրագրի նախկին վարպետ խմբագրին շուրջը հաւաքուած էին փրանսական հրապարակախօսութեան ամենէն առաջագէտ, ամենէն վեհաձայն ներկայացուցիչները:

Ի՞նչ էր *Օնոն*ի յայտագիրը: Դժուար պիտի ըլլար այս հարցումին պատասխանել: Նորածին թերթը սահմանափակ յայտագիր չ'ունէր: Բացարձակապէս անկախ՝ *Օնոն*ը բայ էր ամեն ազնիւ ու մարդկային պահանջներու, ամեն գեղեցիկ ու բեղմնաւոր բողոքներու առջի: Իր խմբագիրներուն ու աշխատակիցներուն իւրաքանչիւրը մէյ մէկ յայտագիր էր արդէն. Կլէմանսօյի քով կային Գօհիէն, Ժան Ժիւլիէնը, Լիւսիէն Դէգալը, Լօռան Թայեստը, Բէնատ Լազարը և տակաւին ուրիշներ, որ ժողովրդական դատին ամենէն համոզուած ու թունդ զինուորներ-

րը եղած էին: Ասոնց վրայ կուի տաք վայրկեանին աւելցան նաև երկու կարևոր ուժեր՝ Պրէսանսէ՝ Թան լրագրի քաղաքական բաժնի հանրածանօթ խմբագիրը և Օկտաւ Միրբօ:

Այսպիսի ուժերով կազմուած լրագրի մը երևումը աննկատ չէր կարող անցնիլ, և իրաւալ՝ Օոոոը շուտով ժողովրդականացաւ:

Մինչև այն ատեն գոյութիւն ունեցող թերթերը կամ շահադիտութեան անխիղճ ու ստոր ձեռնարկներ էին և կամ նեղ ու փակ կուսակցութիւններու օրդաններ: Օոոոը ամեն կուսակցութենէ վեր՝ ներկայի անիրաւութիւններուն ու փտութիւններուն վրայ պայթող ապագայի աւետաբեր ձայնն էր: Մինչդեռ իր շուրջը ուրիշներ կը կուէին գիրքի, տխուրահ կամ կառավարական պաշտօններու մէջ հանդարտօրէն հաստատուելու մտահոգութեամբ, Օոոոը առաջադրած էր քիչ մը աւելի արդարութիւն, քիչ մը աւելի վայելք ձեռք բերել տառապող ժողովուրդին համար: Այս ընդհանուր ուղեգծին զուգահեռաբար՝ Օոոոը կը ձգտէր ուրիշ շատ ազնիւ ու շատ համակրելի նպատակի մը, այն է՝ պաշտպան կանգնել բոլոր ճշնուող ու արիւնուող ազգերուն:

Օոոոին առաջին ու անմիջական գործը եղաւ հակահրէականութեան դէմ կռիւը: Հրէաները՝ բազմաթիւ ցեղի մը այդ դժբաղդ զաւակները, ինչպէս ամեն տեղ, Ֆրանսայի մէջ ևս կը հալածուէին: Դուրմօն՝ իր Լիբրոը Պառօլ թերթով Սեմի օրդիններուն դէմ խաչակրութիւնը սկսած էր, որուն զօրեղապէս կը մասնակցէին կղերականութեան ու կղերամիտ կուսակցութիւնները:

Ի՞նչ է հակասեմականութիւնը:

Հակասեմականութիւնը ուղղակի կրօնական աններողամտութեան, կղերական ատելութեան արդիւնք է: Պաշտօնական քրիստոնէութիւնը երբեք չը պիտի մոռնայ հրէաներուն՝ «Քրիստոսը խաչած» ըլլալու յանցանքը: Թէպէտ Խաչուողը՝ Ինքը՝ ներեց խաչողներուն, բայց եկեղեցիի զաւակները՝ Քրիստոսէ աւելի քրիստոնեայ՝ քսան դարու հալածանքէ ետք հրէաներու հետ իրենց հաշիւը փակած չեն նկատեր: Անշուշտ պիտի փորձուիք հարցնելու, թէ ինչ արգարութիւն է օրդիններուն քաւել տալ հայրերու մեղքը, թէ ժամանակակից իսրայէլացին ի՞նչով յանցաւոր է քսան դար առաջ ապրող իր նախահայրերու մէկ տըխմար արարքին մէջ: Ասիկա ներողամտութեան և զթութեան կրօնքի մը ներկայացուցիչներուն խորհրդաւոր ու անմերձենալի զաղտնիքներէն մէկն է: Ասոր համար է անտարակոյս, որ հակահրէական շարժումը ամենէն շատ ծաւալած է այն երկիրներուն մէջ, ուր կղերը ամենազօր է:

Ժամանակի ընթացքին հետ հակահրէականութիւնը առանց իր ուղին փոխելու՝ ձեռն փոխեց: Դիտողութեան և դատողութեան զարգացումով՝ կրօնքը զաղրեցաւ խղճմտանքներու վարիչն ըլլալէ: Այլևս կարելի չէր հրէան հալածել Քրիստոսի անունով: Պէտք էր հրէաներուն դէմ կռիւ մղել հասարակական գիտութիւններու անունով: պէտք էր հրէան հալածել ոչ թէ «գնւն մեր Քրիստոսը խաչեցիր» ըսելով, այլ «գոն հասարակաց թշնամին ես» ամբաստանութեամբ:

Այս պատճառաւորանութիւնը եթէ խորհելու վարժ մարդերու կողմէ հալած իւզի տեղ չ'ընդունուեցաւ, գէթ պարզ ու տղետ ժողովուրդը, պատճառներու խորը իջնելու անկարող մտքերը համոզելու առաւելութիւնն ունէր: Ու այս բանը շատ հասկանալի էր: Փաստ մը կար մէջտեղ, անուրանալի փաստ մը. — ժողովուրդը, կը կեղեքուէր: Բայց թէ ովքեր էին այդ կեղեքողները, որոնք էին այդ հիւանդ երկայթի իսկական պատճառները, ժողովուրդը այդ չը գիտէր ու չէր ալ կարող գիտնալ:

Հակահրէականները անգիտակից ժողովուրդին ցոյց տալով հրէաները՝ կըսէին. «ահա քու կեղեքողներդ»: Ու ժողովուրդը՝ Ռօյլիդները, Հիրշլերը միայն տեսնելով՝ կը հաւատար: Չէր խորհնր, որ ափ մը հրէայ հարուստներուն քով կար նոյնպէս հրէայ անժառանգներու ցաւաղին բանակ մը, որը նոյնքան և թերեւս աւելի կը տառապէր տիրող անարդարութենէն, քան ինքը քրիստոնեայ անժառանգը. որովհետեւ հրէայ բանուորը կը հարստահարուէր ընդհանրապէս թէ իբրեւ բանուոր և թէ իբրեւ մասնաւորաբար հրէայ. հրէայ բանուորը զոհն էր թէ տնտեսական անիրաւ օրէնքներու և թէ կրօնական ատելութեան. հետեւաբար հրէայ անժառանգը կրկնապէս դժբաղդ էր:

Բայց այս իրողութիւնը ժողովուրդին աչքէն կը վրիպէր: Հակահրէականութեան ճարպիկ demagogue-ները՝ իրեն մատնանի ի՛նքնէին հարուստ խաբայէլը միայն, որ ամեն հարուստի պէս իր պերճանքն ու մոլութիւնները կը փռէր զրկուածին աչքերուն առջև:

Աւելորդ է ըսել, որ հրէայ հարուստը, զրամագլխատէրը չարիք մըն էր ժողովուրդին համար. բայց որոն էր յանցանքը, ինքը չարիք մըն էր այնքան՝ որքան ամեն ցեղի և կրօնքի զրամագլխատէրը:

Կեանքը մահացու մրցում մըն էր: Հասարակական այնպիսի կարգ մը գոյութիւն ունէր, ուր ապրելու համար կուէր հարկաւոր էր: Հրէան՝ ամեն մարդու պէս՝ առաջ անցնելու համար ստիպուած էր իր արմուկները շարժել: Հրէան հարկադրուած էր նոյն իսկ քիչ մը աւելի ճիւղ ընել, որովհետեւ իր ցեղին դէմ

մոլեզնիօրէն մղուած կռիւէն անոխոս ֆնալու միտակ ճարը՝ իրեն բարեկեցիկ վիճակ մը ստեղծելն էր: Հրէան իր չարչարուած գլուխը տեղ մը դնելու կարող կ'ըլլայ այն ժամանակ միայն, երբ նիւթական ապահովութիւն ձեռք բերած է:

Այս է պատճառը հրէայի ընչաքաղցութեան: Հրէայ ցեղին դէմ մղուած դարաւոր հալածանքն է, որ ծնունդ է տուած Եհովայէն ընտրուած ժողովուրդի բացասական յատկութիւններուն: Բնական օրէնք մըն է, որ տկարը, հալածեալը իր մէջ զարգացնէ խորամանկութիւնը՝ խոյս տալու համար զօրաւորին հալածանքներէն: Եթէ քրիստոնէական մոլեռանդութիւնը հրէայ ժողովուրդը չը հալածէր, ապահովաբար Սպինոզաներու, Կարլ Մարկսերու և Հայնէներու պէս հոյակապ իմացականութիւններու ծնունդը տուող ցեղը զերծ պիտի տեսնէինք իր այժմեան մէկ քանի տրտում յատկութիւններէն, որոնց համար, պէտք է կրկնել՝ պատասխանատու են իր հալածիչները միայն:

Բայց ինչ որ հակահրէականութեան մէջ ամենէն աւելի ամարդի է և ըմբոստացնող, այն է, որ անխնայ հալածանքը կ'ուղղուի աւելի հրէայ զրկուածին, անժառանգին՝ քան հարուստին դէմ: Ամենէն կատաղի հակասեմիտականը հրէայ գրամազլխատէրին առջև զինաթափ կ'ըլլայ: Այն բոլոր կոմսուհիները, մարկիզուհիները և դքսուհիները, որ հրէայ անունը լսելով՝ երկիւղած և քըրիստոնէաւայել յասուժով մը կը լեցուին, իրենց սալօններուն դռները միշտ կոնակի վրայ բաց պահած են հրէայ գրամատէրերուն առջև:

Ասիկա ամօթ էր Մեծ Յեղափոխութեան Ֆրանսային համար, որ հոյակապ խանդի մը մէջ ցեղի և կրօնքի ատելութիւնը ջնջելով՝ մարդերու և զըայրութիւնը հուսկած էր: Հակասեմականութեամբ ցեղական ու կրօնական ատելութիւնն է որ յարութիւն կ'առնէր: Ամբողջ ժողովուրդ մը կը հալածուէր, որովհետեւ Յաբեթէն սերած չ'ըլլալու աններելի յանցանքը գործած էր, որովհետեւ չէր պաշտեր խաչուած Աստուած մը:

Ամեն ճշմարիտ ֆրանսացիի պարտականութիւնն էր պաշտպանել Հայրենիքի վառաւոր աւանդութիւնները, չը թողուլ որ յետադիմական հրէշը իւր գլուխը բարձրացնէ. ուստի Օնօրը անմիջապէս ձեռք առաւ հրէական դատը:

Օնօրը՝ կռիւի համար ծնած էր, ու կռիւը՝ ներկայացաւ իրեն, յաւապին, տիտանական, Դրէյֆուսի խնդիր երեւոյթին տակ:

Խնդիրը նոր կը սկսեր արժարծուիլ: Կառավարութիւնն, ինչպէս և ժողովուրդը՝ դատապարտուած հրէայ սպային անունն անգամ չէր ուղեր լսել: Ֆրանսական բոլոր թերթերը կը մեր-

ժէին անով զբաղուիլ ու եթէ զբաղուէին ալ, «մատնիչ»-ին հասցէին քանի մը նոր հայհոյութիւններ ուղարկելու համար էր: Օոռո՝ նոյնպէս հակառակ էր, որովհետեւ տակաւին ոչ մէկ յայտնութիւն չէր եղած. իր աշխատակցին՝ Բէռնառ Լազարոսի հետ՝ որ Դրէյֆուսի խնդրին առաջին ախոյեանն էր և զրէյֆուսեան չարժուծի նախապատճառը, Վօգան՝ պայման զրած էր որպէս զի այդ հարցը չը յուզէ երբեք իր թերթին մէջ: Պայմանը խզուեցաւ, բայց Վօգանի կողմէ, որովհետեւ Օոռո ստուգութիւն ունեցաւ, թէ դատին մէջ անկանոնութիւններ սպըրդած են: Ու կոխն սկսաւ, հերոսական կռիւ մը: Ոչ մէկ լրագիր ամբոխային բնազդներու դէմ այնքան արիւարար, անձնուրօրէն չը պայքարեցաւ, որքան Օոռոն: Դրէյֆուսը պաշտպանել՝ ուղղակի անյաջողութեան դիմել էր նորածին թերթին համար: Բայց ոչ մէկ նկատողութեան կարելի էր դոճել սկզբունքը: Ծըշմարտութիւնը պէտք էր ըսել ամեն բանի հակառակ, ամեն զրնով:

Ու թունաւոր հայհոյանքներու, մահացու սպառնալիքներու և վայրագ ոռնումներու տեղատարաւին տակ՝ Օոռո ըսաւ ինչ որ պէտք էր ըսել.—արգարութիւն՝ անխաւառած հրէային համար:

Ու երբ, Օոռոն՝ Զօլայի՝ Ֆէլիքս Ֆօրին ուղղած հռչակաւոր նամակը՝ j'accuse-ը (կ'ամբաստանեմ) հրատարակեց, ամբոխին կատաղութեան և զայրոյթին այլ եւ չափ չը կար. «Մատնիչ, Գերմանիայի հարուստ հրէաներուն ծախուած», ահա ամենէն անմեղ տիաղոսները, որ վիճակուեցան արի թերթին: Միջին դարու հաւատաքննական ժամանակներու ահաւոր ու նողկալի տեսարանները նորէն կրկնուեցան: Ատելութեամբ ու քանդումի հաճոյքէն զինովցած ամբոխը, որուն մէջ տենդոտ կերպով կը ծածանէր ֆարաջաւորին սև քղանցքը, երբեմն պատնէշներ կանգնած յեղափոխական Պարիզի հրապարակներուն վրայ հանդիսաւորապէս այրեց Օոռոն: Մարդասպանութիւն գործելը՝ Օոռոն ձեռքը փողոցէն անցնելէն նուազ վտանգաւոր էր: Քանի անգամ մազ մնաց Սէնը նետէին ճշմարտութիւնը պաշտպանող թերթին ընթերցողները: Ծիզուիթներու վարժարաններէն փախած լաճերը monôme կաղմած՝ բուլվարներուն վրայ ման կու գային՝ Զօլան ու Օոռոն նախատելով փողոցային տենդը նոյն իսկ համալսարաններու սեմէն ներս մտած էր: Պրօֆէսօսին դասարանը մտնելէն առաջ Ֆրանսացի ուսանողը իր ազդասիրական պարտականութիւնները կատարել չէր մոռնար՝ Զօլան, Օոռոն ու անոր խմբագիրը conspuer ընկելով:

Շատ երկար պիտի ըլլար նկարագրել զանազան շրջաններ-

ըը այն անարկու կուին, զոր Օոնոնը՝ իր դրչի ափ մը զինուոր-
ներով մղեց բովանդակ մոլորած երկրի մը դէմ: Ամբողջ ազ-
գերու լրագրական պատմութեան մէջ միակ երևոյթ մըն է այն,
որ մէկ հատիկ թերթ մը՝ իրեն միմիակ գէնը ունենալով ձըշ-
մարտութեան խանդավառ ու անձնուէր խօսքը, յաղթանակել
տայ արդար դատը՝ հակառակ ամբողջ ժողովուրդի մը յուսա-
հատ ու գործօն ընդդիմութեան:

Այս տիտանական կուին ամենէն վիթխարի գործաւոր-
ներէն մէկը եղաւ Իւրբէն Գօհիէ:

Ամեն իրիկուն Մօնմաութր փողոցէն՝ ուր կը գտնուի Օ-
ոնոի խմբագրատունը, Կլօդ-Բէրնար փողոցը տանող ճամբուն
վրայ պիտի հանդիպիք միջահասակ, նիհարկէկ, ամբողջ ջիղէ
ու զգայնականութենէ չիմուած անձի մը, որուն տարիքը երե-
սունէն քառասունին մէջ կը խաղայ: Դիմագծութիւնը այնքան
արտայայտիչ է, որ ձեր ուշադրութիւնը կը բռնադատէ կանդ
առնել: Ձուածն, սուր գէմքի մը վրայ, որ կը վերջանայ սրածայր
մօրուքով, երկու խոշոր, անհանդարտ աչքեր՝ իրենց յարաչարժ
բիւրերը կը թաւալեն աջ ու ձախ, ամեն բան տեսնելու, ամեն բան
դիտելու և ըմբռնելու պէտքէն մղուած: Ու նայուածքը՝ որ կը
բղխի այդ զոյգ մը անհանդիստ բիւրերէն, իր սեռելու եղանա-
կով մարդուն զգալ կու տայ, թէ հասարակ նայուածք մը չէ:

Ոճը մարդն է: Գօհիէի դիմագիծն ալ հարադատ ու հաւա-
տարիմ հայելին է Գօհիէի հրապարակախօսութեան:

Ամեն մարդ կարող է հրապարակախօս դառնալ. բայց Գօ-
հիէ յատկապէս այդ բանին համար ստեղծուած է: Հրապարա-
կախօսի մը էական յատկութիւնները ոչ ոք իրմէ աւելի բարձր
աստիճանով ունի: Պարզ, ամենուն հասկանալի լեզու մը, ջը-
ղուտ ու կարճ նախադասութիւններ, որ սալին վրայ զարնուած
մուրճի հարուածներու պէս կը հնչեն:

Օոնոի խմբագիրը՝ Ֆրանսայի առջին pole'miste-ն է:

Հապա Հանրի Ռօշֆօրը, պիտի ըսէք, որու համբաւը նա-
պօլէօն Գ-ի դէմ մղած կռիւին չնորհիւ ժամանակ մը Եւրո-
պայի չրջանն ըրաւ: Բայց այսօր Ռօշֆօրը ողջ-մեռած մըն է
Պարիզին համար, որովհետեւ Դրէյֆուսի խնդրին ժամանակ
Ռօշֆօր ազգայնականներու կողմն անցաւ ու սկսաւ պաշտել
ինչ որ ատենօք ցեխերու մէջ քաշքշած էր—զինուորականու-
թիւնը (militarisme): Բազդը ինչ տրտում խաղեր ունի. Ռօշֆօր,
այդ կարմիր ազատականը, այդ ընկերվարականը՝ անգամ մը
հոսանքէն տարուած՝ սկսաւ հետզհետէ մտնել կատաղի յետա-
դիմականի մը կաշիին մէջ: Զինուորականութեան խուսկ ծխելէ
յետոյ դարձաւ հակահրէական: Իր թերթը՝ Էնթրափոզանը՝ որ

աղնւական սալօններէ ներս չէր մտած երբէք (որովհետեւ Ռօշֆօր՝ ծագումով աղնւական՝ այդ անուանարկուած դասակարգին դէմ ատելութիւնը այն աստիճանին հասուցած էր, որ կը՝ստորագրէր պարզ Հանրի Ռօշֆօր, Թէպէտեւ ինքը մարքիզ ծնած ըլլար), այնուհետեւ այդ միկնոյն սալօններու զարդը եղաւ: Պարիզի աշխատող դասակարգը Ռօշֆօրի չը ներեց սակայն իր դաւաճանութիւնը, զգուանքը յայտնեց՝ զանիկա վերստին կոչելով պարոն մարքիզ, և միշտ միտինգներու, ժողովրդական ցոյցերու մէջ իր անունը հայհոյուեցաւ (conspuer):

Ռօշֆօրի ժողովրդական քայքայումին ոչ նուազ նպաստեց ուրիշ պարագայ մը: Ատիկա Գօհիէի տաղանդին յայտնութիւնն էր:

Այն օրէն՝ երբ Գօհիէ սկսաւ ժողովուրդին հետ ուղղակի խօսել Օնօրի միջոցով, այն վայրկեանէն՝ երբ Գօհիէ դիւրութիւնը ունեցաւ ինքզինքը արտայայտելու ամբողջապէս և աւարդիկ, Ռօշֆօրի դժբախտութիւնը կատարեալ եղաւ: Եւ ահա Թէ ինչու:

Ռօշֆօրի յաջողութեան գաղտնիքը կը կայանար՝ ծիծաղել ստիպող բառերու, լուտանքներու, հայհոյութիւններու, ծանր խօսքերու ճարպիկ շահագործումին մէջ. իր ամենասովորական բառերն են rapule, canaille, cre'tin, vidange, vidangeur ու տակաւին ինչ որ ֆրանսական լեզուն ունի ստոր ու փողոցային: Ռօշֆօր նոյն իսկ ամենալուջ հարցերու մէջ պահած է իր ծիծաղաշարժի, հայհոյողի դերը:

Ճշմարիտ հրապարակախօսութեան առարկան իրողութիւնները, փաստերը կը կաղմեն: Հրապարակախօսին արժանիքը՝ այդ իրողութիւնները, այդ փաստերը լաւ շարակարգելու, լաւ մեկնելու և անոնցմէ տրամաբանական եզրակացութիւններ հանելու գործողութեան մէջ կը կայանայ:

Արդ Ռօշֆօր փաստերու հետ երբէք գործ ունեցած չէ. իսկ եթէ երբեմն պատահած է որ փաստերու լեզուն չ'արհամարհէ, այս պարագաներուն մէջ ալ սա չափ կատակերգական բանը տեղի ունեցած է—իր առաջ բերած փաստերէն՝ գլխովին հակառակ եզրակացութիւններ հանած է:

Գօհիէէն ստորագրուած յօդուած մը չէք կրնար գտնել ուր այս եղական հրապարակախօսը փաստերով խօսած չ'ըլլայ, ուր իր առաջ բերած փաստերէն՝ երկուք—երկուք ալ չորսի պէս անողոք եզրակացութիւններ հանած չ'ըլլայ: Ահ, սարսափելի է իր տրամաբանելու ուժը: Ֆրանսական հրապարակախօսութեան մէջ-մէկ հատիկ դէմքն է, որուն հարուածները անբուժելի են: Քանի քանի անգամ իր վեհանձն, անխնայ ու հու-

մարձակ մարակը՝ յետագիմական հրէշը քիչ մը շատ ուժով անհանգիստ ըրած ըլլալուն համար Գօհիէ դատի կանչուեցաւ. քանի քանի անգամ կառավարութիւնը վրդովուած՝ Գօհիէի՝ զինուորականութեան մասին ըրած գայթակղեցնող մերկացումներէն, երգուած դատաւորներու առջև հանեց զինքը. բայց ամեն անգամ ալ դատաւորները անպարտ հռչակեցին ըմբոստացումի այս ահարու զաւակը: Առաջին պատասխանն ու անպարտ արձակումը մանաւանդ տեղի տուաւ հոյակապ ցոյցի մը, որու մասին պիտի խօսիմ քիչ յետոյ:

Գօհիէի տաղանդը կը խոստովանեն նոյն իսկ անոնք, որոնց դէմ ուղղած է իր ամենաթունաւոր սլաքները: Հետեւալ դէպքը բաւական նշանակիչ է այս մասին:

Երեսփոխանական ժողովի նիստերէն մէկուն մէջ՝ Պ. Լազի՝ կայսերական կուսակցութեան ամենէն յայտնի պատգամաւորներէն մէկը՝ վիճարանուած նիւթին վրայ Գօհիէի կարծիքը յիշել հարկ դատելով՝ խորհրդարանական բեմի բարձունքէն յայտարարեց. «Պ. Գօհիէ, որուն հետ թէպէտն հակակարծիք կը զբոսնուիմ շատ մը խնդիրներու մէջ, և որու տաղանդին առջև ամենքս կը խոնարհինք և այլն ...»

Էռնէսթ Վօգան Օոօռի մէջ հրատարակեց յօդուածներու շարք մը, ուր խօսեցաւ Օոօռի հիմնարկութեան պարագաներուն վրայ: Ինչպէս միւս խմբագիրներուն՝ նոյնպէս Գօհիէի նուիրեց յօդուած մը, որը այնքան գեղեցիկ ու ճիշտ կերպով կը պատկերացնէ Գօհիէին, իր նկարագիրը, իր ձգտումները, իր գործերը: Ահաւասիկ այդ յօդուածին գլխաւոր մասերը.

—Իւրբէն Գօհիէ Սօլէյլի մէջ կը գրէր ¹³ տարիէ 'ի վեր, երբ ևս բարեբաղդութիւնն ունեցայ իրեն առիթը հայթայթելու, որպէսզի ինքզինքը կատարեալ լոյսի մէջ դնէ ու ազատ կերպով, առանց դարձուածքներու, առանց խնայումներու ըսէ իր մտածումը իրեն պատուական և անկեղծ ոչ-օպպօրտիւնիստ մը (inopportuniste):

«Սօլէյլի մէջ Էդուար Էռվէի խելացի ու ազատամիտ տընօրինութեան տակ Գօհիէ կարելի եղած չափով իր մտածումը կ'արտայայտէր՝ ի մեծ գայթակղութիւն թերթին ազնւական, անհոգ ու ջերմութեան յաճախորդներու մէկ մասին: Մնացածը կ'ամբողջացնէր բրօշիւրներով, որ խիզախ պանֆիլէներ էին, և որոնց ծաւալումը ստիպողաբար սահմանափակ կը մնար: Ուստիկա հասկանալի է: Պահպանողական թերթերը՝ այս անկարգապահ ձեռնասունի ընթացքէն անհանգիստ՝ բառ մը անգամ չէին ըսէր այդ գրքոյկներու մասին, իսկ յեղափոխական թեր-

թերը այս անակընկալ մրցումէն ոչինչ հասկանալով՝ կը կասկածէին և անոնց մասին նոյնպէս ձայն չէին հաներ:

Ճիշտ է թէ, իր նոր ասպարէզ մտած ժամանակ՝ Իւ. Գօհիէ պէտք չէ ունենար անշուշտ այն դադափարները, զորս ունի այսօր, բայց նոյնքան եռանդ և քաջութիւն ունէր: Բնաշրջումը (e'volution) անխուսափելի էր. ինչ կուսակցութեան կ'ուզէ թող պատկանի՝ սրտի և իմացականութեան տէր մարդը, եթէ կեանքին մէջ է, կամաւ, գիտմամբ աչքերը փակ չ'անցնէր, վերջ 'ի վերջոյ յեղափոխականի մը մօրթին մէջ է որ կը մեռնի:

Իմ հին բարեկամս Բերտիէն է, որ զիս Գօհիէի հետ ծանօթացուց, որու աշխատակցութեան կոչումը ընել մտքէս իսկ չը պիտի անցնէր, թէպէտ և մեծապէս հիանայի իր տաղանդին վերայ: Ես իմ ձեռնարկիս ձախողումները շատ լաւ կը՝ղկայի, և ով որ ալ ըլլար՝ չէի ուզեր հրաւիրելով ինձի բաղրակից ընել, փոսնդիկ կամ 'կորսնցնել տալ անոր արդէն ձեռք բերած, հաստատուն գիրքը:

Գօհիէի համար ռիսկը կէս մը ստոյգ էր. քիչ յետոյ բոլորովին երեակայութիւն դարձաւ: Ես չը գիտէի սակայն, ուր կը հասնէր անխախտութեան համար իր ունեցած սէրը:

Համաձայնութիւնը շուտով կայացաւ. մեր մէջ: Մէկ երկու տեսակցութիւն և նոյնքան նամակ բաւական եղան:

Կլէմանսօ՝ որուն երբ փութացի յայտնել այս թանկագին նորեկին զինուորապետը՝ իմ արդէն ըրած զիտողութիւններէն զատ ուրիշ առարկութիւն չըրաւ, միայն առաջարկեց, որ Գօհիէի անունը մեր ազգերու (affiche) առաջին տողին մէջ չը գնենք: Ինձի խորհուրդ տուաւ նոյնպէս՝ Գօհիէէն ինչդրել, որ չէ՞ր հաճէր արդեօք *Onon*ի մէջ սկսիլ վէպով մը՝ քաղուած իր պատրաստելու վրայ եղած *drame*-էն: Կլէմանսօ վարպետ է այս տեսակ կարգադրութիւններ ընելու մէջ, բայց ինքը *drame* մըն է, որ քաղեց իր վէպէն:—Այս մտքով գրեցի Իւրբէն Գօհիէի, որ 1897 Սեպտ. 28 թւական նամակով մը ինձի պատասխանեց բառ առ բառ հետեւեալը:

«Մեծապէս շնորհակալ եմ, սիրելի պարոն, ձեր այնքան սիրուն առաջարկին համար: Բայց այս տեսակ փոփոխումի մը կարելիութեան վրայ չէի խորհած, և ներկայացուելու արժանի ոչինչ պատրաստ պիտի ըլլայ ճիշտ ժամանակին:

Եւ յետոյ «գրականութիւն»-ը ձերունի օրերուս համար պահած եմ, երբ այլ ես կռիւի բոլորովին անպէտք դառնամ: Հիմա կու՛ն հարուածներ միայն կը յանկամ (մանաւանդ իջեցընելու հարուածներ): Եթէ դուք այդ առիթը հայթայթէք ինձի լաւ կուսութիւնի մը մէջ, լրագրի մը մէջ որ ստեղծուած

ըլլայ մեծ քաղաքներու կենդանի տարրերուն համար, քահանայապետներ չ'ունեցող լրագրի մը մէջ, մէկ քանի շնորհքով հրապարակասօսներու լրագրի մը մէջ—սահա՛ ինչ որ կ'ակնկալեմ: Այն ատեն ձեզի պիտի օժանդակեմ, որքան և ինչ ձեներու տակ որ ուզէք:»

Իւրբէն Գօհիէ Օոօռի մէջ մտաւ այն միակ'պայմանով, որ զրէ առանց կօնորօլի Ես յանձն առի շահագործողի իրաւունքներս իր նկատմամբ գործադրել միայն իր կատարեալ ազատութիւնը ապահովելու համար և վարձատրելու իր աշխատանքը ոչ իր արժէքին չափով, աւանդ, որովհետեւ երբէք այդ աստիճան հարուստ չը պիտի ըլլայի, այլ իմ նիւթական միջոցներուս համեմատ:

Կարծեմ թէ ոչ ես և ոչ ալ ան՝ մեր յայտագրին դէմ չը դրժեցինք: Իրաւ է թէ մենք ոչ նախարար, ոչ պատղամաւոր, ոչ ալ նոյն իսկ քաղաքապետական խորհրդական էինք:

Իւրբէն Գօհիէ երկու զօրաւոր ատելութիւն ունի. ատելութիւնը անարդարութեան և ատելութիւնը անգլթութեան դէմ: Իշխանութեան զեղծումի մը պատմութիւնը, տկարներու կողմէ կըրած չարչարաններու, և կենդանիներու նկատմամբ ցոյց տրուած անգլթութեան տեսարանը իր զգայնութեան վրայ արտակարգ կերպով արձագանգ կը գտնեն: Ու ձեզի յայտնի է, թէ այս պարագաներուն մէջ ինչ ահարկու հարուածներ գիտէ իջեցնել: Երբեմն նոյն իսկ կը պատահի, որ—անձնական խոնարհ կարծիք մըն է այս, զոր կը համարձակիմ յայտնել—պատիժին մէջ շատ առաջ կ'երթայ, ու ինքն ալ քիչ մը կ'ընկնի անարդարութեան և անգլթութեան մէջ: Երբ, օրինակի համար, սայլապաններէ ոմանց՝ իրենց դժբախտ անասուններու վրայ գործ դրած վարչելի վայրագութեանց դէմ Գօհիէ կը բողոքէ, յիշեալ սայլապանները ներողութեան անարժան գտնելէ հեռու չէ: Այս սայլապանները իրենք ևս մեր հասարակական հրէշաւոր կազմակերպութեան զոհերն են, Մանկութենէ ի վեր իրենց վրայ գործ դրուած անգլթութեամբ է որ զիրենք վարժեցուցած են անգլթութեան. այդ անգլթութիւնն է, որ իրենց իմացականութիւնը և սիրտը իրենց մորթին չափ կարծրացուցած է: Մենք պէտք է խղճանք այս դահիճ-մարտիրոսներուն վրայ: Մենք պէտք է խղճանք թիարանի պահապաններուն, ենթասպաններուն, գործաւորներու վերակացուներուն և զինեմաններուն վրայ, որ ժողովուրդի ազդիւններէն ելած՝ ժողովուրդը կը շարժարեն տխմարօրէն, շահուն և օգտին համար այն առանձնաշնորհուածներուն, որ՝ ինչպէս իրենց՝ նոյնպէս ուրիշներու երջանկութեան արդար բաժինը գողցած են:

Ճշմարիտ է թէ, եթէ Գօհիէ իր ժամանակը իմաստասիրելով անցնէր, այլ եւ Գօհիէ չը պիտի ըլլար, ու ես մեծապէս իրաւունք կու տամ իրեն ու շատ ուրախ եմ, որ մեզի կը հայթայթէ իր բուն ու տաք ցասումին հաճոյքը: Շատ ու շատ մարդիկ այնպէս կը դատեն, թէ խօսքն ու գիրը մարդուն տրուեցան, որպէսզի իր մտածումը ծածկէ:

Բարեկամս Իւրբէն Գօհիէ իր գանձային տուփը զարդարող բազմաթիւ ցցուածքներու թւին մէջ ապահովաբար հաշտութեան ցցուածքը (bosse) չ'ունի—բնութեան մոռացում, միակ յանցաւորը այս պարագային—ասիկա չ'արգելեր ստիպել, որ հարկ եղած ժամանակ անձնատուր ըլլայ լաւ եւ մինչև իսկ վատ պատճառաբանութեանց առջև:

Ռենի դատաւարութեան միջոցին, երբ հանրապետութեան պաշտպան կառավարութիւնը տարօրինակ միտքն յղացաւ Ալֆրէդ Դրէյֆուս հարիւրապետը արդարութեան համեմատ դատել տալու հոգը յանձնել Գալիֆէին, պայմանադրական հրահանքն (consigne) էր զինուորականները չափազանց չ'ը գրգռել: Այդ Գօհիէի ամենապզտիկ բառը այդ պարոններու կողմէ գիւրութեամբ կը խեղաթիւրուէր, ծուռ կը մեկնուէր:

Խնդրուեցաւ իրմէ ժամանակաւորապէս մեղմել իր յարձակումները: Ոչ միայն ընդունեց, այլ յարձակումներ ձեռնկերպելու փորձութիւնէն անդամ խոյս տալու համար Անգլիա պզտիկ ճամբորդութիւն մը ընելու ելաւ:

—Պիտի տեսնէք, կ'ըսէր մեզի, որ այս զիջողութիւնը բանի մըն ալ չը պիտի ծառայէ:

Արդարեւ, բանի մը ալ չը ծառայեց:

Պրիտորականներն եւ կրօնաւորները ամեն զիջողութիւն կ'ընդունեն, բայց իրենք մէկ հատ չեն ըներ: Եւ արդէն ատիկա իրենց անկարելի պիտի ըլլար, քանի որ այնպէս կ'երևակայեն, կամ երևակայել ցոյց կու տան, թէ իրենք բացարձակը կը ներկայացնեն: Եթէ Դրիւմօնի պէս հաւատաքննիչի հոգի մը ունենայի, եւ իրենց պիտի մաղթէի իրենց ընտրած մէկ գերեզմանատան մէջ լաւ վերջնական ու յաւիտենական հողային գեկուցում մը. բայց կ'ընդունեմ թէ ձուկերը միայն իրաւունք ունին ձկնորսին մահը ցանկալու:

Բնականաբար եւ Իւրբէն Գօհիէի նկարագիրը չ'ունիմ: Եթէ ամեն մարդ իրարու նմանէր, չիտակը ամեն մարդ փառաւորապէս պիտի գուարճանար: Ես իրեն համեմատութեամբ ձերմկած մորուք մը, հնացած զարդ մը, գրեթէ նախահայր մըն եմ. բայց նախահայր մը, որ չի յաւակնել ոչ ոքի ընկճել իր կարծեցեալ փորձառնութեան ծանրութեան տակ: Գլորելով, գլո-

րելով—և գլորուած ըլլալովալ (d'etre roule'-Փրանսերէնի դարձուածք մըն է, որ կը նշանակէ՝ խարուելով) —իմ անկիւններս կլորցած են: Ես այլ ես ներողամիտ դարձայ շատ անձերու և շատ բաներու նկատմամբ: Ներողամտութիւնը յաճախ կը ծնի չարաչար յոգնութենէ, սաղտուկէ: Եւ երբեմն պատահած է, որ Գօհիէին ըսեմ, ոչ իբրեւ տնօրէն, այլ իբրեւ ընկեր, թէ ժամանակ առ ժամանակ եթէ մտքին հանդիստ տար ու նուազ կը ծու ըլլար, աւելի շահաւոր պիտի ելլէր: Քիչ մը զուարթութիւն, կ'աւելցնէի, զէշ չ'ըլլար:

Ահ, բարեկամներս, գամս, չիտակը, լաւ կը միտէր պատին:

—Ապրիւս, Գօհիէ, թող անոնք որ չեն կրնար կամ չեն ուզեր կուրլ, ազատ ձգեն գէթ իրենցմէ աւելի արիները, խանդարել չ'աշխատեն անոնց ճիգերը, ու չը ըթացնեն անոնց կորովը»:

ՏԻԳՐԱՆ

(Կը շարունակուի)

ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂ. *)

VI

Յիշում եմ, սիրելիս, իմ նամակներից մէկում ակնարկելով մեր երկրի գիւղական կեանքի տխուր և քրտնալից մէկը՝ զիստի մասին, խոստացայ քեզ զրեւ թէ ինչպէս է հասկանում չվէյցարական գիւղացին սեփականութեան գաղափարը, ինչով և ինչպէս է արտայայտւում նրա յարգանքը դէպի ուրիշի քրտնալի արդիւնքը: Այսօր կատարում եմ խոստումս, և զբան առիթ տուող դէպքը այն ատիճան ուշագրաւ է, որ ես կ'սկսեմ հէնց այդ դէպքից:

Տունը՝ ուր ես ապրում եմ, գտնւում է գիւղի եզրին. իմ լուսամուտի տակից անցնում է այն մեծ խճուղին, որ մի կողմից անցնելով դաշտերից գնում է դէպի Մօն-Պէլլըէն և Բերնի կանտօնը և միւս կողմից միանում է այն ճանապարհին, որ տանում է դէպի Լօղան: Պարապ ժամերին ես սիրում եմ իմ լուսամուտից նայել լայնարձակ ու կանաչադարձ դաշտերի և լեռնալանջերի մէջ զաւարտուող սպիտակ ճանապարհին, որ այնպէս պարզ ու սիրուն դժպրւում է համատարած կանաչաւուն փօնի վրայ: Ճանապարհն ինքն ըստ ինքեան միշտ հետաքրքիր է, այն գիտելիս մարդ մի փոքր փիլիսոփայ է դառնում: Եւ դա հասկանալի է, սիրելիս, մեծ ճանապարհի վրայ կատարուող անցողաբարձը երբեմն յարուցանում է այնքան խոհեր, նայում ես երկար, երկար, և քեզ թւում է, թէ առաջդ կեանքի մեծ ուղին է, որով անցնում են այնքան մարդիկ՝ իւրաքանչիւրը չալակած իր ճակատադիրը: Ինձ համար, իբրեւ արեւելցու, ճանապարհը կրկնակի խորհրդաւորութիւն է ներկայացնում. դու յիշում ես անշուշտ մեր հէքիաթները, որ լսել ենք ձմեռ ժամանակ սաքուններում, բուխարու կրակի առաջ. յիշում ես, թէ արեւելքի երեակայութիւնը ինչեր է կապել հեռուոր, մեծ ճանապարհնե-

*) Տես «Մուրճ» № 12. 1902 թ.:

րին, որոնք գէպի անյայտն են տարել և միացել ճակատագրի գաղափարին: Այնքան խորիմաստ անցքեր, նշանակալից գիւպուածներ, անակընկալ արկածներ, բարձր առաքինութիւններ ու սև ոճիրներ, որոնք անցել են արևելքի մեծ ճանապարհների վրայ: Չը կայ մի հէքիաթ, որի հերոսը գէպի հեռաւոր, անյայտ աշխարհները ճամբորդած չը լինի: Մեծ ճանապարհը դեռ այսօր էլ արեւելքում այն խորհրդաւոր հովիտն է, ուր կեանքը պարզում է իր միտները, իր փիլիսոփայութիւնը:

Այժմ, երբ ևս գիտում եմ այս մեծ ճանապարհը, զգում եմ, թէ որքան արևելքի եմ ինքս, այնքան բան եմ բերել ինձ հետ մեր հին հէքիաթներից: Ամեն բան ինչ կատարւում է այս ճանապարհին, իմ աչքում մի առանձին խորհուրդ ունի. չէ որ մենք արևելքներս տրամադրուած ենք գէպի միստիցիզմ: Առաւօտները այստեղով աշխատաւորները դաշտ են գնում գետ արևը չը ծաղած, երբ ևս անկողնում եմ լինում, աւելի ուշ մանուկները հեռաւոր խրճիթներից գալիս են դպրոց, լուսամտի տակից անցնում են քաղցրիկ շատախօսութեամբ: Երեկոյեան դաշտերից գալիս են խոսով բարձած սայլեր ու սայլալիներ և դաշտերի գիւղալի բուրմունքը տարածում են գիւղի փողոցներում, աղջիկները խմբով անցնում են երգելով իրանց ժողովրդական երգերը, որոնք ի գէպ է ասել, ինձ բնաւ դուր չեն գալիս, որովհետև նրանցում տխրութեան, ցաւի նշոյլ չը կայ. իսկ արևելքին կարծես առանց սևի ու վշտի գեղարուեստ հասկանալ չէ կարող: Պատահում են նաև բնորոշ զգեստով տուրխատներ, անգլիացի կամ գերմանացի օրիորդներ ու կանայք, որոնք խըմբերով գնում են վերելք կատարելու գէպի չլէյցարական լեռների ամպամած կառարները:

Եւ ևս գիտում եմ այդ բոլորը, գիտում և մտածում մեր հէքիաթների մեծ ճանապարհների և անձայր արկածների մասին: Այս բոլորն անշուշտ հետաքրքիր է, բայց այսօր ճանապարհի վրայ մի գէպք տեղի ունեցաւ, որ հետաքրքիր լինելուց զատ, նաև խիստ բնորոշ է այս երկրի բարքերի ու բարոյական հասկացողութիւնների տեսակէտից:

Եւ իմ լուսամտից անսայ, թէ ինչպէս մի գիւղացի ճանապարհով քչում էր մի եղ, կամ աւելի ճիշտ՝ քաշում էր՝ մի հաստ չուան պարանոցից կապած: Հնաղանդ եղը հետևում տիրոջը առանց զուխն այս կամ այն կողմը դարձնելու: Գիւղացին հասաւ ճանապարհի վրայ չինուած մի տան և կանգ առաւ մտածողութեան մէջ: Նա նայեց այս ու այն կողմը, երեւում էր մի տեղ է փնտրում եղը կապելու համար գրսում: Նրա մտահոգութիւնն ինձ անհասկանալի էր, որովհետև հէնց իր աչ-

քի առաջ ճանապարհի եզրին ծառեր կային, որոնցից շատ հեշտ էր կապել եզը, ուր մնաց, որ կարելի էր կենդանին ազատ թողնել՝ առաջի խտերն արածելու, մինչև որ տէրը կը գար. բայց տէրը երևի ուրիշ կերպ էր մասածում, նա յետ գնաց գէպի այն կամուրջը՝ որով անցել էր քիչ առաջ. եզը քաշեց առուի ջրի մէջ և պարանը պնդացրեց կամուրջի փայտերին ու յետ եկաւ, ներս մտաւ առաջի տունը: Քիչ յետոյ նա գուրս եկաւ, արծաթեց իր եզը, պարանը ձեռք առաւ և շարունակեց ճանապարհը: Եւ ցած իջայ և նրան ընկերացայ:

— Բարեւ պարոն...

— Բարեւ պարոն:

— Թոյլ կը տայիք արցեօք մի փոքր տեղ ձեզ ընկերանալ:

— Հաճութեամբ, եղաւ պատասխանը: Մենք քայլեցինք միտակն գէպի գիւղից շուրս:

— Եւ ձեզ մի քանի հարցեր ունեմ տալու և յոյս ունեմ չէք զլանայ ինձ պատասխանել:

— Խնդրեմ, եւ պատրաստ եմ կատարել ձեր ցանկութիւնը, անշուշտ օտարական էք:

— Այո, օտարական եմ, եւ ձեզ տեսայ հեռուից և նախ կ'ուզէի խմանալ, թէ ինչո՞ւ համար այս կենդանուն չէք թողնում աղատ գնալ ճանապարհով և կաշկանդել էք պարանով, ինձ թւում թէ նա խաղաղ է և բնաւ փախչելու նպատակ չ'ունի: Գիւղացին ժպտաց.

— Այդ սպաւէտ է, սիրելիս, բայց մեր երկրում, օրէնքով յունիս, յուրիս օգոտտաւ ամիսներում անասուններին ազատ չէ կարելի թողնել, որպէս զի չը արորեն հարեանի խոտերը. բնորհանուր խտաւանձից յետոյ միայն մեր գոմերից հանում ենք անասուններին և արձակ՝ թողնում գաշտերում. իսկ մինչև այդ՝ նրանք բոլորն էլ փակուած են գոմերում և կերակրւում են հնձած խոտով: Եզը՝ որ ականում էք, եւ գնեցի այսօր հարեան գիւղից. նա փախչող չէ, բայց էլի անասուն է, կարող է ճանապարհի եզրից գնալիս այս ու այն կողմից կանաչին մնաս տալ, իսկ կանաչը խմը չէ, ուրիշին է, որ աշխատել է, հասցրել, որ հաւարի իր անասունների համար: Դէ, որ ամեն մի մարդ, որ եզ է քշում մեծ ճանապարհով թոյլ տայ, որ իր անասունները մի փոքր արարեն մօտի արտերը և խոտատեղերը մնան ահագին կը լինի, և շտաբեր կը թշուառանան, ահա թէ ինչո՞ւ. եւ իմ եզը քաշում եմ պարանը կտալած պարանոցից. այսպէս լատ է, թէ իմ խիզը հանդիսաւ է և թէ այս արտերի տէրերը կարող են հանդիսաւ լինել:

— Այժմ մի ուրիշ հարց, ասացէք խնդրեմ, ինչո՞ւ քիչ ա-

ռաջ ձեր եղբ քչեցիք առուի մէջ մտցրիք և կապեցիք կամրջից։
— Պատասխանս համարեա նոյն է, ես չը գիտէի ուր թող-
նել կենդանուն, երբ ես ստիպուած էի մի առ ժամանակ հե-
ռանալ նրանից, ճանապարհի ծառին կապել չէի կարող, որով-
հետեւ կ'ուտէր ծառի տակի կանաչը. ազատ ձգել նոյնպէս
անհնարին էր, չորս կողմս ուրիշի չը հնձած խոտատեղեր էին։
Միակ ելքն այն էր, ինչ որ արեցի։

Դուք գուցէ զարմանում էք, շարունակեց շվեյցարացին, որ
մենք այս աստիճան ծայրացեղ հոգատարութիւն ունինք զէպի-
մեր խոտատեղերն ու արօտատեղերը, բայց պիտի գիտենաք,
որ մենք նրանցից բացի ուրիշ ոչինչ չ'ունինք, մեր աղքատ
բնութիւնը միայն խոտ է տալիս մեզ, և խոտը մեզ համար ա-
մեն ինչ է. նա և՛ մեր ցորենն է, և՛ մեր գարին, և՛ մեր այգին,
նրանով ենք սպհում մեր անասունները, հետևապէս նա է՝ մեր
զլիաւոր արդիւնարեւութեան, այսինքն կաթնեղէնի աղբիւրը։

Ես լսում էի ծայրացեղ ուշադրութեամբ, ինձ համար այս
փոքրիկ խօսակցութիւնը, այս փոքրիկ գիպուածը շատ բան էր
պարզում։

— Մեր երկիրը, ինչպէս տեսնում էք, աղքատ է, շարունա-
կեց խօսակիցս, ինչպէս է ձերը։

— Օ՛, մերը շատ հարուստ է, բնութիւնը մեզ տալիս է
ամեն ինչ և՛ այն քիչ աշխատանքով, տաք, հարստացին երկիր է։

— Բաղդաւորներ, ասաց նա, ես նայեցի երեսին և չը կա-
րողացայ ժպտաւ ծածկել։ Ինքն էլ չը գիտէր, այս միամիտ չը-
վեյցարացին, թէ ինչ կ'ծու հեղնութիւն կայ այս մի հատիկ բա-
ռի մէջ, բաղդաւորներ...

Գիւղից շատ էինք հեռացել, ես սեղմեցի խօսակցիս ձեռ-
քը և յետ դարձայ գէպի գիւղ, նոյն ճանապարհով։

Ես քայլում էի հանգարտութեամբ, գիտելով կանաչազարդ
չրջակայքը, ճանապարհը և նրա երկու կողմին շարուած պլա-
ղատու ծառերը։ Ես տեսնում էի, թէ ինչպէս անմիջապէս ճա-
նապարհի եզրին երկու կողմից բարձրանում է խոտը պատի
պէս, որովհետեւ ոչ մի կենդանու ոտք չէ գիպել։ Յիշում ես
սիրելիս, մեր արտերի մարդերը, մանաւանդ այն արտերի, ու-
րոնք մեծ ճանապարհների եզրերին են դառնում. մարդ ասելով
մեղանում հասկանում են խրաքանչիւր արտից մի բաւական
մեծ տարածութիւն, որ թոյլատրուած է արտիկ, ուտացնել, ու-
ւերել, երանի թէ միայն մարդով բաւականանան. յաճախ նրա
անունով հասնում են կենտրոնին։ Ո՞վ է մտածում, թէ որքան
աշխատանք, որքան քրքանք է արտուում յանցաւոր սոսների տակ։

Անցնում եմ այս ճանապարհով, գիտելով նաեւ պատշնեքով

ծանրաբեռնուած ծառերը հետուոր դաշտերում: Այս ծառերը տնկուած են խրաքանչխր արտի կամ խոտատեղի մօտ և ի հարկ է պատկանում են հողատիրոջը: Ինչ ասել կ'ուզէ, որ նրանց վրա հսկող պահապան չը կայ, ստուգները մեծանում, հասնում են, ծանրաբեռնուած ճիւղերը կախում են ճանապարհի վրայ, օրօրում են անցորդների գլխին կամ քսում են նրանց ուսին, ասես ուշադրութիւն զբաւելու համար, բայց և այնպէս ոչ որ, ոչ որ ձեռք չի բարձրացնում քաղելու թէկուզ մի հատ պտուղ, կարելու մի փոքրիկ սատ, որովհետեւ զբանք ուրիշի սեփականութիւն են, ուրիշի քրտինքի արդիւնք, որ խորին յարգանքի առարկայ է:

Ճանապարհին եւ տեսնում եմ սալորի, կեռասի, խնձորի բազմաթիւ ծառեր, նրանցից շատերի տակ թափթփած են հասած պտուղները, անցորդները տեսնում են, բայց ոչ որ չի կըռնանում մի հատ վերցնելու, մինչև տէրը կը դայ և կը հաւաքի,

Եւ ինչ որ ուշադրու է, այստեղ դաշտերի պահապաններ չը կան. զբաւում, ինչպէս և դիւղերում, ամեն ինչ թողուած է հասարակաց խնամքին: Զխանը և զսղութիւնը վաղուց անցել են հէքթիաթների կարգը: Արեւշատ տեղերում պատահում են խաղողի այգիներ, որոնցից և ոչ մէկը ցանկապատ չ'ունի: Պտուղը հասնում է, կախում ճանապարհի վրայ, զեղին ողկոյգները ախորժեղի տեսքով զբաւում են անցորդների հայեացքը և սակայն ոչ որ չի մօտենում, ոչ մի ձեռք չի մեկնում, չը նայելով որ հսկող աչք չը կայ: Եւ աւելի հետաքրքիրն այն է, որ հասակաւորներից ոչ պակաս ուշադիր են գէպի ուրիշի սեփականութիւնը նաեւ փոքրիկ երեխաները: Այսպէս իմ ըւստամուտից երեւում է հարեանի բակը, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ պաղատու. ծառերի մի պարտէզ փռուած սան առաջ: Բակ ասելով մեր երկրում հասկանում ենք սովորաբար մի փոքրիկ տարածութիւն. աղբի մէջ կորած և երեք-չորս արշին բարձր պատով շրջապատուած: Շատ անգամ այլքանով էլ չը բաւականացած, մեղանում պատերի վրայ շարում են սպակու. կտորտանք, փուշ, որ բարձրանալն անհնարին լինի: Այստեղ բակն ինչպէս ասացի մի ծառաղարդ պարտէզ է, չորս կողմից բաց, առանց պատերի, առանց պատուարի կամ խրամափ: Այսպէս է նաեւ մեր հարեանի բակը, խնձորենիները պտուղներով ծանրաբեռնուած՝ կախկըխուել են հէնց ճանապարհի վրայ, որ անցնում է այդ տան առաջից: Օրական երկու անգամ եւ տեսնում եմ զսրբայ յաճախող հինգից տասն տարեկան երեխաների խմբեր, որոնք կանչուտեղով անցնում են այդ ծառերի տակից, և ինչ, մինչև անգամ վերև չեն նայում: Այդ փոքրիկներից և ոչ մէկը մի հասիկ քար

չի ձգում գէպի ծառերը: Սա ինձ ուղղակի ապշեցնում է: Նրանք վազվզում են ճանապարհով, քաջքում են իրար և ոչ մէկը չի նետում գէպի արձակ դաշար, որպէսզի չը տրորեն խտաները: Բաւական է, որ նրանցից մէկն ու մէկը մի քիչ դուրս գայ ճանապարհից և ահա մի քանիսը մի անգամից կանչում են, «c'est défendu», այդ արգելում է:

Շվէյցարական դաշտերով անցնելիս մարդ երբեմն տեսնում է այս ու այն տեղ տնկուած փայտեայ փոքրիկ սիւներ և վրան դրուած մեծ տառերով՝ «այս կաճանք մասնաւոր է և ոչ հասարակական» կամ թէ «սա մասնաւոր սեփականութիւն է և ներս մանելն արգելուած», է կամ «ճաշտարար դատաւորն արգելել է այստեղ մսնելը»: Ես այս փոքրիկ յայտարարութիւնները միանգամայն բաւական են, որ անցորդները յարգեն սրտ կամ նրա սեփականութիւնը:

Դու յիշում ես սիրելիս, մեր զպրօցի ճանապարհը. մենք գնում էինք հարեան գիւղը սովորելու. բացի իսկական ճանապարհը, որ բաւական երկար էր, կար մի այլը, որ թէև շատ կարճ էր, բայց անցնում էր մի շարք արտերի միջից: Եւ ամենայն տարի աշնանից հասարակութեան և այդ արտերի տէրերի մէջ սկսւում էր մի անվերջ պայքար: Հասարակութիւնն իր երթևեկութեան համար ընտրում էր կարճ տարածութիւնը բուրովին անփոյթ, թէ այդպիսով տրտում է իր հարեանի արտերը, ոչնչացնում է նրա երեխաների ապրուստը: Արտերի տէրերը զիմում էին իրանց կարծիքով մի շատ բաղիկալ միջոցի, իրանց բարիքը փրկելու համար: Նրանք երթևեկութեան հաւանական տեղի առաջ փորում էին մի լայն, երկար ու խոր խրամատ, նոյն բանն էին անում արտի միւս ծայրում, որտեղից պէտք է դուրս գային անցորդները: Նրանք կրկնակի նպատակ ունէին, նախ արգելել անցուղարձը, իսկ ու ըմբոստ է, մըտածում էին նրանք, թող ընկնի, ոտը կտարուի, որպէս պատիժ: Հասարակութիւնը սակայն այնքան էլ յիմար չէր, նա սրտայտ էր գործում արտի մէջ, աւելի լայն չըջաններով էր տրորում, նոր անցք, նոր ճանապարհ հարթում. փորւում էին նորանոր խրամատներ, բացւում էին գարձեալ նոր չափոյններ, մրցութիւթիւնը շարունակւում էր մինչև մայիս, երբ վերջնական յաղթանակը մնում էր հասարակութեանը, որովհետև տէրերը դադարում էին բողոքելուց, քանի որ էլ ոչինչ չէր օգնի. արտում տեղում էլ ոչինչ չէր բուսնի: Ես ու գու էլ ի հարկէ շատ ուրախ էինք հասարակութեան այդ յաղթանակով, որ խիստ կարճացնում էր մեր ճանապարհը: Ես լաւ յիշում եմ, մեր համարեա թողոր գիւղերում նման երեւոյթներ կան. վայ այն մարդուն,

որի արտը կտրուկ ճանապարհի յարմարութիւն է ներկայացնում, նա անպատճառ ոտի տակ կ'երթայ, նա անպատճառ ճանապարհ կը դառնայ:

Ես յիշում եմ նաեւ մեր դաւառի ս. Լուսաւորիչ ուխտատեղին, որ դանւում է Ա... դիւղի հանդերի մէջ: Ուխտադնացութիւնը ամառն է կատարւում, երբ արտերն ու առւելոյները զեռ հնձուած չեն լինում: Ա...եցիք ուխտադնացութիւնից մի օր առաջ ստիպուած են լինում ջրել եկեղեցուն մօտիկ դանուող տափերը, որպէսզի ուխտաւորները արորել չը կարողանան, թէ չէ ոչինչ չի փրկի: Հարբած ու զուարճացող ամբողջը աւերած է սիւռում այն եկեղեցու շուրջը, ուր աղօթելու է եկել, առանց մտածելու, որ այդպիսով իր ուխտադնացութիւնը մի կատարեալ յանցադորժութիւն է: Զարմանալի է, ամենից աւելի ամանջուած, ամենից աւելի տառապող ժողովուրդը այդպէս սիրում է թշուառութիւն տարածել իր շուրջը: Սա մի ուշադրաւ երևոյթ է:

Հասարակութիւնն անհատի դէմ, այստեղ է մեր երկրի շատ չարիքների հանդիպը: Որքը, անդօրը, այրին, խեղճը, մենակ մարդը, սրանք բոլորը մի մի զոհեր են այն հաղար գլխանի հրէշին, որի անունն է հասարակութիւն: Ես հասկանում եմ թէ ինչո՞ւ մեր երկրում, ուր իշխում է հասարակութեան համարեա զազանային կամայականութիւնը, մարդիկ այնպէս ուղում են եղբայր, մերձաւոր, ազգուտակ, կամ ինչպէս իբրանք են ասում «քրօմազ» ունենալ: Յիշում եմ, ինչպէս հայրս յաճախ կրկնում էր, թէ որ Աստուած էլ «անքօմազ», առանց ակալէր լինի, խղճալի է: Որքան դառն ճշմարտութիւն կայ այս խօսքերի մէջ: Հասարակութիւնն անհատի դէմ է ուր երկրում, հասարակութիւնն անհատի համար է Շվէյցարիայում: Սա մի ուշադրաւ հակադրութիւն է. մեղանում ուրախանում են սեմնելով՝ որ մի մարդ առաջինը արտեց և անցաւ մէկի արտի միջից, որովհետեւ միւսները հետևում են նրան առանց վրդովելու. այստեղ, Շվէյցարիայում, եթէ ճարուէր էլ մի այնպիսի անողորմ մարդ, որ առանց խղճահարուելու արորէր, անցնէր մէկի արտով, այնուամենայնիւ դա ընդհանուր զայրոյթ կը յարուցանէր և ոչ ոք նրան չէր հետևի: Հասարակական խիղճը մի արդար և զրատա դատաւոր է այստեղ, որի վճիռներից ոչ ոք խուսափել չի կարող: Մեղանում նա քնած է:

Բարոյական դադափարները սիրելիս, ինչպէս և սեփականութեան վերաբերեալ հասկացողութիւնները յարաբերական են տեղին և ժամանակին: Շատ բան որ մի ժամանակ համարուել է ընդհանուր սեփականութիւն, այժմ մասնաւոր է, ինչ որ

մասնաւոր էր, դառնում է ընդհանուր: Ով գիտէ՝ գուցէ և ոչ չառ հեռաւոր ապագան սեփականութեան իրատեսքի և առհասարակ նրան կապուած բարոյական հասկացողութիւնների չորջանում այնպիսի աւերած առաջ կը բերի, որ ներկայումս մենք երեակայել անգամ չենք կարողանում: Ինչ որ պարզ է, ինչ որ զուրա է ժամանակից և տարածութիւնից, դա մարդկային հոգուն յատուկ արդարութեան և արդարադատութեան զգացմունքն է, որին այս կամ այն հասարակութիւն ենթարկում է իր այս կամ այն բարոյական հասկացողութիւնը և նրա վճռին ականջ դնում: Իր շէմքից հեռացող հիւրին կողոպտող քիւրզը իր որոշ բարոյական օրէնքն ունի, որ համապատասխանում է իր արդարադատութեան զգացմունքին: Նա չի էլ հասկանայ, եթէ փորձես նրան բացատրել իր վարմունքի գէշութիւնը: Այստեղ սեղադրանքը տեղ չ'ունի, նրա գլուխը ամբողջապէս յեղաշրջել է պէսք է հեռանքի հասնելու համար: Յունական մի հին երգ ասում է ձիւմ հարստութիւնը՝ իմ տէգն է, իմ սուրբ և իմ սիրուն վահանը, որ մարմնիս պատապարանն է. արանցով եմ ես վարում, հնձում և քամում իմ խաղաղի որթերի գինին: Սա էլ կատարեալ քրդական հասկացողութիւն է՝ եղել յատուկ և բնորոշ հնազոյն ժամանակներին: Բայց նոյն յոյնը իր մասածողների, փիլիսոփաների, բանաստեղծների շնորհիւ վերջ ի վերջոյ մշակեց այն քաղաքացիական առաքինութիւնները, որոնց վրա մենք նոյն իսկ այսօր սրանչանում ենք: Այսպէս միշտ պատմութեան էփօլլացիայի ընթացքում բարոյական հասկացողութիւնները փոփոխում են անընդհատ, անխախտ և կայուն է միայն արդարադատութեան զգացմունքը, որը զարթեցնել, այսպէս ասած յլկել, կոկել է հարկաւոր:

Իսկապէս մեծադործ մարդ կը լինի նա, ով կարողանայ մեր ժողովրդի հասարակական խիղճը կրթել, զարգացնել, բզդայուն դարձնել զէսլի չրջապատող չարիքը: Մի միայն հասարակական աշխուսացած խիղճը կարող է վերջ դնել սոցէա, խաւար ժողովուրդների զլխին ծանրացող չարիքին որի խոչոր հիմունքներից մէկն է անհատի և հասարակութեան շահերի անհամաձայնութիւնը, այդ երկու ֆակտօրների մշտական պայքարը:

Լնյա, լնյա մեր ժողովրդի հասարակական խղճի մութ խորշերը լուսաւորելու:

Յղբութիւն!

Բնկերդ՝

ԿՈՒՐԲԱԹ-ՀԱՐՈՒՆ

Փ Օ Լ Ի Ս

Ինձ էլ վիճակուած էր խմել դառն բաժակը... Օսմանլուի դաժան մտրակը քշեց զիս արեղակնային շողերով լուսաւորուած մեր այս երկրի երեսից մի ստուերամած ներքնաշխարհ, ուր ես թմրութենէ սթափուածի մը նման յանկարծ աչքերս բացած՝ գտայ... Վանայ բանար: Որոշուած էր որ չատ անմեղների նման ես ես քամէի դառն բաժակը. տարիներ փակուած մնայի իմ այգ սև բնակարանի մէջ:

Այդ թշուառութեան սև օրերին մէջ էլ ինչերի ասես չի հանդիպեցայ. ինձ վիճակակից տարաբաղդիկ կալանաւոր եղբայրներիս ինչ ահուկի տանջանքներ չի տեսայ, որոնց յիշելու ժամանակ աչքիցս արցունք հոսել կը սկսի:

Արդ, հիմա որ անցել են սև օրերը, ու ես էլ սղատ եմ կապերից, պիտի փորձեմ թիւրքական բանտային աշխարհին մէջ գոյութիւն ունեցող փօլիսական կեանքից մի քանի ճշգրիտ դժեր վեր հանել:

Փօլիսի մերկ ու խոնաւ յատակին վրայ փռուած էի անշարժ, անկենդան դիակի մը նման: Փորձեցի վեր կենալ նստել, դիտել իմ շուրջը... սակայն չի լաջողուեց ինձ, որովհետեւ թրմրած ջիղերս ապստամբուել էին կամքիս դէմ: Յունուարի սառեցուցիչ սաստկաղին ցուրտը, թանձրախուռն ցամաք պատերի վրայ կազմուած բորբոսի վարշ հոտը, ահա այն ամենը, զոր կրնամ զգալ իմ շուրջը եղածներից:

Գիշեր է, սև, ահաւոր գիշեր: Արդէն օր ցերեկով մութ եղած իյցիկ աշտմ դժոխքի ամենախուռ անկիւններինման խաւարապատ է դարձել, ճարդ չի կայ, լոյս չի կայ: Ապա հոգեկան աշխարհս... անոր յուզումներն ու արհաւիրքները... անդիմադրելի քաղցա-

ծութիւնն էլ հօ ստամոքսս կը ծակծկէ չարաչար: Մերթ կարծես երկրի րնդերքի մէջէն լսելի կը լինի բանալիներ ու խուլ շառաչք, որուն աղղած սարսափն ու սոսկումը վատարազդիկ փօխականներ միայն կարող են զգալ: Ահաւոր շառաչ, որուն քիչ յետոյ ոլորտի յաջորդէր աղէխարչ ազազակներու ճիչեր, սրբ-տակակիմ հառաչանքներ, որոնց օխրահնչիւն արձագանքները զնդանի գծոխային յարկին տակ կը մարմրին:

Ուրից համաչափ արտփիւն մը, զորս միշտ կը յսէի, կը մասնէր ինձ պահակ զինուորի մը ներկայութիւն. մտածումի առաջին թափը կը զրդէր զիս մեծապաղատ ազերսանքով զիմեւ պահակի զթմարտութեան, որ ուտելիք ու ճրագ բերէր, բայց լըջութիւնը հասկցուց ինձի, որ լսելը աւելի նախընտրելի էր, որովհետեւ իսլամի սրդիներ զթութիւնը շատ ազէկ բան չեն նկատեր, և իրաւ էլ, սաճիկները այդ իմաստով ժողովրդական առած մ'ունին՝ «մէրհամէթմէն մարաղ գեալուր», զթութիւնէն զաւ կը ծնու:

Վերջապէս զուրան ու խոնաւութիւնը ստիպեցին ինձ բուրբ ուժերս հաւաքել, ճիղ գործ գնել կանգնելու ու շարժուելու: Աչքի լոյսից զուրկ մարդու նման ամբիւնելով, արմարմ-բալով, պատը ինձ ուղեցոյց արած՝ մի չըջան սափ ճղնաւորական տանս մէջ, դուռը դտայ, սկսեցի տախտակի արանքներ որոնել, որպէսզի անոնցմէ զուրս նայելով տեսնեմ թէ արտաքոյ այս գերեզմանային խոռոչից լոյս մը, շարժում մը չը կոյ: Բայց յուսախարութեան մասնուեցայ, բոլոր ծակ-ծուկերը սինդ զուրած էին:

Ցուրար թափանցած էր մինչև ոսկորներս ծուծը, ու ասելի պէս կը ծակծկէր զայն, աստիկ կը զողայի, ատամներս իրար զարնուելուց պզտիկ ճարճատիւններ կը լսուէին. սուսը, լինչ անել, երբ տաքնալու ամեն միջոցներից էլ զրկուած էի, էլ չի կրցայ սափ վրայ կանգնել, սրբղած նստեցայ քամակս զուրտ պատին առած: Այդ վեճակի մէջ քուն երևակայել հօ անմտութիւն էր, ինչպէս կ'ասեն—աչքերս ազնծացել էին: Միայն վառ ու կենդանի բացած էր երևակայութեան թևերը, որոնք արտաքին աշխարհի հորիզոնի վերեւ խօլ թախքներով կը տարուբերէին. ո՛հ, ինչքա՛ն կ'անցնէր այդ պահուն իմ հոգեկան աշխարհին մէջ, ինչ զաւատանջ կսկիծներ, ինչ փոթորկայոյց մրրիկներ:

*
* *
*

Երբ ես այս կէս-նստած վեճակի մէջ՝ ինկած էի մտածութեանց սիկիւնը, յանկարծ ականջիս զարկեց երկաթների խուլ շառաչ մը, որուն անմիջապէս յետոյ յաջորդեց այնպիսի խո-

րին հառաչանք մը, որ ապառաժներ կրնար վերել: Է՛լ ուրիշ բան չի լսեցի, բայց լսածս էլ բաւական եղաւ ինձ հասկըցնելու, որ կալանաւորի մը գրացութիւնը կը վայելեմ, որուն և իմ միջև եղած անջրպետը պատ մը լինելու էր միայն: Աղու հառաչանք մ' էլ իմ կուրծքից թռաւ, համակ լսողութիւնս դարձած ուղեցի իմանալ, թէ հառաչանքիս արձագանդը պիտի կրնամ առնել գրացի կալանաւորից, երբ յանկարծ լսելի եղաւ ոտնաձայն մը, որը դալով մօտեցաւ: Մէկ էլ հնչեցին բանալիներ, և դուռ մը ակար ճօնիչ հանելով, իր ծխնիին վրայ դարձաւ. դեղնափայլ լուսոյ քանի մը աղօտ նշոյճներ իմ խցիկը սողացին, որով իմացայ թէ իմ ու գրացիիս միջև եղած որմը բացուածք մ'ունի, ու ևս անցայ այդ բացուածքի առջև, աչքս դրի նեղիկի ծակին. առաջին ակնարկիս հանդիպեցան երկու զապտիէներ, մէկի ձեռքը ճրպղ կար, իսկ միւսին հաստ դաւաղան մը: Աչքնք կանդնած էին մեռելի նման փռուած երկայն գիակի մը մօտ, որի սաները մեծաօղ չղթայով մը կապուած էին իրար, միջից անցուցած էին մի ուրիշ երկայնաձիւ չղթայ մը, որ կ'երկարէր մինչև վիզը, որուն վրայ անցուցած անուրից (l'arcane) մտնելով կ'երթար գրան չէմբի տակ փորուած անցքից գուրս կ'եւնէր ու... էլ չեմ գիտեր ո՛ւր: Զապտիէներից մէկը կ'ասէր միւսին.

—Օսման, չի՛ լինի թէ այս դեւաւորը սատկած է:

—Ո՛ւր էր որ սատկէր, պատասխանեց միւսը—այդ քեաֆիրներին կազմուածքը ապառաժից էլ ամուր է. մէկ երկու շաբաթուայ չարչարանքը ինչ կ'անէ անոնց:

Այդ ժամանակ Օսմանը, որուն մի կողմի վրայ ծռուած տափակ քիթն ու հրէշային կերպարանք սարսուռ կաղցէին ինձ, մի քանի դաւաղանի և ոտքի հարուածներ տալով գիակին՝ զոռաց.

—Վեր կաց, գլինի-գիւրզի քեաֆիր: Բայց ո՛չ մի ձայն, չարժում չ'եղաւ գիակից:

Բարկացաւ, կատաղութեամբ որոտաց գծոխային արարածը.

—Գեւաւոր օղլի, գեւաւոր, վեր կաց ասի է, չեմ լսեր, դեռ չտտ պիտի սպասեցնես մեզ այս ցուրտ որջոյ:

Դարձեալ ոչ պատասխան, ոչ շարժում:

Այս անգամ անպարտէս զապտիէի համբերութիւնը հասնելով, մօտեցաւ գիակին ու գլխից բռնելով թափ տուեց զայն. տեսնելով որ կը չնչէ տակաւին, կարծեց ուշադնաց եղած է միայն, և բնիկից խնդրեց, որ մի քիչ ջուր բերէ. վերջապէս սթափեցուցին գիակը ու վզի անուրը արձակելով ասին տարան գինքը, խուրը թողնելով սեւաւոր մթութեան մէջ կրկին:

Մի քառորդ ժամ հաղիւ էր անցել, գուռը կրկին ճոճաց. անմիջապէս ծակին դեմ անցայ, նոյն երկու զապտիէներ իրենց

տարածը քիթն ու բերան արիւնաներկ ներս ձգեցին, դուռը կղպելով զնացին իրենք իրենց մոլորալով. ռորչափ չես խոստովաներ, աւելի և աւելի չարաչար տանջանքների պիտի ենթարկուիս, մինչև որ պիղծ չունչդ դուրս փչես»:

Աղոնք տաս քայլ չէին հեռացել, երբ հրամանի մը վրայ կրկին ետ դարձան, իմ խուցի դուռը բացին, ինձ նստած գտնելով՝ հրէշային ծիծաղ երեսներն հարցուցին.

— Ի՞նչպէս ես, լաւ ես...

Ինձ էլ տարան գոմիսէրի (ստիկանապետ) մօտ. ապա հրամայեցին որ ինձ խալաթեն^{*)}. և խալաթեցին էլ...

* * *

Սե բնակարանիս մէջն եմ, բայց հիմայ էլ առաջուայ նման չեմ կրնար ազատ շարժուիլ, ահագին օձ մը փաթաթուած է երկու ստներս, կը սեղմի ամբապինդ, երկաթից է սակորներս փշորդ այդ սոսկալի օձը, որուն մաքինայ անուն տրուած է: Հինգ մեծ՝ երկու տեսակ օղակներից կաղմուած է: Օղակներից երկուքը ստանց վէզերի վրայ կը բևեռնեն, իսկ երեքն ալ իրար կապնելով՝ կը կապեն ստներ. այդ հինգ օղակ միասին 6-8-12 օխայ ծանրութիւն անգլան կը քաշէ սուքի երեսներ, մինչև ուսոյցներ և վէրքեր կը դոյանան:

Օր ցերեկ էր եղել, չրջափակող խաւարը փոքր ինչ նստրացել էր, թէպէտ կար փոքրիկ սլափուհան մը, որ ոչնչի չէր ծառայէր: Այժմ՝ իրենամ իմ չրջապատը որոշեւ: Խցիկիս տարածութիւնն է հինգ քառակուսի քայլ, այսինքն՝ լայնութիւնն երկու քայլ, իսկ երկարութիւնը երեք, զոր կը չրջանակեն չորս թանձրաչէն սրմեր, որոնց վրայ՝ չինուած է խիտ դերաններով ծածկուած առաստաղը: Պատերէն միոյն վրա բացուած ծակ մը կայ, որ ստիպուած եմ դուռ անուանել. տեական խոնավութիւնից առաջացած բորբոսը բռնել է ամեն կողմ և անշնչելի դարձահոսութեամբ օդը անշնչելի կը դարձնէ. անմիտ սարդը իւր ստապաններով ծածկել է բոլոր անկիւնները, այն ինչ՝ ճանձերն աջտեղ մտնելուց անգամ կը ստրսափին: Մի քանի մկներ, որոնց բոյնը չեմ գիտեր ուր էր, երբեմն դուռս գալով՝ յարձակում կը գործէին. վերջապէս ամեն բանէ դուրկ, բայց ամեն սոսկալիներով լի խոնավ ու խաւար խոստը մը, ահա ձեզ մի բնակարանի բնոհանուր նկարագիրը, այդ է աղէտաւոր փօխար, որուն մէջ խալաթի որդին փակելով հայ «գոմիսաճիին»՝ դժոխային անդուր տանջանքներով կը մաշէ ու կը դրաւէ անոր կեանքը, որպէս իւր հօր սեփականութիւն:

*) Բանտային լեզուին մէջ մէկ մը խալաթել՝ կը նշանակէ ընծայ տալ... չղթայ, անուր և այլն:

Անօթի եմ... Գաղցածութիւնս կը ծակծկէ ստամոքսս, սակայն ո՞վ պիտի տայ ինձ մի պատու հաց, որոշել են քաղցած պահել: Շատ լաւ գիտենալով՝ որ աղերսանքով կարելի չէ տաճկի գութը չարժել, ակամայ համակերպեցայ վիճակիս: Դժբաղ-զարար ինձ մօտ գրամ էլ չի կար, որուն անխօս՝ բայց աղքեցիկ միջնորդութեան զիմէի...

* *

Ջարմանք, իմ կալանաւոր զրացին (պատի տակէն կը դիտէի), որ դիշեր դիակի մը նման գետին փռուած անշարժ և անկենդան, այժմ երկու ձեռքերով իր ծնկները զրկած՝ հանդիստ նստել է մտածկոտ երկոյթով մը. 25—27 տարու երիտասարդ մը կ'երեւէր, շալուշալիար էր հագած, որով հասկըցայ չինական մ'էր: Անդրմաղրելի բաղձանք մը կը մըղէր զիս անոր ուշադրութիւնը դէպի իմ կողմ գրաւել, որպէս զի առիթ գտնեմ իւր հետ խօսելու. մի քանի անգամ հազացի, ոտիցս չլթաներ իրար զարնելով՝ ուժղին հնչեցուցի, նա հազիւ իր զլուխը դարձուց, բայց տեղից չը շարժուեցաւ, այնպէս որ ստիպուեցայ ուշիկ մը ձայն տալ իրեն հետեւալ խօսքերով.

—Ախպէր Զան, ո՞վ ես դու, ո՞ր դիւղից:

Շղթայակալ զիւղացին կամայ դէպի պատի ճեղքն յառաջանալով՝ պատասխանեց.

—Ա՛խ, ես մինչև հիմա գիտէի թէ դու տաճիկ ես. այն անպիտան տաճիկները ասին, թէ քեզ թուրք զրացի մը ենք ոտուած, այդ պատճառաւ կը զլուշանայի խօսելու: Ես Ո... դիւղից եմ, անունս է Մուրադ:

Եւ ապա պատասխանելով զանազան հարցմունքներին՝ պատմեց, թէ ինչպէս քիւրդ ֆաղիներ (կարդացող կրօնաւոր) զինք կողոպտելէն վերջ բռնել բերել են կառավարութեան, իրենց յանցանքը ծածկելու համար ամբաստանելով զինք իբրեւ հայ կաշախների ուղեցոյց-առաջնորդ. պատմեց, թէ ինչպէս երկու չարախներից ՚ի վեր զանազան տանջանքներով կը չարչարեն զինք, որպէսզի յայտնի, թէ որոնք են այն հայ զիւղերը, որ հայ կաշախներին հաց և ապաստան կը տան:

Երկուստեք էլ համակրութիւն մը ծնաւ մեր մէջ, մենք սկսանք իրար միմիկարել ու սրտապնդել:

Առաւօտից մի քանի ժամ անցիւ էր կարծեմ, երբ Մուրադին հաց տուին: Երբ զապտիէներ դնացին, Մուրադ մօտենալով ծակին՝ ինձ ասաց.—Այս ամբողջ երեք օր է, որ բերանս մի բան չգրած չէի, կ'երեւի թէ անգութներ մտածել են անունդով կաղղուրել ուժերս, որպէսզի աւելի խիստ տանջանքներ կրել կարենամ:

—Ձի լինի թէ երեկ դիչերուայ ուշագնացութեանդ պատճառը երկար անօթութիւնդ էր:

—Ձէ տօ, երեք օրն ինչ է, որ մարդ չի կրնայ երեք օրուայ քաղցածութեան գիմանալ. ևս գիտմամբ այդպէս կեղծեցի, որպէսզի այն անդուլթ արարածներին հաւատացնեմ, թէ՛ էլ չեմ կրնար տանջուել:

Մութալ կուշա-կուշա կերաւ հացն ու չօր ժաժիկը և ապա սաստիկ ծարաւ դպաց, բայց ջուր չի կար. փօլիսի դուռը զարնելով՝ կանչեց իրեն հաց բերող զապալիէին և քիչ մը ջուր խնդրեց:

—Սպասիր. սիրայիր կերսով պատասխանեց իրեն խորամանկ զապալիէն, — բերել կը տամ, հաց տուողը անշուշտ ջուր էլ կը տայ:

Եւ իրաւ քանի մը վալրկեան վերջ կիսով չափ լեցուն փարչ մը բերին Մութալին, որը սաստիկ ծարաւից չորցած, պապակած, մէկէն բերան տարաւ զայն ու... մէկ էլ յանկարծ փարչը ձեռքից վար նետեց ուժգին, սկսեց բերան առած և խմածը դուրս թափել ու ործկալ... Ի՞նչ էր պատահել... Տէր Աստուած... Այդ ատեն փօլիսի դրան առջից հրէշային ծիծաղի մը հետ լսելի եղան հետեւեալ խօսքեր.

—Մութալ, խմածդ աննշ...

Տարաբաղդիկ Մութալին ջուրի տեղ մէջ խմեցուցին, ինչպէս և աւերակցի Տէր Սարգիս քահանային: Մութալ փրփրեց, կատաղեց իւր զգացած անհուն զայրոյթից և գոռաց... Բայց ի զուր, ինչ կարող էր անել վանդակի մէջ փակուած աւրածի կոթիւնը:

Այդ տխուր օրուայ իրիկուն ինծի քիչ մը չոր հաց և ջուր տուին, իւրաքանչիւրից 30-ական դրեմ (մօտ 20 մսխալ) ու մի փալասի կտոր. այս բանը ինձ առիթ տուաւ հաւատալու, թէ զօրաւոր միջնորդութիւն մը եղած է դրսից ինձ համար, և իրաւ էլ այդպէս էր, հօրս գեղին ոսկիներ մեղմացուցին սև օրերիս ցաւերը:

* * *

Գիշեր է... կծկուել եմ չոր փալասի կտորին վրայ. ծանր չլթայի ազդեցութիւնից ոտներս սաստիկ կը ցաւին. ցուրտը կը հարուածէ թուրցած մարմինս. երկու օրուանից ի վեր չի դոցուած աչքս էլ թմրութենէ քուր դոցուեր են: Անակընդալ աղմուկ մը լսուեցաւ Մութալի փօլիսին մէջ, ճրագի մը ճառագայթներ պատի ձեղքից իմ փօլիսը թափանցեցին, բան մը... Կ'անցնէր այնտեղ: Ծաղիկն դէմ անցայ և... Այնտեղ

երկու զառարկէներ, բանասային տնօրէն—[Ժօմբուզ *)] ազատին և հարցաքննիչ ստտիկան մը, որոնք բոլոր միատեղ կ'աշխատին ու չափնաց մարդը սթափեցնել ծրագրուած նոր տանջանքի մը համար, բայց ինչ էլ որ արին, չի յաջողուեց իրենց վեր հանել զայն: Այդ ժամանակ զազանամիտ թօմբուզ ազատին դէպի հարցաքննիչ ստտիկանը զառնալով՝ ասաց:

—Մամօշ էֆէնդի, այս քեաֆիբը ինչպէս որ կ'երևի, այսպէս կեղծելով կը խարէ մեղ, եկէք հրամայուած տանջանքը վաղուան թողնենք այն պայմանաւ որ, այս գիշեր մի ուրիշ օյին խաղանք իրեն գլխին, որ նա համոզուի, թէ խաբելով չէ թէ մեր խտուածիւնից կրնայ ազատուիլ, այլ ընդհակառակն կը սաստկացնէ զայն:

—Շատ լաւ, պատասխանեց Մամօշ էֆէնդին, ես էլ համաձայն եմ քեզի, բայց ինչ է արդեօք քո նոր օյինը, որ քիչ մը ազդեցիկ լինելու յատկութիւն ունենայ:

—Ես կ'ասեմ որ այդ քեաֆիբի մարմնի մազերը այրեցը:

—Եւ չա՞ (կեցցես), կը խոստովանեմ, որ այդ տառջարկը շատ հանճարեղ է և ազդեցիկ, միանպամայն և զուարճացնող:

Ես պատին ետև՝ հրէշի խօսքերից սարսափահար եղայ և սկսեցի գողալ: Մութայն էլ սարսափած ու սոսկումով համակուած՝ բնդոստ վեր թռաւ, որ կատաղած առիւծի նման յարձակուի զինք չրջապատող զառանների վրայ, բայց ինչ կարող էր անել միայնակ, այն էլ թոյլ ու ուժասպառ. չորս գոյղ ձեռներ զինք գետին խփեցին ու քամիի վրայ պտկեցնելով՝ թեւեր ու ոտներ ամուր բռնեցին, և կարծես էլ աւելի աղաչով լինելու համար ուրիշ մէկ էլ կուրծքին նստեցուցին, ապա մերկացուցին ու բոցավառ խանձեցին...

Անցաւ մի գիշեր միայն, հետեւեալ օրը, ցերեկով եկան ի դորձ դնելու հրամայուած տանջանքը... Յաւատանջ Մութադի կիսամեռ վիճակը արդեւ չ'եղաւ իրեն նոր տանջանքի մը ետև թարկուելու. նախ ձեռները ամուր կապեցին ետև, ապա կայնեցուցին զինք այն պատին առաջը, որուն վերին էր փօղիսի սղախիկ պատուհանը, զոր խաչաձև կը կարէին երկու հաստ երկաթներ. այդ երկաթներից կախուած էր միակտուր երկայն և երկատկ չզլթա՞յ մը, որ անցունելով Մութադի կզակի տակից՝ աջնքան վեր քաշեցին, մինչև որ չարատանջ նահատակը գետին կայնած մնալու համար իւր ոտքի ծայրեր միայն ունեցաւ: Այսպէս կէս կախ մնաց զժրաղղ մարդը: Մամօշ էֆէնդին դարձաւ նորան և ասաց.

—Մութադ, օղլուն, ինչո՞ւ իզուր տեղ այսչափ կը չար-

*) 2արշարանքի մի սոսկալի գործիք:

չարսւիս, ինչո՞ւ չես խոստովաներ ճշտութիւնը, այդ է միայն
քո փրկութեան միջոցը: Հակառակ պարագային այդպէս պիտի
սանջուիս:

—Ոչ ես տեղեկութիւն տւեմ, ոչ էլ ուրիշ մը կրնամ զրո-
պարտել, կ'ուզէք սպաննեցէք:

—Դէ սատկիր ուրեմն, քեաֆիր օղի քեաֆիր:

Փօլիսին դուռը դոցուեցաւ, ու Մուրադ մնաց այդպէս կէս-
կախ:

Քանի ժամ վերջ կրկին բացին փօլիսի դուռը՝ տեսնելու
համար, թէ ինչպէս է իրենց զոհը. սեռած էր խեղճը: Քաղաքա-
յին բժիշկը—Մէհմէդ Էֆէնդին եկաւ հաստատեց անոր ընական
մահը, որ առաջ եկած էր զարկերակի պայթիւնից:

*
* *

Իրիկուն, երբ սկսեց խաւարը թանձրանալ, եկան տարան
բազմաչարչար նահատակին դիակը: Ծանր ու ակուր զգացում-
ներ սկսան ճնշել սիրտս: Ո՛հ, էլ չի կար ազնիւ Մուրադը
Բռնութեան անեղ սուրը զրաւել էր անոր կեանքը. այս գիտակ-
ցութիւնը բազմապատիկ կը զարձնէր իմ ցաւերը:

Ողբացեալ Մուրադի փօլիսը պարապ չի մնաց: Գրչերտան
չեմ գիտեր որ պահուն, երբ ես ցրտից դողահար, մտքով աչկեմ,
փալասի վրայ կծկուած, տաճիկ կարգացողներու նման իրանա
ու զլուխս ես ու առաջ կը շարժէի, յանկարծ լսուեց բանալի-
ների ձայն, ու բացուեցան այն աղետաւոր ծածկին դուռը: Մի
նոր, ուրիշ զոհ էին բերել, այս անգամ աւելի թարմ, աւելի
պարարտ:

Ինձ ծանօթ 18—20 տարու պատանի մ'էր դա, թխաթոյր,
անուշ գէմբով մը, որուն վրայ կը փալկէին երկու խոշոր սև
աչկունք:

Հոգիս կսկծաց, սիրտս արիւնով լեցուեց, երբ դիտեցի
հրէշների վերարեմունք գէպի նա, որուն կ'ըստատէր նորատե-
սակ, նորահնար չարչարանքներ: Ոտաբորիկ էր, մաքրինան իր
սրարերան օղակներով կը ճնշէր նորա մերկ ստներ, ձմերպին
խոտաչունչ եղանակին և ստաբորիկ...

—Այս գիշերը—առայ պաշտօնեաներից մէկը միւսին—
մեզմ կը վարտենք իրեն հետ, արդի այս հանգիստ վիճակը չենք
խառայներ, որպէս զի մինչև առաւօտ լուս մտածէ և մեզ դո-
հացում տայ, այսինքն գէտքի իրողութիւնը խոստովանի. հա-
կառակ պարագային ինչպէս վարուիլը ես գիտեմ:

Այս խօսքերը խկապէս ուղղուեցան պատանիին, որ ան-
վախ համարձակ պատասխանեց...

—Մտածելու հարկ չը կայ, մինչև հիմա ստածներս արդէն

սուտ չեն, ինձ եթէ կտոր-կտոր էլ անէք, դարձեալ այդ են իմ խօսքերը: Ո՛չ ես տեղեկութիւն ունիմ, ոչ էլ ուրիշ մը տեսած եմ:

—Եթէ ասածներդ հակառակն ապացուցանող վկայ մը բերեմ դէմը, այն էլ քու ազդիցն ու հաւատից, անոր ինչ պիտի տեսնուի—պատասխանեց հաստ պաշտօնեան:—Մեծ է Բահրի փաշայի դուքը, բայց անոր չնորհներ փայելիլ կարենալու համար նախ հաւատարմութիւն, ապա եթէ սատանայից մոլորութեամբ յանցանքի մը մէջ գտնուած ես՝ զիջում պէտք է. միթէ չես ուզեր փաշայի անսովաւ, քեզ էլ յայտնի չնորհներին արժանանալ, ինչո՞ւ ինքզինքդ կը զրկես ազոնց բարերար հետեանքներէդ:

—Բայց երբ ոչինչ չեմ դիտեր, սուտ խօսիմ, ձեր խղճմբտանք կընդունէ այդ:

—Հապս քու հաւատակից վկան ու մենք, ամբողջ պաշտօնէութիւնն սուտ կը խօսենք, քեանֆեր, ասաց չկատաղած պաշտօնեան:

—Վկան հասկացողութենէ զուրկ յիմարի մէկն է, որուն քանի մը ապտակներէ հարուածներով ինչ ուղեն՝ ասել կու տան:

—Ուրեմն, «գլխի զիւրղի», մենք յանիրաւի քեզ կ'ամբաստանենք հա, տես ինչպէս լեզուդ բեզ քաշել կու տամ հիմա. երբ չես ուզեր մեր չնորհներ փայելլել, փայելլիք ուրեմն մեր պատուհասներ:

Ու սրտմտած հրէջը իւր ստորադասեալներին դատնալով՝ հրամայեց պիթլամիշ *) անել պատանիի երեսը:

Երկու զապտիէներ սկսեցին գործը, պէխի և երեսի նորածիլ մաղերը փունջ-փունջ դուրս քաշել, ու զլուխն էլ ետեանց տըմփ-տըմփ հարուածել. շատ չ'անցաւ, երբ խեղճ տղան ուշադրեաց զեափն փոռեցաւ, այդ ժամանակ միայն անսիրտ զազանները թողին խեղճ տղան, հեռացան մոմտալով, հայհոյելով:

Ժամեր վերջ սեաբաղդիկ պատանին երբ սթափուեց, ազէխարչ հառաչանքով մը ողջունեց իւր սե ընակարանը. ապա տափառը հանեց, մերկ ոտներէ տակ ձգելով՝ վրան նստեց: Մօտեցայ ճեղքին և ձայն տուի իրեն, մօտեցանք պաափն և սկսեցինք հարց ու փորձ:

Յաջորդ տաւառս դժոխային պաշտօնեաները եկան հաւկանալու, թէ ինչ ազդեցութիւն էր ունեցել պատանիին վրայ կրած չարչարանքները, երբ տեսան անոր անխախտութիւնը իւր խօսքերի մէջ, վճռեցին նոր տանջանքներ:

Դարձեալ եկաւ սե զիչեր:

*) Պիթլամիշ անել բանտային լեզուն մէջ մաղեր փետել կը նշանակէ:

Պաշտօնէից ճիւղային խումբը Տիգրանի, ալիպէս էր պատանիի անունը, փօլիսի մէջն է, կը սպառնան կրակի մէջ չիկացած երկաթներով այրել, խորովիլ ղինքր։ Ո՛վ որ էլ չարժուի, ո՛վ որ կը վախնայ, Տիգրանը չի վախնար, ապառաժի նման կարծր է անոր կամքը, որ չի փչրուիր։

Փօլիսի մէջտեղը, Տիգրանի ստների տոռա՛, զրուած էր հոգէ պղտիկ կրակարան մը, որուն ծիրանադեղ, այլ անկող կրակներին մէջ զրուած էր լաջնաբերան ունեկի մը։

Անխիղճ պաշտօնեաների զլխաւորը ունեկին մատնանիչ անկում՝ ասաց Տիգրանին.

—Տես, խղճալով քեզ, վերջին անգամ կը յորցորեմ իրողութիւնը խոտովանելով աղատուել այս չիկացած երկաթի համբոյրներէց։

—Ձի գիացած բանը չեմ կրնար տակ, կ'ուզէք այրեցէք, կ'ուզէք խորովեցէք։

Ոտքը պատանիի բերնին մէջ կիսատ մնաց։ Գեաին վարկին իրեն, երեսն իվար պառկեցնելով՝ մարնոյ ժառը մերկացուցին, սկեցին ճիւղային գործը... Նա չեմ կարող նկարագրել, թէ ինչպէս խումբ մը մարդիկ մատաղ երիտասարդ մը իրենց սաքին տակն առած կը խաչխչեն. ինչպէս բացատրել չարատանջ երիտասարդի սրտախաշ հառաչանքների անհուն կսկիծը...

Այդ սոսկալի սանձանքը չի կրցաւ զրաւել պատանիի նորարողը՝ կեանքը, բայց աւանդ, նա փօլիսից դուրս դալուց վերջ հազիւ մի երկու չարաթ կրցաւ տարել ներքին բանտի մէջ։ Տանջանքները ծանր էին նստել իր վրայ, որոնց ազդեցութիւնից չորցաւ զեռ չի բացուած ծաղկի նման։

* *

Անցան չարաթներ, կսկիծներով, ցաւերով լին չարաթներ, ու տակաւին փօլիսի մէջն էին Խնձ հետ շատ մեղմ կը վարուէին կաշառուած լինելով, տանջանքներէն սահմանը այնքան բնդարձակ չէր, որուն մէջ կային միայն անունդի պակասութիւն, չրդթայ ու ցուրտին դէմ անպաշտպան լինելա։ Այդ ժամանակի մէջ Մուրադից ու Տիգրանից դատ քանի մը զբացիններ էլ ունեցայ, որոնցից վերջինը խրոխտ երեւցիւ, յաղթանդամ երիտասարդ մ'էր, որուն հոգեկան կորովը շատ ակար էր սակայն. նա քաղաքական յանցանքի մէջ ամբաստանուած էր։

Գիշեր մը պառկեցնելով ղինք՝ դաւադանի մի քանի ստանեակ հարուածներով մէջքի ոսկորները նղրեցին, դուռ դմկիի ծայրով ծեծուած տեղեր ծակծկեցին։ Առաջին վայն էր այց, որին կրցաւ գիմանալ, կարգը երկրորդ վայն էր հիմայ. փօլիսին մէջ, պատին առջև կէս արշին խորութեամբ փոս մը փորելով մէջ

տաք ջուր լեցուցին, որ աստիճանաբար սառելով կը տանջէր իր միջի տաւարկան... մարդը: Պարզ ասենք, զրաջիս մինչև ծունկեր թաղուած էր ջրով լեցուն փոսին մէջ. նա չէր կրնար այդ տեղից դուրս գալու համար շարժում մը, խլրտխն մ'անել, որովհետև երկու պահակներ իւր կշտեր ցցուած՝ անթարթ աչքերով կը հսկէին, և թէ իւր ձեռներ պինդ կապուած էին ետև, պատի վրայ զարնուած ցիցերին: Զմեռային այդ սառնաչունչ եղանակին մի այդպիսի տանջանքի սաստկութիւն տանել զր-ժուար էր. ես կարծեցի թէ խեղճ զրաջիս հոգին փչեց, և իրաւ, աչքերը գոցուեցան. իւր ծանրութեամբ կախուած մնաց պատի ցցերից, սրնք չի կրնալով զիմանալ այդ ծանրութեան՝ դուրս եկան պատից և... նա գետին ասպալուեց. Ահրիմանի որդի-նէրը գիւային ծիծաղով մը ու դարմանքով սկսան իրար հար-ցնել. «արդիօր ինչու գուրս եկան ցցեր», սրպէս թէ չէին գի-տեր պատճառը:

Իմ զրաջին մեռած չէր, այլ ուշադնաց էր եղած. երբ սթափուեցաւ, յստահաւորութեան թանձր մտայլը պատել էր անոր ճակատը սև կնճիւղներով, իր մէջ հանդել էր արիարար ասկարու կարողութիւնը: Քրտինքի փայլակները ճակատը կ'ողողէին. փոր-ձեցի յուսադրել, խրախուսել անոր, բայց իզուր, մի պատաս-խան միայն ունէր,—չեմ կարող զիմանալ, պիտի ինքնասպան կամ... Աչքեր գէս ու գէն ամէկով՝ ականարկը կէտի մը վրայ սևեռեց: Ես կարծեցի թէ փօշիսի մէջ անձնապահութիւն զոր-ժելու միջոց մը չ'ունենալով՝ չի պիտի կրնայ իւր վատ գաղա-փարը իրադրծել. այն ինչ ես կը սխալուէի, այն կէտը, սրի վրայ սևեռած էր իւր ականարկը, երկաթի կտոր մ'էր, որուն ինչպէս փօշիսին մէջ գտնուիլը ինձ խորհրդաւոր թւաց: Նա ականթարթի մը մէջ վերցուց երկաթի կտորը, բռն ծայրը պատին տուեց, իսկ սուր ծայրին խփեց իւր ճակատը... Հարուա-ծը մահացու չ'եղաւ... Բանաստիճան պաշտօնէութիւնը տեսնելով անոր արարքը, հասկացաւ իր յստահատ լինելը և ուղեց օգ-տուիլ: Դէպքի յաջորդ օրը եկան, զայն տարան մի ուրիշ տեղ: Է՛լ ինչեր անցաւ իր գլխով, ինձ չառ յայտնի չէ, այնուհետև սկսեցին շատ ձերբակալումներ... Նա, որ ինքզինք մեռնելու քաջութիւն ունէր, ուրիշից մը ազնիւ կերպով մեռնելու քաջու-թիւնը չէր կրցած ունենալ...

* * *

Այսպէս անցան արկածներով լի օրեր, վշտերով ու սեւ-րով լի չարաթներ: Մի օր էլ յանկարծ հրամայուեցաւ, որ փօ-շիսիցս—ճգնաւորական այդ անարև խցիկից դուրս գամ: Ան-սահման հրճուանքով սղսղուեցաւ սիրտս ու հոգիս, թէն գիտէի

որ տակաւին չատ հետու էր աղատութեան երանաւետ լոյս օրը... Ուրեմն ինչն էր պատճառը իմ հրճուանքին, երբ տակաւին ոչ աղատութիւն կար, ոչ հանդատութեան յոյսը, այլ ծանրակուռ չղթանքի, նոր-նոր տանջանքների տառապանքին արհաւիրքը: Այդ հոգեկան հրճուանքին զաղանկը մարդկային այն բնական ձգտումի, բաղձի մէջն է, որ կը մղէ զմեզ բնկերական կեանքով մ'ապրելու: Շաբաթներէ 'ի վեր մարդկային էակի մը երես տեսած չ'ունէի երբէք, բացի մի քանի Ահրիմանի սլաշտահաներից, որոնք միայն գիշերային խաւարին մէջ հրէշաւոր ուրուականների նման դէմ կը սցուէին բերանաբաց: Հիմա այդ մահաչունչ միայնութիւն թողելով՝ կրկին պիտի իյնայի նրմանատիպ մարդկանց շրջանին մէջ, մանաւանդ որ ազոնց մէջ սրտիս մօտ բարեկամներ էլ կային, ինչպէս չի հրճուէի:

Վանայ ներքին բանտը—Թաշ-խանան (քարէ տուն) բաղկացած է վեց միջակ մեծութեամբ «կօւռչ»-ներէ^{*)}, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ առնուազն 40—50 բանտարկեալներ լեցուած կը լինին. իւրաքանչիւր քառակուսի մէթրի վրայ 3—4 մարդ կը պառկի. Դէ, երեակայիք, ընթերցող, ստոնց չարատանջ վիճակը. կը լինին ամբողջ գիշերներ, որ տարաբաղդիկ կալանաւորը անքուն, կամ քնով ծանրաբեռնուած աչքերով ստիպուած կը լինի նստած, պուպուղած մնալ: Գոց, անմաքուր մթնոլորտի մահաբոյր ապականութեան լմասին հօ տակ աւելորդ է, որու կծու հոտը տակաւին ոռնգերիս մէջ կը չնչէ...

Արեւի մայր մանկուց մի ժամ առաջ սկսած մինչև առաւօտ, արեւածագ, չարժական արտաքնոյններ... կը զետեղուին նոյն այդ կօւռչների մէջ, ուր մարդիկ, այդ խցճալի արարածներ, ան, ապրել ստիպուած են. անբաղդ կալանաւորը ստիպուած է իւր սե գիրերով ծածկուած գլխիկը զննել այդ գարշահոտ կուժին մօտ ու քնել... ան կծի, ուր կը թափէ իր արտաթորութիւններ: Օ՜հ, կեանք: Այդ վեց կօւռչներ միասին կը կոչուին ներքին բանտ, որի մուտքը կը գոցեն ինն զանազան ամբաշէն դռներ, որոնց երկուքը երկաթէ են: Հսկողութիւնը չափազանց աշաւուրջ է, զոր սակայն ճարտար, արի բանտարկեալները 'ի դերն կը հանեն երբեմն իրենց յանգուզն ձեռնարկութիւններով:

Բանտի բնդհանուր պահպանութիւնը յանձնուած է 70 հոգիէ բաղկացեալ զապախէների խմբի մը, որուն կը հրամայեն երկու յիմնապետ և մէկ հարիւրապետ, առոնց վրայ ալ կ'իշխէ

*) Ներքին բանտի—երկաթէ դռներէն ներս բանտարկեալների սենեակներին զօռուշ կ'ըսեն:

թօմարուդ աղափնա՝ ներքին բանտի թէ արտաքին և թէ ներքին չրջափակներէ մէջ կը դանտին ութ հատ փօլիսներ, որոց սարսափելի պատկերը ոչ ևս կը նկարագրեմ, ոչ ալ ուրիշ մը կարող է:

Մըտարներէ (դնչու) կօւռչին մէջ փակուած ևս, ուր դրժոխային խառնակութիւն մը կը տիրէ, քիւրզ, տաճիկ, մըտարոյ իրար խառնուած մէկ միւսի միւսը կ'ուտեն, կը հայհոյեն, ևս միայնակ ևս աղանց մէջ... սև տրտմութիւնը պատել է հոգիս, բանտային յարկը կը լինողայ չղթաների շանդաղից շառաչներին խառնուող այդ վայրենի բանտարկեալների գոռում-գոչումներից, զազանային սոնողներէ: Ո՛հ, մարդկային կոչումի աստիճանից, սրչափ խնկած են աղանք, կարծես մարդուց սերուած չի լինին. և իրաւ, աղանց շարութեան զրօշատարին պէս այդ զարչելի էակներէ վրայ մարդկութեան նմանող ոչ մի նշան չէր տեսնուիր. մարդկութեան մրտրն են աղանք, որ այնտեղ իրար վրայ խառնալով կը մնան:

Դուրս գալ պէտք էր մարդկային հրէշներով լեցուած այդ զժողբից: Աղերսանօք դիտելի Չաւուշին, որ կատաղած գոռայ՝ խնդիրս մերժելով, երկրորդ անգամ գիմեցի՝ ձեռքիս մէջ սպիտակ մետաղ մը բռնած, այս անգամ էլ չի մերժեց, այլ ընդհակառակն ընտանի շան մը նման քծնիլ սկսեց, և ապա հրամայեց ինձ երթալ Ռայեա կօւռչին, ուր պիտի կրնայի գտնել ծանօթ գէմեր... այսպէս ահա սպիտակ փողը պայծառացուց սև օրը:

Էլ բարեկամներուս գրկին մէջն էի:

Այս կօւռչը, որ բարեբաղդարար ուրիշ կօւռչներից շատ աւելի մարտի պաճուճուած էր, մեծամասնութիւն հայեր կը կազմէին: Ընկերական համերաշխութիւնը կատարեալ էր՝ բոլորի սեղանը մէկ: Իրիկուն երբ աղօտալոյս կանթեղները վառուեցան, մեր կօւռչին մէջ երկու անհասարկ խումբեր կադմուեցան. մէկը ողտիկ՝ խառններին էր, որոնք ժողովուած՝ կըսէ չրջան մը կազմած էին, մուկի մը նման սև ու կեղտոտ սօփիի (մաքրակեաց կրօնաւոր) ճէննէթի հիւրիների մասին պատմած առատպէշներ կը լսէին: Միւս մեծը՝ մերն էր: Մերոնց խօսակցութեան նիւթերը շատ հետաքրքրական էին:

Կառավարութիւն այդ օրեր արգելիք էր գրախ հետ յարաբերութիւն ստանալ, սիրելիների հետ տեսնուել, ՚ի հարկէ միայն հայերին: Եթէ անգամ մը բանտի երկաթակառ զանից— «տակի ծակից» ներս գլորուելու լինէր մի հայ, էլ պիտի գատապարտուէր արտաքին աշխարհի մէջ գտնուած իր սիրելիների և գործերի մասին լեթէական ջուր խմելու:

— Զարնենք, կտրենք, պատասխանեցին մի քանիսը— բան-

տը խռովութեանց ովկիան մը դարձնենք, մինչև որ անապոստոսն պաշտօնատարները ձանձրանալով՝ լսեն մեր խնդիրը:

— Օվանի հալից, Աբրօ, ի՞նչ լուր. այսօր կրցար հաց տալ: Օվանը ողմեցի չինական մէք, ձերբակալուած էր իբրեւ հայ կաշախներուց մէկը և անասելի տանջանքների էր ենթարկուել փօլիսի մէջ:

— Աստուած—պատասխանեց մսկացի ջրհէլ Աբրօն—Օվանին ուժ ու զօրութիւն տայ, որ կարենայ ղիմանալ, ապա թէ ոչ այս գիշեր անպատճառ կը մեռնի. երէկ գիշեր խաչել են իրեն չորս ժամ, սպառնացել են այս գիշերն էլ կրկնել նոյնը, եթէ խոտտովանանք չ'անէ. հնարքով մը այսօր էլ հաց ուղարկեցի, բայց ափսոս որ չի կրնար ուտել:

Թշուառաբաղդ կալանատնիւն իրենց անբաղդ եղբոր տանջանքներին ի լուր, յուզուած ու տխրահամալ, էլ չ'ուզեցին շատ խօսել, մէկը միայն լալահատաչ սկսեց երգել.

Ո՛վ ախուր զնդան, սև՝ բնակարան,

Կսկիծնէրով լի մտալ գերեզման,

Մինչև երբ այսպէս սառած գրկիդ մէջ

Պիտի տանջես մեկ ցաւերով անփերջ:

Մեր զգացուած կալանաւորը էլ չի կրցաւ շարունակել իւր երգը. ախուր, սրտառուչ լուսթիւն մը տիբեց, այն ինչ միւս կօւռչներից բարձրացած քրդական սիրերգութեանց և գիւցազներիգութեանց ձայները կը զղրդէին բանալ:

Քիչ յետոյ պահակների դաժան ձայնը հրամայեց մեկ քնել. ոչ մէկս էլ քնելու տրամադրութիւն չ'ունէինք, բայց պէտք էր հնազանդուել հրամանին:

Հազիւ անկողնիս մէջ պարզուել էի թէ ոչ, անհամար լուռ ոճիւններ, անիծ ու մլուկներ յարձակուեցին վրաս. ասոնց տուած չարչարանքն էլ քիչ չէ... Պէտք էր կռուել արիւնս ծրծող միջատների դէմ...

Առաւօտեան սև լուր բերին, ողմեցի Օվանն էլ մեռել էր խաչի վրայ: Դարձեալ քաղաքային բժիշկ Մէհմէդ Էֆէնդին եկաւ, քննեց և հաստատեց ընակաւն մահը, որ առաջացել էր զարկերակի պայթիւնից:

Այսպիսի դժոխային միջնորդի մը մէջ կսկծալի կեանք մը ապրեցայ, մինչև ծագեց աղատութեանս արշալոյսը:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

MARS. «ՔՈՅՐԸ», պատկեր. հրատ. Յ. Յովսեփեանի, 109 եր. գին 25 կ.
Քաղու, 1902:

Պատկերի սկզբում տպուած է յառաջաբան:

Այդ յառաջաբանում պ. հրատարակիչը յայտնում է ի միջի
այլոց հետեւեալը.

«Վճռեցի հետզհետէ լոյս ընծայել պ. Mars-ի (Արշակ) թեր-
թերի բանասիրականներում տպուած կամ անտիպ աշխատու-
թիւնները և ահա սրանով ընթերցող հասարակութեան սեղանի
վրայ եմ դնում նրա «Քոյրը»:

Արտատպութիւն է «Քոյրը», թէ նոր տպուած՝ յայտնի չէ:

Այսպէս թէ այնպէս՝ «Քոյրը» պատկանում է վիպական
գրուածքների այն տեսակին, որ կոչւում է ֆէյխտօնական վէպ:

Ինչպէս յայտնի է, եւրօպական, մասնաւորապէս ֆրան-
սիական լրագիրները սովորութիւն ունեն լցնել իրանց բանա-
սիրականները վիպական գրուածքներով, որոնցից առհասարակ
պահանջւում է ոչ այնքան գեղարուեստական արժանաւորութիւն,
որքան հետաքրքրութիւն և գիւրընթերցանելիութիւն:

Եւրօպայում կան այդպիսի վէպերի յատուկ հայթայթիչ-
ներ, որոնք տաճնեակներով թիւում են այդպիսի վէպեր, իսկ
յաճախ նոյն իսկ հանդիսանում են լոկ կապալառու և ուրիշ-
ներին են յանձնում այդ վէպերը թխելու աշխատանքը:

Այդպիսի մի թիւում ֆէյխտօնական վէպ է պ. Mars-ի
«Քոյրը»:

Վէպի հերոսը Ռուսաստանից գնում է Պոլիս, սիրահար-
ւում է մի օրիորդի վրայ, արժանանում է նրա փոխադարձ սէ-

րին և հրաւիրում է մօրը Պօլիս իրանց նշանադրութեան հանգիսին: Ամեն ինչ պատրաստ է նշանադրութեան համար. հիւրերը հաւաքուել են. սպասում են երկաթուղու գնացքին, որ բերելու է Պօլիս հերոսի մօրը: Օրիորդի հայրը սպասողութեան ձանձրալի ժամերը կարճելու համար սկսում է պատմել մի միջնադէպ իր կեանքից: Այդ միջնադէպը բռնում է ամբողջ պատկերի $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{6}$ մասը:

Գուրգէն Էֆէնյին (այդպէս է օրիորդի հօր անունը) պատմում է, թէ ինչպէս շատ տարիներ առաջ ինքը Ռուսաստան գնաց, Թիֆլիսում սիրահարուեց մի աղքատ, մութացիկ օրիորդի վրայ, սիրուեց նրանից և արգէն զաւակի էր սպասում նախ քան ամուսնանալը (ինչ որ արգելքներ թող չէին տուել մինչ այդ ամուսնանալ), բայց այդ օրիորդը յանկարծ չրացաւ, կամեւ լիազարդ տիկնոջ նման տեղի տալով իր (Գուրգէնի) հօր ազնայնքներին:

Գուրգէն Էֆէնյու վերջին խօսքը բերանումն էր, երբ ներս մտան վէպի հերոսն ու իր մայրը...

Այդտեղ վերջանում է պատկերը, որովհետեւ զուրա էր Պօլիս որ հերոսի մայրը այն նախկին մութացիկ օրիորդն է, որի հետ պէտք է ամուսնանար Գուրգէն Էֆէնյին, և ուրեմն նշանուելիք երիտասարդն ու օրիորդը քայքայ և կղքայք են...

Զուր աշխատանք կը լինի վնասել պ. Mars-ի պատկերում հոգեբանութիւն և գեղարուեստ:

Պօլսոյ հայերը Ռուսաստանի հայերի բարբառով են խօսում: Գուրգէն Էֆէնյին տասնեակ տարիներից յետոյ անցիր ասում է մի ամբողջ նամակ, որ բռնում է զբոսայի չորս երես:

Պ. Mars-ի պատկերը լիքն է այդպիսի հոգեբանական սրխալներով, սակայն ունի նաեւ որոշ արժանատրութիւններ:

Եղելութիւնը կատարւում է Պօլսում անցեալ դարի վերջերում, հայկական սարսափներից յետոյ: Հեղինակը օգտուելով այդ առիթից՝ բնորոշում է թուրքական ոէժիմը և առողջ մտքեր է քարոզում իր հերոսի բերանով:

Պատկերի լեզուն հայերէն է և բաւական կանոնաւոր, թէև տեղ-տեղ պատահում են նաեւ անհարթութիւններ. «Շողենաւր սուլելով և անքաշով միշտ լողում էր առաջ, որը կանց առաւ...» կամ՝ «Մայրենի լեզուն, որ անարդուած և հալածուած էր և որը այնքան վնասում էր հայերի կուլտուրական առաջադիմութեան, սկսուեց աւանդուել նորաբաց զգրոյցներում»:

Յարութիւն Թումանեան. «ՆՈՒԱԳՆԵՐ», 78 եր. գ. 30 կ. Թիֆլիս, 1902 թ.

Ժամանցի համար կարելի է կարգաւ պ. Յարութիւն Թումանեանցի «Դալի-Մահրասա» պատմական պօէմը, որ ներշնչուած է համակրելի զաղափարով և կարգացում է թեթեւ կերպով:

Այդ պօէմը տպուած է պ. Թումանեանի «Նուագներին» երկրորդ բաժնում: Առաջին բաժնում տպուած են մի շարք քնարերգական ոտանաւորներ, որոնք սակաւ բացառութեամբ («Երբ ժպտում էր ուրախ, զուարթ», «Ծաղկոց մտայ» և «Աւերակների մէջ») լուի յանգաւոր դատարկաբանութիւններ են, թէև պ. հեղինակը համոզուած է, որ «մեր ազգը» «երկար պարեր» «բերան արած՝ կ'երգի» իր «սիրոյ երգերը»:

Խնդհ ազգ:

Տ. Յ.

Յարութիւն Թումանեան. «ՄՈՒՄԱ». Պատմական պօէմ. նուագ առաջին. 40 եր. գ. 20 կ. Թիֆլիս 1902 թ.

Պ. Յարութիւն Թումանեանը (պէտք է տարբերել պ. Յովհաննէս Թումանեանցից) այն հեղինակների թւին է պատկանում, որոնք «զրեղացաւով» են բռնուած:

«Պատմական պօէմներ» է, որ թխում է մեր «պօէտը»:

Սակայն վերջին «Պատմական պօէման», «Մուսան», աչքի է ընկնում նրա միւս պօէմների մէջ:

Այս նոր պօէմայում պ. Յար. Թումանեանն անվերջ չեղումներ է անում ձ Լձ Բայրըն՝ իր անձնական հաշիւները մաքրելու համար այն անձանց հետ, որոնք երբ և իցէ աշխատել են ապացուցանող, որ ինքը բանաստեղծ է, այլ միմիայն ոտանաւորներ թխող:

Թէ որքան արդար և իսկապի են «պօէտի» յարձակումները՝ կարելի է եզրակացնել նրանից, որ նա «թերու» է անուանում Գէորգեան ձեմարանի ամբողջ դասընթացը և այնուհետև Մոսկուայի համալսարանը աւարտած մի քննադատի, որովհետև այդ քննադատը յանդիման է աննպաստ կարծիք յայտնել նրա (պ. Յար. Թումանեանի) ոտանաւորների մասին:

Տ. Յ.

Կ. Ստեփանեան. «ՍՐՏԻ ԽՈՐԲԵՐԻՑ». Բանաստեղծութիւններ, 30 եր. գ. 10 կ.
Թիֆլիս 1902 թ.

Պ. Կ. Ստեփանեանի զրքոյկը աւելի ճիշտ կը լինէր ա-
նուանել «Տղիսութեան խորքերից»:

Պ. Կ. Ստեփանեանի Արազը «հրաբորբոր» է, նրա գերեզ-
մանի վրայ յինչու է ոչ թէ «հաղաթումը», այլ «թմբահող», երբ
նրա թռչունները երգում են, լսում է ոչ թէ դայլայլիկ, այլ
«դայլայլեղ» (որովհետեւ բանաստեղծին հարկաւոր է յանդ «տեղ»
խօսքին), իսկ երբ մարդիկ քնում են, տիրում է ոչ թէ լուսթիւն,
այլ «լուս»:

«Մարդկութիւնը քուն է մտել,
Լուս է տիրում ամեն տեղ.
Թռչունները բուն են մտել,
Էլ չէ լսում դայլայլեղ»:

Տ. Յ.

Մաքսիմ Գորկի. «ԱՄՍՅԻ ԴԱՃՏՈՒՄ». Թարգմ. Մարգիտ Մ.—Իսահակեան. 31 եր.
դիւր 5 կող. Ալեքսանդրապոլ, 1902 թ.

«Ի՞նչ ենք մենք այսօր ուտելու և որտեղ ու լինչպէս», —
ասում է «Ամայի գաշտում» պատմուածքի հերոսներից մէկը:

Ընթերցողներից նրանք, որոնք սովոր են ասին օր ճաշել,
գուցէ չը գիտեն, իսկ եթէ գիտեն, անշուշտ յաճախ մոռանում
են, որ աշխարհումս, նոյն իսկ քաղաքակիրթ երկիրներում կան
բաղմաթիւ մարդիկ, որոնք առաւօտեան հարց են տալիս իրանց,
թէ արդեօք ի՞նչ են ուտելու այդ օրը, և չեն կարողանում պա-
տախանել այդ հարցին ոչ թէ այն պատճառով, որ այդ կա-
խում է իրանց ծնողներից, իրանց տնտեսուհույ կամ խոհարա-
րից, այլ որովհետեւ ոչինչ չ'ունեն ուտելու, որովհետեւ քաղցիւր
նրանց համար կանոն է, իսկ ուտելը բացառութիւն:

Եւ սակայն նրանք էլ մեղ պէս, ամեն օր ճաշողներին պէս
բանական արարածներ են: Նրանք էլ սովոր են գտնել և ընդու-
նակ են զգալ: Նրանք էլ գիտեն եզրակացութիւններ անել,
օրինակ, թէ «քարթու հացը աւելի կշտացնող է, քան փափուկը,
որովհետեւ քարթու հացի մէջ ջուր քիչ կայ» և ուրիշ շատ ու-
շատ այդպիսի փիլիսոփայական եզրակացութիւններ, որոնք
վերջ ի վերջոյ մեծ փափախութիւններ են մտցնելու աշխարհիս
երեսին:

Մաքսիմ Գորկին իր հինգ մատի պէս ճանաչում է այդ
քարթու հացի արժանաւորութիւնները գնահատողներին, այդ

մտածող ու զգացող «չիլիաբներին», այդ БОСЯКЪ-ներին, և իր զրուածքներով տաղանդաւոր կերպով վերարտադրում է նրանց վարք ու բարքը, նրանց թշուառութիւնը և այդ թշուառութիւնից յառաջացող արատները, նրանց մտածմունքներն ու զգացմունքները, որոնք զործեր են դառնալու մօտիկ անպաղաջում: Խոր հոգեւրանի աչքով նա տեսնում է նրանց մէջ վաղանք, որ սճիրներ է զործում, և մարդը, որ կարող է հրաշքներ զործել:

Թարգմանութիւնը անաջող է: «Առջևում, հորիզոնում,— գրում է թարգմանիչը,— բռնում էին ինչ որ կերպարանքներ...» (Սրիմի լիոնների մասին). «Սայլի սուր ճոխնչը, որ մըրդեր է տանում...» «Մի սուրբ ոչխար». «քնել հրապարակի վրայ...» «Պէտք է նրան (պառկած մարդուն) ձեռք տալ, բայց մենք կ'ուսենք նրա այն ամենը, ինչ որ կը գտնենք»: «Մեռելային—խաղաղ էր ամեն ինչ դաշտում...» «Ի՞նչպէս քեզ» (какъ тебѣ?):

Տ. Յ.

Անտոն Զեյսով. «ԴիՄԱՆ», Թարգմ. Յարութիւն Եսայիտն, 12 եր. գիրք 5 կող. Թիֆլիս 1902 թ.

Պետտիգորովը չափ հարուստ է և փոքր ինչ բարեկործ: Այդ բաւական է, որ «ինտելլիգենտները» քծնեն նրա առաջ:

Դիմակահանդիսի ժամանակ Պետտիգորովը զիմակաւորուած և հարբած՝ սաստիկ անվայել է պահում իրան, անկարգութիւններ է անում և վիրաւորում է «ինտելլիգենտներին»:

Կանչում են ոստիկանական պաշտօնեային, ուղում են զուրա քչել այդ ամբարտաւան զիմակաւորին, արձանագրութիւն են կազմում, ստորագրում են... Բայց յանկարծ այդ ամբարտաւանը հանում է երեսի զիմակը, և ամենքը տեսնում են, որ նա միլլիօնատէր՝ Պետտիգորովն է... Ընդհանուր չփոթութիւն և քծնումն...

«Ինձ ձեռք տուեց հրաժեշտի ժամանակ», ասում է «ինտելլիգենտներից» մէկը,—նշանակում է, որ չէ բարկացել...»

Պատմաւածքը դրած է Չեխովին յատուկ տաղանդով: Թարգմանութիւնը վատ չէ:

Տ. Յ.

Վ. Մ. Գարշին. «ԱՂԴԱՆՇԱՆ» թարգմանութիւն ռուսերէնից. 16 եր. գ. 2 կ. Բազու 1902 թ.

«Աղղանշանը» („Сигналъ“) Գարշինի ամենայաջող պատմութեաներից մէկն է և կրում է նրա համակրելի տաղանդի կնիքը:

Այդ պատմութեան արդէն մի անգամ թարգմանուել է հայերէն: Շատ կարելի է, որ այս գրքոյը նոր թարգմանութիւն չէ, այլ հնի արտատպութիւն:

Թարգմանութիւնը բաւական յաջող է:

Տ. Յ.

Գիւլի դը-Մօպասան. «ՀԱՅՐ ՄԻՆՈՆԸ», թարգմ. Ա. Տ.-Պ. 15 եր. գինը 2 կոպ. Բազու 1902 թ.

Պատմութեան նիւթը վերցրած է ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակից:

Ֆրանսիացի մի ծերուկ, «Հայր Մինոն», զաղանի սպանում է գերմանացի զինուորներին, ի վերջոյ բռնուում է և մահուան պատժի ենթարկուում:

Պատմութեանը, ինչպէս Մօպասանի երկերի մեծ մասը, զըրուած է խտացած, զօրեղ և մույլ ոճով:

Թարգմանութիւնը վատ չէ, թէև մէջը պատահում են անհարթութիւններ, որոնք բացատրում են թարգմանչի անփորձութեամբ, օրինակ պ. Ա. Տ.-Պ. կարծում է, թէ հայերէն է այսպիսի մի նախադասութիւն. «Ծաղկիներն անուշահոտութիւնը խառնում է բաց ախոռների ծանրաշունչ հոտի և զոլորչու հետ բորբոսնած աղբակոյտի, որի վրայ լիքը հաւեր քջուջ են անում»:

Տ. Յ.

Պրօֆ. Ի. Բերդնիկով. «ՆՈՐ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆԸ ԴԵՊՈՆԱՐԻՆ» թարգմ. Գէորգ Ալեքանեան. խմբ. Ս. Տիգրանեան. 121 եր. գինը 25 կ. Ալեքսանդրապոլ 1902 թ.

Պրօֆ. Բերդնիկովի գրքոյի թարգմանութեամբ լաւ գործի անաջող սկզբնաւորութիւն է գրւում:

Պ. Ս. Տիգրանեան շատ համակրելի միտք է յղացել տալ ընթերցողներին մի շարք հանրամատչելի իրաւաբանական գրքոյկներ:

Սակայն հանրամատչելի գրքոյկները պէտք է գրուած լինեն թեթեւ ու կենդանի ոճով և, եթէ ինքնուրոյն չեն, պէտք է թարգմանուած լինեն նոյնպիսի ոճով: Մինչդեռ պրոֆ. Բերդնիկովի գրքոյկը գրուած է ուս. պրոֆէսորների մեծամասնութեանը յատուկ անհոտ ու անհամ ոճով, որով կարելի է գրել միայն արձանագրութիւններ, և թարգմանուած է «ճեմարանական» ջերմոցային ոճով, որի արժանաւորութիւնը կանոնաւորութիւնն է, իսկ պակասութիւնը՝ խօսակցական լեզուին յատուկ կենդանութիւնից զուրկ լինելը:

Թարգմանութեան պակասութիւններից մէկն էլ սարկականութիւնն է, որ հասնում է այն աստիճանի, որ ուսուց. безопасность բառը «անվտանգութիւն» է թարգմանած, մինչդեռ «անվտանգութիւն» կը նշանակէ ոչ թէ ապահովութիւն, այլ վտանգաւոր չը լինելը:

Այն էլ պէտք է նկատել, որ գիտական բառերի թարգմանութիւնը տեղ-տեղ անյաջող է, տեղ-տեղ էլ հակասական (նոյն բառը երկու տեսակ է թարգմանուած): Աչքի է ընկնում մասնաւորապէս процессія բառի սխալ թարգմանութիւնը, որի չնորհիւ գրուածքի իմաստը չփոխւում է. «արդիւում է կրօնական յուզարկաւորութիւններ (процессія) անել եկեղեցուց դուրս...» Յուզարկաւորութիւն կը նշանակէ միմիայն похоронная процессія.

Մոտացայ ասել, որ պրոֆ. Բերդնիկովը լուսարանում է հարցը յետադիմական տեսակէտից:

Տ. Յ.

Պ. ԴԱՂԲԱՇԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ԱՌԹԻՒՅՈՒՆ *).

Պ. Դաղբաշեանը մեր գրախօսութեան գէտ նրա ուսուցչական երկն բառարանի մասին («Մուրճ» 1902 թ. սեպտեմբեր) տպել է մի պատասխան («Մուրճ», հոկտեմբեր), որը մենք առանց ուշադրութեան կը թողնէինք, եթէ «Մուրճի» ընթերցողները բոլորն էլ չեղուային և բառարանագրական հարցերին լաւ ծանօթ լինէին և պ. Դաղբաշեանի «Պատասխանը» կարգադիւս՝ ուշի ուշով նրան համեմատէին մեր գրախօսութեան հետ Բայց քանի որ այսօր էլ չէ լինում, պ. Դաղբաշեանի պատասխանը ընդունակ է

*) Խմբագրութիւնս մինչև այժմ անկարող եղաւ տպել այս յօդուածը, որ մօտ երկու ամիս առաջ է գրուած: Ծ. Խ.

չատ չատերին մսորեցնելու: Ուստի և մենք ստիպուած ենք մեր գրախօսութեան պատիւը պաշտպանել:

Նախ խօսինք պատասխանի մի քանի վիճարանական յատկութիւնների մասին:

Պ. Դաղբաշեանը լատ. չէ վարուում նրանով, որ չէ յայտնում, թէ իր պատասխանի մէջ չօչափում է մեր գրախօսութեան միայն այն կէտերն ու օրինակները, որոնք ինքը սխալ է համարում, իսկ ինչ որ ուղիղ է համարում՝ նրանց մասին լուում է: Նա այս չէ յայտարարում, և ընթերցողին համոզելու համար, թէ ինքը աղնուաբար հրապարակապէս ընդունում է մեր գիտողութիւններից իրան ուղիղ թուած կէտերն և՛ նա յիշում է հինգ հատ ըառ, որոնց մէջ ինքը սխալուած է եղել բառարանում, մենք ուղղել ենք, և ինքն ընդունում է մեր ուղղածը:

Այդ բառերն են՝ «Ժպիրհ», «խոչընդոտ», «ներգոյական», բառերի ուղղագրութիւնը, «ТОРГЪ» բառի նշանակութիւնը, «հաւատադրութ» բառի աւելորդ գործածութիւնը: Դուրս է գալիս, գտնէ պ. Դաղբաշեանը հաւատացնում է ընթերցողին, որ մեր 16 երես գրախօսութեան մէջ միայն հինգ ըառի մասին մենք ուղիղ գիտողութիւն ենք արել, իսկ մնացածներում... սխալուել ենք կամ բժախնդրութիւն ենք արել: 16 երեսում միայն հինգ բառ ուղիղ: Սա խօ խայտառակութիւն է:

Բայց մի խորամանկութիւն կայ այստեղ: Պ. Դաղբաշեանը հրապարակաւ 5 բառի վերաբերմամբ մեր գիտողութիւնն ընդունելով՝ այնուհետև լռելեացն կուլ է տալիս մեր բազմաթիւ ու կարեւոր գիտողութիւնները նրա սխալումի այս կամ այն պակասութեան մասին: Օրինակ՝ մենք յայտնել ենք, որ անհրաժեշտ էր բառարանից դուրս ձգել՝ մաքուր հասարակութեան ու գրականութեան մէջ ընաւ չը գործածուող անսլարկեշտ և անվայել բառեր (օրինակները ցոյց ենք տուել երաններով)։—յայտնել ենք և ապացուցել օրինակներով, որ պ. Դաղբաշեանը բազմաթիւ օտարազգի բառերի առաջ չէ դնում ցուցում նրանց օտարազգի լինելու մասին, և որ այս անհետևողութիւնը մոլորութեան մէջ կը ձգէ բառարանը գործածողին։—յայտնել ենք և ապացուցել, որ պ. Դաղբաշեանի բառարանը մի անսխալում, անհետևողական աշխատութիւն է նրանով, ոչ որ բացատրական է և ոչ թարգմանական, այլ մի խառնուրդ, որ վատ է աղղում բառարանը դորձ ածողի վրայ։—յայտնել ենք և օրինակներով ցոյց տուել, որ պ. Դաղբաշեան ի չարն է դորձ գնում զբաբար և նոր շինուած բառեր ու գրաբար ձևեր, որոնցից կարելի էր շատ անգամ խոյս տալ։—յայտնել ենք և ապացուցել, որ պ. Դաղբաշեանի բառարանը պարունակում է անծիշտ, անորոշ բա-

յատարութիւններ լեզուաբանական տեսակէտից—և այս բոլորի մասին և ոչ մի խօսք չէ տառամ պ. Դաղբաշեանը:

Այս լատ. չէ: Նա կամ պէտք է հրապարակաւ ընդունէր և՛ այս նկատողութիւնները, ինչպէս ընդունել էր այն հինգ բառը, կամ պէտք է չընդունէր ու հերքէր, ինչպէս վարուել է մեր չափ նկատողութիւնների վերաբերմամբ:

Լատ. չէ վարուում պ. Դաղբաշեանը և հերքելու մեթօդով:—Մեր գրախօսութեան մէջ մենք ոչ թէ պատահական բառերի վրայ էինք կանգ առել, ոչ թէ բառեր քննադատել, այլ բառաբանի սխառմի պակասաւոր կողմերը.—երեք պակասաւոր կողմ ռուսերէնի բաժնում և բազմատեսակ պակասաւոր կողմեր հայերէնի բաժնում, և մեր դատողութիւնները բացատրելու և ապացուցանելու համար բերել էինք ամեն մի պակասաւոր կողմի համար մի քանի օրինակ: Վերջն էլ աւելացրել էինք, թէ մենք նայել ենք բառարանից հաղիւ մի քառասուն երես (այսինքն՝ սուղում երկու պրակներէ հաղիւ եօթներորդ մասը), և մեր նկատած բոլոր օրինակներն էլ չենք բերել: Ուրեմն մեր նկատողութիւնները հերքելու երկու ճանապարհ կար.—կամ պէտք էր հերքել մեր սկզբունքները իբրեւ սխալ, կամ՝ մեր սկզբունքները ուղիղ ճանաչելու դէպքում՝ պէտք էր մի առ մի հերքել բոլոր օրինակները, որոնք բերուած էին իբրեւ ապացոյց, թէ այս-ինչ սկզբունքը չէ գործադրուած:

Բայց պ. Դաղբաշեան այլապէս է վարուում. նա մեր բերած օրինակներից մէկը կամ երկուքը իրենաւարի «հարքելով»՝ հերքած է համարում և ամբողջ սկզբունքը Օրինակ, մանք իբրեւ սկզբունք տակ էինք, թէ Ախալքեմիական բառարանում եղած բոլոր բառերը չը պէտք է զետեղուէին պ. Դաղբաշեանի բառարանում. պէտք էր դուրս ձգել՝ ինչ որ բոլորովին հնացած է, ինչ որ մի յետ ընկած գաւառում գործածական է, և այլն: Իբրեւ օրինակ այսպիսի անելորդ զետեղում բառերի՝ բերել էինք браница, гоить, гуня, варовина (4-րդ նշանակութիւնը), барабанная шкура, богатство (երրորդ նշանակութիւնը): Պ. Դաղբաշեանը մեր բերած 6 օրինակից միայն մէկն է պաշտպանում—«барабанная шкура» հայհոյական դարձուածքը—և զրանով հերքում է մեր սկզբունքն՝ ասելով «բազմաթիւ հնացած բառեր ու գաւառաբանութիւններ չը կան մեր բառարանում»:

Մենք իբրեւ պակասութիւն նկատել ենք պ. Դաղբաշեանի բառարանում՝ թարգմանական բառերի՝ կուտակումը մի թարգմանելի բառի դէմ, յոյց էինք տուել այդ պակասութեան վնասները և «հարիւրներից» բերել էինք իբրեւ օրինակ всеславный, веревка, беременная, ажурный, бойкий, гнусный,

заглохнутъ բառերի կազմութիւնը: Պ. Դաղբաշեանը ի նկատ է տանում այս բառից միայն երկուսը, «հերքում է»—և մեր ամբողջ նկատողութիւնը զրանով ոչնչացնում: Կարծում ենք պարզ է, որ այս կերպով չեն հերքում հակառակորդին:

Լաւ չէ վարւում պ. Դաղբաշեանը և նրանով, որ բանա-կուի մէջ գիտում է յեղաշրջումների: Բերենք մի-երկու օրի-նակ: Պաշտպանելով իւր գործը զրած՝ ռուսերէն բառերի կր-ճատ գրելու սխառնք և յայտնելով, որ այդ արեւ է միմիայն տեղ խնայելու համար, «ամենին ուշադրութիւն չը դարձնելով բառի լեզուաբանական և քերականական կազմերի վրայ»՝ նա աւելացնում է. «Յամենայն դէպս պ. Ստ. Մալխասեանի առա-ջարկութիւնը այլ կերպ վերոյիշեալ բառերը բաժանելու, այն է. добав|а, добав|ение... կապիտ սխալ է սողադարձութեան կանոնների դէմ, (см. Гротъ, Правописаніе, стр. 98, изд. 13-ое)»: Այնպէս է գուրազալիս, որ մենք զեռ ծանօթ չենք սողա-դարձի կանոններին և այս տեսակէտից կապիտ սխալ ենք ա-նում, որին իբրեւ ապացոյց՝ մեզ դէմ է անում պ. Դաղբաշեանը Գրօտի Ուղղագրութեան ձեռնարկը և երեսը: Այն-ինչ հէնց նոյն Գրօտի ձեռնարկը դեռ 10 տարի առաջ մենք յիշել ենք մեր «Գրարարի համաձայնութիւնը» զասացրում, իբրեւ մինը այն ազգիւրներից, որոնց հետեւ ենք արհուրթեան և աւագա-նութեան կանոնները կազմելիս («Գրար. համաձ.», եր. 174, ծանօթ.):

Պ. Դաղբաշեանի այս վարմունքը բացատրելու համար բերենք մեր գրախօսութիւնից մի քանի տող. «Սնհասկանալի է մնում, թէ ինչ սխառնում է բառը անջատում երկու մասերի. ոչ միևնոյն խմբի բառերի մէջ անտարբեր կրկնուող անդամն է անջատուած, և ոչ բառի լեզուաբանական արմատը... Օր. ինչ-չու վերը բերուած բառը բաժանուած է до|бава հայն, և ոչ թէ добав|а, добав|ение... կամ զոնէ доба|ва, доба|вление: Ի՞նչ խորհուրդ կար բաժանել би|ИТИКЪ... և ոչ бинт|ИКЪ... (կամ զոնէ бин|ТИКЪ)»: Ուրեմն մեր խօսքը սխառնի բացա-կայութեան մասին է բառերի մասերը բաժանելու մէջ և ոչ թէ սողադարձի: Քանի որ տեղ խնայելու համար է այս կրճատումը, ինչպէս ասում է ինքը պ. Դաղբաշեանը, ինչպէս նկատել էինք և մենք, և քանի որ «ամենին ուշադրութիւն չէ դարձուած բառի լեզուաբանական և քերականական կազմերի վրայ», ինչ-պէս խոստովանում է պ. Դաղբաշեանը, ինչպէս նկատել էինք և մենք—ապա բնական էր սողանել добав|а, бинт|ИКЪ բաժա-նումը, որով տեղի առելի խնայողութիւն կը լինէր: Այս կրճա-տումը, որ մենք առաջարկել էինք (добав|а, бинт|ИКЪ), ունէր

բացի գրանից և մի ուրիշ լաւութիւն—դրանով այդ բառերի լեզուաբանական արմատն է բաժանուում, այսինքն նրա մէջ կայ որեւէ սխառութեամբ։ Բայց որպէսզի այդ բաժանումը տողադարձի տեսակէտից խորթ չը թւար՝ ամենք զրել էինք և ուրիշ բաժանում՝ համաձայն տողադարձի կանոններին—զրել էինք՝ «կամ զոնէ доба||ва, доба||вление... կամ զոնէ бин||тикъ»։ Ահա այս երկրորդ, տողադարձի կանոնով մեր արած բաժանումը պ. Դադրաշեանը մէջ չէ բերել, որպէսզի բնութեցողներին մոլորութեան մէջ ձգէ, իբր թէ մենք տողադարձի կանոններին անգամ անձանիթ ենք։—(Տողադարձի կանոնները այդպէս պաշտպանող պ. Դադրաշեանին յիշեցնելու ենք մեր կողմից, որ ինքը տողադարձի կոպիտ սխալ է արել՝ бин||тикъ, бин||нто-вание... բաժանելով, և ստիպուած ենք նորան ցոյց տալ նոյն Գրօսի ուղղագրութեան նոյն 98 երեսը (8-րդ տպագրութեան), 5-րդ յօդուածը, որտեղ աւանդուած է երկու բաղաձայններ անջատելու կանոնը և բերուած է вин—ты,—ապա ուրեմն бин||тикъ»։

Մի ուրիշ օրինակ։ Մենք նկատել էինք, որ պ. Դադրաշեանի բառարանում գործ են ածուած օտարաբան և անհասկանալի բառեր, և բերել էինք մի քանի նմուշներ։ Պ. Դադրաշեան այս առիթով գրում է. «պ. Ստ. Մալիւ. մեր բառարանում օտարաբան և անհասկանալի բառեր ևս դաւել է։ Դոքա են արանքոհնակ, արանքոհնակաւոր, հեց, քաղցրիտ, աքեթենի, ծս(յ)լ, յամրուկ»։ Այնուհետև պաշտպանելով արանքոհնակ բառը, իբրև Ղազարի գաւառում գործածուող բառ՝ բացագանչում է միւսանկրի մասին. «Ես լինչ մեղաւոր եմ, որ պ. Ստ. Մալիսեանին հեց, ոգորենի, աքեթենի, ծս(յ)լ, յամրուկ, քաղցրիտ գրական և յաճախ գործածական բառերը անհասկանալի են»։

Մի շատ սղեղ խաղ է խաղացել այստեղ պ. Դադրաշեանը՝ իրան արգարացնելու և մեղ դարձեալ իբրև սղէտ ներկայացնելու համար։ Բանն այն է, որ բացի արանքոհնակ, արանքոհնակաւոր և հեց բառերից միւս օրինակները պ. Դադրաշեանը չէ ներկայացրել այնպէս՝ ինչպէս որ կան իր բառարանում և ինչպէս որ մենք էլ բերել էինք. այլ ուղղել է, մեղմացրել է սուս ու փուս, և արդէն ուղղուած ձևերը բերում է՝ իրան արգարացնելու և մեղ յանդիմանելու համար, առանց մի բառով զուլայացնելու ընթերցողին իր արած փոփոխութեան մասին։ Այսպէս՝ նրա բառարանում տպուած է և մենք բերել էինք՝ «յամրուակը».—իսկ պ. Դադրաշեանը ներկայացնում է այդ բառը «յամրուկ» ձևով.—մենք բերել էինք «ծսլ».—պ. Դադրաշեանը գրատել է «ծս(յ)լ»։ մենք բերել էինք «քաղցրիտ օշանակ».—պ. Դադրաշեանը յիշել է միայն «քաղցրիտ».—մենք բերել էինք «սղորե-

նու աբեթենի».—պ. Դաղբաշեանը բերել է «սգորենի, աբեթենի»։ Դուրս է գալիս, որ բառարանից մեր բերած բառերը «ծով, յամրուակը, քաղցրիս օշանակ, սղորենու աբեթենի» յիրաւի անհասկանալի են բոլոր հայ մարդկանց համար, որովհետեւ զրանք գոյութիւն չունին, բայց և այնպէս պ. Դաղբաշեանի մի ձեռնածութեամբ մենք ենք մեղաւոր զուրս գալիս, որ զրական և յաճախ գործածական (?) բառեր չենք հասկանում։

Բայց ինչն էր ստիպում պ. Դաղբաշեանին զիմել այս տղեղ միջոցին, քանի որ նա կարող էր հեշտ միջոցով ազատուել՝ յայտարարելով թէ «յամրուակը, ծով, սղորենի» ձևերը տառախաղների հետեանք են։—Մի շատ հետաքրքրական հանդամանք, որ արժէ ընթերցողներին հաղորդել. «սղորենի» ձևը պ. Դաղբաշեանը չէր կարող յայտարարել առաջախաղ, որովհետեւ ինն անգամ՝ դործ է ամել միմեանց յետևից (եր. 511). իսկ այդ սղորենի բառը հնարել է ինքը պ. Դաղբաշեանը, և հնարել է՝ սղորենի բառից, սրա միջի գ զիբը սխալմամբ ղ կարգացած լինելով։—Տգիտութեան այս խաղատաղաւթիւնը պարտուկելու համար պ. Դաղբաշեանը ընտրել է վերոյիշեալ միջոցը։

Լաւ չէ վարւում պ. Դաղբաշեանը և նրանով, որ ալլայլում է մեր առածները և մեզ բռնի կերպով վերադրում է այնպիսի հայեացքներ և մտքեր, որ մենք չունինք և որոնց գէտ, ընդհակառակն, հէնց մենք կուուակենք։ Դարձեալ բաւականաճանք երկու օրինակով։

Պ. Դաղբաշեանը սեղ կոչում է «գլեհկարանութեան սխերիմ թշնամի», բռնում է մեզ հակասութեան մէջ, որ զործ ենք ամել «ոսո անոք» դարձուածքը, հեղինակով կոչում է մեզ զբարարապէս և այնուհետեւ ասում է. «Թող չը զարհուրի պ. Սա. Մ. այգպիսի բառերից։ Ռամկական, ժողովրդական և դաւառական բառեր զործ են ամում մեր բոլոր գրողներն և թարգմանիչները»։ Այսպէս է մեզ ներկայացնում ընթերցողներին պ. Դաղբաշեանը։ Բայց ահա մենք ինչ հայեացքներ ենք յայտնել մեր գրախօսասութեան մէջ։ «Պ. Դաղբաշեանը ի չարն է զործ գնում զրաքար և նոր չնուած բառերը, զրաքար ծեւեր կայն, որոնցից կարելի էր շատ անգամ խոյս տալ»... «Պ. Դաղբաշեանը կամեցել է կենդանի ժողովրդական լեզուից բառեր վերցնել իր բառարանի համար։ Միտքը գովելի է»... «Պ. Դաղբաշեանը ծայրայեղութիւնների մէջ է ընկնում՝ աւելորդ տեղը զրաքար բառերի եւ դարձուածքների հետ դործածելով զոհնկաքանութիւններ և օտար բառեր» (եր. 196)։ Մենք դատապարտել ենք զբարբառ բառերի և դարձուածքների անտեղի դործածութիւնը այժմեան մեր գրական լեզուի մէջ (և այս մասին բոլորովին

լուել է պ. Դադրաշեանը)։ զատապարանկ ենք և գործածութիւնը «այնպիսի գահիկի և օտար բառերի, որոնց չէ կարող գիտնալ նորը ճաշակը, և այն՝ երբ ամենեկին հարկ չը կայ այդպիսի ծալ-րայեղ միջոցի գիմելու»։ Կենդանի ժողովրդական լեզուից բա-սեր վերցնելու միտքը գտնել ենք սկզբունքով, բայց պախարա-կել ենք պ. Դադրաշեանի անճաշակութիւնը և լեզուաբանական հոտատութիւնից գուրկ լինելը, որ չէ կարողացել որոշել, թէ ինչ բառ կարելի և հարկաւոր է վերցնել և ինչ բառ չէ կարելի։ Ահա այս մեր միտքը պ. Դադրաշեանը այլայլել է վերոյիշեալ կերպով և մեզ բողբոջելն ուրիշ հայեացքի և ճաշակի տէր է ներկայացրել ընթերցողներին։

Պ. Դադրաշեանը յայտնում է, իբր թէ Նորայր Բալզան-դացին և Հայր Քաջունին իբրեւ բառարանագիրներ՝ անսխալա-կան են մեզ համար։ Այդպիսի բան մենք ոչ ասել ենք, և ոչ մտքերովս անցել է։ Նորայրի բառարանի մասին սենք առիթ չենք ունեցել կարծիք յայտնելու. բայց պ. Աբ. Յովաննիսեանի բառարանը քննելիս՝ մենք անցողակի կերպով մի-եքիւս նկա-տողութիւն ենք արել Նորայրի պակասութիւններին մասին, և պ. Դադրաշեանը, որ այնքան լաւ ուսումնասիրել է մեր այդ քննութիւնը, չէր կարող չը նկատել, որ Նորայրի բառարանը անսխալական չէ մեր աչքում։ Իսկ հ. Քաջունու բառա-րանի մասին ունիւնք դրած համառօտ քննութիւն («Արձա-դանք» 1891, №-ը չենք յիշում). այնտեղ պ. Դադրաշեանը կը տեսնէ, որ հ. Քաջունու բառարանն էլ անսխալական համարե-լուց մենք չառ հեռու ենք։ Մենք այս երկու հեղինակները յի-շեցրել էինք պ. Դադրաշեանին՝ իբրեւ քարեխղճութեան օրի-նակ (որ բնականում է և՛ պ. Դադրաշեանը՝ Նորայրի բառարա-նը կոչելով «անպայման բարեխիղճ, լուրջ, գնահատելի բառա-րան»)։ Իսկ որ նրանք ունին չառ պակասութիւններ և չառ սխա-լական են, այդ մենք գիտենք և աւելի յաւ. քան պ. Դադրա-շեանը։ Վերագրել մէկին մի միտք կամ կարծիք, որպիսին այդ անձը ոչ յայտնել է և ոչ ունի, աններելի վարմունք է։

Դառնանք այժմ պ. Դադրաշեանի հերքումները մի առ մի քննելու։

Բոլոր նրա հերքումների մէջ օրինաւոր են հետեւեալները.— պ. Դադրաշեանը սպաւորացել է, որ «զեղծ», «հրահանք» սպա-րանական սխալներ են բառարանում և ոչ թէ աստատաւորներ, ինչպէս մենք ենթադրել էինք. սպաւորացել է, որ «զերեզմանոց» գրութիւնը օրինաւոր է (թէպէտ դարձեալ նախընտրելի է զե-րեզմանոց ուղղագրութիւնը)։ Բայցի սրանից՝ հաւատում ենք պ. Դադրաշեանին, որ «կտրիճ ատամ», «պղպճակ» և «յարդուս»

(=հարթում) ձևերը ապարանական սխալներ են, թէպէտ «ինքր անկարող է ապացուցանել»։—Նրա բոլոր մնացած փաստարանութիւնները անհիմն են և սխալ։

«Барабанная шкура» «ռուս գրական լեզուի մէջ խոստ գործածական զարժուածք» չէ. նա է և մնում է զարժեալ գաւառաբանութիւն, չր նայելով որ «Воскресенье» վէպի մէջ գործ է ածուած (գոծհիկ կնոջ բերանում)։ Պ. Դաղբաշեանի թարգմանութիւնը—«փուչ, յիմար կին», *եթէ ճիշտ էլ լինէր, **) այնուամենայնիւ կը լինէր նրա փոխաբերական, անկենդան նըշանակութիւնը. մինչդեռ բառացի նշանակութիւնը «թմբուկի կաշի», ինչպէս թարգմանել է Տ. Յովհաննիսեան, աւելի պատկերաւոր և ուժեղ է, և ամեն մի կարգացող կը հասկանայ, որ «թմբուկի կաշին» իրբն անարգական խօսք է գործ ածուած։ Վերջապէս սխալում է պ. Դաղբաշեան, թէ հայերէն «թմբուկի կաշի» հայհոյանք չը կայ։ Արարատեան նահանգում գործ են ածում հայհոյական մարդիկ «զհոլի կաշի»։

Պ. Դաղբաշեանը ընդունել է, որ բառերի կրճատումն արել է՝ «ամենեկին ուշադրութիւն չը զարձնելով բառի լեզուաբանական և քերականական կողմերի վրայ»։ Եւ եթէ սրա վրայ աւելացնենք այն անուրանալի երևոյթը, որ «տեղ խնայելու» նպատակին էլ խելացի կերպով չէ ծառայեցրել նա այս կրճատումը, ապա բառացի դուրս կը գայ այն, ինչ որ մենք ասել էինք այս մասին մեր գրախօսութեան մէջ։—Իսկ որ կրճատումը չափ զժուարացնում է բառ փնտռելը, սա ապացոյցների կարօտ չէ։

Акклиматизация, Амфора բառերի մասին պ. Դաղբաշեանը զուր է ճիշ թափում և մի սխալից միւս սխալի մէջ ընկնում։ Փոխանակ զիմեւու Մէյերի Հանրապետական բառարանին (որ լեզուագիտական-մասնագիտական չէ) և Գրօտի Ուղղագրութեան (որի մէջ մեր ունեցած օրինակում Акклиматизация բառի ծագումը նշանակուած չէ), աւելի լաւ կը լինէր՝ պ. Դաղբաշեանը զիմէր հէնց նոյն Գրօտի Ակադեմիական բառարանին, որտեղ գրուած է չափ ճիշտ կերպով «Амфора (лат. отъ греческаго amphoreus), Акклиматизация (нѣм. отъ греческаго klima)»։ Իսկ որ պ. Դաղբաշեանը կարծում է, թէ բառի ծագումը իւր բառարանում նշանակուած է համաձայն նրա «պատմական ծագման», նայելով թէ սր ազգից են վերցրել ռուսները այս կամ այն բառը՝ այդ սխալ է և ցոյց է տա-

*) Ակադեմիական բառարանում գրուած է «пустая, вздорная женщина», որ չէ նշանակում «փուչ» յիմար կին»։

լիս, որ պ. Դաղբաշեանը ինքն էլ չէ հասկանում, թէ ինչ է անում իւր բառարանում: Այսպէս՝ նա նշանակել է *Аллияуія*՝ երբայեցիքէն, *Аллопатія*՝ յունարէն. մինչդեռ աշխարհին էլ յայտնի է, որ առաջին բառը ուսաներն ասել են ոչ թէ երբայեցիքէնից, այլ յունարէնից, իսկ երկրորդը ոչ թէ յոյներից (որոնց բառարաններում այս բառը չը կաւ իսկի), այլ եւրոպական նոր ազգերից, որոնք այս բառը ինչպէս և շատ հարիւրաւոր բառեր իրանք են կազմել յունական արմատներից:

Գալով պ. Դաղբաշեանի յայտարարութեան, թէ մենք չաւարաբար սխալուում ենք՝ սխալ համարելով յանկ, գրէթէ, ամէնուկարող, ցատկիլ, սայթառն և այլն ձևերը՝ պէտք է ասենք, որ պ. Դաղբաշեանը կատարեալ իրաւունք ունի այսպէս մեզ խայտառակելու՝ քանի որ հայերէնի ուղղագրութեան մէջ տիրող գիտական հիմքերն են՝ տպագրութիւնը և յանդգնութիւնը: Նրա քէֆն ուզել է այսպէս գրել—և այսպէս գրել է, ով է նրա ձեռքը բռնողը, եթէ մէկը նկատէ, որ սա սխալ է, իսկոյն մի ամանով ցիկս կ'ածէ նրա գլխին, և պրծաւ: Մենք դարմանում ենք, ինչո՞ւ պ. Դաղբաշեանը նոյն մէթոդով չէ վարուել նաև «գեղջ», «խոջնդոտ» և այլ բառերի վերաբերութեամբ. չէ որ դրանք էլ «անխորի» գրում են թէ՛ այդ ձևով և թէ՛ «գեղջ», «խոջնդոտ» ձևով—Ուրիշ կերպ կը լինէր բանը, եթէ պ. Դաղբաշեանը ծանօթ լինէր հայերէնի հնչիւնական օրէնքներին և հասկանար, թէ ինչ ասել է «բնդունուած ուղղագրական ձև». այն ժամանակ կը տեսնէր, որ ինքն է չարաչար սխալուողը, իսկ մենք շատ իրաւացի ենք արել մեր նկատողութիւնը: Որովհետև թէ՛ հնչիւնական օրէնքով և թէ՛ բնդունուած ուղղագրական ձևով՝ ճիշտ ձևերն են գրելթէ, ամենակարող. բնդունուած ուղղագրական ձևերն են՝ յանգ, ցատկիլ, սայթառն—Մեզ վրայ պ. Դաղբաշեան պարտք է դնում բացատրել, թէ «ինչո՞ւ պէտք է գրել խորհրդակցիլ, աշխատիլ, բաց ցատկիլ, բնկներ»: Մենք չենք առաջարկել առաջին երկու ձևերը (թէպէտ նրանք կանոնաւոր կը լինէին միջնադարեան գրաբարի ուղղագրութեամբ, ինչպէս և բնկիլ ձևը). մենք առաջարկել ենք գրել՝ քծնել, լինել, բնկնել, նոյնպէս կ'առաջարկէինք գրել՝ խորհրդակցել, աշխատել և այլն. այսինքն բոլոր երկրորդ (ևմ) և երրորդ (իմ) լծորդութեան բայերի անորոշ գերբայները գրել՝ «ել» վերջաւորութեամբ: Պատճառը բացատրել շատ երկար կը լինէր. (պ. Դաղբաշեանին հարկաւոր կը լինէր ծանօթացնել երրորդ լծորդութեան դարաւոր պատմութեան հետ, որ այսօր ահա անկարելի է). բառականմանք առաջարկելով պ. Դաղբաշեանին, որ քծն(ու)իլ, լինիլ, բնկնիլ ձևերը հոլովէ,—այն

ժամանակ դրանց «և» գիրը ինքն էլ կը տեսնէ (քծնելու, լի-
նելուց, ընկնելով և այլն)։

Պ. Դաղբաշեանը գրում է «աւիլ», «սանդուխտ», «որով-
հեան այս բառերը կենդանի ժողովրդի (ուրեմն լինում են և
մեռած ժողովուրդներ) բերանում այսպէս են հնչում, և այս
նչ պ. Ստ. Մալխասեան և ոչ էլ մի ուրիշ սք կարող է հերքել»։
Ինչու. հերքենք այս բանը, քանի որ ինքներս էլ ասել ենք, որ
պ. Դաղբաշեանը համբակներ ի նման սխալուել ու զրել է սան-
դուխտ։ Ընդհակառակը, մենք խորհուրդ կը տայինք պ. Դաղբա-
շեանին զրել նաև՝ «ծանտր», «մենծ», «հօքի», «թաքւոր» կամ
«թքեւոր», որովհետեւ ժողովրդի բերանում այսպէս են հնչում։
— Ցաւալի է արդարեւ պ. Դաղբաշեանի հերքելու եղանակը. —
նա ոչ թէ նպատակ ունի սպառնացանել իւր կարծիքի ճշմար-
տութիւնը, այլ մի կերպ զլուխը պրծցնել. մի տեղ՝ Առձեռն
բառարանն է նրա նկատուիլը, երբ սա է ձեռք տալիս, ուրիշ տեղ՝
ժողովրդի արտասանութիւնը, երբ Առձեռն բառարանը օգնու-
թեան կանչել է լինում։ Այսպէս վարուելով ամեն մի սխալ
ձև կարելի է օրինաւորել. բայց այսպիսի վարմունքին ասում
են յամառ սովեատութիւն։

Այսպիսի սովեատութիւն է անում պ. Դաղբաշեանը և
«ծննդական» բառի վերաբերութեամբ. նա գիմում է Առձեռն
բառարանի օգնութեան, որպէսզի ցոյց տայ, թէ այդ բառը նը-
շանակում է նաև՝ «որ պիտե ծնանի», և այս հօգօր վկայութեամբ
զինուած՝ յայտարարում է մինչև իսկ, որ մենք ենք սխալուել
կարծելով, թէ ծննդեան միայն ծնած, այսինքն աղատուած,
երկիայ բերած կին է նշանակում։— Թէ «ծննդական» բառը
ինչ է նշանակում՝ զրաբարում՝ այդ մենք չատ լաւ գիտենք
առանց կարօտութիւն ունենալու պ. Դաղբաշեանի և Առձեռն
բառարանի օգնութեան։ Բայց պ. Դաղբաշեանը կարօտութիւն
ունի իմանալու երկու ճշմարտութիւն. առաջին՝ որ նա կազմում
է բառարան ուսերէնից աշխարհաբար հայերէն, և երկրորդ՝
որ հարկւրաւոր բառեր կան, որոնք գոյութիւն ունին դրաբա-
րում էլ, աշխարհաբարում էլ, բայց տարբեր նշանակութեամբ։
Այս երկու ճշմարտութիւնների հիման վրայ՝ ծննդեան (և ոչ
զրաբար ծննդական) բառը նշանակում է՝ նոր ծնած կին—այս
է այս բառի նշանակութիւնը այժմեան դրական լեզուում և դաւա-
ռարարաւորում. — ուստի և նա իրաւունք չ'ունէր այս բառը
զնել ուսերէն беременная բառի պէմ, որ նշանակում է լով՝
յղի կին։

«Յղիութիւն, յղիանալ» ձևերը «նորածնութիւն» են. այս
խոստովանում է պ. Դաղբաշեանը։ Այսպէս էլ գիտենանք։

«Արանքոհնակ» բառը, որը պ. Դաղբաշեանը գործ է ածել «անճարացած»՝ բառական չէ որ զուտ թուրքերէն բարդ բառ է, (որ նշանակում է դաշտի չապիկ), բառական չէ, որ балахонъ բառի ճիշտ նշանակութիւնը չէ տալիս, (որովհետեւ балахонъ ընդհանրապէս վերնազգեստ է առանձին տարազի, և ոչ թէ լոկ աշխատանքի ժամանակ հաղնելու չապիկ), բառական չէ որ Դաղբաշի զաւառում էլ շատերին ծանօթ չէ (մեր հարցրած մարդկանցից երեքը ամենեւին չը գիտէին, մէկը գիտէր՝ արաբօհնակ ձևով),—նա չէ գրուած նոյն-իսկ չափերտների մէջ, ինչպէս պ. Դաղբաշեանը պայմանաւորուել էր վարուել գաւառական բառերի հետ։—«Խնջոյք տալ», «խնջոյք սարքել» օտարոտի են, որովհետեւ մի բաժակ թէյով էլ, մի-երկու ֆունտ մրգով էլ կարելի է ջուրը քաշել (օր. նոր զգեստի, պաշտօնի, առհասարակ ուրախաւիթ մի բանի), արդ մի բաժակ թէյը կամ մի քիչ միւրդ տալը «խնջոյք տալ» կոչելու համար հարկաւոր է առնուազն պ. Դաղբաշեանի չափ յանդուգն լինելը «Մաղարիչ առնելը» անպայման տղեղ է, որի փոխարէն լաւ կը լինէր պ. Դաղբաշեանի գիտնար և գործ ածէր զաւառական «Ջուրը քաշել», «Ջուրը վրադ» դարձուածքը։ Ինչու համար նրա բառարանի գործածողը պէտք է իմանայ Դաղբաշի մի փոքրիկ անկիւնում գործ ածուող արանքոհնակ թուրքերէն բառը (և դրանից պ. Դաղբաշեանի ձեռքով թիուած արանքոհնակաւոր բառը), իսկ ըստարանագիր պ. Դաղբաշեանը չը պէտք է իմանայ «Ջուրը քաշել», «Ջուրը վրադ է» հայերէն զաւառական դարձուածքը, որ գործ է ածուած Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Նոր-Բայազետի, մասամբ Աղէրսանդրապոլի զաւառներում, նոյնպէս և Տաճկահայաստանի մեծ մասում։

«Հեց» բառը այժմեան կենդանի լեզուում, ոչ գրականում և ոչ զաւառականներում, չէ գործածուած. ուստի պ. Դաղբաշեանի բառարանը գործածողների ամենամեծ մասի համար մնում է անհասկանալի, ինչպէս և ասել ենք մենք։ Եթէ սակայն պէտք էր այդ մեծած բառին յարութիւն տալ՝ ապա պէտք էր գործածել նրա բնութեւագոյն ձեր «խեց», ինչպէս գրում է Եղնիկը։ Յամենայն դեպս ընտրելի էր գործ ածել «անուի չըջանակ» հասկանալի բառը, կամ համանիչ մի զաւառական բառ (Այս նոյն բառը զուգայի նշանակութեամբ գործ է ածուած պ. Դաղբաշեանի բառարանում և եր. 147 բ. «Հեց կամ զուգա քաշելու համար»։ Գուցէ այստեղ այս երկու բառերը տարբեր առարկաների համար են գործ ածուած—չենք փնտում)։

Երեք գոհակաբանութիւնները պ. Դաղբաշեանը գործ է ածել բառարանի 81 երեսում. (մեր յօդուածում սխալմամբ

սպուռած էր 184, որից պ. Դաղբաշեան խորհմաստ եզրակացու-
թիւն է անում): Մենք ոչ «զարհուրում ենք ժողովրդական և
ոսմական բառերից» և ոչ խորչում ենք օտար լեզուի բառե-
րից, ինչպէս ասիթ էլ ունեցել ենք զրեւու: Մենք պահանջում
ենք, որ գոհակարանութիւն և օտարաւանութիւն չը գործա-
ծուեն այնտեղ՝ ուր, հարկ չը կայ: Այսպէս, աւելորդ գործ ածուած
գոհակարանութիւններ են «քօյու երկարութեամբ», «քօթակ»,
«քօթակի», «զարմազար» բարձրացնել, որոնք եթէ չը լինէին,
բառարանը կը չահուէր, և ոչ թէ կը փնասուէր: Հէնց նոյն 84-րդ
երեսում պատահում են «թրիկալ», «րմիալ», «րիսիալ», «ուռաթիկ»,
բառանչել, հարու տալ, փոնուս» դատաւարանութիւնները, «բու-
կեփալ», պարուսինեայ, կապետ, կափտան, բուխնալէք» օտա-
րարանութիւնները, որոնց մասին նկատողութիւն չէինք արել.
նշանակում է՝ բնորոշում էինք այդ գաւառական և օտարազգի
բառերի գործածութեան օրինատրութիւնը. իսկ այն երեքը
անձաշակ և անտեղի են, և բառարան կազմողը պէտք է ունենայ
չառ թէ քիչ ճաշակ՝ բնորութիւն անելու:

«Մասիօլ» բառի գործածութիւնը պաշտպանելով (փոխանակ
հերձուած բառի)՝ պ. Դաղբաշեանը մի քանի հետաքրքրական
ճշմարտութիւններ է յայտնում: Օրինակ՝ որ «սովորական հեր-
ձուածողները լսկ կրօնական միութիւններ են եղել, կրօնական
ձգտումներով. քոլորովին ուրիշ, սոցիալական ձգտումներ ունի
սուս եկեղեցու ոսակօլը»: Չնայելով որ պ. Դաղբաշեանը կար-
ծում է, որ մենք «թիւր հասկացողութիւն ունինք սուս եկեղե-
ցու ոսակօլի մասին», համարձակում ենք այնու սովորաբար
նրան յայտնել, որ սուս հերձուածողների այդ «բոլորովին ու-
րիշ, սոցիալական ձգտումները» ոչ այլ ինչ են՝ եթէ ոչ սովո-
րական հերձուածողների բուն «կրօնական ձգտումները»՝ էլօլիւ-
ցիայի ենթարկուած, և նրանց ամեն մի «սոցիալական տարբեր
ձգտումը» առաջ է դալիս նրանց կրօնական համոզումից:

Նոյնպէս «կատարեալ մոլորութիւն» է կոչում նա մեր
խօսքը, թէ հերձուած բառը պատմական նշանակութեամբ ճիշտ
համապատասխանում է расколъ բառին (պ. աստուածարանը
մի անգամ էլ Մովսէս Խորենացուն բռնեց հերիաթկասութեան
մէջ՝ նրա ասածը չը հասկանալով): Մենք ասել ենք, որ հեր-
ձուած բառը թէ ծագումով և թէ պատմական նշանակութեամբ
ճիշտ համապատասխանում է расколъ-ին, որովհետեւ ծագումով
թէ հերձուած և թէ расколъ բառացի նշանակում են ճեղքում, ճեղքումն,
իսկ պատմական նշանակութեամբ՝ որովհետեւ թէ հայերէն հերձուածը և թէ սուսերէն расколъ-ը նշանակում եւ
այն մարդկային խումբը, որ մայր եկեղեցուց անջատուելով՝ ա-

ռանձին եկեղեցի է կազմում: Եկեղեցական պատմութեան որ դասադրում կամ որ մասնագիտական դրում պ. Դաղբաշեանը գտել է ցուցում, թէ հերձուածը առ առաւելն այսքան հոգուց պէտք է բաղկանայ և ոչ աւելի: Արդեօք բողոքական եկեղեցիները, որ ոչ միայն 13 միլիօն, այլ տասնապատիկ էլ աւելի հետևողներ ունին, հերձուած չեն ներկայացնում կաթողիկ եկեղեցու տեսակէտից և նրա վերաբերմամբ:

„Всесогушественный“ և «всесогушій» բառերի նշանակութիւնների մասին էլ վիճում է պ. Դաղբաշեան, կամենալով զլիսովը պատը կոտրել: Մենք այդ բառերի մասին գրելիս Ակադեմիական բառարանը նայելու կարիք չէինք զգացել: Շատ ուրախ ենք, որ այդ բառարանն էլ բերած վկայութիւններով հաստատում է մեր ասածը, թէ առաջին բառը կարելի է գործածել և՛ մարդկանց համար, իսկ երկրորդը միայն Աստծու համար: Գրուելից բերուած օրինակը, որտեղ всесогушій բառը գործ է ածուած Նապօլէօնի համար, միակը չէ. կարելի է դուռիչ շատ օրինակներ բերել, որտեղ այդ բառը գործ է ածուած և՛ մարդկանց, և նոյն-իսկ անշունչ իրերի համար (օր. всесогушество денег): Բայց զրանք այդ բառի փոխաբերական կամ չափազանցական առումներն են, որոնք պէտք է զանազանել նրա բուն, բառազննական նշանակութիւնից: Իսկ որ всесогушественный բառի դէմ Ակադեմիական բառարանում զրուած է всесильный, всесогушій, որով կարծես թէ այդ երկու բառը նշանակութեամբ հաւասարեցրած են միմեանց, դա չի պէտք է խաբէր պ. Դաղբաշեանին: Թոււածքէնից ռուսերէն բառարանի մէջ (որտեղ թէ թարգմանելի բառը և թէ թարգմանութիւնը ռուսերէն է), անխուսափելի է բառը իւր հոմանիշներով բացատրելը, ինչպէս հայերէնից հայերէն և այլ այսպիսի բառարաններում միշտ տեղի ունի: Հմուտ բառարան գործածողը նայում է այս դէպքերում ոչ թէ բառի բացատրութեան, որ կարող է չը լինել բոլորովին ճիշտ, այլ օրինակներին:

«Раздѣльный актъ имѣнію» խօսքի թարգմանութիւնը, որ մենք իրաւացի կոչել էինք «ծայրէ ծայր սխալ և բազմաթիւ թիւրիմացութիւնների տեղիքէտուող բացատրութիւն», պ. Դաղբաշեանը պաշտպանում է նրանով, որ աչքի առաջ է ունեցել Տուրկենովի «Степной Король Лиръ» գրուածքը: Ուրիշ խօսքով ասելով պ. Դաղբաշեանը իրաւաբանական քառերի բացատրութիւնը որոնում է բանաստեղծական գրուածքների, վէպերի մէջ, փոխանակ օրէնքների ժողովածուի, օրէնքների մեկնութիւնների և իրաւաբանական բառերի մասնագիտական

բառարանների մէջ որոնելու: Այսպիսի մէթոդի հետեւնքը անշուշտ իրանց կաշու վրայ կը փորձեն ու. Դաղըրաշեանի բառարանը դարձածողները, եթէ միամտութեամբ հաւատան նորան: —Հարկը անգամ լաւ չէր պարզապէս խոստովանել իւր սխալը, քան այնպիսի պաշտպանութիւն բերել, որ միանգամայն վարկադուրի է անուամբ թէ բառարանը և թէ նրա յօրինողին*):

„Variacia“ բառի թարգմանութիւնը մենք կոչել էինք խոշոր սխալ, և այս պատճառով բծախնդիր ենք յայտարարուել ու. Դաղըրաշեանից: Մենք ասել էինք, որ «հեղինակը երեւի մինչև այժմ էլ ոչինչ հասկացողութիւն չունի, թէ ինչ է նշանակում երաժշտութեան մէջ վարիացեան», և մեր խօսքը ապացուցանում է ու. Դաղըրաշեանը իր պատասխանով: Այս բաւական չէ. դուրս է գալիս, որ լիակատար բառարան կողմնող մարդը «այժմ ևս չէ հասկանում, թէ ինչ տարբերութիւն կայ «փոփոխութիւն» և «ղարզարուն զանազանակերպութիւն» բացատրութիւնների մէջ»: Շատ ավաստ: Բացառել այս երկու բառերի տարբերութիւնը մեզ հետեւ կը տանէր. այսքան միայն ասենք, որ փոփոխութեան առարկէն տառն ևն измѣненіе, перемѣна, իսկ զանազանակերպութեան՝ разнообразіе: Գուցէ առարկէն բառարաններն օգնեն ու. Դաղըրաշեանին հասկանալ այս բառերի տարբերութիւնը *):

Շատ չարացու է ու. Դաղըրաշեան, որ մենք իրան ատաջարկել ենք՝ հէնց իր բառարանի բառերով թարգմանել сereбрянный ажурный подсвѣчник՝ խօսքը — և մի «կոկլիկ» թարգմանութիւն է արել — «արծաթէ աշտանակ ցանցակերպ ղրուագով (կամ նաշխով): Այս թարգմանութիւնից երեսում է նախ, որ նրա բառարանում գրուած հինգ թարգմանական բառը զիս պակասաւոր են եղել ажурный բառը թարգմանե-

*) Բայց Տուրգենևից բերած վկայութեան վերաբերմամբ էլ ու. Դաղըրաշեանը ընկել է մի խայտառակութեան մէջ. — նա չէ հասկացել բանի կռիւնը: „Раздѣльный актъ имѣнію“ զարձուածքը ու. Դաղըրաշեանի թարգմանած նշանակութեամբ դարձ է ածել ոչ թէ պատմող հեղինակը, այլ նրա հերոսը, Մարտին Խարլովը, որին դիմամբ այսպէս սխալ է գործածել տալիս հեղինակը այդ զարձուածքը, որպէս զի ցոյց տայ նրա բողիկոսութիւնը իրաւաբանութեան, մէջ, իսկ ինքը, Տուրգենևիք, յաջորդ գլխում (XIII) այդ նոյն տեղը իրաւաբանօրէն ճիշտ կերպով անուանում է „дарственная запись“:

*) Մենք մեզ կը բռն անսխալական շեք համարել ճատ ճիշտ է նկատել ու. Դաղըրաշեան, որ «Արարսում» 1889 թ. (և ոչ 1899-ին, ինչպէս տպուած է ու. Դաղըրաշեանի յօդուածում) մենք սխալ ենք թարգմանել Намылить кому голову զարձուածքը, «մէկի գլուխը իւղ քսել» զարձուածքով, փոխանակ զընդ «մէկի գլուխը լուղ»: Տասը տարի հայրենիքից հետո, Պետերբուրգում տպւած լինելով՝ մենք չփոթել ենք այն ժամանակ ժողովրդական այս երկու զարձուածքները:

լու, ուստի ինքը ստիպուել է դրուագ կամ նաշխ բառն էլ աւելացնելու. (ուրեմն բառարանում պէտք է լինէր՝ «ծախձկուած, ծախտէն» և այլն դրուագ կամ նաշխ ունեցող): Երկրորդ՝ որ իր թարգմանութիւնը միանգամայն սխալ է, որովհետև ցանցակերպ գրուագով կամ նաշխով աշտանակ՝ նշանակում է աշտանակ, որի վրայ կայ ցանցակերպ գրուագ կամ ցանցակերպ նաշխ (подсвѣчникъ съ свѣчатою կամ свѣткообразной инкрустациею, лѣпкою, съ свѣчатымъ узоромъ), բայց ոչ թէ աշտանակ, որի բուն մարմինը ծախձկուած է, որի միջով լոյս կարող է անցնել (ажурный подсвѣчникъ). Երրորդ՝ որ ամուսնի ծախտիները կարող են և ցանցակերպ չը լինել, այլ լինել, օրինակի համար, տերևի, անասունի կամ այլ աստղապի ձևով: — Տեսնում ենք ուրեմն, որ պ. Դադրաշեան հէնց իր բառարանի բառով և իր լուրջ հեղինակական, «ոչ միմոսների և ծաղրածոների համար» արած թարգմանութեամբ խաչատուրում է: Հասկա լինչ կը լինի բառարանը գործածողների գրութիւնը, որոնք ажурный բառի նշանակութիւնն էլ չը գիտեն և ուզում են այդ բառարանից սովորել:

Варенецъ բառի վերաբերմամբ մենք, իբրև «կաթնաարնտեա», պէտք է յայտնենք, թէ բոլորովին ճիշտ է մեր ասածը. — ֆարք-Ռուսիայում պատրաստուող варенецъ-ը թէ համով և թէ պատրաստութեան եղանակով նոյնն է ինչ որ մեր մածուը. իսկ кислое [молоко (Sauermilch, lait caillé) մածուն չէ, և միայն Անգլիոյիլիսում ճարահատակից գործ է անում մածուն բառի համար, „мацунъ“, „мацони“ բառերի հետ միաժամանակ:

„Аблакать“ բառի մասին մեր նկատողութիւնը հերքում է պ. Դադրաշեանը նրանով, որ Воскресенье վէպում այդ բառը «ռամիկ գիւղացին գործ է անել ինտիլիգենտ փառաբանի համար»: Նախ պէտք է նկատենք, որ պ. Դադրաշեանի այս յայտարարութիւնը, — մեզմ խօսելով — կամայական է: Воскресенье վէպում, յոյց արուած տեղում, դատապարտուած գիւղացին իր յանցանքի պատմութիւնն անելով ասում է „Аблаката нанять не на что было, а потому присудили къ четыремъ годамъ“ — (Արլակատ փարձելու միջոց չունէինք, ուստի դատապարտեցին չորս տարուայ տաժանակիր աշխատանքի): Այստեղ չըկա մի խօսք, մի ցուցում, որ արլակատը ինտիլիգենտ փառաբան լինէր նշանակելիս, և ոչ սովորական գիւղական կեանքում յայտնի արլակատ: Երկրորդ՝ որ գիւղացին արլակատ բառը կարող է գործածել անխտիր թէ արլակատի և թէ փառաբանի համար. բայց զբանով իրողութիւնը չէ փախուում: Аб-

лакаты բառը գործ է ածւում և գրական լեզւում (որպիսի լեզուի բառարան է կազմել պ. Դաղբաշեանը)։ Իսկ գրական լեզւում аблакаты միշտ արհամարհական նշանակութիւն ունի, որը անշուշտ հարկաւոր էր ցոյց տալ բառարանում։ Ի՞նչ պէտք է անէ պ. Դաղբաշեանի բառարանով օգտուող մարդը՝ եթէ պատահի այսպիսի խօսքերի։ «Вы аблакаты, а не адвокаты», «народъ обираютъ и кулаки, и ростовщики, и аблакаты» են։ Կարծենք հասկացաւ պ. Դաղբաշեանը։

Մեր նկատողութեանը, թէ պ. Դաղբաշեան ամեն մի բառի դէմ չէ գրել թարգմանական բառ և մինչև իսկ նեղութիւն չէ յանձն առել գիմել այս կամ այն բառարանի օգնութեան, (ցոյց էինք տուել օրինակներ և բառարաններ), պ. Դաղբաշեան պատասխանում է, թէ լեզուն հնարողը ժողովուրդն է։ Թէ չինձու բառերով ցանկալի չէ լցնել բառարանը^{*)}, թէ բառարանը ժամանակաւոր բան է և այլն։ Այս մտքերը չառ էժանադին են — ամեն մի դպրոցական երեխայ գիտէ։ Բայց զրանցով չէ կարելի խուսափել մեր դրած հարցից։ Եթէ Նորայրի բառերը «չինձու» էին — (թէպէտ պ. Դաղբաշեանը հիանում է նոր հնարուած բաղմամբիւ բառերով, որոնցից չառերը, սակայն, հէնց Նորայրի բառարանից են մտել կիրառութեան մէջ) — թող որոնէր ուրիշ աղբիւրներում։ Եթէ Նորայրի հոգապայ (=ГНОМЪ) հնաբառին չէ հաւանել ինչո՞ւ չէ գիմել Քաջուհուն, որի անունն, անդամ չէ տալիս (երեկ ձեռքին չ'ունենալով այս երկհատոր բնագործակ բառարանը)։ Ինչո՞ւ չէ գիմել ժողովրդի գիցաբանութեան, վերջապէս ինչո՞ւ չէ գրել օտարազգի բառը Պ. Դաղբաշեանը սրա դէմ էլ ունի ստարկութիւն։ «Ամեն մի բառի դէմ անպատճառ մի հայերէն բառ դնելը^{*)}» ունի եւ այն վնասը, որ... կաշկանդում է թարգմանիչների մտքի թռիչքները, նրանց ստա՞յքար է դրում և թոյլ չէ տալիս նրանց ազատ մտածելու և հնարելու։»

Այս խօսքերը ինքը պ. Դաղբաշեանն է գրել։ Ուրեմն ընթերցողները գեւեւ երախտապարտ էլ պէտք է լինին բառարանագիր պ. Դաղբաշեանին, որ թարգմանական բառեր չէ դնում իւր բառարանում՝ իրանց մտքի թռիչքը չը կաշկանդելու համար։ Ո՞րպիսի խելացի հոգաատարութիւն պ. Դաղբաշեանի կողմից. — թէ ընթերցողները դո՛ւ կը մնան, որ իրանց մտքի

*) Մենք թոյլ էինք տուել և օտարազգի բառ դնել, որ պ. Դաղբաշեանը զանց է անում յիշել։

*) Բայց և այնպէս գլխիցիւրի սաղոնի փոխանակ գրել է «քաղցրիւ օշանակ» գոհարը և ուրիշ նմանները։

թոփշքը չէ կաշկանդում, և թէ ինքը, պ. Դադբաշեանը, որ այսպիսի դործնական միջոցով աղաւաւում է բառեր փնտտելու, աշխատելու տարտականութիւնից...

Մենք վերջացրինք: Մենք գիտեմամբ չը բերինք պ. Դադբաշեանի բառարանից բաղմամբիւ նոր ու պերճախօս օրինակներ մեր նկատողութիւններից ամեն մէկը նորից հաստատելու համար. որովհետեւ մենք նպատակ ունէինք քննել ոչ թէ նրա բառարանը, այլ նրա պատասխանը միայն: Եթէ մեր այս յօդուածում պ. Դադբաշեանն ու նրա բառարանը աւելի վստօ զոյնով պատկերացան ընթերցողներին՝ մեզքը մերը չէ: Փաստերն են խօսում:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

Դ Ն Ո Ր Ս Տ Ա Ց Ո Ւ Ա Ն Գ Ր Գ Ե Ր

- 1) „Современные армянские поэты“, подъ редакціею Льва Уманца и Аракела Дервишъ. 96 стр. цѣна 1 р. Москва 1903 г.
- 2) Հ. Ս. Երեմեան, «Տուրկին», Աղղալէպ. պատկերազարդ. 82 էր. գինը 2½ ֆրանկ. Վենետիկ, 1903 թ.
- 3) «Գրիգոր Զանգեան ուսն մամուլի էջերում», թարգմ. Գ. քահ. Մկրտումեանց. 92 էր. գինը 35 կ. Ս. Պետերբ. 1902 թ.
- 4) Յովհաննէս Մալխասեան, «Հօրսոս-մօրսոս». պատկերներ իրական կեանքից. երկրորդ գիրք. 153 էր. գինը 30 կոպ. Թիֆլիս, 1903 թ.
- 5) «Ախուրեան», Հայ կանանց օրացոյց—հանդէս 1903 թ. խումբադրեց տիկին Նուարդ Ափինեան. 122 էր. գինը 50 կոպ. Ալեքսանդրապօլ 1902 թ.
- 6) Ե. Սպիրի. «Լիւրան աղջիկը». նուէր մանուկներին. փախ. օր. Մ. Ս. 124 էր. գինը 20 կ. Թիֆլիս, 1902 թ.
- 7) Տիգրան Ամիրճանեան «Ուսեալ պանդուխտ» (վանեցոյց կեանքից), ամբիոնից Խ. Տէր-Յովհաննիսեանց 40 էր. գինը 15 կոպ. Թիֆլիս, 1903 թ.
- 8) Լ.Յօ, «Գրիգոր Արծրունի», հատոր առաջին, Թիֆլիս, 1902 թ.:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Մանգանէզ եւ նրա արդիւնաբերութիւնը Կովկասում:

11

Կովկասի լեռնային արդիւնաբերութիւնների մէջ նաւթից յետոյ ամենախոշոր տեղն է բռնում մանգանէզը (марганецъ), որը ոչ միայն Կովկասի, այլև ամբողջ Ռուսաստանի զլխաւոր արտահանութիւններից մէկն է կազմում:

Դեռ հին ժամանակներից մարդիկ գիտէին այս հանքի դո-յութեան մասին և՛ ինչպէս վկայում է Պլինիոս պատմագիրը, զործ էին ածում ապակի պատրաստելիս: Արդէն 155 տարի է, որ մշակւում են Ֆրանսիայում մանգանէզի հանքերը: Մանգա-նէզի ուսումնասիրութեան առաջին հիմքը դրեց Շելլի յայտնի գիտնականը 1774 թւին:

Զուտ մետալիկ-մանգանէզը բնութեան մէջ չէ պատահում. չատ տարածուած է նա զանազան բաղադրութիւնների ձևով: Մանգանէզով հարուստ մետաղների տեսակներից յայտնի են՝ պիրոլիզիտ, բրաունիտ, գաուսմանիտ, պսեյդոմնէան, ման-գանիտ, մանգանէզի շպատ և բոտոնիտ:

Մանգանէզը կոտրելիս դոյնով նման է պողպատի, կտրւում է ապակի և հալւում է միայն 1900° ջերմութեան մէջ: Եթէ վերցնենք մի կտոր մանգանէզ և փչենք վրան, առաջ է գալիս մի անախորժ հոտ:

Մանգանէզը զործ է ածւում ապակի պատրաստելիս՝ նրան թափանցիկ դարձնելու համար, ունենալով իր մէջ քլորի մեծ %՝ պարզում է ապակին, ուստի և կոչւում է ապակու սապոն:

Մանգանէզը հալւում են զլխաւորապէս երկաթի հետ՝ հա-յելի, պողպատ կամ ֆերրոմանգան ստանալու համար: Ման-գանէզի գործածութիւնը երկաթի հետ՝ պողպատ ստանալու

համար՝ 1850 թվականից սկսած քանի զնում շատանում է, հետևաբար զգացւում է մանգանէզի մեծ պահանջ, և որ առաջ է բերում մանգանէզի նոր հանքերի որոնելը և մշակելը: Այսպէս 1882 թ. ամբողջ աշխարհի պողպատի արդիւնաբերութիւնը եղել է 371,098000 տոն, իսկ 1899 թ. նա հասել էր արդէն 1,656,014,000 տոն: Կողպատագործութեան աճման հետ շատացաւ նաև մանգանէզի արտահանութեան պահանջը: Այս պահանջը աւելացաւ նամանաւանդ այն ժամանակից, երբ Բևսսեմերը երկաթուղու գծի ձողեր պատրաստելիս՝ զրանց յարատև գիմացկունութեան համար մէջը խառնեց մանգանէզ: Մանգանէզի հանքեր գտնուած են երկրագնդի շատ տեղերում: Փանակութեամբ ամենահարուստ հանքերը գտնւում են Ռուսաստանում, գլխաւորապէս Կովկասում և Հնչին քանակութեամբ Ուրալում և Եկատերինսուլաւ նահանգի Նիկոպոլ աւանի չրջակայքում:

Կովկասի մանգանէզի գլխաւոր հանքերը կենդրոնացած են Քութայիսի, Թիֆլիսի և Գանձակի նահանգներում, բայց մշակւում են և արտահանւում առայժմ միայն Քութայիսի նահանգի Կվիրելի գետի հովտում Զիատուր գիւղի չրջակայքում ընկած մանգանէզի հանքերը, որ գտնւում են Թիֆլիս—Բաթումի երկաթուղու գծի Շորապան կայարանից 38 վերստ դէպի հիւսիս *):

Մանգանէզը Կովկասում գտնուած է 59 թվականին, յայտնի երկրաբան Աբխի ճանապարհորդութեան ժամանակ, բայց արտահանութիւնը սկսուած է 1879 թ., երբ կանոնաւոր ճանապարհների բացակայութեան պատճառով կարողացել են արտահանել միայն 50,000 տոն: Արտահանութեան գործին մեծ վարկ տուին 2 ֆրանսիացիներ՝ Պիօ և Պուժէ, որոնք կանոնաւոր կերպով սկսեցին մշակել և արտահանել մանգանէզի հանքերը: Որովհետև Կովկասի տեղական ժողովուրդը սովոր չէր արդիւնաբերութեան այդ նոր ճիւղի աշխատանքներին, ուստի Պիօն և Պուժէն ստիպուած եղան բանուորներ բերել տալ Իտալիայից և առաջին տարին մանգանէզի արտահանութիւնը բարձրացրին $2\frac{1}{2}$ միլիօնի:

Զիատուրի մանգանէզը շերտաձև է, ունի համարեաւ հորիզոնական գիրք և բռնում է 126 քառակուսի վերստ տարածութիւն: Մանգանէզի շերտի միջին հաստութիւնն է 0,9—1,8 սաժէն: Ենթադրելով ամեն մի քառակուսի սաժէնի մէջ 300 տոն մանգանէզ, 126 քառակուսի վերստ տարածութեան մէջ հաշւած է 6 միլիարդ տոն, որ եթէ տարեկան արտահանուի 35

*) Համեմատեցէք նաև «Մուրճ» 1901 թ. № 4-ում յօդուածը նոյն հարցի մասին
Ծ. Խ.

միլլիօն պուղ, մանդանէզի պաշարը կը բաւականանայ ամբողջ երկու դար: Այդ ամբողջ տարածութիւնը կտրատուած է ձորերով, որ բնականաբար կտրատել է մանդանէզի շերտերը և շատ տեղերում մերկացրել հանքը, որով շատ հեշտացրել է մշակման գործը: Այդ բացուածքներից սկսած են առաջին փորումները և շերտի ուղղութիւնով համարեա հորիզոնական դիրքով ներս են գնացել հողի մէջ ստորերկրեայ անցքերով. այդ անցքերը ունեն մօտաւորապէս մէկ սաժէն լայնութիւն և մէկ սաժէն բարձրութիւն: Դուրս բերած հանքը մաքրում են հողից, քարից և պատրաստ, ջրկած մանդանէզը դարսում առանձին:

1892 թ. Շորապան կայարանից դէպի Ձիատուր անց է կացրած երկաթուղու նեղ գիծ: Պատրաստի հանքը հանքատէրերը բերել են տալիս երկաթուղու կայարանը, բաճում և ուղարկում են Բաթում կամ Փոթի նաւահանգիստները, որտեղ յանձնում են նաւերին և այսպիսով արտահանում են Ռուսաստան և արտասահման:

Մինչև այժմ 1886 թից սկսած արտահանուած է 204,363,699 պուղ մանդանէզ, որից 90% Փոթիի՝ իսկ 10% Բաթումի վրայով արտահանուած է Անգլիա, Ամերիկա, Գերմանիա, Բելգիա, Ֆրանսիա, Հոլանդիա և Ռուսաստան: Ամենից շատ արտահանում է դէպի Անգլիա:

Ձիատուրում մանդանէզի ամեն մի ստորերկրեայ անցքում կարողանում են աշխատել 4—5 բանուոր: Բանուորները իրանց վարձը ստանում են հետևեալ ձևով.

1. Խորանարդ սաժէնով—ամեն մի մաքուր, ջրկած խորանարդ սաժէն մանդանէզից, որ միջին թւով կշռում է 2700 պուղ, նայած ստորերկրեայ անցքի խորութեան և դիրքին, ստանում են 25-ից մինչև 60 ռուբլի:

2. Պուղից—ամեն մի ջրկած, մաքրած պուղից, նայած էլի հանգամանքներին, $1\frac{1}{2}$ կոպ.— $2\frac{1}{2}$ կոպ.:

3. Ամեն մի խորանարդ սաժէն ստորերկրեայ անցք փորելուց (չուրս բերելով մանդանէզը և ջրկելով)՝ հաշւելով անցքի լայնութիւնը, բարձրութիւնը, խորութիւնը մի սաժէն, ստանում են 25—30 ռուբլ.:

Բանուորների միջին աշխատանքը կարելի է այսպէս հաշւել. 4 մարդ պատրաստում են մի խորանարդ սաժէն մաքրած, ջրկած մանդանէզ, ծանրութեամբ մօտ 3000 պուղ 8—10 օրում, եթէ հաշւենք 10 օր մի խորանարդ սաժէն դարսելը, այն ժամանակ ամեն մի բանուոր պատրաստում է 85 պ.:

Բանուորները աշխատում են մութ, փոշոտ, ստորերկրեայ անցքերում, որոնցից շատ քչերն ունեն կանոնաւոր օդանցքներ.

ճրագի մուխը, մանգանէզի սև փոշին իրար խառնուած՝ անտանելի են դարձնում երկար մնալ այդ անցքերում:

Զմեռը հանքատէրերից չատերը կապալով տալով նոյն բանուորներին խորանարդ սափէնով՝ իրանք հեռանում են: Զիւնը ծածկում է ամեն կողմ, չըջակայքում տիրում է ամայութիւն, միայն ներքնաշխարհի մարդիկն են, որ անդադար աշխատում են այդ խոնաւ և մութ անցքերում: Անցքերում բանող բանուորներին վարձը միջին թւով լինում է 1 ր.—1 րուբլի 50 կոպ. սըրանց թիւը հասնում է մօտ 2000-ի. կան և կանայք և երեխաներ, որոնք անցքերից դուրս դբաղուած են հանք ջոկելով: Սրանք ըստանում են 20-ից 40 կոպ.:

Ստորերկրեայ հորերի մէջ աշխատող բանուորներին թւի չափ են նաև չարվադարները, որոնք հանքերի մօտից մանդանէզը կրում տանում են երկաթուղու կայարանը ձիաներով, սայլերով, էշերով և ֆուրգօններով: Այս տեղափոխութիւնը կանոնաւոր ճանապարհների բացակայութեան պատճառով շատ վտանգաւոր է և կատարում է շատ դանդաղ:

Մի անդամից ձիաբեռը տանում է 12—15 պուղ, իսկ սայլը 50—70 պուղ. ձին, կարող է 4—6 անգամ գնալ գալ, իսկ սայլը 3—4 անգամ. այս հաշւով մարդը ձիով ստանում է օրական 1 ր. 50 կ.—2 րուբլի:

Բոլոր բանուորների թիւը, հաշւելով հանքերում աշխատողներին, հանք ջոկողներին, բարձողներին և կրողներին միասին, մօտ 5000 է, մօտաւորապէս ենք ասում, որովհետև չը նայելով որ կայ առանձին ստատիստիկական բիւրօ Զիատուրում ի միջի այլոց և բանուորների թիւը ճիշտ որոշելու համար, բայց այդ նրան չէ յաջողում, որովհետև այստեղի բանուորները մըշտակաճ բանուորներ չեն. սրանց մեծ մասը գիւղացիներ են, որոնք անդադար փոփոխւում են, գնում և զալիս: Բանուորները բաղկացած են զանազան ազգերից, եկած են զանազան տեղերից. այստեղ կան բացի վրացիներից և՛ հայեր, պարսիկներ, յոյներ, ռուսներ և այլ ազգեր:

Մանգանէզի արդիւնաբերողների կարիքների, մանգանէզի արտահանութեան, և այդ արդիւնաբերութեան հետ կապուած այլևայլ հարցերի համար՝ երկրագործական մինիստրութեան թոյլտուութեամբ լինում է մանգանէզի արդիւնաբերողների համագնդով (СѢБЗДѢ): Մինչև այժմ կազմուած է 5 ժողով: Վերջին ժողովներում հանքատէրերը բացի իրանց կարիքներից՝ սկսեցին հոգ տանել նաև բանուորների վիճակի մասին:

Մանգանէզի իւրաքանչիւր արտահանած պուղից՝ ժողովից ընտրած վարչութիւնը վերցնում է $\frac{1}{2}$ կոպ.: Այդ կէս կոպէկ-

ները հաւաքելով՝ գործածում են քանազան կարիքների համար: Չիատուրում հիմնուած է գրադարան, հիւանդանոց, ժողովրդական թատրոն, կիրականօրեայ դպրոց, երեխաների դպրոց, ապահովեցնում են բանուորների կեանքը և այլն:

Ինչպէս վերել յիշեցինք, Կովկասի մանդանէղի արտահանութիւնը 1879 թ., առաջին տարում, եղել է 50.000 պուդ. չընայելով ճանապարհների վատ հաղորդակցութեան, պրիմիալ կերպով մշակելուն, արգիւնաբերութիւնը քանի դնաց, աւելացաւ և 1886 թ. հասաւ 4.215.1000 պուդի, իսկ 11 տարուց յետոյ՝ այսինքն 1900 թ. բարձրացաւ 40.363,492 պուդի: Մանդանէղի արտահանութեան ամենայաջող տարին եղել է 1900 թւականը: Վերջին 1901 թ. և անցեալ 1902 թ. արգիւնաբերութիւնը քչացաւ և այժմ հասնում է մօտ 25 միլլիօնի: Արգիւնաբերութեան այսքան ընկնելու պատճառն է Բրազիլիայի մանդանէղի արտահանութիւնը, որը թէև յատկութիւնով ցածր է Կովկասի մանդանէղից, բայց որովհետեւ աւելի է ժան է նստում, ուստի գործարանատէրերը սկսել են Բրազիլիայի մանդանէղը ստանալ: Չիատուրի մանդանէղի գնի թանգութեան գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ երկաթուղու չափազանց թանգ սակազինն է, տեղափոխելու վճարը: Ներկայ V համաժողովի գլխաւոր դրադմուռներից մէկն էր խնդրել մինիստրութիւնից՝ քչացնել այդ վճարը, որով հանքատէրերը հնար կ'ունենան նորից ազատ մրցելու Բրազիլիայի մանդանէղի հանքատէրերի հետ: Երկրորդ պատճառը՝ մանդանէղի գնի ընկնելը 8 կամ $8\frac{1}{2}$ միլնչև 6 ու $6\frac{1}{2}$ կոպ. բացի սրանցից կայ մի գլխաւոր ներքին պատճառ. Չիատուրի հանքերում մանդանէղի տոկոսը հասնում է 50—64-ի, բայց արտահանած մանդանէղի տոկոսը 48—50 է. դա ոչ թէ մանդանէղի 0%-ի բնական կերպով պակասելն է, այլ հետևանք է նրան, որ սպեկուլեանտները խառնում են հողաքար՝ աւելի կշռելու համար, որի դէմ ոչ մի միջոց ձեռք չէ տեսնուած. հասկանալի է, որ եւրոպական գործարանատէրերը այդ տեսակ խաբէութիւններից զզուած՝ յետ են քաշւում և վախենում են մեծ քանակութեամբ պատուէրներ տալուց: Յաւալի է այս երևուոյթը, որովհետեւ Կովկասի մանդանէղը իր առատութիւնով և բարձր յատկութիւնով կարող է Կովկասի ամենապլխաւոր արգիւնաբերութիւններից մէկը մնալ, ինչպէս և է, և համարձակ կարող է մրցել Բրազիլիայի մանդանէղի հետ եւրոպական շուկաներում:

ՅՈՎ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ.

ԳԱԽԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ախալքալաքի գաւառի հայ գիւղերի եկեղեցական հաշիւները:

Դարերի ընթացքում մեր մէջ իբր թէ գոյութիւն է ունեցել և ունի ընտրողական մի որոշ սիստեմ և իբր թէ ժողովուրդը ինքը կոչուած է պաշտպանելու իր շահերը որոշ սահմաններում: Բայց չը նայած այդ աւանդական և պետական օրէնքներով սրբազործուած իրաւունքներին՝ մեր ժողովուրդը քաղաքացիապէս դաստիարակուելու, հասարակական զգացմունքներ ձեռք բերելու տրամադրութիւն չէ ցոյց տալիս: Եւ այդ ցաւալի երևոյթը նկատելի է, օրինակ, ոչ միայն չինական համայնական գործերում, որոնց տնօրինում է միայն մի նեղ դասակարգ, այն է՝ ինտելլիգենտ տարրերից զուրկ գիւղական դասակարգը, այլ և մեր եկեղեցական-ծխական գործերում, որոնք ըստ երևոյթին համադասակարգային (всесословный) բնուորութիւն են կրում և, զիցուք, լոկ գիւղական դասակարգի սեփականութիւն չեն, և այդ գործերին ըստ երևոյթին պէտք է մասնակցեն ինտելլիգենտ կամ կիսաինտելլիգենտ տարրեր՝ զիւղերում ապրող այլ դասակարգերից: Եւ դրա գլխաւոր պատճառն այն է, որ այդ բոլոր աւանդական գեղեցիկ պարտականութիւններն ու իրաւունքները լոկ թղթի վրայ գոյութիւն ունեն և լոկ արտաքին գեղեցիկ ձևականութիւններ լինելով՝ ինչպէս ասացինք, ոչ մի նշանակութիւն չեն ունեցել մեր խաւար մասսայի գիտակցութեան կամ քաղաքացիական զգացմունքների զարգացման դործում:

Յիրաւի, ժողովրդից ընտրուած երեսփոխ, հաշւետեաներ, հաշւեմատեաններ, հողեր վարչական ինստանցիաների օրինաւոր հսկողութիւն, ժողովրդի մասնակցութիւն եկեղեցական գու-

մարները անօրինակու գործում և այլն զեղեցիկ սկզբունքները մեր զաւառներում, մանաւանդ զիւզական խաւերում, մի-մի խարուսիկ ֆիկցիա են...

Այդպէս է եղել գէթ մինչև հիմա Ախալքալաքի շատ զիւղերում, եթէ ոչ ամբողջ զաւառում: Բաւական է ասել, որ պաշտօնական հաշւեմատեանները գրուելիս են եղել ոչ թէ ընթացիկ կերպով զիւղերում երեսփոխների կամ գոնէ քահանաների ձեռքով, այլ զիւղերից հեռու, գործակալ քահանաների «քարտուղարների» կամ, ինչպէս անցեալ տարի էր, Թիֆլիսի կոնսիստորիայում այդ նպատակով կարգուած մի ինչ որ պաշտօնակալի ձեռքով...

Բայց ամեն բան վերջ ունի: Ախալքալաքի առաջնորդական փոխանորդ Բարդէն վարդապետ Աղաւելեանը չէ ուզում իր նախորդների նման մեր զաւառից ստացած եկեղեցական հաշւեմատեանները առանց ստուգելու կոնսիստորիա ուղարկել, այլ առաջին անգամ այցելութեան գալով Ախալքալաքի զաւառի իր հօտին՝ հետը վերցնում է այդ հաշւեմատեանները, որ զիւղերում, ծխական ժողովներում տեղնու-տեղը հրապարակով քննէ հաշիւները, մանաւանդ որ դրանից առաջ կոնսիստորիայից կարգադրութիւն էր եղել մեր զաւառի եկեղեցական հաշիւները կարգի բերելու:

Բարդէն վարդապետը՝ հետն ունենալով տեղական գործակալին՝ այցելել է զաւառի 57 հայ-լուսաւորչական զիւղերը և ամեն տեղ եկեղեցու բեմից կաթողիկոսի մի կոնդակը կարգալուց և քարոզ խօսելուց յետոյ՝ հէնց եկեղեցիների մէջ ծխական ժողովներ է կազմել եկեղեցական հաշիւները ստուգելու և եկեղեցիների կամ քահանայական ծխերի կարիքները քննելու:

Ահա այդ ժողովներում սարսափի համար շատ խրատական բաներ են բացուել: Գիւղացիները առաջին անգամն են իմանում, որ իրանց սուրբ իրաւունքն է իրանց եկեղեցու հաշիւները հրապարակով քննելու: Այդ թիւրիմացութիւնը պարզուրուց յետոյ՝ շատերի փակ լեզուները բացուում են. հաշիւները կարգալու ժամանակ այս կամ այն զիւղում շատ զիւղացիներ նկատողութիւններ են անում: Դուրս է գալիս, որ մի տեղ «չայ-իրի» փողը չի մոցրուած մատեանի մէջ, մի ուրիշ տեղ ստացած գումարի փոխարէն դարձեալ մուրհակն է ներկայացնուում, և նախկին պարտատրան զիւղացին ստիպուած է տպաւորւում, որ փողը վճարել է, բայց մուրհակը յետ չէ ստացել... Եւ նեղն ընկած «աթոռակալները» (երեսփոխները) խոստովանել են այդ ամենը և խոտացել են վճարել:

Սակայն այդ ընդհանուր հաշվեքննութիւնը ուրիշ շատ բաներ էլ է պարզում:

Առանց ծխականների կամքը հարցնելու՝ Արագովա գիւղի եկեղեցական գումարներից 500 ռուբլի է վերցրել նախկին գործակալ քահանան՝ կոնսիստորիա ուղարկելու անյայտ նպատակի համար*):

Վաչիան գիւղի երեսփոխը մատենանում ցոյց է տուել, թէ իբրև եկեղեցապատկան 120 ռուբլին «սելաֆը» (հեղեղը) քշել տարել է. բայց ծխական ժողովում պարզւում է, որ սուտ է, և երեսփոխը հանդիսաւոր կերպով խոստանում է վճարել:

Դատէշ գիւղի եկեղեցու մատենանում ցոյց տուած 210 ռ. գումարը ամբողջովին աներևոյթացել է, և այդ եկեղեցին հիմա կոպէկ չ'ունի:

Օրճա գիւղի եկեղեցու գումարներից անհետացել է 3577 ռուբլի 33 կոպէկ:

Ագաււէթ գիւղի եկեղեցու գումարներից պակասում է 144 ռ.:

Ականա գիւղի եկեղեցու՝ մուրհակով տուած գումարներից 195 ռ. մուրհակի ժամանակը անցել է: Այդ եկեղեցին արտերից ստանալիք ունի նաև 428 ռուբլի:

Բզաւէթ գիւղի եկեղեցական գումարներից 300 ռուբլի կերել է երեսփոխը:

Բուռնաշէթ գիւղի եկեղեցական գումարներից 531 ռ. շարունակ ինն տարի գտնւում էր տեղական տանուտէրի մօտ առանց մուրհակի: Փոխանորդ վարդապետը նոր միայն մուրհակ է առել նրանից:

*) Առանց ժողովրդի կամքը հարցնելու՝ եկեղ. փողերը տնօրինելը հոգևոր իշխանութեան կողմից, ինչպէս երևում է, բացառիկ երևոյթ չէ մեզանում: Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցու 19 հազար ղեսեատին հողի տարեկան կապալավարձը, մօտ 20,000 ռուբլի, իւրաքանչիւր տարի ստանում է կոնսիստորիան, և կարծես ժողովուրդը այդ գումարի տէրը չէ, քանի որ առանց նրա կամքը հարցնելու՝ այդ գումարներից փոխառութիւն են տրւում Բաթումի եկեղեցու կամ նրանով ինչ որ խանութներ են շինւում Թիֆլիսում, կամ էջմիածնում են ինչ որ բանի վրայ դործադրում: Անկասկած Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցու նորընտիր ինտելիգենտ երեսփոխը կը պաշտպանւ ան ծիւի իրաւունքները և շահերը, որի ներկայացուցիչն է ինքը. բայց ով պէտք է պաշտպանէ Արագովա գիւղի ժողովրդի և եկեղեցու շահերը... Ահա քանի տարի է՝ այդ գիւղի եկեղեցին փակուած է խաբխով լինելու պատճառով. հիմա միայն կառավարութիւնից թայտութիւն ստացուեց նոր եկեղեցի շինելու, և ժողովուրդը փողի կարիք ունի: Եթէ, յիշուի, կոնսիստորիան 500 ռ. վերցրել է այդ գիւղի գումարներից, ինչպէս ասում են գիւղացիները, և զրուած է մատենանում, նա պարտական է վերադարձնելու այդ գումարը, որը կը գործադրուի եկեղեցու շինութեան վրայ:

Զակ գիւղի եկեղ. գումարներից 80 ր. նախկին երեսփոխն է կերել, իսկ 135 ր. 8 կոպ.՝ ուրիշները. վերջիններս խոստացել են վճարել:

Թխափլա գիւղի եկեղ. գումարներից 1540 ր. գտնուում է քաղաքացիների վրայ:

Ղաղօ (կամ Ղաղօլար) գիւղի եկեղ. գումարներից պակասում էր 57 ր. 40 կոպ., որի համար մուրհակ է ստացուել:

Մերինիա գիւղի եկեղեցու՝ մուրհակով տուած գումարներից 217 րուբլու մուրհակների ժամանակը անցել է:

Չանդուրու գիւղի եկեղեցական գումարներից չէ երևում 360 ր. 90 կոպ.:

Սուլլայի եկեղ. գումարներից պակասում է 48 ր. 54 կոպ.:

Գանձա գիւղի երեսփոխը կերել էր 100 ր., որի համար մուրհակ է ստացուած:

Խոճաբէկ գիւղի եկեղեցապատկան խանութում առուտուրով պարագաւող գինեւաճառը՝ գինիով և արաղով փակելով գիւղի «առաջաւորներին» բերանները՝ աջողեցնում էր ոչինչ չը վճարել եկեղեցուն. բայց հիմա կանոնաւոր պայման է կապուած:

Մաճաղիա գիւղի եկեղեցին արտերից ստանալիք ունի 600 րուբլի:

Սյւլպիսով վերի յիշած գիւղերի մատեաններում ցոյց տուած եկեղեցական գումարներից պակասում էր 8644 ր. 25 կ., որից 1028 ր. եկեղեցական արտերից պէտք է ստացուէին, իսկ 7616 ր. 25 կոպ. կանխիկ դրամներից էին կորած. այս գումարից 412 ր. մուրհակների ժամանակը անցել է. 943 ր. 56 կոպէկ իւրացնողները որոշուել են, և նրանցից օրինաւոր մուրհակներ են առնուել. մնացածից 1540 ր. քաղաքացու վճարայ է, իսկ 4720 ր. 70 կոպ. առայժմ անյայտ է, և այդ գումարի համար քննութիւնները պէտք է շարունակուեն: Նոյնպէս քննութիւն պէտք է սկսուի և այն եկեղեցապատկան հացահատիկի մասին, որ թագցրել էր Գիւմուրդա գիւղի երեսփոխը:

Ուրեմն եթէ անյայտ մնացած 4720 ր. 70 կոպ. գումարի վրայ աւելացնենք և ժամանակը անցած մուրհակների գումարները, կը տեսնենք, որ մատեաններում նշանակած գումարներից պակասում է 5132 ր. 70 կոպ.: Բայց թէ տաանեակ տարիների ընթացքում սրբան գումարներ են կորել ներկայ, մատեաններից դուրս, նրանց գրելուց առաջ, դա անկարելի է որոշել:

Գաւառիս 44 գիւղերի եկեղեցիները ունեն մուրհակներով 32638 ր. 75 կոպ., առձեռն գումար երեսփոխների մօտ՝ 398

բ. 4 կող., իսկ գաւառական գանձատան կէց խնայողական կառայում՝ 8673 բ. 60 կող., ընդամենը 41,710 բուբլի 39 կոպ., չը հաշուած մատեաններէց պակասած 8644 բ. 25 կոպէկը:

Մնում եմ Աբուլ, Բալխո, Դիլիֆ, Խանդո, Մեծ-Խանչալի, Փոքր-Խանչալի, Կորխ, Կօչիօ, Ղառւրմա, Սաթխա, Թոկ-Սամսար, Տրկնա, Օլավէրթ և Մօլիթ գիւղերը, որոնց վերաբերմամբ տեղեկութիւնները պակասում են:

Եկեղեցապատկան փողը գանձատուն տալը մի ուրախալի նորութիւն է մեղանում՝ չնորհիւ ներկայ փոխանորդ և գործակալ վարդապետներին: Յանկալի է, որ բոլոր գումարներն ըստացուն են եկեղեցիներէ պարտապաններէց և մայնուն գանձատուն:

Քանի որ մեր ներկայ երեսփոխները ոչ առաջուայ կրօնական երկիւղածութիւնն ու ջերմեռանդութիւնն ունեն դէպի եկեղեցու շահերը, ոչ էլ ժողովրդի վստահութեանը արժանաշատներին վայել բարեխղճութիւն, պարտաճանաչութիւն և հասարակական բնազդ,—պէտք է գէթ այդ միջոցով սանձահարել նրանց գրգռուած ախորժակները: Դրանից յետոյ միայն կարելի կը լինի այդ գումարները ժողովրդի ցանկութեամբ և պատշաճաւոր իշխանութեան թոյլտուութեամբ դորձադրել եկեղեցիներէ պայծառութեան և ծխերի մտաւոր-բարոյական և նոյն իսկ տնտեսական կարիքներէ վրայ: Սակայն այդ մասին մի այլ անգամ:

ՍԱԼԼԻԻՄԵԱՆ

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

Մոսկուայի զեղարուեստական քաւրոնը.—Ճարտարագեսական նոր ոմ.—Մախիւմ Գորկիյի «На дне» պիեսը Գեղարուեստական քաւրոնի քեմի վրայ.—Այդ պիեսի համառոտ րովանդակութիւնը.—Տիկին Սիրանոյշը Թիֆլիսում.—Աղաւեսնի յիշատակին ցեղեկոյք:

Անցած զեկտեմբերի 21-ին եւ սոսիթ ունեցալ տեանելու Մոսկուայի Գեղարուեստական թատրոնի բեմի վրայ Մարսիմ Գորկիյի «На дне» պիեսը, որ առաջին անգամ ներկայացրուեց նոյն թատրոնում զեկտեմբերի 18-ին եւ մեծ աջողութիւն ունեցաւ, զառնալով հեղինակի համար մի կատարեալ տրիումֆ: Մի քանի օր չանցած «На дне»-ն արդէն ներկայացրուեց Բերլինում, եւ տաղանդաւոր ուսւս հեղինակը արժանացաւ Գեոթէի եւ Շիլլերի հայրենակիցներից ոչխորուած հեռագրական շնորհաւորականներին...

Գեղարուեստական թատրոնը, որ ներկայացրուեց առաջին անգամ Գորկիյի այդ երկրորդ պիեսը, (ինչպէս որ ներկայացրուել էր եւ նրա առաջին պիեսը—Мещане-ն) ահա մի քանի տարի է արդէն, որ զոյութիւն ունի Մոսկուայում եւ իր տեսակի մէջ մի եզակի երեսօթ է ժամանակակից Ռուսաստանի մտաւոր-գեղարուեստական կեանքում:

Գեղարուեստական թատրոնի զերասանական խմբի զըլ-խաւոր կազմակերպող—զեկաւարը եւ կարելի է ասել ողին պ. Ստանիսլաւսկին է, մի հարուստ, կրթուած ու նուրբ ճաշակի տէր անձնաւորութիւն, որի իսկական ազդանունը Ալէքսէեւ է (միջին կրթութիւնը ստացել է Լազարեան ճեմարանում): Ստանիսլաւսկին ոչ միայն իդէալական բեմիասիւր *) է, այլ եւ տաղան-

*) Երկրորդ բեմիասիւրը յայտնի գրող Նեմիրովիչ-Պանչենկօն է:

դատար գերատան, նշանաւոր զբաւառուողներ իրերի ոգին ու տրամադրութիւնը նուրբ և խոր կերպով մեկնող գեղարուեստագէտ:

Գեղարուեստական թատրոնը ներկայացնում է միայն տեւողական նշանակութիւն ունեցող երկեր. Իբսէն, Համպտման, Չեխով, Տօլստոյ, Գօրկիյ—ահա նրա սիրած հեղինակները: Ամբողջ սեզօնի ընթացքում նա տալիս է ընդամենը 6—7 պիես, սակայն խրատանչիւրը զբաղեցից ներկայացնում է մի սեզօնի ընթացքում մի քանի տասնեակ անգամներ և Մոսկուայի ռուս հասարակութիւնը երբէք զոտարկ չի թողնում այդ բարձր գեղարուեստական տաճարը:

Գեղարուեստական թատրոնի գերատանական խմբի կենդանի, անզամ իր չնչին մանրամասնութիւնների մէջ խոր մտածուած խաղը և մինչև իրական կեանքի կատարեալ իւրիւզիա ներկայացնող գեկօրացիաները, հազուադէպ և այլն՝ զուրա են բերում բնական արուեստը իր ամբողջ սպառազինութեամբ՝ զբաւառուողների ստեղծագործութիւնները կատարեալ կերպով ընդհանրութեան սեփականութիւնը դարձնելու համար:

Գեղարուեստական թատրոնը այժմ գեանդուած է Գաղեանայա կոչուած փողոցում, Լիանօզովի անուն մէջ:

Թատրոնի հէնց մուտքից ձեր ոչադրութիւնն է զբաւում նրա ներսում տիրող ու բոյն ճարտարապետական ոճը: Այդ նոր, մօղերն ոճը միանշանակ համապատասխանում է Գեղարուեստական թատրոնի լուրջ, ինտիլիգենտ ուղղութեան, կիրթ, նուրբ ծաշակին:

Ժամանակի հետ փոխում են մարդկանց աշխարհահայեցողութիւնը, ծաշակը. ամեն բանի մէջ ինքնուրոյն այդ թատրոնը չ'ուզեց ճարտարապետութեան մէջ ևս կրկնել հին ոճերը. կղաւթիկ, բիւզանդական, րօմանական, գօթական, բենեսանս, բօկօկօ, և այլն, սրտնք գեղեցիկ լինելով հանդերձ արդէն անցած դնացած օրերի արդիւնք են և այժմ մեր ոգուն քիչ բան ասող ձևեր են. նոր մարզը, նոր ժամանակը պահանջում են նաև նոր խօսք, մարդկային տեղի նուրբ յոյզեր արտացոլող ձևեր, գեղարուեստական նոր ծաշակ: Այդ ժամանակակից, մօղերն ուղղութիւնը բանաստեղծութեան և նկարչութեան մէջ այնքան անաջող փորձեր ունեցաւ, որ միբոտեց ղեկադանս ծաղրանունով: Բայց այդ նոր ուղղութեան փորձը ճարտարապետութեան մէջ յամենայն գէպս ծիծաղելի չէ և նոյն իսկ շատ աջող, ինչպէս այդ կարելի է տեսնել հէնց այս թատրոնի ներսի ճարտարապետութիւնից:

Գեղարուեստական թատրոնը ներքուստ ամբողջապես մոգերն ունի է շինուած ու դարդարուած: Մօգերն ունը ճարտարապետութեան մէջ անպաճոյճ է և լուրջ: Նա յիշեցնում է մաքուր ու պարզ ճաշակով հաղնուած մի ինտելիգենտ կին, որ ցանկանում է գիմպիսի մէջ մտածող տեսնել և ոչ իր մաքնի հրապոյրներով զմայլուած աղամարդ, ինչպէս այդ անում է չրոպլօրէն սղնուած կօկետուհին: Բօկօկօ ունը այդ կօկետուհուն է յիշեցնում:

Գեղարուեստական թատրոնի օրնամենաների մէջ գուր չէր գտնի օրգանական ձևերի (տերե, պտուղ, ծաղիկ, կենդանիներ, գէղեր և այլն) նմանութեամբ շինուած գրուպներ, այլ միայն զծերից, քառակուսիներից, խորանարդներից և այլ գեօմետրիկական ձևերից զաբգարանքներ: Դուք չէք գտնի այդ թատրոնում վառ դոյն, մարմար, սոկի, բրոնզ, թափշ, ապրիչում, այլ ամեն բան աւելի պարզ և համեստ նիւթերից. գոյները մեղմ, պատկերները հասարակ շրջանակներում, նստարանները և սիւները վայտէ, գրուպուոր ճոխ ջահերի տեղ հասարակ, խորանարդաձև կաթնագոյն լուսամփոփներով ծածկուած ելեկարական յամպեր:

Արդէն նստած եմ իմ տեղում: Թատրոնը ծայրէ ի ծայր լի է: Բեմը ծածկուած է զորչագոյն վարապրով, որի միակ դարդարանքը նրա մէջտեղում, մի փոքրիկ քառակուսիի մէջ գեկողենտական ունով նկարած թեատարած մի ուրուին (чайка) է. այդ էմբէյմը նկարուած է նաև տոմակների ու ափիշանների վրայ:

Վարապրը միջից երկվեղկ բացուեց: Ապշեցուցիչ բեալականութեամբ ներկայացրուած է մեր սուաջ թշուառութեան այն որջը, որ յայտնի է միայն մեծ քաղաքներում, ուր մարդավայել բնակարան ունենալու համար պէտք է բախաւոր ծնունդ: Այդ ապատարանում (ночлежка) զլուխ դնելու մի անկիւն են գտել քաղաքակիրթ հասարակութեան կեանքի «ցատակում» գոյութիւն պահպանող «բոսեակները»:

Ինչպէս ուրիշներու անդնդում, արեգակի լոյսից և ջերմութիւնից յաւիտեան զրկուած, զարհուրելի խաւարի և սառնամանիքի մէջ ապրում են բնութեան խորթ զուտակ արարածները, այնպէս և հասարակական կեանքի ամենասուտը խաւերում, գիտութեան և քաղաքակիրթութեան բարիքների անմաս, ահա այլպիսի որջերում թշուառ գոյութիւն են պահպանում գոյութեան կուտում խոբտակուածները:

Բարեկեցիկները միայն հեռուից լսել են այդ թշուառների կեանքի մասին, մինչդեռ Գօրկին դրանց հետ աղ ու հաց է կերել և այժմ իր զօրեղ գրչով դարձնում է ամբողջ քաղա-

քակիրթ մարդկութեան ուշադրութիւնը այդ անձանօթ տշխարհի վրայ:

Մեծ քաղաքի խուլ փողոցներից մէկում, մի հին տան ներքնայարկում է դեռեղում այդ աղատտարանը: Կամարադատ, ցած, երկայն ու մնայլ այդ որջի բնակիչները զարթել են ծանր քնից: Առաօտ է: Ջախ, պտտի մօտ, փալտաներով բաժանուած մի մահճակալի վրայ, պառկած է մերձ ի մահ հիւանդ մի կին (Աննա), որի հազը և սիրտ մաշող անքոցը չէ չարժում թշուառութիւնից բխացած և կողտացած չրջապատողների դուրբ: Հիւանդի մօտ, մի սալի առաջ նստած, բանում է նրա մարդը, աղքատ մի փականագործ (Կլեչչ): Այդ մարդու կր գիւ ևս յոյս ունի իր աշխատանքով սաի կանգնել, դուրս գալ այդ որջից: Այլ կե՞րպ է մտածում ընդհանուր չոր թախտի վրայ պառկած, յօրանջող ու ճմրկտող Սատինը, հեռադրական նախկին ծառայողը, որ սղանել է իր քրոջ անպատու ողին, նստել բանտում և այժմ հասարակական անարդարութիւնից զայրացած գտնում է որ աշխատասիրութիւնն ու չխտակութիւնը աւելորդ են դոյութեան կրուում: Այդ «բնակելիքները» սիրում է երբեմն երբեմն արտասանել անկապ, օտար դեղեցիկ խօսքեր. «տրանսցենդետալ, օրդանօն, Գիբբալտառ»: Նրանից ոչ հեռու, աջ պատին կաւած, փոքրիկ լուսամտի տակ, իր առանձին անկողնու վրայ նստած, բանում է «կարաուզնիկ» Բուլնօվը, աղատտանարանի փիլիսոփաներից մէկը: Պէտք է նկատել որ բոլորն էլ սիրում են փիլիսոփայութիւններ և դատողութիւններ անել այդ պիեսում, ինչպէս և Мѣщане-ի մէջ... Դրա անկողնու յետում, տախտակներով պատած մի ծակուռի մէջ, քնած է զոդ Վայսկա Պետելը: Ներքնայարկի տէրը, մի ժլատ, խանդոտ, անսիրտ ծերուկ, առաօտ կանուխ սլատում է իր աէրութեան մէջ, յիշեցնում աղատտարանում անկիւններ վարձած այդ թշուառներից իւրաքանչիւրին սողաւթիների մասին (կողէկներ): Նա մօտեցել է զոդի ննջարանի փակ դռան և ճեղքերից դիտում է ներսը: Սատինը հեգնում է և անխաբկում ծերուկի ջահել կնոջ՝ Վասիլիսայի և Վայսկայի սիրային յարաբերութիւնների մասին. զոդը չէ սիրում այդ «անհոգի» կնկան և աւելի համակրում է, նրա քրոջ Նատաշային: Այդ առիթ է տալիս խանդոտ Վասիլիսային շարունակ նեղել, կոռել, ծեծել Նատաշային: Որջի մի մութ անկիւնում, օձիքը վեր բարձրացրած մի հին վերարկուի մէջ, սղպած է ալիօօլիկ դերասանը և իր անցեալ փառքով է երազում: Երբեմն զբոյց ներս է վազում տմեն ինչ գինու տուած, «գարմօնիկան» ձեռին, ոտաբոբիկ Ալեօշան, այդ միշտ հարբած և միշտ ուրախ կոչակարը, որի դեմքին է „Ничего не хочу, ничето не желаю“: Աղատտարանի բնակիչներից է և

մի «ընկած արարած» (Նատեա) որ ինքը հաւատացած է և իզուր է աշխատում նա և ուրիշներին հաւատացնել թէ ինքը մարտը սէր էլ է ունեցել, սիրել է և սիրուել «պապլուն Կօշիկներ» ունեցող մի ուսանողից: Նատեան չարունակ կարգում է բուլ-վարային բօմաններ և ոգևորում այդ զբոսերի ասպետներով: Այդ զիւր չէ զալիս նրա այժմեան սիրականին, որին բոլորը ծաղրելով «բարօն» են անուանում, սրովհետեւ նա մի ժամանակ «խր սեփական ձիերն, կարէթան» է ունեցել, մի ժամանակ առաւօտները իր անկողնում սերով կափէ էր խմում, օրը մի քանի անգամ շորեր էր փախում, պճնուում... Այդ անձերին աւելացրէր մի թաթար և մի ռուս բռնակիր, փողոցներում կտրկանդակ ծախող մի կին (Կվաշնա) և աղաստարանիս տիրոջ աղջական՝ քաղաքապահ ոստիկանին (գօրօգօլօյ) և զուր կը ծանօթանար НОЧЛЕЖКА-ի բոլոր բնակիչների հետ: Թղթախաղ, արեւոյդու-թիւն, վիճարանութիւն, արախօսութիւն, երգ և այդ բոլորի հետ զատուղութիւններ, զանազան հայեացքներ կեանքի և մարդկայ-նութեան մասին անցնում են ձեր առաջ:

Ահա բարեկեցիկներից մտացուած, իր ինքնուրոյն կեանքով ապրող այդ միջնավայրի մէջ երեան է զալիս մի օտարական (Լուկա). զուար ձեռին, պարկը ուսին թափառում է նա առեն տեղ. «Երկրի վրայ բոլորս էլ անցաւորներ ենք, թէ նրանք, որոնք մի տեղում են ապրում և թէ նրանք, որոնք թափառում են. լսել եմ որ մեր երկիրն էլ երկնքում թափառաչջիւ է», ա-սում է այդ բարեկիրտ, հեղ, մեղմ, արախօս մարդը: Մի քանի օր մնալով աղաստարանում նա դառնում է բոլորի սիրելին, առեն մէկին տիտիւմ է, յուսադրում, բարձրացնում իր աչքում, նրա մէջ մարդկային արժանապատւութիւն զարթեցնում. «բոլորն էլ ապրում են լուսաւոյն աղաւալի համար», «պէտք է յարկել մարդուն», «պէտք է խղճալ մարդկանց», — ահա նրա տաածների խմաստը: Եւ նա մխիթարում է ու սիրտ առալիս մեռնող Աննա-յին, որ տատաղանքներով լի իր ամբողջ կեանքում ծեծից, վի-րաւորանքից, քաղցից զատ ուրիշ բան չի տեսել «Դու յոյս ու-նեցիր... ասում է Լուկան մեռնողին, ահա կը մեռնես և կը հանդատանաս, այլևս ոչինչ հարկաւոր չի լինի և փախնալու բան չը կայ, մահը ամեն ինչ հանդատացնում է... կը մեռնես կը հանդատանաս, սրովհետեւ ուր այստեղ հանդատանայ մարդ... Աստուած կը նայի քո վրայ հեղութեամբ և սիրով և կտաի. «Ես ճանաչում եմ այդ Աննային... Տարեք նրան զրախտ—Թող հան-դատանայ... զիտեմ նա իր կեանքում չատ է տանջուել»...

Համարում է նա և Վալսկա Պեպելին թաղնել այդ սրժը և իր սիրած Նատաշաի հետ փախչել հեռու, Սիբիր, և այնտեղ նոր

կեանք սկսել: Նա յորդորում է և ալիօօլիկին բժշկուել իր ցաւից, գիմել ալիօօլիկ հիւանդների համար շինած հիւանդանոցը: Նա ասփոխում է և Նաստեային. «Եթէ ինքդ հաւատում ես որ դու ունեցել ես իսկական սէր, ուրեմն այդ եղել է»:

Սակայն երկարատե չի լինում այդ օտարականի ազդեցութիւնը. երբ Վասիլիան ևս եկած ջուր է ածում իր քրոջ ոտերի վրայ, վրէժ հանելով սիրականին խելւոյ համար, և ընդհանուր իրարանցման ժամանակ Պեպելը սպանում է ապաստարանի տէր ծերուկին, իսկոյն յանցանքի տեղն է դալիս սլօլիցիան. և անցաթուղթ չունեցող Լուկան անհետանում է: Յաւեց իրան կորցրած Նասաչան յայտնում է ոստիկանին թէ Վասիլիան և Վայսկան առաջուց պայմանաւորուել էին սպանել ծերուկին և այդպիսով ազատուել նրանից: Յանցաւորները կալանաւորւում են:

Լուկայի անհետանալուց յետոյ ապաստարանի մէջ, որին տէր են դանում կարկանդակներ վաճառող կիներ և նրա հետ ամուսնացած «գօրօօլիցը», վերակաւում է հին կեանքը. բոլորը յիշում են խելօք ու բարի օտարականի խօսքերը, վերաբերմունքը, մտաբերում է իւրաքանչիւրը իր անցեալը. դարձեալ թղթախաղ, արեւցութիւն, դատողութիւններ: Վերջում բոլորը սկսում են երգել մի սրտառուչ, ախուր և միաժամանակ ազատասէր երգ, որ ընդհատուում է «բարօնի» յայտնած բոթով, թէ ալիօօլիկ դերասանը ինքն իրան կախեց:

Նա կարողացայ հաղորդել ընթերցողին այդ զօրեղ գրուածքի միայն կմախքը, որովհետեւ Գօրիկի այդ պիեսը զեռ չի տըպուած, իսկ յիշողութեանս մէջ, այն էլ մի ամիս անց, չատ բան բնականաբար, ազօտ կերպով է պահպանուել: Կարելի է համարձակ ասել, որ այլ բեմի վրայ երբէք այն աջողութիւնը չէր ունենալ „На дне“-ն, ինչ որ նա ունեցաւ Գեղարուեստական թատրոնի հռչակաւոր խմբի աննման խաղով և զարմանալի գրուածքով: Այդ երկը իսկապէս գրամա չէ սովորական մաքրով, այլ հզօր վրձինով նկարուած զարմանալի տեսարաններ, որոնք առիթ են առիւտ հեղինակին հասարակութեան մէջ որոշ հայեացքներ արծարծելու:

Լ. Ս.

Յունուարի 9-ից սկսած հայոց գրամատիկական բնկերութեան խմբի ներկայացումներին մասնակցում է աիկին Սիրանոյշը:

Մինչև այս տողերս գրելը աիկին Սիրանոյշը բեմ է դուրս

և կեկ և բերք անդամ—«Կառելիազարդ տիկնոջ», «Կեանքի արժէքի» և «Շղթաների» մէջ:

Եւ մտադիր չեմ մանրամասն հաշիւ տալ ընթերցողներին այդ ներկայացումների մասին, այլ կ'ազէի միայն յայտնել այստեղ թոուցիկ ազատութիւններս:

Եւ առիթ եմ ունեցել տեսնելու «Կամելիազարդ տիկնոջ» մէջ այնպիսի բեմական հակասների խաղը, ինչպէս են էլէժնորա Դուդէ և Սատա Բէննար, և այնուամենայնիւ ինձ ահազին գեղարուեստական հաճոյք պատճառեց տիկին Սիրանոյշի խաղը, որ սկզբից մինչև վերջը խորապէս մտածուած էր և զգացուած:

Տիկին Սիրանոյշին յաջողուեց պարզել հասարակութեան առաջ անկեղծ սիրոյ համար ստեղծուած, բայց՝ կեանքի անըզատաւ պայմանների շնորհիւ՝ ծախու սիրով ապրող հեգնուհու հոգեբանութիւնը և համակրութիւն ներշնչել գէպի այն յաւերժ կանաչին և վեհօրէն մարդկայինը, որ ապրում է Մարդբեր Գոթթէի հոգու խորքում՝ կեանքի պղտոր ալիքներից մնացած տղմի տակ:

Պակաս նպատատուր ազատութիւն թողեց իմ վրայ տիկնոջ խաղը Աննա Դեմուբինայի գերում («Կեանքի արժէքը»):

Իմ կարծիքով Դեմուբինան պէտք է հիպնոզացածի նման լինի Մօրսիօյի ինքնասպանութիւնից յետոյ և յամենայն գէպս աւելի սղբերգօրէն հանդիսաւ կարգաց նրա նամակը:

«Շղթաներ» պիէսի ներկայացումը մի նոր առիթ էր տիկին Սիրանոյշի համար իր բեմական տաղանդը ամբողջ փայլով ցոյց տալու: Վօլքինցհէայի գերը շնորհալի տիկինը խաղաց ուղղակի վերստուղ կերպով:

Եւ առիթ եմ ունեցել տեսնել տիկին Սիրանոյշի խաղը մի քանի տարի առաջ, և այժմ ինձ թւում է, թէ տիկինը աւելի եւ կատարելագործել է իր խաղը, որ աչքի էր ընկնում ոչ միայն այն ժամանակ, այլ և ինչպէս տկանատես անձինք վիայել և վիայում են, նոյն իսկ սրանից 20—25 տարի առաջ, երբ տիկինը խաղում էր Ագամեանի պէս տաղանդի հետ և չրջապատուած էր օր. Աստղիկի, տիկ. Հրաչիայի և Գարադաշեան քոյրերի նման բեմական աստղերով: Ինձ թւում է, որ տիկնոջ խաղը այժմ աւելի բնական է, աւելի հարթ, չարժամիները աւելի բազմակերպ, արտասանութիւնը աւելի որոշ: Տիկին Սիրանոյշը այժմ խաղում է սկզբից մինչև վերջը հաւասար եռանդով և ուշադրութեամբ, մինչդեռ առաջ նրա խաղի մէջ գերի մի քանի ուժեղ կէտերը փայլուն կերպով էին անցնում, իսկ մնացած մասերը, ինչպէս ռուսներն ասում են, ճմուռում էին:

Այդ ոչ միայն պատիւ է բերում տիկնոջն, այլ և յոյս է տալիս մեզ կարծելու, որ զեռ նրա տաղանդը կանոց չէ առել իր առաջագիմութեան մէջ և որ դուցէ նա զեռ հասնելու է իր զագաթնակէտին և նոր երեան եկող սցփերի ու պ. պ. Արեւելեանի և Պետրոսեանի հետ տալու հայկական բեմին իր նախկին փայլը:

Ի դէպ է առել, այստարի լրանում է տիկին Սիրանոյշի բեմական գործունէութեան երեսնամեակը: Որքան մեզ յայտնի է, Հայոց Դրամատիկական ընկերութիւն ղարչութիւնը որոշել է հանգիստւոր կերպով ածնել յարդելի տիկնոջ յարեւանք տառջիկայ սէզոնի սկզբին:

Կիւրակի յունուարի 26-ին ի յիշատակ հանդուցեալ արագիկ Ազատեանի՝ արտիստիկական թատրոնում հայոց Դրամատիկական ընկ. ղարչութիւնը կազմել էր մի յուշահանդէս:

Ամբողջը կազմուած էր երեք մասից. նախ ներկայացրին մի փոքրիկ մեթօդում՝ Ազատարզան, որ տաւ տարի առաջ թիֆլիսում առաջին անգամ խաղացել է Ազատեանը: Այս պիեսը խաղային մեր բեմի նոր լաւագոյն սցփերը—ա. ա. Սիրանոյշ, Մայսուքեան, պ. պ. Պետրոսեան և Արեւելեան: Ներկայացումը լաւ անցաւ:

Յուշահանգիսի երկրորդ մասում Ազատեանի պատկուած բիւստի առաջ պ. Մամաջանեանի երգեցիկ խումբը երգից միմ արտիստի անուանը նուիրուած մի բաւական լաւ կանտատո, որ հասարակութիւնն ընդունեց ոգևորուած ծափահարութիւններով և մի քանի անգամ կրկնել տուաւ: Պ. Մամաջանի խումբը այնուհետեւ էլի մի քանի ժողովրդական խմբական երգեր երգեց, որոնք շատ լաւ տպաւորութիւն գործեցին:

Այս յուշահանգիսի ամենահետաքրքիր մասը Ազատեանի սողօթէօդն էր: Դա մի լաւ մտածուած և յաջող կատարուած կենդանի պատկեր էր: Բարձր պատուանդանի վրայ նստած է Ազատեանը, և երկու մասաներ պսակներ բռնել զլիսին: Ասելի վար երկու կարգ շարուած՝ մի քանի զերասաններ ներկայացնում են Ազատեանին իր խաղացած դերերում՝ բնորոշ պոզաներ ընդունած, բեմի վրայ երկու կողմում շարուած են զերասանուհիներն ու զերասանները՝ երեսները դարձրած դէպի վեր, դէպի Ազատեանը, ա. Սիրանոյշը հանգիստւոր քայլաւորով բարձրանում է և մի մեծ սլակ գնում Ազատեանի սարերի տակ:

Ամբողջը շատ յաջող էր. հասարակութիւնը բաւան ծափահարութիւններով արտայայտեց իր գոհունակութիւնը:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Արեւելցու վերաբերմունքը դեպի «քարերարները».—Հարսուքեան հասարակական ծագումը.—Հասարակութիւնը քարոյական իրաւունք ունի քարեզործութիւն պահանջելու հարուսներից.—Իրանց եկամուտի ո՞ր մասն են նուիրում մեր բարեգործները.—Նիւքսական ոյժի հասարակական սանձահարումը.—Մայրենի լեզուի նշանակութիւնը ժողովրդական դպրոցներում.—Պարերական մարմնի հարիւրամասկը Ռուսաստանում.—Փիւնիկների միւնիստի զիւլուցումը.—Նոր հայերեն քերք.—Հայոց հոգեւոր վարչութեան դասը:

Խնկարկել մարդկանց, որոնցից, չա՜հ ես սպասում—դա առաւելագէտ ստրկահոգի արեւելցուն է յատուկ: Արեւելքին կարծես չի էլ դիտակցում թէ իր այդ վարժունքի մէջ որքան ստորութիւն կայ: Այդ անգիտութիւնն է պատճառ որ մեղանում չատ հեշտ է «բարեգործ անունը վաստակել. բաւական է որ մէկը իր ահագին հասոյթներէի մի փշրանք շարտէ հասարակութեան և այդ վերջինը պատրաստ է մինչև երկինք բարձրացնել նուիրատուին, իր զլխի վրայ տեղ տալ նրան: Այլ եւ ո՞ր «ապերախտը» կը համարձակուի քննադատել «բարերարի» արարքները: Եւ ահա ստեղծւում է մի այնպիսի ստորաքարշ վերաբերմունք դէպի հարուստ բարերարը որ այս վրըջինը սկսում է երեւակայել իրան մի մեծութիւն, մի կուռք, որի քմահաճոյքին անդամ պէտք է համակերպուի հասարակութիւնը: Հասարակական անչափ յարգանքները այդպիսով անբարոյականացնող են երկու կողմերի համար էլ, թէ տուողի և թէ ընդունողի, ուստի պէտք է որոշել հասարակութեան արժանաւայել վերաբերմունքը դէպի բարեգործները:

Անշուշտ այս կամ այն անձնաւորութիւնը իսկապէս մեղաւոր չէ որ յայտնի հասարակական-տնտեսական պայմանների շնորհիւ ներկայումս դրամական ոյժը չէ մնում հասարակու-

Թեան մօտ, այլ կենտրոնանում է միքանի սնհատների ձեռքում, և զրանով ստեղծում են երկու ծայրայեղ բևեռներ. մի կողմից անբաւ հարստութիւն, իսկ միւս կողմից՝ անծայր աղքատութիւն: Այդ զրութիւնը, պէտք է հաւատալ, անցողական է, ինչպէս անցողական էին հասարակական զարգացման այն ֆազիսները, երբ տիրում էր ստրկութիւն և ճորտութիւն: Սակայն հէնց բոլոր հարցը նրանում է որ ստրկութեան և ճորտութեան ժամանակ ևս իշխողները չէին զիտակցում թէ իրանց վայելած իրաւունքը անարդարութեան հիմքերի վրայ է կառուցուած: Երբ մասսան սկսեց զիտակցել այդ բանը—վերջ զրուեց և տրամադի հարստահարութեան. նոյնը և այժմ. զրամական ոյժի տէր սնհատները չեն զիտակցում թէ բախտի բերմամբ իրանց ձեռքը դրելով հասարակական պայմաններով ստեղծուած նիւթական ոյժը—բարոյական իրաւունք չունեն իրանց տիրացածի մէջ ուրանալ հասարակական մասը:

Անապատում մեն-մենակ թափառող մարդը չի կարող հարստութիւն դիզել. զրա համար հարկաւոր են՝ բազմաթիւ սնհատների համախմբուած գոյութիւն, կեանքի և գոյքի ապահովութիւն, հազորդակցութիւններ, գիտութիւն և տեխնիկա: Արդ, այդ բոլորը չէ որ հասարակութեան, նոյն իսկ դարերի ընթացքում համայն մարդկութեան լուսավոյն ոյժերի ստեղծած հանգամանքներ ևն: Հասարակական կարգերի ներկայ անկատարելութիւնն է պատճառ որ հասարակութեան և մարդկութեան բաստեղծած այդ պայմաններից և մասսայի աշխատանքից օգտուում են միայն սնհատները: Այդ անկատարելութիւնը մի անիոփոխ մշտական զրութիւն չէ: Միայն պէտք է որ ընդհանրութիւնը զիտակցէ այդ, և այն ժամանակ աւելի արագ կերպով առաջ կը դառ բարեշրջում ներկայ պայմանների մէջ: Այսօր մենք տեսնում ենք բազմաթիւ ատկտրական-արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններ, որոնք անցել են տէրութեան և հասարակական ինքնավարութիւնների ձեռքը, ուրեմն կեանքը արդէն զարգանում է յայտնի ուղղութեամբ: Եւ երբ այդ ուղղութիւնը աւելի ևս մեծ ծաւալ ստանայ—կարիք էլ չի լինի հասարակութեան սպասել սնհատների նուիրատութիւններին, յոյս դնել մասնաւոր բարեկործութեան վրայ: Ինքը տէրութիւնը, հասարակութիւնը կ'ունենան բաւականաչափ միջոցներ սեպհական ոյժերով հոգալու հասարակական բոլոր կարիքները: Սակայն քանի դեռ չենք հասել այդ իդէալական զրութեան, պէտք է սնհատական բարեկործութիւններին ևս մեծ նշանակութիւն տալ:

Վերս բերած տեսակէտները եթէ ի նկատի ունենան թէ նուիրատուները և թէ ընդունողները, կ'իմանան որ մէկը տա-

լով իսկապէս կատարում է իր բարոյական պարտականութիւնը, որովհետեւ նա օգտուում է ներկայ հասարակական անկատար կազմութիւնից և սեպականացնում մի բարիք, որ հանրային ծաղում ունի, իսկ միւսը ընդունելով այդ նուէրները, կարիք չունի շողոքորթելու և քծնելու, որովհետեւ ստանում է այն, ինչ որ իսկապէս այլ պայմաններում պէտք է պատկանէր իրան: Այնուամենայնիւ, ի հարկէ, չնորակալութեան արժանի է իր պարտքը գիտակցող հարուստը: Սակայն չնորհալալութեան և քծնութեան մէջ սարեր ու ձորեր կան:

Մի այլ կէտ ևս չը պէտք է մոռանալ «բարերար» անունը սրան-նրան տալու ժամանակ: Վերցնենք մի օրինակ: Մեղա՛նում շատ կան մի կամ երկու միլլիօն ունեցող հարուստներ, թէև ունենք նաև 20—40 միլլիօնատէր անհատներ: Այն ինչ պէտք է ասենք միլլիօնաւոր՝ համար, և թէ բազմապատկէք, կը ստանաք և՛ աւելի ունեցողների նկատմամբ...

Դիցուք մէկը ունի մի միլլիօն կարողութիւն: Ներկայ պայմաններում նա հանդիստ կերպով կարող է այդ կապիտալից ստանալ տարեկան 100,000 ռ. եկամուտ: Եթէ այդ սլաքներ աւորմալ մարդ չէ, նա իր կուլտուրական պահանջներին առատօրէն բաւականութիւն կարող է տալ տարեկան 20 հազարով, իսկ եթէ աւելի կերթ ու ինտելիգէնտ ճաշակի տէր լինի նա, այդ դէպքում և շատ աւելի սլակաս մի գումարով: Մնում է ուրեմն աւելորդ դեռ 80,000 ռ.: Այդ գումարը համարձակ կերպով կարող է նա նուիրել հասարակութեան, առանձին ոչինչ չը կորցընելով և չը վտանգելով թէ իր և թէ իր ժառանգների մշտական փառաւոր ապրուստը: Բայց նա, սովորաբար, տալիս է հասարակութեան միջանի հարիւր կամ երկու երեք հազար թուրքի և լսում հիացմունքի և փառաբանութեան ձայներ, մնացածը ազահաբար պահում իր համար: Իսկապէս, ինչ էր նրա արածը, միթէ իր կարողութեան համեմատ նոյնը չէ անում մի չքաւոր արհեստաւոր, որ իր տասնեակ բուրլիներից կոպէկներ կամ բուրլիներ է տալիս նոյն նպատակներով: Ինչո՞ւ հրճուանքով չեն յիշատակում նրա անունը, «մեկեւնաս», «բարերար» չեն անուանում նրան: Չէ որ, ուղիղն ասած, աւելի ծանր է չքաւորի համար տալ միջանի բուրլիներ, քան միլլիօնատէրի համար իր ստացած տոկոսներից տոկոսի չնչին մասից բաժանուել: Միթէ իրաւ կարելի է բարեգործութիւն համարել այն չնչին նուէրները, որ իբրև փշրանքներ դրում են մեր հարուստները հասարակութեան առաջ: Ի հարկէ ոչ, այդ փշրանքներով չօշափելի դարձ չէ կարելի կատարել, մինչդեռ ինքը երկոյթը, ընդունուած ձևով ու հանդամանքներով, լոկ անբարոյականացնում է հասա-

րակութիւնը, մուրացկանութեան ու աչք տնկելու վարժեցնելով նրան: Մի բան հա աւելորդ է նկատել:

Անհատները ձեռքում կենտրոնացած ոյժը յաճախ գործադրում է նաև հասարակական շահերի դէմ. էլ չենք ասում այն բանի մասին, որ աննկատելի կերպով կապիտալիզմը ստրկացրւում է իրան թէ դիտունին, թէ ապէտին. նա շատ անգամ առանց քաշուելու օգտւում է ոսկու ոյժից իր եսական-անուիական ձգտումների համար: Նիւթական ոյժի այդ կամայականութեան դէմ արդէն սկսել է միջոցներ առնել արեւմտեան արթուն ինքնաճանաչութիւնը: Այդպէս, օրինակ, նորերս, Ֆրանսիայի ազգային ժողովը անվաւեր համարեց մի միլլիօնատէրի (Fould) պատգամաւորական ընտրութիւնը, որովհետև յայտնի էր թէ Մամոնայի այդ գոռոզացած ներկայացուցիչը բացարձակօրէն կաշառում էր ընտրողներին, տեղական թերթերին իրան փառաբանել էր տալիս: Իզուր չեն Ամերիկայում, ուր միլլիարդատէրերը այսօր հասարակական ազատ կարգերի համար վրտանդաւոր տարր են ներկայացնում, հարց դրել առհասարակ սահմանափակել մասնաւոր անհատի նիւթական կարողութիւնը որոշ չափերով... զրանից թէ ֆտէրութիւնը, թէ հասարակութիւնը և թէ նոյն իսկ իրանց միլլիօնատէրերի մարդկայնութիւնը միայն կարող են շահուել...

Յունուարի 14-ին, Կովկասեան Գիւղատնտեսական նիստում լսուեց Ն. Ա. Սուլթան-Կրէմ-Գիրէյի և Ա. Ի. Նատրօսովի ղեկուցումը «այլազգիների զարոյցներում տեղական լեզուներով ուսուցման և զրա նշանակութեան մասին» գիւղատնտեսական գիտելիքներ և հմտութիւններ տարածելու գործում»:

Գիւղատնտեսական զարգացման անշարժութեան զլխաւոր պատճառը մեր հարուստ երկրում համարելով ժողովրդի տգիտութիւնը, ղեկուցանողները անհերքելի փաստերով ապացուցեցին որ ժողովրդական զարոյցներից աւելի մեծ արդիւնքներ ստանալու համար պէտք է նրանց մէջ դասատւութիւնը կատարուի մայրենի լեզուով:

Զեկուցման մէջ ի միջի այլոց առաջ էին բերուած Ալէքսանդր Ուի հրովարտակից (1867 թ.) հետեւեալ նշանաւոր խօսքերը:

«Մանկավարժականի վերաբերմամբ կառավարութեան հոգսը պէտք է լինի պատանեկութեան մէջ առողջ գիտելիքների տարածումը, զարգացումը նրա մէջ սէր դէպի խելացի աշխատանքը, հիմնաւոր գիտական կրթութիւնը: Ձը թող տալով ոչ ինձ, ոչ էլ սրիկ մէկին դարձնել գիտութեան սերմնարանները

գործիք՝ քաղաքական նպատակների հասնելու, զպրոցական վարչութիւնները պէտք է ի նկատի ունենան միմիայն անչաճ ծառայութեան լուսաւորութեան, միշտ բարուքերով ընդհանուր գաստիարակութեան սխտեմը... Ազգութիւններից իւրաքանչիւրը պէտք է սաշտպանուած լինի ամեն մի բռնի ոտնձգութիւնից, ուստի անհրաժեշտ է հոգ տանել իւրաքանչիւր ազգութեան համար առանձին զպրոցներ հիմնելու մասին և ընդհանուր, մանաւանդ ուստական զպրոցներում, դասաւանդութիւնը վարել ազգաբնակչութեան մեծամասնութեան մայրենի լեզուով»:

Բացի Արեւմտեան Եւրոպայի համոզեցուցիչ փաստերից, ականաւոր մանկավարժների և գիտնականների կարծիքներից բերւում էր իբրեւ ազապոյց և Յինամզգարեան զպրոցի երկարամեայ փորձը: Ապ մասնաւոր գիւղատնտեսական ուսումնարանում վարչութեան թողլուութեամբ բոլոր առարկաները աւանդւում են վրաց լեզուով համաձայն նրա կանոնների 21-րդ յօդոածի: Եւ հետեանքները փայլուն են, ինչպէս այդ հաստատւում է զպրոցական վարչութեան հեղինակաւոր վկայութիւններից:

Ի վերջոյ զեկուցումը առաջարկում է հետեւեալը. 1) Չորսամեայ դասընթաց ունեցող միդասեան զպրոցներում առաջին երեք տարիների ընթացքում, իսկ վեցամեայ դասընթաց ունեցող երկրասեան զպրոցներում առաջին երեք տարիների ընթացքում բոլոր առարկաների ուսուցումը վարել սովորողների մայրենի լեզուով, աւանդելով և մայրենի լեզուն իբրեւ առանձին զպրոցական առարկայ ամեն օր ամբողջ դասընթացքի տեղութեան ժամանակ. 2) Ազահովել ուստայ լեզուի ուսուցումը, զրա համար ամբողջ դասընթացքում, սկսած առաջին տարուայ երկրորդ կիսամեակից, ինչպէս և բացի կրօնից բոլոր առարկաների դաստաւութիւնը միդասեան զպրոցներում վերջին տարին, իսկ երկրասեաններում վերջին երկու տարեն—կատարել ուստայ լեզուով: 3) Միջնորդել տեղական միջոցներից աւելի դումար յատկացնելու ժողովրդի կրթութեան. 4) զպրոցներին կից բանալ զբաղարան-ընթերցարաններ, գիւղատնտեսական հանրամատչելի գրքերով, իսկ ուր միջոցները կը ներեն, նաև հասարակ գիւղատնտեսական մուղէումներով և կազմակերպել գիւղատնտեսական զանազան ճիւղերից գաստիստութիւններ. 5) Մտքերի փոխանակութեան և ուսուցման լաւագոյն եղանակները հետ ծանօթացնելու նպատակով, իւրաքանչիւր տարի ժողովրդական ուսուցիչների համաժողովներ գումարել և հիմնել գիւղատնտեսական և մանկավարժական կարճատեւ կուրսեր. 6)

Լաւադոյն մանկավարժական ոյժեր գրաւելու և պահելու համար բարւոքել ժողովրդական ուսուցիչներին նիւթական և հասարակական գրութիւնը:

Աղմկալի ծափահարութիւններով ծածկուեց զեկուցումի ընթերցանութիւնը. Ընդհանուր ժողովը որոշեց չնորհակալութիւն յայտնել և ի նկատի ունենալ նրան:

Յունուարի 26-ին լրացաւ ուսնաց պարբերական մամուլի երկու հարիւրամեակը, որի հիմքը գրեց Մեծն Պետրոսը: Պարբերական մամուլը Ռուսաստանում սկիզբն առաւ իբրեւ պետական գործ, բայց յետոյ կամաց կամաց անցաւ և հասարակութեան ձեռքը: Զը նայած ուրոյն պայմաններին, որոնց մէջ զարնուում էր մամուլը Ռուսաստանում, նա, այնուամենայնիւ, այս երկու հարիւր տարուայ ընթացքում հսկայական առաջադիմութիւն արաւ և հաջողին աղղեցութիւն ունեցաւ ուսն հասարակական մարի գարգաղման և ինքնաճանաչութեան արթնանալու գործում: Ռուսաց մամուլի մեծագոյն մասը ազնիւ կերպով է ծառայում իր կոչման, միշտ ժողովրդի շահերի և արդարութեան ջատագով հանդիսանալով և, որքան թոյլ են տալիս հանգամանքները, մերկացնելով հասարակական չարիքները: Ռուս մամուլի ընթերցողների թիւը այսօր մի քանի միլիոնների է հասնում, բնականաբար նրա աղղեցութիւնը այնքան մեծ է որ նրան կարելի է համարել ներքին կեանքի նշանաւոր գործօններից մէկը: Կարելի է ցանկալ որ աւելի ևս բարեկաջող պայմանների մէջ շարունակուի այդ գործօնի կատարելիք դերը այս բազմադեղ կօլօսս պետութեան կեանքում:

Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Յունուար 25.

Ֆինանսների մինիստր ստատս-սեկրետար Սէրգէյ Վլատէի աւետարակական զեկուցման մէջ 1903 թիւականի համար պետական հասոյթների և ծախքերի ընդհանուր հաշւեկշիւը արուած է հետեւեալ կերպով. *)

Պ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ս Ո Յ Թ Ն Ե Ր

I

Սովորական հասոյթներ

1) Ուղղակի հարկեր	132,0 միլ. ռ.
2) Կողմնակի հարկեր	405,9 » »

*) Առաջ ենք բերում միայն միլիոնները, իսկ ընդհանուր գումարում և՛ ձիշտ գումարը: Ծ. Խ.

3) Մաքս	98,1	»	»
4) Պետական մենաշնորհներից	562,2	»	»
5) Արքունական կայքերից և զբամազվածներից	523,4	»	»
6) Պետական կայքերի օտարացուցումից	0,5	»	»
7) Յետմահու վճարներից	89,1	»	»
8) Պետական գանձարանի ծախք. հասուցում	79,0	»	»
9) Այլ և այլ հասույթներ	6,3	»	»

Գումարը 1,897,10 միլ.

II

Արտաքոյ կարգի աղբիւրներ

10) Մշտնջեռական աւաղ պետական բանկում 2,5 միլ. ռ.	
11) Պետական գանձարանում կանխիկ 172,1	»

Ընդամենը 2,071,667,472 ռ.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԾԱԽՔԻՆ

I

Սովորական ծախքեր

1) Պետական պարտքից վճարներ	290,9	միլ. ռ.
2) Բարձրագոյն պետական հիմնարկու թիւններ 3,2	»	»
3) Սրբազնագոյն սինօդի վարչութիւն	28,3	»
4) Կայսերական Դրան մինիստրութիւն	15,8	»
5) Արտաքին գործոց	5,7	»
6) Զինուորական	329,9	»
7) Ծովային	105,6	»
8) Ֆինանսների	369,1	»
9) Երկրագործութեան և պետական կայքերի	49,0	»
10) Ներքին գործոց մինիստրութիւն	99,7	»
11) Ազգային լուսաւորութեան	39,2	»
12) Հաղորդակցութիւններ	458,4	»
13) Արդարադատութեան	49,3	»
14) Պետական կոնտրոլի	8,3	»
15) Պետական ձիարուծութեան գլխ. վարչ.	2,0	»
16) Զօրքի՝ պաշարի թանդանալու. պէտքում	3,0	»
17) Զբոսաշրջական, տարուային թացքում		
արտակարգ ծախքերի համար	12,0	»

Գումարը 1,880,4 միլ. ռ.

II

Արտակարգ ծախսեր

18) Մոսկուտ-Եարօսլաւեան երկաթ. $4\frac{1}{2}\%$	
օրլ. յետգնումն	2,4 միլ. ռ.
19) Սիբիրի երկաթուղու կառուցման . . .	20,9 » »
20) Սիբիրեան երկաթուղու հետ կապուած	
օժանդակիչ ձեռնարկ.	3,4 » »
21) Այլ երկաթուղիների կառուցման . . .	145,1 » »
22) Մասնաւոր Ընկերութիւններին նպաստ	
երկաթուղիներ չինիլու	9,2 » »
23) Մասնաւոր անձանց և հիմնարկութիւն-	
ներին՝ նրանց կապրային իրաւունքների պաշարաց-	
ման համար	10,0 » »
Գումար	191,2
Ընդամենը	2,071,667,472.

Մեր աշխատակից բժշկապետ Վահան Արծրունին մամուլի պիտաւոր վարչութիւնից թողաւութիւն է ստացել հրատարակելու թիֆլիսում հայերէն լեզուով մի բժշկական առողջապահական երկչարաթաթերթ «Առողջապահական թերթ» անունով: Երկչարաթաթերթի պրօգրամը հետեւեալն է. 1) Կառավարչական կարգադրութիւններ և կառավարութեան պրօքուրութիւններ, որոնք վերաբերուած են ժողովրդական առողջապահութեան. 2) Խնդնութիւն, թարգմանական և կօմպիլիատիւլ յօդուածներ առողջապահութեան, բժշկականութեան և անասնաբուժութեան վերաբերեալ. 3) Քննադատութիւն և մատենագրութիւն նոյն հարցերին վերաբերեալ. 4) Հաշիւներ պիտական, բժշկական, առողջապահական և անասնաբուժական ընկերութիւնների նիստերի մասին. 5) Փոստարկղ (պատասխաններ պրօգրամի սահմաններում առաջարկած հարցերին). 6) Յօդուածները լուսաբանող նկարներ, նոյնպէս և պատկերներ հասարակական առողջապահութեան տապարիլում յայտնի դարձած պրօքիւններ՝ սրանց կենսագրութեան հետ միասին. 7) Առանձին յաւելուածներ պրօքիւններով պրօգրամի սահմաններում. և 8) Մասնաւոր յայտարարութիւններ: Երկչարաթաթերթի հրատարակելու է ամեն ամսի 1-ին և 15-ին, իսկ յաւելուածները լինելու են 4—6 հատ տարուայ մէջ: Բաժանորդագիրն է 2 ռուբլի:

ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ԴԱՀԼԻՃԻՑ

Յունուարի 9-ին Ռիֆիսի դատաստանական պալատում քննուում էր Շամախու հայոց կոնսիստորիայի դատը լուսաւորութեան միջխտորութեան հետ՝ ի դէմս Կովկասեան զպրոցական չրջանի հոգաբարձուի՝ Բազուայ հայոց եկեղեցու բակում զբաշուող չինութեան մասին:

Բազուի նահանգական դատարանը դործը վճռած լինելով յօդուտ կոնսիստորիայի, զպրոցական վարչութիւնը դժգոհ էր մնացել և բողոք ներկայացրել դատաստանական պալատին:

Շամախու կոնսիստորիայի չահերը պաշտպանում էր երգուեալ հաւատարմատար Ս. Յարութիւնեանը, իսկ զպրոցական վարչութեան ներկայացուցիչն էր Բազուի նահանգի և Դաղըստանի չրջանի ժողովրդական գոլոցների վերատեսուչ Տիօրօս սկին:

Գործի հանգամանքները կայանում են հետեւեալում:—70-ական թւականների սկզբին Բազուի հայոց եկեղեցական վարչութիւնը կառուցանում է եկեղեցու բակում մի միայարկ տուն՝ առաջնորդարանի և եկեղեցական զանազան կարիքների համար: Մի քանի ժամանակից յետոյ եկեղեցական իշխանութեան թոյլտուութեամբ չինութեան մի մասը յատկացւում է Մարդասիրական Ընկերութեան զբաղարանին, իսկ միւս մասը՝ եկ.—ծխ. զպրոցին, որը սակայն միշտ միևնոյն սենեակներում չէր մնում, այլ փոփոխում էր իր տեղը, ինչպէս յարմար էր տեսնում եկեղեցական իշխանութիւնը, իսկ 1896 թ. այդ զպրոցը բոլորովին փակւում է հոգեւոր իշխանութեան հրամանով: Դրանից երկու տարի յետոյ Բազուի վերատեսչութիւնը հիմնուելով Կովկասեան զպրոցական չրջանի հոգաբարձուի հրամանի և 1898 թ. մարտի 26-ին Բարձրագոյն հառատաւած կանոնադրութեան վրայ, խլում է չինութեան մի մասը—6 սենեակ, համարելով այդ փակուած զպրոցի գոյք: Այս հանգամանքը առիթ է տալիս Շամախու կոնսիստորիային դատ բանալ զպրոցական վարչութեան դէմ:

Դպրոցական վարչութիւնը չինութեան գրաւած մասը համարում է զպրոցին պատկանող այն հիման վրայ, որ նախ՝ զպրոցը այնտեղ է եղել զեւեղուած և յետոյ, որ 1887 թւին Բազուի մարդասիրական ընկերութիւնը գիտել էր քաղաքային ինքնավարութեան, որպէսզի նա Կարանտիճնայա փողոցում տեղ յատկացնէ զպրոցի նոր չինութեան համար, որովհետև հինն այրուել էր:

Երգուեալ հաւատարմատար Ս. Յաւութիւնեան իր ընդարձակ բացատրութեամբ ապացուցանում էր, որ զպրոցական վարչութիւնը ուղիղ չէ հասկացել 1898 թ. մարտի 26-ին Բարձրագոյն հաստատուած կանոնադրութեան խմատը, խելով եկեղեցապատկան շինութիւնը Այդ կանոնադրութիւնն իրաւունք է տալիս զպրոցական վարչութեանը գրաւել զպրոցապատկան գոյքերը հետեւեալ երկու պայմաններով. 1) զպրոցական վարչութիւնը պէտք է գրաւէ այն զպրոցների գոյքերը, որոնք 1897 թ. յունիսին 2-ին յանձնուած են եղել զպրոցական վարչութեանը և 2) այն գոյքերը, որոնք պատկանելիս են եղել զպրոցներին, որպէս նրանց սեփականութիւն: Ներկայ պարագայում երկու պայմաններից ոչ մէկն էլ գոյութիւն չունի:—1897 թ. զպրոցը յանձնուած չէ եղել միջնարութեանը, որովհետեւ արդէն 1896 թ. փակուած է եղել հոգևոր վարչութեան կարգադրութեամբ. բայց այդ յիշեալ զպրոցը չէ ունեցել և չէր կարող ունենալ սեփականութիւն, որովհետեւ նա պատկանում էր այն տեսակ զպրոցների կարգին, որոնք օտարադատան հոգևոր գործերի օրինադրքի 1213 յօդուածի հիման վրայ պահուում են եկեղեցիների, վանքերի և բարեգործական ընկերութիւնների օժանդակութեամբ և համարուում են բովանդակ հայ-լուսաւորչական եկեղեցու սեփականութիւն:

Իր առածը հաստատելու համար երգ. հաւատարմ. Ս. Յաւութիւնեանը բերաւ և՛ հետեւեալ փաստերը:—Որովհետեւ յիշեալ շինութեան մասը գտնուում է եկեղեցական հողի վրայ, ուրեմն X հ., I մ. 386 յօդուածի հիման վրայ պատկանում է եկեղեցուն: Վերջապէս տառնեակ տարիների ընթացքում Բագու քաղաքի զոյգացուցակներում և եկեղեցական գոյքերի մատեանում այդ շինութիւնը ցոյց է տրուած իբրեւ եկեղեցու սեփականութիւն: Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, թէ այդ շինութեան մէջ մի ժամանակ զպրոց է եղել զետեղուած, առկայն և այնպէս այդ զպրոցը սեփականութիւն ձեռք բերելու իրաւունք ունենալ չէր կարող, որովհետեւ նա օգտուում էր շինութիւնից հոգևոր վարչութեան թոյլտւութեամբ, պահուում էր նրա՝ այդ վարչութեան միջոցներով, փակում և բացում էր նոյն այդ վարչութեան կարգադրութեամբ: Այդպիսի կախեալ գրութիւն, X հ. I մ. 56 յօդ. հիման վրայ, որքան և տեէր, չէր կարող ստեղծել օգտուողի համար սեփականութեան իրաւունք: Այդ հիմունքներով կոնսիստորիայի հաւատարմատարը խնդրում էր վաւերացնել նախնական դատարանի վճիռը և զպրոցական վարչութեան բողոքը թողնել անհետանք:

Նոյն օրը, դատաւորներին նոյն կազմով, քննուեց Շամախու կոնսիստորիայի նոյնօրինակ դատը ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութեան գէմ՝ Դերբենդի հայոց եկեղեցութեան գանուղ տան համար:

Այդ դատը նոյնպէս կոնսիստորիան տարած լինելով նահանգական դատարանում, դպրոցական վարչութիւնը դժգոհ էր մնացել և բողոք ներկայացրել դատաստանական պալատին:

Երկու կողմի շահերի պաշտպանողները նոյն մարզիկն էին—երգ. հաւատարմատար Ս. Յարութիւնեան և իսկ. ստ. խորհրդ. Տխօրժեան:

Երկու դործի համար էլ դատաստանական պալատը կարճատև խորհրդից յետոյ վճռեց իր որոշումը յայտարարելը յետագեղ մինչև յունուարի 18-ը:

Յունուարի 13-ին Թիֆլիսի դատաստանական պալատի քաղաքացիական I գեղարտամենտում քննուում էր երեք դործ՝ որոնց մասին բողոքել էր Էջմիածնի Սինօղը դպրոցական վարչութեան գէմ՝ ի գէմս Կովկասեան ուսումնարանական շրջանի պ. հոգաբարձուի, որի ներկայացուցիչները գրաւել էին որպէս դպրոցապատկան կալուածներ Կարսի եկեղեցապատկան տասը կրպակներն իրանց նկուղներով, երկյարկանի տունը, որ Եղիշէ վարդապետի օրօք էին չինուած դպրոցների վակուսից յետոյ, Կաղզուանի եկեղեցապատկան հինգ այգիներ, որոնք դեռ տաճկաց տիրապետութեան ժամանակ կազմում էին եկեղեցական սեփականութիւն, և Վաղարշապատում գտնուած երկյարկանի տունը, որ չինուած է դեռ 60-ական թւականներին հանդուցեալ Գէորգ Կաթողիկոսի օրօք յատկապէս Սինօղի սրբօկերօրի բնակութեան համար և միմիայն 95—96 ուսումնական տարիների ընթացքում Վեհափառ Կաթողիկոսի հրամանով և այն էլ մասամբ տրուած է եղել՝ Վաղարշապատի եկեղեցական ուսումնարանը ժամանակաւորապէս ղեկեղելու համար:

Նիստին նախապահում էր Պետրօղաւօլօսկի, անդամներն էին Ուսնելօլ, Ֆէրսման և դատախազի օգնական Սամսոն: Դպրոցական վարչութեան կողմից եկել էր Կարսի ժողովրդական դպրոցների տեսուչ Դեիցկի, իսկ Էջմիածնի շահերը պաշտպանում էր երգ. հաւատարմատար Ս. Յարութիւնեան: Զեկուցանողն էր պալատի անդամ Ուսնելօլը: Զեկուցումից յետոյ եկեղեցական շահերի պաշտպան պ. Յարութիւնեանը բացատրեց դատարանին հետեւեալը.

Դպրոցական վարչութիւնը 1898 թւին գրաւեց Կարսում

երկյարկանի շինութիւնն և տասը կրպակներ, որոնք պատկանում էին ս. Աստուածածնայ եկեղեցուն և որոնք իբրեւ թէ շինուած էին Կարսի եկեղեցական-ծխական դպրոցի ու նրա պահպանութեան համար, և հետեապէս համաձայն բարձրագոյն հաստատուած միմխտարական խորհրդի որոշման՝ պէտք է անցնէին զըսորոցական վարչութեան իրաւասութեան ներքոյ:

Գործը պարզաբանելու համար կարեւոր է անցնել այդ կալուածների ծագման պատմութեանը:

1887 թ.ին Կարսի հայոց հոգևոր կառավարութիւնը դիմելով քաղաքի բարեշինութեան Զմանաժողովին, խնդրում է տեղ յատկացնել քաղաքի հայ աղագրեակութեան համար մայր եկեղեցի շինելու: Մասնաժողովը իր արձանագրութեամբ՝ որ հաստատուած է Կարսի զինուորական նահանգսպետի կողմից՝ յատկացնում է այդ նպատակու № 3 քաղաքամասը միմխայն այն պայմանով, որ այդ տեղում մասնաւոր անձանց սեփականութիւն կազմող շինութիւններն ու գետինը հոգևոր կառավարութիւնն ինքը ձեռք բերի եկեղեցական միջոցներով: Այդ առաջարկութիւնը նա հաջիւ և մեծ դժուարութեամբ կարողաղանում է կատարել միմխայն 1892 թ.ի վերջերին, պատրաստում է յիշեալ հողաբաժինը, պատրաստում է քար և առաջարկում մայր եկեղեցու յատակադիծն ի հաստատութիւն, որ յետ է ստացւում 1894 թ.ին:

Առաջ է դադես մի ուրիշ հարց զինուորական-ուղմական տեսակէտից, և յիշեալ հողաբաժնի վրայ ծրագրած մայր եկեղեցու շինութիւնն արգելւում է, և քաղաքապատկան հողաբաժինը յետ պահանջւում:

Դպրոցների փակումից յետոյ Կարսի այն ժամանակուայ փոխանորդ Նզիշէ վարդապետ Մուրադեանը գիմում է նահանգապետին և խնդրում, որ կամ, քաղաքապատկան հողաբաժինը վաճառուի հոգևոր իշխանութեան և կամ քաղաքը վերադարձնի վերջինիս արած ծախսերը և ստանայ հոգևոր իշխանութեան բաժինը:

Նահանգսպետի կողմից 1896 թ.ի մայիսին հաստատուած արձանագրութեամբ որոշւում է քաղաքային հողաբաժինը—422 սաժէն վաճառել հոգևոր կառավարութեան 1266 ռուբլիով: Փոխանորդը վճարում է հարկաւոր դրամը, ստանում յատակադիծ և առաջարկում է Ս. Աստուածածնայ եկեղեցու 10 կրպակների յատակադիծն ի հաստատութիւն, որ ստացւում է յունիսի 19-ին: Զր պէտք է մոռանալ, որ Կարսում Ս. Աստուածածնայ եկեղ.—ծխական դպրոցը փակուել էր դեռ մարտ ամսի 6-ին: Նոյն յունիսի 14-ին Նզիշէ վարդապետ Մուրադեանը գիմում է

Վեհափառ Հայրապետին և նկարագրելով Կարսի յաջորդարանի խղճուկ և սուրակ կացութիւնը, խնդրում է թոյլաւութիւն յաջորդարան, հոգևոր կառավարութիւն և աղօթատուն չինելու: Վեհափառ Կաթողիկոսից ստացւում է յիշեալ թոյլաւութիւնը յունիսի 17 № 879, և ահա օգոստոս ամսին առաջարկւում է նոր յատակադիծն ի հաստատութիւն:

Կրպակները չինում էին, երկյարկանի շինութիւնը բակւում է 1897 թւի յունիսի սկզբներէից, իսկ երկրորդ յայրկի յատակադիծը պատրաստւում և առաջարկւում է հաստատութեան 1897 թ. դեկտեմբերին, իսկ շինութիւնը սկսւում մայիսին:

Նոյն փոխանորդի միջնորդութեամբ Վեհափառ Կաթողիկոսը 1896 թւի հոկտեմբերին № 1315 կոնդակով թոյլ է տալիս բանալ Կարսում ս. Նշան եկեղեցու անուամբ երկսեռ երկդասեան դպրոց զուտ եկեղեցական եկամուտներով, որ և բացւում է վարձու տան մէջ: Անցնում է երեք ամիս, յանկարծ դպրոցական վարչութիւնը պահանջում է, որ յիշեալ դպրոցին էլ ենթարկուի իրեն ընդհանուր օրէնքներով: Բայց որովհետեւ հոգևոր իշխանութեան կողմից ոչ մի կարգադրութիւն չը կար, այդ պատճառով էլ յիշեալ ուսումնարանը փակւում է:

Հոգևոր իշխանութեան տեղական ներկայացուցիչ եղիշէ վարդապետ Մուրադեանը սկսում է շինութիւնը, բայց այնքան ընդարձակ, որ ապագայում հնարաւորութիւն ունենալ այնտեղ գետեղելու յաջորդարան, հոգևոր կառավարութիւն, աղօթատուն և վերջապէս նոր հոգևոր դպրոց, որի գասարանների թիւն ու տիպը դեռ մշակուած և որոշ չէր, և ընդհանրապէս այգալիսի մի դպրոցի հարցը դեռ ցանկութիւն և միմիայն ենթադրութիւն էր: Այդ տունը գեռ աւարտած չէր և մի քանի մասերը դեռ առանց տանիքի էին, երբ դպրոցական վարչութեան ներկայացուցիչներն եկան և գրաւեցին այն՝ տասը կրպակների հետ միասին, հանելով այգալիսով հոգևոր իշխանութեան իրաւասութիւնից և պատճառաբանելով, որ այդ տունը կառուցւում է յատկապէս դպրոցի համար, իսկ կրպակներն էլ չինուած են որպէս նրա պահպանութեան աղբիւր:

Այստեղ հարց է ծագում, արդեօք իրօք որևէ կապ կար այս շինութիւնների և փակուած եկեղեցական ծխական դպրոցի մէջ:

Պատասխանը բացառական է հետեւեալ պատճառներով. — Կարսում կար երկու եկեղ. — ծխական դպրոց. մինը գոյութիւն ունէր Ս. Ածածնայ եկեղեցուն կից և փակուեց 1896 թւի մարտի 7-ին: Այս դպրոցի հետ է կապում ուսումնարանական վարչութիւնը եկեղեցական նոր շինութիւններն ու կրպակները.

բայց այսպիսի հայեցակէտի սխալ լինելը աւելի քան պարզ է և ակններ և, որովհետեւ այդ դպրոցը փակուեց չինութիւններն սկսելուց և հոգը գնելուց առաջ և փակուեց վերջնականապէս:

Այս չինութիւնները նոյնպէս կապ չունեն միւս եկեղ.— ծխական դպրոցի հետ, որը բացուեց 1897 թւի վերջին և փակուեց 1897 թ. ապրիլին, որովհետեւ այդ դպրոցը բացուեց 1896 թւի հոկտեմբերի 2-ին շնորհած № 1365 կոնգակով, որով ոչ մի կաշք կամ յատուկ աղբիւշներ չեն յատկացրուած հոգևոր իշխանութեան ձեռքով այդ փակուած դպրոցին:

Այսպիսով վերոյիշեալ հանգամանքները ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ չինութիւնների տակի հոգը կազմում է հայոց եկեղեցու անխզելի սեփականութիւն և ձեռք է բերուած եկեղեցի կառուցանելու նպատակով, որի չինութեան առիթով ծագած արգելքների պատճառով հոգևոր բարձրագոյն իշխանութեան թոյլատուութեամբ փոխանորդը կառուցել է չէնքեր եկեղեցական զանազան կարիքների համար և եկեղեցական միջոցներով: Ապա պ. Յարութիւնեանը՝ անցնելով դպրոցական վարչութեան իրաւասութեան՝ իբր գոյութիւն ունեցող օրէնքների վրայ հիմնուած և նախարարական մասնաժողովի 1898 թ. մարտի 20-ին բարձրագոյն հաստատուած կարծիքի, յայտնեց, որ դպրոցական վարչութեան գործողութիւնը սոյն կաշուածների վերաբերութեամբ չէ կարող օրինական և կանոնաւոր ճանաչուել, և ահա թէ ինչու:

1898 թւի կանոնը իրաւունք տալով Կովկասի ուսումնարանական վարչութեան ընդունելու հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցների գոյքը, պարտք դրեց յիշեալ վարչութեան վրայ ի նկատի ունենալ երկու պայման.—

Նախ՝ որ այն դպրոցները, որոնց կայքը պէտք է ընդունէին, ենթարկուած լինէին ուսումնարանական վարչութեան՝ համաձայն 1897 թւի յունիսի 2-ի օրէնքի, և երկրորդ, որ այդ գոյքը պատկանէ դպրոցներին, լինի նրանց սեփականութիւն՝ որպէս իրաւաբանական անձնաւորութեանց: Այդ մտքով էլ 1897 թւին բացատրութիւն է ուղարկուած սինօզ օտար դաւանութեանց դեպարտամենտի կողմից:

Ներկայ դէպքում ոչ առաջին պայմանը գոյութիւն ունի, և ոչ երկրորդը:

Կարսի երկու դպրոցներն էլ փակուած էին մինչև 1897 թւի յունիսի 2-ի հրատարակութիւնը, որից յետոյ և պէտք է տեղի ունենար դպրոց յանձնելու գործողութիւնը: Նրանցից ոչ մէկը սեփական յատուկ որեւէ միջոցներ և կայքեր չ'ունէր, որովհետեւ նրանք բացուած էին 1884 թւի կանոնների համաձայն,

սրմնը կազմում են օտար դատնութեանց վերաբերեալ օրէնքադրքի 1178-դ յօդուածի յաւելումը:

Յաւելումը՝ հէնց առաջին կանոնի մէջ առած է—հայ-լուսաւորչական եկեղ.-ծխական դպրոցները գոյութիւն պիտի ունենան եկեղեցիներին, վանքերին կից և պահպանուեն կամ բացառապէս եկեղեցական-վանքական եկամուտներով և կամ ծխականներ օժանդակութեամբ: Այսպիսով ինքնաբերական պարզ է, որ Կարսի եկեղ.-ծխական դպրոցները իրաւաբանական մարմիններ չը լինելով, օրինական կարգով անշարժ կալուածք ձեռք բերելու և վաճառելու իրաւունք չ'ունենալով, ինչպէս այդ ընդունում է և դպրոցական վարչութեան ներկայացուցիչը իր՝ հանգական գատարանին ներկայացրած յայտարարութեան մէջ, չէին կարող գոյութիւն ունեցող օրէնքների հիման վրայ անշարժ կայք դնել, նուիրաբերական թղթով (дарственная запись) կամ կտակագրով կալուածք ստանալ անմիջապէս: Նրանք չեն կարող պաշտպանուել և տիրապետութեան 10-ամեայ տեղութեամբ, որովհետեւ այդ ուսումնարաններից ոչ մինը չէր օգտուում և եթէ օգտուէր էլ որեւէ կալուածքով, այդ չէր կարող տեղի ունենալ առանց եկեղեցութեան թոյլտւութեան,՝ իսկ այս կերպով օգտուելու ձեռք սենատի բազմաթիւ բացատրութիւնների համաձայն, որ տեղի են ունեցել X հատորի I մասի 560-րդ յօդուածի վերաբերութեամբ, ինչքան էլ տեւելու լինէր, չէր կարող սեփականութեան իրաւունք ստեղծել:

Ներկայ խնդիրը պէտք է վճռուի յօդուած եկեղեցու և՛ այն պատճառով, եթէ չինութիւնների տակի հողը պատկանում է եկեղեցուն, այն ապա և՛ չինութիւնները պէտք է եկեղեցական սեփականութիւն համարուեն, որովհետեւ Սենատի բացատրութիւնների համաձայն՝ օտարի հողի վրայ կառուցած չինութիւնները՝ թէկուզ այդ տեղի ունեցած լինի հողատիրոջ համաձայնութեամբ, եթէ առանձին արձանագրութեամբ և փաստաթղթով յանձնած չեն միասին, կազմում են հողատիրոջ սեփականութիւն:

Որովհետեւ ներկայ դէպքում այդպիսի փաստաթուղթ չկայ, ուստի ակնհայտ է, որ չինութիւնները եկեղեցական են:

Վերջում երդուեալ հաւատարմատար Յարութեանեանը՝ մասնաձեռն անելով դպրոցական վարչութեան այն առարկութեան վրայ, որով նա ասում է՝ իբր թէ չինութիւնները յատկապէս նշանակուած էին այս կամ այն նպատակի համար, ասաց.

—Եթէ մինչև անգամ այդպիսի բան տեղի ունեցած լինի, այդ հանգամանքն էլ իրաւաբանական ոչ մի նշանակութիւն չ'ունի,

որովհետև այդ միայն ենթադրութիւն է, մտադրութիւն, որ ինքն-բառնարեան ոչ մի իրաւասութիւն չէ ստեղծում, որովհետև դեռ չէ կատարուած յիշեալ կալուածների իրր սեփականութիւն փոխանցումն այն հիմնարկութեան կամ տնձի, որոնց համար ենթադրուած էին: Ներկայ գէպքում այդպիսի փոխանցումն էլ տեղի չէր կարող ունենալ, որովհետև բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան կողմից այդ առիթով ոչ մի կարգադրութիւն տեղի չէ ունեցել:

Վերջապէս ինչ վերաբերում է յատակագծերին, այդ փաստերն էլ դպրոցական վարչութեան ոչ մի իրաւունք չեն տալիս, որովհետև յատակագծերը միմիայն տեխնիկական նշանակութիւն ունեն, այն ինչ ներկայ գէպքում յատակագծերից մինի վրայ գրուած է.—«յատակագիծ Կարսի Ս. Աստուածածնայ հայ եկեղեցու կրպակներին», իսկ միւսի վերայ—«յատակագիծ Կարսի հայոց հոգևոր կառավարութեան կառուցանելիք հոգևոր ոչ թէ եկեղ.—ծխական դպրոցի»:

Վերոյիշեալ հանգամանքների հիման վրայ անհոգի հաւատարմատարը՝ ներկայացնելով հարկաւոր փաստաթղթեր, խոնդրեց յարգել ներկայացրած բոլորը:

Ուսումնարանական շրջանի լիազօր Վ. Ս. Դեկեկին՝ խօսելով բոլորքդ կողմ առաջ բերած փաստերի դէմ, բացատրեց, որ՝ դպրոցական վարչութիւնը գրաւելով ներկայումս վիճելի կալուածները՝ ղեկավարում էր 1898 թւի մարտի 26-ին օրէնքով: Ճիշտ է Ս. Աստուածածին եկեղեցուն կից եղած գալրոցը փակուել 1896 թւի մարտին, բայց նրանից յետոյ բացուեց այլ եկեղեցական ծխական դպրոց, որը գոյութիւն ունէր մինչև 1897 թիւը և կաղմում էր չարոնակութիւն առաջնի:

Առաջին դպրոցը փակուեց չինութեան հին և անպէտք լինելու պատճառով, իսկ նորը ղետեղուած էր Կոստանեանի վարձու բնակարանի մէջ՝ մինչև դպրոցական չինութեան վերջը, ինչպէս այդ երևում է հսկա. 30-ին փոխանորդի՝ զինուորական նահանգապետին ուղղած գրութիւնեց: Որ լիշեալ չինութիւնները՝—տունն ու տասը կրպակները կառուցւում էին եկեղ.—ծխական դպրոցի համար, այդ երևում է յատակագծերից և բաղմաթիւ գրադրութիւններից, որոնք կցուած են գործին: Թէև եկեղ.—ծխական դպրոցները չեն օգտուել յիշեալ չինութիւններով, բայց այդ դեռ չէ ապացուցանում, որ դպրոցական վարչութիւնը պարտաւոր չէր ցուցակադրել այն, երբ նրան յայտնի էր չինութիւնների կառուցման նպատակը: Այս պատճառով դպրոցական վարչութեան ներկայացուցիչը խնդրում էր դատարանից անհետանք թողնել հոգևոր իշխանութեան ներկայա-

ցուցչի գանդատը նահանգական դատարանի կայացրած վճռի դէմ:

Պալատի դատախազի օգնականը իր եզրակացութեան մէջ՝ գտնելով սինօգի պահանջը միանգամայն ապարուցուած, կարծում էր, որ պէտք է անվավեր համարել նահանգական դատարանի վճիռը և բաւարարութիւն տալ բողոքող կողմին: Դատաստանական պալատը կարճ խորհրդածութիւնից յետոյ յայտնեց, որ սոյն գործի վճիռը կը յայտարարուի ամսոյս 18-ին:

18-ին պալատը յայտարարեց Կարսի եկեղեցական շինութեան ու տասը կրտսէի վերաբերեալ վճիռը յօգուտ եկեղեցու, որոշելով ասնել յիշեալ կալուածները դպրոցական վարչութեան իրաւասութիւնից և յանձնել հոգևոր իշխանութեան՝ պատասխանատու կողմին ենթարկելով դատաստանական ծախսերի: Գալով Վաղարշապատի Էջմիածնապատկան տան և Կաղզուանի եկեղեցապատկան հինգ այգիների վճիռներին՝ պալատը յետաձգեց, մի քանի կարևոր խնդիրներ պարզաբանելու համար՝ տալով դպրոցական վարչութեան ներկայացուցչին առաջին երեք դործերի համար եկամսեայ ժամանակամիջոց, իսկ Կաղզուանի այգիների վերաբերութեամբ՝ պալատի որոշած հարցերին բաւարութիւն տալու համար սինօգի հաւատարմատարին տալով երկու շաբաթ ժամանակամիջոց:

վ.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Կեսնֆի հակասական կազմուածքը:—Օպպորտիւնիզ արմատականիս փետուրներով զարդարուած.—Միշտ իր համոզմունքներին հաստատ խաղափական գործիչը.—Ժօրեսի ձառը եւրոպական խաղաղութեան մասին.—Մակեդոնիան դիպրօմասների մրցման զոհ.—Պատրիարք Օրմանեանին սպանելու փորձը.—Գիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսի հաստատումը.—Ասրպատականի քեմի համար կազմուած կանոնադրութիւնը:

Մարդկային կեանքը, ընդհանուր առմամբ վերցրած, մի խառնուրդ է ստույթեան ու ճշմարտութեան, ստորութեան և վեհութեան, մտքի խիղախ թռիչքների և վախկոտ ըթամտութեան: Եւ այդ արգարացի է ոչ միայն անհատների նկատմամբ, այլ և ամբողջ ազգերի: ազատասէր Անգլիան իրլանդացիների և բօէրների նկատմամբ բռնակալի դեր է ստանձնում, քրիստոնեայ Գերմանիան իրախուսում է Սուլթանին դրժել իր խոստումները, հակակղերական Ֆրանսիան դրսում պաշտպան է կանգնում միսսիօնար եզուիտներին, ազատ մտածող կուսակցութեան մի պարագլուխ յանկած այնպիսի մի կարծիք է յայտնում, որ ապհեցնում է բոլորին: Եւ այդ բոլոր հակասութիւնները իրար հետ խառնուած ապրում են կողք կողքի՝ համակերպուելով նոյն ազգերի, նոյն անձանց մէջ:

Այս տեսակէտից հետաքրքրական էր այն, ինչ պատահեց վերջերումս Ֆրանսիայում: Ֆրանսիական առաջին մինիստր Կոմբը, արմատական մեծամասնութեան այդ ներկայացուցիչը, որի հակակղերական ուղղութեան մասին երկու կարծիք էէր կարող լինել և որը մինչև այժմ արդէն մերժել է՝ փակուած միաբանութիւնների կողմից վերաբացման թոյլտուութիւն հայցող 2000 խնդիրքներ՝ յանկարծ յունուարի 13-ին պարլամենտում մի դարմանալի հայացք է յայտնում...

Քննուում էր բիւզժէտի այն մասը, որ վերաբերում էր հոգեորականութեան պահպանութեան յատկացրած ծախքերին: Յայտնի է, որ եկեղեցին պետութիւնից անջատելու հարցը արմատականների պաշտպանած սկզբունքներից մէկն է, ուստի նրանք միշտ բիւզժէտի քննութեան ժամանակ առաջարկում են ջնջել այդ ծախքերը, կրօնը համաբնիով քաղաքացիների մասնաւոր զոբժ: Կոմբը, ինչպէս և նրանից առաջ Վալդեկ-Ռուսօն կողմակից չէ այդ ծայրայեղութեան, բայց նա փորձեց նաև հիմնաւորել իր բանած դիրքը և արտասանեց այնպիսի խօսքեր, որոնք հակասում են նրա արածներին. «Ես չեմ կարծում, ասաց նա, թէ ժամանակակից հասարակութիւնը կարող է բաւականաչափ պարզ մօրալով (բարոյականութեամբ), որ մակերևութային կերպով աւանդուում է մէկ դպրոցներում, և համարում եմ եկեղեցու տարածած կրօնական դաղափարները առժամանակ զեռ անհրաժեշտ»:

Դուրս է գալիս որ նա համ աշխատում է փակել կրօնական դպրոցները, համ բնդունում է որ աշխարհական դպրոցները չեն կարող այն բարոյական կրթութիւնը տալ, որ տալիս են եկեղեցու պաշտօնեաները:

Դժուար չէ երևակայել, թէ ինչ հիասթափութիւն տիրեց արմատականների շարքերում, և հրճուանք՝ ընդդիմադիր կուսակցութեան մէջ:

Արմատականների զայրոյթը բնորոշում է հետեւեալ խօսքերով, որ արտասանեց երեք օր անց հասարակական աշխատանքների միւստութեան բիւզժէտի քննութեան ժամանակ ձախակողմաններից մէկը, խօսքը ուղղելով միւստը Մարիւէ-ժուին. «Երեկ չէ անցեալ օրը ևս իմ մի քանի ընկերների հետ զգացի կատարեալ հիասթափութիւն, լսելով միւստը նախագահի ճառը: Հետաքրքրական է իմանալ արդեօք չեն պատրաստւում միւստորները մէկը միւսի յետևից դաւաճանել այն պրօգրամը, որի համաձայն նրանց թոյլ էր տրուած մուտք գործել այս դահլիճը և որի համար մեր բոլոր ձախակողմեան ընկերները ձայն էին տուել: Ես կ'ուզենայի իմանալ արդեօք պատրաստուած չէք և զուր Կոմբից յետոյ մի անգամ ևս դաւաճանել մեծամասնութեան»:

Իր անտակտ խօսքերի շնորհիւ Կոմբը կորցրեց պարլամենտի արմատական մեծամասնութեան վստահութիւնը և երևի ստիպուած կը լինի հրաժարուել:

Այդպիսի հակասութիւն դժուար է դանել որոշ և բոլոր կէտերում հետևողական աշխարհահայեցողութիւն ունեցող գործե-

րի մէջ, թէկուզ նրան աշխատեն զրպարտութիւններով, սպառնալիքներով սեպնել ժողովրդի աչքում:

Այդպիսի գործիչներին է իր պերճախօսութեամբ և չխտակութեամբ համաշխարհային հոշակ ստացած Ժօրեսը, որ նոր ընտրուել է ֆրանսիական պարլամենտի փոխ-նախագահի (չորրորդ) պատուաւոր պաշտօնում:

Այդ ընտրութիւնը ծայրայեղ կուսակցութեան փառաւոր յաղթանակներից մէկն, մի յաղթանակ որ ցոյց է տալիս թէ հասարակական կեանքը կամաց-կամաց ինչ ուղղութեամբ է առաջ գնում: Թշնամիները չը կարողացան տանել այդ ընտրութիւնը և դիմեցին սովորական զէնքի-չարախօսութեան և զրբալարտութեան: Այդ պարոններին Ժօրեսը պատասխանեց հետեւեալ նշանաւոր ճառով.

«Այստեղ նորերս արտասանած ճառերի նպատակը պարզ է: Ընդդիմադիր կուսակցութիւնը վաղուց է ձգտում երկպառակութիւն սերմանել հանրապետական կուսակցութեան մէջ: Ակզբում նա ցանկանում էր զինել կուսակցութեան չափաւոր մասը սօցիալիստների գէմ, անուանելով զրանց սեփականութեան թշնամի, բայց աճողութիւն չ'ունեցաւ: Այժմ նա սօցիալիստներին անուանում է հայրենիքի թշնամիներ: Պ. Դեշանելը փոխանակ քննադատելու իմ դադափարները նրանց ամբողջութեամբ, գերադասեց դիմել կուլիս էֆֆէկտների, դուրս քաշելով առանձին առանձին նախադասութիւններ: Սակայն ինչու՞ են ինձ սեղազըրում: Ես մասնացոյց արի որ Եւրոպայում խաղաղութիւնը հաստատ է և թէ ինձ հնարաւոր է թւում մշտական, կաղմա-կերսլուած խաղաղութիւն: Իսկ ինձ դրա գէմ պատասխանում են. եթէ մինչև անգամ իրազործելի է խաղաղութեան իդէալը, այնուամենայնիւ կարելի չէ ժողովրդին ասել դրա մասին, որովհետև այդ թմբեցնում ի նրա եռանդը: Իսկ ըստ իս ոչինչ այնպէս չի կտրուում ժողովրդի եռանդը, ինչպէս մշտական վայնասունը միշտ հեռացնուող վտանգի մասին: Դրանով ազգը ընտելացնում է մի հերոսութեան, որ բաւականանում է խօսքերով: Ինչ ինձ առանձնապէս ստիպում է յոյս դնել խաղաղութեան հաստատուն լինելու վրայ, այդ—Եւրոպայում երկու մեծ դաշնակցական խմբերի գոյութիւնն է. դրանք զսպում են իրար, հետևում են միմեանց և սանձահարում են ազգայնական և դինաստիկ փառասիրութիւնը: Դաշնակցական այդ երկու խմբերն էլ աւելի և աւելի խաղաղ բնոյթ են ստանում, մօտենում են իրար և կարծես համաեւրոպական մեծ դաշնակցութեան կարապետ են հանդիսանում: Ես լսում եմ, ինչպէս իմ ընդդիմախօսները ասում են, թէ ես ոչ այլ ինչ եմ, եթէ ոչ միամիտ լաւատես:

Բայց միթէ երկու դաշնակցութիւնների աստիճանական մերձեցումը իրականութիւն չէ: Գերմանիան ձգտում է մեզ հետ ունենալ համարեա սրտագին յարաբերութիւններ: Իտալիան մերձենում է մեզ: Ի՞նչն է զրա պատճառը: Արդեօք Անգլիայի և Գերմանիայի մէջ անտեսական մրցումը, թէ՛ Իտալիայում ազատականութեան բարձրացումը: Ի հարկէ, բայց առաւել ևս այն, որ Ֆրանսիական հանրապետականները տապալեցին ցեղարիզումը, որը Նապոլեոն պահում էր լարուած գրութեան մէջ, ինձ մեղադրում են այն բանում, որ ես հակառակ եմ դաշնակցութեան Ռուսաստանի հետ: Այդ ուղիւ չէ: Ես միայն հրաժարում եմ համաձայնուել նրանց հետ, որոնք կարծում են թէ առանց այդ զինակցութեան Ֆրանսիան չէր կարող ազատ չունչ քաշել: Մինչև 1891 թւականը Ֆրանսիան ապրում էր առանց դաշնակցութեան, և այդ չը խանգարեց նրան վերականգնել իր զօրքը և ընդարձակել իր գաղութային կալուածները: Ամենագիտար բօլէներում Ֆրանսիան մենակ է եղել: Դաշնակիցը եկաւ այն ժամանակ, երբ Ֆրանսիան ուժեղ դարձաւ: Ես բնաւ չեմ բացատրում էլդաս—լոթարինդեան հարցը, բայց ես կարծում եմ, որ նա կը լուծուի ոչ պատերազմով, այլ ազատուած ղեմօկրատիայի խաղաղ աշխատանքով: Հանրապետական ոգու զարթումը տուաւ ազգային եռանդին նոր ոյժ, և մենք յոյս ունենք որ 1870 թ. պատերազմի վերջինն էր Գերմանիայի և Ֆրանսիայի մէջ: Ֆրանսիան վերջին 30 տարիների ընթացքում այնքան հերոսութիւն ցոյց տուեց, որ հարկ չը կայ նրան միշտ իր ուշքը յառել իր պատմութեան արիւնոտ էջերի վրայ: Ես գիտեմ, դուք ինձ կ'ասէք, որ հարցի իմ առաջարկած լուծումը հեռաւոր ապագայի գործ է: Լաւ, իսկ ձերք: Ի՞նչ ժամանակամիջոց էք առաջարկում դուք: Վերցնում էք դուք արդեօք պատասխանատւութիւն պատերազմի անյապաղ յայտարարութեան համար: Ոչ, դուք վախենում էք նրանից, յետաձգում էք նրան: Թող ինձ անուանեն օտար պետութիւնների գործակալ, այդ ինձ չի յուզում: Ես ոչ մի հանրապետական չեմ ճանաչում, որին այդ անունը չը տային: Գամբետտան ջէնուաղցի էր, Սպիւլէրը—բաղենցի, Ֆերրին—պրուսսակ, Բիբօն—անգլիացի, բոլորն օտար պետութիւններից կաշառուած գործակալներ: Այն բոլոր անձինք որոնք կուռել են հանրապետութեան համար, արսորուած են եղել հայրենիքից: Ֆրանսիայի դէմ դէնք բարձրացրած էմիգրանտների սրղոյ ձեռքով: Կօնտր-բեմօլիւցիա և գրպրտութիւն այդ—համանիշներ են:»

Այդպէս մտածող որդիներ ունենալով հանդերձ Ֆրանսիան ոչինչ չէ կաբողանում անել ճնշուած ազգութիւնների դրո-

թիւնը բարուղեւում հարցում. Թիւրքիան շարունակում է իր ընթացքը և ոչ միայն լուրջ կերպով չի մտածում մտցնել իր թէ եւրոպական և թէ ասիական նահանգներում իր խօստացած բեֆորմները այլ և ռազմական արամադրութիւն է ցոյց տալիս, սպառազինում է, դարնան Մակեդոնիայում էլ այնպիսի աբհաւիրքներ առաջացնելու, ինչ արաւ սկզբում Յունաստանում և 1895—96 թուականներին Հայաստանում: Եւ պատերազմական ողի ունեցող իսլամը այդ կանի, խրախուսուած խաղաղասէր քրիստոնեայ մեծ պետութիւնների փոխադարձ նախանձից և դիպլոմատների նեղսիրտ մրցութիւնից:

Լ. Ս.

29 Յունուարի:

Կիլիկիոյ նորընտիր կաթողիկոս Տ. Սահակ Արքեպիսկոպոս հեռագիր մը ուղղելով Կայս. Պալատ, իր հաւատարմական զգացումները յայտնած և արտօնութիւն խնդրած է, որ Պօլիս գայ իր հաւատարմական և երախտագիտական զգացումները անձամբ յայտնելու համար յոտս Կայս. Գահոյից: Տ. Սահակ Արքազան սոյնօրինակ հեռագիր մըն ալ ուղղած է Ս. Պատրիարքին և կը խնդրէ որ աջակից գտնուի իր այս խնդրանքին:

—Սահասարեան վարժարանի խնամակալութիւնը նկատելով որ վարժարանին Խարբեղ փոխադրութիւնը գծուարութեանց պիտի մասնուի, կը խորհի Սըվազ հաստատել զայն: Պատրիարքարանէ դուռած է Սըվազի Առաջնորդին՝ Ս. Նշանի հողերէն դուրս ուրիշ ծախու հրէերը գտնել և անդեկազրել Պատրիարքարան: Ս. Նշանի մօտ գտնուած գետին մը յարմարագոյնը կը նկատուի:

Յունուարի 6-ին, Պօլսում, Գում—Գալուսի Հայոց տաճարում, պատարագի արարողութեան ժամանակ հայոց պատրիարք Մաղաքիա Օրմանեանի վրայ մի հայ երիտասարդ արձակեց ատրճանակի երկու գնդակներ, որոնք դիպան և ոչ ծանր վիրաւորեցին: Տեղական լրագրներին արգելուած է որեւէ բան հաղորդել այդ գէպքի մասին:

Յունուարի 29-ին Պօլսից հեռագրում են հետեւեալը.

«Հայոց պատրիարքի վրայ ընկնող արձակողը կնրա փախած գործակիցը դատապարտուած են մահուան պատժի. կրեքը դատապարտուած են զանազան պատիժների, նրանցից երկուսը ցմահ բանտարկութեան: Մեղադրուողները յայտնեցին, որ գետաւորութիւն ունէին սպառնալիքներով փող կոբզել նշանաւոր

հայերից և ասում են, որ իրանք ոչինչ յարաբերութիւն չ'ունեն հայկական կոմիտէտի հետը»:

«Մշակ»-ի № 14-ում տպուած է մի յօդուած Ատրպատականի հայերի նոր կանոնադրութեան մասին, որից քաղում ենք հետևեալը.

Վեհափառ Կաթողիկոսը 1902 թիւն № 1854 կոնդակով Ասորպատականի թեմում որպէս փորձ՝ գործադրութեան յանձնեց մի թեմական կանոնադրութիւն:

Կանոնադրութիւնը բաժանուած է հետևեալ ութը գլուխների.

- 1) Հայոց աղգային-եկեղեցական հաստատութիւնների և պաշտօնեաների ընդհանուր իրաւունքներն ու արտօնութիւնները.
- 2) Թեմակալ առաջնորդ.
- 3) Առաջնորդական տեղապահ.
- 4) Առաջնորդական փոխանորդներ.
- 5) Պատգամաւորական ժողով.
- 6) Թեմական խորհուրդ.
- 7) Գործակալներ և գործակալական խորհուրդներ.
- 8) Ծխական խորհուրդ:

Առաջին գլուխը վերաբերում է հոգևորականների, եկեղեցիների, դպրոցների ընդհանուր իրաւունքներին: Առաջ բերենք միայն մի քանի յօդուածներ այդ գլխից.

1) Պարսկաստանի հայ ժողովուրդը իրանի Վեհապետների շնորհած բաղմաթիւ հրովարտակների համաձայն՝ ազատ է կատարելու իր կրօնական պաշտամունքը՝ իր եկեղեցական կանոններով և ծէսով ամբողջ պարսից տէրութեան մէջ, արեղակնափայլ Շահնշահի հովանաւորութեան ներքոյ:

2) Ասորպատականի թեմի բոլոր հայ հոգևորականներն ու եկեղեցական այլ պաշտօնեաները ենթակայ են թեմական հոգևոր իշխանութեան, որ քննում և վճռում է նրանց բոլոր վէճերը, կրօնաւորների համար ծայրացեղ ղէպքերում գիմելով Ասենայն Հայոց Կաթողիկոսին, իսկ միւս պաշտօնեաների համար՝ տեղական մարմնաւոր իշխանութեան:

3) Հայոց բոլոր աղգային-եկեղեցական հիմնարկութիւնները, այն է եկեղեցիները, վանքերը, դպրոցները, դրաղարանները, հիւանդանոցները, սրբանոցները և ասհատարակ կրթական և բարեգործական բոլոր հաստատութիւններն իրաւունք ունեն ձեռք բերելու շարժական գոյքեր և անշարժ կալուածներ, որպէս իրաւարանական անձինք, և այդ բոլոր կայքերը համար-

ւում են ազգային-եկեղեցական անձեռնմխելի սեփականութիւն:

4) Ատրպատականի հայերի ազգային-եկեղեցական դործերը կառավարում են թեմակալ առաջնորդը և թեմական խորհուրդը:

5) Ատրպատականի թեմի կառավարութիւնը հայոց եկեղեցու հնաւանդ սովորութեան համաձայն հիմնուած է ընտրական սկզբունքի վրայ:

6) Թեմակալ առաջնորդին հայոց եկեղեցու կանոնների համաձայն անորոշ ժամանակով ընտրում է թեմի հայ ազգաբարձրակութիւնը և առաջարկում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ի հաստատութիւն:

7) Ատրպատականի թեմի բոլոր ազգային վանքերը, եկեղեցիները և կրթական ու բարեգործական հիմնարկութիւնները գտնուում են թեմակալ առաջնորդի իշխանութեան ներքոյ, որ սահմանափակում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գերիշխանութեամբ և պատգամաւորական ժողովի վերահսկողութեամբ:

Ապա հետևում են պատգամաւորական ժողովի բնտրութեան վերաբերեալ մանրամասն կանոններ և 45-րդ յօդուածով սրւշում է պատգամաւորական ժողովի իրաւասութիւնը: Ահա այդ յօդուածը.

Պատգամաւորական ժողովը հարկ եղած դէպքերում ընտրում է առաջնորդ և առաջարկում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ի հաստատութիւն, հրաժարեցնում է առաջնորդին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի թոյլտւութեամբ. բնտրում է և հրաժարեցնում թեմական խորհրդի և վերահսկող յանձնաժողովի անդամներին և փոխանդամներին. քննում է թեմակալ առաջնորդի և թեմական խորհրդի մէջ ծագած տարաձայնութիւնները և կայացնում է այդ մասին վճիռներ, որ ներկայացնում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ի հաստատութիւն. քննում և հաստատում է թեմական խորհրդի երկամեայ հաշիւը՝ թեմի ազգային եկեղեցական գործերի, գոյքերի և հիմնարկութիւնների և վիճակի և կառավարութեան, ինչպէս նաև ազգային եկեղեցական հաստատութիւնների և պաշտօնեաների գործունէութեան մասին, նախապէս լսելով վերաստուգող յանձնաժողովի ղեկավարները:

48-րդ յօդուածը տրամադրում է. թեմական խորհուրդը բաղկացած է ինն անդամից, որոնցից երկուսը ի պաշտօնէ են, այն է առաջնորդն ու տեղապահը, իսկ եօթին ընտրում է պատգամաւորական ժողովը իր անդամների միջից կամ գրսի անձերից՝ չորս տարի ժամանակով:

Թեմական խորհուրդը հսկում է թեմի բոլոր ազգային-ե-

կեղեցական հաստատութիւնների և պաշտօնեաների վարչական գործունէութեան վրայ. քննում և որոշում է հիմնել նոր վանքեր, եկեղեցիներ, ազգային հասարակական դպրոցներ ու զբոսայգիներ, բարեգործական հիմնարկութիւններ և այլն. կազմում է բոլոր ազգային կրթական և այլ հիմնարկութիւնների կանոնադրութիւններ և մտցնում նրանց մէջ փոփոխութիւններ. ժողովում պահում և շահեցնում է բոլոր թեմապատկան հասոյթները. կատարում է ընդհանուր թեմական ծախսեր և առհասարակ վերջնական վճիռներ է կայացնում թեմի ընդհանուր տնտեսական հարցերի մասին. նշանակում է թեմական տեսուչ թեմի բոլոր ազգային-կրթական հիմնարկութիւններին վերահսկելու համար. հարկաւոր դէպքում նշանակում է վերաքննիչներ ազգային-եկեղեցական հիմնարկութիւնների գործերն ու հաշիւները վերաստուգելու համար, թոյլտուութիւն է տալիս հանդանակութիւններ անել Ատրուշտականի թեմում և 30 թումանից աւելի ծախսեր անել վանքերի և եկեղեցիների վրայ. հաստատում է իրանց պաշտօններում և հրաժարեցնում է դպրոցների հոգաբարձուներին, գործակալական խորհուրդների աշխարհական անդամներին և ծխական խորհրդականներին. հրահանգներ է տալիս թեմի բոլոր ազգային մարմիններին, հիմնարկութիւններին ու պաշտօնեաներին—ղեկավարուելով այս կանոնադրութեան հիմնական սկզբունքներով:

Իբրև երկրորդ ատեան՝ քննում և վճռում է այն բոլոր վէճերն ու խնդիրները, որոնք սկսուել են գործակալական խորհրդում: Քննում և վճռում է թեմի բոլոր ազգային մարմինների կողմից և նրանց դէմ ստացուած բողոքները և հողեորականների ու ժողովրդի մէջ ծագած տարաձայնութիւնները. իբրև առաջին ատեան՝ քննում է ամուսնալուծութեան վերաբերեալ գործերն ու առաջարկում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ի տնօրինութիւն: Իբրև երկրորդ ատեան՝ վճռում է ինքնավարութեան վերաբերեալ բոլոր հարցերը.—իբր նօտարական հաստատութիւն՝ հաստատում է ազգայինների կտակադիրները, մուրհակները, կալուածագրերը, կապալաթղթերը և այլ այդպիսի փաստաթղթեր և վաւերացնում է իրան դիմողների ստորագրութիւնը:

Թեմական խորհուրդը տարեկան մի անգամ ղեկուցագիր է ուղարկում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին և երկու տարին մի անգամ հաշիւ է ներկայացնում պատգամաւորական ժողովին:

Թեմական սնդուկի անմիջական հսկողութիւնը և բանալին լանձնւում է թեմական խորհրդի գանձապահին, որին խորհուրդն ընտրում է իր միջից չորս տարի ժամանակով:

Շուտով կը տպագրուի այս կանոնադրութիւնն ու կ'առաջարկուի հասարակական քննադատութեան, որտեղից կ'երևայ նրա որ աստիճանի նպատակաշարմար և հայոց եկեղեցւոյ ոգուն համապատասխան լինելը:

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Revue des deux mondes.

Նորերս ինչպէս հաղորդեցին լրագրերը, ֆրանսիական կառավարութիւնը Պատույ լէգէօնի շքանշանը շնորհեց մի ֆրանսուհու՝ տիկին Գօլիէին: Սա այն կինն է, որ 1895 թւի հայկական սարսափների ժամանակ Սերաստիայում իր ամուսնու՝ ֆրանսիական հիւպատոսի հետ իր կեանքը բազմաթիւ վտանգների ենթարկելով, աշխատել է անել, ինչ որ հնարաւոր է թիւրքական զաղանութիւններից անմեղ զոհերին փրկելու համար: Արիասիրտ ու բարի կրնոջ այդ անձնութիւնն էր, որ ֆրանսիական կառավարութիւնը վարձատրեց շքանշանով:

Revue des deux mondes-ի այս տարուայ յունուարի 15 №-ում տիկին Գօլիէն հրատարակել է այն սարսափի յիշողութիւնները En Arménie (Հայաստանում) վերնազրով: Մարդասէր աիկնոջ այս յիշողութիւններն են, որ մենք պէտք համարեցինք թարգմանաբար տալ «Մուրճի» ընթերցողներին:

1895 թ. օգոստոս. (ամսորանոցում)

«...Մօրիսը ենթադրում է, որ լուրջ դէպքեր են տեղի ունենալու մեղմ եղանակներին (saisondouce): Թիւրքերը, յայտնի յափշտակիչներ, աւարառութիւններն սկսում են միայն լաւ եղանակներին, երբ ոչ շատ տաք է, ոչ շատ ցուրտ:

Մեր ամառանոցը գտնուում է Սե-

րաստիայից 5 կիլոմետր հեռու Ղըզըլ-Իրմաք չրվէփի մօտ, որ բանացնում է մի հայկական ջրաղաց, որ պատկանում է սակայն մի փաշայի և այս պատճառով կոչւում է Թիֆֆաք փաշայի ջրաղաց:

17 Օգոստ. Խոհարարն այսօր մեզ բերեց վատ լուրեր: Դուրս է գալիս, որ Վանի կողմերում, ուր ֆրանսիական հիւպատոս չը կայ, շատ քրիստոնեաներ են կոտորել: Միթէ ճշմարիտ է: Արեւելքում շափազանցում են. սակայն միտոլոգի մէջ մի բան կայ...

Սերաստիայում մենք արդէն առիթ ունեցանք տեսնելու մի շփոթութիւն: Վերջին ամսում, երբ ես այնտեղ մենակ էի սննեակումս, փոքրիկս էլ զնացել էր զօսանքի, յանկարծ լսում եմ ամբոխի մոմռոց, նայում եմ և տեսնում բազմաթիւ հայեր, որոնք վազում են: Հարցնում եմ պատճառը, նրանք ինձ պատասխանում են, թէ զնում են եպիսկոպոսին (յուսաւորչական) խնդրելու, որ նա պաշտպանէ քաղաքական բանտարկեալներին, որոնց զափթիւնները ծեծով կիսամահ են արել:

Յանկարծ լսում են սուր ճիշեր: Մի խումբ փոքրիկ թիւրքեր, որոնք գալիս են հակառակ կողմից, ընդհարում են հայ մանուկներին հետ: Վերջիններս ցրվւ են գալիս, բայց սրանցից մէկն ստանում է դանակի մի ծանր հարուած քունքի վրայ: Նա պառկած է գետնին

թիւրքերն անցնում են ծիծաղելով իսկ հայերը յետ եկան չափուած քայլերով, շփոթեալ, բայց նայում են վերաւորին առանց նրան օգնութեան հասնելու:

Եւ մանուկը շարունակում է ճշար, և նրա ճիւղն այնքան ցաւալի է: Ես վար եմ իջնում, մարդիկ գլխարկները հանում են, և ճանապարհ տալիս. ես բռնում եմ երեսայի երկու ձեռքից և քաշ տալիս դէպի հիւլատոտարան:

Ամբոխը խիստ զարմացած է, մանաւանդ երբ եկաւ բժիշկ Գարեգին ձէրիմեան: Մարդիկ զարմացել են, որ հիւլատոտարանի բժիշկը կանչւում է մի աղքատ տղայի համար:

Բժիշկը պահանջեց մի բարեացակամ մարդ երեխային բռնելու համար, մինչև որ ինքը կարէ ճակատը, որի կաշուի մի կտորը կախուել է խեղճ երեխայի աչքի վրայ, բայց ոչ որ յանձն չի առնում, ծիծաղում են: Ես չեմ կամենում դիմել Պանայիօտունին (իմ յոյն ծառային), որ իր պաշտօնից դուրս որևէ բան առնելու խիստ անտրամադիր է և սաստիկ ատում է հայերին: Այն ժամանակ ես յանձն եմ առնում առանց քաշուելու, մանաւանդ որ իմ ջրջագգեատը արելունով սլատած է արդէն, սակայն ես սիրտ չեմ անում նայել: Ինչ վերաբերում է երեսային, նա չի էլ ճշում—այս մարդիկ պաշեցուցիչ դիմացկունութիւն ունեն:

Երկու ժամ յետոյ, մեկնելիս, երեսան ցատկոտում էր՝ ձեռքին բռնած մի արծաթէ դրամ

.

Օգոստ. 18.—Մեր կեանքը շարունակում է խաղաղ լինել: Ժանի (իւր երեխան) առողջութիւնը հիանալի է, բժիշկը յաճախ գալիս է մեզ տեսնելու, նրա այցելութիւնը մեզ զբաղեցնում է. նա լաւ խօսող է, բայց նորութիւններ չէ բերում: Այնպէս քիչ կեանք կայ Սեբաստիայում, մի հատ օտար հիւլատոտ, Մ. Ժ... Միացեալ—Նահանգների հիւլատոտը, մի շատ սիրալիւր անձ, որ սակայն միայն երաժշտութիւնից է խօսում, մի բան, որ այս տեղին պատշաճ չէ: Ինչ վերաբե-

րում է հայ ընտանիքներին, նրանցից մինչև իսկ կրթեալները, խոստովանում եմ, ինձ համար սակաւ են համակրելի. բնշ արծաթասիրութիւն:

Օգոստ. 30. Երեսայս մեծանում է: Հարկաւոր կը լինի նրան նոր շորեր ձեւել, որովհետև Փրանսիայից ուղարկուածները չ'ստացուեցին, երևի ճանապարհին գողացուել են: Ի՞նչ անեմ, չեմ կարող այս փոքրիկ Փրանսիացուն հագցնել թիւրքի կամ հայի ձեւով: Չորոշ անտանկի է. խոտի մի ծիւ էլ չը կայ, և մեր կովը հիւանդ է:

Սեպտեմբ. 19.—Մենք մի տագնապ ունեցանք: Առաւօտեան ժամի 1-ին, մի մութ գիշեր, մենք զարթեցինք շնորի հաշուցից: Որովհետև շնորի մոռոցը մեծանում էր, Մօրիսը վեր կացաւ, առտըրճանակը լցրեց, և վրանի եզրը բարձրացնելով, առանց աղմուկի դուրս սողաց: Նա շուտով պատահեց Պանայիօտունին հրացանը ձեռքին, որ աշխատում էր խաւարի մէջ բան ջոկել: Կապսան ասաց, որ մի քանի բոլէ է, ինչ նա նշմարում է խաւարի մէջ շարժուն ստուերներ: Նա հետեւել է այս ստուերներից մէկին, յետոյ կանգ է առել, վախենալով ընկնել դարանի մէջ: Մօրիսը և նա գնացին միասին. ես լսեցի, ինչպէս նրանք հեռանում են, և սիրտս թրթռում էր... Նրանց պրտոյտն անօգուտ անցաւ և սակայն չըները չէին հանգստանում:

Այս առաւօտ մի հայ հովիւ յայտնեց մեզ, որ գիշերը Պանայօտունին սպանելու են եկած եղբւ: Մանրամասնութիւններ անկարելի եղաւ իմանալ: Հովիւը չէր համարձակում աւելին ասել: Արդեօք եկողները քրդեր, թիւրքեր, թէ՛ չեքքեզներ էին, ո՞վ գիտէ:

—Դիտե՛ս սա ինչ է նշանակում, ասում է ինձ Մօրիսը: Դա նշանակում է, որ շուտով ջարդեր են լինելու, և որ իմ ներկայութիւնը ճնշում է, որովհետև նրանք գիտեն, որ ես մէջ կ'ընկնեմ. իսկ եթէ կորցնեմ Պանայօտունին, նրա տեղը ոչ զքի դնել չեմ կարողանայ: Լսէ՛ր, բաւական է ամարանոցի կեսնը, զընանք Սեբաստիա:

27 Սեպտ., Սեբաստիա.—Մեր վերադարձը բարի չ'եղաւ. փոթորիկ ունեցանք. եղանակը ցուրտ է, Մօրիսը մըրսէ է և հագում է:

Սեպտ. 29.—Լաւ եղանակները վերսկսուեցին, և մենք խեղդում ենք քաղաքի ակտարներ փոշու մէջ: Բայց և այնպէս՝ լաւ որ այստեղ ենք, պարզ է, որ մի բան է պատրաստում...

Նախ հայերը շատ լցուած են երևում: Նրանք մտածում են ապստամբութեան մասին. մի բան, որ կատաղեցնում է Մօրիսին, որ երբէք չ'է հասկանում ապստամբութիւնները, ինքը կարգապահ զինուոր է:

.....
.....
.....

Հոկտ. 1.—Յուզմունքն աճում է երկրում, ընդհարումներ են տեղի ունենում: Արիւնը հոսում է: Այս ողորմելի հայերը խենթացել են, լինէ՛ք է: Նրանք շատ են ձայններ բարձրացնում: Նրանց կօմիտէաները զէնքեր ունեն: Բայց ում օգնութեան վրայ են յայ դրել:

Այո, ևս գիտեմ, նրանք յիշում են Սիրիայում արած մեր արշաւանքը. խոստովանում եմ, այստեղ զաւուցս առաջ են այդ մասին երբէք չ'էլ լսել. նրանք համոզուած են նոյնպէս, որ Միացեալ-Նահանգները շատ աւելի զօրաւոր են, քան Անգլիան, որը ասենք ի միջի այլոց, մեծամեծ խոստումներ տալուց յետոյ՝ նրանց միանգամայն մոռացել է, և նայն իսկ Սեբաստիայում հիւպատոս չ'ունի:

Հոկտ. 3.—Մօրիսը այս առաւօտ դուրս գնաց և յետ եկաւ խիստ մտաւրաց: Ես չը կարողացայ նրանից մի հատ խօսք դուրս քաշել: Բայց նախաճաշի ժամանակ նա յանկարծ ասաց.

—Լսի՛ր, փոքրիկս, դու մեկնում ես վաղը և եթ ժանի հետ.

—Ա, հա... բայց ինչո՞ւ համար:

—Որովհետեւ շուտով կուի է լինելու, և եթէ ես կենալս պարտական եմ իմ կառավարութեանը, պարտական չեմ սակայն զոհել իմ կինն ու երեխան: Ես սկսեցի ծիծաղել:

—Նախ բաները ես այնպէս էլ սև չեմ տեսնում ինչքան դու, ասացի, և մէկ էլ աշխարհում ոչինչ չ'է կարող ինձ քեզանից հեռացնել, երբ դու զտնում ես, թէ վտանգ կայ:

Մօրիսը յօնքները կիտեց, բայց էլ չը պնդեց, միայն պտտում էր սեղանի շուրջը բեխերը քաշքշելով, յետոյ մօտեցաւ համբուրեց ինձ:

Հոկտ. 14. Մօտենում է: Իրար կոտորում են շրջակայքի գիւղերում: Ես շտապեցնում եմ Մօրիսին առանց ուշացնելու կազմակերպել մեր պաշտպանութիւնը: Լիւսին (աղախին) և ես տուպրակները լցնում ենք աւազով՝ լուսամուտները փակելու համար: Պանաջօտտին նշանի տախտակ է դրել պարտիզում և ինձ սովորեցնում է հրացան կրակել. նրա համար միևնոյն է վառօդի հոտ առնել, իսկ ես առաջի հարուածներին զուլսա դարձնում եմ, այնպէս որ քիչ էր մնում մի անգամ կրակէի նրա երեսին: Այժմ ես շատ էլ վատ չեմ կրակում:

Նոյեմբեր 5.—Մեզ հասնող լուրերը հաստատում են, որ հայերը չեն ապստամբուել, այլ թուրքերն են կոտորում ու թալանում:

Պարահիսար, Ջարա, Դիվերգի բոցերի մէջ են: Այնտեղ կոտորել են՝ բոլորին, մի քանի հարիւր փոքրիկ երեխաներ միայն թողնուած են աւերակների մէջ: Նրանք էլ կը կոտորուեն սովից, եթէ վայրի գազաններից տակաւին չեն յօշոտուած: Դժբաղդաբար մենք ոչ ոք այնտեղ ուղարկել չենք կարող: Վստահելի մարդիկ համարում ենք Պանաջօտտին և երկրորդ կապս Մհամմեդին. այս վերջինը մի վիթխարի է, բայց այնպէս յիմար, որ միւսը նրան պէտք է առաջնորդէ:

Հովայում մենք մեծ քանակութեամբ պաշար ենք գնում, որովհետեւ թալանի ժամանակ ոչինչ չի մնայ, քանի որ բոլոր խանութները պատկանում են հայերին: Պացութիւնը դառնում է անհանգստացուցիչ: Ամեն գիշեր մենք սպասում ենք հրացանաձգութեան և անքուն ենք: Միայն մեր

աղախինք, Լիւսին, չի կորցնում իր հոգու խաղաղութիւնը: և կրկնում է ժրպտալով:

—Ոչ, տիկին, այդ անկարելի է, Աստուած այդ թոյլ չի տալ:

Նոյեմբեր 7.—Ես գնացի տեսնելու եղուիս հայրերին և քոյրերին, որոնք բնակւում են մի հեռաւոր թաղում, վալիի պալատից հեռու և մահմեդականների թաղից այն կողմը. (այդ երկու միասիւնները մէկը միւսից բաւական հեռու են): Ես նրանց ասացի, թէ Մօրիսը խորհուրդ է տալիս պաշար ձեռք բերել և ղինուել:

—Մենք ղինուեմք. օ, ոչ, տիկին, ասաց ինձ գլխաւորը. Տէրն ասել է՝ «Մի սպանիր»:

—Բայց ձեզ կ'սպանեն:

—Մենք Աստուծոյ ձեռքումն ենք:

Քոյրերը աւելի նուազ խաղաղ և աւելի պակաս հնազանդ թւացին, բայց ներանք էլ սիրտ չեն անում ղէպին ձեռք տալ:

Մօրիսը հաղորդում է Պօլիս, թէ բանը վատ է: Բարերարդարար մենք հեռագրալար ունենք: Մի պաշտօնեայից իմացուեց, որ Դիւրբէքը ի հիւպատոսը շատ տխուր լուրեր է ուղարկում, բայց իմ ամուսինը շարունակում է պահպանել իր լաւ տրամադրութիւնը, նրա կարծիքով մինչև ջարդի վճռական հրաման: չը դուրս գայ, սարսափելու ոչինչ չը կայ: Արեւօք ասում է բոլորն, ինչ մտածում է. կարծեմ ոչ, որովհետեւ նա սկսել է ինձ սովորեցնել կարգաւ ծածկագիր հեռագիրները:

Նոյեմբեր 10. Ես դիպուածով իմացայ, որ ջարդերն սկսուած են Էրզրումում. Մօրիսն ինձ չէր ասում:

Նոյեմբեր 11. Մեզ ասացին որ մի հիւպատոս քիչ է մնացել սպանուի թուրքերի ձեռքով, նա հեռագրել է ղեսպանին իր ծանր կացութիւնը, որի վրայ պ. Պամրօնը ուղղել է վալիին հետեւեալ ստաւանալիքը. «Եթէ իմ հիւպատոսը կորչի, ձեր գլուխը կ'ընկնի»: Այս շշուկը ինձ սարսափեցնում է, բայց Մօրիսն ինձ հաւատացնում է, թէ մին-

չև այժմ ղէպը չէ եղել, որ հիւպատոսարանում փակուած հիւպատոսը ըսպանուի, կամ հիւպատոսարանը յարձակման ենթարկուի, եթէ մինչև իսկ նրա տունը փախստականներով լի լինի: Պատուող շշուկները ուրեմն լուրջ չեն:

Այն ժամանակ ես աշխատում եմ նրանից խոստում առնել, որ բաց կ'անէ դուռը միայն հայերի առաջ, իսկ ոչ ինքը: և ոչ էլ կապանները, ինչ էլ որ պատահելու լինի, դուրս չեն գայ: Մօրիսը տատանւում է և յետոյ ինձ տալիս է խուսափողական պատասխաններ:

Դժուար է երևակայել այսպիսի ըսպատողական վիճակի յուզմունքը:

Նոյեմբեր 12.—Ուղիղ կէսօրին ես և Մօրիսը կարդում էինք մի հեռագիր, ծանր խաղում էր ներքեի դրասնեակում, բակի վրայ, երբ լսուեց Պանայօտիի շտապ՝ ոտնաձայնը, նա՞քացեց դուռը, խից հրացանը կոշելով:

—Այս անգամ սկսուած է.

—Ի՞նչը, ասաց Մօրիսը ցատկելով, մինչդեռ ես խեցի երեսան.

—Փողը հնչում է վալիի բնակարանից. համիդէի մի բատալիօն կրակում է փողոցներում, շարժում են ղէպի շուկան: Ահա, լսում էք:

Եւ իսկոյն լսում են ջրաղմաթիւ հրացանների ձայներ:

Մօրիս վազում է իր սենեակը, հագնում է իր համազգեստը, լսում է հրացանը և կանգնում է լուսամտի առաջ: Նա հրամաններ է տալիս: «Դու, Պանայօտի, իջիր փողոց. դու, Մհամմեդ, գնա ղէպի եկեղեցին»:

Ես յանձնում եմ երեսան Լիւսին, որը, շուտով իր անկողինը բարձրացնում է լուսամտի առաջ՝ ղնդակների ղէմ մի պատուար պատրաստելու համար: Նա մի բառ էլ չի ասում, գլուխը չի կորցնում իմ քաջ հայրենակցուհին. Մօրիսը բարձրանում է տերրասի վրայ: Այստեղից մենք լսում ենք զարհուրեցիկ հրացանաձգութիւն: Երբեմն լսում են աւելի խուլ որոտներ. կարծեմ թնդանօթի ձայն է: Մօրիսը հաւատացնում է, որ դա կանոնաւոր զօրքի հրացանաձգութիւն է:

Ամեն կողմից լսում են լուսահատ ճիշեր, խռիւոցներ, ոռնոցներ: Սատուում է 20 լոպէ: Յետոյ ամեն ինչ լուում է:

Տիրում է մահուան լուսթիւն. ամուսինս կրկին վար է իջնում դանդաղութեամբ: Նա կատաղել է այս ատղակներին դէմ: Ես նրան աղաչում եմ խաղաղ մնալ:

Իր պատուէրի համաձայն՝ ես վերցնում եմ ռազմամթերքը և տանում եմ ներքևի գրասենեակը, ուր գտնում են դէնքերը:

Պանայոտովն պահպանում է փողոցը. Մհամմեդը հիւպատոսարանից գրնում է եկեղեցի, ուր 2000 քրիստոնեաներ կան փակուած և կրկին յետ է գալիս:

Մենք ստանում ենք հակիրճ լուրեր Պանայոտովից: Ամենքին կոտորել են շուկայում. ոչ մի հայ չէ ազատուել: Մի քանիսը փախել, ծածկուել են մի ամբարում, բայց զօրքը ական է փորել, ներս է մտել, այս վայրկենիս նրանց կոտորում են սուլիններով, սրա համար է, որ էլ աղմուկ չի լսում: Զինուորներն անցնում են փողոցով բեռնաւորուած աւարով, ձեռներն արինստ: Երկու սպաներ գնում են և նրանց հետևում են երկու համալիներ:

Ամուսինս ինձ ասում է.

— Ես չեմ կարող այսպէս մնալ առանց իմանալու՝ թէ ի՞նչ եղան մեր հայրենակիցները:

Յանկարծ նա մտածում է, թէ գուցէ նրանք այդտեղից իրան նշաններ են անում: Նա շուտով բարձրանում տերրասի վրայ, ես նրան հետևում եմ. հեռում լսում է գնդակների սուլոց: Մենք ոչ մի նշան չենք տեսնում:

Ցանկարծ Մօրիսն ինձ ասում է. Մի քեզ բան: Ի՞նչ է անում այս մեր դիմացի մարդը:

Ես նայում եմ, նա ինձ ցոյց է տալիս մեղանից երեսուն մետր հեռու վերնատան հերթիկից մի հայի գլուխ, հրաքանդ այտին: Չտապով ինձ մի կողմ է մղում, մի գնդակ անցնում է, մի քիչ ծովն է դուրս գալիս հերթիկից:

— Օհ, օհ, սա ինձ համար էր, ասում է Մօրիսը, այ քեզ օյին!... այդ քանը մենք կը պարզենք յետոյ: Իսկ այժմ զիններ ծառաներին. թիւրք զինուորները վերջացրին, նրանք յղփացան, այժմ ամբոխն է սկսելու:

Ծառաները դողողալով մերժում են մեր առաջարկած դէնքերը:

Այս վայրկենիս հասնում է բժիշկ Գարեգինը ինչպէս մի խենթ, շորերը պատառոտած. նա փախել է մի խումբ կատարիներին ձեռքից. իր տունը տակն ու վրայ են անում: Հէնց որ նա մեզ մօտ մտաւ, ամեն կողմից հայերը թափուեցին նրա յետևից թանկագին իրեր ձեռներին: Նրանք իրար հրհրում են, ճշում են, ընկնում են:

Ոմանք ներս են մտնում պատերի վրայից. պարտէզը, բակը, բնակարանը լցում է, ամուսինս գրօշակը սկսում է ծածկել տալիս, որ նշանակում է, թէ մեծ վտանգ կայ:

— Դհհ, ասում է նա, փրկենք նախ Ս. ի ընտանիքը:

Մ. Ս. դրազօմանը սերլացի է, մեծ վտանգ չը կայ նրա համար դուրս գալ, բայց նա զուլիսը կորցրել է:

Մհամմեդը, մեր երկրորդ կապսը, մի վիթխարի շերքեզ, մենակ է գնում նրա ընտանիքը փնտռելու, իսկ Պանայոտովն մնում է մենակ պահպանելու և՛ փողոցը, և՛ եկեղեցին:

Այս վայրկենիս՝ բոլորովին մեկ մօտիկ լսում է մի բարձր ճիշ. դա մի հայ է, որ փախչում էր և որ խողովողուց: Ունացող մի խումբ դէպի մեզ է գալիս ճշալով՝ «դէպի եկեղեցին», դէպի եկեղեցին». Մօրիսն ինձ ասում է. — Կրակիւր, բայց օդի մէջ, պէտք չէ սպանել:

Դրսի աղմուկի վրայ մեկ մօտ գըտնուող հայերը բոլորը մէկէն աղաղակում են, սարսափած գետին են թափուում կամ կծկուում անկիւններում:

Մի կէս ժամ յետոյ Մօրիսն ինձ ասում է.

— Բանը սրանով չի վերջանայ, իսկ մեր Մհամմեդն էլ յետ չ'եկաւ. գուցէ նա սպանուած է. մնում է Պանայոտ-

տին: Փոյթ չէ, նախ և առաջ մեր հայրենակիցները ապահովութիւնը. ես այժմ Պանայոտին կ'ուզարկեմ վալիին ասելու, որ ես նրան պատուիրում եմ պաշտպանել Քրանսիական միսսիաները:

— Պանայոտի, կանչում է ամուսինս լուսամուտից: Քաջասիրտ մարդը վազէ՛վազ դալիս է: Մօրիսը նրան հասկացնում է ինչ պէտք է ասել:

— Լաւ, ասում է ծառան առանց տատանուելու. գնում եմ:

— Աշխատիր յետ դալ:

Գալստը հեռանում է.

— Դէհ, տիկին Գարլիէ, ստում է Մօրիսը վտանգի առաջ եռանդի եկած, ես ձեզ նշանակում եմ առաջին կապա: Դուք պիտի պահպանէք հիւպատոսարանի դուռը. իսկ ես վերից կը հսկեմ այն փողոցը, որ տանում է դէպի եկեղեցին:

Յետոյ նայելով մեզ լսող այս սահագին բազմութեանը՝ նա շարունակում է.

— Խնչ ասել, երբ այս հինգ հարիւր հոգուց և ոչ մէկը ընդունակ չէ զէնք բռնելու...

Փաստն այն է, որ նրանք մեր առաջ կանգնած հառաչում և լալիս են... Այս վայրկեան ես լսում եմ, ինչպէս Մօրիսը կրակում է: Ես դուրս եմ գալիս դրան առաջ. փողոցը դատարկ է, բացի խորքից, միւս նեղ փողոցի մօտ: Եւ քանի որ տուփնս կըրակում է, ես էլ եմ կրակում հէնց այնպէս: Ձուտով մի կատաղի խումբ առաջանում է, բոլոր ուժով նետում են դէպի մեզ կացիները:

Ես սաստիկ վախեցած՝ յետ եմ քաշում: Կացիները ընկնում են գետին կայծեր արձակելով քարերի վրայ: Ես իրաւունք ունէի կարծել, որ ամեն ինչ վերջացաւ... Նրանք հեռացան:

Մեծ վտանգը անցած է թւում. ահա և Պանայոտին: Նա զինուորների սուրհները հեռացնելով՝ ներս է մտել վալիի մօտ և նրա աչքերի մէջ նայելով՝ հրամայել է քրանսիական հիւպատոսի կողմ

միջ—պէտք է տեսնել, թէ նա ինչպէս է արտասանում այս խօսքերը—անմիջապէս զինուորներ ուղարկել պաշտպանելու միսսիաները և դադարեցնել կոտորածը: Եւ նա յաջողեցրել է. գնեցրալը և վալին իրար երես են նայել քարացած. դափթիւներ են գնացել վազէ՛վազ: Տասն ընդէից յետոյ մենք էլ կ'ունենանք մեր պահապանները և նոյն իսկ չըջող պահապաններ կը հաստատուեն:

— Ձատ լաւ, ասում է Մօրիսը, հիւսալի է: Ահա մի լաւ գործ, և որովհետեւ այսօր էլ վտանգ չը կայ, Պանայոտի, ճանապարհ դիր այս մարդկանց... Խնչպէս չեն մտածում սրանք, որ թիւրքերն աւելի համարձակօրէն կը կողոպտեն ու կ'այրեն նրանց անտէր մնացած տները:

Հայերը դուրս են գնում հայհոյելով: Աւելի խելացիները գտնում են, որ հիւպատոսն իրաւունք ունի, մեր սալօնում մնում է միայն Գարեգինը, մի քանի պատաւոր անձինք, կանաչք և երկու եպիսկոպոսներ, մէկը կաթողիկէ, միւսը լուսաւորչական:

Ամենն էլ խիստ սոված են: Ես Լիւսիի հետ խոհանոց եմ գնում կրակ տնելու, և մի քառորդ ժամից յետոյ մենք բերում ենք բիֆշտեկսի պէս մի բան, որից ծխի հոտ է գալիս, Մօրիսը բաց է անում սարդինի մի արկղիկ: Սեղան ենք նստում, բայց անմիջապէս պայթում է հրացանաձգութիւնը մեզանից մօտիկ: Թիւրքերի խմբեր են, որոնք գալիս են դէպի եկեղեցին դրոհ տալու համար, և Պանայոտին ցրում է: Երեք անգամ ամուսինս դուրս է գնում փողոց, հրացան արձակում և վերադառնում

Վերջապէս գալիս է մի սպայ քրտան և հինգ դափթիւներով: Բայց այս զինուորները մեզ բնաւ վստահութիւն չեն ներշնչում: Ամուսինս նրանց տուն չէ թողնում մեզ մօտ եղած փախստականները պատճառով: Նա պահանջում է, որ նրանք մնան փողոցի մէջտեղում, մէջքերը դարձրած մեր տանը: Սա նըրանց շատ էլ հաճելի չէ, բայց երբ

Մօրիսը հրամայում է, պէտք է հնազանդուել:

Բայց ի՞նչ եղաւ մեր Մհամմեդը: Անհանգիստ ենք նրա համար: Մօրիսը պահանջում է սպայից, որ նա ուղարկէ երեք մարդ նրան փնտրելու և ազատելու, եթէ պաշարուած է:

Վերջապէս ահա և նա Մ. Ս.-ի քըրօշ և եղբօր որդիներին հետ. նրանք էլ են սեղան նստում:

—Այս լաւ, Մհամմեդ, ստում է Մօրիսը. դէ հիմայ էլ զնա եկեղեցի և ընկերացիւր այն հայերին, որոնք կը կամենան վերադառնալ տուն: Դնա, գօտիդ պնդացրու, հոգիս. տես, ես էլ չեմ նախաճաշում:

Բարձրահասակ շէքքէզը գնում է: Մի քանի մուսուլմաններ նրան տեսնելով, դուրս են գալիս մի տնից, առաջարկում են նրան իրանց ընկերանալ և կողոպտել:

Նա մերժում է:

Ձարունակ լսում են հրացանի ձայներ աւելի և աւելի հեռուից: Ես տեսնում եմ, ինչպէս անցնում են մօհամեդականներ կողոպտուող շալակած, հրաշալի մետաքսեղէններ, ոսկեթել բանուած կտորներ:

Մօրիսը հրամայում է բռնել բոլոր թալանողներին, որոնք կը համարձակուեն անցնել մեր հիւպատոսարանի առաջից:

—Թող ինչ ուզում է լինի, բայց նրանք պարտական են յարգանք տածել դէպի մեզ:

Երեկոյեան դէմ Պանայօտտին իմանում է, որ միսսիաների կրօնաւորներն ու կրօնաւորուհիները ողջ և առողջ են: Ամբոխը շարունակում է կողոպտուող մանաւանդ անտէր ձգուած տներում: Այս ամբոխը կատարել է գազանութիւններ: Ձէնք չունենալով՝ նրանք կոտորել են իրանց զոհերին մահալինքով, երկաթէ ձողերով, կամ փշրել են նրանց գլուխները քարերի տակ կամ խեղդել առուի մէջ նրանց սարսափած կանանց և զաւակների աչքի առաջ: Ձատ հայեր այսպէս կոտորուել են ա-

ռանց պաշապանութեան փորձ անելու: Նրանց մերկացնում և սարսափելի կերպով խոշտանկում էին սպանելուց առաջ:

Նա իմանում եմ, որ ժամի 6-ին մուէզգիները մինարէներէ կատարներէջ շընորհաւորել են ժողովրդին լաւ կոտորածի համար:

Նոյեմբեր 13.—Խաղաղ օր է սկսւում, թէ և մի քանի հրացանի ձայներ են լսում մէջընդմէջ: Մօտ 1200 մարդ է սպանուած, բայց 5000-ից աւելի մնացել են ողջ առողջ, մեր շուրջը եղած թաղերը ազատ են: Պանայօտտին տեսնելով որ եպիսկոպոսներն ու իրանց հետևորդները մեզ վրայ թափուած են մնում, նրանց խորհուրդ է տալիս գնալ: Նրանք էլ մեկնում են...

Ամուսինս ինձ յայտնում է, թէ իր երկու կալանների հետ գնում է այցելելու կրօնաւորներին: Ասացին, որ նրանք ազատուած են, բայց նա կամենում է իր աչքով տեսնել: Նա իր դրագոման Մ. Ս.-ին պատուիրում է զինուել. բայց սա սարսափած աղիւրսում է նրան դուրս չը գնալ: Ամուսինս դարմանքով ուսերը բարձրացնում է:

—Մի վախճաք, պարոն. կինս ձեզ կը պաշտպանէ:

Բժիշկ Դարեգինն էլ կորցրել է սառնասրտութիւնը, բայց նա գոնէ գիտէ, որ իր գլուխը գնահատուած է. ինչ որ ինձ ապշեցնում է, դա այս մարդկանց սարսափն է հրազենների առաջ:

Մօրիսի բացակայութեան բոլոր ընթացքում ես մնում եմ վերի լուսամտի մօտ և հսկում եմ զինուորների վրայ... Անցնում է վալին, լաւ չըջապատուած թիկնապահներով, նա ժպտալով ինձ բարեկամ է ձեռքի նշանով, իսկ իր ըսպաները՝ սրով:

—Այդ ինչպէս համաձայնեցիք տիկին, ասում է նա, որ հիւպատոսը հեռանայ, ուրեմն դուք էլ էք գտնում, որ իմ թիւրքերը վտանգաւոր չեն:

—Այո՛ պատասխանում եմ ես ցոյց

տալով ատրճանակս, երբ մարդ սրանից ունի, վտանգաւոր չեն:

Վալին էլ չէ ժպտում. նա հեռանում է հաւատացնելով ինձ, թէ նա զնում է քաղաքում կարգ հաստատելու:

Ամուսինս վերադառնում է: Դուրս է գալիս, որ դեռ կոտորածը չարունակում է, միայն հեռաւոր ազարակներում: Միսսիաները չեն տներուել, բայց դռները ծակոտուել են զնդակներից և կացինների հարուածներից: Քոյրերը ժողովել են շատ երեխաներ, իսկ հայրերը աղամարդիկ:

Նյա վայրկենին ամուսինս տեսնում է ուշացած կողոպտողներից մէկին, որ անցնում է սիգալը բերանին և յախորտանքով մեզ է նայում.

— Բռնեցէք այս թշուառականին. հրամայում է ամուսինս:

Ձինուորը տեղից չէ շարժում: Մօրիւր ցատկում է և իր ատրճանակի փողը նրա ճակատին բռնում: Այն ժամանակ զինուորը հայոցելով բռնում է աւագակին և տանում է վալի մօտ: Մօրիսն ասում է միւսներին, թէ նրանք պիտի օգտուեն այս դասից, բայց մի հաստավիզը նրան պատասխանում է:

— Սա պղուկի է. բոլոր մեր ընկերները հարստացան, մինչդեռ մենք ուշինչ չը շահուեցինք: Դուք մեզ վրնասում էք:

Կատաղի դէմքով մի ուրիշ զինուոր ասում է ատամների արանքից.

— Այն խարոյկը, որ ձեր Գարեգինին պիտի այրէ, բոլորովին պատրաստ է:

Ի՞նչ անել:

(Սը շարունակուի)

ԱԱԶՄԱՎԷՊ. Յոնուար. «Գերմանական ազդեցութեան վրայ» վերնագրերի տակ Բազմավէպի այս տարուայ տուաջին համարում տպուած է մի ուշագրաւ յօդուած:

Գերմանական Վիսիլմ Բ. կայսրը մի անգամ ասել է, թէ գերմանական հոսնաբը գերազառ է բոլոր ազգերի

մէջ: Քրանսիացի զորդ Ժակ-Մորլան այս պարծենկոտ յայտարարութեան անհեթեթութիւնը ցոյց տալու համար՝ մի քանի հարցերով դիմում է մի շարք ֆրանսիացի և օտար նշանաւոր անձանց՝ նրանց կարծիքն իմանալու գերմանական մտքի ազդեցութեան մասին: Պատասխանները շատ են և հետաքրքիր: Բայց մեր կարծիքով ամենահետաքրքիրը Տուրինի հռչակաւոր ուսուցչապետ Չեզարէ Լօմբօզօյի կարծիքն է, որ քաղում ենք Բազմավէպից:

«Թեքևս հիմա Անգլիա Գերմանիայէ աւելի հանճարաւոր իմաստասէրներ և գիտնականներ ունենայ, մասնաւոր թէ Միացեալ-Նահանգք սկսան Անգլիոյ տեղն անցնիլ:

Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, ես անոնցմէ եմ, որ կ'ընդունեն և չեն մերժիր օտար ազդեցութիւնները: Վասն զի գիտութիւնը քաղաքական պատեր չ'ունի. եթէ ազգ մը ինքզինք սկսի ուրիշներէն վեր դնել, երթալով կ'իյնայ, որովհետև չ'օգտուիր ուրիշներէն: Ազգ մը արհամարհելով օտար ազդեցութիւններն ու չ'ընդունելով օտար գիտերը, կը վնասէ նոյնիսկ իւր գիտերուն և կ'իյնայ հիւժմօն մէջ: Ներկայիս Գերմանիա այդ վտանգին մէջ է. իր ներկայ մեծութեամբ և ամբարհաւանութեամբ չափազանց կ'արհամարհէ ուրիշ ազգաց արդիւնքը:

Ինքնըստինքեան մեր կեանքի հետ ոչ մի առնչութիւն չ'ունեցող այս խնդիրը առիթ է տուել Բազմավէպին մի գուտ ազգային-գրական հարց դարձեցնելու. նա ցանկանում է իմանալ թէ՛

1) Ներկայիս գերմանական մատենագրութիւնն է, որ ունի աւելի ազդեցութիւն հայ ազգին վրայ, թէ՛ գաղղիականը.

2) Ո՞րը կրնայ օգտակար համարուիլ մեր ազգին ապագայ յառաջադիմութեան համար, միշտ ի նկատի առնելով անոր տրդիկ կացութիւնը:

«Ես չեմ ուզեր և չեմ ալ կարող միւլի այս հարցմանց պատասխաննի-

բուն մէջ—շարունակում է Բազմավէպի յօդուածագիր Հ. Մ. Նուրիխան—միայն կը համարձակիմ համառօտիւ հաստատել, ինչ որ էր անցեալն, և կամ ինչ որ է ներկայն»:

Մի համառօտ տեսութեամբ յօդուածագիր Հ. Մ. Նուրիխան գալիս է այն եզրակացութեան, թէ ռուսահայերը՝ գերմանական և թիւրքահայերը՝ ֆրանսիական ազդեցութեան ներքոյ են. այս կարծիքը ճշմարիտ է, բայց բնաւ նորութիւն չէ. վաղուց է, որ երբ հարց է ծագում հայ ժողովրդի երկու մեծ հատուածների մտաւորականի և գրական ուղղութեան մասին, մէջ է բերում նոյն կարծիքը:

Մասնաւորապէս մեզ համար աւելի ուշագրաւ պիտի լինէր Հ. Նուրիխանի յօդուածը, եթէ նա ծանրանար թիւրքահայ և ռուսահայ գրականութիւնների ուրոյն-ուրոյն դոյն տուող այլ գործօնների վրայ:

Յայտնի է, որ թիւրքահայ գրականութիւնը իւր Մատիլդներով, Ժօզէֆիններով, Փանթիններով Պօլսոյ գրականութիւն եղաւ, կտրուած գաւառներից, հայ ժողովրդի ամբողջութիւնից. մինչդեռ ռուսահայ գրականութիւնը հէնց սկզբից բուն ժողովրդական կնիք կրեց, ծնունդ ժողովրդից և սնունդ առաւ համարեա բացառապէս ժողովրդական ոգուց: Երկու գրականութիւնների այս խոշոր տարբերութիւնը վերագրելի է արդեօք ամբողջապէս մէկի Ֆրանսիական և միւսի գերմանական ազդեցութիւն կրելուն, թէ՛ կան և այլ խորունկ պատճառներ, որոնք առաջնակարգ նշանակութիւն են ունեցել ռուսահայ և թիւրքահայ մտքերի իրարից տարբեր ուղղութեան մէջ:

Անշուշտ կան և՛ այլ հանգամանքներ. այստեղ նպատակ չ'ունենք ծանրանալ այս հարցի մանրամասնութիւնների վրայ, կ'ասենք սակայն, որ նորագոյն գրական տնդաստանի առաջին մշակները բացառապէս ժողովրդից ծնուած և ժողովրդի մէջ ապրած մարդիկ եղան. Երովեան, Բաֆ-

ֆի, Պոօշեան, Աղայեան ամենքն էլ զիւրից առաջ եկան և ժողովրդի լայն, բեղմնաւոր ոգու երկունքի պրտուղներ եղան: Դա մի վերին աստիճանի խոշոր հանգամանք է ռուսահայ գրականութիւնը բնորոշելու համար:

Դիւղի, ժողովրդի, նրա ցանրի դպրոցն այնքան կրթիչ է, այնպէս ուժեղ մղումն է տալիս բնաւորութիւններին, որ ապագայ հանգամանքները մեծաւ մասամբ անկարող են դառնում այլ ուղղութիւն տալ նրանց. մեզ անհրնարին է թուում կարծել, թէ գիւղացի Երովեանը եթէ Ֆրանսիական դաստիարակութիւն ստանալ, պէտք է աչքաթող այնքան ժողովրդական կեանքը, որ մենք «Վէրք Հայաստանի» ժողովրդական վէպը չէինք ունենալ: 2որս-հինգ տարուայ օտար կեանքը չէ կարող ջնջել մի քանի տասնեակ տարիներ ապաւորուած պատկերները շիտակ, զգայուն հոգիներում:

Բազմավէպի հէնց միևնոյն համարում Խ. Երովեանի կենսագրականի մէջ Հ. 2րաքեան պ. 2ոպանեանի հետ իրաւացի կերպով ասում է. «հինգ տարուան եւրոպական կեանքն և համալսարանական ուսումնասիրութիւններէ յետոյ Երովեան իր վէպին մէջ կը մնայ գեղջուկ մը»: Մեր կարծիքով Երովեան կը մնար նոյն գեղջուկը, եթէ այդ հինգ տարին Ֆրանսիայում անցրած լինէր:

Այդպէս չ'սկսուեց թիւրքահայ արդի գրականութիւնը. նա ծնաւ Պօլսում, այսինքն եւրոպայում, մինչդեռ բուն ժողովրդը մնաց Սփայում. բաժանող ահադին տարածութիւնը արուեստական հեշտութիւններ էլ չը տուեց յարաբերութեանը. գաւառները մոռացուցին, և ժողովրդը դուրս մնաց Պօլսի գրականութիւնից: Հետաքրքիր է, արդեօք Պօլսի աւելի պիտի ուշք դարձնէր գաւառական կեանքի վրայ, եթէ նա հրաշքով գերմանական ազդեցութիւն կրած լինէր: 2ենք կարծում: Պօլսի դիրքը այստեղ բացատրութիւնների տեղ չէ թողնում:

Ինչպէս երևում է, վերջերս թիւր

քահայերի մէջ սկսուել է մի գրական շարժում, որ դուռ ժողովրդական բերնոյթ ունի: Անշուշտ դա մի վերին աստիճանի ուրախալի երևոյթ է, ապա շարժումը յաջողութիւն կ'ունենայ միայն երկու դէպքում—կամ գաւառները պէտք է հնարաւորութիւն ունենան իրանց ինքնուրոյն գրականութիւնն ստեղծելու, կամ Պօլիսը նիւթական յարմարութիւններ պիտի ունենայ աւելի սերտ, աւելի մօտիկ յարաբերութեան մէջ մտնելու գաւառական ժողովրդի հետ: Եթէ Պօլիսը թիւրքահայերի գլուխն է, գաւառները սիրտն են կազմում. որքան ժամանակ որ սրանք անջատուած մնան, գրականութիւնը կը լինի թերի, անկատար:

Ի դէպ է ասել, որ «Մուրճի» ներկայ համարում մեր աշխատակից պ. Առանձար ի միջի ալոյց խօսելով թիւրքահայերի մէջ սկսած այդ ժողովրդական գրական շարժման մասին՝ այն կարծիքն է յայտնում, թէ ուսումնասիրելը բաւականաչափ լուրջ ու շարժութեան չեն առնում այդ նշանաւոր երևոյթը:

Պէտք է նկատենք պ. Առանձարին, որ այդ գրական շարժումը ուսումնասիրելի համար թէև շատ ուրախալի, շատ միաթարական երևոյթ է, բայց զարմանք, հիացմունք չարժեւորւոյ շատ հեռու է, որովհետև մեզ համար դա մի ծանօթ, համարեա անցնող մտաւոր

շրջան է: Այն, ինչ թիւրքահայերն այժմ են սկսում, այսինքն ժողովրդական կեանքի ուսումնասիրութիւնը, ուսումնասիրական գործիչներն անում են սկսած անցեալ դարի կիսից: Թղկատենցիներ, Ջարդարեաններ, Գեղամներ մենք ունեցել ենք և ունենք նաև այժմ, ահա թէ ինչու սրանց գրական գործունէութիւնը մեզ համար մի նոր երևոյթ չէ համարում: Պ. Առանձարի հիացմունքը իբրև թիւրքահայի, հասկանալի է, նոյնչափ հառկանալի պիտի լինի նաև մեր ուսումնասիրիչ նուազ ոգևորութիւնն այս երևոյթով:

Պօլսական և գաւառական հայ միտքն ի մի ձուլելու համար՝ ինչպէս ասացիք, պակասում են նիւթական հանգամանքներ. օտար գրական ազդեցութիւնները այդ միացուած միտքին այս կամ այն ուղղութիւնը տալ կարող էին, բայց նրանց իրաւից անջատել երբէք չեն կարող:

Ահա թէ ինչու մենք գտնում ենք թիւրքահայերի մէջ սկսած գրական շարժումը խիստ ուրախալի, բայց նրա յարատեւութիւնը և արդիւնքը կարծում ենք կախուած է մեծաւ մասմբ քաղաքական պայմանների հրահրաւոր և մօտիկ փոփոխութիւնից: Այլապէս այդ շարժումն էլ նոյն վախճանը կ'ունենայ, ինչ վախճան ունեցաւ Խրիմեանի ձեռքով սկսածը Վանում և Վարազում:

Թիֆլիս, 16 յունուարի 1903 թ.:

«Մուրճ» ամսագրի նոյեմբերի համարում մի քանի խօսք էր նուիրուած Բազումայ նահանգական դատարանում անցեալ տարուայ հոկտեմբերի երեքին քննուած իմ և ալ. Ջազիդանեանի գործի առիթով, և մի շարք եղբակացութիւններ էր արուած իմ գործունէութեան մասին՝ այդ գործում վկայ երդուեալ հաւատարմատար ալ. Պապաշանեանի և այլոց տուած ցուցմունքներէ հիման վրայ: Արդարութիւնը վերականգնելու համար հարկ եմ համարում յայտնել, որ միջնորդ պատուոյ դատարանը հինգ անձինքներէց բաղկացած, տասնուչորս նիստ ունենալուց յետոյ միաձայն վճռեց բարոյական խնդիրները իմ օգտին, և իմ գործունէութեան մէջ իբրեւ կառավարիչ Ջազիդանեանի գործերի՝ զեղծումի մի նշոյլ անգամ չը գտաւ: Անցեալ տարուայ մայիսի 17-ին ես տպագրեցի մի նամակ, ուր յայտնեցի, թէ ես առաջին օրից պահանջում եմ պատուոյ դաաստան, բայց հակառակ կողմը հրաժարուած էր, ես նոյնը կրկնեցի յուլիսին «Новое Обозрение» թերթում: Վերջապէս ինձ յաջողուեց ստիպել համաձայնելու միջնորդ դատարանի՝ միմիայն շնորհիւ մեծ. ալ. Մարկոս Գոյուխանեանցի, որին ես ղիմեցի ալ. Յով. Ալիխանեանի միջոցով: Այս վճռից սակայն ես զոհ չէի և ղեկտեմբերի 31-ին «Бакы» լրագրում տպագրեցի մի նամակ, որով դարձեալ իրաւունք եմ տալիս ալ. Ջազիդանեանին ղիմելու պատշաճաւոր իշխանութեան, եթէ այս վճիռը բաւականաչափ չէ համոզել նրան իր սխալները: Պ. Պապաշանեանը պատմել էր դատարանում (իմ բացակայութեան ժամանակ), որ ես զնել եմ կալուածք իմ անունով Ջազիդանեանի փողերով, բայց պատուոյ դատարանում պարզուեց, որ առաջին օրուանից Ջազիդանեանը ինձանից զրաւոր ասպացոյց ունէր, որ կալուածքը նրանն է (ալ. Մելիք-Նուբարեանի ցուցմունքը), որ մեր մէջ գժգոհութիւններէց շատ առաջ երկու անգամ КУПЧАЯ էր տուած Ջազիդանեանին և որ բոլոր գրքերում կալուածքը Ջազիդանեանցին էր յիշատակած: Պ. Պապաշանեանը տեսէ էր, որ ես մէկ միլիոն պարտք էի աւելացրել՝ ծածկելով, որ մէկ միլիոն պարտքի դէմ երկու միլիոնից աւելի ծախս է եղել գործերի վրայ, և պատուոյ դատարանը այս խնդիրը ես դուրս չպրտեց մեղադրանքներէ ցուցակից, թէպէտ նա պարտական էր ուղղակի ասելու, որ այս մեղադրանքը ես ուրիշ շատերի պէս անբարեխիղճ գրաբարտութիւն էր: Բայց ամենից հետաքրքրականը ալ. Պապաշանեանի ցուցմունքի այն մասն է, թէ ես հաշիւ չէի տալիս, և նա իբրեւ բարեկամ համոզում էր ինձ: Բայց այս տեսակ կառավարչին վերաւորել չէ հարկաւոր, այլ զատի հրաւիրել և ուրիշ ոչինչ: Հաշեւտութիւնից ի հարկէ ես չէի կարող հրաժարուել, բայց կանուխ էի համարում և ասում էի, որ մի քանի ամսից յետոյ պատրաստ կը լինի: Ես մտադիր էի հաշիւները յանձնել, երբ Պապաշանեանը պատկուած վերջացած լինէր Ջազիդանեանի դատեր հետ:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՆԳԻՅԵՐԵԱՆ

Պ Ա Տ Ա Ս Ի Ա Ն Ն Ե Ր

ԱՍՏՐԱՆԱՆ.—Հանգուցեալ Գաբրիէլ Միրզոյեանցի յիշատակը յարգողներէր
ստացուած 10 ր.-ով «Մուրճ» կ'ուղարկուի Հաւաքարի էժա-
նողին գրադարան-ընթերցարանին:

ԲԱԳՈՒ. ԲԺ. Գ. Ա.—Ձեր նուիրած 10 ր.-ով ամսագիրս կ'ուղարկուի
Եալտա, Նիկ. Այգ. ուս. հ. աշակերտներին:

» Ինժ. Մ. Տ.-Ա.—Ձեր նուիրած 30 ր.-ով ամսագիրս կ'ուղարկուի.

1) Գանձակի Արհեստ. ուս. հ. աշակերտներին, 2) Թիֆլիսի
էժանագին գրադարանին եւ 3) Ժընեւի հայոց գրադարանին:

ՎԼԱԴԻԿԱՎԼԱՎ. *—Աստացուած է 10 րուբլի՝ ամսագիրս տեղիդ հայ
զինուորներին ուղարկելու համար:

ԳԵՐԵՆԴ. պ. Յ. Բ.—Ձեր գրադարան ընթերցարանին չենք կարող ձրի
«Մուրճ» ուղարկել. շատ զիւղերից, գրադարան ընթերցա-
րաններից եւ ուսանողներից դիմում են նոյն խնդիրքով:
Խմբագրութիւնս գոհացում կը տայ այդ խնդիրներին, երբ իր
տրամադրութեան տակ կ'ունենայ յատուկ այդ նպատակով
ուղարկուած գումարներ:

ԹԻՖԼԻՍ. պ. Տ. Յ.—Հանգուցեալ Յովնանէս Մուսինեանի յիշատակին
կ'ուղարկուի «Մուրճ» Մոսկուայի հայ ուսանողութեան:

Ի Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Կ Ո Ղ Մ Ի Յ

Բանալով «Մուրճի» նոր շրջանի երբօրդ տա-
լուայ բաժանորդագրութիւնը՝ մենք դարձեալ յիշեցը-
նում ենք ընթերցող հասարակութեանը, որ մեկենաս-
ների յուսով լուրջ դրական ձեռնարկութիւն պահպա-
նել մեզանում անկարելի է, եւ ինքը ընթերցող հասա-
րակութիւնը պէտք է աջակցէ՝ նիւթական հնարաւորու-
թիւն տալով՝ հաստատ հողի վրայ դնելու մեր միակ ամսա-
գրքի հրատարակութիւնը: Երկու տարուայ փորձը ցոյց
է տալիս մեզ, որ առնուազը հարկաւոր է ունենալ 1 0 0 0
բաժանորդ՝ ծախքերի ծայրը ծայրին հասցնելու հա-
մար:

Յանկալի է, որ մեր բաժանորդները մտածէին
նաեւ խմբագրութեան յարմարութիւնների մասին եւ
շտապէին՝ սրբան կարելի է շուտ նորոգել իրանց բա-
ժանորդագրութիւնը: Դրանից շատ բան է կախուած:

ԲԱՑՈՒԱԾ Է

1903

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(նոր շրջան, III-րդ տարի)

Խմբագրութեան անդամների եւ աշխատակիցների նոյն կազմով:

1903 թվականին «Մուրճում» տպուկելու է ի միջի այլոց Ա. Ահարոնեանի մի նոր սեծ վեպ՝ «ՄՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ», չարու- նակուկելու է Լէօի «ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ», թարգմանուե- լու են Ա. Ըօլլէսի «ՀՐԱՇԱԼԻ ԴԱՐԸ» և Զօլայի վերջին՝ «ԾԸՇ- ՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ» վեպը:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ

Ռուսաստանում տարեկան 10 ըուր. Արսաստանում 12 ըուր.
 " կէս տարին 6 " " 7 "
 " 1 ամսուան 1 " " 1 " 20 կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է բաժանորդ գրուել.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (ձալմալաձեան փողոց, տ. № 16):

Գայրուրեան այլ տեղերից պէտք է դիմել՝ Тифлис, въ редакцію

журнала „МУРЧ“.

Արսաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „MOURTCH“.

Բացի այդ, «Մուրճին» կարելի է գրուել նաև՝

Թիֆլիսում—«Դուտենքերգ» զրավաճառանոցում:

Ծանոթութիւն. Ռուսաստանի բաժանորդներին նրանք, որոնք դժուարա- նում են տարեկան բաժանորդագինը (10 ռ.) վճարել միանուագ՝ կարող են տալ մաս - մաս. սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.:

Ոչ-թիֆլիսի բաժանորդները հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկեն 40 կոպ.:

Ջեռագիրները և նամակները պէտք է ուղղել խմբագրու- թեան, Լեհոն ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով:

1. 2. 3. 4. 5. 6.

12	ամսուանը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	10	բաբլի
11	»	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	»	»
10	»	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	9	»
9	»	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	8	»
8	»	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	»	»
7	»	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	6	»
6	»	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	»	»
Մնացածները ամսական													1	»

საბჭოთაო ტიფლისი. Редакция „Мшакъ“.

„Բ Ա Զ Մ Ա Վ Է Պ“^h

Գ.—Ապահովեալ թերթը պարտական ենք անպատճառ բաժանորդին հասցնել:

Գ. — Բաժանորդ մը իր թերթը կորսնցրելուն՝ դժամով իսկ չենք կրնար տրիշ մը յղել, փասն զի ամբողջ տարեկան «Բազմավէպ» մը կը փճանայ:

Ե. — Բաժանորդն իր սուփրական հասցէն տարեգլխէն վերջը փոխելուն պարտական է: 50) սանտիմ յղել:

Գ Ե Ղ Ո Ւ Ն Ի

1903

Ձատկէն առաջ կը հրատարակենք «Գեղունին» միևնույն ծաւալով և փոխանակ 6ր., 10 թերթ միասին կազմուած և հիմնադի կողմէ: Խմբագրութիւնս և տպարանի վարչութիւնն այս տարուան «Գեղունին» դերազանցապէս չքեղ նախանձելի բնեղս. համար առեն ճիշտ սկսած են թափել: Թերթը ճիշտ պաշտանաժամուն լոյս կը տեսնէ: Յօդուածները և պատկերները զուտ ազգային են. «Գեղունին» պիտի ծառայէ գրական և գեղարուեստական թանկագին յիշատակարան մը մնալու:

«Գեղունի»էն պոյացած մարտը հատկութիւն կէտը՝ դարձեալ ազգային սրբերու և աղբատներու կը յատկացնենք:

Բ Ա Ճ Ա Ն Ո Ր Գ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ն

Բազմավէպ (առանձին) Գեղունի (առանձին)
Ոչ ապահովադրեալ 10 ֆր. 12 ֆր.
Ապահովադրեալ 13 »

Բազմավէպ Գեղունի միասին
Ոչ ապահովադրեալ 15 ֆր.
Ապահովադրեալ 18 ֆր.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА на 1903 ГОДЪ
(III ГОДЪ ИЗДАНІЯ)

на газету

„НЕФТЯНОЕ ДѢЛО“

Издание Совѣта съѣзда нефтепромышленниковъ въ Баку.

Выходить 2 раза въ мѣсяцъ

Подписная цѣна съ доставкой:

на годъ 10 руб., на 6 мѣсяцевъ 6 руб., на 3 мѣсяца 4 руб

Подписка принимается въ г. Баку, въ редакціи, въ помѣщеніи Совѣта съѣзда нефтепромышленниковъ.

Объявленія принимаются тамъ-же.

Открыта подписка на 1903 годъ

на общественн.-литературную и политическую газету

“Б А К У,,

съ обширнымъ нефтянымъ отдѣломъ.

Съ пересылкой: на годъ 8 р. 50 к., 11 м. 7 р. 50 к., 10 м. 7 р., 9 м. 6 р. 50 к., 8 м. 6 р., 7 м. 5 р. 50 к., 5 м. 4 р. 50 к., 4 м. 4 р., 3 м. 3 р., 2 м. 2 р. 50 к., 1 м. 1 р. 50 к.

За границу: на годъ 15 р., на полгода 8 р.

Подписываться можно на все сроки, на иначе какъ съ перваго числа каждаго мѣсяца.

За перемѣну адреса просить высылать 5 семикопѣчныхъ марокъ.

Допускается разсрочка подписныхъ денегъ на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ вносится не менѣе 4 р. 50 к., а затѣмъ 15 февраля и 15 марта по 2 рубля.

Допускается разсрочка и на болѣе льготныхъ условіяхъ, но по соглашенію съ конторой редакціи.

Годовые подписчики на 1903 годъ въ 1902 г. получаютъ газету безплатно со дня подписки.

Подписка принимается въ г. Баку, въ конторѣ редакціи (Парангъ, домъ Степановой).

Редакторъ-издатель А. Н. Лавровъ.

Открыта подписка на 1903 годъ

НА ЕЖЕДНЕВНУЮ (не исключая понедѣльниковъ) ГАЗЕТУ политической и общественной жизни и литературы

„Бакинскія Извѣстія“.

Подписная цѣна: съ доставкою въ Баку и пересылкою въ другіе города на годъ—7 р., на 6 мѣсяцевъ—4 р., на 3 мѣсяца—2 р. и на 1 мѣсяць—1 руб. Подписчики на 1903 г. получаютъ газету въ 1902 г. со дня подписки безплатно.

Такса за объявленія: За строку петита или мѣсто занимаемое ею впереди текста—10 к., а позади текста—7 к. Многократныя объявленія по соглашенію.

Редакція и контора: Баку, пассажъ Шагиданова.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

на еженедѣльную газету

„АРГОНАВТЪ“

Газета выходитъ подѣ новой редакціей.

Условія подписки.

Годовая плата для городскихъ подписчиковъ—5 руб., для иногороднихъ—7 руб. На полгода: для городскихъ—3 руб., для иногороднихъ—4 руб.

Отдѣльные №№ по 15 коп.

Бывшіе подписчики газ. „Аргонавтъ“, внесшіе плату за 1902 г., будутъ получать возобновляемое изданіе до 15 іюня 1903 г. Тѣ изъ нихъ, которые пожелаютъ получить „Аргонавтъ“ до 1 января 1904 г., вносятъ дополнительно 3 рубля.

За объявленія взимается: за строку петита на послѣдней страницѣ 10 коп. Годовыя объявленія со значительной скидкой.

Подписка и объявленія принимаются: 1) въ редакціи „Аргонавтъ“ (Сергіевская, д. № 2) ежедневно отъ 10 до 2 ч. 2) въ Центральной книжной торговлѣ (Головинскій, д. Мириманова) и 3) въ табачномъ магазинѣ „Гаванна“ (Головинскій, д. 3). Иногородніе адресуютъ: Тифлисъ, редакція „Аргонавта“.

ფაქსილნილირე ურთიერთობის-სერვისი

ს. შიშინიშინი

სერვისილირე უ. ურთიერთობის

19. **ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.** — Արեւելյու վերաբերմունքը վերի «բարերարները»։ — Հարստութեան հասարակական ծագումը։ — Հասարակութիւնը բարոյական իրաւունք ունի բարեգործութիւն պահանջելու հորուսանքից։ — Իրանց եկամուտի որ մասն են նուիրում մեր բարեգործները։ Նիւթական ոյժի հասարակական սանձադրումը։ — Մայրենի լեզուի նշանակութիւնը ժողովրդական դպրոցներում։ — Պարբերական մամուլի հարկւրամեակի Ռուսաստանում։ **Լեւոն Սարգսեանի**

Ֆինանսների միջնորդի զեկուցումը։ — Կոր հայերէն թերթ։ — Հայոց հոգեւոր վարչութեան դատը

20. **ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.** — Կեանքի հակասական կազմուածքը։ — Ուպոքոթիւնիստը արմատականի փետուրներով զարդարուած։ — Միշտ իր համոզմունքներին հաստատաբարական դործիչը։ — Ժօրէսի ծառը եւրոպական խաղաղութեան մասին։ — Մակեդոնիան դիպլոմատների մրցման զոն, **Լ. Ս.**

Պատրիարք Որմանեանին սպանելու փորձը։ — Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսի հաստատումը։ — Ատրպատականի թեմի համար կազմուած կանոնադրութիւն։

21. **ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.** 220

22. **ՆԱԽԱԿ ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.** 230

23. **ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ.** 231

24. **ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ** «

25. **ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.**

26. **ՅԱԻԵԼՈՒԱՅ, Ա. ԸՕԼԷՍԻ՝ ՀԲԱՀԱՅԻ ԴԱՐՐԸ, ԹԱՐԳՄ.**
Ստ. Լիսիցեանի 1—32

ԽՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ ինդրում է յօդուածագիրներէց վրէլ պարզ, մտնուանդ թուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ։

2. Չ'ընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնուած։ Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը։

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը։

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը։

5. «Մուշի» համարը շատացուելու դէպքում պէտք է Խմբագրութեան տեղեկութիւն տալ մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը։ Այդ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պատասխին գրասենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամադրի համարը չի յանձնուած դանդաղատուրին։

ԲԱՑՈՒԱԾ Է

1903

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(նոր շրջան, III-րդ տարի)

Խմբագրութեան անդամների եւ աշխատակիցների նշոյն կազմով:

1903 թիւականին «Մուրճում» տպուելու է ի միջի այլոց
Ա. Ահարոնեանի մի նոր մեծ լէտի՝ «ՄՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ», չարու-
նակուելու է Լէօի «ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ», թարգմանուե-
լու են Ա. Ըօլլէսի «ՀՐԱՇԱՆԻ ԴԱՐԸ» եւ Զօլայի լեբլին՝ «ՃԸՇ-
ՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ» լէտը:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ

Ռուսաստանում տարեկան 10 ռուբ. Արսաստանում 12 ռուբ.

„ կէս տարին 6 „ „ 7 „

„ 1 ամսուան 1 „ „ 1 „ 20 կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է բաժանորդ դրուել.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (Ճալմալաձեան փողոց, տ. № 16):

Կայսրուքեան այլ քաղաքացի պէտք է գրիմել՝ Тифлисе, въ редакцію

журнала „МУРДЖ“.

Արսաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „MOURTCH“.

Բացի այդ, «Մուրճին» կարելի է դրուել նաև՝

Թիֆլիսում—«Գուտենբերգ» գրալաճառանոցում:

Ծանօթութիւն. Ռուսաստանի բաժանորդներից նրանք, որոնք դժուարա-
նում են տարեկան բաժանորդադինը (10 ռ.) վճարել միանուաղ՝ կարող են տալ
մաս-մաս. սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. եւ յուլիսի 1-ին 2 ռ.:

Ոչ-Թիֆլիսի բաժանորդները հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղար-
կեն 40 կոպ.

Չեռագիրները եւ նամակները պէտք է ուղղել խմբագրու-
թեան, Լեռնոյ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով:

ԵՐԵՎԱՆ

ԻՒՆ 30

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ Ի Ր

№ 2

ՓԵՏՐՈՒԱՐ

1903

ԹԻՖԼԻՍ

Արագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի

Միքայելեան փողոց № 81.

1903

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 2

1. ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, Վէպ Ա. Ահարոնեանի.	5
2. ՇՈՒՇՈՒՅ—ԹԱԻՐԻԶ, հանապ. նկատագ. բժ. Բ. Օհանեանի.	43
3. ԱՐՇԱՆՈՒՄԻՆ, վէպ յաւնոց կեանքից, Ե. Բենսոնի, թարգ. Յ. Արարաջեանի.	53
4. ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱԻԻԹԸ, Յովհ. Թումանեանի.	118
5. ՀՈԳՈՒՍ ՀԱՄԱՐ, Թիւրքահայերի կեանքից, Առանձարի.	125
6. ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԳԱԻԱՆԵՐՈՒՄ, Ե. Փրանգեանի.	150
7. ԵՐԱԶ, Բայրօնի, թարգմ. Յ. Մասեհեանի.	156
8. ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ, Կուրքաթ-Հարունի.	166
9. ՀԱՅ ԿՆՈՋ ՁԱՅՆԸ, տիկ. Հրանոյշի.	174
10. ՀԱՅ. ԵԿ. ԾԽԱԿ. ԿԱՆՈՆԱԴՐ. ՆԱԽԱԳԻԾԸ, Յ. Սպենդիարեանի.	197
11. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1) «Զգացմունք», խմբ. Գրիգ. Բալասեանի.—2) «Ուսանաւորներ», Լ. Բ. Նազարեանցի.—3) «Ուսեալ սանդուխտ», Տ. Ամիրճան.—4) «Գրքացի Ստրուկներ», Յար. Խայեանի, Տ. Յ.—1) Ruchard Hermann: «Anatolische Landwirtschaft» 2) Wilhelm von Pressel: «Les chemines de fer en Turquie d'Asie»-ի, Ե. Թ.:	
12. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ.—Մանգանէզ արդիւնաբերողների եւ արտահանողների V համաժողովը, Յովհ. Կարապետեանի.	231
13. ԳԵՂԱՐՈՒՆԵԱՍԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ.—«Բաղէներ եւ ազոաներ» Սոււրաթօփի.—«Բուղան» Մուրացանի.—«Կնոջ պայքարը» Հօխիլի.—«Համէլէտ» Շէքսպիրի.—Բեմական եւ իսկական Համէլէտը.—Տիկին Սիրանոյշ եւ Համէլէտ, Ա.	241
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Գիւղատնտեսական արդիւնագործութեան կարիքների հարցը.—Առանձին Խորհրդակցութիւն եւ նահանգական ու զաւտական կոմիտեաներ.—Կարծիք յայտնելու ազատութիւն.—Գիւղատնտեսութեան յետամնացութեան հիմնական պատճառները.—Գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան կարիքները Անդրկովկասում.—Պ. պ. Տարատրնօփի եւ Գօղիսայշվիլիի զեկու-	

Նոր շրջան III տարի

Հրատ XV տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 2

ՓԵՏՐՈՒԱՐ

1903

ԹԻՖԼԻՍ

Արագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի:

Միքայելեան փողոց № 81.

1903

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 28 февраля 1903 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 2

	Երես
1. ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, վէպ Ա. Ահարոնեանի	5
2. ՇՈՒՇՈՒՑ—ԹԱՒՐԻԶ, ճանապ. նկատող. ըժ. Բ. Օհանեանի	43
3. ԱՐՇԱԼՈՒՍԻՆ, վէպ յունաց կեանքից, Ե. Բենսօնի, Թարգ. Յ. Արարալեանի	53
4. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՒԻԹԸ, Յովհ. Թումանեանի	118
5. ՀՈԳՈՒՍ ՀԱՄԱՐ, Թիւրքահայերի կեանքից, Առանձարի	125
6. ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԳԱՒԱՌԵՐՈՒՄ, Ե. Փրանգեանի	150
7. ԵՐԱԶ, Բայրօնի, Թարգմ. Յ. Մասեհեանի	156
8. ՇՎԷՑՍԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ, Կուրքաթ-Հարունի	166
9. ՀԱՅ ԿՆՈՋ ՁԱՅՆԸ, տիկ. Հրանդշի	174
10. ՀԱՅ. ԵԿ. ԾԽԱԿ. ԿԱՆՈՆԱԴՐ. ՆԱԽԱԳԻԾԸ, Ե. Սպենդիարեանի	197
11. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1) «Չղացմունք», խմբ. Գրիգ. Բալասեանի.—2) «Ուտանաւորներ», Լ. Բ. Նազարեանցի.—3) «Ուսեալ պանդուխտ», Տ. Ամիրճեան.—4) «Գրքայի Ստրուկներ», Յար. Եսայեանի, Տ. Ե.—1) Ruchard Hermann: «Anatolische Landwirtschaft» 2) Wilhelm von Pressel: «Les chemines de fer en Turquie d'Asie»-ի, Ե. Թ.:	
12. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ.—Մանկանէջ արդիւնաբերողների եւ արտահանողների V համաժողովը, Յով. Կարապետեանի	231
13. ԳԵՂԱՐՈՒՆՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ.—«Բաղէներ եւ ազուաներ» Սուլթանօվի.—«Բուղան» Մուրացանի.—«Կնոջ պայքարը» Հօխվելի.—«Համլէտ» Շէքսպիրի.—Բեմական եւ իսկական Համլէտը.—Տիկին Սիրանոյշ եւ Համլէտ, Ա.	241
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Գիւղատնտեսական արդիւնագործութեան կարիքների հարցը.—Առանձին արհրդակցութիւն եւ նորանդական ու զաւառական կօմիտետներ.—Կարծիք յայտնելու ազատութիւն.—Գիւղատնտեսութեան յետամնացութեան հիմնական պատճառները.—Գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան կարիքները Անդրկովկասում.—Պ. պ. Տարատընօվի եւ Գօգիշայշվիլի ղեկու-	

ցումները.—Կովկասեան Բժշկական Ընկերութեան կարծիքը տեղական ինքնավարութեան անհրաժեշտութեան մասին.—Մտքի եւ քննադատութեան ազատութիւն եւ Վելիկո.—Փետրուարի 19 իբրեւ Ռուսաստանի համաժողովրդական տօն.—Նոր դատաստանական կարգերի երեսնինգամեակը Կովկասում եւ սպասելիք դատաստանական բեթօրմներ Անդրկովկասում.—Անդիժանի Լրկրաշարժի հետեւանքները, Լ. Սարգսեան . . . 245

15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Ռուս-աւստրո-ունգարական ծրագիրը Մակեդոնիայի բեթօրմների մասին.—Բուլղարիայի բռնած դիրքը.—Միւս մեծ պետութիւնների վերաբերմունքը.—Բուլղար ժողովրդի եւ մակեդոնացի յեղափոխականների տրամադրութիւնը.—Թիւրքիայի սպասուկինումը.—Եւրոպական հասարակութեան համեմատական անտարբերութիւնը.—Քաղաքական ճառեր արեւելեան հարցի մասին Բերլինում եւ Պարիզում.—Անգլիայի այժմեան դիրքը.—Սուլթանի օրօրները Օրմանեան պատրիարքին.—Ռուսաստանի ազդեցութեան աճումը Պարսկաստանում.—Թիւրքմէնչայի դաշնագրի III-րդ յօդ. փոփոխութիւնը, Լ. Ս.—Կառավարչական հաղորդագրութիւն մակեդոնական հարցի մասին.—Ջմիւռնեցի վաճառական Պալեօզեանի սպանութեան գործը.—Կիլիկիայի կաթողիկոսի պատրաստութիւնները Սիւ գնալու.—Արփիարեանին սպանելու փորձը: . . . 248

16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	259
17. ՄԻՋՆՈՐԴ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ՎՃԻՌԸ	265
18. ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ	271
19. ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ	—
20. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից զրել սլարկ մանաւանդ թիւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ թերթի միայն մի երեսի վրայ:
2. Զննդունում յօդուածները պահում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնում: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:
3. Գրութիւնների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուրճի» համարը չ'ստացուելու դէպքում պէտք է Խմբագրութեան տեղեկութիւն տալ մինչեւ յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Այդ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պոստային գրասենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չէ յանձնուած զանգատաւորին:

ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ *)

V

Գայլատուայ լճի հարաւային ծայրին ջրերն անընդհատ խաղում են դէպի ավերը և կարծր ժայռի կողւած կատարից դահալիժւում են վար ու ներքւում Ձկնդետը կազմում։ Գիշեր ու ցերեկ աղմուկ է այնտեղ, փրփրուն ալիքները կարծես անկման սարսափով բռնուած՝ մռնչում են, երկնքի երեսին շփում են կաթնային ամպեր, լաց ու կականով բաժանւում են մայր լճից և դնում են Ձկնդետի կանաչադարձ ավերին պատմելու իրանց ատտանդական կեանքի կսկիծը։ Գայլատուայ լճի ջրվէժն է այն, որ հին-հին օրերից թափւում է, թափւում անընդհատ, քաշում իր յետևից լճի ձկնոտ ջրերը, իջնում դէպի դաշտավայրը, բայց լիճն այնտեղ է միշտ, ծփծփան ու սիրուն։

Այնտեղ՝ Ձկնդետի ավին, ջրվէժից քիչ ներքև ծերունի Գապէն իր ջրաղացն ունի։ Հին է այդ ջրաղացը, այնքան հին, որ կարծես ջրվէժի դահալիժուելու առաջին օրում, առաջին ալիքի հետ այնտեղ դուրս է յցուել դեանից Ձկնդետի ավին իր ծերունի տիրոջ հետ և այն ժամանակից անխափա մնացել։ Չորս ծումնւում ու մաշւած պատերը կրում են իրանց մէջքին թափթփած,

*) Տես «Մուրճ» № 1.

ծախոտուած կոտորը, որի ծածկի եղեգները չորս կողմից կախկիսուել, օրօրում են, խշխշում են քամիների առաջ, ասես սգում են իրանց տակ ծուարած շէնքի ծեր օրերը: Ջրաղացը մի «աչքանի» է, ճակատի պատի վրայ միայն մի հատիկ նեղ լուսամուտ ունի, այն էլ սարգի խիտ ոստայնով և ալիւրի սպիտակ փոշիով ծածկուած: Յետեւում Ջրաղացը մի նաւ ունի, ներսում մի ղոյգ քար, իսկ ներքեւում, շէնքի տակ մի ջրտուն, ուր անվերջ շրփոցով դառնում է բաղմալժե փառը հոգառնում, իր դլխին թափուած ջրերը քրքրում, ալմլկում և քարը պտտեցնում: Բոլորածե քարի վրայ փայտեայ փոքրիկ լեղուակը՝ «չախչակը» անընդհատ չխկչխկացնում է միակերպ ու ձանձրալի, ինչպէս ամառային տօթ օրին միջատի բզզոց:

Ամենից աւելի հետաքրքիր է Գսպէի ջրաղացի յետեւի մասը: Այնտեղ է գործում նաւը, փոքրիկ շէնքին անհամաչափ մի ահագին նաւ, որ ջրերի առաջը փակող ամբարդակից զառիվայր իջնում է վիշապի պէս և իր լայն կոկորդով ջրերի հոսանքները գրկում և փառի վրայ չալրտում ահագին թափով: Գսպէն չի յիշում, թէ այդ նաւը ով և երբ է հաստատել այնտեղ. բայց նա հպարտ է նրա հաստուլթեամբ, նրա խողովակածե անցքի լայնութեամբ, ուր մարդ ի հարկին կարող է ներս սողալ մաքրելու համար. նա հպարտ է ջրերի այդ անըսպառ քանակութեամբ, որ ջրվէժից իջնելով ալիք ալիքի հետ կրծում են իրար նաւի անցքի մէջ, աղմկում, ճշում, կաղկանձում և իրար յետեւից փառի վրայ ընկնում պատառ պատառ:

Գսպէն ծանօթ է ջրաղացի յետեւի ամբարդակի բարդ կազմութեան հետ. նա գիտէ ի հարկին շատացնել և քչացնել ջուրը. իսկ երբ առուն վարարում է աշնանային և գարնանային անձրևներից, երբ լճի ջուրը բարձրանալով ջրվէժը դառնում է կատաղի և սպառնում է ջրաղացին, նա գիտէ կապել զանազան անցքեր, բանալ ամբարդակի կողերը, խոտոր ճանապարհներով ջուրը

դուրս թափել և իր ջրաղացն ու նաւն աղատել: Բարձր առուի ամուր լժմերի մէջ ջուրը միշտ ուռած՝ բարձրրացած է, բայց այդ բոլորից Գապէի նաւը վերցնում է այնքան, որքան հարկաւոր է փառը դարձնելու համար, մնացած ջուրը առուի կողքի սահանքաւոր բացուածքից՝ «սաւաղից» թափւում է վար: Լաւ չի լինիլ, եթէ այդ անցքը աւելի լայնանայ, այն ժամանակ բոլոր ջրերը նաւին չը հասած՝ կը թափուեն այնտեղից և կ'երթան անօգուտ, լաւ չի լինիլ նոյնպէս, որ անցքն իսպառ փակուի, այն ժամանակ ջրերն աւելի կ'ուռեն, կը բարձրանան և ամբարդակն ու նաւը կը քշեն կը տանեն: Այդ բոլորի վրայ Գապէն աչալուրջ կերպով հսկում է: Իր գիտութեամբ ու փորձառութեամբ հպարտ՝ Գլուպէն օրը մի քանի անգամ գալիս է գիտելու ջրաղացի յետևի ամբողջ կողմը, հանդարտ քայլուածքով գնում է մինչև աւելորդ ջրերի անցքը, մինչև «սաւաղը», գիտում է, թէ չի՞ մեծացել արդեօք ջուրը, չի՞ լայնանում արդեօք այդ անցքը, պինդ են եղբերը, ապա յետ է դալիս. նայում է նաւի երկու ականջները, որոնք խորը թաղուած են ամբարդակի մէջ, մի վայրկեան կանգնում, լսում է ջրերի աղմուկը, կռանում նայում է ջրտան մէջ սրտացոյց փառին և երբ տմեն բան դռնում է իր տեղում հաստատուն, ժպտում է գոհութեամբ, մտաւ, կոշտացած ձեռներով շոյում է ծեր սպիտակ միտուքը, թափ է տալիս վրայից ալրի փոշին և ուրախ սրտով գնում է իր բազարձը պատրաստելու:

Գապէն սիրում է իր ջրաղացը, իր նաւը, իր ահագին քարերը. սիրում է իր լայնաթև փառը, որ ջրտան մէջ դառնում է անդադար խելադարի պէս, դարկում է ալիքներին իր լայն թիւերը դռում գոշումով, բայց այդ տմենից աւելի նա սիրում է չախչաղը, փայտէ այն փոքրիկ լեզուակը, որ անդադար ցատկոտում է պտտուող քարի վրայ և իր միակերպ չիչխկոցով յայանում է ծեր ջրաղացադանին, որ տմեն բան կարգին է: Գապէն իր միայնութեան ժամերին գիշերով թէ ցերեկով սիրում է

նստել և նայել չախչակի ցատկրատյին, լսել նրա միակերպ աղմուկը և հազար ու մի բաներ մտածել: Մանաւանդ ձմերային երկար գիշերները, երբ տերևազուրկ ուռիները հեծում են խաւարում չարագուշակ փափսոցով, և դրսում քամին ոռնում է ջրաղացի պատերը ծեծելով՝ ասես ապաստան է խնդրում, երբ ձիւնը թափւում է վերից, փակում ճանապարհները և Գսպէին կտրում գիւղից ու ողջ աշխարհից: Այդ ժամանակ չախչակը, այդ շարժուն փայտէ լեզուակը Գսպէի համար անընդհատ երգող, ցատկատու թռչուն է, մի ընկեր, մի խօսակից: Չախչակը Գսպէի համար նաև մի զգաստ ազատարար է. նստած է Գսպէն, նայում է չախչակին, ականջ է դնում նրա միակերպ ձայնին և կամաց-կամաց նիրհում է. փայտէ լեզուակը շարունակում է ցատկրատել քարի վրայ, շարունակում է իր համաչափ, միակերպ ներգաշնակութեամբ օրօրել ծեր ջրաղացպանին, և նա քնում է, քնում է խոր ու հանգիստ:

Եւ ինչո՞ւ չը քնէ. երբ չախչակն աղմկւում է, երբ նա ցատկրտում է քարի վրայ, կը նշանակէ ամեն բան կարգին է, փառը ներքեւում պտտւում է չրփոցով, քարը վերևում դառնում է հո՞ դառնում, ալիւրն աղացւում: Բայց ահա չախչակը լռեց, նա էլ չէ ցատկրտում, կամ ջուրն է կտրուել, կամ փառը ջարդուել, կամ փառն ու վերին քարն իրար հետ միացնող երկաթեայ ձողն է դուրս թլուել, ջրաղացն էլ չէ գործում, չախչակը լուռ է, նրա օրօրն էլ չէ հնչւում քնած ջրաղացպանի ականջին, և նոյն վայրկենին ծերունին զարթնում է, չռած աչքերն ուղղում չախչակին և ամեն բան հասկանում: Չախչակը Գսպէի յուշարար աքաղաղն է, որ սակայն նրան զարթեցնում է ո՞չ թէ իր երգով, այլ իր լուռութեամբ:

Քանի՞ տարիներ էր այնտեղ ծերունի Գսպէն. ջրաղացի նաւից շատ ջուր էր անցել գնացել, և նրա գլխով շատ անցքեր կատարուել: Մազերը վաղուց ճերմակել էին, ինչպէս իր աղացած ալիւրը, շատ չար ու բարի էր տեսել աշխարհում, հազար ու մի մարդ ընդունել և ճանա-

պարհ գրել, նրանց պատմութիւնները, նրանց ցաւ ու հոգսերը լսել ինչպէս մի ժայռ, որի վրայ քամիները գալիս են դանդատուելու իրանց վշտերը, փսփսալու իրանց գաղտնիքները, հանգիստ փնտրելու իրանց թափառական գլխին: Այն ալեղարդ գլուխը որքան բան գիտէր, որքան փորձուած էր: Գայլատուայ լիճն այնքան դար ու փոս չ'ունէր, Բարդուղեան լեռներն այնքան խուժ ու խռուշ, որքան Գսպէն գաղտնիքներ ունէր. նա մի իմաստուն էր:

Ամեն առաւօտ զարթնում էր նա, ճռւալով բաց անում ջրաղացի ցածրիկ դուռը, անցնում նրա յետեւ, բարձրանում ամբարգալի վրայ, մի քանի բուռ ջրով լուացւում, երեք անգամ խաչակնքում երեսը գէպի աղօթարանը գարձրած, ապա գալիս էր մի բաղարջ ձեռք առնում, դուրս գնում, ջրաղացի առաջի թմբի վրայ նստում, ծեր ծնօտներով դանդաղութեամբ ծամում էր բաղարջը և նայում հեռուն, գէպի գիւղը տանող ճանապարհը: Եւ երբ նըշմարում էր որեւէ շարժուն ստուեր, ձեռքը ճակատին էր դնում, աչքերի վրայ հովանի անում սրոշելու համար, թէ եկողն ո՞վ է, ցորեն է բերում արդեօք:

Եւ այսպէս ապրինէր:

Այն առաւօտ սակայն, ծերունի Գսպէն պարապ չէր. նա գիւղին չէր նայում, ցորենի չէր սպասում, որովհետեւ ջրաղացի քարը պէտք էր սրել: Նախորդ երեկոյ ջրաղացաւորների հետ նա քարը շուռ տուեց և այժմ հազիւ նախաճաշը վերջացրած՝ ծեր մէջքով կուացել է մեծ քարի վրայ, հաստ մուրճով թակում է հն թակում քարի կարծր երեսը և փոքրիկ խորա ու բորդեր պատրաստում, որ դառնալիս հատիկները լաւ փշրի. նա զարկում է և երգում:

«Էս սարերում, ճանապարհից քիչ հեռու
Մի եղջերու մրմնջում է, հառաչում
Ծանր ցաւից, մի վիրաւոր եղջերու
Էս սարերում, ճանապարհից քիչ հեռու»:

—Բարի լոյս, Գսպէ ամի:

Ծերունին երգն ընդհատեց և դլուխը բարձրացրեց. նրա առաջ կանգնած էր Ասօն:

—Աստծու բարին, Ասօ, խէրով եկար, լաւ միտդ բերիր Գսպէին:

—Էդ դու ես երգում ամեն օր եղջերուի երգը էլի, լսում եմ էէ, Գսպէ ամի, սարի յետեւից լսում եմ. էս օր էլ լսեցի ու եկայ. ստացի՝ դնամ տեսնեմ ի՞նչ է անում Գսպէ ամին:

—Էհ, որդի, դէ մենակ եմ չօլի մէջ, ինձ համար մոմուում եմ. դիտե՛ս, սրդի, երբ մարդ երգում է, իր ձէնն իր ականջն է ընկնում, թւում է, թէ էլ մենակ չի, մօտը ուրիշ մարդ կայ, սիրտը մխիթարւում է: Մենակ եմ է է, Ասօ, դու էլ շուտ-շուտ չես դալիս, սր խօսե՛նք, սիրտս բացուի. թէ ջրաղացաւոր կայ, հօ լաւ է, թէ չը կայ, աջնանն ընկերները կորցրած, սւշացած կռուների պէս կղզում եմ և մենակ թառում այ էն թմբի վրայ. մենակութիւնը ցաւ բան է:

—Քեզնից աւելի մենակը կայ:

—Ինձանից մենակը թող գուշմանս չը լինի:

—Ապա վիրաւոր եղջերուն:

—Հն, իրաւ է Ասօ, մարդու սիրտ մոմուում է. տես ի՞նչ է ասում երգը. —«վիրաւոր եղջերուն լեռներն ընկած մրմնջում է, հառաչում». ախր էլի Աստծու աշտարածն է, ցաւ է զգում, մեղք է. էհ, որսորդութիւնն անողորմ բան է:

Ասօն նստեց քարի վրայ, գլուխը քաշ դեցեց ու լռեց:

—Գիտե՛ս, Ասօ, մեր պապերը զօր չեն ասել, որ աշխարհում երեք տեսակի աններելի մեղաւորներ կան: Մէկ ձուկ բռնողները, մեղք բան է, ինչ ուզում ես ասա, խեղճ ձկնորին հանում են ջրից, զցում գետնին թրպրապով, մինչև մեռնեն: Մէկ էլ քար կործակերը, որ էն սիրուն քարափները փշտում, ջարդում են. մէկ էլ կեանք վերջացնողները, որ հաւքերի, անասունների, մարդկանց ազիզ արեաները խաւարեցնում, ջնջում են ի-

բանց շահի, չարութեան համար: Խօսքը մեր մէջը մնայ, սրգի, հէնց սրա համար է, որ իմ ու քո աներով Նաւօի ջուրը մի առաւով չի գնում: Անողորմ մարդ է տնաքանդը, նա հօ մենակ ձուկ չի բռնում, ինչ ձեռքն անցնի, կը խեղդի, իսկ և իսկ դաղանի պէս: Ես հէչ չեմ մոռանայ, դեռ շատ ջահիլ էինք, մի անգամ նրանց կատուն մի փոքր կարագ էր կերել, փախել մտել ծալքի տակ, Նաւօն յետեն էր ընկել, գիտե՞ս ինչ արաւ—վերցրեց շամիրուրը դրաւ կատուի մէջքի վրայ, սլորեց, մազերը կաշեխառն փաթաթակեցին երկաթին, անաստուածը դուրս քաշեց շամիրուրը, կատուին ծէրին փաթաթած բարձրացրեց ու թափով գետին դարկեց, խեղճ կենդանին ո՛չ տուեց, ո՛չ առաւ, ճչաց ու սատկեց: Ձէ, անողորմ մարդ է Նաւօն, էհ, Տէրն իրան հետ աղջիկը լաւ աղջիկ է, Շողերն իր թայը չ'ունի: Հը, դու այն ասա, ախպօր տղա, հարստ-նիքիդ ալիւրը երբ ենք աղում, տես, քարը սրում եմ:

—Հարսանիքիս ալիւրը... երբ որ եղջերուն կ'ընկնի արնաքամ, տառապած գլուխը կը գնի լեռնալանջին և աշխարհի դարդ ու ցաւից կ'ազատուի:

Գսպէն մուրճը զարկում էր քարին թրը՛խկ, թրը՛խկ, նա կարծես չը հասկացաւ կամ չը լսեց Ասօին:

—Գիտե՞ս, Ասօ, ողորմած-հոգի հօրդ հարսանիքի ալիւրն էլ էս քարերն են աղացել. ինչ ժամանակ էր, ի՜նչ օրեր էին հոտ. հազար օղորմի քեզ, Մուրանդ, ախպէր չ'ունէի, Մուրալն ախպօրից լաւ էր. երբ Գրքօին, քս մեծ ախպօրը էն սեւ պատահեց, խեղճ մարդի մէջքն առես կոտրեցին. կը դար, ժամերով կը նստէր այ էն թմբի վրայ, կը նայէր հեռուն ու կ'ասէր.—ախպէր, էլ չեմ ապրի, ֆալագը մէջքս ջարդեց, չեմ ապրի. կ'ասէի՝ սիրտդ լէն պահիս, ախպէր, ախր Ասօն կայ, տղամարդ չէ՛ մի Սիս-Մասիս, Աստծու դէմ մի տրտնջալ եղբան, Ասօն մենակ մի տուն է.—Հս, իրաւունք ունիս, Գսպէ ախպէր, ամա էլի սիրտս ասում է՝ չեմ ապրի, ջիգեարի մըլումուրը զուլում բան է: Ասածն էլաւ, գնաց մարդն էլի,

չապրեց ու դադեց, դադեց ինձ. ի՞նչ ընկերներ էինք, ինձանից շատ փոքր էր, բայց սրտակիցներ էինք:

—Լաւ ընկերներ էիք... կրկնեց Ասօն մեքենայաբար, կարծես չէր լսում: Գապէն էլի մուրճով զարկեց ու շարունակեց.

—Հոգին տալիս ձեռքս բռնեց, աչքերիս նայեց օդորմածը երկար-երկար, ակապէր՝ սոսաց, իմը չ'էլաւ, էս աշխարհից ես բան չը հասկացայ, ամանաթ իմ Ասօն քեզ, աչքդ վրան պահիր, հօ տեսնում ես, շուխ տղայ է, աշխարհում չարը շատ է. մէկ էլ, ասաց, Շողերը իմ հարսն է, թող իմ հարսն էլ մնա, թող Ասօն առնի:

Վերջին խօսքերի վրայ Ասօն մի անհանդիստ շարժում արեց՝ կարծես մի անախորժ միտք հեռացնելու իր գլխից, ձեռքը ճակատը տարաւ և աւելի մուայլուեց:

—Զօրանաս, որդի, շարունակեց Գապէն, հօրդ վերջին սուրբ կամքը կատարեցիր, դէ ես էլ աչքս ինչ վրադ պահեմ, Աստծու աչքն է վրադ, բայ ու բուսաթիւդ նայելիս՝ խեղքս գնում է, օդորմածին եմ յիշում: Ախ, երանի թէ կենդանի լինէր, Ասօ, հարսանիքդ էլ տեսնէր դոնէ, ու յետոյ թող Աստծու կամքը լինէր: Ե՛հ, ով է հասկանում երկնքի բանը, երբեմն մենակ մնալիս նայում եմ էս քարին, նա դառնում է, չորս կողմն ալիւր փչում, ու ես մտածում եմ, ասում եմ, Տէր-Աստուած, միևնոյն քարը ալիւր է աղում կնոռնքի համար, յետոյ հարսանիքի, յետոյ էլ թաղման. ախր ինչո՞ւ համար է բոլորը, թէ կնոռնք կայ, էլ ի՞նչ թաղում: Թէ թաղում կայ, էլ ի՞նչ կնոռնք, ինչո՞ւ էնքան սրտեր ցաւոտ, սեւոտ, էնքան հոգիներ դաղուած, մարմոքուած. իսկ քարը դառնում է հոգառնում, օրերն անցնում են իրար յետեւից: Ե՛հ, ով է հասկանում երկնքի բանը: Բայց էլի փառք Նրան:

—Հէ՛չ էլ չէ, երանի թէ երբեք ծնուած չը լինէինք:

Գապէն մուրճը վար դրեց, գլուխը բարձրացրեց և իր թաւ, ճերմակ յօնքերի տակից ուշադիր հայեացքով նայեց իր խօսակցին.

—Ասօ:

—Ի՞նչ է, Գսպէ ամի:

—Ի՞նչ ունիս, որդի:

—Վիրաւոր եղջերուն ի՞նչ ունի:

—Վիրաւոր եղջերուն... կրկնեց Գսպէն, գլուխն օրօրեց, ձեռքը խառնեց թանձր միրուքի մէջ, ապա մուրճն առաւ և շարունակեց զարկել քարին:

Ասօն էլ լուռ էր երկար ժամանակ:

—Գսպէ ամի:

Ծերունին գլուխը բարձրացրեց:

—Գսպէ ամի, դու որքան ծեր ես, տես մազերդ, ի՞նչ ճերմակ են:

Ձարմացած ծերունին նայում էր և կարծես ոչինչ չէր հասկանում. ապա միրուքը շոյեց՝ ասես համոզուելու համար, թէ ինքն իրաւ շատ ծեր է:

—Դու նորդան ծեր ես, Գսպէ, և ստում են՝ չես ամուսնացել երբէք:

—Հո՛, չեմ ամուսնացել երբէք:

—Ինչո՞ւ:

Գսպէն դարձեալ լռեց, գլուխը կախեց, մի րոպէ յետոյ ասաց.

—Ի՞նչ է պատահել թեղ, տղա, գիշերը վատ երազ հօ չե՞ս տեսել:

—Երանգ... չէ, տեսածս երազ չէր, ամի, տխ, բաց աչքով տեսայ, բաց աչքով:

—Ո՞ւմ, ի՞նչը:

—Իմ որսորդին, ամի, որի նետը սրտիս գիպաւ: Ասօի ձայնը դողաց, նա գլուխը քաշ գցեց և նայում էր մի կէտի:

—Ասօ, ի՞նչ ունիս:

—Ոչինչ, ես ոչինչ չ'ունիմ, հէնց այնպէս... ինչո՞ւ դու չես ամուսնացել:

—Ձեմ ամուսնացել, ի՞նչ պէտք է թեղ իմանալ թէ ինչո՞ւ:

—Ես էլ չեմ ուզում ամուսնանալ, քո օրինակին եմ հետեւում:

—Ասօ, Ասօ, այդ ինչ տառցիր, հօրդ կտակը, Շուրբը, մայրդ... քեզ ինչ է պատահել, որդի:

—Ոչինչ, տեսնում ես, աշխարհում պատահում է այնպէս, որ մարդիկ չեն ամուսնանում, օրինակ դու:

—Է՛հ, իմն ուրիշ եղաւ, որդի, ուրիշ եղաւ, եաման բան էր: Գոպէն դուրս քաշեց դօտկից չիբուխը, լըցրեց, վառեց և ծխել սկսեց. մի քանի անգամ իրար վրայ հաղաց ու շարունակեց. —եաման բան էր, որդի, քանն ուրիշ է, ինչ որ ինձ եղաւ, թող Աստուած էլ ոչ մի աղամորդու չը տայ երբէք. վառեց սիրտս է՛հ, վառեց: Ամուսնացիր, որդի, նշանուած ես, ամուսնացիր, լաւ բան չի լինի, խեղճ Շողեր, ջրատար Նունուֆար: Ասօ, ես տեսնում եմ, դու էլ չես ուզում նշանածիդ, նայիր ծեր ալիքներիս, հաւատո՛ւ, որ լաւ բան չի դուրս գայ. ջահիլ սիրտը երկու անգամ չի կարող փչրուել, այդ շատ է: Ես հօ լացեցի՛, քանի տարի է, գեռ մըղկրտում եմ: Ծերունին հեկեկաց, ասես կրճքում կուտակուած մի հին ցաւ քանդուում էր, և յորդ արցունքները թափուում էին ճերմակ միրուքի վրայից:

Ասօն նայում էր և ինքն իրան ասում մեղմիւ.

—Նեար դիպաւ եղջերուն, խեղճը փախաւ ուրերն ընկաւ ու ամեն տեղ իր հետ տարաւ մահացու վէրքը:

—Ասօ, տես արցունքներս, հո՛ւ՛ւ, քանի՛ տարի է, խիղճս ուռած է ցաւով, սիրտս լեցուն է արցունքով, այսօր քան տարի միայնութեանս մէջ թափում եմ թափում, և չի սպառուում: Յաւիս փոսն այնքան խորն է, որ ինչքան էլ քամեմ, էլի շատ կը տանեմ գերեզման. հին վիշտը ծեր, ու ագռաւի պէս կրճքիս տակ նստած անողորմ կերպով կացում, կրճում է սիրտս և գեռ չի վերջացրել. դու վիրաւոր եղջերո՛ւ ես... օճֆ. իսկ ես...

—Գոպէ՛ ամի, ներիր ինձ, ես քեզ մօտ եկայ ուռած սիրտս դուրս թափելու, իսկ դու լալիս ես, ես քեզ ցաւեցրի:

—Թող լամ, զաւակս, վնաս չ'ունի. նայիր հեռուն,

նայիր էն ջրվեժին, որ աղմուկով թափւում է լճից վար,
 մի օր այն ջրերը իրանց փրփուրէ պատանի մէջ փա-
 թաթած մի աղջկայ գիտի բերին գէպի իմ ջրա-
 ղայը թաւալ-թաւալ, և այն աղջիկը ինձ էր սլա-
 կանում... իմ նշանածն էր... — Նա ձայնը ցածրաց-
 րեց. — իմ կինն էր, Ասճ. քո հասակին էի, երբ սի-
 րեցի նրան, ճ, ինչպէս սիրեցի. իմ սիրտը կպաւ
 նրան ինչպէս պատուտակը ծառի բնին. նրան նա-
 յելիս հոգիս այնպէս էր բացւում, ինչպէս ծաղիկը կո-
 կոն, որ փթթում է արեւի վաղորդեան առաջին շողերով.
 ևս գիշեր ցերեկ հետեւում էի նրան, լեռներում և դաշ-
 տերում նրա կոխած տեղերից քայլում էի, ընկերը
 փնտրող այծեամի պէս խոտերն ու ծաղիկները հոտո-
 տելով կարողանում էի նրան գտնել: Երբ հեռուից
 տեսնում էի նրա հրեշտակային պատկերը գաշտե-
 րում, ձորերում, շնչարդել հեռում էի բորբոքուած հա-
 յեացքս գէպի նա ուղղած և զայրանում էի, որ
 բոլոր ծաղիկները, բոլոր խոտերը չեն թեքւում գէ-
 պի նրա շարմաղ երեսը, ինչպէս արեւածաղիկը գէպի
 արեւ: Նա կարծես բռնած տանում էր իր ձեռների մէջ
 իմ սիրտը, ինչպէս մանուկը տանում է թակարդով բռ-
 նած թռչունը, ուղէր, կրճղմէր, արիւնքամ կ'անէր, ուղէր
 կը փայփայէր, կեանք կը տար: Եւ այն հրեշտակն իմն
 էր ամբողջապէս, իր մտքերով, հոգով, մարմնով, իր
 ամբողջ էութեամբ, նա իմն էր, ինչպէս իմն է այս
 գոթաղղ, փշրուած սիրտը, որ դեռ թպրտում է չո-
 րացած կրճքի տակ, նա իմն էր, և ես նրան
 էի, և մենք Մրրկի սրբի առաջ ուխտեցինք մեր
 կոպուած բաղբերը երբէք չը բաժնել իրարից: Եւ այդ-
 քան երջանկութիւնն անողորմ ձեռքով փշրուեց... Հոյ-
 րու... օճֆ, դարձեալ օղորմի քեզ, խոտտոխրա մարդ. և
 հայրս արդեւեց, հայրս չ'ուղեց, տոանց ինձ հարցնելու
 ուրիշ աղջիկ ուղեց ինձ, և նայն օրը նա, իմ կեանքը, իմ
 հոգին էն ջրվեժից վար նետուեց, Ասճ. ամօթ կար թագ-
 ցընելու աշխարհից... Եւ այն օրից, սրգի, ես ուխտեցի

այլևս երբէք չ'ամուսնանալ որևէ ուրիշի հետ, կեանքս թաղել այս ջրաղացում, քաւել իմ մեղքը, որ պատճառ եղայ նրա մահուան, և չ'ամուսնանալով՝ վրէժխնդիր լինել հօրիցս նրա խստասիրտ վարմունքի համար: Ուզում էի, որ նրա սերունդը ջնջուի: Տես, այժմ ես ծեր եմ, որդի, ծեր և մենակ աշխարհում, թէ գլուխս է ցաւում, մի խնամատ ձեռք չը կայ, որ ճակատս բռնէ, թէ արցունքներ ունիմ, տաք կուրծք չը կայ, որ այնտեղ լամ, թէ հառաչում եմ, հարազատ ականջ չը կայ, որ լսէ, և միմնջում եմ, հառաչում, ինչպէս վիրաւոր եղջերուն լուռ միայնութեան մէջ. ես մենակ եմ և հազիւ կախուած կեանքից, ինչպէս աշնանը դեղնած միակ տերեւը, որ դողդողում է իր ստտի վրայ, կպչում է նրան, որ էլի մի քանի օր պաշտպանուի ցրտաշունչ քամուց. ինչո՞ւ եկայ աշխարհ, ինչո՞ւ եմ գնում, չը գիտեմ: Կեանքս անապատ եղաւ, սիրտս աւերակ, մահս էլ հեռու չէ: Ա՛խ մենակութիւնը լաւ բան չէ, որդի, դու էլ մեղք ես, նա էլ, այն խեղճ աղջիկը: Մի թողնիր Շողերին, զաւակս, ջահիլ սիրտը մեծ ցաւ տանել չի կարող:

—Ջահիլ սիրտը մեծ ցաւ տանել չի կարող, կրկնեց Ասօն մեքենայաբար, աչքերը դէպի անտրոշ հեռուն ուղղած:

—Եւ գնում եմ տարին մի քանի անգամ Մրրկի սրբի խաչքարի թեւերից կախուում, լալիս, աղաչում եմ, որ ների իմ հօրը, ների ինձ: Հա՛, որդի, հին ցաւ է, բայց դեռ խեղդում է ինձ. ինձ արդեւեցին, դու հօ ազնաւ ես:

—Ես աղատ չեմ, Գոպէ ամի, սիրտս է բռնուած:

—Ի՞նչ է պատահել, Ասօ:

—Ձեռն տեսնում, որ ես խենթ եմ, չէ՞ ամենքն են ասում:

—Ասօ, այդ խենթութիւնը ես հասկանում եմ. ասո՛ւ, որդի, ասա ինձ, ինչ ունիս, ինչ ցաւ է կրծում քո սիրտը:

—Սրտիս վրայ ծանր դարդ կայ, դարդ սարի պէս.

լեռ ու դաշտին, սար ու քարին մոտ-մաս տուի իմ դար-
դից, էլի չը պրծայ. վա՛խ, ես վառւում, փոթոթւում
եմ, մի ճար, մի հնար, Գսպէ ամի, ախր դու շատ ապ-
րած, ցաւեր տեսած մարդ ես, ախր դու էլ ծովի չափ
դարդ ես ունեցել, սրտի մրմուռ, հոգու կրակ ես տե-
սել:

—Ախր ինչ ունիս, որդի:

—Օճ, ես ամաչում եմ, եկայ քեզ ասելու, էլի ա-
մաչում եմ, գետինն եմ մտնում. դարդն ամօթից լա-
ւ է, Գսպէ ամի, բայց մեռնում եմ, էլ չեմ կարող, ու-
ժիցս վեր է. ես սիրում եմ մի ուրիշին, ես Շողերին
առնել չեմ կարող, չեմ կարող, չեմ կարող!

Գսպէն դուխը քաշ ձգեց, չիբուխը գանգաղու-
թեամբ գատարկեց գետին և նրա կոթով գետինը փո-
րել սկսեց:

—Ես մարդով կնիկ եմ սիրում... դիտես ո՞ւմ...
Շիրինենց թաղայ հարսին, Սառային. ի՞նչ անեմ, տեսայ,
մի անգամ տեսայ, սիրտս կպաւ: Թո՛ղ աչքս քուանար,
չը տեսնէի. ասում էին սիրուն է, շատ սիրուն, ամեն-
քն էին ասում. ձորն ի՛նչ գիշերով, աղբրի մօտ քարի
յետև թափ կացայ, եկաւ ջուր տանելու, երեսից կար-
միր քողը յետ դցեց, լուացուեց. Տէր Աստուած, էն ի՞նչ
էր, խեղճ թուաւ, ստներս գողացին, գլուխս չշմեց: Էն
ինչ երես էր, շարմաղ, թշերից նուռ էր կաթում, ի՞նչ
աչքեր, ջուխտ աստղեր: Փախայ, ամի, հաւատան, փա-
խայ. ինձ թւում էր, թէ այդ պատկերը յետևս ընկած
հալածում է. փախայ սարերն ընկայ վիրաւոր այծեամի
պէս, բայց էլի չ'աղատուեցի: Գիշեր-ցերեկ այն պատ-
կերն աչքիս առաջն է, հալածում է ինձ, Գսպէ ամի,
հեռւում է ինձ. այ, այժմ էլ եմ տեսնում, փախչում
եմ, դալիս է, ի՞նչ անեմ, ո՞ր ջուրն ընկնեմ: Շողերն աչ-
քիս հոյ ու մոխիր է դարձել: Ասում են՝ Ասոն խեն-
թացել է, աչքով են տուել. թէ խենթ եմ, Սառան է
խենթացրել, թէ աչքով են տուել, էլի Սառան է արել,
նրա բոց աչքերը: Ի՞նչ անեմ, ախր մեղք եմ, ջիվան եմ:

Գոպէն լուռ էր, նա շարունակում էր գետինը քանդել առանց վեր նայելու:

— Ասա էէ, Գոպէ ամի, այս չօլերում, սարերում ես մենակ՝ դու մենակ, տես, քո գուռն հմ եկել, ինչպէս կը գտն սրբի գուռը, տուր մուրազս, կամ առ հսգիս, էլ չհմ կարոյ, մեղք հմ, այրում հմ, վառում հմ:

Գոպէն լուռ էր:

— Դու էլ ոչինչ չես տես: դու, որ աշխարհի բաները գիտես, դու էլ լուռ ես. իմ ցուր ծովի չափ է, ի՜նչ անեմ, գնամ ջրերի տակ թաղեմ:

Գոպէն լուռ էր. նա նորից պատրաստեց չիլտիլք, վառեց, մի քանի կում ծխեց, նայեց հեռուն մտապաղու շուարած:

— Քեզնից բացի ոչ ոք չը գիտէ ցաւս աշխարհում, դու էլ լուռ ես, օճհ, անողորմ Գոպէ: Ես գնամ, գնամ չօլերը:

Նա վերկացաւ:

— Լսիր որդի, ճար ես վնդրում:

— Ճար, ճար:

— Մնա ինձ մօտ, ջրադացում:

— Քեզ մօտ ի՜նչ անեմ:

— Մնա ինձ մօտ ջրադացում մի քանի օր:

Ասօն նորից ընկաւ քարի վրայ ինչպէս արմատախիլ ծառ, ընկաւ ու գլուխը ձեռքերի մէջ առաւ և բարձրածայն հեկեկաց:

— Ա՛խ սիրտս, սիրտս...

Գոպէն էլ սրբեց աչքերը, նորէն մուրճը ձեռք առաւ, վերսկսեց ընդհատուած աշխատանքը. նա էլ չէր երգում, միայն մուրճի ձայնն էր լսում թրըխկ, թրըխկ, թրըխկ...

VI

Այն գիշեր Ասօն չը կար. դա սարսափի, ցաւի մի

չար գիշեր եղա՝ Նունուֆարի համար։ Առաջին անգամն էր պատահում որդու գիշերային բացակայութիւնը։ Սոփորաբար նա գիշերները տուն էր գալիս և լուռ անկողին մտնում։ մայրը խաւարի մէջ մի քանի անգամ վեր էր կենում, սողալով, շօշափելով գտնում էր նրա անկողինը, լսում էր շնչառութեան ձայնը, և երբ համոզւում էր, թէ նա այնտեղ է, յետ էր քաշւում հանգըստացած։

Այսօր չեկաւ. նախրի գալուց յետոյ Նունուֆարը քանի՜ անգամ Շուշիկի հետ դուրս գնաց, գաշտի ճանապարհին աչք տնկեց, Ասօն չը կար ու չը կար։ Ճարը կտրուած ետ եկաւ, նստեց դրանք, նայեց աստղերին, որոնք մէկիկ մէկիկ փայլեցին երկնքում, նայեց երկար և մրմնջաց.

—Օհ, անողորմ որդի, քեզ ինչ եմ արել։

Ապա ներս գնաց տուն, անկողնի վրայ կծկուեց և անխուսի աչքերը դրանք յառեց։

—Մայրիկ, եղբայրս ինչո՞ւ չի գալիս, ո՞ր է, հարցը՝ նում էր Շուշիկը։

—Կը գայ զաւակս, կը գայ, հանդիստ կաց։

Երեխան լսեց և քնեց՝ գլուխը մօր ծնկանք դրած։ Զիթէ ճրագը պլպլաց, վառուեց, մարեց, Նունուֆարը նորէն ձէթ ածեց, էլի շարունակեց նայել դրանք՝ լսողութիւնը սրած, հոգին ազմկուած։ Դրանց մերթնդմերթ լսում էր մի ձայն, մի խղճուկ մրմունջ. տխուր, ու բէխէր ձայն էր, լաւ չէր, Նունուֆարը դուռը բացեց խմանալու, թէ ինչ էր. դրան առաջ կծկուած էր մի անաէր թափառական կատու և ներս մտնել էր ուղուէ Նունուֆարը նրան վերցրեց և ներս գցեց, «վարձր է» մտածեց, ո՞վ գիտէ, թէ իմ որդին էլ այս ուշ գիշերին մի դուռ չի բացւում և ապաստան փնտրում։ Այժմ տան մէջ երեք էին, ինքը, Շուշիկը և կատուն, այսպէս աւելի լաւ էր։ Եւ մինչև լոյս պառտաւ մնաց անքուն ու տանջուած, և մինչև լոյս որդին չեկաւ ու չեկաւ։

Լոյսը բացուեց և Նունուֆարը հանդիստ չ'ունէր. սարի պէս իր զաւակն էր «աւարտական ջրերը» խմել, դարձել խերառ, թափառական, մայրն ինչպէս մոռանար: Գիւղն ասում է, թէ աչքով են տուել, խենթացել է, Շողերն ասել է, թէ էլ իրան չի ուզում: խենթացել է. Նունուֆարն այդ բանով բաւականանալ չէ կարող, նրան իր զաւակն է հարկաւոր, սարի նման իր զաւակը, Ա... գիւղի զարդն ու պարծանքը: Այն կապուտակից վերև հօ Աստուած կայ, Նունուֆարը երբ խեթ նայեց, երբ յանցանք դործեց, որ այսպէս եղաւ, այսքան սևեր, ցուեր մէկը միւսի յետեւից. ինչո՞ւ: Չէ, նա այժմ կը խնդրէ, կ'աղերսէ, կ'աղօթէ, դուցէ երկնքից մի ճար լինի: Եւ Նունուֆարն սկսեց աղօթել այնպէս, ինչպէս զգայուն մայրերը գիտեն աղօթել զաւակների, և մանաւանդ ցաւազար կամ գժբաղդ զաւակների համար: Նա սկսեց գիւղի ժամից, մի ամբողջ շաբաթ ամեն երեկոյ նրա խոնաւ յատակի վրայ տրտուեց, արտասուեց, Տիրամօր պատկերի առաջ մոմեր վառեց և կանգնած մնաց, սպասեց, որ բոլորը վառուի, ոչինչ չը մնայ: Կիրակի օրը աղքատներին հաց բաժանեց, տաք տաք հաց: Նրանից յետոյ յաջորդ օրերում գիմեց դէպի հեռաւոր ուխտատեղիները, մէկիկ-մէկիկ այցելեց շէն ու աւերակ վանքերը, եկեղեցիները, մատաղներ տարաւ, մարթեց, բաժանեց քաղցածներին:

Ուխտերն անդօր էին, սրբերը՝ խուլ, երկինքն՝ անողորմ, Նունուֆարի զաւակը շարունակում էր մնալ թափառական: Խեղճ կինն էլ սուրբ չէր ճանաչում, նա էլ աղօթելու տեղ չ'ունէր: Բայց էլի ճար էր պէտք, ճար Ասօին վրկելու: Նունուֆարը գնաց թիղ բանալ տուեց, նրան հաւատացրին թէ գիւղում տարածուած լուրը ճիշտ է, թէ Ասօին աչքով են տուել: Նունուֆարը թոնիրը վառեց, թէժ արեց, խմորի տապը գնդակները շարեց կողքին և նստեց բոցերի առաջ: Առաջին երեք գլինդակը ձողեցին բոցերի մէջ: Արտաւանդներն ու յօնքերը խանձելով, պառաւր քրտնաթոր հեալով նայում էր

բոցերի մէջ, իր խեղճ լսողութիւնն ուղղած և սպասում էր լսելու գնդակների պայթիւնը: Դեղին, կարմիր բոցերը խաղում էին նրանց շուրջը, թափով լիզում էին անցնում վրաներով, կրկին կռանում, գրկում, իրանց դեմնաւուն ծոցի մէջ ծածկում: Պառաւը նայում էր. գնդակները կամաց-կամաց ուռչում, գիղանում էին, պառաւն այդ տեսնում էր, նա կ'ուզէր, որ մի ուրիշ աչք էլ այդ նկատէր:

— Շուշիկ ջան, ահա, այ ուռան, այնպէս չէ:

— Հա, մայրիկ ջան, ուռան, հիմա կը տրաքեն:

— Մտաւ լինիմ աչքերիդ, լաւ տեսար:

— Հա, հա, լաւ եմ տեսնում, այ էն մէկը, ամենից մեծը:

Ահա այն մէկը առանց աղմուկի, կամացուկ փլաւ, չը տրաքեց. պառաւը ծնկներին տուեց:

— Շուշիկ ջան, դու ձայնը չը լսեցիր:

— Չէ, մայրիկ, չը լսեցի, չը տրաքեց:

— Կուրանաս, չար աչք, տէրդ մեռնի:

Ահա երկրորդը բարձրացաւ, բարձրացաւ, մօտ է պայթելու և ինչպէս կը պայթի: Նունուֆարն այս անգամ նայում է յուսով, անհամբերութեամբ. թոնրի գոյն ուրում է նրա դէմքը, քրտինքը ծորան-ծորան հոսում է խորշոմած, խզճուկ այտերի վրայով, բայց նրա փայթը չէ, նա նայում է և կը նայի, եթէ մինչև իսկ դէմքը բոց կտրի, միայն թէ պայթի, բարձրաձայն պայթի, չար աչքը պատուով, բայց գնդակը շարունակում է ուռչել ու բարձրանալ, պառաւն ականջ է դնում: ահա, ահա... հիմա կը տրաքի:

— Շուշիկ ջան, նայիր, նայիր, ինչքան ուռաւ:

Գնդակը կամացուկ բացուեց և նստեց առանց աղմուկի:

— Չար աչք, կուրանաս, տէրդ մեռնի:

Նունուֆարը զայրացած՝ բոցերը շատացրեց, վերջըրեց մնացած բոլոր գնդակները, և մէկէն ածեց թոնրի մէջ, դարձեալ կռացաւ կրակի վրայ: Բոցերը բար-

ձըրացան, ուրուեցին, կրկին լիզեցին գնդակները, իսկ պառաւը նայում էր հեալով՝ ամբողջապէս տեսողութիւն և լսողութիւն դարձած: Գնդակներն ուռան, միթէ այս բոլորից և ոչ մէկը պայթելու չէ, որ չար աչքը տըրաքուի: Ահա այս մէկը, որ ամենից բարկ տեղումն է, մօտ է տրաքուելու. պառաւը նայում է հէնց նրան, միւսները մոռացել է. և յանկարծ նա պայթեց ահագին աղմուկով: Նունուֆարը լայն շնչեց, երեսը խաչակնքեց.

— Փնոք Գեղ, Աստուած:

Պայթեց և՛ երկրորդ, երրորդը, և՛ միւսները մէկը մէկի յետևից ճարճատեցին: Նունուֆարի երեսը պարզուեց, նա գլուխը բարձրացրեց.

— Փնոք քեղ, Աստուած, դու ինչ ցաւի ճար չ'ունիս:

Այժմ նա բոլորովին հանգիստ է, ութ գնդակ պայթեցին, այն էլ ինչպիսի ձայնով. թէ չար աչք էր, թըլիսիմն անցաւ: Բայց էլի օրեր անցան և Նունուֆարի Ասօն նոյնն էր, չար աչքի ոյժը ծանրացած էր նրա գըլխին, թախիծը չէր փարատւում, դէմքի մուային աճում էր օր աւուր: Նա այժմ նմանում էր մի ոգու, որ ով գիտէ՝ ի՞նչ դժոխային ծրագրներով թափառում է աշխարհի վրայ, մութ լաներ որոճում իր գլխում: Աչք պատառող գնդակներն էլ չ'օգնեցին. Նունուֆարի ճարը կըտրուած՝ էլի մի օր որդուն գիմեց.

— Ասօ ջան, ոտքդ համբուրեմ, Ասօ ջան, գլխովդ պտոյտ դամ, ինչո՞ւ ես սեւաւօր մօրդ սիրտը խորովում, ինչո՞ւ ես սե բերում գլխիս. կամ տո՞ւր ինձ հէնց օրը ցերեկով ողջ-ողջ թաղիր մի փոսի մէջ, կամ ասօ՛ ի՞նչ ունիս, ինչո՞ւ ես քո լոյս արևը սեւացնում:

— Դարդ ունիմ, մէքիկ, դարդ՝ ծովի չափ. դարդը լաւ է, քանց ամօթը:

Մայրը լռեց, գլուխը քաշ դցեց, լացեց, լացեց ցաւից ու զայրոյթից, որ չը գիտէ, թէ որդին ինչ ունի:

Օրեր անցան, Նունուֆարը դարձեալ չը հանգստացաւ. նա այժմ կ'երթայ գրբացի մօտ, հաստ գրքեր ունի մարդը, միրուքն ու մագերը ճերմակիւ են գրի սե

ու սալիտակի վրայ. մի անգամ, ասում են, կորեկ է բարձրացրել սիւնը իր աղօթքի զօրութեամբ, մի ուրիշ անգամ ասող է ցած բերել երկնքից և ներս տարել ջրհորի մէջ թաղել: Ինչե՛ր չը գիտէ տիրացու Մարտիրոսը:

Նունուֆարը լաւ յիշում է, թէ ինչպէս երբ դեռ Ասօն ծծկեր երեսայ էր, վախեցել էր, Մարտիրոսը թուղթ գրեց, եռանկիւնի ծալեց և ասաց, որ այրի, մոխիրը գցի ջրի մէջ ու լողացնէ: Գրեացի պատուէրը կատարեց, և երեսան վրայ եկաւ:

Ճարն այնտեղ է, մէկէլ թաղում՝ Շիրինենց նեղ փողոցի ծայրին, որտեղից Ասօն երբեք չէ անցնում այլ ևս: Ճարն այնտեղ է, տիրացու Մարտիրոսի այն նեղ բակում, ուր մի հատիկ փշատի ծառ է բուսել, չոր, պղնձաւոր հողի մէջ: Ո՞վ է տեսել փշատի ծառը միսիրնե՛րի մէջ բուսնի անջուր, անմշակ Տիրացուն է տնկել. ասում են տնկեց, խաչակնքեց, մի հաստ գիրք առաւ, կարդաց, կարդաց, և ծառն առանց ջրելու այրող միսիրներին մէջ կպաւ, արմատ գցեց: Այժմ մեծ ծառ է, ճիւղերը կախուել են ցած՝ խիտ ստուերներ շինելով. այնտեղ այն խորհրդաւոր ստուերումն է նստում տիրացուն, այնտեղ է կարդում, այնտեղ է գրում, երգում, աղօթում: Այդ ծառը նրա տաճարն է, նրա սեղանն է: Երբ նա նստած է, հեռուից կարելի է նրան տեսնել ամբողջապէս. բայց երբ ոտքի է կանգնում, նրա ալեգարդ, իմաստուն գլուխը ծածկւում է ճիւղերի մէջ, միայն ոտներն են երևում, կապոյտ կտաւէ վարտիկը և լայն քօշերը:

Այսպէս կանգնած՝ տիրացուն նմանում է մի սրբի, որի գլուխը թաղուած է ամպերի մէջ, և միայն ոտներն են երկրի վրայ: Նա դնում, գալիս է, խօսում է ինքն իրան, գէմքը չէ երևում, բայց ձայնը լսում է. մի զարմանալի ձայն, յստակ ու հնչուն, զարմանալի խօսքեր, ինչեր է ասում, երևի մէկ ինքը տիրացուն գիտէ այն, մէկ էլ Աստուած: Նունուֆարն այդ բոլորը տեսել է, այդ բոլորը գիտէ: Ճարն այն փշատի ծառի տակին է,

ուր տիրացու Մարտիրոսը զարմանալի բաներ է գրում, կարդում: Այնտեղ պէտք է գնալ, ամեն բան այնտեղ է:

Եւ Նունուֆարը դնաց գէպի տիրացուն: Քանի մօտենում էր սուրբ մարդու դրանք, յուզմունքն այնքան աւելանում էր. ինչ պիտի լինի, ինչ պիտի ասեն: Ճար կը լինի արդեօք: Ահա նա հասաւ, կանգ առաւ, մի քանի անգամ բոլոր կրծքով շունչ առաւ, ապա բռնեց դըրան երկաթէ թակը եւ շրջիկ, շրջիկ, երկու անգամ իր պառաւ ձեռքի բոլոր սւժով խփեց ու սպասեց: Մէկը մօտեցաւ դրանը. Նունուֆարի յուզմունքը դադարեց նակէտին հասաւ. եթէ յանկարծ տիրացուն լինի, ինքը սուրբ մարդը, Նունուֆարը կը շշկի, խօսք չի գտնի: Դուռը ճռուլով բացուեց, տիրացուի կինն է՝ Թամամը: — Բնրե, Թամամ բաջի:

— Աստծու բարին, Նունուֆար խաթուն. հը, էլի ինչ կայ:

— Էլ ինչ ասեմ, գիտես էլի գլխիս եկած սեւ. ձեր դուռն եմ եկել, ձեր օրհնուած օջաղն եմ ընկել:

— Մեր դուռն ես եկել, խեղճ քուրիկ, հոգիս դուրս գայ քեզ համար, Աստուած կրակիդ վրայ ջուր ածի:

Երկու կանայք իրար հասկանալով՝ միաժամանակ վշիշացին:

— Տիրացուն...

— Տանը չի, քնւրիկ. էհ, ինձ թաղես, տիրացուն ինչ անի:

Նրանք խօսելով առաջացան բակում, այն զարմանալի բակում, ուր խեղքից, մոքից վեր բաներ են կատարում: Նունուֆարը նայեց խորհրդաւոր վշատի ծառին, նրա կապոյտ ու սպիտակ տերեւներին, նրա վշաւոր ճիւղերին, որոնք կարծես չար աչք ծակելու համար լինէին շինուած: Ի՞նչքան շատ բան կար այդ ծառի մէջ. նա կարող էր վրկել Նունուֆարի որդուն. նրա տակը շարուած են այնպիսի դրքեր, այնպիսի դրքեր: Դէ որ նրանք այսպիսի սեւ օրին էլ ագամորդուն չը հասնեն, նրա ցաւին դարման չ'անեն, էլ ինչի են հարկաւոր. ախր

Աստծու հրամանով, Նրա սուրբ կամքով գրուած բաներ
են, Աստծու խօսքը կայ Նրանց մէջ: Այս մտքերը մի վայր-
կենում անցան Նունուֆարի գլխով, երբ Թամամը խօ-
սում էր:

— Տիրացուն ինչ անի, ինձ թաղես, կրկնեց Թա-
մամը, երբ մտեցան ծառին:— Դիրն ինչ անի, գրքերն
ինչ անեն, թող Աստուած հասնի. ժամանակն է փուշ,
ժամանակն է վատ, տիրացուն ո՞ր ջուրն ընկնի:

Նունուֆարը կանգ առաւ սառած, աչքերը խորհր-
դաւոր ծառին յառած, նա կարծես էլ չէր լսում:

— Ինչի՞ քար կտրեցիր, Նունուֆար քուրիկ:

— Ձեռքերս երկնքից գետնքից կտրուեց, քուրիկ. թէ
ձեր օջաղից էլ փրկուեթիւն չը կայ, թէ այն հաստ-հաստ
գրքերն էլ բան չեն ասում, թէ Նրանց մէջ էլ ճար-
գարման չը կայ, ապա էլ ես ո՞ւր գնամ, ո՞ր ջուրն ընկ-
նեմ, որ քարին տամ գլուխս, ո՞ւմ ասեմ... Նրա ձայնը խը-
զուեց, խօսքը մնաց կիսատ, աչքերը ծածկեց գոգնոցով
ու հեկեկաց:

— Քուրիկ, լալով ճար չի լինի, այստեղ նայիր, մէկ
տե՛ս:

Նունուֆարը աչքերը սրբեց ու նայեց.

Հարեան կտրում կանգնած էր Շիրինենց հարսը,
չքնաղ Սառան: Այնտեղ կտրանը ցորեն էր փռած, և ջա-
հիլ կինը կանգնած՝ պահում ճնճղուկներից, իր ձեռ-
քի երկայն ձողը անգադար շարժում, վերև ներքև էր
անում աներես թռչուններին հալածելու համար: Նա
չէր նկատում, որ իրան նայող կար, իր միայնութիւնից
օգտուելով երեսի քողը յետ էր տարել և ագահաբար
նայում էր հեռուն, գէպի Գայլատուայ լիճը, գէպի Սի-
նակայ սարերը: Նա կին չէր, այլ մի հրեշտակ, հարաւի
մի փարթամ վարդ, որ գաշնանային շողազարդ ա-
ռաւօտին փթթել էր բուրաշատ վարդենու վրայ: Սև
երկայն մազերը բազմաթիւ հիւսերով փռուել էին գե-
ղեցիկ թիկունքին, որի միայն մի մասն էր երևում կար-
միր քօղի տակից. այտերը կարմիր էին, ինչպէս նռան

ջուրը, որ մատով գիպէիր, արիւն կը ցայտէր. երկար արտաւանդները հովանի էին անում սեւ աչքերի վրայ. հասակը բարձր էր ու ճկուն, ինչպէս մի մատաղ կաղնի: Նա մի դիւթիչ արարած էր, որ բարձր կտրին, աշխարհից վեր կանգնած էր ինչպէս մի յաւերժահարս և իր քնքոյշ կանացիութեան հմայքը սփռել էր չորս կողմը:

Նունուֆարը հիացած նայում էր այդ գեղեցիկ արարածին և ոչինչ չէր հասկանում իր խօսակցի վարմունքից: Նա վաղուց էր լսել Շիրինեհնց հարսի՝ Սառայի գեղեցկութեան մասին, դեռ հարսանիքից առաջ խօսում էին, թէ Շիրինեհը Բայազէդից մի աննման հարս են բերելու, բայց այժմ ի՞նչ կապ կարող էր լինել նրա գեղեցկութեան և իր ծով ցաւի մէջ, Թամամն ինչու է ցոյց տալիս Սառային:

—Սրան սիրողը կը խենթանայ, ապա ի՞նչ կը լինի, ասաց Թամամը:

—Ո՞վ է սիրել:

—Ո՞վ է սիրել... Թամամը գէմքը մօտեցրեց հարևանուհու գէմքին և աչքերի մէջ նայելով իր խորաթափանց նայուածքով՝ ասաց փափսուկով ու խեղդուած ձայնով.

—Ասօն...

—Սոս, սոս, Թամամ, որդուդ արեւին սոս, ի՞նչ ասիր, իմ տղան ուրիշին է սիրում, այն էլ մարդով կնիկ:

—Հո, Նունուֆար քուրիկ, ապա դու չը գիտես, մարդով կնիկ, հէնց էս թառլանին: Սար ու ձոր ընկնելուց առաջ ես տեսայ, Ասօն մեր փողոցումն էր թափառում ողջ գիշերներ: Ինչ աչքով տալ, ի՞նչ բան, այ էս կտրան ջուխտ աչքերն են կպել նրան, էս ջուխտ բուցերն են նրա հոգին կրակ գցել, սիրտը դարդով լցրել: Ես էլի շատ բաներ եմ տեսել, էլի շատ բաներ գիտեմ, լուռ էի, ասացի մարդ է, ջահիլ է, կանցնի, բաղդդ սե էր, բանն էսպէս եղաւ:

Նունուֆարը շարունակում էր նայել կտրին: Սա-

ռան այնտեղ էր, հարուածն այնտեղից եկաւ, այն բարձր կտրից, այն սիրուն կանացի պատկերից, ապա կամաց կամաց նա թուլացաւ, երեւաց և կանգնած տեղում նստեց մէջքը տուած փշատի ծառին.

—Մի քիչ ջուր:

Թամամը ջուր բերեց, պառաւը խմեց մի քանի կում, նայեց վեր, փշատի ծառին, նայեց նրա տակ շարած գրքերին: Եւ այս սուրբ վայրերին այսքան մօտիկ, այս խորհրդաւոր գրքերից մի քանի քայլ միայն հեռու կատարուել է այնքան մեղսաւոր գործ, մի տղամարդ, մի նշանուած տղամարդ սիրել է ուրիշի կնկան, հարուղատ կնկան, որովհետեւ նրա այտերն աւելի կարմիր են, քան իր նշանածինը, որովհետեւ աչքերն աւելի մեծ են, հասակն աւելի բարձր է, մազերն աւելի երկար:

—Թամամ բա՛լի, տիրացուն... ախր նա ի՞նչ ասաց... ապա էս գրքերը... էս ծառը... սուրբ բաները...

Թամամը լուռ էր:

—Քանդուհա, աշխարհ, մեմուում էր նունուֆարը՝ ծնկներին տալով. Սողոմ-Գոմոր դառնաս, Ասօն խալ-խի հարան է սիրում, նրա համար է չօլերն ընկել, ի՞նչ կ'ասեն, որ լսեն, ի՞նչ կ'ասեն, վա՛յ սեն ինձ տանի:

«Դարդը լաւ է, քանց ամօթը», այժմ միայն նա հասկացաւ իր որդու այս խորհրդաւոր խօսքերը, հասկացաւ, թէ ինչո՞ւ նա ցերեկով այս կողմերից չի անցնում, իսկ գիշերները այստեղ է լուսացնում:

—Հա՛, դարդը լաւ է, քանց ամօթը:

Նունուֆարը ոտքի կանգնեց ջարդուած ու սգաւոր, գնում էր դէպի տուն: Նա շտապով անցաւ Շիրինենց փողոցից, կտրանը չը նայեց, որ չը տեսնէ Սաւային, իր հոգեհան հրեշտակին. շտապով, յանցաւորի պէս անցաւ գիւղամիջից, նրան թւում էր, որտեղից որ է հազար կողմից հազար բերան կը պուռան ու կ'ասեն. «ամօթ, նունուֆար, ամօթ, տղադ մարդով կնիկ է սիրել, տղադ նշանածը թողնում է, ամօթ»: Եւ Նունուֆարը համարեա փախչում էր՝ իր ամօթը սեփական յարկի տակ

Թաղացներու: Դարդը մեծ էր, և այդ դարդին մի ճար էր պէտք:

VII

Այն ժամանակ, երբ մայրը սրբերի, գրեացների դուռն էր մաշում ու լացով լուսացնում գիշերները, երբ նա անդադար մտածում էր մի ճար, մի հնար գտնել իր որդու դարդին և իրազեկ սարսափելի դաշտնիքին, դուռն էր նրա բոլոր հետևանքների մասին մտածելիս, Ասօն՝ մուսլ ու անհանգիստ ինչպէս միշտ, ապրում էր Գսպէի ջրաղացում: Ծերունին նրան նպատակով պահեց իր մօտ, նա փորձուած մարդ էր և գիտէր, թէ ինչ ծանր է դարդոտ, յուսահատ մարդուն մենակ լինել. ով գիտէ, գլխին ինչ չար կարող է բերել, մտածում էր նա, ջահէլի սիրտը մեծ ցաւ տանել չէ կարող, փուխը է և կը փչուի, սար կայ, որի կատարից հեշտ է նետուել անդունդը, լին կայ, որի տակ հազար դարդեր թաղել կարելի է: Նա լաւ յիշում է, թէ այն սարսափելի դէպքից յետոյ ինքը քանի-քանի անգամ փորձեց վերջ տալ իր կեանքին, և միայն հօր և ընկերների, մանաւանդ Ասօի հօր հսկողութիւնը կարողացաւ նրան արգելել իր խելագար քայլն անելու: Գսպէն մտածում էր կամաց կամաց Ասօին սովորեցնել աշխատանքի, ձեռքը տաքացնել. ցերեկները նա Ասօին մերթ ուղարկում էր ջրի ամբարդակները գիտելու, մերթ սաւաղն ամրացնելու, մերթ նաւի առաջը մաքրելու, իսկ գիշերները ջրաղացի քարերի, չախչալի և նաւի ջրերի միակերպ աղմուկի տակ նա պատմում էր վշտոտ երիտասարդին հազար ու մի պատմութիւններ, հազար ու մի արկածներ, որոնք անցել էին իր ծեր գլխով, և գիտէր, շատ բան գիտէր ծերունի Գսպէն աշխարհից, կեանքից, սրբերից, մարդկանց սրտերից: Եւ Ասօն լսում էր լուռ ու մտածկոտ նայելով մի կէտի:

— Յիսուն երկու տարի էս ջրաղացումն եմ, որդի,

ասում էր գիշերը Գոսպեն, յիսուն երկու. ինչքան խեղ ու շառ եմ տեսել, էս ճերմակ մազերիցս շատ։ Որքան ջուր է անցել էս ջրատունի տակից, որքան պտոյտ է արել էս քարը, և նրանց հետ անցել է նաև իմ կեանքը, մի կորած, անօգուտ կեանք։ Աչքս քո վրայ է, որդի, դու հօ գիտես, որ աշխարհում բացի քեզանից ոչ ոք չ'ունիմ։ Տուն ընտանիքի տեղ եղիր և թող ինձանից յետոյ էլի ջուրը հոսի ջրատունից, էլի էս քարը պտոյտ գալ։ Գիշերներ եմ ունեցել էէ՛, անքուն, սարսափի գիշերներ։ Ուռիները քամիների հետ դրսում փափսում էին՝ օրօրունելով խաւարի մէջ, և մի բուկար, մի անողորմ բայլուշ, գալիս էր նստում հէնց ջրագացի ետևի մեծ ուռենու վրայ և՛ վճռ-վճռ... մազերս էին գիզանում։ Եւ մի գիշեր ճիշտ այսպէս նստած մտածում էի սև բաներ, նայում էի քարին ու չախչալին, և քունս չէր տանում։ Դրսում քամին խաղում էր ուռիների հետ, և բայլուշը վույ-վույ անում։ Մէկ էլ՝ թրը՛խկ... դուռս թակեցին։ Վեր թռայ տեղիցս, «ո՛վ է», ձայն տուի. պատասխան չը կայ. «ո՛վ է». դարձեալ պատասխան չը կայ, բայց դուռը թակում են։ Բաց չ'արի, մնացի կանգնած։ Մէկ էլ դուռը շրխալով բացուեց, տեսայ սալտակ չարսաւի մէջ փաթաթուած մի կին, մի սարսափելի բան, որ ներս մտաւ, կանգնեց, ինձ նայեց վշտոտ աչքերով։ Նն էր, իմ նշանածը. լեզուս չորացաւ, մազերս գիզացան, երեսիս վրայ ընկայ ու մնացել էի այնպէս մինչև լուսաբաց։ Այսպէս էր, որդի, առաջին տարիները իր խեղ դուելուց յետոյ նա ինձ հանգիստ չէր տալիս, գալիս էր գիշերները դուռս թակում, կամ ջրատունի մէջ հեծեծում էր ջրերի հետ. ես դիւահարի պէս էի։ Բայլուշն էլ հօ իր տեղումն էր ամեն գիշեր վճռ-վճռ անում։ Ճարս կտրած, մի օր հնար գտայ, անիծած թռչունին սպանեցի ու գիակը տուի ջրերի բերանը, բայց էլի նա եկաւ, էլի հեծեծում էր ուռիների և ջրերի հետ։ Փախայ ջրագացից, չօլերն ընկայ քեզ պէս, սրբերի դուռը չօքե-

ցի, էլի փրկողը Մորկի Սուրբն եղաւ, մեռնեմ նրա զօրութեանը:

— Մորկի Սուրբը այդպէս հզօր է:

— Օճ, շատ է հզօր, որդի, շատ է զօրաւոր:

— Էն սարի մեծ խաչքարը:

— Հն, էն սարի մեծ խաչքարը, որի ծայրն էլ կոտորուած է:

— Ինչո՞ւ է կոտորուած, Գսպէ՛ ամի, ո՞վ է կոտորել, ախր սուրբ բան է, և ինչո՞ւ է նա սարի կատարին:

— Երկար պատմութիւն է այդ, որդի, բայց լսի՛ր պատմում. դէ գուք ջահիլներդ էլ այդպէս բաների շատ ականջ չէք դնում: Այն խաչքարը երկար ժամանակ անտէր-անտիրական ընկած էր գիւղի առաջի ձորի մէջ, որտեղից աղբիւրն է հոսում: Մի օր թանգուրակցի մի քիւրդ անցնելիս՝ տեսնում է խաչքարը ու մտածում, լաւ տաշած քար է, արի գլուխը պոկեմ, տանեմ սեան քար շինեմ: ասե՛ն ու անելը մէկ է լինում. դէ էդ անօրէնների համար ի՞նչ կայ, խաչը հօ նրանց համար սուրբ չէ: Ջարդում է խաչքարի վերի մասը, շալակում է ու ճանապարհ ընկնում տուն: Տեղ հասնելով՝ կնիկ, ասում է, արի տես ի՞նչ սեան քար եմ բերել, բռնիր, մէջքիցս իջեցնեմ: Կինը մօտենում է, բռնում, քաշում, բայց քարը պոկ չի գալիս, հայ դէս, հայ դէն, քարը կպած է մէջքին: Քրդի լեզուն բռնում է երկիւղից, էլ բան ասել չի կարողանում կնկան. բայց մտածում է, այ հայ, ասում է մտքում, կայ չը կայ էս սուրբ քար էր, ես կոտորեցի, պատիժն ստացայ. և իսկոյն յետ է գալիս քարը մէջքին, հասնում է խաչքարին, ընկնում է երեսի վրայ, լալիս, աղօթում, էն սհաթին քարը մէջքից ընկնում է ցած: Քիւրդը թողնում է գնում, բայց էլ լեզուն չի բացւում, մնում է համր մինչև մահ: Հայ քրիստոնեաներն իմանում են, գալիս խաչը պատուով, փառքով առնում, տանում են ժամ ու այնտեղ պահում: Մարդ չի իմանում, թէ դա ի՞նչ սուրբ է, մինչև աշխարհ է գալիս մի սուրբ մարդ, մի ճգնաւոր: Ահա այս

սուրբը մի անգամ եկեղեցի է դալիս լալով, գոռալով, մազերը փետելով. «էս ի՞նչ ենք արել, ասում է, սուրբն եկաւ երազիս ու յայտնեց, թէ իմ տեղն այստեղ չէ, այլ էն սարի կատարն է, էն բարձր տեղը, որովհետեւ ես Մրրկի սուրբն եմ, իմ տեղը բաց ու արձակ պիտի լինի, ինչպէս արձակ է մրրկի տեղը երկնքում»: Քրիստոնեաները ահով-դողով վերցնում են սուրբ խաչքարը և մեծ դժուարութեամբ բարձրացնում են սարի ամենաբարձր տեղը տնկելու: Այնտեղ սարի կատարին տեսնում են նստած մի մեծ լայնաթիւ արծիւ. թռչունը տեսնում է եկողներին, բայց չի փախչում, այլ սկսում է կտուցով ու ճանկերով դետինը փորել՝ ասես խաչքարին տեղ պատրաստելու համար: Մարդիկ կանգնում են և զարմացած նայում: Իսկ արծիւը փորում է հոփորում, ապա յանկարծ թափ է առնում և վեր սըլանում, ամպերի մէջ պտոյտներ անում հէնց այն լեռան կատարի վրայ: Մարդիկ տնկում են խաչքարը, հաղիւ մի փոքր հեռանում են, որ արծիւը ցած է սլանում ամպերի միջից և նստում է խաչքարի վրայ: Ամենքը հասկանում են, որ դա Աստծու հրամանով եղած բան է, որ այդ թռչունը եկել էր ցոյց տալու խաչքարի տեղը: Այսպէս է եղել, որդի, որ խաչքարը բարձրացել է այն սարի կատարը:

—Ապա ինչո՞ւ է նա մրրկի սուրբ, Գսպէ ամի, ի՞նչ գործ ունի սուրբը մրրկի հետ:

—Հէ որդի, դեռ ջահիլ ես: Մեր աշխարհը հօմրրկի, փոթորկի աշխարհ է եղել միշտ, մրրիկ երկնքից, մրրիկ գետնքից, մերթ մարդկանց երեսից, մերթ Աստուծոյ կամքով. ինչե՞ր եմ տեսել հէնց իմ կեանքում, ցաւեր, ցաւեր, իսկ մեր աշխարհի ամեն մի ցաւը փոքրիկ քամու պէս չի եղել, այլ տնաքանդ մրրկի: Շատ հին ժամանակ, որդի, մեզանից շատ տարիներ առաջ այս լեռներում մի խուլ այրի մէջ ապրում էր մի ծերունի ճգնաւոր, մի սուրբ, անարատ, աստուածապաշտ մարդ, որ գիշեր ու ցերեկ աղօթում էր աշխարհի համար: Մի

օր մեր աշխարհի վրայ զարկեց մրրկիլը. մեր լեռները ողջ ծածկուեցին անօրէններով, աւազակներով, մարդա-
կերպ գազաններով: Հայքրիստոնեան ոտի տակ դը-
նաց, ճխուեց ու լողում էր արեան մէջ. էլ սրբութիւն,
օրէնք, պատիւ, հաւատ չը մնաց: Ուղիղ մէջքերը ողջ
ծռուեցին ծանր բեռի տակ, մարմինների սակօրները
ցաւով ճարճատեցին, հառաչանքներն ու ողբերը երկինք
բարձրացան, տուն, ընակութիւն աւերակ դարձան, մե-
նաւոր փապարները, սարերի կատարները, խուլ ծը-
մակներն ու ձորերը, լեռների բոլոր այրերը լցուեցին
փախստականներով: Նրանց յետեից հասան անօրէննե-
րը հազարներով, կուտակ-կուտակ գիւղները գիւղուե-
ցին, սար ու ձոր անքաց նրանց ոճիրներից, ծառերը
սգւորան իրանց ծծած արիւնից, գետերն ու աղբիւր-
ները կուպ—կարմիր կտրեցին, և գլորում էին արեան կո-
հակներ: Երկիրը պղծուեց, ճգնաւորը իր սուրբ աղօթք-
ների համար էլ տեղ չունէր, նա գուրս եկաւ այրից, տեսաւ,
թէ ինչ է կատարւում իր շուրջը, լսեց հնչուող հառա-
չանքները, աչքով տեսաւ իր օտքերի տակ փռւած շա-
րանշարան գիւղները, հեկեկաց, լաց եղաւ սրտի խոր-
քերից, մոխիր ցանեց գլխին, ապա հեռացաւ արիւնոտ
տեղերից, բարձրացաւ էլ աւելի վեր՝ դէպի լեռները, մի
ահագին ժայռ գլորեց, մի հատիկ մուրճ ճարեց, մեն-
մենակ տաշեց, տաշեց և մի ահագին խաչքար պատրաս-
տեց ու տնկեց այնտեղ, ուր անօրէնների պիղծ օտքե-
րը դեռ չէին հասել: «Այժմ քեզ աւելի մօտ եմ, երկինք,
ճշաց նա. — թէ վարից չը լսեցիր իմ աղօթքը, դոնէ այս-
տեղից լսիր, տես ինչ է կատարւում իմ հօտի հետ»: Եւ
վազեցին եկան նրա մօտ բոլոր կենդանի մնացածները,
եկան ու թափուեցին խաչի պատուանդանի տակ՝ ինչ-
պէս մաղալ տուած ոչխարներ: Ծերունի ճգնաւորը նա-
յեց այդ ողորմելի հալածականներին, սիրտը ցաւով լը-
ցուեց, կախուեց խաչքարի թևերից և ուխտեց մնալ ա-
ղօթքը շրթունքին, գիշեր թէ ցերեկ, մինչև երկինքը
աղատէ աշխարհը այդ արիւնոտ մրրկից, մինչև իր հօտի

մնացած մասը փրկուի։ Եւ աղօթում էր նա երկար-երկար աշխարհի համար, իր հօտի համար, հայ քրիստոնէի համար, իսկ բազմութիւնը նրա օտքերի տակ աղաղակում ու լալիս էր։ Երկինքն այդ էլ չը լսեց, երեւմեակները շատ էր մեծ, անօրէնները այնտեղ էլ հասան, բռնեցին բոլորին, մարդ, կին, երեխայ և մէկիկ-մէկիկ ցած գլորեցին ժայռի կատարից, իսկ ճգնաւորին էլ խաչի տակ սպանեցին և անթաղ թողեցին։ Թռչունները եկան պտոյտ-պտոյտ արին նրա գիակի շուրջը, չը կերան, դաղաններն եկան չորս կողմը շարուեցին, չը կերան, քամիները զով փչեցին, սուրը գիակը մնաց անվնաս երկար օրեր, շաբաթներ, և գիշերները հեռուից սարի կատարին երևում էր լոյսի մի գունդ, որ ցածրանում, բարձրանում էր նրա վրայ։ Այնքան մնաց այսպէս, մինչև որ երկիրը խաղաղուեց, և այն ժամանակ նրա մարմինը յանկարծ անյայտացաւ, ասում են, որ երկինք բարձրացաւ։

Եւ այնուհետեւ ամեն անգամ մրրկոտ գիշերներին, երբ մեծ ծառերը ճռնչում են քամու թափի տակ, լեռներըն իրանց այրերով տնքում են բնութեան ցաւից, երբ երկիրը դողում է սարսափով բռնուած, կամ արիւնի փոթորիկ է զարկում մեր աշխարհի վրայ, այն ժամանակ սուրբը սպիտակ զգեստներով յայտնւում է մութ ամպերի վրայ, սլանում է երկնքով, գալիս վար է իջնում այն լեռան կատարին, ուր խաչքարն է։ Այնտեղ նա կախւում է խաչքարի թևերից, էլի լալիս է աշխարհի համար, աղերսում է, որ մրրկին անցնի, որ խաղաղութիւնը վերջապէս թագաւորէ երկրի վրայ։

Ահա, որդի, այսպէս հզօր է Մրրկի սուրբը, մեռնեմ նրա զօրութեանը, վերջացրեց Գոպէն՝ երկիւղածու թեամբ խաչակնքելով։

Ասօն լսեց այդ պատմութիւնը հետաքրքրութեամբ, յափշտակուած։ Գոպէն վերջացրեց, բայց նա երկար ժամանակ լուռ էր, նայում էր ջրաղացի քարին, և կարծես տարուած էր ծանր մտածմունքով։

—Գսպէ ամի, դու ինչքան բան գիտես. դու ասում ես, որ արիւնը երկնքին դուր է գալիս:

—Ե՞ս... ես չեմ ասում այդ, մեղայ Աստծու, ես ինչպէս կ'ասեմ:

—Հապա ասացիր, քանի սուրբը կենդանի էր, երկինքը նրա աղօթքը չէր լսում, հէնց որ սպանեցին, արիւնը թափուեց, այնուհետև լսում է. ուրեմն երկինքըն սպանում էր, որ անմեղին սպանե՞ն...

Հարցը ծանր էր, Գսպէն կարկամուեց, նա երբեք այդպիսի բան չէր մտածել, բայց տեսաւ, որ խօսակիցն իրաւունք ունի այդպիսի եզրակացութիւն հանելու իր պատմածից. սակայն նա համոզուած էր, որ երկինքը արիւն չէ սիրում, ախր նա ինչպէս կարող էր արիւն, անմեղ, սուրբ արիւն սիրել, այդպիսի կարծիքի դէմ նրա հոգին ըմբոստանում էր:

—Ձէ, չէ, ես այդ չեմ ասում, ճշաց նա յանցաւորի յուսահատ աղաղակով. երկինքը... դէ ես ինչ իմանամ, ես մի մահկանացու մեղաւոր եմ, որդի, ինչպէս հասկանամ երկնքի բանը, դէ սուրբը որ սպանւում է, հալբաթ երկինքն է ուզում, ուրիշ ո՞վ կարող է ուղեւ, սպանւում է, դէ արիւնը ի հարկէ թափւում է, արդար արիւն է, ես ինչ իմանամ. սրբերի աղօթքն էլ, բարեխօսութիւնն էլ Աստուած լսում է...

«Վու-վու, վու-վու...» բռնի ձայնը հնչուեց դրսւում. Գսպէն լռեց, սպրանեց ու նայեց Ասօին. երկսով էլ առժամանակ լուռ մնացին:

—Ասճ, սա ինչ բան է... ասաց Գսպէն դողալով. —այն չի կարող լինել, այնպէս չէ, Ասօ, ես նրան սպանել եմ:

—Ո՞ւմը:

—Այն բռնին, հին բայդուշին, որ...

—Վու-վու, վու-վու:

—Օճ, ճիշտ այսպէս էր, Ասօ, ճիշտ այսպէս. ինչ է լինելու:

—Ոչինչ, ամի, ինչ կարող է լինել այն սպանել էս, այս մէկը նոր է յայտնուում, թուշուն է էլի:

—Թուշուն է է՛:

—Հա, ուրիշ ի՛նչ:

—Ձը գիտեմ, բայց ուշը չեմ սիրում, բանից չեմ վախենում, բայց այդ բայց ուշը... թող Աստուած ինձ ազատէ նրանից... դուռը լաւ փակել ես, Ասո՛:

—Փակել եմ, ամի, պիտի եմ փակել:

Գոպէն չէր հանդուստանում և սարսափած հայեացքը դռնից չէր հեռացնում, իսկ բուն դրսում շարունակում էր վու՛վու՛ կանչել, և ուռենները փափսում էին քամիների հետ: Ասոն վաղուց քնել էր արդէն. փառը դառնում էր հո՛ գառնում, ջրերը ջրտան մէջ աղմըկւում ու վշրւում էին, չախակը միակերպ չխչակացնում էր, այդ բոլորը միախառնուելով կազմում էին մի նիրհեցնող երգ գիշերային ընդհանուր լուսթեան մէջ, բայց Գոպէն աչք փակել չէր կարողանում, նրան թւում էր, թէ դուռը հիմայ կը բացուի ինքն իրան, և շեմքի վրայ կը յայտնուի հին օրերի սպիտակ ուրուականը: Անցաւ այդ անախորժ գիշերը, լուսաբացը մօտ էր, Գոպէն նայեց պատի փոքրիկ անցքից, տեսաւ լուսոյ առաջին շաւիղները, Ասոին քնած թուլեց և դուրս եկաւ, ջրաղացի յետեն անցաւ, նա ուզում էր տեսնել այս չարագուշակ բուին, իր աչքով տեսնել համոզուելու համար, թէ նոյնը չէ՛, որ ինքն սպանել է շատ տարի առաջ: Թափառեց ուռիների տակ, ծեր աչքերով մէկիկ-մէկիկ նայեց ծառերի ճիւղերին, սչինչ չը կար, բուն անյայտացել էր:

VIII

Վատ, մի շատ վատ գիշեր էր, որ անց կացրեց Գոպէն: Լոյսը, արևի ծագումը նրա համար այս առաւօտ առանձնապէս գրաւիչ էր: Նա նստած էր ջրաղացի դրանը թմրի վրայ, ագահութեամբ շնչում էր վա-

զորդեան թարմ օգը և կարծես միաժամանակ վայելում էր լոյսը, շողշույուն, կենդանարար լոյսը, որ ցրում էր այնքան սև մութեր, հալածում էր այնքան մռայլ ստուերներ: Գսպէն սկսեց նայել հեռուն՝ իմանալու համար, թէ ոչ ոք չէ՞ գալիս գիւղից. նա սաստիկ ուզում էր, Ասօից բացի, մի նոր մարդու հետ զրուցել այսօր: Հեռու ճանապարհի վրայ մի քանի ստուերներ շարժուեցին, Գըսպէն ոտի կանգնեց, ձեռքով հովանի արաւ ծեր աչքերի վրայ և նայում էր: Եկողները ցորեն բերդներ չէին երևում, որովհետեւ ոչ սայլ ունէին և ոչ բարձած գրասաններ, մի խումբ ձիաւորներ էին, որ գալիս էին սրարշաւ: Խումբը մօտենում էր. իսկ Գսպէն շարունակում էր նայել ուշադրութեամբ, հետաքրքրուած: Ձիաւորները շատ մօտեցան, նրանք հեռու չեն ջրաղացից: Առջևից գնում է մի բարձրահասակ, ալեղարդ ծերունի, նրա տակ կատաղաբար խաղում է մի սպիտակ ձի. կեռ սուրը ձախ կողքին, թիկունքին հրացան, կապոյտ մահուլից կարծ ջուբան երկու կողմից բացուած առաւօտեան հովի առաջ, և երկար, սպիտակ միրուքը, որ վէհօրէն հողմահարում է ձիու քայլուածքի հետ, այս բոլորը նրան նմանեցնում են մի լեռնական իշխանի, որ իր հետևորդներով որսի է դուրս եկել: Ծերունու կողքից գնում է մի պատանի մօտ տասնևվեց տարեկան, բարեձև ու թիկնաւէտ, լայնապէս ու սևաչեայ, առաջինի որդին լինի կարծես և ղինակիրը միաժամանակ: Այս զոյգի յետևից խառն ի խուռն գալիս են վեց-եօթ ուրիշ ձիաւորներ, նոյնպէս ղինուած, նոյնպէս առնացի շարժումներով: Երևում էր՝ նրանք հեռուից էին գալիս, ձիերը յոգնած էին, թամբերի շուրջը ժապաւէնի ձևով ինչպէս և կրճքերի վրայ նրանց մարմին ծածկուած էր քրտինքով: Խումբը հասաւ ջրաղացին և կանգ առաւ:

— Բարի լոյս, ծերունի, բացականչեց գլխաւորը, կանգնեցնելով իր փրփրած ձին:

— Աստուծոյ բարին, բարեկամներ:

— Հիւր կ'ուզես:

—Հիւրն Աստծուն է։

—Սոված ենք և պահանջող չենք, սուրբ Կարապետի ուխտաւորներ ենք, ծերունի, հեռու տեղից ենք գալիս, Ղըզըլ-բաշի երկրից, դէ ձեր Իւջ-Քիլիսէն էլ կը համբարենք, եթէ զլուսներս ուսներիս մնայ, ձեր երկիրը հարամիների բուն է, քանի փորձանքից ազատուեցինք, ուխտաւորներ ենք, էլի հանգիստ չեն թողնում։

—Ով և լինիք, բարի էք եկել, Աստուած ուխտները ընդունելի անի։

—Մեր ուխտը...

—Հա, ձեր ուխտը, ամենքի ուխտը, բոլոր հայ ժըրիստոնեաների ուխտը, ցած իջէք, ես էլ ջրաղաց ունիմ մի աչքանի, նաւն էլ է մէկ, բայց ջուրը շատ է, փառք գառնում է ու լաւ է գառնում, թափով, ալմուով, լսում էք ձայնը, երեսուն կուռիկ ալուրից մէկ կուռիկն իմն է, քարի չորս կողմի փոշին էլ հետը, թոնիր էլ կայ, կրակ էլ կայ, ծեր աչքերս էլ գեռ բան տեսնում են, բաղարջն առատ կանեմ։

—Յած իջէք, հրամայեց գլխաւորը։

Ձխաւորներն իջան, իրարից կապեցին ձիերը և դէպի ջրաղացն առաջացան։ Ծերունին ներս մտաւ, զարթեցրեց Ասօին, խմոր հունցեց, թոնիրը վառեց և թխել սկսեց։ Կոլոր, փափրիկ բաղարջները մէկիկ-մէկիկ հանում էր, թոնրի շուրջը փռում։ Ապա նա վերկացաւ, բերեց մի ահագին մաթրաթ, պատի դարեկից ցած բերեց մի մեծ կտոր կարագ, դրեց ամանի մէջ, տաք բաղարջները կտորեց և կտրագի վրայ ածեց, իւրը մի վայրկեանում հալուեց և հացի կտորների հետ շաղախուեց։

—«Ճմուռը» պատրաստ է, բացականչեց Գապէն՝ դառնալով դէպի ճանապարհորդները։ Վերջիններս շուրջանակի բաղմեցին մեծ մաթրաթի տոռը և ուտել սկսեցին։ Ծերունին նստած հեռու՝ նայում էր նրանց դէմբերին, Ասօն իր անկիւնում նստած՝ լուռ էր, բայց նոյնպէս ուշադրութեամբ դիտում էր։ Լսում էր միայն

չախշակի չխշխկոցը և ջրերի միակերպ շառաչը ջրադացի տակից։

Մաթրաթը շուտով դատարկուեց։

—Շէ՛ն մնա ջրաղացդ, ծերո՛ւկ, ասաց խմբապետը՝ սրբելով բեխերն ու իւրօտ մասնները։

—Աստուած ձեր ուխտն ընդունելի անի։

—Մեր ուխտը, հա, թէ ողջառողջ կարողանանք Ս. Կարապետի գուռը թակել։

—Ուխտաւորի վրայ Աստուծու հովանին կայ։

—Կայ, բայց երէկ քիչ մնաց արեան բան անէինք։

—Անպիտանները կը տանէին, թէ չը հասնէինք, վրայ բերեց խմբից մի ուրիշը. նամարդ չներ, երեխայ էին դաել։

—Անպատճառ կը տանէին, շարունակեց խմբապետը, բայց ի՛նչպէս փախան, նրանք հաստատ հաւատացած էին, թէ կ'սպանենք, և երևի շատ ուրախացան, որ այդպէս աժան պրծան։

—Ողորմելիները պիտի կարծեն, թէ գնդակները վրիպեցին, շարունակեց առաջին ձայնը. թող գնան մատաղ լինին Ս. Կարապետին, որի սիրուն չը կամեցանք արիւն թափել և գիտմամբ մեր հրացանները դըլուխներից բարձր էինք կրակում։

Ծերունին լսում էր ուշադրութեամբ և զարմացած էր։

—Բարեկամներ, ասաց նա, երևում է գուր կուի էք բռնուել սարերում, գուր հօ ուխտաւորներ էք, այդ ինչո՞ւ այդպէս։

—Ուխտաւոր ենք ի հարկէ, բայց որ էս երկիրը լիքն է հարամիներով, սար ու քար գաղան դարձած մարդ են ուտում։ Մի փոքրիկ երեխայ էր, երևի ձեր գիւղից, եղներ էր պահում լճի ափին, մենք հասանք հէնց այն ժամին, երբ աւազակների մի խումբ եղներն առաջ արած տանում էր, իսկ երեխան կանգնած՝ աղիօղորմ լալիս էր։

—Յետո՞յ, հարցրեց ծերունին հետաքրքրուած։

— Գէ յետոյ, ի՞նչ յետոյ, ի հարկէ չը թողինք, վերջացրեց խմբապետը: Գտնէն մի փոքր ժամանակ մնաց մտածկոտ, ապա գլուխն օրօրելով աւաց.

— Է՛հ, էսօր չը տարան, էդուց կը տանեն. մեր բանը գաղելն է, նրանցը տանելն է. ի՞նչ անենք, ճակատագիր է. ինչ որ վերելից դրուած է, մենք փոխել չենք կարող. մենք տէր ու տիրական չ'ունենք, իսկ անտէր մարդու ձեռը ծոցը, վիպը ծուռ կը լինի. մենք խեղճ ենք, շատ խեղճ, անտէրութիւնը մեր ճակատագիրն է:

— Հո՛ւ, իրաւունք ունիս, ծերսէկ, ճակատագիրը ճշմարիտ բան է, աշխարհում մէկը միւսի ճակատագիրն է. տես, այն լինը՝ ջրվէժին, ջրվէժը՝ այս ջրաղացին, բազէն՝ լորին, ցինը՝ բաղէին, մենք էլ, գէհ, մենք էլ ճակատագիր ունենք, բայց և ճակատագիր ենք ուրիշներին. աշխարհում ճակատաներ կան, որոնց վրայի գիրը կ'ասես մեր ձեռքով է դրուած և մեր ձեռքով էլ կարող է ջնջուել. այսպէս, ծերսէկ, ճակատագրեր շատ կան աշխարհում, շատ, ի՞նչ կ'ասես...

— Ձեմ հասկանում, բարեկամ, ատածդ լաւ չէ, ճակատագիրը երկնքից է դրւում, գուք ինչպէս կարող եք ճակատագիր լինել:

— Ի՞նչ կոյ չը հասկանալու, մենք ուրիշի ճակատագիր ենք դարձեալ երկնքի հրամանով:

— Բայց ո՞ւմ ճակատագիրն էք դուք:

— Նրանք, որոնք ճակատագիր եղան մի ուրիշի:

— Իտրձեալ չեմ հասկանում:

— Ձեա հասկանում, մի մարդ կար աշխարհում, այն իմ եղբայրն էր, նա էլ էր մի օր ուխտաւոր այս կողմերում, բայց նրանից այժմ մնացել են մի քանի մատներ, մէկ էլ այս երեխան՝ նրա սրբին. Մուշօ, ցոյց տուր մատները: Մուշօն այն սրտանին էր. նա քանդեց իր զգեստի կոճակները կրծքի վրայ, այնտեղից դուրս քանդեց մի փաթիլօց, բացեց ծալքերը և ծերունու առջև

դրեց մի ցուցամատ և մի բութ մատ սև ու չորացած, որոնց նայելը դժուար էր:

—Հօրս մատներն են, ասաց պատանին, նրանք սպանեցին այս կողմերում, մենք ուխտ ենք գնում իմանանալու ո. Կարապետից, թէ ուր է այն ձեռքը, որ կտրեց այս մատները:

—Մենք ման ենք գալիս գտնելու նրանց, որոնց ճակատագիրը մենք ենք, շարունակեց խմբագետը Է՛հ, ծերունի, աշխարհը մի զարմանալի բան է դարձել. երեխան դաշտում լալիս է, մի ողջ առողջ մարդուց յանկարծ մնում է միայն երկու մատ, զիչերներն աւելի խաւար են, ձմեռն աւելի ցուրտ, քամիներն աւելի ուժեղ ու աւերիչ, մրրիկները յաճախ.

—Հա, մրրիկ, մրրիկ, օֆ, օֆ:

—... տների կտուրներին բուերը երգ, են ասում, իսկ մեռելները գերեզմաններից դուրս սողալով՝ վազվըղում են. մահն ու կեանքը կարծես իրար են խառնուել, էլ մարդ զանազանել չի կարողանում. այ օրինակ, դու ինքդ փորձուած մարդ ես, այնքան չար ու բարի տեսած, կարող ես ասել, այս բոլէին կենդանի ես, թէ՛ մեռած:

Գոպէն պատասխանի փոխարէն երեխայի պէս աչքերը թարթելով՝ բերանը բաց նայում էր և լսում:

—Գու չես պատասխանում, որովհետեւ չես կարող, կեանքը մահից զանազանել այժմ շատ դժուար է. մենք մեր ճանապարհին այնքան մարդիկ տեսանք, որոնցից և ոչ մէկը չը կարողացաւ այս հարցին պատասխանել, ոչ ոք չը կարողացաւ կեանքը մահից զատել, այն աստիճան այդ երկուսն այժմ խառնուած են իրար. գերեզմանների վրայ տակաւին շրջողները կասես մեռածներ լինեն, մինչդեռ, գերեզմանների մէջ պառկածները դուրս են բնկնում և վազվըղում. ո՞վ է կենդանին, ո՞վ է մեռածը, ինչպէս հասկանալ, ինչպէս իմանալ: Ծանր հարց է, այնպէս չէ, մանաւանդ որ բուերն էլ այնքան վայր-վայ են անում կտուրների վրայ: Մենք էլ գերեզմանների վրայ

շրջողներ եղանք, ասացինք՝ դնանք մեծ սարերին հարցրնելու, կենդանի՞ ենք մենք, թէ՞ մեռած. այսպէս դռնում ենք ո. Կարապետ, մենք սւխտաւորներ ենք: Ելէք, դաւակներս, ճանապարհներս երկար է. շնորհակալ ենք, ծերուկ, ջրաղացդ շէն մնայ:

Պատանին վերստին ինամբով փաթաթեց մատները, ինչպէս մի նուիրական նշխարք ծոցում դրաւ, սւխտաւորները վեր կացան, շնորհակալ եղան և դուրս գալով՝ ձիերը հատեցին, առաջ սլացան:

Գսպէն կանգնած էր ջրաղացի դրանը, երկար նայում էր ճամպորդներին. ապա երբ ծածկուեցին բլրների յետևում, եկաւ, հատեց ջրաղացի դրանը թմբի վրայ և խորը մոռած մունքի մէջ բնկումուհեց: Այնքան տարի նա ջրաղացսան էր, այնքան օտարականներ, սւխտաւորներ, ճամպորդներ էր տեսել իր դրանը, խօսել էր շատերի հետ հազար ու մի բաներ, բայց ոչ ոք այսպիսի բաներ չէր ասել, ոչ ոք այնպէս չէր շփոթել նրան տաճորինսով հարցերով. «մենք էլ ճակատագիր ենք». ի՞նչ էին նշանակում այս խօսքերը, ինչո՞ւ համար էին այն մատները, ի՞նչ մարդիկ էին, ինչե՞ր ասացին սրբերի, բուերի մասին, մի դուչէ աւազակներ լինեն անիծածները, երևի, երևի... մումուում էր Գսպէն, երբ նրա առաջ կանգնեց Ասօն: Ծերունին նրան տեսնելով՝ դարմացաւ, կարծես նրա գոյութիւնն անգամ մոռացել էր ջրաղացում, այն աստիճան տարածուած էր իր մտքերով, անձանօթ սւխտաւորների գործած տպաւորութիւնն այն աստիճան շփոթել, խռովել էր նրա հոգին:

— Գսպէ ամի, հը՛, ի՞նչ կ'ասես:

Ծերունին գլուխը բարձրացրեց և կարծես առանց հասկանալու նայում էր Ասօին:

— Ի՞նչ կ'ասես, մենք կենդանի՞ ենք, թէ՞ մեռած:

Գսպէն շարունակում էր նայել, ապա գլուխը քաշքշեց՝ անպատասխան թողնելով Ասօի հարցը, յետոյ դանդաղութեամբ դուրս քաշեց չիբուխը, լցրեց մանրած թիւթիւնով, վառեց և արագ-արագ ծխել սկսեց: Ծուխը

բարձրանում էր քուլայ-քուլայ և կարծես իր հետ տանում էր նաև Գսպէի սև մտքերը: Լուռ էին:

—Ես միշտ գիտեմ, որ բուլի ձայնը լաւ չէ, ասաց ինքն իրան Գսպէն:

—Ո՞ւմ համար լաւ չէ, մեռածներն, թէ՛ կենդանիներն:

Գսպէն դարձեալ նայեց նրան զարմացած երեխայի պէս.

—Նրանցից մի բան մնաց քեզ մօտ:

Մտածելու հերթն Ասօին էր: Գսպէն վերկայացաւ, ներս դնաց, ջրաղացի սուրբ բարձրացրեց, իսկ Ասօն դեռ երկար ժամանակ նստած թմբի վրայ՝ նայում էր իր սաների տակից հասող ջրերին, լսում էր ջրոտան ազմուկը և մտածում էր ճամպորդների և ճակատագրի մասին, ապա նրա մտքերն այլ ուղղութիւն ընդունեցին, իր սեփական կեանքը ներկայացաւ իր աչքին, յիշեց Սառային, իրան դերող, խենթացնող Սառային, յիշեց Շողերին, այն դժբաղդ, խեղճ աղջկան, յիշեց մօրը, փոքրիկ Շուշիկին, և ինքն էլ չ'իմանալով՝ ինչու, սիրտը կրկին լցուեց, իրան զգաց խորապէս թշուառ, աւելի թշուառ, քան երբ և իցէ:

—Երջանի՛կ մարդիկ... Բացակայեցութիւնը ուխտաւորների մասին էր:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ՇՈՒՇՈՒՑ—ԹԱԻՐԻԶ *)

(Ճանապարհորդական նկատողութիւններ)

III

Մտնում ենք Հասանովի ձորը: Զորի սկզբում երևում է Մելիքլը թուրքաբնակ գիւղը:

—Այդ գիւղն էլ պատկանում է Ալաջիչայի Ղահրաման-խանին,—բացատրում է չարվաղարը:—Ոսնն ապրում է հրէն այն սպիտակ տանը, որ այստեղից երևում է դէպի Արազի կողմը: Հէնց մեզ պատահած աւազակները պատկանում են այդ խանին, որը միշտ իր մօտ ապաստան է տալիս Ռուսաց հողից փախած զաչաղներին:

Երկու տարուց յետոյ, երբ Կովկաս էի վերադառնում միևնոյն ճանապարհով, այդ Մելիքլը գիւղը բոլորովին աւերակ զրտայ: Նասրէդդին Շահի մահից յետոյ Ղահրաման-խանը, ինչպէս յայտնի է, ապստամբւում է, և կառավարութեան ղօրքերը ներան զսպելու նպատակով գալիս են և խանապատկան գիւղերը հրդեհում:

Հասանովի ձորն ութ ժամուայ ճանապարհ է: Այստեղ դուք կը հանդիպէք միաժամանակ և՛ Ռազմավիրական ճանապարհի վայրենի վեհութեան և Դիլիջանի գեղանկար, մեղմ տեսարաններին: Հասանովի մի մասը նեղ կիրճ է:

Մտնում ենք քարերի աշխարհը: Ամենը տեղ քար է, գորշ, սև քար: Ամեն քայլափոխում մռայլ ծերպեր, բուրգանման քերծեր, նեղլիկ ձորակներ, անտակ անդունդներ... Աջ և ձախ դէպի ամպեր են բարձրանում լերկ և սեղաձև ժայռեր: Վերև

*) Տես Մուրճ № 1:

նայելիս մարդու գլխին պատուում է, աչքերը մթնում։ Նստապարհը ընկած է աջ ժայռի կրծքով, ձախ կողմը ոչնչով պաշտպանուած չէ։ մի սնդույշ քայլ, և խակոյն կը զլորուես գէպի սնդուհը։ Խելացի և այս տեսակ կածաններին վարժ ձիերը զգուշութեամբ քայլում են։ երբեմն նրանց սմբակների տակից քարերի կոյտերը շառաչելով թափւում են և անյայտանում մթին ձորի մէջ։

Չորի գետակը միշտ կատաղած է։ Փրփուրն երեսին նա յարձակւում է տեղ-տեղ կուտակուած քարերի վրայ և չը կարողանալով խորտակել ամրակուրծք ակոյաններին, բարձրաձայն մոնչում է և վեր-վեր բարձրանալով՝ թափթփւում է ըսպիտակ մանր ջրվէժներով։

Երկու ժամ շարունակւում է կիրճը, յետոյ նա այնքան է նեղանում, որ հինգ ձիաւոր շարքով հազիւ կարողանան անցընել։ վերեւից երկնքի միայն մի նեղ շերտ է երևում։ Մեր անցնելու ժամանակ կիրճը պահ մի մթնեց. — ապառաժների թափաւոր արծիւն էր, որ սաւառնում էր երկնքում։

Կիրճը յանկարծակի լայնանում է և ձորի կերպարանք ըստանում։ Կէսօրից երկու ժամ անց է, պէտք է կանգ առնել։ սակայն ձորի մէջ տեղ չը կայ գիշերելու, ստիպուած ենք բարձրանալ Մսրքեանդ թուրքաբնակ գիւղը, որ գետեղում է աջակողմեան սարի վրայ։ Մի ամբողջ ժամ բարձրանում ենք ուղղաձիգ սարի լանջով։ ձիերն առջից գնում են, մենք էլ պոչից բռնել ենք, որ ներքե չը զլորուենք։ Մեծ չարչարանքով մի կերպ տեղ ենք հասնում։ Եւ այսպիսի ճանապարհով գիւղացիները ամեն օր երթեկիւթիւն են անում...

Հիւրասէր գիւղացին մեզ պատուում է այս գիւղին յատուկ անուշահոտ մեղրով։ Ճաշից յետոյ գնում եմ զբօսնելու մօտակայ այգում, ուր կան խոյանման գերեզմանաքարեր։ Շատ քարերի վրայ տեսայ հայերէն արձանագրութիւններ, ուրեմն այստեղ մի ժամանակ հայեր էին ապրում։

Դուրս եկայ այգուց և նստեցի ձորի գլխին մի մեծ քարի վրայ։ Գիշերը վրայ է հասնում հարաւային երկրներին յատուկ արադութեամբ։ Ահա չուաքը բարձրացաւ գիմպի սեպածև ժայռի վրայ, ամբողջովին ծածկեց նրան։ Հեռաւոր հորիզոնում երևացող սարերն իրանց կապտադոյն չղարչը փոխարինում են սևիւ երկնքի վրայ մէկ-մէկ սկսում են երևալ աստղերը, որոնք սկզբում պլպլում են թոյլ, դալուկ լոյսով, ասես ահա քամին նրանց կը հանդոյնէ։ Չորի խորքում ջրաղացի դռնից երևում է փոքրիկ կրակ։ Չորս կողմս ոչ մի ձայն չէ լսւում, միմիայն չղջիկն աննշմարելի կերպով գլխիս վրայ գործում է զոզոջիւն

թեկերով իր միասնական թռիչքները: Գիշերը հասաւ, ձորի
դիտակն աւելի աղմկալից դարձաւ:

Հետեւեալ օրը նորից իջնում ենք ձորը՝ ճանապարհը շա-
րունակելու: Ձորի ձախակողմեան լեռները պատած են ան-
տառներով, սակայն անխաղաղ ծառերը մեծ վնասներ են հասցը-
նում: Երբեմն կուսական այդ ծառերին: Փայտհատի կայքին
է խնայում նոյնիսկ ձորում բուսած ընկուզենիներն ու անջը-
րիները (чинаръ): Ձորի վերջին կայ մի հոյակապ, սրբատաշ
մեծ քառակուսի քարերից կառուցած կիսաւեր քարվանսարայ:
Այսպիսի քարվանսարաներ տեսել եմ եւ՝ Զուլֆայի ճանապար-
հին: Սրանք եւ Խուզաֆիքիին հին կամուրջը մի ժամանակի
դորձ պէտք է լինեն, որովհետեւ ոճր միատեսակ է: Այս հարա-
շինութեան մօտ կուշ է եկել մի խղճուկ, ցերեպատ շինու-
թիւն, կարծես, սիմբոլական նշան արդի Պարսկաստանի եւ ան-
ցած-դնացած օրերի... Թէյատուն է այս, սամովարը խուլ ան-
կիւններն էլ է մուտք գործել: Բերում են մեզ համար թէյ, մուգ
եւ շատ քաղցր, ինչպէս սովոր են պարսիկները խմելու, փոք-
րիկ եւ մէջքը նեղ — «կօրսէտաւոր» բաժակների մէջ:

Մեր դէմ կանգնած է ձիւնադադաթ Իլզընա սարը, որի
լանջով ընկած է ճանապարհը: Երկու ժամուայ բնթացքում
բարձրանում ենք սարն ի վեր: Այս տեղից, ինչպէս հաւատա-
յրնում է չարվադարը, երևում է Քիրսը: Անցնում ենք կանաչա-
պատ լանջերով, ձիւնի դօտին շատ հեռու է մեղանից: Օդն այն-
քան թափանցիկ է, որ ձորի մէջ հոսող դիտակի ձայնը պարզ
սկանջիւղ է հասնում: Ահա մօտակայ լեռներից փչեց թարմ եւ
կենսարար մեղմ քամին, իր հեա բերելով խոտերի եւ ծառերի
բուրմունքը, մարդկային բնակչութիւնից հեռու, լայն եւ ազատ
տարածութեան շունչը, որ քաղցր է եւ թանկագին, քան քա-
ղաքների բոլոր զուարճութիւնները: Այս կենսարար օդը զթա-
տատ մօր ձեռքի պէս զուրկութիւն է երեսդ եւ նեարդերդ բու-
ժում...

Տափարակ երկրում ապրող մարդիկ հաւատացնում են, թէ
բարձր սարեր տեսնելիս նրանք անախորժ տալաւորութիւն են
զգում. իբր թէ սարերը ճնշում են մարդուն, իբր թէ մարդ
զգում իր ոչնչութիւնը վիթխարի լեռների եւ տարերային աղ-
մրկալից երեւոյթների առջև:

Սակայն ինձ վրայ, իմ հոգու արամադրութեան վրայ,
ընդհակառակը, լեռները բարեբար ազդեցութիւն են անում:
Եւ հոգով բարձրանում եմ, երբ սարերի դադաթները եւ լնու-
թեան վեհութիւնն եմ տեսնում: Իմ մտածողութիւնը պարզ-

ւում է և ամբողջութեամբ, երբ գիտում եմ, թէ ինչպէս ժայտերը
և վաղող ջուրն իրար հետ սղաքար են մղում:

Սարից իջնում ենք և երկար գնալուց յետոյ հասնում Աղ-
բուլաղ թուրքաբնակ գիւղը: Իմ չարվաղարն աղբուլաղցի է,
մեզ հրաւիրում է իր տունը:

Այս գիւղում առաջին անգամ տեսնում եմ «օղա», որը ոչ
այլ ինչ է, եթէ ոչ դոմի շարունակութիւնը. սակայն «օղայի» յա-
տակը մի արշինաչափ բարձր է դոմի յատամից և դոմից բա-
ժանւում է սլատով, որը սակայն առաստաղին չէ հասնում, այն-
պէս որ «օղայից» երևում է ամբողջ գոմը, իսկ սրա հոտերը և
տաքութիւնն ազատ մուտք ունեն «օղայի» մէջ: Օղայում «վըր-
թոջաղի» փոխարէն բուխարի է: Աղբուլաղից սկսած արդէն
փայտի սակաւութեան պատճառով աթար են վառում:

Նոր էինք տեղաւորուել օղայում, երբ մի խումբ թուրք
կանայք եկան և շար ընկան դոմում, օղայի պատի առջև:

— Հաչիմ... անվստահ կերպով շէնջաց նրանցից մէկը:

— Բալի:

— Բարով ես եկել, Հաչիմ (իմ չարվաղարի անունն է):

— Բարով կենաս, բաջի:

— Գլխիդ դուրբան, Հաչիմ, մեր մարդից լինչ լուր ունես:

Բանից երևաց, որ իմ չարվաղարը և տասնութէկ ուրիշ
աղբուլաղցիներ մի քանի շաբաթ առաջ մաքսանենդ ապրանք
են տարել Շուշի: Երբ մաքսանենդները Երասխից դուրս դալիս
են լինում, ուռւ սահմանապահ զինուորները նկատում են և
սկսում են հրացանաձգութիւն թուրքերի վրայ. սպանում են
չորս ձի և մի մարդ վիրաւորում, չորս բեռ ապրանք տանում:
Վիրաւորուածը հարցնող կնոջ ամուսինն է լինում, սակայն
զինուորների ձեռքը չէ ընկնում, ինչպէս և միւսները:

Բացի մեզանից օղայում կան մի քանի թուրք հիւրեր:
Սկսւում է երկար ու բարակ զրոյց, մինչև ընթրիքը կը բերեն:
Խօսակցութեան զլխաւոր նիւթը, ինչպէս և միւս գիւղերում,
զոդութեան, դաշաղութեան կամ կրօնական հարցերի մասին է:
Շուշեցի թուրքը շատ հմուտ է կրօնական գիտութեան մէջ և
մի առանձին սիրով է բացազրում ռամլի գիւղացիներին դու-
րանի բովանդակութիւնը:

Վերջապէս ընթրիքը բերին, ինձ և մահմեդականների հա-
մար առանձին-առանձին: Մեզ հիւրասիրում են դոմի մսից
պատրաստած «բօղբաշով»: Գոմի միսն անհամ և ծանրամարս
գտաց, բայց թուրքերը մեծ ախորժակով են ուտում: Բոլորուել
են մի մեծ ամանի շուրջ և միասին են ուտում, լուռ և մըտա-
խոհ:

Ընթրիքից յետոյ թուրքերը կատարում են իրանց նամազը: Գիւղացիները նամազի յայտնի շարժողութիւններն արագ-արագ են անում, կարծես, պարտականութիւնից ազատուելու համար և շուտ վերջացնում են աղօթքը: Այդպէս չէ վարւում շուշեցի թուրքը, նրա շարժումները ծանր են և սահուն, աղօթքի խօսքերն արտասանում է բարձր և մի առանձին շեշտով, այնպէս որ նամազը բաւական երկար է տևում: Նամազը վերջացնելուց յետոյ շուշեցին սկսում է գիւղացիներին սովորեցնել լաւ նամազ անելը և պատուիրում է, որ այնուհետև նրանք լուրջ վերաբերուեն դէպի աղօթքի ծիսակատարութիւնները:

Պատկում ենք քնելու բոլորս միեւնոյն օդայում: Իբրև պատիւ անկողինս ձգում են բուխարու մօտ: Կէս գիշերին յանկարծ զգում եմ, թէ մի ինչ-որ բան խեղդում ինձ: Ուղում եմ անդիցս բարձրանալ. ծանրացած գլուխս հազիւ եմ կարողանում շարժուել... օգ չը կայ: Գոմը և օդան տաք պահելու համար ամեն ծակ ու ծուկ ծածկել են, նոյնիսկ բուխարու երգիկը մի խուրձ խոտ են կոխել, որ ներսը ցուրտ չը մտնի: Իսկ գոմի բաղամթիւ կենդանիների և օդայի մարդկանց ներկայութիւնը օգը փչացրել է, թթուածին չէ մնացել: Երևում էր, որ քնած թուրքերը, նոյնիսկ անասունները, նեղւում էին, որովհետև անհանդիսաւ շարժումներ էին զործում և ծանր շնչում: Հազիւ կարողացայ ձեռքս մեկնել և երգիկի միջից խոտը հանել... զրաի մաքուր օգը ներս մտաւ և մի քանի բոպէից յետոյ կենդանացրեց բոլորիս:

* *

Հետեւալ օրը զուրս եկայ դիւղը պտտելու, որովհետև նախօրօք որոշուած էր մի օր Աղբուլաղում հանգստանալ: Այս դիւղից արդէն ամեն ինչ տարբերւում է: Լեռները ցածր են և մերկ: Բուսականութիւնն աղքատ է. անդ-տեղ երևում են արհեստական տնկած ուռնիներ և կաղամախներ (ТОПОЛЬ): Գիւղական տները կառուցուած են ամբողջովին հողի երեսի վրայ և նման չեն զարադամի, որի մի մասը դեռնի տակ է լինում: Պատերը թեք են և չինուած գորշ ցեխից: Տները հիմքի մօտ լայն են, իսկ դէպի չինուած կառարն աւելի նեղ և ծածկուած են տափակ կտուրով: Գիւղացիների հագուստն էլ է տարբերւում: Կանանց շորը, որ համապատասխանում է գերիս-յին, կարճ է, հազիւ է հասնում մինչև ծնկները, սրունքները մերկ են մնում, կարծես այս կանայք ցանկութիւն ունեն «դէ-կօլտէ» անել, այն էլ ներքեից:

Տղամարդիկ միշտ հագնում են կապոյտ կտորից կարած շորեր, փափախի փոխարէն դնում են մի տեսակ կլոր գլխարկ,

որ կարած է լինում կապոյտ մահուդից և շատ նմանութիւն ունի պարսկական հին սաղաւարտին: Թուրքը և պարսիկը իր օրում գտակը զլխից չէ հանում, նոյն իսկ քնած ժամանակը: Այդ վատ սովորութիւնն առաջացնում է զլխի կաշու հիւանդութիւններ: Բացի այդ մահմեդականները—ժողովրդի ասած—միշտ «զլխից խեղճ» են լինում, այսինքն՝ զլուխը հեշտութեամբ է մրսում:

Գլուխը սաք պահելու սովորութիւնը շատ հինուց է մընացել: Յոյն պատմաբան Հերոդոտը (450 թւականին Քրիստոսից առաջ) գրում է, թէ Պելուզեան դաշտում, ուր պարսիկները յաղթութիւն էին տարել եգիպտացիների վրայ, եգիպտացիների և պարսիկների ոսկորները հաւաքել էին և երկու առանձին թմբեր կազմել, պարսիկների գանգերը քարին խփելիս, հեշտութեամբ էին փշրում, մինչդեռ եգիպտացիներին աւելի ամուր էին Գանգերի ամբուլթեան զանազանութիւնը Հերոդոտը հետեւալ կերպով է բացատրում. եգիպտացիները սովորութիւն ունէին մանկութենից զլուխ ածիլել և սովրեցնում էին զիմանալ արեգակի ճառագայթներին, իսկ պարսիկները, ընդհակառակը, ծննդեան օրից սկսած զլուխները միշտ փաթաթած էին պահում:

Եւ Պարսիկները մինչև այժմ պահել են այդ սովորութիւնը: Աղբուլաղում չորս մեծ և քաղցրաճուր աղբիւր կան, որոնցից և ստացել է իր անունը: Դիմում եմ դէպի մօտակայ աղբիւրը, ուր կանայք լողացնում էին ուղիղ աղբիւրի տաշտակի մէջ գիփաւերիսով մեռած մի երեխայի: Մեռն աղբիւրի մօտ մանր աղաներ և աղջիկներ հաւաքուած խաղում էին: Երբ ինձ տեսան, վախեցած իսկոյն փախան, սակայն քիչ յետոյ սիրտ առնելով հաւաքուեցան մի տեղ և հետաքրքրութեամբ սկսեցին ինձ դիտել: Իսկ երբ խօսեցի թուրքերէն, նրանք իրար երեսի նայեցին, քրքջացին և նորից սիրտ առնելով, աւելի մօտեցան: Լուռ իրար դիտում էինք:

Երեկոյանից շատերը վախտ էին, մեծ փորով, կեռացած ոտերով: Աղջիկներից շատերը սիւրուն էին, մեծ և սև աչքերով, սպիտակ մորթով, բոլորի մազերը «հինայով» ներկուած էին *), շատերի գէմքերը ոչ-մանկական լրջութիւն էին արտայայտում:

* *

Երեկոյեան օդայում գիւղացիներ էին հաւաքուել ժամանակ անցկացնելու. կար և մի պարսիկ պաշտօնեայ, զեղին կու-

*) Պարսիկները հաւատացած են, թէ «հինան» յտուկութիւն ունի զլխի տաքութիւնը դուրս քաշելու, կաշին ամրացնելու, մազերը կակղացնելու և նոյն իսկ զլխացաւերը դարմանելու:

ճակներով կապույտ համազգեստը հազին, սև երկար զգակին կպցրած «չիր-խուրչուղ» նշանը: Միջին հասակի մի նիհար մարդ էր այդ, մէջքից կորացած, դալուկ դէմքով, խոշոր, մթնած աչքերով: Հարժումները զանգաղ էին, հազիւ էր մի երկու խօսք ուղղում խօսակիցներին:

— «Թրիւհաքի» է, — ականջիս վախապ շուշիցին, գլխով ցոյց տալով պարսիկ պաշտօնեային, — Թրիւհաք (ափիոն) ծխելու սովորութիւն ունի. ծխելու ժամանակն եկել է, դրա համար է այդքան թուլացած:

Եւ իրաւ, քիչ ժամանակից յետոյ պարսիկը կրակ պահանջեց, չոքեց ծնկների վրայ, զրպանից հանեց ափիոնի տուփը և չիրուխը, սա սովորական չիրուխից տարբերուում է միայն զըլ-խով: Ափիոնի չիրուխը կաղմուած է երկու մասից՝ փայտէ խողովակից և կաւէ զլիւից, որ փոքրիկ պուլիկի նման է, ձուլ մեծութեամբ. փայտէ խողովակն ամրացրած է պուլիկի բերանում, իսկ զլխի վրայ մի փոքր ծակ է բացած: Պարսիկը բակլայի մեծութեամբ ափիոնը կակղացրեց կրակի վրայ և կպցրեց ծակի մօտ, վերջրեց ունեւիքով մի մեծ վառուած ածուխ, մօտեցրեց ափիոնին, մէջքից կռացաւ և սկսեց խողովակը ծծել. նրան չէր յաջողուում, ծուխը չէր դալիս, ձեռները դողդողում էին, ուստի չէր կարողանում կրակն ափիոնի մօտ պահել: Բարկութեամբ նորից կրակ սրահանջեց. բերին «մաղալի» մէջ վառուած ածուխներ: Պարսիկը վերսկսեց ծխելու փորձերը, սակայն չէր յաջողուում ափիոնը վառել: Ծխելու ցանկութիւնն այնքան էր սաստկացել նրա մէջ, որ ամբողջ մարմնով դողում էր նա. կարմրած աչքերի խնձորները ասես ահա դուրս կը գան բոյներից. ուռնալները լայնացած, թուրք բերանին ծանր շունչ էր քաշում: Յանկարծ ունեւիքը և չիրուխը նա գետին չըպրտեց և սկսեց երկխայի պէս հեկեկալ... Նորից վերցրեց չիրուխը և ունեւիքը, կրակն ափիոնին մօտեցրեց և, ուրախութիւն, ցանկալի ծուխը բերանն եկաւ: Բաւականութիւնից աչքերը կիսափակեց և կծու ծխի քուլաները սկսեց բերանից և պնչերից դուրս հանել: Նա շարունակում էր ապահովեամբ ծխել, բերանի մի կողմով պարբերաբար ծծելով չիրուխի խողովակից, իսկ միւս կողմով ափիոնի մօտ պահած կրակը փչելով, որ չը հանդչի: Թմրեցնող ծուխը մեղ վրայ էլ ազդեց, բայց այդ պարսիկի փոյթը չէր, նա դրախտի մէջ էր. կիսայինուած էր դռակի վրայ, աչքերը փակած, կիսաբաց չրթունքները ժպտում էին, ամբողջ դէմքն անհուն բաւականութիւն էր ցոյց տալիս: Երկար ժամանակ այդ դրութեան մէջ մնաց: Վերջապէս աշխուժութեամբ նա նստեց տեղը. բոլորովին կերպարանափոխուել էր,

կարծես առաջուայ դանդաղիտ մարդը չը լինէր. աչքերը փայլում էին տենդային կրակով, դէմքը եռանդ էր արտայայտում. նա սկսեց քթի տակին մոմռալ ինչ-որ երգ:

Գիւղացիները զգուանքով էին նայում այդ թրեհաքի պաշտօնեային, սակայն ոչնչով չէին արտայայտում իրենց զգացմունքը, և շարունակում էին անվերջ զրոյցներ:

* *

Հետեւեալ օրը շարունակում ենք մեր ճանապարհը: Գիւղերն այժմ յաճախակի են պատահում. Թօխումդիլ, Սումադիլ, Մէհտար, Զախմախրուլաղ, Զայքեսնդ, Հիւսէյնարար, Դըզզըղա թուրքաբնակ գիւղերը յաջորդում էին մէկը միւսին: Զայքեսնդ գիւղից վերջանում է Ղարադաղը, և սկսւում է Մափախան մհալը: Այստեղ մեր չարվաղարի օղնականը, մի քսան տարեկան տղայ՝ իր վարձն առաջուց ստացած լինելով, յարմար առիթից օգուտ քաղելով՝ թողնում է իր տիրոջը և փախչում իր գիւղը, հետը տանելով չարվաղարից զոռացած տասը կոպէկանոց «զարալա» դանսիկը:

Վերջին գիշերն անցկացրինք Սարանդ թուրքաբնակ գիւղում: Քաղաքի մօտիկութիւնն արդէն զգացւում էր. այստեղ միայն գիշերելու համար ինձնից վերջրին մի բուրլի, մինչդեռ Ղարաբաղում և Ղարադաղում գիւղացիները ձրի էին թողնում իրենց մօտ գիշերելու. ես վճարում էի միայն ուտելիքէնի համար, իսկ չարվաղարը իր ձիերի կերի համար: «Սարանդ» անունը յիշեցրեց մեր հին անաբոյժ գիտնականներին, որոնք հաստատում էին, իբր թէ Մարանդ քաղաքի անունը դուրս է եկած երկու խօսքից, այսինքն՝ «մայր» և «անդ». իբր թէ այդ քաղաքում թաղուած է եղել Նոյի մայրը, ուստի քաղաքին տուել են Մայրանդ կամ Մարանդ անունը: Եթէ այդ ճիշտ է, ուրեմն Սարանդ գիւղի անունը բաղկացած է երկու խօսքից՝ «սար» և «անդ». սակայն այս գիւղի մօտ իսկի սար էլ չը կայ:

Սարանդից սկսած ճանապարհին յաճախ պատահում էինք բազմաթիւ անցորդների. ձի հեծած կանայք չադրաների մէջ փաթաթուած, «ուրբանդ» երեսներին քաշած, սէյիգների և գերվիշների խմբեր, ուղտերի քարվաններ խառնուել են միմեանց: Մեր մօտով անցնելիս՝ ճանապարհորդները մահմեդականի սովորութեան համաձայն նախ բարևում էին իմ ուղեկից մահմեդականներին և յետոյ ինձ:

Այստեղի լեռները բուսականութիւնից բոլորովին դուրի են: Երևում են զոյնըզոյն հողային սարեր, կանաչ, կապոյտ, դեղին, կարմիր, ծիածանի բոլոր ներկերով: Միտս ընկաւ Շատախի մասին ասուածքը:

«Մոկայ սարեր պետ-պետ (մեծ) քարեր,
Շատխու. երկիր բալաջ (դոյնդոյն) սարեր»

Բարձրանում ենք փայտ սարը, որտեղից մեր աչքերի առջև յանկարծակի բացւում է Թաւրիզի տեսարանը: Տները գետնին երկում այգիների միջից, քաղաքը նմանում է մի վիթխարի այգիստանի, որի ծայրը գնում է և հորիզոնում անհետանում:

Պատմական քաղաքի տեսքն ինձ ձգեց պատմական խոհերի մէջ: Արդեօք ձիւտ է, որ Մեհրուժանի սպանութեան առիթով է ծագել այս քաղաքի անունը, որ Թաւրիզ խօսքը «դա» և «վրէժ» խօսքերի ազաւաղումն է: Ձիւտ է, թէ այդ էլ «Մարանդ» անունն բացազրութեան պէս է...

Յանկարծ ձիւ մի թռիչք գործեց դէպի մի կողմ և սկսեց վախեցած փռնչալ: Այդ անսպասելի շարժումից հաղիւհաղ կարողացայ թամրի վրայ նստած մնալ, նայեցի դէպի աջ՝ ձիւ վախոնալու պատճառն իմանալու... և զարմանքից ապշած մընայի: Քարերի կոյտերի միջից, հողային որջերից դուրս էին սողում դէպի մեզ ինչ-որ մարդանման արարածներ զարհուրելի կերպարանքով, կարծես նոր դուրս եկած լինէին դժոխքից: Դըրանք բորստութեամբ հիւանդացածներ են, որոնց պարսից կառավարութիւնը թոյլ չէ տալիս ապրելու քաղաքներում կամ գիւղերում, ուստի այդ թշուառները ստիպուած են լինում բանուկ ճանապարհների մօտ որջեր շինել և սղորմութեամբ ապրել: Յիշեցի Խորենացու գրածը Մեծն Ներսէսի ժամանակների մասին. «... բորոտները հալածւում էին իւրի օրէնքով պիղծ համարուածներ, և ուրուկներին քշում էին, որ նոցա ախար ուրիշներին չը փոխուի. նոցա բնակարաններն անսպասելիքն ու ամայի տեղերն էին, և ծածկոցը—քարերն ու մայրառները. նոքա ոչ ոքից մխիթարութիւն չէին գտնում իրանց թշուառութեան մէջ...»

Անցել են բազմաթիւ դարեր, և վերաբերմունքը դէպի թշուառ հիւանդները նոյնն է մնացել:

Իմ տեսած բորոտների մէջ կային տղամարդիկ և կանայք, ծերեր և երիտասարդներ: Մի քանիսն էին երեաները թնթոնած էին (одутловато). ճակատի բնական խորշերն աւելի խոր ընկած են, ծալքերն աւելի հաստ, նամանաւանդ յօնքերի վերեր և յօնքամիջի մօտ: Յօնքերի մազերը թափուած են, իսկ կաշին իջել է աչքերի վրայ, այնպէս որ աչքերն իրականից փոքր են երևում. քիթը հաստացած է և լայնացած. չրթունքները նոյնպէս հաստացած են, իսկ կղակը քառակուսի ձև ստացած: Ականջները նոյնպէս հաստացած են և բշտիկներով ծածկուած:

Այդպիսի երեսները զարմանալի նմանութիւն ունեն ստիւծի խրոխտ դէմքին:

Միւսներն ընդհակառակը, զարհուրելի կերպարանք ունեն: Սրանց մարմնի կաշին չորացած է և ճաքճքած, տեղ-տեղ խոցերով պատած: Կարկամած ձեռները, որոնց մատերի կէսը մինչև յօդերն ընկած են և բաց խոցեր են երևում, կառկառում են դէպի ձեզ և ողորմութիւն հայցում: Մի քանիսներն արդէն զրկուել են ոտների և ձեռների թաթերից: Կար և մի երիտասարդ կին, որի երեսի վրայ քթի տեղ մի մեծ և խոր ծակ է բացուած, մի աչքը փոս ընկած-փակուած է, իսկ միւս սպիտակած աչքը սևեռել է մեր երեսին, կարծես, մարմարեայ հին արձանի աչք լինի: Բարեբախտաբար այդպիսի խոցաւոր հիւանդները ջաւեր չեն զգում, և երևում էր, որ բոլորովին անատարեր են վերաբերում դէպի իրանց վիճակը:

Ձիւները քչեցինք և հեռացանք այդ զարհուրելի տեղից: Մի քանի ժամից յետոյ արդէն մտնում ենք Թաւրիզի նեղ փողոցների լաբիրինթոսը:

ԲԺ. Ք. ՕՀԱՆԵԱՆ

ԱՌՇԱԼՈՒՍԻՆ *)

Վէպ յունաց կեանքից

Ե. ԲԵՆՍՕՆԻ

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

1

Ոսկեգոյն ծովածոցի եղերքին որպէս մի անկենդան քաղաք՝ լուռ ու մունջ փռուած էր Նաւալիան: Հարաւային այրող արեգակը իր ճառագայթները սփռել էր զլիաւոր փողոցի վերայ, որ ձգուած էր ծովափից մինչև հրապարակը, և միայն տեղ-տեղ երևում էր կապտագոյն սառերի մի նեղ շերտ:

Հրապարակի մի կողմում բարձրանում էր թիւրքական զօրանոցը. այդ մի երկյարկանի, շառագոյն, քարեայ, բաւական մեծ, բայց հեղձուցիչ շինութիւն էր, ճակատի կողմից երկար կամարով զարդարուած: Այստեղ անդաւորուած էին յատկապէս քաղաքը զրաւող երեք վաշտ, որոնք սկսեալ նախանձում էին Պալամբրդեան ամրոցում բնակուող զօրքի մնացած մասին, որովհետև ամրոցը շինուած էր դաշտավայրի մէջ տեղում, հինգհարիւր ոտնաչափ բարձրութիւն ունեցող մի բլրակի վրայ: Զօրանոցների արևմտեան մասում ապրում էին սպաները, իսկ հակառակ կողմում դաճուած էր բանաը, որն ըստ սովորութեան լիքն էր տեղական յոյներով. որոնք բանտարկուած էին այն թիւրք վաշտառուների փողերը չը վճարելուն համար, որոնք քառասուն և յիսուն տոկոսով զրամ էին տալիս նրանց: Զօրանոցների զիմաց խանութների և սրճարանների

*) Թարգմանութիւն ռուսերէնից („Историч. Вѣстн.“ 1898 г.).

չարքն ընդհանուր տեսարանին մի խաղաղ կերպարանք էր տալիս:

Հրապարակի արեւելեան կողմում սկսւում էր մի նեղլիկ փողոց, որը քաղաքի ամբողջ երկարութեամբ անցնելով՝ առաջ էր գնում հին վննետիկեան ամրութիւններէ միջով, որոնք ներքնուղու (տունէլ) նման մի բան էին կազմում: Աջ կողմն ուղղաձիգ բարձրանում էր մի գորշ, բերդանման լեռ, որ արեւակի տակ խանձուած խոտերից զոյնզոյն էր երևում: Այս լեռան ստորոտի մօտ, քաղաքից դուրս, նոճիներէ և նռնիների մէջ պատսպարուել էին երկու թէ երեք սպիտակ ամառանոցներ, իսկ ճանապարհը նրանց մօտից անցնելով՝ դուրս էր գալիս դէպի բաց դաշտավայրը, որտեղ մի կողմից՝ փռուած էին սիմֆոնիկների արտերն ու խաղաղի այգիները, իսկ միւսից—ըսկսւում էր եղեգնով ծածկուած մի ճահիճ և հասնում մինչև ծովածոցի եզերքը: Գարունը շատ չորային էր, և յունիսի այս առաջին օրերին ամբողջ երկիրն արդէն դեղնած, չորացած տեսարան էր ներկայացնում:

Կէսօրուայ տապն աւելի սաստկանում էր հարաւից փըշող սիրօկիօյից (այրող քամի), որ բարակ, սպիտակ փոշով ծածկում էր անցորդներին:

Ճանապարհին, քաղաքից մի մղոնաչափ հեռու, կանգնած էր մի փոքրիկ զինեառան, նրա պատշգամբը դարդարուած էր օլէանդրներով, որոնք ամպհովանու նման մի բան էին կազմել: Մի քանի փայտեայ աթոռներ և ոտքերի վրայ հազիւ-հազ կանգնած մի սեղան անցորդներին հանգստանալու և զինի խըմելու էին հրաւիրում: Բայց ինչպէս երևում էր, հիւրերի թիւն այնքան էլ մեծ չէր լինում, որովհետև զինեւածառը պատի ստուերի տակ նստարանի վրայ պառկել և բերանը լայն բաց արած քնել էր: Մի մեծ, տղեղ շուն պահպանում էր նրա քունը և յուսահատ կերպով ճանձեր որսում:

Ուղիղ զինեառան գէմուղէմը երևում էր մի մաքուր սպիտակացրած տուն, որն ըստ երևոյթին աւելի մեծ յարմարութիւններ ունէր, քան յոյն շինականների սովորական տները: Նրա առաջ տարածուած էր մի չքեղ պարտէզ արծաթափայլ սօսիներով լցուած, իսկ երկու կողմից չրջապատուած էր բաց սրահով, որի փայտեայ սիւների վրայ ծաղկաթիթիթ վարդենիներ էին փաթաթուել: Սրահի ծայրում դրուած էր մի ցած բազմոց, որի վրայ երկու հոգի էին նստած: Նրանք երկուսն էլ լուռ էին: Դրանիցից մէկը քահանայական վերաբերու ունէր հագին:

Տիրող լռութիւնը յանկարծ խանդարեց մի կատու, որը

մլաւելով դուրս պրծաւ սրահի տնկիւնից. կատուի ետեից բարձր-
րաձայն ծիծաղելով վազում էր մի երկայնամազ երիտասարդ:
Նա հազած էր մի սպիտակ քաթանէ կարճ չրջազգեստ և նոյն-
պիսի նեղ անդրաւարտիկ: Նա բորիկ էր և գլխաբաց: Բազմոցի
վրայ նստողներին տեսնելով՝ նա սուսնայ կանգ առնելու վա-
զեց-անցաւ մօտներից՝ բարձր զոռալով.

—Կատուն ուզում էր ձուկ փախցնել: Ա՛յ, ես նրան ցոյց
կը տամ:

Նստողներից մէկը նայեց նրան և ժպտաց:

—Դու կարող ես հիւանդանալ՝ գլխաբաց արեգակի տակ
վազելով: Նստի՛ր այստեղ մեզ հետ: Դու նչ մի քաղաքավա-
րութիւն չ'ունես, Միտսոս: Միթէ չես տեսնում հայր Ան-
դրէասին:

Միտսոսը մօտեցաւ քահանային և ծունր իջաւ նրա առաջ:

—Աստուած օրհնէ քեզ, —սուսց հայր Անդրէասը՝ ձեռքը
նրա գլխին դնելով:

—Դէհ, նստի՛ր, Միտսոս, և պատմի՛ր, թէ ինչ յանցանք է
դործել քո գէմ կատուն, —սուսց հայրը:

Այդ խօսքերի վրայ երիտասարդի դէմքը, որ քահանայի
օրհնութեան ներգործութեան տակ լուրջ արտայայտութիւն էր
ստացել, նորից փայլեց:

—Գարշիկի կատուն մտել էր մառանը, որտեղ ես ձուկն
էի պահել, և ես հազիւ կարողացայ բռնել նրա պոչից. բայց
նա ինձ աչնպէս ճանկոնց, որ ձեռքիցս բաց թողցի: Սակայն
սպասի՛ր... Ես գեո քո ետեից կը հասնեմ և քեզ թիւրքերինման
սարսափելի կը դնեմ:

—Բաւական է, Միտսոս, —պատասխանեց հայրը, —ժամա-
նակ է արդէն մի կողմ թողնելու կատուների ետեից ընկնելը. չէ՞
որ դու այժմ տաննեւթ տարեկան ես և բացի դրանից գիտես,
որ այսօր երեկոյեան մօրեղբայրդ գալու է:

—Նիկողայոս մօրեղբայրը:

—Այն: Գնա, լուսն անոնեղ և ավոտը պի՛ր, իսկ յե-
տոյ ձեռ խաշի՛ր, հաց, պանիր բեր և բո՛ւլ քաղի՛ր:

—Իսկ հայր Անդրէասն էլ պէտք է ուտէ:

—Ի հարկէ: Բայց չը մոռանաս ձաշին կօշիկներիդ հագնել:
Միտսոսը մտաւ սուս:

—Կատարեալ երեխայ է, —նկատեց հայր Անդրէասը:

—Ինձ էլ այդպէս է թւում, —պատասխանեց տանտէրը, —
բայց այ կը տեսնենք, թէ Նիկողայոսն ինչ կ'ասէ: Այնուամե-
նայնիւ Միտսոսն առողջ, ուժեղ աղայ է և կը կարողանայ զաղտ-
նիք պահել:

Քահանան վեր կացաւ տեղից և մի ռխակալ հայեացք գցելով գէպի ամրոցն՝ ասաց.

—Ո՛վ արդարադատ Աստուած, երբ պէտք է արդեօք դու ըստ արժանւոյն հատուցանես թիւրքերին: Գթութիւն ասուած բանը չը գիտեն նրանք, և նրանց էլ չը պէտք է ինայել: Մահ և կորուստ Յունաստանի թշնամիներին: Թող անիծուած լինեն նրանք:

Տասնամէկ տարի դրանից առաջ հայր Անդրէասը հարկադրուած էր Աթէնք գնալ իր նոր վախճանուած կնոջ հողարած ժինը վաճառելու համար, որովհետեւ թիւրքական հարկերի չորհրդիւ հոգն աւելի շատ վնաս՝ քան օգուտ էր բերում: Նա իր հետ վերջրեց նաեւ փոքրիկ, վեց տարեկան դստերը, որի գէմքին նայելով գծուար չէր դուշակել, որ ժամանակին նա մի աննման զեկեցիւհի է գառնալու: Վերադառնալով՝ Աթէնքից ոչ հեռու նրա վրայ յարձակուեց թուրքերի մի աւագակախումբ և նրան արիւնհաղախ թողնելով ճանապարհի միջին՝ խլեց նրա դստերը, հաւանականաբար մի որեւէ հարեմի վաճառելու նպատակով: Մի քանի ժամ խեղճ հայր Անդրէասն անզգայ սլաւկած մնաց, իսկ երբ ուշքի եկաւ, հաղիւ-հազ ետ դարձաւ Աթէնք, որտեղ երկու շաբաթ իզուր որոնեց իր կորած դստերը: Իշխանաւորները չէին ուզում անգամ լսել նրա պանդատը թիւրքերի յափշտակած փողերի և դստեր մասին: Այն ժամանակները թիւրք իշխանաւորները յոյների հետ վարոււմ էին, ինչպէս չների հետ: Անգթութիւնը, աւարատութիւնն ու սրտիժը նրանց ձեռին կառավարութեան միակ զէնքերն էին:

Այն ժամանակից սկսած մի միտք գիշեր-ցերեկ հետամուտ էր լինում հայր Անդրէասին—վրէժ ոչ միայն նրա դստերը յափշտակող թիւրքերից, այլ այդ զեկերի ամբողջ ցեղից: Տասնամէկ տարի նա անխախտ պահպանել էր այդ միտքը և սկզբում լոկ սպառնալի խօսքերով էր արտայայտում. այն, իսկ վերջին ժամանակ արգէն սկսեց մասնակցել ընդհանուր ապստամբութեան կազմակերպութեանը, որը զազմնի, բայց հաստատուն կերպով նախապատրաստուում էր հայրենասէրների յանձնաժողովի ջանքերով:

Հայր Անդրէասը բարձրահասակ, լաւ կազմուածքի տէր մի մարդ էր և արտաքինին նայելով, նա ճիշդ որ, ինչպէս ինքը միշտ հաւատացնում էր, զուտ յունական ծագում ունէր: Նա ծնուած էր հարաւ-արեւմտեան Արգոլիդայում, այս հեռաւոր լեռնոտ երկրում, որը թիւրքերին երբեք չէ յաջողուել հպատակեցնել իրանց: Նրա հայրը մեռաւ սրանից հինգ տարի առաջ,

բայց երբ հայր Անդրէասն Աթէնքից ասանց դատերը վերադարձաւ, ծերունին տանից արտաքսեց նրան.

— Երեխան Աստուծոյ օրհնութիւնն է, ասաց նա. — և հայրը պարտաւոր է աւելի շուտ իր կեանքը տալ, քան զըրկուել Աստուածային օրհնութիւնից: Դու անարգեցիր ինձ՝ իմ թոնիկիս անիծուած թիւրքերին տալով: Ես այլևս չեմ ուզում քեզ տեսնել:

— Բայց ես լինչ կարող էի անել, — պատասխանեց Անդրէասը, — նրանք վեց հոգի էին, իսկ ես մենակ: Ես նրանց զիմացրեցի, որքան կարող էի, և նրանք ինձ կիսամեռ վայր զցեցին ճանապարհի վրայ:

— Ափսոս, որ չեն սպանել քեզ էլ, քո դատերն էլ:

— Ես համաձայն եմ քեզ հետ, բայց չէ որ զրա մէջ ես մեղաւոր չեմ: Միթէ երբէք չը պէտք է ներեալ ինձ:

— Կը ներեմ միայն այն ժամանակ, երբ լսեմ Թէոդորայի մահուան լուրը:

— Ի՞նչպէս թէ Թէոդորայի: Ինչու դու այժմ նրա մահն ես ուզում:

— Որովհետեւ նա նախատինքով կը մեծանայ և կ'ամուսնանայ մի որեւէ անիծուած թիւրքի հետ, իսկ այդպիսի բան մեր ցեղի մէջ զեւ եւ չէ եղած: Հեռացիր և էլ երբէք չը վերադառնաս:

Հինգ տարի նրանք չը տեսնուեցան, բայց վերջապէս ծերունին զգալով, որ իւր վախճանը մօտեցել է, ուղևորուեց Նաւալիա, որտեղ բնակութիւն էր հաստատել հայր Անդրէասը: Վերջինս հօրը տեսնելով՝ ուրախութիւնից համարեալ խելքը թոցրեց:

— Ես եկայ քեզ մօտ, որդի, — ասաց ծերունին, — որովհետեւ ծեր եմ և մենակ ձանձրացայ:

Օրերով ծերունին նստում էր տանը և աչքերը գէպի փոշոտ ճանապարհն ուղղած՝ Թէոդորային սպասում. բայց նա չէր երեւում, և մի երեկոյեան ծերունին սենեակը վերադառնալով հանդիսաւոր կերպով ասաց.

— Ես մեռնում եմ, և այժմ ի զուր շատախօսութիւն անելու ժամանակը չէ: Երբ Թէոդորան կը վերադառնայ, աստ, որ ես նրան շատ էի սիրում և սպասում օրերով: Իսկ եթէ, Անդրէաս, քո ոյժից բարձր կը լինի ներել նրան, գոնէ իմ սիրոյս համար ներիր, չէ որ նա շատ փոքր էր և ոչ մի բանում յանցաւոր չէ: Դու էլ յանցաւոր չեա, այնպէս որ ես ի զուր յարձակուեցի քեզ վրայ: Բայց եթէ ես քեզ սաստիկ չը սիրէի, քեզ վրայ չէի էլ բարկանալ: Միայն յիշիր, Անդրէաս, որ եթէ

հատույժման օրը հասնելիս դու վրէժդ չը լուծես թիւրքերից, այն ժամանակ ես կը յայտնուեմ և հանգստութիւն չեմ տալ քեզ: Վրէժ,—աւելացրեց ծերունին տեղից բարձրանալով,—վրէժ այդ բոլոր անիծուած մոլեռանդներից: Անինայ սպանիր տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին: Մի խնայիր ոչ ոքի: Դու քրիստոնեայ ես, իսկ նրանք անիծուած հեթանոսներ: Վրէժ, վրէժ, վրէժ...

Նա ծանրութեամբ նստեց իր բազկաթոռին: Նրա զլուխը կախուեց, ձեռները թուլացած, ցած ընկան: Մի քանի բոպէ անցած նա մեռաւ վրէժխնդրութիւնը չըթուեցներին, վրէժխնդրութիւնը սրտում:

Այն տխուր օրուանից Անդրէասն սկսեց կրկնապատիկ աւտել թիւրքերին և վրէժխնդրութեան վրայ մտածել: Նա ցանկանում էր միայն մի բան, այն է—անձամբ մասնակցել Յունաստանն անօրէն մահմեդականների մարքելու գործին: Բայց չը նայելով որ վրէժխնդրութեան կրակն այրում էր նրա սիրտը, այնուամենայնիւ նա զսպում էր իրան և համբերութեամբ սպասում, մինչև ընդհանուր ապստամբութեան օրը կը հասնէր: Արդէն մի տարուց աւելի էր, որ հիւսիսային Յունաստանում երկու գաղտնի յանձնաժողով իրանց ծածուկ գործակալների միջոցով փողեր հաւաքելով և ամեն կերպ հայրենասիրական կրակը բորբոքելով, միասին գործում էին: Այժմ էլ երկար սպասելու կարիք չը կար. թշնամիներին շրջապատող ցանցն արագութեամբ ձգւում էր, և շուտով պէտք է հասնէր ազատութեան մեծ օրը:

Բայց դառնանք Միտսոսին: Նա շտապեց կատարել հօր հրամանը—կրակ արաւ, ջուրը տաքացրեց և կողովից ութ ձու վերցնելով՝ եփելու դրաւ, իսկ ինքը գնաց բալ քաղելու:

Անցեալ տարուայ ընթացքում Կոստանդինը, Միտսոսի հայրը, երիտասարդի հետ հասարակ աշխատաւորի նման մշակում էր իր հողաբաժինը. երկու տարի գրանից առաջ Արդուլ-Ահմէդ անուհով թիւրք փաշային այգտեղից անցնելիս դրաւ եւ նաւալիայի կլիման, և նա իր համար մի տուն շինեց ծովածոցի եղերքին, Կոստանդինի հողի վրայ: Նա խոստացաւ մեծ զին տալ զրա համար, և Կոստանդինը համաձայնուեց զիջել իւր հողը, լաւ գիտնալով՝ որ հակառակ դէպքում փաշան զօռով կը խլէր այն: Ի հարկէ նա մինչև օրս էլ ոչ մի գրօջ չէր ստացել, և անուանի թուրքի տունը ծակում էր նրա աչքերն աւելի ևս այն պատճառով՝ որ իր հին խաղողի այգու տեղն էր շինուած:

Արդուլ-Ահմէդն Արգոսի նահանգապետն էր, և օգուտ քաղելով այն բանից, որ Նաւալիան շատ հեռու չէր իւր պաշտօ-

նաստեղից, նա իւր հարեմով ընտկութիւն հաստատեց այնտեղ: Ամառային տաք երեկոններին կարելի էր տեսնել, թէ ինչպէս այդ հարեմի կանայք նայում էին իրանց պարտէզը ծովածոցից բաժանող պատի վրայից: Ինքն Արզուլը մի հաստափոր, միջահասակ, ծոյլ և սակաւախօս թիւրք էր: Իր սլարաքը Կոստանդինին չը վճարելու պատճառը կարելի էր յիշատել որքան որ նրա անճշտութեանը, նոյնքան էլ յոյներին ոչինչ չը վճարելու թիւրքական սովորութեան:

Կոստանդինը մի քանի անգամ յիշեցրել էր նրան իր պարտքը, լսայց յետոյ ձեռ վերցրեց: Նա պատկանում էր երկրագործների այն բարձր դասակարգին, որոնք իրանք հողի սեփական տէրերն էին, և ոչ միայն յատկապէս իրենց ձեռքերով էին մըշակում այն, այլև վարձկան մշակների միջոցով: Այդ տեսակ մարդիկ այն ժամանակ յունաց երկրի աղն էին համարւում: Իր բոլոր հայրենակիցների նման նա աշխատասէր և խնայող էր, լսայց ներկայումս իւր խաղողի այգուց զրկուելով և պարտաւորւած լինելով ահապին հարկեր վճարել, նա հարկաւոր համարեց այլևս մշակներ չը վարձել և ինքն անձամբ որդու հետ մշակում էր իւր հողը: Նրանք անխօս աշխատում էին իւրանց ձեռքում մնացած հողաբաժնի վրայ, նոր այլևս տնկեցին և խաղողը հաւաքելով՝ զինի էին պատրաստում: Մինչև անգամ ազատ ժամանակ նրանք փողով օգնում էին հարեմներին նրանց այգիներում:

Բայց չը նայելով դրան, Կոստանդինն զգում էր իւր վիճակի փոփոխութիւնը: Փոխանակ վարձկան մշակների վրայ հսկելու և կարգադրութիւններ անելու, նա ստիպուած էր անձամբ աշխատել, այն էլ ոչ միայն իւր սեփական, այլև ուրիշների հողի վրայ: Իննոյն ժամանակ նա զգում էր իւր սովորութեան բոլոր անարդարութիւնը, որովհետև ինքը ոչ մի բանում յանցաւոր չէր: Բացի Արզուլի անբարեխիղճ վարմունքը նրան ճշնշում էին նաև մշտապէս աւելացող սոււրքերն ու հարկերը: Դրանից կէս տարի առաջ նա հարկադրուած էր վաճառել իւր լաւ ձին, որովհետև թիւրքերը մի նոր հարկ էլ դրին ձիերի վրայ, և այժմ ունէր միայն մի փոքրիկ վատ ձի, մի հին տուն և մի մակոյկ: Այնուամենայնիւ նա ամեն ինչ համբերութեամբ տանում էր և մինչև անգամ իւր սառնարիւնութեամբ զարմացընում հարեմներին սրճարանում պատահելիս: Ինչպէս նրանք լինթլինթում և ցած ձայնով անիծում էին թիւրքերին, Կոստանդինը լուռ նստում և հանդարտ ժպտում էր: Մեր պատմութեան սկզբից երկու օր առաջ հարեմներից մէկն ուղղակի հարցրեց նրան.

—Լսիր, Կոստանդին, դու մեզ բոլորիցս էլ, բայց հասած աղջիկ ունեցողներին, աւելի շատ զրկանքներ եւ կրել։ Ինչո՞ւ դու միշտ լուռ ես և ժպտում ես։ Միթէ քո գործերը լաւ են գնում։

Ինչպէս երևում էր այդ հարցումն առաջուց էր պատրաստուած, որովհետեւ երկու ուրիշ յոյներ էլ մօտեցան Կոստանդինին և անհամբերութեամբ նրա պատասխանին էին սպասում։

Նա հանդարտ զուրս հանեց չիբուխը բերանից և սառնասրբութեամբ պատասխանեց.

—Ո՛չ, իմ գործերը վատ են գնում. բայց եւ կարող եմ լեզուս պահել։ Միայն ձեզ մի բան կ'ասեմ—Նիկողայոս Վիտալիսը երեք օրից յետոյ կը գայ։

—Է՛հ, դրանից ի՞նչ։

—Նիկողայոսը խորհուրդ կը տայ ձեզ ինձ նման լեզուներդ պահել, իսկ զուցէ և ուրիշ բան էլ ասէ։ Է՛հ, տուն գնալու ժամանակ է։ Բարի՛ գիշեր, բարեկամներ։

Այժմ էլ, երբ հայր Անդրէասը բարձր նշուխտ էր թիւրքերին, Կոստանդինն ասաց ժպտալով.

—Ներքի, հայր Անդրէաս, բայց Նիկողայոսը չէ սիրում, երբ շատախօսութիւն են անում։ Դու նրան ճանաչում ես, նա ո՛չ մի աւելորդ խօսք չի ասիլ։

—Քո խօսքերը և՛ ճշմարիտ են, և՛ չէ, —պատասխանեց քահանան. —Նիկողայոսը բարեխիղճ և սակաւախօս մարդ է, բայց ես երգուել եմ իւրաքանչիւր օր երեք անգամ նշովել թիւրքերին—լուսաբացին, կէսօրին և արեւակը մայր մտնելիս։ Ինձ համար միևնոյն է, թէ ինչ կ'ասէ Նիկողայոսը, բայց ես սրբութեամբ պէտք է կատարեմ երգումս։

—Ահա Միտսոսն ուսերը սեղմելով գալիս է. դու գոնէ նրա մօտ քեզ զսպիր։ Միտսոս, ճաշը պատրաստ է։

—Ճաշը պատրաստ է, —պատասխանեց երիտասարդը—միայն ես չեմ կարող միւս կօշիկս դանել, իսկ դու էլ թոյլ չես տալիս առանց կօշիկների ճաշել։

—Դէհ, ուրեմն փնտոիր։

—Ես ամեն տեղ նայեցի, բայց չը կայ ու չը կայ. իսկ եթէ զիտենաս, հայրիկ, թէ ինչպէս քաղցած եմ ես։

Բայց Կոստանդինը չը զիջեց։

—Ինչպէս ուզում ես, բայց առաջ կօշիկդ գտիր, յետոյ արի ճաշելու, —ասաց նա։ —Դէհ, հայր Անդրէաս, գնանք։

Եւ նրանք սեղան նստեցին, իսկ խեղճ Միտսոսն առանց կօշիկի և առանց ճաշի մնաց։

II

Մի ժամ յետոյ Միտսոսը իւր միւս կօշիկը գտնելուց և ճաշելուց յետոյ հանդիստ քնած էր սրահում: Նախընթաց գիշերուայ մեծ մասը նա ձկնորսութեամբ էր անցկացրել, իսկ որովհետեւ հունձն էլ վերջացրել էր, այդ պատճառով էլ ուրիշ կարևոր գործ չ'ունէր, բայց արեգակը այգուց դուրս գնալուց յետոյ խաղողի վազերը ջրելը, իսկ այս բանը ժամը չորսից չուտ չէր լինում: Նա քնած էր, ինչպէս հայրն ասում էր, ճիշտ շան նման, որովհետեւ պտուկէլ էր կծկուած, և նրա քունն այնքան թեթիւ էր, որ ամենափոքր շշուկից աչքերը բաց էր ա-
նում:

Միտսոսը յունական սովորական տիպի մի յաղթանդամ երիտասարդ էր, գանգուր, սև մազերով, որոնք ընկած էին ուսերի վրայ, նմանապէս սև, ուղիղ յոնքերով և նոյն գոյնի խոշոր աչքերով: Նրա քիթը կարճ էր և հաստ, իսկ բերանի գեղեցիկ գծերը երևան էին հանում հոգեկան տրամադրութեան բոլոր ամենափոքր ստուերները: Նրա գէմքին ու ձևունքին բացի արեգակից, քամուց ու անձրեից, ուրիշ ոչ մի փափկացնող իւր չէր գիտած, և այդ պատճառով թուլ-կարմիր գոյն ունէին նրանք, և աչքերի ու մազերի ասակ աւելի ևս մութն էր երևում: Նրա ձևունքն ու սանրը, որոնցից նա կօշիկները հանել էր, զարմանալի կերպով մաքուր էին, և այս մաքրութիւնը յոյն շինականի բնորոշ յատկութիւնն է կազմում:

Երկու ժամ քնելուց յետոյ Միտսոսը զարթնեց շնորհիւ այն բանի, որ արեգակը սրահի անկիւնից ճառագայթն ուղղակի նրա երեսին էր ձգել: Սկզբում նա չուռ եկաւ գէպի պատը, բայց մի րոպէ անցած վեր թռաւ և ծուլութեամբ ձգուեց: Յետոյ գնաց տան ետևի քարէ ջրհորի մօտ և գլուխն ընկղմեց թարմ ջրի մէջ: Իսկ երբ քունը բոլորովին անցաւ, Միտսոսը նայեց մեծ սօսուն և գնաց աշխատելու:

Փոքրիկ առուակը, որ հոսում էր պարտիզի միջով և թափուում ծովածոցը, կէս մղոն տարածութեամբ քարէ կամուրջով էր ծածկուած, որի տակից ջուրը կարելի էր տանել գէպի չորս կողմը փորուած վազերը:

Ամենից առաջ Միտսոսը վազերի շուրջը դանուած աւազաններից դուրս հանեց բոլոր հաւաքուած կեղտոտութիւնները և յետոյ բաց թողեց ջուրը, որ արագութեամբ ներս վազեց: Համոզուելով, որ ջուրն ամեն կողմ էլ տարածուել է, նա հողով

ծածկեց քարէ կամորջի անցքը, և արագաժող առուակը նորից իւր ճանապարհը բռնեց: Վերջապէս վաղերին մօտենալով Միտսոսն սկսեց փորփրել նրանց շուրջը, որ ջուրը կարողանայ ողողել երկարատեւ երաշտից չորացած բոլոր արմատները:

Թէ և արեգակի ճառագայթներն ուղիղ չէին ընկնում երկրի վրայ, բայց և այնպէս շատ շուրջ էր, որովհետեւ սիրօկիօն աւելի սաստկացել էր և այրում էր, կարծես հրաբորբոք վառարանից լինէր փչում: Վաղերի մոյլ-կանաչագոյն տերեւների քամու կողմը դարձած երեւները ծածկուել էին բարակ, սպիտակ քողով, որ փչում էր հունձից յետոյ մերկացած դաշտերից: Ժամանակ առ ժամանակ Միտսոսն ընդհատում էր իր գործը և ձեռքով քրքրտինքը սրբում ճակատից, իսկ յետոյ նորից կիսաձայն գիւղական երգեր երգելով շարունակում էր աշխատել: Նա համարեաւ արդէն վերջացրել էր գործը, երբ նկատեց մօտեցող հօրը:

— Ի՞նչ է, Միտսոս, ասաց Կոստանդինը, — դու այսօր մի՞նակ ես աշխատում: Ես գործով Նաւալիս էի գնացել: Բոլոր վաղերը լաւ ջրել ես:

— Ո՛չ, դեռ երեքը մնում են:

— Դու գնա՛, հանդստացիր, ևս քո տեղը կը վերջացնեմ:

Միտսոսն ուրախութեամբ բանը վայր պցեց գետին:

— Դժուար թէ գժոխքում էլ այսպէս շոգ լինի: Խեղճ Նիկողայոս մօրեղբայրս մինչև դաշտավայրի միջով այստեղ հասնելը բոլորովին կ'այրուի:

— Նա իհարկէ՛ լուրարան կը պահանջէ, և դու պարտաւորուած կը լինես ջրհորից ջուր բերելու:

— Այդ ոչինչ, — նկատեց Միտսոսը, և գետնին քսուելով՝ սկսեց նայել, թէ ինչպէս է աշխատում հայրը:

— Ի՛նչ, ահա վերջացրի, — կէս ժամ անցած ասաց Կոստանդինը, — դու այս գիշեր էլ ձուկ որսալու պէտք է գնաս: Քամին ինչ-որ սաստիկ է:

— Գուցէ արեւ մայր մանելուց յետոյ դադարի: Յամենայն դէպս ես երեկ երկու օրուայ համար բաւական ձուկ որսացի, ջուրը դրի և տարայ սառցատուն: Ելածով եմ, որ չի փչանայ:

Նրանք միասին տուն գնացին: Կոստանդինը տեսնելով որ դրան առաջ երեք ջորի են կանգնած, քայլերն արագացրեց:

— Երեկ Նիկողայոսը եկել է, — ասաց նա, — երբէք նա իրեն սպասեցնել չէ տալիս: Դէհ, գնանք, Միտսոս:

Ամբողջ սրահն արկղներով ու կապոյններով լցուած էր, իսկ սենեակում մի ցածլիկ աթոռի վրայ նստած էր Նիկողայոսը:

— Հապա՛, Կոստանդին, — ասաց նա վեր կենալով, — աստ տեսնեմ, ինչպէս ես: Իսկ դու, Միտսոս, մեծանում ես ու մեծա-

նուսմ էթէ հօրդ հասակին հասնես, ես քեզ հարիւր պիտասա՞ր^{*)} կը տամ: Է՛հ, Կոստանդին, ինչպիսի անիծուած եղանակ է այսօր: Ես ուղղակի չը գիտէի, թէ քամուց ու փոշուց սւր թագնուում: Միտսնս, տեղն է արգեօք այն լողարանը, որ մենք միասին չինեցինք տախտակներին: Զորեպանները կ'օգնեն քեզ ջրով լցնել այն, իսկ եթէ փոքր ինչ ծակուած էլ է, այդ ոչինչ: Դու կուտարեալ քաջ տղամարդ ես, — աւելացրեց նա՝ երիտասարդի ուսը շոյելով, — որքան կարելի է, չմտ ջուր բեր ինձ համար, թոյլ տուր մի տասն րոպէ լողանամ, իսկ հագնուելիս կը խօսենք քեզ հետ:

Միտսոսը դուրս գնաց սենեակից, իսկ Կոստանդինը նըրան դառնալով՝ հարցրեց.

— Հապա, ինչ կասես դու:

— Միտսոսն ընտիր տղայ է. — պատասխանեց Նիկողայոսը, — միայն կարելի է նրան հաւատ ընծայել:

— Թիւրքն էլ այդ բանի մէջ չի զղջալ:

— Է՛հ, այդ աւելորդ է: Իսկ երկչոտութեան կողմից ինչպէս է:

— Երկիւղ ասած բանը չը գիտէ ինչ է:

— Այդ իզուր: Երկիւղի զգացմունքը չը փորձած, քաջ լինել չէ կարելի: Է՛հ, մենք դեռ այդ կը տեսնենք:

Նիկողայոսն էլ Կոստանդինի նման ալբանացու տարազով էր հագնուած. նրա հագին կար մի կարմիր, ասեղնադործած բաց բաձկոնակ, շապիկ, կարճ չրջաղզկատ և նեղ, սպիտակ անդրափարտիկ, ներքեից կապած: Նա բարձրահասակ էր, նիհար, և գէմքին նայելով կարելի էր ասել, թէ քառասուն կամ ցիսուն տարեկան է: Բայց խկապէս նա վաթսուսին մօտ էր: Մաքուր ածիլուած և շատ դժգոյն լինելով, նա ըստ երեւոյթին մաքուր օդի երես չէր տեսնում, բայց նրա թարմ կաշուին նայելով՝ այդ երթագորութիւնը չէր կարելի անել: Նրա մեծ, մոյգ-մոխրագոյն աչքերը կիսով չափ ծածկուած էին խիտ սև յօնքերով: Քիթը բարակ էր, համարեա արծուային, նուրբ ունեցներով, որոնք միշտ չարժուում և աղնուատոհմ նժոյգի նըման ծծում էին օդը: Նրա բարակ չրթունքները կարծես անապատականի լինէին, իսկ խիտ և երկար մազերը հազիւ երևան էին հանում քունքերի սպիտակ ալիքները: Գլուխը հպարտ և ուղիղ կանգնած էր ուժեղ ուսերի վրայ, իսկ պարանոցը, թէպէտ քիչ երկար, բայց բոլորովին ուղիղ էր: Իր այդ բարձր հասակով և արտասովոր նիհարութեամբ նա հսկայ էր երևում:

*) Դուրուշ:

—Ես Կորնթոսից եմ գալիս և շատրան ունեւմ քեզ պատմելու, — ապայ Նիկողայոսը: — Վերջապէս հայրենասէրների յանձնաժողովին ամբողջ Մորէան ինձ յանձնեց: Ինձ իրաւութիւն տրուած հարկաւոր գէտքերում գործադրել ֆոնդերը *) և նշան տալ թիւքերի գէտ պատերազմն սկսելուն: Աստ խնդրեմ, այստեղ արդեօք կան այնպիսի մարդիկ, որոնց վրայ կարելի լինի յոյս գնել, թէ սրանք բոլորը ջորեպաններ ու շատախօսներ են:

— ձիւտ ես ասում: — սրանք բոլորը ջորեպաններից էլ վատ են և միայն շատախօսութիւն անել գիտեն:

— Է՛հ, ոչինչ, զրանց էլ կարելի է գործի մէջ խառնել, բայց արդեօք ով կարող է առաջնորդ լինել: Այստեղ կարծեմ մի քահանայ կար, Անդրէաս սնունդով: Ես կը ցանկանայի տեսնել նրան: Յիշում եմ, որ նա շատ էր խօսում, բայց այդ ոչինչ, նրան կարելի է զսպել:

— Նա երդում է տուել օրական երեք անգամ նզովել թիւքքերին և սրբութեամբ կատարում է իր երգումը:

— Է՛հ, զրանով թիւքերին ոչինչ չի անիլ: Աւելի լաւ կ'անէր, եթէ օրհնէր նրանց, այդպիսով գոնէ կարելի կը լինէր նրանց խաբել: Բայց միեւնոյն է: Ա՛, Միտսոն, լոպարանր պատրաստ է: Ներքի, Կոստանդին, բոլորովին չեմ կարող համբերել, երբ զգում եմ, որ կեղտոտուած եմ: Միտսոն, կէս ժամ յետոյ ինձ մօտ արի և այն ժամանակ քո մասին մի որևէ բան կը պատմես ինձ:

— Բայց ես ոչինչ չ'ունեմ պատմելու:

— Այդ շատ լաւ է, նշանակում է, ամեն ինչ բարեկաջող զրութեան մէջ է: Ա՛խ, հա՛, Կոստանդին, ես գինի եմ բերել, բայց Միտսոնին հրամայիր, որ ջրհորը կախէ այն: Իրան յարգը ճանաչող մարդը տաք գինի չի խմիլ:

— Միտսոն աչքերը Նիկողայոսից չէր հեռացնում. երբ նա գուրս գնաց սենեակից, երիտասարդը ցած ձայնով ապայ հօրը.

— Գործի ժամանակ ձեռներս շատ կեղտոտուել են և ես վախճնում եմ, թէ մի գուցէ Նիկողայոս մօրեղբայրը կը նկատէ այդ:

— Գուցէ և նկատեց, նա ամեն բան տեսնում է. ուրեմն նրա մօտ գնալուց առաջ ձեռներդ մաքրիր:

Միտսոսը չափազանց սիրում էր Նիկողայոս մօրեղբորը, և նրա աչքում բոլոր տեսած մարդկանցից նա ամենալաւն էր: Նիկողայոսը շատ անգամ մեծ նաւերով ծովի վրայ ճանապարհորդութիւններ էր արել և տեսել արտասահմանի երկրները: Մի

*) Հիմնական զբոսաշրջութիւն:

անդամ, մի քանի տարի առաջ, նա ֆրանսերէն խօսեց մի խոր-
տակուած նաւի նաւաստիներէ հետ, որոնց վոթորիկը ավին էր
գուրս պցել, այն ինչ նրանց շրջանում այդ լեզուին ոչ որ ծա-
նօթ էր, մինչև անգամ եւ՝ քաղաքագլուխը, որը նաւաստիներէ
անծանօթ լեզուն լսելով հաւատացնում էր, թէ դա թռչունի
լեզու է։ Նիկողայոսն անգաղար խորհրդաւոր ճանապարհոր-
դութիւններ էր կատարում, որոնցից վերագրւում էր միշտ
անսպասելի կերպով, նրա ձայնը չափազանց քաղցր էր, թեկը
երկար ու ջլոտ, և նա յայտնի էր որպէս հմուտ հրացանածիզ
և համարեա ամենագէտ։ Նրան ծանօթ էին բոլոր թռչունների
ու բոյսերի անունները, իսկ երբ մի անգամ Միասոսը ծանր
հիւանդացաւ, նա մի ինչ որ՝ անծանօթ բոյսի տերեւներ հաւա-
քեց և պատրաստեց մի զեղ, որից մանուկը միւս օրն իսկ ա-
ռողջացաւ։ Բայց ամենից աւելի Միասոսին գուր էին գալիս
այն պատմութիւնները, որ անում էր Նիկողայոսը զանազան
երկրներում իր բոլոր տեսածների մասին։

Ձեռները լուանալով՝ երիտասարդը շտապեց Նիկողայոսի
սենեակը և նրան արգէն կիսահանդուած դաւաւ կեղտոտ սպիտակե-
ղէնը թափուած էր յատակին, և նա ցոյց տալով այդ՝ ասաց.

— Ես գոնէ չորս օր — կը մնամ այստեղ, խնդրում եմ,
Միասոս, կարգադրիր, որ այդ բոլորը լուանան։ Աշխարհիս երե-
սին ամենակարևոր բանը մաքրութիւնն է։

— Իսկ հայր Անդրէասն ասում է, որ ամենից կարևորն
է — սիրել Ասածուն և ատել սատանային, այսինքն թիւրքերին։

— Ի հարկէ, նրա ասածը ճշմարիտ է, բայց ես էլ չեմ
սխալւում։ Դէհ, Միասոս, նստիր պատուհանի մօտ և պատմիր,
թէ ինչ էիր անում այն օրուանից, երբ մենք բաժանուեցինք։

— Հունձը վերջանալուց յետոյ ես վաղերին եմ նայում և
համարեա ամեն զիշեր գնում եմ ձուկ որսալու։

— Լաւ։ Վաղը մենք միասին կը գնանք ձկնորսութեան,
իսկ այսօր ես չափ բան ունեմ հօրդ հետ խօսելու։

— Որքան ուրախ կը լինեմ քեզ հետ մակոյկով ման գալ,
և գու ինձ նոր-նոր պատմութիւններ կ'անես։

— Բայց բոլորովին ուրիշ տեսակ։ Ինձ չափ հետաքրքիր
է իմանալ, թէ նրանք քեզ ինչպէս գուր կը դան։ Քանի՞ տա-
րեկան ես։

— Նոյեմբերին տասներկներ տարիս կը լրանայ, և իմ ընչաքէն
արգէն գուրս է գալիս։

— Այո, աղաւթազը երեսում է։ Բայց քո ինչին է պէտք
ընչաքէն։

— Բոլոր աղամարդիկ էլ ընչաքէն ունեն։

—Իսկ դու էլ ուզում ես տղամարդ գառնալ: Յիշիր ուրեմն, որ ոչ թէ ընչաչքն է պատանուն մարդ վարձնում, այլ քաջութիւնն ու առաքինութիւնը: Քանի զեռ այս սենեակից դուրս չենք եկել, ես քեզ պէտք է ասեմ, որ եթէ մի որեւէ թիւրք քեզ հարցնելու լինի իմ մասին, թէ որտեղ եմ կամ ուր եմ գընում, դու միշտ պատասխանիր — «չը գիտեմ, ես նրան մի տարի է չեմ տեսել»:

—Այո, ես այդպէս էլ կ'ասեմ միշտ:

—Իսկ եթէ դու ուրիշ կերպ պատասխանես թիւրքերին և մասնեա ինձ, այն ժամանակ ես կարող եմ կեանքից զրկուել: Խօսք տուր ինձ, որ դու երբէք այդ լանը չես անիլ:

—Խոստանում եմ:

—Իսկ եթէ սպառնան սպանել քեզ:

—Էհ, զբանից ինչ, չէ՞ որ ես խոստացայ:

Նիկողայոսը ձեռքը երիտասարդի ուսին դրաւ և աչքերը պսպղացնելով ասաց.

—Փնօք Աստուծոյ: Ես գտայ նրան, ով որ ինձ հարկաւոր էր:

Գիշերը սիրօկիօն դադարեց, ցօղ դրաւ, և հետեւեալ առաւօտ վատ եղանակից յետոյ ամբողջ աշխարհը ժպտադէմ արթնացաւ:

Համարեա լուսադիմից սկսած Միտսոնն անդադար սուրճ էր պատրաստում, որովհետեւ ամբողջ շրջակայքի անուանի յոյները Նիկողայոսի գալը լսելով՝ այցելութեան եկան, և նրանցից իւրաքանչիւրին նա պարտաւորուած մի լաժակ թիւրքական սուրճ էր առաջարկում: Սրահում նստած, ծխաքարչը բերանից առանց հանելու, նա, ինչպէս երկում էր, հրահանգներ էր տալիս իւր այցելուներին:

Ամենաառաջին այցելողներից մէկն էլ հայր Անդրէասն էր, որին Նիկողայոսն առանձին յարգանքով վերաբերուեց, իսկ այցելութիւնից յետոյ նրան ճանապարհ դրաւ մինչեւ պարտիզի ետին դռնակը, որ բացւում էր դէպի դաշտը, և Միտսոսը, որ ջրհորի մօտ բաժակներն էր լուանում, լսեց հայր Անդրէասին հրաժեշտ տալու ժամանակ նրա ասած խօսքերը.

—Որ գլխաւորն է—լսիր: Յետոյ քո խորխտ ձայնը մեզ հարկաւոր է, իսկ այժմ ամեն մի աւելորդ խօսք կարող է բոլորը փչացնել: Ա՛յ, դու ոչինչ չես նկատում, այնինչ ես գիտեմ, որ մեզ ականջ են դնում: Է՛հ, Միտսոս, այստեղ արի:

Երիտասարդը սաստիկ կարմրած մօտեցաւ նրան:

—Դու անարդար ես վերաբերւում դէպի ինձ, Նիկողայոս մօրեղբայր, ես ձեզ ականջ չէի դնում, բայց չէի կարող չը լը-

սել քո խօսքերը, քանի որ դու այդքան մօտիկ բարձր խօսում էիր, թէն թիկերը ծածկում էին ինձ:

— Բաւական է, հոգիս, ես մտադիր էլ չէի գատապարտել քեզ, — պատասխանեց Նիկողայոսը. — միայն ուզում էի ցոյց տալ հայր Անդրէասին, թէ որքան անզգոյշ բան է շատախօսութիւն անելը: Դէհ, այժմ դնաս բարով, հայր Անդրէաս: Ահա տար այս իմ լուման Աստծուն, յաջողութեամբ այստեղ հասնելու համար:

Նիկողայոսը կատարեց իր խոստումը, և հէնց որ արեգակը մայր մտաւ, Միտսոսի հետ ճանապարհ ընկաւ դէպի մակոյկը: Միտսոսը տանում էր ջահերով լիքը մի պարկ, ձկների համար մի կողով և երկու սրածայր կարթ, իսկ Նիկողայոսը ցանցն ուսին գնում էր նրա կտիկը: Նրանք որոշել էին որսը կարթերով սկսել, իսկ երբ լուսինը դուրս գար, այն ժամանակ անցնել ծովածոցի միւս եզերքը, որտեղ ջուրը ծանծաղ էր, և այնտեղ ցանցը դործի դնել: Բայց Նիկողայոսը ցանցն առած՝ մակոյկը մտաւ, իսկ Միտսոսին թողեց կարթով մենակ աշխատելու:

Երիտասարդը հանեց իր քաթանէ անդրավարտիկն ու կօշիկները, չափիկը դօսկի շուրջն ամրացրեց, պարկը գցեց ուսին և վառած ջահը ձախ ձեռքն առնելով, իսկ կարթն — աջ՝ մինչև ծնկները մտաւ ջուրը: Նա կրակը մօտեցրեց ջրի մակերևոյթին, որ ձուկը կարողանար տեսնել այն, իսկ ունելիքը պատրաստ պահել էր, որ ձուկը երեւալիս չը վրիպէր:

Սա մի այնպիսի գեղեցիկ տեսարան էր, որ Բեմբրանտը սիրով կը ձևակերպէր քաթանի վրայ: Լուսինը դեռևս չէր բարձրացել, բայց երկինքը պայծառ և աստղալից էր, իսկ ծովածոցի երեսին փոքրիկ կոհակներ էին խաղում, որոնք կորչում էին հակառակ ափի ստուերի մէջ: Ջահի թոյլ լոյսի տակ հագիւ կարելի էր նշմարել մակոյկի գծագրութիւնը, որտեղ Նիկողայոսը ցանցն էր պատրաստում, իսկ տիրող խաւարի մէջ լուսաւորուած երևում էին Միտսոսի դեռահաս կերպարանքը և նրան շրջապատող ջրի մի փոքրիկ տարածութիւն: Ժամանակ առ ժամանակ նա արապութեամբ իջեցնում էր կարթը և մի ակընթարթում գուրս հանում ծայրին մի որևէ ձուկ, որի վրայից ջուրը կաթիլ-կաթիլ թափւում էր ներքև: Ծառ քիչ անգամ էր նա վրիպում և այն ժամանակ ժպիտն երեսին դատարկ կարթը ցոյց էր տալիս Նիկողայոսին:

Անցաւ կէս ժամ. ցուրտը սաստկացաւ, և արդէն ձուկ չէր երևում ջրի մէջ, այդ պատճառով Միտսոսը ետ դարձաւ. դէպի մակոյկը, ցատկեց նրա մէջ, առաջատար բարձրացրեց և մակոյկը լողաց ծովածոցի մոայլ մակերևոյթի վրայ: Նիկողայոսը նըստեց զեկի մօտ, իսկ Միտսոսը տեղաւորուեց նրանից ոչ հեռու:

—Հ'ը, ինչ է, մօրեղբւո՛ր,—ասաց երիտասարդը,—մենք քսան ձուկ ունենք: Կարծում եմ, որ իբրև կէս ժամուայ աշխատանք քիչ չէ դա: Մակոյկն ուղղի՛ր գէպի այն տան կողմը, որի պատուհանները փայլում են եղերքին:

—Լաւ, բայց չէ՞ որ դա շատ հեռու է: Մի ժամից շուտ մենք չենք հասնիլ:

—Է՛հ, ոչինչ, դու քո նոր պատմութիւնները կ'անես ինձ:

—Ո՛չ, այդ պատմութիւններից ամեն մէկը շատ երկար է, և մենք աւելի լաւ է վերադարձին կը դադարենք գրանցով, որովհետև քամու հակառակ աւելի երկար կը տե՛ն ճանապարհը:

Մի ժամից աւելի լողում էին նրանք, համարեա լուսթիւնն առանց ընդհատելու: Քամին աւելի ևս սաստկացաւ, և լեռների գագաթներին Տրիպօլիսի ուղղութեամբ ժամանակ առ ժամանակ փայլում էր կայծակը: Այն տան մէջ, որ ցոյց էր տուել Միտսոսը, լոյսը հանդաւ, բայց հրուանդանը, որի վրայ նա կանգնած էր, պարզ աչքի էր ընկնում մթութեան մէջ:

—Դէ՛հ, Միտսոս, այժմ ձգենք ցանցը,—ասաց Նիկողայոսը, երբ նրանք մօտեցան ափին.—կարելի է այս հրուանդանին մօտենալ:

—Այո, այնտեղ խոր է:

Մի քանի րոպէ անցած մակոյկը կանգ առաւ, և Միտսոսը մի ապառաժի կապեց այն, իսկ յետոյ Նիկողայոսի օգնութեամբ ցանցը դուրս քաշեց ափը, որովհետև նրանք պէտք է որսային հրուանդանի միւս կողմը, որտեղ աւելի շատ ձուկ կար: Մակոյկից դուրս գալով, Նիկողայոսը հաղաւ Կոստանդինի երկար կօշիկները, իսկ Միտսոսը իր սովորութեան համեմատ իրանը հանեց: Յանցը քսանհինգ կարգ *) երկարութիւն ունէր. Միտսոսը նրա մի ծայրից բռնելով՝ առաջ գնաց ջրի միջով, իսկ երբ ցանցը բոլորովին ձգուեց, Նիկողայոսն էլ հետեւեց նրան: Կարճ միջոցում նրանք ցանցն ամրացրին հոսանքի լայնութեամբ և սկսեցին ձկան սպասել: Լուսինն արդէն բարձրացել էր, և նրա լոյսով հեշտութեամբ կարելի էր նկատել արծաթափայլ լեզուակները, որոնք մէկը միւսի հետից խճճւում էին ցանցի օղակների մէջ:

Անցաւ մէկուկէս ժամ, բայց որսն այնքան էլ յաջող չէր, և Միտսոսն առաջարկեց գնալ աւելի առաջ, որտեղ մանր ձուկ շատ կար: Բայց այնտեղ շատ խոր էր, և Միտսոսը բոլորովին մերկացաւ: Այսանդ նրանց բազոր բանեց կարճ միջոցում նրանք շատ ձուկ որսացին:

*) Անգլիական չափ է=3 ստնաչափի:

—Այժմ հարկաւոր է շուտով ավեր դուրս գալ,—բայց պահանջեց Միտսոսը.—որովհետեւ ձուկն այնքան շատ է, որ կարող են կտրատել օղակներն ու փախչել:

Իրաւ. որ, միքանի քայլ հաղիւ էին արել, երբ յանկարծ յանցը պատուռեց, և լուսնի լոյսի տակ ահազին բազմութեամբ արծաթագոյն թեփուկներ փայլեցին:

—Անիծուած թիւրքեր,—բայց պահանջեց Միտսոսը,—բոլորն էլ դուրս պրծան:

—Սպասիր,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—հարկաւոր է յանցը ձգել, դուցէ մի քիչ մնացել է:

—Ո՛չ,—ասաց Միտսոսը.—եթէ նրանք փախչեն, բոլորը միասին կը փախչեն:

Ճիշտ այդպէս էլ դուրս եկաւ—ցանցի խորքում մնացել էին միայն երկու թէ երեք ձկնիկ, որոնց չ'արժէր վերնել:

—Է՛հ, այժմ բաւական չէ՞ մօրեղբայր,—ասաց պատանին.—մենք որսի բոլոր ամենալաւ տնդերն էլ եղանք:

Նիկողայոսը համաձայնուեց, և մինչդեռ Միտսոսը հազընուում էր, նա յանցը ծակեց, և ապա երկուսն էլ վերադարձան զէպի մակոյկը:

III

Մինչ այս մինչ այն քամին սաստկացաւ և ուղիղ նրանց դէմ էր փչում, այնպէս որ հարկ եղաւ մակոյկը քամուն հակառակ տանել:

—Դէ՛հ, այժմ պատմութիւններդ սկսելու ժամանակն է, մօրեղբայր,—ասաց Միտսոսը՝ առաջատուն ամրացնելով:

—Լա՛ւ, պատասխանեց Նիկողայոսը,— և այժմ կը պատմեմ քեզ ինձ հետ պատահած ստույգ անցքը: Մինչև օրս ևս քեզ ևրեխայական հէքիաթներ էի պատմում, իսկ այժմ հասակաւորներին վայել պատմութիւններ անելու ժամանակը հասել է: Այն բոլորը, ինչ որ պատմելու եմ քեզ, պատահել է քսան տարի առաջ, երբ դու դեռ ծնուած չէիր, իսկ ևս աւագակ էի:

—Դո՛ւ, Նիկողայոս մօրեղբայր, աւագակ,—զարմացած բացազանչեց Միտսոսը:

—Այո՛, ևս այն ժամանակ աւագակ էի—փախստական, օրինազանց, կլեֆտ *), ինչ ուզում ևս, հաշւիր: Իմ գլուխը գնահատուած էր, և ևս բացի լեռնային կիրճերից ուրիշ բը-

*) Այսպէս էին անուանում նոր-թունաստնում աւագակների գլխաւորները, ընդհանրապէս զօրքերի առաջնորդները:

նակարան, ապաստան չ'ունէի: Բայց սրանից վատ կեանք էլ կայ, եթէ, օրինակ, թիւրքերի ձեռն ընկնես: Ես աւազակ դարձայ այն գիշերը, երբ իմ կինը վախճանուեց: Մենք այն ժամանակ ապրում էինք Արկադիայի Դեմիցանա գիւղում. իսկ թէ ինչպէս պատահեց կնոջս մահը, դու յետոյ կիմանաս: Աւազակ դառնալով, ես գիշեր-ցերեկ թափառում էի լեռների մէջ և թիւրքերի սպասում, որոնց որսում էի, ինչպէս վայրենի գաղանի: Երկու թէ երեք ամիս յետոյ ինձ հետ միացան ինձ նման մի քանի աքսորուածներ էլ: Այն ժամանակ մեր գործն ընդարձակուեց: Մենք բռնում էինք թիւրքերին, իսկ երբ հարուստներ էին ընկնում ձեռներս, այն ժամանակ նրանց համար մեծ վրկանք էինք վերցնում, սակայն երբէք ձեռք չէինք տալիս յոյներին և թէ յոյն և թէ թուրք կանանց:—Մենք մեր գործն յաջողութեամբ էինք առաջ տանում, և մեզանից ոչ մէկը չ'ընկաւ թիւրքերի ձեռքը. իսկ եւ մէկը-միւսը վիրաւորուում էր, այն ժամանակ մենք ինքներս քրիստոնէաբար համբուրուելով նրա հետ—այն աշխարհն էինք ուղարկում, որ մահմէդականների նախատինքին չ'ենթարկուի:

Նիկողայոսը լռեց, բայց մի քանի րոպէ յետոյ շարունակեց ժպտալով.

—Երբէք ես չեմ մոռանալ, եթէ ինչպէս մենք գերի վերցըրինք Մահմէդ բէյին. սա մի հաստ, դեր, կանացի քնքոյշ դէմքով դե էր: Մեր ձեռն ընկնելով՝ նա ազատուեալ, գոռում էր անդադար, չը նայելով որ ես նրան ասում էի, թէ մենք նրան երկու օր միայն կը պահենք, մինչև ազգականները կամ բարեկամները վրկանք ուղարկեն: Ես սրտանց ծիծաղում էի նրա երկիւղի վրայ և մինչև այժմ էլ այդ բանը մտաբերելիս՝ ժպտիտս զսպել չեմ կարող: Սակայն աւազակային կեանքը միշտ էլ ուրախ է անցնում, այլ չատ անդամ ստիպուած ես լինում օրերով անհաց և անջուր մնալ: Մեծ մասամբ մենք Արկադիայի հիւսիսային կողմումն էինք թափառում. բայց մի անգամ, ամառը ես այնաղթելի ցանկութիւն զգացի հայրենիք վերադառնալ: Ընկերներս համաձայնեցին ինձ հետ գալ, և մենք ճանապարհ ընկանք գէպի Դեմիցանա: Ցանկութիւն չ'ունենալով նրանց վտանգի ենթարկել, ես մենակ մտայ գիւղ: Ճանապարհին ինձ մի քանի ծանօթ յոյներ պատահեցին, բայց ես նշաններով խնդրեցի, որ ինձ չ'մատնեն, իսկ թիւրքական տեղապահ զօրքը փոխուել էր, և վէնուորներից ոչ ոք ինձ չէր ճանաչում: Իմ տանը մօտենալով ես տեսայ, որ նրա պատուհաններն ու դռները հանուած էին, և լոցի, որ այդ բանն արել էին թիւրքերն այն պատճառով, որ ինձ իմ բնակարանում չէին գտել:

Շէմքին նստած էր իմ ծերունի հայրը, որի տարիքն արդէն ութսունից անց էր, և անպիտակցաբար շարժում էր մի տիկնիկ, որը ժամանակով դրտերս էր պատկանում: Ես չր համբերեցի, վազեցի նրա մօտ, համբոյրներով ծածկեցի նրան և բացապանչեցի. «մի՞թէ, հայր, դու ինձ չես ճանաչիլ»: Բայց նա ոչինչ չը պատասխանեց, մի տեսակ տարօրինակ կերպով նայեց ինձ և շարունակեց շարժել տիկնիկը: Ես իմ հայրենի գիւղում մնայի մի ժամի չափ և այնտեղից հեռանալուց առաջ մի երգում տուի, որն իրագործելու դու ինձ կարող ես այժմ օգնել, Միտսոս:

— Իսկ ինչո՞ւմ էր կայանում այդ երգումը, և ի՞նչպէս կարող եմ ես օգնել քեզ իրագործելու այն:

— Իր ժամանակին կ'իմանաս այդ, իսկ այժմ կը բացատրեմ քեզ, թէ ես ինչո՞ւ աւաղակ դարձայ: Դու իմ կնոջս երբէք չես տեսել, շատ պարզ է, որովհետեւ նա քո ծնունդուցդ առաջ վախճանուեց: Նա շատ լաւ և շարժական գեղեցիկ կին էր, իսկ նրա դուստրը, Հեղինէն, եթէ կենդանի մնար, բոլորովին նրա նման կը լինէր: Բայց դժբաղդաբար Դեմիյանա եկաւ տեղապահ գործի մի նոր մեծաւոր: Այդ սպան մի շատ դուրեկան մարդ էր և մեծ ուշադրութիւն էր դարձնում ինձ վրայ, որովհետեւ ես այն ժամանակ գիւղի տանուտէրն էի: Նա շատ անգամ մեզ մօտ ձաշի էր գալիս, և ես երբեմն այցելում էի նրան, բայց Կատարինէին այդ մարդը դուր չէր գալիս, և նա շատ քիչ էր խօսում նրա հետ: Սպայի գալուց երկու շաբթից աւելի անցել էր, երբ ես հարկադրուած էի գնալ Անգրիսենա գիւղը, որտեղ ես հող ունէի և պէտք է մասնակցէի տանուտիրոջ ընտրութեանը: Բայց ճանապարհին մի ծանօթ գիւղացի պատահեց, որն ինձ ասաց, թէ ընտրութիւնը յետաձգուած է: Ես ի հարկէ վերադարձայ տուն, բայց Դեմիյանա հասայ երկօրեան շատ ուշ: Իմ տան պատուհանները լուսաւորուած չէին, և ներս մտնելով, ոչ կնոջս գտայ այնտեղ, ոչ երկխայիս: Ես մի քիչ սպասեցի, կարծելով, թէ նա ծանօթներից մէկի մօտ կը լինի: Բայց ժամանակն անցնում էր, իսկ կինս չէր վերադառնում: Այն ժամանակ ես չըջեցի բոլոր բարեկամներին տըները, բայց ոչ մի տեղ չը գտայ նրան: Վերջապէս զիմեցի ըսպայի մօտ, հարցնելու համար, թէ արդեօք նա մերոնց չէ տեսել: Նրա դուռը փակած էր, բայց վերին յարկի պատուհանից լոյս էր երևում: Դրանը գիւղ չէի մօտեցած, երբ յանկարծ աւանջիս մի կնոջ լայ ու կոծի ձայն զիպաւ: Սիրտս թնդաց և ես լցրի ինձանից միշտ անբաժան տարճանակա՝ Մի հարուածով դուռը խորտակեցի և ինձ գտայ մութ սենեակում, որտեղից տանդուիւր դէպի վեր էր տանում: Ես վազեցի այն կողմը,

բայց այդ իսկ բոլորին ինձ մօտ վազեց իմ փոքրիկ Հեղինէն, որն այն ժամանակ եօթը տարեկան էր, «հայրիկ, հայրիկ» կանչելով: Դեռ նա ինձ չէր մօտեցել, երբ սանդուխի գլխին երևաց սպան և ատրճանակ արձակեց: Գնդակն ինձ չը դիպաւ, այլ սպանեց դատերս: Ես կայծահանը քաշեցի, և նա մեռած փռուեց գետնին: Այդ իսկ միջոցին կամացուկ ինձ մօտեցաւ Կատարինէն և ասաց. «Դու ուշացար... ինձ միայն մի բանում... նա ձեռներիցս խլեց իմ երկիւղ ատրճանակը. և արձակեց դէպի իր գլուխը: Ես սարսափից դեռ խելքս գլուխս չէի հաւաքել, երբ ինձ վրայ յարձակուեցին ատրճանակի ձայնից զարթնած երկու գինուոր: Ես նրանց մի կողմը հրեցի և պատուհանից դուրս թռայ: Ո՛վ ողորմած Աստուած: Ո՛վ սուրբ Աստուածածին և սուրբ Նիկողայոս, օգնեցէք ինձ կատարել երգումս...»

— Ես գիտեմ քո երգումը, — բացականչեց Միտսոսը, — դու երգուել ես ջարդել մեր երկրի բոլոր թիւրքերին: Ես էլ վաղը կը գնամ և միևնոյն երգումը կը տամ: Եւ թող բոլոր սրբերն ու սատանաները օգնեն ինձ իրապօրժելու այն իսկ դու, մօրեղբայր, սովորեցրու ինձ միայն, թէ ինչ պէտք է անեմ:

— Ի հարկէ: Բայց այժմ բաւական է:

Այդ միջոցին մակոյկն անցնում էր Աբդուլ-Ահմէդի տան պարտիզի մօտով:

— Այս ինչ է: Նոր տուն, — հարցրեց Նիկողայոսը:

— Այո, սա խող Ահմէդի բնակարանն է:

— Ի՞նչ պատճառով նա միւս թիւրքերից աւելի խող է:

— Այն պատճառով, որ նա մեզանից խլեց մեր խաղողի այգին և թէպէտ խոստացաւ վճարել դրա համար, բայց մինչև օրս մի պիտասոր էլ չէ տուել: Տես, մօրեղբայր, պատշգամբի վրայ երկու կին կայ:

Իբրաւ, երկու կին արմունկներին թինկ շտուած կանգնել էին: Այդ բոլորին մի ինչ որ աղամարդ, երեւի ներքինի, մօտեցաւ և խփեց նրանցից մէկին:

— Ինչո՞ւ ես խփում ինձ, — արտասուախառն արտասանեց կինը:

Նիկողայոսը ցնցուեց և բացազանչեց զարմացած.

— Դու խեցի՞ր, Միտսոս, նա յունարէն էր խօսում:

— Է՛հ, դրանից ինչ:

— Ի՞նչպէս թէ ինչ: Նա որտեղից դիտէ յունարէն:

— Այո, ճիշտ ես ասում: Զարմանալի՜ է այդ:

IV

Հետեւեալ երկու օրը Նիկողայոսը Միտսոսին զանազան վարժութիւններ էր անել տալիս: Նա իր հետ տարաւ նրան: Լեռներում, Նաւալիայի ետեւը, Եպիտաւրոսի ուղղութեամբ, բազմաթիւ նապաստակներ ու եղջերուներ էին գտնուում: Երկրորդ օրուայ երեկոյեան նրանք վերադարձան տուն, բաւականաչափ որս բերելով իրենց հետ—կոստանդինի ձիու քամակից երկու եղջերու և միքանի նապաստակ էին կախուած, և Միտսոսը, որը եղջերուներից մէկին ինքն էր սպանել, աւելի շուտ քաջքնում, քան թէ բերում էր նրան:

—Էհ, Միտսոս, ես զոհ եմ քեզանից,—ասաց Նիկողայոսը,—եթէ դու դիտես դարան մտնել և յանկարծակի յարձակուել եղջերուի վրայ, նշանակում է միենոյնը կարող ես անել և՛ մարդու հետ, որն իսկապէս ամենայիմար կենդանին է աշխարհիս երեսին: Իսկ մարդ որսալու կամ, որ աւելի վատ է, քեզ վրայ ուրիշի յարձակում գործելու ժամանակ՝ զլխաւոր բանն է—աննկատելի կերպով մօտենալ և թագնուել: Երկու օրից յետոյ ես կը գնամ, բայց քեզ կը թողնեմ հրացանս:

—Մի՞թէ, մօրեղբայր, —բացազանչեց Միտսոսը՝ ուրախութիւնից իրան կորցրած:

—Այո, միայն սա խաղալիք չէ, և ես հրացանը զուարճութեան համար չեմ տալիս քեզ: Իւրաքանչիւր օր դու դրանով որսի գնա, բայց եղջերուի հետ վարուիւր այնպէս, որպէս թէ նա մարդ է, և քեզ թող ամօթ լինի, եթէ նա երբ և իցէ խուսափէ քո հարուածից: Նմանապէս և իւրաքանչիւր գիշեր ձուկ որսա, միայն ոչ թէ բաւականութեան համար, այլ աշխատիր մակոյկ և առադաստ կառավարելու մէջ վարժեցնել ձեռքդ:

—Նաւալիայում ինձանից լաւ ոչ ոք չի կարող մակոյկ կառավարել, —հպարտութեամբ բացազանչեց Միտսոսը:

—Բայց չէ որ Նաւալիան մի փոքրիկ քաղաք է, իսկ դու այդ կողմից պէտք է բոլորին դերադանցես: Լաւ ուսումնասիրիւր քամու բոլոր փոփոխութիւնները, ուշադրութիւն դարձրո՛ւ, թէ օրուայ կամ գիշերուայ ո՞ր ժամանակին այդ փոփոխութիւններն աւելի յաճախ են պատահում: Ուսումնասիրիւր նաև ծովածոցի արտաքին ափերը իրենց բոլոր խորշերով ու հրուանդաններով:

—Այդ մասին անհանգիստ մի լինիր: Ես հօրդ հետ խօսել եմ և ամեն ինչ կարգի կը դրուի: Յետոյ, երեկոները տանը մի նստիւր, այլ այցելիւր սրճարաններն ու թուղթ կամ նարդի խա-

դն. բայց ոչ թէ քս զուարճութեան համար, այլ ականջդ սուր պահիր, չր մոռանաս այն ամենը, ինչ որ կը խօսեն քեզ մօտ թիւրքերի մասին: Երբ ես վերադառնամ, դու ինձ այն ժամանակ կ'ասես այն բարի յոյների անունները, որոնք հայրենիքի համար ամեն բանի պատրաստ կը լինեն: Իսկ զլիաւորը,—մի մոռանար, որ պէտք է ասես, թէ մի կամ երկու տարի է՝ ինձ չես տեսել:

—Միայն երանի թէ դու այդքան չ'ուշանայիր,—ծիծաղելով նկատեց Միտսոսը:

—Ո՞վ գիտէ: Դու այժմ բոլորովին հասած քաջ տղամարդ ես... Է՛հ, մենք այդ բոլորի մասին վերադառնալուցս յետոյ կը խօսենք: Զիտ սանձն ինձ անւր: Դու, կարծեմ, չատ յոգնեցիր:

—Ո՛չ թէ յոգնեցի, այլ քաղցած եմ:

—Ես էլ քաղցած եմ, բայց սովորել եմ քաղցածութեան և յոգնածութեան: Համբերիր, դու էլ կը վարժուես դրանց: Բայց բաւական է այսօր: Շտապենք: Ժամանակ է մեզ հանգստանալու:

Հետեւեալ օրը Նիկողայոսը ճանապարհ ընկաւ Նաւալիա և իր հետ վերցրեց Միտսոսին, որին հրամայել էր աւելի մաքուր հագնուել:

Նրանք ուղղակի դնային քաղաքազլիի մօտ, որը մեծ յարգանքով ընդունեց Նիկողայոսին և կնոջը հրամայեց սուրճ բերել: Յետոյ նա հետաքրքրութեամբ նայեց Միտսոսին, և այս վերջինիս այնպէս թւաց, թէ նրանք միմեանց աչքով արին:

—Ուրեմն սա քո կորիւնն է,—հարցրեց քաղաքազլուիսը, որի անունը Դիմիտրիոս էր,—ի՞նչ է, սկսել է ատամները կըծրտացնել:

—Ի՛նչպէս չէ, նա միայն որսի է սպասում,—պատասխանեց Նիկողայոսը և աւելացրեց.—բայց գիտե՞ս ինչ, սիրելի Դիմիտրիոս, ես վաղը կը գնամ, և իմ բաղակայութեան ժամանակ, խնդրում եմ, լեզուդ պահիր: Ես այստեղ, ինչ որ հարկաւոր է, արի և կը ցանկանայի, որ դուք լուռ սպասէք նշանին: Ա՛յ, Աթէնքում այդ յիմար շատախօսութիւնը շատ չարիքների պատճառ է դարձել: Այնտեղի հայրենասէրները շատ մարդիկ և փող էին հաւաքել, բայց սրան-նրան ասել են: Ի սէր Աստուծոյ, միևնոյնը դուք էլ այստեղ մի անէք: Երբ խօսելու ժամանակը գայ, ձեր բոլորի տեղ հայր Անդրէասը կը խօսէ: Որպիսի մեծ բաւականութեամբ ես իմ կեանքից հինգ տարի կը տայի, միայն թէ նրա լեզուի նման լեզու ունենայի:

—Դու սրա համար կեանքիդ հետեւեալ հինգ տարին կը տայիր,—նորից հարցրեց Դիմիտրիոսը ժպտալով:

—Ոչ, այդ հինգ տարին եւ երկնային արքայութեան հինգ հազար տարիներէ հետ չեմ փոխիլ է՛, Դիմիտրիոս, հատիկ ունենա՛

—Սե՞, թիւքերի՛ համար:

— Իհարկէ:

—Ջրաղացներն այժմ էլ պատրաստում են դրանից, — ասաց Դիմիտրիոսը, աչքի տակից Միտսոնն նայելով:

Երիտասարդը ոչինչ չը հասկացաւ այդ խօսքերից, և Նիկողայոսը հարկաւոր համարեց միայն ասել.

—Դու յետոյ կ'իմանաս, թէ այդ ինչ հատիկ է, որից փառաւոր հայեր պէտք է պատրաստենք: Իսկ այժմ մոռացիր, ինչ որ լսեցիր մեզանից: Ի՞նչ է, Դիմիտրիոս, ինձ համար մարդիկ պատրաստել ես:

—Այո՛, Հարկաւոր է այսօր նրանց քեզ մօտ ուղարկել:

—Ո՛չ, Միտսոսն ինձ մինչև Նաւալիա կ'ուղեկցէ, իսկ նրանց զու վաղը երեկոյեան կ'ուղարկես: Նրանց համար աւելի ապահով է թիւքական հպուստը հալներ:

Այս խօսքերից յետոյ նա վեր կացաւ:

—Ո՞ւր ես շտապում: Արադ խմիր:

—Ոչ, չնորհակալ եմ Դու գիտես, որ ես չեմ խմում:

Հետեւեալ օրը, արեւ մայր մտնելու ժամանակ Նիկողայոսը ճանապարհ ընկաւ, սրովհետեւ այն ժամանակները յոյների համար աւելի ապահով էր գիշերները ճանապարհորդել: Թիւքքերն սկսել էին կասկածել, թէ մի ինչ որ ազգային շարժում է պատրաստում, և յաճախ լեռնային անցքերում ղինուորները բռնում էին. խաղաղ ճանապարհորդներին և հարց ու փորձի ենթարկում: Իսկապէս ռամիկների մեծամասնութիւնը տեղեակ չէր գործողութեան այն նախագծին, որ կազմել էին պարսպըլուխները, և այդ պատճառով թիւքքերի ձեռն ընկած յոյները նրանց ոչինչ չէին կարող ասել այդ մասին. բայց թիւքքերն այդ բանը վերագրում էին նրանց յամառութեանը, և շատ անգամ գործը գնդակով կամ կախաղանով էր վերջանում: Բայց սովորաբար թիւքքերն այնքան ծոյլ և անհոգի էին, որ գիշերները քնում էին և ճանապարհների վրայ չէին հսկում, նմանապէս և՛ տեղապահ զօքերի թիւք չէին աւելացնում: Այդ պատճառով Նիկողայոսը մի այնպիսի երկիր ուղևորուելով, որտեղ առանձնապէս մեծ անբաւականութիւն էր տիրում, բարւօք համարեց ճանապարհորդել գիշերները, իսկ ցերեկները գիւղերում անցկացնել:

Նա և Միտսոսը ձիերով ճանապարհ ընկան դէպի Կորնթոս: Ճանապարհը դնում էր Արգոսի միջով, բայց նրանք անցան այդ քաղաքի մօտից և դարձան դէպի աջ, գետի ուղղութեամբ: Ե-

րեկոյեան մօտաւորապէս ժամը տասին, լուսնի լոյսով նրանք տեսան Փակտիայի սպիտակ տները: Բայց այստեղ էլ նրանք թեքուեցին մեծ ճանապարհից թիւրք զօրքերի ուշադրութիւնից խոյս տալու համար: Հին Մոկէնքի պարսպների մօտից անցնելիս Նիկողայոսը ձին կանգնեցրեց և ցոյց տալով քաղաքը, ասաց Միտսոսին:

—Այստեղ, ասում են, յունաց թագաւորներ են թաղուած, և գուցէ մինչև քո մօրուքդ դուրս գալը Յունաստանում դարձեալ թագաւորներ լինեն:

Միկէնքից լեռնային մի նեղ շաւղով նրանք դուրս եկան Կորնթոսից դէպի Արգոս տանող ճանապարհը. բայց հէնց որ ոտք դրին այդ ճանապարհի վրայ, ձիերն ականջները սրեցին և դողդոջային ամբողջ մարմնով:

—Ի՞նչ պատահեց սրանց,—բացազանչեց Միտսոսը վայր դատկելով:

Սակայն նա ինքն էլ դողաց, երբ հարեան ծառի վրայ մի կախուած մարդու զիակ տեսաւ: Նիկողայոսի վրայ այդ տեսարանը խիստ ազդեցութիւն չը գործեց և նա հանգարտ՝ ձիուց իջնելով, դրպանից դանակը հանեց ու կտրեց այն պարանը, որից մարդը կախուած էր:

—Մենք ուշացել ենք,—ասաց նա,—սա արդէն մեռած է:

Յանկարծ այդ քաջարի, սառնարիւն մարդը, որը ոչ մի բանից չէր վախենում և համարձակ դիմաւորում էր ամեն տեսակ վտանգի, դառնապէս հեկեկաց:

—Դու սրան ճանաչո՞ւմ էիր, Նիկողայոս մօրեղբայր,—հարցրեց Միտսոսը մինչև սրտի խորքն զգացուած:

—Ո՛չ, բայց սա յոյն ազգից է, որին հրէշ-թիւրքերը ամեն կերպ ճնշում են և վարւում նրանց հետ, ինչպէս չների հետ: Միտսոս, երգութիւն, որ երբէք չես մոռանալ այս տեսարանը: Նրանք այս մարդուն սպանել են լոկ այն պատճառով, որ նա յոյն է, և եթէ քեզ էլ մի որեւէ առանձնացած տեղ բռնեն, դարձեալ նոյնը կ'անեն: Դու լսել ես, թէ նրանք ինչպէս են սպանել Կաղանտօնին ու նրա եղբօրը: Նրանք վայտէ մուրձերով սարսափելի թակել են այդ խեղճերին և, որպէսզի երկար ապրեն, զլուխներին ձեռք չեն տուել, բայց Գէորգը, որ մի առողջ երիտասարդ էր, ջարդուած ձեռներով ու ոտներով բարձր ծաղրելիս է եղել իր դահիճներին:

—Բաւական է, բաւական է: Գնանք այստեղից, ես այլևս չեմ կարող նայել այդ զարհուրելի դիակին:

—Ո՛չ, նայիր,—չարունակեց Նիկողայոսը վայրենի կատաղութեամբ.—նայիր և երգութիւն Աստուծոյ անունով, որ դու նը-

րանց հետ հաշիւդ վերջացնելիս չես խնայիլ ոչ ծերունու, ոչ կնոջ, ոչ երեխայի...

Միտասուր հնազանդուեց և արիաբար կախուածին նայելով, արտասանեց պահանջուած երդումը:

— Իսկ այժմ բռնիր սրա ոտներից, որ տանենք, թաղենք:

Բայց նախ նա մի կտոր կտրեց դժբաղդի հագստից և ուսիցը հոտող արիւնով նրա վրայ «վրէժ» բառը գրելուց յետոյ կապեց այն պարանին, որից քիչ առաջ կախուած էր յոյնը: Յետոյ նա Միտասուր օգնութեամբ դիակը տարաւ թփերի մէջ և, նրա վրայ մի քանի մեծ քար ձգելով, ծակեց այն: Երբ որ ամեն ինչ վերջացաւ, Նիկողայոսը բաց արաւ դռնիւր և հանդիսաւոր կերպով արտասանեց.

— Ողորմած Աստուած, ներիր սրա բոլոր մեղքերը և կըրկնապատիկ պատժիր սրան սպանողներին. Արդարադատ Աստուած, հնարաւորութիւն տուր ինձ Քո անունով անվերջ և անդադրում սպանել քրիստոնէութեան թշնամիներին:

Նրանք վերադարձան ձիերի մօտ, բայց նրանցից մէկը փախել էր և Նիկողայոսը պնդեց, որ Միտասուր նստի մնացած ձիու վրայ, որովհետեւ նա ստիպուած պէտք է լինէր ոտքով վերադառնալ տուն, իսկ ինքը դնաց նրա կողքով: Նրանք անխօս շարունակում էին ճանապարհը և մի ժամ յետոյ հասան Նէմէայի և Կորնթոսի ճանապարհների կտրուածքին:

— Այստեղ մենք կը բաժանուենք,— ասաց Նիկողայոսը.

ևս այժմ կարող եմ անվտանգ շարունակել ճանապարհս, իսկ քեզ էլ ժամանակ է տուն վերադառնալու: Բայց տես, շտապիր— գիշերները կարճ են: Դէհ, մնաս բարով, միտդ պահիր, որ չատ բան կարող է քեզանից կախուած լինել: Ես վաղուց հետեւում էի քո զարգանալուն և խոստովանում եմ, որ դու գերազանցեցիր իմ սպասածից: Ո՛չ մի բանից մի վախենար, հաւատած միայն հօրդ և ինձ, իսկ միւսներին կասկածով վերաբերուիր: Պահպանիր դու քեզ— դու հարկաւոր ես ինձ և մեր սուրբ գործին: Ես կը վերադառնամ մի կամ կէս տարի յետոյ, դուցէ՛ և՛ վաղը կամ երբէք: Եթէ ես չեմ լինիլ, այն ժամանակ հայրդ կ'սսէ, թէ ինչ պէտք է անես: Մնաս բարով, Միտաս:

Նա համբուրեց երիտասարդի թշերը և ձիու վրայ ցատկելով, առաջ արշաւեց:

Հինգ րոպէ անցած Նիկողայոսը հասաւ այն գիւղը, ուր նա հրամայել էր Դիմիտրիոսին, երեք մարդ ուղարկել: Նրանք յոյներ էին— մէկը ծառայ, իսկ միւս երկուսը աղգային շարժման տեղական պարագլուխները: Բոլորը թիւրքական հագուս-

տով էին, և ծառան Նիկողայոսին էլ նոյնպիսի շորերը տուաւ, որ նա շտապով հագաւ:

— Զիւս սանձը քաշիր, իսկ ես ոտքով կերթամ:

Այդ իսկ միջոցին Միտսոսն արագութեամբ առաջ էր գլնում Սրգոսի ճանապարհով: Նա վատ տրամադրութեան մէջ էր, և սիրան անսխորթութեամբ լցւում էր, մտածելով թէ պէտք է անցնէ այն ծառի մօտից, որի վրայ տեսել էր կախուածին, բայց արիարար իր յուզմունքը յաղթահարելով՝ նա համարձակ ոտք գրաւ նեղ շաւղի վրայ և վճռական քայլերով դիմեց դէպի զարհուրելի տեղը: Սակայն մի քիչ ժամանակ անցած, նա իր ետեից շտապ քայլերի ձայն լսեց: Միտսոսը վազեց դէպի թփերը հալածողներից թաղչելու համար և ցախերի ետեւ պահուելով՝ սպասեց, թէ ինչ պէտք է լինի:

Մի քանի րոպէից յետոյ շաւղի վրայ երկու մարդ երևային, և Միտսոսը ճանաչեց, որ գրանք թիւրքեր են: Նրանք մի ինչ որ բանի մասին ցած խօսում էին և կարծես մէկ խօսք անելով՝ մի թիւրք վազեց հակառակ կողմը, Միտսոսի կարծիքով՝ իրան որոնելու նպատակով:

Տեսնելով, որ միայն մի թշնամի մնաց, Միտսոսը մտաբերեց Նիկողայոսի խօսքերը և սկսեց կամայուկ, կատուի նման՝ սողալ դէպի թիւրքը: Բայց յանկարծ չոր ձղները խշշացին նրա ոտքերի տակ, և իսկոյն շաւղի վրայ կանգնած թիւրքը բարձր ձայնով իր ընկերոջն օգնութեան կանչեց: Լսելով որ իր ետեից վազում են, Միտսոսն սկսեց շտապով փախչել և բնազդմամբ ձեռքը դէպի դօտիլը տարաւ: Դանաիլը դուրս քաշելու համար, բայց որքան մեծ եղաւ: Նրա զարմանքը, երբ իր գէնքն այնտեղ չը գտաւ: Դա շատ տարօրինակ էր, որովհետեւ նա տանից երբէք առանց դանակի դուրս չէր գալիս, բայց այժմ ժամանակ չէր այդ մասին մտածելու, այլ հարկաւոր էր ազատուելու մի միջոց գտնել:

Նա քայլերն արագացրեց, բայց ինչոր արժատների դիպչելով՝ վայր ընկաւ: Կեանքի մէջ առաջին անգամ երկիւղը տիրեց նրան:

Հէնց այդ րոպէին թիւրքեր յարձակուեցին նրա վրայ և ձեռներն ու ոտները կապելով՝ տարան այն ծառի մօտ, որի վրայ նա քիչ առաջ տեսել էր կախուած յոյնին:

Այնտեղ արդէն նստած էր մի երրորդ թիւրք էլ և սառնասրտութեամբ ծխում էր: Ընկերներին տեսնելով՝ նա թիւրքերէն մի ինչոր բան ասաց, որը Միտսոսը չը հասկացաւ:

Մի րոպէ յետոյ լռնող թիւրքերից մէկն ասաց յռնարէն:

— Ասան մեզ, թէ որտեղ է Նիկողայոս Վիգալիսը և մենք քեզ կ'արձակենք:

Միտսոսը ոչինչ չը պատասխանեց:

— Մենք գիտենք, թէ դու նվ ես: Դու Միտսոս կոչոնէսն ես—նաւալիւսի Կոստանդինի որդին և Նիկողայոսի քեռորդին:

— Այդ ճիշտ է,—պատասխանեց Միտսոսը, զլուխը բարձրացնելով,—բայց մի տարուց աւելի է, որ ես Նիկողայոս մօրեղբօրս չեմ տեսել:

— Դատարկ լին է,—ասաց թիւրքը ծիծաղելով,—քեզ երեկ նրա հետ են տեսել Նաւալիւսյում: Ասան մեզ, թէ նա որտեղ է և մի բուռ պիտտը կը ստանաս:

Միտսոսն էլ ծիծաղեց. բայց նրա ծիծաղն այն աստիճան անքնական էր, որ նոյն իսկ իրան է, տարօրինակ թւաց:

— Այդ սուտ է—ասաց նա—Նիկողայոս մօրեղբայրս մի տարուց աւելի է Նաւալիւսյում չէ եղած: Բայց ասենք թէ ես եմ սուտ խօսում և ոչ թէ դուք: Մի՞թէ կարծում էք, թէ փողով կարող էք կաշառել ինձ: Կորէք դուք ձեր պիտատրների հետ միասին:

Եւ նա նորից քրքջաց:

— Մի բոլի՛ք ժամանակ ևս տալիս քեզ մտածելու: Եթէ դու մեր պահանջը չը կատարես, այն ժամանակ մենք քեզ այս ծառից կը կախենք: Ես տեսնում եմ, որ մէկը վեր է առել այստեղից կախուած անպիտանին, բայց մնացած պարանը բաւական է քեզ կախելու համար:

Եւ երկուսը միասին մօտեցան երրորդ թիւրքին:

— Իսկոյն և եթ գործ չը դնենք արդեօք պարանի ծայրը—ասաց նրանցից մէկը—գուցէ նա այն ժամանակ ասէ մեզ զուտ ճշմարտութիւնը:

Բայց նստած թիւրքը լռութեամբ զլուխը շարժեց:

Միտսոսն անօգնական նայում էր իր շուրջը—նա տեսաւ լուսինը, որ դանդաղ բարձրանում էր ամպերի ետևից, զգում էր արեւելեան քամու շշուկը, որը շարժում էր ծառից կապած պարանը, լսում թիւի միջից դուրս թռած թռչնակի ճռուռ զիւնը:

Վերջապէս դահիճները մօտեցան նրան, մի օղակ շինեցին պարանի ծայրին և անցկացրին նրա վիզը:

— Դէհ, քաջ աղայ, խօսիր: Դեռ ուշ չէ,—ասաց նրանցից մէկը:

Միտսոսը փակեց աչքերը և ատամները սեղմեց: Անցաւ մի վայրկեան տաժանելի սպասողութեան մէջ:

— Դէհ, քաջիր,—լսեց նա:

Միտսոսի սիրտը ճմլուեց, և նա սպասում էր, թէ պահանքն իսկոյն կը ձգի իր վիզը, բայց մի մարդ գրկեց նրան և բացագանչեց:

—Միտսոս, իմ ընտիր, քաջ Միտսոս:

—Պատանին լայ արաւ աչքերը.—նրա առաջ կանգնած էր Նիկողայոսը:

—Դու այստեղ ևս,—չնչաց նա:

—Այն, ես եմ: Ներքի ինձ, Միտսոս: Ես քեզ լիովին հաւատում եմ, բայց ուրիշներին անհրաժեշտ էր քո քաջութեան ապացոյցը: Դէհ, բաւական է դողաս: Այժմ ամեն ինչ անցաւ: Այժմ մի բան խօսիր, զաւակս:

Բայց Միտսոսը գունատուած, դողողալով նստեց գետնին:

—Մի քիչ օղի խմիր,—աւելացրեց Նիկողայոսը, ամանը նրա չրթուհներին մօտեցնելով:

Միտսոսը խմիչք երբէք չէր դորձած, և օղին նրա վրայ կենարար ազդեցութիւն դործեց: Նա շուտով կազդուրուեց և երեխայական ժպիտը գէմքին հարցրեց.

—Ուրեմն ևս ինձ լաւ պահեցի, Նիկողայոս մօրեղբայր:

—Ի՞նչ ասել կ'ուզէ: Քո հայրը ճշմարիտ էր ասում, թէ դու կարող ևս գալտնիք պահել:

—Այդ դէպքում ևս ոչ մի բանի վրայ չեմ աւստսում: Միայն յաւուր եմ, որ դանակս կորել է:

—Ահա նա,—պատասխանեց Նիկողայոսը ծիծաղելով.—ես հանեցի գօտկիցդ, երբ դու ձիու վրայ նիրհում էիր: Վախնում էի, թէ մի գուցէ դու առանց պատճառի միւս աշխարհն ուղարկես մի խաղաղ յոյնի:

—Է՛, ժամանակ է տուն գնալու,—ասաց Միտսոսը, դանակը գօտկի ետեւ խրելով:

—Ես քեզ քիչ կ'ուզեցեմ, իսկ յետոյ կը բաժանուենք:

Իրաւ որ մի քանի քայլ գնալուց յետոյ Նիկողայոսը կանգ առաւ և հրաժեշտ տալով՝ առաց.

—Դէհ, դնա, Աստուած քեզ հետ: Դու քաջի նման դուրս եկար դժուար փորձութիւնից: Ես հաւատացած էի քեզ վրայ և շատ ուրախ եմ, որ դու արդարացրիր իմ յոյսը: Յունաստանը վրէժխնդիր կը լինի իր թշնամիներէից, և դու նրա վրիժառունների առաջին շարքում կը կանգնես:

Նրանք բաժանուեցին, և առաւօտեան՝ արեգակի առաջին ճառագայթները ծագելիս Միտսոսն արդէն տանն էր:

V

Ամառը նաւալիայում խաղաղ անցաւ, թէև երկրի միւս մասերից լուրեր էին ստացւում թիւրքերի գործած անտանելի անդթութիւնների, նորանոր ծանր հարկերի և ամեն սուսակ ճնշումների մասին: Բայց այս գաւառում՝ չնորհիւ նահանգապետի առողջ դատողութեան, թէ նոյնիսկ անհաւատարիմ չների վերաբերմամբ էլ սահմանից չը պէտք է անցնել, մինչև վրէժխորհրութեան օրը հասնի,—խաղաղութիւնը չը խանգարուեց:

Յուլիսին և օգոստոսին սաստիկ չոք էր, բայց Դրանից խաղողը հասունանում էր, և այդ պատճառով չէր կարելի դանգատուել, մանաւանդ որ սեպտեմբերի կիսին արդէն կարելի կը լինէր քաղել, այնինչ ուրիշ տարիներ այդ ուրախառիթ գիւլուածին հարկ էր լինում մինչև հոկտեմբերի կէսն սպասել:

Նիկողայոսի գնալուց յետոյ Միտսոսը բոլորովին փոխուեց: Անսպասելի կերպով նա զգաց իւր հասունութիւնը,՝ դադարեց կատուների և տիւից ընկնել և իւր ամբողջ ազատ ժամանակը մօրեղբօր խորհրդի համաձայն որս անելով և ծովածոցում ու նրանից գուրս մակոյկով զբօսանքներ կատարելով էր անցկացնում: Որովհետև թէ ցամաքի և թէ ջրի վրայ նա միշտ միայնակ էր լինում, այդ պատճառով նա ազատ մտածում էր այն ամենի մասին, ինչ որ լսել էր Նիկողայոսից և հարևաններից հայրենիքի զարհուրելի դրութեան վերաբերմամբ: Բայց առանձնապէս նրա վրայ մեծ ազդեցութիւն էին գործել մօրեղբօր խօսքերը, որին նա ամբողջովին հպատակւում էր:

Ինչ վերաբերում է Կոստանդինին, նա որդուն չէր խանգարում մօրեղբօր խորհուրդներին հետևելու, մանաւանդ որ Նիկողայոսը խնդրել էր նրան չը զբաղեցնել երիտասարդին ձեռքի չափազանց աշխատանքով, որը կարող էր խլել նրան հայրենիքին ծառայելու նախապատրաստութիւնից: Նա մինչև անգամ խոստացել էր հարկաւոր գէսքում մշակներ վարձելու համար փող տալ այն գումարից, որը Աթէնքի մասնաժողովը յանձնել էր նրան: Սակայն այդ ամիսների ընթացքում այդուամիջի գործ կար, այնպէս որ ինքը Միտսոսն էլ տեսնելով որ հայրն օգնակաւնի կարօտութիւն չ'ունի, իւր ժամանակը հանդիստանց էր կացընում որսորդութեամբ ու նաւավարութեամբ, իսկ երեկոններն այցելում էր սրճարանը, որտեղ լսում էր խօսակցութիւնները և թուղթ կամ նարդի խաղում: Վերջին խաղի մէջ նա այնքան վարժուեց, որ առաջնակարգ խաղացող դարձաւ:

Այդեկութից փոքր ինչ առաջ մի անգամ երեկոյեան

Միտսոսը սովորականից շուտ և դժգոհ գէմքով վերադարձաւ տուն:

—Դու լսել ես, թէ թիւրքերն ինչ են մտածել այգեկութի վերաբերմամբ, —բայագանչեց նա, մոնկով սրահը, որտեղ հայրը նստած էր:

—Ի՞նչ:

—Փոխանակ սասանորդը վճարելու, մենք այսուհետեւ հարկահաններին պէտք է այգեկութի եօթերորդ մասը վճարենք, այն էլ զինով:

—Այդ անկարելի է: Ո՞ւմնից լսեցիր:

—Հրապարակի սրճարանում բոլորն այդ մասին են խօսում: Այնտեղ բոլորը գողցողում ու հայհոյում են, իսկ փողոցների մէջ զինուորներ են շրջում:

—Ինձ հարկաւոր է այնտեղ գնալ, —ասաց Կոստանդինը, վեր թռչելով աեղից. —այ, հէնց զրանից էր վախենում Նիկողայոսը: Ի՞նչ է, գեռ հօ յոյների ու թիւրքերի մէջ կռիւ չէ՞ պատահել:

—Ի՞նչպէս չէ: Եանկօն մի թիւրք զինուորի բոլոր ատամները ջարդ ու փշուր արաւ, որովհետեւ վերջինս նրան շուն առնուանեց: Նրան բանտը տարան:

—Իսկ երբ դուրս թողնեն, ես ցոյց կը տամ այդ յիմարին: Նա կարելի է իւր սովորութեան համեմատ հարբած էր: Ա՛յ քեզ յիմար... Մի՞թէ մի զինուորի ատամները ջարդելով կարելի է նոր հարկը փոխել տալ: Իսկ հայր Անդրէասն այնտեղ է:

—Ես նրան ճանապարհին պատահեցի—քաղաք էր գնում:

—Տանը կ'աց, Միտսոս, ես հայր Անդրէասին կը հասնեմ ու կը ստիպեմ նրան համոզելու. ժողովրդին, որ հանդարտուի: Նրա պերճախօսութեամբ կարելի է ամեն բան անել:

—Իսկ մի՞թէ ես էլ չեմ կարող քեզ հետ գալ, —հարցրեց Միտսոսը, որովհետեւ չէր ցանկանում, որ կռիւն առանց իրան լինի:

—Դու ուզում ես, որ քո կողերը ջարդեն: Համբերիր: Կռիւր քեզանից չի փախչիլ, միայն թէ լաւ բանի համար լինի դա:

Կոստանդինն արագ քայլերով հեռացաւ և քաղաքի մօտ հասաւ հայր Անդրէասին:

—Հայր Անդրէաս, —ասաց նա, —հանդարտեցր՞ու յիմարներին, նրանք քեզ կը լսեն: Յիշում ես, թէ ինչ էր ասում քեզ Նիկողայոսը:

—Ես դրա համար էլ քաղաք եմ գնում, —պատասխանեց քահանան. —ինձ լուրեր հասան յոյների և թիւրքերի ընդհարման մասին: Նիկողայոսը ճիշտ էր ասում: Մենք պէտք է վճարենք

այն ամենք, ինչ որ կը պահանջեն մեղանից, բայց իւրաքանչիւր իզուր վճարուած գինու գոյլի փոխարէնը մենք յետոյ մի գոյլ թիւրքի արիւն կը վերցնենք:

—Կամայ, կամայ... Թիւրք զինուորներ են գալիս:

Պահապաններն սկզբում չէին կամենում նրանց քաղաք թողնել, բայց հայր Անդրէասն առանց մի րոպէ մտածելու աւսաց, թէ գնում է մի մահամերձի հաղորդելու, իսկ Կոստանդինը իր ծառան է: Թիւրքերը հաւատացին և ներս թողեցին երկուսին էլ:

—Աստուած ինձ կը ներէ այս ստախոսութեան համար,— ասաց հայր Անդրէասն ամայի փողոցը մտնելով.—չէ որ ևս նրա սուրբ գործի յաղթանակի համար եմ սուտ խօսում:

Միտասի գնալուց յետոյ անկարգութիւնը հետզհետէ աւելանում էր: Յիսուսի չափ յոյներ հաւաքուել էին հրապարակի վրայ, իսկ թիւրք զինուորներն ամեն կողմից վազում էին աֆտեղ: Յոյներն իրանց մօտ միայն գանակներ ունէին, իսկ թիւրքերն ասորճանակներով ու հրացաններով էին զինուած: Ժողովրդի միջից մի սպանալի տրտունջ էր լսւում, և գործն արիւնհեղութեամբ կը վերջանար, եթէ հայր Անդրէասը ժամանակին չը հասնէր:

Կոստանդինին պատուիրելով, որ ամբոխի մէջ չը մտնէ, նա սկսեց շտապով անցնել ժողովրդի շարքերի միջից՝ բարձր գոռալով.

—Թողէ՛ք ինձ, ևս եկեղեցու պաշտօնեայ եմ:

Յոյները յարգանքով ետ էին քաշւում նրա առաջից, և թէպէտ մի քանի թիւրք զինուորներ ուզում էին փակել նրա ճանապարհը, բայց նա մի այնպիսի հրամայական շարժումով կանգնեցրեց նրանց, որ թիւրքերը ետ-ետ քաշուեցին: Հայր Անդրէասն արդէն հասել էր ամբոխի կենտրոնին, երբ յանկարծ նրա առաջ մի յոյն և մի թիւրք կոպտաբար հայհոյեցին միմեանց, որից յետոյ յոյնը դանակով խփեց իր հակառակորդի ուսին: Սա էլ ատրճանակն արձակեց, և յոյնը մեռած փռուեց գետին:

Ամբոխը յուզուեց, և վայրենի աղաղակներ լսուեցին, բայց հայր Անդրէասը ձեռքը վեր բարձրացնելով՝ բացապանչեց.

—Ես հայր Անդրէասն եմ: Չէ որ դուք բոլորդ էլ ինձ ճանաչում էք: Յանուն Աստուծոյ երդուեցնում եմ ձեզ՝ Լսեցէք, թէ ինչ եմ ասում:

Տիրեց լուռութիւն, և հայր Անդրէասը շարունակեց.

—Թող անիծուած լինի այն յոյնը, որը կը շարունակէ այս արիւնալից ընդհարումը: Ո՞վ է այստեղ աւագ սպան:

—Ես եմ,—պատասխանեց մի երիտասարդ թիւրք սպայ՝ մօտենալով քահանային.— և քեզ հրամայում եմ հեռանալ, եթէ ոչ մենք քեզ էլ կը ձերբակալենք միւս խռովարարների հետ:

—Ես չեմ գնալ, այստեղ իմ տեղն է:

—Տես, ես քեզ վերջին անգամն եմ ասում—հեռացիր:

—Ես պատրաստ եմ իբրեւ պատանդ մնալ, որ յոյներն այլևս կարգը չեն խանգարիլ,—հանդարտ արտասանեց հայր Անդրէասը.— դժբաղդաբար արիւնն արգէն թափուած է, բայց ես նրա համար եկայ այստեղ, որ այդ բանն այլևս չը կրկնուի: Թո՛ղ տուր ինձ մի քանի խօսք ասել նրանց, իսկ յետոյ ձերբակալիր, մինչև անգամ սպանիր ինձ, եթէ անկարգութիւնները կրկնուեն:

—Լաւ,—պատասխանեց սպան,— ես քո մասին լսել եմ և պատրաստ եմ քեզ միջոց տալ սանձահարելու ամբոխին: Ես էլ քեզ նման ամենեւին չեմ ցանկանում, որ արիւնհեղութիւնը շարունակուի:

Ամբոխը տենդային անհամբերութեամբ սպասում էր, թէ ինչով կը վերջանայ հայր Անդրէասի և թիւրք սպայի խօսակցութիւնը:

—Յիմար երեխաներ,—բացալանչեց քահանան,— ինչ էք անում դուք: Ծշմարիտ է, սուլթանը կըսած հարկերի վրայ մի նորն էլ է աւելացրել, բայց միթէ ձեր զրութիւնը կը թեթեալանայ, եթէ չների նման ձեզ էլ թակեն: Դուք միայն դանակներ ունէք, իսկ թիւրքերը հրացաններ: Այս մեռած թշուառականը հասկացաւ այդ տարբերութիւնը, բայց արգէն ուշ է: Ի՞նչ օգուտ նրան այն փաստը, որ վերաւորեց իր հակառակորդներին: Իսկ ձեզ բոլորիդ կը կախեն, եթէ անկարգութիւններին վերջ չը տաք: Ես, ինչպէս եկեղեցու պաշտօնեայ, զինուած չեմ, և եթէ դուք հանդարտ չը ցրուէք ձեր տները, այն ժամանակ ինձ էլ կը կախեն, որովհետեւ ես երաշխաւոր եղայ ձեզ համար: Դէհ, գնացէ՛ք տներդ:

Ամբոխն ուշադրութեամբ լսեց քահանայի խօսքերը, և մի քանիսն երբ դանակները գօտկի կտեր խրեցին, բայց և այնպէս ոչ ոք տեղից չը շարժուեց:

—Գնացէ՛ք տներդ,—կրկնեց հայր Անդրէասը,— և եթէ ձեր մէջ գինեատուն պահող կայ, թող փակէ այն, որովհետեւ այսօր քրիստոնէի արիւն թափուեց:

Բայց ամբոխն առաջուայ նման կանգնած էր իր տեղում, և մինչև անգամ տրտունջի ձայն լսուեց նրա միջից: Այն ժամանակ հայր Անդրէասը բռնեց առաջին պատահած մարդուն և ասաց.

—Է՛հ, օրինակ, դու, Քրիստափոր, ինչո՞ւ չես գնում տուն: Չէ որ դու շատ մօտ ես ապրում, և քեզ կինդ սպասում է տանը. աւելի լաւ է ինքդ գնայ, եթէ ոչ քեզ ուրիշները կը տանեն և այն էլ ոտներդ դէպի առաջ բռնած:

Հայր Անդրէասի խօսքերը վերջապէս ազդեցութիւն ունեցան, և ամբողջ կամաց-կամաց յրուեց:

Երբ հրապարակում մնային միայն հայր Անդրէասն ու թիւրք զինուորները իրանց սպայի հետ, նա դարձաւ դէպի վերջինը:

—Ես քո հրամանին եմ սպասում: Արա՛, ինչ որ ուզում ես, մինչև բոլորովին համոզուես, որ կարգը վերականգնուած է:

—Ես չէի յանկանալ քեզ հետ անվայել կերպով վարուել, — բողբէական լուծութիւնից յետոյ պատասխանեց սպան. — բայց ընդհանուր խաղաղութեան համար ես կարծում եմ, որ չես մերժիլ մի-երկու ժամ նստել մեր օրապահական սենեակում: Եթէ թոյլ կը տաս, ես կը հրամայեմ տանել քեզ ափսուղ:

Նա ձեռքով նշան արաւ երկու զինուորի, և նրանք տարան հայր Անդրէասին: Իսկ ինքն սպան դարձեալ մի ժամաջափ մնաց հրապարակում և երբ բոլորովին համոզուեց, որ անկարգութիւններն այլ ևս չեն կրկնուիլ, գիմեց դէպի զօրանոցները, հայր Անդրէասի մօտ:

—Ի՞նչ ես ուզում—ծխել, թէ՛ խմել,—հարցրեց նա քահանային, հանելով իր սուրը և դնելով սեղանի վրայ:

—Ես ոչ ծխում եմ և ոչ խմում,—պատասխանեց հայր Անդրէասը:

Դու պէտք է որ մեզ ատելիս լինես,—ասաց սպան՝ ուշադրութեամբ նրան նայելով. —բայց եթէ քո միջամտութիւնը չը լինէր, այն ժամանակ արիւն կը թափուէր և այն էլ—բազմաթիւ յոյների արիւն: Ես կը յանկանայի իմանալ, թէ դու ինչո՞ւ դադարեցրիր խռովութիւնը:

—Միթէ բաւական չէ այն պատճառը, որը ես բացատրեցի ամբողջին,—ժպտալով նկատեց հայր Անտրէասը:

—Ի հարկէ բաւական է, բայց միայն ես կարծում էի, որ դու ուրիշ պատճառ էլ ունես: Է՛, դէ՛հ, միևնոյնն է: Ես քեզ այլևս բանտարկուած չեմ պահիլ, որովհետև անկարգութիւններն այսօր կրկնուելու չեն:

Հայր Անդրէասը վեր կացաւ, և նրանք հարստութեամբ միմիանց երես նայեցին: Նրանցից իւրաքանչիւրը իր ազգի հարազատ տիպն էր՝ յոյնը—համարձակ և կրքոտ, իսկ թիւրքը—համարձակ և պաղարիւն:

—Բարի գիշեր,—ասաց սպան,—գուցէ մենք երբ և իցէ

նորից պատահենք միմիանց: Ինձ կոչում են Մահմէտ-Սալիկ: Մենք իրար ոչ մի բանով պարտական չենք—դու դադարեցրիր խռովութիւնը և անախորժութիւններից ազատեցիր ինձ: Ես քեզ հսկողութեան տակ առայ, մինչև համոզուեցի, որ անկարգութիւններ աչլես չեն լինիլ: Այդ պատճառով եթէ մենք երբեիցէ հանդիպենք, այն ժամանակ իրրև թշնամի՝ միմիանց չը պէտք է խնայենք:

—Այդպիսի հանդիպման ժամանակ ես ոչ ոքի չեմ խնայիլ և ուրիշի կարեկցութիւնն էլ չեմ ցանկանալ, — պատասխանեց հայր Անդրէասը:

Հետեւեալ շաբթին սկսուեց այգեկութն ու գինու պատրաստութիւնը: Միտոսն ստիպուած էր առժամանակ հրաժարուել մակոյկով զբօսանքներ անելուց, որովհետև միայն նա լաւ ծանօթ էր Կոստանդինի պինեզորժութեան բոլոր եղանակներին: Քանի որ գործը դժուար էր, Կոստանդինն իրան օգնելու համար հրաւիրեց մի քանի հարևան ջահէլ աղջիկների և Սօրպէ անունով մի աղայի, որ վերջին օրերն այդուց թռչուններ էր վռնդում: Նրանք սկսեցին խաղողը քաղել, և երբ երկու մեծ կողով հասուն, հիւթալի ողկոյւններով լցուեցին, այն ժամանակ հիւթը քամելուն ձեռնարկեցին: Այդ պարտականութիւնը միայն Միտոսը յանձն առաւ, և երբ Սպէրօն առաջարկեց օգնել նրան, նա արհամարանքով բացաղանջեց.

—Մենք գինին չենք պատրաստում նրա համար, որ դու ոտներդ մէջը լուանաս: Գնա, խաղող քաղիր:

Իսկ ինքը Միտոսը անդրաւարտիլը մինչև ծնկները կտծալեց, տաք ջրի մէջ խնամքով լուացաւ ոտները և հիւթալի խաղողով լիքը չանի մէջ ցատկելով՝ սկսեց առանց յօգնելու տրորել այն: Քանի մթնադոյն հիւթը չատանում էր, խաղող հաւաքողները նոր-նոր կողովներ էին դատարկում չանի մէջ: Միտոսն այսպէս աշխատեց մինչև ժամը իննը: Այն ժամանակ Կոստանդինը մօտեցաւ նրան և ասաց.

—Կարծեմ բաւական է մի տակառի համար: Բայց թէպէտ մենք գինին բաց կը թողնենք, այնուամենայնիւ դու մենակ չես կարող հասցնել: Խաղողը քո տրորելուց շուտ են հաւաքում:

—Ես էլ յոգնեցի, — պատասխանեց Միտոսը, ձեռքով քրքրախնքը սրբելով. — եթէ դու կարծում ես, թէ, ես մենակ չեմ կարող կատարել, ուրեմն մի աղջիկ ուղարկիր, միայն հրամայիր, որ ոտները մաքուր լուանայ:

Կոստանդինը ծիծաղեց:

Մի քանի բոլէից յետոյ Մարիամը Միտոսին օգնութեան եկաւ: Սա մի գեղեցիկ, տասնեակութը տարեկան, խոշոր աչքե-

բով և կաթնագոյն գէմքով աղջիկ էր: Երբ նա մօտեցաւ չանին, բարձրացրեց չրջագլխտն ու իր վարդագոյն ոտները բացեց, Միտսոսը նկատեց նրանց գեղեցիկ գծագրութիւնները: Նա ձեռք մեկնեց, որ օգնէ նրան չանի մէջ ցատկելու, և նրանց աչքերը հանդիպեցին միմեանց:

—Է՛հ, այժմ մեր դործը շատ լաւ կ'երթայ—սասցաւ նա:

Իրաւ նրանք այնպիսի աշխոյժով սկսեցին աշխատել, որ երբ փոքր ինչ յետոյ Կոստանդինը տակառը ձեռքն եկաւ, չը տրորուած խաղողի մի հատիկ էլ չէր մնացել:

—Սցանը բաց արա՛, —ասաց Կոստանդինը:

Միտսոսն ու Մարիամը վաղեցին նրա հրամանը կատարելու, բայց նրանք իսկոյն չը դտան խցանը և ձեռներով որոնելիս, պատահմամբ թէ գիտմամբ, չարունակ միմեանց էին դիպչում: Վերջապէս Մարիամը դտաւ, բայց խցանն այնպէս էր ուռել, որ մինչև անգամ Միտսոսն էլ մեծ դժուարութեամբ հանեց այն:

Միենոյն ժամանակ Կոստանդինը տակառը դրաւ անցքի մօտ, և ծիրանագոյն հիւթը հատիկներէ և վերնամաշկի հետ խառն աղմկալի կերպով սկսեց լցուել նրա մէջ: Միտսոսն ու չաղրութեամբ նայում էր թափուող հեղուկին, և հէնց որ ստակառի երեք քառորդ մասը լցուեց նրանով, անցքը ծածկեց, որովհետև թթուելիս հեղուկը բարձրանում է մինչև վերելք: Յետոյ Կոստանդինն ու Սպէրօն տակառը տաքան սրահը և քսած թանով ծածկեցին:

Կէսօրին հասաւ ընդհանուր հանգստութեան ժամը, և բոլոր աշխատաւորները ճաշելէն ջրհորի մօտ, սօսու ստուերի տակ: Նրանք իրանց հետ հաց էին բերել, քացի Մարիամից, որը հաւատացնում էր, թէ քաղցած չէ: Բայց Միտսոսը, որի մօտ նա նստած էր, նկատեց նրա յոգնած դէմքը և անխօս վեր կենալով նրա համար հաց ու սլանիք բերաւ, որոնք նորաստի աղջկայ ախորժակը բաց արին, և նա մեծ բաւականութեամբ կերաւ:

Ճաշից յետոյ բոլորը պառկեցին քնելու—որը սրահում, որը ծառերի տակ: Մի ժամ անցած, Միտսոսն արթնացաւ բոլորից շուտ և գնաց միւսներին էլ արթնացնելու: Մարիամը պառկած էր հեռաւոր սօսու տակ, և նրա կարճ չրջագլխտի տակից երեւում էին ծնկներից վերև մերկ ոտները: Միտսոսը նորից նկատեց նրանց գեղեցիկութիւնը և աւհասարակ զարմացաւ, որ մինչև այժմ նա մի այնպիսի սիրուն աղջկայ վրայ ուշադրութիւն չէր դարձրել:

Մինչդեռ երիտասարդը հիացած նայում էր Մարիամին,

սա բաց արաւ աչքերը և մերկ ոտները ծածկելով, կարմրեց։

—Աշխատելու ժամանակ է,—ասաց նա,—բայց զգուշիքնատի նման քնել եմ այստեղ։

—Օգնեմ քեզ վերկենալու,—հարցրեց Միտսոսը՝ ձեռք մեկնելով։

Բայց նա ձգուեց և առանց որևէ օգնութեան վեր թռաւ։

Գործը վերանորոգուեց և ընդհատուեց արեգակը մայր մտնելու ժամանակ միայն, որովհետև երկու տալաւ էլ զինով լցուեցին, իսկ չորրորդը մինչև մութն ընկնելը չէր կարելի վերջացնել։

Միտսոսն ու Կոստանդինը միասին ընթրեցին և երիտասարդն այդ օրը սրճարան չը գնաց, այլ փողուեց սրահի յատակին՝ դժուար աշխատանքից հանգստանալու համար։

Ժամը իննին նա վեր կացաւ և ասաց յօրանջնելով.

—Ես գնում եմ քնելու։ Բայց, հայրիկ, դու նկատեցիր, թէ ինչպէս գեղեցիկ է Մարիամը։ Չարմանալի է, որ մինչև այսօր ես չէի նշմարել այդ։

—Ամեն մարդ իր ժամանակին նկատում է, որ աշխարհում գեղեցիկ աղջիկ կայ,—ժպտալով պատասխանեց Կոստանդինը, ես էլ քո հասակիդ այդ գիտակցութեանն եկայ։

—Եւ ի՞նչ արիր դու այն ժամանակ։

—Աստուծոյ ողորմութեամբ ամուսնացայ այն աղջկայ հետ, որն ինձ համար ամենից գեղեցիկ էր։

—Իմ մօր հետ։ Ես հազիւ եմ յիշում նրան։ Իսկ ես մըտադիր չեմ ամուսնանալ Մարիամի հետ, բայց և այնպէս նա չատ, չատ գեղեցիկ է։

Հետեւեալ օրն այգեկութը շարունակուեց, իսկ Միտսոսն ու Մարիամը առաջուայ նման ոտներով աշխատում էին չանի մէջ. բայց այժմ Միտսոսն աչքը նորահաս աղջկանից չէր հեռացնում, պատմում էր նրան որսորդութեան ժամանակ արած քաջագործութիւնները և առհասարակ իրեն պահում էր այնպէս, ինչպէս ջահէլ պքաղաղը հաւի մօտ։

Որովհետև այգեկութի երրորդ օրուայ համար աղջիկները կարիք չը կար, այդ պատճառով երկրորդ օրուայ երեկոյեան Կոստանդինը նրանց հաշիւը վերջացրեց։ Այսպիսով Միտսոսը պէտք է բաժանուէր գեղեցիկ Մարիամից և նա հրաժեշտ տալիս բալնու մօտ տարաւ նրան, ճարպկութեամբ բարձրացաւ ծառը և սկսեց նրա համար ամենահասուն պտուղներ դաժ թափել։ Յետոյ նա իջաւ և մինչև դռնակը ճանապարհ դնելով՝ զարմայած նկատեց, որ նա մի ինչ որ բանի վրայ ծիծաղում է։

—Մնաս բարով,—փոքրիկ Միտսոս,—ասաց նա, կարծես ծաղրելով երիտասարդին։—արի իմ հարսանիքին։

Միտսոսը ցնցուեց այդ խօսքերից, չը նայելով որ նախընթաց օրը նա հօրն ասել էր, թէ ցանկութիւն չ'ունի Մարիամի հետ ամուսնանալու։

—Դու ամուսնանում ես իսկ ում հետ։

—Եանկօ Վլաքոսի հետ։ Գոնէ նա ինձ առաջարկութիւն արաւ և ես չը մերժեցի։

—Եանկօն։ Բայց չէ՞ որ նա մի կոպիտ հրէշ է։

—Ես նրան հրէշ չեմ գտնում։

—Բայց թէպէտ նա հրէշ է,—իբր սխալմունքն ուղղելու համար ասաց Միտսոսը,—ես նրան շատ եմ սիրում, նա քաջ մարդ է։ Անցեալ չաբաթ Եանկօն մի թիւրքի այնպէս խփեց, որ նա երկար ժամանակ խելքի չի գալ։

—Այո, նա շատ լաւ մարդ է,—աւելացրեց Մարիամը և հեռացաւ՝ առաջուայ տարօրինակ ժպիտը դէմքին։

Այգեկութի երրորդ օրը նուիրուեց խաղողի ամենաընտիր տեսակից գինի պատրաստելուն, և այժմ Միտսոսին թւում էր, թէ ոտներով միայնակ աշխատելն աւելի ձանձրալի է, քան թէ այն ժամանակ, երբ զեղեցիկ Մարիամն էլ աշխատում էր իր կողքին։ Երբ այդ ընտիր հիւթով տակառը լցուեց, այն ժամանակ սկսուեց այգեկութի ամենավերջին գործողութիւնը, որ հեթանոսական սովորութիւններն էր յիշեցնում։ Միտսոսը մի մեծ աման բերաւ տանից, իսկ Կոստանդինը վազերի վրայ մընացած խաղողը քաղելով՝ լցրեց նրա մէջ։ Յետոյ նրանք ամանը զրին այգու մէջտեղը, որ թռչունները կտցահարեն պտուղը։ Խաղողը հաւաքելուց և գինին պատրաստելուց յետոյ Միտսոսը կարող էր հանգստանալ և սկսեց առաջուայ նման երեկոներն ու գիշերները ձուկ որսալ։

Մի անգամ արեգակը մայր մտնելու ժամանակ նա նստեց մակոյկը և ծովածոցով լողաց դէպի հակառակ ափը։ Աղջամուղջը չուտով սեղի տուաւ գիշերային խաւարին, և երբ Միտսոսը իր նպատակակէտին հասաւ, դժուարութեամբ նկատեց իր դէմ բարձրացած Արգուլ-Ահմէդի տան սպիտակ պարիսպը։ Այդ միջոցին քամին բոլորովին դադարել էր, և հէնց որ նա ուզում էր վեր առնել թիւն՝ ուղիղ ջրի մէջ իջած պարսպի մօտով անցնելու համար, յանկարծ լսեց մի կանացի ձայն, որ յունարէն գինեգործների ժողովրդական երգն էր երգում։

Միտսոսը չէր կարող երգչուհուն տեսնել, բայց նրա ախորժելի, քաղցր ձայնը մի տեսակ տարօրինակ կերպով յուզեց երիտասարդի սիրտը։ Անշարժ, կարծես զմայլած, նա լսում էր

այդ երգեցողութիւնը. իսկ երբ անտեսանելի երգչուհին լռեց, նա կանգնեց իր մակոյկի դէկի մօտ և բարձր ձայնով երգեց երգի երկրորդ տունը: Յետոյ տիրեց մի խորին լուսթիւն, և Միտսոսն սկսեց զարմացմամբ ինքն իրեն հարց տալ, թէ արդեօք ո՞վ կարող էր լինել այդ կինը, որ թիւրքական հարեմում յուռնարէն էր երգում: Յանկարծ նա մտաբերեց, որ Նիկողայոսի հետ մակոյկով զբօսնելիս տեսել էր, թէ ինչպէս մի չար թիւրք այդ իսկ պարսպի մօտ պատշգամբի վրայ խփեց մի կնոջ, որը բայագանչեց յուռնարէն՝ «ինչու ես խփում»:

Այդ մտածմունքներն այնպէս գրաւեցին Միտսոսին, որ նա բոլորովին մոռացաւ ձուկ որսալու գիտաւորութիւնը, իսկ մակոյկը, որ բազմի բերմունքին էր թողուած, կամայ-կամաց բաց ծովը դուրս եկաւ: Յանկարծ մտածմունքներից սթափուելով և տեսնելով այդ, նա ամենեւին չը վախեցաւ, այլ բարձրացած քամուց օգտուելով՝ առագաստը դրաւ, ինչպէս հարկաւոր էր, և մակոյկն արագութեամբ դարձաւ դէպի ծովածոցը: Հեռւում լեռների գագաթին փայլեց կայծակը, և խոշոր անձրև տեղաց, բայց Միտսոսը մտածում էր միայն, թէ ինչպէս վերագառնայ սպիտակ պարսպի մօտ և նորից լսէ անտեսանելի կնոջ երգը:

Շուտով նա հասաւ այդ պարսպին, բայց ի հարկէ պատըշգամբի վրայ ոչ ոք չը կար, և Միտսոսն ստիպուած եղաւ այդ սարսափելի վատ եղանակին անցնել ամբողջ ծովածոցի երկայնութեամբ, որի վրայ գորշագոյն ալիքներ էին ծփում: Շատ աշխատանք կրեց նա իր մակոյկը ծովածոցի բոլոր վտանգաւոր տեղերից դէպի հօր բնակարանն ուղղելու համար և միայն գիշերը շատ ուշ դուրս եկաւ ափը, որտեղ նրան սպասում էր հայրը:

—Միտսոս, այսպիսի փոթորկալից գիշերներն ի դուր ես մակոյկով ման գալիս,—ասաց նա.—ամենավարժ ծովագնացն էլ դժուարութեամբ կարող է գիմադրել այս եղանակին:

—Ես սիրում եմ կուել քամու և ալիքների դէմ,—պատասխանեց Միտսոսը՝ գինեգործների երգը կիսաձայն երգելով:

Կոստանդինը նրան հարցութիւրձ չ'արաւ և տաք սուրճ խմացնելով՝ արձակեց քնելու:

Երկու օր Միտսոսն զբաղուած էր գինեգործութեան յետագայ գործողութիւններով, բայց երրորդ օրը երեկոյան Կոստանդինը դնաց Նաւալիա, իսկ երիտասարդը թռաւ մակոյկը և սլացաւ դէպի սպիտակ պարիսպը, որը բոլոր ժամանակը դուրս չէր գալիս նրա զլխից: Ո՛րպիսի աննկարագրելի երջանկութեամբ փայլեց նրա գէմը, երբ հեռուից պատըշգամբի վրայ տեսաւ մի աղջիկ: Միտսոսը համոզուած էր, որ

հէնց դ՛ն էր այն դիւթիչ երգչուհին, որի ձայնն այնպէս գրաւելի կերպով զեռնս հնչում էր նրա ականջների մէջ:

Մակոյկի զեկի մօտ նստած այդ երիտասարդին տեսնելով՝ աղջիկը նոյնպէս հասկացաւ, որ նա էր գիշերային խաւարի մէջ զինեղործների երգի երկրորդ տունը երգողը: Նրանց աչքերը պատահեցին միմեանց, և արեւակի ճառագայթներով լըցուած պարզ օդի մէջ կազմեցին մի սկէ կամուրջ՝ նրանց սրտերը միացնելու համար:

Սակայն երբ մակոյկը պարսպին մօտեցաւ, աղջիկը կախեց զլուխը, պարսպի վրայ հիւսուած վարդերից մի քանի հատ քաղեց և սկսեց կամաց պոկոտել նրանց թերթիկներն ու ցած, կիսաձայն զինեղործների երգի առաջին տունը երգել: Յետոյ երգեց երկրորդը, բայց երրորդի վրայ նա կանգ առաւ, կարծես մոռացաւ խօսքերը: Միտսոսն աչքերը նրանից չը հեռացնելով՝ վերջացրեց այն: Գլուխն առանց բարձրացնելու աղջիկը նրա ետևից կրկնեց թողած տունները, իսկ յետոյ երկրորդ ամբողջ տունը նորից երգեց:

Արեւակն արդէն նստել էր, բայց լեռների դադաթները դեռ լուսավառում էին արևելքում: Սակայն Միտսոսը տեսնում էր միայն սպիտակազգեստ, ոսկէ դօաթկով երիտասարդ աղջկան, նրա վարդերով լի ձեռքը և մինչև աչքերը քօղով ծածկուած գէմքը:

— Դեռ երրորդ տուն էլ կայ, — ասաց նա:

Աղջիկը զլուխը բարձրացրեց, և նրա սև աչքերն ուրախ ժպտացին:

— Դու ինձ հետեհալ անգամ կը սովորեցնես երրորդ տունը: Ահա քեզ նուէր այս դասի համար: Իսկ այժմ հեռացիր, գալիս եմ:

Նա հաւաքած վարդերը ձեռք մակոյկի մէջ և հեռացաւ պարսպից:

Մօտակայքում ձայներ լսուեցին, և Միտսոսը յենուեց թիկերին:

Նրա սիրտը երջանկութեամբ լցուած էր: Միտսոսն առաջին անգամ հասկացաւ, թէ ինչ բան է սէրը:

Հետեհալ առաւօտ Մարիամի պսակն էր, և Միտսոսն առանց որևէ թշնամական զգացմունքի դնաց հարսանիքին: Մինչև անգամ նրան թւաց, թէ նորապսակները հիանալի զոյգ են կազմում:

Ժամը չորսին Միտսոսն արդէն պատրաստում էր գնալ ծովափը մակոյկի մօտ, երբ հայրը կանգնեցրեց նրան՝ ասելով.

— Մենք այսօր զինին կը վերջացնենք: Օգնիր ինձ, Միտսոս:

— Ես հէնց այս է ուղղում էի գնալ մակոյկով զբօսնելու, — պատասխանեց երիտասարդը. — միթէ մինչեւ վաղը չէ կարելի սպասել:

— Ո՛չ, մենք շուտով կը վերջացնենք: Դու գեռ ժամանակ կ'ունենաս զբօսնելու:

— Նիկողայոս մօրեղբայրը հրամայել է ինձ իւրաքանչիւր օր... — սկսեց Միտսոսը, բայց հայրն ընդհատեց նրան.

— Նա քեզ հրամայել է նմանապէս լսել ինձ:

Միտսոսը մի րոպէ տատանուեց, բայց յետոյ արտասանեց հնազանդութեամբ.

— Այո, հայր: Ես շատ ափսոսում եմ, բայց գնանք:

Հէնց որ զործը վերջացաւ, երիտասարդն առանց ընթեր-
լու ցատկեց մակոյկի մէջ և սկսեց բոլոր ոյժով թիալարել:

Շուտով երևաց սպիտակ պարիսպը, և պանչելի ձայնը նորից հնչեց մթութեան մէջ:

VI

Միտսոսից բաժանուելով՝ առաւօտ կանուխ Նիկողայոսն անվնաս հասաւ Կորնթոս, բայց Պատրաս գնալու համար ստի-
պուած եղաւ երկու օր կայիկի *) սպասել: Պեղօպօնէսում (հա-
րաւային Յունաստան) յեղափոխութեան նախապատրաստու-
թիւնը կենտրոնացած էր Հերման արքեպիսկոպոսի ձեռքում:
Նիկողայոսի նման նա էլ շատ տանջանքներ էր կրել թիւրքե-
րի ձեռքից և համաձայն էր յետաձգել իր վրէժխնդրութիւնը
մինչև այն ժամանակ, երբ հատուցման ընդհանուր գործը բո-
լորովին կը հասունանար: Նրա սուրհանդակը Կորնթոսում պա-
տանեց Նիկողայոսին և յայտնեց, թէ արքեպիսկոպոսը ցանկա-
նում է, որքան կարելի է շուտ տեսնել նրան: Բայց Նիկողա-
յոսը մտադիր էր ուղղակի Պատրաս գնալ և սուրհանդակին
հրամայեց ասել արքեպիսկոպոսին, թէ շուտով կը գայ, միայն
աւելի անվտանգ լինելու համար նախադասում է ծովային ճա-
նապարհը: Նա լաւ գիտէր, որ թիւրքերը կասկածում են նրա
վրայ իրանց դէմ դաւադրութիւն կազմելու մէջ. իսկ որովհետև
նրա ապստամբութեան նախապիծն արդէն հետզհետէ իրադոր-
ւում էր, և ինքը Մորէայի յեղափոխական յանձնաժողովի գըլ-
խաւոր ներկայացուցիչն էր, ուստի չէր ցանկանում իրան վը-
տանգի ենթարկել՝ անցնելով ծովածոցի այն քաղաքներից, որ-
տեղ բերդապահ զօրքեր կային:

Սակայն երկրորդ օրը թզով բեռնաւորուած կայիկը դուրս

*) Փոքրիկ թիւրքական նաւ:

եկաւ Կորնթոսից, և նրա տախտակամածի վրայ էր նիկողայոսը, որը մթնշաղին նաւն էր մտել:

Կէս գիշերին մօտ նրանք ճանապարհ ընկան: Սկզբում մի քարակ քամի էր վիչում, բայց առաւօտեան մօտ ժամը չորսին նա բոլորովին հանգարտուեց, և ծովի մակերևոյթն ապակու նը՝ մանութիւն ստացաւ: Հիւսիսային կողմում առաւօտեան արշալուսին երևում էր Պարնասը, իսկ ուղիղ նրա գէմուղէմը գտնւում էր Իտալիան: հակառակ հղերքին լեռնային դազաթների վրայ սպիտակին էին տալիս անցեալ տարուայ ձևան մը՝ նայորդները, որոնք չլացուցիչ կերպով փայլիւում էին արեգակի առաջին ճառագայթների տակ:

Այդ ճառագայթներն սթափեցրին նիկողայոսին, և նա տեսաւ, որ իր մօտ կանգնած է նաւավարը:

— Բոլորովին քամի չը կայ, — ասաց նա, — և մենք ստիպուած ենք մի քանի ժամ տոնջուել այստեղ: Դու շատ ես շտապում:

— Ես երբէք չեմ շտապում, — պատասխանեց նիկողայոսը՝ ծխաքարչի մէջ ծխախոտ լցնելով. — և կարիք էլ չը կայ շտապելու, քանի որ կայիկն շտապեցնել չէ կարելի: Ես չեմ կարող քամի ստեղծել, նշանակում է հարկաւոր է սպասել: Ի՞նչ է, բնոդ ծանր է:

— Այն, և դա աւելի ծանր կը լինէր, եթէ անիծեալ դեները Կորնթոսում վեց անգամ աւելի թուղ չը խլէին:

— Ո՞վ, թիւրքերը:

— Հապա էլ ո՞վ: Նրանք հաւատացնում էին, թէ դա նաւահանգստեան հարկն է: Աքանչելի նաւահանգիստ ունի Կորընթոսը — քարերի մի կոյտ է դիզած ջրի մէջ և հինգ աստիճան չինած, ուրիշ ոչինչ:

— Նաւահանգստեան հարկ: Դա ինչ որ նոր բան է: Վաղո՞ւց է դրուած այդ հարկը:

— Մի ամսի չափ է, բայց ես կարծում եմ, թէ դա երկար չի տևի:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ չուտով կը մորթոտեն այդ խոզերին: Ես ամբողջ կեանքս անց եմ կացնում ծովի վրայ և նորութիւններ շատ քիչ եմ լսում: Բայց չէ որ դու Կորնթոսումն էիր: Միթէ չը լսեցիր, որ այնտեղ խօսում էին, թէ մի տարի էլ չի անցնիլ, երբ յոյները կ'ազատուեն իրանց բարբարոսների ձեռքից:

Այդ խօսքերն արտասանելով՝ նաւավարը ձեռքով նշանաբաւ մօտը կանգնած նաւաստիին, որ հեռանայ:

— Ես չեմ սիրում այդ մասին իմ մարդկանց մօտ խօսել, բայց քեզ ինչու չ'ասեմ: Դու Պատրասում կ'իջնես, իսկ ես կը

շարունակեմ ճանապարհս: Բացի այդ, թէպէտ դու թիւրքական հաղուստով ես, բայց թիւրք չես. նրանք կարճ ոտներ ունեն, իսկ դու երկար: Երեկ երեկոյ սրճաբանում ես լսեցի այս խօսակցութիւնը. չորս թիւրք ասում էին, թէ գիւղացիք զէնք են հաւաքում: Բացի դրանից նրանք մի ինչոր Նիկողայոս Վիգալիս անունով մարդու մասին էին խօսում, որին ուղում էին ձերբակալել, հէնց որ նա Կորնթոս կը հասնէ, որովհետեւ այդ մարդը պարագլուխներից մէկն է:

—Եւ ի՞նչ, նրանց յաջողուել է բռնել: Իսկ ով է այդ Նիկողայոսը:

—Ես նրան չեմ ճանաչում: Ես ծնուած եմ կղզիներից մէկում և կարծում էի թէ զույգ դու ինձ ասէիր, ի՞նչ մարդ է նա:

—Իսկ ո՞ր կղզուց ես դու:

—Պարա կղզուց:

Նիկողայոսը պառկեց, ուշի-ուշով նայեց իր խօսակցին և հանդարտ ասաց.

—Ե՛ս եմ Նիկողայոս Վիգալիսը, այն իսկ մարդը, որին թիւրքերն այնքան ցանկութիւն ունեն բռնելու: Այժմ դու կարող ես այս երկսից մէկն անել—կամ Պատրաստւում մատնել ինձ թիւրքերի ձեռքը, կամ օղնել ինձ միւս սուրբ գործում: Մի այսպիսի գործի ժամանակ չէ կարելի ասել, թէ ես հեռու կը մնամ: Դու պէտք է այս կամ այն կողմը բռնես: Ես քեզ վրայ վստահացայ, որովհետեւ դու մեզ կարող ես օգտակար լինել: Դու Պարայի բնակիչ ես, և հաւանական է, որ Յունաստանի եղերքը շատ լաւ ծանօթ է քեզ: Մենք բաւական մարդ ունենք ցամաքի վրայ կուեկու համար և բաւական փող, բայց մեզ հարկաւոր են նաեւ փոքրիկ նաւակներ թիւրքերին հալածելու համար, եթէ նրանք մտածեն ծովի վրայ փրկութիւն որոնել:

Այդ խօսքերի վրայ Նիկողայոսի աչքերը չիկացած ածուխի նման փայլեցին:

—Ես քեզանից չեմ թագցնիլ,—բացադանչեց նա բարձր,—մօտ է արշալոյսը, որը պէտք է լուսաւորէ այդ անիծեալ դեւերի կործանումը: Դու գիտես, թէ մարդկային կրքերից ո՞րն ամենից աւելի զօրեղ կերպով է տիրում սրտին: Դա ո՞չ սէրն է, և ո՞չ էլ երկիւղը, այլ վրէժխնդրութիւնը: Իսկ եթէ որ դու էլ այնքան տանջուած լինէիր, որքան ես, կը հասկանայիր, թէ ի՞նչպէս զարհուրելի է մշտապէս միմիայն ատելի թշնամիների վրայ մտածել... Ես արիւն եմ տեսնում թէ արեամազի և թէ արեամտի մէջ. ես այժմ մարդ չեմ, այլ Աստուծոյ բաղուկով առաջնորդուող մի հրեղէն սուր: Ես այն ժամանակ միայն նորից մարդ կը լինեմ, երբ այլեւ ոչ մի թիւրք չի մնալ մեր երկրում,

և երբ այդ երկիրը ազատ ազգի բնակավայր կը դառնայ: Դէհ, պատասխանիր, որի կողմն ես բռնում:

Նիկողայոսը վեր կացաւ, և խօսակիցն էլ հետեւեց նրա օրինակին: Նրանց աչքերը հանդիպեցին միմիանց: Նիկողայոսի ամբողջ էութիւնը վառւում էր հայրենասիրական կրակով, որից ակամայ նաւավարն էլ վարակուեց:

— Դարձեալ մի բան ասն այդ սուրբ գործի մասին, — ասաց նա աշխոյժով. — բայց սպասիր, քամին բարձրանում է:

Նաւապետն շտապեց նաւաստիներէ մօտ, և շուտով լսուեց նրա բարձրաձայն հրամանը: Թէպէտ ծովը մի ջինջ հարթութիւն էր ներկայացնում, բայց հեռւում ջուրն սկսեց տատանուել, յետոյ փոքրիկ կոհակներ դոյացան, որոնք հետզհետէ ահազին ալիքների փոխուեցին: Նաւաստիներն շտապով առաքատներն ամրացրին և կայիկն ուղիղ քամու գէմ դարձնելով թիւրը ձեռք առան: Նրանք ալիքները պատառելով արագութեամբ լողացին դէպի առաջ:

Նիկողայոսն ուշադրութեամբ դիտում էր նաւաստիների բոլոր շարժումները և մեծ բաւականութեամբ նկատեց, որ նրանք շատ լաւ տեղեակ էին իրանց գործին: Նա երբէք առիթ չէր բաց թողնում իր յիշողութեան մէջ արձնադրելու այս կամ այն հանգամանքը, որը կարող էր օգտակար լինել թիւրքերի հետ հաշիւը վերջացնելու օրը: Ինչէս որ ասել էր նաւավարին, Նիկողայոսը գտնում էր, որ նաւեր ու ծովագնացներ կը հարկաւորուեն հայրենիքի ազատութեան համար: Ապստամբութիւնը պէտք սկսուէր Պիլօպօնէսում և այնտեղից տարածուէր դէպի հիւսիս: Պատրասն ու Միսալօնդին ծովի ճանապարհով մի քանի մղոն միայն հեռու էին միմիանցից, բայց որպէսզի նրանք կարողանային միմիանց օգնութիւն հասցնել, հարկաւոր էր ապահովել նրանց միջի ջրային հաղորդակցութիւնը:

Կէս ժամ անցած Նիկողայոսն ու Կանարիսը (այսպէս էր կոչւում նաւավարը) նստած էին նախաճաշի: Նիկողայոսն իր նոր բարեկամին յայտնեց ազգային շարժման բոլոր գաղտնիքը ցամաքի ու ծովի վրայ, միասին գործելու անհրաժեշտութիւնը: Նա ցանկութիւն յայտնեց, որ Կանարիսը ձեռի համար շարունակէ առևտրով պարապուել, բայց միշտ պատրաստ լինի գործելու: Հէնց որ ապստամբութիւնը բռնկուի, թիւրքերը, մանաւանդ ծովափին բնակուողները հաւանականաբար ծովի վրայ փրկութիւն կ'որոնեն, բայց այդ բանը նրանց չը պէտք է թոյլ տալ, որովհետև առաջիկայ պատերազմը քաղաքագիտական բնաւորութիւն ունենալու չէ, այլ հէնց սկզբից մի անխնայ արիւնալից կոտորած պէտք է լինի: Նիկողայոսը մանրամասնաբար բացատրե-

րեց այն պատերազմական գործողութիւնների նախադիւր, որոնց մի մասն էր կազմում և՛ ջրի վրայ թիւրքերի փախստեան ճանապարհը կտրելը: Կանարիսը բորբոքուած արտով լսում էր նրան և Աստուծոյ անուամբ երգուեց ամեն բան անել սուրբ գործի յաջողութեան համար:

Կէսօրին մօտ քամին նորից դադարեց, և կայիկն սկսեց ծուլութեամբ տատանուել հարթ մակերևոյթի վրայ: Նիկողայոսն օգտուեց այդ ժամանակից և մանրամանաբար հարց ու փորձ արաւ Կանարիսին նրա անցեալի վերաբերմամբ: Ինչպէս յայտնուեց, նա ծագում էր ծովագնացների մի բաղմանդամ ընտանիքից, որոնք սերնդից-սերունդ ամբողջ կեանքը ծովի վրայ են անցկացրել, և ծովը իրանց հինգ մատերի նման ծանօթ էր նրանց: Նիկողայոսը խոստացաւ տարուայ վերջին՝ ևթէ միջոցը ներէ՝ այցելել Պարսն:

Երեք ժամ յետոյ քամին սկսուեց, և Կանարիսը հրամայեց առագաստները դնել, իսկ ինքը շարունակում էր խօսել Նիկողայոսի հետ, որ բոլորովին գերել էր նրան:

Հետեւալ առաւօտ Պատրասի Հերման եպիսկոպոսը դեռ անկողնից չէր վեր կացել, երբ սուրհանդակը ներս մտաւ և հաղորդեց, թէ Նիկողայոսը շուտով կը գայ: Բայց դրանից նա յայտնեց սրճարաններում տարածուած այն լուրերը, որոնց մասին ասում էր Կանարիսը: Եպիսկոպոսը ժպտաց և հրամայեց սուրհանդակին լուր տարածել, թէ Նիկողայոսն ընկել է թիւրքերի ձեռքն ու սպանուել:

— Թիւրքերը մեծ բաւականութեամբ կը հաւատան այն բանին, ինչ որ ցանկանում են, — աւելացրեց նա, — իսկ յոյները գիտեն, որ Նիկողայոսին այժմ ոչինչ չէ պատահել: Նա չափազանց հարկաւոր է սուրբ գործին: Մի սենեակ պատրաստիր իմ հանգուցեալ բարեկամի համար և լողաբանը մաքրիր նրա մեռած մարմինը լուանալու:

Հերմանը մաքուր, անխառն արեան տէր յոյնի գեղեցիկ տիպ էր: Նրա ընտանիքը ծագումով Դիլոս կղզուց էր, և սերընդից-սերունդ նրա անդամները ընակուել են միայն այդ կղզում: Հերմանը միջահասակ էր, բայց իր սև վեղարի շնորհիւ աւելի բարձր էր երևում: Եկեղեցական կանոնադրութեան համաձայն նա երկար մազեր էր պահում, որոնց սև գանգուրներն ընկած էին ուսերի վրայ, և նոյնպիսի սև մօրուքը ալիքանման ծածկում էր նրա կուրծքը: Թէպէտ վերջին երեք թէ չորս տարիների ընթացքում նա հռանգուն կերպով կազմակերպում էր իր հայրենակիցների ապստամբութիւնը, այնուամենայնիւ թիւրքերը չէին կասկածում, թէ նա էլ մասնակից է այդ բանին, և այս

իհարկէ շատ էր նպաստում նրա պրօպագանդայի յաջողութեանը: Չը նայելով որ Հերմանը Նիկողայոսի նման աշխարհի հետ լաւ ծանօթ չէր, այնուամենայնիւ նա զարգացած, կրթուած մարդ էր, մի կողմ թողնելով ի նրա խելքն ու ճարպիկութիւնը: Այդ պատճառով Նիկողայոսը միշտ անկիրթ գիւղացիների հետ գործ ունենալուց յետոյ մեծ հաճութեամբ էր հանդիպում նրան:

Ճաշից քիչ առաջ Հերմանի մօտ հասնելով՝ Նիկողայոսը շատ սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ վերջինիս կողմից և սեղան նստելով՝ ասաց.

—Ես մի շատ լաւ մարդու հետ ծանօթացայ: Դա այն նաւի նաւավարն էր, որով եկայ ես: Ուղում էի նրան քեզ մօտ բերել, բայց նա զբաղուած է նաւի բեռները զատարկելով և խոստացաւ վաղն առաւօտ մեզ մօտ գալ:

—Դու շատ ժրջան մարդ ես, Նիկողայոս բարեկամ,— պատասխանեց Հերմանը.— ես կարծում եմ, որ աշխարհիս վերայ ոչ ոք չէր մտածիլ անգամ մի կռաւիտ ծովագնացի հայրենասէր դարձնել: Ափսոս, որ քահանայ չես: Բայց ինչից հասկացար, թէ նա կարող էր մեր սուրբ գործի կողմնակիցը դառնալ:

—Ես քիչ-քիչ հասայ այդ համոզմունքին: Նա շատ սառը կերպով էր խօսում Կորնթոսի նաւահանգստեան հարկի մասին, և ես այն ժամանակ վստահացայ ամեն ինչ յայտնել նրան:

—Ի՞նչ նաւահանգստեան հարկ, քանի որ գեռ նաւահանգիստ չը կայ:

—Նա այդպէս էլ ասում էր: Բայց և այնպէս, նրանից վեց հակ թուղ են վերցրել:

—Թէպէտ Աստուած հրամայում է սիրել բոլոր մարդկանց, բայց ես ատում եմ թիւրքերին և իւրաքանչիւր օր աղօթում, որ ինչքան կարելի է՝ նրանցից շատ մարդ տեղափոխուի երկնից արքայութիւնը կամ ուրիշ մի որեւէ տեղ:

Նիկողայոսը ժպտաց:

—Դու իսկական քրիստոնեայ ես: Աղօթում ես ոչ թէ քո թշնամիների կործանման, այլ նրանց փրկութեան համար:

—Ես չեմ կարող թիւրքերին սիրել, թէպէտ Աստուած հրամայում է այդ, որովհետեւ սիրում եմ իմ հայրենիքը, իսկ այնտեղից թիւրքերի հեռանալը մեծ բարիք կը լինի: Բայց դժբանից, սաղմոսերգու սուրբ մարգարէն թէ թիւրքերին ճանաչելիս չէ եղել, ասում է՝ «Լուացից զոտս իմ յարիւն անօրինաց»:

—Որքան ինձ յայտնի է, Կորնթոսում թիւրքերն աշխատելիս են եղել ինձ բռնել,— ասաց Նիկողայոսը,— բայց ձեռներից փախցրել են: Նրանք իմ գնալուն Կորնթոսում սպասում

էին այն ժամանակ, երբ ես արդէն դուրս էի եկել այնտեղից:

— Իսկ Նաւալիայում գործերն ինչպէս են:

— Աւելի լաւ, քան սպասում էի: Իմ երիտասարդ աղջկանը ճիշտ այնպիսի մէկն է, որպիսին ինձ հարկաւոր էր:

— Միտոսոսի մասին ես ասում: Իսկ քանի տարեկան է նա:

— Տասնեութը, բայց նա բարձրահասակ է, շատ ուժեղ, և ես կարող եմ յոյս դնել նրա վրայ:

— Տասնեութը տարին դեռ քիչ է: Իսկ որեւէ մէկին հաւատ ընծայելու վերաբերմամբ զգոյշ եղի՛ր:

Իբրեւ պատասխան այդ նկատողութեանը՝ Նիկողայոսը պատմեց այն փորձը, որին ենթարկել էր Միտոսոսին:

— Թերեւս դա ճշմարիտ է, — նկատեց Հերմանը, — և յամենայն դէպս երիտասարդն աւելի քիչ կասկած է յարուցանում, քան մի որեւէ հասակաւոր մարդ: Բայց ինչպէս կարողացար այդքան խիստ վարուել նրա հետ:

— Ճշմարիտ է, դա շատ անգութ բան էր, բայց ինձ երկաթէ մարդիկ են հարկաւոր, և ես ցանկանում էի համոզուել, թէ կարելի է արդեօք նրա վրայ յուսալ:

— Բայց նրան ինչ ես ցանկանում անել:

— Ա՛յ, հէնց դրա համար էլ ես եկել եմ քեզ մօտ: Ժամանակ է գործի լինելու: Դու գիտես, որ հայրենասէրների ժողովը ինձ ամենամեծ լիազօրութիւններ է տալիս և անսահման վարկ է բաց արել: Միտոսոսը կը շրջադայէ բոլոր դիւղերը, մանաւանդ Սպարտայի շուրջը և ամեն տեղ կ'ասէ, թէ պէտք է պատրաստ լինել գործի համար: Թիւրքերն ինձ որոնում են, և ես չեմ կարող անվտանգ շրջել երկրի մէջ:

— Ի՞նչից կը հրամայես սկսել:

— Դու դեռ հարցնում ես: Իհարկէ, ես նրանց կը հրամայեմ սկսել հատիկ աղալ թիւրքերի համար: Այդ պէտք է շատ լինի և գաղտնի կերպով, մանաւանդ Մայնայի գիւղերում: Է՛, իսկ այստեղ դու զէնք հաւաքում ես:

— Ոչ թէ այստեղ, այլ Միդասպէլայօնի մենաստանում: Զէնքի մեծ մասը թիւրքերից է դնուած, իսկ վարդապետները սիմինդրի և եղէզների տակ թաղցրած կրում են այն: Վանահօրը մօտ օրերս թիւրք զինուորներ են պատահել և հարցրել, թէ վարդապետներն ինչու են այդքան եղէգ կտրում, իսկ նա պատասխանել է, թէ վանքի կտուրը ծածկելու համար:

— Եւ նրանք ոչինչ չէն կասկածում:

— Ո՛չ, կասկածում են, բայց չեն կարող մի բան գտնել: Ես հաճութեամբ թոյլ կը տամ նրանց խուզարկելու ամբողջ մենաստանը: Յիշում ես այնտեղի մատուռը:

—Ի հարկէ:

—Սեղանի տակ վարդապետները յատակի մի սալաքարը հանել և ծակ են բաց արել զէպի ներքնայարկը, իսկ նրա դուռը քարով ծածկել և այնպէս սպիտակացրել են, որ պատի մէջ ոչինչ չէ երևում: Անցեալ չարախ այնտեղ գնացել էր Տրիպօլիսի նոր նահանգապետը, Մահմէդ-Սալիկը: Թէպէտ չը նայելով նրա երիտասարդ հասակին՝ այդ մարդը շատ կասկածաւոր է երևում, բայց նա զննել է ամբողջ մենաստանը և ոչինչ չէ գտել:

—Այդ լաւ է: Բայց քանի հրացան ունէք դուք:

—Մօտաւորապէս հազար, և երկու անգամ աւելի սուր: Մի ամսից յետոյ մեզ մօտ ամեն ինչ պատրաստ կը լինի: Մեզապէլայօնն աւելի լաւ կենտրոն է, քան Պատրասը, որովհետեւ նա աւելի մօտ է Տրիպօլիսին: Այնտեղից պէտք է սկսել կռիւր:

—Ո՞վ գիտէ: Երբ ամեն ինչ պատրաստ լինի, այն ժամանակ որտեղ որ յարմար է, կը սկսենք: Ես լաւ կը համարէի, որ առաջին հարուածը կալամատում էիամ Նաւալիայում տրուէր: Մենք չէ՞ որ ոչ թէ միջազգային իրաւունքի կանոններին համաձայն պատերազմ ենք ցանկանում, այլ մի արեւնալից կոտորած:

—Արեւնալից կոտորածը քրիստոնէի գործ չէ: Մէկ մտածիր կանանց և երեխաների մասին...

—Ի՞նչ ինչ թիւրք կանայքն ու երեխաները, —բացառանչ՝ չեց նիկողայոսը վեր ջատկելով և սաստիկ յուզուած ետ ուռնալ անկող սենեակի մէջ. —ես մի ժամանակ խնայում էի նրանց, բայց արդեօք թիւրքերը խնայեցին կնոջն ու դստերս: Եթէ Աստուած արդարադատ է, նա ուրեմն կ'օգնէ ինձ նոյնպիսի ցաւակցութիւն ցոյց առլ նրանց, որպիսին իրանք ցոյց տուին ինձ:

Հերմանը ոչինչ չը պատասխանեց և կարճատեւ լռութիւնից յետոյ ասաց.

—Էլի գինի ուզում ես: Եթէ չէ, զնանք պատշգամբը: Տաք երեկոյ է: Ես կարծում եմ, որ դու ճշմարիտ ես ասում, և յիշուաւ, աւելի լաւ է թիւրքերին առաջին հարուածը մի որեւէ հարաւային տեղում տալ, որովհետեւ նրանք այն ժամանակ կը չտապեն Տրիպօլիսում, իրանց այս ամենազօրեղ ամրոցում փրկութիւն գտնել: Ես առաջ կարծում էի, թէ աւելի յարմար էր զորքը կենտրոնում սկսել, բայց այժմ տեսնում եմ, որ քո նախագիծը շատ զործնական է: Դուրս գնանք մաքուր օդը, Նիկողայոս:

Հերմանի տունը գտնւում էր քաղաքի սահմանի մօտ, բարձր բլրի վրայ, և նրա պատշգամբից երևում էին ներքեւ տարա-

ծուած ամբողջի լոյսը, լուսնի արծաթագոյն ճառագայթներով լցուած ջրի հարթ տարածութիւնը և հակառակ ափը, որտեղ հեռուում սեին էր տալիս Միսալօնդին:

Մի մանուկ ըստ թիւրքականի եփած սուրճ և երկու ծը-
խաքարչ բերաւ նրանց: Նիկողայոսն ու Հերմանը սկսեցին ծխել
և երկար ժամանակ լուռ էին:

—Կրկնում եմ,—ասաց Նիկողայոսը՝ լուռութիւնը խանգա-
րելով,—որ երբ հատուցման օրը հասնէ, ինձանից ոչ ոքի գը-
թութիւն չի լինիլ:

—Իսկ ես,—պատասխանեց Հերմանը,—չեմ մասնակցիլ
անպաշտպանների ոչ մի կոտորածին: Ի հարկէ, հարկաւոր է
արիւն թափել, առանց դրան չի լինիլ, բայց բացի ինձանից,
դահլիճներ չատ կան: Կուրի ժամանակ ոչ ոքի մի խնայիր, Նի-
կողայոս, բայց երբ գործը կը վերջանայ, այն ժամանակ թող որ
թիւրքերն իրանց ընտանիքներով խաղաղ հեռանան մեր երկրից:

Նրանք նորից լռեցին, բայց քիչ յետոյ Հերմանը դարձեալ
արտասանեց ժպտալով.

—Այնուամենայնիւ կեցցեն թիւրքերը: Նրանք կարծում
են, թէ դու մեռել ես: Ես մեր տղային հրամայեցի լուր տա-
րածել, թէ քեզ Կորնթոսում սպանել են: Թող նրանք հաւատան
այդ անհիմն լուրին: Այսօր Մահմէդ-Ահմէդն այստեղ էր և իր
ցաւակցութիւնն էր յայտնում քո մահուան մասին, թէպէտ նրա
աչքերը հակառակն էին ցոյց տալիս: Այստեղ քեզ բոլորը ճա-
նաչում են:

—Ո՛չ: Ո՛չ ոք: Այդ ինձ ձեռնառու է: Բայց դու վազն ի՞նչ
ես մտադիր անել:

—Ի՞նչ որ ուզում ես: Մենք լաւ կ'անէինք, եթէ միասին Մե-
դասպէլայօն գնայինք: Եթէ քամին յաջողակ լինի, մի օրում կը
հասնենք: Ես արդէն քեզ ասացի, որ վարդապետները մի շատ
հետաքրքիր ներքնայարկ ունեն, և աւելորդ չի լինիլ, որ դու
տեսնես այն:

Նիկողայոսը ժպտաց:

—Որքան շատ մարդ տեսնէ, այնքան լաւ է,—պատասխա-
նեց նա.—բայց ժամանակ է իմ յետագայ գործողութիւնների
նախադիժը յայտնելու քեզ: Ես մտադիր եմ նոյեմբերին Նաւ-
պլիա գնալ, իսկ մինչև այդ ժամանակ կը գնամ Մայնա իմ հօրեղ-
բօրորդու Պետրոս Մաւրոմիսալիի մօտ իմանալու համար, թէ
արդեօք նա իր ամբողջ տոհմով պատրաստ է միանալու ընդ-
հանուր ապստամբութեանը: Յետոյ ինձ դարձեալ հարկաւոր է
տեսնել Կանարիսին. նա շատ հմտութեամբ էր կառավարում իր

նաւը, թէպէտ ես համոզուած եմ, որ Միտսոսը կը գերազանցէ նրանից: Որքան էլ զարհուրելի թւայ քեզ, բայց և այնպէս ես կարծում եմ, որ անհրաժեշտ է, այրել թիւրքաց նաւերը: Մենք չենք կարող թոյլ տալ, որ թիւրքերն անարգել զէնք և ուղմամթերք ստանան ծովով: Քանի որ մենք թիւրքերի հետ մեր հաշիւը վերջացնելու օրից չուտ չենք տեսնիլ միմեանց, ուստի և ուշադրութեամբ լսիր, ես քեզ կը ծանօթացնեմ իմ բոլոր նախագծերի հետ:

Եւ մի ամբողջ ժամ Նիկողայոսը եռանդով պատմում էր իր զիտաւորութիւնները Հերմանին, որն ուշադրութեամբ լսում էր և թէպէտ երբեմն հակաճառում, բայց մեծ մասամբ զովում էր նրան: Նիկողայոսի խօսքերից յայտնուեց, որ Հիւսիսային Յունաստանի հայրենասէրների ժողովը անսահման լիազօրութիւն էր տուել նրան զործելու իր անունով մինչև այն ժամանակ, երբ նա ինքն ստիպուած կը լինի իր պաշտօնական ներկայացուցիչն ուղարկել, որովհետև եթէ թիւրքերն այժմ լսէին ապստամբութեան բոլոր նախապատրաստութիւնների մասին, գործը չէր յաջողուի: Յետոյ Նիկողայոսը մանրամասնաբար բացատրեց հայրենասիրական շարժումը զիւղացիների մէջ տարածելու անհրաժեշտութիւնը, որովհետև այդ վերջիններն ապրստամբութեան հիմքը պէտք է կազմէին:

Վերջացնելով իր պատմութիւնը, Նիկողայոսը մի ուշադիր հայեացք գցեց Հերմանի վրայ: Նրանց տէքերը պատահեցին միմեանց և միմեան փայլ արձակեցին:

VII

Կանաքիսը երկկոյեան գէմ վերջացրեց իր գործը և առաջարկեց Նիկողայոսին ու Հերմանին հետեւել օրն արշալուսին Օստիցա տանել, որը մի փոքրիկ ձկնորսական գիւղ էր և չորս մղոն հեռու էր այն կերծից, որի վրայ բարձրանում էր Մաղասպէլայօնը. նրանք այնտեղ կարող էին ջորիներ ձուր բեւել և մինչև երեկոյ հասնել վանքը:

Նրանք սիրով յոժարուեցին և բարեյաջող քամու չնորհիւ չորս ժամում հասան Օստիցա, որտեղ Հերմանը Նիկողայոսի հետ, որին իբրև իր ազգականն էր ներկայացնում, ուղղակի գնաց թիւրք նահանգապետի մօտ: Նրանք երեքով սուրճ խմեցին և խօսակցութեան ժամանակ բոլորը միաբերան անհեթեթ համարեցին յոյների տաղծիկաց ապստամբութեան մասին տարածուած խուրր, նմանապէս և ուրախութիւն յայտնեցին, որ Նիկողայոսն սպանուած է Կորնիլիոսով. հեղեկորստի տեսչով Փետրուար, 1903.

նա մի անհանգիստ մարդ էր և չէր հասկանում, թէ որքան բաժանելի բան է խաղաղ կեանքը. իսկ նրա ազդականն առկա-
ցըրեց, թէ Նիկողայոսը մշտապէս խռովութիւններ էր յարու-
ցանում արձարաններում:

Տեսնելով որ խօսակիցներն այդպիսի խոհեմ դատողու-
թիւններ են տալիս, նահանգապետը, Սայիդ-աղան, հրամայեց
յարգել նրանց խնդիրը—ճանապարհը չարունակելու համար եր-
կու ջորի տալու վերաբերմամբ: Նրանցից բաժանուելուց առաջ
Սայիդ-աղան հաղորդեց, թէ Դիակոպտոնում, Օստիցայից երեք
մղոն հեռու, մօտ օրերս անկարգութիւններ են առկա ունեցել,
որի ժամանակ սպանուած է թիւրք հարկաճանր:

—Ա՛խ, այդ բմբոստ ժողովարդը...—նկատեց Հերմանը.
բայց ինչն է հզել այդ զէպքի պատճառը:

—Մի գատարկ բան, —պատասխանեց Սայիդ-աղան.—
թիւրքը յոյնի ձեռքից խլել էր կինը, որի համար նա նրան բա-
ղանել է: Թէպէտ և յոյնը փախել է, բայց նրան կը բռնեն և
կը պատժեն: Իմ կարծիքով այդ բոլորը գատարկ բաներ են:
Եթէ մենք թիւրքերս տիրում ենք այս երկրին, և օրէնքը մեզ
թողնատրում է շատ կին ունենալ, նշանակում է բոլորն էլ պէտք
է հնազանդուեն մեզ:

—Յայտնի բան է, —պատասխանեց Նիկողայոսը.—Աստուծոյ
հաճելի չէ, որ բոլոր մարդիկ հաստար լինեն:

—Նա շատ ուրախ եմ, որ դուք յոյներին սպասամբութիւնն
անկարելի էք համարում—յա մեծ յիմարութիւն կը լինէր նը-
րանց կողմից: Բայց, ճշմարիտ, չը գիտեմ ինչո՞ւ, միայն այդ ա-
պրատամբութեան մտաին հեռզհեռէ առելի շատ լուրեր են տա-
րածում: Ա՛յ, մօտ օրերս ստում էին, թէ Մեղասպէշայօնում
վարդապետները զէնքի պահեստ ունեն, և իմ բնկերս, Մահմէդ-
Սալիկը, որ մի շատ զործունեաց երիտասարդ է և նոր նըշանա-
կուած է Տրիպօլիսի նահանգապետ, այնտեղ խուզարկեց, բայց
ի հարկէ ոչինչ չը գտաւ:

Հերմանն ուրախ-ուրախ ծիծաղեց.

—Մենք Աստուծոյ սպասաւորներս խաղաղ մարդիկ ենք,
—արտասանեց նա:—Բայց մեր ջորիները երեկ պատրաստ են, և
ժամանակ է մեզ գնալու: Շնորհակալ եմ ձերդ զերպանցու-
թիւնից ձեր սիրալիւր վերաբերութեան համար:

Մի քանի րոպէ անցած նրանք արգէն գնում էին գիւղի
խոշոր, անհաւասար քարերով սալայատակած փողոցով: Բոլոր
բնակիչներն այգեկութով էին զբաղուած, և աներում ոչ որ չէր
մնացել բացի չներից, որոնք բարձր ձայնով հաջում էին ճա-
նապարհորդների և երիտասարդ ջորեպանների վրայ:

Արեգակն արդէն մայր մտնելու վրայ էր, ևրբ նրանք դուրս եկան մեծ ճանապարհը, որ հովտի խորքից գէպի վանքն էր տանում: Նրանց առաջից գնում էր ջորիներով մի շարք, որոնց մօտով քայլում էին երկու վարդապետ. նրանք մօտեցան եպիսկոպոսին՝ նրա օրհնութիւնն ստանալու:

—Դուք եղէք էք տանում,—հարցրեց նա.—որտեղից էք բերում և ինչու համար:

—Կալովրատայից —պատասխանեց վարդապետներից մէկը. —սենք վեց ջորի ենք բեռնաւորել եղէգով, որ մեզ հարկաւոր է վանքի կտուրը ծածկելու համար:

Երիտասարդ վարդապետը ժպտաց:

—Նորոգութեան կարօտ չատ բաներ կան, հայր,—արտասանեց նա, մենք էլ պատրաստութիւններ ենք տեսնում դրա համար:

Նիկողայոսը խփեց ջորուն:

—Իսկ սե հատիկ ունէք,—հարցրեց նա,—լաւ սե հատիկ թիւրքերի համար:

—Ես չեմ հասկանում,—պատասխանեց վարդապետը, զրլուրը թափահարելով:

—Նախ պէտք է կտուրը նորոգել,—ժպտալով նկատեց Հերմանը,—իսկ յետոյ սե հատիկի ժամանակն էլ կը գայ: Դէհ, գաւաիս,—աւելացրեց նա, դառնալով գէպի երիտասարդ վարդապետը,—չուտով վանքը գնա և առա՛ վանահօրը, որ ես իմ հօրեղբոր որդու հետ չուտով նրա մօտ կը լինեմ: Մենք երկուօր կը մնանք այնտեղ, որովհետեւ ես ուզում եմ զննել ձեր կրտսերի նորոգութիւնը, որպէսզի ամեն ինչ ի փառս Աստուծոյ լաւ շինուած լինի:

Կէս ժամ յետոյ, միջնադին, ճանապարհորդները վանքին մօտեցան: Միմեանց մօտ շարուած նեղ, փոքրիկ պատուհաններում լոյս էր երևում, իսկ գէպի աջ, մեծ դրան մէջ փայլելով էին լապաւերներ. դա ապացոյց էր, որ միաբանները պատրաստութիւն էին տեսել զիմաւորելու իրանց իշխանաւորին: Իրաւ, դրան մօտ, պատշգամբի վրայ վարդապետները երիտասարդ նորընծաներն առաջներին, շարուած էին: Իսկ կամարի տակ կանգնած էր վանահայրը, որ մի գեղեցկադէմ, բարձրահասակ, երկար ալէխառն մօրուքով ծերունի էր: Նա օգնեց եպիսկոպոսին իջնելու ջորուց և ծռնկ չորելով՝ նրա օրհնութիւնն առաւ: Հերմանը կանգ առաւ մենաստանի չէմբին և գառնալով գէպի միաբանութիւնը, բարձր ձայնով ասաց.

—Թող Աստուծոյ օրհնութիւնը լինի այս մենաստանի և

նրա մէջ բնակւողներին, նմանապէս և այն սուրբ գործի վրայ, որին նրանք ծառայում են:

Վանահայրը Նիկողայոսին տեսնելով, որին վաղուց ճանաչում էր, ցնցուկեց, կարծես մի ուրուական երևաց նրա աչքին: — Իսկ մենք լսեցինք, թէ դու մեռել ես, — ասաց նա:

— Ես չատ ուրախ եմ, որ դու այդ լսել ես, — պատասխանեց Նիկողայոսը ժպտալով. — և խնդրում եմ քեզ, լուր մի տարածիր, թէ կենդանի եմ:

Նրանք երեքով մտան վանահօր խուցը և երբ միայնակ մնացին, Հերմանն ասաց:

— Ես տեսնում եմ, որ կտուրի նորոգութիւնը լաւ է առաջ դնում: Մենք ճանապարհին միքանի բեռնաւորուած ջութիկների պատահեցինք: Նիկողայոսը ցանկանում էր անձամբ համոզուել, թէ ինչ էր անում այստեղ: Նա մեր... ինչպէս ասեմ... կարգադրւրիչն է, իսկ մենք մշակները: Նա մեզ կ'ասէ, թէ երբ պէտք է գործը վերջացնել: Է՛հ, այժմ գնանք եկեղեցի և գոհութիւն տանք ձեր մենաստանի հիմնադիր ս. Ղուկասին և ս. Աստուածամօրը մեր անխորձ տեղ հասնելուն համար: Այդ է Աստուծոյ բոլոր ճշմարիտ ծառաների պարտականութիւնը:

Վանահայրն առաջ բնկաւ և եկեղեցու բրնձէ ծանր դուռը բանալով, թոյլ տուաւ Հերմանին ներս մտնելու: Արքեպիսկոպոսը մօտեցաւ սեղանին և ծուռիկ չորեց Աստուածամօր պատկերի առաջ, որ ըստ աւանդութեան Ղուկաս աւետարանչի ձեռքով էր նկարուած, և գոհաբանական աղօթք կարդաց իր և Նիկողայոսի համար: Յետոյ նրանք վերադարձան վանահօր խուցը և կրկին սնդամ դնացին եկեղեցի:

Այս անգամ վանահայրը դուռը փակեց իւր ետևից, որովհետև միաբաններից քչերին էր յայտնի ներքնայարկի գաղտնիքը: Նա լապտերը վառեց, որովհետև եկեղեցում մութն էր, և միայն տեղ-տեղ կանթեղներ էին փայլելում: Դիմելով դէպի եկեղեցու արևելեան անկիւնը, նա բարձրացաւ սեղանը և այնտեղից քլունկը դուրս բերելով, յատակից մի քառանկիւնի սալ հանեց, որի տակ մի մարդ անցնելու համար բաւական մեծ բացուածք կար: Մի փայտէ սանդուխ տանում էր, դէպի ներքև, և նրանք մէկը միւսի ետևից ցած իջան: Ներքնայարկը քառասուն ոտնաչափ երկայնութիւն և քսան ոտնաչափ լայնութիւն ունէր, և լապտերի լոյսի տակ բոլոր պատերը պսպղում էին պողպատի փայլով: Հերմանի վերջին այցելութիւնից յետոյ պատերից կախուած հրացանների թիւր բաւական մեծացել էր, և առաջին հայեացքից Նիկողայոսին այնպէս թւաց, թէ դրանք հազար հինգհարիւրից պակաս չեն լինիլ: Նրա աչքերը փայլատակեցին, և լապ-

տերը բարձր բռնած, նա սկսեց շատադուլ զննել բոլոր պատերը:

—Է՛, դուք բաւական հաւաքել էք,—ասաց նա,—միայն այժմ այս եղէգը կը սկսէ կերակուր պահանջել, և հարկաւոր է մեծ քանակութեամբ սև հատիկ ազալ:

—Արդէն,—հարցրեց վանահայրը:

—Արդէն: Այժմ օգոստոս ամիսն է, իսկ զարնանք կըսկըստի հունձը, արիւնալից հունձը: Ո՞րտեղ պէտք է տեղաւորես այս քաղցած կոկորդիսներն կերակուրը:

—Այստեղ բաւական տեղ կայ, բայց սև հատիկ չէ կարելի պահել: Առանց լապտերի այստեղ դալ չի լինիլ, և, Աստուած ազատէ, կարող է մի փորձանք պատահել: Աւելի լաւ է, Նիկողայոս, վազն առաւօտ զնանք և նայենք ամբողջ մենաստանը: Է՛հ, այժմ դու գոհ ես:

—Ինձ համար միշտ ամեն բան քիչ է երևում: Եթէ որ նոյն իսկ երկնքի բոլոր հրեշտակներն էլ հրեղէն սրերով ցած իջնէին երկրիս վրայ, դարձեալ ինձ քիչ կը թւային: Բայց բաւական է դատարկարանութիւն սնենք: Քանի՞ մարդ կարող ես դուրս հանել:

—Հինգ հարիւր հողի մի բոսլէի մէջ և երկու հազար—այնքան ժամանակուայ, որքան որ կը հարկաւորուի այստեղից մինչև Կալամատա հասնելու համար:

—Ա՛յ, այդ լաւ է: Դէհ, լսիր ինձ: Մենք դուրս գնալու հանդիսաւոր բոսլէն այլ ես չենք տեսնուիր: Չորս ամիս յետոյ, բայց օրը նշանակել չէ կարելի, կը սկստի փառաւոր դործը, և դու պատրաստ եղիր, ասեն բանում հնազանդութիւն արքեպիսկոպոսին, ինչպէս ինձ: Մենք նրա հետ միասին ենք դործում: Որ գլխաւորն է, հայր, տես, որ այդ փառահեղ օրը ոչ ոք իր մասին չը մտածէ: Ում էլ որ բաժին ընկնի փառքն ու պատիւը, միենոյնն է—միայն թէ Յունաստանն ազատ լինի: Եթէ դու, օրինակ, հայր, պատիւ ու հարստութիւն ես ցանկանում, ես քեզ կը տամ այն ամենը, ինչ որ կարող է ինձ բաժին ընկնել: Ներքի, որ այսպէս եմ խօսում, բայց մեր դործը կարող է վնասուել անձնական եռասիրութիւնից, և ես դրանից աւելի երկիւղ ունեմ, քան թէ տասն սուլթանից: Ինձ յանձնուած է վարել Մորէայի դործը, և ես իմ կեանքն ու ամեն բան, ինչ որ ունեմ, նուիրել եմ այդ սուրբ դործին: Ինձ հետ միասին դործում են արքեպիսկոպոսը, մայնեցի Պետրոս Մաւրոմիխային և ուրիշները: Երդւում եմ, որ Աստուծոյ օգնութեամբ աղնաւար կը կատարեմ իմ պարտականութիւնը և ինձ համար ոչ մի բանի աչք չեմ ունենալ: Մենք միասին կը կազմենք դործողութիւնների նախադիժը, բայց երբ ժամանակը գայ իրադործելու,

այն ժամանակ ես կը հրաժարուեմ ատաջնորդ լինելուց և մի հասարակ զինուորի տեղ կը գրաւեմ: Կրկնում եմ, քանի զեռ կոխն սկսուած չէ, միասին կը խորհենք և կը պատրաստուենք, բայց հէնց որ որսորդ թնդայ, բոլորը պէտք է մի մարդու հրնազանդուեն: Մեր յաջողութիւնն շտապելուց և միաբանութիւնից է կախուած, իսկ դրան առանց սլարտ ու պատշաճ հնազանդութեան չէ կարելի հասնել:

—Բայց մենք ինչպէս իմանանք քո կարգադրութիւնը, թէ երբ պէտք է սկսել դործը,—հարցրեց վանահայրը.—արդեօք լաւ չի լինիլ, որ եթէ դու այստեղ չը լինես, ես ինքնազուիս գործեմ:

—Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—այն ամեն բանից, ինչ որ տեսնում եմ այստեղ Մեղասպէլայօշում և Պատրասում, պէտք է ենթադրել, որ առաջին հարուածն ու առաջին յաջողութիւնը այստեղ է լինելու: Թէ յետոյ պատերազմն ինչպէս կը դնայ,—միմիայն Աստծուն է յայտնի, բայց յամենայն դէպս ես անպայման հնազանդութիւն եմ պահանջում: Դու ինձանից լուր կը ստանաս, և հնազանդութիւն Ուրիշ ոչինչ:

—Բայց ինչպէս իմանամ, թէ լուրը քեզանից է:

—Շատ հասարակ կերպով. երբեքիցէ, մի ամարային տաք օր կամ ձմրան ցուրտ գիշեր քեզ մօտ կը մտնէ մի վարդապետ և կ'ասէ՝ «վանահայր, քեզ մի մարդ կամ մի մանուկ և կամ նոյն իսկ մի աղջիկ ուղղում է տեսնել»: Դուրս գնա՝ ուղարկուած մարդու մօտ, և նա քեզ կ'ասէ. «ինձ յանձնարարուած է հարցընել, թէ դու հատիկ ունեւ այն մարդկանց համար, որոնք կարօտութիւն ունեն դրան...» Իսկ դու պատասխանիր. «քեզ հարկաւոր է ս՞ի հատիկ և ո՞ւմ համար—քաղցածներն թէ թիւրքերն»: Այն ժամանակ ուղարկուած մարդը կ'ասէ. «սե հատիկ ուղարկիր թիւրքերի մօտ Կայամատա կամ Կալաւրիտա կամ ուրիշ մի սրնէ տեղ, և թող երկու հարիւր կամ հինգ հարիւր կամ հազար մարդ տանեն այդ»: Գուցէ դու ուրիշ կարգադրութիւններ էլ ստանաս, բայց միշտ միևնոյն ձևով, և եթէ սրբութեամբ կատարես դրանք, այն ժամանակ Աստուած քեզ համար տեղ կը սլատրաստէ երկնքում իր հաճելիների մէջ:

—Ծջմարիտ ես ասում, Նիկողայոս,—պատասխանեց վանահայրը,—և ես երկում եմ ս. Աստուածամօր անունով, որ կուրօքէն կը հնազանդուեմ քեզ: Դէհ, վերե բարձրանանք:

Նրանք նորից եկեղեցի մտան, սանդուխով իջան ներքին յարկը, որտեղից մի մաքուր սպիտակացրած նախասենեակ տանում էր դէպի գրադարանն ու վանահօր խուցը: Ծանապար-

հին Նիկողայոսը իր ձեռնափայտով թրխկթրխկացնում էր պատերը:

—Այստեղ կարծես պատն աւելի բարակ է, քան թէ միւս աւելերում,—ժպտալով ասաց նա և կանգ առնելով, ուշադրութեամբ նայեց վանահօրը,—սակայն Մահմէտ-Սալիկն այնքան խորամանկ է, որ ուշադրութիւն չէ դարձրել մի այսպիսի դատարկ բանի վրայ:

—Փնտր Ասատուծոյ, որ մեր թշնամիներն այդքան խելօք են,—նկատեց Հերմանը, որ գնում էր Նիկողայոսի հետ:

Վանահօր խուցը վերադառնալով, Նիկողայոսն սկսեց ծրխել և ասաց, որ եթէ վանահայրը թոյլ կը տայ, կը պառկէ քունելու, որովհետև հետևեալ առաւօտ պէտք է վաղ վերկենար և չարունակէր ճանապարհը:

—Իսկ ուր ես գնալու:

—Դէպի հարաւ: Ես պէտք է այցելեմ Մեօխնիայի շատ տեղերը և տեսնեմ իմ ազգական Պետրո-Բէյին: Նա յանձն է առել ոտքի կանգնեցնել Մայնայի դաւառը: Մենք պէտք է աշխատենք, որ դործի սկիզբը որոտի նման թնդիւն արձակէ, իսկ յետոյ ամեն ինչ լաւ կը գնայ:

Իրաւ, հետևեալ օրը դեռ առաւօտեան ժամերգութեան դանդաղները նոր էին սկսել զօղանջիլ, երբ Նիկողայոսը վերկացաւ անկողնից: Նա ուղղակի եկեղեցի գնաց, իսկ ժամերգութիւնից յետոյ վանահօր և Հերմանի հետ դուրս եկաւ պատըշգամբը: Վարդապետները հեռուից նայում էին նրանց, զրանց մէջ արդէն լուր էր տարածուել, թէ ով է Նիկողայոսը և ինչու համար է եկել նա այս խաղաղ մենաստանը: Կուշտ խօսելուց և սուրճ խմելուց յետոյ Նիկողայոսն սկսեց հրաժեշտ տալ:

—Օրհնիր ինձ, հայր,—ասաց նա վանահօրը,—մենք դուցէ մինչև դործի սկիզբը տեսնուենք, դուցէ և ոչ: Յամենայն դէպս սենք միեկնոյն դաշտի մշակներ ենք, թէպէտ այդ դաշտը մեծ է, և դու հարկադրուած կը լինես հիւսիսային մասում աշխատել, իսկ ես դուցէ հարաւային:

VIII

Նոյեմբերը վերջանում էր չրտաբեր անձրևներով և կատաղի քամիներով: Փայտմորիկների երամները լցուել էին Նաւալիայի չրճակայ դաշտալայրը: Հեռում Իլիաս լեռան դադաթների վրայ ձիւն էր երևում, իսկ մատախուղն ու անձրևը անթափանցելի մշուշի նման պատել էին չրճակաբլրը:

Միտսոսն անդադար նշովում էր վատ եղանակը, որ թոյլ

չէր տալիս նրան մակոյկով լողալ ծովածոցի վրայ: Իսկ եթէ նա երբեմն համբերութիւնից դուրս էր դալիս և նստում մակոյկ, վերջիվերջոյ թրջուած, առանց իր նպատակին հասնելու վերադառնում էր տուն: Վերջին ժամանակները Կոստանդինը զարմանում էր որքո՞ւ վարմունքի վրայ, բայց ենթադրում էր, որ նոյն իսկ իրան՝ երիտասարդին անհասկանալի ֆիզիքական զարգացումն էր դրա պատճառը և ամեն ինչ Աստուծոյ կամքին թողնելով, հարց ու փորձ չէր անում նրան, որովհետեւ գիտէր, որ նա ծածկամիտ լինելով ոչինչ չէր ասիլ: Բայց և նոյնպէս նրան միտիարում էր այն միտքը, թէ Միտսոսն ամեն կողմով էլ զարդանում էր, և թէ Նիկողայոսը, որի մասին ոչ մի ակեղեկութիւն չը կար, վերադառնալուց յետոյ նրան արդէն չափահաս դանելով՝ շատ գոհ կը լինէր:

Բայց հայրը չը գիտէր, թէ ինչ է կատարւում Միտսոսի հոգու մէջ: Նրա ծանօթութեւնը Զիւլէյմայի—հարուստ թիւրքի հարեմի երիտասարդ յոյն աղջկայ հետ շարունակւում էր նոյնպիսի տարօրինակ կերպով, ինչպէս որ սկսուել էր: Իւրաքանչիւր գիշեր նա մակոյկով մօտենում էր սպիտակ պարսպին և ամբողջ ժամերով խօսում նրա հետ մինչև այն րոպէն, երբ Զիւլէյման հարեմի մի ուրիշ աղջկայ կամ ծառաների մօտենալը նկատելով, ձեռքով նշան էր անում, որ հեռանայ:

Այդպէս շարունակուեց մինչև մի երեկոյ, մինչև վառ և զանաւի սկիզբը, երբ Միտսոսը իր հետ վեր առաւ և մի պարանէ սանդուխտ Զիւլէյման խոստացել էր սովորականից ուշ դուրս գալ պատշգամբը, բայց իջնել մակոյկը և շրջել ծովածոցի վրայ:

Այդ երեկոն, կամ աւելի լաւ է ասել գիշերը՝ յաւիտեան անմոռանալի մնաց նրանց երկսի համար էլ: Չը նախելով որ Զիւլէյման երկիւղ էր կրում, թէ մի գուցէ նկատեն իրան, այնուամենայնիւ շատ ուրախ էր, որ գոնէ երկու ժամ կարող է ազատ լինել: Միտսոսի խնդրուածքի համաձայն նա ուրախութեամբ վերցրեց քօղը երեսից և երևան հանեց դէմքի սքանչելի գծադրութիւնները: Յետոյ նա պատմեց, թէ ինչպէս շատ տարիներ դրանից առաջ իրան փախցրել էին թիւրքերը, և թէ ինչպէս իր մանկութիւնից միայն յիշում էր այն, որ հայրը սի բարձրահասակ և սև հագուստով մարդ էր: Զիւլէյման շատ քաղցր, բայց դժուարութեամբ էր խօսում յունարէն և Միտսոսի հետ վարւում էր, ճիշտ ինչպէս մի մանուկի հետ, թէպէտ ինքը մի տալով փոքր էր նրանից: Առհասարակ նրա համար այդ զբօսանքը երեխայական մի զուարճութիւն էր, իսկ Միտսոսին թւում էր, թէ ինքը եօթներորդ երկնքումն է:

Վերադառնալիս երիտասարդն սկսեց հարցնել նրա զփրաղդ կեանքի մասին, բայց Զիւլէյման պատասխանում էր, որ շատ դո՛հ էր իր գրութիւնից, թէպէտ ծերունի Արզուլ-Ահմէդը մի կատարեալ խող էր. բայց նա հանգիստ կեանք էր վարում, ոչինչ չէր անում, լաւ ուտում էր, և միայն մերթ-մերթ Արզուլը բարկանում էր, իսկ ներքինին հարուածներ էր տալիս նրան: Բայցի դրանից Արզուլի հարեմում ինչպէս ուրիշ հարեներում, կեանքն այնքան էլ խիստ չէր: Արզուլը շատ ծեր էր և կանանցից միայն մէկի հետ էր ապրում: Ինչ վերաբերում է Զիւլէյմային, նա իսկապէս հարեմին չէր պատկանում, այլ Արզուլի գլխաւոր կնոջ սիրելի աղախինն էր: Բնդհանրապէս նրա ապրուստը վատ չէր, և եթէ որ Միստսըր ժամանակ առ ժամանակ նրան զրօններ տանէր, նա բոլորովին երջանիկ կը լինէր, մանաւանդ որ երիտասարդը դուր էր գալիս նրան: Վատ եղանակին չ'արժէր դուրս գալ, որովհետեւ հարեմն այդ ժամանակ վաւերած է լինում, և Զիւլէյման չէ կարող դուրս գալ պարտէզը:

Այս սրանչիլի զրօսանքից յետոյ վրայ հասաւ վատ եղանակը, որ տեւեց երկու շաբաթ: Այդ տիուր ժամանակը Միստսն անհամբերութեամբ սպասում էր, թէ երբ պէտք է եղանակն այնքան բացուի, որ կարելի լինի մակոյկը մանել: Այդ պատճառով հէնց որ բնութիւնը մի քիչ սկսեց ժպտալ, նա ճաշից յետոյ որոշեց բազդը փորձել և մակոյկով ուղեւորուել զէպի սպիտակ պարիսպը: Բայց այժմ նա նախ և առաջ իր արտաքինի մասին սկսեց հոգալ. Նա ամաչում էր իր հին կարկատած շորերը հագնել, այլ հագաւ լաւ հագուստը, խնամքով մաղերը սանրեց, մինչև ծնկները կապեց սանդալները և ֆէսը դէպի մի կողմ ծռեց:

Արդէն ժամը ինն և կէսն էր, երբ նա ճանապարհ ընկաւ, իսկ լուսինը բարձրացաւ. երկնքի երեսին: Մօտաւորապէս մի ժամում հաղիւ կարողացաւ հասնել սպիտակ պարսպին: Հեռուից տեսնելով աղջկան՝ Միստսն զգաց, որ սիրտն սկսեց սաստկութեամբ բարախել, և նա լարեց ուշադրութիւնը, որպէսզի չուտով համոզուի, թէ դա իրօք իր սիրած էակն է: Ճիշտ որ մի ինչ որ սպիտակ բան էր երևում պարսպի վրայ, և նա շտապով մակոյկն առաջ տարաւ զէպի քարէ պատուանդանը:

Միևնոյն րոպէին մի ուրախ ձայն հնչեց.

— Ես համոզուած էի, որ դու կը դաս, որովհետեւ այսօր առաջին աստղալից զիշերն է: Մեր տանը բոլորը քնած են: Ես ակամջ էի գնում Մահմէդի դրան առաջ և այն ժամանակ միայն հեռացայ, երբ նրա բարձր խանութը լսեցի:

Միտոսսը ոչինչ չը պատասխանեց, վեր թուա մակոյկի մէջ
և պարանէ սանդուխը հմտութեամբ գցեց պարսպի վրայ:

—Այո, ես եկայ այստեղ, հէնց որ հնարաւորութիւն եղաւ
դաշու, — ասաց նա, — իսկ այս բոլոր ժամանակը անիծում էի
անձրեր, մեղան քեզ, Աստուած:

—Ի՞նչ զուգուած ես դու այսօր, — նկատեց Զիւլէյման, ու-
շաղրութեամբ նայելով նրան: — Միթէ յոյները միշտ իրանց ա-
սենալաւ հազուատով են ձուկ որսում:

Միտոսսը ժպտաց և շատ դո՛ւ մնալով այն բանից, որ
զուգուել էր, պատասխանեց.

—Մենք այդ մասին մակոյկի մէջ կը խօսենք: Յաճ իջիր:
Երբ նա անվտանգ մակոյկն իջաւ, Միտոսսը հարցրեց.

—Ո՞ւր գնանք այսօր:

—Դէպի ծովը, աղատ ծովը, հեռու այս անիծեալ տե-
ղից, — բացաղանջեց Զիւլէյման ծիծաղելով, — բայց սրտեղ նրա-
տեմ:

Միտոսսը ուռկանի միջից հանեց տանից վերցրած բարձր
և գրաւ նաւաթում գրած նստարանի վրայ:

—Ահա տեսնում ես, — շարունակեց նա, — ես յիշեցի, որ
անցեալ անգամ իմ ուռկանի վրայ նստելով՝ դու ասացիր, թէ նը-
րանից ձկան հոտ է փչում, այդ պատճառով էլ քեզ համար իմ
բարձը վեր առայ: Այժմ դու թաղուհու պէս կը նստես:

Զիւլէյման անխօս նստեց, իսկ Միտոսսը թիերով մի քա-
նի շարժում գործեց պարսպից հեռանալու համար և յետոյ առա-
գաստը բարձրացրեց: Մակոյկն արագութեամբ լողաց դէպի ծո-
վածոցի անցքը:

—Ի՞նչ է, վերջացրի՞ր գործդ, — հարցրեց Զիւլէյման:

—Այո: Այժմ մենք կարող ենք զբօսնել, որքան կամենաս:

—Դէհ, ուրեմն նստի՛ր մօտս, — պատասխանեց երիտասարդ
աղջիկը:

Մի քանի բոպէ նրանք լուռ մնացին: Զիւլէյման ուրախ
ժպտում էր, իսկ Միտոսսը լուրջ, ուշիւ-ուշով նայում էր նրան:
Վերջապէս Զիւլէյման գրպանից մի փոքրիկ արկղ հանեց և բաց
արաւ այն:

—Ես քեզ համար քաղցրեղէն եմ բերել, — ասաց նա վեր-
ջապէս, — սա ռահաթ-լոխումի է: Ես չը գիտեմ, թէ ինչպէս
է կոչուում սա ձեղանում, Յունաստանում: Դու քաղցրը սի-
րում ես:

Նա մասներով մի կտոր կտրեց այդ մածուցիկ, քաղցրա-
հոտ անուշեղէնից և անմեղ ժպիտը երեսին ինչպէս իր ընկե-
րոջը հիւրասիրող մի երեխայ՝ առաւ նրան:

—Ի՞նչ է, դուր է գալիս քեզ,—հարցրեց նա,—երեկ երեկոյ այս արեղը Աբղուլը սուսու ինձ, բայց ես խոստովանում եմ, վախեցայ նրա չափազանց սիրալիր վարմունքից: Չէ՞ որ քեզ ասել եմ, թէ ես հարեմին չեմ պատկանում:

Միտասը կարմրեց. նրա համար անտանելի էր այն միտքը, որ ծերունի թիւրքը կարող էր նուէրներ տալ Զուլէյխային:

—Ինչո՞ւ ես լուռ, Միտաս,—չարունակեց երիտասարդ աղջիկը,—պատմիր ինձ, թէ ի՞նչ էիր անում դու այս բոլոր ժամանակը: Իսկ ես ոչինչ չէի անում, ոչինչ: Չճարիր, ես երբէք այդքան ձանձրացած չեմ եղել:

Միտասը շտապով նայեց նրան:

—Իսկ այժմ չեմ ձանձրանում,—հարցրեց նա,—դու սիրում ես զբոսանքը ինձ հետ:

—Ի հարկէ,—պատասխանեց նա,—եթէ ոչ ես քեզ մօտ չէի գալ: Ես քեզ կարօտել էի, և այդ շատ տարօրինակ է, որովհետեւ առաջ ոչ ոքի չէի կարօտում: Տանը ոչ մէկին չեմ սիրում, իսկ մի քանիսին ատում եմ:

—Խոստացիր, որ ինձ երբէք չեմ ատիլ,—ասաց Միտասը նրա ձեռքից բռնելով:

—Այդ դժուար է խոստանալ,—պատասխանեց նա ծիծաղելով.—«երբէքը» խօսքերից ամենաւեճն է, մինչև անգամ «միշտ»-ից էլ մեծ է, բայց դժուար թէ ես քեզ երբեիցէ ատեմ: Դու ինձ մի անգամից դուր եկար, նոյն իսկ քեզ տեսնելուցս էլ առաջ, այսինքն երբ մթութեան մէջ լսեցի միայն քո ձայնը: Բայց սեր պարսպիտակ երգելը շատ անզգոյշ բան էր, որովհետեւ եթէ Աբղուլը լսէր այդ, առանց երկար մտածելու կը հրամայէր գնդակահար անել քեզ: Ա՛յ, եթէ ես ես չը լինէի և քո երգելուդ մասին ասէի նրան, այն ժամանակ դու այլ ես չէիր երգիր:

—Բայց դու այդ չ'արիր, որովհետեւ դու գնւ ես,—պատասխանեց Միտասը,—և եթէ դու դու չը լինէիր, ես չէի էլ երգիլ:

—Դատարկ բաներ ես խօսում: Բայց ահա Զուլէյխան:

—Ո՞վ է այդ Զուլէյխան:

—Դա մի կին է և նայում է, որ մեր տեսակցութիւնները ոչ ոք չը նկատէ: Նա պառաւ է, թէպէտ Աբղուլի տարիքին չի գալ, և քեզանից վարձատրութիւն է սպասում: Գիտես, նա պարման է դրել, որ մեր իւրաքանչիւր տեսակցութեան փոխարէն դու համբուրես նրան: Նա արդէն հաշուում է, թէ մենք չորս անգամ ենք տեսնուել, բայց իմ կարծիքով սա երրորդն է միայն: Ե՞րբ պէտք է նրա պարտքը վճարես:

կան գործկրներդ: Ես ուզում եմ նայել, թէ ինչպէս ես ձուկ որսում:

—Սատանան տանէ՛ ձուկը: Ես աւելի լաւ եմ համարում խօսել քեզ հետ:

—Որքան ծիծաղելի է: Իսկ ես չառ եմ ցանկանում տեսնել, թէ ինչպէս ես ձուկ որսում. սակայն ես այնպէս այդ բանը չի խանդարիլ ե՛մ մեր խօսակցութեանը: Բայց դու թոյլ կը տաս ինձ օգնելու քեզ:

—Դու չես էլ կարող լի ուռկանը վարել, —ասաց նա՝ նորից ձեռքը բռնելով. —դու չը դիտես, թէ որքան ծանր է այդ:

—Իսկ որքան ձուկ կը լինի լի ուռկանի մէջ:

—Իւրաքանչիւր մատիգ—չիսնական եւ դեռ մի հարիւր էլ աւելորդ, —ասաց Միտտոսը ծիծաղելով. —եւ մի անգամ ցանցի պարանով մատս մինչև ոսկորը կտրեցի:

Նա բարձրացրեց մեծ, սևացած ձեռքը, եւ Զիւլէյման իր փոքրիկ մատով չօչափեց նրա ցուցական մատի սպին:

—Որքան զարհուրելի է, —բացազանչեց նա, —չնոս արիւն գնաց:

—Կէս դոյլ:

Այդ ժամանակ քամին զովացաւ, եւ Զիւլէյման իր թիկնոցի մէջ փաթաթուելով, առաջուանից աւելի պինդ կալաւ Միտտոսին:

—Դու մրս՞ում ես, —հարցրեց երիտասարդը:

—Ո՛չ, եթէ դու հանդարտ նստես: Ուզո՞ւմ ես էլի մի կրտոր ոահաթ-լոխումի:

—Այո՛, միայն ինքդ դիր բերան:

Տասն րոպէ յետոյ նրանք կանգ առան սպիտակ պարսպի մօտ, եւ Զիւլէյման մի ոտն արդէն պարանէ՛ անդուխի վրայ դրած՝ զլուխը թեքեց եւ համբուրեց Միտտոսի ճակատը:

—Բարի գիշեր, սիրելի՛ Միտտոս, —չնջաց նա եւ բարկացած աւելացրեց, —չը համբուրես Զուլէյկային, նա դարչելի պառաւ է:

Եւ առանց պատասխանի սպասելու նա ոտնդուխով վեր բարձրացաւ եւ անհետացաւ մթութեան մէջ:

Միտտոսը երկար ժամանակ անչարժ նստած էր մակույկի մէջ. արիւնը հոսեց ղէպի նրա քունքերը: Նա զգաց, որ ինքն այլեւ երեխայ չէ, եւ անսպասելի կերպով իր մէջ գլուխ է բարձրացրել բորբոքում կրքերով մի մարդ: Վերջապէս նա ըսթափուեց եւ երջանկութեան ժպիտն երեսին դիմեց ղէպի տուն:

Սակայն այս զրօսանքը Զիւլէյմային էժան չը նստեց: Պարտիզում ներքինին բռնեց նրան, եւ թէպէտ նա աշխատում էր հաւատացնել, թէ զլխացաւի պատճառով էր դուրս եկել

պարտէզ, և Զուլէյկան էլ ոչինչ չ'ասաց, իսկ Միտսոսին ոչ ոք չէր տեսել, այնուամենայնիւ մի լաւ ծեծ կերաւ և որոշեց այլևս գտնէ մի առժամանակ հրաժարուել գլխացաւից։ Այդպիսով երկու շաբաթ շարունակ նա դուրս չէր գալիս պատշգամբը։ Բայց սիրահարուածները բարեբաղդ աստղի շնորհիւ ծերունի ներքինին մի անգամ հարեց, և Աբդուլն իսկոյն արտաքսեց նրան։ Զիւլէյման սկսեց ուշադրութեամբ հետամուտ լինել նրա յաջորդի սովորութիւններին և գոհութեամբ նկատեց, որ նա վաղ պառկում էր և պինդ քնում։ Այդ պատճառով որոշեց նորոգել մակոյկով գրօսնակը և 1821 թ. յունուարի 1-ին դուրս եկաւ պատշգամբը։

Բայց նա էլ Միտսոսի նման այդ ժամանակի ընթացքում բուրրովին փոխուել էր, վերջին գրօսանքից և համբոյրից յետոյ նա զգում էր, որ մի ինչոր առանձին զգացմունք է տածում դէպի երիտասարդը և հասկանում էր, որ նա էլ դէպի ինքը միևնոյնն է զգում։

Պայմանաւորուած ժամանակից կէս ժամ առաջ դուրս գալով պատշգամբ, Զիւլէյման անհամբերութեամբ սպասում էր նրան և մինչև անգամ լաց եղաւ, մտածելով որ նա կարող է և՛ չը գալ։ Ո՛չ, նա պէտք է գայ, Զիւլէյման առանց նրան չէ կարող ապրել։ Ի՞նչ նշանակութիւն ունէր նրա համար երկու շաբաթ ապարդիւն այստեղ դալը, չէ որ պէտք է հասկանար, որ դուրս չէ գալիս լոկ այն պատճառով, որ չէր կարող։ Վերջապէս մթութեան մէջ սպիտակ առաջաստն երեաց, և մակոյկը կանգ առաւ. պարսպի մօտ։

—Այդ դու ես, Միտսոս,—բացագանչեց նա ցած ձայնով, և այդ իսկ բողբոջները երիտասարդը պարանը գցեց դէպի պատշգամբը, իսկ յետոյ ինքն էլ կանգնեց նրա կողքին։

Նրանք անխօս իջան մակոյկը, բայց հէնց որ Զիւլէյման նստեց ետին նստարանի վրայ, Միտսոսը մօտեցաւ նրան և ասաց կամացուկ.

—Դու, Զիւլէյմա, անցեալ անգամ համբուրեցիր ինձ, կարո՞ղ եմ արդեօք այժմ ետ տալ քեզ այդ համբոյրը։

—Այո՛, —պատասխանեց նա, և սիրտն ուրախութեամբ լըցուեց։

Միտսոսն էլ ցանկանում էր նրա ճակատը համբուրել, բայց նրանք այժմ արդէն երեխաներ չէին, —և սիրահարների շրթունքներն առաջին անգամ պատահեցին միմիանց...

Այս անգամ մակոյկը ոչ թէ դէպի ծովը սլացաւ, այլ ծովածոցի այն կողմը, որտեղ Միտսոսը մի ժամանակ ձուկ էր որսում Նիկողայոսի հետ։ Նա իր հետ վերցրել էր ուռկանը, սը-

րածայր կարթն ու ջահերը: Կէս ժամ անցած նրանք կանգ առան ամի մօտ, և Միտսոսը Զիւլէյմային ձեռները վրայ առած տարաւ աւազի վրայ և եղէգներից նրա համար մի յարմար բուն պատրաստելով, ինքը մտաւ ջուրը և սկսեց ձուկ որսալ:

Զիւլէյման հետաքրքրութեամբ նայում էր նրա բոլոր շարժումներին և ջահի շողշողուն լոյսով լուսաւորուած զեղեցիկ կերպարանքին: Որոն յաջողակ էր, և իւրաքանչիւր անգամ, երբ Միտսոսը նրան մի որեւէ մեծ ձուկ էր ցոյց տալիս, երիտասարդ աղջիկն ուրախ ծիծաղում էր: Շուտով նա այնպէս յափշտակուեց այս իր համար նոր տեսարանով, որ թողեց իր բունը և Միտսոսից աչքը չը հեռացնելով՝ սկսեց շտապ-շտապ ետ ու առաջ անել աւազոտ ամի վրայ:

Վերջապէս Միտսոսը բաւականաչափ ձուկ առած իր հետ՝ մօտեցաւ Զիւլէյմային, որն սկսեց հետաքրքրութեամբ դիտել որսը: Յետոյ նա զրպանից թիւրքական ծխախոտ հանեց, լցրեց ծխաքարը և վառեց: Այդ ծխախոտը նա բերել էր հարեմից, որտեղ բացի նրանից բոլոր կանայք ծխում էին:

Գիշերը շատ յաջողակ էր սիրահարների համար, օդը թարմ էր և սքանչելի. լուսինը թաղնուեց լեռների ետեւը, և միայն աստղերն էին վայլիլում անամպ երկնքի երեսին: Աւազի մէջ տնկած ջահը հանդարտ վառուում էր: Սիրահարները գրկախառնուած նստել էին, և ջերմ, կարօտազին համբոյրը չէր հեռանում նրանց շրթունքներից:

Որքան ժամանակ էր անցել այս երկնային երջանկութեան մէջ, իրանք էլ չը գիտէին, բայց յանկարծ ամից, բարձր եղէգների ետեւից Միտսոսը ջորու ծանր ոտնաձայներ լսեց: Նրիտասարդի սիրտը թնդաց, և նա մի տեսակ բնազդական երկիւղով սկսեց ականջ դնել: Մի քանի բոսկէ ճանապարհի վրայ մի ձիաւորի կերպարանք երևաց: Ուղիղ Միտսոսի գէմուդէմը, որ պահուած էր եղէգների մէջ, նա կանգ առաւ, կայծաքարով կըրակ հանեց, վառեց ծխաքարը և ճանապարհը շարունակեց:

Միտսոսը ճանաչեց, որ դա Նիկողայոսն էր: Նրա գէմքը գունատուեց, և բիրերը լայնացան, կարծես նա մի ուրուական տեսաւ:

—Այդ ով է, —կամայուկ հարցրեց Զիւլէյման, քնքշութեամբ նրա ձեռը բռնելով. —նա մեզ չը տեսաւ:

—Դա իմ մօրեղբայրն է, —խուլ ձայնով պատասխանեց Միտսոսը. —Ի հարկէ, նա մեզ չը տեսաւ: Բայց ես վախենում եմ, թէ մի գուցէ իմ ետեւից է եկել:

—Քո ետեւից: Այդ ինչ է նշանակում:

—Ես պէտք է քնամ: Բայց, վկայ է Աստուած, քեզ չեմ

կարող թողնել: Ես չը գիտեմ, թէ ինչ է մտադիր անել, միայն նա ինձ կը տանէ, և դուցէ մենք այլեւս չը տեսնուենք: Ո՛չ, ո՛չ, ես չեմ կարող, չեմ կարող:

—Այդպէս մի խօսիր, Միտսոս, դու սիրտս կտոր-կտոր ես անում,—բացագանչեց վախեցած Զիւլէյման արտասուք թափելով:

—Ներիր ինձ, գեղեցկուհի,—քնքշութեամբ պատասխանեց Միտսոսը, աշխատելով հանգստացնել նրան:—Ամեն բան լաւ կը գնայ, և ես կը վերադառնամ, այո՛, անպատճառ կը վերադառնամ: Սակայն ես խօսք ևս տուել օգնել նրան իր գործի մէջ և պարտաւոր եմ պահել խոստումս:

—Իսկ միթէ դու ինձ չես կարող ասել, թէ այդ ինչ գործ է:

—Ձեմ կարող: Մի բան միայն կարող եմ ասել քեզ, բայց դու խօսք տուր, որ ոչ ոքի չես ասիլ: Ասում են՝ որ չուտով յոյները կ'ապստամբուեն և կը վռնդեն թիւրքերին: Քանի որ դու էլ ինձանից պակաս չես ատում թիւրքերին, ուստի ուրախ կը լինես, որ այդ բանն իրագործուի: Գուցէ և Աբդուլի տան վըրայ էլ յարձակում գործեն, բայց դու մի վախենար, քո կեանքն անվտանգ կը լինի, եթէ ասես, թէ յոյն ես: Աղաչիր Աստծուն և ս. Աստուածամօրը, Զիւլէյմա, որ չուտով կատարուի այդ. այն ժամանակ մենք ամբողջովին միմիանց կը պատկանենք...

—Ա՛յ թէ ինչո՞ւ համար ես գնում:

—Ո՛չ, իմ գնալու նպատակը բոլորովին ուրիշ է,—ասաց Միտսոսը, Նիկողայոսին տուած խոստումը մտաբերելով:—Ներիր ինձ, Զիւլէյմա, որ այդպէս վախեցրի քեզ: Դատարկ բան է դա, որքան կարելի է չուտ-չուտ դուրս արի պատշգամբը: Եթէ ես գնամ էլ, երկար չի տևիլ, և հէնց որ վերադառնամ, իսկոյն քո պատշգամբի տակ կը լինեմ:

Զիւլէյման հանգստացաւ, երկու ձեռով բռնեց նրա գըլուխը, մօտեցրեց և համբոյրներով ծածկեց այն:

—Ես հէնց որ միջոց գտնեմ, դուրս կը գամ պատշգամբը, որովհետեւ դու ամեն բանից թանգ ես ինձ համար: Դէհ, այժմ տար ինձ դէպի մակոյկը, քնջդ իմ: Ժամանակ է սուեն վերադառնալու:

Միտսոսը ձեռների վրայ առաւ նրան, իսկ Զիւլէյման թեւերը փաթաթեց նրա վզովը: Բայց երիտասարդն այժմ էլ նոյն երջանկութիւնը չէր զգում. նրանից սնջատուելու միտքը խորտակում էր սիրտը: Ինչո՞ւ արգիօք իր անձն ու երջանկութիւնը նա պէտք է զոհէր հայրենիքի համար, քանի որ այդ հայրենիքն ուրիշ այնքան ընտիր ծառաներ ունէր... Ի՞նչ էին նրա համար փառքն ու պատիւը, երբ նրանց սիրոյ գնով պէտք է ստանար...

Այսպիսի մտածմունքներին յուզուած նա հասաւ մակոյկին, չքնաղ աղջկան զրաւ նստարանի վրայ և դէպի տուն տարաւ նրան: Բայց մինչդեռ նա վրդովւում էր, Զիւլէյման մակոյկի մէջ կիսով չափ պառկած՝ գլուխը դրել էր նրա կրծքին, և բոլորովին հանգստացած՝ ուղիղ նրա աչքերի մէջ էր նայում:

Մակոյկից դուրս գալով նա լուռ դրկեց Միտսոսին, և նրանց չրթունքները մի անգամ էլ երկար միացան: Յետոյ երկտասարդ աղջիկը վաղեց դէպի տուն, իսկ Միտսոսը վերադարձաւ հօր մօտ:

Ձը նայելով որ բաւական ուշ էր, Կոստանդինն ու Նիկողայոսը նստած՝ մի ինչոր բանի մասին սաք-տաք խօսում էին:

—Ա՛, այդ դժու ես, Միտսոս,—բացադանչեց Նիկողայոսը՝ երիտասարդին տեսնելով.—ժամը հասել է, դու պէտք է իսկոյն ճանապարհ ընկնես:

Միտսոսը լուռ նայեց մօրեղբօրը և հաստատուն ձայնով ասաց.

—Ես պատրաստ եմ: Ո՞ւր պէտք է գնալ:

(Կը շարունակուի)

Թարգմ. Յ. ԱՐՍԵՆՋԵԱՆ

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱԻԹԸ

I .

Առիւծ Մըհերը՝ զարմով գիւցադուն՝
Քառասուն տարի իշխում էր Սասուն,
Իշխում էր ահեղ ու նըրա օրով
Հաւքն էլ չէր անցնում Սասմայ սարերով:
Սասմայ սարերից շատ ու շատ հեռու
Թընդում էր նըրա հըռչակն ահարկու,
Խօսում էր իր փառքն, արարքն անվեհեր,—
Հազար բերան էր, մի Առիւծ Մըհեր:

II

Երբ մանուկ էր նա, դեռ տասը տարում,
Մի դե լուս ընկաւ Սասմայ աշխարհում,
Ճամբէքը փակեց, կըտրեց անցուղարձ,
Սասմայ քաղաքը սով ընկաւ յանկարծ:
Մըհերը մի օր հարցըրեց, ասաւ.
— Ինչո՞ւ մեր հացը էսպէս թանկացաւ,
Ինչո՞ւ գիւղերից ցօրեն չեն բերում,
Ինչո՞ւ են մարդիկ փակւել տներում:
— Մի դե է, ասին, լոյս ընկել ճամբում,
Ով անց է կենում, բըռնում է լափում,
Մարդիկ էլ փակւած՝ քաղաքից, գիւղից

Էլ գուրս չեն գալի նըրա երկիւղից:
—Մի գեն ինչ է՝ որ խըղճացնի էսքան,
Ասաւ զարմանքով էն մանուկ հըսկան
Ու ելաւ գնաց: Գընաց անհեթեթ
Մի կըռիւ մըտաւ գաժան գէի հետ,
Բըռնեց հըրէշին, պատուեց մէջտեղից,
Երկիրն ազատեց սովից, երկիւղից,
Իրեն անուան էլ էն օրից ՚ի վեր
Մընաց ու մընաց միշտ Առիւծ-Մըհեր:

III

Էսպէս, ահաւոր առիւծի նըման,
Սասմայ սարերում նըստած էր իշխան
Քառասուն տարի: Քառասուն տարում
«Ախ» չէր քաշել նա գեռ իրեն օրում,
Բայց հիմի, երբոր եկաւ ծերացաւ,
Էն անահ սիրտը ներս սողաց մի ցաւ.
Սկըսեց մըտածել Առիւծ Մըհերը.
—Հասել են կեանքիս աշնան օրերը,
Շուտով սե հողին ես կ'երթամ գերի,
Կանցնի ծուխի պէս փառքը Մըհերի,
Կանցնեն և՛ անուն, և՛ սարսափ, և՛ ահ,
Իմ անտէր ու որը աշխարքի վըրայ
Ոտի կը կանգնեն հազար քաջ ու գե...
Մի ժառանգ չունիմ, իմ անցման ետեւ
Իմ թուրը կապի, Սասուն պահպանի...»
Ու միտք էր անում հըսկան ծերունի:

IV

Մի օր էլ էն գորշ յօքերը կիտած
Երբ միտք էր անում, վերելից յանկարծ
Մի լոյս հըրեղէն յայտնըեց քաջին,
Ոտները ամպոտ կանգնեց առաջին:

—Ողջոյն քեզ, առաւ մըռայլ հըսկային.
 Քո ձայնը հասաւ Աստուծոյ գահին,
 Ու շուտով ետ քեզ մի զաւակ կը տայ.
 Բայց լաւ իմանաս, լեռների արքայ,
 Որ օրը որ ձեզ ժառանգ է տըւել,
 Էն օր կը մեռնէք քո կլինն էլ, դու էլ»
 —Իր կամքը լինի, առաւ Մըհերը.
 Մենք մահինն ենք միշտ ու մահը մերը,
 Բայց որ աշխարհում ժառանգ ունենանք,
 Մենք էլ նըրանով անմեռ կը մընանք»
 Հըրեշտակն այստեղ ցոլացաւ նորից,
 Ու էս երջանիկ աւետման օրից
 Երբ իննը ամիս, իննը ժամն անցաւ,
 Առիւծ Մըհերը զաւակ ունեցաւ:
 Դաւիթ անւանեց իրեն կօրիւնին,
 Կանչեց իր եղբայր Ձէնով Օհանին,
 Երկիրն ու որդին աւանդեց նըրան,
 Ու կլինն էլ, ինքն էլ նոյն օրը մեռան:

V

Էս դարում Մըսըր՝ անյաղթ ու հըզօր
 Մըսրա-Մեղիքն էր նըստած թագաւոր:
 Երբոր իմացաւ էլ Մըհեր չըկայ,
 Վերկացաւ կըռռով Սասունի վըրայ:
 Ձէնով-Օհանը ահից սարսափած,
 Թըշնամու առաջն ելաւ գըլխաբաց,
 Աղաչանք արաւ, ընկաւ ոտները:
 —Դու եղիր, առաւ, մեր գըլխի տէրը,
 Ու քո չըւարում քանի որ մենք կանք,
 Քո ծառան լինենք, քո խորձը միշտ տանք,
 Միայն թէ մեր երկիր քարուքանդ չ'անես
 Ու քաղցրը աչքով մեզ մըտիկ անես:
 —Ձէ, առաւ Մեղիք. քո ամբողջ ազդով
 Արի, մնաց կացիր իմ թըրի տախով,

Որ էզույցելօր ինչ էլ որ անեմ,
 Ոչ մի սասունցի թուր չ'առնի իմ դէմ:
 Ու գլնաց Օհան, բոլոր-բովանդակ
 Սասունը բերաւ, քաշեց թրքի տակ,
 Մենակ Դաւիթը, ինչ արին-չ'արին,
 Մօտ չ'եկաւ Մըսրա-Մելիքի թըրին:
 Եկան, քաշեցին թէ զօռով տանեն,
 Թափ տըռաւ, մարդկանց դըցեց գէս ու գէն,
 Որ գըցեց, մտաւ մի քարի առաւ,
 Որ առաւ, քարից կրրակ դուրս թըռաւ:
 — Պէտք է ըստանեմ էս փոքրիկ ծուռին,
 Ասաւ թաղաւորն իրին մեծերին:
 Թաղաւոր, ասին, դու էսքան հըզօր,
 Թըրքի տակին է ողջ Սասունն էսօր,
 Ի՞նչ պէտք է անի քեզ մի երեխայ,
 Թէկուզ իր տեղով հէնց կըլլակ դառնայ:
 — Դ՛ուք գիտէք, ասաւ Մըսրայ թաղաւոր,
 Բայց թէ իմ գըլխին փորձանք գայ մի օր,
 Էս օրը վըկայ,
 Սրբանից կըլգայ:

VI

Էս որ պատահեց, մեր Դաւիթ հըսկան
 Մի մանուկ էր գեռ երեք տարեկան.
 Մանուկ եմ ասում, բայց էնքան ուժեղ,
 Որ նըրա համար թէ մարդ, թէ մրժեղ:
 Մի օր հաւաքեց քաղքի երեխանց,
 — Տըղերք ջան, եկէք ծնն հեծնենք, ասաց:
 Տարաւ, մի բարդի կըռացրեց հողին,
 Երեխանց շարքով նըստեցրեց ճիւղին:
 Հէնց որ նըստեցին, բաց թողեց ծառը.
 Ահագին թափով փախաւ կատարը,
 Ու, ինչ հա կը տաս, ամեն մի տըղայ
 Թըռաւ մի փողոց, մի կտեր վըրայ,

Դիպաւ մի պատի, ընկաւ մի քարի,
 էսօր ես մեռել, թէ անցեալ տարի...
 Ինքը ծափ տըւաւ, թաւալեց հողում:
 Դըլոր էր գալի, խընդում, ծիծաղում,
 Իբրեւ թէ՝ տեսէք՝ ի՞նչ հանաք արաւ:
 Ամբողջ քաղաքը սըգատուն դառաւ,
 Երեխանց տէրերն եկան, կիտւեցին,
 Լացով ու կոծով,
 Դառը կըսկիծով
 Ձէնով Օհանի դուռը կըտրեցին:
 —Տօ, Ձէնով Օհան, մենք էսքան տարւան
 Աղուհացակեր ընկեր-հարեան,
 Դու մեր երեխէք հէս ես կոտորում,
 Մեր տունը քանդում, մեր ծովսը կըտրում:
 Թէ կուզես, օխպէր, թողնենք տեղ ու տուն,
 Սասմայ քաղաքից կորչենք դադարդուն,
 Թէ չէ՝ վեր կ'առնի Աստուած էս բանը...
 — Ի՞նչ անեմ, օխպէր, տաւ Օհանը:
 — Ի՞նչ պէտք է անես, կարգիր մի բանի,
 Դընայ, քեզ համար աշխատանք անի.
 Թէ չէ՝ բերել ես պարապ նըստեցրել,
 Պահել, պահպանել, վիզը հաստացրել,
 Դադան ես շինել ու գըցել աշխարհ...
 — Ի՞նչ անեմ, տաւ Օհանը անճար.
 Ի՞նչ գործ ունիմ ես, ի՞նչ գործի գընեմ.
 Բերէք ձեր ապրանք իր առաջն անեմ,
 Հանդ ղըրկեմ ծէգից մինչեւ իրիկուն,
 Էլ ոչ մարդ տեսնի, ոչ քաղաք ու տուն»:
 Ու մարդիկ հաւան կացան էս բանին,
 Ապրանքը բերին, տըւին Օհանին:

Դընաց Օհանը ու Դաւթի ոտի
 Մի զոյգ ոտնաման բերաւ երկաթի,

Երկաթի մի կողմ հարկւր լըգրական,
Ու շինեց Սասմայ քաղքի նախրապան:

VII

Արեւը բացւեց աշխարքի վըրայ,
Յընձուղը զարկեց Սասմայ սարերին,
Սարերը ելաւ Դաւիթը ահա
Իրեն երկաթի մահալը ձեռին:
— «Հէյ հէյ, գողեր ու դաղաններ,
Ջարդեմ, քըշեմ սարերն ի վեր»:
Որ կանչեց, նըրա ձէնից ահաւոր
Դըլորդ-գըմբդըմբոցն ընկաւ սարուձոր,
Ու էն ամպրոպի ձէնը հէնց առած՝
Վայրի գազաններ ելան զարհուրած,
Իրենց որջերից, բըներից փախան,
Քարէքար ընկան, գադարգիւն եղան:
Դաւիթն էլ ընկաւ նըրանց ետեից,
Որին մի սարից, որին մի ձորից—
Դայլ, ինձ, առիւծ, արջ, վագըր բըռնեց,
Հաւաքեց, բերաւ իր նախրին խառնեց,
Իրիկան քըշեց ողջ Սասմայ քաղաք:
Ոռնոց, մըռընչիւն, աղմուկ, աղաղակ...
Քաղքըցիք յանկարծ մին էլ ի՛նչ տեսան.—
Փոշին ամպի պէս բարձրանում է վեր,
Ու քաղքի վըրայ անհամար գազան
Դալիս են հըրէս բացած երախներ:
Սըրտաճաք եղած,
Դործները թողած,
Փախան, լըցւեցին տուն, ժամ ու խանութ,
Ամուր փակեցին դուռն ու լուսամուտ:
Եկաւ Դաւիթը, կանգնեց մէյդանում:
— Վահ, էս մարդիկը ի՛նչ վաղ են քընում:
Հէյ կովատէր, հէյ գոմշատէր,
Ելէք, շուտով բացէք դըռներ,

Ով մինն ունէր, տասն եմ բերել,
 Ով տասն ունէր—քըսանն արել...
 Շուտով ելէք, եկէք, տարէք,
 Ձեր եղն ու կով գոմերն արէք»:
 Տեսաւ՝ չեն գալի, գուռ չեն բաց անում,
 Ինքն էլ մեկնրւեց քաղքի մէյդանում,
 Գլուխը դըրաւ մի քարի, մընաց,
 Ու մուշ-մուշ քընեց մինչև լուսաբաց:
 Լուսին իշխաններ ելան միասին,
 Գընացին Ձէնով Օհանին ասին.
 —Աման, քեզ մատաղ, այ Օհան ախպէր,
 Մեր ապրանքն ու մալ թող մընան անտէր,
 Էլ ոչ կով կ'ուզենք, ոչ գոմէշ ու եղ,
 Միայն թէ սըրանից աղատ արա մեզ,
 Թէ չէ՝ էս քաղքին փորձանք կը բերի,
 Գայլերոց կ'անի, կը տայ կ'աւերի»:

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

(Գը շարունակուի)

ՀՈԳՈՒՍ ՀԱՄԱՐ

(Թիւրքահայ հարուստներու կեանքէն)

Ա.

Եղեռնին յաջորդող երկրորդ կիրակին է:

Ժամուն զանգակները կը զօղանջեն մեռելական հանդիսաւորութեամբ մը, ծանր ու զանգաղ: Հայոց թաղին օրերէ ի վեր առնայապա՛ծ փողոցներէն առաջին անդամն ըլլալով մեծ բազմութիւն մը կ'անցնի, ուրուականներու պէս անաղմուկ ու անչլուկ և հոյակապ եկեղեցին տաղաւար օրերու խոնուամով մը կը լեցուի: Պատարագի կիսուն՝ մեր ծերունի վարդապետը քարոզի կը կենայ:

— Հայ ժողովուրդ, մեռնողները մեռան ազատեցան, Աստուած անոնց հոգուն պիտի ողորմի, մնացողներուն վիճակն է զժուար: Գիւղերէն քանի մը հազար խեղճեր քաղաք թափած են, անօթի, մերկ, անպատսպար. քաղաքին մէջ ալ գործ ու վաստակ դաղրած է, խեղճութիւնը ամեն կողմ բռնած: Ձմեռը վրայ կը հասնի, մեր սև բախտէն՝ այս տարի ամեն տարուընէ աւելի խիստ: Չքաւորներուն օգնելու համար յանձնաժողով մը կազմած ենք, որ տնէ տուն շրջելով հանդանակութիւն պիտի ընէ. բայց օգնութեան պէտքը անմիջական է, այս օրեր արդէն քանի մը սովամահներու դիակը լերին գերեզմանոց, այդ պատճառով հիմա անմիջապէս պիտի պտրտեցնենք մէջերնիդ: Գրիստոնէական գթութիւնն ու եղբայրսիրութիւնը այս օրերուն համար են մանաւանդ: Տուէք, օգնեցէք, պատառ մը հաց ունեցողը թող իր անօթի զրկեցին հետ

բաժնէ, երկու ձեռք հալուստ ունենողը մէկով ալ իր գրայիին մերկութիւնը ծածկէ: Թշուառութիւնը մեծ է, մեր կարողութենէն չատ վեր, բայց ինչ ընենք. Աստուծոյ վատ օգնական չ'ունինք, զիրար պահենք պահպանենք, մինչև որ Աստուծոյ այցելութիւնը հասնի...

Ա'լ չը կրցաւ շարունակել, հեկեկանքը խեղդեց իր ծերուկ ձայնը: Դիմաշէն՝ կանանց վերնատունէն՝ արդէն փրթած էր լացը, և վայրկենապէս բոլոր սրտերը կը փշփշէին, ու ամբողջ եկեղեցին կ'ուլար մեռելի տան մը պէս: Խեղճերը, անլաց ու անմոռնչ թաղեր էին իրենց ինկած սիրելիները, բայց հիմա՝ անհուն վիշտերնին քովքովի բերած՝ արդարութեան Աստուծուն սեղանին առջև՝ աչքերնուս մէջ ժահրացած արցունքը կը պոթթկար...

Պատարադի աւանդումէն ետքը պնակներու բովանդակութիւնը հաշուեցինք: Պղինձ, արծաթ, ոսկի գրամներ, կանացի հասարակ զարդեղէններէն սկսած մինչև թանկադին գոհարեղէններ՝ իրարու վրայ դիզուած սրտաշարժ կոյտ մը կը կազմէին:

Ամբողջ արդիւնքը 1500 ոսկի գնահատուեցաւ:

Բ

Կարօտելոց նպաստամատոյց յանձնաժողովին զիս ալ անդամ ընտրած էին:

Նոյն կիրակի օրը, կէսօրէն ետքը՝ առաջնորդարանի մէջ վարդապետին նախագահութեանը տակ նիստ գումարած, հանգանակութեան ժապաւինեալ տետրակը և գիմումներու յցանկը պատրաստելու զբաղած էինք, երբ գուռը զարնուելով, մէկը ներս մտաւ:

Կին մըն էր: Կանխահաս պառաւութենէ ընկճուած, չոր ու նիհար կազմուածքով, աղքատիկ հագուած, միջավար կին մը, որ երկչոտ քայլերով մօտեցաւ ու վարդապետին աջը առաւ: Առջի բերան ամենքս ալ հաւատացած էինք, որ նպաստ խնդրելու եկած էր, սակայն մեր այս կասկածը ընդհանուր ապշութեան տեղի տուաւ, երբ կինը իր ոսկրուս մասններով քուրջի քանի մը հանգոյցներ քակեց և մէջէն հինգ ոսկի հանելով՝ վախ՝ վրթելով մը հայրսուրբին առջև սեղանին վրայ դրաւ:

— Ի՞նչ է սա, զաւակս, — հարցուց վարդապետը շուարած:

— Հայր սուրբ, ծառայ եմ կարգիդ — պատասխանեց կինը դողդոջ ձայնով մը — ես այրի կին մըն եմ, տուներու մէջ լուացք կ'ընեմ: Ակոյգէս կտրելով քիչ մը ստակ կ'աւելցնէի, որ Երուսաղէմ երթամ, Քրիստոսի գերեզմանը համբուրեմ, սուրբ

յոյսը տեսնեմք Բայց որ աղղը հիմա սև օրի մէջ է, ունեցած չունեցածս բերի որ խեղճերուն բաժանէք: Ես, փառք Աստուծո, դեռ աշխատելու կարողութիւն ունիմ, մէկ գլուխ կին եմ, ինչպէս ըլլայ կ'ապրեմ: Կ'աղաչեմ հայր սուրբ, քիչս շատի տեղ ընդունեցէք:

Հայր սուրբը փորձեց խօսիլ, բայց ձայնը չելաւ, ձեռքով նշան ըրաւ կնոջ, որ մօտեցաւ ու առջնը չոքեց, և ծերունին ջուխտ ձեռքերը անոր վրայ տարածած՝ սրտագին պահպանիչ մը կարգաց:

Գ.

Մեր յանձնաժողովը յաջորդ առաւօտ իսկ սկսաւ իր պատույրը: Ամենէն առաջ Գօճամանեան Նաղարէթ էֆէնդին դուռը ափ առինք: Էֆէնդին մեր քաղաքին էն մեծ վաճառականը և էն ազդեցիկ հայն էր, ուստի իր մեծապատիւ անունն ալ մեր ցանկին առաջին տողը կը դրաւէր:

Սպասաւոր մը դուռը բացաւ և մեզ առաջնորդեց արևելեան շքեղութեամբ կահաւորուած մեծ հիւրասենեակը: Քանի մը վայրկեան յետոյ ներս մտաւ էֆէնդին և ետեէն ալ կինը իր պզտիկ աղուն հետ: Նաղարէթ էֆէնդին յիսունի մօտեցած, միջահասակ, դիրուկ, ճաղատ զլիով մարդ մըն է. հայ վաճառականի սովորական տիպ մը, որ նկարագրուելու արժանի առանձնայատկութիւն մը չունի: Իսկ տիկինը նիհար, դժգոյն, սխուր նայուածքով, բայց շատ համակրելի կին մը:

Քաղաքավարութեան պահանջած պայմանագրական բանաձևերու փոխանակութենէն ետքը, փողոցին մէջ մօքէս պատրաստած մուտքի ճառովս մեր այցելութեան նպատակը պարզեցի և ընկերներէս մէկն ալ անմիջապէս հանդանակութեան տոմարը ներկայացուց:

Գօճամանեան էֆէնդին խոր հառաչ մը արձակեց, տոմարը առաւ, քիչ մը պրպտեց ու ըսաւ.

—Ձեր նպատակին ըսելիք չկայ, շատ գովելի է, բայց ինչ օգուտ, ինչ օգուտ... Ինչպէս գեղացիին առածը կ'ըսէ՝ ջաղացը ջուրը տարաւ, մենք ջախջախը կը փնտռենք: Ո՞ր մէկուն տանք, որ մէկուն հասնինք, ալ լմնցանք, լմնցանք...

—Էֆէնդի, անշուշտ աղէտը ահռելի է—պատասխանեցի ես—և մեր կարողութենէն շատ վեր դայն արմատապէս դարմանել, սակայն միւս կողմէ՝ չենք կրնար ձեռքերնիս ծալած նստել ու մարդոց ճանձներու պէս կոտորուիլը դիտել:

—Ուզենք չուզենք պիտի կոտորուին, ուզենք չուզենք...

Ի՞նչ կրնանք ընել, բան մըն ալ չենք կրնար ընել, չա՛տ բան կրնայինք ընել ըստ ի՛նչ, բանը բանէն անցաւ: Քսան տարի է կը պոռայինք, կը կանչէինք, կը հասկնայք, քսան տարի, թէ ատ զէվզէկութիւններուն, ատ թեթևօլիկութիւններուն վերջը ազետալի կըլլայ, սակայն չկրցանք խօսք հասկցնել: Մարգարէութիւննիս կատարուեցաւ, անոնք որ խեղճ ժողովուրդին արիւնը մտան, ան մեզի «հին գլուխ», «թրքասէր» և այլն և այլն ըսող ազգասէրները, հիմա անոնք թող երթան ճար մը խորհին որ մարդիկ ճանճի պէս չը կոտորուեն... Ա՛խ,—աւելցուց էֆէնդին, կրկին հառաչելով և լուսնափայլ դուլիսը շողացունելով—ա՛խ, աչքերնին կուրնայ, աչքերնին...

—Նազարէթ էֆէնդի—պատասխանեցի ևս—հիմա անօգուտ է անցեալի մասին խօսիլ, ներկան անչափ տխուր է, որ ամեն բան մոռցնել կուտայ մեզի:

—Ի՞նչ, մոռցնել մի կուտայ, այս անգամ ալ մոռնանք, այս անգամ ալ խելքերնիս գլուխնիս չգայ—պոռայ էֆէնդին, տեղէն վեր յատկելով—Աստուած մարդու բախտը առնելէ առաջ խելքը կ'առնէ ըսեր են նէ չիտակ է. անխելքութեան երեսէն աս օրին հասանք և դեռ չենք ուղեր խելքերնիս գլուխնիս ժողովել, ձեռքովնիս մեր գերեզմանը կը փորենք: Դեռ անցած օրն էր որ հազիւ կրցանք կառավարութեան բարկութիւնը քիչ մը իջեցնել, թուղթ ստորապրելով թէ խռովարարները իրենց արժանի պատիժը գտան և հիմա վեհափառ սուլթանին շնորհիւ անդորրութիւնն ու խաղաղութիւնը կատարեալ է: Մեր վարդապետ ըլլալիք՝ հեռու կարգէն՝ յնդածն ալ հետս էր, իսկ երեկ նորէն ամեն բան մոռցած, ելաւ արեւոյնից դուրս տուաւ, բարկութենէս քիչ մնաց վրան պոռայի ժամուն մէջ: Այդ խօսքերը եթէ կառավարութեան ականջը հասնին՝ և չըլլար որ չը հասնին, ինչ պիտի մտածէ, ըսէք կաղաչեմ, չը պիտի ըսէ պարզապէս թէ ասոնք մեծով պղտիկով դեռ նոյն խելքին կը ծառայեն, դեռ չեն խրատուած...

—Բայց, Նազարէթ էֆէնդի, ինչ ըսաւ որ խեղճ վարդապետը:

—Ի՞նչ ըսաւ, հոն չէիք, չը լսեցիք, ինչ ըսել է, «մեռնողները մեռան ազատեցան, Աստուած մնացողներուն ողորմի, չուտով Աստուծոյ այցելութիւնը հասնի», կառավարութիւնը ապուշ չէ, ազ խօսքերուն միտքը ինձմէ քեզմէ լաւ կը հասկանայ և դեռ ան տեսակ հետեւութիւններ կը հանէ, որ խելքէ մտքէ չի անցնիր: Հիմա խոշորացոյցով կը գիտեն մեզ, խոշորացոյցով, երբ պիտի հասկնանք ասիկա:

Ես ալ չկրցայ պատասխանել, հին դրժուած ուխտերս

մեծ ու սղտիկ բոլոր երգումներով հանդերձ վայրկենաբար դր-
խուս մէջ խուժեցին, և ես ստիպուեցայ էֆէնդին թողնելով ա-
սոնց դէմ ճակատել:

Սակայն մեր պահեստի խօսողը անմիջապէս օդնութեան
հասաւ իր թարմ ընդունով, միւսներն ալ հետզհետէ մէջ մասն, և
ահա մեր դիմումը կնճռոտ վիճաբանութեան մը փոխուեցաւ:
Վիճաբանութիւն մը, որուն ինչով վերջանալիքը շատ գիւրին,
լայց երբ վերջանալիքը անկարելի էր նախատեսել:

Բոլորովին անակընկալ օդնութիւն մը բարեբաղդաբար
փրկեց մեզ: Տիկին Գօճամանեան, որ մինչև այդ պահին՝ լսիկ
նստած մտիկ կընէր, յանկարծ ամուսինին դարձաւ յուզուած.

—Մեղայ, դեռ պիտի քաջջնաս. մարդիկը բաներնին դու-
ծերնին ձգած քու խրատներդ մտիկ ընելու չեն եկեր, բան մը
պիտի տաս, տներ, չպիտի տաս, պարապ տեղը գլուխնին ինչո-
ւր պաւցնես:

—Հազար անգամ ըսած եմ որ դուն իմին դործերուս չը-
խառնուիս—մոլտայ էֆէնդին, քովընտի խոժոռ ակնարկ մը նե-
տելով կնոջը երեսին: Բայց և այնպէս խօսքն ալ կարճ կապեց և
ոտքի կընելով հանդիսաւոր կեպով մը ըսաւ.

—Իմ կարծիքովս աս հանդանակութիւնն ալ խոհեմութիւն
չէ, կառավարութեան կասկածը կրնայ հրաւիրել, ես՝ թէ և վա-
ղուց ուխտ ըրած եմ աս ազգին դործերուն չը խառնուել՝ բայց
նորէն չկրցայ համբերել և անցած օրը վարդապետին պատուի-
րեցի որ հիմակուհիմա յետաձգէ հանդանակութիւնը, մինչև որ
կառավարութեան բարկութիւնը քիչ մը անցնի, սակայն աս
անգամ ալ խօսքս մտիկ ընող չեղաւ: Ինչ որ է. հիմա որպէսզի
չխօսուի թէ նազարէթը ստակ տալէ կը փախչի, և քանի որ
եկած մինչև տունս եկած էք, չեմ ուզեր ձեզ պարապ ճամբել:
Մինակ թէ տետրակին մէջ անունս չը գրուի, ո՞վ պիտէ ինչ կըլ-
լայ, ինչ չըլլար:

Եւ քսակը հանելով աւելցուց.

—Արդէն երեկ ժամուն մէջ ոսկի մը ձգեցի պնակը, ան-
կէ զատ մեր տիկինն ալ իր 20 ոսկինոց սպարանջանն է ձգեր,
այնպէս որ...

—Տէր Աստուած, դեռ պիտի խօսիս ադոր վրայ, քեզի ինչ,
եւ իմ ապարա նջանս եմ տուեր.—ընդհատեց տիկինը աւելի
գրգռուած:

—Ինձի ինչ, հա, անանկ է եւ, հօրդ տունէն բերի 20
ոսկինոց սպարանջանը...

—Հա, հարկաւ հօրս տունէն բերի—պատասխանից տիկի-
նը ու բարկացած դուրս ելաւ:

Նազարէթ էֆէնդին քսակը ձեռքը, գլուխը երերցնելէն, պահ մի կնոջը ետեւէն նայելէ ետքը, հանեց երկու ոսկի դրաւ սեղանին վրայ ու շարունակեց.

—Ասկէ աւելին չեմ կրնար տալ, աս ոչ սուաջին անգամն է և ոչ ալ վերջինս: Մինակ թէ՛ ինչպէս ըսի՝ չեմ ուզեր որ տետրակին մէջ անունս ըլլայ. իմ ձեռքովս ալ չեմ ուզեր գրել, դուք զրեցէք քրիստոնեայ ոմն 2 ոսկի, կամ աւելի ճիշտը 23 ոսկի, երէկուան մէկ ոսկին ու տիկնոջս ասլարանջանն ալ մէկտեղ հաշուելով:

—Փնոք քեզ Աստուած, վերջապէս դուրս ելանք, չնորհակալութիւն յայտնելով, չնորհակալութիւն մը, զոր ինք թերևս նուէրին համար կարծեց, մինչդեռ անտանելի քարոզէն ազատեւնուս համար էր:

Կարծեմ մոռցայ յիշելու թէ էֆէնդին ութ տարեկան պղծաբիկ որդին, որ մօրը հետ ներս եկած էր, սկիզբէն մինչև վերջը հետեցեալ մեր խօսակցութեան, ուշադրութիւն պառնող հետաքրքրութեամբ մը: Իսկ երբ մենք սանդուղներէն վար կ'իջնէինք, ինք թռչունի պէս վար թռաւ մեր կողքէն և տան դուռը բանալով սպասեց:

Դուրս ելնելու միջոցին—պարոն Տիգրան—ըսաւ մեզմէ մէկուն և առանց խօսք մը աւելցնելու, պղտիկ քսակ մը երկընցուց:

—Աս լինչ է, Արամ—հարցուց պարոն Տիգրանը:

—Ան տղոց սուր—պատասխանեց փոքրիկը անմեղ չըփոթումով մը:

Քսակին ամբողջ պարունակութիւնը հինգ հատ արծաթէ նոր կտրուած փալիլուն քառսուն փարանոցներ էին:

—Ո՞ր տղոց—հարցուցի ես, պղտիկ դունչը բռնելով:

—Ան տղոց, որ կըսէիք թէ հայր մայր չունին, հայրերնին մայրերնին թիւրքերը մեռցուցին, իմ հայրիկս չմեռցուցին, նորէն կուտայ ինծի, բայց անոնք ալ հայրիկ չունին որ տայ. անանկ չէ...

Ուղեղս տանջող խուժանը մէկէնիմէկ հալածական դուրս փախաւ գլխէս, և ամենքս ալ գրկեցինք փոքրիկը ու համբուրեցինք:

Դրան առջև կեցած, զեռ կը նայէր մեր ետեւէն, կարծես չէր ուզեր ներս երթալ, այլ մեզի հետ դալ կ'ուզէր, աչքով տեսնելու այն տղաքը, որ ալ ոչ հայր ունէին, ոչ մայր... երբ վերէն պատուհանէն հօրը ձայնը թնդաց.

—Յօ՛ Արամ, ներս եկուր, կը մըսիս:

Գ

Նազարէթ էֆէնդիէն ետքը, կարգը Մեկքոն աղա Լու-
լուեանին էր: Ամբողջ քաղաքին մէջ կղական տիպ մը, որ ամեն
լանով արժանի է ընթերցողներուս մօտէն ներկայացուելու
պատուին:

Ապահով եմ որ այս ինքնօրինակ ազգայինը օր մը մեր
քաղաքը այցելէք, պիտի ուզէք անպատճառ անձամբ ալ տես-
նել զինք: Ուստի ձեզ աւելորդ զօւարութիւններու չմատնե-
լու համար, նախ և առաջ պիտի պատուիրեմ, որ չըլլայ թէ
Մեկքոն աղա Լուլուեան անունով վնտոէք զինք: Աս, լոկ պաշ-
տօնական և քաղաքավարական յորջորջում մըն է, զոր շատերը
չեն իսկ հասկնար, այլ պէտք է տալ այն անունը, որով ան
հանրածանօթ է: Պարզապէս—Լուլոնց Մեկքոն:

Սակայն այս քիչ մը արհամարհական և շատերու համար
թերևս ծիծաղաշարժ անուանակոչութիւնը, աննշան կազմուած-
քով և մարմնական պահասութիւններով, ճզճիմ արարած մը
թոյլ չպատկերացնէ ձեր առջև: Ընդհակառակը. Լուլոնց Մեկ-
քոնը այնքան պատկառելի է իր արտաքինով, որ եթէ օրին
մէկը զիպուածով զիմացնիդ ելնէր, կարգաթող կամ ծպտուած
կալիսկոպոս մը պիտի կասկածէիք զինք:

Գլուխ մը, այնչափ խոշոր, որ ամեն ուսերու գործ չէ կը-
րել, համապատասխան հաստութեամբ վիզ մը, կարծես Քրիս-
տոսի լուծ կրելու համար ստեղծուած. լայնանիստ թիկունք
մը, գրեթէ քառակուսի. փոքր մը, որ շարժուն վիճակի մէջ՝ իւ-
րով լցուած տիկի մը պէս կը հարուի: Իր սահմանները հետըզ-
հետէ ընդարձակող, լայնաբաց ճակատ մը, այտերը դեղնագոյն՝
բայց լեցուն. աչքերը՝ թէև քիչ մը անգոյն ու անկենդան՝ բայց
խոշոր խոշոր, մեծ ակնոյթն տակ թամբի ձև առած պարարտ
քիթ մը. բարակ, չէկ բեխեր. բերանը՝ կարծես սակաւ գործա-
ծութենէն՝ կծկծուած. իսկ կոլոր, մսուտ, երկյարկանի կղակը
միշտ մօրուքի սաղմերով սեցած: Ափսոս սակայն, որ մսեղէն
այս հոյակապ չէնքը իր բնական գեղեցկութենէն շատ բան կը
կորսընցնէ՝ զինք ծածկող պատեանին անշքութեանը երեսէն:
Հասարակ կտորէ լայն շալվար մը և մինչև ծունկերը իջնող,
կասկածելի գոյնով, մեծ վերարկու մը միայն կը կազմեն հա-
ղուստին արտաքին ամբողջութիւնը: Գլուխը կը ծածկէ ֆէս
մը, որ տարուան չորս եղանակներուն հետ գոյն կը փոխէ, իսկ
ոտքերը կը պատսպարեն այն տեսակ կօշիկներ, որոնցմէ՝ իր
ամբողջ կեանքին մէջ՝ առատաւելն 10 զոյգ կարենալ մաշելու

համար, Լուսինյ Մեղքոնը ջրհեղեղէն առաջ՝ Մաթուաղաներու դարուն՝ պէտք է ծնած ըլլար, ան ատեն ալ կարծեմ՝ կօշիկի պէտք չպիտի ունենար: Եթէ կայ բան մը, որ անհասկանալի հակադրութիւն մը կը պոռայ այս շատ համեստ արդուզարդին քով, ան ալ Լուսինյ Մեղքոնին ակնոցն է... ոսկի ակնոցր:

Ձէ, պարապ տեղը գլուխնիդ մի տանջէք. սոյգպէս անցողակի կերպով չէք կրնար լուծել այս հանելուկը: Ես, որ ձեզմէ շատ աւելի կը հետաքրքրուէի ու կը տանջուէի այս հոգեբանական առեղծուածով, եթէ տարի շարունակ, գրեթէ ամբողջ տրամադրելի ժամանակս, գերմանացի պրօֆէսսորի մը համբերութեամբ՝ ասոր լուծումին վատնելէ ետքը, վերջիվերջոյ յոյսս կտրելով, եկայ 500 զրուշի մրցանակ մը հաստատեցի այս նուազատակին համար: Մրցանակը բարեբաղդաբար ես շահեցայ վերջերս, բոլորովին գիպուածով: Ահա թէ ինչպէս:

Օրին մէկը, հեռաւոր գիւղէ մը քաղաք կը վերադառնայի ձիով, երբ խումբ մը հայ գիւղացիներու հանդիպեցայ, որոնք քաղաքին մէջ առուտունին վերջացուցած՝ գիւղերնին կը վերադառնային, իրենց պարապ էշերուն հեծած: Այս հեծելադուռներն էն առջեւն կը յառաջէր՝ մեծկակ սև իշու մը վրայ աշտանակած՝ տարէջ գիւղացի մը, որ գաւաղանին ծայրը խոտի տրցակ մը կապած, տակի անասունին աչքերուն առջև երկրնցուցած էր: Անմիջապէս ուշադրութիւնս գրաւեց այս նորօրինակ զործիքը, և երբ մօտեցանք, ձիս կեցուցի ու մեկնութիւն խնդրեցի գիւղացիէն:

— Զհասկցար, հա, աղա ջան—պատասխանեց գիւղացին հպարտ ծիծաղով մը—և գաւաղանը ուսը դնելով՝ էշը կեցուց— հա, հա, հա, չհասկցար հէ, հէլպէթ չես հասկնար, քաղքեցի չեմք, ամա մենք ալ մեզի կէօրէ խելք ունինք: Սաղ իրեք տարի խելք եմ մաշեցուցեր ասոր համար, աս որ չըլլի որ ա նը, անիրաւը փէտի պէս եղած տեղը կը կենայ: Հա, տես:

Եւ սկսաւ գաւաղանին հակառակ ծայրովը կենդանիին վիզը խթել և սրունքներովը կողերը հարուածել ուժգնօրէն: Սակայն անասունը՝ փիլիսոփայի մը մտախոհութեամբ՝ անշարժ կեցած, հորիզոնը կը դիտէր: Յետոյ մողական գաւաղանին դարձեալ նախկին դիրքը տուաւ, և ահա չորրորդանի փիլիսոփան մէկէնմէկ սթափեցաւ, զսինջ մը արծակեց ու տըռչիկ տալով՝ Պեղասոսի պէս արշաւատոյր յառաջ սլացաւ ամբողջ խումբին ծիծաղներուն առջեւէն:

Ի՜նչ յեղակարծ, հանճարեղ զործողութիւն էր, որ այդ վայրկեանին ուղեղիս մէջ կատարուեցաւ՝ ես ինքս ալ չեմ գիտեր: Միայն այսչափ գիտեմ որ՝

—Ակնոցը, ակնոցը.

Պտոթկաց յանկարծ բերնէս:

Սիկիլիացի փիլիսոփային էւրիկա էն աւելի խանդավառ աղաղակ մը, զոր խեղճ գիւղացին սիսալ հասկնալով, իր հրեղէն աւանակը կրկին կեցուց պահ մը ու պոռաց հեռուէն.

—Ո՞ր Ակոնցը, աղա՛, որ Ակոնցը, իմա է, իմա, Աստուած վկայ իմա է. իրեք տարի է անիրաւին դարտ ու ըսլան կը քաշեմ:

Ու անմիջապէս իր դաւաղանին ամբողջ մողական ուժը գործածելով, փախաւ քառաքաշաւ:

Կը խոստովանիմ այս մեծ գիւտին առիթ տուող դիպուածը շատ վայելուէչ է, բայց ինչ կրնամ ընել, երբ իրողութիւնը աս է: Ասկէ դատ, գիտական հետազոտութեան պահանջները կարելի չէ միշտ հաշտեցնել գեղեցկագիտութեան պայմաններուն հետ: Նիւթէս չեղելու վախս չըլլար, կրնայի անմիջապէս կարգ մը օրինակներ շարել ցունելու համար, որ շատ մը մեծ ու աշխարհ յեղաշրջող գիւտեր, ասկէ աւելի պակաս վայելուէչ ու պակաս լուրջ գիպուածներու պարտական ենք: Ասով մէկակող քաւլիցի ինծի, նմանութեան սեէ կըր մը փնտռել Լուսնոյ Մելքոնին և գիւղացիին անարդ աշխատաւորին միջև: Միմիայն դաւաղանին ու ակնոցին միջև է որ հանդիպութիւն մը կը գտնեմ, և գիւտս ալ հոգ է անա՛: Եթէ օր մը Լուսնոյ Մելքոնը անձամբ տեսնելու վայելքին արժանանանք, վստահ եմ դուք ալ պիտի վաւերացնէք իմ այս գիւտս: Խեղճ մարդը՝ հակառակ իր մարմնին դժուար տեղափոխելիութեանը՝ ամբողջ օրը ստի Վրայ է, կ'անցնի, կը դառնայ, առանց աջ ու ձախ նայելու, աչքերը միշտ իր ակնոցին ոսկի չրջանակներուն սևեռած:

Սովորաբար պատի տակերը և ամայի փողոցները կը նախընտրէ իր երթևեկին համար, որովհետև առանձնութիւն սիրող մարդ մըն է և ամբողջ քաղաքին մէջ ոչ մէկ մտերիմ բարեկամ ունի: Ազգային կեանքէն ու դորձերէն ալ հեռու կ'ազդի, միայն կիրակիէ կիրակի ժամուն մէջ կը տեսնուի, զրան մօտ՝ կօշիկ հանելու տեղը՝ անկիւն մը կ'ծկաւած և հայր մերը երգուելուն պէս կ'անհետանայ: Թաղական կամ հոգաբարձու ընտրուելու փառասիրութիւնն իսկ մինչև այսօր չէ կրցած մուտք գործել այս մարդուն մէջ:

Մեր քաղաքին էն հարուստ հայն է. մինչև անգամ Նազարէթ էֆէնտիէն ալ հարուստ, և ինչպէս կը խօսուի՝ առնուազն երկու անգամ հարուստ: Այս մեծ հարստութիւնը զխաւորաբար հայրն է գիւղեր այնպիսի գործով մը, զոր ինչպէս կը պատմեն, լուսահոգին ըսրեգործութիւն կը կոչէ կղեր: Դրամ

փոխ կ'ուտայ եղեր նեղութեան մէջ եղողներու և կը գրաւէ այն բոլոր ապերախտներուն կալուածները, որոնք իրենց առած դրամը ժամանակին չէին վերագարձներ: Որդին ալ՝ թէ և մեր ծերերը կը պնդեն որ հօրը կէս յաջողութիւնն իսկ չ'ունի՝ բայց արդէն պատրաստ ժառանգած ըլլալով բարեգործական այս ձեռնարկութիւնը, հօրորդիական հարազատութեամբ ու ժրաջանօրէն կը շարունակէ զայն: Եւ ահա ամեն բարեգործութեանց վարձահատոյցն Աստուած, ինչպէս հօրը, այնպէս ալ որդիին՝ վարձքը տալու համար, առանց անոր իր քովի կը ժամանելուն սպասելու, այս կանխիկ աշխարհին մէջ իսկ լիուլի կը վարձատրէ զինք ու հարստութիւնը ահագին համեմատութիւններով կ'աճի ու կ'աճի: Եթէ կայ բան մը, որ հասարակաց կարծիքին քիչ մը անհասկանալի ու անարդար կը թուեցնէ Աստուծոյ այս շաղկապութիւնը Լուսնոյ Մեղքոնին նկատմամբ, ան ալ սա մոտածումն է՝ թէ—լինչ պիտի ընէ այդչափ հարստութիւնը: Որովհետեւ Մեղքոնը աշխարհ մտած չէ և մտնելուն յոյս ալ չը կայ, քանի զեռ չեն փոփոխուած այն օրէնքները, որոնք Ադամէն սկսած մինչև այսօր պարտաւորիչ են բոլոր այդ աշխարհը մտնողներուն համար: Այն անբաւական պատճառով, որ բնութիւնը խեղճ մարդուն մարմինը ճոխազարդելու իր արտասովոր եռանդին մէջ, մտահան ըրած է... մէկ կէտր: Է՛հ, լինչ ընէ—ամեն գեղեցկութիւն մէկտեղ չը լլար—ըսեր են: Եւ անգաւակ ու անժառանգ այս մարդը, իր ամբողջ ոյժն ու ուշը հայրական ժառանգութիւնը աճեցնելու սեւեռամտածումին նուիրուած, բնաւ ուշագործութիւն չի դարձներ իր հաճոյքին ու հանգիստին: Չը նայելով որ պալատանման տուներու սեփականատէր, ինք միշտ իր հօրենական հին ու անշուք տանը մէջ կ'ապրի, ոմանց կարծիքով՝ օջախին բախտը չը փախցնելու համար, թէ և հանրութիւնը ժլատ հաշիւներու մէջ կը փնտռէ ագոր ալ պատճառը: Իր անձին ու ներքին կեանքին մասին հազար տեսակ մանրավէպեր կը չրջին բերնէ բերան, ժլատ ատելի, ծիծաղելի և միևնոյն ժամանակ խորհրդաւոր արարածի մը խառնուրդ աիպը ստեղծելով իրմէն: Ամեն տարի լուր մը կը տարածուի յանկարծ թէ՝ Լուսնոյ Մեղքոնը փակուած ու կնքուած խռչոր ծրարի մը մէջ, գաղտնօրէն իր կտակը յանձնած է Նազարէթ էֆէնտիին, իր մահէն ետքը բանալու և գործադրելու պայմանով: Եւ ահա ամբողջ ժողովուրդը անհամբեր կտակին բացուելուն կը սպասէ, սակայն Լուսնոյ Մեղքոնի տարին նոր լուր մը կը ձայնձնուի թէ՝ կտակը փոխեր է: Աւելցուցեր, թէ պակսեցուցեր: Այդ մասին որչափ մարդիկ, այնչափ կարծիք:

Այս ներկայացումէն յետոյ, ընթերցողներս թերեւ հարցըր-

Նեն թէ՛ ի՞նչ խելքով մեր հանդանակութեան ցանկին երկրորդ տեղը բաղմեցուցած էինք այսպիսի մարդու մը անունը: Իրաւոր, եթէ հասարակաց կարծիքին հայէնք, ազգային թուզթի ու թանաքի աննպատակ վատնում մը պիտի ըլլար, այդ անյուսադրելի անունին առհասարակ ուէ տողի մը վրայ արձանագրութիւնը: Իսկ ընկերներս թէ՛ս այդ աստիճան յոռետես չէին, բայց դարձեալ իրենց փորձառութեամբ խորհուրդ կուտային վերջին երեսը մայրնել, եթէ տեղ աւելանար: Սակայն ես, որ այսօրուան ուսումնասիրութիւններս գեռ չէի կատարած Մեղքոնի մասին, բոլորովին տարբեր կը մտածէի:

Այդ մարդը՝ իր մասին շրջող բոլոր աննպատակ զրոյցներուն հակառակ՝ չողոքորթ, չաղակրատ, հասարակ տեսակէն վաշխառու մը չէր ներկայանար իմ աչքիս: Իր լռիկ, մեջիկ, առանձնապէս բնաւորութիւնը, տարօրինակ զարաւղութիւն մը, զոր կրցած էր իր արհեստին հետ հաշտեցնել՝ իր խոշոր զանգուածին մէջ կորսուած բարութեան խորհրդաւոր խորշ մը կասկածել կուտար ինծի: Այս կասկածիս աւելի ուժ կուտային ամեն տարի նորոգւող կտակին պատմութիւնը և մանաւանդ նախընթաց օրինակ մը, որ գեռ չէր մոռցուած: Մեղքոնին լուսահոգի հայրն ալ, ինչպէս յիշեցի, պակաս բամբասուած ու ասուելի մէկը չէր եղած, բայց այդ միևնոյն մարդը Հայաստանի մեծ սովին ասեն, յանկարծ 1000 ոսկիի նուիրատուութեամբ մը ամենքը աղչեցուցած և դրիթէ ազգային բարերարի մը լուսապսակովը միտած էր: Արդ՝ ի՞նչ իրաւունք ունէինք չուսալու, որ որդին՝ միւս յատկութիւններուն հետ՝ ազգպիսի անակընկալի մը ընդունակութիւնն ալ կրնար ժառանգած ըլլալ հօրմէն. մանաւանդ որ ներկայ կացութիւնը անհամեմատ աւելի ցնցող էր, քան մեծ սովը: Հասարակաց կարծիքը շատ արդար չէր թւեր ինծի, բայց և այնպէս մինչև իսկ այդ կարծիքին մէջ յոյսի նշոյլ մը կար, բարեկործանի խոշոր կտակի մը ակրնկալութիւնը: Գալով բամբասանքներուն, եթէ այդչափ բարակը փնտռէինք, քանի հողի կրնայինք ջոկել մեր միւս հարուստներէն, որ արդար վաստակով հարստացած ըլլային ու իրաւունք ունենային Մեղքոնին վրայ քար նետելու... Ու նոյն իսկ հասարակութեան այս ծայրայեղօրէն խիստ վերաբերումն էր թերեւ, որ մարդը խրաչեցուցած ու մեկուսացուցած էր: Հաւաքելով, գիղելով ի՞նչ պիտի ընէր վերջի վերջոյ, քանի որ իրմէ զատ մէկը չ'ունէր: Չէ՞ որ ինքն ալ մարդ էր վերջապէս, հարկաւ կը մտածէր այս անխուսափելի հարցի մասին. ընդունելով նոյն իսկ որ սիրտ չ'ունէր, բայց և այնպէս խելք ունենալուն վրայ ոչ ոք չը կասկածէր: Մէկ խօսքով, չեմ գիտեր ի՞նչ անբացա-

տրրեկի նախագագուս մը կը վստահացնէր զիս թէ՛ այդ մարդէն բան մը պիտի ելնէ այս անգամ և մեծ բան մը: Այս մասին 90% յոյս ունէի, իմ մտածումս էր միայն այդ մեծ բանին յարմար ծրագիր մը գտնել և առ ալ դատած էի արդէն, մեծ որբանոց—արհեստանոց մը:

Ահա այս խորհրդածութիւններուս և այս խոշոր ակրնկալութեան կռթնելով էր որ Լուլունց Մելքոնին անունը մեր հանգանակութեան ցանկին մինչև երկրորդ սողը կրցայ հանել: Նախ այն մտածումով որ այս անսովոր պատիւը, անարգուած ու ստորնացուած արժանապատութիւնը պիտի զգուէր ու բարձրացնէր և երկրորդ՝ ես ինքս կը հատնէի զործը ժամ մը առաջ զլուիս հանելու անհամբերութիւնէս:

Ե

Նորակառոյց երկյարկանի, գեղեցիկ, մեծ շէնք մը, ընդարձակ պարտէզ-բակով մը չրջապատուած: Արտաքին հոյաշէն զբրան երկու փեղկերը կոնակի վրայ բացուած են մուտք տալու համար ժողովուրդի հոսանքին, որ դեռ կը շարունակուի: Ներս մտնողներու առաջին նայուածքը կը զրուէ ներքին զրան ճակատին, դալար ոստերով զրասանդուած, սպիտակ մարմարի վրայ ոսկեզօծ տառերով հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Հաստատութիւնս այս կառուցաւ յամի Տեառն 1897 եւ տոմարական թւականին հայոց ՌՁԽԾ — ՌՁԽԶ, յառաջնորդութեան Տ. Մերսիսի բարեջան ծայրագոյն վարդապետի Տարօնեցոյ եւ եւ արդար արդեամբք եւ ծախիւք բարեժառանգ եւ բարեսէր Աղա Մելքոնի Լուլունեան, յանուն որոյ եւ կոչեցաւ Որբանոց-Արհեստանոց Լուլունեան:

Կարգալ գիտցողները այս յուշատախտակին հանդէպ կը կենան պահ մը և զլիսու ոգետր օրօրումներով կը կարդան զայն, ներքողական բացազանջութիւններ փոխանակելով իրենց քովիններուն հետ: Դիտելու արժանի են մանաւանդ ծերերը. նախ յամրը ակնարկ մը կը վերցնեն տախտակին, կարծես տեղը նշան ընելու համար՝ և ապա ծանրաշարժ արարողութեամբ մը ակնոյնին հանելով քթերնուն կը դնեն ու ստնուազն քստորդ ժամ մը ակնապիշ կը մնան, կարծես իւրաքանչիւր տառի վերայէն կ'անցնին աչքովնին, ճիշդ այն երկիւղած գծուարութեամբ, որով նարեկի նոր զլուիս մը պիտի կարդային: Իսկ անայրուբները իրենց տգիտութեան վրայ ողբալու ժամանակ

չեն ունենար, անմիջապէս կը բոլորուին քանի մը հաճոյակատար հայրենակիցներու շուրջը, որոնք ինքնաբերաբար ինքզինքնին ասոնց տրամադրութեան տակ դրած են և միևնոյն ժամանակ առիթէն կ'օգտուին, զրաբարի կասկածելի հմուտութիւննին հրապարակ փռելով իրենց ունկնդիրները ապշեցնելու։ Հանդիսաւոր շէշտով մը կը կարգան արձանադրութիւնը, աշխարհաբարի կը թարգմանեն, մեկնութիւններ կուտան, բացատրութիւններ կ'աւելցնեն իրենց կողմէն, անպիսի կարևոր ձևերով, որ կարծես հեթական նորագիւտ բեւեռագիր մը լուծէին։

Դրան սուջն խոնուած այս ամբողջ բաղմութիւնը հետզհետէ ներս կ'ուղղուի։ Բայց վերջին խումբերը ալ չեն կրնար յառաջ շարժի։ Ներքնագաւիթը արդէն լեցուած է, հոս ալ ամեն ոք կը ջանայ արմուռնելով ճամպայ բանալ դէպի ներս, սակայն իզուր։ Փողանցքին մէջ բաղմութիւնը անթափանցելի պարիսպ մը երկարած է, մինչև դիմացի մեծ սրահը, որու լայնաբաց դռնէն երկի ու ճառի ձայներ դուրս կը խուժեն փոփոխակի։ Շատերը արդէն ներս անցնելէ յուսահատ՝ ետ կը դառնան, դէթ չէնքին միւս մասերը պտրտելու։

Սրահին մէջ ասեղ ձգելու տեղ չը կայ. բոլոր աթոռները դրաւուած են, իսկ ետի շարքերը՝ ոտքի մասներուն վրայ կոխելով՝ կարծես իրարու ուս կուղեն բարձրանալ, բան մը տեսնելու համար։ Ներքնակողմը մեծ, կլորակ սեղանի մը շուրջը կիսաբոլորակ մը կը կազմեն ազգային վարչական մարմիններու անդամները, իրենց մէջտեղը ունենալով ծերունազարդ վարդապետը։ Դիմացը՝ զսրտցական փայլուն նստարաններու վրայ շարուած են 7—15 տարեկան 50 տղայք, որ համազգեստներու մէջ ժպտուն, իսկ երկու կողմը տեղ բռնած են ազգային վարժարաններու երկսեռ աշակերտները, իրենց ուսուցիչներուն հետ։

Նորաչէն հաստատութեան բացման հանգէսն է։ Հանդիսաւոր պատարագէն յետոյ, զոր առաջնորդը մատուց յատկապէս հաստատութեան բարերարին ծնողներուն հողուն համար, հոգեհանգիստ կատարուեցաւ անոնց զերեզմանին վրայ, և ապա ամբողջ բաղմութիւնը դէպի նոր շէնքը ուղղուեցաւ։

Տնօրէնէքէն ետքը, վարդապետը բնաբան առնելով Յիսուսի խօսքը՝ «Ամէն, ասեմ՝ ձեզ, որովհետեւ արարիք միում յեղբարցս այսոցիկ փոքրկանց՝ ինձ արարիք», յուզուած ու յուզիչ շէշտերով բացառեց բարեգործութեան հանդերձալ կեանքի մէջ զանեկք վարձատրութիւնը և անոր վսեմ ու անխառն հաճոյքները նոյն իսկ այս աշխարհիս վրայ, վեր հանեց բարձր սուսքինութիւնները օրուան բարերարին, որ հազարաւոր ոսկիներու ծախքով այս հոյակապ շէնքը կանգած էր և հարուստ

կտակով մը անոր զոյուծիւնը մշանջնապէս ապահոված. յայտնեց որ թէն նոր հաստատութիւնը առ այժմ 50 որբեր միայն ունի, բայց շէնքը կրնար 150 հոգի պատասպարել, ու այդ թիւը չուտով պիտի լրացուէր. և խօսքը կնքեց սրտազին առատ մաղթանքներով, մեծ բարերարին ու անոր դաստակերտին համար:

Յետոյ յաջորդաբար խօսեցան քաղաքական ժողովի, թաղական և ուսումնական խորհուրդներու ատենապետները: Ազգային վարժարանի աշակերտներէն մէկ քանին արձակ և ոտանոտը ուղերձներ կարդացին: Աշակերտական երգեցիկ խումբը մէջընդմէջ կ'երգէր, արտասանութիւններ կ'ըլլային, և մինչև իսկ վարախքնին կապել չը դիտցող մանկապարտէզի անուշ, թլուստ պզտիկներ իրենց մեներգներով ու արամախօսութիւններով հանդէսի փայլին կը նպաստէին:

Իսկ ժողովուրդը՝ աննկարագրելի խանդավառութենէն կարծես մոլեգնած՝ իւրաքանչիւր ճառ կամ ուղերձ որոտնդոտս ծավահարութիւններով ու զոռ ազաղակներով կը վաւերացնէր: «Կեցցէ՛ բարերարը, կեցցէ՛ աղա Մեղքոնը, կեցցէ՛, կեցցէ՛» երկարածիւք բացազանչութիւնը պարբերաբար շէնքը կը ցնցէ ու ամբողջ թաղին մէջ կ'արձագանգէ:

Իսկ օրուան հերոսը... մեծ բարերարը... անուաներու պատահական նմանութիւն մը լսկ, թէ... բայց չէ, չէ, կասկած չըկայ, սա մեծադիր լուսանկարին նայեցէք, որ ոսկեղօծ շրջանակի մէջ՝ դիմացի պատը կը զարդարէ, սնն է, սնն է, ճիշդ ու ճիշդ մեր Լուլոնց Մեղքոնը: Բայց ինք ուր է, չըլլայ թէ... կըտակը բացուած ըլլայ վերջապէս... Հոս է, հոս, անհ, հոն, վարդապետին աջ կողմը: Մեծ բազկաթոռի մը վրայ կծկտած, իր մարմնին պատկառելի զանգուածը ամրոտիւնու, պզտիկնալու անկարելի ճիւղին մէջ է կարծես:

Խեղճ առանձնասէր, համեստ մարդը, չուարած այս արտասովոր ցոյցերուն առջև, որոնց միակ առարկան ինք է: Ձեռքերը կուրծքին, զլուխը վայրահակ, ոչխարային խոշոր, բարի աչքերովը հազիւ երբեմն զազտադողի անկարկ մը կը սպըրդեցնէ դիմացը շարուած տղոց վրայ: Բայց զէմքը հոգեկան անպարտղիր երանութեան մը ակներև ճառապայթումովը կը ցուլայ: Մինչև իսկ արտաքինն ալ անհաւատալի այլակերպութեան մը ենթարկուած է: Մեծ վերարկուն ու շալվարը գերծակի խանութէն նոր ելած ըլլալու խրոխտ երևոյթը ունին. ֆէսին ձեն ու գոյնը բոլորովին տարբեր են, և սովորաբար ածելիի կարօտ. երեսը այսօր յղկուած մարմարի սէս կը փայլի: Բոլոր աչքերը իրեն ուղղուած են, ամեն շարքերու մէջ փափսսօք մը ու երբեմն լսելի բացազանչութիւններ կը թռչտին իր հաս-

ցէին: Բոլոր ատելութիւնները, բոլոր արհամարհանքները, բարեգործութեան այդ մէկ հարուածովը փշրուած էին և տեղի տուած ճիշդ այն զգացումին, զոր երկար ատեն ատուած ու հալածուած սուրբի մը տեսքը պիտի արթնցընէր, դարձի եկող հալածիչներու սրտին մէջ: Հիմա, ամենէն աւելի բամբասած էին զինք. ոչ ոք մտքէն կ'անցընէր թէ մարդն է որ փոխուած է, ոչ. այլ ընդհակառակը ամենքն ալ այն զգացումը կը խանդաղատէր թէ՛ ան միշտ այսպէս բարի եղած է, միշտ այսպէս հեզ, և միայն իրենք են որ չէին կրցած ճանչնալ ու անարդար դատաստանով դատած էին խեղճ, անխօսուկ, բարեսիրտ մարդը: Ու հիմա արդար քառութեան և հանդիսաւոր հատուցումի օրն է—կեցցէ, կեցցէ Աղա Մելքոն, կեցցէ բարերարը:

Հապա ես: Է՛հ մի հարցնէք. զրեթէ օրուան երկրորդ հերոսն եմ: Հանդէսին տօնապետութիւնը ստանձնած, կ'անցնիմ, կը դառնամ, հրամաններ կ'արձակեմ, կարգադրութիւններ կը նետեմ, հպարտ, ուրախ, ոգևոր: Չէ՞ որ ես էի հասարակաց կարծիքին կողմէ տգիտաբար աղքատոց նետուած այս խոշոր մարդարիտը երեան հանողը...

Խեղճ բարերարը վերջապէս կը ստիպուի ոտքի ելնել, համբ հանդիսաւորի գերին մէջ չմնալու համար: Սակայն հաղիւսելի ձայնով մը քանի մը խօսք միայն կը կարենայ թոթովել.

—Սիրելի հայրենակիցներս, շնորհակալ եմ, շատ շնորհակալ եմ: Աստուած մեզմէ դեռ շատերը աս ուրախութեան արժանացնէ:

Բայց այս անսպասելի, կցկտուր խօսքերը բոլոր ճառերէն աւելի տալաւորութիւն կը գործեն, և բազմութիւն բուռն ծափահարութիւններէ ընդարմացած՝ միաբերան ամէն-ներով կը ձայնակցի իրեն:

Այս միջոցին համազգեստաւոր 50 տղայքը խմբովին երգ մը կ'երգեն բարերարին ձօնուած, ապա տեղերնէն կ'ելնեն և կարգով կը մօտենան ու իրենց «բարերար-հայրիկ»ին ձեռքը կը համբուրեն: Աղա Մելքոն Լուլուեանը, հակառակ իր ամբողջ ամօթխած ճիպին՝ չի կրնար իր արցունքը զսպել, խոշոր տղու հեկեկանքով կուլայ ու մէկիկ-մէկիկ կը դրկէ իր նոր զաւակները, որոնք նոյնպէս կը փռչեն: Աստուած զինք ամուսնական երջանկութիւնէն զրկեց, բայց ահա այսօր 50 որդի մէկէն կը պարգևէ: Բայց չէ, միայն ուրախութեան արտայայտութիւն չէ այդ արցունքը, որ տղայութեան չբջանը անցընելէն իվեր թերեւս առաջին անգամն ըլլալով իր գիրուկ այտերը կը թրջէ: Իր հեկեկանքին մէջ ցաւաղին չեւտ մըն ալ կայ, դառն մորմուքը, որ այսչափ ուշ կը թեալիսէր հոգեկան այս անճառ երանու-

Թեան աշխարհը, մինչդեռ անոր բանավիճակը վաղուց ի վեր իր զրպանին մէջ կը ժանկոտէին:

Վարդապետը, կրկին քանի մը խօսքով և պահպանիչով հանդէսը կը փակէ ու իր քովիներուն հետ բարերարը կ'առաջնորդէ զէպի առաջնորդարան, ուր թաղական խորհուրդի կողմէ հացկերոյթ մը պատրաստուած է անոր իպատիւ: Սակայն հանգիստականները դիւրաւ ճամբայ չեն տար. իրար հրելով, հրմըտարկելով ամենքն ալ յառաջ անցնիլ կ'ուզեն, մօտէն տեսնելու այն մարդը, զոր ասկէ առաջ հազար անգամ տեսած էին զըզուանքով ու ծաղրանքով: Տարեցիները ձեռքը կը թօթուեն, քանի մը խօսք ուղղելով, մէկ քանին նոյն իսկ կը համբուրուին հետը, մինչև անգամ քանի մը մայրեր իրենց պզտիկները զրկած կը մօտենան որ ձեռքը համբուրել տան...

Այս տեսարանին առջև ակամայ խորհրդածութիւն մը պաշարեց զուխս:

Եթէ կեանքի կրկէսին մէջ ըտլոր մարդիկ՝ առանց բացառութեան՝ միմիայն իրենց անձնական ուժով ու արժանիքներով մրցելու հարկադրուած ըլլային, մեր անմահ բարերարներէն քանի քանիներ անծանօթ ու անյիշատակ կորսուած պիտի ըլլային հասարակ մահկանացուներու այն անփառունակ զանգուածին մէջ, զոր ժամանակի հոսանքը անդուլ կը քշէ կը տանի յաւիտենական մոռացութեան անդունդը... Եւ այս տեսակէն դեռ սրճափ մարդիկ կան մեր մէջ, որոնք՝ նորածինները բաշխող ժամկոչ-աղբօր և կամ կոյր բախտին սոսկ մէկ քմահաճոյքին չնորհիւ, այսօր ի վիճակի են առանց քրտինքի, առանց զրկանքի, առանց նեղութեան, լոկ ձեռքի մէկ շարժումով, իրենց անունները քանդակել տալու ազգային երախտադիտութեան սպառաժին վրայ, այն անուններուն քով, որոնց տէրերը տիտանի ճիգերով, զրկանքի կեանքով ու հոգեմաշ տառապանքներով միայն կրցած են հոն արձանագրուիլ: Որչափ կան այսպիսիներ, որոնք սակայն չեն մտածեր, չեն ուզեր...

—Ո՛վ է՛...—

Ականջիս թմբուկը թակող այս անդնդային խուլ ձայնը յանկարծ այնպէս մը ցնցեց զիս, որ ամբողջ գեղեցիկ պատկերը վայրկենապէս աչքէս անհետանալով, փոխարէնը Լուսնի Մեղմունին խարխուլ տան գուռը ցցուեցաւ առջևս...

Նազարէթ էֆէնդիին տունէն ելնելէ ետքը, երևակայութիւնս՝ պզտիկ Արամին զէպքէն թռիչք առած՝ սկսած էր յոյսի ոլորտներուն մէջ թևապարել, հետևաբար չէի նկատած որ արդէն Մեղքոնին տունը հասած էինք, ու ընկերներս գուռը կը զարնէին:

9

—Կարծես թէ Մեղրոնին ձայնն էր, չէ՞—հարցուցի ընկերներուս, խելքս զլուխս ժողվելով։

—Հարցնելու պէտք կար—պատասխանեց անոնցմէ մէկը, հանդանակութեան տոմարը անութէն հանելով—ուրիշ սրճերը անն է ինկեր այդ տեսակ ձայն հանել։

Տունն էր ուրեմն։ Հրճուանքի կտիկ մը անցաւ մարմնէս, սիրտս սկսաւ տրտիւն, շուտով պիտի վճռուէր, քիչ առաջուան տեսիլքս անմիտ ցնորք մըն էր լոկ, թէ իրականութեան նախապնդանկ մըտապատկեր մը։

Այդ միջոցին դրան վերեւ պատուհանի նըմանող պզտիկ դռնակ մը բացուեցաւ, և նշմարուեցաւ գէմք մը, որուն արտաբաններու սր դասին պատկանիլը չկրցանք որոշել, որովհետեւ գոնակը վայրկենաբար կրկին փակուեցաւ։ Հինգ բոպէի չափ սղասեցինք, յուսալով որ այս լրտեսումէն յետոյ բացումը չը պիտի ուշանար, սակայն իզուր։ Քանի մը ուժգին բախում, երկրորդ հինգ բոպէ մըն ալ սղասում, կրկին քանի մը ջղաձր պային բախում և վերջապէս ոտքի ձայն լսուեցաւ դրան ետեւ, ու ցանկալի մուտքը բացաւ մէկը, որ քիչ առաջ վերեւի ծակէն մեզ լրտեսողը ըլլալ կը թւէր։

Գիւղացիի տարազով, նիհար, երկայնահասակ երիտասարդ մըն էր։ Կարմիր մազերով, երեսը դեղնադոյն բիծերով արատաւոր, քիթը՝ կարծես ճակատն ի վեր մազլցելու խօշ ճիղով մը՝ վեր սրկուած, ուռնդերուն ամբողջ գաղտնիքը կը ցուցադրէր։ Պզտոր-կապոյտ աչքերէն մէկը կիսով չափ փակ էր, և գէմքը ընդհանրապէս քունէն նոր արթնցածի տպաւորութիւնը կը դործէր։

—Ազան տունը չէ—ըսաւ տարօրինակ արարածը, առանց մեր հարցումին սպասելու և դրան փեղկը բռնած, ոտքերովը այնպիսի անհանգիստ շարժումներ կ'ընէր, որ կարծես թէ գունդը վայրկեան մը առաջ փակելու անհամբերութենէն կը պարէր։

—Ի՞նչպէս թէ տունը չէ—գոչեցինք գրեթէ ամենքս միաբերան։

—Տունը չէ. քիչ մը առաջ դուրս ելաւ։ Պահ մը իրարու երես նայեցանք ապշած։

—Հապա ուր է—հարցուցի ես, կասկածոտ նայուածք մը կախելով մարդուկին երեսն ի վար, որ ըստ երևոյթին՝ Լուլոնց Մեղրոնին սպառաւորը ըլլալու պատիւը ունէր։

—Ձեմ գիտեր, ըսաւ որ այսօր շատ ուշ կուգամ, կարելի

է հէջ չդամ՝ ըսաւ—սլաստասխանեց գիւղացիին և մասներով ըսկսաւ զրան բանալիի ծակին հետ խաղալ:

Առջի բերան կարծեր էի թէ աչքին մէկը կոյր է, սակայն սխալս շուտ նկատեցի, որովհետև քիչ մը ետքը փակ աչքը մէկէնիմէկ բացուեցաւ և փոխարէնը ամեջապէս միւսը փակուեցաւ: Կ'երևնայ թէ խնայողութեան համար աչքերը հերթով կը բանցընէր:

Ընկերներս ճարահատ, ետ դառնալու հակամէտ էին բայց ես առանց խնդիրը խորհրդակցութեան դնելու—վնաս չունի, մենք կըսպասենք, կարելի է քիչ մը ետքը կուգայ—ըսի և կիսաբաց դուռը սպասաւորին ձեռքէն հրելով ներս մտայ, ընկերներս ալ առանց առարկութեան հետեկեցան ինձի:

Սպասաւորը այս անսպասելի որոշումս լսելուն պէս այնպիսի տաղնապով մը ներս քշեց, որ եթէ ուրիշ կասկած չ'ունենայինք՝ պիտի կարծէինք թէ մեզ զողի տեղ դնելով տանիք կը վազէր, հաւար կանչելու: Բայց երբ խարխուլ սանդուղքներէն զգուշութեամբ, կամայ կամայ բարձրանալով վեր ելանք, ան կրկին մեզ զիմաւորեց, բաւական հանդարտած զէմքով, և մտցուց սենեակ մը, որ կ'երևնայ թէ իր աղային դահլիճն էր:

Գրեթէ քառակուսի, բաւական մեծ սենեակ մը, երեք պատուհանով, որոնցմէ երկուքը ետի փողոցը կը նայէին, իսկ միւսը բակին վրայ: Պատերը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր ծեփիչի գոյութիւնը մոռցած կ'երևնային: Կահլարասիւքի ամբողջութիւնը կը կազմէին հասարակ, դունաթափ կապերտ մը, որ հակառակ իր բռնի առածիցութեան՝ չկրնալով յատակը ամբողջովին ծածկել, տակի խփրին մէկ մասը մերկ ձգած էր: Դիմացի պատին երկայնքին արևելեան բաղնոց մը բարձերով, կողմնական պատերու տակ քանի մը հինումին աթոռներ, իսկ սենեակին մէջտեղը կլորակ մեծ սեղան մը, որու վրայ սիգարետով լեցուն կերակուրի պնակ մը և քանի մը մսխրամաններ ամայութիւնը պարտըկելու կ'աշխատէին:

Ընկերներս բաղնոցին վրայ շարուեցան, իսկ ես աթոռ մը առնելով բակին վրայ նայող պատուհանին առջև տեղ բռնեցի, ուրկէ կարելի էր դուրսի զրան վրայ հսկել:

Քաղաքափառի սպասաւորը՝ մեզի սիգարէտ հրամցընելէ ետքը՝ կրկին անհետացաւ:

—Է՛հ, ինչ խելքով ներս մտար—հարցուցին ինձի ընկերներս:

—Հապա ինչ կ'ուզէիք որ ընէինք, ետ դառնայինք:

—Անշուշտ աւելի լաւ էր ետ դառնայինք—ըսաւ Տիգրանը—ուրիշ անգամ կրնայինք կրկին գալ:

—Ի՞նչպէս թէ ուրիշ անգամ, այս հաշուով յիսուն անգամ ալ գալու ըլլանք, աղան տունը չալիտի գտնենք. դուք ինծի ան ըսէք, երբ որ գուռը գարկիք, ո՞վ է պուտացողը տանտիրոջ ձայնը չէ՞ր:

—Տարակոյս չկայ որ Միլքոնին ձայնն էր—պատասխանեց մեր գանձապահը—անպիտանը անպատճառ ներսը պահուըտած է:

—Թող պահուըտի, ես հիմա զինք մէջտեղ կը հանեմ—ըսի ինքնավստահ չեչտով մը:

—Ի՞նչպէս կը հանես:

—Ինչպէս, շատ պարզ կերպով. հիմա պատրուակ մը բըռնելով ամբողջ տունը կը չրջեմ, դուք ալ հոս տան դրան վրայ կը հսկէք որ չըլլայ թէ գաղտագողի դուրս փախչի, և ուր որ է երեսն կ'եկնէ:

—Բայց ատ քաղաքավարութեան հակառակ է—դիտել տուաւ մեր քաղաքավար ատենադպիրը:

—Կեցցե՛ս դու, ի՞նչ ալ աղէկ գտար քաղաքավարութիւնդ ծախելու տեղը, հապա որ քաղաքավարութեան համաձայն է տունը ըլլալ և այցելուները խարել...

—Եւ ան ալ այսչափ ապուշ կերպով—աւելցուց մեր գանձապահը, որ ինձմէ պակաս զրդուած չէր երևնար:

—Ձգէ, աղբոր, ձգէ իսէր Աստուծոյ, ել գործերնուս երթանք—սկսան յորդորել միւսները—գետինն անցնի ինքն ալ, իր տալիք ստակն ալ. մենք արդէն առաջուց ըսինք քեզի որ այդ խողէն մազ մը անգամ չի փրթիր:

—Ձէ, անկարելի է, աս զոնէն դուրս չեմ ելներ, մինչև որ չխայտառակեմ անպիտանը—եղաւ իմ վերջնական վճիռս:

Ընկերներս չորս կողմէ վրաս թափած դեռ կը ջանային համոզել զիս, երբ բարեբաղդաբար սպասաւորը կրկին ներս մտնելով վիճաբանութիւնը ընդհատեցաւ:

Սուրճ կը բերէր: Իսկ այսչափ շուտ սուրճ բերելը «վայրկեան մը առաջ կորսուեցէք զնացէք»ի պատկերաւոր թարգմանութիւնն է մեր կողմը:

Սուրճէն ունայ մը սոռի, խմուելիք նեկտար չէր. բանի մը չնմանող համը կը մտնէր որ արդէն քանի մը անգամ եփուած պաղած և վերջին անգամ կրկին տաքցուած էր իպատիւ սեզի: Ընկերներս համը ճաշակիլէ յետոյ իրենց բաժակները ետ տուին, իսկ ես իմ սպասուհանին մէջ գրի և սիգարէտ մը վառելով՝ անքաղաքավար ծրագրիս գործադրութիւնը յառաջաբանելու նպատակով՝ քաղաքավարի խօսակցութիւն մը սկսայ ըստ սպասուորին հետ, որ սուճի ափսէն լոռած բաժակիս կըստպատէր:

—Աղբոր, անունդ ի՞նչ է:

—Ղուկկիանոս է, բայց ինչի կ'ըսեն—պատասխանեց զիւղացին, չնորհալի ժպիտ մը փորձելով:

—Այս սուրճը դո՛ւն ես եփեր, ինչո՞ւ աղբար:

—Հրամանք ես, աղա՛ ջան:

—Կեցցես, այսպէս սուրճ կտանքիս մէջ դեռ չէի խմեր:

Ղուկկիանոսը այս compliment-էս չողոքորթուելով, ըսկտաւ իր ուրախութիւնը կենդանի կերպով արտայայտել. սաղի պէս մէյմը մէկ ոտքին վրայ կը կենար, մէյմը միւս ոտքին, ամեն անգամին ալ համապատասխան կողմի աչքը խփելով:

—Է՛, աղադ քեզի ամսական ի՞նչ կուտայ:

—Ամսական չեմ առներ, լուսահողի հայրս ժամանակին աղային հօրմէն ստակ էր փոխ առեր, չէր կրցեր տալ, պարտքը երթալով չատցեր էր, աղան մեր տունն ու հողը պիտի ծախէր, բայց մայրս ու աղբարներս շատ աղաչեցին, շատ լացին, աղան խղճաց չծախեց. շատ լաւ մարդ է, Աստուած գործը յաջողէ: Հիմա տարուէ տարի ցորեն կուտանք պարտքի տեղ, տոկոսի տեղ ալ աղային ծառայութիւն կ'ընենք. ձմեռը մեծ աղբարս կուգայ կը ծառայէ մինչև ցանքի ստեղծ, դարնսն ալ ես մինչև կալուկասի վերջանալը: Բայց անցածները մեր զեղացի Դուրսունին մանչը կալին մէջ դանակով դարկեր է աղբօրս, աղբօր համար չկրցաւ դալ աս ձմեռ, ամիս մըն է պատկած է: Մեր աղան շատ քրիստոնեայ ողորմած մարդ է, շատ, շատ—կրկնեց ինչո՞ն պարզամիտ հիացումի անկեղծ չեչուով մը—ուրիշը ըլլար, ունեցած չունեցածնիս ծախեր էր, բայց աղան չծախեց, մեղքըցաւ մեզի. Աստուած երկար կեանք տայ մեր աղային:

—Ամէ՛ն—պատասխանեցի ես, զլուխս շարժելով:

—Ախոս ո՞ր աս տարի զիւղ չկրցայ երթալ—աւելցուց Ղուկկիանոսը—ձմեռները զեղին ժամը տիրացութիւն կ'ընեմ:

Արդէն առաջին հարցումիս պատասխանէն հասկցած էի որ զիմացինս հասարակ զիւղացի մը չէր, քանի որ իր անունին ստուգարանութեանն իսկ հմուտ էր, սակայն իր այս տնմեղ փառասիրութիւնը անուշադիր չթողնելու համար, բացաղանչեցի.

—Ի՛նչ կ'ըսես. ուրեմն կարգցո՞ղ ես:

—Հրամանք ես, եօնճալուցի Համբարձում վարժապետին քով եմ կարգեցեր—պատասխանեց տիրացու ինչո՞ն, յանկարծ երկու աչքերը մէկէն բանալով և այնպիսի հսկարտ ձեով մը, որ կարծես թէ աշխարհահնչակ պրօֆէսօրի մը անունը կուտար:

Նկատեցի որ Համբարձում վարժապետին աշակերտը վրտանդաւոր արտփակ մը ցոյց կուտար իր ուսանողական սխաղործութիւնները պատմելու, ուստի՝ խօսքը իմ բուն նպատա-

կիս չըջկուռ համար՝ անմիջապէս ոտքի կըսոյ, սուրճի բաժակը ավաւելին մէջ դրի ե հարցուցի:

—Տիրացու Խնկօ, աղադ մինակ մարդ է, սա տհազին տունը լնչ կընէ:

—Ի՞նչ ընէ—պատասխանեց Խնկօն, որուն տիրացու տիտղոսը մեծ փոխարինութիւն մը եղաւ իր ինքնակենսագրութիւնը չկարենալ շարունակելուն համար—պապուն օջախն է, չի ուղեր ձգել:

—Եթէ չի ուղեր ձգել, դոնէ թող նորոգել տայ, սա ինչ է, աւերակ է դարձեր:

—Շատ ստակ կ'երթայ, աղան ջան, շատ ստակ, 100 տարուան տուն է:

—Հարիւր տարուան, ուրեմն կատարեալ հնութիւն է. լաւ որ ըսիր, ես հնութիւններով շատ կը հետաքրքրուիմ, երթանք մէջմը չէնքին բոլոր մասերը ցոյց տուր տեսնեմ:

—Բան չկայ տեսնելու, աղան ջան, հէջ բան չկայ,—ըսաւ Խնկօն չփութած և տան տարիքը յայտնելուն հարաւար յղջացած—տւերակ է, ամենէն նոր սենեակը սա է:

—Վնաս չունի, ես կուզեմ տեսնել:

Խնդճ տիրացուն վայրկեան մը շուար մնալէ յետոյ, յանկարծ—հիմա կուզամ—ըսաւ ու սենեակէն դուրս վազեց այնպիսի շտապով մը, որ դրան արջի սուրճի բաժակներէն մէկ քանին ավաւելէն վար յատկելով ջարդու փշուր եղան:

Ընկերներս, որ մեծ զուարճութեամբ ականջ կը դնէին մեր խօսակցութեան, այս տեսարանին առջև ընդհանուր քրքիջ մը արձակեցին, բայց միևնոյն ժամանակ կարեկցութիւններն շարժուեցաւ, և կրկին սկսան յորդորել զիս որ հրաժարիմ անգութ զիտաւորութենէս: Իմ սիրտս ալ պակաս չէր շարժած անմեղ տիրացուին գծնդակ դերին վրայ, բայց բարկութիւնս աւելի մեծ էր:

—Դուք մի խառնուիք, քաղաքավարի տեղերնիդ նստեցէք, միայն թէ չմոռնաք զուրսի դրան վրայ հսկել:

Եւ առանց Խնկօյի վերադարձին սպասելու ճամբայ ելայ... մեր ապագայ բարերարին գիւտը ընկու:

Հիւրասենեակէն դէպի տան ներքին կողմը տանող ճամբան շատ ապահով չէր երևնար: Յաճ, նեղ, ծուռումուռ փողանէք մը, որու ծայրը մթութեան մէջ կը կորսուէր, առիքը տեղ տեղ կասկածելի կերպով փոր տուած էր, և պատերուն վրայ կախարդական խաղերու ձևով ճիւղաւորուած ճեղքերը կարծես մօտաւորապէս աղէտի մը սպառնալիքը կը խմբադրէին: Վարանումի մէջ էի, երբ մութին մէջ բանի մը խլրտիլը նշմարե-

ցի ու յանկարծ մէկը ցատկեց առջիս... փառք Աստուծոյ, սատանայ չէր, ընդհակառակը, Սուրբ... Դուռնիխանոսն էր:

—Կը տեսնաս, աղանջան, պարտելու տեղ չէ, ամբողջ աւերակ է—ըսաւ, իր եկած կողմը ցոյց տալով:

—Աւելի լաւ, արդէն ես ալ աւերակներու սիրահար եմ—պատասխանեցի տիրացուն կռնակը ծեծելով:

Վտանգաւոր կիրճը անցնելով ողջ առողջ տան ներքնակողմը թափանցելէ ետքը, ալ առանց չափ վստահելու Խնկոյի կիկերոնութեանը վրայ, ձեռքովս կը բանայի հանդիպած բոլոր դռները և ոստիկաններուն իսկ նախանձը շարժելիք աշտըջութեամբ մը կը խուզարկէի ամեն ծակուծուկ: Սենեակներէն մէկ քանիի մէջ կոտորած անպէտք կահկարասիներ թափուած էին, մեծամասնութիւնը բոլորովին դատարկ էր, միակ բնակիչները սարգերն էին, որոնք պատերն ու առաստաղները անխռով ցանցած, բարդաւած դաղթականութիւններ հիմնած էին: Խնկոյին հարցուցի թէ աղան ինչ վարձ կ'առնէր ասոնցմէ, բայց որոշ տեղեկութիւն մը չկրցաւ տալ: Վերջապէս հասանք պզտիկ սենեակ մը, զոր միւսներու հետ համեմատելով՝ բաւական չքեղ կահաւորուած կարելի էր համարել:

Յատակը հասարակ խտրով մը ծածկուած, մէկ անկիւնը կապերտի մը վրայ անկողին մը փռուած էր, քովը պզտիկ աղտոտ սնտուկ մը, որու վրայ աշտանակ մը և կաշեկազմ հին նարեկ մը դրուած էին: Դիմացի անկիւնը փայտէ կոպիտ նըստարան մը և պատերէն մէկուն վրայ ալ պահարանի մը դռնակը կ'երևնար:

—Աղային սենեակն է—ըսաւ Խնկոն և անկողնի սնարին վերև կախուած պատկեր մը վար առնելով, թնովը վրայի փոշին սըրբեց ու ձեռքս տուաւ: Փայտէ չրջանակի մէջ անցուած, հին, զեղնած լուսանկար մըն էր, վրայի պզտոր ապակիին տակէն հազիւ կը նշմարուէին խոշոր տղամարդ մը և կարճահասակ կին մը, երկուքն ալ տեղական տարազով, փայտէ արձաններու պէս քովքովի կանգնած:

—Ո՞վ են ասոնք, տիրացու:

—Մեր աղային հայրն ու մայրը—պատասխանեց տիրացուն երկիւղածութեամբ:

Ուրիշ առթիւ անշուշտ աւելի ուշադրութեամբ կը գիտէի Լուլոնց Մեղքոնին այդ զոյգ հեղինակները, սակայն հիման մեր փնդրածը իրենց գլուխ-գործոցն էր, ուստի չուտ մը Խնկոյին վերադարձուցի լուսանկարը—Աստուած հոգինին լուսաւորէ—մըմնջելով և սկսայ սենեակը աչքէ անցնել: Անկողինը պարապ էր, իսկ սնդուկին կամ սրտի պզտիկ պահարանին մէջ հաւքի-

լիք բան չէր վնդորածս: Կարծես արդէն սկսած էի հաւատալ, որ իսկապէս աղան տունը չէր, երբ ննջասենեակին զիմացը փոքրիկ դուռ մը նշմարելով, քայլերս հոն ուղղեցի բնագդաբար:

Խնկօն, որ մինչև այդ ատեն համակերպական հանդարտութեամբ մը կընկերանար ինծի, երբեմն առաջ անցնելով, երբեմն, ետ մնալով քայլերուս այս վերջին ուղղութիւնը նկատելուն կարծես խեղճը զլիսէն թռաւ: Յանկարծ մէկ ոստումով առջևս անցաւ, երեսը ինծի դարձնելով թեկը պարզեց և ողորմուկ ձայնով մը ճչեց:

—Հոգ բան չկայ, աղա ջան, հոգ բան չկայ... իրք է... բան է.....

Այս չփոթութիւնը սարսափ նախազգացումս որոշ կասկածի փոխեց, և քայլերս աւելի արագեցի, իսկ Խնկօն առանց զիւրքը փոխելու ետեւ կ'երթար, մինչև որ դուռը հասանք... Ընդհատ, խղզուկ շնչառութեան մը նմանող մշմշոյ մը կը լսուէր ներսէն: Արդէն ձեռքս երկնցուցած էի, երբ անբացուն կռնակը դրան տուաւ, թեկը ինծի ցցեց, մէկ ոտքը վեր վերցուց և յուսահատ աղաղակ մը արձակեց... վայրկեան մը կարծես լեզուն կապուեցաւ, բայց անմիջապէս գերադոյն ճիղ մը ընելով կրցաւ շարունակել:

—Հոս բան չկայ, հոս... չէ, Աստուած վկայ բան չկայ...

Տարակոյս չկար, գտած էի. բայց այդ պահուն հաւատարիմ ծառան կէս սպառնական, կէս պաղատական՝ աջնալիսի սրտառուչ զիւրք մը առած էր, որ անմիջապէս զգացի թէ իր զիակին վրայ կոխելով միայն կարելի պիտի ըլլար խորհրդաւոր դռնէն ներս անցնել: Ձեռքս քաշեցի ու ետ դարձայ, մանաւանդ որ անպիտանը այն տեսակ հաստատութիւն մը ապաստանած էր... որու անբռնաբարելիութիւնը միջազգային օրէնքով նուիրագործուած է:

Երբ կրկին հիւրասենեակը մտայ, կարօտելոց նպաստամատոյց յանձնաժողովին անդամները ծիծաղելով տեղերնէն ցատկեցին:

—Հա, ինչ եղաւ:

—Ոչինչ, ելէք երթանք:

Խոժոռ դէմքով տրուած այս լակոնական պատասխանին վրայ զարմացած իրարու երես նայեցան, և անձայն վար իջանք:

Խնկօն ուղտի քայլերով վազեց դուռը բացաւ. գէմը իր նախկին անուշութիւնը առած էր վերստին, միայն թէ աչքերը հիմա աւելի սոսկ կը փոխէին իրենց հերթը, և ժպիտ մը վեր քաշած էր բերնին մէկ անկիւնը:

—Տիրացու, ինձի նայէ՛—ըսի դուրս կ'ենելու միջոցին—երբ

աղաղ տուն գայ, մեր կողմէն յաատուկ բարի ըրէ և ըսէ որ մեզի սպասէ, ժամ մը ետքը նորէն պիտի գանք:—Բայց յանկարծ միտքս ինկաւ սուրճի բաժակներուն մեծ աղէտը, որու պատճառը ևս եղած էի, և որու երեսէն խեղճ տիրացուին ծառայութիւնը կրնար տարի մըն ալ երկարիլ, ուստի իսկոյն երկու հաս հինգ զրուշնոց հանկուլ զրօլանէս՝ աւելցուցի—ան առ և սուրճի կոտորած բաժակներուն տեղ նորերը գնէ, որ աղաղ էր բարկանայ վրագ:

Տիրացուն սկիզբը մերժելու շարժում մը ըրաւ, բայց չուտ մը առաւ զրամը և շնորհակալ բարեւոյ մը պատասխանեց.

—Գլխուս վրայ, ազն ջան:

Արդէն ճաշի ժամանակ էր: Փողոցին մէջ ընկերներու և հետախուզութեան արգիւնքը հաղորդելէ յետոյ՝ ըսի.

—Դուք գնացէք ճաշեցէք, միայն հանգանակութեան տուամարը ինձի տուէք:

—Ի՞նչ պիտի ընեմ—հարցուցին ապշած:

—Ի՞նչ պիտի ընեմ, փողոցին մէջ պիտի սպասեմ մինչև խայտառակին օձիքը ձեռք անցնեմ:

—Հասաւ և թէ տունէն դուրս չելնէ:

—Շան պէս կ'ելնէ. չը լսեցիք ինչ պատուիրեցի սպասաւորին, զիտմամբ ըսի ժամ մը յետոյ նորէն պիտի գանք, որ վախէն տունէն դուրս փախչի:

Այս անգամ առարկութիւն չըրին, տուամարը յանձնեցին ու գնացին, կէսօրէն ետքը հանգանակութիւնը շարունակելու համար առաջնորդարան ժամագրութիւն տալով:

Է

Տունէն քիչ մը հեռու, զիմացի կողմը գտնուող պզտիկ փողոցի մը անկիւնը դարանակալ կըսպասէի, հանգանակութեան տուամարը ձեռքս, աչքս չեշտակի զրան վրայ սեւեռած: Ծիչդ այն որսորդին պէս, որու հալածած աղուէսը՝ բռնուելու վրայ՝ յանկարծ անմատչելի ծակ մը կը փախչի ու ինք՝ հրացանը ձեռքը՝ ծակին առջև կը յամառի կատաղած:

Խուլ զայրոյթ մը ջիզերս կը կրծէր: Որբանոց-արհեստանոցի սպանիական գզեակը՝ չինուելուն պէս ալ վայրկեանական խորտակումով մը՝ վար իջած էր, բայց յոյսս դեռ ոչ բոլորովին փարատած: Անտրամաբանական, անարդարանալի կոյր հաւատք մը դեռ կը շարունակէր այն ակրնկալութեան տակ պահել միտքս թէ՛ երբ այդ մարդուն հետ երես երեսի պամ, խօսիմ, նկարա-

զըրեմ, բացատրեմ, պիտի կրնամ համոզել զինք և գէթ նշանակելի գումար մը փրցնել: Մտքիս մէջ անգամ մըն ալ սկսայ վերարտադրել այն ճառը, զոր յատկապէս այս դիմումին համար պատրաստած և արդէն քանի մը անգամ մշակած էի: Այս անգամ բորբոքուած տրամադրութիւնս ամբողջական վերյարդարում մը տուն տուաւ, մեղմ, թոյլ մասերը կռեց, պրկեց և տեղ տեղ այնպիսի սրտաշարժ դիմառնութիւններ աւելցուց սրտակոտոր զոհերու և տառապող թշուառներու բերնէն, որ ոգևորութեանս մէջ՝ իբր թէ արդէն մարդուն աջիւր ըլլայի՝ լսելի ձայնով արտասանել սկսայ, բարեբաղդաբար փողոցին մէջ անցուգարձ չը կար, թէ չէ...

Բայց անս գուռը բացուեցաւ... ինք է: Հնարքս իր նպատակին հասած էր, ժամացոյցս նայեցայ, քսան բողբոջն աւելի չէի սպասած: Կամացուկ մը զլուխը դուրս հանելով՝ դողի պէս՝ փողոցին երկու կողմը լրտեսելէ ետքը, դուռը քաշեց և հապճեպ քայլերով՝ ըստ իր սովորութեան՝ պատի տակէն թաւայիլ սկսաւ: Իմ կողմն կուգար: Անմիջապէս թաքստոցէս դուրս ցատկեցի և հանդարտօրէն՝ կարծես զինք նշմարած չըլլայի՝ առջիւր ելայ:

Ձիս տեսնելուն պէս յանկարծ ցնցուեցաւ, ետ ու սուղ քանի մը շփոթ շարժումներ րբաւ, բայց շուտ մը ինքզինք ժողվեց և խորին մեծարանքով մը բարեկց զիս:

—Բարեւ, Մեքընն աղա, քիչ մը սուղ նպատամատոցս յանձնաժողովի միւս ընկերներուն հետ Ձեզի եկած էինք, սակայն զժառանգաբար պատիւ չունեցանք Ձեզ տեսնելու:

—Այո—պատասխանեց Մեքընն աղան, ձեռքերը չփելով և աչքերը գետին խոնարհած—քիչ մը դորձ ունէի, դուք նոր գացեր էիք, ես տուն եկայ. մանչը լուր տուաւ:

—Կը պախիմ որ քիչ մըն ալ չենք սպասած. հիմա կրնանք պզտիկ տեսակցութիւն մը ունենալ, շատ չի տեւեր, քանի մը բողբոջ գործ է:

—Կ'աղաչեմ, հրամայե՛ք:

Գրպանէն բանալի մը հանելով՝ դուռը բացաւ, և միասին տուն մտանք:

Մեզի ծանօթ հիւրասենեակին մէջ զիս բազմոցին վրայ հիւրասիրելէ և սիրարէտ մը հրամայելէ ետքը, տանտէրը խոնկոյին ձայն տուաւ, որ սուրճ բերէ: Սուրճի անուշը լսելուն պէս ստամոքսս դող ելաւ, և անմիջապէս խնդրեցի որ աւելորդ նեղութիւն չկրեն, պատրուակելով թէ արդէն քիչ մը սուղ խմած էինք, և թէ բժշկական պատուէր ունէի սուրճ չաւ չգործածելու:

Մեքընն աղան ալ սուանց այդ խնդրին վրայ, ծանրանալով՝

աթոռ մը առնելով սեղանին ծայրը նստաւ, և ետ կրցայ անմիջապէս դործի սկսիլ:

Զգացումիս ու պերճախօսութեանս ամբողջ թափովը յիշեցուցի այն սոսկալի հարուածը, որ մեր զխառն իջած էր, նրկարազրեցի անոր ամբողջ ահուկի հետեանքը. քանի մը օրուան մէջ սերունդներու աշխատութեան արդիւնքը ոչնչացած, բազմաթիւ չէն գիւղեր մոխրակոյտերու վերածուած, բխրաւոր ժիրու կտրիճ դատականներ անվաստակ ու հացի կարօտ, հազարաւոր այրիացած մայրեր ու որբացած մանուկներ անոք անօգնական: Բացատրեցի մարդու և հայու՝ մեր նոսրական պարտքը շուտախոյժ օգնութեան ձեռք կարկառելու. այս թշուառներուն, մանաւանդ այն փոքրիկ անմեղ, դժբաղդ հրեշտակներուն, որոնք զիշերները զիրար գրկած՝ սալայատակներուն վրայ կը պառկէին, իրենց մայրերու ուրուականներուն հետ զառանցելով և ցերեկը փողոցի շուններուն հետ կը մրցէին անունդի թափթըփոքներու համար: Ծանրացալ կրկնակի պարտականութեան վրայ այն բազաւորներուն, որոնք անձնապէս զերծ մնացած էին հարուածէն, որոնք գեւ առատ միջոցներ ունէին ապրելու, վայելելու և պէտք է որ ուրիշներն ալ գէթ սովէն փրկէին: Շեշտեցի մասնաւորապէս այն մեծ գերը, զոր ինք առանձնապէս կրնար այս պահուս կատարել խոշոր նպատակով մը իմէ այս աշխարհի վրայ անթառամ յիշատակ և թէ հանդերձեալին մէջ յախանական երջանկութիւն ապահովելով: Յոյց տուի իմէ ինչ անքաւելի մեղք, ինչ սարսափելի ոճրագործութիւն պիտի ըլլար անտարբերութիւնը այս միջոցին, երբ մինչև իսկ աննշան զոհութիւններով մարդկային կեանքեր կարելի է փրկել ամեն վայրկեան: Եւ վերջապէս բարոյական այս բոլոր նկատումները մէկդի թողնելով, խնդիրը զուտ նութական շահու տեսակէտով քննեցի: Չէ որ աշխարհը անցաւոր էր, իսկ ինք անդաւակ ու անժառանգ. մինչև հիմա ով կրցած էր հոս գիգած հարստութեանէն հետք քան մը տանիլ անդի աշխարհը գերեզմանի գետնուղիով. փոխադրութեան միակ և չափազանց շահաւոր միջոցը կը մնար զարձեալ բարեգործութիւնը, որ բխրապատիւ տոկոսով վճարելի փոխանակագիրներ կուտար երկնային դրամատան վրայ:

Սոսա՞ծ միջոցիս Լոււնայ Մեքքոնին գէմքը կը գլաւէ ուշադիր, խօսքերուս տպաւորութիւնը նախադուշակելու համար: Զեռքերը կուրծքին կապած, զլուխը կախ, կարծես աւետարանի տակ բռնած ըլլար՝ անշարժ նստած էր, լուս աղօթոյղի մը խոկմունքով: Երբ խօսքս աւարակեցի, ոտքի ելայ և հանդանակութեան տոմարը բանալով՝ սեղանին վրայ՝ առջևը դրի:

—Աստուած Խնք ողորմի, մարգոց ողորմութենէն ինչ կ'ենէ:

Այս մրմունջը միայն կրցայ լսել բերնէն: Առանց երեսս նայելու, մեծ վերարկուին մէկ կոճակը քակեց, տակէն արոյրէ դիվիթ-դալէմ*) մը դուրս ելաւ, գրչամանէն գրիչ մը հանեց, դիվիթ-դալէմը սեղանին վրայ դրաւ, թանաքամանին բերանը բացաւ, գրիչը քանի մը անգամ թաթխելով լաւ մը սողորեց և վերջապէս սոմարը առջևը քաշելով, դեղադրութեան վարժութիւնն ընող աշակերտի մը խնամքով սկսաւ գրել:

Այս սովորական, աննշան մանրամասնութիւնները այդ պահուն այնպիսի խորհրդաւորութիւն մը առած էին աչքիս առջև, որ կարծես ճակատագիրս դուշակող վհուկի մը արարողութիւնները ըլլային: Իսկ երբ գրիչը շարժիլ սկսաւ, ուժգին տըրտիւս մը առաւ սիրտս, չունչս բռնուեցաւ և ականջներս գըրչածայրի ճզոյցին լարուած՝ կարծես ճիգ կը թափէին աչքերէս առաջ դուշակելու անոր աւրուած կաուցէն դժուարութեամբ ծորող՝ հաղարտոր թշուառներու համար գրելիք ճակատագրական՝ թւանշաններու Ու ճզոյցը գաղթելուն պէս սոմարին վրայ յարձակեցայ:

...Մէյմը սոմարին կը նայիմ, մէյմը գրողին երեսը... գլուխըս սկսաւ պտոյտ դալ, աչքերուս վրայ մթութիւն մը իջաւ, դիւահարի պէս պատահանին առջև վաղեցի, սոմարը լոյսին բռնելու... Հէ, աչքերս չէին խաբեր գիս, մաղաղաթային հօտարազորով մը դրոշմուած էր՝

—Հոգոս համար մէկ արծաթ մէճիտ:

ԱՌԱՆՁԱՐ

15 փետրուարի 1963 թ.

*) Դիվիթ-դալէմ—մասնաւորապէս զօտիլի մէջ կրելու համար մետաղէ շինուած, երկար փողով թանաքաման-գրչաման մը:

ԸՆԹԵՐՅՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ԳԱՆՈՒՆԵՐՈՒՄ

Անցեալ տարուայ (№ 11) մեր մի յօդուածում մենք ցոյց տուինք, թէ ինչ վիճակի մէջ է ընթերցանութեան գործը Ասոր-պատականի մայրաքաղաք Թաւրիզում և առաջ բերուած ֆակտերից և թւերից տեսանք, որ ժողովրդի համար ընթերցանութիւնը դեռ պահանջ է դարձել: Դորանից յետոյ դժուար է գուշակել, թէ ինչ պէտք է ներկայացնեն գաւառներն այդ կողմից: Բովանդակ Ատրպատականում—չը հաշւած Թաւրիզը —միմիայն մի քանի գրադարան-ընթերցարան կայ, իսկ գրանցից էլ միայն մի երկուքը կանոնաւոր և բարեկաւ վիճակի մէջ: Առաջ բերենք փաստեր:

Սկսենք Սալմաստից, որը այս կողմից՝ համեմատած միւս գաւառների հետ՝ աւելի բախտաւոր է: Այնտեղ կայ չորս գրադարան-ընթերցարան, որոնք գտնուում են Ղալասար, Հաֆթլան, Հին-քաղաք և Մահլամ գիւղերում *):

Ղալասար գիւղի «Արծրունեան» գրադարան-ընթերցարանը հիմնուած է 1899 թւի ապրիլին, Ղալասարի երիտասարդութեան նախաձեռնութեամբ: «Արծրունի» գրադարան-ընթերցարանը ունի երեք կարգի անդամներ—սովորական, մշտական և պատուաւոր: Սովորական անդամներ համարուում են նրանք, որոնք տարեկան միանուագ վճարում են 10 զուան անդամավճար: Մշտական անդամներ նրանք են, որոնք միանուագ վճարում են 10 թուման (18 ռ.), իսկ պատուաւոր անդամներ համարուում են նրանք, որոնք գրադարան-ընթերցարանին մի օրե է բարոյական և նիւթական

*) Ինչպէս Սալմաստի, նոյնպէս է և Խոյի, Ուրմիի, Մալաղայի, Արզաբիլի և Մուսուրիի ներկայ ընթերցանութեան գործի մասին տեղեկութիւններ եմ ստացել զբաղաւրանների վարչութիւններից և ղեկավարներից: Պարտք եմ զգում հրապարակով շնորհակալութիւններս յայտնել նրանց: Ե. Ք.

նշանաւոր աշակցութիւն ցոյց կը տան: Ընդհանուր ժողովն է ընտրում պատուաւոր անդամ:

Ղալասարի «Արծրունի» գրադարան-ընթերցարանը այժմ ունի 2 պատուաւոր, 2 մշտական և 10 էլ սովորական անդամներ: Բացի այս երեք կարգ անդամներից, ընդունուած են նաև ամսական բաժանորդ-անդամներ, որոնք ամսական մէկ զուան (20 կ.) վճարելով, օգտուած են գրադարան-ընթերցարանից նոյն իրաւունքներով, ինչ վայելուած են մշտական և սովորական անդամները: Ընթերցարանի մուտքի վճարն է 1 շահի (1 կոպ.). այս վճարից ազատ են սովորական, մշտական և պատուաւոր անդամները:

Այս գրադարան-ընթերցարանից ոչ միայն իրաւունք ունեն օգտուելու ղալասարցիները, այլ և չըջակայ գիւղերը, միայն այն պայմաններով որ թողնեն գրադարանապետի մօտ մշտական 5 զուանի գրաւական, կամ ղալասարցիներից մէկնումէկին և րաշխաւոր ներկայացնեն:

Գրադարան-ընթերցարանի համար մի հիմնական գրամուրդ-լուսն ստեղծելու նպատակով խնայուած է տարեկան ընդհանուր եկամուտի 50/0-ը:

«Արծրունի» գրադարան-ընթերցարանը այժմ շատ աղքատ է (300 կտոր գիրք), այնպէս որ հնարաւորութիւն չունի աւելի լայն չափերով տարածել ընթերցանութիւնը: Ժողովուրդը կարգում է ամեն տեսակի գրքեր, բայց գլխաւորապէս վիպական գրուածքները:

Այս գրադարան-ընթերցարանում ստացուած է «Մշակ», «Մուրճ», «Անահիտ», «Պատանի», «Շարժում» և այլն, և բոլորը ուղարկուած են ձրխաբար: Իսկ ընթերցասիրութիւն առաջ բերելու համար գրքերի այդ խղճուկ քանակութիւնը, մութացկանութեամբ թերթ ստանալը անբաւարար են, անհրաժեշտ է աւելի ու աւելի ճոխացնել, բայց այդ բանը վեր է «Արծրունի» գրադարան-ընթերցարանի ոյժից, պէտք է զգացուածնաւ կողմը-նակի օգնութեան:

Սալմաստի Հաֆթիան գիւղի գրադարան-ընթերցարանը կարելի է համարել ամենահինը. հիմնուած է 1886 թ.ի մարտի 16-ին: Այդպան տարիներէ ընթացքում մի քանի անգամ փակուել, էլի բացուել է: Այս գրադարան-ընթերցարանի հիմնադիրը և կազմակերպողը եղել է հանգուցել Վարդան Գօլօշեանը, որի ժամանակ այդ ձեռնարկութիւնը աւելի ծաղկած էր և աւելի լայն ծրագիրներ ու լայն նպատակներ ունէր: Այդ ձեռնարկութիւնը կոչուած էր «Սալմաստի գրասիրաց ընկերութիւն» և նպատակն էր ընթերցանութիւնը արածելուց զատ նաև

գրադիսութիւն սովորեցնել, նպաստել Սալմաստի հայազգար-
նակութեան մտաւոր և բարոյական զորդացմանը, իր կարող-
ութեան համեմատ տալ ժողովրդական դաստիարակութիւններ
թէ իր շրջանում և թէ ուրիշ գիւղերում: Հաֆթվանը Սալմաս-
տի ամենահայաշատ գիւղն է, ունի մօտ 500 տուն, այնինչ Ղա-
լասարը ունի միայն 100 տուն, դեռ գաղթականներն էլ հաշ-
ւած:

Հաֆթվանի գրադարան-ընթերցարանն էլ որ ունի այժմ
մօտ 700 կտոր գիրք, ունի նոյն երեք կարգի անդամները, թւով
30: Վեց ամսուայ ընթացքում, յունիսից սկսած մինչև նոյեմբեր,
կարդացուել է 500 գիրք: Այստեղ էլ գերակշռող տեղը բռնում
է բելլեարիստիկան: Այս գրադարանը ստանում է «Մշակ»,
«Մուրճ» և արտասահմանեան երկու թերթ: Այստեղ էլ ընդու-
նուել է խնայողական բաժինը, ընկերութեան հասոյթների կէ-
սը տրւում է 1/2-ով ընկերութեան անունով, և այդ պահեստի
գրամից կարելի է ծախսել միայն ընդհանուր ժողովի որոշմամբ:
Լուծուելու գէպքում այս հիմնարկութեան բոլոր գնքը և գրա-
մը պէտք է յանձնել Հաֆթվանի ազգային ուսումնարանին:

Հին-քաղաքի «Գ. Զանգեան» գրադարան-ընթերցարանը
թէև նոր է հիմնուել, 1901 թւին, այ. Մ. Փիրանեանի նախա-
ձեռնութեամբ, բայց կարճ միջոցում ձեռք բերաւ 700 կտոր
գիրք՝ զանազան լեզուներով (մեծագոյն մասը ի հարկէ հայերէն
է), և 19 անգամ տարեկան միջին թւով կարդացւում է 300
կտոր գիրք, ստացւում է Կովկասի թերթերից միայն «Մշակ»
և արտասահմանեան մի երկու թերթ, որ միանգամայն անբա-
ւարար է:

Գալով Մասիլամի գրադարանին, պէտք է ցաւելով ասել,
որ միմիայն անունով գոյութիւն ունի, թէև երկար տարիներ
է, ինչ հաստատուել է: Գրքերը թէև շատ քիչ են, բայց գրանք
ընդունվին մատնուած են անգործածութեան և թափթփուած
փոշու մէջ, ոչ ոք ուշադրութիւն չէ դարձնում: Այս գրադարա-
նը հիմնել են տեղական երիտասարդները և մասլամցի մի խումբ
պանդուխտներ, ունի մօտ 800 բուքլի, որ գումարել են այդ
պանդուխտները, և այժմ այդ գումարը գտնուում է Ռուսաստա-
նում մի քանի պանդուխտների մօտ: Պէտք է մտածել իր նը-
պատակին ծառայեցնելու այդ գումարը:

Դեռ 1894 թւին փայաջուկում հիմնուում է «Բաֆֆի»
գրադարանական ընկերութիւնը, բայց միայն երկու տարի է
շարունակուում: Թէև 1897 և 1899 թւականներին փորձեր եղել
են նորից կազմակերպելու, բայց ապարդիւն են անցնում, այդ
էլ չնորհիւ այն բանի, որ փայաջուկը զուրկ է ղեկավար ոյժն-

րից և երիտասարդներից, որոնք չափ աննշան բացառություններ գտնուում են օտարութեան մէջ, գիւղում մնացել են ծերունիներ, կանայք երեխաներ...

Ահա բովանդակ Սալմաստի, Ատրպատականի այդ ընդարձակ և հայաշատ գաւառի գրադարան-ընթերցարանների վիճակը: Այդ խղճուկ պատկերը աւելի կատարեալ կը դառնայ, եթէ ասենք, որ մասնաւոր գրադարաններ գրեթէ չը կան, պարբերական հրատարակութիւններ չկան, չկան չինքն չափ քիչ են ըստանում. ամբողջ Սալմաստում՝ չը հաշւած գրադարանները՝ ստացւում է միմիայն 8—10 օրինակ «Մշակ», 1—2 օրինակ «Նոր-Դար», 1—2 օրինակ «Մուրճ», և ոչ մի «Աղբիւր» և «Տարազ», իսկ արտասահմանեան թերթեր գրեթէ չեն ստացւում: Ահա մօտ 10,000 բնակիչ ունեցող հայ ազգաբնակչութեան ընթերցանութեան դրօշը:

Այժմ անցնենք Ուրմիի գաւառին: Ուրմի ընդարձակ գաւառում, ուր կայ մօտ 4500 բնակիչ, միմիայն մի գրադարան-ընթերցարան կայ, այն էլ հիմնուել է 1901 թւականին: Այդ գրադարան ընթերցարանը, որ կոչւում է «Ուրմիի «Ջանչեան» ընթ. ընկերութեան գրադարան», ունի 300—400 գրքեր և ըստանում է հետեւեալ պարբերական հրատարակութիւնները.— «Մուրճ», «Բաղմալէպ», «Գեղունի», «Մշակ», «Նոր-Դար» և մի երկու արտասահմանեան թերթեր: «Գ. Ջանչեան» գրադարան-ընթերցարանը գտնւում է Ուրմի քաղաքում, գիւղերում ոչինչ չը կայ, նոյն այդ վիճակն է և Ուրմիին մօտիկ գտնուած Բարանդուզ գաւառամասում, չը կայ ոչ մի գրադարան: Գրադարանից դուրս չափ քիչ են պարբերական հրատարակութիւններ ստանում: Այս գրադարանը ունի միմիայն 20—25 ընթերցողներ, ոչ աւելի: Ահա գառն իրականութիւնը, մօտ 5500 բնակիչը, Ուրմիի հետ հաշւած նաեւ Բարանդուզը, ունեն միմիայն մէկ գրադարան:

Ուրմի գաւառը, դրա հետ և Բարանդուզը գտնէ մի զբոս-դարան ունեն, բայց ուրիշ տեղերում այդ էլ չը կայ: Ընդարձակ Ղարաղաղը, որ փառաւոր անցեալ և այժմ մօտ 6,000 հայ բնակիչ ունի, չունի եւ ոչ մի գրադարան: Այնտեղ չէ ստացւում և ոչ մի պարբերական հրատարակութիւն:

Մակուի խանութեան մէջ էլ չը կայ ոչ մի գրադարան: Էլ ի՞նչ ասենք իսպառ մոռացուած պարսկական Գիւրգստան, Սուլուզ, Սուլ-Բուլազ գաւառամասերի հայերի մասին...

Շատ աւելի միլիթարական է ընթերցանութեան դրօշը Մարաղայում, որ սահմանակից է այդ գաւառներին: Դեռ անցեալում Մարաղան ունեցել է «Կրթական» ընկերութիւն և իր

գրադարան-ընթերցարանի միջոցով տարածում էր ընթերցանութիւն, բայց յետոյ վաւերացում է այդ գրադարանը: Մի քանի ընթերցասէր անձնաւորութիւններ զգալով այդ պակասը և այդպիսի մի հաստատութեան անհրաժեշտութիւնը, պ. Մ. Բաղդասարեանի նախաձեռնութեամբ 1902 թ. ապրիլին կազմակերպւում է գրադարան-ընթերցարան, և որովհետեւ հէնց այդ ժամանակներումն էր, որ մեռաւ Ալ. Երիցեանը, յարգելով նրա յիշատակը, անուանում են գրադարանը «Ալ. Երիցեան»:

Նորակառոյց «Ալ. Երիցեան» գրադարան-ընթերցարանի վարչութեանն է յանձնւում «Կրթական» ընկերութեան 405 կըտոր զիւրքը, և անմիջապէս սկսում են զործը: Առաջ է տարւում ընթերցանութեան զործը մեծ եռանդով, լի հաւատով: Վարչութիւնը դիմում է նաև այս և այն անձնաւորութեան և ինչպէս նրանց աջակցութիւնը. նոյնպէս և տիկին Ս. Երիցեանին են դիմում, որից ստանում են Ալ. Երիցեանի աշխատութիւններից 25 կտոր:

Այժմ Մարաղայի «Ալ. Երիցեան» գրադարան-ընթերցարանը ունի 514 կտոր զիւրք. ստանում է հետեւեալ պարբերական հրատարակութիւնները. — ամսագիրներ՝ «Մուրճ», «Բանասէր» և «Գեղունի», օրաթերթեր՝ «Մշակ» և «Նոր-Դար»: Այս գրադարան-ընթերցարանը առաջին կիսաշրջանում, այսինքն ապրիլից մինչև սեպտեմբեր, ունեցել է 24 անդամ. գրադարան-ընթերցարանը բաց է լինում չաբաթը չորս անգամ:

Շնորհիւ զործի գլուխ անցած եռանդուն զործիչների՝ զրքերը կարգացւում են մեծ հետաքրքրութեամբ, և ընթերցանութեան ողին աւելի ու աւելի, զգալի կերպով ծաւալւում և տարածւում է ժողովրդի մէջ: «Ալ. Երիցեան» գրադարան-ընթերցարանը մի մեծ բարիք է ոչ միայն Մարաղայի հայերի համար, այլ և չրջակայ գաւառակների և գիւղերի:

Նւ իսկապէս. «Ալ. Երիցեան» գրադարան-ընթերցարանի վարչութիւնը նպատակ է դրել ընթերցանութիւն տարածել նաև Սօւշ-բուլաղ, Միանդաբ գաւառամասերում. անշուշտ ժամանակի ընթացքում իր ծրագրի մէջ կը մտնէ և Սուլդուղը: Նա չէ բաւականանալու միայն ընթերցանութիւնով, այլ և մտադիր է գրագիտութիւն տարածել:

Խոյ գաւառն էլ գրեթէ նոյն պատկերն է ներկայացնում ընթերցանութեան կողմից, ինչ Ղարաղաղը, Սօւշ-Բուլաղ և այլն: Գիւղերում գոյութիւն չունի գրադարան-ընթերցարան, չը կայ մտաւոր շարժում, ժողովրդի անտարբերութիւնը հասնում է անասնական աստիճանի. նա նիւթապաշտ է, տղէտ և փչացած: Ամբողջ գաւառում, ուր կայ 1900 ընակիչ, որոնք

ապրում են 7 զիւղերում, միմիայն մի գրադարան-ընթերցարան գոյութիւն ունի, որ գտնւում է քաղաքում, այն էլ 1902 թւականին հիմնւած: Խոյի «Ս. Նաղարեան» գրադարան-ընթերցարանը, որ կազմակերպուել է ուսուցչի և տեղացի մի երկու երիտասարդների ջանքերով, ունի այժմ շատ աննշան քանակութեամբ գրքեր և սակաւաթիւ յաճախորդներ:

Արգաբիլ քաղաքը և Մուժուժբար գիւղն էլ կարելի է Մարաղայի շարքում հաշուել: Մուժուժբարը, որ Թաւրիզից դէպի հիւսիս է ընկնում և 6 ժամուայ ճանապարհ է, զուտ հայաբնակ է և ունի 120 տուն: Այնտեղի «Հայկազեան» գրադարան-ընթերցարանը, որը դեռ նոր է կազմուած, ունի 299 կտոր գիրք, որից 160 կտորը մանկական գրուածքներ են և վէպեր, իսկ մնացած 139 կտորը ընդհանուր ընթերցանութեան գրքեր, օրինակ պիէսները, ամսագրեր, գիտական, առողջապահական գրքեր և այլն: Իսկ Արգաբիլի գրադարան-ընթերցանը, որը մօտ 10 տարի է, ինչ հիմնուել է, թէև անցեալում, երբ երիտասարդ գործակատարներ կային, շատ ծաղկած վիճակի մէջ է եղել, մանաւանդ ընթերցարանը, բայց այժմ միանգամայն աննախանձելի և անմխիթար դրութեան մէջ է, չկան ղեկավար այժերը, գործը մնացել է համարեա թէ երեսի վրայ, չը կան առանձին նուիրումած ղեկավար և հույ տանող: Արգաբիլի գրադարան-ընթերցարանը այժմ ունի մօտ 300 չափ գրքեր, մեծագոյն մասը վիսպական և մանկական, բոլորն էլ հայերէն, ստացւում է «Մըշակ», «Տարազ» և երբեմն «Նոր-Դար»:

Յօդուածս վերջացնելով, ես զիմում եմ մեր նուիրատուներին, խմբագրութիւններն, հայ հեղինակներին և թարգմանիչներին, խնդրում, որ չը զլանան օգնութեան հասնել այս կորած, մոլորումած ժողովրդին. թող շտապեն ուղարկել իրանց թերթերից, հեղինակութիւններից և թարգմանութիւններից *), որով ահադին ծնողայութիւն կատարած կը լինեն մեր ժողովրդի մտաւոր առաջադիմութեան գործում: Ինքը հայ՝ գաւառական ժողովուրդը աղքատ է, թշուառ է, հարստահարուած և անկարող է իր այժերով հոգալ մի կարիք, որի կարենորութիւնը դեռ չէ հասկանում:

ԵՐ. ՅՐԱՆԳԵԱՆՑ

*) Գրադարան-ընթերցարանների հասցէները, կարծում եմ՝ պարզ են, գլխի գաւառը, գիւղը և գրադարանի անունը: Կարող են ուղարկել նաև իմ հասցէով, որ անմիջապէս կ'աշխատեմ հասցնել ուր հարկն է, մանաւանդ Մուժուժբար գիւղը, ուր չը կայ փոստ, պէտք է այդպէս անել: Իմ հասցէն է՝ Тавризъ (Персія) Лилава, учителю Ерванду Франгянцъ.

Ե Ր Ա Ձ^{*)}

Լ Օ Ր Գ Բ Ա Յ Ր Օ Ն Ի

I

Երկու էութիւն ունի մեր կեանքը.
Եւ քունն էլ ունի սեպհական աշխարհ.
Մի սահման է նա այն բաների մէջ,
Որոնց թիւր կերպով մենք անուանում ենք
Կեանք և մահ: Քունն էլ իր աշխարհն ունի,
—Մի մեծ պետութիւն խօլ և իրական.
Եւ երազները իրանց ընթացքում
Ունեն շունչ և վիշտ, և տանջանք, և լաց,
Եւ ուրախութեան զգացողութիւն:
Նըրանք թողնում են մի կերպ ծանրութիւն
Նոյն իսկ արթնութեան մտքերի վերայ.
Նըրանք բառնում են յաճախ ծանրութիւն

*) «Նրազը» Լօրդ Բայրօնի այն գրութիւններից մէկն է, որի մէջ նա գրել է իր հոգին. եւ, ինչպէս Փոփմաս Մուր բանաստեղծը նկատել է, «Բայրօնը պէտք է շատ անգամ արտասուէր թափած լինի այդ տողերը գրելիս»: Մուրը այսպէս է գնահատում այդ գրութիւնը. — «Ամենատխուր եւ նկարչական պատմութեամբ պանդխտական կեանքի, որ երբեւիցէ մի մարդու գրչից եւ սրտից բղխած է»: Եւ իրաւ, երազը մի ինքնակենսագրութիւն է. բացի մի քանի գեղարուեստական պարագաներից, որոնցով հեղինակը հարկ է համարել իր գրութեան զարդարել նորան աւելի բանաստեղծական ձեւ տալու համար, պատմութեան մնացած մասը իրական կեանքից, իր կեանքից է առնուած: Կրակոտ Բայրօնը 16 տարեկան

Նաև արթնութեան մեր վաստակներից,
 Նըրանք բաժնուում են մեր էութիւնը.
 Դառնում են իրօք մի մաս մեր անձի
 Եւ ժամանակի. նըրանք դալիս են
 Զերթ մունետիկներ յաւիտենութեան.
 Նըրաքն անցնում են իբր ուրուականներ
 Անցեալ դարերի, նըրանք խօսում են
 Որպէս Սիբիւներ. զօրութիւն ունեն,
 —Խնդի և վշտի բռնակալութիւն.
 Մեզ դարձնում են այն, ինչ որ չ'էինք,
 Այլ ինչ ուզում են. և ցընցում են մեզ
 Անցած բաների մըտապատկերով
 Եւ անհետացած ուրուականների
 Արհաւիրքներով:—Այդպէս չ'են նըրանք:
 —Չ'է թէ անցեալը ստուեր է միայն.
 —Ի՞նչ են երազներն.—մըտքի ստեղծումներ:
 Միաբը կարող է գոյութիւն էլ տալ,
 Եւ իր յօրինած մոլորակները
 Կարող է լցնել արարածներով
 Աւելի չքնաղ, քան երբ և իցէ

ասակում սիրահարուած էր իր դրացուհի ու հեռաւոր ազգական Մարի
 Աննա Չափորթին: Առաջին տեսարանը, որ նկարագրուած է քերթուածի
 մէջ, տեղի է ունեցել մի ամառ երեկոյ, 1803-ին, մի բլրակի վրայ որ
 իսկապէս կոչւում է եղել «Պատկուած բլուր», ոչ հեռու այն զդեակից, ուր
 ապրում էր յիշեալ օրիորդը: Բայրօնը նկատում է արդէն, որ իր «կուզինը»
 նրան չէ սիրում, եւ թէ նրա հառաչները ուրիշին են նուիրուած: Նը-
 րորդ հատուածը նկարագրում է Աննէայի զդեակի դահլիճի մէջ տեղի
 ունեցած իսկական մի տեսարան: Սիրահարուած պատանին ուզում է իր
 սրտի զանգատը գրաւոր կերպով յայտնել օրիորդին, բայց չէ համարձակ-
 ւում. եւ երբ օրիորդը ներս է գալիս դահլիճը, լուրջ եւ ժպտադէմ, սի-
 րահարը նորան մնաս-բարով է ասում, ինքն էլ առերես ժպտալով, բայց
 սրտանց լալով: Չորրորդ հատուածը փոխ է առնուած Բայրօնի մի ճամ-
 բորդութիւնից Արեւելքում, հետեւեալ հատուածը երեւակայական է. Բայ-
 րօնը կամեցել է բանաստեղծական բովանդակութիւն տալ իր գրուածին,
 նկարագրելով իր սիրած կնոջը որպէս մայր մի գեղեցիկ ընտանիքի, բայց
 ներքնապէս դժբաղդ, եւ տանջուած. որից յետոյ Բայրօնը շատ ճշտու-
 թեամբ նկարագրել է իր սեպհական ամուսնութեան օրը, առաւօտը քնից
 զարթնելով՝ տեսել է որ իր հարսանեկան զգեստները պատրաստել են իր
 համար, թէ ի՞նչպէս խորասուզուած ամենատիւր խորհրդածութիւնների
 մէջ՝ զնացել եւ ժամերով մենակ զգօսնել է դաշտերում, մինչեւ որ եկել

Կեանք են ունեցել. շունչ առա ձեռքի,
 Որոնք աւելի կարող են ապրել,
 Քան որ և իցէ կենդանի մարմին:
 Ես կամենում եմ յիշել մի տեսիլ,
 Որ երազած եմ գուցէ քրնի մէջ.
 Քանզի, ըստ ինքեան, մի մըտածութիւն՝
 Քրնի մի խոկում՝ ամբողջ տարիներ
 Կարող է գրկել, և երկար մի կեանք
 Ամփոփել միայն մի կարճ ժամի մէջ:

II

Տեսայ երկու անձ՝ ծաղիկ հասակում՝
 Կանոնած մի սիրուն բլրակի վերայ.
 Կանաչ էր բլուրը և մեղմ զառիվայր,
 Որպէս թէ լինէր վերջին հրուանդան
 Իր նըմանների մի երկար շարքի.
 Միայն ծով չը կար նորա ստորոտում.
 Բայց կար շատ չլքեղ մի դաշտանրկար,
 Եւ անտառների, արտերի ծըփանք.

Եւ նորան կանչել են արարողութեան համար. ասում է. «ծունկ չոքեցի,
 քահանայի թելադրած բառերը կրկնեցի, բայց մի ամպ քողարկում էր
 աչքերս, եւ մտքերս ուրիշ տեղ էին, եւ միայն այն ժամանակ ուշքի ե-
 կայ, եւ տեսայ որ ամուսնացած եմ, երբ հանդիսականներն սկսեցին ինձ
 շնորհաւորել»:

Սոթերորդ հատուածի մէջ Բայրօնը նկարագրում է իր պաշտելի էա-
 կի հոգեկան հիւանդութիւնը. եւ իսկապէս, նա մեռաւ 1832-ին խելագա-
 րութեան մէջ. եւ վերջապէս՝ ութերորդում նա նկարագրում է իր հոգին,
 իր տանջուած, յուսահատ, մռայլ հոգին. ուելի տխուր բան չէ կարելի
 երեւակայել. մարդ սարսափով եւ վշտով համակւում է՝ տեսնելով այդ իս-
 կապէս դժբաղդ, իսկապէս վիրաւոր հոգին, որ ատում է մարդկութիւնը եւ
 որից ատուած է:

Գրուածքը այնքան տխուր է, որ մարդ հազիւ թէ միջոց է գտնում
 նորա բանաստեղծական կողմը քննելու. ընթերցողը ինքն էլ յուզւում է
 այն զգացումից, որ դալարել է Բայրօնի սիրտը: Նորա կեանքի այս պա-
 տահարը այնքան խորին տպաւորութիւն է թողել իր հոգու վրայ, որ տա-
 րիներ յետոյ՝ անդիմադրելի կերպով մղուել է իր սեպհական սրտի այս
 վէրքը հասարակաց աչքի առաջ դնել, առանց ուշադրութիւն դարձնելու
 ոչ իր եւ ոչ ուրիշների անձնապատուութեան:

Կային և տեղ-տեղ ցըրուած տրնակներ,
 Ծուխն օձապըտոյտ վեր էր բարձրանում
 Գեղջուկ հիւղերից, բլրի գագաթին
 Ծառերը պըսակ էին բոլորած
 Ոչ թէ բընութեան քըմահաճոյքով,
 Այլ մարդու ձեռքով: Այն երկու հողին,
 Կոյսն ու պատանին, լուռ նայում էին
 Մէկն՝ այն բոլորին, որ կար ներքևում
 Հրաշագեղ իր պէս, իսկ միւսը՝ կոյսին.
 Եւ երիտասարդ էին երկուսն էլ,
 Բայց մէկը միայն զեղեցկադէմ էր.
 Եւ երիտասարդ էին երկուսն էլ,
 Սակայն ոչ նըման իրանց տարիքով.
 Որպէս զեղանի լուսինն անուշիկ,
 Որ հօրիզօնի եզերքն է հասել,
 Կոյսն էլ հասել էր կընութեան շէմքին.
 Պատանին նուազ սմառ էր տեսել,
 Բայց վաղահաս էր սիրան իր տարիքից,
 Եւ նորա աչքին՝ ամբողջ աշխարհում
 Մի միակ դէմք կար, միակ սիրելի,
 Որ այս բոպէիս ժպտում էր նորան.
 Նա այնքան երկար դիտել էր այդ գէմքն,
 Որ նրա հոգու մէջ տպաւորուել էր
 Եւ այնուհետեւ անջնջելի էր:
 Առանց այն կոյսին չնչել չ'էր կարող,
 Նա էր իր կեանքը, նա էր իր ձայնը.
 Զ'էր խօսում նրա հետ, այլ սարսըռում էր
 Նըրա մէկ բառից, նա էր իր լոյսը,
 —Նըրա աչքին էր հետևում աչքը,
 Եւ նորանով էր տեսնում. և այդ՝
 Գունաւորում էր ամեն առարկայ:
 Զ'էր ապրում այլիս սեպհական կեանքով,
 Այլ միայն նրա մէջ. նա էր ովկիանն
 Իր մըտածութեանց զետերի առաջ,
 Ուր որ ամեն բան գտնում էր. վախճան:
 Նրա միակ շնչախից, միակ հըպումից
 Իր արիւնն առաջ ու յետ էր յորդում.
 Թ'ըչերը՝ անզուսպ փոթորկի նման
 Գոյն էին փոխում. և սիրան անդէտ էր,
 Թէ ինչից էր այս իր հոգեվարքը:
 Բայց կոյսն անմասն էր այդ զգայութեանց,

Նրա համար չ'էին իր հառաջները.
 Մի եղբայր էր նա, ոչինչ աւելի.
 Եւ այդ շատ բան էր. քանզի այն կոյսը
 եղբայր չ'էր տեսել, այլ մանկութիւնից՝
 Նըրան էր կանչել եղբայր անունով.
 Իսկ ինքը մի հին և ազնիւ տոհմի
 Միակ ժառանգն էր: Մի անուն էր այդ
 Որ հաճելի էր այն պատանեակին,
 Բայց և անախորժ.— և ինչո՞ւ արդեօք.
 Եկաւ ժամանակ, երբ նա հասկացաւ.
 Թէ ինչո՞ւ,— երբ կոյսն ուրիշին սիրեց.
 Հէնց այժմ ուրիշին սիրում էր արդէն.
 Եւ այն բըլուրի գաղաթին կանգնած՝
 Նայում էր հեռուն, տեսնելու համար
 Թէ սիրականի նժոյգն էլ արդեօք
 Նոյնչափ կրակո՞տ էր, որչափ իր սիրտը:

III

Մի փոփոխութիւն եկաւ երազիս
 Պատկերի վրայ.— մի հին դղեակ էր.
 Եւ զըրան առաջ մի նժոյգ պատրաստ.
 Ներսը, հնադարեան մեծ դահլիճի մէջ
 Կար նոյն պատանին, որ տեսած էի,
 Մենակ, գունաթափ, քայլում էր յուզուած.
 Յետոյ գնաց նստեց, առաւ դըրիչը
 Եւ դըրեց բառեր, որ չը հասկացայ.
 Ապա գլուխն առաւ իր ձեռների մէջ
 Եւ ամբողջ մարմնով նա այնպէս ցնցուեց,
 Որ կարծես տենդից բըռնուեց յանկարծ:
 Ապա վեր կացաւ, և ատամներով
 Եւ դողդոջ ձեռքով պատռեց գըրածը,
 Բայց նըրա աչքից արտասուք չ'եկաւ.
 Յետոյ ինքն իրան հանգըստացնելով՝
 Մի կերպ լըջութիւն տուաւ ճակատին.
 Եւ մինչ խորհում էր, նորից երևաց
 Նըրա պաշտելին. նա լուրջ էր, հանդարտ,
 Մինչև իսկ ժըպիտ կար երեսի վրայ.
 Եւ սակայն դիտէր պատանու սէրը.
 — Գիտէր... (քանզի մարդ չուտ է ըզգում այդ)
 Որ իր պատկերը մըռայլ է ձըգել

Նըրա սրտի մէջ. տեսնում էր՝ ինչպէս
 Նա տառապում է. բայց դեռ բոլորը
 Չ'էր տեսնում: Տըղան վեր կացաւ, և պաղ,
 Բայց քնքուշ կերպով բռնեց նըրա ձեռը.
 Մի բոպէ զըծուեց նըրա գէմքի վրայ
 Անբայատրելի խոհերի մի նկար,
 Բալց իսկոյն անցաւ՝ ինչպէս եկել էր.
 Ձեռը բաց թողեց, և դանդաղ քայլով
 Հեռացաւ. սակայն՝ մնաս բարեւ չ'էր այդ.
 Եւ երբ զատուեցին՝ դեռ ժպտում էին:
 Տըղան դուրս եկաւ հին ապարանի
 Ծանրակուռ զըռնից, ձին հեծաւ, զընաց
 Եւ այն տան չէմքին մէկ էլ չ'երևաց:

IV

Մի փոփոխութիւն եկաւ երազիս
 Պատկերի վերայ. նոյն պատանեակը
 Զարգացել էր այժմ, տըղամարդ դարձել.
 Տաք կլիմաների անապատի մէջ
 Նա ըստեղծել էր իրան հայրենիք.
 Եւ նըրա հոգին ըմպում էր այնտեղ
 Վառ արեգակի ճառագայթները.
 Նրա շուրջը կային թուխ, օտար գէմքեր.
 Եւ ինքն էլ չ'էր այն, ինչ որ եղել էր.
 Նա թափառում էր անվերջ, ծովից ծով,
 Յամաքից ցամաք: Անթիւ պատկերներ
 Ալիքների պէս զրոհ էին տալիս
 Դէպի ինձ. իսկ նա՝ կար ամենի՝ մէջ.
 Վերջին պատկերում ես տեսայ նըրան,
 Այն ինչ հանդիպում էր միջօրեան տօթից
 Քանդուած սիւների բեկորների մէջ,
 Թափուած պատերի հովանու ներքեւ,
 Որոնք աւելի էին դիմացել,
 Քան թէ անուշը կառուցողների:
 Քընած էր. իր շուրջն արածում էին
 Բաղմաթիւ ուղտեր, աղբիւրի ափին
 Աղնիւ նըժոյզներ կային պարանոց.
 Երկար հաղուստով մի մարդ հսկում էր,
 Մինչ նընջում էին ցեղակիցները.
 Եւ նըրանց վերեւ կար կապոյտ երկին

Այնպէս ջինջ, անամպ, անբիծ, գեղեցիկ,
Որ Աստուած միայն տեսանելի էր:

V

Մի փոփոխութիւն եկաւ երազիս
Պատկերի վերայ: Սիրուած տիկինը
Ամուսնացել էր հիմա մէկի հետ,
Որ աւելի ջերմ չ'էր սիրում նրան.
Եւ նա իր տան մէջ, իր հայրենիքում
(Մըղոններ հեռու պանդըխտի տընից)
Ապրում էր, պատած իր մանուկներով,
Տղայք, աղջիկներ չքնաղ դէմքերով.
Բայց տե՛ս, երեսին կայ վշտի մի թոյր,
Ներքին մաքառման այն թուխպը ճընշող,
Եւ աչքն անհանգիստ ցած է խոնարհւում,
Կարծես թարթիչքը ծանրացած լինեն
Անհեղ արցունքից:—Ի՞նչ է այդ վիշտը.
Չ'է թէ հասել է սրտի փափաղին.
Եւ նա, որ նրան այնքան սիրել էր,
Ներկայ չ'է, որ իր մեղսալից իղձով,
Չար յոյսով և կամ անզուսպ տխրութեամբ
Պղտորէ անբիծ նրա մտքերը:
Ո՞ւրկից է ուրեմն այդ սրտի ցաւը.
Նա ո՛չ պանդըխտին սիրած էր երբէք,
Ոչ առիթ տրւած, որ այդպէս կարծէ.
Չ'էր կարող ուրեմն դա պատճառ լինել
Այն սըրսմաշուկին, որ այժմ կրծում էր,
Ուտում նրա հոգին,—անցեալի ուրհուն:

VI

Մի փոփոխութիւն եկաւ երազիս
Պատկերի վերայ: Թափառականը
Վերադարձել էր: Ես տեսայ նրան,
Կանգնած սրբազան խորանի առաջ.
Եւ նրա կողքին մի հարս նազելի.
Սիրուն էր կոյսը, բայց չ'էր այդ դէմքը
Լուսատու այն աստղն իր պատանութեան.
Եւ մինչ կանգնած էր խորանի առաջ՝
Նրա ճակատին երկայ կրկին

Միևնոյն պատկերն. և նոյն սարսուռը,
 Ինչ որ հին սրահի առանձնութեան մէջ
 Յնցեց իր կուրծքը. այժմ էլ, մի բոսպէ՝
 Անբացատրելի խոհերի մի նկար
 Գրծազրուեցաւ նրա գէմքի վրայ,
 Եւ յետոյ անցաւ, ինչպէս եկել էր:
 Եւ այժմ կանգնած հանգիստ և խաղաղ՝
 Արտասանում է սրբազան ուխտը.
 Բայց իր խօսքերը ինքը չէ լսում.
 Ամեն բան շուրջը պըտոյա է դալիս.
 Չ'է տեսնում այլ ես, ինչ որ կայ, ոչ էլ՝
 Ինչ պէտք է լինէր.— այլ հին զգեսկը,
 Նախկին դահլիճը, ծանօթ սենեակներն,
 Տեղն, օրը, ժամը, արևն ու ստուերը,²
 Ամեն, ամեն ինչ, որ յարակից էր
 Այն տեղին, ժամին, և այն էակին,
 Որ իր զգազգի ճակատագիրն էր,
 Բոլորն էլ եկան, և արձանացան
 Լոյսի և իր մէջ: Ի՞նչ գործ ունէին
 Դրբանք այդ ժամին այդպիսի տեղում:

VII

Մի փոփոխութիւն եկաւ երազիս
 Պատկերի վերայ: Սիրեցեալ կ'ինը...
 Օ՛հ, նա փոխուած էր հոգեկան ցաւից:
 Միաքը թրուել էր իր բնակարանից.
 Եւ այն աչքերը... չ'ունէին այլ ես
 Իրանց սեպհական պայծառութիւնը.
 Դա մի հայեացք էր ոչ—աշխարհային.
 Նա դարձել էր այժմ կարծեա թաղուհին
 Մի ֆանտազիական թագաւորութեան.
 Նրբա խոհերը չ'էին՝ եթէ ոչ
 Անկապ բաների մի յարակցութիւն:
 Ջենք, էակներ, անշօշափելի,
 Այլոց աչքերին անտեսանելի,
 Ընտանի էին նրբա տեսութեան:
 Եւ սյս է, ինչ որ մարդիկ կոչում են
 Խեղացնորութիւն. սակայն, խելօքներն
 Ունեն տալի խորունկ խենթութիւն.
 Մեղամաղձութեան հայեացքը՝ բնածին

Մի պատուհաս է.—Ընչ է արդեօք այն.
 —Նա ճշմարտութեան հեռադիտակն է,
 Որ մերկացնում է հեռաւորութիւնն
 Իր ֆանտազիայից և մօտ է բերում
 Մեր աչքին՝ կեանքը՝ իր մերկութեան մէջ,
 Դարձնելով սառն իրականութիւնն
 Դեռ էլ աւելի իրական և դառն:

VIII

Մի փոփոխութիւն եկաւ երազիս
 Պատկերի վերայ: Թափառականը
 Այժմ մենակ էր, ինչպէս անցեալում.
 Այն էակները, որոնցով երբեմն
 Շրջապատուած էր, չը կային այլ ևս,
 Եւ կամ նըրա դէմ պայքարում էին:
 Նա նշաւակն էր ամեն անէծքի
 Եւ չուսուցեալն. նա պաշարուած էր
 Ոխակալութեամբ և ստեղծութեամբ.
 Լեզի էր խառնած ամեն բանի մէջ,
 Ինչ նըրա առաջ սպասարկում էր,
 Մինչև որ նըման Պոնտեան արքային՝
 Նա էլ թոյներից առնում էր սընունդ.
 Նըրանք չ'ունէին այլևս զօրութիւն,
 Այլև մի տեսակ կազդուրիչ էին.
 Ապրում էր նրանով, ինչ մահ է այլոց,
 Լեռներն էին այժմ իր բարեկամներն.
 Աստղերի հետ էր ասուլիս անում,
 Եւ տիեզերքի կենդանի Ոգու.
 Եւ նըրանք նըրան բացատրում էին
 Իրանց խորհուրդը. և նըրա համար՝
 Լայն բաց էր արած գիշերի գիրքը,
 Եւ խոր անդընդից եկող ձայները
 Նրան յայտնում էին մի հրաշք ու գաղտնիք:
 Թող այդպէս լինի:

IX

Երազս անցել էր, չը փոխուեց այլևս:
 Շատ զարմանալի մի երազ էր այն,
 Որ երկու անբազդ արարածների

Դասն ճակատադիրն այնպէս զրծագրեց,
Գրեթէ համաձայն իրականութեան,
Մէկը՝ յանդիպել խելացնորութեան,
Եւ երկուսն էլ զոհ տարարազդութեան:

Քարդմ. անդլ. Յ. ՄԱՍԵՀԵԱՆ

Թէհրան 1894

ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ

VII

Որեւէ երկրի քաղաքակրթութեան աստիճանը չափ չափեր ունի, սիրելիս, բայց ըստ իս լուսավոյն չափը պոստային կանոնաւոր հաղորդակցութիւնն է։ Այն բոլորից յետոյ, ինչ եւս առիթ ունեցայ քեզ գրելու Շվէյցարիայի և մասնաւորապէս այս երկրի գիւղական կարգերի մասին, կարծում եմ, այլ եւս քեզ չեմ զարմայնի, եթէ ասեմ, որ պոստային կազմակերպութիւնն այստեղ օրինակելի է։ Ո՛չ միայն շվէյցարական քաղաքներում, այլ հեռաւոր գիւղերում պոստային գործն այնպէս է զրուած, որ նա կարող է եւրոպական չափ քաղաքակրթ երկրների համար օրինակելի համարուել։ Շրջեր Շվէյցարիայում որքան կամենաս, անցիր գէպի ժիւրա լեռնաշղթան, դարձիր գէպի Ալպերը, ներս թաղուիր խուլ լեռների ձորերում, ապրիր թէկուզ հովիտների մենաւոր խուղերում (chalet), գնահատենաւոր գիւղերը, լեռնային լճերի ափերում թափառիր օրերով, օտար լինես, թէ տեղացի, այդ միևնույն է, եթէ դու կամենաս, քո նամակները քեզ կը հետեւն քայլ առ քայլ ամեն տեղ։ Այս հանդամանքը ինձ, արեւելի կարգերի դաճնութիւնը ճաշակածիս՝ այնպէս է դրաւում այստեղ, որ ես մի առանձին հաճույք եմ զգում այստեղի հեռաւոր գիւղերում ստանալ հայրենիքիցս եկած նամակները, որոնք չափ անկամ ամբողջապէս ծածկուած են լինում գրուած և ջնջուած հասցէներով, իսկական նշան, թէ նամակը չափ է թափառել, թէ բազմաթիւ թղթատարներ ձեռքէ ձեռք են անցրել՝ դանելու տիրոջը, որը թափառում է շվէյցարական լեռներում ու գիւղերում։

Գիւղական պոստը Շվէյցարիայում, դա բոլոր օտարականների, տուրիստների հիացմունքի առարկան է եղել։ Ապիտակ

խճուղին դալարուում է կանաչ լեռնալանջի վրայով, իջնում է գէպի ձորակը, կորչում է խուլ անտառների մէջ, յայտնուում է լերան կատարին, կրկին ծածկւում է ձորերի մէջ, և այդ ճանապարհով անցնում է երկձի կառքը հնչիւն զանգակներով: Նրա վրայ մի մարդ է նստած, մի հատիկ մարգ՝ կառապանը, կառուել է զլիսարիւր զլիսին և կապոյտ մահուդէ բլուզով, եթէ զով է, և սպիտակ քաթանէ չապկով, եթէ ամառ է. ահա գիւղական պոստը բերող կառքը: Նա չըջապատուած չէ ձիաւոր պահակներով, նոյն խօսի մի հատիկ մարդը վրան ուրիշ գէնք չ'ունի, բացի իր ձեռքի մարակից, բայց այդ նրա փոյթը չէ, ճանապարհները բոլորովին ապահով են անգամ ուշ գիշերով, վատ եղանակներին: Փոքրիկ զանգակներին ձայնը հնչւում է լեռների և անտառների լուսթեան մէջ, տարածւում է հեռու ու հեռու, այգրանը բոլորովին բաւական է, որ ամենքն իմանան, թէ այդ մենաւոր կառքով անցնում է Շվէյցարիայի պատիւը, փոքրիկ Դաշնակցութեան մեծ հովանու տակ դա մի սրբութիւն է, և նրան գիտէլը ոճիրներից մեծագոյնն է: Եթէ հեռուից պոստի հովանին նրա զանգակների ձայնն է, մօտիկից էլ Դաշնակցութեան նշանը, այն փոքրիկ անշուք, կարմիր խաչն է, որ փայլում է կառքի կողքին սրպէս նուիրական կնիք դրուած անհատների գաղանձիքի, կապոյտների մէջ գանուող նամակների և այլ ծանրոցների վրայ:

Օրուայ սրտը ժամերին այդ փոքրիկ սիրուն կառքը այն կարճահասակ ու չիկահեր մարդու հետ անցնում է մեծ ճանապարհով, կանոց է անում մի քանի բողբէ այս կամ այն գիւղում, տալիս է ինչոր կապոյտներ, ընդունում է նորերը և կրկին շարժւում է առաջ: Մի պահ ընդհատուած զանգակների ձայնը կրկին հնչւում է, և պոստային կառքը Դաշնակցութեան խաչի հովանու տակ գնում է գէպի այլ լեռներ, գէպի այլ գիւղեր: Նա գալիս է մեծ քաղաքներից գիւղական աղղաբնակութեանը պատմելու, թէ ինչ է կատարւում հեռաւոր անկիւններում, ինչ են մտածում, գործում մարդիկ օտար աշխարհներում, ինչ է անցնում զանում շվէյցարական այլ կանտոններում, այլ գիւղերում, այլ լեռներում: Եւ մի անհրաժեշտ պահանջ է շվէյցարական գիւղացու համար իմանալ այս բոլորը, ահա թէ ինչու այնքան սիրելի է նրա համար կառքը իր զանգի քաղցր հնչիւններով, այնպէս ցանկալի հիւր է ամեն տեղ և՛ այն կառապանը, աշխարհի բանրեբը: Այն գիւղում, ուր ես ասորում եմ, սիրելիս, օրական երեք անգամ պոստ է ստացւում կանոնաւոր կերպով, օրական երեք անգամ պոստային ցրիչը, մի նիհար, երկարահասակ աղջիկ թղթերով լեցուն կաշուէ

պարկը կախած ուսից՝ հանդարտ անցնում է գիւղի փողոցներով, մտնում է աները, բաժանում է լրացրերն ու նամակները, ապա դուրս է գալիս գիւղից և գնում է գէպի հետաւոր խրճիթները. դաշտերում իմ սովորական զբոսանքների ժամանակ ես յաճախ եմ հանդիպում այդ թղթատար աղջկան. թեթեալ քայլ և լուրջ, իր կատարած զեզեցիկ գերի բոլոր պիտակցութեամբ նա անցնում է դաշտերով մեն մենակ, ծածկւում է այս ձորակում, այն բլրի ետեր, այս անտառակում, ուր մի հատիկ, մենաւոր խրճիթ կայ, որ ստանալու մի բան ունի։ Նայում եմ այդ աղջկան, և պատկառանքով է լցւում սիրտս գէպի այդ նիհար, փխրուն արարածը, որ ներկայանում է իմ աչքին որպէս քաղաքակրթութեան կենդանի խորհրդանշան։ Կաշուէ այն փորրիկ պարկը, թղթերի այն կոյտը, դա ամբողջ աշխարհի մարդկութեան միտքն ու հոգին է։ Համամարդկային մեծ բնական ջրան ու ցրիւ անդամների մէջ այդ փորրիկ աղջիկը ինձ ներկայանում է որպէս մի գիւթական օղակ, որ այս հետաւոր ձորերում, լեռներում, անտառներում ապրողներին կապում է այնքան աշխարհների, այնքան քաղաքների, այնքան ծանօթների և անծանօթների հետ։ Այսպէս է միշտ, սիրելիս, աշխարհի բազմրանիքի ֆակտորների կողքին շատ անգամ մի թոյլ, մի փոքրիկ արարած հրաշքներ է գործում լուսնեան ու անյայտութեան մէջ. այս փոքրիկ աղջիկը, որ վազվզում է դաշտերում խորհրդաւոր կապոյն ուսին, բայց իսկ մի այնպիսի երևոյթ է, որի բացատրութիւնը կ'ընդգրկէր քաղաքակրթութեան ամբողջութիւնը։

Եւ դա շատ հասկանալի է, սիրելիս, որպէսզի մի երկրում նրա զիւղական ազդեցնակութեան մէջ անգամ պոստը դառնայ անխուսափելի անհրաժեշտութիւն, որպէսզի հնարաւոր դառնայ, որ մի այսպիսի աղջիկ մենակ ու անպաշտպան, ծրարները չաւակած վազվզի լեռներում, հարկաւոր է ոչ թէ տարիների՝ այլ դարերի քաղաքակրթութիւն անցած լինել։ Ահա թէ ինչու ասում եմ, որ այդ երևոյթի բացատրութիւնը քաղաքակրթութեան ամբողջ պատմութիւնն է։

Իմ առաջին այցելութիւնը շվեյցարական գիւղական պոստատանը ես երբէք չեմ մոռանայ։ Քիչ անգամ քաղաքակրթական այնպիսի հետաքրքիր, այնքան խոշոր երևոյթ, որպէս պոստն է, կարող է այն աստիճան զեղջուկ, պարզ բնասիրութիւն բացահայտել, ինչպէս այդ պատահել է Շվեյցարիայում։ Բոլոր այն նոր պաշտօնական ձևականութիւնները, որոնք խորթ են օրէնքների ոգուն՝ և արդիւնք սոսկ տառակերութեան, որոնք սակայն այնպէս խեղդում են ամեն մի կենդանի դործ՝ անվերջ, անօգուտ արդիւնքներ յարուցանելով կեանքի յառաջադիմող հո-

սանքի դէմ, այստեղ ջնջուած են խաղառ, և մնացել է ինքը
զործը, նրա իրական սլաշտամունքը հասարակական բարիքի և
քաղաքակրթութեան համար:

Ասածիս իբրև անհերքելի ասպարոյց ես կը նկարագրեմ
տեսածս պոստատունը գիւղում: Փոքրիկ երեխան ինձ ցոյց է
տալիս մի սովորական տուն, ինչպէս չինում են շվէյցարական
գիւղական տները: Արտաքուստ ոչինչ չը կայ, որ վկայէ, թէ
առաջդ մի հասարակական հաստատութիւն է, բացի պատին
կպցրած կապոյտ պոստարկից:

Բայ բախում մի փոքրիկ քարէ աւազան կայ, ուր ջուրը
թափւում է մի ծորակից: Աւազանի մօտ արեկող արած թաւա-
լում է մի սիրուն կատու: Նրանից քիչ հեռու մի տարիքաւոր
ու յոգնած տեւքով կին լուացք է անում:

Ես մօտենում եմ և կանգ առնում մտածելով վարանոտ:

—Պարոնը երևի պոստատունն է հարցնում, ասում է
լուացք անող կինը ինձ նայելով:

—Այո, տիկին, բարի եղէք, խնդրեմ ինձ ցոյց տալ:

—Համեցէք, հետևեցէք ինձ:

Բարի կինը թողնում է լուացքը, ձեռներն շտապով սըր-
բում է գոգնոցով և առաջ անցնում: Ես հետևում եմ, ներս ենք
մտնում մի փոքրիկ նրբանոց, այնտեղ լալիս է մի փոքրիկ ե-
րեխայ, իմ ուղեկցուհին նրան հանգստացնում է և ձեռքից
բռնած գնում՝ ինձ պատուիրելով սպասել. մի վայրկեան յետոյ
իմ առջևի պատի վրայ բացւում է փոքրիկ դռնակը, և ես նա-
յում եմ, պոստատունն է, և լուացարար կինը պոստի կառավա-
րիչն է:

Նայում եմ, մի հատիկ փոքրիկ սենեակ է, մի սեղան, վը-
րան մարկաններ, ծրարներ, թղթեր, նրա առաջ մի տաբուրետ,
որի հետ խաղում է նոյն երեխան, մերթ ընդ մերթ նայելով
մօրը, որ ընդունում է իմ նամակը: Մօտիկ չէնքից, որ մի դոմ
է, լսում է կովի բառաչը, կինը մի վայրկեան կանգ է առնում և
կանչում է մէկին, և ինքը դուրս գնում. մի դուռ է բացւում
խորքում, յայտնւում է մի ջահիլ աղջիկ, նա իր բանը գիտէ,
անխօս մօտենում է սեղանին, չարունակում է մօր սկսածը:

Զրբընդ, զրբընդ... զբոսում կանգ է առնում պոստային
կառքը, աղջիկն աճադարելով դուրս է դալիս ընդ առաջ. կառավանը,
որ միևնոյն ժամանակ պոստային սլաշտօնեան է, բարձրաձայն և
ուրախ չեչուով բարևում է աղջկան, առողջութիւնն է հարցնում,
մի քանի կօմպլիմենտներ ասում, երկուսով էլ բացսիրտ ծիծա-
ղում են:

Ապա հանդարտութեամբ կատարւում է կապոցների փո-

խանակութիւնը, կառքը հեռանում է դէպի ուրիշ գիւղեր, իսկ աղջիկը սկսում է բանալ նոր կապուցները և կարգաւորել: Ես հետևում եմ այդ տեսարանին մի այնպիսի բայց հետաքրքրութեամբ և ուշադրութեամբ, որ քիչ է մնում զարմանք չարժի: Եւ ճշմարիտ՝ ես զարմացած եմ այս բոլորի վրայ, իսկ նրանք զարմանում են երևի իմ զարմանքի վրայ:

Սակայն պէտք է կարծել, թէ գիւղական բոլոր պոստատներն այս աստիճան անշուք են, աւելի չուտ սա մի բացառութիւն է, գուցէ և ժամանակաւոր. եթէ ես նկարագրեցի այն, միայն կարգերի գեղջուկ պարզութիւնը ցոյց տալու համար էր և ոչ եթէ շէնքի մասին զաղարար տալու: Ընդհակառակը ամենալաւ շէնքերը չվէյցարական թէ քաղաքներում և թէ գիւղերում պոստատներն են և կրթական հաստատութիւնները: Գիւղերում իւրաքանչիւր զարոյցական մեծ ու չքեղ շէնքի մի մասը յատկացւում է պոստին: Այսպիսով գիւղական ուսուցիչը և պոստային միակ պաշտօնեան մի գրաւիչ դուզաւորութեամբ աշխատում են միեւնոյն շինութեան մէջ, միեւնոյն յարկի տակ, որպէս թէ զոյգ ամուլներ միեւնոյն քաղաքակրթական մեծ գործի:

Ուշադրաւ մի երեւոյթ ես. գիւղերում պոստային պաշտօնէութիւնն ասես մի որեւէ ընտանիքի սեփականութիւն չինի: Եթէ ընտանիքի տէրը կարգուած պաշտօնեայ է, ապա միւս անդամները նոյն պաշտօնի նեղութիւնները նրա հետ կիսում են հաւասար չափով, նրա պարտքը կատարում են փոխառութիւն: Երբեմն պոստատանը կարելի է տեսնել մի աղամարդ սպիտակ կտակէ չափով, մի ժամ յետոյ ձեռք կ'ընդունի նրա կինը, յետոյ տղան, վերջիվերջոյ նաև աղջիկը, նայելով թէ ով է ազատ և ով է զբաղուած: Եւ այս բոլորը կատարւում է ամենաբնական եղանակով, ոչ ոքի համար սա տարօրինակ չէ, ոչ ոք այս հանդամանքը օրէնքի դէմ չէ համարում, տատակերութիւնն այնտեղ անձանցով է:

Շատ անգամ էլ պոստ ստացողը, կարգադրողը հայրը կամ մայրն է լինում, իսկ ցրիչը, հետաւոր խրճիթների և ձորերի նամակատարը նրանց փոքրիկ տղան կամ աղջիկն է: Ահա թէ ինչու պոստային գործն՝ ինչպէս ստացի իւրաքանչիւր գիւղում դառնում է մի հատ ընտանիքի սեփականութիւն:

Եւ զարմանալին այն է, որ այս աստիճան նահապետական, պարզ կարգերի մէջ, ուր մեծաւորի հսկողութիւն ու խրատութիւն չը կայ, ուր ահաւոր վերաքննիչը մրկի պէս չէ զալիս անցնում, այնուամենայնիւ ոչ մի անկարգութիւն, ոչ մի զեղծում, ոչ մի անկանոնութիւն ընդհանուր գործավարութեան մէջ: Ոչ ոք առիթ չի ունենայ բողոքելու, թէ իր նամակը կորաւ, թէ

լրացիրը ժամանակին չը հասաւ, ոչ որ ստիպուած չի լինի զընայ պոստից իր լրացիրը կամ համակն ստանալու: Շուր թէ ցուրտ, անձրև թէ պարզ եղանակներին միեւնոյն ցրիչը որոշ ժամերին իր կապը չստանալով՝ անցնում է դռնէ դուռ, ձորից ձոր՝ դաշտից դաշտ, իր պարտը կատարելու: Փոքրիկ Դաշնակցութեան անխնայ պաշտօնականներ, որոնք խաւարի ու լուսթեան մէջ հաւատարիմ իշանց երկրի մեծ աւանդութիւններին, ամենախորքը գործի մէջ անգամ իրանց հայրենիքի վատքին են ծառայում անխորհրդի ու չիտակ ընթացքով:

Ձր մտանում աւելացնել, որ պոստի հետ միասին իւրաքանչիւր գիւղում հնարաւոր է նաեւ հեռագիր ստանալ: Իսկապէս շատ անգամ բուն հեռագրատուն չը կայ, բայց գիւղը միացած է մօտակայ երկաթուղային կայարանի հետ հեռախօսով, հեռագիրն ստացւում այդ կայարանում և այնտեղից հեռախօսով յայտնում է գիւղական պոստին, և ահա հեռագիրը պատրաստ է: Այս սխառմով համարեա իւրաքանչիւր գիւղից կարելի է հեռագրել աշխարհի որ ծայրը կամենար: Այսպէս է միայն փոքրիկ, աննշան գիւղերում, բայց մեծ գիւղերը ուղղակի հեռագրաւարով են միացած մեծ կենտրոնների հետ:

Նամակիս սկզբում ես ասացի, որ ըստ իս քաղաքակրթութեան լաւագոյն չափի պոստային կանոնաւոր հաղորդակցութիւնն է որեւէ երկրում: Դրա ամենապայլուն ապացոյցը դարձեալ Շվեյցարիան է: Եթէ, այս երկրի գիւղական ազգաբնակչութիւնը օրական երեք անգամ պոստ է ստանում, այդ այն պարզ պատճառով է, որ նա կարելի ունի, որ նրա համար դա դարձել է կենսական պահանջ:

Ձրի և պարտադիր տարրական ուսումը Շվեյցարիայի գիւղական ազգաբնակչութեան մտաւոր աստիճանն արդէն այնքան է բարձրացրել, և ճաշակն այնպէս զարգացրել է, որ քաղաքակրթութեամբ մարդուն յատուկ մի շարք մտաւոր պահանջներ՝ ինչպէս օրինակ ընթերցանութիւնն է՝ և նրան անբաժան լայն հետաքրքրութիւնը օտար աշխարհների կեանքով, նրա համար դարձել են կենսական խնդիրներ: Մի կողմ թաղնեւալընդհանրապէս գործնական կեանքին վերաբերեալ անհրաժեշտ թղթակցութիւնները՝ շվեյցարական գիւղացին նաեւ լրացրի այնպիսի պահանջ ունի, որ ամենօրեայ պոստը դարձել է նրա համար անխուսափելի:

Երեկ պոստատուն մտայ իմանալու համար, թէ քանի թերթ է ստացւում այս փոքրիկ գիւղում, ուր հաշիւ 20—30 ընտանիք են ապրում: Եւ լինչ, կարող եւ երեւակայել իմ՝ դարմանքը, երբ պոստային պաշտօնական ամենասովորական եղանակ-

կով ինձ հաղորդեց, որ Պիղուում ստացւում են 52 օրինակ գանազան թերթեր և ամսագրեր։ Ուրիշ խօսքով ասին չը կայ, որ մի՛ երբեմն նաև երկու թերթ չը ստանայ։ Ես ճանաչում եմ դրանցից մի քանիսը։ Ամենից տարածուածը, մասնաւորապէս Վօ կանտօնում, Լօզանում հրատարակուող «Feuille d'avis»-ն է, մի սովորական յայտարարութեան թերթ, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս վերնապիւրը, բայց այնքան բազմակողմանի բովանդակութեամբ, որ բոլորովին բաւական է մի գիւղակի՝ աղգարնակութեան հետաքրքրութեանը բաւականութիւն տալու։ Ես ամեն օր ունի քաղաքական հեռագրեր աշխարհի բոլոր ծայրերից, քաղաքական լուրեր, քաղաւածքներ օտար թերթերից, չվէյցարական ներքին, անտեսական, հասարակական, քաղաքական կեանքին վերաբերեալ յօդուածներ ու լուրեր, կառավարչական հաղորդագրութիւններ, երկրի օրէնսդրութեան վերաբերեալ մանրամասն տեղեկութիւններ, թեթիւ ընթերցանելի վէպիկներ և բազմաթիւ ու բազմատեսակ յայտարարութիւններ։ Ի պատիւ Շվէյցարիայի պէտք է ասել, որ այսպիսի թերթերի տուած բարոյական-մտաւոր անունքն էլ խիստ առողջ է, և չվէյցարական մամուլը ժողովրդի սիրտը և միտքը չէ թունաւորում, հասարակական քաղաքական խնդիրների վերաբերմամբ թիրիմացութիւններ չէ տարածում, չէ ստում, չէ խաբում։ Ահա թէ ինչու չվէյցարական գիւղացին ճշտիւ գիտէ ան ամենը, ինչ կատարւում է թէ իր երկրում և թէ իր երկրից դուրս աշխարհի բոլոր ծայրերում, և գիտէ մանրամասնաբար, ապրում է ոչ միայն իր հայրենիքի, այլև համամարդկային հայրենիքի մեծ կեանքով, մեծ ցաւերով ու ուրախութիւններով։ Ես երբեք չեմ կարող մոռանալ մի դէպք, որին ականատես եղայ չվէյցարական գիւղում, և որ խորապէս յուզեց ինձ։ Ամրան սկզբին հեռաւոր գիւղում յարմար պանսիօն փնտռելով՝ կանգ առայ մի գիւղացու տան առաջ։ Տանտիկինը, որից տեղեկութիւններ էի խնդրում, հետաքրքրուեց իմ աղջկութեամբ, ես մի փոքր չփութուած մնացի՝ հաստատ համոզուած, որ այս գեղջկուհին այս խուլ լեռներում հայ անուներ լսած չը պիտի լինի, և հետևապէս հարկաւոր է երկար բարակ բացատրել, թէ ինչ ասել է հայ. սա մի հանդամանք էր, որ շատ էլ չէր շոյում իմ աղջկային հպարտութիւնը։

— Հայ եմ, ասացի վարսնոտ եղանակով։

— Ի՞նչ էք ասում, հայ էք, հա՛, խեղճ հայեր, դժբաղդ ժողովուրդ, սուլթանը ձեզ ինչպէս կտտրեց, ախ, Տէր Աստուած, դու ինչու թոյլ ասիր, խեղճ հայեր... և բարի կինը սկսեց հեկեկալ և աչքերը սրբել զոգնացով։ Պարզուեց, որ նա հայոց հար-

յի վերջին տարիների ամբողջ պատմութիւնը գիտէ իր վարդիկ թերթից, որ կարդում է երեկոները իր երեխաների հետ, և ինչ ասել կ'ուզի, փոքրիկ երեխաներն էլ գիտեն շատ բան այն քրքրատմեայ դժբաղդ ժողովրդի մասին, որին թիւրքերը կոտորում են հետաւոր արեւելքում: Այս երեսիթը մենակ Վօ կանտոնում չէ, այլ ամբողջ Շվեյցարիայում նոյնն է, ամենքը կարդացել են, ամենքը գիտեն, և նրանց չիտակ, մարտը մամուլը ոչինչ չէ թաղցրել, ոչինչ չէ կեղծել: Թիւրքական ոսկիներն այստեղ ոչինչ չէին կարող անել, սրանց բարոյական մաքրութիւնը մի ժայռ է, որի վրայ կը խորտակուի զայթակղութեան ամեն մի նողկալի փորձ: Ակամայ միտս ընկաւ Ֆրանսիական Le petit journal-ը, որը նոյնպէս մի շատ տարածուած պատկերազարդ թերթ է ամբողջ Ֆրանսիայում: Հայկական սարսափների ժամանակ այս թերթի «աղնիւ» խմբագիրներն իրանց ընթերցողներին ուղարկեցին պատկերներ, որոնք ցոյց էին տալիս, թէ ինչպէս հայերը աւերում են թիւրքական մզկիթները և կոտորում են «խեղճ» թիւրքերին: Ապականուած մամուլի վարիչները աշխարհի մեծագոյն ոճրագործներն են:

Տ'գրութիւն!

Ընկերդ՝ ԿՈՒՐԲԱԹ-ՀԱՐՈՒՆ

ՀԱՅ ԿՆՈՋ ԶԱՅՆԸ *)

II

Շատերը աշխատում են հաստատել, թէ կնոջ ոչ—տնկախ տնտեսական դրութիւնը մեծ օգուտ է բերում մայրութեանը, որովհետեւ այդ դրութեան մէջ կիներ աւելի մասնազիտօրէն է վերաբերւում գէպի իր կոչումը: Բայց դա սխալ կարծիք է, մայրութիւնը զրանից ոչ մի օգուտ չէ ստանում: Նոյն իսկ չափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասենք, թէ այդպիսի դրութիւնը ընդհակառակը վնասում է մայրութեանը, սրովհետեւ մեծ մասամբ զրա հետեանդներն են վաղաժամ ծնունդները և երեխաների մահուան թւի աստիճանաբար մեծանալը:

Կար ժամանակ, երբ կիներ գնահատւում էր իր երեխաների քանակով, քանի շատ երեխաներ ունենար կիներ, այնքան բարձր էին գնահատում նրան: Բայց երբ զարգացաւ արդիւնադործութիւնը, և զփութարացան կեանքի պայմանները, հայրը այլևս չէր ուրախանում իր երեխաների թւով: Այդ պատճառով աղքատ դասակարգի մէջ առաջ է եկել սակաւաթիւ երեխաներ ունենալու հակում: Բայց հարուստ կանայք էլ յետ չեն մնում այդ հակումից:

Չունենալով ոչ մի աշխատանք, շատ անգամ նոյն իսկ անային ոչ մի զբաղմունք, հարուստ կանայք ձգտում են զոնէ արտաքին գեղեցկութեամբ փայլել: Իսկ ճշմարիտ մայր լինել և միևնոյն ժամանակ արտաքին փայլը, գեղեցկութիւնը չը կորցնել, դա զրեթէ անկարելի բան է: Հէնց զրա համար էլ նրբանք շատ անգամ աշխատում են ամուսնութեան բնական հետևանքից—մայր լինելուց խոյս տալ: Սակայն այդ միևնոյն շար-

*) Տե՛ս Մուրճ № 1:

ժողովները չեն, որ ստիպում են աղքատ դասակարգի կանանց էլ խոյս տալ երեխայ բերելուց: Ո՛չ, այստեղ մեծ դեր է խաղում չքաւորութիւնը—հացի խնդիրը:

Ի հարկէ՝ թէ հարուստ և թէ չքաւոր ընտանիքներում այդ բանը տեղի չէր ունենայ, եթէ մայրերը կանգնած լինէին իրանց կոչման բարձրութեան վրայ, եթէ ունենային ցանկալի կրթութիւնը, եթէ հասկանային մայրութեան վեհութիւնն ու մեծ պատասխանատուութիւնը:

Ո՛րքան բարեքներ կարող են հասցնել մարդկութեանը կրթութեամբ մայրերը...

Ինչպէս բոլորին յայտնի է, երեխաներն աւելի մօտ են են լինում իրանց մօրը, քան հօրը: Շատ երեխի մարդիկ մինչև իրանց կեանքի վերջը մեծ պատկասանքով ու սիրով են յիշել իրանց մօր անունը:

Պատերազմի դաշտում մենող զինուորը յիշում է իր մօրը, ցանկանում է նրան տեսնել: Անառակ որդին իր մօր մօտ է վերադառնում, նրա զգուհներն է ապաւինում: Մայրը իր զաւակների համար մի տեսակ փարոս է թշուառութեան և տըխրութեան ծովում: Նա է երեխաներին սկզբնական կրթութիւն տուողը: Ինչ որ զիտէ, ինչ որ զգում է—այդ բոլորը նա տալիս է իր զաւակներին, ուստի չը պիտի զարմանալ, որ մեր ամենաքնքշող ու ամենախոր զգացմունքները «մայր» խօսքի շուրջն են պտուտում:

Հին ժամանակներում երեխաների ամբողջ դաստիարակութիւնը ընկնում էր ծնողների, մասնաւորապէս մօր վրայ: Իսկ այժմ այդպէս չէ. երեխաների դաստիարակութիւնը սկզբում մօր ձեռքին է, իսկ յետոյ անցնում է դպրոցներին, հասարակութեանը:

Հին ժամանակներում մայրութիւնը կատարում էր որպէս մի բնազդ, որպէս սեռական յարաբերութեան մի բնական հետեանք. իսկ ներկայումս դրա վրայ աւելացել է նաև դիտակցութիւնը, զարգացած խելքը:

Կենդանական ոչ մի տեսակի ժողովուրդները այնքան հոգատարութիւն և երկարատեւ դաստիարակութիւն չեն պահանջում, որքան մարդկային ժողովուրդները: Ո՞վ պէտք է լինի այդ հոգսը քաջողը, այդ պահանջը լրացնողը. ի հարկէ՝ մայրը: Ո՛րքան մեծ է նրա դերը: Համեմատենք մօրից զրկուած երեխային մայր ունեցողի հետ: Համեմատենք երկու երեխաների, որոնցից մէկը միայն մօր հոգատարութեան տակ է, իսկ միւսը—ծառանդի ու դաստիարակների և այն ժամանակ իր հասկանալի այն մեծ ոյժը, այն մեծ ազդեցութիւնը, որի անունն է «մայրու-

Թիւնն: Լաւ մայրերը կարող են աշխարհ շինել, իսկ վատերը՝ քանդել:

Արժանի են արդեօք համակրութեան այն մայրերը, որոնք իրանց հանդստութեան ու զուարճութիւնների պատճառով ուրիշի խնամքին են յանձնում հարազատ զաւակներին կամ թողնում են թափառել փողոցներում, հրապարակներում առանց խնամքի ու հսկողութեան: Երբ մենք պատահում ենք մի շատ առողջ և բարոյապէս մաքուր օրիորդի կամ երիտասարդի, այդ բանը իսկոյն և եթ վերագրում ենք հողատար մօր ջանքերին ու դաստիարակութեանը: Իսկ ով է մեծացնում այն հազարաւոր ստոր, կեղտոտ, փչացած էակներին, որնք կատարեալ չարիք են դառնում հասարակութեան համար:

Երբ մենք խօսում ենք յայտնի մարդկանց մասին, իսկոյն յիշում ենք նրանց մայրերին: Իսկ ով է ծնում ու սնուցանում բազմաթիւ ոճրագործներին, գողերին, աւազակներին: Ի հարկէ մայրերը, դարձեալ մայրերը:

Ինչպէս էլ քննելու լինենք հարցը, կը տեսնենք, որ մայրական կոչումը շատ մեծ դեր է խաղում հասարակական կեանքում:

Բնութիւնը կին արարածին տուել է մի մեծ արտօնութիւն՝ մարդկութեան համար նոր անդամներ ծնելու և մեծացրնելու արտօնութիւնը: Իսկ հասարակութիւնը այդ բանը գիտենալով հանգերձ՝ նրա գործունէութեան առաջ պատնէշներ է բարձրացրել, նրան զրկել է ազատութիւնից, անկախ զրուիւնից, նրան թոյլ չէ տալիս բարձր գիտութեան հետեւելու, իր ոյժերը կատարելագործելու: Ո՛րքան վնասակար է այդպիսի վերաբերմունքը, ո՛րքան ամօթալի:

Մեր մայրերը տղէտ են, չեն հասկանում իրանց կոչման բարձրութիւնը. իսկ ով է մեղաւոր, ով է նրան այդ գրութեան մէջ դնողը: Ի հարկէ՝ այն հասարակութիւնը, որն իր աւանդական սովորութեամբ ստիպում է կնոջը դուրս չը գալ ընտանեկան շրջանից, միշտ տղամարդու հպատակն ու ստրուկը մնալ և չը հետեւել գիտութեան ու հասարակական կեանքի հոսանքին:

Կինն իր բազմակողմանի գործունէութեամբ սլիտի մասնակցէ սօցիալական կեանքին, որպէս զի հասկանայ նրա լաւ ու վատ կողմերը, նրա ընթացիկ պահանջները և այդ բոլորի համեմատ սերունդ պատրաստէ, երեխաներ կրթէ ու մեծացնէ:

Այն, իւրաքանչիւր կին դեռ մինչև մայր դառնալը սլիտի լաւ ճանաչէ կեանքը և հասկանայ իր բարձր կոչումը: Իսկ մեզանում բոլորովին հակառակն է տեղի ունենում: Մեր օրիորդները կրթւում են այնպիսի պայմաններում, այնպիսի ուղղութեամբ, որ բոլորովին անհնութիւն չ'ունի մայրական պարտա-

կանութիւնների հետ: Նրանք պատրաստուում են, դաստիարակուում են միայն նրա համար, որ զրաւեն հակառակ սեռին, բաւարարութիւն տան նրանց պահանջներին: Արտաքին գեղեցկութիւնը, զարդն ու զարդարանքը նրանց աւելի է զբաղեցրնում, քան ներքին գեղեցկութիւնը, քան հոգու և սրտի դաստիարակութիւնը:

Նրանք շատ բան են կարգում, շատ բան են սովորում, իսկ մայրութեան մասին—ոչինչ: Մայրական պարտականութիւնների հետ նրանք ծանօթանում են միայն այն ժամանակ, երբ մայր են դառնում, այսինք երբ երեխայ են ծնում: Այս դրութիւնը կարելի է համեմատել այն տղամարդկանց դրութեան հետ, որոնք իրանց ձեռքն են առել ամբողջ ազգի պաշտպանութիւնը, բայց ոչ մի ղէնք չունեն դրա համար: Ի՞նչ կը լինէր այդ ազգի վիճակը, եթէ նրա զինուորները մինչև պատերազմի դաշտ գուրս դալը ոչ մի գաղտնիար չ'ունենային պատերազմի կամ զինուորական ծառայութեան մասին:

Կանանց կրթութեան ծրագրի մէջ չէ մտնում «մայրութեան» առարկան: Մինչև իսկ ամօթ է համարւում աղջկան ծանօթացնել մայրական առաքայ սուրբ պարտականութիւնների հետ: Լուսութեամբ թոյլատրւում է, որ այդ բանը կատարուի այսպէս կոչուած՝ «մայրական սուրբ բնազդով»: Իսկ կեղծ քաղաքավարութիւն, արտաքին փայլ, հաճոյախօսութիւն ու կօկեւութիւն—զրանք թոյլատրելի են: Չէ որ այդ միջոցներով կինը կարող է զրաւել տղամարկանց, ուրեմն էլ ինչո՞ւ ուրիշ բաների մասին մոռա՞նք: Այսպիսով հասարակութիւնը ստիպում է, որ կինը միայն իւր բնազդի միջոցով հասկանայ մայրական սուրբ պարտականութիւնները: Մայրական բնազդը շատ բարձր և սուրբ զգացմունք է, բայց միայն այն չափով, ինչ չափով բնութեան ամեն մի օրէնք: Զարգացման ստոր աստիճանի վրայ կանգնած վայրենիների և կենդանիների համար բնազդը շատ մեծ գեր է խաղում, իսկ քաղաքակիրթ հասարակութեան համար միթէ ամօթ չէ, որ ստիպում է կնոջը կանգնել այդ միևնոյն աստիճանի վրայ և միմիայն բնազդի թելադրութեամբ կատարել իր պարտականութիւնները:

Կինը մինչև այժմ զրկուած է եղել ազատութիւնից ու լայն զործունէութիւնից, որը զարգացնում է մարդու միտքը, ուժեղացնում է կամքը և կատարելագործում է ընդունակութիւնները: Նա շատ յետ է մնացել տղամարդուց: Ահա այդպիսով ծնող մարդկութիւնը մեծանում և կրթւում է ազէտ ու անխորձ մայրերի ձեռքով:

Բայց ամեն մի մայր՝ լինի նա տղէտ կամ գիտուն, իր

սրտում թագցրած է լինում մի խոր զղացմունք, որի անունն է «մայրական սէր»:

Մայրական սէր—դա մի անսահման ոյժ է, բայց այդ ոյժը պահանջում է զեկաւար, ուղղութիւն տուող: Միայն սէրը երեխային օգուտ չէ կարող բերել, իսկ եթէ այդ սէրը միացած է գիտութեան ու ազատութեան հետ, այն ժամանակ կարող է հրաշքներ գործել:

Կին-մայրը բնազդաբար ցանկութիւն է զրում կրճրով կերակրելու իր երեխային: Շատ մայրեր այդ բանից էլ զրկուած են՝ հիւանդութեան կամ մի այլ պատճառով: Այդ միևնոյն բռնազդը ստիպում է նրան սիրել իր զաւակներին, իսկ ուրիշ... Ուրիշ ոչինչ: Երբ հարկաւոր է այդ զաւակին, այդ գեղափրթիթ էակին կրթել, կատարեալ մարդ դարձնել, այն ժամանակ անդօր է բնազդը: Այդ տեղ անհրաժեշտ է գիտութիւն ու նախապարաստութիւն, սրնցից զուրկ է մեր կանանց ամենամեծ մասը... Դրանց համար մայրական պարտականութիւնները կարծես վերջանում են «ծիծ տալով»: Երեխային ծծից կտրել—ուրեմն մայրական ամենազիրաւոր պարտականութիւնից ազատուեց: Բայց չէ որ կենդանիներն էլ այդպէս են վարւում: Մթնի մարդը այդ միևնոյն աստիճանի վրայ է կանգնած:

Երբ տղամարդը ուղում է մի որեէ արհեստով պարապել, սկզբում նա սովորում է այդ արհեստը: Հակառակ դէպքում նա պարապ կը մնայ, հասարակութիւնը նրան գործ չի հաւատայ: Իսկ մայրութիւնը... Մթնի հասարակ արհեստից էլ ստոր է, որ հասարակութիւնը նրա համար ոչ մի նախապարաստութիւն չէ պահանջում մայրերից:

Երեխաների մահացութեան թւի չափութիւնը, նրանց վատասողչութիւնն ու ֆիզիքական—մտաւոր անբաւարար զարգացումը ցոյց են տալիս, որ մեր մայրերը կանգնած չեն իրանց կոչման բարձրութեան վրայ:

Գուցէ ասուցներ լինեն, թէ այդ բանում մեղաւորը իրանք կանայք են: Ինչու չեն հասկանում իրանց կոչումը, ինչու չեն կատարում իրանց պարտականութիւնները... Այն, կանայք էլ են մեղաւոր, բայց ամենամեծ մեղքը տղամարդկանց—ամբողջ հասարակութեան վրայ է բնկնում, որովհետեւ նրանք են այդ գրութիւնը ստեղծողը, նրանք են կանանց ազատութիւնը ճշնշողը, նրանց իրաւունքները սահմանափակողը:

Մեր ընտանեկան կեանքը կարօտ է բարեփոխութեան, կարօտ է գիտութեան լոյսի, բայց մենք նրան չըջապաւել ենք անթափանցելի քողով, որպէսզի օտարի աչքը ներս չը թափանցէ: «Տունը մարդու ամրոցն է», ասում է ժողովրդական ա-

ռաժը, իսկ այդ տան տէրը—տղամարդը ամեն կերպ խոյս է տալիս փոփոխութիւններէ:

Մեր մէջ մի տեսակ համոզմունք է կազմուել, թէ մեր ընտանեկան կեանքը շատ լաւ վիճակի մէջ է, թէ նրա գլխաւոր հիմքը կրնն է եղել և պիտի լինի, ուստի կանանց գրութեան փոփոխումը կարող է քանդել այդ տան «օջախը», կարող է աւերել ընտանեկան երջանկութիւնը:

Այդ երեւոյթի գլխաւոր պատճառն այն է, որ մենք արդէն վարժուել ենք հին կարգերին. իսկ երբ մարդ գոհ է գոյութիւն ունեցող պայմաններից, այն ժամանակ շատ դժուար է նրան համոզել, թէ նրանք վնասակար են, թէ նրանցից աւելի լաւերը կան: Նոյն իսկ դժգոհ մարդը աւելի շուտ այդ վատ պայմանները անհատական հանդամանքների կը վերադրէ, քան թէ ընդհանուր չարիքի: Շատերը նոյն իսկ չէին էլ ցանկանայ չարիք պատճառող պայմանները փոխել, վախճանալով թէ մի գուցէ նորերը հնարից էլ վատթար լինեն:

Ահա այդ հանդամանքները շատ մեծ դեր են խաղում կանանց հարցում: Դրանց ազդեցութեան տակ մենք չենք ուզում հին կարգերը փոխել, նորերը հաստատել, բայց ամենից առաջ մենք աչքի առաջ պիտի ունենանք հետեւեալ տարրական ճշմարտութիւնները:

Մենք ծնունդ ենք ոչ միայն ապրելու, այլ և զարգանալու, առաջադիմելու համար: Սովորական կենդանիների և նրման այն մարդիկ, որոնք կարծում են, թէ միայն գոյութիւն պահպանելով և սերունդ առաջացնելով կատարած կը լինեն իրանց մարդկային պարտականութիւնները: Բայց մարդիկ բարձր են կենդանիներից, նրանց կեանքի նպատակն էլ բարձր պիտի լինի, նրանք միշտ պիտի առաջադիմեն:

Առաջադիմութիւն ասելով պէտք է հասկանալ այն ամենը, ինչ որ նպատակ է մարդկային երջանկութեանը թէ անհատական և թէ հասարակական տեսակէտից:

Արդեօք համապատասխանում է մեր ընտանեկան կեանքը իշխել պահանջներին: Ո՛չ. նա իր ցանցերով ճնշել է կնոջ ազատութիւնը, զրկել է նրան անտեսական անկախ գրութիւնից: Նա ոչնչով չէ աջակցում կնոջ առաջադիմութեանն ու երջանկութեանը: Ուրեմն անհրաժեշտ է բարեփոխութիւն մտցնել՝ կանանց համար անտեսական անկախ գրութիւն ստեղծելով:

Այդպիսի գրութիւնը անշուշտ բարեփոխութիւն կը մտցնէ ընտանեկան յարաբերութիւնների մէջ. բայց այդ փոփոխութիւնը օգտակար կը լինի, նա չի փոխի ամուսնական յարաբե-
 Փետրուար, 1903.

բութիւնները, բայցի այն, որ կինն այլևս ամուսնույ տնտեսական կախում չի ունենայ:

Ասողներ կան, թէ կինը չէ կարող լաւ մայր լինել, եթէ տնտեսական անկախութեան ձգտի, եթէ ամուսնանալուց յետոյ էլ ուղենայ իր սեփական աշխատանքով նիւթական բարիքներ ձեռք բերել: Բայց դա միանգամայն սխալ է: Միթէ կինն իր ամբողջ ժամանակը զործադրում է մայրական պարտականութիւնների համար: Ի հարկէ՝ ոչ: Ուրեմն լինչ մնաս, եթէ նա ազատ ժամանակը գրազուի զեղարուեստով, գրականութեամբ, արդիւնադործութեամբ՝ մի խօսքով մի այնպիսի գործով, որը կարող է նիւթական որոշ ապահովութիւն տալ և արդամարդու իշխանութիւնից ազատել:

Ձը ամուսնանք, որ կան մայրեր, որոնք ուղղակի անկարող են իրանց վրայ վերցնել երեխաների հոգատարութիւնն ու դաստիարակութիւնը: Դրա գլխաւոր պատճառները երկու են:

Առաջինը՝ ամեն մի մայր բնութիւնից չունի այն բոլոր բնյունակութիւնները և ոյժը, որոնք անհրաժեշտ են երեխաներին լաւ խնամելու և մեծացնելու համար:

Երկրորդ՝ ամեն մի մայր չէ ունենում իր զաւակներին դաստիարակելու համար անհրաժեշտ գիտութիւնը: Ահա այդ հանգամանքներում մանկական պարտէզները կարող են օգնութեան համնել:

Այգպիւսիները համար վրկարար միջոց են մանկական պարտէզները, որոնք զգալի չափով թեթեւացնում են մայրական պարտականութիւնները: Այգ հիմնարկութիւնների նպատակն է՝ յանկալի ուղղութիւն տալ երեխաների բնական հակումներին:

Երեխային այդ բանը երբէք չի մնասի, մայրն էլ ոչինչ չի կորցնի: Ի՞նչ մնաս, եթէ երեխան օրուայ մի մասը անցկացնէ հմուտ ձեռքի հսկողութեան տակ: Ի հարկէ մօր կուրծքը և նրա գգուանքները դարձեալ կը կատարեն իրանց դերը: Իսկ գրանց հետ միասին երեխան օրուայ մի մասը կ'անցկացնէ լուսաւոր ու մեծ սենեակներում, կը խաղայ խոտերի ու ծաղիկների մէջ, կը մեծանայ բնութեան գրկում, բանիմաց դաստիարակների ղեկավարութեամբ: Նա մենակ չի լինի, նրա հետ կը լինեն նաև նրա հասակակից ընկերները: Բոլորին էլ յայտնի է, որ երեխաները սիրում են միայն իրանց հասակակիցների հետ խաղալ, որովհետև միայն այդպիսիների մէջ կարող է հաւասարութիւն թափաւ որել: Իսկ ընտանիքի մէջ երեխան չէ կարող այդ տեսակ ընկերներ ունենալ:

Մանկական պարտէզից յետոյ մօր հետ անցկացրած ժամերը աւենաներջանիկ, աւենաքաղցր ժամերը կը լինեն երեխայի

համար: Օրերն այդ տեսակ կանոնաւոր անցկացնելը երեխայի հոգու մէջ կը գրօջմէ հաւասարութեան և ընդհանուր շահերի գիտակցութիւնը և կը հեռացնէ ամեն մի ետական զգացմունք, որը զարգանում է, երբ նա միակ երեխան է ընտանիքի մէջ, կամ երբ նրան ճշշում են մեծ եղբայրներն ու քոյրերը:

Ամփոփելով մեր վերև ասածները՝ կը դանք այն եզրակացութեան, որ մայրերը կարող են հրաշքներ գործել, ահագին բարիքներ հասցնել մարդկութեանը, եթէ կանգնած լինեն իրանց կոչման բարձրութեան վրայ, եթէ ունենան գիտութիւն ու անտեսական անկախութիւն:

III

Հին դարերից սկսած երկու սեռի մէջ բաժանուած աշխատանքի ընական հետեանքը այն է եղել, որ կնոջը բաժին է ընկել տնային գործունէութիւնը—տնտեսութիւնը, իսկ տղամարդուն՝ ամբողջ աշխարհը: Այդպիսով մայրական բարդ պարտականութիւններից յետոյ կնոջ կեանքում մեծ նշանակութիւն ունի տնտեսութիւնը: Մենք տեսանք, որ կանայք հասարակական աննպատու պայմանների չնորհիւ չեն նախապատրաստում մայրութեան համար: Այժմ քննենք և տեսնենք, թէ արդեօք ներանք նախապատրաստուում են իրանց միւս գլխաւոր պարտականութեան համար:

Մենգառութեան նիւթերը մինչև մարդու բերանը հասնելը՝ շատ անգամ փոխարինութեան սխառմի չնորհիւ երկար ճանապարհորդութիւններ են կատարում, երկրից-երկիր են անցընում: Այդ նիւթերի վերջնական ընտրութիւնն ու մշակումը կընոջ պարտականութիւնն է կազմում: Կինն է նրանցից կերակուր պատրաստողը:

Եթէ այդպէս է, եթէ ուտելիք պատրաստելը միայն կնոջ սեփականութիւնն է կազմում, ապա ուրեմն պէտք է սպասել, որ նա՝ այդպէս ասած՝ խոհարարական գիտութիւնը լաւ սովորած կը լինի: Սակայն իրականութեան մէջ այդպիսի բան չը կայ: Կանանցից շատերը զազափար անգամ չ'ունեն ուտելիքի մթերքների լաւ ու վատ յատկութիւնների մասին: Նրանց շատ հեշտութեամբ խաբում են ծախողները՝ լաւի տեղ վատը տալով: Եթէ ամեն մի տնտեսուհի ունենար մասնագիտական հասկացողութիւն, անշուշտ նա կը նկատէր ու կը հասկանար այն բոլոր խարդախութիւնները, որ կատարում են խանութպանները՝ կաթի, սնորհի, մրգեղէնների, մսի և այլ նիւթերի վերաբեր-

մամբ: Դրանք այնպիսի խարդախութիւններ են, որոնք երբեմն մեծաւեծ վնասներ են հասցնում մարդկային առողջութեանը:

Խոհարարութիւնն էլ մի այնպիսի արհեստ է, որ պահանջում է որոշ գիտութիւն և նախապատրաստութիւն:

Ճիշտ է, կինը աշխատում է տան մէջ, կերակուր է պատրաստում, բայց այդ բոլորը նա անում է իր «թագաւորի», իր ամուսնու ճաշակին ու պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար: Այդպիսով տղամարդը աւելի երես է առնում, աւելի ազատութիւն է տալիս իր քմահաճոյքներին: Իսկ կինը... նա պէտք է միշտ խոնարհուի և համբերատար լինի, միշտ պիտի հպատակուի տղամարդու կամքին: Չէ՞ որ նրանից է ստանում իր ասրուստի միջոցները, ուրեմն դրա փոխարէն ստիպուած է ստրկական դրութեան մէջ մնալ: Այդպէս են ներկայ կարգերը, այդպէս է նրան հրամայում հասարակութիւնը:

Երբ կինը մի որևէ խոհարարական գալոց է յաճախում, նա այդ անում է միայն այն նպատակով, որ սովորէ թանկագին կերակուրներ պատրաստել, որպէսզի դուր գայ իր մերձաւորին: Բայց այդ դեռ բաւական չէ: Նա պիտի աշխատէ սովորել այնպիսի բաներ, որոնք կը նպաստեն նրա ընտանիքի առողջութեանը: Օրինակ՝ մթերքների սրակը, անդառութեան աստիճանը և այլն: Առողջ հոգին առողջ մարմնի մէջ կը լինի. իսկ մարմնի առողջութիւնը կախուած է լաւ սնունդից: Ուրեմն զբոսանքից կարելի է եղբակացնել, թէ մարդկութեան համար սրբան մեծ նշանակութիւն ունի կերակուր—անուշոք պատրաստելու հարցը:

Ամենանպատակաշարմարն այն կը լինի, որ խոհարարական արհեստը յանձնէր յատուկ մասնագէտներին: Հարկաւոր չէ, որ ամեն կին անպատճառ զբաղուի դրանով: Եթէ նա ընդունակ չէ, նախապատրաստուած չէ—թող իր ոյժերը գործադրէ այլ ասպարէզում, որտեղ որ աւելի օգտակար կարող է լինել: Բայց դրա համար անհրաժեշտ է քանդել նրաստրկութեան չղթաները, անհրաժեշտ է ազատութիւն ու իրաւունքների հաւասարութիւն տալ:

—Կինը կերակուր չը պատրաստէ !? անշուշտ կը բացազանջն շատերը: Ապա էյ ինչո՞ւ է հարկաւոր նա, եթէ այդ էլ չ'անէ...

Այո, մինչև այժմ նա միայն կերակուր պատրաստելով է ցոյց տուել իր անակաւան արժէքը, որովհետեւ գործելու ուրիշ ասպարէզ չէ ունեցել: Տուէք նրան ազատութիւն և այն ժամանակ կը համոզուիք, որ կանայք տղամարդկանցից ոչ պակաս օգտակար կարող են լինել գիտութեան ու հասարակական գործունէութեան բոլոր ասպարէզներում:

Եւ միթէ քիչ փաստեր կան այդ ճշմարտութիւնն ապա-
յուցանելու համար: Թերթեցէք պատմութիւնը և դուք կը տես-
նէք, թէ քանի-քանի կանայք փառքի պատկերներ են ստացել ի-
րանց քաջութեան, հայրենասիրութեան, անձնազոհութեան և
այլ բարձր յատկութիւնների համար: Միթէ կանայք չէին Յու-
դիթը, Եսթերը, Սանդուխտը, Շուշանիկը, Օրէնանի կոյսը և ու-
րիշ շատերը, որոնց անունները գովասանքով են յիշած պատ-
մութեան մէջ: Սակայն թողէք պատմութիւնը և մտէք այժմեան
քաղաքակիրթ երկիրները՝ Ամերիկա, Եւրոպա և այն ժամանակ
դուք կը տեսնէք, թէ որքան բազմաթիւ կանայք արդէն դոր-
ծում են գիտութեան, գրականութեան, գեղարուեստի և այլ
ասպարէզներում: Միթէ փոքր է շնորհալի գերասանուհիների,
երգչուհիների, կին գրողների, նկարչուհիների և այլ կին գոր-
ծիչների թիւը:

Այդ բոլոր փաստերը յոյց են տալիս, որ կանայք բացի
մայր ու խոհարարուհի լինելուց՝ կարող են նաև ուրիշ ա-
պարէզներում օգտակար լինել: Բայց՝ ի հարկէ՝ այդ օգտակա-
րութիւնը տեսնելու համար անհրաժեշտ է փոփոխութիւն մացը-
նել մեր կեանքի մէջ՝ սկսելով ընտանեկան շրջանից: Դիմենք
օրինակներին:

Եթէ քաղաքներից մէկում չլինենք մի մեծ ու յարմար տուն
առանձին-առանձին բնակարաններով և ընդհանուր խոհանո-
ցով, որը բոլոր ընտանիքներին ճաշ կը մատակարարէ իրանց
սենեակներում, այդ տան մէջ կարգ ու մաքրութիւն պահպանե-
լու համար ամեն մի ընտանիք կարելի չի ունենայ իր սեփական
ծառայողներն ունենալու, այլ կը լինեն ընդհանուր ծառաներ
բոլորի համար էլ: Այդպիսի բնակարանների օգուտն այն կը լի-
նէր, որ հնարաւոր կը դառնար ամեն տեսակ յարմարութիւններ
ունենալու էժան դնով: Տան կից կը լինէր երեխաների համար
ձմերային ու առարային այգիներ, ցերեկուայ մանկանոց հմուտ
գեղավարների հսկողութեան տակ: Ամեն մի դորձ կը կատա-
տարուէր հմուտ մասնագէտների ձեռքով և ի հարկէ աւելի լաւ,
քան թէ այժմեան պայմաններում:

Ինչպէս արդէն ասացինք, ամեն մարդ կարող է պահանջել,
որ ճաշը իր բնակարանը բերեն, բայց՝ ի հարկէ՝ ամենից յար-
մարն է ընդհանուր սեղանատանը ճաշել: Եթէ ընտանիքները
կարող են առանց անախորժութիւնների միասին լողանալ, թա-
տրան ու եկեղեցի յաճախել, երաժշտութիւն լսել, խնչու չը
պիտի կարողանան միասին ճաշել:

Շատերը կարող են առարկել, թէ դրանով կարող է ընտա-
նիքի կապը քայքայուել: Բայց միթէ ծիծաղելի չէ այդպիսի ա-

աարկութիւնը: Միթէ միասին ճաշելով պիտի ընտանիքի անդամները իրար հետ կապուեն, իրար սիրեն...

Այդպիսի բնակարանները չափազանց օգտակար կարող են լինել մանաւանդ կանանց համար, որովհետեւ աշխատանքի խելացի բաժանումը նրանց հնարաւորութիւն կը տայ աւելի քիչ աշխատել, բայց աւելի շատ օգուտ տալ, աւելի հմտութեամբ կատարել յանձնարարուած գործը:

Ներկայումս քսան ընտանիքներում ամենաքիչը քսան կին աշխատում է ճաշ պատրաստելու համար, և՛ չը նայելով զրան, զարձեալ անբաւարար է կատարում այդ գործը, մինչդեռ վերւում յիշուած տան մէջ այդ միևնոյն աշխատանքը կարող են կատարել 4—5 հոգի և աւելի հմուտ կերպով: Այդպիսով անհագին խնայողութիւն է ստացւում:

Տնային պարապմունքներից ազատ մնացած կանայք էլ կարող են գործել ուրիշ ասպարէզներում՝ իրանց զիտութեան և ընդունակութիւնների համեմատ:

Բայց կան կարծողներ, թէ մինչև այժմ կնոջ ձեռքում է եղել տնտեսութիւնը՝ կերակուր պատրաստելն ու տան մաքրութեան վրայ հսկելը, սրանից յետոյ էլ այդպէս պիտի շարունակուի:

Զարմանալի է, որ ամենից քիչ զբաււթիւն ունեցող այս աշխատանքը միմիայն կնոջ պարտականութիւնն է համարւում: Ուրեմն կինը, որ համարւում է գեղեցիկ ու քնքոյշ արարած, սիրելի ամուսին, յարգելի մայր, շարունակ պիտի կատարէ խոհարարուհու և աղախնի պաշտօնը: Միթէ անբնական չէ դա:

Այո, անբնական է, ուստի և անհրաժեշտ է տալ կանանց ազատութիւն ու տնտեսական անկախութիւն, որպէսզի նրանք էլ տղամարդկանց նման իրանց ընդունակութիւնների ու ցանկութեան համեմատ ընտրեն այս կամ այն մասնագիտութիւնը և կանոնաւոր կերպով նախապատրաստուեն զրա համար:

Հին ժամանակներում մարդիկ բաւականանում էին զլխաւորապէս ընտանեկան յարաբերութիւններով, բայց երբ հետըզհետէ առաջ եկան նորանոր պահանջներ, երբ հաղորդակցութեան ջնորհիւ հեշտացաւ առևտուրը և զարգացաւ արդիւնագործութիւնը, այն ժամանակ փոխուեցին նոյնպէս անհատական յարաբերութիւնները, և գոյութիւն ստացաւ «հասարակութիւն» ու հասարակական յարաբերութիւնները:

Շատ ժամանակ չէ, ինչ կանայք որպէս անհատներ մասնակցում են այդ հասարակական յարաբերութիւններին, որ մեր

քաղաքակրթութեան էական պայմանն է կազմում: Դա ոչ թէ բառականութիւն է կամ զուարճալիք, այլ մի անհրաժեշտութիւն:

Կանանց համար էլ՝ որպէս անհատներ՝ պատահել տղամարդկանց կամ կանանց հետ՝ անկախ ընտանեկան յարաբերութիւններից—ներկայումս պահանջ է դառել նա՝ որպէս հասարակական պահանջ՝ որոշ չափով ստանում է իր բաւարարութիւնը, բայց նրա կանոնաւոր զարգացմանը արդիւր են հանդիսանում մի շարք ընտանեկան ու հասարակական սովորութիւններ, որոնց պատճառները պէտք է որոնել անտեսական-սեռական յարաբերութիւնների մէջ:

Տղամարդկանցից շատերը զանազան պատճառներով ստիպուած են լինում երկար ժամանակով կամ մշտապէս հեռու ապրել իրանց աղջկաններից. իսկ սեփական ընտանիք կազմելու համար նրանք ոչ միջոց են ունենում, ոչ էլ մտածում են: Կանայք էլ հետզհետէ սկսում են առանձին ապրել և մի որոշ ժամանակ անհատական կեանք վարել:

Ձանազան կլուքները, հիւրանոցները և կահաւորած սենեակներն են այդ դասակարգի մարդկանց ապաստարանը: Նրանք անկարող լինելով սեփական յարկ կազմել, որ կապուած է մի շարք դժուարութիւնների հետ, ստիպուած են լինում տանել այդ տեսակ հիմնարկութիւնների անողջապահական ու բարոյական աննպաստ պայմանները:

Մենք պէտք է հիմնենք ամուսնութիւնից բոլորովին անկախ մարդկային ընտելարաններ, որտեղ կը կարողանային այդ տեսակ մարդիկ աղաւա ու ապահով կեանք վարել: Այդ բանը միայն այն ժամանակ զուրկ կը դար, եթէ կանայք էլ անտեսապէս անկախ դրութիւն ունենային, եթէ նրանց վրին չը փաթթէին միմիայն խոհանոցային ու անային աշխատանքները: Այդպիսի պայմաններում ամուսնիները կարող էին ամուսնանալ, երբ որ ցանկանային, առանց ճնշելու մէկի կամ միւսի անտեսական դրութիւնը:

Եթէ կանայք համոզուած լինեն, որ իրանց երջանկութիւնը և խաղաղ կեանքը ապահովուած կը լինի նաև չ'ամուսնանալու դէպքում, այն ժամանակ նրանք կը զգան սեփական ոյժերի գիտակցութիւն, չեն ստորացնի իրանց արժանապատուութիւնը, այսինքն կ'ունենան այնպիսի յատկութիւններ, որոնք անհրաժեշտ են ամեն մի մարդ-արարածի առաջադիմութեան համար:

Մենք բոլորովին անտեղի կերպով վախենում ենք, թէ ներկայ ընտանեկան կեանքի բարեփոխութիւնը շատերին հնարաւորութիւն կը տալ բնդ միշտ ամուսնի մնալու: Ո՛չ, դա սրբալ կարծիք է: Այդ բարեփոխութիւնը կը մաքրէ ամուսնու-

թիւնը փողոցային—վաճառականական ստոր հաշիւներէից և կը դնէ մի այնպիսի հիմքի վրայ, որպիսին է անկաշառ ու անարատ սէրը, որը չէ ճանաչում ոչ մի հաշիւ բացի դադարաւիական ընկերակցութիւնից:

Ներկայ ընտանեկան—սնտեսական պայմաններում մեր ամենօրեայ յարաբերութիւնները մեր ազգականների կամ ծանօթների հետ շատ սահմանափակ են և կրում են նեղ ընտանեկան բնաւորութիւն: Միթէ կարելի է պահանջել, որ ընտանիքի բոլոր անդամները յարգեն միեւնոյն ծանօթին կամ հիւրին, կամ ընդհակառակը—ծանօթը, հիւրը—բոլոր անդամներին: Ի հարկէ՝ ոչ: Բայց որքան՝ անախորժութիւններ են առաջանում այդպիսի պահանջներից:

Ընտանեկան ներկայ կեանքի պայմանները փոփոխելով, այսինքն սեռական հիմքը հասարակականի վերածելով, կարելի է առաջ բերել լայն անհատական ինքնուրոյնութիւն:

Մենք հաշտ աչքով ենք նայում, երբ ազամարդիկ այցելում են կլուբներ և ուրիշ ժողովատեղիներ, նոյն իսկ գովարանում ենք այդպիսիներին, անուանելով ընկերասէր մարդիկ: Բայց ինչո՞ւ ենք դատափետում այն կանանց, որոնք նոյնպիսի ձգտում են ցոյց տալիս, այսինքն ուզում են ընտանեկան յարկից դուրս էլ ժամանակ անցկացնել, ընկերութիւն ունենալ: Միթէ կիներն էլ մարդ չէ մարդկային պահանջներով ու ձգտումներով:

Շատերը աշխատում են երեխաներին էլ «տանը պահել», որպէս զի տունը աւելի գրաւիչ դարձնեն, հետեւելով հին նահապետական իդէալին՝ թէ ամբողջ աշխարհը ընտանիքների հաւաքածու է, ուրիշ ոչինչ: Բայց դրանք մոռանում են, թէ անհատներն են, որ կազմում են ընտանիք, հասարակութիւն ու ամբողջ մարդկութիւն, ուրեմն ամենից շատ անհատական ազատութեանը պիտի նպաստել:

Ամեն մի անհատ կարիք է զգում ունենալու իր նմանները, երեխաները մի առանձին հակում են զգում գէպի երեխաները, երիտասարդները—գէպի երիտասարդները, ծերերը—գէպի ծերերը և այլն: Ինչպէս որ անհատը կարիք է զգում սենակութեան, որը նա դառնում է իր «յարկի» տակ, նոյնպէս էլ նա կարիք է զգում մի այնպիսի տեղի, որտեղ կարողանար, գտնել իր նմաններին, իր դադարաւիկիցներին: Ուրիշ խօսքով ասած՝ իւրաքանչիւր անհատ հասարակական լայն յարաբերութիւնների պահանջ է զգում:

Տղամարդը ունի հնարաւորութիւն այդ պահանջին բաւարարութիւն տալու, իսկ կինը—ոչ: Հասարակութիւնը նրան ըս-

րի մէջ, որ ժամանակ չեն ունենում առաջնայ նման մտերիմ լինել: Այո բոլորը խանդարում են աղամարդու և կնոջ աւելի բարձր և մաքուր յարաբերութիւնը:

Տղամարդը համոզուած է, որ իր յաջողութիւնը կանանց չըջանում կախում ունի իր քսակից-փողից, և նա ահազին ծախսեր է անում կնոջ քմահաճոյքները կատարելու համար: Այդ բոլորի գլխաւոր պատճառը կնոջ ոչ անկախ տնտեսական դրութիւնն է: Ուրեմն վերջ գնելով այդ դրութեանը, կարելի է նաև այդ չարիքը վերացնել:

Շնորհիւ զանազան մասնագիտական պարագմունքների՝ կնոջ մէջ կըսկսէ զարգանալ անհատականութիւնը, որը և կը թեթևացնէ կնոջ ու աղամարդու տնտեսական-սեռական յարաբերութիւնը—ճնշումը:

IV

Ուշի ուշով նայենք մեր շուրջը և այն ժամանակ կը տեսնենք, որ ցանկալի աշխատանքն արդէն սկսուել է:

Ազատել ամբողջ մարդկութեան կէսը—իգական սեռը անբընական կերպով առաջացած պայմաններից, տալ նրան միջոց զարգացնելու իր ոյժերը, ստեղծել նոր պայմաններ, որոնք կը փոխէին մարդկային յարաբերութիւնները, կը զարգացնէին հասարակութեան ամբողջ կազմը—ահա սա է այն մեծ աշխատանքի նշանաբանը, ահա դրան է ձգտում կանանց շարժումը:

Այդ շարժումը սկսուած է քաղաքակիրթ երկրներում և մեծ արդիւնքներ է տալիս: Մեղանում էլ նշմարում են նրա նշոյլները, հարկաւոր է միայն զարգացնել նրանց և զարկ տալ ցանկալի հոսանքին:

1870 թ. Միացեալ-Նահանգներում միայն 412 նկարիչ ու քանդակագործ կանայք կային, իսկ այժմ—19,810: Կին-փաստաբանների թիւը միայն 5-էր, իսկ այժմ—308: Պետական ծառայութեան մէջ դորժող օրիորդների թիւը 415-էր, իսկ այժմ—15,000:

Անդլիայում և Վալէսում ծառայող կանանց թիւը եղել է *).

	1861 թ.	1891 թ.
Գրասենեակներում	408	17,859 կին.
Քաղաքացիական պաշտօններում	1931	8,546 —
Լուսանկարչուհիներ	168	2,469 —
Տպարաններում	419	4527 —

*) «Handbuch der Frauenbevegung» s. 267—268.

Դեղատներում	388	1,340	—
Գրավաճառողներում	952	2,240	—

Ի հարկէ այդ բոլորը դեռ իրաւունք չեն տալիս պնդելու, թէ կանայք դերազանցում են տղամարդկանց, կամ նրանց հետ հաւասարուել են: Կարելի է միայն այսքանն ասել, որ ժամանակակից կիներ շատ բաներում տարբերում է հին ժամանակուայ կնոջից:

Ներկայումս կրթութեամբ կիներ բացի «կանացիութիւնից», բացի ֆիզիկական գեղեցկութիւնից, ունի նաև անհատական որոշ ձգտումներ: Նա այլ ևս չէ բաւականանում միայն «ապրելով», նա ուզում է նաև «գործել»:

Դարաւոր ստրկութիւնը դրել է իր գրոշմը կանանց վերայ, նրանց անշարժութիւնը, փակուած կեանքը և ուրիշից ապրուստի սիջուց ստանալու տենչը կաշկանդել են նրանց ոյժերը, ամուր պատնէշ են բարձրացրել ազատ գործունէութեան առաջ: Բայց քաղաքակիրթ երկրներում տնտեսական ու բարոյական պահանջները վերջապէս քանդեցին այդ պատնէշը և գործելաշխատել ստիպեցին կնոջ:

Շատերն աշխատում են միմիայն կարիքից դրդուած, չափերին էլ, ի հարկէ, միայն կարիքը չէ, որ ստիպում է գործունէութեան ասպարէզը մտնել, այլ գիտակցութիւնը, անկախ գրութիւն ստեղծելու ցանկութիւնը:

Միթէ քիչ կան այնպիսի օրիորդներ ու տիկիներ, որոնք միշտ ձգտում են դէպի անտեսական անկախութիւն, որոնք զըզուանքով են վերաբերում հօրից կամ ամուսնուց փող խնդրելուն:

Առաջ կիներ շատ մեծ դեր էր կատարում տանը իբրև աշխատուոր, բայց մեքենաների զարգացումը, որի հետևանքն էր տնային արդիւնադործութեան ոչնչացումը, ժամանակաւորապէս զրկեց նրան տնտեսական գործոն լինելուց: Սակայն այդպիսի դրութիւնը երկար չը տևեց: Կիներ մեքենաների յետից մտաւ գործարանները և նորից կապուեց տնտեսական կեանքի հետ:

Այժմ շատ դժուար է ցոյց տալ մի այնպիսի արդիւնաբերական ճիւղ, որի մէջ կիներ մասնակցութիւն չ'ունենար: Բանւորունի-կանանց թիւը հասնում է Միացեալ Նահանգներում 3 միլլիօնի: Անգլիայում բանւորների թիւը եղել է *):

	Տղամարդ	Կին:
1871 թ. 11,593,466, որից	8,270,186	և 3,323,270
1881 11,187,564	7,783,646	3,403,918
1891 12,898,484	8,883,254	4,016,230

*) «Die Frau» s. 205.

Միայն Լճագործի գործարաններում ներկայումս աշխատում են մօտ 140,000 բանուորահիներ:

Առաջ ընտանիքի կին անդամները շատ սերտ կերպով էին կապուած միմիանց հետ. նրանք հաւարում էին միասին, կարում էին, աշխատում էին, զրուցում էին, շատ անգամ էլ նըրանցից մեծը գիւք էր կարգում՝ իսկ ջահէները լսում ու աշխատում էին:

Իսկ այժմ շատ դժուար է գտնել մի այնպիսի զբաղմունք կամ մի այնպիսի ընթերցանութիւն, որ կարողանար բոլոր անդամներին էլ բաւականութիւն պատճառել:

Միևնայն ընտանիքի անդամները չունեն ասն սերտ-նեղ յարաբերութիւնը, ինչ որ տուջ: Այժմ հասարակութիւնը ազգում է առեն մի անհատի վրայ, և ամեն մէկն էլ ուզում է ազատ կերպով իր պահանջներին բաւարարութիւն տալ: Այդպիսով զարգանում է անհատական ազատութիւնն ու ինքնուրոյնութիւնը:

Կանանց մէջ այս փոփոխութիւնն աւելի նկատելի է, որովհետեւ նրանք աւելի շատ են ենթարկուած ընտանեկան նեղ կեանքի ազդեցութեանը:

Շատ կանայք, ցանկանում են ոչ միայն սեփական փող ունենալ, այլ և սեփական աշխատանք: Բայց կտն մարդիկ, որոնք հակառակ են կանանց ինքնուրոյն աշխատանքին, որոնք ասում են, թէ կանայք չը պէտք է մրցեն տղամարդկանց հետ, չը պէտք է մարտեն նիւթական կեանքի ուժեղ հոսանքի դէմ:

Այդպիսիները մոռանում են, որ աշխատանքը միայն ապրուստի միջոց չէ: Մոռանում են, որ աշխատանքը ազնւացնում է մարդու և զարգացնում է մարմինն ու հոգին: Երբ կինը չփուում է իրական կեանքի հետ, երբ ձեռք է բերում սեփական աշխատանք, այն ժամանակ նա «սեռական էակից» դառնում է իսկական մարդ:

Շատերն էլ աշխատում են համոզել, թէ կինը իր վրայ վերցնելով մարդկային ընդհանուր պարտականութիւնների մի մասը, կը կորցնէ իր գրաւչութիւնը, իր կանայքիութիւնը:

Ի հարկէ, եթէ կարելի լինէր հաստատել, որ աշխատող կանանց դէմքը ծածկւում է մօրուքով, որ նրանց կազմուածքն ու սեկորները կերպարանափոխւում են, որ նրանք սկսում են բասով (կոկորդով) խօսել և այլն, այն ժամանակ տեղիք կը լինէր երկիւղ կրելու: Բայց փաստերը ցոյց են տալիս, որ կինը աշխատութեան մէջ էլ միևնոյն կիներն է մնում: Տարբերութիւնը միայն այն է, որ վերջինս աւելի փորձուած, աւելի խելացի է

դառնում և իր աշխատանքի շնորհիւ տնտեսական անկախութիւն է ձեռք բերում:

Կանանց հետաքրքրութիւնը դէպի հասարակական շահերը սկզբում ծաղրով ընդունուեց. իսկ այժմ այդպէս չէ քաղաքակիրթ երկրներում: Օրինակ, Ամերիկայում դժուար է գտնել մի կին, որ չը մասնակցէ մի որեւէ հասարակական գործում:

Կանանց ձգտումը՝ կազմակերպել բնկերութիւններ, այս դարի հասարակական ամենանշանաւոր երեոյթներից մէկը պիտի համարել:

Նրանց հիմնած արդիւնագործական, կրթական, կրօնական, ազգասիրական և այլ կազմակերպութիւնները ներկայանում են անհրաժեշտ տարր, մի գործիչ ոյժ հասարակական գործունէութեան համար:

Այդ կազմակերպութիւնների մեծութեան մասին գաղափար կազմելու համար բաւական է աչքի առաջ ունենալ հետեւալ պերճախօս փաստերը.

Գերմանահիւների „Der Bund deutscher Frauenvereine» անունով*) դաշակցութիւնն ունի 137 մասնաճիւղեր և 70,000 անդամներ: Նրա նպատակն է՝ միացնել այն բոլոր ընկերութիւնները, որոնք այս կամ այն ձևով աշխատում են բարձրացնել կանանց վիճակը՝ տնտեսական, բարոյական, իրաւաբանական և հասարակական բոլոր ասպարէզներում: Չափազանց զգալի, հափազանց ակնրի են այդ հսկայական կազմակերպութեան բարիքները՝ գերմանացի կանանց համար: Նոյնանման խոշոր կազմակերպութիւններ կան նաև ուրիշ քաղաքակիրթ երկրներում՝ Ամերիկայում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում, Շվեյցարիայում, Դանիայում և այլն: Իսկ մեզանում դեռ բազմաթիւ աստղեր կան, թէ կինը միայն ընտանիքի բաժինն է, թէ նա չը պիտի մասնակցէ հասարակական գործունէութեանը, չը պիտի ձգտէ դէպի անկախ աշխատանք:

Բայց չէ՞ որ կանայք ծնւում են, որպէս հասարակութեան անդամներ և ապրում են այդ միենոյն հասարակութեան մէջ: Ուրեմն ինչո՞ւ հեռու պիտի մնան նրա կեանքից, նրա պահանջներից ու գործերից: Չէ՞ որ կանայք էլ մարդ արարածներ են, ուրեմն ինչո՞ւ չը պէտք է աշխատեն իրանց զբոսնելու բարեպէս, իրանց համար անկախ դրութիւն ստեղծել:

Կար ժամանակ, երբ կանանց համար մատչելի միակ հիմնարկութիւնը կուսանոցն էր: Կրօնական կազմակերպութիւ-

*) Helene Lange und Gertreid Bäumer: «Nandbuch der Frauenbewegung» I Teil s. 147.

նը միակ աղաստարանն էր ամուսնական կեանքից փախչող կանանց համար: Նրանք այնտեղ սովորում էին աշխատել ընդհանուրի համար, օգնել մերձաւորին, աղքատին, զգուշ անտէր որբին, ձեռք մեկնել ընկածին, մխիթարել թշուառին և այլն և այլն:

Ներկայումս էլ գոյութիւն ունեն կուսանոցներ, բայց նրանց կշտին գոյութիւն են ստացել նաև կանայի ուրիշ կազմակերպութիւններ՝ աւելի կենսունակ, աւելի գործունեայ ու արդիւնաւէտ:

Այժմ քաղաքակիրթ երկիրներում կանանց առաջ բաց են ելթէ ոչ բոլոր, գոնէ շատ ասպարէզներ:

Իբրև ապացոյց վերցնենք Գերմանիան *), այդտեղ սղամարդկանց հետ համահաւասար չափով ու իրաւունքով գործում են նաև կանայք աղքատախնամ և որբախնամ ընկերութիւնների մէջ: Այսպէս օրինակ 1902 թ. սկզբում որբերի խնամող կանանց թիւը հասնում էր.

Բերլինում	488-ի
Հանովերում	80-ի
Մանհայմում	75-ի
Կոլմարում	47-ի
Բօննում	80-ի
Բրեմենում	48-ի և այլն:

Տնտեսական պայմանները հետզհետէ բազմացնում են աշխատանք որոնող մարդկանց թիւը: Կանայք էլ զգալի տոկոս են կազմում այդ թւի մէջ: Ահա հէնց այդ պատճառով նրանք սեփական ջանքերով հիմնել են բազմաթիւ ընկերութիւններ, որոնց նպատակն է՝ օգնութեան հասնել անգործներին:

Այդ ընկերութիւնների օգտակարութեան մասին գաղափար կազմելու համար բաւական է յիշել այն փաստը, որ միայն Բերլինի ընկերութիւնը 1900 թ. ընթացքում 3593 կանանց համար գործ-պաշտօն է գտել: Նոյնքան մեծ է եղել այդ օգնութիւնը նաև միւս քաղաքներում:

Կանանց գործունէութիւնը աւելի մեծ է կրթական ասպարէզում: Տարէցտարի աւելանում է վարժուհիների թիւը, բազմանում են կրթական գործին նպաստող կանանց ընկերութիւնները: Անցեալ 1901 թ. այդպիսի ընկերութիւնների թիւը հասնում էր 57-ի:

Չափազանց ուժեղ հոսանք են սկսել բանուորուհիները: Դրանք ամեն կերպ աշխատում են յետ չը մնալ իրանց բախ-

*) Elise Lüders: «Stand der deutschen Frauenbewegung im Beginn des Jahres 1902».

տակիրցներին-բանուորներին, ուստի և օրէցօր բազմացնում են կազմակերպութիւնների թիւը, հաւատացած լինելով՝ որ միայն հաւաքական ոյժերով կարելի է պաշտպանել ընդհանուր շահերը և հասնել ցանկալի հետեանքի: Կազմակերպուած բանուորուհիներին թիւը հասնում էր.

1898	թ. 13,481-ի
1899	19,280-ի
1900	22,844-ի

Բանաւային կեանքն էլ չէ վրիպել կանանց աչքից: Նրանք ուղեցել են այդ ասպարէզում էլ զցել իրանց լուման, ուստի և եռանդուն ջանքերով ձեռք են բերել մի քանի իրաւունքներ: Ներկայումս գերմանական բանտերից չափերում կան բանտապետի օգնականուհիներ, բանաւային վերակացուհիներ և այլ կին ծառայողներ:

Բացի այդ բոլորից՝ Գերմանիայի բազմաթիւ քաղաքներում կանաքհիւնեւ են յատուկ ընկերութիւններ, որոնց նպատակն է՝ մաքառել անբարոյականութեան-պոռնկութեան գէմ, օգնութիւն ու պաշտպանութիւն ցոյց տալով բախտից հալածուած, նիւթական կարիքների տակ ճնշուած կանանց:

Վերջին ժամանակներս բարձրագոյն կրթութիւնն էլ առանձնապէս զբաւում է գերմանացի կանանց: Նրանց առաջ միանգամայն բաց են տարրական ու միջնակարգ դպրոցները, բայց այդքանը բաւական չը համարելով, նրանք ուղում են բարձրագոյն դպրոցներում էլ սղաստ մուտք ունենալ սոցաւարդկանց հետ համահաւասար: Թէև դեռ շատ տեղերում խէթ աչքով են նայում այդ ձգտման վրայ, թէև դեռ շատ դպրոցների դռներ փակ են կանանց առաջ, բայց այնուամենայնիւ գերմանացի ուսանողուհիների քանակը այժմ բաւական մեծ թիւ է կազմում: Այսպէս օրինակ միայն համալսարանական ուսանողուհիների թիւը ևզել է 1902 տարեշրջանում.

Բերլինում	611
Բօննում	105
Հալլէում	89
Բրեսլաւում	76
Լայպցիգում	73
Ֆրայբերգում	53
Վիւրցբուրգում	41
Կեօնիգսբուրգում	38
Սարաբուրգում	33
Հայդելբերգում	33
Գեօթինգենում	32

Միւնխենում	29
Կեօբնում	19
Հեսսենում	18
Րօստոկում	7
Մարբուրգում	6
Էրլանգենում	4
Գրայֆսվալդում	2
Տիւրինգենում	2

Ընդամենը 1270 ուսանողուհի:

Բացի դրանից եղել են ուսանողուհիներ նաև մի քանի մասնագիտական բարձրագույն դպրոցներում:

Այդ բոլորի վրայ աւելացնենք և այն փաստը, որ բազմաթիւ գերմանուհիներ շնորհալի կերպով գործում են գեղարուեստի, գրականութեան ու գիտութեան ասպարէզներում, այն ժամանակ պատկերը կը լրանայ Որբան խրատական փաստեր է պարունակում այդ պատկերը հայ կանանցս համար...

V

Հասարակութեան աչքում կնոջ բարոյականութիւնը նրա գոյութեան, նրա «լինել-չը լինելու» հիմքն է համարւում: Վայ այն կնոջը, որի բարոյականութիւնն արատաւորուած է: Բայց ինչից է կախուած բարոյականութիւնը: Միթէ նա մի այնպիսի բարեմասնութիւն է, որի վրայ ազդում է գերբնական ոյժը: Ո՛չ: Եթէ ուշի-ուշով քննելու լինենք մեզ շրջապատող կեանքը, այն ժամանակ կը տեսնենք, որ բարոյականութեան հիմքն էլ տընտեսական պայմաններն են: Այս կամ այն անհատի, այս կամ այն ժողովրդի վարմունքը միշտ կախուած է նրա կենցաղից, նրա գոյութեան պայմաններից:

Որսորդական-ուսմական շրջանում ամենալաւ զինւորն ու որսորդը միևնոյն ժամանակ ամենալաւ մարդն էր համարւում, որովհետև այդ հատութիւնից էր կախուած մարդու կենցաղավարութիւնը:

Երկրագործական շրջանում համբերութիւնն ու աշխատասիրութիւնն էր բարձր գնահատւում, որովհետև միայն այդ յատկութիւնների շնորհիւ երկրագործը կարող էր սերմանել ու հնձել:

Իսկ երբ առաջ եկան վաճառականութիւնն ու արհեստները, երբ տնտեսական կեանքը հետզհետէ զարգանալով հասաւ ներկայ բարձր աստիճանին, այն ժամանակ բարոյականութեան

վրայ ունեցած հայեցակէտն էլ փոխուեց: Բարոյականութեան մասնիկներն էլ բազմացան ու բարդացան:

Ուրեմն թէ անհատական և թէ հասարակական բարոյակա- նութեան ղեկավարը չըջապատող պայմաններն են: Փոխեցէք այդ պայմանները—կը փոխուի նաև բարոյականութիւնը: Կա- նայք չատ սնդամ անբարոյականութեան զիրկն են ընկ՛ում— պոռնիկ են դառնում: Բայց փոխեցէք նրանց դաստիարակու- թիւնն ու չըջապատող սօցիալական պայմանները, տուէք տըն- տեսական անկախութիւն, և այն ժամանակ այլևս պոռնկութիւն չի լինի:

Կինը—կուսխնձոր է, կինը—չարիքների աղբիւր է, կինը թոյլ արարած է, ասում են շատերը. և այդ կարծիքը երբեմն ճիշտ է դուրս գալիս: Բայց ո՞վ է մեղաւորը: Ինքը—կի՛նը: Ո՛չ: Տիրող տնտեսական սեռական կարգերն են այդ ամենի բուն պատճառը:

Մենք կնոջ մէջ խեղդել ենք առաջադիմութեան ու զար- գացման համար անհրաժեշտ ձգտումները և դրա փոխարէն նրա սրտում դրել ենք կեղծիք ու չղոքորթութեան սերմեր: Մե- ղաւոր է դրանում կի՛նը: Ո՛չ:

Մենք մեր կարգերով, մեր դաստիարակութեան սխտե- մով տղամարդուն դարձրել ենք անվախ, համաճակ, ազատ, հաստատակամ, իսկ կնոջը—վախկոտ, կասկածոտ, ստրուկ ու թուլակամ: Այդ բանում մեղաւոր է կինը: Ո՛չ:

Մենք գովասանքի ու յանդիմանութեան, պարգևի ու պատժի օրէնքների ու սովորութիւնների միջոցով տղամարդու մէջ դարդացրել ենք հասարակական մի շարք օգտակար յատ- կութիւններ, իսկ կնոջ մէջ ընդհակառակը—ճնշել ենք: Այդ բո- լորից յետոյ իրաւունք ունենք մեղադրելու կնոջը, թէ նա յետ է մնացել տղամարդուց, թէ չատ բաներում տարբերում է նը- րանից: Ի հարկէ ո՛չ:

Մենք ամեն կերպ ճնշել ենք կնոջ ազատութիւնը, խեղ- դել ենք նրա ինքնուրոյնութիւնը, բայց միևնոյն ժամանակ գանգատում ենք, թէ նա տղամարդու հետ հաւասար չափով չէ կարող գործել, ցանկալի արդիւնքի չէ կարող հասնել: Մի՞թէ անտրամաբանօրէն չէ դա:

Երբ մէկը ծառայ է մանում մէկ ուրիշի մօտ—նա որոշ չա- փով կորչում է իր ինքնուրոյնութիւնը, որովհետև իր կամքն ու ժամանակը կարող է գործածել միայն տիրոջ կամքի թե- լադրութեամբ: Այդպիսի պայմաններում որոշ չափով թուլանում է նրա կամքը, սահմանափակում է ազատ մտածողութիւնը: Ուրիշ խօսքով ասած՝ նրա մէջ զարգանում են ստրկական հակումները:

Այդ միևնույնը կարելի է ասել նաև կանանց վերաբերմամբ, միայն ասելի խիստ չափով: Նրանք այդպիսի ստրկական պայմաններում են եղել ոչ թէ ամիսների ու տարիների, այլ ամբողջ դարերի ընթացքում: Կանայք միշտ տղամարդկանց իշխանութեան տակ են եղել, նրանց սահմանած օրէնքներին ու կարգերին են հպատակուել, նրանց պահանջների ու քահանաճոյքներին թեւադրութեամբ են շարժուել, որովհետև այդպէս են ստիպել տնտեսական—սեռական յարաբերութիւնները:

Այո, կինը մի քանի խնդիրներում յետ է մնացել տղամարդուց, բայց այդտեղ մեղաւորը տնտեսական պայմաններն են: Դրէք տղամարդուն էլ միևնույն պայմանների մէջ,—և հետևանքը նոյնը կը լինի:

Վերելում մենք տեսանք, թէ կինը որքան մեծ դեր կարող է խաղալ իբրև մայր, իբրև հասարակութեան ու ընտանիքի անդամ, եթէ նա ունենայ իրաւունքներ:

Սակայն այդ իրաւունքները ձեռք բերելու համար նա ամենից առաջ տնտեսական անկախութեան պիտի ձգտէ, տնտեսական պայմանները փոխել պիտի աշխատէ: Այդ է պահանջում բնական օրէնքը, այդ է անհրաժեշտ երկու սեռերի ներդաշնակ երջանկութեան համար:

Կանայք, եթէ ուզում էք ջախջախել ձեր դարաւոր ստրկութեան շղթան, եթէ ուզում էք կանգնել ձեր կոչման բարձրութեան վրայ՝ լինել ազատ մարդ ու ազնիւ մայր—աշխատեցէք, սովորեցէք սեփական քրտինքով ապրուստ ձեռք բերել:

Աշխատեցէք, որովհետև միայն աշխատանքն է ազնուացնում մարդու մարմինն ու հոգին, միայն նա է ձեր փրկութեան, ձեր ազատութեան ու բարօրութեան իսկական հիմքը:

Աշխատեցէք:

Տիկին ՀՐԱՆՈՅԸ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵԼԵՑՈՒ ԺԽԵԿԸՆ ԿԸՆՈՆԱԳՐՈՒԹԵԸՆ ՆԵԽԱԳԻԺԸ

(Բնական դիտողութիւններ)

Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրի անցեալ տարուայ մարտ-
ապրիլ ամիսների տետրում հրատարակուած էր հայոց եկեղե-
ցու ծխական կանոնադրութեան նախագիծը հետեւեալ մակա-
ղբրութեամբ. «Տամբ թոյլ տպագրել իբր ծրագիր վասն նը-
կատողութեան. Մկրտիչ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» *):

Որքան յիշում ենք, դա առաջին դէպքն է, որ Էջմիածինը
այդպիսի խնդիրներում առանձին նշանակութիւն է տալիս մա-
մուլի քննադատութեան: Երանի այդ եղանակով հրատարակուէին
ժողովրդի համար կազմուած զանազան «կանոն»-ները, որոնք
կղերական նեղ շրջանի դործ լինելով, երբեք չեն անցել հասա-
րակաց կարծիքի քննութեան բովից և այդ պատճառով մնա-
ցել են կեանքի համար անպէտք, միակողմանի և անկատար
նիւթ: Մենք կը ցանկայինք, որ Մայր Աթոռը իր կեանքի քիչ
թէ չատ նշանաւոր պարագաներում միշտ այդ սկզբունքին հե-
տեւէր և չը մոռանար, որ ներկայ քաղաքակիրթ կեանքի հսկայ
գործօններն են մամուլը և հասարակաց կարծիքը, որի դատա-
վըճախ առաջ խոնարհուած է ժամանակակից մարդկութիւնը...

Ծխական ինքնավարութեան ուրուագիծը կազմուած է
Էջմիածնում հայրապետական կոնգրակի համաձայն գումարուած
յանձնաժողովի ձեւով, որ բաղկացած է Էջմիածնի միաբան-
ներից և ճեմարանի ուսուցիչներից. կոնգրակը գրուած է 1901

*) Այդ կանոնադրութիւնը ամբողջապէս արտատպուած էր «Ծուրճի» 1902
թ. № 6-ում, եր. 175—191.

Թւի ղեկտեմբերի 3-ին և տրուած է յանձնաժողովի անունով հետեւեալ պատուէրով.—մշակել մի նախագիծ, որ լինէր «ըստ կարելոյն անթերի եւ ամենայնիւ հաւատարիմ նախնաւանդ կարգաց եւ կանոնաց ս. եկեղեցւոյն մերոյ», և պէտք է նրկատել, որ յանձնաժողովը բարեխղճութեամբ կատարել է այդ պատասխանատու դործը: Յանձնաժողովին իբրեւ նիւթ ծառայել են հետեւեալ աղբիւրները—պետական օրէնքները, թիւրքահայոց ազգային սահմանադրութիւնը, հայոց եկեղեցական կանոնները, կաթողիկոսական կոնդակները և այլն:

Թէպէտ Ռուսաստանում հայոց եկեղեցու կանոնադրութիւնը (Положение объ управленіи дѣлами Армяно-Григор. церкви) հրատարակուած է 1836 թւին և այդ ժամանակից օրինաւոր ոյժ է ստացել, բայց և այնպէս նրա այն մասը, որ վերաբերում է մեր եկեղեցական ծուխի իրաւունքներին, լիովին երբէք չէ գործադրուել. դա առաջ է եկել հետեւեալ պատճառներից: Ծխական համայնքը հողերը իշխանութեան կողմից չէ ճանաչուել իբրեւ որոշ լիազօրութիւններով օժտուած իրաւասու մարմին. նրա իրաւունքները յատկացրուած են եղել երեսփոխական պաշտօնին, և երեսփոխը de facto բռնելով ծուխի տեղը, գործում էր և տակաւին գործում է ոչ իբրեւ ծուխի ներկայացուցիչ և լիազօր հաւատարմատար, ինչպէս դա պահանջւում է օրէնքով, այլ բոլորովին անկախ այն համայնքից, որը նրան ընտրել է երեսփոխական պաշտօնավարութեան համար: Ծուխի ղոյութեան մասին մեզանում յիշում են երեք տարին մի անգամ, երբ հարկաւոր է օրէնքով եկեղեցու երեսփոխ ընտրել. բայց անտարակոյս այդ իրաւունքն էլ կը լւլէին ժողովրդից, եթէ օրէնքը հաստատապէս չը պահանջէր երեսփոխի ընտրութիւնը կատարել ծխական ժողովի միջոցով... Երեսփոխը իր անկախ գիրքը պահպանելու և եկեղեցական գործի տէր և տընօրէն լինելու համար միշտ դիմել է հետեւեալ քաղաքականութեան.—ժխտելով ծուխի իրաւունքը, նա ճանաչել է քաղաքում կոնսիստորիայի, իսկ վաւառում գործակալի իշխանութիւնը և նրանց հետ, պէտք է ասել, միշտ սրտաշարժ համերաշխութեամբ է գործել...

Այդ անկանոն ընթացքի շնորհիւ երեսփոխը տարիներ ընթացքում դառել է մի ատենական պաշտօնեայ և ոչ ծուխի հաւատարմատար, մի պաշտօնեայ, որ հնազանդութեամբ կատարել է իր ճանաչած իշխանութեան բոլոր պահանջները, երբեմն նոյն իսկ անկանոն և ապօրինի եղանակներով. ճիշտն ասած, դա միակ նպատակայարմար միջոցն էր ժողովրդին չեզոքացնելու և հեռացնելու ծխական գործերից, որի տխուր հե-

տեանքները յաջորդաբար երեսային ամեն տեղ, ուր միայն տիրում էր այդ կարգը *):

Ո՞վ պէտք է առնէր այդ անկանոն գործողութիւնների առաջը, եթէ ոչ հոգևոր իշխանութիւնը, որին օրէնքով պատկանում է հսկողութեան իրաւունքը. և ինչո՞ւ նա լուրեայն վաւերացնում էր երեսփոխական զանցառութիւնները. պատճառը պարզ է. ծխական համայնքի իրաւասութիւնը վերականգնելով, կոնստատորիան պէտք է կորցնէր երեսփոխների աջքում իր արհեստական կերպով ստեղծած զերիշխանութիւնը, իսկ այն ժամանակ ծխական դործերի կառավարութիւնը կ'անցնէր համայնքի ձեռքը, և երեսփոխը կը մնար օրինական սահմանների մէջ իբրև սոսկ համայնքի ներկայացուցիչ. ուստի ամեն անգամ, երբ այս կամ այն ծխական համայնքը բողոք է յարուցանում կոնստատորիայի բռնած ուղղութեան դէմ և պնդում է իր իրաւունքների վրայ, հոգևոր ատեանը ջերմ պաշտպան է հանդիսանում իրերի այդ անկանոն գործիւնան:

Պէտք է և այն աւելացնել, որ ընդհանրապէս մեր ժողովուրդը տակաւին չառ մտքով գաղափար ունի իր իրաւասութեան մասին եկեղեցական-հասարակական գործերի վերաբերմամբ. տաանտակ տարիների ընթացքում նա միշտ տեսել է երեսփոխին իբրև տէր և կառավարիչ եկեղեցական ստացուածքի, իսկ կոնստատորիան նրա առաջ հանդիսացել է իբրև երեսփոխի միակ և անմիջական իշխանութիւնը, այդ պատճառով ժողովրդի մէջ կազմուել է այն համոզմունքը, որ նա ոչ մի իրաւունք չ'ունի այդ ասպարիզի վրայ, բացի... երեսփոխ ընտրելու արտօնութիւնից. իսկ թէ ի՞նչ է ծուխը իբրև իրաւասու մարմին, ի՞նչ լիազօրութիւններով է նա օժտուած օրէնքով, ի՞նչ է երեսփոխական պաշտօնը, և ի՞նչպէս է որոշում պետական օրէնքը փոխադարձ յարաբերութիւնները ծուխի երեսփոխի և հոգևոր ատեանի մէջ, այդ խնդիրների մասին ժողովուրդը en masse բոլորովին տեղեկութիւն չ'ունի և օրէնքին անձանօթ լինելով, բնականաբար բոլոր իր տեսածը, թէկուզ դա լինէր օրէնքի ակներև խախտում, համարում է օրինաւոր և վաւերական:

Ահա այդ աննպաստ պայմանների շնորհիւ հայոց եկեղեցական ծուխը, իբրև ինքնագործունէութեան համար մի պատրաստ ոյժ, կորցրեց իր բոլոր նշանակութիւնը, իսկ եկեղեցու

*) Կան երեսփոխների մէջ իբրև ընդհանրութիւն և՛ պատկառելի անձինք, որոնք իրանց անբիծ և օրինասահման պաշտօնավարութեան շնորհիւ վայելում են ժողովրդի սէրը և յարգանքը, բայց նրանց մասին չէ մեր խօսքը:

համայնական զործերը ընկան բացառապէս հոգևոր տարրի ազդեցութեան տակ, որ ունեցաւ հետեւեալ տխուր հետեանքները.

ա. Ընկաւ եկեղեցական կարգապահութիւնը և բարեգարգութիւնը, որի փոխարէն մեր եկեղեցիներում տիրեց խառնական խառն գրութիւն, ազէտ և խաւար ոյժի տիրապետութիւնը ամեն տեղ ժողովրդի մէջ յուսահատութիւն ձգեց:

բ. Եկեղեցական երգեցողութիւնը հասաւ այն գրութեան, որ տարրական ներդաշնակութեան հակապատկեր է ներկայացնում. միայն վերջին ժամանակ մի քանի տեղ, այն էլ ժողովրդի ձեռներէցութեամբ և օժանդակութեամբ կանոնաւոր երգեցիկ խմբեր կազմուեցին. իսկ ընդհանրապէս երգեցողութեան հին տիրացուական սխաւմը տակաւին անխախտ տիրում է մեր եկեղեցիներում:

գ. Քահանայական դասի մտաւոր և բարոյական ցինզը զընալով աւելի և աւելի ընկնում է: Մի քանի տարի առաջ այդ երևոյթի դէմ մամուլի յարուցած բողոքը մերկայրեց մի շարք քստմնելի փաստեր:

դ. Քահանայական դասի նիւթական անապահովութիւնը չնորհիւ ազէտ եկեղեցական սպասաւորների բազմանալուն՝ ըստեղծեց մի նոր դասակարգ—քահանայական պրոլետարիատ,—որի ծագման և զարգացման պատճառները պէտք է որոնել բացառապէս հոգևոր իշխանութեան բռնած հակաժողովրդական ուղղութեան մէջ:

ե. Եկեղեցական անդուլը ենթարկուեցաւ երեսփոխանների կողմից կանոնաւոր մաքրագարգութեան, հայոց եկեղեցին տարիների ընթացքում հարիւր հազարներ կորցրեց. զրեթէ ամեն տեղ, ուր տիրում էր երեսփոխանների ինքնագլուխ տիրապետութիւնը, բացուեցան երեսփոխական անհարազատութեան խայտառակ պատմութիւններ...

զ. Ընկաւ եկեղեցական քարոզչութիւնը, որի տեղը բռնեց ազէտ քահանաների անհամ և անշնորհք բարբառնալիքները մեծ պասի ժամանակ:

է. Եկեղեցական դիւան և թանգարան չը լինելու պատճառով չատ եկեղեցիներից անհետացան նշանաւոր գրչագրեր, հին եկեղեցական գրքեր և այլ թանկագին իրեր:

ը. Եկեղեցական—համայնական բարեգործութիւնը, որ պետական օրէնքով թոյլատրուած է, ոչ մի կազմակերպութիւն չը ստացաւ.—բայց սրբան մեծ բարերարութիւն կը լինէր իւրաքանչիւր ծուխի չքաւոր անդամների համար աղքատախնամ հոգաբարձութեան զոյութիւնը, եթէ մեր հոգևոր կառավարու-

թիւնը պատշաճուոր դիմումներ անէր այդ կարևոր դործը զը-
լուիս բերելու համար:

Եկեղեցական—համայնական դործի քայքայման այդ անմը-
խիթար պատկերը վերջին ժամանակ ժողովրդի մէջ մեծ տըր-
տունջ առաջագրեց:

Ծուխի և հոգևոր հաստատութիւնների մէջ ծագեցին պաշ-
տօնական զրազրութիւնները, որոնց մէջ համայնքը, շեշտելով
ծուխի կղզիացած լինելու պատճառները, առաջարկում է վերջ
գնել ներկայ յուսահատական զրութեան և վերականգնել ծու-
խի՝ օրէնքով նախատեսած իրաւունքները: Եթէ այդ կարևոր
խնդրի լուծումը մնար միայն մեր հոգևորականութեան, ան-
շուշտ ամեն բան կը վերջանար «մտածենք—տեսենք»—ով,
քննաթափաւ վանականների այդ երևելի նշանաբանով, բայց բա-
րեւադպար դործը յանձնուեց էջմիածնի ինտելլիգէնտ ոյժե-
րից բազկացած մի յանձնաժողովի քննութեան, որի կազմած
կանոնադրութիւնը, ինչպէս վերև յիշեցինք, մի լուրջ և բազ-
մակողմանի աշխատութիւն է ներկայացնում. նրա զլխաւոր և
ամենամեծ արժանաւորութիւնը այն է, որ կանոնադրութեան
մէջ բացի մի քանի սեղերից անարատ և անթերի պահպա-
նուել է հայոց եկեղեցու ժողովրդական ոգին, ծխական ինք-
նավարութեան շնորհուած է լայն իրաւունք, որով և սահման է
դրուած հոգևոր տարրի անվերջ կամայականութեան, այդ կող-
մից զովելի անաշատութիւն է յոյց տուել յանձնաժողովը, որի
անդամների մէջ կային և հոգևոր անձինք, վերապահելով ծխա-
կան համայնքի իրաւունքին այն, ինչ որ մինչև այժմ կախումն
ունէր հոգևոր իշխանութեան բարեհայեցողութիւնից. այսպէս,
օրինակ, համաձայն կանոնադրութեան 19 յօդուածի՝ ծխական
ժողովի իրաւասութեան պիտի պատկանեն հետևեալ դործերը.

ա. Քահանայացուների և եկեղեցական սպասաւորների
ընտրութիւնը, ծխաբաժանութիւնը, քարոզիչներ հրաւիրելը:

բ. Ծխական համայնքի տնտեսականի ընդհանուր կառա-
վարութիւնը և տնօրինութիւնը. երեսփոխ, հաշևետեսներ և
հաշևետեսների փոխանորդներ ընտրելը և պաշտօնից հեռացնե-
լը. նրանց դործունէութեան քննութիւնը, վերահսկողութիւնը և
հաշւառութիւնը. յանցաւորութեան դէպքում նրանց քրէական
և քաղաքացիական դատի ենթարկելը յատուկ հաւատարմատա-
րի ձեռքով:

գ. Եկեղեցու կամ աղօթատան բարեկարգութեան մասին

հոգացողութիւն (անօթներէ մատակարարութիւն, երգեցիկ խումբ կազմակերպել և պահելը և այլն):

դ. Քահանաների և եկեղեցական այլ պաշտօնեաների տընտեսական ապահովութեան խնդիրը:

ե. Ծխական տուրքեր և պարտականութիւններ սահմանելը:

զ. Ծխական համայնքի ընտանիքներէ երկու սեռի մանուկների կրօնական դաստիարակման վրայ հսկողութիւն և հոգացողութիւն: Եկեղեցում կամ նրա դաւթում սովորցնել կարգալզրել, աղօթքներ, փոխասացութիւն, ժամերգութիւն, սուրբ գրքի և մասնաւորապէս սուրբ աւետարանի ընթերցանութիւն եկեղեցական պաշտօնեաների ձեռքով կամ նրանց հսկողութեան տակ:

է. Ծխական համայնքի բարեգործական գործունէութեան ընդհանուր տնօրինութիւնը. նոյն եկեղեցուն կամ աղօթատան պատկանող աստուածահաճոյ հաստատութիւնների պահպանութիւնը, վերահսկողութիւնը և դրանց կառավարող յատուկ հոգաբարձուների ընտրութիւնը:

ը. Հարկ եղած դէպքերում ծխական համայնքի շահերը պաշտպանելը պետական գատարաններում քրէական և քաղաքացիական դատեր վարելով երեսփոխի կամ մի յատուկ հաւատարմատարի ձեռքով:

թ. Վկայութիւն և կարծիք յայտնել եկեղեցական զանազան հաստատութիւններում քննուող և վճռող այն գործերի և խնդիրների մասին, որոնք վերաբերում են ծխական համայնքին կամ նոյն համայնքի աշխարհական և հոգևորական անդամներին:

ժ. Հարկաւոր դէպքերում հոգաբարձական յանձնաժողովներ ընտրելը՝ շինութիւններ, նորոգութիւններ և ծխական ժողովից յանձնարարուած այլ գործողութիւններ կատարելու համար:

ժա. Ծխական համայնքի բոլոր գործերի վերաբերմամբ անհրաժեշտ և հարկաւոր կարգադրութիւններ սահմանելը:

ժբ. Պատգամաւորներ, ներկայացուցիչներ և նրանց փոխանորդներ ընտրելը ծխական համայնքի կողմից ուրիշ պատգամաւորական (օր. թեմական) ժողովների և այլ զանազան եկեղեցական գործառնութեանց մասնակցելու համար:

Այս, նշանաւոր է այդ կանոնադրութիւնը իր մէջ պարունակուած առողջ սկզբունքներով, իսկ նրա իւրաքանչիւր յօդուածը մտածուած, կշռուած thesis-ի տպաւորութիւն է թողնում:

Այդ ընդհանուր տեսութիւնից յետոյ հարկ ենք համարում մի քանի նկատողութիւններ անել կանոնադրութեան մասնաւոր թերութիւնների մասին, քանի որ նա իբրեւ նախազիծ՝ այդ նպատակով է հրատարակուած էջմիածնի պաշտօնական օրգանում: Կանոնադրութիւնը կազմուած է յօդուածական կարգով և բաղկացած է 100 յօդուածից, որոնք շօշափում են ծուխի իրաւասութեան շրջանը և նրա գործունէութեան այլ և այլ մոմենտները: Մեր կարծիքով՝ կանոնադրութեան գործածութիւնը դիւրացնելու համար հարկաւոր էր և՛ հատուածական կարգը ընդունել, բաժանելով ամբողջ կանոնադրութիւնը մի քանի վըլուխների կամ հատուածների որոշ վերնագրերով (օր. ծուխի կազմակերպութիւնը, ծխական ժողովի իրաւասութիւնը, հոգևոր պաշտօնականների ընտրութիւնը, երեսփոխի գործաւարութիւնը և այլն). այդ կարգը այն յարմարութիւնն ունի, որ առանց դժուարութեան և ժամանակի կորուստի կարելի է զըտնել իւրաքանչիւր յօդուածը, բաւական է միայն իմանալ, թէ նա իր բովանդակութեամբ որ հատուածին է վերաբերւում. այդ սխառմով կազմուած է և հայոց եկեղեցու ПОМОЖЕНІЕ-ն:

Իսկ գալով կանոնադրութեան էական մասին, կարևոր ենք համարում շեշտել հետևեալ յօդուածների թերի և պակասաւոր կողմերը.

67 յօդ. Ծխական ժողովը իրաւունք ունի իր որոշմամբ տարեկան ծախս անել զիւղերում՝ յիսուն (50) բուրլուց ոչ աւելի, իսկ քաղաքներում երեք հարիւր բուրլուց (300) ոչ աւելի: Մինչև այս գումարներն եղած ծախսի մասին հաղորդում է կոնսիստորիային՝ մերձաւոր հոգևոր իշխանութեան ձեռքով ի գիտութիւն: Իսկ այս գումարներից վեր ծախսերի համար ծխական ժողովը պիտի խնդրէ բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան թոյլտուութիւնը:

Այս յօդուածը հակառակ է ծուխի ինքնավարութեան ըսկըդրուելին. մենք մի քիչ առաջ նկատել էինք, որ էջմիածնում մշակուած կանոնադրութեան նպատակն է ծխական համայնքին տալ լայն ինքնավարութիւնը, որ սրբագործուած է մեր հին եկեղեցական կանոններով և պետական օրէնքով վաւերացուած. անշուշտ դա միակ միջոցն էր փրկելու ծուխը հոգևոր զասի կամայականութիւնից և անտեղի միջամտութիւնից. այն ինչ վարոյիչեալ կանոնով ծուխի ազատ գործունէութիւնը կաշկանդուում է, իսկ ծխական գործերում կարող է կրկին հաստատուել քմահաճոյքի իշխանութիւնը, այս անգամ արդէն օրէնքի զօրութեամբ: Պարզեւք մեր միտքը հետևեալ օրինակով. դիցուք՝ ծխական համայնքը կանոնադրութեան 19-րդ յօդուածի 3 կէտի համաձայն որոշում է իր եկեղեցու համար կանոնաւոր երգեսիկ խումբ կազմել, հրաւիրելով այդ նպատակի համար երաժշտու-

թիւնից տեղեակ մի հմուտ խմբապետ 600 բուլլի ուճկով, իր վճիռը գործադրելու համար ծուխը 67-րդ յօդուածի համաձայն նախապէս պարտաւոր է գիմել բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան, խնդրելով նրանից որոշած ծախսի թոյլտուութիւնը: Ահա այստեղ երկու հարց է ծագում. 1) որքան ժամանակ է տրւում էջմիածնի հոգևոր իշխանութեան՝ ծխական ժողովի վճիռները քննելու և անօրինելու համար, և 2) կարո՞ղ է այդ իշխանութիւնը առանց պատշաճաւոր պատճառաբանութեան մերժել ծուխի որոշումը, հիմնուելով միայն իր բարեհայեցողութեան վրայ, որ կամայականութեան կից հատկացողութիւն է. այդ հարցերը կարեւոր նշանակութիւն են ստանում, եթէ նկատի առնենք մեր ատենական գործադարութեան անդրջրհեղեղեան եղանակը. ում յայտնի է, որ էջմիածնում երբեմն ամենակարեւոր գործերը տարիներով մնում են անկատար, իսկ մասնաւոր խնդիրներին և գրաւոր գիմումներին ընթացք տալու համար շատ անգամ անհրաժեշտ է լինում անձամբ դնալ էջմիածին և այնտեղ մնալով, հազար ու մի տեսակ բարոյական և նիւթական զոհողութիւնների դնով սպասել վախճանական տընօրինութեան...

Կարելի է հաւատալ, որ այդ վիճակին չեն ենթարկուի ծխական ժողովի որոշումները, և արդեօք համայնքի կենսական խնդիրները ամիսներով կամ տարիներով չեն մնայ առկախ, առանց իրադորման...

Վերջապէս ո՞վ կարող է մեզ հաւաստիացնել, որ ծուխի որոշումները ազատ կը լինեն կամայականութեան ազդեցութիւնից, քանի որ վերոյիշեալ կանոնով կղերի հայեցողութիւնից է կախուած հաստատել կամ չը հաստատել համայնքի որոշումները: Արդ՝ եթէ ծուխի որոշած 600 բ. ծախսը երգեցիկ խմբի կազմակերպութեան համար հոգևոր իշխանութիւնը համարէ անվսեւր, գտնելով այդ նպատակի համար նշանակուած գումարը չսովազանց մեծ, ինչ է մնում ծուխին անել, եթէ ոչ բոլորովին հրաժարուել եկեղեցական երգեցողութիւնը կանոնաւորելու մտքից, քանի որ պակաս գումարով անհնարին է մի երգեցիկ խումբ իր խմբապետով պահել: Կամ վերջնենք մի այլ օրինակ. ծխական համայնքը նախանձախնդիր հանդիսանալով իր հոգևոր պաշտօնեաների բարեկեցութեան, հիմնուելով կանոնադրութեան 63-րդ յօդ. 1 կէտի վրայ, վճռում է քահանաների հասոյթը յատկացնել եկեղեցական արդիւնքի՝ նշանակելով իւրաքանչիւր քահանային 1500 բ. տարեկան ուճիկ. ծուխի վճիռը նոյն կարգով ուղարկում է էջմիածնի հոգևոր իշխանութեան հաս-

ստատութեան. այնուհետև անցնում է ուղիով որքան ժամանակ, երբ ստացւում է պաշտօնական թայտութիւն միայն, դիցուք, 600 ընդլի տարեկան ռոճիկ սահմանելու համար: Ուրեմն այս դէպքում եւ ծխական համայնքի բաղձանքը տեսնել իր հոգևոր պաշտօնականներին ապահով վիճակի մէջ՝ մնում է անկատար. վերոյիշեալ օրինակները իրականութեան և կարելիութեան սահմանից դուրս նմուշներ չեն. ում յայտնի չէ, որ հայ հոգևորականութիւնը միշտ թշնամաբար է վերաբերուել ծխական համայնքի իրաւասութեան և որտեղ կարողացել է, զգալի հարուածներ է տուել ժողովրդի ձեռներէցութեան հասարակօգուտ գործերում. ուստի այն իրաւունքը, որ կանոնադրութեամբ տրւում է հոգևոր իշխանութեան, կարող է ծառայել նրան իբրև զէնք ծուխի ինքնավարութեան դէմ և այն ժամանակ ծուխի գործունէութիւնը անշուշտ կը դապարտուի ամբողջութեան, չը նայելով կանոնադրութեան բարի ձգտումներին, որոնք սակայն, իբրև լոկ desiderata, հեռու կը մնան կեանքի իրականութիւնից. այդ վիճակի մէջ Էջմիածնի կանոնադրութիւնը կը յիշեցնէ Միտհատ փաշայի սահմանադրութիւնը, որ հրուշակաւոր թիւրք քաղաքագէտը կազմել էր իր հայրենիքի բարօրութեան համար, և որն այժմ գոյութիւն ունի... միայն թրդութի վրայ:

Այստեղ հարկ ենք համարում շեշտել նկատողութեան արժանի մի հակասութիւն, որ ծագում է վերոյիշեալ կանոնը պետական օրէնքի հետ բաղդատելուց. և իրօք՝ համեմատեցէք 67-րդ յօդուածը հայոց եկեղեցու положение-ի հետ, ուր նախատեսուած է ծուխի իրաւասութեան շրջանը և դուք անշուշտ կը նրկատէք շօշափելի տարբերութիւն. մինչդեռ պետական օրէնքով (1229-րդ յօդ. XI հատ. I մաս. հրատ. 1886 թ.) հայոց եկեղեցական համայնքը ծխական գործերում որոշ անկախութիւն և ինքնուրոյնութիւն է վայելում, վճռելով ամենակարևոր խնդիրներ, տալով երեսփոխին՝ իբրև իր ներկայացուցիչին՝ լիազօրութեան հաւատարմագիր և գործելով իբրև տէր և տնօրէն եկեղեցական ստացուածքի,—67-րդ յօդուածի զօրութեամբ նա միանգամայն զրկւում է անկախութիւնից և ընկնում է հոգևոր ատեանի խնամակալութեան տակ. այլ խօսքերով, պետական օրէնքով նուիրագործած իրաւունքը Էջմիածնի յանձնաժողովը բարւոք է համարել ծուխից խլել, նշանակելով նրա վրայ օրէնքով չը նախատեսած մշտական խնամակալութիւն յանձին հոգևոր իշխանութեան: Ինչո՞ւ յանկացել են սահմանափակել ծուխի իրաւունքը, և կոյ արդեօք չէրա մէջ որևէ տրամաբանութիւն, դժուար է հասկանալ: Յամենայն դէպս ծխական համայնքը իր

գործունէութեամբ ոչ մի առիթ չէ տուել այդպիսի թերահաւատութեան, եթէ դա է նրա իրաւունքի սահմանափակման պատճառը. ընդհակառակն՝ իր գործերում նա միշտ եղել է օրինականութեան հետեւող և բողոքել է զեղծումների դէմ, որոնք մեծ մասամբ ծագել են, դա էլ պէտք է նկատի առնել, հոգևոր ատենաների անհոգութեան և երեսփոխների անհարազատութեան շնորհիւ:

Գիտակցարար գործող ծուխը միշտ հրապարակ է հանել այն, ինչ որ տարիներով ծածկուած է եղել հասարակութեան աչքից և իր դատապարտութեան կնիքը առանց վարանելու դրել է յանցաւորների ճակատին. որքան հոգևոր տարրը այդ դէպքում դանդաղկոտ, ծոյլ և անհոգ է գտնուել, այնքան ծուխը, իբրև կենդանի հասարակական խումբ, նուիրուած ժողովրդական շահերի անկաշառ ծառայութեան, միշտ եղել է արթուն և գործունեայ: Վերջին տարիների երեսփոխական կողմապոլսները առաջ են եկել միայն շնորհիւ կոնսիստորիաների հակաժողովրդական քաղաքականութեան, որից շահուել են միայն երեսփոխները և թերևս նրանց հովանաւորողները. իսկ այդ կողմապոլսների մերկացման պատիւը ում է պատկանում, եթէ ոչ նոյն ծուխին: Եւ այդպէս ամեն տեղ և ամեն ժամանակ հոգևոր տարրի միջամտութիւնը ոչ մի օգուտ չէ բերել հասարակական գործին, այլ ընդհակառակն նրա քայքայման պատճառ է հանդիսացել. դիտեցէք ձեր շուրջը և դուք կը տեսնէք այդ տխուր իրականութեան անժխտելի փաստեր: Հոգևոր կառավարութիւնից կախումն ունեցող մեր բոլոր կրթական, վարչական, կալուածական և զուտ եկեղեցական գործերի այսօրուայ անմխիթար վիճակը չէ՞ որ պարտական է միայն հոգևոր տարրի մտաւոր անշարժութեան և բարոյական սնանկութեան, որոնց հասցրած անթիւ մեղսները, աւանդ, ժողովուրդը տակաւին լաւ չէ բմբռնում: Արդ՝ եթէ 67-րդ յօդ. մտնէ անփոփոխ նոր կանոնադրութեան մէջ, ծխական համայնքը այդ օրէնքը ընդունելու օրից կը կորցնէ իր անկախութիւնը, որ նա վայելում է օրէնքով, և այն ժամանակ իր նշանաւոր ձեռնարկութիւնների մէջ հոգևոր իշխանութեան կողմից միշտ խոչընդոտների կը հանդիպի. բայց որ ծխական համայնքը կը համաձայնի ընդունել այդ կանոնը և զրկուել իր արտօնակալ դիրքից, որ ժողովուրդը կը ցանկայ ինքնաշօթար կերպով կղերի լծի տակ մտնել և միշտ զգալ իր վրայ քմահաճոյքի ոյժը և տիրապետութիւնը: Այդ հարցի պատասխանը ժամանակը կ'որոշէ*):

*) Ելեքստնդրօպօլի մայր Էկեղեցու ծխական համայնքը երկու ամիս ա-

ծուխը — հաւաքական իրաւասու մարմին է, որի որոշումները կարօտ չեն վերաքննութեան և հաստատութեան հոգևոր իշխանութեան կողմից, քանի որ համայնքը ծխական գործերին ծանօթ լինելով՝ աւելի ձեռնհաս է դատել, որոշել և տնօրինել, քան կեանքից և ժողովրդից կտրուած 3—4 կրօնաւորների ժողովը:

Ուստի՝ եթէ ծուխը իր տարեկան բիւջէի սահմանից դուրս չը գալով՝ գործադրուի է եկեղեցապատկան գումարը՝ ինչ չափով էլ որ լինի՝ ծխական ժողովով որոշուած պէտքերի համար, նա գործում է անկախ և իր իրաւունքի սահմանում. այդ դէպքում հոգևոր իշխանութիւնը, որին պատկանում է միայն հսկողութեան իրաւունքը, միջամտելու իրաւունք չունի. այդպիսի միջամտութեան առիթ տալ կարող է միայն կատարուած կամ կատարուելիք զեղծումը եւ ապօրինութիւնը:

Ամփոփելով մեր խօսքը 67-րդ յօդուածի մասին՝ մենք գալիս ենք հետեւեալ եզրակացութեան.

ա. Էջմիածնի ծխական կանոնադրութեան 67-րդ յօդուածով ծուխի իրաւունքը սահմանափակուած է՝ հակառակ պետական օրէնքի, որով ծխական համայնքին տրուած է կատարեալ իրազօրութիւն իր իրաւասութեան վերապահուած խնդիրներում կայացնել որոշումներ առանց դիմելու բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան թղլտութեան:

բ. Այդ կանոնով հայ կղերի առաջ բացւում է կամայականութեան և անձնական հաճոյքի նոր ասպարէզ, որի հետեւեալ կը լինի այն, որ հայոց եկեղեցական ծուխի գործունէութիւնը հոգևոր տարրի քայքայիչ ազդեցութեան տակ կը կորցնէ իր խորհուրդը և նշանակութիւնը:

կ. Ոչ մի՝ գիտակցօրէն գործող ծխական համայնք չի համաձայնիլ ընդունել այդ կանոնը՝ ի գործադրութիւն և զրկուել իրան պատկանած և օրէնքով սրբազորած իրաւունքից, քանի որ այդ սահմանափակումը չէ բղխում որևէ իմաստալից շարժառիթից, այլ առաջ է գալիս անհիմն ձգտումից ամեն ինչ ենթարկել հոգևոր տարրի ազդեցութեան և խնամակալութեան:

Այդ հիման վրայ մենք առաջարկում ենք 67-րդ յօդուածը բոլորովին ջնջել կանոնադրութիւնից, իսկ նրա հետ կապ ունեցող 71-րդ յօդուածին տալ հետեւեալ ձևակերպութիւնը. «Իւրա-

ռաջ դիմել էր Վեհ. Հայրապետին, խնդրելով շուտափոյթ և անփոփոխ մտցնել այդ կանոնադրութիւնը. շատ հաւանական է, որ համայնքը ուշի-ուշով չէ քննել այդ կանոնադրութիւնը և չէ նախատեսել 67 յօդուածի գործածութեան բացասական հետեւանքները:

քանչիւր տարուայ սկզբում երեսփոխը կազմում է տարեկան ելմուտքի նախահաշիւ, որ ներկայացնում է ծխական ժողովի քննութեան և հաստատութեան. ապա այդ նախահաշիւ տպագրութեամբ օրինակը ուղարկւում է թեմական իշխանութեան 'ի տեղեկութիւն»:

«Տարուայ վերջը երեսփոխը պատրաստում է իր տարեկան տեղեկագիրը, որը հաշւետեսների կազմած գեկուլյման հետ ներկայացնում է նոյն կարգով ծխական ժողովի հայեցողութեան. այդ լիակատար տեղեկագիրը տպագրուելուց յետոյ ուղարկւում է մի մի օրինակ Էջմիածնի սինօդին, վիճակային կոնսիստորիային կամ հոգեօր կառավարութեան և Էջմիածնի պաշտօնական թերթին»:

Մենք մի քիչ երկար կանգ առինք 67-րդ յօդուածի վրայ, աչքի առաջ ունենալով նրա մէջ պարունակուած ծխական ինքնավարութեան հակադիր սկզբունքը. այդ կանոնը անփոփոխ մնալով կանոնադրութեան մէջ՝ կարող է անշուշտ 'ի չիք դարձնել համայնքի զօրծունէութիւնը, որ թէ կանոնադրութեան և թէ նրա մշակման վրայ աշխատած յանձնաժողովի նսրասահից զուրս է:

Բայի 67-րդ յօդուածից կան կանոնադրութեան մէջ նաև մի քանի ուրիշ յօդուածներ, որոնք կարօտ են նոյնպէս մասնաւոր փոփոխութիւնների, բայց նրանց մասին մեր անելիք նրկատողութիւնները կարճ պիտի լինեն:

53 յօդ. Ծխական ժողովը փակուելուց առաջ քարտուղարը կարողում է իր կազմած արձանագրութիւնը, որի մէջ յաջորդական կարգով արձանագրուած են լինում ժողովի բոլոր անցքերը և վրձիւները: Մանրամասնօրէն արձանագրում են՝ նախագահի կողմից կարգի հրաւիրման, ձայնից գրկելու և ժողովից հեռացնելու դէպքերը: Արձանագրութիւնը կարգալուց յետոյ՝ ուղղում են սրբապրդած սխալները, և ապա բոլոր ժողովականներն ստորագրում են նոյն այդ ժողովում:

Դա անհնարին է կատարել. փորձը ցոյց է տալիս, որ քարտուղարը հազիւ կարողանում է ժողովի նիստին պատրաստել միայն արձանագրութեան սևագիրը, որին վերջնական և կատարարիալ ձև տալու համար հարկաւոր է ժամանակ և ոգու անդորրութիւն. շատ անգամ ժողովներին արժարժւում են բարդ և վիճելի խնդիրներ, երբ անհրաժեշտ է լինում ծխականների արած ղեկավարութիւնները բաւ կարելուցն ճիշտ արձանագրել. արդ՝ ինչպէս կարող է քարտուղարը միևնոյն ժամանակ և լաբուած ուշադրութեամբ լսել և իր լսածը հապ-ճէտ գրի անցընել և ապա դրածին կանոնաւոր արձանագրութեան ձև տալ նոյն նիստին ստորագրելու համար. այդ բաւորը միաժամանակ

կատարելու համար քարտուղարը պէտք է ունենայ արտաքոյ կարգի փորձառութիւն և լինի տեղեակ ստենոգրաֆիայից, որ մեղանում հազագիւտ երևոյթ է. ամեն տեղ ընդունուած է յաջորդ նիստին կարգաւ և ստորագրել նախընթաց ժողովի արձանագրութիւնը, այսպէս է լինում և մեր ներկայ ծխական ժողովներում, ուստի մենք կ'առաջարկէինք 53 յօդուածին հետեւեալ բանաձևը տալ. «ծխական ժողովի արձանագրութիւնը, ուր յաջորդական կարգով գրւում են ժողովի բոլոր անցքերը և որոշումները, քարտուղարը կարգում է հետեւեալ նիստին. այդ արձանագրութիւնը նախընթաց ժողովին ներկայ եղող բոլոր անդամները ստորագրում են», հետևապէս, 53 յօդուածի հետեւեալ սարքերութիւնը. «մանրամասնօրէն արձանագրւում են նախագահի կողմից կարգի հրաւիրման, ձայնից գրկելու և ժողովից հեռացնելու դէպքերը»... մեր առաջարկած բանաձևից յետոյ կարելի է բոլորովին բաց թողնել՝ իբրև pleonasm:

84 յօդ. Հաշտեանները պարտաւոր են անընդհատ հետեւել երեսփոխի գործադրութեան, իւրաքանչիւր ամսուայ վերջը ստուգել հաշիւները և մատենները և վաւերացնել իրանց ստորագրութեամբ, իսկ իւրաքանչիւր տարուայ վերջը ծխական ժողովին հանգամանօրէն զեկուցում ներկայացնել իրանց հաշտեանութեան և երեսփոխի գործադրութեան և հաշիւների մասին:

Այդ կանոնով հաշտեաններին տրւում է մի տեսակ ուստիականական իշխանութիւն «անընդհատ հետեւել երեսփոխի գործադրութեան, որի մասին տարուայ վերջը հանգամանօրէն զեկուցում ներկայացնել ժողովին»: Մեզ թւում է, որ հսկողութիւն, նուաստացուցիչ է այդ երեսփոխական պրեստիժի համար. չը պէտք է մոռանալ, որ երեսփոխը օրէնքով ծուխի ընտրեալն է և նրա լիազօր հաւատարմատարը. ուստի այդպիսի հսկողութեան տակ դնել ժողովրդի պաշտօնակային՝ չէ՞ նշանակում արդեօք կասկածի ենթարկել նրա հաւատարմութեան վարկը, որ անպայման ենթադրւում է իւրաքանչիւր երեսփոխի մէջ, մինչև հակառակը չէ ապացուցուած. բոլոր երեսփոխները, հօ, այդ կողմից կասկածելի անձինք չեն, կան նրանց մէջ պատուական և առաքինի մարդիկ, որոնց համար 84 յօդուածով սահմանուած հաշտեանների իշխանութիւնը կարող է համարուել վիրատորիչ... Հաշտեանների պարտականութիւնն է միայն երեսփոխական հաշտեանները ստուգել և նկատուած թերութիւնները մասին ժողովին զեկուցանել, դրանով սպառուած է նրանց իրաւունքը և լիազօրութիւնը, իսկ երեսփոխի գործադրութեան վրայ հսկելը ծուխին է վերապահուած ի պաշտօնէ և ոչ հաշտեաններին. դա աչքի առաջ ունենալով, մենք նպատակայարմար ենք գտնում 84-րդ յօդուածը այսպէս արձանագրել.

«հաշւետեսները պարտաւոր են երկու ամիսը մի անգամ ստուգել երեսփոխի հաշւետետեանները և վաւերացնել իրանց ստորագրութեամբ. նկատուած թերութիւնները իսկ արտակարգ դէպքերի մասին նրանք պարտաւոր են անմիջապէս ղեկուցանել ժողովին. տարուայ վերջը հաշւետեսները երեսփոխական տեղեկագրի հետ ներկայացնում են ծխական ժողովին և՛ իրանց ղեկուցումը»:

58 յօդ. երեսփոխի, հաշւետեսները և հաշւետեսների փոխանորդների ընտրութիւնը և հեռացումը հաղորդւում է ի հաստատութիւն և ի գիտութիւն կոնսիստորիային:

— Կոնսիստորիան, եթէ գտնէ, որ ընտրուածը համապատասխան չէ կանոններում և նշանակուած որեւէ օրինական պահանջի, առաւելն երկու ամսուայ ընթացքում յայտնում է այդ մասին ծխական ժողովին: Երկու ամսուայ ընթացքում կոնսիստորիայից պատասխան չը ստացուելու դէպքում՝ ծխական ժողովի վճիռն անմիջապէս գործադրւում է, և ընտրուածները ստանձնում են իրանց պաշտօնները:

— Երկու ամիսը հաշւում է ընտրութեան օրից:

Այդ յօդուածը պէտք է վերաբերուի միայն երեսփոխի ընտրութեան և հաստատութեան կարգին—(տես 1227 յօդ. XI Ը. I մաս. պետ. օր.):

Իսկ գալով հաշւետեսներին, նրանք ընտրւում են ծխական ժողովից և կարօտ չեն կոնսիստորիայի հաստատութեան:

Երեսփոխի հաստատութեան համար նշանակուած 2 ամիսը՝ մեր կարծիքով շատ է. որքան երկար է տևում այդ միջանկեալ ժամանակը, այնքան ծուխի ընթացիկ գործերը աւելի խառնաշփոթ կերպարանք են ստանում. ուստի 58-րդ յօդուածը նպատակադրմար էր այսպէս խմբագրել. «Երեսփոխի ընտրութիւնը և հեռացումը հաղորդւում է ի հաստատութիւն և ի գիտութիւն վիճակային կոնսիստորիայի. վերջինը եթէ գտնէ, որ ընտրուածը համապատասխան չէ կանոններում նախատեսուած օրինական պահանջին, մի ամսուայ ընթացքում յայտնում է այդ մասին ծխական ժողովին»:

Մի ամիսը հաշւում է ծուխի ընտրութեան արձանագրութիւնը կոնսիստորիայում ստացուելու օրից:

55 յօդ. Ծխական ժողովի բողոքաւոր վճիռների արձանագրութեանց պատճէնները՝ ժողովի օրից առաւելն մի շաբաթուայ ընթացքում նախագահը պարտաւոր է ուղարկել մերձաւոր հոգևոր իշխանութեան միջոցով թեմական իշխանութեան և Թեմական իշխանութեան վճռի կամ բացատրութեան դէմ հարկ եղած դէպքում կարելի է բողոքել հոգևոր բարձրագոյն իշխանութեան:

Այդ յօդուածի տակ հարկ է աւելացնել հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Թեմական և բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան տրւում է առաւելելն մի ամիս ժամանակ քննելու նրանց հա-

յեցողութեան ներկայացրած բողոքները: Եթէ այդ ժամանակը անցնելուց յետոյ հոգևոր իշխանութիւնը որեւէ անօրինութիւն չ'անէ, բողոքը համարուած է թողնուած առանց հետեանքի»:

Ժամանակի որոշելը միակ օրինաւոր ղէնքն է, որով միայն կարելի է մաքառել մեր հոգևոր հաստատութիւններում տիրող կարգերի դէմ:

56 յօդ. Այն անբողոք վճիռները, որոնք վերաբերում են ծխական ժողովի իրաւասութեան պատկանող գործերին, անմիջապէս զործադրում են, բացի յատկապէս յիշուածներէն:

Ուրեմն բողոքաւոր վճիռները, թէկուզ կայացած լինեն ժողովի նիստին ներկայ եղող իրաւաստւորների ձայների գերակշռող բազմութեամբ, չը պէտք է անմիջապէս զործադրուեն, մինչև հոգևոր իշխանութիւնը չը բարեհաճէ քննել իր հայեցողութեան ներկայացրած բողոքը. դա հակառակ է նոյն կանոնադրութեան 52-րդ յօդուածին, որի համաձայն այն վճիռը կայացած և վաւերական է համարւում, որ ստացել է իր օգտին ժողովականների քուէների կէսից աւելին. որտեղ տեսնուած բան է, որ մի իրաւասուի կամ ձայնաւորի արձանագրուած բողոքը կարողանայ կանգնեցնել ընդհանուր համաձայնութեամբ կայացած վճիռը. ընդունելով 56-րդ յօդուածի պահանջը, մենք ենթարկում ենք վտանգի ծխական գործերի կանոնաւոր ընթացքը, որովհետև միշտ կը գտնուեն մարդիկ, որոնք օգտուելով իրանց իրաւունքից՝ անձնական հաշիւների աղղեցութեան տակ՝ կ'աշխատեն այդպիսի բողոքներով ծուխի առաջ յարուցանել մի շարք խռնչումներ:

Ծխական համայնքի գործերը չեն քննուում աստիճանական կամ ինստանյիական կարգով, անցնելով մէկ հաստատութիւնից միւսը, ինչպէս դա ընդունուած է դատաստանական վէճերի նկատմամբ. ծուխի վճիռը, եթէ նա կայացած է օրինաւոր կարգով, անմիջապէս զործադրւում է առանց սպասելու, թէ ինչ վախճան կ'ունենայ բողոքարկու անձանց գանդատը. զրանով մենք չենք ուզում ասել, որ հոգևոր իշխանութիւնը բնաւ իրաւունք չ'ունի որոշ պէպքերում քննութեան առնել ծուխի վճիռները. եթէ ծխական գործերի մէջ նկատուած են ակնհերե անկանոնութիւններ, հոգևոր իշխանութիւնը արդէն իսկ 'ի պաշտօնէ, առանց որևէ բողոքի, իրաւունք ունի միջամտել և նկատուած զեղծումների առաջն առնել, կամ սուրած բողոքի առիթով նա կարող է պարզել 'ի դիտութիւն ծխական համայնքի այս կամ այն վիճելի կէտը. դա այլ հարց է:

Բայց կայացած վճիռը, եթէ նա է «ձայն բազմաց», պէտք է կատարուի առանց ուշադրութեան առնելու նրա ղէմ տուած

բողոքը. ուստի մենք առաջարկում ենք 56-րդ յօդուածը իբրև անգործադրելի կանոն բոլորովին բաց թողնել կանոնադրութիւնից:

50 յօդ. Եթէ որեւէ պաշտօնի համար ընտրուելու են մի քանի անձինք, և ընտրութիւնը կատարուած է թերթիկներով, իւրաքանչիւր ժողովական իրաւունք ունի իր ընտրողական թերթիկի վրայ՝ փոխանակ տարբեր մարդկանց անուններ գրելու՝ գրել միևնոյն մարդու անունը այնքան անգամ, որքան հոգի են ընտրուելու Քուէարկուողը համարուած է ստացած այնքան ձայն, որքան անգամ որ նրա անունը կրկնուած է թերթիկներում:

Այդ կանոնով մի թեկնածուի անունը կրկնուելով մի քանի անգամ իւրաքանչիւր թերթիկի վրայ՝ կարող է ունենալ իր օգտին քուէների գերակշիւ մեծամասնութիւն 'ի վնաս մնացած թեկնածուների, որի հետեանքը կը լինի այն, որ մէկը կ'ընտրուի, իսկ մնացածները կը ստանան ձայների փոքրամասնութիւն. ուստի այդ դէպքում հարկ կը լինի մի քանի անգամ քուէարկութեան ենթարկել ընտրելի թեկնածուների անունները, մինչև բոլորը չը ստանան քուէների օրինաւոր մեծամասնութիւն. ընտրութեան այդ ձևը աննպատակայարմար է և կարող է ժամանակի կորստի հետ թիւրիմացութիւնների առիթ տալ. մեր կարծիքով ընտրութեան եղանակի որոշումը հարկ է թողնել ժողովի հայեցողութեան, որի համար միանշանայն բաւական է նախընթաց 49-րդ յօդուածում նախատեսուած հրահանգը, իսկ 50-րդ յօդուածը համարել կանոնադրութիւնից ջնջուած:

24 յօդ. Ծխական ժողովը առաջին անգամ կանոնաւոր է համարուած և նիստը բացում է, եթէ ներկայ եղող ծխական իրաւասունների թիւը նոյն եկեղեցու կամ աղօթատան իրաւասունների (տարեցուցակում արձանագրուածների. տէս յօդ. 89) ընդհանուր թւի կէսից աւելի է կամ եթէ ներկայ եղող ծխական իրաւասունների թիւը հասնում է առնուազն հարիւրի (100):

Այդ թիւը չափազանց մեծ է, եթէ ի նկատի առնենք, որ մեր ծխական ժողովներին միջին թւով 40—50 հոգույ աւել չեն հաւաքւում, ուստի վերոյիշեալ յօդուածի նօրմայով ծխական ժողովների առաջին նիստերը զրեթէ երբեք չը պիտի կարողանան կայանալ. իսկ այդ երևոյթը կրկնուելով ամեն անգամ՝ կարող է պարտաճանաչ իրաւասունների համար մի վհատեցուցիչ ձևականութիւն դառնալ, որ անշուշտ ցանկալի չէ: Մեր կարծիքով առաջին նիստի կանոնաւորութեան պայմանաշափը կարելի էր որոշել ծխական իրաւասունների ընդհանուր թւի ոչ նուազ՝ քան մի հինգերորդ ($\frac{1}{5}$) մասով. այդ չափով, որքան մեզ յայտնի է, ղեկավարւում են մինչև այժմ մեր ծխական ժողովները, բայց և այնպէս շատ անգամ ժողովի առաջին նիստերը

չեն կայանում ներկայ եղող իրաւասունների սակաւութեան պատճառով:

26 յօդ. Եկրորդ ժողովը կանոնաւոր է համարում և նիստը բացում է, եթէ ներկայ եղող ծխական իրաւասունների թիւը նոյն եկեղեցու կամ աղօթատան իրաւասունների ընդհանուր թւի մի հինգերորդ ($\frac{1}{5}$) մասից պակաս չէ, կամ եթէ ներկայ եղող իրաւասունների թիւը հասնում է առնուազն յիսունի (50):

Երկրորդ ժողովը կանոնաւոր է համարում և նիստը բացում է ներկայ եղող իրաւասունների մասնակցութեամբ, որքան էլ սակաւ լինի վերջինների թիւը, դա ընդհանուր կանոն է, որով ղեկավարւում են հասարակական հաստատութիւնները և մասնաւորապէս մեր այժմեան ծխական ժողովները. հարկաւոր է այդ կարգը թողնել անփոփոխ և՛ տպագայում, քանի որ հասարակական զործը առաջ տանելու դա միակ փորձուած միջոցն է, հակառակ դէպքում կարող են անյաղթելի դժուարութիւններ ծագել 26 յօդուածի համաձայն կանոնաւոր ժողովներ կազմելու ժամանակ: Մենք երկիւղ ենք կրում, որ զրանից կարող է վնասուել, իսկ բացառիկ դէպքերում նոյն իսկ կանգ առնել ծխական ժողովի զործունէութիւնը, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ երեսփոխը առանց ժողովի վճռահատութեան չէ կարող ինքնազուլուի կարգաւորել ծուխի քիչ թէ չատ նշանաւոր զործերը:

27 յօդ. Եթէ երկրորդ անգամ հրաւիրուած ժողովը ներկա եղող իրաւասունների թւի սակաւութեան պատճառով չը կայանայ, հոգեւոր իշխանութեան պարտականութիւնն է, եթէ միայն կան կարեւոր և անյետաձգելի հարցեր, իր նախաձեռնութեամբ և իր ձեռքում եղած բոլոր միջոցներով ծխական իրաւասուններին ժողովի գումարել, իսկ անյաջողութեան դէպքում հոգեւոր իշխանութիւնը դիմում է թեմական իշխանութեան՝ խնդրելով անօրինութիւն:

Այդպիսի ծայրայեղ միջոցներ ձեռք առնելու կարիք չի լինի, եթէ ընդունուի հետեւեալ բանաձեւը, որ կը փոխարինէ 24, 26 և այս վերջին 27 յօդուածները. «ծխական ժողովը առաջին անգամ կանոնաւոր է համարւում, և նիստը բացւում է, եթէ ներկայ եղող ծխական իրաւասունների թիւը նոյն եկեղեցու կամ աղօթատան իրաւասունների ընդհանուր թւի մի հինգերորդ ($\frac{1}{5}$) մասից աւել է» (24 յօդ.). Ճանօթ. «ծխական իրաւասունների ընդհանրութիւնը համարւում է 89 յօդուածում տուած հրահանգի համաձայն»:

— «Երկրորդ ժողովը վերջնական է, և նիստը բացւում է ներկայ եղող իրաւասունների մասնակցութեամբ, որքան էլ սակաւ լինի վերջինների թիւը» (26 յօդ.):

13 յօդ. Ծխական ժողովը սկսում է պատշաճաւոր աղօթքով, որ ասում է ներկայ հոգեւորականներից աւագագոյնը, իսկ եթէ հոգեւորական չը կայ՝ ժողովի նախագահը:

Դա հնութեան մի փոքրիկ բեկորն է, որ էջմիածնի յանձնաժողովը կամեցել է մտցնել նոր կանոնադրութեան մէջ. սակայն վերջինի ամբողջութիւնը բնաւ չէր խանդարուի այդ յօդուածի բացակայութիւնից: Թողնենք աղօթելը եկեղեցականներին Աստուծոյ տաճարում և չը չփութենք հասարակական ժողովի պարագմունքը կրօնական արարողութեան հետ, մեզ թւում է, որ վերոյիշեալ կանոնը մի խորհրդապուրկ և անսուղի ձեւականութիւն է, որ ներկայ կեանքի պայմաններին հաղիւթ է մեղանում կարող է պատուաստուել:

Ահա կանոնադրութեան մէջ մեր նկատած պակասաւոր, և թերի կէտերը, որոնք՝ թոյլ ենք տալիս մեզ կարծելու, ուշադրութեան կ'առնուեն էջմիածնի յանձնաժողովի կողմից: Ծխական կանոնադրութեան վրայ մենք նայում ենք լի յուսով և ակընկալութիւններով. հաւաստի ենք, որ նրա միջոցով բարեյաջող պայմաններում պիտի ցանկալի լուծումն ստանան այն հասարակական հրատապ խնդիրները, որոնց մասին շատ է գրուել մեր լրագիրներում:

Այսքան տարիներ անցնելուց յետոյ հայ կղերը վերջապէս հասկացաւ, որ ժամանակ է անտարբեր դիրքից դուրս դալ և ժողովրդին, իբրեւ միակ կենսունակ տարրին, հաւատալ և յանձնել եկեղեցական-հասարակական զործերի կառավարութիւնը: Մենք ողջունում ենք էջմիածնի արած այդ խելացի քայլը, որից պիտի սկիզբն առնէ ժողովրդական ինքնագործունէութեան տարեշրջանը և ցանկանում ենք կանոնադրութեամբ խոստացուած բարենորոգումները շուտով իրականացած տեսնել կեանքի մէջ:

Բայց դրա համար հարկաւոր է նախ՝ ծխական կանոնադրութեան նախագծի մէջ մտցնել վերոյիշեալ փոփոխութիւնները և ապա՝ որպէսզի այդ կանոնադրութիւնը ստանայ մնայուն և պարտաւորեցողիչ օրէնքի զօրութիւն, ներկայացնել վերջինը օրինական կարգով մարմնաւոր իշխանութեան հաստատութեան, իբրեւ յաւելում 1836 թւի կայսերական հրովարտակով հաստատուած հայոց եկեղեցու կանոնադրութեան:

Յ. ՍՊԵՆԴԻԱՐԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱ. Ալիշանի յիշատակին. «ԶԳԱՑՄՈՂՆԵՐ», խմբագրեց Գրիգ. Բալասեան. 96
եր., Վենետիկ., Ս. Ղազար., 1902. Թ.

«Զգացմունքը» մի փոքրիկ ժողովածու է, որի մէջ տը-
պուած են մի քանի չնորհալի, բայց արդէն վաղուց տպուած
բանաստեղծութիւններ և բաւական մեծ թւով նոր, բայց
վերին աստիճանի անգրագէտ ոտանաւորներ (բացառութիւն են
կազմում Արտաշէս Ղարիբեանցի ոտանաւորները):

«Զգացմունքի» պառնասականները մեծ մասամբ պատկա-
նում են այն տիպի «բանաստեղծներին», որոնք ոտ ոտի և յանկ
յանկի յարմարեցնելու համար պատրաստ են զոհել ամեն ինչ,
և՛ տրամաբանական, և՛ տաղաչափական, և՛ քերականական կա-
նոններ:

Արդարութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ նրանք
այդ անում են մեծ մասամբ անգիտակցաբար, անծանօթ լինե-
լով այդ կանոններին:

Բերենք մի քանի նմուշներ, սկսելով ժողովածուի «խմբա-
դիր» պ. Բալասեանի «Որբը իր մօր գերեզմանի առաջ» ոտա-
նաւորից.

«Սովրեցրել ես սիրել անբիծ,
կօսել, խնդալ, չարն ու բարին.
Ծունկ աղօթել անմահ Տէրին
Հողիս պահած սրտիդ խորը՝
«Չոռ ու յաւից» իմ մատները
Տաքացրել ես քո ձեռքերում,
Եւ մարտինը՝ քո ծնկներում...
.

«Օտար մարդիկ, արև, լուսին,

Դուռն է փակուում իմ երեսին:
Ոյժից ընկած իմ խեղճ ձեռներ
Բաղխել փորձում բաղլի զոներ,
Բայց կատակներ վայրենի, բիրտ
Ասեղի պէս ցլուում են սիրտ»:

Ահա մի հատուած պարոն «խմբադրի» մի ուրիշ ոտանա-
ւորից («Մայր—զաղափար»):

«Ո՛հ, այդ ժամին քեզ եմ յիշում,
Ո՛վ—զաղափար հանճարի,
Դու էլ նոյնպէս ծնունդ ես առնում
Մտաւորական աշխարհի
Ինչպէս մանուկն կերպարանքով
Գոյանում է արգանդում,
Դու էլ մոքի պատկերներով
Կեանք ուղեղին աւանդում»:

Երկու օրինակ էլ բերենք ժողովածուի աշխատակիցների
ոտանաւորներից.

«Մեղի զեփիւռը կը շնկշնկայ
Շոյում, սլլում է ծովը»:

(Մ. Մխարեանց)

«Բնութիւնը Ոգիներու Տաճար մ'է,
Անոր մարին խօլ ճայթքումները զոգոտղ,
Իր հոգին ալ կղարթ մը միայն՝ կիանարի քօղ.
Բոլոր Կեանքը կարծես չորթէ Աստուծմէ»:

(Միհրան Թապաղեան)

Այսպիսի ոտանաւորներով է լցուած Վենետիկի Ս. Ղա-
զարի տպարանում տպուած և Ղեւոնդ Ալիշանի յիշատա-
կին նուիրուած ժողովածուն:

Այդ բաւական չէ: Ժողովածուն տպուած է անթիւ և ան-
տանելի վրիպակներով:

Այդ էլ բաւական չէ: Վենետիկի Մխիթարեանների պաշտօ-
նական թերթը, «Բազմավէպը» ոէկլամ է անում յօդուտ ու Բա-
լասեանի:

Ինչ որ անյայտ «Համակրողներ» Մխիթարեանների թերթի
միջոցով հրաւէր են կարդում հայ հասարակութեան «մի հա-
մեստ զումար ժողովել» «մեր գիւցազներպու բանաստեղծ Գրի-
գոր Բալասեանին առաւելագէս խրախուսելու և նրա գրական
երկերի հրատարակութեան միջոց տալու համար»:

Այդ ոէկլամիստ համակրողները, որոնք առանց քաշուկու ու

Գրիգոր Բալասանին «Մարձի» մշտական աշխատակից են անուանում, յայտարարում են, թէ «բացի այդ աշխատութիւններից (նրանք թւում են պ. Բալասանի անտիպ աշխատութիւնները) յարգելի բանաստեղծը այս տարւանից (1902 թ.) հիւք է դրել հայ գրականութեան մէջ առաջին անգամ լոյս տեսնող մի գուտ բանաստեղծական—գեղարուեստական հանդէսի՝ «Զգացմունք» անունով: «Զգացմունքը» միշտ Հ. Դ. Ալիշանի խնկելի յիշատակին նուիրուած՝ լոյս կը տեսնէ արտասահմանում շարունակաբար, տարեկան երկու գիրք, ինչպէս «Արաբսը»:

Այն «Զգացմունքը», որի մասին մենք վերը խօսեցինք, մի նմուշ է այդ «Հայ գրականութեան մէջ առաջին անգամ լոյս տեսնող» հանդէսի համար կամ՝ ինչպէս ինքը պ. Գրիգոր Բալասանն է յայտարարում «Մշակում», առձեռն «Զգացմունք» է:

Ինչպէս տեսնում էք, պ. Գրիգոր Բալասանը զգացմունքի առատութիւն է սկսել распивочно и на выносъ.

Եթէ «Համակրողների» հրաւերը յաջողութիւն գտնի, մենք անշուշտ շուտով կունենանք նաև զրպանի «Զգացմունք»:

Տ. Յ.

Ըմբանուէլ քահ. Նազարեանց, «ՈՏԱՆԱԽՈՐՆԵՐ» (երեխաների համար), 71 եր. գ. 50 կ. Մոսկուա 1903 թ.

Կան մանկական գրքեր, կան և երեխայական գրքեր:
Էմ. քահ. Նազարեանցի գիրքը վերջին տեսակին է պատկանում:

Ամեն մի երեխայ կարող է գրել այնպիսի ոտանաւորներ, ինչպէս էմ. քահ. Նազարեանցը:

Ես սիրում եմ պարզ լուսնեակ՝

Վառ լապտերը բոլորակ.

Լուսին—գիշեր միշտ ամառ

Յերեկ է ողջ մեր աշխարհ»:

(«Սիրած-չսիրած բաներ»)

«Ապրիլին մեզ մեծ Աւետում,

Մայիս՝ երկինք վեր Համբարձում»:

(«Որ ամսին ինչ տօն ունենք»):

«Գալիս է շուտ Տէր (!) ընդ առաջ,

Տան բակերում խոտ ենք գիզում,

Վառած մոմեր աւետում քաջ—քաջ

Եկեղեցուց տուն ենք տանում»:

(«Մեր մեծ տօները»):

«Մեր Հայր, որ էն բարձրումն ես,
Մենք սրտեղ,
Դու սրտեղ ես,
Ինչ որ ուզենք, խնդրենք քեզ,
Դու ամեն բան հասցրու մեզ»:
(«Իմ աղօթքը»):

«Առողջ ազգաւ՝ լի է անտառ,
Գոռող առիւծ փչրեց մացառ»:
(«Ռ» ունեցող բառեր»):

«Եւ մեր Լէւոն, այդ զիժ աղայ,
Երբ որ մարդիկ սաստիկ ջրառում
Ջրը խկում էին սառցի վըրայ՝
«Օխայ» ասէր և ծիծաղում»:
(«Փոքրիկ աղջիկ»):

Էմ. Դահ. Նաղարեանցի ամբողջ գիրքը (բայց «Մեծ մօր օրհնանքը» ոտանաւորից) մի կուրծօզ է: Արժանապատիւ հայրը կարծէք միջին դարերում ապրելիս լինի: Քերականութիւնը, տիեզերագրութիւնը, օրացոյցը, տօնացոյցը, թւարանութիւնը ուղում է ոտանաւորով սովորեցնել երեխաներին:

Եւ ինչէր է սովորեցնում,—այն, որ լուսինը՝ բոլորակ է, աստղերը՝ մանր կայծեր, կամ այն, որ եթէ մի երեխայ չար լինի ու ուրիշներին նեղացնի, նրան մարդիկ կարող են լծակել, ինչպէս հարկն է»:

Իսկ եթէ տէր-հայրը պատահմամբ լաւ բան է ասում, այնպիսի ձևով է ասում, որ ասածը ոչ մի աղպկեցութիւն չէ կարող ունենալ ընթերցող երեխայի վրայ:

Տէր-հայրը ուղում է երեխային հասկացնել իր պարտքը և դրում է ի միջի այլոց.

«Հիմա, ինչ որ մենք տալիս ենք
Խնդճի, որբի՝ մսխալներով,
Այն է, ինչ որ մենք խլել ենք
Այն թոյլերից՝ տաս փութերով»:

Պէտք է ենթադրել, որ այդ գրելիս՝ տէր-հայրը մի բան զգացել է և ուզել է զգացնել տալ ընթերցողին, բայց նայեցէք նոյն երեսի ներքին և կը տեսնէք այսպիսի մի ծանօթութիւն.

«Փութը ունի 40 ֆունտ, ֆունտը ունի 32 լօտ, լօտը՝ 3 մսխալ (զալամանիկ, ЗОЛОТНИКЪ)»:

Պարզ է, որ տէր-հօր գրքում չը կայ և ոչ մի մսխալ զգացմունք: Իսկ ինչ կարելի է անել երեխաների հետ առանց զգացմունքի, այն էլ միջնադարեան զաղափարներով և անշնորհք ոտանաւորներով:

Տիգրան Ամիրճանեան. «ՈՒՍԵԱԼ ՊԱՆԴՈՒՅՈՑ» (Վանքոյ կեանքից). ամփոփեց Խ. Տէր-Յովհաննիսեանց. 40 էր., գինն է 15 կ. Թիֆլիս 1903 թ.

Տիգրան Ամիրճանեանի «Ուսեալ պանդուխտը» ողբերգութիւնն է: Ողբերգութեան նիւթը պանդուխտի վիճակն ու զգացմունքներն են:

Պ. Տէր-Յովհաննիսեանը աւելորդ է համարել ամբողջապէս տպել կամ արտատպել այդ ողբերգութիւնը (ինձ յայտնի չէ—տպուած է եղել արդեօք այդ ողբերգութիւնը երբեիցէ, թէ ոչ), այլ «ամփոփել է», այսինքն բերել է միմիայն մի քանի հատուածներ, իսկ մնացած մասերը պատմել է իր խօսքերով, արձակ ոճով:

Որքան կարելի է դատել մէջ բերուած հատուածներից, պ. Տէր-Յովհաննիսեանը զուր է «ամփոփել» հեղինակի զրածր:

Ընթերցողին ցոյց տալու համար, թէ որքան զգացմունք է պարունակում և որքան ճաշակով է գրուած պ. Ամիրճանեանի ոտանաւորը, մենք առաջ կը բերենք միայն մի երկտող, որ արժէ պ. Գրիգոր Բալասեանի ամբողջ առձեռն, զրպանի և լիակատար «Զգացմունքների»:

«Թող, անպէր, թող՝ որ իմ սիրտ կրակ ու բոց վառուած էլնի,

Թող իմ աչք՝ կլկլացող պղտոր-պղտոր աղաւիւր էլնի»:

S. Յ.

Յարութիւն Եսայեան. «ԳՐԱՅԻ ՄՏՐՈՒՆԵՐ» (պատկեր) 15 էր., գինն է 5 կոպ., Թիֆլիս, 1903 թ.

Պ. Եսայեանի «պատկերի» նիւթը հեռաքրքրական է:

Ամենքին յայտնի է, թէ ինչ գեր են խաղում զբայները մեր հասարակութեան անպաշտ խաւերում:

Պ. Եսայեան գիտել է երեւոյթը, նկատել է մի քանի հեռաքրքրական դէպքեր և, ուղեւոր հարուածել չարքըր զեղարուեստական գրուածքի ձևով, չարագրել է իր «պատկերը»:

Սակայն զեղարուեստօրէն գրելու չնորհքը ամենքին չէ տուած:

Այն, ինչ որ իր աչքով տեսել է, պ. Եսայեանը մեզ պատմում է գրադէտ ոճով, և մեզ համար այդ հեռաքրքրական է: Իսկ այն, ինչ որ պ. Եսայեանն աւելացրել է իր տեսածի վրայ կամ փափոխել է իր տեսածում իր երևակայութեան միջոցով, ուրիշ խօսքով այն, ինչ որ պէտք է զեղարուեստական երկ գարձնէր պ. Եսայեանի զրուածքը, դուրս է եկել վերին աստի-

ճանի միամիտ, և զրա շնորհիւ ամբողջ «պատկերը» աշակերտական գրուածքի սովորութիւն է դործում:

Որ յուսահատ բողբոս մի բժիշկ, որ համալսարանից միմիայն արհեստի հնարներ է սովորել և զարգացմամբ ամենին չէ տարբերում սովորական «գալլաքներէ», կարող է գիմել զբրացի օգնութեան,—այդ, դիցուք, հնարաւոր է: Բայց որ զբրբայը կարողանայ բժշկից փող կորզել, հաւատացնելով նրան, թէ պէտք է Ձինաստանից դեղ բերել տայ, այնպէս որ ամենաքիչը մի ամիս կը քաշի, բայց եթէ նա (բժիշկը) մի քիչ աւելի փող տայ, կը շտապեցնէ, և դեղը Ձինաստանից Թիֆլիս մի չաբաթում բերել կը տայ,—զրան հաւատալու համար պէտք է աւելի միամիտ լինել, քան էմ. քահ. Նազարեանցի զրօր ընթերցողները:

Տ. Յ.

Ruchard Hermann: «Anatolische Landwirtschaft» Leipzig. 144 s. 1900
Րիխարդ Հերման. «Անատոլիայի գիւղատնտեսութիւնը». 144 եր.

Հեղինակը վեց տարի շարունակ վերատեսչի պաշտօն է վարել Թիւրքական «գիւղատնտեսութեան», հանքերի և անտառների նախարարութեան» մէջ, մի շարք ճանապարհորդութիւններ է կատարել երկրի խորքում և ապա կազմել է իր աշխատութիւնը, որի նպատակն է պատկերացնել Անատոլիայի գիւղատնտեսութեան ներկայ վիճակը:

Անատոլիան հին ժամանակներում յայտնի էր իբրեւ բարեբեր մի երկիր, իբրեւ «գիւղատնտեսական մի մեծ շտեմարան»: Իսկ այժմ այնտեղ հողատիրական պայմաններն այնքան անտանելի են, հարկերն այնքան ծանր, վարչական ճնշումն այնքան սանձարձակ և կուլտուրան այնքան յետամնաց, որ գիւղատնտեսութիւնը երբեք զարգանալ չէ կարող, թէև նա տեղական ազգաբնակչութեան զլխաւոր պարագմունքն է կազմում:

Այդպիսով հետզհետէ աղքատանում է ժողովուրդը և աւելի ու աւելի վատ վիճակի մէջ ընկնում:

Համառօտակի նկարագրում է Անատոլիայի տեղագրութիւնը, կլիման, բուսականութիւնը, կենդանիները, ազգաբնակչութիւնը (թիւրքեր, հայեր, յոյներ, չեքքեզներ, քիւրդեր, լազեր և այլն),—երկրագործութեան պէս-պէս ձևերը, բանջարանոցային բոյսերը, պտղատու ծառերը, հացահատիկները, ընտանի կենդանիները և այլն: Միայն թուուցիկ կերպով մի քանի խօսք է ասում երկրագործութեան հետ կապուած հարկերի մասին և վերջը հրաւէր է կարդում գերմանացիներին գաղթել Անա-

տուրիա, օգտուել բարեբաաստիկ պայմաններից և չահագործել այդ լայնարձակ երկիրը:

Իսկ տեղական ազգաբնակիչները...

Ե. ԹՈՓՉԵԱ.

Wilhelm von Pressel: «Les chemines de fer en Turquie d'Asie» avec une carte. Zurich. 1902. Վ. Ֆոն Պրեսսել. «Ասիական Թիւրքիայի երկաթուղիները». — Ցիւրիխ. 1902 թ. 90 էրես, մի քարտէզով:

Ամբողջ Թիւրքիան ծածկել երկաթուղիներով ցանցով և այդպիսով զարկ տալ նրա վաճառականութեանն ու արդիւնաւործութեանը, բարձրացնել նրա տնտեսական վիճակը, չահագործել նրա անթիւ-անհամար բնական հարստութիւնները, մի լայնարձակ վաճառանոց բաց անել միջազգային կապիտալիզմի համար—ահա մի շարք հրատապ հարցեր, որոնք վերջին ժամանակներս առանձնապէս ուշադրաւ ու հետաքրքրաշարժ են դարձել:

Եւ իսկապէս, այսպէս ասած երկաթուղային հարցը դբաւելցրել է և դեռ զբաղեցնում է ոչ միայն Թիւրք կառավարութեանն ու գործիչներին, այլև եւրոպական զիպլոմատիային ու կապիտալիստներին: Անվերջ խօսում են ու զրոււմ այդ մասին, կազմում են պէս-պէս ծրագրներ ու նախագծեր, բայց այնուամենայնիւ հարցն իր վերջնական լուծումը չէ ստանում, և գործն առաջ է գնում միայն կրիայի քայլերով՝ եւաւաշ, եւաւաշ:

Նոր ժամանակի ծնունդ է այդ իրողութիւնը, վերջին տարիների արդիւնք է այդ երևոյթը: Նա գոյութիւն է ստացել հէնց այն օրից, երբ առաջին անգամ (1856 թ.) հարց է բարձրացել Թիւրքիայումն էլ երկաթուղի չինել: Կառավարութիւնը ուղեցել է գէթ մասամբ բաւարարութիւն տալ հասունացած պահանջին, բայց երբէք ինքնուրոյն չնորհք ու հնարաւորութիւն չէ ունեցել: Նա միշտ կարիք է զգացել Եւրոպայի օգնութեանն ու ղեկավարութեանը: Նա միշտ եղել է մի անփորձ երեխայ, որը ցանկանում է քայլել, բայց միայն իր խնամակալուհու ցուցմունքով ու հսկողութեամբ: Եւրոպական կապիտալիստներն են եղել խնամակալուհու դերը կատարողը:

Եւ որքան բազմաթիւ են եղել նրանք, որքան զօրեղ է եղել նրանց մրցումը: Իւրաքանչիւրն ուղեցել է իր ձեռքը զրցել այդ համեղ պատառը, իսկ խղճուկ երեխան շատ անգամ մոլորուել է և չէ իմացել, որի գիրկն ընկնի, որի խնամատարութիւնն ընդունի: Միջամտել են չահախնդրուած պետութիւնները, սկսուել է զիպլոմատիկական բանակցութիւն, որը և ա-

ւելի դանդաղեցրել է առանց այն էլ «հաւաչ-հաւաչ» ընթացող գործը:

Ահա այդ բոլորից յետոյ միանգամայն զարմանալի է, որ Թիւրքիան ներկայումս մի ողորմելի պատկեր է ներկայացնում երկաթուղիների քանակի տեսակէտից: Թիւրքական առաջին երկաթուղին՝ Զմիւռնիա—Այդին, շինուել է 1856 թւականին անգլիացիների ձեռքով: Դրանից յետոյ զրեթէ իւրաքանչիւր տարի կազմուել են նոր-նոր ծրագրեր, տեղի են ունեցել պէս պէս առաջարկութիւններ, իսկ հետեանքը... շատ անշան, շատ խղճուկ է կռել նա: 1856 թ. մինչև օրս, ուրեմն 46 երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում ամբողջ Թիւրքիայում շինուել է ընդամենը 4402 կիլոմետր երկաթուղի, որից 1889 կիլոմետրը եւրոպական Թիւրքիայում, այն է*):

1 Արևելեան երկաթուղի	1159	կիլոմետր.
2 Սալօնիկ—Մօնաստիր	219	—
3 Սալօնիկ—Կ. Պօլիս	511	—

Ընդամենը 1889 կիլոմետր:

Իսկ մնացած 2513 կիլոմետրը Ասիայում, այն է՝

1 Զմիւռնիա—Այդին	516	կիլոմետր
2 Զմիւռնիա—Կասսաբա	522	—
3 Անատոլիայի երկաթուղի	1023	—
4 Մերսին—Ադանա	67	—
5 Մուղանիա—Բրուսսա	41	—
6 Բէյրութ—Դամասկոս—Հօրան	258	—
7 Նաֆֆա—Երուսաղէմ	86	—

Ընդամենը 2513 կիլոմետր:

Այդ տասը զձերից միայն երկուսն են իրաւ Թիւրք կառավարութեան ձեռքով շինուել, այն է՝ Արևելեան երկաթուղին և Մուղանիա—Բրուսսա զիծը: Բոլոր մնացածը՝ այսինքն 3202 կիլոմետրը շինուել են եւրոպացիների դրամազլիով:

Պարզ է, որ դա չափազանց փոքր քանակ է Թիւրքիայի նման մի մեծածաւալ պետութեան համար: Նրա ամբողջ տարածութիւնը հասնում է 2,888,400 քառակուսի կիլոմետրի, իսկ երկաթուղիները... Միայն 4402 կիլոմետր: Ո՛րպիսի ողորմելի դրութիւն, այն, ողորմելի, եթէ մանաւանդ համեմատելու լի-

*) Տես «Kürschners Jahrbuch 1902»

նենք եւրոպական երկրների հետ: Այսպէս, իւրաքանչիւր 100 քառ. կիլոմետր տարածութեան վրայ կայ *).

Բեղիկայում	20	կիլոմետր երկաթուղի
Անգլիայում	11	—
Գերմանիայում	9	—
Ֆրանսիայում	8	—
Իտալիայում	5 $\frac{1}{2}$	—
Իսկ Թիւրքիայում	1 $\frac{1}{7}$	—

Այդ թւերն այնքան պերճախօս են, որ կարծում ենք՝ աւելորդ է նրանց վրայ կանգ առնելը: Նկատենք միայն այսքանը, որ Թիւրքիայում հազորդակցութեան յարմար միջոցների բացակայութիւնը կազմում է մէկը այն զլխաւոր պատճառներէ, որոնք առաջացրել են երկրի ներկայ դժոխային վիճակը՝ տնտեսական անվերջ տագնապ, ազգաբնակչութեան անտանելի ճնշում ու հալածանք, կոտորած ու աւերածութիւն:

Այդ դրութիւնից կարծում են Թիւրքիան դուրս կը գալ երկաթուղիներ շինելով, և անում են առաջարկութիւններ, որոնք բոլորն էլ անգի են ունենում: Կրեթէ միևնոյն ձևակերպութեամբ, միևնոյն սխտեմով: Կառավարութիւնը աալիս է կօնցեսսիա այս այն կամ ընկերութեան անունով, խոստանում է գրամական որոշ ապահովութիւն իւրաքանչիւր կիլոմետր երկաթուղու համար, և ապա ընկերութիւնը ձեռնարկում է գործը:

Սակայն կան կարծողներ, որ այդ սխտեմը միանգամայն վնասակար է ոչ միայն Թիւրք կառավարութեան, այլ և նրա ազգաբնակչութեան համար: Ահա այդ կարծիքի ամենանշանաւոր ներկայացուցիչն ու ջրմ պաշտպանն է համարւում դրքոյ-կիս հեղինակը—ինժեներ Պրեսսելը:

Նրա աշխատութիւնն արժանի է ատանձնայատուկ ուշադրութեան, որովհետեւ պ. Պրեսսել միանգամայն հեղինակաւոր է իր շօշափած խնդիրներում, միանգամայն ծանօթ է հարցի էութեան հետ: Նա մի քանի տասնեակ տարիներ, իբրեւ հմուտ մասնագէտ, գործել է այդ առարկի դում. մի քանի անգամ ճանապարհորդել է Թիւրքիայում, տեղն ու տեղն ուսումնասիրել է երկրի աշխարհագրական, ջրաբաշխական, երկրաբանական, տնտեսական ու սօցիալական պայմանները. նա կաղմել է մի շարք նախագծեր Թիւրքիայի երկաթուղիների համար:

Իր այս դրքում նա մասնանիչ է անում, թէ՛ սրբան հզօր նշանակութիւն ունեն երկաթուղիները Թիւրքիայի վերածնութեան ու վերակենդանութեան համար, թէ՛ սրբան բարձրացր-

*) Տես Vital Guinet: «La Turquie d'Asie» tom I.

նեղ կարող են նրա ազգաբնակչության բարօրութիւնն ու բարգաւաճումը. ապա հակիրճ կերպով պատկերացնում է այդ ընդարձակ երկրի բազմազան հարստութիւններն ու բնական յարմարութիւնները, տալիս է արդէն գոյութիւն ունեցող երկաթուղիների պատմութիւնը, այդ բոլորի հետ զուգահեռաբար արծարծելով իր կարծիքն ու նախագիծը:

Ինչպէս յայտնի է, Հափաղանց շատ է դրուել Թիւրքիայի երկաթուղիների մասին, մանաւանդ վերջին տարիների ընթացքում, երբ գերմանական կառավարութեանը յանձնուեց Բաղդադի գծի կոնցեսիան: Ամենից շատ գերմանացիներն էին Հափաղանցը դրուած այդ հարցում, ուստի և ամենից առատ նիւթ գերմանական գրականութիւնը մատակարարեց: Իբրև ապացոյց բաւական է յիշել Դերնբերգի, Կանենբերգի, Նաումանի, Բորբախի, Գոլց ֓աշարի, Գերցերի, Շնայդերի աշխատութիւնները, որոնցից մի քանիսի մասին արդէն առիթ ենք ունեցել խօսելու:

Այդ հեղինակների պաշտպանած զլիաւոր սկզբունքն այն է եղել, թէ ժամանակ է Թիւրքիայի բնական հարստութիւնները շահագործելու, թէ եւրոպացիները պիտի լինեն դրա նախաձեռնողն ու իրադործողը՝ գերմանացիների ղեկավարութեամբ, թէ Թիւրք կառավարութիւնը մեծ խելացիութիւն աւրած կը լինի, եթէ միշտ հետեւէ Եւրոպայի խորհուրդներին ու դիւրութիւններ տայ նրա կապիտալիստներին հայլն հայլն:

Իսկ այստեղ պ. Պրեսսել բոլորովին հակառակն է պընդում, աշխատելով ապացուցանել, թէ Թիւրքիայի համար միանգամայն կորստաբեր է մասնակի կոնցեսիաների և կիլոմետրային ապահովութեան սխտեմը, թէ կառավարութիւնն ամեն կերպ պիտի աշխատէ իր ձեռքում կենտրոնացնել ամբողջ գործը: Նրա կարծիքով կիլոմետրային ապահովութեամբ չինուող երկաթուղիները միայն մի նոր բեռ են դառնում Թիւրքիայի խղճուկ տնտեսութեան վրայ, մի նոր ճնշող ոյժ են կազմում ազգաբնակչութեան համար: Մինչև 1899 թւականը Թիւրքիան վճարել է իբրև կիլոմետրային ապահովութիւնն 95,262,100 ֆրանկ (տես 59—59 եր.): Նրա 74 սանջաղներից 28-ը՝ ամենամարդաշատ ու արդիւնաբեր սանջաղները մի տեսակ գրաւական են այդ գումարները կանոնաւորապէս վճարելու համար: Ո՛ր պիտի մեծ գոհարերութիւն: Իսկ արդիւնքը—շատ ու շատ անընչան: Ուրեմն անհրաժեշտ է օր առաջ սխալ ընթացքը փոխել և աննպատակաբար սխտեմը վերացնել:

Պ. Պրեսսելի կարծիքով (եր. 51) «ներկայումս իշխող վեհափառ սուլթանը եռանդուն ու անդուլ ջանքերով ձգտում է

աստիճանաբար բարձրացնել իր կայսրութեան վերածնութիւնը... Երկար ժամանակ ժողովուրդը խարխափում էր տգիտութեան խաւարում, իսկ այժմ բոլոր մեծ ու փոքրիկ վիւղերում բացուած ձրի դպրոցների շնորհիւ չափազանց սակաւաթիւ են անգրագէտ երիտասարդներն ու աղջիկները... (sic) Զօրքը դարձել է սուլթանի մշտական ու արթուն հոգացողութեան առարկայ... Միևնոյն ժամանակ հասկանալով, որ միայն հազորդակցութեան հեշտ, արագ և էփան միջոցները կարող են վերակենդանացնել երկրի նախկին բարօրութիւնն ու փառահեղութիւնը, սուլթանը սրտով աշխատում է շատացնել երկաթուղիները... Նա մուտք է բայց արել օտար կապիտալիստների առաջ և նրանց բաշխում է մասնակի կօնցեսսիաներ ու կիլօմետրային ապահովութիւն: Սակայն կօնցեսսիաների սիստեմը դանդաղեցնում է երկաթուղային ամբողջ ցանցի արագ ու կանոնաւոր շինութիւնը, խանգարում է նրա բարեկարգութեանը, տնտեսութեանը, պարզութեանն ու շահագործման միաւորութեանը...

Ահա այդ չարիքը վերացնելու համար պ. Պրեսսել առաջարկում է իր սիստեմը: Նրա կարծիքով ամբողջ ձեռնարկութիւնը պէտք է կենտրոնացնել Թիւրք կառավարութեան և մի ընկերութեան ձեռքում հետեւեալ ձևով.

1. Ընկերութիւնը պիտի հոգայ անհրաժեշտ դրամագլուխը և ապա սկսէ գործը, նախապէս պայմանաւորուելով . կառավարութեան հետ ձեռնարկութեան չափի և դնի վերաբերմամբ:

2. Ծախսուած գումարը հանգցնելու համար նա պիտի չահագործէ պատրաստի ցանցը՝ առաջուց որոշած կապալաւարձով:

3. Ծախսերի գումարը հանգցնելուց և պահեստի մի դրամագլուխ կազմելուց յետոյ օգուտը պէտք է հաւասար չափով բաժանել կառավարութեան ու ընկերութեան մէջ:

4. Այդ ցանցի նախագիծը այնպէս պէտք է կազմել, որ կարելի լինի որոշ ժամանակում նրա երկարութիւնը հասցնել մի քանի տասնեակ հազարաւոր կիլօմետրի: Նա պէտք է միացնէ Թիւրքիայի մայրաքաղաքը նրա բոլոր գլխաւոր գաւառների հետ մինչև պարսկական ծոցը: Բացի դրանից նա պէտք է կապէ ներքին գաւառները միմեանց հետ և ծովային նաւահանգիստների հետ:

5. Այդ ընկերութիւնը պէտք է շինէ հարկաւոր տեղերում նոր նաւահանգիստներ, նաւարաններ (docks), շտեմարաններ և ուրիշ հիմնարկութիւններ, որոնք կարող են այս կամ այն ձևով նպաստել Թիւրքիայի տնտեսական բարեկարգութեանը:

6. Ամբողջ ձեռնարկութիւնը պէտք է իրադրօնել երեք ժա-

մանակաշջաններում՝ իւրաքանչիւրը 8—10 տարի տնտղականութեամբ: Առաջին ժամանակաշրանում անհրաժեշտ է շինել զըլխաւոր զիծը Բօսֆօրից մինչև Պարսից ծոցը—2700 կիլօմետր երկարութեամբ, ապա դրա ճիւղաւորութիւնները, որոնք կը միացնեն ներքին գաւառները Սամսոն, Հերակլէ և Սուէզիէն նաւահանդիսաների հետ—ընդամենը 1800 կիլօմետր երկարութեամբ: Բայի այդ բոլորից պէտք է բարեկարգել յիշեալ երեք նաւահանդիսաները, շինել նրանց մօտ շտեմարաններ, նաւարաններ և այլն: Հետեակ երկու ժամանակաշջաններում պէտք է շարունակել այդ հսկայական ձեռնարկութիւնը:

Գալով զլխաւոր գծի ուղղութեանը, պ. Պրեսսել զեռ շարունակում է պաշտպանել այսպէս ասած՝ հլւսիսային ուղեգիծը, այսինքն Պօլիս, Մերսիվան, Սիւազ, Դիարբեքիր, Բաղդադ և Բասրա, թէև թիւրք կառավարութիւնը վաղուց արդէն հաստատել է զերմանական կօնցեսսիան հարաւային գծի վերաբերմամբ:

Ինչպէս տեսնում ենք, բաւական ինքնատիպ, հեռանկատ ու նպատակայարմար է պ. Պրեսսելի առաջարկած սխտեմն ու նախադիծը: Եւ զբքի ամբողջ բովանդակութիւնը գալիս է փոստաբանելու, հիմնաւորելու ու պաշտպանելու այդ առաջարկը: Բայց իրադործելի է նա ներկայ պայմաններում: Կարծում ենք, որ Յարգելի հեղինակը իր բաղմակողմանի աշխատութեան մէջ մոռացել է չօշափել մի կարևոր հանգամանք: Նա մոռացել է, որ թիւրք կառավարութիւնը միանշանակ անընդունակ է մի որևէ տնտղական ու սիստեմատիկ գործի համար. նրա վարչական ղեկը յանձնուած է պատահականութիւնների հոսանքին, որից կախուած է երկաթուղիների հարցը: Պարզ է, որ մի այդպիսի հսկայական ծրագիր երբեք չէ կարող իրագործուել պատահականութիւնների քմահաճոյքով: Ուրեմն պ. Պրեսսելի նախադիծը մինչև վերջը կը մնայ իբրև նախագիծ, իբրև «ձայն բարբառայ յանապատի»:

Կարծում ենք՝ նրա իրադործմանը չեն օգնի նոյն իսկ այն շատլ գովասանքները, որ հեղինակը ուղղել է Սուլթան Համիդի հասցէին...

Ե. ԹՈՓՉԵԱՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Մանգանէզ արդիւնաբերողների և արտահանողների V
համաժողովը

Ներկայ տարուայ յունուարի 7-ին Քութայիսի քաղաքային թատրոնում բացուեց մանգանէզ արդիւնաբերողների և արտահանողների V համաժողովը: Համաժողովը տեւեց ամբողջ 24 օր. ժողովին մասնակցում էին մօտ 300 հոգի, ներկայ էին նաև Փոթի և Գուլթալիս քաղաքների, երկրագործական և ֆինանսների մինիստրութիւնների և մամուլի ներկայացուցիչներ:

Համաժողովի անդամները բաժանուել էին երկու կուսակցութեան: Մի կուսակցութեան պարագլուխն էր Էմերիկ Խակ միւսինը Ջգանօվիչ, որը միևնոյն ժամանակ նախագահ էր համաժողովի խորհրդի: Չափազանց ազմուկներ ծագեցին խորհրդի հաշուաւութեան և վերաստուգող յանձնաժողովի ղեկուցման ժամանակ՝ խորհրդի գործած մի քանի զանցառութիւնների պատճառով:

Համաժողովին նախագահող ինժեներ Յեյալինի առաջարկութեամբ խնդիրներն սկսուեցին քննուել ոչ հերթական կարգով, այլ սկզբում այն հարցերը, որոնք չեն պահանջում քուէարկութիւն: Նախ ղեկուցուեց Չիատուր գիւղը գիւղաքաղաք վերափոխելու հարցը: Այս հարցը քննուել էր դեռ III-րդ համաժողովում և յանձնուել էր համաժողովի խորհրդին խնդրել պետութիւնից Չիատուր գիւղը փոխել գիւղաքաղաքի, պարզ հասարակական ինքնավարութեամբ, պատճառ բերելով, որ Չիատուրի բնակչութիւնը քանի գնում աւելանում է, և գիւղը քաղաքի բնասօրութիւն է ստանում. բայց դրանից Չիատուրը լինելով կենտրոն մի այդպիսի մեծ արդիւնաբերութեան, չ'ունի պետական որոշ

հաստատութիւններ, ուր արդիւնաբերողները իրանց կարիքներէ համար դիմեն. տեղական հարցերի համար նրանք ստիպուած են դիմել Քութայիս կամ Փոթի քաղաքների հաստատութիւններին, որ խլում է նրանցից թէ՛ ժամանակ, թէ՛ ծախսեր և առհասարակ առաջ է բերում շատ անյարմարութիւններ: Համաժողովում ներկայ գտնուող նահանգական վարչութեան ներկայացուցիչ Ն. Պրինց յայտնեց ժողովին, որ այդ հարցի լուծման համար հարկաւոր է տեղական բնակչութեան համաձայնութիւնը. իսկ տեղական բնակչութիւնը—գիւղացիները երբէք չեն համաձայնի գիւղը գիւղաքաղաքի փոխել, քանի որ նոր ծախսեր կ'աւելանան նրանց վրայ: Ուստի բնական է, որ տեղական գիւղացիին այդ խնդրի համար չի դիմի պետութեան: Այդ խնդրի լուծման միակ ելքն է՝ խնդրել պետութիւնից, որ այժմ Զիատուրի երկաթուղու կայարանը իր բնակչութիւնով համարի իբրեւ նոր բնակատեղի և վերածէ գիւղաքաղաքի, տալով նրան պարզ հասարակական ինքնավարութիւն: Ժողովը համաձայնուեց Պ. Պրինցի առաջարկած այս ձեւին և յանձնեց այն խնդիրը խորհրդին:

Երկրորդ հարցի վերաբերեալ հիմնել Զիատուրում հաշտարար դատարան, ժողովի նախագահը յայտնեց, որ արդէն այս հարցը պետութեան կողմից սկզբունքով ընդունուած է դրական կերպով:

Ապա կարգով քննուեցին մնացած հարցերը:

Զիատուրի մանգանէզի արդիւնաբերութեան կենտրոնը մինչև այժմ չ'ունի պետական գանձարան փողեր պահ տալու, ստանալու, փոխադրելու և այլ կարիքների համար: Երրորդ համաժողովը յանձնել էր խորհրդին դիմել պետութեան նաև այս կարևոր խնդրի մասին. ժողովում պարզուեց, որ զանազան պատճառներով Զիատուրում գանձարան հիմնելը անհնար է, ուստի ժողովը վճռեց խնդրել կառավարութիւնից՝ Զիատուրի պոստային բաժանմունքին կից բանալ փող փոխադրող բաժանմունք:

Անցնելով մանգանէզ լուացող գործարան բանալու հարցին՝ ժողովի անդամներից շատերը առաջարկեցին, որ կարդացուեն առանձին--առանձին ղեկուցումներ այն հարցերի մասին, որոնք պարունակում են իրանց մէջ ֆինանսական և տեխնիկական հարցեր: Այդ ղեկուցումները պատրաստելու համար ընտրուեցին առանձին յանձնաժողովներ, որ կարճ ժամանակամիջոցում մշակեն ղեկուցումները և առաջարկեն համաժողովի քննութեան: Ներկայ մանգանէզի արդիւնաբերութիւնը ունի տեխնիկական մեծ պակասութիւններ, որ պատճառ է նրա թոյլ զարգանալուն: Մանգանէզը արտահանուած

է հողոտ, քարախաւան, ոչ մաքուր ձեով, դրա առաջն առնելու համար մի քանի անգամ հարց էր բարձրացել Ձիատուրի Կվիրիլ գետի հովտում հիմնել մանդանէզ լուացող գործարան, նախ հանքը լուանալ և ապա փոխանակ ներկայ ծանրակշիւ աւելորդ մասերով արտահանուող մանդանէզի արտահանել բոլորովին զտուած մանդանէզ: Այս հարցի վերաբերեալ յետնային ինժեներ Չերնոսիկի կարգաց մի զեկուցում, որի հաշից երևաց, որ իւրաքանչիւր տարի հանքի մէջ եղած աւելորդ հողի և քարերի համար մանդանէզ արտահանողներ ստիպուած են երկաթուղու վարչութեան վճարել ճանապարհի սակագին մօտ 630,000 ռուբլի աւելի, իսկ եթէ նրանք հիմնեն լուացող գործարան, նախ այդ փողը կը մնայ, որ կարելի է գործադրել գործարանի վրայ, և երկրորդ, որ մանդանէզի որակութիւնը կը լաւանայ: Նրա առաջարկած ծրագրով մի այգակիսի գործարանի հիմնելը պահանջում է 1,534,000 ռուբլի աւելի, իսկ եթէ նրանք հիմնեն լուացող գործարան, նախ՝ այդ փողը կը մնայ, որ կարելի է գործադրել գործարանի վրայ, և երկրորդ՝ որ մանդանէզի որակը կը լաւանայ: Նրա առաջարկած ծրագրով մի այգակիսի գործարան հիմնելը պահանջում է 1,534,000 ռ., և որովհետև համաժողովը չ'ունի միջոցներ, ուստի նա առաջարկեց զիմն ֆինանսների մինիստրութեան և ինդրիլ թոյլտուութիւն մանդանէզի պուլից հաւաքուող $\frac{1}{2}$ կոպէկները յատկացնել այդ գործարանին: Ժողովը սկզբունքով ընդունելով գործարան ունենալու հիմնական հարցը՝ վճուեց առանձին յանձնաժողովի յանձնել քննելու այդ և զեկուցանելու միւս համաժողովին:

Համաժողովի զանազան կարիքների համար Ձիատուրից արտահանուող մանդանէզի իւրաքանչիւր պուլից $\frac{1}{2}$ կոպէկ վերցընելու հարցը մինիստրութեան առաջարկութեան համաձայն մնաց անփոփոխ:

Համաժողովի զանազան հիմնարկութիւնների համար հողեր ձեռք բերելու իրաւունքը թողնուեց խորհրդի հայեցողութեան:

Ձիատուրում արհեստաւորաց դպրոց բանալու հարցը ժողովը վճուեց զրական կերպով: Դպրոցը բացուելու է միջնակարգ դպրոցի ծրագրով և աւելի ծառայելու է մանդանէզ արդիւնաբերողների կարիքներին: Մանրամասն ծրագիր մշակելու համար ժողովը ընտրեց առանձին յանձնաժողով, որ նիւթեր հաւաքէ և իր եզրակացութիւնը հաղորդէ միւս համաժողովին:

Երկար վիճաբանութիւնների առարկայ դարձաւ Ձիատուրի մանդանէզի չըջանի երկրաբանական քարտէզի կարևորութիւնը: Թէև այժմ այդ քարտէզը գոյութիւնի ունի, բայց նա չատ սլա-

կառավար է ե գրանով չէ կարելի որոշել մանգանէզի գանազան շերտերի ուղղութիւնը, քանակութիւնը և այլն: Ինժեներ Սապից-կու հաշուով քարտէզ կազմելու համար պահանջուած է 13,000 բուրլի: Չընայելով ժողովականների մի մասի բողոքին, որ ցանկալի չէ ունենալ մի այդպիսի քարտէզ, մեծամասնութեամբ զրական կերպով վճռուեց հարցը:

Զիատուրի հանքերից մինչև կայարան տանող գանազան ճանապարհների վրայով անց ու դարձ են անում օրական հազարաւոր բեռնակիր անասուններ, եթէ այժմ այդ անասունների մէջ երևայ ժանտախտ կամ ուրիշ տարախոխիկ հիւանդութիւններ, խոյն ստիպուած կը լինեն արգելել այդ անասունների երթիկութիւնը, դործը կը դադարէ, և մանգանէզ արդիւնաբերողները չ'ունենանալով մանգանէզ տեղափոխելու ուրիշ միջոցներ, պէտք է նստեն ձեռները ծալած, և արդիւնաբերութիւնը պէտք է կրէ ահազին վնասներ: Անասնաբայժ Լանգի՛ ժողովում կարգացած զեկուցումից երևաց, որ մինչև այժմ չը կայ ոչ մի անասնաբուժական կազմակերպուած սանիտարական հսկողութիւն: Բժիշկ Լանգը նկարագրելով այն վնասները, որ կարող են մի օր կրել հանք արտահանողները անասնաբուժական հսկողութիւն չ'ունենալուց, առաջարկեց չուտով Զիատուրում հիմնել անասնաբուժարան, հրաւիրել բժիշկներ, երկու ֆելդեր և երկու ձիաւոր պահապաններ, բացի գրանից՝ նա առաջարկեց Զիատուրում հիմնել կանոնաւոր սպանդանոց: Ժողովը սկզբունքով ընդունեց այս կարևոր հարցը:

Մանգանէզը մինչև Փոթի նաւահանքից տեղափոխելու համար ներկայ հանգամանքներում գոյութիւն ունեն մեծ գծաւարութիւններ: Ի միջի այսոց պէտք է ասել, որ մանգանէզի տեղափոխութիւնը ներկայումս կատարւում է այսպէս. հանքերից ձիաներով կամ սայլերով բերում և դարսում են Զիատուրի երկաթուղու կայարանի պլատֆորմների վրայ, ապա երկաթուղով տանում են մինչև Թիֆլիս-Փոթի երկաթուղու զծի Շարապան կայարանը և այնտեղ հանքը Զիատուրի նեղ զծային վազոններից տեղափոխում են լայն զծային վազոնները և բերում Փոթի նաւահանգստի մօտ թափում: Նաւահանգքստում եթէ նաւերը պատրաստ են, տանում յանձնում են նաւին, իսկ եթէ ոչ, թափում են դետնի վրայ և երբ կարիք է լինում, նորից բարձում տանում են նաւերի մօտ և տեղափոխում: Այս ամեն մի դորձողութեան, ամեն մի տեղափոխութեան համար առաջ են գալիս նոր ծախսեր, և իսկապէս նրանք են պատճառը, որ Զիատուրի մանգանէզի գինը աւելի թանկ է նստում, (մօտ 21 կոպ.) քան Բրադիլիայինը (մօտ 14 կոպէկ), միայն տե-

զափոխութիւնը երկաթուղու կայարանից մինչև նաւահանգիստ Բրազիլիայինը նստում է 3₉₃, իսկ Չիատուրինը 9₇₇, կողէկ, և եթէ այդ տարբերութիւնը (6 կողէկ) չը լինէր, այն ժամանակ Չիատուրի մանգանէզը աւելի էժան նստելով՝ չուկայից դուրս կը քշէր Բրազիլիայի մանգանէզը:

Էմերիկի զեկուցումից երևաց, որ Փոթի կայարանից մինչև նաւահանգիստը տեղափոխելու առանձին վճար է վերցնւում. յետոյ, եթէ վազոնները 3 օրից աւելի բեռնաւորուած կանգնեն, արգելաբերողները մանգանէզ իւրաքանչիւր օր վճարելու են 3 բուբլի տուգանք, եթէ մինչև անգամ փոթորիկ լինի, և հնար չը լինի նաւ բարձելու: Չիատուրի գծից Շարապանի գիծը տեղափոխելու վճարը չատ է համարում պ. Էմերիկ և դրա համար առաջարկում է խնդրել երկաթուղու վարչութիւնից՝ 50,000 բ. գիշել համաժողովին: Անցնելով տեխնիկական մասին՝ պ. Էմերիկ իր զեկուցման մէջ նկատեց, որ 1) բանուորները ներկայումս մօտակայ հանքերից մինչև կայարանը հանքը տեղափոխելիս սախուած են 3—4 վերստ վազոնների յետից վազել, որ նրանց չատ յոգնեցնում է: 2) Երկաթուղին հանքերի ոլոր մոլոր ճանապարհներով անցնում է մութ տեղերից, որտեղ չը կայ ոչ մի արհեստական լուսաւորութիւն. իսկ այդ ճանապարհի վրայով օրական հազարաւոր բանուորներ, բեռնակիր անասուններ անցուկարձ են անում, որոնք մթութեան պատճառով չը նկատելով երկաթուղու գնացքը՝ կարող են ընկնել գնացքի տակը: 3) Կարևոր է, որ մանգանէզ տեղափոխող վազոնները ծածկուած լինեն: 4) Շատ անգամ Շարապան կայարանում հանքը տեղափոխելիս՝ վազոններ չը լինելու պատճառով հանքը երկար մնում է այդ կայարանում և սպասում հերթի. դրա համար նա առաջարկում է Չիատուրի գծի իւրաքանչիւր վազոնի գէմ Շարապանի գծի վրայ ունենալ 3 վազոն, նմանապէս խընդրել երկաթուղու վարչութիւնից աւելացնել Փոթի վազոնների թիւը: 5) Կարևոր է լուսաւորութիւն նաւահանգիստում և կայարանի մօտ հանքը գիշերը բարձելու համար: 6) Հանքը նաւը տեղափոխելու համար ձեռքի աշխատանքը փոխարինել մեքենական աշխատանքի: 7) Հանքատէրերի հերթական վազոններ բաժանող կօմիտետի նախագահ լինի անկախ երկաթուղու վարչութիւնից: 8) Որոշել վազոններ բաժանող կօմիտետի գրութիւնը: 9) Եղած պլատֆօրմները չատ անբաւարար դրութեան մէջ են, և նրանց քանակութիւնը քիչ է: 10) Խնդրել երկաթուղու վարչութիւնից Չիատուրի կայարանում հիմնել երկաթուղու տոմսակներ ստանալու բաժանմունք:

Համարեա՞նոյն հարցերից մի քանիսը արծարծուեց այ. կա-
կարածէի և Մովսէսաշվիլիի կողմից, միայն վերջինս աւելացրեց,
որ 1) մանգանէզ արգիւնաբերողները աշխատում են ամեն կող-
մից հանքը թրջուելուց ազատել, իսկ երկաթուղու վարչութիւնը
մանգանէզը տանում թափում է այնպիսի տեղեր, որ ճահիճ է,
2) որ Շարապան կայարանից մինչև Փոթի շատ անդամ հանքի
կշիռը պակասում է, որի պէմ միջոցներ պէտք է ձեռք առնել:

Համաժողովը աչքի առաջ ունենալով նրա ղեկուցման
բոլոր կէտերի արդարացի և կարևոր լինելը, վճուեց ընդունել և
յանձնեց խորհրդին դիմել ուր հարկն է, իսկ էմբրիկին յայտնեց
առանձին չնորհակալութիւն:

Այս հարցերից յետոյ ժողովը զբաղուեց վերաստուգող յանձ-
նաժողովի ղեկուցումով, որից երևաց, որ ճանապարհների ղը-
րութիւն անբաւարար է, և մանաւանդ անմիջիժար ղրութեան
մէջ է բանուորների հիւանդանոցը: Կային և ուրիշ զանցառու-
թիւններ, Հիւանդանոցում վարակիչ հիւանդութիւններով բըւ-
նուածները միւս հիւանդներին կից շինութեան մէջ են, հիւան-
դանոցը կեղտոտ է, հիւանդանոցի ընդունարանը և զեղատու-
նը գտնւում են խարխուլ շինութեան մէջ, ցուրտ է և այլն: Մեծ
աղմուկ առաջ բերաւ մանաւանդ բաղնիքի շինութեան վրայ
ծախսուած մեծ գումարը: Այս բոլոր մեղադրութիւննե-
րից յետոյ ժողովը այնուամենայնիւ ձայների մեծամասնութեամբ
վճուեց ընդունել խորհրդի հաշիւը...

Աչքի առաջ ունենալով արտահանութեան մեծանալը և
վազոնների քչութիւնը, նախկին համաժողովների վճռով հիմ-
նուած է հերթական վազոնները բաժանող մի կօմիտետ: Կօմի-
տետը վազոններ բաժանելիս մեծ կախում ունի երկաթուղու
վարչութիւնից, ինչպէս երևաց ժողովի ղեկուցումներից, երկա-
թուղու վարչութիւնը այդ կօմիտետին այնքան մեծ նշանակու-
թիւն չէ տալիս կարևոր դէպքերում, այնպէս որ կօմիտետի
ղրութիւնը անորոշ է: Երկաթուղու վարչութեան ներկայացու-
ցիչ Սօլովիսով կարգաց այդ կօմիտետի իրաւունքները որոշող
մի կանոնադրութիւն: Ժողովը ընդունեց այդ կանոնները՝ աւե-
լացնելով, որ վազոններ և պլատֆորմներ յատկացնուեն այն բոլոր
անձերին, որոնք լեռնային վարչութիւնից մանգանէզ մշակելու
իրաւունք ունեն:

Ներկայումս Եւրոպական շուկաներում Զիատուրի մանգա-
նէզի ամենամեծ մրցակիցն է Բրազիլիայի մանգանէզը: Բրա-
զիլիայի մանգանէզի ղրութիւնը, արգիւնաբերութեան և արտա-
հանութեան ձեւը ուսումնասիրելու և համեմատելու համար խոր-
հուրդը Բրազիլիա ուղարկեց մի ինժեներ, որ տեղն ու տեղը

ուսումնասիրել և զեկույցանէ համաժողովին: Այդ ինժեները զեւ
 Լուս չէ վերադարձել Բրազիլիայից: Իր մանրամասն ուսումնասի-
 րութիւնը խոստացել է ներկայացնել յետոյ, իսկ այժմ ի գիտու-
 թիւն ժողովին ուղարկել էր մի քանի նամակներ Բրազիլիայի
 մանդանէզի արդիւնաբերութեան վերաբերեալ: Ժողովում կար-
 դացած նրա նամակներէց երեաց, 1) որ Չիատուրի մանդա-
 նէզը նրա ասելով աւելի հարուստ է, քան Բրազիլիայինը, 2)
 որ Բրազիլիայում մանդանէզի ստատիստիկական բիւրօ չը կայ,
 3) հանքերը պատկանում են մի քանի ակցիօներական ընկերու-
 թիւններին, 4) ամեն մի հանքի մօտ կայ չինած բանուորների բը-
 նակարաններ, 5) մանդանէզի դուրս բերելը աւելի թանկ է
 նստում, քան Չիատուրում, 6) մանդանէզի հանքից մինչև երկա-
 թուղու կայարան տեղափոխուելը աւելի վատ պայմաններում է
 գտնուում, 7) Բրազիլիայի մանդանէզի արդիւնաբերութիւնը
 կամաց կամաց աւելի պակասում է: Ժողովը բաւական չը հա-
 մարելով այս թեթև ակնարկները, վճռեց այս հարցը յետաձգել
 մինչև միւս համաժողովը, երբ կը ստացուի նրա մանրամասն
 ուսումնասիրութիւնը:

Կովկասի մանդանէզի արտահանութիւնը մեծացնելու ամե-
 նամեծ նպատակը պայմաններից մէկն լինելու է երկաթուղով
 տեղափոխելու սակազիւնը: Հանքը տեղափոխելու համար ա-
 մեն մի պուղից երկաթուղու վարչութիւնը մանդանէ-
 զի արտահանութեան յաջող տարիներում վերցնում էր 10) կու-
 պէկ, 1886 թվականից այդ տարիքը այնքան ճնշեց արդիւնաբե-
 րողներին, որ բաղմամբիւ գիւմուսներից յետոյ ֆինանսների մի-
 նիստութիւնը իջեցրեց 10) կուպէկից մինչև 7-ը: Երկաթուղու
 վարչութիւնը վաղուց արդէն այդ կուպէկներով հանել է Չիատու-
 րի ամբողջ գծի շինութեան ծախսը, բայց էլի չարունակում է
 վերցնել պուղից 7 կուպէկ. ներկայ պայմաններում, երբ մանդա-
 նէզի գինը բնկած է, և Բրազիլիայի մանդանէզը չնորհիւ միայն
 իր տեղափոխութեան էժան տարիքին առաջ է գնում, Չիատու-
 րի մանդանէզը կարող է մատնուել թշուառ դրութեան: Արտա-
 հանողները գիմել են տարիքը պակասեցնելու համար, բայց նը-
 բանց դիմումը մնացել է «ձայն բարբառոյ լանապատի»: Ժողո-
 վը՝ նիւթ չլինելով նորից չայդ հարցը, լսեց Էսերիկի ընդարձակ
 զեկուցումը տարիքի վերաբերեալ Տնտեսական այս նեղ պայ-
 մաններում տարիքի բարձրութիւնից մանր մանդանէզ արդիւ-
 նաբերողները սկսել են իրար հետ մրցել, որի հետեանքը լի-
 նելու է շատ արուար: Մանդանէզի գինն ընկնում է տարիքի
 բարձրութեան չնորհիւ, և այժմ մանդանէզը միայն միայն կու-
 բող է առաջ ադպիսի պայմաններում. Ամերիկան և Անգլիան ի-

բանց կարևոր մագանէզը ստանում են Բրազիլիայից Լժան նըստելու պատճառով: Նոյպէս ուժեղ մրցող է հանդիսանում հարաւային Ռուսաստանի՝ Նիկոպօլի մանդանէզը: Էմերիկ հնարաւոր էր համարում խնդրել մինխարութիւնից՝ այժմեան 7 կոպէկից տարիֆը իջեցնել մինչև իսկ $\frac{1}{45}$ կոպէկի: Փողովը վճուեց դիմել ուր հարկն է:

Չիատուրի բանուորների այժմեան դրութիւնը շատ աննախանձելի է: Հանքերը մեծ մասամբ գտնւում են մանր արդիւնաբերողների ձեռքում, որոնք իրանք միջոցներ չ'ունենալով, հնարաւորութիւն չ'ունեն լաւացնելու բանուորների կեանքի պայմանները:

Չէղլէիձէ քահանան համաժողովի ուշադրութիւնը դարձրեց Չիատուրի բնակչութեան մտաւոր լուսաւորութեան վրայ և առաջարկեց համաժողովի հաշւով բանալ եկեղեցական ծխական դպրոցներ: Չիատուրի բնակչութիւնը ազրատացել է մանդանէզ արդիւնաբերողների շնորհիւ, քանի որ նրա հողերը այժմ ամեն տեղ փորփրած անպէտքացրած է, և նա ինքը՝ ժողովուրդը միջոցներ չ'ունի ուսումնարաններ պահելու: Ուսումնարաններ բանալը համաժողովի պարտականութիւնն է, որովհետև մանդանէզ արդիւնաբերողներն են եղել նրանց հողից կտրելու պատճառը: Այս հարցը համաժողովը վճուեց յանձնել բանուորների համար կազմած յանձնաժողովին և լսել նրա եզրակացութիւնը:

Բարձրագոյն և միջին լեռնային դպրոցներում ուսանողներ պահելու հարցը վճուեց դրականապէս: Աշակերտները բարձրագոյն դպրոց ուղարկելիս՝ ժողովը վճուեց առաջնորդուել վկայականներով: Նպաստ ստացողների թիւը որոշուեց 10, որից 6-ը միջին, իսկ 4 բարձրագոյն լեռնային դպրոցներում, առանձին պայմաններով: Ուղարկուելու են միայն մանդանէզ արդիւնաբերողների և նրանց մօտիկ ազգականների որդիքը:

Իշխան Նիժերաձէ անրաւարար համարելով բանուորների կեանքի ներկայ սպահովութեան գործը, աչքի առաջ ունենալով բանուորներին 2 տարուայ ապահովելու փորձը, առաջարկեց թողնել մասնաւոր ընկերութիւնների մօտ բանուորների ապահովացնելը և հիմնել բանուորն երի փոխադարձ ապահովութեան ընկերութիւն: Նրա համար առաջարկեց այն փողը, որ այժմ տրւում է բանուորների ապահովացման համար, զաղարկեցնել և իբրև ֆոնդ դնել մի քանի տարի բանկում, և երբ այդպիսով կը հաւաքուի մի գումար, այն ժամանակ սկսել գործունէութիւն, իսկ առայժմ դժբաղդ դէպքերում տալ միայն նըստաւոր:

Ժողովը այս խնդրի վերաբերմամբ ընտրեց մի յանձնաժո-

դով 4 հոգուց բաղկացած՝ ուսումնասիրելու և զեկույանելու միւս ժողովին:

Ժողովը անբաւարար գտնելով համաժողով գումարելու կանոնադրութեան մի քանի կէտերը, մշակեց և փոփոխութեան ենթարկեց նրանց: Նոյնպէս փոփոխութեան ենթարկեց խորհրդի և վերաստուգող յանձնաժողովի իրաւունքները:

Մինչև այժմ Զիատուրը միայն հում նիւթ է արտահանում հերոսական շուկաները, և այնտեղից արդէն մենք ստանում ենք այդ նիւթը մշակուած ֆերոմանդանի ձեով: Լեոնային դեպարտամենտը իր կողմից առաջարկել էր ժողովի քննութեան ենթարկել հէնց Զիատուրում ֆերոմանդան ստանալու հարց: Զիատուրը ունենալով մանդանէզի մեծ պաշար, կարելի է հէնց նոյն տեղում հալել հանքը և արտահանել արդէն իբրեւ պատրաստի նիւթ: Այս հանդամանքը կրկնակի կը բարձրացնէր Զիատուրի նշանակութիւնը, և նա աշխարհիս ամենամեծ գործարաններից մէկը կը լինէր, իբրեւ ֆերոմանդան արտահանող:

Ժողովականներից էմիլի մի քնդարձակ զեկույում կարգաց, ցոյց տալով թէ ինչքան մեծ նշանակութիւն ունի մանդանէզի արդիւնաբերութեան ձեւփոխումը: հէնց Զիատուրում: Դրա համար կարելի է նրա հաշւով 1,200,000 ռուբլի գործարան չինելու համար: Իսկ որպէս զի սխալների մէջ չ'ընկնեն մանդանէզ արդիւնաբերողները, նա առաջարկեց յատկացնել 5000 ռ. նախնական փորձերի համար: Ֆերոմանդանի գործը կարող է առաջ գնալ, մանաւանդ որ Թիվարչելի քարածուխը այնքան հեռու է:

Ժողովը վճռեց առանձին կոմիտեի ձեռքով ծախսել նախնական փորձերի համար 5000 ռուբլի:

Քուլթայիսի նահանգում լեոնային դպրոց բանալու և չտէյ-դերների դասակարգ կազմակերպելու հարցը յանձնուեց առանձին մասնաժողովի:

Զիատուրի մանդանէզը վերլուծութեան համար մինչև այժմ չի դիմում են մասնաւոր լաբորատորիաների կամ ուղարկում են Ներոպա: Այն ինչ մեծ կարիք կայ ունենալու սեփական լաբորատորիա: Խորհրդի նախագահ Ջզաննիչ ժողովին զեկույեց, որ Քուլթայիս քաղաքը ուղղում է իր համար բանալ մի լաբորատորիա, որի համար հրաւիրել է Նովորոսիյսկի համալսարանի պրոֆեսսոր Պետրիաշվիլին, որը համաձայնել է զայ և ստանձնել լաբորատորիայի կառավարչի պաշտօնը: Նրա հաշւով ծախս պահանջուած է 25,000 ռուբլի. մանդանէզ արդիւնաբերողների համար ձեռնտու է միանալ Քուլթայիսի քաղաքային վարչութեան հետ և միասին բանալ այդ լաբորատորիան. նա

յայտնեց, որ քաղաքային վարչութիւնը համաձայն է միանալ Ունեկնալով այդպիսի լաբորատորիա, կարելի է յուսալ որ եւրոպացիք կը բաւականանայ լաբորատորիայի անալիզներով և չեն պահանջի եւրոպական լաբորատորիաներում կատարուող անալիզներ, որ իւրաքանչիւր գէպքում նստում է 80 բուբլի ժողովը սկզբունքով ընդունեց միանալ Քութայիսի քաղաքային վարչութեան հետ:

Բոլոր հարցերը առանձին-առանձին քննելուց յետոյ՝ այդ հարցերի մեծ մասը յանձնուեց առանձին յանձնաժողովների, և ապա ժողովը զբաղուեց նախահաշուով:

Ծախքերի ընդհանուր գումարը հասնում է 237,820 բուբլու: Խորհրդի նախագահ վերընտրուեց Զդանովիչը:

ՅՈՎ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

«Բագեներ եւ ագռաւներ» Սոււրաքովի.—«Ռուզան» Սուրացանի.—«Գնոյ պայխարը» Հօլովեղի.—«Համէք» Շէխպիրի.—Բեմական եւ իսկական Համէքը.—Տիկին Սիրանոյշ եւ Համէք:

Իրանց բենեֆիսի համար Տ. Վարդուհի և պ. Մամիկոնեան ընտրել էին «Բագէշներ և ագռաւներ» Սոււրաքովի, որի ներկայացումը տեղի ունեցաւ անցեալ յունուարի 27-ին: Թատերական այս երկը գեղարուեստական աչքի ընկնող մի գործ է և ինքնուրոյնութիւնից զուրկ է:

Գործող անձերը կարծես զանազան պիեսներից դուրս պրծել և զիպուածով այստեղ են ընկել. նրանց դիտելիս մարդ հէնց սկզբում զգում է իրան այնպէս, որ կարծես իր առաջ ներկայացնում են մօտաւորապէս ծանօթ դէմքեր, որոնց մի տեղ պատահել է, բայց լաւ չէ յիշում թէ ուր: Եւ ցաւալին այն է, որ միտքն աշխատում է աւելի չուտ որոշել թէ ուր և թէ երբ է տեսել այս իրար յետևից յայտնուող դէմքերը, քան թէ հետևել իսկական խաղին: Կարկատած պիեսներին յատուկ երևոյթ է և եթէ «Բագէշներ և ագռաւներ»-ը ներկայացուելու համար մի աչքի ընկնող առաւելութիւն ունի, դա նրա բեմականութիւնն է. երևում է, որ հեղինակը որպէս արտիստ՝ լաւ գիտէ, թէ ինչ ահագին նշանակութիւն ունի որևէ պիեսի բեմականութիւնը հասարակութեան վրայ ազդեցութիւն գործելու համար, մանաւանդ երբ թատերական գործը գեղարուեստի կողմից խիստ թոյլ է:

Էֆֆէկտ գործող տեսարանները խիստ բաղմամբիւ են. և՛ կուրացած ու դռնէ-դուռ ընկած մայր, որի դաւակը անարդար տեղը դատապարտւում է մի չը գործած յանցանքի համար, և՛ կանացի ինտրիգ կրքոտ սիրոյ տեսարաններով, և՛ զղջումն՝ յան-

յանքի մեծութիւնից սարսափած և այլն» Հետաքրքիր, թէն ոչ բարոյապէս ցնցող տեսարանները յաջորդում են իրար և լա-
րուած են պահում հանգիստականների ուշադրութիւնը սկզբից
մինչև վերջը: Այսպէս սակայն միանգամայն անբաւարար է
գեղարուեստական, հոգեբանական խակական պահանջներին:

Փետրուարի 2-ին ներկայացրած «Բուզանի» մասին ասե-
լիք չ'ունենք, այդ պատմական պիեսի մասին առանց այդ էլ
բաւական ասուել խօսուել է: Աւելացնենք միայն, որ այս ան-
գամ ներկայացման մասնակցում էին հայ թատրոնական խմբի
առաջնակարգ ոյժերը. խաղը լաւ անցաւ: Թատրոնը յի էր, և
հեղինակը բազմաթիւ անգամ բեմ կանչուեց:

Գերմանացի Հօլմիլդ մի անհամ թատերական գործ է
ղրել, «Կնոջ պայքարը», այդ նրա իբաւունքին է, ամեն մարդ
ազատ է յիմար բաներ զրել, բայց տիկին Սիրանոյ՝ մի խոշոր
սիւալ գործեց այդ անշնորհք երկը ընտրելով իր բենեֆիսին, որ
տեղի ունեցաւ. փետրուարի 6-ին: Ճշմարիտ է, վերնագիրը չա-
փազանց հնչուն է—«Կնոջ պայքարը», դարերով տառապած, իրա-
ւազուրկ, ճնշուած այդ թոյլ արարածի պայքարը՝ կեանքի փը-
շերի միջից մի ճանապարհ հարթելու. ինքնուրոյն պատուաւոր
կացութեան համար: Ի՞նչ աւելի գեղեցիկ, ի՞նչ աւելի գրաւիչ
գաղափար բեմից, գեղարուեստի տաճարից քարոզելու համար:

Եւ հէնց այստեղ պէտք է փնտրել տիկին Սիրանոյ՝ ընտ-
րութեան բուն պատճառը, այն է բացադրում նրա հոգեբանու-
թիւնը, երբ նա որոշում էր «Կնոջ պայքարը» գնել իր բենեֆի-
սին: Ափսոս սակայն, որ վերնագիրը չափազանց խաբուսիկ է.
հասարակութիւնը հիասթափուեց կատարելապէս, այդ անկաս-
կած է, ուրախ կը լինէինք իմանալ, որ տիկինն էլ այդ անհամ,
անշնորհք գրուածքը իր բեպերտուարից դուրս է գցել:

«Կնոջ պայքարը» թատերական գործ չէ, այլ հրապարա-
կախօսական և այն խիստ փծուն, չարլօն ոճով գրուած յօդուած-
ների մի անշնորհք ժողովածու: Իրար յետեւից դուրս են գալիս
բեմ գերակատարները և ճառում, ճառում կնոջ արհամարհուած
իրաւունքների մասին, այն էլ այնպիսի հողի վրայ, որ շատ քիչ ա-
ռնչութիւն ունի մեր գրականութեան, մեր կեանքի հետ: Լսել
չէ յիշում, ձանձրոյթը հողի է հանում, և ներկայացումը վերջ
չ'ունի:

Չը նայելով, պիեսի անձանօթութեան, հասարակութիւնն

այնուամենայնիւ մեծ թւով լցրել էր թատրոնը իր յարգանքը յայտնելու համակրելի և տաղանդաւոր տ. Սիրանոյշին, որին մի թանկագին ընծայ մատուցեց և վերջում էլ մի ուղղերձ, որ կարգաց բեմից մի փոքրիկ աղջիկ:

Ամբողջ թատրոնական գրականութեան մէջ չր կայ մի տիպ, որի բացատրութիւնն այնքան զրադեցրած լինի արտիստներին և առհասարակ զեղարուեստագէտներին, որքան Համլէտ: Շէքսպիր իր տիտանական հանճարով այդ տիպի մէջ դրել է մի բան, որ այնքան մօտ, այնպէս ընտանի է թւում մարդկային մաքրին, հոգուն, և որ սակայն իր մանրամասնութիւնների մէջ մնում է անըմբռնելի և խուսափում է, ինչպէս յաւիտենական, իղէալական ճշմարտութիւնը: Համլէտի հոգեբանական բարդ հիւսուածքը համարեալ մի անդունդ է, ուր թաղւում ու խրճճւում են շատ անդամ նոյն իսկ խոշոր տաղանդներ:

Այդ տիպի սահմաններն ինչպէս մի հրաշալի օլերկոյթ տարբեր աչքերին երեւում են տարբեր տարածութեան վրայ, և կարծէք ոչ որի վճակուած չէ այդ խուսափող երկոյթը մի հանձնաքով ամբողջապէս ընդգրկել և պահել: Մի հմուտ արուեստագէտ վերարտադրում և տալիս է ապագայ սերունդին այն տարբերութիւնը, կամ համարեալ այն, որ Մօլիերին է մտածել, երևակայել, ստեղծել: Հանդիսականները գոհ են: ասենք զրտնում են, որ այդ այդպէս է, որ Տարտիւֆն ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, որ բեմի վրայ իսկ և իսկ Մօլիերի ցանկացած Տարտիւֆն է: Բայց նոյնը չէ կարելի ասել Համլէտի մասին, հոգեբանական անալիզը, որքան և խորը ու հմուտ տարուի, այնուամենայնիւ Դանիայի արքայազնի էութեան յետին խորհրդր կ'ասես չէ թափանցում, Շէքսպիր ստեղծելով այդ տիպը կարծես կալեցել է ցոյց տալ աշխարհին, թէ մարդկային հոգին մի անդունդ է անհասանելի խորխորատներով: Ահա թէ ինչու Տարտիւֆը մէկ հատ է, թէ Մօլիերի, թէ արտիստների և թէ կեանքի համար, մինչդեռ Համլէտը մէկ է Շէքսպիրի համար, բայց բազմաթիւ է բեմերի վրայ: Իրաքանչիւր մեծ արտիստ ստեղծում է Համլէտից մի տիպ, որ իրանն է, իր տենպերամենտի, տաղանդի ոյժի, մտաւոր հասկացողութեան արտադրութիւն:

Տ. Սիրանոյշ, որպէս շատերից մէկը, փետրուարի 10-ին վորձեց տալ միզ իր Համլէտը: Եւ նա կարելի է ասել յաջողութիւն ունեցաւ, նա ներկայացրեց մի Համլէտ, որ իրանն է՝ տ. Սիրանոյշին: Խաղի ընթացքում համակրելի արտիստուհի և բազմաթիւ անհրաքելի աղացոյցներ տուեց իր իսկական տաղանդին,

հոգեբանական անալիզի իր անսպասելի կարողութեան և վերին աստիճանի բարեխղճութեան դէպի իր յանձն առած իսկապէս ծանր դերը: Եւ այնուամենայնիւ ասենազլխաւորը՝ իլլիւզիան, որ ամեն մի ներկայացման ամենաանհրաժեշտ պայմանն է և տպաւորութեան հիմունքը, ծայրէ ի ծայր բացակայ մնաց: Այս ցաւալի հանգամանքը սակայն, տիկնոջ տաղանդի թերութեանը վերադրելի չէ, այլ իր սեռին: Ինչքան և ասելու լինեն, թէ Համլէտի բնաւորութեան մէջ կանայքի քնքշութեան գծեր կան, որ նա քնքոյշ և իրան յատուկ մեղմութիւն, քաղցրութիւն ունի, այնուամենայնիւ դանիական արքայազնը մի տղամարդ է, իսկ կանացիութիւնը երբեք չը պիտի կարողանայ տղամարդութիւնը մարմնացնել և այնպիսի իլլիւզիա առաջ բերել, որ դեղարուեստական հաճոյքը չը փչանայ: Դա մօտաւորապէս նոյնը կը լինէր, եթէ մի քնքոյշ կազմուածքով տղամարդ կամենար կատարել «Կամելիազարդ տիկնոջ» դերը:

Եթէ ամփոփենք մեր ստացած տպաւորութիւնը պիտի, ասենք, որ սիկին Սիրանոյշ իր Համլէտով ցոյց տուեց իր տաղանդի ոյժը և բազմակողմանիութիւնը, մտածել, գիտել տուեց ասանց զգացմունքների վրայ ազդելու, առանց յուզելու:

Սիրանոյշ—Համլէտը հետաքրքիր է, բայց երկու անգամ տեսնելը անկարելի է:

Ա.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Գիւղատնտեսական արդիւնագործութեան կարիքների հարցը.—Առանձին Խորհրդակցութիւն եւ ճահանգական ու զաւառական կօմիտէներ.—Կարծիք յայտնելու ազատութիւն.—Գիւղատնտեսութեան յետամնացութեան հիմնական պատճառները.—Գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան կարիքները Անդրկովկասում.—Գ. պ. Տարասշևսկի եւ Դօգիլայշվիլիի զեկուցումները.—Գովկասեան թժշկական Ընկերութեան կարծիքը տեղական ինքնավարութեան անհրաժեշտութեան մասին.—Մօֆի եւ Բենդաշտաշտեան ազատութիւնն եւ Վերիլիօ.—Փետրուարի 19 իբրեւ Ռուսաստանի համաժողովրդական տօն.—Նոր դասաստանական կարգերի երեսնհինգամեակը Գովկասում եւ սպասելիք դասաստանական տեփօրմներ Անդրկովկասում.—Անդիժանի երկրաշարժի հետեւանները:

Մի տարրի անցաւ այն օրից, երբ Բարձրագոյն հրամանով Պետերբուրգում հաստատուեց Ռուսաստանի գիւղատնտեսական արդիւնագործութեան կարիքների քննութեան համար Առանձին Խորհրդակցութիւն Ֆինանսների մինիստրի նախագահութեամբ: Այդ Խորհրդակցութեան բացի երկրագործութեան ու ներքին գործերի մինիստրներից մասնակցում են Կայսրից նշանակուած տասնեկէս անձինք, պետական խորհրդի տասը անդամ, պետական քարտուղարը, մինիստրների կօմիտետի գործերի կառավարիչը, Ֆինանսների, երկրագործութեան և ներքին գործոց մինիստրների օգնականները և Մոսկուայի Գիւղատնտեսական Ընկերութեան նախագահը:

Առանձին Խորհրդակցութիւնը հէնց իր գործունէութեան սկզբից թոյլտուութիւն ստացաւ բանալու բոլոր նահանգներում և ղեկավարելու գաւառներում նահանգական և գաւառական կօմիտետներ, որոնց քննութեան և եզրակացութեան առաջարկեց իր մշակած ծրագրի 27 հարցերը Նշանաւորը այն է, որ Առանձին Խորհրդակցութեան նախագահը շրջաբերականով յայտարարեց այդ կօմիտետներին, թէ կատարեալ ազատութիւն է տրւում այդ

ժողովներում քննուելիք հարցերի մասին անկախ հայեացքներ յայտնելու և ցայց տալու այն կարիքները, որոնց գոհացումը «տեղական մարդկանց» կարծիքով կարևոր է համարւում:

Քննադատութեան այդ ազատութիւնով և «տեղային մարդկանց» ու վարչութեան սերտ շփումով միայն կարող են իրազործուել ներքին դործոց մինիստրի այդ մինիստրութեան հարկւրամեակի առիթով ասած ճառի այն խօսքերը, որնցով նա հրաւիրում էր «երկրի բոլոր ստեղծագործող հողեկան սլժերի» մասնակցութիւնը՝ երկրագործ Ռուսաստանի գիւղական ազգաբնակչութեան անմիսիթար կացութիւնը բարուդելու համար:

Մի ամբողջ տարի լայնածաւալ Ռուսաստանի զանազան անկիւններում կենդանի հետաքրքրութեամբ քննւում էին ժողովրդական աշխատանքի այդ ամենանշանաւոր ճիւղի արդիւնաւորութիւնը բարձրացնելու բարիք և յուրջ հարցերը: Եւ ուսանելին այն է, որ զարմանալի միակերպութեամբ ամեն տեղ ժողովրդի ցաւերը լաւ ճանաչող գործիչներն ու հիմնարկութիւնները մասնանիչ էին անում միևնոյն հիմնական և ընդհանուր պահանջութիւնները, այն է՝ գիւղական ազգաբնակչութեան ծայրայեղ անկուլտուրականութիւնը, իրաւունքների անհաւասարութիւնը գիւղական և միւս դասակարգերի մէջ, տեղային ինքնավարութիւնների չափազանց սահմանափակումները կամ կատարեալ բացակայութիւնը, ինդուստրիայի չափազանց հովանաւորումը ի վնաս սպառող մասսայի և հարկերի ծանրաբեռնումը չքաւոր դասակարգերի վրայ: Լոյս, օրինականութիւն և անհատական նախաձեռնութեան ազատութիւն են հարկաւոր, որպէսզի սպէտ, աղքատ և խնդիրատուից զուրկ մասսան դուրս գայ իր այժմեան դրութիւնից:

Տեղական մարդկանց կարծիքներն իմանալու այդ խելացի սխտեմը մի նոր երևոյթ էր մանաւանդ Անդրկովկասում: Պէտք է երևակայել մեր գիւղացիների զարմանքը, երբ, օրինակ, Երևանեան նահանգապետ Կոմս Տիգլանիստեղէնը բանալով գիւղաստեղծական կարիքները քննող կոմիտեի նիստը, ուր հրաւիրւած էին նաև 20 գիւղական ներկայացուցիչներ, շեշտեց իր ճառի մէջ, որ ցանկալի է լսել քննուող հարցերի մասին «զուտ ճշմարտութիւն» և ամեն մէկը ազատ է առանց քաշուելու յայտնել իր գիտեցածը:

Առանձին Խորհրդակցութեան բռնած համակրելի ընթացքը կենդանութիւն տուեց և Կովկ. Գիւղատնտեսական Ընկերութեան, որի մէջ, ինչպէս անցեալ անգամ էլ յիշատակեցինք, արծարծուեցին մի շարք յուրջ հասարակական-տեղային խնդիրներ: Այդ ընկերութեան մէջ վերջերում կարգացուած զե-

կուցումներից առանձին ուշադրություն արժանի են երկուսը՝ պ. պ. Տարատընսիլի և Գոլիշայշվիլիի գեկուցումները: Պ. Տարատընսիլը, որ ինքը մասնագետ գիւղատնտես է և լաւ ճանաչում է Անդրկովկասը, շատ մոայլ գոյներով նկարագրեց մեր գիւղատնտեսութեան վիճակը:

«Անդրկովկասեան գիւղատնտեսութիւնը, ասաց պարոնը, չը նայած երկրի բնական պայմանների չափազանց պէսպիսութեան ու ճոխութեան, գոնէ մինչև այժմ քարշում է ամենաողորմելի գոյութիւն. ունենալով հարաւային կենսատու արև, բարեբեր հող, հնարաւորութիւն բուսցնելու ամեն տեսակի արժեքաւոր բերքեր, ինչպէս օրինակ՝ խաղող, բամբակ, բրինձ, թէյ, ձիթենի, ծխախոտ, նարինջ, պատրաստելու չլէյցարական պանիր, ամեն տեսակի և թանկագին մրգեր, ինչպէս՝ գեղձ, ծիրան, խնձոր, տանձ, սալոր, ֆիգըղ, փխստա և այլն, այն էլ արհեստական ոռոգութեամբ և հնարաւորութիւն ունենալով տարին 9 կամ 10, իսկ երբեմն նաև 12 ամիս տափարակներում աշխատանք կատարելու, — անդրկովկասեան գիւղատնտեսութիւնը, շատ քիչ բացառութեամբ, առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, հազիւ ծայրը ծայրին է հասցնում, իսկ սակաւահող գիւղացիները՝ այսինքն ազգաբնակչութեան մասսան հազիւ է պահպանում իր թշուառ գոյութիւնը, և մեծ մասամբ տարէցտարի աւելացնում է իր չը վճարած տուրքի քանակը»:

«Բանը նրանումն է, ասում է պ. Տարատընսիլը, որ Անդրկովկասի ամբողջ գիւղատնտեսութիւնը համարեա բացառապէս դառնում է աղքատ ու սղէտ գիւղացիների ձեռքում: Իսկ կալուածատէրերը սովորաբար ստանալով հունձի իրանց մասը, բնաւ չեն խառնում տնտեսութեան մէջ և դրանում ոչ մի ներդրական գեր չեն կատարում: Տեղային ինքնավարութիւն կամ ղեկավար էլ չ'ունենք, ուստի վերջ ի վերջոյ դուրս է գալիս, որ մեր գիւղատնտեսութեան մանաւանդ գիւղացիական արհտեսութեան շահերի մասին համարեա չը կայ հողացող, թէև զանազան հողատարներ բոա երևոյթին մեր գիւղատնտեսութիւնը շատ ունի, սակայն մի սրեէ աղետի ժամանակ, ինչպէս օրինակ մորելիի երեւոյթ, տաւարի ժանտախտի, անբերրութեան, կերի պակասութեան, համաճարակի, նոյնիսկ մշտական հիւանդութիւնների, ինչպէս մալեարիայի գէպըերում, ոչ միայն չը կայ մէկը, որ օգնի գիւղացուն, այլև մինչև անդամ այդ բոլոր աղետների մասին յաճախ անկարելի է բնաւ ոչ խօսել, ոչ էլ գրել» *):

*) Տես «Кавк. Селс. Хоз.» № № 470, 471.

Բայց միայն գիւղատնտեսները չեն, որոնք վերլուծելով ժողովրդի կենսի անմխիթար երեոյթները, դալիս են կանգ առնում տեղական ինքնավարութեան անհրաժեշտութեան վերայ, նոյնը ստիպուած է ասել և գաւառներում գործող բժիշկը, մնչպէս առիթ են ունեցել կարգալու մեր ընթերցողները. սակայն այդ անհատական հայեացքներից աւելի հեղինակաւոր է Կովկասեան Բժշկական ընկերութեան կարծիքը: Անդրկովկասի գիւղական ազգաբնակչութեան մէջ առողջապահական գործը հիմնաւորապէս բարուարելու համար այդ ընկերութիւնն էլ անհրաժեշտ է համարում միջնորդել, որ Անդրկովկասի բոլոր նահանգներում մտցնուեն զեմատվային հիմնարկութիւններ, և բժշկական մասը ստանայ մեզանում այնպիսի կազմակերպութիւն, ինչպիսին գոյութիւն ունի ներքին, զեմատվային նահանգներում...

Միւս զեկուցումը, որ փետրուարի 11-ին կարգացուցց Գիւղատնտեսական Ընկերութեան մէջ, ինչպէս վերը յիշեցինք, պատկանում է պ. Գօղիչայշվիլին և վերաբերում է «Անդրկովկասի գիւղացիների սակաւահողութեան» հարցին: Գօղիչայշվիլին վիճակագրական տեղեկութիւններով ապացուցեց, որ Անդրկովկասում ժողովուրդը աւելի խիտ է բնակուած, քան Եւրոպական Ռուսաստանում. մեզանում մի քառակուսի վերստի վրայ ընկնում է 25,2 բնակիչ, իսկ այնտեղ 14,5 բնակիչ: Նա ցոյց տուեց, որ Եւրոպական Ռուսաստանում գիւղական դասակարգը ընդհանուր առմամբ չատ աւելի է ապահովուած հողով, քան անդրկովկասինը: Սակաւահողութիւնը աւելի ծանր է մեր գիւղացիների համար, որովհետեւ մեր քաղաքները տնտեսապէս այնքան զարգացած չեն, որ զբաղմունք տան, տեղաւորեն գիւղերում ազգաբնակչութեան աւելացած մասը: Զեկուցանողը ցոյց էր տալիս, որ մեր երկրում մօտ 3 միլլիօն գետնատին ազատ արքունական հող կայ, որ կարելի էր բաժանել մեր հողազուրկ գիւղացիներին, պետական վարկ բաց թողնելով դրանց անտեսական ծախքերի համար:

Ահա այսպէս հանգիստ կերպով մեզանում ևս «տեղային ոյժերը» քննում են հասարակական և պետական ահադին նշանակութիւն ունեցող հարցեր, և այդ ժողովներին նախադահող պաշտօնական դիրք ունեցող անձինք ոչ մի պախարակելի բան չեն դնում այդ զեկուցումների ընթերցումի և կարծիքների փոխանակութեան մէջ, որովհետեւ բոլորին էլ ոգևորում է իմանալու «զուտ ճշմարտութիւնը»:

Բոլորովին այլ կերպարանք կը ստանային այդ քննութիւնները, եթէ պ. պ. Վ. Վելիչկօ և Լ.-ից կախուած լինէր այդ-

պիսի գեկույումները բնթերցումը կամ քննութիւնը: Այդ կողմից չատ բնորոշ էր այն, ինչ նորերս պատահեց Պետերբուրգում և մեծ ազմուկ հանեց բոլոր թերթերում: Կովկասից այնքան անոխառունակ կերպով հեռացած Վելիչկոն իրան համախոհ Նիկոլայ Լնդելդարցի և Սուփորինի նման «խակական պատրիստներին» հեռ Պետերբուրգում հիմնեց «Ռուսական ժողովարան», ուր հաւաքւում էին զրանք իրանց ուղղութեան մէջ կատարելագործուելու նպատակով: Այդ «ուղղութիւնը» պահանջում է նոյն պետութեան մէջ ապրող ոչ-ռուս ազգութիւնների միանալու: Վելիչկոն դեռ Թիֆլիսում առանձին ակործակով ծամում էր հայերի միւսը, «Ռուսական ժողովարանում» էլ՝ իբրեւ Կովկասը «Լաւ ճանաչող» մարդ՝ նա իր սեպուհ պարտքն է համարում անտեղեակ սուաներին ծանօթացնել մեզ հեռ: Վելիչկոն ի հարկէ իրաւունք ունի իր սեփական՝ թէև մուար կարծիքն ունենալու մեր մասին, բայց երբ նա բազմաթիւ անձանց մէջ համ միակողմանի, անհիմն, սուտ տեղեկութիւն է ուղւում տարածել մի ազգի մասին, համ էլ արգելում է, որ իր ունկնդիրները լսեն և՛ ընդգիծախօսութիւններ, այն ժամանակ նա նմանում է այնպիսի ակորդեանի, որը պատի յետևում թաղնուած միայն ցեխ չարտել գիտէ: Դա ոչ միայն ասպետական վարմունք է, այլ և վայրենի բռնութիւն է: Եւ վատ չէր լինի, որ այդ «հրապարակախօսները» իրանց «Ռուսական ժողովարանում» կարգային անդիւայի Ջոն Սաիւարտ Միլլի տրակտատը «Մաքի և քննադատութեան ազատութեան մասին», որ ռուսերէն էլ է թարգմանուած: Այդ շատ աւելի օգտակար կը լինէր, քան թաթարա-բելղանդական կամ quasi ռուսական հագուստների ձևեր փնտրելը: Գուցէ Միլլը կարդալուց յետոյ զրանք համոզուէին, որ ոչ միայն հայ Լազարեփը և Վերմիշեփը, այլև ռուս Միխայլօփը և վրացի Կախին կատարեալ իրաւունք ունէին պահանջելու, որ յարգուի *audiatur et altera pars* սկզբունքը, իրաւունք ունէին բազմաբնու Վելիչկոյի բռնութեան դէմ:

Վելիչկոների, Սուփորինների և Գրինգուսների առած Անգլիայի զաւակ Ջոն Սաիւարտ Միլլը ասում է. «Եթէ ամբողջ մարդկային սերունդը՝ բացի մի անհատից՝ լինի որոշ կարծիքի, իսկ այդ անհատը լինի հակառակ կարծիքի, այդ դէպքում անգամ ամբողջ մարդկութիւնը աւելի իրաւունք չ'ունի լուցնելու այդ մի անհատին, քան այդ մի անհատը լուցնելու ամբողջ մարդկութեան, եթէ միայն՝ ի հարկէ՝ անհատը այդ անհիւս հրնարաւորութիւն ունենար... Եթէ կարծիքը ուղիղ է, ապա արդեւեւ այն արտայայտուլ՝ նշանակում է արդեւք քնել մարդկանց առաջ իմանալու ճշմարտութիւնը և դուրս գալու մոլորութիւն-

նից, իսկ եթէ կարծիքը ուղիղ չէ, այդ դէպքում արդեւք զնեւ նրա ազատ արտայայտութեան՝ նշանակում է միջոց չը տալ մարդկանց ճշմարտութիւնը աւելի պարզ ըմբռնելու և աւելի խորը համոզուելու նրա մէջ,—ինչպէս այդ սովորաբար լինում է իբրեւ հետեանք ճշմարտութեան և մոլորութեան ամեն մի ընդհարումի... Առարկան լիովին ճանաչելու միակ միջոցը կայանում է նրանում, որ ուշադրութեամբ լսեն այն բոլորը, ինչ որ կարող է ասուել նրա մասին ամեն տեսակ կարծիքներ ունեցող մարդկանց կողմից»:

Հետեաբար, Վելիչկօները թող ինչ ուզում են՝ ասեն հըրապարակապէս, բայց և թող ուրիշներին էլ չ'արգելեն իրանց հայեակէտերը և իմացածները պարզելու նոյն ունկնդիրների առաջ, որոնց պարզամտութիւնը ցանկանում են թունաւորել, ապականել ստութիւններով: Գուցէ Վելիչկօները կարծում են, թէ դեռ գոյութիւն ունի Ռուսաստանում ճորտութիւն գէթ այլազգիների նկատմամբ... Բայց նա լաւ գիտէ, որ ճորտութիւնը ոչ միայն վերացուած է, այլ և ճորտերի ազատութեան օրը, փետրուարի 19-ը, ռուսաց սինօդի կարգադրութեամբ այսուհետեւ դառնում է իւրաքանչիւր տարի համաժողովրդական տօնակատարութեան հանդիսաւոր մի օր: Այդ փետրուարի 19 անմոռաց է Ռուսաստանի բոլոր ազգութիւնների համար և կապուած է Ալեքսանդր II-ի համակրելի անուան հետ երեք նշանաւոր անցքերով. ճորտերի ազատութիւնը, Բուլղարիայի ազատութիւնը (Սան-Ստեֆանօյի դաշնագիր, 1878) և Կովկասում նոր դատաստանական կարգերի ներմուծումը կատարուել են այդ օրը: Երեսուն և հինգ տարի վայելելով այդ դատաստանական կարգերը՝ Կովկասը դեռ ևս չ'ունի զբանց պսակը,— երզուեալ դատաւորների հաստատութիւնը (juri): Սակայն լրբազրական տեղեկութիւններին նայած՝ Պետական խորհրդի մէջ ծրագրւում է երզուեալ դատաւորների հաստատութիւններ լրիւ մտցնել միայն Հիւսիսային-Կովկասում, իսկ Անդրկովկասում դրա փոխարէն հիմնուելու է ատեան՝ բաղկացած 3 երզուեալ դատաւորներից, ազգաբնակչութեան ընտրութեամբ, և երեք նշանակովի թագաւորական դատաւորներից:

— Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

24 փետրուարի

Առ 1 փետրուարի պաշտօնական տեղեկութիւններին հիման վրայ պարզուել է, որ Անդրիժանի գաւառում և Անդրիժան

„ազգարում երկրաչարժից սպանուածներ թիւը 4,358 հոգի է. սպանուած են 6000 զլուխ անասուններ 300 հազար ր. արժողութեամբ, կործանուած են 30,112 տուն 9 $\frac{1}{2}$ միլիօն ր. արժողութեամբ, շարժական կապք է կորցրուած 600 հազարի: Մարդկանի զաւառում սպանուած մարդկանց թիւն է 285, անասուններինը՝ 518 զլուխ 26 հազար ր. արժողութեամբ, կործանուած տների թիւն է 3 հազար 400 հազար ր. արժողութեամբ, շարժական կապք է կորցրուած 4 հազարի: Երկրի շարժը, և ստորերկրեայ ցնցումները դեռ շարունակուում են:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ռուս-աւստրո-ունգարական ծրագիրը Մակեդոնիայի բեգոմներէ մասին.—
Բուլղարիայի բռնած դիրքը.—Միւս մեծ պետութիւններէ վերաբերմունքը.—
Բուլղար ժողովրդի եւ մակեդոնացի յեղափոխականներէ տրամադրութիւնը.—
Թիւրքիայի սպառնալիւնը.—Եւրոպական հասարակութեան համեմատական ան-
տարբերութիւնը.—Քաղաքական ձառեր արեւելեան հարցի մասին եւրոյիւնում եւ
Պարիզում.—Անգլիայի այժմեան դիրքը.—Սուլթանի օրօրները Օրմանեան
պատիւարին.—Ռուսաստանի ազդեցութեան անունը Պարսկաստանում.—Թիւրք-
մեկնայի դաշնագրի III-րդ յօդ. փոփոխութիւնը.—Կառավարական հաշտդա-
գրութիւն մակեդոնական հարցի մասին.—Զմիւռնեցի վաճառական Պեկօզեա-
նի սպանութեան գործը.—Պիլիկիայի կարողիկոսի պատրաստութիւնները Սիւ
զեալում.—Արփիարեանին սպանելու փորձը:

Գարունը մօտենում է, և Բալկանեան թերակղզում պատ-
րաստում են խորհրդաւոր անցքեր, որոնք մեծ փոփոխութիւն-
ներ պիտի առաջացնեն Եւրոպական Թիւրքիայում: Սուլթանը
քսան և հինգ տարի ձգձգելով Բերլինի դաշնադրի պահանջների
գործադրութիւնը և մակեդոնացիներին հասցնելով ծայրայեղ
յուսահատութեան, վերջապէս մի քանի օրուայ ընթացքում չու-
տափայթ ընդունեց ուս և աւստրո-ունգարական կառավարու-
թիւնների մշակած ծրագիրը, որի հետ ընթերցողը կարող է
ծանօթանալ ներքեում բերած կառավարչական հաղորդադրու-
թիւնից: Մակեդոնական հարցով ամենից շատ շահադրողում
բուլղարական կառավարութիւնը, հնազանդուելով սուսաց կայ-
սեր առաջադրութեան՝ փակեց մակեդոնական կոմիտեաները և
աւելացրեց հսկողութիւնը սահմանադրի վրայ, որպէսզի յեղա-
փոխական խմբերը ազատ մուտք չը գործեն բռնակալութեան
պատ Մակեդոնիայի մէջ: Սակայն, ինչպէս երևում է, բուլղար
ժողովուրդը, էլ չենք ասում յեղափոխական կոմիտեաները, չեն
հաւատում Թիւրքիայի անկեղծութեան և դո՛ւ չեն առաջար-

կուած բեֆորմներով, որոնք իրադրոժուելու աւելի քիչ երաշխաւորութիւն են պարունակում իրանց մէջ, քան Բերլինի դաշնագրի 23-րդ յօդուածն էր տրամադրում: Եւ կարծես աւելի ամրացնելու համար բուլղար ժողովրդի և մակեդոնացիների թերահաւատութիւնը, Պօլսում ղիշեր ու ցերեկ բոլոր ղինարաններում ռազմամթերքներ են պատրաստում, «բարենորոգուող» վիլայէթների մէջ կենտրոնացնում են թիւրքաց հետեակ, թնդանոթաձիգ և հեծակ զօրքեր, որոնց թիւը այժմ հասնում է 90 հազար հոգու: Միևնոյն ժամանակ ոռւսաց կառավարութիւնը բացորոշ կերպով յայտնում է, որ նա «չի զոհի իր որդիների արեան ոչ մի կաթիլ, ոչ ոռւս ժողովրդի ունեցածի ամենափոքր մասն անդամ *), եթէ սլաւոնական տէրութիւնները յեղափոխական միջոցներով փորձեն փոխել Բալկանեան թերակղզու ներկայ կազմը»: Նոյն մտքով արտայայտուեց և Աւստրո-Ունգարիան, յայտնելով որ եթէ յեղափոխական փորձեր անեն Մակեդոնիայում, ոչ ոք մեծ պետութիւններից չի արդելի Թիւրքիային գործադրել ճնշման միջոցներ: Այդ խօսքերից արդէն կարելի է տեսնել, որ բոլոր մեծ պետութիւնները հաւանութիւն են տալիս ոռւս-աւստրիական քաղաքականութեան մակեդոնական հարցում: Փոքր-Ասիայի քրիստոնեաների դրութիւնը թեթեւացնելու մասին առայժմ բոլորովին խօսք էլ չէ լինում: Այն յուրը, թէ անղլիական ղեսպանը Իլդըզ-Քեօշկում առաջադրութիւն արեց բեֆորմները տարածելու մասին փոքր-ասիական վիլայէթների վրայ՝ հերքւում է, լրացրական տեղեկութիւններին նայած, անղլիական կողմից: Պօլսից տսւում մի հեռագիր յայտնում է, որ «Օրմանեան պատրիարքը շատ անգամ դարձնում էր Իլդըզ-Քեօշկի ուշադրութիւնը զործերի դրութեան վրայ փոքր-ասիական վիլայէթներում, և նրան հաղորդուեց, թէ Բ. Դուռը հրամայել է հաւասար իրաւունքներ ունեցողներ համարել հայերին և խոստովել նրանց վերաբերմամբ անարդարութիւններից»: Որ դա ոչինչ նշանակութիւն ունեցող խօսքեր են, այդ պարզ է. միթէ Խատտի-Հիւմայիւնում կէս դար առաջ նոյնը աւելի որոշ կերպով չէր ձեռնարկուած, այնուամենայնիւ հարկ եղաւ, որ Ռուսիան իր զաւակների արիւնքով Սան-Ստեփանոյի դաշնագիրը կնքէ. հարկ եղաւ, որ մեծ պետութիւնները 1895 թւին ասիական վիլայէթների քրիստոնեաների իրաւունքները ապահովելու համար առանձին մեմօրանդում ներկայացնեն: Եւ ո՞ւմ չէ յայտնի, որ

*) „Россія не пожертвуетъ ни единой каплей крови своихъ сыновей, ни самой малѣйшей долей достоянiя русскаго народа“.

այդ մեմօրանդումը սուլթանի կողմից ստորագրուելով անդամ՝ առանց որևէ զործադրութեան մնաց և միայն տաճացրեց 300 հազար մարդկանց սոսկալի մի կոտորած...

Անգլիան, որ եօթ տարի առաջ առաջնակարգ զեր էր ուղում կատարել թիւրքական Արեւելքում, այժմ իր նեղ հաշիւներով է զրազուած Արարիայում: Բալթիւրի կառավարութիւնը սկզբում փորձեց Ռուսաստանի դէմ միւս մեծ պետութիւնների դժգոհութիւնը յարուցանել՝ Դարդանէլեան նեղուցով ռուսական իրրէ թէ ռազմականների ազատ անցուղարձի պատճառով, բայց երբ նաև վէնեցուէլեան արշաւանքի իր զինակից Գերմանիան զգոյշ վաճառականի նման իմաց տուեց, որ «իր քաղաքականութեան սփերայից դուրս է» այդ հարցը, լուց և՛ «նենդամիտ» Ալբիօնը ու մի կողմ քաշուեց:

Այդպիսով եւրոպական մեծ պետութիւնների փոխադարձ անվստահութեան շնորհիւ համարձակ քայլեր անել մակեդոնական հարցում ոչ մի գիպլումստ չէ խիզախում:

Ինչ է անում եւրոպական հասարակական կարծիքը: Ընդհանուր առմամբ բաւական մեյամաղձ անտարբերութիւն է նրկատում, եթէ չը հաշւենք մի քանի վեհանձն զործիչների ջանքերը զարթեցնելու հասարակական խիզճը:

Այդ կողմից առանձին ուշադրութեան արժանի էր Բերլինում աշխարհահռչակ Գէորգ Բրանդէսի կարգացած դասախօսութիւնը թիւրքահայերի տառապանքների մասին: Տաղանդաւոր հռետորը մի քանի անկեղծ արտասուք քամեց նոյն իսկ սառնարիւն գերմանացիների աչքերից, թէև նրա խօսքերից վիրաւորուեցին մի քանի չօվինիստ սրտեր: «Առանց Գերմանիայի բարեկամութեան Թիւրքիան հնարաւորութիւն չէր ունենայ կատարել այն բոլոր հրէշաւոր ոճիւրները, որ նա դործեց Թիւրքաշայաստանում,—ասաց Բրանդէսը: Այդ յայտնութիւնը կարող է դուր չը գալ գերման չօվինիստներին, աւելացրեց նա, սակայն ասածս ճշմարտութիւն է: 1896 թւականի օգոստոսին, երբ թիւրքական մոլեռանդութեան զոհ էին լինում Պօլսում հազարաւոր հայեր, Գերմանիան Թիւրքիայի հետ բնծաների փոխանակութիւն էր անում... Ի նշան բարեկամութեան! Այդ բանը յիշելիս իւրաքանչիւր գերմանացի, որ թանգ է համարում իր հայրենիքի պատիւը, պէտք է ամօթից այրուի»:

Աւելի մեծ ծաւալ ունեցաւ Պարիզում կազմուած հակաթիւրքական միաինգը դ'էտուրնէլ զը կոնստանի նախաձեռնութեամբ Chateau d'Eau թատրոնում 4 հազար մարդկանց մասնակցութեամբ: Յանուն արդարութեան և մարդասիրութեան՝ Փրանսիայի քաղաքական բոլոր կուսակցութիւնների ներկայա-

յոյցիչները հաւաքուած էին Հայաստանի և Մակեդոնիայի բեֆորմների անհրաժեշտութիւնը արծարծելու: Այդտեղ ամբիոնից խօսում էին զէտուէրնէլ, Դրնի-Կօչէն, Պրեսանսէ, Ժօրես, Լեյրուա-Բօլիօ այնպիսի պաթոսով, որ զիտէ գործադրել ֆրանսիացի հռետոր միայն: «Ֆրանսիայի իրաւունքն է բարձրացնել իր ձայնը, առաջ Ժօրես, Ֆրանսիայի պարտքն է ծեծել միւս ազգերի դռները, նա պէտք է զարթեցնէ քնած խղճերը... Բալկաններում արեան հոտ է փչում... Մենք չենք ուղղում թիւրք ժողովրդի քաղաքական ոչնչացումը: Մենք միայն յանկանում ենք, որ սուլթանը տայ իր բոլոր հպատակներին ազատութիւն, սեփականութեան և պատւի ամենատարրական երաշխաւորութիւն»:

Եւ ժողովը միաձայն վճիռ կայացրեց զիմել կառավարութեան, որ այդ վերջինը եռանդով պաշտպանէ նեղուածներին և զարծադրել տայ Բերլինի դաշնագրի 23-րդ և 61-րդ յօդուածները, համաձայն 1895 թւականի մեմօրանդումին:

Այդպէս են մտածում իդէալիստները, որոնց խորհուրդները և խրախուսները դժուար թէ տաքացնեն զիսլոմասիական պաղարեւոտթիւնը: Դեկլասէն, ֆրանսիական հանրապետութեան արտաքին գործերի ղեկավարը, պէտք է համակերպուի արեւելեան հարցում դաշնակից Ռուսաստանի քաղաքականութեան:

Այդպէս հաւ իրերի զրութիւնը արեւելեան հարցի լուծման մէջ առաջնակարգ դեր է տուել Ռուսաստանին: Եւ Անդլիան կորցնում է իր ազդեցութիւնը ոչ միայն թիւրքիայում, այլև հարաւային Պարսկաստանում, ուր օրէցօր զօրեղանում է ռուսական հմայքը: Ռուսական նաւերը նպաստ ստանալով կառավարութիւնից՝ արդէն յաճախ երևում են Պարսից Ծոցում, որի նաւահանգիստներում հիմնել են ռուսաց հիւպատոսարաններ, առևտրական ֆիրմաներ: Պետերբուրգում հիմնւում է ռուս-պարսկական բանկ, որ պէտք է բաժանմունքներ ունենայ Մոսկուայում, թիֆլիսում, Բաղուում, Երևանում, Թաւրիզում և Թեհրանում: Օրէցօր զարգացող առևտրական կապը Ռուսաստանի և Պարսկաստանի մէջ անհրաժեշտ դարձրեց նաև փոփոխել թիւրք-մէնչայի դաշնագրի III-րդ յօդուածը նոր դաշնագրով, որ զօրութեան մէջ է մտնում այս փետրուարի մէկից: Մինչև այժմ մաքս էր վերցնւում 5% ապրանքի արժէքից (ad valorem), մի բան, որ շատ անորոշ է և տեղիք էր տալիս բազմաթիւ զեղծումների և դժուարացում էր առևտրականներին: Մինչև այժմ Պարսկաստանում մաքսը կապալով էր տրւում մասնաւոր մարդկանց, երկրի մէջ ներմուծուած ապրանքների ճանապարհին զանազան տեսակ հարկեր էին պահանջւում, ապրանքները պահելու

ապահովութիւններ չը կային և այլն: Այժմ այդ դաշնադիրը կանոնաւորում է բոլոր թերութիւնները, պարտաւորեցնում է պարսից կառավարութեան վերացնել ապօրինի հարկերը, ապահովել ապրանքների պահեստները և ճիշտ մաքսեր նշանակել ըստ կըշռի բոլոր ապրանքների համար: Այն էլ պէտք է ասել, որ շատ ապրանքներ պէտք է ներմուծուեն այդ երկիրն առանց մաքսի, և միւս ապրանքների համար շատ աննշան մաքս է որոշուած:

Պարզ է, որ աւելի ևս սերտ է դառնում Պարսկաստանի կապը Ռուսաստանի հետ, և աւելի է զօրեղանում նրա տնտեսական կախումը իր հօր հարեանից:

Լ. Ս.

Փետրուարի 25.

ԿԱՌԱՎԱՐՁԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Փետրուար 12-ից.

Անցեալ տարուայ նոյեմբերի 26-ին հրատարակուած կառավարչական հաղորդագրութիւնից արդէն յայտնի են այն որոշումները, որ Ռուսաստանը կայացրել էր Բալկանեան թերակղզու վրայ ծագած խռովութիւնների սկզբից՝ կամենալով առաջն առնել այն բարդութիւնների, որոնք կարող էին ծագել երօպական թիւրքիայում: Անընդհատ հետեւելով Ռուսաստանին հաւատակից ազգութիւնների քաղաքական կեանքին՝ Կայսերական կառավարութիւնը՝ ժամանակին իր դործակալների միջոցով ծանօթացած լինելով գործերի իսկական դրութեան հետ, չէր դադարում Բ. Դրան ամենալուրջ ուշադրութիւնը դարձնելու Սօլունի, Կոսսովի և Մօնաստիրի վիլայէթների քրիստոնէական ազգաբնակչութեան կենցաղը բարեօրէնելու անյետաձգելի անհրաժեշտութեան վրայ: Անցեալ տարուայ հոկտեմբեր ամսին Նալտա հրաւիրուած Կ. Պօլսի ռուսական դեսպանին յանձնարարուեց մշակել մի ծրագիր ամենակարեւոր բարեօրէնումների վերաբերմամբ և ցոյց տալ Բ. Դրանը, որ անհրաժեշտ հարկ է իրագործել այդ ծրագիրը ամենակարճ ժամանակամիջոցում, որպէս զի արմատախիլ լինեն նրա հպատակների մէջ ծագած դժգոհութեան պատճառները: Նոյն մտքով մի ծանուցում արուեց սուլթանի կողմից՝ Թագաւոր Կայսրին ողջունելու համար Լիվադիա ուղարկուած թիւրքական արտակարգ դեսպան Թուրխան-փաշային: Օսմանեան կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն յայտնեց հետեւելու այդ բարեկամական խորհրդին: Սակայն սուլթանի իրադէն, որ հրատարակուեց 1902 թւականի նոյեմբեր ամսին, թիւրքիայի երօպական նահանգների մէջ բարենորոգումներ մտցնելու վերաբերմամբ՝ բաւարար գրաւական չ'եղաւ քրիստոնէայ ազգաբնակչութեան դրութիւնը ցանկալի կերպով բարեօրէնելու համար, ուստի և չը հասաւ իր նպատակին—ընդհանուր խաղաղացման: Միւս կողմից՝ չը նայելով բալկանեան պետութիւններին տուած բարեկամական խորհուրդներին՝ յեղափոխական կոմիտեաների գործունէութիւնը շարունակում էր կորստաբեր ազդեցութիւն գործել, զրգուելով ազգաբնակչութիւնը ապստամբել օրինական իշխանութեան դէմ: Ուշադրութեան առնելով իրերի դրութեան այս չափազանց յուզուած վիճակը՝ Թագաւոր Կայսրը բարեհաճեց Բարձրագոյն հրամայել արտաքին

գործերի մինիստրին՝ անցեալ տարուայ զեկտեմբերի սկզբում այցելել Սերբիայի և Բուլղարիայի մայրաքաղաքները՝ հաղորդելու թէ Ալեքսանդր Թապաւորին և թէ իշխան Ֆերդինանդին Նորին Մեծութեան Օղոստափառ անունից հետեւալը.— Ռուսաստանը, ի վաղուց հետէ ամենանոսրեւելոս մասնակցութիւն ունենալով Թիւրքիայի քրիստոնեայ ազգութիւնների վիճակի մէջ, իր բոլոր ջանքերը այժմ ուղղում է դէպի այն, որ համոզէ օսմանեան կառավարութեանը շուտով բարենորոգումներ մտցնելու երօպական երեք վիլայէթներում։ Այդ նպատակին աջողութեամբ հասնելու համար անպայման հարկաւոր է, որ սլաւօնական պետութիւնները, ձեռք առնելով իրանցից կախուած միջոցները խաղաղութիւնը պահպանելու համար Բալկանեան թերակղզում, մաքառէին վտանգաւոր խռովութիւնների և յեղափոխական դիտաւորութիւնների դէմ։ Միայն այս պայմաններում նրանք կարող են հաստատուն յոյս ունենալ Ռուսաստանի հզօր պաշտպանութեան։ Սերբիական թագաւորը և բուլղարական իշխանը, իբրեւ պատասխան Բարձրագոյն անունից նրանց տուած խորհուրդների՝ չտապեցին կոմս Լամզգօրֆին հաւատացնել, որ ներանց կառավարութիւնները հետեւելով Ռուսաց Կայսրի բարեացակամ խորհուրդներին, հոյս կը տանեն զաղաքեցնելու յեղափոխական կոմիտեաների և ընկերութիւնների գործունէութիւնը և կը սպասեն Ռուսաստանի ձեռնարկած ազդեցման գործի հետեւանքներին յօլուտ Թիւրքիայի քրիստոնեայ ազգութիւնների։ Այդ խոստումները կատարուեցին, և Կոստերական կառավարութիւնը չը յապաղեց յատնելու իր լիովին հաւանութիւնը բուլղարական կառավարութեան՝ վերջին ժամանակ նրա ձեռք առած միջոցների առիթով յեղափոխական կոմիտեաների դէմ։ Բուլղարիա և Սերբիա այցելելուց յետոյ, կոմս Լամզգօրֆ Բարձրագոյն հաճութեամբ ուղեորուեց Վիէննա, որտեղ երկու հարեան և բարեկամ պետութիւնների արտաքին գործերի մինիստրների մէջ տեղի ունեցան, 1897 թւի պայմանադրութեան զօրութեամբ, առանձին խորհրդակցութիւններ, որոնք վերջացան այն դիւսաւոր սկզբունքների մշակմամբ, որոնք պէտք է հիմք ծառայեն բարեկարգումների համար թիւրքական երեք վիլայէթներում։ Այս ձեռով պայմանաւորուած ընդհանուր ծրագիրը անցեալ յունուարի սկզբում հաղորդուեց Կ. Պօլսի ռուսական և աւստրօ-ունգարական դեսպաններին, որոնց յանձնարարում էր տեղական պայմանները քննադատելուց յետոյ մշակել կազմուած ծրագրի հիման վրայ աւելի մանրամասն նախագիծ այն միջոցների, որոնք պէտք է ծառայեն Սօլունի, Կոսսովի և Մօնաստիրի նահանգների ազգաբնակչութեան կենցաղը բարելա-

ւելու գործին: Զինովիների և Կալիչէի միջոցով պատրաստուած նախագիծը արժանացաւ երկու կառավարութիւնների հաւանութեան և փետրուարի 4-ին հաղորդուեց 1878 թւականին Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին և միևնոյն ժամանակ խնդրուեց նրանցից համապատասխան աջակցութիւն ցոյց տալ Ռուսաստանի և Աւստրո-Ունգարիայի պահանջներին Կ. Պօլսում, եթէ նրանք համակրանքով վերաբերուեն նոյնպէս զրբուած բարենորոգումներին: Ֆրանսիան, Իտալիան, Գերմանիան և Անգլիան յայտնեցին լիովին պատրաստակամութիւն պաշտպանելու առաջ Բ. Դրան նախագիծը: Այնուհետև ռուսաց և աւստրո-ունգարական դեսպաններին յանձնուեց երկու կառավարութիւնների կողմից ներկայացնել սուլթանին վերոյիշեալ բարենորոգումների ծրագիրը, որոնք ընդհանուր առմամբ իրանց մէջ պարունակում են հետեւեալը.—Ապահովելու համար այն խնդրի աջողութիւնը, որ սուլթանի իրադէի զօրութեամբ զրուում է զլիսաւոր տեսչի վրայ, այդ անձը նշանակուում է նախօրօք որոշուած ժամանակամիջոցով և չէ կարող հեռացուել պաշտօնից մինչև այդ ժամանակամիջոցի լրանալը, առանց նախապէս յարաբերութիւնների մէջ մտնելու պետութիւնների հետ: Գլխաւոր տեսչին հնարաւորութիւն է արւում կարևոր դէպքում զիմել օսմանեան զօրքերի աջակցութեան բոլոր երեք վիլայէթներում առանց պարտաւորուելու ամեն մի դէպքում զիմելու կենտրոնական կառավարութեան: Ոստիկանութիւնը և ժանդարմերիան վերակազմելու գործին մասնակցելու համար կը հրաւիրուեն օտարերկրեայ մասնագէտներ: Օսմանեան կառավարութիւնը պէտք է հոգ տանէ, որ ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի մէջ ծառայող մահմեդականները և քրիստոնեաների թիւը համապատասխան լինի երկու կրօններին պատկանող ազգաբնակչութեան քանակութեան: Գիւղական ոստիկանները պէտք է ընտրուեն քրիստոնեաներից այն զիւղերում, որտեղ ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմում են քրիստոնեաներ: Որովհետև այն բռնութիւններն և ճնշումները որ մի քանի ալբանացի չարագործներ յաճախ գործ են դնում քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան վերաբերմամբ, ինչպէս նաև նրանց ապօրինի գործողութիւնների և ոճիրների անպատիժ մնալը կազմում են խռովութիւնների ամենազլիսաւոր պատճառներից մէկը, ուստի օսմանեան կառավարութիւնը պարտաւորուում է միջոցներ գտնել դադարեցնելու իրերի այդ վիճակը: Ի նկատի առնելով, որ երեք վիլայէթներում տեղի ունեցած խռովութիւնների պատճառով, նրանց մէջ տեղի են ունեցել բազմաթիւ ձերբակալութիւններ, օսմանեան կառավարութիւնը պարտա-

ւորւում է՝ սովորական կարգին վերադառնալը շտապեցնելու համարներումն շնորհել քաղաքական գործերի համար բոլոր մեղադրւողներին և դատաւարտուածներին, ինչպէս նաև բոլոր գաղթականներին: Տեղական հիմնարկութիւնների գործունէութիւնը ապահովելու համար իւրաքանչիւր վիլայէթում կը կազմուի եկամուտների և ծախքերի առանձին բւջէ: Նահանգական հարկերից ստացուած եկամուտները, օսմանեան բանկի վերահսկողութեան տակ, ամենից առաջ պէտք է ծառայեն տեղական կարիքների բաւարարացմանը, սրա մէջ հաշւելով քաղաքացիական և զինուորական հիմնարկութիւնների պահպանութիւնը: Տասանորդի հարկի հաւաքման կարգը կը փոխուի: Ընդհանուր կապալները կարգը վերացւում է: Օսմանեան կառավարութիւնը, զնահատելով իրան արուած առաջարկութիւնների նշանակութիւնը, ընդունեց յիշուած նախագիծը և տուաւ թիւրքաց տեղական վարչութիւններին դրական հրաման իսկոյն ձեռնամուխ լինել մտադրուած բէֆօրմների իրագործման: Վերոյիշեալ միջոցները, որոնք բնականաբար կարող են ընդարձակուել ապագայում, չէ կարելի չը համարել բաւարար՝ կատարելագէտ ապահովելու համար երեք վիլայէթների քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան կենցաղի էական բարուղղումները: Սրա հետ միասին մտադրութիւն կայ մի քանի տեւերում կազմակերպել Կ. Պօլսի դեսպանների ղեկավարութեամբ հիւպատոսական արթուն հսկողութիւն՝ պայմանաւորուած բէֆօրմների գործադրութեան վրայ: Հաղորդելով ռուսաց ներկայացուցիչներին և գործակալներին, որոնք գտնւում են Բալկանեան թերակղզւում, Թիւրքիայի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան դրութիւնը բարելաւելու նպատակով ձեռք առնուած միջոցների և նրանց այժմեան հետեանքների մասին, Կայսերական կառավարութիւնը անհրաժեշտ համարեց մի անդամ ևս կրկնել նրանց՝ բալկանեան ազգութիւններին ընդարձակօրէն ծանօթացնելու համար՝ այն հիմնական սկզբունքները, որոնցով նա այս դէպքում առաջնորդւում է: Ռուսաստանի անթիւ գոհերի դնով քաղաքական անկախ կեանքի՝ վերակոչուած Կայսերական կառավարութեան մշտական հոգացողութեան վրայ բալկանեան պետութիւնները կարող են վստահօրէն յոյս դնել ունեցած իրանց իսկական կարիքների մասին և Թիւրքիայի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան հոգեւոր և կենսական շահերի մասին ունեցած հզօր պաշտպանութեան վրայ: Սակայն սրա հետ միասին նրանք չը պէտք է աչքից բաց թողնեն այն, որ Ռուսաստանը չի գոհի իր որդիների արեան ոչ մի կաթիլը և ոչ նոյն իսկ ռուս ժողովրդի ստացուածքի ամենափոքր մասը, եթէ սլաւոնական պետութիւնները հակառակ, նախօրօք

նրանց տուած խոհեմ խորհուրդների՝ կը վճռեն աշխատել փոխելու Բալկանեան թերակղզու վրայ ներկայումս գոյութիւն ունեցող կարգը յեղափոխական և բռնի միջոցներով:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՊԱԼԵՕԶԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

Իզմիրի վերաքննիչ ատենի պատժական ճիւղը յունուար 20-ի երկուշաբթի օրը իր վճիռը տուաւ այն ոճրագործներուն մասին, որոնք անցեալ սեպտեմբեր ամսոյ մէջ ուրբաթ ատու մը ըէփօլէրի հարուածով սպանեցին Իզմիրի պատուաւոր վաճառականներէն Մատթէոս էֆ. Պալեօզեանը: Մարգասպանն էր Պարսկաստանի Կէրապատ գիւղէն Պետրոս Աղիզօֆ, որուն խոստովանութիւններուն վրայ՝ իբրեւ մեղսակից հետզհետէ ձերբակալուեցան Հաւի, ասոր կինը Ազնիւ, ասոնց ընկերներէն Մարգար և Մինաս:

Քննութենէն պարզուեց որ ամբաստանեալներէն Պետրոս Աղիզօֆ կանխամատուցեալ գործած է ոճիրը, ինչ որ հաստատուած է թէ խոստովանութեամբ, թէ համոզիչ ապացոյցներով և թէ վկաներու յայտարարութիւններով. իսկ Հայկ այս կարգի չարագործութիւններու մէջ հարկ եղած օժանդակութիւնները գործնականապէս և անձամբ պատրաստած է, ինչ որ հաստատուած է թէ դատաւարութեան ընթացքէն, և թէ իր խոստովանութիւններէն: Հետեապէս երկուքն ալ եղեռնագործ ճանչցուած են: Գալով Հայկի կնոջ՝ Ազնիւի, և Մարգարի ու Մինասի, անոնց մեղսակցութիւնը հաստատուած չըլլալով, անպարտ արձակուած են:

—Ս. Պատրիարքը յունուարին 30-ին հեռագիր ուղղելով Կիլիկիոյ կաթողիկոսին, ծանոյց թէ Պատրիարքարանի աշխարհական հրաւիրական Յարութեան էֆ. Գարամաննան ճամբայ է ելած Երուսաղէմ երթալու, իբ հետ տանելով Սահակ կաթողիկոսի պաշտօնը վաւերացնող սուլթանի բէրաթը, ինչպէս նաև Ն. Սմենապատուութեան շնորհուած Ա. կարգի Մէջհզիէ պատանշանը:

—Պօլսի թերթերին զրու՞մ են Երուսաղէմից, թէ Սահակ կաթողիկոսը պատրաստուած է մեկնել Երուսաղէմից ուղղակի Սիս, ուր այդ մաքով հեռագիր է ուղղուած կաթող. տեղապահ Կիրակոս եպիսկոպոսին, ինչպէս նաև մի ուրիշ հեռագիր Աղանայի առաջ. փոխանորդին, և սպասուած են Աղանայից զաւրբ հրաւիրակները:

—Նոյն թերթերը հաղորդում են, որ Աղանայի խառն ժողովը քուէներէ մեծամասնութեամբ ընտրել է երկու եկեղեցական ու հինգ աշխարհական հրաւիրակներ, որոնք Երուսաղէմ պիտի ուղևորուեն, Կիլիկիոյ նորընտիր կաթողիկոսին իր ակնար առաջնորդելու:

—Վենետիկից հեռագրում են «Berl. Tagblatt» լրագրին. «Վենետիկում ապրող հայ հրապարակախօս Արփիարեանի (Հական) կեանքի գէ՞մ գիշերով տեղի ունեցաւ սպանութեան փորձ: Նրա վրայ երեք անգամ ատրճանակ արձակուեց: Նոյնպէս ըստ էն, որ սպանութեան փորձի աստառը քաղաքական է: Յանցաւորները ձերբակալուած չեն»:

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Revue des deux mondes

(Ճարտնականություն)

Յունուար 15.—«Այժմ երբ խաղաղութիւնը վերահաստատուած է, Մօրիսը հաղորդում է Պանայօտտին մեր դիմացի հայի կատարած սպանութեան փորձի մասին նախընթաց օրը:

—Լաւ, ասում է Պանայօտտին հանդարտութեամբ և շօշուփելով իր զօտին.— «Գնամ նրան սպանեմ, այնպէս չէ:

—Այդ չ'անես, բայց աշխատիր իմանալ, թէ նա ի՞նչ ունի իմ դէմ:

Բոլոր հացագործները կոտորուել են, ու հաց չը կայ, պէտք է հաց թխել: Խոհարարը, ես, Լիւսին քշտում ենք մեր թևերը և սկսում ենք հունցել. մէջք է կոտորում:

Պանայօտտին յետ և զայիս. նա կատաղի տեսք ունի և գնում է խօսելու ամուսնու հետ: Դուրս է գալիս, որ հայը ամեն ինչ խոստովանել է. նա մտածել է, որ եթէ հիւպատոսն սպանուի, կը կարծուի թէ թիւրքերն են սպանել, այն ժամանակ Փրանսիան կ'ուղարկէ իր ըանակը նրա մահուան վրէժն առնելու և ազատելու հայերին: Պանայօտտին սկզբում հային խեղդել է կամեցել, բայց՝ վերջինս ծնկների վրայ ընկած՝ նրան աղերսել է:

—Ահա. յետոյ, ի՞նչ է հրամայում պարոն հիւպատոսը:

Փետրուար, 1903.

—Ես ասում եմ, իմ բարեկամ, որ հարկաւոր չէ ոչինչ յայտնել, այլապէս եթէ իմացուի, նրան ողջողջ կ'այրեն...

—Նա արժանի է.

—... Բայց այդ դէպքում ամբողջ իբրեթ է իր վրէժն առնելու համար կը կոտորի բոլոր մնացած հայերին: Ոչ, այնտեղ լաւ չէ, էլ այսուհետև ես տեղըսի վրայ չեմ բարձրանայ, պրծաւ զնաց:

Երեկոյ.—Ամուսինս խիստ վիճաբանութեան է բռնուած լուսաւորչական քահանաների հետ, որնք չեն կամենում ներկայ լինել իրանց մեռելների թաղմանը, որոնց համար փորուած են տհազին վիհեր, որովհետև այդ քահանաներն ամուսնացած են, ուստի չեն կամենում իրանց զաւակներին որբ լինելու վտանգին ենթարկել. բացի սըրանից նրանք թաղման վարձ են պահանջում...

Նոյեմբեր 14.—Առաւօտեան ժամի 9-ին հրացանաձգութիւնը վերսկսում է: Մեր դուռը բաց է, պահապանները բախում են հրացանները թողած տան առաջ. յանկարծ վրայ է հասնում ոռնացող մի խումբ:

Ես հազիւ ժամանակ եմ զտնում երեխան ձգել անկողնի վրայ, վերցնել հրացանս և ազադակ բարձրացնելով կրակելու Իսկոյն ղինուորները դուրս են գալիս, կարողանում են վերցնել իրանց հրացանները, որ քիչ էր մնացել իւր-

լուէին, մինչդեռ Մօրիսը և Կավասը պարսկում են իրանց հրացաններն անընդհատ: Այս անգամ մի քանի հոգի ընկնում են, ընկերները նրանց տանում են արիւնշաշաղախ: Նրանք հեռանում են սարսափով բռնուած և աղաղակելով, «մի զնացէք, հիւսիտոտսարան, այնտեղից կրակ է տեղում»:

Առաւօտն անցնում է լարուած դըրուլութեամբ: Սպանութիւն և թալան ամեն կողմ, որ կատարում է ոչ զօրքը, այլ շրջակայքի լեռնականները: Գետակի ափերը ծածկուած են զինակներով: Մի քանի տեղերում մարդասպանները գնդախաղ են սալքել գլուխներով, որ ձգում են իրար: Ժամի 11-ին ամեն ինչ դադարում է:

Մեր թաղը շարունակում է յարձակումից աղատ մնալ: Բաւական թըլուով հայեր հանգստացած՝ մնացին իրանց տներում

Նոյեմբեր 15.—Ճշտում է, որ ամեն ինչ դադարել է: Վերջին հայերը դուրս են գալիս եկեղեցուց, և նրանց պահապան Մահմեդը վերադառնում է մեկ մօտ:

Ամբողջ քաղաքում տարածուած է դիակի գարշահոտութիւն. ստիպուած ենք լուսամտաւորները փակել:

Ինձ հաղորդում են, թէ քոյերը կը կամենային ինձ տեսնել. ես զնում եմ երկու կավանների ուղեկցութեամբ:

Ճանապարհին ոչ մի դիակ չը կայ, բայց ամեն տեղ արիւն, որ մարդու ոտերին է կաշում, ուղեղի մնացորդներ, գլխի մաղեր: Ամեն կողմ անբուռն, կողոպտուած տներ:

Պանայօտտին ինձ ցոյց է տալիս այն տեղը, ուր ամսի 12-ին, երբ ինքը անցնում էր, մի թիւրք յանկարծ նրան կանչել է՝ «դէպի աջ թեքուիր»: Նա հնազանդուել է, և մի զնդակ անցել է՝ քերելով նրա ականջը: Նրա ջանքերն իզուր են անցել իմանալու համար, թի ո՞վ է հրացան արձակողը: Ճանապարհի վրայ Պանայօտտին տեսել է, թէ ինչպէս մղրթոտում են 7—8 հայ ոչխարները պէս, և նրանք

պաշտպանութեան մի փորձ անգամ չեն անում: Եւ սակայն բոլորն էլ լաւ տրդամարդներ:

Ես հասնում եմ քոյերին, որոնք ինձ համբուրում են լալով: Տեղեկութիւններ եմ հարցնում, բայց նրանք ոչինչ չը գիտեն: Նրանք փակուած են եղել իրանց տանը, որ մի բակի մէջ է, և մնացել են այնպէս՝ աղօթելով իրանց մօտ սպաստանած երեխաների հետ:

.
Հիւսիտոտսարանում մեր հիւրերը դեռ խիստ սարսափի մէջ են: Մենք երեսուն և եօթ մարդ ունենք կերակրելու:

Գիրակէ 17.—Ի՞նչ սոսկալի բան է, արիւնը դեռ շարունակում է հոսել. հրեկ 44 հայեր են սպանուել առանց աղմուկի:

Մահմեդական շէյխերը եկել են մեզ հարևան հայերի մօտ իմանալու համար, թէ նրանք բաւարար պաշար ունեն: Ես սաստիկ զղացուած էի ալս հոգացողութիւնից, բայց Մօրիսն ինձ ասում է, թէ նրանք մեր պատճառով են անում բարեմտութեան այս ցոյցը. թիւրքերը վախենում են եւրոպայի վրէժխնդրութիւնից:

Եւ արդարեւ մի քանի նշանաւոր մահմեդականներ գալիս են հիւսիտոտսարան և խնդրում են ունկնդրութիւն: Ընդունելուց առաջ Մօրիսը պահանջում է, որ նրանք յայտնեն իրանց անունները, ապա նրանց երկար սպասել է տալիս փողոցում, մինչև որ հաստատ իմանայ, թէ ջարդերին մասնակից չէին եղել: Միայն այն ժամանակ նա նրանց ընդունում է, բայց սղմում է մէկի ձեռքը, մեր հարևան ինժեների, որ հայեր է աղատել:—Այս անձնուիրութիւնը, ասում է Մօրիս, նրան թանկ կը նստացնի ամբողջ:

Փրանսերէն խօսող մի թիւրք պատմում է մի շատ գարշելի բան: Դուրս է գալիս, որ միսսիօնարները ապաստան են տալիս 150 հայի, որոնք և սպառում են նրանց շտեմարանների պաշարը: Այն ժամանակ այս փախստական հայերից մի քանիսը, որոնց տները գտնուում են հէնց մօտիկ տե-

դերուս, յայտնում են, թէ իրանք ունեն ձէթ, գինի, ալիւր, այծեր և ոչ-խարներ:

— Գնացէ՛ք ուրեմն բերելու այդ պաշարը, ասում են հայերը:

— Ո՛չ, մեզ կը սպանեն:

— Որ այդպէս է, մենք կ'երթանք:

Եւ տհա օգտուելով խաւարից՝ հայերը անցնում են մենաստանի պատից և բազմաթիւ որոնումներէից յետոյ վերադառնում են առատ պաշարով: Ամենքն էլ սկսում են ուտել: Երբ հացկերոյթը վերջանում է, հայերը հաշիւ են ներկայացնում, կրկնապատկելով ուտելիքէններէի գնները: Խեղճ կրօնաւորները բաւականաչափ դրամ չ'ունենալով, մի հայ յանձն է առնում նրանց պարտք տալ՝ ինչ ասել կ'ուզի՝ խիստ մեծ տոկոսով: Չը պէտք է մոռանալ նոյնպէս, որ այս պաշարը և այս դրամը ազատուել են միմիայն շը-նորհիւ մենաստանի մերձաւորութեան: Յաջորդ օրը, դուրս գալիս, հայերը անամօթաբար տանում են իրանց հետ բոլորն, ինչ մնում էր *գնուած* սպրանքից, և հայերը մնում են ամենախնդճալի դրութեան մէջ:

Այն ժամանակ միքանի թիւրքեր վրդուկուած հայերի ընչաքաղցութիւնից, պաշար են բերում մենաստանը. այսպէս հաջի Լուֆթին, որ մի ֆանատիկոս է, սակայն տալիս է մի ամբողջ սայլ հաց: Մօրիսի հարցու փորձով հաստատուում է, որ այս փաստը կատարուել է. նոյնիսկ սա բոլորը չէ, պէտք է աւելացնել, որ հայերը այնուամենայնիւ բոլոր հայերին ուղեկցել են մինչև նրանց տները:

Նոյեմբեր 19.—Ցրտեքը վրայ են հասնում, սպանութիւնները սակաւանում են, երեկ միմիայն 16 հայ են սպանել:

Բեդիֆներէից մէկը պատմել է մեր Սայիսին, որ Գուրունի վրայ յարձակուող քիւրդերը խնայալէս ծալտուած զինուորներ են եղել:—Ես Գիտեմ, ասել է նա, որովհետեւ ես էլ էի նրանց հետ:

Այստեղ մահմեդականները սաստիկ

վախենում են վրէժխնդրութիւնից: Ժամանակ առ ժամանակ լուր է տարածւում, թէ ռուսաց Գովկասեան զնդերը անցել են սահմանը:

— Տիկին, ասում է ինձ լէյտենանտը, այդ դէպքում մենք անկարող կը լինենք ձեզ պաշտպանել: Բոլոր քրիստոնեաները, և՛ դուք, և՛ նոյն իսկ ձեր սիրուն փոքրիկը սրի կ'անցնուեն:

Ես աշխատում եմ լսել այդ խաղաղութեամբ. Մօրիսն էլ հաւատացնում է, թէ ռուսները չեն շարժուի:

...
Նոյեմբեր 23.—Բժիշկն էլ չէ կասկածում, որ վալին՝ իր գլուխը գնահատել է: Բայց որովհետեւ ամեն կողմից նրան կանչում են վերաւորներին խնամելու համար, նա մեզ խնդրում է թոյլ տալ իրան դուրս գալ. դա միակ փոքր ի շատէ քաջ հայն է, որ ես տեսել եմ *):

— Այո, կարող էք դուրս գալ, պատասխանում է Մօրիսը, բայց Պանայօտիի հետ: Դարեւիկնը բռնում է Մօրիսի ձեռքը և համբուրում է այն:

Սերաստիայում մենք հաշուում ենք 1500 սպանուած, 300 մեծ և 400 փոքրը խանութներ ամբողջապէս աւերուած: Կենդանի մնացածների թշուառութիւնը մարդու սիրտ է քամում:

Երբեմն չներ են անցնում փողոցով՝ բերաններին մարդու մարմնի կտորտանք. նրանք դաշտերում հողի տակից դուրս են քաշել դիակները: Համարեա բոլոր զոհերը տղամարդիկ են, բայց մի քանի ջահիլ աղջիկներ փախցրել և ծախել են:

Խնձ խիստ զբաղեցնում է Դարեւիկի վերաւորների վիճակը. ես քիչ-քիչ ամբողջապէս նրան տուի իմ փոքրիկ դեղատոնը:

Բժիշկը դեռ յոյս ունի նրանց ապատել, չը նայելով որ մեծամասնու-

*) Զէյթունում և Վանի կողմերում հայերը (սրանք Գովկասեան ծագում ունեն) պաշտպանուեցին արիարար:

Ծան. ֆր. թերթի.

Թիւնը ամենասոսկալի դրութեան մէջ է, բայց նա ասում է, որ ոչ ոք իր հայրենակիցները պէս դիմացկուն չէ*):

Նոյեմբեր 25.—Այս գիշեր էլ կոտորել են... Մենք ուզում ենք դուրս գալ գրօսնել ցոյց տալու համար, որ էլ անհանգստութիւն չ'ունենք: Մօրիսն այդպէս է ցանկանում: Նա կարծում է, թէ մենք պարտական ենք օրինակ ցոյց տալ: Ես հնազանդում եմ: Եթէ մենակ լինէի. բնաւ փոյթս չէր, բայց փոքրիկ

*) Հայի արտակարգ կենսունակութեան մասին Ֆրանսիական ղեկավարատան մի պաշտօնեայ պատմում էր հետեւեալը, որ տեղի է ունեցել Գոստանդնուպոլսի մեծ կոտորածի ժամանակ (օգոստ. 1896).

Երեք օր շարունակ կոտորում էին: Յետոյ ոստիկանութիւնը սկսում է դիակները սայլելով տեղափոխել զերեզմանատները: Միմիայն ձիւղի զերեզմանատունը ներս մտաւ վաթսուցից աւելի սայլեր. ուզում էին դուռը փակել, երբ Ֆրանսիական... հինգ քոյրեր ներկայացան և լսնդրելով՝ ներս մտան: Նրանց առաջ թափուած էին երեք հազար դիակներ դարձուրելի կերպով պղծուած և մեծաւ մասամբ մերկ: Նրանք քաջութիւն ունեցան մէկիկ-մէկիկ մօտենալ նրանց, շօշափել նրանց սիրտը, կռանալ նրանց շրթունքների վրայ՝ իմանալու համար, թէ չը կայ արդեօք կենդանութեան մի նշոյլ:

Երեկոյեան դէմ, մօտ եօթ ժամուայ աշխատանքից յետոյ դիակների կոյտերի սակից նրանք յաջողեցին դուրս քաշել երեք մարմիններ, որոնք դեռ կենդանութեան նշաններ էին ցոյց տալիս: Վերցրին և տաւան այդ դիակները, որոնցից մէկը՝ մի տղայ՝ ներկայացնում էր մի արիւնոտ դանդուած, որ դեռ տաք էր:

Եւ ի՛նչ, այս երեք ղժբազդները ապրեցին, և սակայն սրանցից սակաւ վերաուրուածի զանգը բացուած էր, և սուրինի եօթ հարուած էր ստացել կրծքին...

Ծան. Ֆր. Թերթի:

ունեմ... Այս առաւօտ փողոցում ինձ կանգնեցրին մի քանի հայեր և ասացին համարձակօրէն, թէ իրանք լսել են, որ անգլիական զօրքերը շուտով ասի դուրս կը գան: Սրանց համար Անգլիան եւրոպական միակ հզօր և քաջ ազգն է: Եւ այսպէս խօսում են այն մարդիկ, որոնք ապաստանել էին մեզ մօտ!

Կադին յայտարարել է, որ մահմէդականները մարգարէի օրէնքը ռոտակոխ են արել՝ կոտորած և թալան կատարելով: Յանցաւորներին նա անուանում է «բեաֆիր». նրան պատասխանում են նոյն հայհոյանքով:

Նոյեմբեր 26.—Բանը վերսկսում է: Ռմանք դռները կախել են խոշոր ցուցանակներ—«այս տունը պատկանում է մահմէդականին». սա խիստ նշանակալից է:

—Անգլիական զօրքը լաւ կ'անէր, եթէ շտապէր. ասում է Մօրիսը. իսկ մինչև այդ, ես գնում եմ Վալիին երկու խօսք ասելու, երկու խօսք, որոնք նոյնքան արժէք կ'ունենան, որքան կարմիր ժակետները

Նոյեմբեր 20.—Վալիի տան առջևի հրապարակում դիվիզիայի զենեքալի տնից երկու քայլ միայն հեռու օրը ցերեկով երեք հայ են սպանել: Ոչ ոք բանտարկուած չէ:

Նոյեմբեր 30.—Վերջապէս մենք ոտացանք Ֆրանսիական թերթեր, ջարդերի նկարագիրներով լի: Ահա թէ ինչ են գրել Սերաստիայի մասին.

«Հայ ապստամբները նենգաբար յարձակուեցին Համիդիէներին վրայ, բայց յաղթուեցին»։ Այս է բոլորը...

Դեկտեմբեր 2.—Կեսարիայում, ասում են, ջարդը սոսկալի է եղել:

Դեկտեմբեր 3. — Պաշտօնապէս կանչում է փողոցներում, որ այսուհետև ով սպանէ կամ կողոպտէ, կախաղան կը բարձրանայ:

Դեկտեմբեր 4.—Ասում են, որ եւրոպական էսկադրան՝ անգլիական նաւատորմիղն առաջնորդ ունենալով, պէտք է շուտով գրաւէ Գոստանդնու-

պօլիսը, Թիւրքերը զայրացած՝ տարօրինակ ձևով են մեզ նայում:

Ես չեմ համարձակուում դուրս գալ, բոլորովին հիւանդ եմ, Մօրիսն էլ ուժասպառ է:

Դեկտեմբեր 5. — Հայերը հրաւիրուելով յայտնել իրանց նիւթական կորուստի քանակութիւնը, ցոյց են տալիս 26 միլիօն. Մօլիսն այդ թիւը գտնում է չափազանց:

Ամերիկական և Ֆրանսիական երկու դպրոցները վերաբացուեցին: Այսօր ոչ մի մանուկ չը կայ:

Մօրիսը վերադարձնել է տալիս շատ կողոպտուած իրեր:

Ամենքը, նոյնիսկ երոտացիք հաւատացնում են, որ Գարունում մարդասպանների տառջնորդը մի ուրացող հայ քահանայ է եղել:

Դեկտեմբեր 8. — Երեկ մի թիւրք, որ շատ էր կողոպտել և խիստ քարժարածայն էր խօսում, բանտ նետուեց շղթայակալ. այնտեղ նա շարունակում էր անուանել ջարդի զլխաւորներին: Այս առաւօտ նրան մեռած դրտան բանտում:

Դեկտեմբերի 19. —

67 սանտիմետր ձիւն կայ, և 140 ցուրտ:

Վալին վախճում է, կամ յոյս ունի, որ հրդեհ կը լինի:

Դեկտեմբեր 25. — Ի՞նչ տխուր ծրնունդ! փորձեցին մեզ թունաւորել. սա անշուշտ թիւրքերին վաճառուած մեր հայ ծառաներից մէկի գործն է: Թէ յաջողեցնեն մեզանից ազատուել, ջարդերը կարող են վերսկսուել, որովհետեւ միայն մենք ենք խանգարում...

Անշուշտ մեր սուրճի մէջ թոյն կար, տուինք շանը, նա էլ սկսեց փրսլել և դողալ. բայց ինչպէս ենթարկել անալիզի. բոլոր դեղագործներն սպանուած են:

Ո՞վ է յանցագործը, անկարելի է իմանալ: Մենք դուրս ենք անում մեր երկու հայ ծառաներին և նրանց փոխարէն վերցնում ենք թիւրքեր: Պէտք է ասել, որ թիւրքն ունի իր թերու-

թիւնները, բայց նա չի դաւաճանի:

Յունուար 15. — Այժմ համարեա հաստատ է, որ ջարդերը վերջացան: Բայց սովն է սկսում: Ամենաշնչին պաշարեղէնի դինը բարձրացել է անասելի չափով: Մեր տնտեսութիւնն իսպառ կը քայքայուի, եթէ այսպէս շարունակուի: Երեք հայերը, սրօնցից մէկը Գարեգինն է, մեզ մօտ են: Վերջինս իրան կօրած է համարում և շարունակ լալիս է: Բարեբաղդաբար իր կիւնն ու երեսման գտնում են Սամսունում:

Յունուար 28. — Մեծ հրդեհ. 24-ին, երեկոյեան ժամի 10-ին մենք նոր պառկել էինք, երբ փողոցում աղմուկ բարձրացաւ: Միթէ վերսկսում է: Մենք ցած ենք թռչում անկողնից շտապով և վտզում ենք դէպի լուսամուտը և նկատում ենք կարմրադոյն փայլ աջ կողմի փողոցի անկիւնում: Հրդեհ է և անշուշտ մի թիւրքի տան:

— Այս շատ կասկածելի է, հրդեհ թիւրքի տանը! ասում է Մօրիսը և հագնւում շտապով:

Պանայօտալին գալիս և յայտնում է, որ այրւում է մի թիւրքի փայտաշէն տնակը, որ գտնւում է բօխչի Գարեգինի և մի թիւրք ինժեների տների մէջ: Պարզ է որ կամեցել են այսպիսով այրել երկու ատելի տներ, թիւրքի տունը, որովհետեւ նա միակ մահմեդականն էր, որ դէմ էր ջարդերին, և Գարեգինի տունը, որովհետեւ կատաղել են, որ նա իրանց ձեռքը չ'անցաւ:

Մօրիսը զնաց կավասների հետ. սմբոխը նայում է խնդութեամբ և չէ օգնում կրակը մարելու:

Վերջապէս ժամի 6 1/2-ին առաւօտեան հրդեհը դադարում է, բայց ինժեների տունն իսպառ այրւած է: Ամուսինս իմացել է, որ նախորդ օրը թիւրքի փայտէ տնակը դատարկած են եղել:

Պարզ է, որ հրդեհը պատրաստուած էր: Վալին գալիս է շնորհակալութիւն

յայտնելու իմ ամուսնուն և մեզ շնորհաւորելու:

Ձանձրալի են ինժեների կանայքը: Գարեգինը նրանց առաջարկում է իր բանը, նրանք պատասխանում են մեղկութեամբ, «Մենք այստեղ էլ լաւ ենք»: Այնուամենայնիւ յաջորդ օրը նրանց ճանապարհ է դնում: Այժմ հարկաւոր կը լինի տունն օգտփոխել, որովհետեւ ջրի հետ խռոված այս մարդկանց հոտը շուտ չէ վերջանում:

Մարտ 11.—Մօրիսն ամեն շաբաթ վալիից պահանջում է պահակներ Գարեգինին Սամսուն հասցնելու համար. վալին մերժում էր շարունակ. այս անգամ դեսպանատունը մէջ ընկաւ, և ահա պահակների մի խումբ մեր դռանը կանգնած: Գարեգինն իրան ապահով չէ դգում. եթէ կոնսուլը կամ իր կինը սպանուեն պահակների ձեռքով, նրանք հրացանի կը բռնուեն, բայց մի հայ, նա այնքան քիչ բան արժէ՛! զավտիաները կը սարքեն մի պատմութիւն, և բանը կ'անցնի:

Ուստի Մօրիսը զնում է վալիին ասելու, որ պ. Գամբօնը ֆիրման է հա-

նել տուել, որ եթէ Գարեգինը կենդանի չը հասնի Սամսուն, վալին կ'աքսորուի Իէմէն:

Գարեգինը կենդանի Սամսուն կը հասնի: «Թիւրքերի հետ միայն համարձակութեամբ բան կարելի է անել», ասում է Մօրիսը:

Յուլիս 17.—Ժանապարհին: Ահա վերջապէս մենք վերադարձի ճանապարհին ենք:

Որսլիսի փոփոխութիւն. չը նայելով լաւ եղանակին, մեր անցած երկրները որքան թշուառ են: Գողոպտուած խանութները փակ են, վաճառականութիւնն սպանուած երկար ժամանակով, որովհետեւ այս կողմերում ոչ միայն հայերին են կոտորել, այլև յոյներին և հրէաներին, մի խօսքով բոլոր հարուստներին:

Ո՛հ, ի՛նչ հաճոյքով եմ տեսնում ծովը:

Յուլիս 25.—«Կոստանդնուպօլիս»: ԷՄԻՆ ԿԱՐԼԻՆ

ՄԻՋԵՆՈՐԴ ԴՍՏԱՐԱՆԻ ՎՃԻՌԸ. *)

1902 թ. նոյեմբերի 2, 10, 12, 16, 19, 20, 28, և 29-ին և դեկտեմբերի 1, 8, 9, 10, 19 ու 22-ին, միջնորդ գատաւորներ Արշակ Պարոնեանց, Ֆեօդօր Բիկով, Աստուածատուր Վաչեան, Արնօլբ Ֆէյլլ և Ստանալիսլաւ Վճնսովիչ՝ Բազուի նօտար Անդօղերսկու ձեռքով 1902 թ. հոկտեմբերի 23-ին վաւերացրուած № 5364 միջնորդական պայմանագրի սահմաններում և վիճող կողմերի ներկայացրած դրաւոր ու բերանացի բացատրութիւններէ, վկաների ցուցմունքների և առեւտրական դրքերի բովանդակած փաստերի հիման վրայ քննելով Բազուի առաջին գիլդիայի վաճառական Նիկիտա Շահգիդանեանի և Էրզուհալ հաւատարմատար Գարեգին Ննդիբարեանի փոխադարձ քաղաքացիական պահանջները, որոնք ծաղիկ ևն Ննդիբարեանի՝ Շահգիդանեանի գործերի կառավարիչ լինելուց, և նրանց մէջ տեղի ունեցած տարաձայնութիւնները բարոյական տեսակէտից, եկան հետեւեալ եզրակացութեան.

Շահգիդանեանը դրաւոր կերպով հետեւեալ պահանջներն էր յայտնել միջնորդ գատարանին. 1) Ննդիբարեանը 1901 թ.ին, իբրեւ կառավարիչ, այէտք է ստանար 9080 ռուբլի, մինչդեռ ինքնագլուխ ցուցակագրել և ստացել է 13,000 ռ.: Այդ գծողհութեան գէմ այն ստարկութիւնը բերուեց, թէ աւելորդ 3,000 ռ. ստացուել է տիկին Զ. Շահգիդանեանի թողաւութեամբ և Նիկիտա Շահգիդանեանի գիտութեամբ: Թէպէտեւ այդ հանգամանքը կարող էր յայտնի լինել Շահգիդանեանին, քանի, որ սոճիկը գրւում էր մատեանների և պահանջողական ստմարների մէջ, բայց ի նկատի ունենալով, որ չը հաստատուեց, թէ տիկին Զ.

*) Խմբագրութիւնս ի պատասխան պ. Գ. Ննդիբարեանի կողմից «Մուրճի» անցեալ № ում զետեղուած նամակին տպում է այս վճիռը:

Շահգիրդանեանը համաձայնութիւն է տուել ոտճիկը տակաջնելուն, և այն, որ պէտք էր զրաւոր կերպով փոխել Ենգիրարեանի կառավարչութեան համար ստացած ոտճիկն վերաբերեալ զրաւոր պայմանները, միջնորդ դատաբանը արդարացի է համարում բաւարարութիւն տալ Շահգիրդանեանի այդ պահանջին:

2) Ենգիրարեանը իր ոտճիկը մատեան է գցել սկսած 1898 թ. յունիսի 1-ից, մինչդեռ նա սկսել է կառավարել 1898 թ. յունիսի 20-ից: Գործի հանգամանքները ցոյց տուին՝ մի կողմից, որ Ենգիրարեանը խկապէս սկսել է կառավարել 1898 թ. յունիսի 20-ին, իսկ միւս կողմից, որ այդ 1250 ոտերին Ենգիրարեանը ստացել է Շահգիրդանեանից մուրհակներով ուրիշ գումարների հետ՝ առաջին տարուայ վերջում կազմուած հաշվեկշիռի համաձայն, այնպէս որ Շահգիրդանեանը կարող էր իմացած լինել, թէ Ենգիրարեանը ուրիշ գումարների հետ այդ գումարն էլ է ստացել: Բայց որովհետեւ Շահգիրդանեանի այդ հանգամանքին տեղեակ լինելը միմիայն հնարաւոր է համարուում և ոչ թէ անպայման ապացուցուած, ուստի միջնորդ դատարանը գտնում է, որ պէտք է բաւարարութիւն տրուի նախ պահանջին:

3) Ենգիրարեանը Շահգիրդանեանի զրամարկից վճարել է 4000 ռուբլի „Бакинское Общество русской нефти“ ընկերութեան բաժնեատմների (ակցիա) համար, որ սակայն զնել է իր անունով: Ենգիրարեանը առարկում է, թէ Շահգիրդանեանի համաձայնութեամբ, հաշիւները մաքրելուց յետոյ պէտք է վճռուէր, թէ ում պէտք է պատկանէին գնուած արժեթղթերը, ինչպէս նաև ստացուած շահաբաժնի (գլխիկէնտի) մի մասը ցուցակազրուած են Շահգիրդանեանի առևտրական մատենանում: Հաւանական համարելով այդ բացատրութիւնների կանոնաւորութիւնը, բայց ի նկատի ունենալով, որ այդ արժեթղթերը անուանական են և մինչև այժմ էլ Ենգիրարեանի անունով են ու նրա մօտ են գտնուում, միջնորդ դատարանը արդարացի է համարում պահանջել Ենգիրարեանից այդ ակցիաների արժէքը:

4) Այն 300 ոտերին, որ Ենգիրարեանը իբր պարտք վերցրել է Շահգիրդանեանի զրամարկից 1902 թ. յունուարին, նա պէտք է վերադարձնէ Շահգիրդանեանին:

5) 1899 թ. մարտի 30-ի № 797 օրդերով Ենգիրարեանը գրել է նախ Դօլուխանեանին „ВЪ ВОЗВРАТЬ“ 1700 ոտերի, իսկ յետոյ, ինչպէս երևում է Ենգիրարեանի մակազրութիւնից, Դօլուխանեանի միջոցով Ենգիրարեանին ВЪ ВОЗВРАТЬ: Ի նրկատի առնելով, որ օրդերի սկզբնական խմբագրութեան չնորհիւ այդ գումարը մատենանում զրուած է ի հաշիւ Դօլուխանե-

ևանի, այդ գումարը կարող էր սխալմամբ չը մտնել Ենգիրբարեանի հաշւի մէջ, ուստի միջնորդ դատարանը արդարացի է գտնում պահանջել Ենգիրբարեանից յօգուտ Շահգիդանեանի այդ 1700 ռուբլին, իբր մի գումար, որ Ենգիրբարեանը ստացել է, բայց չէ մտցրել իր անձնական հաշւի մէջ:

6) Այն 200 ռուբլին, որ Ենգիրբարեանը իբր պարտք տուել է Բարխուդարեանին, դատարանը արդարացի է համարում գրցել Ենգիրբարեանի հաշւի մէջ:

և 7) Վերոյիշեալ գումարների օրինական (տարեկան 6) տոկոս՝ ստացման օրից մինչև վճարման օրը: Այդ պահանջին դատարանի վճռով պէտք է բաւարարութիւն տրուի:

Շահգիդանեանի մնացած պահանջների վերաբերմամբ միջնորդ դատարանը եկաւ հետևեալ եզրակացութեան.

1) Բենենսօնի հետ կապած պայմանագրին վերաբերեալ պահանջը.

1888 թւին Շահգիդանեանը քաղաքից կապալով վերցրել էր մի հողաբաժին՝ քառակուսի սաժէնը 50 կոպէկով, 12 տարով, կրկին 12 տարով վերանորոգելու իրաւունքով, բայց այնքան վճարով, որքան նշանակած կը լինի կողքի հողաբաժինների համար: 1896 թւին Ենգիրբարեանը այդ հողաբաժինը տալիս է Բենենսօնին 12 տարով, սաժէնը 50 կոպէկով, այն պայմանով, որ Շահգիդանեանը պարտաւոր է քաղաքից կապալով վերցնել այդ հողաբաժինը նոր ժամանակամիջոցով. առաջին պայմանաժամի լրանալուց յետոյ, 1900 թւին, քաղաքը քառակուսի սաժէնին պահանջեց 5 ռուբլի կապալադրամ, որով Շահգիդանեանը տարեկան վճառ կրեց 9000 ռուբլի, որ Բենենսօնի հետ կապած պայմանագրի ամբողջ ժամանակամիջոցի ընթացքում կ'անէր 72,000 ռուբլի: Ենգիրբարեանը այդ հաշիւը մաքրել է՝ վճարելով Շահգիդանեանի կողմից Բենենսօնին 25,000 ռուբլի: Շահգիդանեանը պահանջում էր այդ գումարը Ենգիրբարեանից: Սակայն միջնորդ դատարանը անհնար գտաւ բաւարարութիւն տալ այդ պահանջին, որովհետև Ենգիրբարեանը ներկայացրեց Շահգիդանեանի տուած ստորագրութիւնը, որ գրուած է 1898 թւին, երբ Ենգիրբարեանը նորից ծառայութեան էր մտնում Շահգիդանեանի մօտ, և որի մէջ Շահգիդանեանը կանոնաւոր է ճանաչում Ենգիրբարեանի բոլոր արածները 1895—97 թ. կառավարութեան ընթացքում:

2) Այն պահանջը, որ վերաբերում է «Սամուր» ընկերութեան բաժնետոմսերի դնմանը ի հաշիւ Շահգիդանեանի յանուն Ենգիրբարեանի.

Թէպէտև դատարանը գտնում է, որ «Սամուր» ընկերու-

թեան բաժնետոմսերի գնումը վնասարեւ է եղել թէ բատար-
 փէրի և թէ այն պատճառով, որ այդ բաժնետոմսերի գինը և
 «Սամուր» ընկերութեան պարտքերը վճարոււմ էին այն ժամա-
 նակ, երբ Շահգիդանեանը ինքը փողի չափազանց կարիք ունէր
 և մեծ տոկոսներ էր վճարում իր պարտքերի համար, այնուա-
 մենայնիւ դատարանը չէ կարող այդ պահանջը բաւարարու-
 թեան արժանի համարել, որովհետեւ դատարանի կարծիքով այդ
 գնման պատասխանատուութիւնը չէ կարելի ենգիբարեանի վը-
 րայ գցել, քանի որ չէ ապացուցուած նրա (այդ գնման) ան-
 պայման վնասակարութիւնը Շահգիդանեանի համար:

3) Շահգիդանեանը պահանջում է, որ ենդիբարեանը հա-
 չիւ ներկայացնէ:

Թէպէտեւ միջնորդ դատարանը գտնում է, որ ենդիբարեա-
 նը իր ամբողջ ծառայութեան ընթացքում ոչ մի անգամ հաչիւ
 չէ ներկայացրել և նոյն իսկ իր ծառայութեան պայմանագրով
 լրանալիս հրաժարուել է հաչիւ ներկայացնելուց, այնուաե-
 նայնիւ դատարանը գտնում է, որ չէ կարելի ենգիբարեանին
 պարտաւորեցնել հաչիւ ներկայացնել թէ այն պատճառով, որ
 մատենաները քսօսային դրութեան մէջ են և անկարելի է հա-
 չիւ կազմել, և թէ այն պատճառով, որ միջնորդական պայմա-
 նագրի համաձայն ներկայ միջնորդ դատարանի վճռով վերջա-
 նում են վճռող կողմերի բոլոր փոխադարձ հաչիւները:

4) Այն պահանջը, թէ ենդիբարեանը պարտաւոր է վերա-
 դարձնել Այվաղօվից Շահգիդանեանին յանձնելու համար ստա-
 ցած 1,000 ռուբլին, արժանի չէ բաւարարութեան, որովհետեւ
 բաւական հիմք չը կայ ենթադրելու, թէ Շահգիդանեանը ի-
 մանալով, ինչպէս այդ ապացուցուեց դատի ժամանակ, որ են-
 գիբարեանը ստացել է այդ փողերը, երկու տարուայ ընթաց-
 քում չէ պահանջել նրանից այդ գումարը:

5) Եւրամիչեանի հետ կապած պայմանին վերաբերեալ
 պահանջը արժանի չէ բաւարարութեան, որովհետեւ չէ ապա-
 ցուցուած, թէ այդ պայմանը վնասարեւ էր Շահգիդանեանի
 համար:

6) Շահգիդանեանի այն պահանջի նկատմամբ, որ վերաբե-
 րում է այն հարցին, թէ ենդիբարեանը՝ Շահգիդանեանի կամ-
 քի հակառակ՝ պայման է կապել Դօլուխանեանի հետ, միջնորդ
 դատարանը ի նկատի առնելով, որ պայմանը ստորագրուած է
 Շահգիդանեան ամուսինների ձեռքով, և որ ոչնչով չէ ապացու-
 ցուած, թէ ենդիբարեանը նրանց ճիշտ չէ հաղորդել պայմա-
 նագրի բովանդակութիւնը, — գտնում է, որ չէ կարելի բաւա-
 րարութիւն տալ այդ պահանջին:

7) Այն հանդամանքը, որ ենդիբարեանը գանդատ չէ տուել աւելորդ պետական տուրք վերցնելու դէմ, միջնորդ դատարանը չէ կարող դրա համար մեղադրել ենդիբարեանին, հնարաւորութիւն չ'ունենալով պարզելու այն հարցը, թէ արդեօք կանոնաւոր կերպով է որոշել տուրքը արքունական պալատը, ուստի և միջնորդ դատարանը բաւարարութեան արժանի չէ համարում Շահգիդանեանի այն պահանջը, որ վերաբերում է իր օգուտից վճարած տոկոսային տուրքին:

8) Շահգիդանեանի այն պահանջը, որ վերաբերում է այն տոկոսներին, որ ենդիբարեանը աւելացնում էր իր անժամանակ ստացած ոռճկի վրայ, դատարանը արժանի չէ գտնում բաւարարութեան, որովհետև արդարութիւնը պահանջում է, որ չափազանց ուշ ստացուող ոռճկի վրայ աւելացուեն տոկոսներ, մանաւանդ որ այս դէպքում աւելացրած տոկոսը չափաւոր է (եօթ):

9) Շահգիդանեանի մնացած պահանջները միջնորդ դատարանը քննութեան չէ ենթարկում, որովհետև Շահգիդանեանը հրաժարուեց այդ պահանջներից:

Ենդիբարեանի քաղաքացիական պահանջներից, իբր ապացուցւած՝ բաւարարութեան արժանի են հետևեալները.

ա. 5,000 ռուբլի, որ դեռ չէ վճարուած նրան ի հաշիւ 1902 թ. լունուար ամսի ոռճկի, և այդ դումարի օրինական տոկոսները 1902 թ. փետրուարի 1-ից մինչև վճարման օրը:

բ. 4,000 ռ. վնաս, որ ենդիբարեանը կրել է այն վերաւորանքի շնորհիւ, որ Շահգիդանեանը նրան հասցրեց 1902 թ. փետրուարի 6-ին և որը, միջնորդ դատարանի կարծիքով ենդիբարեանին զրկեց իր սովորական գործով զբաղուելու հնարաւորութիւնից 10 ամսուայ ընթացքում:

Վերոյիշեալ նկատումներով և հաշուելով վճողներին փոխադարձ քաղաքացիական պահանջները, միջնորդ դատարանը որոշեց պահանջել Գարեգին Ենդիբարեանից յօգուտ Նիկիտա Շահգիդանեանի 6,643 ռ. 50 կ., իսկ որովհետև Ենդիբարեանը այդ պահանջի դէմ ներկայացրեց Շահգիդանեանի 1901 թ. նոյեմբերի 20-ի թւակիր պարտամուրհակը, որով Շահգիդանեանը պէտք է տալ նրան 5,000 ռուբլի զբաւագրուի և 275 ռ. տոկոս, ուստի վերջնական հաշով պէտք է ենդիբարեանից յօգուտ Շահգիդանեանի պահանջել ընդամենը 1368 ռ. 50 կ. օրինական (տարեկան 6) տոկոսներով այստարուայ դեկտեմբերի 22-ից մինչև վճարման օրը:

Գալով միջնորդ դատարանին ենթակայ բարոյական հարցերին, դատարանը եկաւ այն եզրակացութեան.

1) Որ Գարեգին Ննգիբարեանը այն երեք և կէս տարուայ ընթացքում, երբ նա կառավարում էր Շահպիրդանեանի գործերը, իր պարտականութիւնների կատարման մէջ ցոյց է տուել ծայրայեղ անհոգութիւն, այն է՝ անտէրթ կերպով է վարել առևտրական մատենաները և պարբերական հաշիւներ չէ տուել իր կառավարչութեանը յանձնուած գործերի վերաբերմամբ, բայց նրա վարմունքների մէջ միջնորդ-դատարանը չը նկատեց դուրսէն մի նշան:

2) Որ 1902 թ. փետրուարի 6-ին Բագուի ժողովարանում Շահպիրդանեանի կողմից Ննգիբարեանին հասցրած ծանր վիրաւորանքը արժանի է պարսաւանքի և բոտ էութեան անարդար է, բայց այդ վիրաւորանքին առիթ էին տուել՝ այն հանգամանքը, որ Ննգիբարեանը հրաժարուում էր հաշիւ տալուց, և միւս կողմից մի քանի փաստեր Ննգիբարեանի կառավարչական գործունէութիւնից, որոնք նոր էին յայտնի դարձել Շահպիրդանեանին, և որոնք հիմք էին տուել Շահպիրդանեանին, որ անկարող էր բազմակողմանի կերպով յննել այդ փաստերը, կարծելու, թէ Ննգիբարեանը ի չարն է գործ դրել իր դիրքի:

3) Որ Ննգիբարեանի պաշտօնաթողութիւնը, փետրուարի 6-ի դէպքը և Ննգիբարեանի ու Շահպիրդանեանի մէջ եղած բոլոր անձնական տարաձայնութիւնները ծագել են բացառապէս գործնական յարաբերութիւնների պատճառով, առանց կողմնակի անձանց որևէ մասնակցութեան:

4) Որ այս վճռի կայանալովը՝ րնդմիշտ վերջացած են համարուում այն բոլոր երկուստեք պահանջները, որոնք ծագել էին Շահպիրդանեանի և Ննգիբարեանի մէջ՝ Ննգիբարեանի կառավարչութեան առիթով:

Պ Ա Տ Ա Ս Ի Ա Ն Ն Ե Ր

ԹԻՖԼԻՍ. *պ. Գ. Շահումեան.*—Ձեր նուիրած 10 բուրլով ամսագիրս կ'ուղարկուի Կարճուան զիւղի հասարակութեան: .

ԱՐՄԵՆԱՍԿ. *պ. Ի. Մազլումեան:*—Ստացանք ի յիշատակ Յովսէփ Դաբախեանցի երեսուն բուրլի եւ նուիրատուների ցանկութեան համաձայն ուղարկում ենք ամսագիրս Սարըղամիշ, Ջահրի եւ Կիպրոս:

ԲԱԳՈՒ. *պ. Ա. Ռուբէնի.*—Ձեր յօդուածը լոյս կը տեսնի հետեւեալ համարում:

ԹԻՖԼԻՍ. *պ. Ստ. Լ.*—Նիւթի շատութեան պատճառով «Յաւելուածի» շաբօնակութիւնը մնաց հետեւեալ Ձ-ին:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Անցեալ համարում

<i>երես</i>	<i>տող</i>	<i>տպուած է</i>	<i>պէտք է լինի</i>
65	36	<i>մարդագետիներ</i>	<i>մարդաբաններ</i>
200	21	<i>աւագ</i>	<i>աւանդ</i>

Այս համարում

7	15	<i>կողմը</i>	<i>կազմը</i>
31	29	<i>գետնքից</i>	<i>գետնից</i>
131	7	<i>ազգայինը օր մը</i>	<i>ազգայինը իմ նկարագրութեամբս ճանաչէ յետոյ, եթէ երբէք օր մը լինում</i>
169	7	<i>շինում</i>	

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„Մ Ձ Ա Կ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(31-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1903 ԹԻԱԿԱՆԻՆ

«Մշակը» հրատարակուելու է նոյն պրօգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր քացի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնեւմէկ և տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն և ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը՝ 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան քաժանորդագրութիւն. Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 7 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրատանը (Բաղարնայա և Բարօնսկայա փողոցների անկիւն), իսկ Բազում—ն. Դաւթեանի մօտ:

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս պէտք է գիմել հետեւեալ հասցէով. ТИФ-ЛИСТЪ, Редакция «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal arménien «MSCHAK».

Յայտարարութիւններն ընդունուած են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ քաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

„Բ Ա Զ Մ Ա Վ Է Պ“

1903 տարւոյ

ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ. — «Բազմավէպ» օրէ օր կը ձգտի ըլլալ զուտ ժողովրդական-գրական թերթ մը. իր նպատակն է ազգային գրականութիւնը ժողովրդականացնել:

Պարսկահայք և Ռուսահայք կրնան գիմնել մեր Ռուսաստանի գործակալներուն.

ԹԻՖԼԻՍ. — M. Kaloust Kaloustian TIFLIS

ՌՈՍՏՈՎ. — M- Michel de Roman Timindjian ROSTOFF
(Sur le Don)

ՊԱԳՈՒ. — M. Grégoire Ter-Ovanessian BAKOU
Մեր հասցէն է „Pazmavéb“ (St.-Lazare) VENISE (Italie)

ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ. — Ա. Ռուզվակի մեզ գիմնել բաժանորդները
Բաժնեգէլներ Կանխիկ պէտք են փճարել. հակառակ պարագային
չեն կրնար թերթս ստանալ:

Բ. — Ոչ ապահովագրեալ թերթ մը բաժանորդը չ'ստանալուն՝ կրկին յգնլու պարտական չենք:

Գ. — Ապահովեալ թերթը պարտական ենք անպատճառ բաժանորդին հասցնել:

„Գ Ե Ղ Ո Ւ Ն Ի“

1903

Զատիէն առաջ կը հրատարակենք «Գեղունին» միենոյն ծաւալով և փոխանակ 6ր, 10 թերթ միասին կազմուած և հիանալի կողքով: Խմբագրութիւնս և տպարանի վարչութիւնն այս տարուան «Գեղունին» գերազանցապէս չքեղ նախանձեղի ընելու համար ասին ճիշդ սկսած են թափել: Թերթը ճիշտ պայմանաժամուն լոյս կը տեսնէ: Յօդուածները և պատկերները զուտ ազգային են. «Գեղունին» պիտի ծառայէ գրական և գեղարուեստական թանկագին յիշատակարան մը մնալու:

«Գեղունին»էն դոյացած մաքուր հասցիներն կէսը՝ դարձեալ ազգային սրբերու և ազգայնեան կը յատկացնենք:

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Բազմավէպ (առանձին) Գեղունի (առանձին)

Ոչ ապահովագրեալ 10 ֆր. 12 ֆր.

Ապահովագրեալ 13 »

Բազմավէպ Գեղունի միասին

Ոչ ապահովագրեալ 15 ֆր.

Ապահովագրեալ 18 ֆր.

Открыта подписка на 1903 годъ

на обществен.-литературную и политическую газету

“Б А К У,”

съ обширнымъ нефтянымъ отдѣломъ.

Съ пересылкой: на годъ 8 р. 50 к., 11 м. 7 р. 50 к., 10 м. 7 р., 9 м. 6 р. 50 к., 8 м. 6 р., 7 м. 5 р. 50 к., 5 м. 4 р. 50 к., 4 м. 4 р., 3 м. 3 р., 2 м. 2 р. 50 к., 1 м. 1 р. 50 к.

За границу: на годъ 15 р., на полгода 8 р.

Подписываться можно на всѣ сроки, на иначе какъ съ перваго числа каждого мѣсяца.

За перемѣну адреса просить высылать 5 семикопѣечныхъ марокъ.

Допускается разсрочка подписныхъ денегъ на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ вносится не менѣе 4 р. 50 к., а затѣмъ 15 февраля и 15 марта по 2 рубля.

Допускается разсрочка и на болѣе льготныхъ условіяхъ, но по соглашенію съ конторой редакціи.

Годовые подписчики на 1903 годъ въ 1902 г. получаютъ газету бесплатно со дня подписки.

Подписка принимается въ г. Баку, въ конторѣ редакціи (Парапетъ, домъ Степановой).

Редакторъ-издатель А. Н. Лавровъ.

Открыта подписка на 1903 годъ

НА ЕЖЕДНЕВНУЮ (не исключая понедѣльниковъ) ГАЗЕТУ политической и общественной жизни и литературы

„Бакинскія Извѣстія“.

Подписная цѣна: съ доставкой въ Баку и пересылкою въ другіе города на годъ—7 р., на 6 мѣсяцевъ—4 р., на 3 мѣсяца—2 р. и на 1 мѣсяцъ—1 руб. Подписчики на 1903 г. получаютъ газету въ 1902 г. со дня подписки бесплатно.

Такса за объявленія: За строку петита или мѣсто занимаемое ею впереди текста—10 к., а позади текста—7 к. Многократныя объявленія по соглашенію.

Редакція и контора: Баку, пассажъ Шагиданова.

Финансовый директоръ

В. П. ПЕТРОВЪ

Заместитель 4. Членовъ редакціи

յումները:—Կովկասեան Բժշկական Բնկերութեան կարծիքը տեղական ինքնավարութեան անհրաժեշտութեան մասին:—Մարի եւ քննադատութեան ազատութիւն եւ Վելիկո:—Փետրուարի 19 իբրեւ Ռուսաստանի համաժողովրդական տօն:—Կոր դատաստանական կարգերի երեսնինգամեակը Կովկասում եւ սփասելիք դատաստանական բեֆօրմներ Անդրկովկասում:—Անդիժանի երկրաշարժի հետեւանքները, Լ. Սարգսեան . . .

245

15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Ռուս-աւստրօ-ունգարական ծրագիրը Մակեդոնիայի բեֆօրմների մասին:—Բուլղարիայի բռնած դիրքը:—Միւս մեծ պետութիւնների վերաբերմունքը:—Բուլղար ժողովրդի եւ մակեդոնացի յեղափոխականների տրամադրութիւնը:—Թիւրքիայի սպառազինումը:—Ներդրական հասարակութեան համեմատական անտարբերութիւնը:—Փաղաքական ճառեր արեւելեան հարցի մասին Բերլինում եւ Պարիզում:—Անգլիայի այժմեան դիրքը:—Սուլթանի օրօրները Օրմանեան պատերազմին:—Ռուսաստանի ազդեցութեան աճումը Պարսկաստանում:—Թիւրքմէնչայի զաշնադրի III-րդ յօդովովիտութիւնը, Լ. Ս:—Կատալարչական հալորդագրութիւն մակեդոնական հարցի մասին:—Զմիւռնեցի վաճառական Պալեօզեանի սպանութեան դործը:—Կլիկկայի կաթողիկոսի պատրաստութիւնները Միս զնալու:—Արփիարեանին սպանելու փորձը: . . .

248

16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	259
17. ՄԻՋՆՈՐԴ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ՎՃԻՌԸ	265
18. ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ	271
19. ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ	—
20. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	

ԽՐԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածողներից զրկել պարզ մանաւանդ թիւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ:
2. Զննուեալ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերագործնուած: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:
3. Գրատուքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերադառնում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուսթի» համարը չ'ստացուելու դէպքում պէտք է Խմբագրութեան տեղեկութիւն տալ մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Այդ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել անդական պոստային գրասենեակի հուստագրիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չ'է յանձնուած գանգատաւորին:

ԲԱՑՈՒԱԾ Է
1903

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՈՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(նոր շրջան, III-րդ տարի)

Խմբագրութեան անդամների եւ աշխատակիցների նոյն կազմով:

1903 թւականին «Մուրճում» տպուկու է ի միջի այլոց Ա. Ահարոնեանի մի նոր սեռ վէպ՝ «ՄՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ», չարու- նակուկու է Լէօի «ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ», թարգմանու- լու են Ա. Ըօլլէսի «ՀՐԱՇԱԼԻ ԴԱՐԸ» և Զօլայի վերջին՝ «ՃԸՆ- ՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ» վէպը:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Ը՝

Խուսափումում տարեկան	10	րուր.	Արսասանումում	12	րուր.
» կէս տարին	6	»	»	7	»
» 1 ամսուան	1	»	»	1	» 20 կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է բաժանորդ գրուել.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (ձալճալճեան փողոց, տ. № 16):

Կայսրութեան այլ քաղաքներում և Գրինիցայում՝ Тифлисъ, въ редакцію
журнала „МУРЧЪ“.

Արսասանումից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „MOURTCH“.

Բացի այդ, «Մուրճին» կարելի է գրուել նաև՝

Թիֆլիսում—«Գուտենբերգ» գրադաճառանոցում:

Ծանոթութիւն. Խուսափումի բաժանորդներից նրանք, որոնք դժուարա- նում են տարեկան բաժանորդագինը (10 ռ.) վճարել միանուագ՝ կարող են տալ մաս-մաս. սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.:

Ոչ-Թիֆլիսի բաժանորդները հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղար- կեն 40 կոպ.

Ձեռագիրները և նամակները պէտք է ուղղել խմբագրու- թեան, Լեւոն ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով:

ՆՈՐ ԵՐԶԱՆ

III ՏՈՒՒ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա.ՄՍԱ.ԳԻՐ

№. 3

Մ Ա Ր Տ

1903

ԹԻՖԼԻՍ

Արագածիպ Մե. Մարտիրոսյանցի

Պաշտոնական փողոց № 12.

1903

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 3

	Երև.
1. ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, Վեյ Ա. Ահարոնեանի	5
2. ԲԱՆՍՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ա. Խաճակեանի և Դ. Դեմիրճեանի	25
3. ԱՐՇԱՆՈՒՄԻՆ, Վեյ յունաց կեանքից, Ե. Բենսոնի, թարգ. Յ. Արաքաջեանի	27
4. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՒԻԹԸ, Յովհ. Թումանեանի	92
5. ՄԻՍՍԻՐՆԱՐՆԵՐԸ ԹԱՐԻԶՈՒՄ, Ե. Փ.	104
6. ԳԱՆԳԱՏ, Էտիպ Նիկ. Աւետեանի	107
7. ՀԵՇԵՇԱՆՔՆԵՐԻ ԵՐԳԻՉԸ, Կրիտիկ. Էտ. Ալ. Ռուբէնի	112
8. ՇՎԷՅՅԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ, Կուրբաթ-Հարունի	137
9. ԱԼԲԱՆԻՍՅՈՒՄ, ճանապ. Ժօրժ-Գօլիսի, թարգ. Ա.	147
10. ՌՈՒՍԱՅ ԱԶԴԵՅՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐԱԿԱՍՏԱՆՈՒՄ, յօդ. Ե. Փրանգեանի	164
11. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.— 1) Ա. Զօղանեան՝ «Նահապետ Քուչակի զիւանք», Լ.— 2) Հ. Երեմեան, «Տուրկին».— 3) Մ. Մարիկեանց, «Մարտի ալքոմը».— 4) Գ. Ե. «Անդորժ կանայք», Աշխէն.— 5) Յար. Թումանեան, «Հազարանքերու».— 6) «Ախուրեան», օրացոյց.— 7) Է. Թեոփ, «Վարժապետը».— 8) Լ. Տօլստոյ, «Ատոմն, թէ Կամոնային».— 9) Dr. Antonius, «Վարդապետ», Թարգմ. Մ. Բ.— 8. Ե. 10) „Памятная книжка“ Эрив. губ. на 1902 г. Ա.—ԴՕ.	172
12. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ	188
13. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, Նաւթարդիւնադրոճների XVII-րդ համաժողովը Բաղում, Յովհ. Կարապետեանի	189
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Բարձրագոյն հրովարտակ.— Կառավարչական Անատին տրուած Բարձրագոյն հրամանը.— Հոգաբարոժիւն զիւղատնտեսական կարիքների և զիւղական դասակարգի մասին.— «Տեղային առանձնաշատկութիւններ».— Ա. Սահակեանի զեկուցումը՝ Անդրբկովկասում զեմտալային հիմնարկութիւններ մտցնելու անհրաժեշտութեան մասին.— Գիւղական դասակարգի դրութիւնը մեզանում.— Տեղական մամուլի դերը բարեփոխումների հարցում.— Մի իրողութիւն, որի վրայ ուշադրութիւն դարձրեց „Баку“ թերթը.— Ախալցխայի ս. Փրկիչ եկեղեցու կալուածների դրժի քննութիւնը.—	

ՄՈՒՐՃ

ԳԻՐԿԱՆ, ՀԱՍՏԻՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա.ՄՍԱԳԻՐ

№ 3

Մ Ա Ր Տ

1903

ԹԻՖԼԻՍ

Արագատիպ ՄՆ. Մարտիրոսեանցի

Պուշկինեան փողոց № 12.

1903

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 28 марта 1903 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 3

	Երես
1. ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, վէպ Ա. Ահարոնեանի	5
2. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ա. Իսահակեանի և Դ. Դեմիրճեանի	25
3. ԱՐՇԱՂՈՒՍԻՆ, վէպ յունաց կեանքից, Ե. Բենսոնի, թարգ. Յ. Արարաջեանի	27
4. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԻԹԸ, Յովհ. Թումանեանի	92
5. ՄԻՍՍԻՕՆԱՐՆԵՐԸ ԹԱԻՐԻՉՈՒՄ, Ե. Փ.	104
6. ԳԱՆԳԱՏ, էպիկ Նիկ. Աւետեանի	107
7. ՀԵՇԵԾԱՆՔՆԵՐԻ ԵՐԳԻՉԸ, կրիտիկ. էպ. Ալ. Ռուբէնի	112
8. ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ, Կուրբաթ-Հարունի	137
9. ԱԼԲԱՆԻԱՅՈՒՄ, ճանապ. Ժօրժ-Գօլիսի, թարգ. Ա.	147
10. ՌՈՒՍԱՅ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ, յօդ. Ե. Փրանգեանի	164
11. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.— 1) Ա. Զօպանեան՝ «Նահապետ Գուշակի դիւանը», Լ.— 2) Հ. Երեմեան, «Տուրկին».— 3) Մ. Մարիկեանց, «Մարօի արժօքը».— 4) Գ. Ե. «Անգործ կանայք», Աշխէն.— 5) Յար. Թումանեան, «Հաղաբանբլուր».— 6) «Ախուրեան», օրացոյց.— 7) Է. Թուրի, «Վարժապետը».— 8) Լ. Տօլստոյ, «Աստճուն, թէ Մամոնային».— 9) Dr. Antonius, «Վարդապետ», թարգմ. Մ. Բ.— 8. Ե. 10) „Памятная книжка“ Эрив. губ. на 1902 г. Ա.—ԴՕ.	172
12. ՆՈՐ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐԳԵՐ	188
13. ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, Նաւարդիւնագործների XVII-րդ համաժողովը բազում, Յով. Կարապետեանի.	189
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Բարձրագոյն հրովարտակ.— Կառավարչական Սենատին տրուած Բարձրագոյն հրամանը.— Հոգատարութիւն գիւղատնտեսական կարիքների եւ գիւղական դատակարարի մասին.— «Տեղային առանձնաշատկութիւններ».— Ա. Սահակեանի զեկուցումը՝ Անդրկովկասում զեմստային հիմնարկութիւններ մտցնելու անհրաժեշտութեան մասին.— Գիւղական դատակարարի դրութիւնը մեզանում.— Տեղական մամուլի դերը բարենորոգումների հարցում.— Մի իրողութիւն, որի վրայ ուշադրութիւն դարձրեց „Баку“ թերթը.— Սխալցիսայի ս. Փրկիչ եկեղեցու կալուածների վործի քննութիւնը.—	

Գօղօլի յուշարձանի քաջումը Թիֆլիսում. — Դ Սուխօֆօ-կօքըլին. — Դ Ե. Մարկօլ. — Դ Գ. Բալդէ. — Սեւ-ծովեան երկամեղու ուղղութիւնը. — Վրաց դրամատիկական ընկերութեան մրցանակը. — „КАВКАЗЪ“ լրագրի պաշտօնական հաղորդադրութիւնները. — „АргонавтЪ“ — ի դադարումը. — Խուզարկեանի կտակած գումարով ապաստարան. Լ. Ս.

193

15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Ազրաբային բեֆօրմներ իրանդիայում. — Աշխատանքի ներկայացուցիչ կուսակցութեան մի յաղթանակը պարլամենտական ընտրութիւններում. — Աւտրօ-Ունգարական համաձայնութիւնը. — „Прав. Вѣстн.“ հաղորդադրութիւնները Մակեդոնիայում եւ Ալբանիայում պատահած զ'պրերի մասին. — Մինիստրական կրիզիս Բուլղարիայում — Բ. Սարաֆօվի պատասխանը „Zeit“ թերթի խմբագրութեան. — „Daily Chronicle“ Միացեալ-հասանգների գիմումի մասին. — Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսը Աղանայում. — Բողոքական կօլլէժ Տարսօնում. — Լուսաւորչական լեհացիներ. — Հայկական ցուցահանդէսը Բերլինում. Լ. Ս.

208

16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 221

17. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 227

18. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ, Ա. Ըօլլէսի՝ Հրաչալի դար, Թարգմ. Սա. Լիսիցեանի. 33—64

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից զրել պարզ, մանաւանդ թւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ:

2. 2' ընդունուած յօդուածները պահում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնում: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուշի» համարը չը ստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեան տեղեկութիւն տալ մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Այդ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պոստային զրտսենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չէ յանձնուած գտնադատուրին:

ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ *)

IX

Այն օրն ամբողջ Գապէն ու Ասօն մի հատ բառ չը փոխանակեցին իրար հետ. Գապէն ջրաղացի թմբի վրայ մնաց, իսկ Ասօն ջրաղացի յետևում ուռիների տակ թափառում էր: Օտարական ուխտաւորների խօսակցութիւնը նրա ամբողջ էութիւնը ցնցել, տակն ու վրայ էր արել, ճակատագիր, կեանք, մահ, ուխտ, սուրբ այլևս մի վայրկեան նրա գլխից չէին հեռանում: Եւ առաջին անգամ ավիաներից յետոյ այդ բոլորի հետ նաև իր սեփական կեանքը բոլոր մանրամասնութեամբ գալիս անցընում էր իր աչքի առաջից: Ասօն փորձուում էր այդ կեանքի մութ խորշերը և զարմանում էր, որ այդ ինքնաքննութիւնը միայն այժմ է կատարում: Ինչքան մութ բան կար, որ հարկաւոր էր պարզել:

Կեանքը մահից էլ զանազանել չի լինում, մտածում էր Ասօն. — և ճշմարիտ, կենդանի եմ ես, թէ՛ մեռած. ախր կենդանութիւնը մի բանի նման պիտի լինի, մի բանի հարկաւոր պիտի գայ, ես ումն եմ հարկաւոր, սա ինչ կեանք է, ինչո՞ւ եմ թափառում դաշտերում, ինչ ունիմ այս ջրաղացում, ինչո՞ւ չեմ աշխատում այլևս, ինչ պատահեց ինձ հետ, ո՞ր չար սատանան մտաւ ինձ...

*) Տէս Մուրճ № 2.

Սառան, Շիրինենց Սառան գեղեցիկ է, չառ գեղեցիկ, բայց ինձ ի՞նչ, նա այնուամենայնիւ Շիրինենց հարսն է, խաչ ու աւետարանով պատկուած, չէ՞ որ շատ-շատերը գեղեցիկ ձի, եղներ սենին, ում ինչ, ով կը տայ տրիշին այդ բոլորը։ Եւ Շողերը, խեղճ աղջիկ, երկու անգամ սե... չէ, մեղք է, գէշ բան է, գեղեցիկին եմ սիրում, միշտ գեղեցիկը փնդւեցի, և այժմ ի՞նչ եմ անում, Տէր Աստուած, գէշ բան եմ գործում, մեղք եմ անում, մեռելի ստուերի պէս թափառում եմ, սար ու ձոր ման եմ ածում իմ ձանձրալի, անպէտք գոյութիւնը։ Ի՞նչ տեսեմ, ի՞նչ, որ ջուրն ընկնեմ, երբ սիրում եմ. օ, անիծուած սիրտ, ով գրեց քո մէջ այդ անիրաւ բոցը, որ այրում, վաթովում է ինձ, սիրտ, սիրտ, մոխիր դառնաւ դու։ Ո՞ւր գնալ, ի՞նչ անել, ի՞նչպէս աղատուել այս բոցերից. ծովը նետուեմ, Մրրկի սրբի սոքից վա՞ր գլորուեմ, թէ... Նա յիշեց մօրը, խեղճ կին... որքան տանջուեց, այսքան դարդ միայն մի կնոջ սրտին, միայն նրա համար, որ նա մայր է, քնքոյշ, սիրող, բարի մայր. քիչ կան դարդատներ, քիչ կան լացողներ. «Երեկսան դաշտում լալիս է, բուերը կտուրներին վաւովու են կանչում, մեռելները գերեզմաններից դուրս են սողում», այսքանը բաւական չէ։ Նա, այն խեղճ պատան ինչո՞ւ լայ, գէշ բան է, գէշ բան. սիրտ, սիրտ, մոխիր դառնաւ դու։

Ասոն նստեց, գլուխը ձեռների մէջ առաւ և դառն-դառն հեկեկաց. նա լալիս էր երկար-երկար, արցունքները թափւում էին, հեծկլաւանքը բարձրանում, ապամի վայրկեան խաղաղւում, լռում էր, յետոյ նորէն կուրծքը քանդւում էր, հեկեկոցը սաստկանում, և արցունքները հոսում էին։ Նրա յաղթ թիկունքը, նրա առնացի ուսերը ցնցւում էին խորին հեծկլաւանքների հետ, և նա ձեռներով տրորում էր կուրծքը՝ կարծես ներսի կրակը մարելու համար։

«Վաւովու, վաւովու, վաւովու... վերստին լսուեց բուի չարագուշակ վայելը. Ասոն ախմայ ցնցուեց, նա

յիշեց ուխտաւորի խօսքերը՝ «բուերը վու-վու են ա-
նում կառւորների վրայ, մենք գնում ենք սրբերին հար-
ցընելու, կենդանի ենք, թէ՛ մեռած»։ Եւ գնացին, դը-
նացին, միմնջում էին նրա շրթունքները, ախ, հազար ե-
րանի ձեզ, որ կարող էք գնալ, որ հաւատում էք և
այն այնպէս խորը, որ մահ աչք առած, անցնում էք հա-
րամիների, մարդասպանների միջով, փաթաթուել էք ձեր
հաւատին և գնում էք... Ես ուր գնամ, ո՞ր սրբի ստեղծ,
և ո՞րը կարող է ինձ մի ճաշ տնել, երբ ինքս հաստատ
գիտեմ, որ մեռած եմ, մեռած... Երեխան դաշտում
լալիս է, ես մեռած եմ։ Բուերը վույ-վույ են անում, ես
մեռած եմ։ Կենդանիները յիշերները մոռնում են, ես մե-
ռած եմ, սրանք բոլորը իմ թաղման երգն են տաում,
լալիս են, որ ես մեռած եմ։ Ապա նա յիշեց Գապէի
սարսափելի պատմութիւնը, յիշեց այն աղջկայ գիտիլը,
նա մի փոքր մնաց մոռածման մէջ, Գապէի հօր և իր հօր
վարմունքի մէջ նա նմանութիւն գտաւ, այն տարբերու-
թեամբ միայն, որ նրա հայրը կենդանութեան ժամա-
նակ է որդուն դժբաղդացրել, իսկ իր հայրը մահից յե-
տոյ, չէ՞ որ ինքը հօր վերջին կամքը կատարեց. սիրաւ
հօր ուխտ հարցնել կարող էր, ինչո՞ւ յիմարացաւ, ինչո՞ւ
արեց այդ. նրան ասացին, ճ, ամենքը, ամենքը, որ հօր
վերջին կամքը չի կատարողը իր ամբողջ կեանքում ինչ
դորժ բռնի, խէր տանել չի կարող, և նա դորժեց սք-
խալը։ Տէր Աստուած, բայց միթէ այդ յանցանքն այն-
քան ծանր է, որ ամեն բան այնպէս վերջանայ, ինչպէս
Գապէի հետ, մոռածում էր նա սարսափով. — միթէ Շողերն
էլ... Նա ձեռքով մի անհանգիստ շարժում արեց՝ ասես
անախորժ միտքը հեռացնելու համար ու լռեց, սարի
կանգնեց։ Ուռիներն օրօրում էին նրա դիւի վրայ, հառ-
հառ դեղնած տերեւները մի վայրկեան դողդողում, փու-
փուում էին օդի մէջ, ապա վայր էին ընկնում ու ծած-
կում ճանապարհը. Ասոն հանդարտութեամբ ու վշտով
քայլում էր այդ տերեւների վրայ և մոռածում էր սե բա-
ներ։ Այժմ նա յիշեց այն զոյգ տերեւները, որ մի օր նա

իր և Շողերի բաղդը որոշելու համար առաւ և զցեց գետի մէջ, տերեւները պտոյտապտոյտ արին ու բաժանուեցին. նա կրկին կուացաւ, վերցրեց երկու բարակ, դեղնած տերեւներ, գցեց ջրի երեսին, նայեց, և նրանք փախան իւարից զանազան կողմեր...

Երբ նա յետ եկաւ ջրաղաց, ճաշ էր արդէն. կամացուկ ներս մտաւ և մնաց քարացած: Գապէն նստած էր պատի տակ՝ ցորենով լի մի ջուպի վրայ, աչքերը յառել էր չախչակին և անշարժացել ինչպէս մեռել: Ալիւրի ճերմակ փոշին հաստ շերտով նստել էր նրա ծեր գլխի ու միտքի վրայ, բեռնաւորել էր յօնքերն ու արտեւանունքները, իսպառ պատել էր զդեստները. երևում էր, որ նա վաղուց է այդտեղ նստած առանց մի թեթեւ շարժում անելու: Ասօն նայում էր, և նրան թւում էր, թէ իր առաջ մի խորհրդաւոր արարած է նստած, մի ոգի, որ ջրերից դուրս գալով՝ դիտում է, թէ ինչ է կատարւում իրանից վեր, այս աղմկալի ջրաղացում: Ասօն կամացուկ մօտեցաւ, ձեռքը նրա ուսին դրեց:

— Գապէ ամի, այ Գապէ ամի:

Ծերունին իր ալրոտ թերթերունքները դէպի նա դարձրեց, նայում էր և կարծես ոչինչ չէր հասկանում:

— Հիւսնդ ես:

— Ձէ, մեռած եմ, նրանք ասացին:

Ասօն մնաց մտածմունքի մէջ. իրանց երկսի հողեկան վիճակների մէջ սոսկալի նմանութիւն կար: Լուռ քաշուեց մի կողմ, նստեց քիչ հեռու և ծերունու պէս աչքերը յառեց չախչակին: Եւ քարը դառնում էր հսգառնում ալիւրը փչելով իր չորս կողմը, ջրտան մէջ, ներքեւում ջրերը վերից վար գահավիժուելով՝ փչրւում էին ոռնալով ու հեծեծալով, բուն շարունակում էր դրսում վույ-վույ անել, իսկ նրանք նստած էին ալիւրով ճերմակած, ինչպէս մարմարէ երկու արձաններ, նստած էին կարծես մի գերագոյն հսկումն կատարելու համար: Լուռ էին. ժամեր անցան:

Յանկարծ դրսում մի սայլ ճռնչաց, մի ձայն կանչում էր.

— Գսպէ ամի, այ Գսպէ ամի:

Գսպէն ցնցուեց, աչքերը թարթեց, շուրջը նայեց կարծես իմանալու համար, թէ ուր է ինքը, ինչ ձայն է լսում:

— Գսպէ ամի, ուր ես, չեմ լսում:

Ծերունին այս անգամ ոտքի կանգնեց, կամացուկ սուսացաւ գէպի դուռը և դուրս եկաւ. Շիրինենց Պետօն էր, իր եղբօր հետ ցորեն էր բերել աղալու:

— Բարի երեկոյ. վա՛հ, տնայէն, ինչո՞ւ ձայն չես տալիս, մեռայ կանչելով, ասացի՝ մի բան է պատահել հարկին:

— Բարի եկար. չէ, որդի, ծերութիւնը հանաք չի անում, քարերի դուգուռոյն էլ մի կողմից չէր թողնում լսեմ, ինչ անեմ, բարով դու էլ ծերանաս:

— Ծերանալու ժամանակ կ'ունենամ, Գսպէ ամի, դու այն ասա, որ էսօր ամբարն աւելիլ ենք, հաւերին էլ կուտ չը թողլինք. էլած չէլածը հաւաքել, քո դուռն եմ բերել. դէ դարուն է, դիտես էլի, ցորեն չի ճարուում. նորի հօտ ենք առել, կալ ու կուտը հեռու չէ: Էս մէկ անգամին էլ մեղ եօլա տար, մինչև տեսնենք՝ Աստուած ինչ է հասցնում: Հաց շատ ունէինք էէ, տմա հարսանիքս հացի մէջքը կտրեց, դէ մի դեղ կերաւ, հաց կը դիմանայ:

Գսպէն անշարժ կանգնած՝ նայում էր, թէ ինչպէս Պետօն ջուալները ցած է բերում եղբօր հետ:

— Վա՛, ինչ ես քար կտրել մնացել, ասես ուրախ չես, որ ցորեն եմ բերել, մի մօտեցիր, տնայէն, ձեռքդ զցիր, քօմնդ արա, ջուալները ցած բերենք սայլից. հալից ընկե՛լ ես, ինչ է:

— Հա, իրաւ ասացիր, Պետօ, իսպառ հալից ընկած եմ: Ծերութիւնը, դէ ինչ ասեմ, ծերութեան տէրը մեռնի. էլ ոյժ չի մնացել, ասաց ծերունին, մօտեցաւ ջուալներին և միևնոյն ժամանակ գաղտագողի հայեացք էր

դքսում ջրաղացի դռանը: Նա անհանգիստ էր, այս վայրկեանին նրան զբաղեցնողը Պետօի և Ասօի հանդիպելն էր, որից նա ոչինչ բարի բան չէր սպասում: Ասօն յանդուգն էր ու կատաղի, այդ նա լաւ գիտէր:

—Ի՞նչ կայ, ի՞նչ չը կայ դիւղում, Պետօ, հարցրեց ծերունին՝ մի բան ասած լինելու համար:

—Է՛հ, ի՞նչ ասեմ, Գազէ ամի, պատասխանեց Պետօն՝ ջուղները ցած բերելով, շատ էլ լաւ բան չը կայ. երեկ գեղի երեք կողմում երեք հաւ օրը ցերեկով արլորի պէս կանչել են, սա խկի լաւ բան չէ: Անցեալ օրը աւաղակները քշում էին դաշտից Յովէի եղները, ս. Կարապետի ուխտաւորներ են վրայ հասել, խլել են, յետ տուել, լաւ մարդիկ են եղել, Աստուած իրանց ուխտը կատարի, բայց արի տես, որ նրանց գնդակից մէկը վիրաւորուել է, վայ թէ մեռնի, մէջտեղ մենք փրասուենք. արդէն էս քանի օրը քրդերի «բըսազ»-ի*) ձէնը մեզ հասաւ, Աստուած վերջը բարի անի:

—Հա՛, էդ լաւ չէ, որ նրանք «բըսազ» են անում:

—Էդ էլ մի կողմ մնայ, ամենից հետաքրքիրը դեռ չը գիտես, Ապրօն է եկել:

—Սուրբ Կարապետի վալանդը:

—Հա, բայց իմանաս ի՞նչ հալի, իսպառ գժուել է տնաքանդը, օյին բան է, սւսին դցել է մի երկար կըտաւ, պատանս է, ասում է, աշխարհը վերջանալու վըրայ է, ասում է, ամենքդ էլ պատան առէք ու զերեզման փորեցէք: Ամեն շաբաթ իրիկուն գնում է գերեզմանացը ու մի տեղ փորում է փորում, ասում է՝ գերեզման եմ շինում. գիշերներն էլ մի էնպիսի բան է անում, որ ամենքին զարգանդ է բռնում, տնաքանդը

*) Քրդերը խիստ քինախնդիր ժողովուրդ են: Երբ նրանք սպանում են մէկին, սովորաբար ասում են՝ «բըսազ», որ նշանակում է՝ «սպարի». այս սպանալիքից յետոյ նրանք սովորաբար անպատճառ վրէժխնդիր են լինում, թէկուզ զէպքից յետոյ ասորիներ անցած լինեն. ս՛հա եթէ ինչու «քրդի բըսազ» նշանակում է անխուսափելի վրէժխնդրութիւն:

կանգնում է գեղամէջը և քանի ձէն ունի՝ գոռում է՝ «գուլճւմ, գուլճւմ»... Հները սոնսում են նրա հետ, ու մի փառ բան է գուրս գալիս։ Մեր պատուաներին էլ, հօ գիտես, բան է հարկաւոր, առաւօտից իրիկուն թափուած են տիրացու Գրիգորի գուռը, էլ գիր բանալ, էլ թուղթ գրել տալ, գեղը տակն ու վրայ է եղել։

Պետօի պատմածները Գաղէն այս անգամ լսեց ծայրայեղ ուշադրութեամբ. իր ջրադացում վերջին ժամանակ կատարուած դէպքերը, բուռի կանչելը, ուխտաւորների յայտնուելը նա կապում էր գիւղում՝ պատահածների հետ։ Ծերունին մտադրաւ՝ մատներով խառնում էր իր երկար միրուքը, կտրճեա պատրաստուում էր մի բան տակը, երբ նրա ուշադրութիւնը դարձաւ դէպի ջրադացի գուռը, ուր այդ վայրկենին յայտնուեց Ասօն և գիտում էր նորեկներին։

—Տօ, էնտեղ էլի մարդ ես ունեցել, շարունակեց Պետօն.— ո՞վ է... վա՛, Ասօն է, բա՛րի իրիկուն, Ասօ, ինչ լաւ էլաւ, չը լինի թէ եկել ես հարսանիքիդ ալիւրն աղալու, էդ լաւ է, ես եկել եմ հարսանիքիս պակսեցըրածն աղալու, դու էլ հարսանիքի համար, էդ հօ միւհնայն է, բաղարջ կը թխենք, գիշերը լաւ կ'անցնի։ Այ տղա, դու սայլը քշի, դնա՛, դարձաւ նա եղբօրը, երբ բոլոր ջուարները ցած բերին ու տեղաւորեցին։

—Ձուրն առաւ է, փառը լաւ է դառնում. Գաղէ ամի, էէ, դու այն առա, նօբաթ կ'սոյ, թէ՛ չէ։

—Կայ, կայ, որդի, քեզ համար նօբաթ միշտ կը լինի։

—Հապա Ասօի ցորէնը...

—Ասօն ցորեն չի բերել, եկել էր ժամնալու՝ նօբաթ կ'սոյ, թէ՛ չէ, պահեցի մօտս էսօր, մենակ եմ էէ՛, մենակութիւնը եաման բան է, սիրտս շատ է նեղում. գիտե՛ս, որդի, քանի ծերանում եմ, էնքան մենակութիւնն ինձ տանջում է, առաջ, ջահիլ ժամանակներս էսպէս չէր, չախչակն ու քարը ինձ ընկերներ էին, հիմայ էլ չեմ կարողանում մենակ մնալ, մարդի, ընկերի,

խօսակցի կարօտ եմ քաշում, կ'ասես թէ գիշերներն է շատ են երկարացել, խաւարը շատ է խտացել, էլ լաւ չի իմ չորս կողմը:

—Ասօ, հը', ի՞նչ կ'ասես, հարսանիքդ երբ ենք ուտում, ասաց Պետօն:

Պատասխանի փոխարէն Ասօն նայեց նրան երկար-երկար: Պետօն զարմանալով նկատեց, որ այդ հայեացքը սովորական չէ, որ նրա աչքերի մէջ մի սոսկալի թու-նոտ բան կայ, արտայայտութիւնը կտտաղի է. նկատեց այդ և ինքն էլ չ'իմանալով թէ ինչու, սարսուեց, գլուխը քաշ գցեց, մինչդեռ Ասօն շարունակում էր նայել, կար-ծես ճաշակելով իր պատճառած անհանգստութեան հա-ճոյքը: Բնազդը Պետօին լաւ բան չէր ասում, բայց նա յիշեց, որ գիւղում ամենքը Ասօին գիժ են համարում, և նրա այդ սոսկալի հայեացքը փորձեց բացատրել նրա խենթութեամբ:

Լուռ էին: Գսպէն գիտում էր այդ յամր տեսարա-նը, նա զգում էր, որ իր ջրաղացում գէշ բան է պատ-րաստում, զգում էր, որ Պետօն առանց իմանալու կանգնած է մի կտտաղի թշնամու հանդէպ, երկու ե-րկտասարդները հակառակորդներ էին, մէկը գիտակցա-կան և ահաւոր իր հաղիւ զսպուած կրքով, և միւսը ան-գիտակից ու անհանգիստ ընդհանուր լուծեան տակ թագնուած խորհրդաւորութեամբ: Էլ խօսել չէր լինում: Ասօի հայեացքը ամեն բան փչացրեց: Գսպէն աւելի փորձուած էր. նա դարձաւ Պետօին:

—Հարսանիքը մի կո՛ղմ թող, Պետօ, վեր կաց, ցո-րենդ ածենք աղալու:

—Հա՛, լաւ ես ասում, պատասխանեց Պետօն՝ ուրա-խացած այս միջամտութեամբ. —խօսքով ընկայ, մոռացայ:

Նրանք վեր կացան, մի շուալ գատարկեցին քարի վրայ կախուած տախտակէ ամանի մէջ, որի վարի փոք-րիկ անցքից ցորենն սկսեց մալուել քարի մէջ, որ գառ-նալով փշում էր չորս կողմը սպիտակ ալիւրը: Գսպէն ու Պե-տօն կանգնած նայում էին այդ տեսարանին:

—Լաւ է ազում, ասաց Պետօն:

—Հն, լաւ է ազում, վրայ բերեց Գսպէն. —երկու օր առաջ սրել եմ, առաջին սուրն արդէն անցել է, քարն էլ աւազ չի տայ:

Չախչաղը չխկչխկում էր, քարը դառնում էր, ալիքը դուրս թափւում, և նրանք շարունակում էին դեռ երկար կանգնած մնալ միեւնոյն տեղում: Երբ մէկ էլ յետ նայեցին, Ասօին իր տեղում չը գտան, նա դուրս էր գնացել: Գսպէն անհանդիսա կերպով շուրջը նայեց. Պետօն դարձաւ նրան.

—Գսպէ ամի, ի՞նչ է պատահել Մուրադի տղին, գիւղում լաւ բան չէն ասում:

—Է՛հ, որդի, ի՞նչ ասեմ, չար աչքի տէրը մեռնի, ասում են՝ աչքով են տուել:

—Հն, ասում են՝ չար աչք է. գիտե՞ս, հէնց դիչեր ցերեկ սար ու ձոր է թափառում, ձեռքը գործից պաղել է խալաւ, մեղք, մեղք ջիւանին, նշանածն էլ սեւաւորել է, մէրն էլ մեռաւ սրբերի շուրջը մաշելով. էէ, Գսպէ ամի, ո՞վ կարող է իմանալ Աստծու բանը, մարդու գործը որ մի անգամ ձախ դնաց, էլ ուղղել չի լինի: Մուրադի օջաղի աստղը մի անգամից Կասեա թեւքուեց, էն մէկ տղան էնպէս էլաւ, էս էլ... ի՞նչ ասեմ, մարդ բան չի հասկանում. տեսա՞ր՝ ինչպէս նայեց ինձ. մարդ վախենում է հէրօրհնածի աչքերին նայել:

—Հո, լաւ չի, լաւ չի, կրկնեց Գսպէն՝ գլուխն օրօրելով. —տեսնե՞ս էլի ո՞ւր դնաց. գիտե՞ս ինչ կայ, Պետօ, նրա հարսանիքի մասին դու շատ մի խօսիր, չարանում է, երբ պսակուելու անուն ես տալիս:

—Դէ տնաչէն, ի՞նչ խմանամ, ասացի՝ ջահիլ է, մի քիչ սիրտն ուրախացնեմ:

—Գնամ տեսնեմ՝ էլի ո՞ւր դնաց, ասաց Գսպէն և դուրս գալով կանչեց.

—Ասօ. Ասօ:

Չայն չը կար:

—Ասօ, ա՛յ Ասօ:

Գարձեալ ձայն չը կար:

—Էլի գնաց, մումուաց վշտացած ծերունին, ջրաղացի չորս կողմը սրտոյտ տընց, պրպտեց: Մեր աչքերով ուշի ուշով նայեց և յուսահատ յետ եկաւ, իր տեղում նստեց:

Ասօն չը կար:

X

Ջրաղացից դուրս գալով՝ Ասօն ուռիների տակից նախ գանգաղ, ապա աւելի և աւելի արագ քայլում էր առտի երկարութեամբ: Նա կարծես փախչում էր ջրաղացից: Պետօի գալուց առաջ իր միայնութեան խոհերը նրա հոգում մի մեղմութիւն էին առաջ բերել, որ եթէ էլի մի փոքր աճէր, կարող էր նրա համար փրկարար լինել: Ուխտաւորների խօսակցութիւնը, նրանց պատմածները բուժիչ բալզամի պէս իջան նրա սրտի վէրքերի վրայ, և մի փոքր սփոփեցին: Ասօն այնուհետեւ իր գիւղից, իր շրջապատից դուրս սկսեց աւելի հեռուն նայել, աւելի հեռուն մտածել և զգալ: Սառայի չքնաղ պատկերը եթէ նրա աչքից իսպառ չ'անյայտացաւ, գոնէ այնքան հեռացաւ, որ հազիւ երեւում էր մշուշի միջից, Ասօն աւելի հանգստութեամբ էր գիտում այդ միզապատ պատկերը և նոյն իսկ աշխատում էր իսպառ դուրս վանել իր դիւից: Եւ նա ծրագրեր էր կազմում իր ապագայի մասին, երբ յանկարծ, անսպասելի կերպով ջրաղացում լոյս ընկաւ Սառայի բազդաւոր ամուսինը՝ Պետօն, և դրանով ամեն բան տակն ու վրայ եղաւ: Ասօն անգիտակից ախոյեանի այսպէս յանկարծակի յայտնուելը նրա տակաւին լաւ չը դոցուած վէրքը բաց արեց բոլոր լայնութեամբ ու խորութեամբ: Պետօն կարծես դիտմամբ եկել էր այս մենաւոր անկիւնը Ասօն առաջը փռելու իր երջանկութիւնը, առանց գիտակցելու, որ թիթեռնիկի պէս ինքը խաղում է բոցերի հետ: Եւ արդարեւ, խանդոտութիւնն ինչպէս մի շղթայազերծ կա-

տալի զազան Ասօի միացող հոգում գլուխ բարձրացը-
րեց, և աւերածի, չարութեան անյաղթելի տենչը նրա
սիրտը բռնեց և վարձրեց մի բորբոքուած խարոյկ։ Նա
մի անդուստ պահանջ զգաց այդ ժամին անպատճառ մի
անսովոր բան անել, որից տուժալը Պետօն լինի, մի բան
քանդել, մի բան ջարդել, մնասել, տրորել ի հաշիւ Պե-
տօն։ Եւ նա վազում էր՝ լուռնցքները սղմած, հեւտով,
աչքերը խաւարի մէջ կատաղաբար լայն բացած, փախ-
չում էր առանց իմանալու, թէ ինչ է անելու, բայց
հաստատ վճռած մի բան անել, մի չար, մի վատ բան։
Կտրելի էր կարծիք, թէ նա փախչում է մէկի ձեռքից,
կամ հայածում է մէկին խաւարի մէջ, իր խելագարըն-
թացքի մէջ նա մի քանի անգամ վայր ընկաւ երեսի վը-
րայ, կրկին վերկացաւ անէծքի մոմոտցով, մի վայրկեան
կանգ առաւ, լսեց իր անունը հեռուից, մի բան ասաց
առամների արանքից և կրկին վազեց։ Նա փախչում էր
ջրագացից, նրա ազմուկից, չախչակի ձայնից, նա ուղում
էր կտրուել այդ բոլորից՝ միայնութեան և խաւարի մէջ
մի անտեսելի բան մտածելու, մի սարսափելի բան որո-
շելու համար։ Վազում էր, գլխում ազմուկ ու մաքերի
ժխոր, զայրոյթով կրծոտում էր չրթունքները՝ կարծես
պտտոժելու համար մի չար բան մտածելու իր անկարո-
ղութիւնը։

Ահա նա հասաւ սաւաղին ու կանգ առաւ. ջրերն
ազմուկով ցած էին թափւում ու գնում գէպի հեռուն,
գէպի խաւար հարթութիւնը։ Ասօն նայում էր, և յան-
կարժ կուացաւ, երկու ձեռներով կախուեց և ջրերի
թումբը պահող երկու ցից դուրս քաշեց ու յետ փախաւ.
յանցաւորի պէս։ Նրա յետևից սաւաղը լայնանում էր
կամաց կամաց, ջրերն ազմուկով կրծում էին թումբը և
աւելի ու աւելի լայն հոսանքներով տարւում գէպի
դաշտավայրը, իսկ Ասօն յետ էր փախչում գէպի ջրա-
ղաց։ Պետօն արդէն քնել էր, իսկ Դսպէն նստած՝ ըս-
պասում էր։

— Եկիր, որդի, որքան կանչեցի, ուր դնացիր, տնայէն,

դուրսը մութ է, ժամը չար, բաւ չէ շատ հեռանալ ջրաղացից։

—Հեռու չէի, ձայնդ էլ լսեցի, ո՞ւր պիտի գնայի, ման էի գալիս ջրաղացի յետևում։

Ասօն նստեց ջրաղացի անկիւնում, մերթ նայում էր քարին, մերթ Պետօին, վերջինս ասես բոլորովին մոռացել էր նրան և զբաղուած էր իր գործով. նա մերթ լնդ մերթ վեր էր կենում, մօտենում քարին, ալիւրը հաւաքում, կուռիկով լցնում ջուալը, ապա կրկին ցորենն աւելացնում քարի վրայ կախուած տախտակէ աւանի—դեօլչազի մէջ, իսկ քարը դառնում էր թափով, և չախչալը ցատկորտում էր չխչխկացնելով։ Շատ գիշեր անցաւ, Գսպէն կամաց կամաց ննջեց իր նստած տեղում չախչակի ներդաշնակութեան տակ, Պետօն էլ հոգաց ինչ որ պէտք էր, նոյնպէս նիրհեց. Ասօն մնաց անքուն, անչարժ միւսնոյն տեղում։ Նա մտածում էր, և շատ, շատ բան ունէր մտածելու։ Ահա մի քանի օր է, որ նա ապրում է արագութեամբ, գիպուածներ են յաջորդում իրար, որոնք ասես ճակատագրական ուժով գալիս են աղմկելու նրա առանց այն էլ սարսափելի գոյութիւնը։ Այն ուխտաւորները... այս Պետօն... Դեռ այս առաւօտ նա մտածում էր գլուխ առնել կորչել այս կողմերից և ուխտաւորների պէս գնալ սրբերին հարցընելու՝ կենդանի է ինքը, թէ՛ մեռած, մտածում էր որևէ կերպով վերջ տալ իր անտանելի կայութեանը։ Այս առաւօտ նա խորապէս զգաց, որ իր անձնական դարգից աւելի խոշորը կայ, աւելի լայն ու խորը, քան ամենամեծ ծովը, զգաց և մտածում էր այդ ծովի մէջ նետուել, և յանկարծ... Պետօն, որ կարծես չար սատանայի պէս եկաւ, իր նոր ճանապարհի վրայ ցցուեց։ Ախր սրտեղից և ինչո՞ւ լոյս ընկաւ սա. Ասօն նրան այժմ աւտում է իր հոգու բոլոր զօրութեամբ և միաժամանակ իր զգացմունքը գտնում է ամօթալի, իր հոգու խորքում կարմրում է. ի՞նչ մեղաւոր է Պետօն, որ Սառան՝ նրա կինը գեղեցիկ է. ի՞նչ մեղաւոր է այս քնոյ

մարդը, որ Ասօի սիրտը կպել է նրա օրինաւոր կնոջը: Ասօն լաւ գիտէ, որ իր արածը վատ բան է, որ Պետօն բնաւ մեղք չունի, բայց գիտէ ե՛րբ, որ ինքն ատուած է նրան մինչեւ այն աստիճան, որ քիչ է մնում վերկենայ, նրա կոկորդը սղմի կատաղաբար ու խեղդի: Քիչ առաջ որեւէ ձեռով իր զայրոյթն ու ատելութիւնն արտայայտած լինելու համար նա քանդեց սաւաղը, որ ջրերը հոսեն, գնան, ջրաղացը կանգ առնի, և Պետօն արկւրը չաղացուի, բայց այժմ ամառում է իր արածի համար, այն աստիճան տղայամիտ, այն աստիճան խղճուկ է թւում նրան իր արածը:—Արկւրը չաղացուի», մրմնջաց նա, և կծու ժպիտը ցաւագիտէն ծումուեց նրա շրթունքները:

Ասօն կրկին նայեց քնած Պետօնին, որ այժմ հակառակի պէս սկսեց խիստ անախորժ կերպով խռռացնել. նա էլ աւելի զայրացաւ, նրան թւաց, որ ոչ ոք աշխարհում այդպէս չի խռռացնում, որ միայն Պետօն է ընդունակ այդպիսի զգուշի ձայներ հանել, այտերը փուքսի պէս ուռցնել, շրթունքները վերեւ ներքեւ անել և քթով խոզի պէս փնչացնել: Այդ բոլորը վատ, շատ վատ, նոյնիսկ գարշելի թւաց Ասօն. Գոպէն էլ էր խռռացնում, նոյն իսկ բարձրաձայն, ուժգին, բայց նա այնպէս զգուշի չէր թւում, այս Պետօն ուրիշ բան էր, Ասօն նայում էր և կատաղում, ինքնիրան զայրանում էր, որ նայեց, բայց մի վայրկեան յետոյ նորէն նայում էր:

—Մեղայ Բեզ, Աստուած, նահլսթ քեզ, չոր սատանայ, ասաց նա կամացուկ, նկատելով՝ որ իր զայրոյթն ընդունում է շատ վտանգաւոր կերպարանք, և իր գրկից սոսկալի մտքեր են անցնում: Մի վայրկեան նա այնպէս էր տարուած՝ իր ատելի ախոյեանի դէմքը, բարձր ու ցածր անող կուրծքը գիտելով, որ անգիտակցաբար վիզը ձգուել էր առաջ, ձեռքերի մասնները բացուելու քիչ անում ջլաձգաբար, ինչպէս որսը նկատող արծիւը, որ պատրաստում է իր ճիրանները: Ա՛խ, թէ այս խոզի պէս փնչացնող մարդը յանկարծ

չքանար, Սառան ազատ կը լինէր, մնացածը հեշտ էր, այնուհետեւ ինչ ուզում է՝ թող լինի:

Եւ ինչ, դժուար է ազատուել այս ստեղծարարածից. բաւական է վեր կենալ, երկու ձեռքով սղմել կոկորդը, մի քանի րոպէ պահել: Այո, խեղդել, խեղդել, մտածում էր նա ծնկների վրայ ընկած ու հեալով. և այն բեխերը, որ բարձր ու ցածր են անում անդադար, ի՞նչ վատ են, ի՞նչ զարշնչի Պետօն վատ մարդ է, վատ մարդ, մտածում էր նա, բայց թէ ինչու, այդ որոշակի ասել չէր կարողանում, դիտէր միայն, որ նա վատ մարդ է և եթէ աշխարհից չքանայ, իր համար շատ լաւ կը լինի: Եւ նա նայում էր բորբոքուած, կատաղի աչքերով, հեռւմ էր անընդհատ, սրտի զարկի ձայնը լսում էր, վզի երակները լցուել, բարձրացել էին, ամբողջ մարմնով դողդողում էր և որսին մարազ մտած կատուի պէս աւելի ու աւելի ձգւում էր դէպի քնած Պետօն, ատամներն իրար սղմած ու սպառնալի:

Յանկարծ չախշակի ձայնը կտրուեց, նա էլ չէր ցատկընտում, քարը կանգ առաւ, ջրալացը լռեց, և նոյն վայրկենին Գոպէն ու Պետօն զարթնեցին:

— Ի՞նչ պատահեց, բացազանչիցին նրանք միաժամանակ աչքերը տրորելով:

— Զուրը կտրուեց, քարը կանգ առաւ, պատասխանեց Ասօն սաստիկ յուզուած և դողալով յանցանքի մէջ բռնուածի պէս:

— Հո՛ւ, հո՛ւ, ջուրը կտրուեց, երևի սաւաղն է, ի՞նչ օրով էի պնդացրել, էլի քանդուեց, տրտնջաց Գոպէն մտազբաղ:

— Դու հանգիստ մնա՛, Գոպէ ամի, պատասխանեց Պետօն ոտքի կանգնելով. — Էս ու Ասօն կ'երթանք հողալու: Վերկաց, Ասօ, քանի ուշ չէ, շարունակեց Պետօն. գնանք, թէ չէ յետոյ շատ դժուար կը լինի առաջը փակել: Պետօն շտապով դուրս թռաւ:

Ասօն շարունակում էր նստած մնալ միւսնոյն տե-

ղում՝ անհանգստութեան, հոգեկան ներքին խռովութեան նշաններ ցոյց տալով։

—Ասօ, այ Ասօ, լսուեց Պետօի ձայնը ջրաղացի յետեից. — չնւա արի, տնաչէն, սաւաղը տարաւ, տարաւ բոլորը։

—Ասօ, որդի, հիւանդ հօ չեմ, ես երթամ, եթէ այդպէս է, տաաց Գսպէն, ուշագոյութեամբ նրան նայելով։ Պատասխանի փոխարէն Ասօն արագութեամբ սաքի կանգնեց ու դուրս թաւաւ Երկու ախոյեանները կորան խաւարի մէջ. ճանապարհն անցնում էր ուռիների տակով, հեռուից լսում էր սաւաղի ջրերի ձայնը, իսկ ջրաղացի առուն դատարկւում էր արագութեամբ։ Այս անգամ խաւարի մէջ ծառերին դիպչելով, թմբերին ընդհարուելով՝ նրանք վազում էին հեիհե, Պետօն առաւջից և Ասօն նրա յետեից, առանց խօսելու, առանց աղմուկի։ Մի քանի անգամ մթութեան մէջ նրանք դիպան իրար, վայր ընկան, ապա վերկացան և կրկին վազեցին։ Ահա վերջապէս սաւաղը, առուի բարձր թմբի մի խոշոր մասը քանդւում էր աշագոյութեամբ, և գէպի վար, գէպի գաշտավայրը շառաչիւնով իջնող ջրերի կոհակները աւերած էին առաջ բերում ամեն վայրկեան։ Երկու երիտասարդները կանգնած՝ նայում էին շուարած, չիմանալով ինչ ձեռնարկել։

—Ի՞նչ անել, հարցրեց Պետօն մտազբալ և քրտնաթոր ճակատը սրբելով։

—Չը գիտեմ, պատասխանեց Ասօն առանց մտածելու։

—Թէ ծառի ճիւղեր լինէին, հեշտ կը լինէր փակել։

—Հո, բայց ինչո՞վ ճիւղեր կտորենք։

—Ասօ, յետ վաղիր շուտով, Գսպէն մի բան կ'ունենայ, տու և բեր, մինչև ես այստեղից այնտեղից մի քանի քարեր հաւաքեմ։

—Ի՞նչ կարող է ունենալ։

—Ի՞նչ, ո՞վ գիտէ, ջրաղացի տէր է, տնաչէն, ուրազ, կացին...

— Կացի՜ն... Կրկնեց Ասօն վարանոտ ձևով, կացի՜ն...

— Հապա, կացին, շուտ վազիր, քո հօրն օղորմի:

— Սուր է:

— Տօ, ի՞նչ հարց ու փորձի ժամանակ է, տնաչէն, վազիր, չե՞ս տեսնում, որ էլ առուի մէջ ջուր չը մնաց:

— Գնամ բերեմ, հա՛ն... լաւ ես տսում, գնամ, հա, գնամ:

Եւ Ասօն յանկարծական վճռականութեամբ կորաւ ծառերի տակ իշխոյ թանձր խաւարի մէջ, միայն մի առօրեայ ժամանակ դէս լուում էր նրա շտապ ոտնաձայնը, որ նոյնպէս շուտով խլացաւ: Զրազացում Գսպէն դարմացաւ, տեսնելով՝ մինչև որ աստիճան Ասօն գուհաւ է ու յուզուած, և երբ վերջինս կացինը խեց ու դուրս թռաւ, մի յանկարծական միտք ծերունուն քարացրեց: Քիչ յետոյ Ասօն դարձեալ սուսաղի վրայ էր՝ փայլուն գործիքը ձեռքին:

— Բերիր, Ասօ:

— Հա, բերի... սուր է... ահա՛...

— Դէ ճիւղեր կտորիր, իսկ ես քարեր կը հաւաքեմ:

Ասօն հնազանդուեց լռութեամբ: Նրա տենդոտ և ուժեղ հարուածների տակ իսկոյն ընկան մի քանի մատաղ ծառեր, որ նա արագութեամբ մաս-մաս կտրատեց, յետոյ կացինը գօտին խրեց և ճիւղերի խուրձերը քաշ տուեց, ջրին մօտեցրեց: Պետօն մտաւշուրը՝ թմբերին յենուած, ընկերը տալիս էր նրան ճիւղերի խուրձեր, և նա տեղաւորում էր ոտներով ու քարեր դցում վրան: Գործը լաւ էր ընթանում, միայն Ասօն խիստ տարօրինակ էր, նա երբեմն անշարժ կանգնած էր մնում, երբ ընկերը քար կամ ճիւղ էր ուղում, երբեմն առանց ուշք դարձնելու՝ խուրձը կռացած Պետօի գլխին էր դցում:

— Ի՞նչ ևս անում, Ասօ:

— Ե՛ս... ճշմարիտ, լաւ չ'եղաւ... այ, կացինը խրել եմ գօտիս... գիտե՞ս ինչպէս սուր էր... մի հարուածով, հա, մի հարուածով... քեզ չեմ տեսնում, աչքերիս ա-

առջ չի մթնում, այլ մութ է, շատ մութն է, այնպէս չէ... Պետօ, դու լաւ տեսնում ես...

— Ճիւղեր տուր, քան տուր, կրկնում էր Պետօն անընդհատ, բայց իրօք խիստ զարմացած էր ընկերոջ վարժունքի տարօրինակութեան վրայ։ Ասօն կրկին դործի էր կենում, ժամից աւել էր, որ նրանք աշխատում էին. ջրերի առաջը փակուած էր արդէն, Պետօն թմբի վրայ կռացած՝ վերջին քարերն էր տեղաւորում, իսկ Ասօն նրա գլխավերեւ կանգնած՝ հետեւում էր նրա աշխատանքին։ Եւ թէ Պետօն այդ վայրկենին զլուխը բարձրացնէր և կարգանար խաւարի մէջ տեսնել, նա կը սոսկար Ասօի գէմբից, կը նկատէր, թէ ինչպէս նա դողդողում է ամբողջ մտքմտով, ինչպէս պինդ սլմել է ձեռքի մէջ կացնի կտիւր։ Պետօն շարունակում էր անտարբերութեամբ աշխատել, Ասօն մի քանի անգամ յետ քաշուեց, առաջ եկաւ, կրկին յետ դնաց, էլի եկաւ իր նախկին տեղը, մի քանի անգամ դօտկից դուրս քաշեց կացինը, էլի շտապով տեղաւորեց։ Բայց նշաններից երեւում էր, որ նա մի վճռական և առնուգդեմ ըսն անելու վրայ է. մէկ էլ յանկարծ նա առաջ անցաւ դէպի Պետօի գլխավերեւը, թափով դուրս քաշեց դօտկից կացինը, երկու ձեռքով բարձրացրեց օդի մէջ, ճօճեց և ահագին թափով լճեցրնում էր Պետօի գլխին, երբ մի ձեռք խաւարի մէջ ուժեղ կերպով ըռնեց նրա գաստակը... Գոպէն էր, որ հէնց նոյն վայրկենին վրայ հասաւ Ասօի ձեռքերը քաշ ընկան թուրացածի պէս, նա հեռւում էր, գէմբը կատաղի ու այլապալ։

— Վերջացրիք, հա՛ն, տուց Գոպէն առհարկի սառնարխնութեամբ, էդ լաւ է, զօրանա՛ք, մենակ ի՞նչ օր պէտք է քաշէի։ Չեմ էլ հասկանում, թէ ինչպէս է պատահել, որ թումբը քանդուել է, ցիցերը նոր էին, հոտատուէն. հը՛, ինչ կ'ատես, Ասօ։

Ասօն առանց պատասխանի դցեց կացինը և վախաւ կորաւ խաւարի մէջ։

—Եկա՛ր, Գապէ ամի, ասաց Պետօն՝ գլուխը բարձր-
բացնելով. —Հա՛, պրծանք, զո՞ռ աշխատանք էր, հոգիներս
հանեց, էնպէս չէ՞, Ասօ:

—Ասօն գնաց ջրաղաց:

—Ի՜նչ շուտ, տարօրինակ է. գիտե՞ս ինչ, Գապէ ամի,
չարունակեց Պետօն, երբ նրանք ճանապարհ ըն-
կան. —Ես վախենում եմ, որ Ասօին մի վատ բան պա-
տահի, նա կատարեալ գիժ է, ինչ անում է, գժի պէս
է անում. երկու անգամ քիչ մնաց ճիւղերով ինձ ջրի
մէջ գլորէր. խօսելիս էլ ձայնը դողդողում էր, շունչը
բռնւում, հեռւմ էր. ուղիղն ասած՝ գիշեր ժամանակ
մութ տեղում լաւ չէ Ասօի պէս ընկեր ունենալ, տնա-
շէնը ընկնաւորի նման է, խտակ ընկնաւոր:

—Հա՛, տարօրինակ է, ասաց Գապէն մտազբաղ ո-
լոեց, պարզ էր, որ նրան սաստիկ տանջում էր մի
միտք, նա շժմածի պէս էր, չէ՞ որ նա հաղիւ փրկեց
Պետօին, մի վայրկեան ուշ հասնէր, Ասօն նրա գլուխը
կացնով ջախջախած կը լինէր: —Տէ՛ր Աստուած, մտածում
էր ծերունին, ինչ էր լինելու, ինչո՞ւ էր ուղւում նա ոճը-
րագործ դառնալ:

—Գիտե՞ս, չարունակեց Պետօն, նրան չարք է պա-
տահել, հա՛, անպատճառ չարքի բան է, ես վախենում
էի գլուխս բարձրացնել և նրան նայել, սարսափելի էր,
հեռոցը լսում էի, կ'ասես գեւերը խեղդում էին, լաւ որ
եկար:

—Հա՛, լաւ որ եկայ... սիրտս ասաց՝ մէկ վերկաց,
գնա՛, տես՝ տղերքն ինչ են անում, և վերկացայ, շօշա-
փելով, խարխափելով եկայ, մութ տեղը աչքերս լաւ
չին տեսնում, դէ քանի՜ տարեկան եմ, հա՛, բայց էլի
լաւ որ եկայ, փառք Քեզ, Աստուած, լաւ որ եկայ...

Հասան ջրաղացին, Ասօն չը կար:

—Էլի չը կայ, ասաց Պետօն:

—Հա չը կայ, տեսնես՝ ո՛ւր գնաց:

—Աստուած ազատէ չարքից:

—Թո՛ղ Աստուած ազատէ:

Նրանք ներս մտան և անկարող էին լսել հեռաւոր ծառերի տակից լսուող հեծկլտանքները. Ասօն երեսի վրայ ընկած, կուրծքը չանդուում էր ու հեծեծում: Իր մշտադրած, անյաջող սծիրը այժմ սոսկումով բռնել էր նրան, նա դողում էր նոյնիսկ իր չիրագործուած յանցանքի մեծութիւնից, սիրտն այրում էր, և նա լուռ խաւարի մէջ մեն մենակ լալիս էր, լալիս էր իր անկումը, իր ամօթը, անիծում էր այն անմիտ, անհեթեթ ոճը՝ ինչպէս:

—Ասօ, Ասօ:

Գոպէն էր, ջրաղացում համբերել չը կարողացաւ, դուրս եկաւ, և այս ու այն կողմն ընկած՝ փնդրում էր Ասօին, կանչում էր բարձրաձայն. բայց նա լուռ էր:

—Ասօ:

Գոպէն առաջացաւ՝ մթութեան մէջ խարխափելով և աննկատելի կերպով Ասօի գլխավերեւը կանգնեց:

—Ասօ, ինչո՞ւ ես այստեղ, որդի:

—Հեռու, հեռու ինձանից, ամի Գոպէ, ես ոճրադործ եմ, ես մարդասպան եմ:

—Թող այդ, որդի, վեր կաց ջրաղացը գնանք, դուրսը խոնաւ է:

—Օ՛, ես քո շեմքը կը պղծեմ, ինչ էի անում և ինչո՞ւ. տուր ինձ մի դանակ, Գոպէ ամի. թող, որ կուրծքիս պատռեմ և այս անիծուած սիրտս դուրս հանեմ, շներին դցեմ: Վառեց, վառեց ինձ, ես մեռնում եմ:

Ասօն թաւալւում էր գետնին, գալարւում էր վիշապա՛ր օձի պէս:

Գոպէն կռացաւ, հօր պէս գրկեց, բարձրացրեց նրան ու մեղմութեամբ խօսում էր հետը՝ հանգստացընելու համար. ի զոր:

—Ես ոճրագործ եմ, կրկնում էր Ասօն. —լոյսի առաջ քեզ նայել, նրան տեսնել չեմ կարող, թող ինձ, ամի, չարն իմ ոտքին կապուած է: Եւ նա դուրս ընկաւ ծերունու ձեռքից ու հեռացաւ շտապով:

—Ասօ, Ասօ:

—Ես ոճրագործ եմ, հեռու ինձանից...

Գողեն կանգնած՝ նայում էր խաւարի մէջ երկար-
երկար, ապա աչքերը սրբեց ու յետ դարձաւ ջրաղաց:

Ա. ԱՀՍՐՈՆԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ԲԱՆԱՍՏԵՂԻՆԻԹԻԻՆԵՐ

*
* *

Ես ձեզ տառամ եմ,—կը դայ Ոգու սով,
Եւ դձը կը քաղցէր ճոխ սեղանի մօտ.
Կընկնէր մուրալու յափրած որկորով
Հըրեղէն խօսքի, վեհ խօսքի կարօտ:

Լրբենի ծաղրով արհամարհեցիր
Ոգու վառ զեղմունք—միտք ու երազանք,
Նիւթի տաճարում արբած պարեցիր՝
Մոռացած անմահ անհունի տենչանք.

Դձը, որ հեղնեցիր այժն ստեղծադարձ,
Ձեր նիւթի հանդէպ կը դայ Ոգու սով.
Եւ մուրացիկ պէս փշրանքի համար
Ծարաւ ու նօթի կ'անցնէր ծովէ ծով...

Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

* *
*

Ախ, իմ անուշ ծաղիկները
Գարունքի հետ գնացին,
Ախ, իմ անուշ ծաղիկները
Գարունքի հետ գնացին:

Նրանց հետքից այսուհետև
Էլ ոչ մի «ախ» չի հասնի,
Եւ ի՞նչ ծաղիկ նոր գարունքին
Տրտում աչքը կը շոյի:

Կ'ասես բոլոր ուրախութիւն
Նրանք սրտէս քաղեցին,
Կ'ասես բոլոր ուրախութիւն
Հետներն առան գնացին:

Դ. ԴԵՄԻՐՉԵԱՆ

ԱՐՇԱԼՈՒՍԻՆ *)

Վէպ յունաց կեանքից

Ե. ԲԵՆՍՕՆԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

I

Օգոստոս ամսից սկսած Նիկողայոսը չըջեց Պելոպոննէսի բոլոր կողմերը, և ամեն տեղ զրկարաց ընդունում էին նրան, որպէս յունական շարժման բոլորից ընդունուած առաջնորդներից մէկին: Թիւրքերը, որոնք վաղուց արգէն կասկածում էին նրա վրայ և գիտէին, որ ապստամբութիւն է պատրաստուած, իրանց սովորական անհողութիւնից ոչ մի միջոց ձեռք չէին առնում մէկի կամ միւսի գէմ և յոյս ունէին, թէ նրա մահուան լուրը կը չիջեցնէ երկրին տիրող յեղափոխական կրակը: Բայց յոյները, ինչպէս Հերմանը ձշտօրէն նկատել էր, գիտէին, որ «Նիկողայոսն այն մարդկանցից չէր, որոնք մեռնում են», և նրա մահուան լուրը տարածուելուն նպաստող թիւրքերի խորամանկութիւնը իրանց իսկ գէմ դարձաւ: Դա միջոց տուաւ Նիկողայոսին աւելի ազատ կերպով չըջել այս ու այն կողմ, և հսկումներին Կորնիթոս գնալով, նա անձամբ մի փոքրիկ փայտէ խաչի վրայ գրեց իր անունն ու հետեւեալ մականգրութիւնը. «Հնչեացի ձայն փողոյ, և մեռեալք յարիցենա: Մթնշաղին նա գնաց տունաց գերեզմանատունը և այդ նշանաւոր յուշարձանը ցցեց մի թաքով չիրմի վրայ: Երբ այդ բանն իմացուեց, յոյները ծիծաղում էին, իսկ թիւրքերը չը հասկացան այդ յեղնութեան բուն ի-

*) Տես «Մուրճ» № 2.

մասամբ: Սակայն նրանք չէին համարձակուում խանդարել յուսնաց զերեզմանատան անդորրութիւնը, որովհետեւ մեռելներին նրանք յարգանքով էին վերաբերում, մինչդեռ կենդանի մարդկանց մի գրոշի արժէք էլ չէին տալիս, և այդ պատճառով մի տարու չափ այդ տարօրինակ խաչը մնաց կենդանի մարդու չիրմի վրայ:

Դեկտեմբերն ու յունուարի կէսը Նիկողայոսն անցկացրեց իր ազգականների մէջ, Սպարապէց գէպի հարաւ և այնտեղից վախաւ նաւալիս, երբ իմացաւ, որ իր Մահմէտ լինելը յայտնուել է թիւրքերին, և Տրիպոլիսի նահանգապետ Մահմէդ-Սալիկին այդ գաւառի յոյն բէշից, Պետրոս Մարտիրոսից, որն աւելի յայտնի էր Պետրօ-բէշ անունով, պահանջում էր, որ Նիկողայոսն, իբրեւ հին աւագակ, իրան յանձնուի: Պետրօ-բէշը Հերմանի նման մեծ գիւրք ունէր, և թիւրքերն քստ երեւոյթին չէին կասկածում, թէ նրանք ազգային շարժման գլուխն էին կանգնած:

Իհարկէ, մի այդպիսի թուղթ ստանալով, նա սկսեց Նիկողայոսի հետ խորհրդակցել, թէ ինչ անեն: Նիկողայոսը եւնթադրում էր, թէ հարկաւոր է Մահմէդ-Սալիկին պաշտօնապէս յայտնել իր մահն ու թաղումը Կորնթոսի գերեզմանատանը, որտեղ չիրմի վրայ խաչ կայ: Բայց Պետրօ-բէշն ուրիշ կարծիքի էր: Նրա ասելով, քանի դեռ թիւրքերը չէին կասկածում, թէ ինքը մասնակից է շարժմանը, մեծ օգուտ կարող էր տալ ապստամբութեան դործին և կարծում էր, որ աւելի լաւ է Նիկողայոսը մի այնպիսի տեղ հեռանայ, որտեղ նրան չեն որոնիլ, իսկ ինքը կ'սկսէ պաշտօնապէս որոնել նրան՝ ցոյց տալու համար իր անձնուիրութիւնը դէպի թիւրք կառավարութիւնը: Զի՞ որ նա սլլիսյաւա Նիկողայոսը մի փնայ ունէր, և դժուար էր դրանից աւելի յարմար ապաստան գտնել, որովհետեւ առհասարակ մարդիկ, և մանաւանդ թիւրքերը, երբէք իրանց թիւրի տակ խուզարկութիւն չեն անում: Բայց նրանց մի անձնաւորութիւն էր հարկաւոր, որի վրայ կարելի լինէր յոյս դնել՝ միմեանց մէջ մշտական յարաբերութիւն պահպանելու: Համար: Նիկողայոսը շատ անգամ ասել էր նաւալիսյաւաւ ասորի իր քնտրողու մասին, և Պետրօ-բէշը խորհուրդ տուաւ նրան իսկոյն ճանապարհ ընկնիլ նաւալիս, իսկ քնտրողուն ուղարկել Մայնա, որտեղ նա շատ օգտակար կարող էր լինել:

Նիկողայոսը համաձայնուեց, և Պետրօ-բէշն իսկոյն մի շատ սիրալիր նամակ գրեց Մահմէդ-Սալիկին, որի մէջ յայտնելով, որ իր տունը միկնոյնն է թէ Մահմէդ-Սալիկի տունն է, և ինքը պատիւ է համարում կատարել նրա հրամանները, նա հաղորդեց, թէ լուրեր են չրջում, որ վերջին ժամանակները Նիկողա-

յոսր Մայնումն է՝ եղած: Սակայն, աւելացրեց նա, որովհետեւ միւս կողմից տառւմ էին, թէ Նիկողայոսը մօտ օրերս թաղաւ է Կորնթոսում, ուստի հաւանական է, որ այդ լուրերը սուս են: յամենայն դէպս քսան լրտես կ'ուղարկի բոլոր կողմերը, որոնք, իհարէ, կը բռնեն այդ գովտային շանը, եթէ կենդանի է, և Տրիպօլիս կը բերեն:

Պետրօ-բէյը Մաւրոմիսալիների այն բազմանդամ և զօրեղ տոհմի գլուխն էր, որն աղջտային սպասամուրթեան ծուծն էր կազմում: Թէպէտ հոգով յայն, նա Մայնի չրջանի նահանգապետն էր և այդ պաշտօնն այն պատճառով էր ստացել սուլթանից, որ Մաւրոմիսալիների տոհմը վերջին երեք թիւրք նահանգապետներին թալ չէր տուել մի ամսից աւելի մնալ իրանց պաշտօնում: Նրա հարազատ եղբայրներն ու հօրեղբորդիները չրջակայ գիւղական հասարակութիւնների տանուաւերն ու կալուածատէրերն էին. Նիկողայոսի բնատաների նման նրանց արեւնն էլ երբէք թիւրքականի հետ չէր խառնուած, և որովհետեւ Նիկողայոսը նրանց աղքատներէր, ուստի և նրանք ջերմ կերպով հաղորդակից էին նրա գփրաղբութեանը և վրէժխնդրութեան ծարաւին: Այդ պատճառով երբ Պետրօ-բէյը կանչեց իր փեսայ Դիմիտրիոսին և Մահմէդ-Սալիկի նամակը բերող երեք զեապանների մօտ յայտնեց, թէ իրանց անիծեալ աղքական Նիկողայոս Վիդալիսին թիւրքերը որոնում են, Դիմիտրիոսը իր ականջներին չը հաւատաց, իսկ թիւրքերը ապշեցին, թէպէտ նրանց շատ հաճելի թւացին այդ խօսքերը: Մի ժամ անցած նրանք աւելի մեծ բաւականութեամբ տեսան, թէ ինչպէս քսան ձիաւոր սուրհանգողներ արշաւեցին դէպի հարա, հրաման տաճալով, ինչ էլ որ լինի, գտնել Նիկողայոսին: Միևնոյն երեկոյն նրանք ինքները վերադարձան Տրիպօլիս՝ իրանց հետ տանելով և՛ Պետրօ-բէյի պատասխանը, որը հրամեշտ տալիս՝ կուշտ խմացրել էր նրանց:

Թիւրքերի գնալուց յետոյ Պետրօ-բէյը Նիկողայոսի հետ ընթրեց: Որոշուեց, որ այդ իսկ գիշերը նա դուրս գայ Պանիցայից, որպէսզի հետեւեալ առաւօտ Գինտիս համնի:

— Ցաւում եմ, բարեկրնմ, — ասաց Պետրօ-բէյը, — որ չեմ կարող ինքս ուղեկցել քեզ կամ մեր աղգականներից մէկին ուղարկել քեզ հետ, որովհետեւ դա անխոհեմութիւն կը լինի:

— Ինձ ոչ որ հարկաւոր չէ, — պատասխանեց Նիկողայոսը, — երկու կամ երեք օրում ես նաւալիս կը հասնեմ և իսկոյն քեզ մօտ կ'ուղարկեմ Միտոսին: Դու կարող ես լիովին հաւատ ընծայել նրան: Կարծեմ, պատմել եմ քեզ, թէ ինչպիսի փորձի ենթարկեցինք նրան:

—Այն: Նա մեզ շատ օգտակար կը լինի, որովհետև ժամանակ է ջրաղացները դործի դնել, իսկ մի այգավիսի տղայ ազատ, առանց կասկած զարթեցնելու կարող է չըջել ամբողջ երկրի մէջ: Դէհ, թանկազէն ազգական, ես խախտում եմ սովորութիւնս և խմում քո կենաց ու վրէժխնդրութեանդ շուտափոյթ իրադործման համար:

Նրանք բաժակներն իրար խփեցին, դատարկեցին և նորից լցրին գինով:

—Ես չեմ մոռանալ կրածս զրկանքները, թիւրքերն էլ ինձ չեն մոռանալ,—ասաց Նիկողայոսը,—հատիկն արգէն հասկ է գցում, և հունձը շատ առատ կը լինի: Քո կենացը, ազգական, և այն անձնատրութեան յիշատակի համար, որին մենք երկուսս էլ չենք մոռանում:

Լուսթիւն տիբեց, որովհետև Պետրօ-բէյը գիտէր, որ նա իր կնոջ մասին էր ասում:

Նրբ նրանք սուրճ խմեցին, Նիկողայոսի ձին բերին դրան առաջ: Պետրօ-բէյի հետ նա գնաց մինչև գիւղի ծայրը, և այստեղ նրանք բաժանուեցին:

—Ես երեի մինչև փառաւոր խնջոյքը քեզ չեմ տեսնիլ,— առաց Նիկողայոսը.—այն ժամանակ մենք լաւ կը կշտանանք: Մնաս բարե՛, ազգական:

Նրանք համբուրուեցին, և Նիկողայոսը ճանապարհ ընկաւ:

Մի չարթիւց յետոյ Պանիյա հասաւ Միտսոսը, որն անվրէժ անցել էր Տիրպօլիսից ու Սպարապից: Նիկողայոսի ասածին համաձայն Տրիպօլիսում նա իջևանեց մի յունական հիւրանոցում և լսողութիւնը սրեց, որի չնորհիւ քիչ-շատ բան իմացաւ: Պատահաբար նա հանդիպեց Պետրօ-բէյի մօտ ուղարկուած թիւրք զեապաններից մէկին, որը պատմեց, թէ Մահ-մէդ-Սայիկը շատ գոհ էր մնացել Պետրօ-բէյի նամակից և որ պէս յուսալի մարդու, նրան էր յանձնել Նիկողայոսի ամբողջ դործը: Բացի դրանից նրա ականջին հասաւ, որ պրիմասնէ-րի *) և եպիսկոպոսների ժողովը, որ սովորաբար ապրիլին էր կայանում, մարտին պէտք է լինի, նմանապէս և այն, որ քաղաքի պարսպներն շտապով ամրացնում են:

Երկրորդ գիշերը Միտսոսն Սպարապում անցկացրեց, երրորդը—ծովափնեայ Մարաինիղի քաղաքում, իսկ չորրորդ օրուայ կէսօրին նա մօտեցաւ Պանիյային: Նրա ձին յովնել էր, և երիտասարդը վայր ցատկելով, սանձից բռնած քաչեց սարից դէպի վերև, որտեղ տեղաւորուած էր գիւղը:

*) Եւագ արքեպիսկոպոսներէ:

Այդ միջոցին Պետրո-բէյը հասած էր արճարանի առաջ և գեղեցկադէմ երիտասարդին տեսնելով, ու չի-ուշով նայեց նրան։

—Այս նա է, — ասաց Պետրո-բէյը, զառնալով դէպի իր մօտ հասած երիտասարդը. — Նիկողայոսը սխալուած չէ իր ըն-արբութեամբ։

Եւ նրանք գնացին Միտսոսի ետեից, որը նրանց տեսնե-լով՝ կանգ առաւ։

—Ո՞րտեղ է ապրում Պետրոս Մաւրոմիսալին, — հարցը-րեց նա։

—Ի՞նչ պէտք է անես նրան, — պատասխանեց Պետրո-բէյը։ Միտսոսը սառն կերպով նայեց իրան անձանթ այդ մար-դուն և ուսերը թոթուեց։

—Գիտես, բարեկամ, — ասաց նա, — ես ինձ համար առան-ձին գործ ունեմ, դու քեզ համար։ Եթէ ինձ ասես, թէ Պետ-րոս Մաւրոմիսալին որտեղ է մնում, ես չնորհակալ կը լինեմ, իսկ եթէ չէ, ուրիշից կը հարցնեմ այդ։

Պետրո-բէյը ծիծաղեց։

—Դու, ի հարկէ, Միտսոսն ես, — ասաց նա. — ուրախ սըր-տով ողջունում եմ քեզ, թանկագին ազգական։

—Շատ ցաւում եմ, որ քեզ հետ այդպէս կապիտ վարուեցի. բայց չէ որ ես չէի կարող հասկանալ, թէ դու ո՞վ ես, — բացա-ղանչեց Միտսոսը։ — Ես Նաւպիրայից եմ գալիս։ Նիկողայոս՝ մօր-եղբայրս անվնաս մեզ մօտ հասաւ։

—Այդ լաւ է, և լաւ է նոյնպէս, որ դու էլ առողջ ու անվը-նաս այստեղ հասար։ Սա իմ Եանի որդին է և քո ազգականը։ Եանի, բռնիք սրա ձին։

—Շնորհակալ եմ, — պատասխանեց Միտսոսը, երկմտօրէն Եանիին նայելով. — սակայն ես ինքս ձիս գոմը կը տանեմ, դուք միայն յոյց տուէք տեղը։ Հայրս հրամայել է երբեք ո՛չ ոքի ձիս չը հաւատալ։ Դրա համար Տրիպօլիսում ինձ վրայ ծիծաղում էին։

—Միթէ, ես երբեք այդ բանի համար չէի ծիծաղիլ քեզ վրայ, — նկատեց Պետրո-բէյը. — իսկ դու ծաղրողների հետ ինչ-պէս վարուեցիր։

—Մէկին դետնին տապալեցի, իսկ միւսներն այլեւ չէին ծիծաղում։

—Մի վախենար, տո՛ւր ձիդ Եանիին, զաւակս։

Միտսոսը հնազանդուեց, և նրանք ներս մտան տուն, որ-տեղ արդէն սեղանը պատրաստուած էր։ Պետրո-բէյի համար ճաշն ամենակարևոր բաներից մէկն էր, և նա երիտասարդներին սը-րահում թողնելով, գնաց խոհանոց նայելու, որ խոհարարը կո-ճին չը փչացնէ։

—Պէտք է միշտ ինքս նայեմ,—բացատրեց նա վերադառնալիս.—կարող են երևակայել, անցեալ տնդամին այդ յիմար խոհարարը կոծին սխտորով լցրել էր—Բնչ սարսափելի բան...

Եանին ծիծաղեց, իսկ Պետրո-բէյն աւելացրեց.

—Հո, որդիս էլ լսու է,—նա կարաւր փայտմորիկից ջուկել չէ կարող և զինին զեռ չը վերջացրած՝ սկսում է ծխել: Դէհ, տղերք, նստեցէք: Մենք յետոյ շատ կը խօսենք: Է՛յ, յիմար մորեկս, բեր,—զոչեց նա՝ խոհանոցի դուռը բանալով:

Ճաշի ժամանակ Պետրո-բէյը շատ քիչ էր խօսում, հետեւելով այն օրէնքին, թէ խօսակցութիւնն անորժակը փչացնում է: Նա կամաց էր ուտում, իւրաքանչիւր կտոր համտես անելով, իսկ երբ կոծին բերին, նա լուրջ, հոգատար գէմը ընդունեց, կարծես վախենում էր, թէ մի գուցէ կաշին չը զրծղրծայ:

—Ոչինչ,—ասաց նա ծամելով,—կաշին լաւ է զրծղրծում, թէպէտ աւելի լաւ էլ կարելի էր պատրաստել:

Միտասն արտասովոր անորժակ ցոյց տուաւ և զբանով Եանիի հաւանութեանն արժանացաւ:

—Դու լաւ մարդ ես, որովհետեւ լաւ ես ուտում,—ասաց նա:

Ճաշից յետոյ նրանք երեքով նստեցին սրահում:

—Քս Նիկողայոս մօրեղբայրն ասաց,—արտասանեց Պետրո-բէյը,—որ ես կարող եմ կուրօրէն հաւատալ քեզ, և ես-բազմաթիւ այնպիսի բաներ ունեմ քեզ հաղորդելու, որ եթէ զու այն թիւ բերին յայտնես, իմ և ուրիշ շատերի կորստեան պատճառ կը դառնաս:

—Դրանց թւում ե' իմ, չը մոռանաս այս,—աւելացրեց Եանին, ծղօտեաց դօշակի վրայ ձգուելով:

Բայց Միտասը ոչինչ չը պատասխանեց, այլ միայն ուշիւ ուշով նայեց Պետրո-բէյին, որը չարունակեց.

—Այլեւ երկար չենք կարող համբերել զեթիւրքերի լծի տակ—նրանք կ'անհետանան զարնային ձեան նման: Դու և Եանին պարտաւոր էք զիւղից-գիւղ չըջնել և մի քանի բան հաղորդել յայտնի անձնաւորութիւններին: Զեր առաջին ճանապարհորդութիւնը, որը վաղը կը սկսուի, կը տե՛ն երկու շաբաթ, և զուք այդ միջոցին վառ կը կերակրուէք, բայց զուցէ, այդ ձեզ համար միևնոյն է: Գործը վերջացնելուց յետոյ, զուք կը վերադառնաք: Միտզ պահիր, Միտաս, որ զուք երկուսով պէտք է անէք այն, ինչ որ մեզանից ոչ ոք ընդունակ չէ անելու, որովհետեւ երկու տղայ նարինջներով բեռնաւորած ջորիներով ամեն տեղ կարող են մեւաք դործել: Առաջին անգամ Եանին կ'ուղեկցէ քեզ, որովհետեւ տեղադրութիւնը նրան լաւ ծանօթ է,

բայց յետոյ իւրաքանչիւրը ձեզանից առանձին յանձնարարութիւն կը ստանայ: Դուք կը մտնէք ձեզ մասնացոյց եղած անձրնաւորութիւններէ տները և կը հարցնէք. «Հատիկ աղում էք գուր»: Զեզ կը պատասխանեն. «Քաղցածներն համար, թէ թիւրքերն»: Այն ժամանակ կ'ասէք. «Սե հատիկ թիւրքերի համար, եթէ դեռ չէք սկսել, ուրեմն սկսեցէք և ետանդուն կերպով»:

— Իսկ ի՞նչ է նշանակում այդ,— հարցրեց Միստոսը:

Պետրո-Ռէյը ժպտաց, դատկի ետեից դուրս հանեց վառողամանը, ձեռքի վրայ մի քիչ վառող աւառ և օդի մէջ շող տալով՝ ասաց.

— Սքանչելի սե հատիկ է թիւրքերի համար:

— Ա՛յ, այժմ հասկանում եմ,— աչքերը փայլեցնելով ասաց Միստոսը:

— Առաջին անգամ այդ բառական կը լինի: Եանին քեզ հետ կը գայ, և գու ոչ մի դժուարութեան չես հանդիպիլ: Յետոյ դու արդէն միայնակ կը ճանապարհորդես, ի միջի այլոց կ'այցեցիկս նաւալիս, որտեղ կը տեսնես Նիկողայոսին, իսկ Եանին կը գնայ Տրիպոլիս:

— Սատանան տանէր այդ Տրիպոլիսը,— բացազանչեց Եանին:

— Իսկ ինչո՞ւ համար ես ուղարկում եմ Եանին Տրիպոլիս,— հարցրեց Միստոսը:

— Գուցէ զործն առանց զբան էլ գրուի գայ. իսկ եթէ նա գնաց Տրիպոլիս, այնտեղ իբրեւ պատանդ կը մնայ ցոյց տալու համար, որ ես հաւատարիմ եմ թիւրքիային: Աչքերդ այդպէս մի՛ չօր, Միստոս, նրան չեն սպանիլ, որովհետեւ ես նրա վերադառնալուց յետոյ միայն կը սկսեմ վատ վերաբերուել նրանց: Բայց, ձգմարիտ, ես մինչեւ անգամ ցաւում եմ, որ նրա տեղ չեմ կարող գնալ,— Մահմէդ-Սալիկը մի հրաշալի խոհարար ունի: Յամենայն դէպս Եանիի Տրիպոլիս դնալը կախուած է այն բանից, թէ արդեօք թիւրքերը կը կասկածեն ինձ վրայ, թէ ոչ. բայց տես, Միստոս, այդ մասին ոչ ոքի մի խօսք անգամ չ'ասես: Առհասարակ իմ և Նիկողայոսի վերաբերմամբ ոչ մի հարցի մի պատասխանիր: Յիշիր նոյնպէս, որ քո յանձնարարութիւնն աւարտելուց յետոյ դիւղում չը մնաս գիշերելու, այլ անտառներում քնիր. գիշերները ճանապարհորդիր, ցերեկները մտիր գիւղ, որպէս մի հասարակ չինական, վերջապէս միշտ պատրաստ եղիր թագչելու զօրեղ թշնամուց և կռուելու քեզ հաւասարների հետ: Ես կարծում եմ, որ դու լաւ կը համարէիր կռուել բոլորի հետ, բայց դա անխոհեմութիւն է: Առհասարակ նախ և առաջ աշխատիր խոյս տալ ամեն տեսակ թշնամուց և

ծայրայեղ զէպրում միայն կռիւր: Գործի համար անհամեմատ օգտաւէտ է, եթէ քո ճանապարհորդութիւնները խաղաղ անցնեն:

—Իսկ ես լաւ կռիւն աւելի դերադաս եմ համարում,— ժպտալով ասաց Միտսոսը:

—Ես դրանում համոզուած եմ, — նկատեց Եանին, — բայց չեմ հասկաւում, հայր, թէ դու ինչո՞ւ կռիւի և վրայուստ տալու մասին ես խօսում. չէ՞ որ դու մեզ բարեկամ մարդկանց մօտ ես ուղարկում, և մեր գործը կը լինի միայն յայտնել նրանց քո յանձնարարութիւնն ու յետոյ ճանապարհը շարունակել:

—Տայ Աստուած, որ ամեն ինչ խաղաղ անցնի,— պատասխանեց Պետրօ-բէյը. — բայց չէ՞ որ մարդիկ, որոնց մենք բարեկամ ենք համարում, կարող են դաւաճան դուրս գալ: Սակայն բաւական է: Ես պէտք է Դիմիտրիոսի մօտ գնամ, իսկ դու, Եանի, Միտսոսին ծանօթացրո՛ւ. մեր միւս ազգականների հետ: Երեկոյեան մենք գեռ էլի կը խօսենք:

Առանձին մնալով, երիտասարդները շուտով մտերմացան: Եանին գեղեցկադէմ, կազմուածքով բարձրահասակ յոյն էր: Նրա շարժումները զարմանալի կերպով արագ ու ճարպիկ էին, իսկ ուրախ, բարեխիտ ժպիտը շարունակ խաղում էր նրա դէմքի վրայ:

— Ես չատ ուրախ եմ, որ մենք միասին պէտք է ճանապարհորդենք, — ասաց Միտսոսը, մինչդեռ Եանին իրան և հիւրի համար ծխաքարչ էր պատրաստում:

— Ես էլ նմանապէս: Միասին գործելն ու որսանելն աւելի հաճելի է, քան թէ մենակ. տհաճութիւնները երկու անգամ պակաս, իսկ բաւականութիւնները նոյն չափով աւելի կը թւան: Փորձիր այս ծխախոտը: Սա թիւրքական է և մերիկից չափազանց լաւ է: Հայրս չէ՛ ծխում, և երբ թիւրքերը նրան ծխախոտ են ուղարկում նուէր, ինձ է բաժին բնկնում: Թիւրքական ծրխախոտ դու երբէք չես ծխել:

— Ծխել եմ մօտ օրերս, — պատասխանեց Միտսոսը և կարմըրեց, մտաբերելով, թէ ումից էր ստացել այդ ծխախոտը, — և դա ինձ չատ դուր եկաւ: Բայց դու աւելի մանրամասնօրէն պատմիր ինձ մեր առաջիկայ ճանապարհորդութեան մասին:

— Մենք աղքատ զիւղացու շրեր հազամ ճանապարհ կ'ընկնենք պառաւ ջորիներով, բայց հայրս մեզ մեզ մի-մի երկփողանի հրացան կը տայ, իսկ ջորիները նախնով կը բեռնաւորէ: Գնանք տան միւս կողմը, — այնտեղից երեւում է այն միջնավայրը, որով մենք գնալու ենք մեր ճանապարհորդութեան առաջին օրը:

Պանիցան պատասպարուած էր Տայգէտի զառիվայրերի վրայ, որի գազաթներին լերկ ապառաժներ էին երևում: Տասնև-վեց մզոն գէպի հիւսիս բարձրանում էր նրանցից ամենաբարձրը—ձիւնապառ իլիառ լեռը: Պանիցայից մի նեղ շաւիղ ուր-մուր գնում էր հինգ կամ վեց մզոն տարածութեամբ գառիվայ-րի եզերքով մինչև Կալիվիա գիւղը, որտեղ Յանիի ասելով, նը-րանք առաջին անգամ պէտք է դադար առնէին: Յետոյ շաւիղը կտրում էր կիրճը և միւս կողմից իջնում գէպի ծովը: Մի ամ-բողջ օր կը հարկաւորուէր Պլացա հասնելու համար, որտեղ պէտք է գիշերէին:

—Դու կը տեսնես, Միտսոն, թէ ինչպիսի փառաւոր զը-սանք կը լինի դա,—բացադանչեց Յանին այս բոլոր բացա-տրութիւններից յետոյ:

Բայց Միտսոն ակամայ յիշեց Նապլիան և հառաչեց, թէպէտ և Պետրօ-բէյը խոստացել էր, որ նա չուտով այնտեղ կը վերադառնայ:

Առհասարակ նա չատ դոճ էր, որ իր ճանապարհը միայ-նակ չէր շարունակելու, այլ իրան հասակակից մի երիտասարդի հետ, այնպէս որ միջոց չի ունենալ ամբողջովին անձնատուր լինելու գեղեցիկ աղջկանից անջատուելու. ախուր մտածմունք-ներին: Առաջին օրը, երբ նա միայնակ էր ճանապարհորդում, այդ մտածմունքներն այնպէս էին ճնշում նրան, որ չատ ան-դամ ուզում էր վերադառնալ: Միայն այն միտքը, թէ ինքը ոչ միայն մի սիրահարուած երիտասարդ էր, այլ և հայրենիքի անձնուէր գտաւոր, արգելում էր նրան: Իսկ այժմ, երբ պատ-րաստուած էր շարունակել ճանապարհը մի հաճելի ընկերոջ հետ, նա արդէն կեանքի վրայ այնպէս ախուր հայեացքով չէր նա-յում: Իրաւ, երբ հետեւեալ առաւօտ Միտսոն ու Յանին դուրս եկան Պանիցայից, առաջինը թեթեացած սրտով և անկեղծ ու-րախութեամբ գինեգործների երգն էր շուայնում:

II

Առաւօտը թարմ էր և պարզ: Գիշերը քիչ ցուրտ էր տ-րել, և օդը չափազանց արտրժելի էր: Միտսոն ու Յանին գիւ-ղական կոպիտ շորերով կամաց-կամաց գնում էին նարինջնե-րով բեռնաւորուած ջորիների հետից, որոնք դժուարութեամբ էին քայլերը փոխում: Այդ պատճառով երեք ժամուայ մէջ նը-րանք հազիւ կարողացան առաջին գիւղը հասնել, որտեղ պէտք է Պետրօ-բէյի յանձնարարութիւնը հաղորդէին: Յանին արդէն

մի քանի անգամ եղել էր այստեղ և ուղղակի գիմեց զէպի ջրաղացի մօտ չինուած մի տուն:

Նրանք բաղնիցին փակ զուար, և սկզբում մի շան կատու-
ղի հաջոյ լսուեց, իսկ յետոյ փողոցը նայող պատշգամբի վրայ
երեսայ մի կին և հարցրեց, թէ ինչ են ուզում:

—Մենք Գէորգի-Գրեգորիի մօտ ենք եկել,—պատասխա-
նեց Եանին,—միթէ ինձ չես ճանաչում:

Կինը մի փայտի կտորով խփեց շանը, որը ունայ և յե-
տոյ կարեց հաջոցը:

—Դու Եանի Մաւրամիսալին ես,—հարցրեց նա:

—Իհարկէ:

Նա տուն մտաւ, իսկ մի րոպէ յետոյ գտնւում լսուեցին
նրա ունաձայները, և զուար բացուեց: Շուրջ նախկին կատուղի
հաջոցով յարձակուեց Միսսոսի վրայ, բայց սա մտրակը թա-
փահարեց, և շունն իսկոյն անհետացաւ:

—Ներս մաքր, Եանի,—ասաց կինը,—ինչո՞ւ ես եկել:

—Պետք-բէյից քսամուսնուն մի յանձնարարութիւն ունեմ:

—Իսկ այս ինչ հսկայ է,—հարցրեց Գրեգորիի կինը, Միս-
սոսին մատնացոյց անելով.—դու սրան տանում ես տօնավա-
ճառին ցոյց աալու համար:

Եանին ծիծաղեց:

—Ո՛չ, սա իմ ազգականն է: Բայց մենք չտապում ենք:
Ասա, թէ որտեղ կարող ենք դանել Գէորգիին:

—Նա ջրաղացումն է: Բայց այնտեղից տուն եկէք մի-մի
բաժակ գինի խմելու:

Լեռնային առուակը, որը շարժում էր ջրաղացի անիւը,
հոսում էր մի նեղ, քարեայ ճանաղարհով, իսկ ջրփողի միջով
գնում էր զէպի ջրաղացի ներսը: Միսսոսն ու Եանին մօտեցան
ջրաղացի դրանը, բայց նա փակ էր և բացուեց միայն այն ժա-
մանակ, երբ Եանին բարձրաձայն տուաւ իր անունը:

—Ի՞նչ ես ուզում, Եանի Մաւրամիսալի,—հարցրեց մի
մարդ ներսից:

—Ուզում եմ հարցնել քեզ, թէ հատիկ աղում ես:

—Քաղցածներն համար, թէ՛ թիւրքերի:

—Սև հատիկ, թիւրքերի համար:

Դուար բացուեց, և շեմքում երեսայ մի սղիսառն ծերունի,
ինճոտս զէմքով և կախ ընկած յօնքերի տակից կապածոտու-
թեամբ նայող աչքերով: Միսսոսին տեսնելով, նա ուզում էր
խփել զուար, բայց Եանին թոյլ չը տուաւ:

—Այս ո՞վ է,—հարցրեց ծերունին:

—Իմ ազգականն է, պատասխանեց Եանին.—Պետք-բէյի

կողմից սա էլ է ուղարկուած քեզ մօտ սև հատիկի դործով: Մի վախենար, եթէ մեզ բռնեն, ոչ մէկս էլ կախաղանից չենք ազատուիր:

Ծերունին իսկոյն հանգստացաւ և դուռը լայն բաց անելով, սիրալիր կերպով ասաց.

—Ներս մտէք երկուսդ էլ:

Ջրաղացի ներսը իւլացնող աղմուկէր տիրում, բայց Գէորդին անխոր կանգնեցրեց, և երկանքները լսեցին:

—Դու հարցրիր, թէ ես արդեօք թիւրքերի համար սև հատիկ աղում եմ,—ասաց ծերունին, ուշադրութեամբ Եանիի աչքերի մէջ նայելով,—այդ է միայն իմ դործը առաւօտից մինչև կէս գիշեր: Ես պատերազմի մարդ չեմ, թնդ քո ազգականի նման հսկաները կուեն, բայց չէ որ կռիւն առանց ինձ նման մարդկանց չէ կարող զլուխ դալ: Միայն դու, Եանի, կանանց այդ մասին ոչինչ չ'ասես, թէ չէ նրանք ինձ հանդիստ չեն թողնիր: Ահա տես,—աւելացրեց նա,—թէ ուրքան լաւ, սև հատիկ են պատրաստել:

Երկանքները նորից պտտեցին, և նրանց տակից մի սև փոշի սկսեց թափուել տակառի մէջ:

—Սա ամուխ է,—բացատրեց նա,—իսկ ահա և ծծումբն ու բորակը: Գիշերը ես զրանք խառնում եմ, և իւրաքանչիւր հատիկը մի թիւրք կ'ուղարկէ այն աշխարհը:

Միտասուն ու Եանին շտապով հրաժեշտ տուին նրան և ջրաղացից դուրս գալով, իրանց ետևից լսեցին զբան փականքի զրնկոցը:

Կալիփիայից նրանք իրանց ճանապարհը շարունակեցին դէպի լեռուը, իսկ նրա արևմտեան լանջով՝ մինչև Կալամատիան ծովածոցի եզերքին տարածուած դաշտավայրը: Արևմտին նրանք հասան Պլայա և, որպէս զի ցոյց տան, թէ իրանք հասարակ նարնջավաճառներ են, կանգ առան շուկայում ու սկսեցին իւրանց ապրանքն առաջարկել: Յետոյ նրանք դնացին մի փոքրիկ հիւրանոց գիշերելու, և նրա այցելուների հարցերին Միտասը պատասխանում էր, թէ Սպարտայից նարինջներ են տանում և վերադառնում են տուն, Յիմուլա: Այս բանը հարցնողներին շատ հաւանական էր թւում, և այդ պատճառով նրանք ոչ մի կասկած չը դարձրեցին:

Հետեւալ օրը երիտասարդները ճանապարհը շարունակեցին եզերքի երկայնութեամբ և կէսօրին կանգ առան Պրաստիօնում, որտեղ հարկաւոր էր Պետրօ-բէյի երկրորդ յանձնարարութիւնը կատարել: Նրանց դժուար չէր իրանց հարկաւոր մարդուն գտնել, քանի որ նա գիւղական հասարակութեան

տանուտէրն էր: Նանին ջորիների հետ ճանապարհի վրայ մնաց, իսկ Միտսոսը գնաց ցոյց տրուած այգին, որտեղ անցորդների ասելով, գտնուում էր Զարաւէնոսը: Շուտով երիտասարդը դրտաւ նրան վաղերի մէջ աշխատելիս և ուղղակի հարցրեց.

—Դու Զարաւէնոսն ես:

Այդու տէրը լուս թափահարեց գլուխը և կասկածանքով նայեց եկողին:

—Դու հատիկ ազո՞ւմ ես:

—Այո, —պատասխանեց նա, երկչոտութեամբ չորս կողմը նայելով, —բայց լինչպիսի հատիկի մասին ես ասում—քաղցածներին, թէ թիւրքերի համար:

—Թիւրքերի համար:

—Փնօք քեզ, Աստուած: Միթէ ժամը հասել է: Ասա ինձ, ո՞վ ուղարկեց քեզ: Նիկողայոսը: Նա նրան լաւ եմ ճանաչում:

—Նիկողայոսն ո՞վ է, —պատասխանեց Միտսոսը, Պետրօքէյի խորհուրդը մտաբերելով:—Ինձ յանձնարարուած է քեզ առնել, որ եթէ չես սկսել հատիկ աղալ, ուրեմն սկսիր և այն էլ շուտով: Ուրիշ ոչինչ:

Դու երևի Միտսոսն ես, —ասաց Զարաւէնոսը, ուշադիր հայեացք դրելով նրա վրայ, —Նիկողայոսն ասում էր ինձ, որ քեզ կ'ուղարկէ մեզ մօտ: Անկեղծ եղիր դէպի ինձ, ես քեզ հաւատացնում եմ, որ Նիկողայոսն իմ ամենալաւ բարեկամն է, և ես շատ կը ցանկայի իմանալ, թէ որտեղ է նա, և գործերն աշուղ են գնում:

—Նա չը գիտեմ, թէ դու ում մասին ես խօսում, —պատասխանեց Միտսոսը՝ գլուխը շարժելով, թէպէտ շատ ցանկանում էր հանդստացնել այդ բարի մարդուն Նիկողայոսի ապահով վիճակի վերաբերմամբ:

Վեց օրուայ ընթացքում երիտասարդ բարեկամները ճանապարհորդում էին՝ ուղևորուելով դէպի հիւսիս երբեմն եղերքի երկայնութեամբ, երբեմն Տայգետի լանջի վրայ բարձրանալով, որտեղ փոքրիկ մենաճուրղիւղներ էին բոյն դրել: Մեծ մասամբ նրանք գիշերով էին գնում, իսկ կէսօրին մօտ մտնում էին գիւղ, գտնում իրանց հարկաւոր մարդուն, Պետրօքէյի յանձնարարութիւնը հաղորդում նրան և շարունակում ճանապարհը: Համարեա միշտ հրացայտ աչքերով էին ընդունում նրանց և ուրախութեամբ պատասխանում հաղորդած համբաւին, բայց երբեմն էլ, առանձնապէս թիւրքերին մօտիկ տեղերում, նրանք սառն ընդունելութիւն էին գտնում, իսկ մի ծերունի նրանց խօսքերը լսելով, թափահարեց գլուխը և ասաց, թէ ոչինչ չէ հասկանում: Ի հարկէ այդպիսի տեղերում նրանք մտաբերում էին

Պետրո-բէյի խորհուրդը, և որքան կարելի էր, չուտով հեռանում:

Եօթներորդ օրը նրանք հասան Կալամատա և երկու օր մնացին ալգանդ, որովհետև բացի այն, որ Պետրո-բէյի յանձնարարութիւնը պէտք է հաղորդէին երեք անուանի յոյներին, նրանք պարտաւոր էին նաև տեղեկութիւններ հաւաքել բերդապահ զինուորների ոյժի վերաբերմամբ և ստուգել, թէ ճիշտ են արդեօք քաղաքի պարիսպների վերանորոգութեան մասին տարածուած լուրերը: Այդտեղից նրանք մակոյկով հասան Յիմովի նաւահանդիսարը, որտեղից Մայնի վրայով Պանիցա պէտք է վերադառնային:

Երիտասարդներն արդէն տասներկու օր ճանապարհին էին, և Եանին տխուր սրտով մտածում էր, թէ այս հաճելի ճանապարհորդութեանը չորս օր է մնում միայն: Նա երբէք այնպիսի ուրախ օրեր չէր անցկացրած, որպիսին անցկացրեց Միասոսի ընկերակցութեամբ, որի հետ կապուեց ընդ որ սրտով: Իր կողմից Միասոսն էլ փոխադարձաբար յարգում էր նրան և մինչև անգամ իր սիրոյ պատմութիւնն արաւ. նոր ընկերին, որից յետոյ Եանին աչքում նա կատարեալ հերոսի նշանակութիւն ստացաւ:

Տասներեքերորդ օրը, կէսօրից յետոյ, նրանք մօտենում էին Նիմփիա գիւղին, երբ յանկարծ մի թիւրք հեծեալ զինուոր հասաւ նրանց: Նա հարցրեց, թէ ինչ մարդիկ են և ուր են գնում, իսկ Եանին, որը թիւրքերին ատելով ատում էր, կոպտաբար պատասխանեց.

—Քեզ ինչ, խնդ:

Զինուորը ոչինչ չը պատասխանեց և շտապով դիմեց դէպի այն գիւղը, ուր որ գնում էին երիտասարդ բարեկամները: Հասնելով այնտեղ, նա կանգ առաւ ջրաղացի առաջ և դուռը բաղխեց:

—Կրինաս,—ասաց նա դուռը բաց անող մարդուն,—ես ճանապարհին հասայ մի տղայի ետևից, որին երևի Կոտում էի տեսել, իսկ երկու օր առաջ Ակիայում. նրա հետ մի ուրիշն էլ կայ: Գուցէ այդ տղան քեզ մի օրեէ տեղեկութիւն է բերում:

—Բայց եթէ նրանք երկու հոգի են, մենք էլ նրանցից պակաս չենք,—պատասխանեց բաւականին վախկոտ Կրինասը:

—Յիմար բան է, մենք միայն մէկին ներս կը թողնենք. նա երեսայ է. մենք հեշտութեամբ նրա հախից կը գանք: Բացի դրանից գիւղը մարդ ուղարկելու մամանակ չէ, և այնտեղ էլ, ասենք, բոլոր յոյներից—յոյն են: Մանուկը շուտով կ'երևայ: Միտք պահիր, որ հարկաւոր չէ նրան սպանել. թնդ նա առաջ ընդ որ ճշմարտութիւնը խոստովանուի:

—Եթէ նա Մաւրոմիխալիների տոհմից է, մենք ոչինչ չենք հմանալ:

—Կը տեսնենք: Ես դրան ետեւ կը կանգնեմ, և հէնց որ ներս մտնէ, կը բռնեմ նրան, իսկ դու յետոյ դուռը վրայ խփիր. միւսը թող դուրսը մնայ:

Երիտասարդ բարեկամները շատ լաւ արին, որ շտապով հեռացան պիղադիայի մի անձնաւորութեան մօտից, որի մօտ Պետրօ-բէյն ուղարկել էր նրանց: Թիւրքերն ամեն տեղ լրտեսներ ունէին, որոնց յանձնարարուած էր հայրենասէրների դեր խաղալ և տեղեկացնել իշխանութեանն այն ամենը, ինչ որ կը լսեն: Միաստսի և Եանիի հեռանալուց մի օր յետոյ Պիղադիայից դէպի հարաւ ճանապարհ ընկաւ այդպիսի մի լրտես: Յիմովուոմ նա հարցրեց, թէ այնտեղ արդեօք երիտասարդներ եկած են և բացասական պատասխան ստանալով, որովհետև նրանք Կամալաթիայում էին, ամեն ինչ հաղորդեց տեղական թիւրք իշխանաւորին և շարունակեց իր ճանապարհը: Նիմփիայում նա այցելեց Կրինասին, որը նոյնպէս կաշառուած էր թիւրքերից, և հրամայեց նրան այդ խորհրդաւոր այցելուներից որքան կարելի էր շատ տեղեկութիւններ դուրս քաշել մի կերպ: Յետոյ նա մակոյկով ուղևորուեց Հիտիա, ուր երիտասարդներն ամենևին մտադրութիւն չ'ունէին դնալու:

Յիմովի թիւրք իշխանաւորը մահմեդականին յատուկ անտարբերութեամբ վերաբերուեց գործին և բաւականացաւ միայն նրանով, որ բերդապահ զօրքի զինուորներին յայտարարեց, թէ պարզի կը տայ այն մարդուն, ով որ կասկածելի երիտասարդներին կամ նրանցից մէկին ներկայայնէ իրան: Զինուորներից մէկը զանկացաւ խոստացած փողերն ստանալ և սկսեց որոնել: Հէնց դա էր որ Նիմփիայի ճանապարհին հասաւ երիտասարդներին և նրանց զալստեան մասին յայտնեց Կրինասին, որը հայրենասէր էր համարուում, բայց իսկապէս մատնիչ էր, և թէպէտ վառօդ պատրաստուում էր, սակայն թիւրքերի համար:

Այդպիսով Միաստսի և Եանիի համար թակարդ էր պատրաստուած և նրանք առանց որևէ կասկած տանելու մօտեցան ջրաղացին, բայց այստեղ զինուորի ձին տեսնելով, Եանին ճանաչեց նրան: Երիտասարդներն իսկոյն հասկացան, որ թակարդն են ընկել, բայց վճռեցին փախուստ չը տալ, այլ համարձակ կռիւ մտնել, որովհետև Կրինասին դաւաճանութեան մէջ չէին կասկածում և իրանց թշնամի համարում էին միայն զինուորին: Յամենայն դէպս նրանք պէտք է կատարէին իրանց պարտականութիւնը և Պետրօ-բէյի յանձնարարութիւնը հաղորդէին Կրինասին:

Այդ պատճառով Եանին մօտեցաւ ջրաղացի դրանը և բաղ-
խեց, իսկ Միտսոսը պահուեց տան անկիւնի ետեւը:

—Ո՞վ է,—լսուեց մի ձայն ներսից:

—Ով ուզում է, լինի: Դու հատիկ աղում ես:

—Քաղցածներին, թէ թիւրքերի համար:

—Թիւրքերի համար:

Դռու բացուեց, և Եանին ներս մտաւ, բայց Կրինասը չը
կարողացաւ փակել այն, և Միտսոսը ներս ընկաւ ջրաղացը:

Զինուորն ու Կրինասն արդէն կուռւմ էին Եանիի հետ:
Նրանց վրայ յարձակուելով, Միտսոսը Կրինասին մի կողմ քա-
շեց, և նրանք սկսեցին ծեծկուել: Միտսոսն աւելի բարձրահա-
սակ ու լինէր, իսկ Կրինասը ջլտաւ: Վերջապէս երիտասարդը
ոսկորների ճոճոց լսեց, և այդ իսկ բոլէին Կրինասի աջ ձեռ-
քը կախ ընկաւ դէպի դօտիկը: Նա, իհարկէ, ջանկանում էր
դանակի կամ ատրճանակի օգնութեան դիմել: Միտսոսը հաւա-
քեց իր բոլոր ոյժերը, վեր բարձրացրեց հակառակորդին և յա-
տակին խփեց, բայց հարուածի ոյժից ինքն էլ փռուեց նրա
վրայ: Լսուեց մի զարհուրելի հառաչանք, յետոյ լռութիւն տի-
րեց: Կրինասի գլուխն ընկաւ երկանքների տակ, որոնք շարժ-
ման մէջ էին և ընկոյզի նման ջարդուփշուր արին այն: Միտ-
սոսը ժամանակ չ'ունէր իր յաղթութեան վրայ ուրախանալու:
Նա շտապով վեր թռաւ և վազեց Եանիի մօտ, որին զինուորը
յատակին էր ձգել: Այդ իսկ բոլէին նա քաշեց իր ատրճանա-
կը, բայց Միտսոսն էլ միևնոյնն արաւ և միանգամից երկու
ատրճանակ որոտացին: Զինուորի զնգակը միտուեց պատի մէջ,
իսկ յոյնինը չը վրիպեց: Թիւրքը երեսն ի վայր փռուեց գետ-
նին: Գնդակը ծակել էր նրա գլուխը:

Միտսոսը վերցրեց Եանիին, բայց նա անզգայ էր և մա-
ղերը խանձուած. երիտասարդը վազեց դուրս, ջուր բերաւ և
թրջեց նրա գլուխը:

Շուտով Եանին բաց արաւ աչքերը և սկսեց ապուշի նը-
ման շուրջը նայել: Յետոյ նա ժպտաց և արտասանեց.

—Սառանաներ:

Նա քիչ բարձրացաւ և նայեց թիւրքի դիակին.

—Ես յիշում եմ միայն,—չարունակեց Եանին,—որ ընկայ,
և գլուխս մի ինչոր բանի դիպաւ: Դու լաւ արիր, որ սպանե-
ցիր նրան. իսկ միւսն ուր է:

Երիտասարդը զփուարութեամբ վեր բարձրացաւ, և նրա
աչքերը սարսափած կանգ առան երկանքների վրայ, որոնցից
արին էր հոսում:

—Նա ինքն այնտեղ ընկաւ,—ասաց Միտսոսը,—Գնանք այստեղից, ես կ'օգնեմ քեզ:

Նրանք դուրս եկան դաւիթը և վախեցած սկսեցին չորս կողմը նայել, բայց ոչ ոք չէր երևում:

—Եանի,—ասաց Միտսոսը,—ի՜նչ անենք այժմ: Ափսոս որ Նիկողայոս մօրեղբայրս մեզ հետ չէ: Կարծես ոչ ոք ատրճա-նակներ ձայնը չը լսեց, և մեզ հարկաւոր է վախճել: Բայց զիականերն ի՜նչ անենք:

—Սատանաներ,—բացադանչեց Եանին, որ դեռ ևս կանոնաւոր կերպով չէր սթափուել:

—Նրանք արդէն դժոգքումն են: Չ'արժէ նրանց մասին մտածել: Բայց մենք ի՜նչ անենք:

—Կնայ, ես հնարք գտայ,—բացադանչեց Եանին, աչքերը պսպղացնելով,—այնտեղ վառօդ կայ. ջրաղացը օդը ցնդեցնենք, այն ժամանակ մեզ վրայ կ'ասկած չի ընկնիլ: Գնանք չուտով:

Նրանք վերադարձան ջրաղացը, անիւը կանգնեցրին, և Միտսոսը երկանքների տակից դուրս քաշեց զլիսատուած դիակը, իսկ Եանին սկսեց վառօդը որոնել:

—Տես,—վերջապէս բացադանչեց նա,—ահա մի ամբողջ տակառ: Ես տանը շատ ժայռեր եմ պայթեցրել և վառօդի շաւիղ պատրաստել զիտեմ: Գնա ջորիների մօտ և զինուորի ձիու հետ տար նրանց հարեան անտառը, իսկ ես ամեն ինչ կը պատրաստեմ:

Իրաւ, նրանք երկուսով զիականքը դրին տակառի վրայ, որի մէջ Եանին մի ծակ բացաւ, և մինչդեռ Միտսոսը դաւիթը դնաց, նա յատակի վրայ՝ տակառից մինչև դրան տակը՝ վառօդից մի շաւիղ չիմեց: Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, Միտսոսը վերադարձաւ և ասաց.

—Դէհ, այժմ դու ջորիների և ձիու մօտ գնա: Ես քեզանից արագ եմ վազում, մանաւանդ այժմ, և աւելի լաւ է, որ ես այրեմ վառօդը:

Նա այդպէս էլ արաւ փակ դրան տակից և սկսեց վազել դէպի անտառը, որտեղ Եանին զինուորի ձիուց ցած էր առել թիւրքական թամբն ու սանձը:

Մի քանի բռնի յետոյ մի զարհուրելի պայթիւն լսուեց: Վառօդը իր գործն արաւ:

Միտսոսը Եանին նստեցրեց ձիու վրայ, ինքը նստեց ջորուն, ձեռին առաւ միւսի սանձը, և նրանք արշաւեցին:

III

Բաւական ժամանակ նրանք լուռ առաջ էին դնում: Եանին բռնել էր ձիու պարանոցը, սրովհետեւ նրա զլուխը պտոյտ էր գալիս, իսկ Միտսոսը եռանդով քշում էր ջորիներին, որ ետ չը մնան: Վերջապէս կէս ժամ յետոյ Եանին սանձը քաշեց:

— Կամայ դնանք, — ասաց նա, — վտանդն արդէն անցաւ: Մենք այժմ մեր կողմերում ենք, և ոչ ոք չը տեսաւ, որ ջրադայունն ենք եղել, բացի իմ հօրեղբորորդի Քրիստոսից, բայց աւելի շուտ նրա լեզուն կը պոկեն, քան թէ կը ստիպեն խօսել: Սակայն խօսելն էլ աւելորդ է: Ջրադայն օդն է ցնդել: Ուրիշ ոչինչ:

Միտսոսը կանց առաւ, դաժ թնաւ ջորուց և փռուեց զեանին, երկու բողբ պառկած մնաց, յետոյ վեր կացաւ, մի ումպ զինի խմեց և սկսեց Կրինասի զլիւին անհամար հայհոյական խօսքեր թափել, որոնցով շատ հարուստ է յունական լեզուն: Այս բանը սաստիկ զարմացրեց Եանին:

— Դու լսեցիր, թէ անիծուած Կրինասի զլուխն ինչպէս ընկոյզի նման չիկաց, — շարունակեց Միտսոսը, — նա մտադիր էր իր վառօդի շնորհիւ հարստանալ, բայց ինքը նրա զոհը եղաւ: Ո՛չ, Եանի, դա այնպէս ծիծաղելի է, որ ես մինչև տհեղ դատաստանը պէտք է ծիծաղեմ:

Եւ նա սկսեց իստերիկաբար քրքջալ:

Եանին երբէք իստերիկա կոչուած հիւանդութիւնը տեսած չէր, բայց հասկացաւ, որ դա վնասակար է ատոյջութեան համար, և հարկաւոր է իսկոյն վերջ տալ դրան:

— Միտսոս, — բացադանչեց նա բարկացած, — յիմարութիւն մի անիր: Բաւական է ծիծաղես, դադարիր իսկոյն:

Միտսոսը նայեց նրան, ինչպէս մի երեխայ, որին յանդիմանում են մեծերը, և յանկարծ բնորոշեց իր քրքջոյցը: Մի քանի բողբ նա լուռ կանգնած էր և կռնալով խոտ էր պոկոտում:

— Բայց փառաւոր օր է այսօր, — խօսեց նա վերջապէս, — այսպիսի արկածները գինու նման արբեցնում են ինձ: Բայց այժմ ես ինձ թեթիւ եմ զգում: Լաւ բան է հայհոյելն ու քրքջալը: Բայց ես ինչո՞ւ համար էի ծիծաղում: Նիկողայոս մօրեղբայրս շատ անգամ ասում էր, թէ երբեմն մարդիկ առաջին սպանութիւնից յետոյ խեղքերը թոցնում են, իսկ ես ծիծաղում եմ, հա՛, հա՛, հա՛...

Եւ նա նորից սկսեց քրքջալ:

— Ո՛չ, հարկաւոր չէ, Միտսոս, — բացադանչեց Եանին եր-

կիւղ կրկնով, թէ չը լինի՞ իրօք նա խելքը թացրել է, —ի սէր Աստուծոյ, դադարիր։ Քո ծիծաղն այնպէս վարհուրելի է...

Միտստը ճիգ թափեց և ընդհատեց ծիծաղը։

—Ա՛յ, կեցցեա, — արտասանեց Եանին, ձիուց ցատկելով և նստելով գետնին. — գինի խմիր ու պառկիր և եթէ կարող ես, քնիր։

Միտստը հնազանդուեց և գլուխը Եանիի ծնկներին դնելով, ձգուեց իր ամբողջ երկարութեամբ։ Մի րոպէ յետոյ նա արդէն քնած էր։ Եանին շատ անյարմար էր նստած, բայց տեղից չէր շարժուում, որ Միտստը չը վարթնէ։ Միտստի վարմունքը շատ տարօրինակ էր թւում նրան. կռիւի ժամանակ նա խոհեմաբար, սառնարիւնութեամբ և եռանդուն կերպով էր գործում, և նրա դէմքին փայլում էր հերոսութիւնը, բայց յետոյ մի թոյլ երեխայ դարձաւ։

Երկար նա որպէս մի սիրող քոյր հսկում էր քնած Միտստի վրայ, և այս վերջինը վարթնեց միայն այն ժամանակ, երբ արեգակն արդէն սկսել էր թեքուել գէպի արևմուտք։

—Ո՛րպիսի անասունն եմ ես, — բացադանչեց նա ձգուելով, — ես քնել եմ, իսկ դու մեծ դժուարութեամբ բռնել ես գլուխս։ Ինչու ծնկներիդ վրայից վայր չը ձգեցիր այն։ Բայց ժամանակ է ճանապարհ ընկնելու։ Իսկ դու քեզ լինչպէս ես ըզգում։

—Ոչինչ, ամեն ինչ անցել է։ Աւելի լաւ է դու ձին հեծիր, Միտստ։

—Դատարկ բան է։

Եւ նախկին կարգով նրանք շարունակեցին իրանց ճանապարհը գէպի հարևան Կալաւրիս գիւղ։ Որովհետեւ սա Մաւրոմիխալիների տոհմի ամբոցներից մէկն էր, ուստի նրանք համողում էին, որ սիրալիք ընդունելութիւն կը գտնեն, բայց գիտէին, որ այնտեղ պահապան զինուորներ կան և այդ պատճառով զգուշութեան համար մի պտոյտ գործեցին և հիւսիսային կողմից մտան գիւղը։

Կալաւրիսում թիւրքերը լաւ կեանք չ'ունէին, և այնտեղի բնակիչներն ուղղակի յայտնել էին նրանց, որ ոչ մի դործի մէջ չը խառնուեն։ Եթէ կառավարութիւնը ցանկանում էր նրանց մօտ զինուորներ դնել, այդ միևնույն էր նրանց համար, բայց զինուորները պարտաւոր էին հանդարտ պահել իրանց, թանկ գնով պաշար դնել և ձեռք չը տալ կանանց։ Քանի որ թիւրքերն այս պայմանները կատարում էին, նրանք հանդիստ էին թողնում, միայն երբեմն տօն օրերին յոյները հարբելով՝ վատ խօսքեր էին ձգում նրանց։ Այն ժամանակ նրանք լաւ էին համա-

րում զօրանոցներից դուրս չը գալ, որովհետև զանազան տհաճութիւններ կարող էին պատահել:

Յաջողութեամբ գլուղը մտնելով, Միտսոսն ու Եանին ուղևորուեցին գէպի սրճարանը: Շեմքից դուռ ներս չէին մտել, երբ նրանց ընդառաջ վազեց մի բարձրահասակ, ահագին մօրուքով մարդ:

Դա Պետրո-լէյի եղբայրն էր, Եանին գիտէր, որ նրան ամեն ինչ կարելի էր անկեղծօրէն ասել: Իրաւ, նրանք պատմեցին ջրաղացում իրանց պատահած արկածները, և բարձրահասակ մարդը զլուխը քաջալերաբար շարժելով՝ մեծ հետաքրքրութեամբ լսեց նրանց: Վերջապէս Եանիից լսելով Միտսոսի իստերիկական հիւսնոգութեան մասին, նա յօնքերը կիտեց և ստիպեց կէս չիշ գինի մի անդամից խմել:

—Է՛հ,—ասաց նա, երբ երիտասարդները վերջացրին իրանց պատմութիւնը. —այսօր մի փառաւոր օր է մեր տոհմի համար: Դու էլ մերն ես,—աւելացրեց նա, Միտսոսին դառնալով,—և երգւում եմ մեր ցեղն ստեղծող Աստուծոյ և թիւրքերին ծնող սատանայի անունով, որ դու մեր պարծանքն ես: Շուտով մերոնցից մի տաան հողի կը հաւարուեն ալստեղ, և եթէ փողոցներում թիւրքերը պատահեն նրանց, կախաղանների համար պործ կը բացուի:

Շուտով Կացիոս Մաւրոմիխալիի խօսքերն արդարացան, և նրա ազգականները մէկը միւսի ետեից սկսեցին հաւաքուել: Նրանք լսել էին, որ մի ինչ որ առանձին բան է պատահել, և հարկ եղաւ Միտսոսի ու Եանիի պատմութիւնը կրկնել ամեն մէկին: Բոլորը հրճուանքի մէջ էին, և ընդհանուր բաւականութիւնը լրիւ լինելու համար մնում էր միմիայն կոխ սկսել թիւրքերի հետ: Բայց բարեբաղդաբար նրանք այս երեկոյ զօրանոցներից դուրս չէին գալիս, և մինչև անդամ ուշադրութիւն չը դարձրին մի քանի երիտասարդ յոյների վրայ, որոնք անարգական աղաղակներով սկսեցին կոտորատել զօրանոցների ապակիները, և Կացիոսի եռանդուն միջամտութեան չնսրհիւ միայն կարելի եղաւ ցրել նրանց:

Հետեւալ առաւօտ Նիմփիայից տեղեկութիւններ ստացուեցին, որոնք կատարելապէս հաստատում էին երիտասարդ բարեկամների պատմութիւնը: Դուրս եկաւ, որ ջրաղացն օգն էր ցնդուած, և նրանից ոչ մի հետք չէր մնացել, իսկ Կրինասի դուռնակն մասին վկայում էր նրա փչրուած գանգը: Բայց ինչպէս երևում էր, պայթիւնի ժամանակ նրա մօտ մի ինչ որ մարդ էլ էր եղել, որովհետև գետնի վրայ քառասուն ատամ էր գլուխուած, իսկ այդքան ատամ Կրինասը երբէք չէր կարող ունենալ:

Կացիոսը իր բազմաթիւ ազգականների հետ գիւղից մի ժողնաչափ հեռու ուղեկցեց հիւրերին: Միտսոսին բոլորը փառաբանում էին, որպէս երկու թշնամի սպանող մի հերոսի, և Եանին ամենին չէր նախանձում նրան, այլ շատ ուրախ էր, որ բացի իրանից ուրիշներն էլ, մանաւանդ երիտասարդները, Միտսոսին հերոս էին համարում և ոգևորում նրանով, և երբ Կացիոսը գիւղի հասակաւոր ընակիչների հետ վերադարձաւ տուն, երիտասարդներն աւելի երկար ուղեկցեցին իրանց նոր ընկերներին: Վերջապէս կէսօրին ժօտ նրանք հրաժեշտ տուին, և երիտասարդ բարեկամները, որոնք արդէն աւարտել էին իրանց սրուած յանձնարարութիւնները, ճանապարհ ընկան դէպի տուն:

Նրանք այժմ գնում էին ծովկղրով և չէին չտապում: Բայց և այնպէս արեամտին հասան Մաւրոմատի, որը բոյն էր դրել Տայդեաի արևմտեան լանջի վրայ: Լեռնագօտու գաղաթները ծածկուած էին ձիւնով, որը շլացուցիչ կերպով պսպղում էր արեգակի վարդագոյն ճառագայթների տակ: Բայց ներքեր, դաշհոտը բուրում էր: Երիտասարդների սրտերի և աչքերի մէջ ևս դարուն էր տիրում, այն դարնան տալայրում, ձմրան հետք չէր երևում, և ամեն ինչից դարնան հոտը բուրում էր: Երիտասարդների սրտերի և աչքերի մէջ ևս դարուն էր տիրում, այն դարնան փայլը, որը շուտով բռնակալութեան ցուրտ, մուշլ ձրմբան փոխարէն ապատութեան պերճ ծաղիկներ պէտք է բերէր:

IV

Երիտասարդները կէսօրին հասան Պանիցա, և նրանց դիմաւորեց Պետրօ-բէյը, որը նրանց արկածներն ու կրկնասի մահը լսելով՝ չափազանց ուրախացաւ:

—Ես շատ ցաւում եմ,—ասաց նա, մինչև վերջը լսելով նրանց պատմութիւնը.—բայց աչքի առաջ ունենալով թիւրքերի մէջ ձեր դարթեցրած կասկածները, դուք պէտք է բաժանուէք միմիանցից: Դո՛ւ, Եանի, կը գնաս Տրիպօլիս, իսկ Միտսոսը—Նաւպլիա:

—Օ՛, որքան դու բաղդաւոր ես,—ցած ձայնով արտասանեց Եանին, որին յայտնի էր իր ընկերով վէպը.—եթէ միայն Ձուլէյման քեզ չէ մոռացել: Իսկ ես, հայր,—աւելացրեց նա բարձրաձայն,—կը պէտք է ճանապարհ ընկնեմ դէպի թիւրքական որջը:

—Երկու կամ երեք օրից Դու այստեղից կարող ես Միտսոսի հետ դուրս գալ:

—Բայց որքան ժամանակ պէտք է այնտեղ մնամ:

—Յուսով եմ, որ քիչ կը մնաս, դուցէ մի ամսի չափ։ Բայց դու չես զղջալ այդտեղ դնալուդ համար։ Քեզ արքայալուսել կ'ընդունեն, որովհետեւ թիւրքերը չեն կամենում մեր տոհմի հետ թշնամանալ։ Միտսուր կ'ուզեկցէ քեզ մինչև Տրիպոլիս եւ երկու օր կը մնայ այնտեղ քեզ հետ իրբի ծառայ, որպէսզի տեղեկանայ, թէ նահանգապետի տանը քեզ որտեղ կը տեղաւորեն, եւ երբ ժամանակը հասնէ, սրտեղից պէտք է ազատել քեզ։

—Իսկ ես ինչ պէտք է անեմ Նանիից բաժանուելուց յետոյ,—հարցրեց Միտսուր։

—Վերադարձիր Նաւալիսա եւ ինձանից մի նամակ տար Նիկողայոսին, բայց այնտեղ դու երկար չես մնալ եւ մի նոր ճանապարհորդութիւն կը սկսես գէպի հիւսիս, Հերմանի մօտ։ Է՛հ, այդ մասին Նիկողայոսը մանրամասնաբար կ'ասէ քեզ։

Այս խօսակցութիւնից ետք օր յետոյ երիտասարդներն ուղևորուեցին Տրիպոլիս։ Նանին հաղել էր ամենալաւ հաղուստը եւ նստած էր մի գեղեցիկ մոխրագոյն ձի, իսկ նրա ետեւից ջորի հեծած, ծառայի չորերով գնում էր Միտսուր։ Նա իր ետեւից քաշում էր եւ մի ուրիշ ջորի, ճանապարհորդական իրեղէններով բեռնաւորած, չորս օր տեւեց նրանց ճանապարհորդութիւնը, որովհետեւ նրանք չէին շտապում եւ երբ վերջապէս հասան Տրիպոլիս, Նանին դիմեց ուղղակի նահանգապետի տունը, իսկ Միտսուրին թողեց հրապարակում ձիու եւ ջորիներին մօտ։

Տունը գտնուում էր հրապարակի մի կողմում եւ արտաքուստ ներկայացնում էր մի մերկ, պատուհանների տեղ մի քանի երկաթէ վանդակներով սպիտակ պարիսպ։ Միտսուր նրանցից մէկում նկատեց հաստ քողով ծածկուած մի կանաչի գէմք եւ հասկացաւ, որ հարեմն այդտեղ է գտնուում։ Տան միակ մուտքը մի դուռն էր, որի ետեւ երեսում էր պարտէզը։ Նանին դուռը դեռ չէր բաղխել, երբ նա բացուեց, եւ յետոյ դռնապանը փակեց նորից։ Մի քանի րոպէ անցած՝ դուռը դարձեալ բացուեց եւ մի թիւրք ծառայ մօտենալով Միտսուրին, օղնեց նրան ներս տանելու իրեղէնները, բայց որովհետեւ չատ չէր, երիտասարդն ինքը ներս տարաւ, այդ իսկ միջոցին դռնապանը, որ ասեղնագործած բաճկոն եւ ոսկէ երիզներով կարմիր անդրաւարտիք ունէր հագին, իր երկար ձեռնափայտին յենուեց եւ դաշոյնի արծաթեայ կոթի հետ լիազալով, արհամարհանքով նայում էր նրան։ Դրան ետեւ, տան ներսը, գտնուում էր դռնապանի փոքրիկ սենեակը, իսկ ձախ կողմը ձգուած էր չինութեան մի մասը, որը գէպի հրապարակն է դուրս գալիս, եւ պատուհանները նոյնպէս պաշտպանուած էին երկաթէ վանդակներով։ Դռնից սկսւում էր մի նեղ ճանապարհ, որը երկու կող-

մից չըջապատուած էր պարտիզի բաժանմունքներով, և Միտսոսը դռնապանի ցուցմամբ այդ շինութեան երկայնութեամբ անցաւ դէպի մի ուրիշ շինութիւն, որը բարձրանում էր առաջինի ծայրում:

Այս շինութիւնը երկյարկանի էր, մի պատշգամբով, ուր կարելի էր բարձրանալ դրսի սանդուխով, որի վրայ չորս դուռ էր բացւում: Միտսոսը բաղխեց դրանցից առաջինը, և մի երիտասարդ թիւրք բացաւ այն. նա իրեղէնները ձեռքին բռնած այս յոյնին տեսնելով, մի բանալի հանեց և բաց արաւ երկու սենեակ. նրա ասելով դրանք յատկացրուած էին Միտսոսի տիրոջ համար, և նա կարող էր քնել վերջին սենեակում, եթէ պարոնը թոյլ տար: Որովհետեւ Նանին դեռ չէր երևում, ուստի Միտսոսն արձակեց իրեղէնները և անհամբերութեամբ սկսեց նրան սպասել:

Վերջապէս Նանին եկաւ դռնապանի առաջնորդութեամբ և այս վերջինի հեռանալուց յետոյ բացագանչեց:

—Ա՛յ քեզ դէ: Մեծ թակարդն ենք ընկել: Նա այստեղ իբրեւ բանտարկուած պէտք է մնամ և չեմ կարող ո՛չ մի տեղ հեռանալ: Ինձ այստեղ կը կերակրեն և թոյլ կը տան քնել ու զբօսնել այս փոքրիկ պարտիզում, բայց ոտս դռնից դուրս զնել— երբէք:

Միտսոսը շուացրեց:

—Լա՛ւ է, որ ես քեզ հետ եկայ: Երեւի հարեան սենեակում ապրող երիտասարդ թիւրքը քո պահապանն է: Նա դիշերը կը մնամ այստեղ և դրսից ամեն ինչ կը զննեմ: Այժմ հարկաւոր է գնալ ու տեսնել, թէ որտեղ են տեղաւորել ձին ու ջորիները:

Միտսոսը մի ժամ կորաւ:

—Լաւ չէ, բայց աւելի վատ կարող էր լինել,—ասաց նա վերադառնալով.—հրապարակը դուրս գալ կարելի է միմիայն դռնով: Դռնից դէպի աջ դռնում է հրապարակի անկիւնի տունը, իսկ յետոյ ձգւում է սեների մի շարք, որոնք նայում են դէպի հրապարակից սկսուող փողոցը: Ձախ կողմից տան ետին երկար պատը գնում է դէպի մի ուրիշ փողոց, որը նոյնպէս հրապարակից է սկսւում: Բայց Մահմէդի բնակարանի հարեան տունը չիմուած է մի փոքրիկ պարսողով չըջապատուած պարտիզի մէջ, որի վրայ մազլցեղը դժուար չէ: Հէնց այդ պարսպից հեշտութեամբ կարելի է բարձրանալ տան այս մասի կտուրը: Իսկ այնտեղից հարկաւոր է միայն ցատկել դէպի պատշգամբը քեզ մօտ գալու համար: Իսկ այն ճանապարհով, որտեղից ես

եկայ, կարող են երկու հոգի անցնել: Նշանակում է յուսահատուելու ոչինչ չը կայ:

—Հեչա է ասելը,—տխրութեամբ պատասխանեց Եանին.— իսկ ես այստեղ հնդկահաւի նման մի ամբողջ ամիս պէտք է նստեմ, ման գամ պարտիզում և վշտից նարինջներ ծծեմ: Էլ ինչ ասել կ'ուզէ, ուրախ կեանք է: Իմ ետևից դալիս՝ դու կը տեսնես ինձ մի հաստափոր, փքուած թիւրք դարձած, որը չարունակ ծալապատիկ նստած, բացի ծխելն ուրիշ գործ չ'ունի:

—Մի վախենար,—ուրախ պատասխանեց Միտսոսը,—դու լեռներում չուտով կը կազդուրուես:

—Բայց դու չես մտածում,—ասաց Եանին, մատով թիւրքի հարեան սենեակը ցոյց տալով,—որ այս քաջ երիտասարդը կառուրից ցած թռչելիս, կարող է քեզ նկատել, դարան մտնել և բռնել:

—Ի հարկէ, եթէ քո պատուհանը դէպի փողոցը նայէր, այն ժամանակ ես կարող էի քեզ նշան տալ, իսկ այժմ ինքս պէտք է մտնեմ այստեղ: Բայց մի վախենար, ես ամեն ինչ կարդի կը գնեմ:

Միտսոսն երկու օր մնաց Տրիպօլիսում և երբ նա զնաց, Եանին աչքում իր ապագան այնպէս տխուր չէր երևում, ինչպէս առաջին րոպէին: Ինչքան էլ որ թիւրքերը կասկածում լինէին Մաւրոմիլիսայի տոհմի թշնամական տրամադրութեան վերայ, այնուամենայնիւ չէին ցանկանում նրանց բարկութիւնն իրանց վրայ հրաւիրել. այդ պատճառով Եանին բոլոր ցանկութիւնները, բացի տանից գուրս գալուց միայն, ուրով կատարում էին: Իւր վերջնական ազատուելու վերաբերմամբ նա կասկած չ'ունէր: Միտսոսը մի անգամ էլ քննեց հարեան պատը և տեսաւ, որ պարանի օդնութեամբ փախուստը ամենահեշտ բանն է: Այն ամբողջ շինութեան մէջ, որտեղ Եանին սենեակներն էին, ապրում էր միայն երիտասարդ թիւրքը, նրա պահապանը, և գտնւում էին խոհանոցները, ուր գիշերը ոչ ոք չէր գնում:

—Իսկ ինչ վերաբերում է թիւրքին, մենք նրա հախից կը գանք և կ'ոկորդը կը փակենք,—ասաց Եանին.—բայց մինչև այն ժամանակ ես ինձ օրինակելի կերպով կը պահեմ, այնպէս որ ամենափոքր կասկած անգամ չեմ դարթեցնիր:

Երրորդ օրը, արեւածագից առաջ, մթնշաղին Միտսոսը, բոլորովին պատրաստ ճանապարհ ընկնելու, ներս մտաւ Եանին սենեակը: Եանին Մահմէդ-Սալիկին ասել էր, թէ ծառան հարկաւոր է հօրը և այդ պատճառով պէտք է գնայ, իսկ Մահմէդը նրան մի թիւրք ծառայ էր առաջարկել, որից՝ իհարկէ՝ Եանին հրաժարուել էր:

—Օ՛, Միտսնս,—ասաց Եանին՝ հրաժեշտ տալով իր ընկերին,—որքան կարելի է շուտ վերադարձիր։ Ես չափ կր կարօտեմ քեզ։ Ես չափազանց սիրում եմ քեզ, և որքան լաւ էինք ապրում մենք միմեանց հետ։

—Այո, Եանի,—պատասխանեց Միտսնսը, համբուրելով նորան,—հէնց որ հնարաւոր եղաւ, ես կը գամ քո ետեից և մինչև անգամ Զիւլէյման էլ արգելք չի կարող դառնալ զրան։

—Հա՛, դու Զիւլէյմա ունես,—ասաց Եանին խոր հառաչելով,—իսկ իմ միակ սիրելին դու ես։ Գնաս բարեւ, մի մոռանար ինձ և չուտով վերադարձիր։

Միտսնսը երգուեց, որ ո՛չ տղամարդ, ո՛չ կինարմատ, ո՛չ երեխայ, ո՛չ հարստութիւն և ո՛չ փառք չեն արգելիլ նրան հնարաւոր եղած գէպտում վերադառնալ։

Յետոյ նա կիսատրտում, կէս ուրախ՝ գնաց ձին թամբելու։ Ճշմարիտ է, նա բաժանուում էր ընկերից, բայց զրա փոխարէն նրան սպասում էր Զիւլէյմայի տեսակցութիւնը։

Ամբողջ օրն անդադար գնում էր նա և զիջերը լուսնի լուսով տեսաւ իր առաջ փռուած նաւալիայի ծովածոցը։ Գիշերով Արզոսի միջից չ'անցնելու համար՝ նա ընտրեց աւելի երկար ճանապարհը և երբ հասաւ այն աւազուտ ափին, որտեղ Զիւլէյմայի հետ ձուկն էր որսում, նրա սիրտն սկսեց ուրախ բարախել։ Ապա շտապով անցաւ իրան ծանօթ սպիտակ պարսպի մօտով և վերջապէս կանդ առաւ հօր տան առաջ։ Պատշգամբում քնած շունը հաջելով յարձակուեց նրա վրայ, բայց երբ Միտսնսին ճանաչեց, սկսեց քծնել։

Մի րոպէ յետոյ դուռը բացուեց, և հնչեց Նիկողայոսի ծանօթ ձայնը։

—Այդ գո՛ւ ես, Միտսնս։

—Այո,—պատասխանեց երիտասարդը,—ես վերադարձայ։

Որքան էլ Նիկողայոսը ցանկութիւն ունէր իմանալու Միտսնսի ուղևորութեան արդիւնքը, այնուամենայնիւ հարցութեամբ չ'արաւ նրան և թող տուաւ քնել մինչև հետեւեալ օրուայ ժամը։ Իննը Նիկողայոսի աչքում ո՛չ մի բան այնքան գին չ'ունէր, մինչև անգամ ուտելն ու խմելը, որքան քնելն ու լողանալը։ Այդ նա շատ կարեւոր էր համարում, ուստի երբ Միտսնսն արթնացաւ, իր առաջ պատրաստի գտաւ լողարանը։ Սակայն Նիկողայոսն անձամբ սուրճ ու ձուկ էլ եփեց, որովհետեւ Կոստանդինի գործերը վատ էին գնում, և նա ստիպուած էր առանց ծառայի մնալ։

Ոյժերն ամրապնդելով, Միտսնսը պատմեց իր բոլոր արկածները մինչև Եանիից անջատուելը։ Նիկողայոսը լուռ լսեց

նրան, և երբ նա վերջացրեց, մի քանի խօսք միայն ասաց, բայց այդ խօսքերը ուրախութեամբ լցրին Միտսոսի սիրտը:

— Դու զրանից լաւ վարուել չէիր կարող, Միտսոս, և ես գոհ եմ քեզանից: Տո՛ւր Պետրո-րէյի նամակը:

Եւ նա բարձր ձայնով կարգաց այդ նամակը:

«Սիրելի եղբայր, այս թուղթը քեզ Միտսոսը կը յանձնէ, և ես չեմ կարող նրանից լաւ սուրհանդակ ցանկանալ: Նա քեզ կը պատմէ այն ամենը, ինչ որ արել է և ես նրա պատմութիւնը կարող էի առանց որեւէ յոգնութիւն զգալու հարիւր անշամ լսել: Խեղճ Նանին փակուած նստել է Տրիպօլիսում և որովհետեւ նա այնտեղ պէտք է մնայ մինչև մեր գործողութիւնների սկիզբը, ուստի մտածիր նրա մասին, Նիկողայոս, և մի յապաղիր: Մարտի սկզբին նշանակուած է եպիսկոպոսների ժողովը. հարկաւոր է Միտսոսին Հերմանի մօտ ուղարկել: Ահա քեզ և մի նորութիւն: Իստմի վարդապետները հայրենիքի կողմն են անցել, նշանակուած է հարաւային մասում գործող ձեռքերի կարօտութիւն չենք ունենալ, ուստի Մեղասպէլայօցնի միաբանները կարող են իրանց տեղը մնալ և մեզ հետ միաժամանակ ապաստանուել: Կալամատայում: Այն ժամանակ հիւսիսից մինչև հարաւ մի այնպիսի խառնակութիւն կ'ընկնի, որ չուն թիւրքերը ստիպուած կը լինին Տրիպօլիսում փրկութիւն որոնել: Հիւսիսային և հարաւային մասերում գործը միաժամանակ սկսելու համար պահանջուած է մի որեւէ ազգանշան, ամենից լաւ է գիշերը կրակները վառել: Օ՛, իմ բարեկամ, հեռու չէ մեր հանդիսաւոր օրը և անիծեալները կ'ողջան Կալամատայից մինչև Պատրաս: Նրդուում եմ Աստուծոյ անուանով, որ յիսուն զոյգ փայտմորիկ կը տայի, թէպէտ այս տարի զրանից չատ քիչ կայ, որպէսզի գոնէ մի աչքով տեսնէի, թէ ինչպէս քո քրոջորդին Կրինասին ջրաղացի երկանքի տակ է գցել, իսկ իմ Նանին իր հասակին անհամեմատ խորամանկութիւն ցոյց տուել: Մնացեալները քեզ Միտսոսը կը պատմէ: Հէնց որ հնարաւորութիւն կը գտնես, այցելիր մեզ: Թող Տիրամայրը և ս. Նիկողայոսը օրհնեն քեզ:

Պետրոս Մաւրոմիխալի:

Դիւական նաւերի մասին ասա Միտսոսին: Յետոյ ժամանակ չի լինիլ»:

Նամակը կարդալուց յետոյ Նիկողայոսը դարձաւ Միտսոսին և ասաց.

— Դէհ, այժմ ասա ինձ, թէ ի՞նչ ես մատչիր անելու ապագայում, միայն նախ ծխիր և լաւ մտածիր:

Միտսոսը հնազանդուեց և մի քանի րոպէ յետոյ պատասխանեց.

—Ամենից առաջ ես կ'ուզեցորուեմ Պատրաս, ան, չէ, առաջ կ'այցելեմ Մեգասպէլայօն, կ'ասեմ, որ նրանց գործունէութիւնն անհրաժեշտ է հիւսիսային կողմում և ո՛չ թէ հարաւային և նրանց հետ կը պայմանաւորուեմ այն ազդանշանները վերաբերմամբ, որոնց օգնութեամբ մենք կարողանանք Տայգետի վրայով Կալամատայից և Պանիցայից յարարերութիւն սկսել նրանց հետ: Յետոյ արգէն ես կ'ուզեցորուեմ Պատրաս քո յանձնարարութիւնը Հերմանին հաղորդելու և նախազգուշացնելու: Նրան, որ չը գնայ Տրիպօլիս եպիսկոպոսները ժողովին, որովհետեւ դա մի թակարդ է թիւրքերի կողմից: Վերջապէս ես պէտք է մի ինչ որ գործ կատարեմ զիւսկան նաւերի վերաբերմամբ, որոնց մասին զաղափար է' ունեմ եւ՝ ազատեմ Եանիին: Բայց նախ կարծեմ դու Պետրօ-բէյի մօտ կը գնաս:

—Դու չատ սուր միայք ունես,—պատասխանեց Նիկողայօսը,—թէպէտ ամենայն հաւանականութեամբ՝ Եանիի չափ խորամանկ չես: Ներկայ րոպէիս ամենակարևորն է՝ մի պատըրուակ գտնել, որպէսզի Հերմանն ու միւս եպիսկոպոսները կարողանան հրաժարուել Տրիպօլիս ժողովուէլու համար Մահմէդ-Սալիկի արած հրաւերից:

Միտսոսը մտածմունքի մէջ ընկաւ:

—Հն, նրանք չեն կարող գնալ այնտեղ և յետոյ Եանիի հման ազատուել թշնամու աւազականոցից,—հարցրեց նա յանկարծ:

—Է՛հ, Միտսոս, դու ուզղակի յիմար ես,—պատասխանեց Նիկողայօսը, պիտիը շարժելով,—դու ուզում ես, որ յիսուն ծերունի իրանց վեղարներով քարէ պարսպից մազլցելով անցնեն, ինչ է:

—Եանին էլ ինձ չատ անգամ ասում էր, թէ յիմար եմ,—ասաց Միտսոսը ծիծաղելով.—երևի ճշմարիտ է այդ:

—Խոհեմ եղի՞ր: Բանն այն է, որ նրանց համար աւելի լաւ է վճռականապէս հրաժարուել, կամ առերես ցոյց տալ, թէ ընդունում են հրաւերը: Առաջինն ուղղակի անկարելի է, նշանակում է հարկաւոր է կօմեղիա խաղալ:

—Եթէ նրանք չը պէտք է Տրիպօլիս գնան,—նկատեց Միտսոսը,—ուրեմն մի որևէ բան պէտք է որ արգելի ինի նրանց ճանապարհին:

—Բայց ի՞նչը:

—Ա՛յ, հէնց այդ կանգ առնելու պատճառը չեմ կարող գտնել: Ո՛հ, որքան դժբաղդ եմ, որ այսպէս յիմար եմ ծնուել:

—Ապասիր, մօրեղբայր, — բացաղանչեց Միտսոսը, տեղից ցատկեկոխելով։—Այ թէ ինչ մտածեցի։ Երեւակայե՛նք, թէ Տրիպօլիսում Հերմանին կարեկցող մի թիւրք կայ և նա մի նամակ կը գրէ նրան, որով կը նախազգուշացնէ Տրիպօլիս չը գնալ։ Դու հասկանում ես։ Հերմանը բարձրաձայն կը կարգայ այն նամակը սրբազան հայրերի մօտ, մի թուղթ կ'ուղարկէ Տրիպօլիս և երաշխաւորութիւն կը պահանջէ ապահովութեան համար, իսկ իրան ուղեկցող եպիսկոպոսներին զանազան կ'ողմեր կարծակէ։ Շուտով, Նիկողայոս մօրեղբայր, մի թիւրքի անունով գրեցէք այդ նամակը։

Նիկողայոսը զարմացած նայեց Միտսոսին։

—Ի բերանոյ մանկանց քարոզեցի արդարութիւն, — բացաղանչեց նա։—Օ, Միտսոս, որպիսի լուսափայլ գաղափար է այդ։ Ապա մէկ էլ կրկնիր։

—Այո, դու շատ պարզ է, — պատասխանեց Միտսոսը, Նիկողայոսի գովասանքից կարմրելով։—Ես կ'ուղևորուեմ Պատրաս, որտեղ արդէն հաւանականաբար Տրիպօլիսից հրաւերն ստացած կը լինեն։ Ես Հերմանին կը տամ քս հրահանգները, և եպիսկոպոսները Պատրասում հաւաքուելով ճանապարհ կ'ընկնեն, իսկ երկրորդ օրը ճանապարհին Հերմանը, մի նամակ կը ստանայ տրիպօլիսից մի թիւրքից, որին իբր թէ նա ժամանակով բարերարութիւն է արել։ «Ձր գա՛ք այստեղ, — ասուած կը լինի նամակում, — առանց երաշխաւորութիւն ստանալու ձեր ապահովութեան համար, որովհետեւ թիւրքերն ուխտագրուծ են»։ Յետոյ Հերմանը մի սուրհանդակ կ'ուղարկէ Տրիպօլիս ապահովութեան երաշխաւորութիւն պահանջելու համար, իսկ մինչև այդ՝ կ'արձակէ եպիսկոպոսներին։ Բայց նախ քան թիւրքերի նոր ժողով հրաւիրելը և պահանջուած երաշխաւորութիւնը տալը, Պետրօ-բէյի ասածին պէս արդէն մեր խնջոյքի ժամանակը կը հասնէ։

—Սակայն դու յիմար չես, — արտասանեց Նիկողայոսը բողբոսկան լուծիւնից յետոյ։—Եիմարը ես ինքս եմ, որ կասկածում էի քս խելքի վրայ։

Միտսոսը ծիծաղեց։

—Ի՞նչ է, իմ ծրագիրը պիտանի՞ է, — հարցրեց նա։

—Ի՞նչ ասել կ'ուզէ։

Նիկողայոսը քանի մտածում էր, այնքան աւելի ռբանչելի էր թւում նրան Միտսոսի ծրագիրը։ Դա շատ պարզ էր և ըստ երևոյթին ոչ մի թոյլ կողմ չ'ունէր։

Երկրորդ խնդիրն այն էր, որ պէտք էր Միդասպէլայօնի մենաստանին իմացնել, թէ նրա մարդիկն ու զէնքը կը հարկա-

ւորուենն ո՛չ թէ հարաւային կողմում, ինչպէս ասել էր Նիկողայոսը, այլ հիւսիսային, և համաձայնութիւն կայացնել նրանց հետ այն սղղանշանների վերաբերմամբ, որոնց օգնութեամբ կարելի լինէր մի կամ երկու ժամուայ ընթացքում յարաբերութիւն սկսել Պիօպօնէսի մի ծայրից մինչև միւսը: Ի հարկէ, նշան տալու ամենալաւ եղանակը դիշերը վառուած խարոյկներն էին, որ մանաւանդ շատ յարմար էր բարձրագագաթ լեռներով ծածկուած Պիօպօնէսի համար: Տայգետը Մեզասպէլայօնի հետ միացնելու համար բաւական էր երեք հատ այգալիսի փարոս, իսկ Մեզասպէլայօնը Պատրասի հետ—երկու:

Այդպիսով Մեզասպէլայօնում հարկաւոր էր երկու յանձնարարութիւն կատարել, բայց դրանցից առաջինն առանց Միտսոսի էլ կարող էր զլուխ գալ, քանի որ Նիկողայոսը նրանց նախազգուշացրել էր, թէ իրանից լուր կը բերէ մի տղամարդ, կին կամ երեխայ, որը կը հարցնէ նրանց թիւրքերի համար պատրաստուող սև հատիկի մասին, թէպէտ այդ յանձնարարութիւնը հարկաւոր էր շուտ հաղորդել իսկ ինչ վերաբերում է սղղանշաններ տալու բանակցութիւններին, այդ պարտաւոր էր Միտսոսն անձամբ առաջ տանել, որն այդ առթիւ նախ պէտք է Պատրասում տեսակցէր Հերմանի հետ: Բացի դրանից Նիկողայոսը ցանկանում էր, որ նա դու առաջ այցելէր Կորնթոս, իսկ յետոյ արդէն ուղևորուէր Պատրաս ու Մեզասպէլայօն և այգտեղից վերադառնար ո՛չ թէ Նաւալիա, այլ Պանիցա, որտեղ այդ միջոցին կը լինէր և ինքը՝ Նիկողայոսը:

—Բայց ում ուղարկենք Մեզասպէլայօն առաջին լուրը հաղորդելու, — հարցրեց Միտսոսը:

—Մենք այնտեղ ումն ենք մօտ ճանաչում,—ասաց Նիկողայոսը Կոստանդինին դառնալով.—նիս, հն, մի թէ երկու ամիս սրանից առաջ Եանկօ Վլաքոսը իր կնոջ Մարիամի հետ այն կողմերը գնաց:

—Մարիամը,—բացագանչեց Միտսոսը,—նա սքանչելի կին է, բայց Վլաքոսը ո՛չ մի բանի պէտք չի գալ. նա մի յիմար ջորի է:

—Իսկ որտեղ է բնակւում նա,—հարցրեց Նիկողայոսը:

—Գուրայում, Նեմէից մի օրուայ ճանապարհ հեռու:

—Գուրայում: Այնտեղ լաւ մարդիկ շատ կան: Դու, Միտսոս, պէտք է գնաս այնտեղ. դիշերիք Եանկօի մօտ և կարգադրելիք յանձնարարութիւնը վաճօն հաղորդելու գործը, իսկ յետոյ արդէն ծովով շարունակիր ճանապարհդ գէպի Կորնթոս: Եթէ հարկաւոր լինի, վճարիք ձիու և չորս օր գործից ետ մը—

նալու համար: Ես քեզ նամակներ կը տամ Հերմանին ու վանուհորը յանձնելու: Է՛հ, ուրիշ ոչինչ:

—Ո՛չ, զեռ գիւական նաւերի և Եանիին ազատելու գործերը մնում են:

—Դիւական նաւերի մասին Պանիցայում կը խօսեմ քեզ հետ: Ե՞րբ կարող ես ճանապարհ ընկնել:

Միաստոր մտաբերեց սպիտակ պարիսպը, և նրա սիրտը սաստիկ բարախեց:

—Վաղը, —պատասխանեց նա, —մի օր գոնէ ձին պէտք է հանգստանայ:

Նիկողայոսը վեր կացաւ սեղանի մօտից և սկսեց հտ ու առաջ անել սենեակի մէջ:

—Ես կը յանկայի, —ասաց նա վերջապէս, կանգ առնելով Միաստոր հանգէպ, —որ Եանին հարկաւոր եղածից մի բոպէ աւելի չը մնար թիւրբերի մօտ: Այդ մի համարձակ քայլ է Պետրօբէյի կողմից, բայց երիտասարդի համար կարող է վտանգաւոր լինել:

Միաստոր մտածումների մէջ ընկաւ: Մի ծանր կռիւ էր կատարում նրա մէջ: Որքան ժամանակ փափագում էր տեսնուել Զիրլէյմայի հետ, բայց միւս կողմից նա երդուել էր, թէ ոչ ոք, ոչ տղամարդ, ոչ կինարմատ, և ոչ երեխայ չեն կարող արգելել նրան գնալ Եանիին ազատելու:

—Նիկողայոս մօրեղբայր, —ասաց նա վերջապէս, —եթէ ես այսօր ճանապարհ ընկնեմ, Եանին մի օր առաջ կ'ազատուի:

—Ի հարկէ, —պատասխանեց Նիկողայոսը, ուշադրութեամբ նրան նայելով:

—Ես այսօր կը գնամ, —վճռական կերպով ասաց Միաստոր: —Մինչև Նեմէս մի օրուայ ճանապարհ է միայն: Մօրեղբայր, գրիւր նամակներ:

—Սակայն միևնոյն բանն է, եթէ դու վաղն էլ գնաս, —նկատեց Նիկողայոսը, տեսնելով որ մի ինչ որ պատճառով Միաստան ուզում է գիշերը տանը մնալ:

—Ո՛չ, ոչ, —բացագանչեց երիտասարդը, —դու ասացիր, որ եթէ ես այսօր գնամ, Եանին մի օր առաջ կ'ազատուի: Բաւական է: Ես կը գնամ:

Նիկողայոսը զարմացած նայեց քրոջորդուն, առանց հասկանալու նրա յափշտակութեան պատճառը:

—Լաւ, —պատասխանեց նա, —ես իսկոյն կը գրեմ նամակները: Դու ճշմարիտ ես ասում, որքան շուտ ազատուի Եանին, այնքան լաւ:

Միաստոր շուտ եկաւ դէպի պատուհանը, և արտասուքի եր-

կու խոշոր կաթիլներ գլորուեցին նրա աչքերից: Ոչ որ չը գիտէր, թէ որպիսի ծանր զոհ բերաւ նա:

Նիկողայոսը տեսաւ, որ գործը լաւ չէ, բայց քանի որ Միասոսը ոչինչ չէր ցանկանում բացատրել, ուստի հանգիստ թողեց նրան և ձեռն ուսին դնելով՝ ասաց.

—Կեցցեն, Միասոս. նամակները կէս ժամից յետոյ պատրաստ կը լինեն: Դու կը ճաշես և ճանապարհ կ'ընկնես: Մինչև գիշեր կը հասնես Նեմէա:

Եւ ճաշից յետոյ երիտասարդը նորից ճանապարհ ընկաւ: Բայց նրա սիրտը ցաւալի կերպով տրորւում էր: Այժմ նա այլևս չուտով վերադառնալու յոյս չ'ուներ: Նիկողայոսի ասելով, նա պէտք է վերադառնար ոչ թէ Նաւալիա, այլ Պանիցա, որտեղ մինչև այն ժամանակ, երբ կարելի կը լինի Նանիին ազատել Տրիպոլիսի գերութիւնից, նրա համար գործ կը ճարուէր: Երբ ամեն ինչ պատրաստ լինի, փարոսները կը վառուեն ամբողջ Պելոպոնէսում, և հիւսիսային ու հարաւային մասերում միանգամից ապստամբութիւնը կը բռնկուի: Այդպիսի ընդհանուր շարժմանը երկու պատճառ կար: Յունաց ոյժերը բաւականաչափ կազմակերպուած չէին, որ վստահանային յարձակուել Տրիպոլիսի վրայ, որը շատ սաստիկ ամրացրուած էր և ոչ միայն բազմաթիւ բերդապահ զօրքեր ուներ, այլև ջրի բաւականաչափ պաշար: Ընդհակառակը, Կալամատան աւելի քիչ էր պաշտպանուած, ջրի պաշար չ'ուներ, և նրա զօրքերի թիւը մեծ չէր: Բացի դրանից, նա մի ծովափնեայ քաղաք էր, և տիրելով նրա անպաշտպան նաւահանգստին, որը միջնաբերդից հեռու չէր գտնուում, յոյները կարող էին թիւրքերին հարկադրել Տրիպոլիս փախչելու: Հիւսիսային մասի ապստամբութիւնն էլ միևնոյն հետեանքը պէտք է ունենար, Տրիպոլիսը Պելոպոնէսի ամենաանհարկու ամրոցն էր, և մանաւանդ ինչպէս յոյս ուներ Նիկողայոսը, յոյների կազմակերպութիւնը կարող էր այնպէս զարգանալ, որ պաշարէր ամրոցը—թիւրքերի այն ժամանակուայ միակ ապաստանը: Այնտեղ մի վճռական ճակատամարտ կը լինէր, որը կ'ազատէր ամբողջ Պելոպոնէսը: Իսկ մինչև այդ ժամանակ մըտադրութիւն կար այդ կողմը կտրել միւս երկրից կղզիներում կազմակերպուող նաւատորմից և հրձիգ նաւերի օդնութեամբ, որոնք պէտք է ոչնչացնէին նաւահանգիստները մտնող և այնտեղից դուրս եկող թիւրքական նաւերը: Գործնականապէս չորս նաւ միայն կար—Կորնթոսում, Պատրասում, Նաւալիայում և Կալամատայում: Առաջին երկուսը հիւսիսային մասի պարագլուխներին հողացողութեան առարկան էին, իսկ Կալամատան ու

Նաւալիւան Նիկողայոսի և Պետրօ-բէյի կարգադրութեան տակ էին դանւում:

Իր ճանապարհորդութեան առաջին գիշերը Միտոսը Նեմէայում անցկացրեց և հետեւեալ ամբողջ օրը թափառում էր ներքեի մեծ դաշտավայրում, ուր չատ լճեր կան: Այնտեղ միշտ դարնան հոս էր բուրում. ծագիկներն իրանց անուշահոտութեամբ լցնում էին օդը, և մեղուները խումբ-խումբ թռչկոտում նրանց շուրջը: Արեգակի ճառագայթներն ուրախ խաղում էին ատուակների թափանցիկ մակերևոյթի վրայ: Կէսօրին Միտոսի ձին հրճուանքով արածում էր հիւթալի խոտը: Սակայն գարունը ոչ մի աղղկցութիւն չէր գործում երիտասարդի սրտի վրայ. նա առաջ էր գնում տիտեր, յօնքերը կիտած, և նրա հետոսական արկածներով լի կեանքը, որի համար նա զոհնէր իր երջանկութիւնը, նրա աչքում նշանակութիւնը կորցրել էր: Եթէ նա իմանար, թէ մի ծանր տանջանքներով լի մահուտադնապ է սպասում իրան, գուցէ ձիու գլուխը չըջէր և հրաժարուէր իրան տրուած անհնարին յանձնարարութիւնը կատարելուց: Սակայն, բարեբաղդաբար նա զիտէր միայն այն, ինչ որ պէտք է անէր երկու չարախիտան ընթացքում և այդ բանը պարտաւոր էր կատարել՝ Նիկողայոսին տուած խօսքը: Եանիին տուած երդումը և պարտականութեան զիտակցութիւնն աչքի առաջ ունենալով:

Երկրորդ օրը արեգակը մայր մտնելուց առաջ սարի լանջին խաղողի այգիների մէջ նա նկատեց Գուրան: Գիւղի հակառակ կողմում բարձրանում էին մի լեռնաշղթայի ձիւնապատ գագաթները, որոնց վրայ խաղում էին արեգակի ճառագայթները: Եանիօյի տունը դանւում էր գիւղի ծայրում, և Մարիամը չափազանց ուրախ, սիրալիր ժպիտն երեսին գիմաւորեց Միտոսին: Եանիօն գաշան աշխատանքի էր գնացել, և երիտասարդներն սկսեցին ազատ պատմել միմեանց այն, ինչ որ ստանալ էր իրարից բաժանուելուց յետոյ:

—Եանիօն լաւ ամուսին է,—ասում էր Մարիամը,—և չատ էլ լաւ ոռճիկ է ստանում: Նա սրտիկ ուղած ձիուց ուժեղ է և երկու մշակի չափ է աշխատում: Ես էլ ուժեղ եմ, և երբ նա մինչև ժամը տասը տուն չէ վերադառնում, չատ անգամ ինքս եմ գնում գինեատունը նրա ետևից և հրելով տուն բերում: Բայց դու, Միտոս, ինչու ես եկել այստեղ:

—Նիկողայոսի գործով: Եանիօն մեզ մի մեծ ծառայութիւն կարող է անել: Ես այդ բանը Նիկողայոսի թոյլտուութեամբ կարող եմ ասել քեզ, Մարիամ: Նա պէտք է մի փոքրիկ սեղեկու-

թիւն տանէ վանքը: Սրա համար չորս օրուայ վարձ կը ստանայ
և բարի գործ կատարած կը լինի:

—Թիւրքերի՛ գէմ:

—Ի հարկէ:

Մարիամը գլուխը չարժեց:

—Եանկօն լաւ մարդ է,—պատասխանեց նա,—բայց մի-
այն կերակրի և զինու մասին է մտածում, ուրիշ ոչինչ գո-
յութիւն չ'ունի նրա համար: Սակայն նա շուտով կը վերադառ-
նայ, և դու կը խօսես հետը: Որքան ուրախ եմ քեզ տեսնելով,
Միտսոս Թիշնէմ ես, ինչպէս միասին խաղող էինք արորում
աշնանը: Նրանից յետոյ դու աւելի ես մեծացել: Գու. Եանկօնից
երկու անգամ բարձր ես, միայն նա այնպէ՛ս հաստ է:

Մարիամն ակներև բաւականութեամբ նայում էր նրան և
մի ինչ որ զգայուն տրամադրութեան մէջ էր: Միտսոսին տես-
նելով՝ նա մտաբերեց Նաւալիւան և այն օրերը, երբ ինքը տա-
նեկօթ տարին գեռ նոր էր անցկացրել և հպարտանում էր նրա-
նով, որ ոչ միայն հարսնացու էր, այլ և Միտսոսի եթէ ոչ լի-
ակատար սիրոյ, գոնէ նրա հետամտութեան առարկան: Նա մի
ժամանակ մինչև անգամ երկմտութեան մէջ էր, թէ չը մերժէ
արդեօք Եանկօնին այս գեղեցկադէմ երիտասարդի համար. բայց
խոհեմութիւնը յաղթող հանդիսացաւ, և նա իր ընտրութեամբ
չատ երջանիկ էր: Այնուամենայնիւ նրան տեսնելով՝ երիտա-
սարդ կնոջ սիրտը լցուեց կէս-ուրախ, կէս-վշտազին զգացմուն-
քով, մանաւանդ որ նրա հերոսական արկածները և Մաւրոմի-
խալիների նշանաւոր տոհմի կողմից որդեգրուելը Միտսոսին ա-
ւելի եւս դրաւիչ էին դարձնում նրա աչքում: Այդպիսով երբ
Եանկօնի ծանր քայլերի ձայնը լսուեց, Մարիամն ամոսոսաց, թէ
նա ինչո՞ւ այդպէս շուտ վերադարձաւ տուն:

Իբրաւ, Եանկօնի հաստ, լիքը կերպարանքը, նրա կարմիր,
փայլուն գէմքը և փոքրիկ, իւղտ աչքերը Միտսոսի արեակէզ
այտերի և պայծառ, շողշողուն բիւրերի կատարեալ հակադատ-
կերն էին ներկայացնում: Նա շատ ուրախացաւ Միտսոսի գա-
լուն և խնդրեց, որ ընթրիքից յետոյ սկսէ խօսել գործերի մասին:

Իր ոյժերը կերակրով և զինով ամրապնդելուց յետոյ Եան-
կօն յայտնի անհանգստութեամբ լսեց Միտսոսի առաջարկու-
թիւնը:

—Եւ ես քեզ ձիւ համար չորս օրուայ վարձ կը տամ,—
աւելացրեց երիտասարդը բացատրելով այն գործը, որի համար
եկել էր Գուբա:

Եանկօն մի քանի բոպէ լուռ մնաց, իսկ յետոյ հրամայեց
կնոջը մի աման էլ գինի բերել: Նա յատկապէս վախենում էր

կնոջ սուր լեզուից և կամենում էր ասանց նրան խօսել Միտսոսի հետ, բայց Մարիամը հասկացաւ ամուսնու զիտաւորութիւնը և զինին ձեռին չուտով վերադարձաւ:

—Այ, տեսնում ես,—ասում էր Եանկօն, երբ նա նորից մտաւ սենեակը. ես բազմաթիւ դաշտային զորքեր ունեւմ և խոստովանում եմ, չէի ցանկալ խառնուել ձեր գործի մէջ. իսկ ինչ վերաբերում է ձիւ չորս օրուայ վարձին, դա կարող է իմ ծախքերը ծածկել, բայց աշխատութեանս համար ինչ պէտք է ստանամ:

Միտսոսը յօնքերը կիտեց:

—Դու չես ուզում, ուրեմն ինձ էլ արդելք մի գառնար,—ասաց նա վերկենալով.—հարկաւոր է մի ուրիշին գտնել:

—Ամա՛յիր, Եանկօ,—բացադանչեց Մարիամը,—դու սէ թէ իմ ամուսինը, այլ մի ջորի ես: Միմիայն կողէկների վրայ ես մտածում և վախենում ես մի երկու օր նուիրել այն գործին, որով Միտսոսն ամիսներով է պարապում: Միթէ դու այստեղ պէտք է ուտես—խմես, մինչդեռ ուրիշներն իրանց անձն են զոհ բերում հայրենիքի համար: Եթէ ես տղամարդ լինէի, չէի ամուսնանալ քեզ նման մի վախկոտ աղջկան:

Եւ նա մի արհամարհական հայեացք գցեց Եանկօյի վրայ, յետոյ վեր կացաւ, մօտեցաւ Միտսոսին և երկու բաժակ զինի լցնելով՝

—Քո և բոլոր քաջերի կենացը,—ասաց նա երիտասարդի հետ բաժակները չրսկացնելով.—իսկ դու,—աւելացրեց նա նոսրկին արհամարհանքով գառնալով ամուսնուն,—դու մինչև անգամ չես էլ ուզում խմել այն մարգկանց կենացը, որոնք անհամեմատ լաւ են քեզանից: Ես արդէն վաճառի ճանապարհին կը լինէի, եթէ Աստուած ինձ տղամարդ ստեղծէր, և Միտսոսը մի այգպիսի յանձնարարութիւն անէր:

—Դու, Մարիամ, —բացադանչեց Միտսոսը:

—Այո, և ես դրա համար մի դրօշ էլ չէի պահանջիլ, բայց այդ՝ մի մոմ ես կը վառէի Աստուածամօր պատկերի առաջ իրրի չնորհակալութիւն այն բանի համար, որ ինձ յաջողուեց ծառայել սուրբ գործին:

—Բայց ի՞նչն է արդելում քեզ այդ անել, Մարիամ,—ասաց Միտսոսը, Նիկողայոսի խօսքերը մտաբերելով.—դու ամեն մի տղամարդուց էլ լաւ կը կատարես յանձնարարութիւնը: Վաճառում հարցրո՞ւ վանահօր ուր լինելը և Նիկողայոսի նամակը յանձնիր նրան:

—Յիմարութիւն է այդ, Մարիամ,—ասաց Եանկօն,—դա կնոջ գործ չէ:

—Դուրս տուր, ինքդ դնա մատանից գինի բերելու, — պատասխանեց նա անկեղծ սգևորութեամբ, — իսկ ես կը կատարեմ այն, ինչ որ դու վախենում ես անել: Ես վաղն իսկ լուսաբացին ճանապարհ կ'ընկնեմ, Միտսոս:

Իսկապէս Եանկօն շատ դո՛ւ էր: Եթէ մի ուրիշ հայրենասէր կատարէր այն, ինչ որ նրա համար էր սրտշուած, նրա սրբոտովը չէր լինիլ, իսկ այժմ ամեն ինչ լաւ վախճան ունեցաւ. նա տանը մնաց, և միևնոյն ժամանակ ոչ որ չի իմանալ, թէ ինքը մերժել է: Խեղճ Եանկօն երկշտ բնաւորութիւն ունէր, և խաղաղ, կուշտ կեանքը նրա երեակայութեան միակ առարկան էր: Փառաւոր քաջագործութիւնները և համարձակ արկածները ոչ մի գին չ'ունէին նրա աչքում: Մինչև անդամ և հարեցութեան մէջ նա չափաւորութեան սկզբունքին էր հետեւում և երբէք սահմանից չէր անցնում: Նրա կեանքի օրէնքը — չափաւորութիւնն էր, որը բանաստեղծները ոսկէ են անուանում, թէպէտ և յայտնի չէ, թէ ինչու, քանի որ բոլոր որոճող կենդանիները միևնոյն սկզբունքով են առաջնորդուում: Նա երկու դեղեցիկ յատկութիւն ունէր — աշխատասիրութիւն և անձնութիւն գէպի իր նշանաւոր կիներ, իսկ հերոսական սղին բացակայում էր նրա մէջ:

Միտսոսը հետեւալ օրը երեկոյեան ուշ հասաւ. Կորրնթոս և տեղեկացաւ, որ մի կամ երկու ժամից յետոյ կայիկն ուղևորուելու է Պատրաս: Նա հաղիւ միայն կարողացաւ Նիկողայոսի յանձնարարութիւնը հալորդել քաղաքապետին, ճաչել և նաւապետի հետ համաձայնութիւն կայացնել իրան և իր ձիուն Պատրաս տեղափոխելու գնի վերաբերմամբ: Գիշերը քամին յաճախ փոխում էր, բայց հետեւալ օրը փչեց յաջողակ քամի, և նա Պատրասի ափը դուրս եկաւ ճիշտ այն ժամանակ, երբ Մարիամը ջորուն նստած՝ մօտենում էր վանքին:

Մենաստանի դրան մօտնա տեսաւ միաբանների մի խումբ, որոնք առուակի առաջ նստած՝ ծխում էին: Նրանցից մէկը, որ մի ալեխառն ծերուկ էր, մօտեցաւ նրան և ասաց աշխոյժով.

—Թող Աստուած օրհնէ քեզ: Ինչու ես չ'որհ բերել մեզ մօտ:

—Ինձ հարկաւոր է վանահօրը տեսնել, — պատասխանեց նա:

—Դու նրա հետ ես խօսում:

—Դուք հատիկ ունէք, հայր սուրբ:

Նրա ձայնը պարզ էր և անդդուելի: Բոլոր վարդապետները չնչերն իրանց քաշած՝ չըջապատեցին նրան:

—Քաղցածներին, թէ թիւրքերի համար, — հարցրեց վանահայրը:

—Սե հատիկ թիւքերի համար: Շատ հատիկ պատրաստեցէք, որ սով չը լինի, և թող 1500 մարդ տանեն այն, ուր որ հարկաւոր է: Հէնց որ նշանը տրուի, որին այժմ էլ երկար սպասելու հարկ չի լինիլ: Նրանց հետո գնալ հարկաւոր չէ, այդ մարդիկ այստեղ Վալամատայում կը հարկաւորուեն:

Այս ասելով նա թերուեց զէպի վանահայրը և ցած ձայնով ասելադրեց.

—Ինձ յանձնարարուած է նաեւ մի ինչ որ բան հաղորդել քեզ, բայց ես բառացի կերպով մոռացել եմ այն խօսքերը, թէ՛ պէտ նիկողայոսի քրոջորդի Միտսոսը բացատրեց ինձ նրանց իմաստը:

—Ասա, ինչպէս որ յիշում ես,—ժպտալով պատասխանեց վանահայրը:

Եթէ դու հրացանները զէպի հարաւ եւ ուղարկիլ, այդ զէպրում վերադարձնու: Գործն այնպէս չէ լինելու, ինչպէս որ Նիկողայոսը ենթադրում էր: Ձեր բոլոր զէնքն ու բոլոր մարդիկ այստեղ կը հարկաւորուեն:

—Լաւ, բայց ինչ նշան պէտք է լինի:

—Ես չը գիտեմ, բայց մի քանի օրից Միտսոսը Պատրասից կը գայ այստեղ: Դու առաջին իսկ հայեացքից կը ճանաչես նրան. նա բարձրահասակ է ինչպէս մի աշտարակ, նրա զէմքը փայլում է ինչպէս արեգակը, և նրա վրայ նայելիս՝ մարդու սիրտ ուրախութեամբ լցւում է: Նա ամեն ինչ գիտէ և կը բացատրէ քեզ:

—Ես կը սպասեմ Միտսոսին: Իսկ դու կը մնաս մեզ մօտ գիշերելու. մենք քեզ համար պատասխանող հիւրերի սենեակը կը պատրաստենք. այստեղ մի ժամանակ արքայադուստրն է սպրեկիս եղիլ:

—Ես պէտք է վերադառնամ,—պատասխանեց Մարիամը,— և չեմ կարող ոչ մի բոլոր կորցնել:

—Դու չես ուզում մեր հիւրասիրութիւնը վայելիլ: Այդ լաւ չէ: Բացի դրանից դու զաւագիր ես և պէտք է զգուշանաս: Ի՞նչ կը պատասխանես, եթէ քեզ հարցնելու լինեն նախկին օթեանն այսպէս չուտ վերադառնալու պատճառը: Իսկ վաղը կը պատմես, թէ մենաստանում նորընծայ եղբորդ մօտ էիր, և թէ միաբանութիւնը սիրալիր կերպով ընդունեց քեզ: Ուրիշ ճար չը կայ, մենք ստիպուած ենք սուտ խօսել, դրա պատասխանատուութիւնը թիւքերի վրայ կ'ընկնի: Զորիդ տունը ծառային, նա հոգ կը տանէ:

Այսպիսով զէպը պատահեց Մարիամին ծառայելու հայրենիքին, և նա կատարեց իր պարտականութիւնը, իսկ յետոյ վերադարձաւ զէպի իր գիւղական համեստ կեանքը: Գուրան ա-

մենեին չէր մասնակցում նախապատրաստուող մեծ դէպքին: Այս զիւղը գտնուում էր վանական հողի վրայ և թիւրքերի կողմից ոչ մի հալածանքի չէր ենթարկւում: Բայց ապստամբութեան լուրն այս հեռուոր անկիւնը հասնելով՝ արձագանք գրտաւ Մարիամի սրտում և նրա ձանձրալի, միակերպ կեանքը լուսաորուեց այն զիտակցութեամբ, թէ ինքն էլ գոնէ մի բոսկէ ձեռք դրաւ ընդհանուր սուրբ գործի վրայ:

Միտոսը Պատրասում հեշտութեամբ կատարեց նիկողայոսի յանձնարարութիւնը: Հերմանը հիացաւ նրա հազորդած գործողութեան ծրագիրը լսելով և շատ զարմացաւ, որ թիւրքի կեղծ նամակի գործը երիտասարդի հնարագիտութիւնն էր. նրա դովասանքը չուղորթեց Միտոսին: Փարոսների հարցի լուծումն աւելի ժամանակ էր պահանջում, որովհետև Միտոսը ճանապարհին պէտք է համաձայնութիւն կայացնէր այն անձնաւորութիւնների հետ, որոնք համաձայն էին միաժամանակ աչքի ընկնող տեղերում փարոսներ վառել: Բայց Հերմանը քաջ ծանօթ էր ամբողջ երկրի հետ և լաւ խորհուրդներ տուաւ պատանուն փարոսների համար տեղեր որոշելու վերաբերմամբ, որովհետև, ինչպէս բոլորովին արդարացի կերպով ասում էր նա, եթէ փարոսներն այնպիսի բարձրութիւնների վրայ վառուէին, որտեղից նրանք չը պէտք է երևային քաջազայրների բնակիչներին, այն ժամանակ դրանից ոչինչ գուրս չէր գալ:

Երկար խորհրդածութիւններից յետոյ որոշուեց, որ Միտոսը մարտի 10-ից չուա չէր կարող Պանդից հասնել, իսկ յետոյ, մինչև Եանիին Տրիպոլիսից ազատելու ևտից լինելը, շատ գործ կ'ունենար կատարելու: Այդ պատճառով փարոսները մարտի 20-ից չուա չ'էին կարող վառուել, բայց այդ օրից նրան տուողները պարտաւոր էին իւրաքանչիւր երեկոյ իրանց տեղերում լինել: Պատրասի և Միգասպէլայօնի մէջ փարոսների տեղի վերաբերմամբ ամենաշուքը գծուարութիւն անգամ չը կար: Լեռնաշղթայի բարձր տեղերում գրեւած երկու փարոս կարող էին ամեն կողմ լուր տարածել, վիճելի էր միայն Տայգետի ու Հէլմոսի միջև գրուելիք փարոսի հարցը: Հերմանը ենթադրում էր, որ ամենից լաւ է տեղաւորել Լիկայօնի աչքի ընկնող կենտրոնում, մի հին սաճարի աւերակների վրայ, Անդրիսէնայից չորս մղոն հեռու, որտեղ մի քահանայ կար, «րն իհարկէ՝ կը համաձայնուէր վառել փարոսը:

Հետեւեալ օրը Միտոսը հրաժեշտ տուաւ Հերմանին և քառասունութը ժամից յետոյ հասնելով Միգասպէլայօն, այնտեղ լսեց, որ Մարիամն անմիապայցիլ էր մենաստանը:

—Կեցի՛ք նա,—հիացմամբ ասաց վանահայրը:

Փարոսների գործը չուտով վերջացաւ, և վանահայրը Միտասի հետ բարձացաւ մենաստանի մօտ ձգուած լեռնաշղթայի դադաթը, սրտեղից հաւատարապէս երեւում էին այն բոլոր կէտերը, ուր մտադիր էին շինել Հէլմոսի ու Պատրասի փարոսները: Այդ տեղը շատ լաւ էր սրտչուած, և վանահայրը խոստացաւ, որ մարտի 20-ից իւրաքանչիւր երեկոյ այդտեղ կը հսկէ սուրբ գործին անձնուէր մի վարդապետ, և հէնց որ Հէլմոսի փարոսը բոցավառուի, նա կը վառէ և իրը:

V

Լէօնդարի գիւղից, որը կիսաշրջանի ձևով ընկած էր Հէլմոսի ստորոտի մօտ, և սրտեղ պէտք է շինուէր փարոսների չորթթայի երկրորդ օգտիր, անկարելի էր Անդրիսէնան տեսնել, իսկ Լիկայօնն ուղիղ, սրտչակի կերպով բարձրանում էր նրա վրայ: Միտասը յոյս ունէր, թէ տաճարի աւերակները դէպի արեւմուտք ձգուած փոքրիկ բարձրութիւնների վրայ էին դանդուռ Հետեեալ օրը արշալուսին նա ուղևորուեց Անդրիսէնա, ուր հասաւ երկրորդ օրը: Այն երկրները, որի միջով գնում էր նա, ամայի ու մերկ էին, և թիւրքերը ոչ մի կասկած չ'ունենալով, թէ այս հեռաւոր անկիւնում իրանց դէմ դաւադրութիւն կարող է լինել, ճանապարհին չէին անհանգստանցում Միտասին: Նա շատ սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ քահանայի տանը, որի անունով Հերմանը նրան նամակ էր տուել, և ճաշից յետոյ նրանք ձիով ճանապարհ ընկան դէպի տաճարի աւերակների վերեր բարձրացած լեռները ստուգելու համար, թէ այդտեղից երևում են արդեօք Տայդետը՝ հարաւային կողմում և Հէլմոսը՝ հիւսիսային: Քահանայի ասելով անցեալ տարի այնտեղ եկել էր մի բարձրահասակ անգլիացի, որը նկատել էր աւերակները և ասել, թէ այդտեղ Ապոլլոնի տաճարն է եղել, որ նախնի յոյները Բասսէ էին անուանում:

—Սակայն այս տեղն ինձ դուր չէ գալիս,—աւելացրեց հայր Զերվասը:

Մի ժամից յետոյ երկնքի երեսին փետրալից ամպեր երևացին, և քանի բարձրանում էին, այնքան աւելի մառախուղի չերտը պատում էր նրանց: Այս բանը լաւ հետեանք չէր խոստանում նրանց ճանապարհորդութեանը, բայց Զերվասի խօսքերին նայելով, չ'արժէր վերադառնալ, սրովհետեւ այդ մէջը կարող էր մի ակնթարթում ցրուել, եթէ միայն քամի բարձրանար: Այնուամենայնիւ թանձր չերտը քանի գնում, մռայլ տեսք էր ընդունում, յետոյ նա բոլորովին ծածկեց արեգակը, և նրանք տա-

սը քայլ հետու ոչինչ չէին տեսնում: Վերջապէս լերան դառի-
վայրի վրայ նրանք ինչ որ ահադին ստուերներ նկատեցին, և
մատախուղի միջից հետզհետէ սկսեցին սիւներ երևալ: Այդ
աւերակներն էին:

Այդ միջոցին Միտսոսը իր յոգնած ձիուն հեշտութիւն տա-
լու համար վայր թռաւ. և սկսեց քաշել սանձից: Այդ պատճա-
ռով նա ետ մնաց իր ընկերից և զառիմայր չաւորով յամբարայլ
առաջ էր գնում նրա ետեւից: Յանկարծ մատախուղի չերտի տա-
կից ինչ որ սրտաճմլիկ աղաղակներ լսուեցին: Միտսոսը սար-
սափեց սնապաշտ երկիւղից և վազելով հասաւ հայր Զերմա-
սին: Արեղակը զուրս նայեց մատախուղի միջից, և սաստիկ քա-
մուց, որի չաչիւնն ափսոսեց վախեցրեց Միտսոսին, սպիտակ ամ-
պերն արագութեամբ ցրուեցին: Երբ Միտսոսը հասաւ այն
բլրակին, որի վրայ գտնւում էր տաճարը, արեղակն արգէն
գուարթ փայլում էր կապոյտ երկնակամարի վրայ: Նրա ոտնե-
րի տակ սփռւած էին նկարագեղ հովիտները, իսկ հետում
դէպի հարաւ երևում էր Կալամատայի դաշտավայրը՝ չրջապա-
տուած կապոյտ ծովով:

Երիտասարդը դարձնայմամբ նայում էր գորշագոյն սիւնե-
րին, որոնք կարծես աւելի չուտ լեռներից էին բուսել, քան թէ
մարդկաին ձևների արդիւնք էին: Բայց քահանան շտապեցը-
րեց նրան՝ ասելով.

— Ես սպասեմ էլ սպասում էի: Քսոմին ցրեց ամպերը,
բայց նրանք դարձեալ կարող են վերադառնալ: Մեզ հարկաւոր
է շուտով լերան գաղաթիւն հասնել:

Միտսոսը ձին թողեց սիւների մօտ և լեռնային աստի-
ճաններով տաճարից երկու հարիւր ոտնաչափ վերև բարձրա-
ցաւ: Հիւսիսային կողմում բարձրանում էր Հէլմոսը, և նրա հա-
րաւարեկեան թևին լէճնդարի վրայ որոշւում էր մի ժայռ,
որը կարծես գիտմամբ չինուած լինէր վարոսի համար: Դառ-
նալով դէպի հարաւ, Միտսոսը տեսաւ մինչև երկինք համբար-
ձած Տայգետը, որ մօտաւորապէս տասներկու աչքի ընկնող
կէտեր էր ներկայացնում:

— Այժմ ամեն ինչ պարզ երևում է, — ասաց հայր Զերմա-
սը, որ մի շատ զգուշ մարդ էր, — բայց ես, այ թէ ինչ կ'ա-
նեմ: Դու չէ՞ որ դէպի հարաւ ես գնում և երկու օրից յետոյ
Կալամատայում կը լինես, իսկ երբորդ օրը կը դիչերես Սպար-
տայի ուղղութեամբ: Տայգետը կտրող լեռնային անցքի մի որևէ
գիւղում: Այդ երեկոյ արեղակը մայր մանելուց յետոյ ես այս-
տեղ մի երկու ժամ խարոյկ կը վստեմ, և այն ժամանակ քեզ
յարմար կը լինի Տայգետի վրայ վարոսի տեղը որոշել: Տես, իմ

խօսքերը նորից կատարուեցին, բայց, փառք Աստուծոյ, քամին մեզ օգնեց անելու այն, ինչ որ հարկաւոր էր:

Նա դեռ այս խօսքերը չէր աւարտել, երբ հովիտներից սկսեցին սպիտակ ամպերը բարձրանալ: Միտոսը վազելով իջաւ գէպի սիւնազարդ տաճարը: Ձին հանդարտ արածում էր հիւթալի խոտը, և երիտասարդը մի քանի րոպէ հիացած դիտում էր գեղեցկութեան և երիտասարդութեան աստուծոյ, առողջութեան, արեգակի լոյսի այս սրբավայրը:

Մօտենալով նրան, քահանան ներս մտաւ տաճարը և խաչակնքեց: Չարմացած Միտոսը հարցին, թէ ինչ է նշանակում այդ, նա պատասխանեց.

—Շրջակայ բնակիչները պատմում են, թէ այստեղ սատանայ է բնակւում: Եւ չը գիտեմ, թէ հաւատամ արդեօք դրան, թէ ոչ, և այդ պատճառով զգուշութեան համար խաչակնքում եմ: Բայց շտապե՛ք ներքեւ, այստեղ լաւ չէ մթութեան մէջ մնալ:

Թէպէտ մառախուղը նորից պատեց լեռնային զանգվայրը, բայց դա այն աստիճան թանձր չէր, ինչպէս առաջ, և արեգակի ճառագայթները թափանցում էին նրա միջից: Հեռանալով տաճարից, Միտոսը ետ դարձաւ, որպէսզի մի վերջին հայնաջք էլ գցէ նրա վրայ, մի ինչ որ տարօրինակ լոյս նկատեց աւերուած տաճարի դռնից. դա հաւանականաբար տիրող մառախուղի միջից փայլվող արեգակի շողքն էր:

—Նայիր,—ասաց նա՝ քահանային դառնալով,—կարծես տաճարը ներսից լուսաւորուած է:

Հայր Զերվասը ձիւղ ցած թռչելով՝ սկսեց խաչակնքել և աղօթքներ կարգալ:

Միտոսը նայեց նրա ահաբեկուած, գունատ դէմքին: Այդ միջոցին նրան սարսափեցնող լոյսը չքացաւ, և քահանան նորից ձիւղ վրալ ցատկելով, բացազանչեց.

—Շուտ, չուտ, այստեղ չը պէտք է մնալ:

Եւ նա շտապով առաջ արշաւեց:

Միտոսը հետեւեց նրան: Նրա սիրտն էլ հանգիստ չէր: Երիտասարդի յիշողութեան մէջ յարսիւթիւն առան մանուկ հասկում լսած պատմութիւնները վիթխարի կերպարանքների, որոնք իբր թէ բնակւում էին Ակրօպօլիսի հին տաճարների շուրջը, և Եգինէի լեռներում լսուող անբնական ձայների մասին:

—Ո՛հ,—խօսեց Զերվասը, երբ Անդրիսէնայի մեծ ճանապարհի մօտ Միտոսը հասաւ նրան. —Աստուած ինձ ծանր փորձութեան մէջ գցեց: Դէմէարիսը ճիշտ էր ասում, թէ այդ տաճարի մէջ գեղեցիկ պատանու դէմքով սատանայ է տեսել:

Եւ նա սքեց իր ճակատին դուրս տուած սառն քրտնքի կաթիլները:

— Բայց ախր ինչ տեսար դու, — հարցրեց Միտասը: — Ես նկատեցի միայն, որ դռնից արեգակի ճառագայթ էր ներս ընկել:

— Այո, այո, — պատասխանեց Զերվասը. — ես խոստացել եմ Հերմանին փարոսը վառել և կը հսկեմ գազաթի վրայ, այն ինչ լուսափայլ պատանին գուցէ ինձ սպասէ ներքեր: Ո՛չ, մի ուրիշ ճանապարհ կ'ընտրեմ և հարեան հովտից կը բարձրանամ լեռները:

— Բայց ինչ է տեսել Դէմէտրիսը:

— Մի գործնանային երեկոյ մեր գիւղացի Դէմէտրիսը ոչխարներ է արածեցնում տաճարի մօտերում, լերան զառիվայրի վրայ: Գիշերը վրայ է հասնում, և նա վճռում է մինչև առաւօտ տաճարում մնալ, որը ներսից երկու մասի է բաժանուած: Դըրանցից մէկը մէջ Դէմէտրիսը ներս է անում ոչխարները, իսկ միւսում վառած խարոյկի մօտ աեղաւորում ինքը: Ընթերցւոյց յետոյ նա պառկում և ուզում է քնել, բայց աչքերը չեն փակւում, և նա սկսում է ծիւնել: Մի բան նրան վրդովեցնում և անհանգստացնում է: Տաճարում օդը ծանր և մի ինչոր տարօրինակ անուշահոտութեամբ լցուած է լինում: Դէմէտրիսը վեր է կենում և դուրս գալիս: Այնտեղ նա նորից պառկում է տաճարի դրան առաջ և դարձեալ աշխատում քնել: Բայց յանկարծ նրան թւում է, թէ տաճարից ուրախ երգերի ձայներ են զալիս, նա նայում և տեսնում է, որ դռնից լոյսի մի ճառագայթ է ընկել այնտեղ, ինչպէս որ մենք հէնց նոր տեսանք: Մի բոլից յետոյ տոնաձայներ են լսում, և ոչխարներն ահաբեկուած չորուրս են վազում դռնից և ցրւում զանազան կողմեր: Դէմէտրիսը վազում է նրանց կանգնացնելու, բայց տաճարի դրան մէջ երեւում է մի լուսափայլ կերպարանք — մի գեղեցիկ երիտասարդ, նազելի, ինչպէս մի լեռնային այծիկ, նրա գէմքը փայլում է երկնային չքնաղութեամբ: Երիտասարդի մի ուսից կախուած է լինում ոսկէ նետերով կապարճը, ձախ ձեռքում ոսկէ աղեղն է բռնած ունենում, սաները ոսկէ սանդաղներով, գլխին մի դափնէ պսակ: Նա բոլորովին մերկ է լինում, ինչպէս մայիսեան լուսնկայ գիշերը և նրա նման լոյս է արձակում: Զախ ձեռք երկու մատը նա դնում է ոչխարների մէկի գլխին, որն անշարժ, առանց որեւէ երկիւղ արտայայտելու՝ կանգնում է նրա դէմ: Տաճարում վառուած կրակը աղօտ կերպով փայլելում է ախրող ճաճանչափայլ լոյսի մէջ, ինչպէս ճրագը արեգակի ճառագայթների զլմացը: Հետզհետէ ոչխարները հաւաքւում են

նրա շուրջը և հմայուածի նման դիտում այդ արտասովոր տեսիլը: Վերջապէս հեթանոսների այս աստուածը, թէ ուղղակի սատանան, — աւելացրեց քահանան, ջերմեռանդօրէն խաչակնքելով, — բարձրացնում է աչքերը և ասում. «դու իմ սրբավայրը ոչխարների փարախ ևս դարձել, ինչպէս չես երկնչում ինձանից»: Դէմէտրիսը ծունկ է իջեցնում և պատասխանում. «Ես չը գիտէի, թէ այս տաճարը քոնն է, տէր»: «Իբրեւ պատիժ, ևս վեր եմ անում այս ոչխարը, — արտասանում է լուսաճաճանչ երիտասարդը և ձեռով խփում ոչխարին, որը կամաց խոնարհւում է նրա ոտների առաջ. — չառ ժամանակ էր արդէն, որ ես մարդ չէի տեսած, բայց նրանք առաջուանից աւելի տգեղացել են: Սակայն ես քեզ կ'ասեմ, որ զուարճութիւնը լաւ է ինքնազոհութիւնից, և գեղեցկութիւնը բարձր է խմսատութիւնից կամ Աստուծոյ սիրուց: Նայիր ինձ և դու կը համոզուես, որ իմ խօսքերը ճշմարիտ են»:

Նա մեկնում է ձեռքը, բայց Դէմէտրիսն իսկոյն հասկանում է, որ այդ գեղեցկագէտ երիտասարդը չորս ոգի է, և յուսահատ խաչակնքում է օդի մէջ: Այդ բոպէին աչքերը սևանում են, և նա անդգայ փուռում է գետնին, իսկ երբ սթափւում է, տեսնում է, որ ինքը պառկած է տաճարի քարէ յատակին, իսկ մօտն ընկած է սատկած ոչխարը: Մնացած հօտը հանդարտ չըջապատած է լինում տաճարի մուտքը: Լոյսն արդէն բացուած է լինում, և արեգակը բարձրանում է արևելքում: Այս բանը պատահել է տաճը տարի սրանից առաջ, բայց Դէմէտրիսը մինչև այժմ էլ սարսափով է յիշում այն չարագուշակ դիչերը: Ես մինչև այսօր կարծում էի, թէ դա հասարակ հէքիաթ է, բայց այժմ տաճարի դրան լոյսը տեսնելով՝ սկսում եմ հաւատալ նրա խօսքերին: Սակայն եթէ Աստուած պահպանել է Դէմէտրիսին, ուրեմն ինձ էլ կը պահպանէ, երբ ևս գնամ, փարոսը վառելու: Չէ, որ դա սուրբ գործ է և Աստուծոյ հաճելի:

Միտոսը չը գիտէր, թէ ինչպէս վերաբերուէր քահանայի պատմութեանը և հարկէ՝ այն փաստը, թէ Դէմէտրիսի մօտ դիւնի էր եղած, մասամբ կարող էր մեկնել այդ տեսիլը, բայց նա էլ ինչպէս յոյն, հակում ունէր դէպի անապաշտութիւնը:

— Այդ բոլորը շատ տարօրինակ է, — ասաց նա, — բայց դու, հայր Զերվաս, հօ չես հրաժարում մեզ օգնելուց:

— Ո՛չ, ես ամեն ինչ սրբութեամբ կը կատարեմ: Ես գիտեմ, որ այն ժամանակ Աստուած երես չի դարձնիլ ինձանից:

VI

Մարտի կիսին Միտոսը նորից լեռնային անանցանելի զառիվայրներով բարձրանում էր դէպի Պանիցա: Արդէն երկու ժամ էր, որ գիշերն ընկել էր. երկինքը պարզ էր, և թէպէտ լուսինը թագնուած էր Տայգետի արծաթափայլ զաղաթի ետեւ, այնուամենայնիւ աստղերը պայծառ փայլում էին: Լեռնային թարմ օդը չնչելով, երիտասարդը մեծ բառականութեամբ ըզզում էր, որ յաջողութեամբ կատարել է այն, ինչ որ յանձնարարուած էր իրան: Երեք օր զրանից առաջ նա նկատել էր, թէ ինչպէս Բասսէի փարոսը յանկարծ լուսաւորել էր իր ամբողջ շրջակայքը և մի մեծ ասուղի նման փայլում էր հեռում, իսկ այն ժամանակից սկսած նա անդադար գնում էր գիշեր-ցերեկ, և այս ճանապարհորդութիւնը բոլորովին ուժասպառ էր արել նրա խեղձ ձիուն: Վերջապէս հասնելով Պետրո-բէյի տանը՝ նա դուռը բաղխեց, բայց նրա ձայնին իր բարձր հաջոցով պատասխանեց Օսմանը:

—Օսման, Օսման, ձայնդ կտրիր,—կանչեց Միտոսը.—ինձ ոչ ոք չէ լսում:

Վերջապէս տան ներսից ոսնաձայներ լսուեցին, և Պետրո-բէյը գուռը բանալով՝ հարցրեց.

—Ո՞վ է:

—Ես եմ, Միտոսը:

Մի րոպէ յետոյ նա Պետրո-բէյի գրկումն էր:

—Շատ ուրախ եմ քեզ տեսնելով, Միտոս,—ասաց նա, որքան չուտ վերադարձար: Մենք քեզ վաղն էինք սպասում:

—Այո, այո, ես շտապեցի, բայց այժմ ինձ հետ մի խօսէք, —պատասխանեց երիտասարդը,— այլ ուտելու մի բան տուէք. ես ձմեռուայ նապաստակի նման քաղցած եմ, իսկ ձիս սարսափելի յոգնած է:

—Գնա սենեակը, այնտեղ ընթրիքը պատրաստ է: Այնտեղ է նաև նիկողայոսը, իսկ ես քո ձիու մասին կը հոգամ:

—Ո՛չ, քեզ անվայել է ծառայել ինձ նման մի երեխայի:

—Դատարկ բան է, գնա: Միայն ես ու նիկողայոսը բոլոր ձուկը կերել ենք, քեզ մի փայտմորիկ է մնում:

Այդ խօսքերն ասելով՝ նա ձին քաշեց գաւթիք: Բանն այն էր, որ նա նիկողայոսից լսել էր Եանիին ազատելու վերաբերմամբ Միտոսի սուած երգման և այդ երգումը չատ շուտով իրադրժեւում համար նրա արած անձնազոհութեան մասին, այդ պատճառով ցանկանում էր ինքն էլ մի ծառայութիւն

մատուցանել որդու հաւատարիմ ընկերին: Թէ ինչու՞նի էր կայս-
նում Միտսոսի զոհարեւութիւնը, Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը
չը գիտէին, բայց ենթադրում էին, թէ երեի Միտսոսը սիրա-
հարուած է և չ'ուզեց տեսնուել իր սիրելու հետ, թէպէտ նը-
րանք ո՛չ մի կերպ չը կարողացան իմանալ, թէ ո՞վ կարող էր
լինել նրա սիրածը:

Իր քաղցը յաղեցնելուց և ծխելուց յետոյ Միտսոսը երկու
բարեկամներին պատմեց այն ամենը, ինչ որ արել էր, իսկ յե-
տոյ հարցրեց.

— Է՛հ, իսկ ձեզանո՞ւմ ինչ նորութիւն կայ:

— Լաւ բաներ չառ կան, իսկ վատ—քիչ,—պատասխանեց
Պետրո-բէյը,—սկսեմ վերջինից: Նիկողայոսը վախենում է, թէ
չուտով Տրիպօլիսում կ'իմանան նրա այստեղ լինելը, իսկ այդ
բանը բոլորովին ցանկալի չէ: Չորս օր սրանից առաջ նա պատահել
է երկու թիւրք զինուորի և կարծում է, թէ ճանաչել են իրան:
Նրանք զնալիս են եղել դէպի Տրիպօլիս: Ես չէի ցանկանալ,
որ ինձ հրամայէին նորից որոնել նրան: Մէր ազգականներն
առանց այն էլ շատ դործ ունեն, քսան մարդ ուղարկել նրան
որոնելու համար—անյարմար բան կը լինէր:

— Իմ մասին չ'արժէ խօսել,—նկատեց Նիկողայոսը,—բայց
ինձ անհանգստացնում է Եանիի դրութիւնը: Մինչև այժմ նա
բոլորովին ապահով վիճակի մէջ է, բայց գործը վատ ընթացք
կը ստանայ, եթէ օրինակ ինձ ու քեզ Տրիպօլիս հրաւիրեն:

— Մահմէդ—Սալիկը չի համարձակուիլ այդպիսի բան ա-
նել,—պատասխանեց Պետրո-բէյը ծիծաղելով. — Եանիի մա-
սին էլ մի անհանգստանար: Նա միայն պարարտանում է, ուրիշ
ոչինչ: Չէ որ թիւրքերն օրական հինգ անգամ ուտում են: Նը-
րանք պատճառ չ'ունեն ինձ վրայ կոսկածելու, բայց ամենավատ
բանը, որ կարող է պատահել, այն է, որ քեզ ձերբակալելու հա-
մար կարող են այստեղ զինուորներ ուղարկել:

— Ես Եանիին շատ եմ սիրում և երգուել եմ ազատել նը-
րան,—ասաց Միտսոսը յօրանջելով,—բայց ես սաստիկ քնել եմ
ուզում: Իսկ երբ պէտք է դնամ նրա ետևից:

— Յոյս ունեմ, որ մի շաբթից յետոյ, իսկ քանի այստեղ
ես, ես քեզ կը ծանօթացնեմ զիւսկան նաւերի հետ,—ասաց
Նիկողայոսը.—դէ՛հ, այժմ մտի՛ր անկողինդ:

— Օ՛, որպիսի երջանկութիւն է ճանապարհից յետոյ ան-
կողին մտնել:

— Է՛հ, լաւ ընթրիքն էլ աւելորդ չի լինիլ.—նկատեց Պե-
տրո-բէյը ժպտալով:

Հետեւեալ երկու օրը Միտսոսն զբաղուեց հրձիգ նաւերի

ուսումնասիրութեամբ: Նիկողայոսի հետ նա արշալոյսին գնում էր անտառ, և այնտեղ նրանք մնում էին մինչև արևմուտք: Բայց երկրորդ օրը առանձին փրագառնալիս նրանք զբաղ առաջ մի թիւրք հեծեալ զինուոր տեսան: Սա բռնած էր նաև ուրիշ երկու ձիու սանձեր:

—Այդ լաւ չէ,—ասաց Նիկողայոսը, Միտսոսի հետ ես ցատկելով դէպի սառուերը,—ես այդպէս էլ կարծում էի: Դէհ, գնա տուն, Միտսոս, խմացիր, թէ ինչ են անում և եկ ինձ ասելու: Ես քեզ կը սպասեմ ջրաղացի ետեր:

Եւ նա շտապով անհետացաւ մթութեան մէջ:

Միտսոսը մօտեցաւ տանը, բայց զինուորը կանգնացրեց նրան:

—Եստակ,—ասաց նա, որ նշանակում է՝ «չէ կարելի գնալ»:

—Ձէ կարելի, ինչ ես ասում,—ուրախ պատասխանեց և րիտասարդը.—բայց ինչու համար ես չեմ կարող տեսնել իմ ազգականին:

—Եստակ,—կրկնեց թիւրքը և գօտկի ետևից դուրս քաշեց սարձանակը:

Միտսոսը մտածումների մէջ ընկաւ: Նա մեծ բաւականութեամբ կռիւ կը սկսէր թիւրքի հետ, որովհետև Եանիին պատահած արկածից յետոյ համոզուել էր, որ թիւրքերը վարժ չեն զէնք բանեցնելու մէջ, բայց գիտէր, որ տանը երկու թիւրք էլ կան, և խոհեմութեամբ ետ նահանջեց, ասելով.

—Կը գնամ տուն: Բայց ինչպէս ես կարծում, յիմարադր՝ լուխ, հօրս տան առաջ քեզ նման մի յիմար էլ չի լինիլ:

Չինուորը ոչինչ չը պատասխանեց, բայց երևոյթին նա չէր ցանկանում վէճ բանալ հօր Մարտիխալի տոհմի հետ: Միտսոսը դանդաղ քայլերով հեռացաւ փողոցի միջով, բայց չը ջնջւով անկիւնը, բոլոր ոյժով վազեց դէպի ջրաղացը, որտեղ Նիկողայոսն էր սպասում նրան:

—Ի՞նչ անեցիք,—ասաց նա ցած ձայնով,—Պետրո-բէյի մօտ թիւրք զինուորներ կան, ինձ առն չեն թողնում: Ո՞հ, մօրեղբայր, Եանիին վատ կը լինի: Ի՞նչ անեցիք:

—Լաւ չէ: Նստի՛ր, Միտսոս, մտածենք:

Անցաւ հինգ րոպէ, և Նիկողայոսն առաջինն ընդհատեց լռութիւնը:

—Ես գիտեմ, թէ ինչ է պատահել,—ասաց նա.—այդ մարդիկը եկել են Մահմէդ-Սալիկի կողմից Պետրո-բէյին ձերբակալելու: Նա նրանց ձեռքումն է, որովհետև եթէ չը հնազանդուի, կարող են Եանիից վրէժխնդիր լինել: Ահա թէ մենք ինչ պէտք է անենք. հարկաւոր է որքան կարելի է շուտ ազատել Եանիին:

Տրիպոլիսից, իսկ Պետրո-բէյին ճանապարհից, որովհետեւ նրան հաւանականաբար կը տանեն Մահմէդ-Սալիկի մօտ: Բայց ինչպէս անենք: Ապա, Միտսնս, մի ելք մտածիր այս դժուար դրութիւնից դուրս գալու: Բացի դրանից հարկաւոր է Մաւրոմիխալի բոլոր ազգականներին նախազգուշացնել պատահածի մասին և այն, թէ Պետրո-բէյին չէ կարելի ազատել, քանի որ եւ Յանին Տրիպոլիտմն է, որովհետեւ դրա համար նա կարող է կեանքից զրկուել: Իսկ ինչ վերաբերում է ինձ, ես ուղղակի անձնատուր կը լինեմ թիւրքերի ձեռքը:

— Ինչո՞ւ համար:

— Որովհետեւ երկու հոգուն աւելի հեշտ է փախչել, քան թէ մէկին, և մեզ երկսիս ձերբակալելով, թիւրքերը չեն շտապիլ գէպի Տրիպոլիս: Հակառակ դէպքում նրանք կը կարծեն, թէ ես կը գնամ Յանին ազատելու: Այն, դա գեղեցիկ միտք է, բայց դրա յաջողութեան համար բոլոր ազգականները պէտք է չը շարժուեն տեղերից:

— Ուրեմն ես կը շտապեմ Յանին ազատելու:

— Ուրքան կարելի է շուտ: Ո՞րտեղ է ձիդ:

— Պետրո-բէյի տանն է:

— Ուրեմն գնա Դիմիտրիոսի մօտ և վեր առ նրա ձին ու ճանապարհ բնկիր, ոչ մի բռնի կորցնել հարկաւոր չէ: Սպասիր, իսկ որտեղ պէտք է թաղնուէք Յանի հետ նրա ազատուելուց յետոյ: Դուք Տրիպոլիսից պէտք է փախչէք գիշերը և լեռների վրայով դիմէք ուղղակի գէպի Արկադիայի վերին դաշտավայրը, որտեղ Միգալոպոլիսն է: Այնտեղից անցկացէք Տայգետը և դնացէք մինչև Պօղոլիդօ, որտեղից դու նայում էիր Բասսէի փարոսին: Մենք այնտեղ կը սպասենք ձեզ: Այժմ ես կը չըջնամ ամբողջ գիշերը և կը յայտնեմ պատահածն ու կ'ասեմ, որ նրանք Տայգետում միանան մեզ հետ, իսկ յետոյ անձնատուր կը լինեմ թիւրքերի ձեռքը: Դէհ, գնա, Միտսնս և յիշիր, որ Յանի բաղդը քո ձեռքումն է:

— Նրանք բաժանուեցին: Նիկողայոսը նախազգուշացրեց ազգականներին և սուրհանդակներ ուղարկեց բոլոր չըջակայ գիւղերը յայտնելու գումարման տեղը և ասելու, թէ կոխը կալամատայի պաշարումից կը սկսուի: Վերջացնելով այդ՝ նա գիմեց գէպի Պետրո-բէյի տունը:

— Եսասկ, — արտասանեց գինուորը՝ տեսնելով նրան:

— Դու չը գիտես, թէ ում հետ ես խօսում, — հպարտութեամբ ազայ Նիկողայոսը. — ես Նիկողայոս Վիգալիսն եմ, որի մասին երեւ լսած կը լինես:

Զինուորն ատրճանակն ուղղեց դէպի նա և բարձրաձայն գոչեց.

—Տեղիցդ չը շարժուես, եթէ ոչ՝ կը խփեմ: Է՛ր, այստեղ արիք,—աւելացրեց նա,—ես բռնեցի Նիկողայոս Վիդալիսին:

Նիկողայոսը չ'ուզեց ընդդիմութիւն ցոյց տալ և գնդակահար լինել, ուստի դիմքը չը փոխեց, իսկ տանից դուրս վազեց աւագ զինուորը:

—Դուք իրաւունք ունէք այսպէս վարուելու,—հարցրեց Նիկողայոսը,—եթէ ոչ՝ կը տուժէք այս կամայականութեան համար:

—Մենք այս բանն անում ենք Տրիպօլիսի նահանգապետի հրամանով, նա հրամայել է մեզ ձերբակալել քեզ և Պետրօ-բէյին ու Տրիպօլիս տանել:

Բոլոր ժամանակ նրանք թիւրքերէն էին խօսում, բայց այստեղ յանկարծ Նիկողայոսը հարցրեց յունարէն:

—Ինչո՞ւ եմ ձերբակալուած ես:

—Յունարէն չեմ հասկանում,—պատասխանեց զինուորը:

—«Ն. փառք Աստուծոյ»,—մտածեց Նիկողայոսն ու իր հարցը կրկնեց թիւրքերէն:

—Սուլթանի ծայրագոյն իշխանութեան և Տրիպօլիսի նրա ներկայացուցիչ Մահմէդ-Սալիկի դէմ դաւադրութիւն կազմելու համար:

Նիկողայոսը ծիծաղեց:

—Դա լուրջ բան է: Կարող ենք տունը մտնել, և եթէ ես ձեր գերին եմ, ուրեմն ահա առէք ատրճանակս ու դանակս... Բայց ես ձեզ խորհուրդ եմ տալիս դալ իմ ետեից, ապա թէ ոչ եթէ Պետրօ-բէյի ազգականները լսեն, թէ դործն ինչու՞ն է, ձեզ համար լաւ չի լինել: Ինձ վրայ բարդուած ամբաստանութիւնը սուտ է, բայց ես չէի ցանկանալ, որ ձեր և ազգականներիս արիւնը թափուէր:

Զինուորները լսեցին նրան և ներս քաշեցին ձիերը:

Նիկողայոսի ձայնը լսելով՝ Պետրօ-բէյն ուրախացաւ: Այդ ի հարկէ՝ նշանակում էր, որ նա մի միջոց էր գտել այս դժուար կացութիւնից դուրս գալու և Նանիին ազատելու համար: Նա հարցական կերպով նայեց Նիկողայոսին և յետոյ ժպտաց: Պետրօ-բէյը հասկացաւ, որ ամեն ինչ յաջողակ է, և Միտսոն ուղևորուել է Նանիին ազատելու:

Նիկողայոսը նստեց և շարունակում էր զրոյց անել զինուորներին հետ:

—Այս թիւրիմացութիւնը բաւական պարզ է,—ասաց նա,

—Բայց ես չափ ուրախ եմ նորին գերազանցութեանը տեսնել Տրիպոլսում, ուր ես մինչև այժմ չեմ կարողացել գնալ:

—Նորին գերազանցութիւնը նոյնպէս ուրախութեամբ կ'ընդունէ ձեզ, — ասաց ղինուորներէի մէկը ժպտալով. — ձեզ յայտնի է, որ անցեալ չարթու մարդ էր ուղարկել ձեր ետեւից, բայց Պետրօ-բէյը պատասխանել էր, թէ դուք անյայտացել էք, և թէ ինքը սրտնում է իր՝ անիծեալ ազգականին:

—Մեր մէջ մի փոքրիկ կռիւ էր ծագել, բայց մենք վաղուց արդէն հաշտուել ենք, այնպէս չէ, Պետրօ-բէյ, — ասաց Նիկողայոսը և աւելացրեց յունարէն. — փառք Աստուծոյ, սրանք ոչ մի յունարէն խօսք չեն հասկանում:

Պետրօ-բէյը զլուխը թափահարեց:

—Մենք վաղէն առաւօտ չափ կանուխ ճանապարհ կ'ընկնենք, — ասաց նա. — իսկ այժմ ընթրելու ժամանակ է: Խնդրում եմ ձեզ նստել այժմ: Ներքեցէք վատ հիւրասիրութեանս համար, մենք չը դիտէինք, թէ բազմ կ'ունենանք ձեզ նման հիւրերի այցելութեանն արժանանալ:

Այս խօսքերի վրայ նա ծափ տուաւ, և ծառան ներս մտաւ սենեակը. սա Յանիին հասակակից մի պատանի էր, որին որբ մնալուց յետոյ Պետրօ-բէյը իր մօտ էր վերցրել: Կոստանդինը թէ ծառայ էր և թէ Յանիի ընկերը, սրին նա չափազանց սիրում էր:

—Ընթրիք բեր, — ասաց Պետրօ-բէյը յունարէն, — ականջդ սուր պահիր:

Պատանին ընթրիք բերաւ, և թիւրքերն սկսեցին սիրով ուտել-խմել: Շարունակ յոյների մէջ շրջելով, նրանք վարժուել էին ղինուն և մեծ բաւականութեամբ վրայ պրծան: Նիկողայոսը թիւրքերէն քիչ էր խօսում և այն պատրուակով, թէ Պետրօ-բէյն այդ լեզուին այնքան ծանօթ չէ, նա յունարէն էր խօսում, իսկ Նիկողայոսը թարգմանում էր նրա խօսքերը: Այսպիսով նրանք կարող էին թիւրքերի մօտ առանց որեւէ կասկած դարձեցնելու հաղորդել միմեանց, ինչ որ կամենային:

Նիկողայոսը հաղորդեց Պետրօ-բէյին, թէ Միտոսը ղընացել է արդէն Յանիին փախչելու դործով: Նրանք պէտք է ճանապարհ ընկնէին հետևեալ առաւօտ. իսկ որովհետև Միտոսը նրանցից տասներկու ժամ առաջ էր դնացել, ուստի հարկաւոր էր առաջին իջևանած տեղում բազմերը փորձել: Այդ բանն աւելի ևս յարմար էր նրանով, որ նրանք դեռ իրանց ապգականների մէջ էին դանդում, և հարկաւոր եղած դէպքում այս վերջինները կարող էին օգնել նրանց փախչելու: Նիկողայոսը մի շատ հասարակ ծրագիր առաջարկեց, որը նրան արդէն մի ան-

զամ բոլորովին յաջողուել էր: Պատանի Կոստանդինը ծառաների հետ պէտք է ուղեկցէր նրանց առաջին իջևանում ճաշ պատրաստելու համար և այնտեղ, մինչդեռ թիւրքերն իրանց քաղցն ու ծարաւը յաղեցնելով զբաղուած կը լինէին, նա պարտաւոր էր մի սրիէ պատրուակով հետանալ, կտրատել թիւրքերի թամբերի կապերն ու տուն վերադառնալ: Մի քանի րոպէ սպասելուց յետոյ Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը կը ցատկէին իրանց ձիերի վրայ և կ'անհետանային ապշած թիւրքերի աչքից, որոնք հնարաւորութիւն չէին ունենալ հետամուտ լինելու նրանց:

Թիւրքերի ուշադրութիւնը չը դրաւելու համար Նիկողայոսն այս բոլորը Պետրո-բէյին ու Կոստանդինին յայտնեց զատարկ նախադասութիւնների հետ խառն, և համոզուելու համար, թէ արդեօք ծառան հասկացաւ, Պետրո-բէյն ասաց.

— Եթէ հասկացար, Կոստանդին, ինձ համար մի բաժակ ջուր բեր, իսկ եթէ ոչ, Նիկողայոսին գինի տուր:

Կոստանդինն իսկոյն տանտիրոջ բաժակը ջրով լցրեց և և դուրս գնաց սենեակից:

Վերջացնելով այդ, Նիկողայոսն սկսեց զինուորների հետ խօսել: Նա ցանկութիւն յայտնեց, որ հետեւալ առաւօտ որքան կարելի է չուտ ճանապարհ բնկնեն, որովհետեւ վախենում էր, թէ Մաւրոմիսալիի ազգականները տեսնելով, որ Պետրո-բէյին տանում են, կը յարձակուեն նրանց վրայ, իսկ միւս կողմից ցանկանում էր չուտով տեսնել Մահմէդ-Սալիկին և պարզել թիւրքիմայութիւնը: Նրանք համաձայնուեցին և ասացին, որ եթէ Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը իրանց հետ զէնք չեն վերցնիլ, այն ժամանակ բոլորը տուրխտոների նման կը գնան, մանաւանդ որ նրանց լաւ վարմունքի համար երաշխաւոր է Տրիպոլսում իբրեւ պատանդ նստած Նանին:

Թէպէտ հետեւալ առաւօտ նրանք այնքան էլ վաղ դուրս չ'եկան գիւղից, բայց Նիկողայոսի խորհրդով բոլոր բնակիչները թաղնուել էին, այնուամենայնիւ իրանց պահուած սեղերից նրանք ժպտալէմ նայում էին այդ հանդիսաւոր գնացքին, նախապէս ուրախանալով Նիկողայոսի յաջող ռազմադիտութեան վրայ, որի նախագիծը նախընթաց օրը հիացրել էր բոլորին: Առաջից գնում էր զինուորներից մէկը, նրա ետևից կամաց-կամաց ընթանում էին Նիկողայոսն ու Պետրո-բէյը, միւս զինուորները կողքերին, իսկ բոլորից յետոյ պաշարը ձեռքին հետևում էր Կոստանդինը: Նիկողայոսն անզաղար խօսում էր և իր հետաքրքիր զրոյցներով զբաղեցնում թիւրքերին. այսպիսով դործն սքանչելի կերպով առաջ էր գնում:

Երեք ժամ յետոյ նրանք հասան մի նկարագեղ, ստուերա-

չառ ծառաստանի, որտեղով մի արագավազ ստուակ էր հոսում: Պետրոս-բէյն առաջարկեց կանդ առնել այդտեղ ճաշելու: Թիւրքերը հաճութեամբ իրանց համաձայնութիւնը յայտնեցին, և Կոստանդինն շտապով ամեն ինչ պատրաստեց այնպէս, ինչպէս որ իրան պատուիրուած էր: Ընչի վերջին նա հեռացաւ ծառերի տակը և արագութեամբ կատարելով թիւրքերի թամբերի վերաբերմամբ իրան տրուած յանձնարարութիւնը, իսկոյն հեռացաւ:

Նրկար ուսումն-խմում էին մեր ճանապարհորդները, մինչև վերջապէս Նիկիդայոսը նկատեց, որ արեգակն արդէն ցած է լիջել, ուստի և եթէ ցանկանում էին դիչերը Տրիպոլիս հասնել, ժամանակ է ճանապարհ ընկնելու: Զինուորները համաձայնեցին, բայց ակամայ, որովհետև նրանք հարկաւոր եղածից աւելի էին խմել: Նիկիդայոսն ու Պետրոս-բէյը նրանց ետեից դիմեցին դէպի ձիերը: Այդ միջոցին գրանցից առաջինը ուրախութեամբ նկատեց, որ Կոստանդինը քանդել էր նաև զինուորների հրացանների կայծակաքարերը:

—Դէհ, չնւա,—բացադանչեց նա դառնալով իր ընկերէն: Նրանք շտապով ցատկեցին ձիերի վրայ և արշաւեցին դէպի անտառը, որ ձգւում էր մինչև Տայգետի ստորոտը: Նրանց ետեից զարմացական բացազանչութիւններ հնչուեցին, և փախչողները լսեցին, թէ ինչպէս զինուորների հրացաններից դուրս թռան նրանց կայծակաքարերը:

Դրան հետեւց մի ծիծաղելի տեսարան: Նրկաւ զինուոր թռան ձիերի վրայ, բայց մի քանի քայլ առնելով, իրանց թամբերի հետ պոտրուեցին գետին, իսկ երրորդը ոտքը ասպանդակի մէջ դնելով, կանգնած մնաց իր անթամբ ձիու առաջ:

Կէս ժամից աւելի դսրծ դրուեց թամբերը կարգի բերելու վրայ և այն էլ միայն երկուսը կարելի եղաւ չինել: Նրանց տէրերը ձի նստեցին և արշաւեցին—մէկը փախչողների ետեից, իսկ միւսը դէպի Տրիպոլիս: Բայց երրորդն սկսեց սպրով գնալ, մի ձևաբը թամբն առած, իսկ միւսով բռնած ձիու սանձը:

Փախչողների ետեից գնացող թիւրքը շուտով գիւղ հասաւ, ուր ժողովուած էր Մաւրումիխալիների քաջ առհմը, որը գնդակների շաշխնով զիմաւորեց թիւրքին: Նա կանդ առաւ և մի հայեացք դրեց ամբոխի վրայ, բայց այդ արդէն բաւական էր Նիկիդայոսին ու Պետրոս-բէյին այնտեղ տեսնելու համար. սրանք հեռուից քաղաքավարութեամբ բարևում էին նրան: Զինուորը ետ դարձրեց ձիու պուխը և շտապով արշաւեց:

VII

Պանիցայից մինչև Հիփիոս երկու օրուայ կամ երեք զի-
չերուայ ճանապարհ էր, հաշվելով օրը 12 ժամ, իսկ զիչերը
ուլթը, բայց Միտսոսը երեկոյեան ժամը 10-ին դուրս գալով,
իր ճանապարհորդութեան նպատակակէտին հասաւ քսան ժա-
մուայ մէջ, այսինքն երկրորդ օրուայ արեածագին: Իսկ նոյն
օրուայ արեամին նա գտնուում էր մի լեռնային անյգում, այն
դաշտավայրի վերևը, որտեղ Տրիպօլիսն էր. նա հաշուում էր ա-
րեածագից երկու ժամ առաջ հասնել այդ քաղաքը, որպէսզի
մինչև բնակիչների արթնանալը բաւական ժամանակ ունենար
Նանիի հետ լիախելու համար: Զիուց վայր յատկելով, նա թո-
ղեց, որ մի քիչ հանգստանայ, իսկ ինքը երկիւղ կրելով, թէ
մի գուցէ յոգնածութիւնից քնի, չը նստեց, այլ սև հացի մի կը-
տոր կրծելով և Հիփիոսից վերցրած թթուած գինին քիչ-քիչ
խմելով՝ կամաց-կամաց ետ ու առաջ էր անում: Վերջացնելով
իր աղքատիկ ճաշը, նա սկսեց ծխել, որովհետև ծխախոտի ծու-
խը ամենայաւ միջոցն է քնի դէմ:

Վերջապէս երբ ձին բաւական հանգստացաւ, նա ճանա-
պարհ ընկաւ: Գիչերը մուլթն էր, և ձին մի քանի քայլ անելով
սայթաքեց ու ընկաւ քարերի կոյտի վրայ, իր հետ տապալելով
և Միտսոսին: Նրա ոչ մի տեղը չը վնասուեց, և չտապով վեր
թռաւ, սակայն խեղճ ձին մի շատ խոր վէրք էր ստացել:

—Ո՛վ սուրբ Կոյս,—բացագանչեց Միտսոսը յուսահա-
տուած,—ինչ անեմ այժմ:

Մինչև արեածագը դեռ չորս ժամ կար, բայց Տրիպօլիս
հասնելու համար հարկաւոր էր երկու ժամ, իսկ այժմ արիւնա-
շաղախ և վիրաւորուած ձիով անկարելի է այդ անել: Հարկն
ստիպում էր ոտքով գնալ, չը նայելով յօգնածութեանն ու քնա-
հատութեանը: Բայց որ զլխաւորն է, նրա համար մեծ ցաւ էր
թողնել իր ձին երկար տանջանքներից յետոյ սատկելու այս
ամայի տեղում: Ուստի նա որոշեց իսկոյն վերջ տալ նրա կեան-
քին և ատրճանակը հանելով՝ գնդականար արաւ նրան: Երբ
խեղճ կենդանին ձգուեց գետնին, Միտսոսն արտասուքն աչքե-
րին ոտքով ճանապարհ ընկաւ. դէպի Տրիպօլիս:

Ինչպէս էր անցնում ժամանակը, նա չէր զգում, այլ ան-
զիտակցաբար, առանց կանգ առնելու գնում էր առաջ: Միայն
ժամանակ առ ժամանակ նա մի անտանելի ցաւ էր զգում ծնկ-
ների վրայ սուր քարին ընկնելուց և յիշում իր խեղճ ձին: Վեր-
ջապէս նա անսպասելի կերպով աչքերը լալն բաց արաւ: Ա-

րեկերում երկինքը վարդի պոյն էր ստացել, և միքանի բոսպէ ան-
ցած՝ հարաւային երկրներին յատուկ արագութեամբ լեռների
կատարին երևաց արեգակը՝ իր ճառագայթները փռելով Տրի-
պոլսի վրայ, որը դեռ մի մզոն հեռու էր նրանից:

Միտոսը քարացաւ: Նա ուշացել էր: Յերեկը նա չէր
կարող նահանգապետի տունը մտնել, իսկ երեկոյեան Պանի-
ցայից զինուորները կը գային:

— Եանի, Եանի... — բացապանչեց նա հեկեկալով և ձեռնե-
րը ծնկներին խփելով:

Նա փռուեց գետին, որը փայլիլում էր գիշերուայ ցըր-
տից: Նրա մէջ դեռ այնքան գիտակցութիւն կար, որ թաթերի
վրայ սողաց մինչև ճանապարհի երկու կողմը բուսած թփերը
և մանկական խորունկ քնով քնեց այնտեղ:

Կէսօրն արդէն վաղուց անցել էր, երբ նա բաց արաւ աչ-
քերը: Քունն ամբապնդել էր նրա ոյժերը, և նա իրան
ֆիզիքապէս ու բարոյապէս բոլորովին թարմ էր զգում: Երի-
տասարդը նստեց և սկսեց իր գրութեան վրայ մտածել: Թէ-
պէտ զինուորները պէտք է լուսով Տրիպոլիս հասնէին, բայց և
ինքն էլ անպատճառ պարտաւոր էր գնալ այնտեղ, և հէնց որ
զինուորները երևային, փորձ փորձէր մի ուրիշ ճանապարհով
ձեռք գցել Եանիին: Նա վեր կացաւ, շտապով մտաւ քաղաք, մի
ինչ որ հիւրանոցում ճաշեց և յետոյ հեռուից դիտելով նա-
հանգապետի տունը՝ վերադարձաւ դէպի գլխաւոր ճանապարհը
և սկսեց զինուորներին սպասել: Բայց ժամերն անցնում էին
իրար ետևից, իսկ նրանք դեռ չէին երևում: Վերջապէս մութն
ընկաւ, և Միտոսն ուրախ սրտով շունչ քաշեց:

Նա շտապով դարձաւ դէպի քաղաքային հրապարակը, որ-
տեղ անկիւններում արդէն ձէթի լապտերներն էին փայլիլում:
Այն փողոցներում, որի վրայ գտնւում էր Եանիին բանտար-
կած տան հարևան պարիսպը, մի սրճարան կար, և Միտոսն
ստիպուած էր սպասել, մինչև կը փակէին այն: Այն ժամանակ
նա եռանդուն կերպով սկսեց իր գործը: Յաճ պարսպի վրայ
մալլցնելն ու այնտեղից նահանգապետի տան կտուրը բարձրա-
նալը դժուար բան չէր, բայց կտրի վրայով ստիպուած եղաւ
սողալ, որ պահապանների ուշադրութիւնը իր վրայ չը դարձնէ:
Նա արդէն հասել էր կտրի այն տեղին, որի տակ նրա կար-
ծիքով ընկած էր Եանիի սենեակը, և կամենում էր իջնել պա-
տըշգամբը, երբ յանկարծ մի ինչ որ բան շարժուեց նրա տակ:
Բարակ կտուրը, որ մինչև տախտակները կը մինդրներով էր
պատած, ճայթեց նրա ծանրութեան տակ, և Միտոսը ջարդու-

փշուր եղած կղմինդրների հետ գլորուեց մի սենեակ, որը բարեբաղդաբար, ինչպէս յայտնուեց, Եանիի բանտն էր:

—Այդ դու ես, Միտսոս,—հնչեց ծանօթ ձայնը,—կտրիր շուտով պարանը:

Եանիի թևերը կապուած էին մէջքին, և Միտսոսը զօտիկից դանակը հանելով՝ սարանը կտրեց: Բայց այդ իսկ րոպէին դուռը բացուեց և բանտապահը երեսաց չեմքին: Միտսոսը յարձուկուեց նրա վրայ և տապալկից գետնին, իսկ Եանին մի հաստ վզնոցով նրա բերանը կապեց:

—Պարանը տուր,—ասաց Միտսոսը և շտապով կապեց իր զոհի ոտներն ու ձեռները:

—Իսկոյն դանապանն էլ կը գայ,—ասաց Եանին,—դու որ փակիր:

Աւելի ապահով լինելու համար նրանք դրան և պատուհանի ետեր գէմ դրին սենեակի մէջ եղած բոլոր կարասիները: Յետոյ Միտսոսը բարձրացաւ սեղանի վրայ և կտրի ծակից դուրս եկաւ. այնտեղ նա պառկեց փորի վրայ և ձեռները մեկնելով՝ Եանիին էլ քաշեց:

—Ես ճշմարիտ էի ասում,—ասաց նա ցած ձայնով,—դու շատ հաստացել ու այնպէս ծանրացել ես:

Կտրից դժուար չէր իջնել գէպի պարիսպը, իսկ այնտեղից էլ փողոցը, որ այժմ բոլորովին լամայի էր: Բայց անփնաս քաղաքի դռներին հասնելով՝ սարսափահար նկատեցին, որ նրանք փակ են, և այնտեղ պահապան է կանգնած:

Այս դժուարութիւնից էլ նրանց Եանիի խորտամանկութիւնը և Միտսոսի սլոն ազատեց:

—Գիտե՞ս ինչ,—չնճաց առաջինը.—նա քեզ բաղարից ուշ վերադարձող վաճառականի տեղ ընդունելով՝ դուռը կը բանայ: Դու բռնիր նրա կոկորդից և հրիւր դռնից դուրս, իսկ ես դրան բանալին կը հանեմ և կը դամ ձեր ետեւից:

Միտսոսը չը հասկացաւ, թէ Եանին ինչո՞ւ համար ուզեց է վերջնէր բանալին, բայց հնազանդուեց:

Նա մօտեցաւ պահապանին և շնորհեց բաց անել դուռը, իսկ Եանին թաղնուեց մի տան ետեւ:

—Բաղարից ես դալիս,—հարցրեց պահապանը:

—Այո և գնում եմ տուն, Տանա,—պատասխանեց Միտսոսը՝ հարկան գիւղի անունը տալով:

Պահապանը բանալին հանեց և բաց արաւ դուռը, իսկ Միտսոսն այդ իսկ րոպէին բռնեց նրան և սպառնալով սպանել, եթէ ձայն հանէ, պարսպից դուրս քաշեց: Իր կոկորդից երիտասարդի զօրեղ ձեռների մէջ զգալով թիւրքը ոչ մի ձայն

չ'արձակեց: Այդ միջոցին Եանին փականքից հանեց բանալին և չտալեց նրանց ետևից:

— Հեռու գցիր դրան, — ասաց նա, վազելով ընկերի մօտ: Միտստն իսկոյն դէպի ճանապարհը չալրանց թիւրքին, որը բարեբաղդաբար մի շատ կարճահասակ մարդ էր:

Մինչդեռ թիւրքը պառկած՝ մարդաբէին էր օգնութեան կանչում, Եանին փակեց դռները և բանալին դրեց թիւրքի մէջ:

Երիտասարդները յաղթական կերպով նայեցին միմիանց և բարձրաձայն ծիծաղեցին: Իրաւ, տեսարանը շատ ծիծաղաշարժ էր: Բայց ժամանակ կորցնելն անկարելի էր:

— Գնանք, Եանի, — բացագոնէից Միտստը, — մեզ այստեղ մնալ չէ կարելի: Նախ գնանք ճանապարհով և քայլներս չտալեցնենք: Մենք դեռ ժամանակ կ'ունենանք խօսելու:

Երկու ժամ նրանք շտապով առաջ էին գնում, յաճախ մինչև անդամ վազում էին, թէպէտ իսկապէս մի ամիս փախուած մնալուց՝ Եանին բուռական հաստացել էր: Վերջապէս նրանք հասան Տրիպօլիսը՝ Մեզալօպօլիսից բաժանող լեռների մէջ դանուող նեղ հովտի ծայրին չինուած մի փոքրիկ հիւրանոցի, որը Միտստի հօր ընկերներէից մէկին էր պատկանում: Նրա պատահաններից լոյս էր երևում, երկու ընկերները դուռը բացելեցին:

Հիւրանոցի տէրը, որի անունն Անատոս էր, ուրախութեամբ ընդունեց Միտստին, որը պատմեց նրան իրանց փախուստը և խնդրեց, որ եթէ Տրիպօլիսի թիւրքերը գան, ասէ նրանց, թէ փախստականները Մեզալօպօլիսի ճանապարհով գնանային:

— Մենք այնտեղ չենք գնում, — աւելացրեց Եանին, — նրանց սուտ ճանապարհ դոյց տալով՝ ժամանակ կը վատտակենք:

Այդ բանը շատ զուարճալի երևաց Անատոսին, և նա ուրախ-ուրախ ծիծաղեց: Բայց հասկանալով որ չէր կարելի ոչ մի բոլի կորցնել, նա շտապով հաց ու միս դրաւ սեղանին:

Ոտքի վրայ իրանց քաղցը յագեցնելով և ոյժերն ամրապնդելով՝ ընկերներն առաջ վաղեցին դառիվայր շաւղով, որը տանում էր դէպի Տայգետ: Ամբողջ գիշերը ոչ մի բոլի կանգ չ'առնալ նրանք և արեւածաղին արդէն Տայգետի ստորոտի մօտ էին:

Թէպէտ մինչև տեսակցութեան տեղը դեռ մի օրուայ ճանապարհ էլ ունէին կտրելու, բայց և այնպէս Եանին ասաց, որ այլևս ոյժ չ'ունի մի քայլ անդամ անելու: Նրա աչքերը քնահաստութիւնից խիւռում, և ոտները քաշուում էին: Միտստը պէտք է հաշտուէր կարիքի հետ և յայտնեց, որ ամբողջ օրը կը

պառկեն թփերի մէջ, իսկ գիշերը կը շարունակեն իրանց ճանապարհը:

—Շատ դեղեցիկ,—պատասխանեց Եանին,—նախ թիցլ տուր ինձ քնելու, յետոյ կը խօսենք, որքան կամենաս:

Նա փռուեց գետինն և մի բոպէից յետոյ արդէն քնած էր:

Միտսոսն էլ չուտով հետեց նրա օրինակին, բայց առաջ ինքը զարթնեց: Արեգակի դիրքին նայելով՝ երևում էր, որ կէսօրը նոր էր անցել, և նա Եանինն չը զարթեցնելու համար կամացուկ վեր կենալով՝ դնաց ջուր գտնելու: Ո՛չ այնքան հեռու գտնուեց մի առուակ: Երբ Միտսոսը վերադարձաւ, Եանին արդէն վեր էր կացել: Նրանք կերան Անաստասի տուած հացն ու միսը, իսկ յետոյ Եանին ասաց, թէ ժամանակ է խօսելու:

—Միտսոս, դու սկսիր և պատմիր ինձ այն բոլորը, ինչ որ պատահել է քեզ,—աւելացրեց նա:

—Առաջին գիշերը,—պատասխանեց Միտսոսը,—ես ուղղակի ճանապարհ ընկալ գէպի Նաւալիս և այնտեղ հասայ կէսգիշերին մօտ, իսկ հետեւալ օրը դուրս եկայ այնտեղից:

—Հետեւալ ծրը,—բացադանչեց Եանին,—այդպէս ևս սիրում ուրեմն Զիւլէյմային: Է՛, լինչպէս է նա:

—Այդ իմ գործն է,—ասաց Միտսոսը՝ յօնքերը կիտելով.—աւելի լաւ է ուրիշ բանի մասին խօսենք: Հետեւալ օրը...

—Դու չը տեսնո՞ր Զիւլէյմային,—ընդհատեց նրան Եանին:

—Ձը տեսայ:

—Ինչո՞ւ չը սպասեցիր մինչև գիշեր և մտկոյնով նրա մօտ չը գնացիր:

—Որովհետեւ Նիկողայոսն ինձ ուղարկեց գործով:

Եանին ուշի-ուշով նայեց ընկերին և ձեռքը դնելով նրա ուսի վրայ՝ սիրալիւր կերպով ասաց.

—Սիրելի՛, սիրելի՛ Միտսոս, բոլորը հասկանում եմ: Դու հետեւալ օրը ճանապարհ ևս ընկել ոչ թէ Նիկողայոսի հրամանով, այլ որքան կարելի էր ինձ չուտ ազատելու համար տուածդ երդման զօրութեամբ: Բայց ես վախենում եմ, որ դու ինձ աւելիս լինես:

—Դատարկ բան է, Եանի—ժպտալով պատասխանեց Միտսոսը:

—Երդումն անկարելի է չը պահել, և բացի դրանից՝ ինչ կը լինէր իմ դրութիւնը, եթէ ես ուշ հասնէի Տրիպօլիս, իսկ չէ որ հազու վրայ հասայ: Ի՞նչ կը տեսնէի ես Տրիպօլիսում, եթէ ոչ թէ երեկ, այլ այսօր գիշեր հասնէի այնտեղ:

—Ես քեզ յետոյ կ'ասեմ այդ: Իսկ այժմ շարունակիր պատմութիւնդ:

Միտսոսը պատմեց իր արկածները մինչև զինուորների ձեռից փախչելը:

—Դրա վերջը մենք Նիկողայոս մօրեղբորիցս կամ քո հօրից կ'իմանանք, երբ Տայգետում կը տեսնուենք նրանց հետ,— աւելացրեց նա.— դէհ, այժմ հերթը քոնն է, պատմիր:

—Իմ պատմութիւնը երկար չէ, և, փառք Աստուծոյ—ըսկսեց Եանին,—մի թէ երկու շաբաթ ես խմում, ուտում և քնում էի: Այդ բոլոր ժամանակը երկու անգամ տեսայ Մահմէդ-Սայիկին. նա շատ քաղցրութեամբ հարցնում էր, թէ լաւ է արդեօք զրութիւնս, մի որևէ բանի կարօտութիւն զգում եմ: Ինձ հարկաւոր էր միայն ազատութիւն, մէկ էլ ցանկանում էի քեզ հետ տեսնուել, իսկ որովհետև նա չէր կարող ինձ ոչ առաջինը տալ և ոչ երկրորդը, ուստի պատասխանում էի, թէ ոչինչ կարօտութիւն չեմ զգում:

Յետոյ մի շաբթի չափ սկսեց շուտ-շուտ այցելել ինձ, հարցնում էր հօրս և ազգականներին մասին, նմանապէս և այն, թէ Պանիցայում եղև է արդեօք Նիկողայոսը: Ես ի հարկէ՝ պատասխանում էի, թէ իմ ազգականները լաւ, խաղաղասէր մարդիկ են, հանգիստ աշխատում են դաշտում և գոհութիւն տալիս Աստծուն, որ իրանց տէրերը—թիւրքերը այնպէս բարի են և արդարամիտ դէպի իրանք. իսկ Նիկողայոսի մասին ասացի, թէ նրան փոքր հասակումս եմ տեսել միայն: Այդպէս անցնում էր ժամանակը, երբ յանկարծ սրանից հինգ օր առաջ ինձ մօտ եկաւ Մահմէդը և խորամանկ, դաժան դէմքով ասաց.

—Ուրեմն դու ասում ես, թէ քո ազգականները լաւ, խաղաղասէր մարդիկ են և գոհութիւն են տալիս Աստծուն, որ բարի, արդարամիտ տէրեր ունեն: Իսկ ի՞նչ է, Եանի, դու քիչ ես զոյգում նրանց այդ բանի համար:

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի, որովհետև կարծում էի, թէ նա պատասխանի էլ չի սպասիլ, բայց Մահմէդը զայրացաւ և աչքերը փայլեցնելով՝ բացադանչեց.

—Պատասխանիր, թէ չէ կը հրամայեմ քերթել քո կաշին, չուն: Դուք բոլոր յոյների չնեք էք, թէպէտ գեղեցիկ չներ: Բայց չներին պէտք է կապած պահել: Գոհութիւն տուր Աստծուն, որ քո տէրը բարի մարդ է և առանց ընդդիմանալու թոյլ տուր կապել ձեռներդ:

—Ինչո՞ւ, —հարցրի ես:

—Խոհեմ եղիր, եթէ ոչ կ'իրագործեմ սպառնալիքս,—գոչեց նա:

Ոչինչ չէր կարելի անել: Հարկաւորուեցի ենթարկուել այդ ստորութեանը:

—Ա՛յ, այդպէս լաւ է,—ասաց Մահմէդը հանդատացած, երբ ձեռներս կապած տեսաւ։—մենք չուտով կը սովորեցնենք քեզ ազգականներիդ նման հնազանդ լինելը Դու չուտով կը տեսնես քո հօրը և Նիկողայոսին ևս մարդ կ'ուղարկել նրանց ևտեղից։ Եթէ նրանք զան աշատեղ, այն ժամանակ լաւ, թէպէտ իսկապէս ինձ համար միևնոյնն է, ես չեմ վախենում հաչող շներից։ Բայց եթէ նրանց աշատեղ չը բերեն, այն ժամանակ հարկ կը լինի մոտածել, թէ ինչ պէտք է անել քեզ։ Ես այդ բանը դեռ ես չեմ որոշել,—ասաց նա՝ ուշադրութեամբ աչքերիս մէջ նայելով,—կարելի էր կախել քեզ, բայց դու չափազանց գեղեցիկ տղայ ես, և ես աւելի կը ցանկանայի, որ դու ինձ ծառայէիր, օրինակ՝ վարդաջուր մատուցանէիր։ Ես քեզ կ'ապույտ, արծաթով ասեղնագործած անթիւնոց, կարմիր անդրափարտիք և դելին կօշիկներ կը հագցնէի։ Բայց թոյլ չէի տալ քեզ ոչ դանակ և ոչ ատրճանակ պահելու զօակիդ ետեր։ Չը նայելով որ դեռ ջահիլ ես, այնուամենայնիւ քեզ այդ բաները չէ կարելի հաւատալ, որովհետեւ կարող ես մի որեւէ շար բան անել։ Կարելի է և ներքինի դարձնել քեզ։ Յամենայն դէպս դու իմ ծառան կը դառնաս, և ես քեզ համար բարի տէր կը լինեմ։

Եանիի ձայնը կտրուեց, և նա լռեց սաստիկ յուզուած, բայց մի րոպէ յետոյ շարունակեց.

—Եւ ես պարտաւորուած էի լուռ լսել այս ամենը, ես, ազատ յոյնս, որ միշտ թքել եմ թիւրքերի վրայ։ Բայց ես յիշում էի քո երդումը, Միտոսն, և գիտէի, որ դու ինձ կ'ազատես, ահա, թէ ինչո՞ւ էի լուռ։ Մահմէդը շարունակում էր արդէն իւրաքանչիւր օր այցելել ինձ և միշտ կրկնում էր.

—Ժամանակը մօտենում է, Եանի, նրանք չուտով կը զան աշատեղ։

Իսկ երեկ առաւօտ նա ասաց.

—Նրանք այսօր աշատեղ կը լինեն։

—Իսկ ես այն ժամանակ մոտածեցի. «Նշանակում է այսօր երեկոյ ես աշատեղ չեմ լինիլ. Միտոսն ինձ կ'ազատէ մինչև երեկոյ»։ Այդպէս էլ եղաւ։ Ուրիշ ոչինչ չ'ունեմ պատմելու։ Դու ինձ ազատեցիր, և ես կեանքովս ու պատուովս քեզ եմ պարտական,—աւելացրեց նա՝ ձեռները Միտոսին մեկնելով.—քեզ այնպէս սաստիկ եմ սիրում, որ երախտագիտութեան զգացմունքն այնքան էլ չէ ծանրանում սրտիս վրայ, բայց և այնպէս կը ցանկանայի քեզ համար զոհել աջ ձեռքս, կամ աջ աչքս։

Միտոսը բռնեց Եանիի ձեռները և յոյների սովորութեան համեմատ մի նոր երգում տուաւ։

—Թող ինձ համար ջուրն արտասուք զառնայ և հացը աղ, եթէ քեզ օգնութեան չը հասնեմ այն ժամանակ, երբ դու կարօտութիւն ունենաս, և չը սիրեմ նրան, որին դու սիրում ես, կամ չ'ատեմ նրան, որին ատում ես:

Արեգակն արդէն թեքում էր դէպի արեւմտեան լեռները, երբ նրանք կրկին ճանապարհ ընկան: Ո՛չ մէկը և ո՛չ միւսը երբեք այս կողմերում չէին եղած, բայց նրանք յոյս ունէին մի չաւիղ գտնել, որը Արկադիայի դաշտավայրերից դէպի Լանգարդայի անցքի հարեան գիւղերից մէկը տանէր նրանց:

Փանի նրանք դէպի լեռներն էին բարձրանում, այնքան աւելի օդը թարմանում էր, և երիտասարդներն առոյգ և ուրախ էին քայլերը փոխում: Մինչև անգամ Միտսոսը ցաւ չէր զգում երկար ժամանակ Զիւլէյմայից բաժանուած լինելուն համար, որովհետեւ դրա չնորհիւ նա իր ընկերին ազատեց:

Կէսգիշերին մօտ նրանք կանգ առան հանգստանալու: Լուսնի արծաթադոյն լոյսի տակ նրանց զլինների վերել վայլում էին լեռների ձիւնապատ զապաթները, և Միտսոսը յիշելով՝ որ փարոսը նայն իսկ ձեան դծի տակ էր գտնւում, որոշեց, որ այլևս հարկաւոր չէ վերի բարձրանալ:

Ոյժերը հաւաքելով, նրանք դարձան դէպի աջ և անընդհատ առաջ էին գնում, մինչև լեռների ետեւից երևացին ծագող արեգակի առաջին ճառագայթները:

—Արդէն ցերեկ է,—ասաց Եանին,—հշանակում է մօտ ենք մեր նպատակին:

—Այո,—պատասխանեց Միտսոսը,—հէնց այս է փարոսի տեղը: Բայց այն ո՞վ է:

Եւ նա ցոյց տուաւ մի բարձրահասակ մարդու, որը նրանց ընդառաջ էր վազում:

—Նիկողայոս մօրեղբայրս է այդ,—ուրախութեամբ բացագանչեց Միտսոսը,—ապա, ցոյց տանք նրան, որ մենք էլ կառող ենք վազել:

Նրկու բոպէից յետոյ նրանք երկուսն էլ Նիկողայոսի զըրկումն էին:

VIII

Յունաց բանակը, որը տեղաւորուած էր Տայգետի այս անմատչելի լանջի վրայ, լեռնազապաթին հիւսուած թռչունի բոյնի էր նմանում: Նա գտնւում էր ձիւնահալքից յորդացած մի լեռնային առուակի երկու կողմերում, որը զառիվայր խոռոչի միջով արագ հոսում էր դէպի Կալամատայի դաշտավայրը:

Նրանից հինգհարիւր քայլ հեռու, առանձնացած քարէ փոքրիկ հրապարակի վրայ, որը գլխաւոր լեռնաշղթայից մի նեղ կիրճով էր բաժանուած, բարձրանում էր փարոսը: Այդ տեղը Նիկողայոսն էր ընտրել, և նրա ընտրութիւնը շատ յաջող էր, որովհետեւ բանակը թաղնուած էր լեռների մէջ և պաշտպանուած հիւսիսային քամուց. փարոսը կարող էր ծառայել իբրեւ զինուորական գլխաւոր վարչութեան մի շատ մօտիկ գիտարան: Նրա ներքեւ, հիւսիսային կողմում, սփռուած էր Արկադիայի դաշտավայրը, որի միջով քիչ առաջ անցնում էին Միտոսն ու Եանին. արեւմտեան կողմում, որոշակի երկում էին Մեսսէնայի հովիտը իր գլխաւոր կենտրոնի՝ Կալամատայի հետ, իսկ հարաւում Մեսսէնայի և Սպարտայի մէջ Տայգետի լայնութեամբ գալարւում էր Լանգարդի լեռնային անցքը:

Բանակը չրջապատուած էր ցախերից շինուած ամուր ցանկապատով, իսկ ներսից նա բաղկանում էր փայտէ ձողերի վրայ ամրացրուած փոքրիկ խւղերից, որոնք հիւսուած էին սոճիների ճղներից և ծածկուած եղէգով: Կենտրոնում, առուակի մօտ կանգնած էր Պետրո-բէյի և Նիկողայոսի տնակը: Սա ոչնչով չէր տարբերւում միւսներից, միայն կտրին ծածանում էր սպիտակ և կապոյտ գոյներով մի դրօշակ, որի վրայ նկարուած էր յունական խաչը՝ թիւրքաց կիսալուսինը պատուանդանի տակ: Քիչ հեռու, մի քանի ծառերի տակ երևում էր մի աւելի ևս հիմնաւոր շինութիւն, տախտակներով և թաղիքով ծածկուած. դա վառօդի, Կործիքների և զէնքերի պահեստն էր:

Բանակի մէջ մեղուների փեթակի նման մեծ կենդանութիւն էր տիրում. այնտեղ շտապով դատարկւում էր Կալիվիայից և Յիմովայից հէնց նոր ստացուած վառօդի կարաւանը: Պետրո-բէյն անձամբ նայում էր, թէ ինչպէս են վառօդը կրում պահեստները: Ամեն կողմ երևում էին խարոյկներ, որոնց վրայ առաւօտեան հացկերոյթի համար սուրճ էին եփում, իսկ հեռւում պսպղում էին այն երիտասարդների կացիւնները, որոնք սոճիներ էին կտրատում բանակի զանազան պէտքերը հոգալու համար: Վերջին երկու գիշերուայ ընթացքում չրջակայ գիւղերից բաւականաչափ հայրենասէրներ էին եկել զէնքերով, պաշարով և մինչև անգամ ոչխարների ու այծերի հօտերով, որոնք արածում էին ներքեւ, մի ձորակի մէջ: Բանակում արդէն երկու հարիւր մարդ կար, բայց երեք օրից յետոյ Պետրո-բէյը յոյս ունէր այդ թիւը հասցնել մինչև ութ հարիւրի: Ո՛չ այնքան հեռու, լեռան լանջերի վրայ տեղաւորուած էին դարձեալ երեք բանակ, այնպէս որ սպառազինուած մարդկանց ընդհանուր թի-

ւը, որոնք առաջին իսկ հարկաւոր եղած գէպքում կարող էին Տայգետից իջնել գէպի Կալամատա, հասնում էր մինչև երեք հազարի: Նրանք բոլորը Լաիօնիայի, Արգօլիդայի և հարաւային Արկադիայի բնակիչներ էին, իսկ Մեսսէնի մարդաշատ հովտից սպասւում էր զարծեալ երկու հազար հոգի: Հիւսիսային Յուստանի հայրենասէրները նոյնպէս պէտք է ապստամբէին Աքայում, հէնց որ փարոսների լոյսը երևար:

Բանակի մէջ խիստ կարգապահութիւն և կազմակերպութիւն էր տիրում: Երիտասարդների մի որոշ թիւ տեղաւորուած էր լերան զաղաթին, հրաման ունենալով տեղեկութիւն տալ չրջակայքում նկատուող իւրաքանչիւր շարժման մասին և ուժով արգելել Մեսսէնից գէպի Սպարտա դնացող ամեն մի թիւրքի, որովհետև երկիւղ էին կրում, թէ հայրենասէրների հաւաքման մասին կարող էին լուր տանել Տրիպօլիս Իսկապէս նրանք ոչ թէ վախենում էին, թէ կարող էին տեղեկութիւն տալ բանակներ կազմակերպուելու մասին, որոնք ճանապարհի կողմից չէին երևում, այլ որովհետև չրջակայ գիւղերի բնակիչների նշանաւոր մասն իրանց ջորիներով ու հօտերով դուրս էին եկել. սակայն այս հանգամանքն էլ չէր կարող կասկած զարթեցնել, քանի որ սովորաբար ապրիլ ամսին գիւղացիները առժամանակ դնում էին լեռները ոչխարներն ու այծերը արածեցնելու հարուստ արօտատեղիներում և ամուխ պատրաստելու: Յամենայն գէպս Պետրո-բէյի, Նիկողայոսի և Յանիի փախուստը կարող էր թիւրքերին զանազան ենթադրութիւններ անելու տեղիք տալ, ուստի շատ կարեւոր էր, որ Յալամատայից ոչ մի տեղեկութիւն չը հասցնէին Տրիպօլիս, թէ վտանգ է սպառնում այդ քաղաքին, որը վերջին չաբաթների ընթացքում թիւրքերն սկսել էին շտապով ամրացնել, յանկանալով թիւրք ընտանիքների համար մի յուսալի ապաստարան դարձնել, և թէ յոյներն ապստամբեն:

Բանակի բոլոր մարդիկ, զէնքերը, ջորիները, ձիերն ու անասունները Պետրո-բէյի հրամանի տակ էին դանւում: Որովհետև նա Մաւրոմիլիայիների բաղմաթիւ սոհմի գլուխն էր, որի անդամներից էր զլիաւորապէս կազմուած բանակը գրաւող զօրաբաժինը, ուստի Նիկողայոսը օգտուէտ համարեց նրան յանձնել բարձրագոյն իշխանութիւնը, իսկ ինքը, ինչպէս որ ասել էր վանահօրը, լիովին բաւականացաւ հայրենիքին ծառայելու պատուով: Պետրո-բէյն ի չարը գործ չը դրաւ իր ազգականի այս ազնիւ արարքը և այն պայմանով միայն համաձայնուեց կատարել Նիկողայոսի յանկութիւնը, որ առանց վերջինս խորհրդէին ոչինչ չի անիլ, և որ Նիկողայոսը միշտ պարտաւոր պէտք է Մաքա, 1903.

լինի ընդունել առաջնորդութիւնը, եթէ զօրքն այդ բանը ցանկանայ: Բացի դրանից նրան յանձնարարուեց հսկել պահապաններին և այն լրտեսներին վրայ, որոնց միջոցով բանակները յարաբերութիւն ունէին միմիանց հետ: Փարոսի պահապանները փոխելով, Նիկողայոսը երիտասարդների հետ գիմեց Պետրօ-բէյի մօտ: Նա զրազուած էր ջորիների բռններն ստանալով, բայց երբ որդուն տեսաւ, վաղեց գէպի նա:

—Փառք Առտուծով, — բացապանչեց նա, — որ դու ազատուեցիր, բայց մենք վաղուց արդէն սպասում էինք ձեզ, ինչու ուշացաք: Օ՛, Միտանս, որքան շնորհակալ եմ քեզանից օգնութեանը համար: Այժմ Նիկողայոսի հետ գնացէ՛ք իմ բնակարանը: Հէնց որ գործս վերջացնեմ, ես էլ կը գամ, և մենք միասին կը նախաճաշենք:

Վառօղի ցած բերելը և տեղաւորելը Պետրօ-բէյի կարծիքով մեծ զգուշութիւն էր պահանջուած: Դա ստացուած էր կողովներով, որոնք կապուած էին ջորիների երկու կողմերը և վերերից ծածկուած սծուխով կամ ուրիշ որեւէ զինղական բերքով: Այդ կողովները խնամքով տարւում էին մթերանոցը, իսկ այնտեղ վառօղը լցւում էր փոքրիկ շէերի մէջ, որոնք սովորական պատրոնտաշի մեծութիւն ունէին: Այդպիսի ութ հարիւր չիշ պատրաստուեցին, իւրաքանչիւր զինուորի համար մի հատ, իսկ զրանք լցնելուց յետոյ մնացած վառօղը պէտք է պահպանուէր փայտէ թեթեւ արկղների մէջ, որոնք ջորիներով տանելու համար կողովներից աւելի յարմար էին:

Ամբողջ օրը բանակն էին դալիս կամաւորների նորանոր խմբեր 8 կամ 10 հոգուց բաղկացած, և լուրեր էին ստացուած միւս բանակներից, թէ այնտեղ էլ ռոթերն արագութեամբ աւելանում են: Ուրիշների թւում հայրենասէրների հետ միացան Նաւալիայից և Սրգոսեան գաշտավայրից եկած յիսուն հոգի, որոնց մէջ էին հայր Անդրէասն ու Կոստանգիրն: Միաստը ագիւտանաւ նշանակուեց Նիկողայոսի մօտ և այդ պատճառով Մաւրոմիսալիների բանակում մնաց, բայց սովորաբար մարդկանց որեւէ պաշտօն տալիս՝ հետևում էին աշխարհագրական պայմաններին, որովհետև Պետրօ-բէյը փորձով գիտէր, որ միմիանց՝ մօտիկ մարդիկ միասին աւելի քաջութեամբ են կրուում: Իւրաքանչիւր բանակ կազմակերպուած էր Մաւրոմիսալիների բանակի ձևով, և նրանց առաջնորդները յօժարակամ հպատակւում էին Պետրօ-բէյի բարձր իշխանութեանը, որովհետև մինչև այժմ դեռ չէին սկսուել այն տարաձայնութիւնները, որոնք յետոյ այնքան փառահասցրին հայրենասէրներին: Բացի

դրանից հետևելու չի*) ժողովը իշխան Ալեքսանդր Իսախան-տիի փախուստից յետոյ խստապէս հրամայել էր, որ հարաւային մասում զորքերի կառավարութիւնը յանձնուի տեղական առաջնորդներից մէկին, ընդ նմին ուղղակի մատնացոյց էր եղել Պետրո-բէյի կամ Նիկողայոսի վրայ:

Անցաւ մի չարաթ, բանակները լցուեցին մարզկանցով: Պետրո-բէյն անհամբերութեամբ սպասում էր բոլոր նախապատրաստութիւնների աւարտմանը: Ձեռք առնուած նախազգուշութիւնների և բարեյաջող գիտուածի չնորհիւ զեռ ոչ մի ընդհարում տեղի չէր ունեցել թիւրքերի հետ, և ըստ երեւոյթի կալամատան ոչինչ չէր կասկածուի: Երկու օր առաջ տեղեկութիւն եկաւ, թէ երկու թիւրքական զինուորական նաւ էին ուղարկուած այդ քաղաքը պաշտպանելու և նրա թիւրք բնակիչներին սղաւելու համար, եթէ յոյներն ապստամբուեն, բայց չը նայելով որ առաւօտից մինչև երեկոյ փարոսից հրակում էին ծովածոցի վրայ, այդ նաւերի հետքն էլ չէր երևում:

Վերջապէս ապրիլի 2-ի կէսօրին փարոսից մի տեղեկարեր եկաւ բանակը և յայտնեց, թէ տասներկու հոգուց բաղկացած թիւրքերի մի փոքրիկ զօրախումբ ջորիների կարաւանով բարձրանում էր կալամատայի լեռնային անցքից:

Կանգնեցնել նրանց, — կարգադրեց Պետրո-բէյը և քսան մարդ ուղարկեց փարոսը պահպանողներին օգնութեան, մի տասներկու հոգու էլ հրամայեց պատրաստ լինել առաջին իսկ հարկաւոր եղած դէպքում դարձեալ նոյն տեղը զնալու համար:

Քիչ ժամանակ անցաւ, և հրապանաձգութիւն լսուեց, իսկ յետոյ կէս ժամ անցած լուր եկաւ, թէ Պետրո-բէյի հրամանը կատարուած է, թիւրքերը ետ են մղուած:

Պետրո-բէյը վեր թռաւ սեղանի մօտից, որի վրայ ձաշում էր Նիկողայոսի հետ և աչքերը փայլեցնելով, բարձր ձայնով բացաղանջեց.

— Վերջապէս հասաւ հնձի բոսկէն:

Ոչ մի վայրկեան չը կորցնելով, նա իսկոյն իր ապիւստանս Եանիին ուղարկեց յայտնելու, որ արեւակի մայր մասնելուց մի ժամ յետոյ ամբողջ զօրքը սկսեց է ճանապարհ ընկնի գէպի կալամատաւ: Ամեն կողմ եռանդուն նախապատրաստութիւններ սկսուեցին, սակայն չը նայելով ընդհանուր սղեորութեանը, ոչ մի տեղ կարգն ու խիստ գիտցիպ լինան չը խանդարուեցին: Ամեն բան կատարուում էր արագ, բայց ճիշտ ու կանոնաւոր

*) Մի ընկերութիւն, որ կազմուեց 1814 թ. Վիէնայում և նպատակ ունէր ազատել Յունաստանը թիւրքական լծից:

կերպով. ժամը չորսին բոլոր պատրաստութիւնները վերջացած, և ջորիններն իրեղէններով ու գործիքներով բեռնաւորուած էին:

Միևնոյն ժամանակ մի քանի յատկապէս ուղարկուած մարդիկ մի կոյտ փայտ բարձրացրին լերան զագաթը խարոյկի համար, որն իրեն աղբանշան պէտք էր ծառայէր ոչ միայն Բասսէի փարոսի համար, այլ և Մեսէնի զաշտավայրի գիւղերում գտնուած հայրենասերներէ: Միտասին յանձնուեց վառելու այս փարոսը, որը, հէնց որ մութն ընկնէր, ամբողջ Յունաստանում պէտք է տարածէր աղատութեան հրեղէն խօսքը, իսկ յետոյնա պէտք է միանար այն զօրաղնդերին, որոնք ամեն կողմից կը դիմեն դէպի Կալամատա:

Ժամը ծին սկսուեց ընդհանուր շարժումը, և Միտասը բանակում մենակ մնալով, ազատ ընթրեց և յետոյ սկսեց սպասել այն դիշերուն, երբ պէտք է վերածնէր Յունաստանը: Օրը սաստիկ չոփ էր ու ծանր, և երիտասարդը կարաւանի հետ ուղարկած լինելով իր բրդեայ տաք վերարկուն, որն ստացել էր 'նիկողայոսից' Տրիպօլիսից փախչելու ժամանակ այնտեղ թողածի փոխարէն, հագել էր մի քաթանէ շապիկ, նոյնպիսի անգորտավարտիք և ալբանական բաճկոն: Օգը հանդարտ էր, բայց Տայգետի գագաթներից կամայ առաջ էին լողում ամպերը: Թէպէտ արեգակը մայր մանելիս նրանք ծածկեցին ամբողջ տարածութիւնը մինչև Իտում, բայց վերիը երկինքը մաքուր էր, և փարոսի գլուխը որոշակի երևում էր չրջապատող աղօտ լոյսի մէջ: Մութն ընկնելուց շատ առաջ Միտասը ճանապարհ ընկաւ. դէպի փարոսը և այնտեղ մի մեծ խարոյկ չինեց փայտից, ցախից և չոր մամուռից: Հազիւ էր վերջացրել նա իր գործը և արդէն պատրաստուում էր ցած իջնել միտած ածուխներ բերելու, որոնք շուտով կը վառէին խարոյկը, երբ անձրեւն սկսեց կաթկալմել: Նրիտասարդն շտապով ծածկեց պատրաստած խարոյկը սոճու տերեւներով և վայր վազեց, բայց անձրեւը սաստկանում էր, և սաստիկ փոթորիկ բարձրացաւ: Այնուամենայնիւ նա իր զլիտարկի մէջ հաւաքեց մի բուռ չիկացած ածուխ և վերանը տանելով, նրանց վրայ մի նոր կոյտ ածուխ լցրեց:

Վրայ հասաւ գիշերը,—մութ, անձրեային գիշերը, Միտասի դրութիւնը կրիտիկական էր: Ամենայն հաւանականութեամբ խարոյկն այնպէս թրջուած կը լինէր, որ անկարելի կը լինէր վառել: Սակայն այստեղ երիտասարդը մտաբերեց, որ Պետրո-բէյը մի աման սպիրտ էր թողել իրան: Բայց նա դեռ չէր գտել այդ, երբ մօտակայքում մի ինչ որ մարդու ոտնաձայներ լսեց, որ վեր էր բարձրանում լեռնային շաւղով:

Ո՞վ կարող էր լինել այդ. Դժուար թէ դա մի որեւէ և

տալամ յոյն լինէր կամ Պետրօ-բէյի կողմից ուղարկուած սուր-հանդակ և կամ մոլորուած դիւղացի. աւելի շուտ մի որեւէ թիւրք էր մտել բանակը. և Միտսոսը վրանից դուրս գալով, սկսեց չորս կողմը նայել: Համարեա այդ իսկ ըստէին մթու-թեան մէջ փայլեց մի հրեղէն լեզու, և զնդակը նրա գլխի վը-րայից անցնելով՝ մեխուկեց վրանի ձողերից մէկի մէջ:

—Ո՞վ է գալիս,—բացադանչեց Միտսոսը իր հրացանի կայծահանը բարձրացնելով. բայց պատասխանի փոխարէն ան-ծանօթը երկրորդ անգամ հրացան արձակեց:

Երիտասարդը թազնուկեց վրանի անկիւնում և սկսեց սպա-սել, որ անհերոյթ թշնամին մօտենայ: Բայց քայլերն սկսեցին հեռանալ, և Միտսոսն ընկաւ անծանօթի ետևից, որն ըստ երե-ւոյթին մի թիւրք էր և կարող էր լուր տանել Սպարտա՝ կա-ամատայի վրայ՝ ապստամբուած յոյների յարձակման մասին:

Երեք ըստէ անցած՝ Միտսոսը հասաւ իր թշնամուն: Վեր-ջինս կանգ առաւ և հրացան արձակեց նրա վրայ, բայց զնդա-կը վրիպեց. ապարդիւն էր նաև նրա երկրորդ հարուածը տալը: Ճանաչելով: Նա մի անգամ էլ նշան դրաւ հրացանով, և երիտա-սարդը տեսնելով, որ իրան անխուսափելի մահ է սպառնում, յուսահատութիւնից բոլոր սլծով իր ատրճանակը դրեց դէպի նրա երեսը: Թշնամին արիւննաշաղախ օրօրուկեց, իսկ Միտսոսը յարձակուեց նրա վրայ, խնայ ձեռից հրացանը և կոթով մի մահացու հարուած իջկցրեց գլխին: Թիւրքը մոռուեց պետին, և երիտասարդը իր ձեռների և հագուստի վրայ մի ինչ որ խոնաւ, փափուկ բան զղաց: Նա կանգ առաւ համոզուելու համար, թէ իրօք սպանել է թիւրքին, իսկ յետոյ վազեց դէպի փարոսը:

Այժմ միայն նա նկատեց, որ թիւ վրայ մի վէրք կար, ու-րից արիւն էր հոսում: Նա չապկից մի կտոր քաթան կտրեց, կապեց վէրքը և ածուխներն ու սպիրտը վերցնելով՝ շարունակեց ճանապարհը դէպի փարոսը: Ինչպէս որ սպասում էր, խա-րոյկը բոլորովին թրջուել էր, և անկարելի էր վառել այն: Ի հարկէ՝ սպիրտի և ածուխների օգնութեամբ, որոնք գեո վառուում էին նրա գլխարկի մէջ, կարելի էր պահպանել կրա-կը, բայց նախ հարկաւոր էր այդ կրակն ունենալ. իսկ այդ ան-կարելի էր, որովհետև չորս կողմն ամեն ինչ ջուր էր կարուել անձրևից:

Յանկարծ մի լուսաւոր միտք ծագեց Միտսոսի գլխում— նա հանեց իր չապիկը, որը չոր էր մնացել, նրա մէջ փաթա-թեց ածուխները և բոլոր թափով սկսեց փչել: Վերջապէս մի փոքրիկ կրակ երևաց. Միտսոսը նրա վրայ սպիրտ լցրեց, և կր-րակը չապիկը լափելով, սկսեց զուարթ փլփլալ: Այն ժամա-

նակ երիտասարդը խարոյկի մէջտեղը կոխեց այն, որտեղ դեռ քիչ չոր էր, և վերեւից սկսեց սպիրտ ածել: Հետզհետէ փայտերն այրուեցին, և Միտսոսը խարոյկի միջից հանած չոր փայտի կըտորներով ու սպիրտով աշխատում էր պահպանել կրակը: Վերջապէս ամբողջ խարոյկը մի բոցափայլ կոյտ դարձաւ, որն այլ ևս անկարող էր հանգչինել արդէն հետզհետէ նուազող անձրեւը:

Այն ժամանակ Միտսոսը մէջքին ցուրտ զգաց, որովհետեւ անձրեւը թրջում էր նրա մերկ մարմինը, իսկ կուրծքն այրւում էր կրակից, որի գէժ նա ոչ մի նախազգուշութիւն ձեռք չէր առել: Այն մեծ գոբծի զաղափարը, որը նա կատարում էր, Յուսաստանի ազատութեան միտքը, որը նա կատարում էր այս փարոսի լոյսը, մինչև այժմ թոյլ չէր տուել նրան իր սեփական անձի մասին մտածելու: Այժմ նա ցատկեց խարոյկից, և նրա աչքերը յանկարծ կանգ առան հորիզոնի վրայ:

Այն ինչ էր: Հորիզոնի վրայ մի ինչ որ ահապին աստղ էր փայլում: Ո՛հ, դա աստղ չէր կարող լինել: Դա չառ ցած էր դանւում, և լոյսը կարմրագոյն էր: Բացի այդ՝ նրա կողք սեխն էր տալիս սարը: Ըստ երևոյթին դա Բասսէի փարոսի լոյսն էր, որ իբրեւ պատասխան պատգում էր այնտեղ:

Միտսոսը վերագարձաւ բանակը, գտաւ իր սպանած թիւրք զինուորի գիւտը և վերցրեց նրա ատրճանակն ու հրացանը: Ապա դիակը ծածկեց սոճու տերեւներով՝ վայրենի զազաններից պաշտպանելու համար և խաշակնքելով, ինչպէս որ միշտ անում է յոյնը ննջեցեալ տեսնելիս, վաղեց սարից դէպի վար՝ իր զօրապետի ետեւից:

Յոյները չէին չտապում, որովհետեւ կամենում էին կալամատային մօտենալ լուսաբացից մի ժամ առաջ: Այդ պատճառով Միտսոսը չուտով հասաւ նրանց Տայգետի ստորոտում հանդստանալիս: Պետրօ-բէյին փառում խարոյկի մօտ դանելով, երիտասարդն ուզում էր պատմել, ինչ որ արել էր, բայց նա ժպտալով ձեռքը թափահարեց և շարունակեց խօսել Նիկոդայոսի և հայր Անդրէասի հետ:

—Ուրեմն լսում ես, հայր Անդրէաս,—ասում էր նա.—քաղաքն, ինչ էլ լինի, ուղար է առնել, բայց որքան քիչ մարդ կորցնենք, այնքան լաւ: Ես թշնամու զինաթափն աւելի լաւ եմ համարում, քան նրանց յարձակումով յաղթելը, բայց առանց որեւէ պայմանի: Բոլոր թիւրքերը... Հասկանում ես:

—Հասկանում եմ,—պատասխանեց հայր Անդրէասը:

—Լուսինը կը լալի նրանց իր ճառագայթներով, շարունակեց Պետրօ-բէյը.—իսկ այժմ, հ. Անդրէաս, դնո՛ւ, հանդստացիր: Դէ՛հ, Միտսոս, մենք տեսնեք, որ դու վառեցիր խարոյկը,

բայց թէ այս անձրեին ինչպէս արիւր այդ, ես, ճշմարիտ,
չեմ հասկանում: Պատմիր տեսեմ:

Միտսսն անխօս բայ արաւ իր բաճկոնակը և մերկ
կուրծքը չոյց տուաւ:

— Շապիկը երբեմն չատ օգտակար է,—ասաց նա և ման-
րաման պատմեց բոլոր պատահածը:

— Այս ողայի վրայ աստուածային օրհնութիւն կայ,—չըն-
ջայց ցած ձայնով Պետրօ-բէյը, երբ նա վերջացրեց իր պատ-
մութիւնը, և զարմացած նայեց նրան:

Թարգմ. Յ. ԱՐԱՅԱՋԵԱՆ

(Գլ շարունակուի)

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱԻԻԹԸ *)

(Դիցազնական վէպ)

VIII

Ելաւ, Դաւթի մօտ գընաց Օհանը:
—Հը, Դաւթ, ասաւ, հնց է քո բանը:
—Հօրեղբայր, ասաւ, շատ է գըժար բան.
Կեռ-կեռ պողաւոր մալերը որ կան՝
Խելօք են, ամա էն անպող մալեր
Ցրուեցին, փախան ողջ սարերն ի վեր.
Էնքան վազեցի, որ ելաւ հօգիտ,
Էլ իսկի տըրեխ չը մնաց հագիտ:
Նայեց Օհանը, որ Դաւթի հագին
Ոտնաման չի էլ մընացել կարգին,
Մահակն էլ մաշւել, կէս տեղն է հասել,
Մի օրուայ միջում էնքան է վազել:
—Դաւթ ջան, ասաւ, էդ շատ է գըժար.
Նետ-աղեղ եմ ես շինել քեզ համար,
Նետ-աղեղը սու, գընա՛, հրս արա,
Ման արի ազատ սարերի վըրայ:
—Ա՛խ, հօրեղբայր, ի՛նչ լաւ է հա՛,
Ազատ չըրջել սարի վըրայ,

*) Տես Մուրճ № 2.

Պայծառ օդում,

Թարմ արօտում:

Լէն ու արձակ ապրել, շընչել,

Վազել, որսալ, խաղեր կանչել

Սարի լանջին,

Ամպի միջին:

Խընդալով առաւ աղեղն Օհանից,

Հեռացաւ քաղքից, քաղքի սահմանից

Ու դարձաւ որսկան: Գնաց, մի կորկում

Լոր էր ըսպանում, ճընճողուկ էր զարկում,

Մըթանը գընում իրեն հօր ծանօթ

Աղքատ, անորդի մի ծեր կընկայ մօտ,

Կըրակի կողքին

Երկնք, ահագին

Մեկնըւում,

Գընում:

Մի օր էլ՝ երբ որ իր որսից դարձաւ,

Պառաւր վըրէն սաստիկ բարկացաւ.

—Վայ, Դաւիթ, ասաւ, մահըս տանի՛ր քեզ,

Դու պէտք է էն հօր զաւակը լինե՛ս.

Ձեռից ու ստից ընկած մի ծեր կին,

Ես եմ ու էն արտն Աստրծու տակին.

Ընչի՛ ես գընում տափում, տըրորում,

Իմ ամբողջ տարուան ապրուստը կըտրում:

Թէ որսկան ես դու, նետ-աղեղդ ան,

Ծըծմակայ գըլխից մինչև Սեղանսար

Քու հէրը ձեռին մի աշխարհ ունէր,

Որսով մէջը լի որսի սար ունէր,

Եղնիկ կայ էնտեղ, այժեամ ու պախրայ,

Կարող ես—գընա՛, էնտեղ որս արա՛:

—Ի՞նչ ես, այ պառաւ, էլ ինձ անիծում,

Ես ջահիլ եմ դեռ, ես նոր եմ լըսում.

Ո՞րտեղ է հապա սարը մեր որսի:

—Գընա՛, հօրեղբայրդ —Օհանը կ'ասի:

IX

Հօրեղբօր չեմքում միւս օրը ծէքին
 Դաւիթը կանգնեց՝ ազիզը ձեռքին.
 —Հօրեղբայր Օհան, բնչի չես տակ,
 Իմ հէրը սրտի սար է տնեցել,
 Այծեամ կայ էնտեղ, եղջերու, կըխտար.
 Վեր կաց, հօրեղբայր, տօր ինձ որսասար:
 —Վայ, կանչեց Օհան, էդ քու խօսքը չէր.
 Էդ ով քեզ տաւ, լեզուն պապանձուէր...
 Էն սարը, սրգի, գընաց մեր ձեռից,
 Էն սարի սրան էլ գընաց էն սարից,
 Էլ չը կան այծեամ, եղջերու, կըխտար:
 Քանի լուսեղէն քու հէրը գեռ կար,
 Է՛յ գիտի, օրեր, ան, ո՛ւր էք կորել,
 Ես չառ եմ էնտեղ սրտի միտ կերել...
 Քու հէրը մեռաւ, Աստուած խրոսովեց,
 Մըսրայ թագաւոր զօրքեր ժողովեց,
 Եկաւ, մեր երկիր քարուքանդ արաւ,
 Էն սարի սրան էլ թալանեց, տարաւ,
 Եղնիկը գընաց, եղջերուն գընաց...
 Մեր գիրն էլ հալբաթ էսպէս էր գըրուած...
 Անցել է, ո՛րդի, քու բանին գընա,
 Մըսրայ թագաւոր ձէնդ կ'իմանայ...
 —Մըսրայ թագաւոր ինձ ինչ կ'անի որ...
 Ես ինչ եմ հարցնում Մըսրայ թագաւոր.
 Մըսրայ թագաւոր թող Մըսր կենայ,
 Իմ հօր սարերում ինչ գործ ունի նա:
 Վեր կաց, հօրեղբայր, նեռ-ազեղդ մօռ,
 Կապարճըդ կապիր, գընանք որսասար:
 Ելաւ Օհանը ճարը կըտըրուած.
 Գընացին տեսան՝ էլ ինչ որսասար. —
 Անտառը ջարդած, պարիսպն աւերած,
 Բուրգերը արած գետնին հաւասար...

X

Գիշերը հասաւ, մընացին էնտեղ:
 Ձէնով Օհանն էր, իր նեան ու աղեղ
 Դըրաւ գըլխի տակ, հանդիսա խոբրմիաց,
 Դաւիթը մընաց մըտքի ծովն ընկած:
 Մին էլ նըկատեց, որ մութը հեռոււմ
 Մի թէ՛ժ, փայլիրլուն կըրակ է վառոււմ:
 Էն լուսը բընած՝
 Վերկացաւ, գընաց,
 Գընաց ու գընաց, բարձրացաւ մի սար,
 Բարձրացաւ, տեսաւ մի մեծ մարմար քար
 Կիսից պատըռուած,
 Ու միջից՝ վառուած
 Բըխում է լուսը պնդ, քուլա-քուլա,
 Բարձրանում, իջնում ետ քարի վըրայ:
 Վար իջաւ Դաւիթ էնտեղից կըրկին,
 Վար իջաւ, կանչեց ձէնով Օհանին:
 —Ե՛լ, հօրեղբայր, քանի՛ քընես,
 Ե՛լ, էն պայծառ լուսը մի տես:
 Լուս է իջել բարձրը սարին,
 Բարձրը սարին, մարմար քարին,
 Ե՛լ, հօրեղբայր, անուշ քընից,
 Էն ի՛նչ լուս է բըխում քարից:
 Ելաւ, խաչ քաչեց Օհանն երեսին.
 —Է՛յ, որդի, ասաւ, մեռնիմ իր լուսին,
 Էն մեր Մարութայ սարն է զօրաւոր:
 Էն լուսի տեղը կանգնած էր մի օր
 Սասմոյ ապուէն, Սասմոյ պահապան:
 Մեր սուրբ Տիրամօր վանքը Չարխափան:
 Մըշտական, երբ որ կըռիւ էր գընում,
 Էնտեղ էր քու հէրն իր աղօթքն անում:
 Քու հէրը մեռաւ, Աստուած խըռովեց,
 Մըսրայ թագաւոր զօրքեր ժողովեց,

Մեր վանքն էլ եկաւ քանդեց էն սարում,
 Բայց դեռ սեղանից լուս է բարձրանում:
 Դաւիթն Օհանից էս որ իմացաւ,
 Խաչ հանեց դէմքին. — հօրեղբայր, ասաւ,
 Անհշ հօրեղբայր, աշխարքի վրայ
 Հէր չ'ունիմ, դռն ինձ հէրութիւն արա:
 Էլ չեմ իջնիլ ես Մարութայ սարից,
 Մինչև չը շինեմ էն վանքը նորից:
 Քեզանից կ'ուզեմ հինգ հարիւր վարպետ,
 Հինգ հազար բանուոր մըշակ նըրանց հետ,
 Որ գան, էս շաքաթ կանգնեն ու բանեն,
 Առաջուան կարգով մեր վանքը շինեն:
 Գընաց Օհանը ու բերաւ իր հետ
 Հինգ հազար բանուոր, հինգ հարիւր վարպետ:
 Վարպետ ու բանուոր եկան, կանգնեցին,
 Չըրըխկ հա թըրըխկ, նորից շինեցին,
 Առաջուան կարգով, փառքով փառաւոր
 Բարձր Մարութայ վանքը ճիրամօր:
 Յրուած միաբանք ետ նորից եկան,
 Նորից թընդացին աղօթք, շարական.
 Ու երբ շէն արաւ հօր վանքը նորից,
 Վար իջաւ Դաւիթ Մարութայ սարից:

XI

Համբաւը տարան Մըսրայ Մելիքին.
 — Հապա՛ չես ասիլ՝ Դաւիթը կըրկին
 Հօր վանքը շինել, իշխան է դառել,
 Դու օխտը տարուան խարջը չես առել:
 Մելիք զայրացաւ.
 — Գընացէք, ասաւ,
 Բադին, Կոզբադին,
 Սիւդին, Չարխադին,
 Սասմայ քար ու հող տակն ու վեր արէք,
 Իմ օխտը, տարուան խարաջը բերէք.

Քառսուն կոյս աղջիկ բերէք արմաղան,
Քառուն կարճ կընիկ, որ երկանք աղան,
Քառսունն էլ երկար, որ ուղտեր բառնան,
Իմ տանն ու դըռան զարաւաչ դառնան:

Ու Կողբադին առաւ զօրքեր:

—Գըլխիս վըրայ, առաւ, իմ տէր.

Գընամ հիմի քանդեմ Սասուն,

Կանայք բերեմ քառսուն-քառսուն,

Քառսուն բեռնով դեղին ոսկի,

Տեղը ջընջեմ հայոց ազգի:

Ասաւ, Մըսրայ աղջիկ ու կին

Պար բըռնեցին ու երգեցին.

—Մեր Կողբադին գընաց Սասուն՝

Կանայք բերի քառսուն-քառսուն,

Քառսուն բեռնով ոսկի բերի,

Մեր ճակատին շարան շարի,

Կարմիր կովեր բերի կըթան,

Գարնան շինենք եղ ու չորթան.

Ջան Կողբադին, քաջ Կողբադին

Սասմայ Դաւթին զարկեց գետին...»

Ու Կողբադին փըքուած, ուռած,

—Շնորհակալ եմ, քոյրեր,—գոռաց,—

Մինչև գալըս դեռ համբերէք,

Է՛ն ժամանակ պիտի պարէք...

XII

Էսպէս երգով,

Զօռով, զօրքով

Գոռ Կողբադին մըտաւ Սասուն.

Օհան լըսեց, կապուեց լեզուն:

Աղ ու հացով,

Լաց ու թացով

Առաջն ելաւ,

Խընդիւք արաւ.

—Ինչ որ կ'ուզես, ան, տան, աման,
 Վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման,
 Դառը դադած դեղին ոսկին,
 Միայն թէ գթան մեր խեղճ աղջին,
 Մի կոտորիր, մի տար մահու.
 Վերև՝ Աստուած, ներքև՝ դու...
 Ասաւ, բերին շարան-շարան
 Վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման.
 Ու Կողբադին կանգնեց, ջուկեց,
 Մարագն արաւ, դուռը փակեց,
 Քառսուն կոյս աղջիկ սիրճն, արմաղան,
 Քառսուն կարճ կընիկ, որ երկանք աղան,
 Քառսուն էլ երկար, որ ուղտեր բառնան,
 Մըսրայ Մելիքի զարաւաչ գառնան.
 Դէզ-դէզ կիտեց դեղին ոսկին.
 Սև սուգ կալաւ Հայոց ազգին:

XIII

Հէյ, ո՛ւր ես, Դաւիթ, Սասմայ պահապան,
 Քարը պատուռի, գնդա արի մէյդան:
 Քանգած հօր վանքը որ շինեց նորից,
 Վար իջաւ Դաւիթ Մարութայ սարից՝
 Ժանգոտած, անկոթ մի շեղբիկ գըտաւ,
 Դընաց, պառաւի շաղղամը մտաւ:
 Պառաւն էր, եկաւ՝ անէծք, աղաղակ.
 —Վայ, խելան Դաւիթ, շաղղամի տեղակ
 Դու կրակ ուտես, ցաւ ուտես, ասաւ,
 Քու աչքն աշխարհում մենակ ինձ տեսաւ.
 Կորեկըս արիր գետնին հաւասար,
 Էս էր մընացել ձմեռուան պաշար,
 Էս էլ կըտրում ես:
 Էլ քնց ապրեմ ես:
 Թէ կըտրիճ ես դու, աղեղդ ան, գնան,
 Քու հօր աշխարհին տիրութիւն արան,

Քու հօր գանձը կեր,
 Թողել ես անտէր,
 Մըսրայ թագաւոր զըրկել է՝ տանի:
 — Էլ ինչ ես վրէժս բարկանում, նանի,
 Էդ ինչ ես ասում, ես չեմ հասկանում:
 Մըսրայ թագաւոր մեր ինչն է տանում:
 — Մըսրայ թագաւոր մեր ինչն է տանում...
 Մըսրայ թագաւոր քու աչքն է հանում,
 Դանդալօշ Դաւիթ. զըրկել է հըրէն,
 Եկել են Սասմայ քաղաքի վըրէն
 Բադին, Կողբադին,
 Սիւգին, Չարխադին,
 Թալան են տալի բովանդակ Սասում,
 Քառսուն բեռ ոսկի խարաջ են ուղում,
 Քառսուն կոյս աղջիկ սիրուն — արմաղան,
 Քառսուն կարծ կընիկ, որ երկաւք աղան,
 Քառսուն էլ երկար, որ ուլտեր բառնան,
 Մըսրայ Մելիքին զարաւաչ գտնան:
 — Ի՞նչ ես, մյ պառաւ, էլ ինձ անիծում:
 Դու ինձ է՛ն ասա, ո՞րտեղ են ուղում:
 — Ո՞րտեղ են ուղում... մահըս տանի քեզ,
 Դո՛ւ պէտք է է՛ն հօր զաւակը լինես...
 Եկել ես՝ էստեղ չաղդամ ես լափում,
 Ոսկին Կողբադին ձեր տանն է չափում,
 Աղջիկներ փըլեկ մարագն են լցրած:
 Դաւիթն էր. լսեց, վերկացաւ, գընաց:
 Տեսաւ, Կողբադին իրենց տան միջին *
 Չափում է ոսկին թեղած առաջին,
 Սիւգին, Չարխադին պարկերն են բռնել,
 Ձէնով Օհանն էլ շըլինքը ծռել,
 Կանգնել է հեռու, ձեռները ծոցին:
 Տեսաւ, աչքերը արնով լըցուեցին:
 — Վերկաց, Կողբադին, հեռո՛ւ կանգնիր դու,
 Իմ հօր ոսկին է, ես եմ չափելու:
 — Է՛յ ձէնով Օհան, ասաւ Կողբադին,

Դէնը կորցըրու էս խելառ գեադին:
 Էս ասելն էր հէնց.
 Դաւիթն էր. հանդարտ թևիցը բըռնեց,
 Դէնը շրպըրտեց, ասես թէ մի հաւ,
 Ու ինքը չոքեց, չափը կործ արաւ,
 Մի քանի ոսկի ածաւ ետեին,
 Հարթիչը առաւ,
 Քըսեց ու էն էլ ողջ թափեց գետին.
 — Էս մէկ, Կողբադին.

Խընդաց ու դատարկ շուռ տուաւ պարկում,
 Չափած ոսկին է իբրև դատարկում:
 Կողբադին ասաւ. — Էյ Ձէնով Օհան,
 Կը տաս, տո՛ւր խարջը էս օխտը տարւան,
 Թէ չէ՝ կը գընամ, արեւս վըկայ,
 Մըսրայ Մելիքին կը պատմեմ, կը գայ,
 Ձեր Սասմայ երկիր քարուքանդ կ'անի,
 Տեղը կը վարի, բօստան կը ցանի:
 Դաւիթ բարկացաւ, կօտը շրպըրտեց,
 Տուաւ Կողբադնի գըլուխը ջարդեց:
 — Կորէք, գընացէք, ասաւ, մեր հողից,
 Թէ չէ՝ որ հիմի վերկացայ տեղից,
 Ձեր մեծ կըտորը ականջը կ'անեմ,
 Ձեր հողն ու մոխիրն երկինք կը հանեմ,
 Ո՛ւմ էք դուք եկել տալիս ոտի տակ,
 Մեռած էք կարծում դուք մեզ, թէ չուպք...
 Ու ելան, թափած ոսկին թողեցին,
 Սասմայ աշխարքից փախան, գընացին
 Բադին, Կողբադին,
 Սիւդին, Չարխադին:

XIV

— Վայ-վայ, հօրեղբայր, ինչ ասեմ ես քեզ.
 Մենք ունինք էստեղ գեղին ոսկու դէզ,
 Դու անում ես ինձ քաղքի նախրապան,

Դու թողել ես ինձ օտարի դըռան...
 —Հօրեղբայրն ասաւ.—նոյ խենթ, խելագար,
 Ոսկին պահել եմ Մելիքի համար,
 Որ քաղցըր լինի աչքը մեզ վրայ.
 Ձը տուիր, հիմի որ զօրք առնի, գայ,
 Սասմայ քաղ ու հող հեղեղի, տանի,
 Ո՞վ դէմը կ'երթայ, ո՞վ կըռիւ կ'անի:
 —Դու կնոյ, հօրեղբայր, թող գայ, ես կ'երթամ,
 Կ'երթամ եւ նըրան պատասխան կըտամ:
 Ու մութ մարդի դըռանը զարկեց,
 Փակած աղջիկներ հանեց, արձակեց.
 —Դընացէք, ասաւ, ազատ ապրեցէք,
 Սասունցի Դաւթին արեւ խնդրեցէք:

XV

Էսպէս ջարդուած, արիւնլուայ
 Փախան, ընկան հողը Մըսրայ
 Բադին, Կոզըադին,
 Սիւդին, Չարխադին:
 Մըսրայ կանայք հեռուից տեսան,
 Հեռուից տեսան, ուրախացան
 Ու ծափ տուին կըտերներին.
 —Եկան-եկան, բերին-բերին...
 Հէնց մօտեցան, նըկատեցին,
 Ծափ ու խընդում ընդհատեցին,
 Քըրքըջացին
 Ու կանչեցին.
 —Էյ Կոզըադին մեծաբերան,
 Էդ որտեղից լերան-լերան,
 Լերան-լերան կը գաս փախած,
 Հաստ գըլուխդ կիսից ճըղած:
 Էն գժւ չասիր՝ գընամ Սասուն,
 Կանայք բերեմ քառսուն-քառսուն,
 Քառսուն բռնով ոսկի հանեմ,

Հայոց երկիր աւեր անեմ:
 Ու Կողբագին խիտ բարկացաւ:
 — Սոս Կացէք դուք, լըրբեր, ասաւ:
 Ձեր մարդիկն էք տեսել դուք դեռ,
 Դուք չէք տեսել Սասմայ ծըռեր:
 Սասմայ ծըռեր լերան-լերան,
 Նետեր ունին մի-մի գերան:
 Սասմայ երկիր քար ու կապան,
 Դըժար սարեր, ձոր ու ծաղան:
 Նրանց խոտեր ինչպէս կեռ թուր,
 Զօրք ջարդեցին երեք հարիւր:
 Ասաւ ու էլ չ'առաւ դագար,
 Վըռազ-վըռազ, գըլխապատառ
 Վազեց իրեն թագաւորին:
 Խընդաց թագաւորն իր աթոռին:
 — Ապրիս, ապրիս, քնջ Կողբագին:
 Արժէ՝ կախեմ ես քու ճըտին
 Մեր զուգըունի մեծ նշանը,
 Պարգև քու մեծ յաղթութեանը:
 Ո՞ւր են, հապա առաջըս բեր
 Սասմայ ոսկին ու քղջիկներ:
 Ասաւ Մեղիքն, ու Կողբագին
 Գըլուխ տուաւ մինչև գետին:
 — Ապրած կենաս, մեծ թագաւոր,
 Զօռով փախայ ես ձիաւոր,
 Ո՞նց բերէի Սասմայ ոսկին:
 Մի խենթ ծընուեց Հայոց ազգին,
 Ոչ ահ գիտի, ոչ տէր ու մեծ,
 Գըլուխս էսպէս տուաւ, ջարդեց:
 Ձեմ տալ, ասաւ, իմ հօր ոսկին,
 Ձեմ տալ կանաչքն իմ Հայ ազգին,
 Սասմայ երկիր ձեզ տեղ չը կայ:
 Քու թագաւոր, ասաւ, թո՛ղ գայ,
 Թո՛ղ գայ, ինձ հետ կըռիւ անի,
 Թէ զոչալ է, զօռով տանի:

Կատաղեց, փրփրեց Մըսրայ թագաւոր:
 — Կանչեցէք, ասաւ, իմ զօրքը բոլոր.
 Հազար հազար մարդ նորելուկ մանուկ,
 Հազար հազար մարդ անբեղ, անմօրուք,
 Հազար հազար մարդ բեղը նոր ծըլած,
 Հազար հազար մարդ նոր թախտից ելած,
 Հազար հազար մարդ թուխ միրուքաւոր,
 Հազար հազար մարդ սիսլտակ ալեւոր,
 Հազար հազար մարդ, որ փողեր հընչեն,
 Հազար հազար մարդ, որ թըմբուկ զարկեն.
 Կանչեցէք, թող գան, հագնեն զէնք-զըրահ,
 Կըռիւ տի գընամ ես Դաւթի վըրայ,
 Սասունն աւերեմ,
 Հեղեղեմ, բերեմ:

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ՄԻՍՍԻՌՆԱՐՆԵՐԸ ԹԱԻՐԻԶՈՒՄ

Կաթոլիկ և բողոքական միսսիոնարները գործում են նաև հայերի մէջ Թաւրիզում, Թեհրանում, Սպահանում: Մենք կանոյ կ'առնենք դրանց գործունէութեան մասին Թաւրիզում, որ մեզ աւելի ծանօթ է: Բողոքականներն սկսել են իրանց պրօպագանդան Թաւրիզի հայերի մէջ դեռ 1873 թւականից, իսկ կաթոլիկները միայն անցեալ տարուանից:

Բողոքականները Թաւրիզում ունեն թէ տղայոց և թէ օրիորդաց դպրոց: Բողոքականները թէև 1873-ին են սկսել իրանց գործունէութիւնը, բայց դպրոց հիմնել են ուշ, 1877 թւին: Այդ տարին բացուել է միայն օրիորդաց դպրոցը, իսկ 1880 թւին բացուել է և տղայոց դպրոցը: Լիլաւա թաղում, ունեն մի մեծ և ընդարձակ պարտէզ, ուր շինուած է տղայոց դպրոցը. կան գիշերօթիկ աշակերտների համար սենեակներ, կան և ուրիշ սենեակներ, ուր ապրում է դպրոցի տնօրէնը: Օրիորդաց դպրոցը գտնուում է Ղալաթաղում, իրանց սեփական շէնքում:

Այդ ուսումնարաններից տղայոցը ունի 8, օրիորդացը 6 տարուայ դասընթաց. դրանցից զատ ունեն և մանկապարտէզ, ուր սովորում են 5—6—7 տարեկան երեխաներ:

Շատ տարօրինակ է սրանց դասաւուութիւնը:

Առաւօտեան դասերի *) սկզբում լինում է երկար ժամերգութիւն, երգում են մի հոգևոր երգ, ապա ուսուցիչներից մէկը կարդում է աւետարանից մի գլուխ, մանրամասն բա-

*) Պարսկաստանում դասերի մի մասը լինում է առաւօտեան, միւս մասն էլ ճաշից յետոյ, այսպէս են և Լիլաւայի և Ղալաթի դպրոցներում—3 դասը առաւօտեան, իսկ 2-ը ճաշից յետոյ:

ցատրում է աշակերտներին, դրան հետևում է մի աղօթք, և յետոյ աշակերտները խմբովին աւետարանից մի կտոր անդիր տառւմ են ու նոր յրւում դասարանները: Այդ տեղում է $\frac{1}{2}$ ժամ:

Ասացի, որ աղայոց դպրոցը ունի 8 տարուայ դասընթաց, իսկ օրիորդաց դպրոցը՝ 6, այն ինչ՝ աղայոցը ունի 4 ուսուցիչ, իսկ օրիորդաց դպրոցը՝ երեք (մէկը ուսուցչուհի). բայց այդ չը կան և դասարաններ. ահա դրա համար իւրաքանչիւր սենեակում նստում են երկու դասարանի աշակերտներ. մի դասարանցիներին տրւում է որեւէ զբաղմունք, ընդհանրապէս դրաւոր, կամ դասեր են սերտում, իսկ միւսների հետ պարապում է ուսուցիչը:

Այդ դպրոցներում աշակերտները և աշակերտուհիները ձըրիավարժ են մեծ մասով: Տրւում են ոմանց նաև հագուստ և դասական պիտոյք: Վերջերս սկսել են սովորողներից նաև շատ չնչին թոշակ ստանալ: Այժմ աղայոց դպրոցը ունի մօտ 100 աշակերտ, իսկ օրիորդաց դպրոցը մօտ 5 աշակերտուհի:

Բողոքականները ահա 29 տարի է, ինչ սկսել են իրանց պրօպագանդան Թաւրիզում, բայց նրանց դեռ չէ աջողուել հայ բողոքական ընտանիք ունենալ: Եթէ կան էլ, այն էլ ընտանիքի մէկ, շատ-շատ երկու անդամն են, իսկ համոզուած են զըրանք, այդ դեռ հարց է: Որ աջողութիւն չ'ունեն հայերի մէջ, այդ խոստովանում են հէնց իրանք միսսիօնարները: Եւ ինչպէս պատմում են, դեռ չէ պատահել, որ տեղացի հայ բողոքականը մեռնելիս չը կանչէ հայ քահանայ և մեղայ չը դայ:

Թուրքերի և պարսիկների մէջ բողոքական միսսիօնարները բնաւ աջողութիւն չ'ունեն: Թուրքերը, մանաւանդ դրանց հոգևորականները հակակրօթեամբ, նոյն իսկ ատելութեամբ են վերաբերում դէպի բողոքականները: Առհասարակ նրանք շատ քչերի կողմից են համակրանք վայելում և դործում են չնորհիւ իրանց յրամական ասպնովութեան:

Անյնևնք կաթոլիկ միսսիօնարների դործունէութեան:

Մօտ երկու տարի է, որ կաթոլիկ լազարիստ միսսիան բացել է Թաւրիզում դպրոց և սկսել իր պրօպագանդան:

Կաթոլիկ միսսիօնարները Թաւրիզում առ այժմ դործում են միմիայն դպրոցի միջոցով:

Աշակերտների թիւը մօտ 60 հոգի է: Ընդհանրապէս տեղացիները հակակրօթ են կաթոլիկներին, մանաւանդ այդ աւելի նկատելի է Թաւրիզում, բայց իրանց զաւակներին ուղարկում են նրանց դպրոցը՝ շահագիտական տեսակէտից առաջնորդուելով. նրանք կը սովորեն մի լեզու և առևտրի մէջ կը դոր-

ծաղրեն, գլուխ կը պահեն դոյութեան կուռում: Այսպէս են մըտածում և դատում ծնողները: Ծիչտ է, սովորում են մի լեզու, և կարող են գլուխ պահել կեանքի մէջ, բայց ինչ դնով են այդ ձեռք բերում, ինչ են կորցնում դրա դիմաց: Ահա այդ աչքի առաջ չեն ունենում կաթողիկոսների դպրոցում սովորող աշակերտների ծնողները:

Կաթողիկոսները ունեն նաև դիչերօթիկ աշակերտներ, դաւառացիներ, թւով 10—15: Այդ աշակերտները շաբաթներով, ամիսներով փակուած են մնում դպրոցում: Գիշերօթիկների երթևեկութիւնն է դպրոցից եկեղեցի, եկեղեցուց դպրոց, մէկ էլ տարեկան մի երկու անգամ, այն էլ զատկական տօներին, թոյլատրւում է նրանց դուրս գալ, այցելել բարեկամներին, մի քիչ անցկացնել նրանց մօտ: Հէնց դրանով պէտք է բացատրել այն, որ կաթողիկ միսսիօնարները թոյլ չեն տալիս ցանկացողներին և հետաքրքրուողներին ներկայ դառնուել դասատւութեանը, մանրամասն ծանօթանալ դպրոցի հետ, ինչպէս այդ պատահեց և ինձ հետ:—Կը տեսնենք դիրեկտօրին և կը խօսենք այդ մասին, տեսնենք կարելի է, թէ չէ. ևս ձեզ կը յայտնեմ, պատասխանեց ինձ և ընկերոջս աւագ ուսուցիչը:

Հեռանալիս անմիջապէս իմացանք, որ դիրեկտօրը Ուրմիայումն է, այս մէկ. երկրորդ՝ այդ միսսիօնարը այնքան իրաւունք ունէր, որ կարող էր այդ հարցը վճռել, և երրորդ՝ մինչև այժմ դեռ պատասխան չեմ ստացել:

Գ Ա Ն Գ Ա Տ

(Էտիւդ)

Իմ ընկեր Արմենակը հիւանդ էր. թոքախտ ունէր: Արիւնաքամ, թուլացած՝ նա պառկած էր անկողնում ու մաքառում էր մահուան դէմ: Թոքախտը խեղդում էր նրան, նա մեռնում էր:

Սենեակը ցուրտ էր, օդը խեղդուկ, ճնշող: Մոմի փոքրիկ կտորը մեղմութեամբ այրւում էր և իր թուլ, երերուն ու վշտալոյսը թափում սեղանի, դռների, երկու աթոռի վրայ... Իսկ դուրսը գիշերային թանձր խաւարի մէջ իր մոլեգին ցուրտ երգըն էր սուլում՝ ցաւազար աշունք: Քամին աղմկւում ու զոռում էր, թռւում էր, թէ՛ նա պատռելով մութ երկնքի կուրծքը՝ դուրս էր թռչում ինչ որ անտակ, ցուրտ անդունդներից ու թափահարելով իր սև թևերը՝ սլանում էր, գահավիժւում ցած, զարնւում սալայատակի քարերին, տան պատերին, թևերը կտրատելով ու վիրաւոր գազանի նման մռնչում էր, օդը լըցնում խուլ, սառցնող հառաչանքներով: Նա մորմոքւում էր, զանգատւում, ապա լռում ու խաղաղւում. և միայն անձրևի կաթիլները ձեծում ու ձեծում էին պատուհանի ապակին, կարծես ասում լինէին.—ցուրտ է... ցուրտ...

Ընկերս հանգիստ էր, նա քնած էր: Ես նստած էի անկողնի մօտ ու մտածում էի: Տխուր ու սև էին մտքերս: Երբեմն մարդ այնպիսի տրամադրութիւն է ունենում, որ ամենասովորական բաները խորթ, անսովոր, անծանօթ են թըւում: Այդպէս էի տրամադրւած և՛ ես: Ես մտածում էի.—ընկերս մեռնում է... ուրեմն շատ մարդիկ, որոնց ես ճանաչում եմ, որոնց հետ ես միշտ խօսում եմ, ամենքը պէտք է մեռնեն: Եւ նրանք, որոնք այժմ անցնում են փողոցով ու անհող եր-

գում են, որոնց եւ չեմ տեսնում, որոնց չեմ ճանաչում—նրանք էլ կը մեռնեն... եւ էլ պէտք է սեռնեմ...

Ու սիրտս սեղմւում էր... եւ չէի կարողանում հաշտուել այդ մտքի հետ։ Նա ապրում եմ, չնչում, սիրում եմ ու ատում, եւ կը դայ ժամանակ, երբ եւ չեմ սիրի, չեմ սափ, չեմ ապրի... եւ եւս արդէն տեսնում էի անշունչ դիակս, տեսնում էի ինչպէս այն դադաղն են դնում, ապա ծածկում... Ու ինձ թւում էր, որ երբ սկսեն դադաղս մեխել, եւ կը կենդանանամ մահի սարսափից...

Նա պէտք է մեռնեմ...

Այս խօսքերը թափանցում էին սիրտ եւ կրծում ու ուտում նրան, ու կրծքիս տակ ինչ-որ այրող, մրմնջացող դատարկութիւն էի զգում, դատարկութիւն, որ բանտարկեալի շղթաներից էլ ծանր ու մաշող է։

Իսկ հարկան սենեակում անհանգիստ լալիս էր երեխան... Նա նոր է աշխարհ մտել, նա դեռ չէ զգում, որ ապրում է, բայց ի՛նչ եւս կը մեռնի։ Ուրեմն մենք մենակ չենք ծնւում, մեղ հետ ծնւում է ի՛ մեր մահը։ Նա—այդ դաժան, անողորմ մահը միշտ հետեւում է մեզ, երբ մենք ժպտում ենք, տխրում, ծիծաղում, լալիս ենք, արթւում, քնած։ Նա միշտ մեր մէջ է նստած, ամեն մէկն ունի իր մահը։ Նա մահը այն չէ, երբ մեր մարմինը սառչում է, դիակը դառնում, ո՛չ, մենք ամեն մի վայրկեան մեռնում ենք։ Մեր սրտի ամեն մի բաբախումը, մեր ամեն մի շարժումը, ամեն մի շունչը, հայեացքը, դա մահուան շունչն է, նրա շարժումը, նրա հայեացքն է։

Ուրեմն մենք չենք ապրում, այլ միայն մեռնում ենք, մեռնում ու միայն... մեռնում...

Իրական է միայն մահը։ Նա է միայն ապրում... Իր անտեսանելի խեղդող ցանցի մէջ նա բռնած ունի ամբողջ աշխարհը, մարդկութիւնը, տիեզերքը։

Իսկ մենք պէտք է մեռնենք...

Ու այն, որ մահը անխուսափելի է, ծանրացել էր հոգուս վրայ, ճնշում էր այն... Ուղեղս կարծես ուզում էր դուրս թռչել դանդիցս... Նա ուզում էի չը հաւատայ, ուզում է փախչել այդ մտքերից... Բայց չէի կարողանում... Բնկերովս գունատ, անարիւն գէմքը նայում էր ինձ... Նա դու պէտք է մեռնես... ամենքը պէտք է մեռնեն։ Իսկ դուրսը գիշերը իր ցուրտ ու սև երգն էր երգում, անձրիւր ծեծում ու ծեծում էր պատուհանի ապակիները, սենեակում դողում էր մոմի բոցը...

Դադաղի նման տխուր էր կիսամութ, կիսամերկ սենեակը...

Ես մօտեցայ պատուհանին: Նա դողում էր քամու ուժովին հարուածներից: Մտի փողոցում սպրռուղ լապտերը թափում էր իր դեղին լոյսը ապակիների վրայ, ապակիները դեղին էին տալիս:

Ապա նստեցի աթոռի վրայ, վերաբերուն վրաս գցեցի... Անցաւ մի քանի րոպէ, եւ ներհում էի. չատ էի յոգնել անքուն գիշերներից, ջղերս թուլացել էին...

Մի ամբողջ ժամ ընկերոջս գունատ գէմքը հետեւում էր ինձ. ականջիս հասնում էր փողոցի խուլ աղմուկը, երեխայի լացը, լսում էի ինչ որ վալսի լացող, հալուող, մեռնող ու կրկին կենդանացող մեղամաղձոտ հնչիւնները: Ու շուրջս սկսեցին պտտուել ինչ որ անծանօթ կանայք սպիտակ թափանցիկ ըզգեսաներով: Նրանք պտտուում էին, ծիծաղում, ժպտում, դրկում էին իրար, համբուրում... Նրանք յոգնել էին, քրտնել, ծանր չնչում էին, բայց չէին դադարում պարելուց ու շարունակում էին ժպտել, ծիծաղել: Եւ գունատ գէմքն էլ լուս ու մուշ թափառում էր ամբողջ վրայ: Յանկարծ նա պատռելով օդը՝ զըլուրուեց ցած ու սև արիւն թփելով՝ բղաւեց. — «ամենքը պէտք է մեռնեն...» և ցուրտ էին փչում այդ խօսքերը. — «ամենքը դողում էին ու պատասխանում. — «ցուրտ է, ցուրտ...»

Ու կարմիր այտերը գունատուեցին, ծիծաղը դադարեց, ամենքը կծկւում էին, կուչ դալիս: Վալսի վերջին հնչիւնը դողաց օդի մէջ, հալուեց ու մարեց: Ու շուրջս մթնեց. սպիտակ զգեսաները խառնուեցին խաւարին ու անհետացան սենեակի մուշ անկիւնում: Եւ միայն գունատ գէմքը դեռ սպիտակ էր տալիս խաւարի մէջ, ու հնչում էր նրա ահաւոր ձայնը — «ամենքը պէտք է մեռնեն...» և անդամ մուշը դողում ու սառչում էր նրա ձայնից...

Ապա ամեն բան խառնուեց իրար, և՛ գունատ գէմքը, և՛ փողոցի աղմուկը, և՛ երեխայի լացը, և եւ ընկղմուեցի ինչ որ անջգափելի, փափուկ, սև անդունդի մէջ... Ու ամեն բան լուց... Նիկոզոս... Նիկոզոս... Ես աչքերս բաց արի: Ընկերս էր: Նա թոյլ ոսկրոտ ձեռներով գրկել էր բարձր ու ինձ էր նայում...

«Գիտեմ, Նիկոզոս, ես պէտք է մեռնեմ... Սիրտս այրում է... այտուղ... ցածում է», — ասաց նա՝ սեղմելով կուրծքը: Նրա չրթունքները դողում էին, խոր ընկած աչքերում ինչ որ անհանգստութիւն կար, խիտ, պանդուր մազերը թափթփուել էին բարձր, սպիտակ ճակատին:

Ես սկսեցի մխիթարել, որ նա կ'ստողջանայ, որ գեռ ապրելու է, խնդրում էի, որ չը խօսէ, բռնիկն արդելել է... Նա չէր պատասխանում, ու միայն ժպտում էր նրա գունատ, ա-

նարին զէմբը. չրթունքները սեղմուեցին, ու խոր ընկած պըղտոր աչքերը աւելի մթնեցին:

Անցաւ մի քանի վայրկեան, նա շարունակեց...

«Դու կարծում ես, Նիկոլոս... որ... ես վախենում եմ... մահից... Ապրելուց չէի... վախենում... ինչու պէտք է վախենամ մահից...»

Նրա ձայնը թոյլ էր, խուսուտ, ամեն մի խօսքին նա դուռն էր ամբողջ մարմնով: Ապա կարծես ինչ որ կտրուեց նրա մէջ, նա զլորուեց բարձի վրայ ու սկսեց հազել. չոր ու չարագուշակ էր հնչում նրա հազը մերկ, դատարկ, ցուրտ սենեակում. դա դաժան թոքախտի մահուան երգն էր, անոյժ օրգանիզմի վերջին հասաչանքները. նա դուռն էր ամբողջ մարմնով...

«Ես պէտք է խօսեմ... շարունակեց նա,—ես երբէք չեմ... գանգատուել... հիւանդ եմ.—մեռնում եմ... չեմ գտնում... դատում... Կեանքից պէտք է գանգատ... Իմ կեանքը ցուրտ էր... թոքախտը չէ սպանում ինձ... կեանքի ցուրտը...» Հազը խեղդեց նրան, նա լսեց: Լուռ էր սենեակը:

Ես կանգնած էի շուարած, չը գիտէի՝ ինչ անեմ, նա չէր ուզում լսել. ծանր շնչելով՝ նա յենուեց մի ձեռքով բարձին, միւսը սեղմեց կրծքին...

Նիկոլոս, ես... աղքատ էի... սիրում էի անկախութիւնը... ես... ուզում էի... կեանքը չը խնայեց ինձ... որովհետ...

Ձայնը չէր հնազանդւում նրան... միայն շարժում էին չրթունքները: Նա ինձ էր նայում: Անոյժ, փշրուած սրտի գանգատ էր արտայայտում նրա անարիւն, անկենդան զէմբը: Նրա անլոյս աչքերում ինչ որ թոյլ կրակ էր փայլում.—նա թուլացաւ, ընկաւ ու պառկեց մէջքի վրայ: Նա լալիս էր լուռ ու մունջ... ես մօտեցայ, խնդրում էի, որ լռէ: Յանկարծ նա ցընցուեց ամբողջ մարմնով... Փորձեց նստել, չը կարողացաւ: «Նիկոլոս... մեռնում եմ... Մայրիկս... մայրիկս... դուրս թաւ նրա հիւանդ կրծքից մի թոյլ, խուսուտ, ցաւոտ ձիշ:

Նա ուշաթափուեց. արիւնը թափւում էր բերանից:

Ես կանչեցի աղախին, խնդրեցի, որ մնայ սենեակում, ինքս բժիշկ բերելու վազեցի: Երբ վերագարձայ, բաց արի դուռը, սենեակը մութն էր, մոմը այրուել էր, հանգել: Աղախինը հեռացել էր սենեակից՝ վախենալով մենակ մնալ մեռնողի հետ: Ես իսկոյն լուցկի վառեցի, մոմի մի կտոր դտայ ու լուսաւորեցի սենեակը: Բժիշկն սկսեց քննել... «Վախճանուել է», ասաց նա մի րոպէ լռութիւնից յետոյ...

Ընկերս անշունչ ընկած էր անկողնում. նրա փոս ընկած,

դունատ այտին արցունքի մի կաթիլ էր դողում... դա նրա
դառն, դողողուն զանգատն էր... չրթունքներն արիւնոտ էին...

Իսկ դուրսը գիշերային ցրտի մէջ իր սև երգն էր երգում
ցաւագար աշունը և թափելով սառը արցունքները ապակիներ-
ի վրայ՝ ծեծում ու ծեծում էր նրանց, կարծես ասում լինէր.
«Ի՛ դու պէտք է մեռնես... ամենքը պէտք է մեռնեն...»

Սենեակն աւելի տխուր, աւելի յուրա էր...

ՆԻԿ. ԱԻԵՏԵԱՆ.

ՀԵԾԵԾԱՆՔՆԵՐԻ ԵՐԳԻՉՐ

Պ Ե Տ Ր Ո Ս Դ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն

(Կրիտիկական էտիւդ)

Я раньше началъ, кончу ранѣ,
Мой умъ не много совершить;
Въ душѣ моей, какъ въ океанѣ,
Надеждъ разбитыхъ грузъ лежитъ.

М. Лермонтовъ.

I

Մեր նոր գրականութեան պատմութեան ընթացքում գր-
ծուար կարելի է գտնել այնպիսի բանաստեղծներ, որոնց ա-
ռանձնապէս զրազեցրած լինեն լիբիկական խոհեր ու զգացմունք-
ներ. մեր ազգային, հասարակական կեանքը իր ամբողջ կօլօրի-
տով դրել է իր անխախտ կնիքը մեր բանաստեղծութեան վրայ.
այլ կերպ չէր կարող լինել. ճիշտ է, լիբիկական կտորներ չատ-
կան մեր բանաստեղծութեան՝ մանաւանդ նորագոյն շրջանում,
բայց գրանք ընդհանրապէս այնքան թոյլ են, որ անկարող են
տեղ գրաւել գրականութեան պատմութեան մէջ: Իբրի զուտ
սուբիեկտիւ և սուաջնակարգ բանաստեղծ պիտի մատնանի: ա-
նենք վաղամեռ պատանի Պ. Դուրեանին, որի պօէզիայի խո-
րաթախիժ կօլօրիտը վաղուց իր վրայ է դարձրել հայ և մա-
սամբ օտար գրական աշխարհի ուշադրութիւնը:

Մենեւել 21 տարեկանը չը լրացած և ձեռք բերել մի գը-
րականութեան մէջ սուաջնակարգ բանաստեղծի դավնի, այդ
չատ քչերին է վիճակուում: Վաղամեռիկ բանաստեղծները ճակա-
տագրի բաղդաւոր, բայց և ապաքաղդ զոհերն են: Մի ցաւա-
գար նօսա հնչւում է նրանց ստեղծագործութիւնների մի

ծայրից մինչև միւսը, նրանց սրտից հնչուող հեծեծանքի ձայնը ընթերցողին սուզում են վշտոտ խոհերի և ցաւոտ հարցերի մէջ, հեծեծանք սև օրերի, տենչանքների, մտորումների, վարանումների, բուռն ձգտումների, նախատեսուած մահուան ուրուականի դիմաց, մարդու կորովի անհատականութիւնն է այդ, որը ինքը իր մէջ և իր հետ տանջւում է, հալւում, ապրելու տենչանքով սպասում է շուտափոյթ մահուան և կամ երբեմն էլ մահուան ծարաւով, կեանքից զրուած, գերեզման է փափագում, կարծես այնտեղ հանգիստ վայելելու, տանջուած հոգուն յագուրդ տալու:

Խորշ մը կար, որ զիս չէր ծաղրէր,—

Այն՝ լուռ փոսն էր գերեզմանիս...

Դուրեանն այդ տեսակի բանաստեղծներից է, միայն չատ շուտ հոգ մտած, բայց մատաղ հոգով չատ տանջուած, չատ զգացած, և երբ նրա միւսքը նոր սկսում էր զարգանալ, մտորումների աշխարհը մտնել, թոքախտոտ օրգանիզմը բողբոջեց, և 21 տարին չը բոլորած՝ նա աչքերը յաւիտեան փակեց, մէկը ամենահամակրելի հոգիներից, բանաստեղծական աչքի զարնող տաղանդներից, որոնց նմանք երբեիցէ արտադրել է մեր իրականութիւնը:

Բայց ով է Դուրեանը:

Դուրեանը 1851 թւի մայիսի 20-ին Պօլսի մի աղքատ ընտանիքում ծնուած, աննպաստ հանգամանքներում և չըջալայրում ապրած ու չնչած և 1872 թ. յունուարի 21-ին մեռած մի սըրամիտ, քնքոյշ և չափազանց զգայուն հոգի է, այն հոգիներից, որոնք աչքի են ընկնում իրանց բարութեամբ, աղնւածութեամբ, հրեշտակային անմեղութեամբ և երկխոյական պարզութեամբ: Նա հասարակ կրթութիւն ստացաւ, չքաւորութեան, կարօտի բեռան տակ անժամանակ ճնշուեց ու տանջուեց, նրա կայտառութիւնը տեղի տուաւ մաշող մելանխօլիային, և բնաւ վարդը մահուան դալկութեան. և մի տարի թոքախտի ճիրաններում հիւժուելով, քսան և մէկ տարին չը բոլորած, տենչանքների կրակը կրծքում՝ մեռաւ. ահա՛ նրա ամբողջ կեանքը:

Դուրեանի գրական գործունէութիւնը բաղկացած է թատերական, նամակագրական և տաղաչափական գործերից. ոչ թատերերգութիւնը և ոչ նամականին չը կարողացան տարածել նրա հոչակը, իսկական արտադրութիւն լինել նրա բնատուր տաղանդին. Դուրեանը Դուրեան է լոկ իր քնարերգութեամբ, դրանց մէջն է նրա հոգին, նրա ոյժը:

Շատ չեն այդ ոտանաւորները, ընդամենը 36 հատ, բայց որքան ոյժ կայ դրանց մէջ, որքան աննման են այդ սակաւութիւ մրմունջները, որոնք պոկուած բանաստեղծի սրտի ամե-

նախորդ անկիւններից՝ երևան են եկել անօրինակ ջերմութեամբ և բնականութեամբ. ոչ մի լար, որ այդ տղայի մորմոքուող հոգին երևան չը հանէ. անհատականութեան, ինքնամիտի մարդու, տանջուած էակի վշտի, մտորումների, անդունդի մէջ քնքոյշ չեչտահարութեամբ որոտացող արձագանքներ են զրանք, վիշտ ու մտորումներս Ամենայն առաջ Դուրեանը հեծեծանքների երգիչ է՝ բոմանտիզմի ամբողջ հրապոյրով, որի իսկական ներկայացուցիչն է նա մեզանում. Դուրեանի ժամանակն ու շրջավայրն էլ բոմանտիզմի ժամանակ ու շրջավայր էր Պօլսահայ կիսաքուռ, որը յեղիեղում էր նմանողական և թարգմանական բոմանտիկական երկերով, որոնք մինչև այժմ էլ հնապուրտում են թիւրքահայ գրագէտներին: Դուրեանը սուրբեկտիւ կրգիչ էր, բանաստեղծի բարձր կարողութեամբ. նրա հոգին ամբողջապէս բոմանտիկ հոգի էր, հանգամանքներն աւելի ևս նպաստեցին Դուրեանի պօէզիայի բոմանտիկական բնաւորութիւն ստանալուն:

Սէր, ահա նրա տիրապետող նօտան. բնութիւն, վիշտ, որը իր մէջ է պարունակում տանջանքի, մահուան, բողոքի ու մտորման հնչիւնները, ահա նրա միւս մօտիւնները, բոլորն էլ կսկիծ, հեծեծանք, որի մէջ ամբողջութեամբ է ամբողջ Դուրեանը. զրանք բոմանտիզմի էական թեմաներն են, որոնք առաւել կամ պակաս չափով երևան են եկել նրա գործերում:

Երկար չ'ապրեց Դուրեանը և երկար էլ չէր կաթող գրել. երեսունուվեց հատ ոտանաւորներից 7-ը պատկանում են 67—70-թ. թ., վեցի թւականները յայտնի չեն. նրանցից «Կը սիրեմ գրեզ»-ը վարիանտն է «Իցիւ թէ»-ի՝ աւելի ուժեղ արտայայտութեամբ, և կը թւի թէ նոյն տարին՝ 1867 թ. գրած, կամ աւելի ճիշտ ասած՝ արտայայտութիւնը փոխած է. երկրորդը՝ «Մնաս բարեալ»-ը վարիանտն է «Սիրեցի քեզ»-ի, աւելի մեծ փոփոխութեամբ, և կարծում եմ, տեկատի տարին է գրել՝ 1869 թ. «Առ Կոյսն» մի թոյլ ոտանաւոր է, սկզբնական տարիների գործ, իսկ «Ահա սրանայ», «Հայուհին» և «Երեկոյեան Բալն...» յետագայ, թերեւ 1871 թ. գրած լինի. գոնէ այդ եղբակացութեան են հասցնում ընդուն, տրամադրութիւնը, հիւստեածքը. բայց զրանք այնքան էլ նշանաւոր բաներ չեն. յիշատակենք, որ «Աշնան դժգոյն...» ոտանաւորը վարիանտն է «Պէտք է մեռնիլ» ոտանաւորին, աննշան փոփոխութեամբ, «Սիրելի» ու «Դըրժել» ոտանաւորներն ևս նմանութիւններից զուրկ չեն:

Ոտանաւորների մեծագոյն մասը 71 թ. են պատկանում, որի ընթացքում արտագրել է երգիչը իր ամենալաւ գործերը, որոնք նրա փառքն են կազմում, իսկ մինչև այդ թւականը գրածները համեմատաբար թոյլ են, որոց նիւթը զլիւսաւորապէս,

ինչպէս և միւս դործերինը, սէրն ու վիշտն է: Համարձակ կարելի է ասել, որ գրել է միայն մի տարի՝ 1871 թ., քսանամեայ հասակում, մահուան վախն ու կսկիծը կրծքում. ահա թէ ինչպէսք է միշտ աչքի առաջ ունենանք Դուրեանին զնահատելու համար: Դուրեանը չը կարողացաւ և չէր էլ կարող ձեռք բերել ոչ լայն կրթութիւն և ոչ բաղմակողմանի զարգացում. աննպաստ միջավայրը, նիւթական կարիքը նրա կորովի հոգին իրանց մոսգիլների մէջ խեղդեցին: Դուրեանը ազէտ չէր, բայց հասուն ու զարգացած էլ չէր, աւելի հասուն էր նա իր զգացմունքներով, քան մտքերով ու գաղափարներով. նա շատ չ'ապրեց, և դրա հետեանքն էր, թէպէտ զգացմունքով, դառնութեամբ խոր տողեր շարադրելը, շնորհիւ իր հիւժող հիւանդութեան, չուտափոյթ մահուան և անբարեպատեհ հանգամանքներին:

II

Դուրեանը մի կրակ էր, որ այրուեց՝ երբեմն միալով, երբեմն բողբոջաբուռով ու ճարձատելով և արագութեամբ հանգաւ. ահա հէնց այդ կարճատև կրակն է, որ երևան է եկել, կրակ, որ խոր անհատական լինելով հանդերձ՝ միաժամանակ և սօցիալական է. ահա թէ ինչու Դուրեանի գրական ֆիզիօնոմիան այնքան խոշոր է երևում. հեծեծանքները, ցանկութիւնները անորոշ, աննպատակ ցաւեր ու բացազանչութիւններ չեն, որոնք միանգամայն անարժէք են, որտեղ և՛ լինեն, այլ բղխում են խոր զգացմունքից և երևան են գալիս իրանց պատճառներով և առիթներով, և մեր առաջ ներկայանում է ոչ թէ Դուրեանը, այլ մարդ-արարածը, որը տանջւում է սիրոյ կարօտից, տենչանքների չ'իրականանալուց, հոգու փոթորիկների թափի ներքոյ հալուելով՝ զգում է մօտալուտ մահը, որը նրա կրծքից երբեմն մոնչոց է հանում, երբեմն լաց, երբեմն կասկածներ ապագայ կեանքի վերաբերմամբ: Նրա նուրբ ու խոր լիրիզմը, մեղանխօլիայի երբեմն մօայլ, երբեմն քնքոյշ ու ցնորոզ տրամադրութիւնը յիշեցնում է իտալացի պեսսիմիստ քնարահար Լէօպարդիի մօայլ, երազող, նոյնքան և փափուկ ու տանջուած հոգին, երբեմն էլ Նիկոլայուս Լենտուին, Շելլին և Պէշիկթաշլեանին:

Նա երգեց սէր և որքան իղէալական ու յափշտակիչ, կընոյ այդ ամենամեծ երկրպագուներից մէկը նրան հրեշտակային կերպարանք տուաւ, գաղափարականացրեց և այդ զրութեան մէջ նրան հաւատաց ու սիրեց. ամեն մի ղեղեցկութիւն նրանով չափեց:

Վարդը գարնայնի
Թէ կուսին տիպար
Այտերուն չ'ըլլար,
Ո՞վ յարգէր զանի:
Թէ չը նմանէր
Կապոյտն և թերաց
Կուսին աչերաց,
Երկինք ո՞վ նայէր:

Կոյսը նրա աչքում այնքան սիրուն և անքիծ է, որ յան-
ձին նրա Դուրեանը մարդ-արարածն է ճանաչում.

Թէ կոյսը չ'ըլլար
Սիրուն ու անքիծ,
ԶԱստուածն այն երկնից
Մարդ ուր կը կարգար:

Դուրեանը սիրոյ երգով սկսեց իր բանաստեղծութիւննե-
րը. ինչպէս սկզբում, նոյնպէս և մինչև վերջը նա կարծիքը
չը փոխեց կնոջ մասին, նրան մի աստուածային էակ երևակա-
յեց, յափշտակուեց նրա աչքերով, այտերով, զիմագծերով, հո-
գու սիրունութեամբ և սրտի անբխժութեամբ, պատկերացրեց
նրան բոմանտիզմի ամբողջ բոյրով և հրապոյրով, պաշտեց և
սիրեց մի խելագար սիրով. կոյսը ըստ Դուրեանի հրեշտակ է,
որը

Եթէ նայի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կըմարի»:
Եթէ ժըպտի,
Կ'ըսես. — «Ո՛հ, հի՛մա կ'անցնի»:
Եթէ շարժի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կը թռչի»:
Եթէ շիկնի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կը թռնկի»:
Եթէ խօսի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կը հատնի»:
Իսկ թէ մեռնի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կը ծնի»:

Եթէ Դուրեան փոխադարձ սիրով սիրած և կնոջ հետ մօտ
չփուռ ունեցած լինէր, անշուշտ ճաշակած կը լինէր նրա հո-
գեկան չատ դրական ու բացասական կողմերը, որոնք իրանց
զօրեղ ազդեցութիւնը արած կը լինէին նրա վրայ. բայց
նրա գործերից երևում է, որ նա գոռար թէ փոխա-
դարձ սէր տածած լինէր զէպի մէկը, գոռար թէ սիրոյ չըր-
ջաններում ելուած լինէր. թերևս սիրում էր մէկին, ինչ-

պէս կարծում են ոմանք, բայց ինձ թւում է, որ այդ սէրը փոխադարձ չէ եղել, գուցէ և ոչ մէկին միշտ սիրած չը լինի, այլ զրաւում, յափշտակում լինի այս և այն օրիորդով և ժամանակաւորապէս սրա և նրա կարօտով այրում, առանց նրանց իմանալու. շատ ոտանաւորներ պարզ ցոյց են տալիս, թէ որքան նա յափշտակում էր պատահածով (օր. «Թրքուհին», «Հայուհին»). և Դուրեանի նման նրբազգաց հոգու նկատմամբ այդ զարմանալի չէ: Բայց այսպէս թէ այնպէս, որ ամենազբաւաւորն է, նա հետուից սիրողի, կարօտից մաշուողի տպաւորութիւն է անում, չը նայած որ նրա ոտանաւորներում համբոյրների, գրծումների, սիրահարութիւնների մասին խօսք շատ է պատահում, որոնց հակառակ ապացոյցներն էլ չեն պակասում.

Ձերմ համբոյրովր դեռ չ'այրած
Սա ցուրտ ճակատս՝ դալկահար
Հանդէպունել հողէ քարծին,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:

Կինը ըստ Դուրեանի մի արարած է, որ «ժպտէ, գեղէ, հուրէ շողեալ է», որի «բոյլ մը նայուածքը», «փունջ մը ժպտը», «քուրա մը խօսքը» գիւթում է լանաստեղծի սիրտը, որը փափագում է լինել իր սիրածի ձեռքի տակ հնացող ր թեթեւ պատկեր լինել «նէրա հոգւոյն խորն հիացող»: Թէ որքան անկեղծ, ջերմ և զրաւիչ է նրա սէրն ու կարօտը, երևում է հետեւեալ տողերից.

Ես ուզեցի պաշտել ըզնէ,
Սիրել ժպտքն՝ փրթիթք անհուն,
Սիրել աստղերն սեւ աչերուն,
Եւ այն խոկումն, որ մըծագն,
Պայծառ ճակատն՝ այն ամպըն է,
Որ կը շարեղ դէմքը լուսնոյն:

Դուրեանի համար կինը Լիթերային արարած է, չքնաղ տեսիլ, որ բանաստեղծին երևում է նրա մենութեան բոլոր բոպէներում, երբեմն թաւուտքի մէջ արտասուելիս, նրա հետ տերևներից է խօսում, երբեմն «ալիւններէն կը ժպտի», երբեմն, երբ ժայռ ու սար է փախչում ջախջախելու իր սիրտն ու քնարը, «հովին մէջէն միշտ կը մնջէ» թէ լնաւ նրան սիրած չէ». և յուսահատ, կարօտակէղ բանաստեղծը միայն մի վայր դիտէ, որից վախենալուց հփփում է ու տրանջում, բայց երբեմն էլ դառն ու խոր չեղտով նրա կարօտն է երգում, այնտեղ է գտնում իր յուզուող հոգու, իր խանձուած սրտի միակ հանգիստը.

Գրկեմ սրտովս այդ ցուրտ հող,
Կ'ալ չը դիպչիմ քեզի թող,

Կոյս ս'է նաեւ զերեզման...

Կոյ խորունկ սիրտ մ'անոր նման...

Այդքան մորմոքիչ սիրով կարող է սիրել մի պատանի և այն էլ Դուրեանի նման զգացմունքների թելերից և սիրոյ լարերից հիւսուած արարածը. այդ շեշտով, այդ խանդոսութեամբ նա երգում էր 18 տարեկան հասակում: Դուրեանի «Սև-սև»ը, «Հծծիւնք»ը, «Սիրել»ը, «Դրժել»ը, «Սիրեցի քեզ»ը, «Նէրա հետ»ը, որոնք բոլորն էլ՝ բացի «Սիրեցի քեզ»ից 1871 թ. գործեր են, նրա էրօտիկական ամենագեղեցիկ կտորներն են, որոնց հայ քնարերգութեան առաջնակարգ ուսանաւորների հետ կարելի է դասել, իսկ իբրեւ սիրերգներ՝ անզուգական տեղ են զբաւում: Խնչպիսի կարօտով բանաստեղծը յիշում է անցեալ օրերը, որոնք իբրեւ օաղիս նրա մեղմող կեանքի դառն անապատում ոսկեղօծել են նրա սև օրերը՝ այդպիսի ժամերում բանաստեղծին դիւթել է սէրը, հրեշտակ աղջիկը, որը, աւսող, մեռնելով, լցրել է նրա հոգին թախծով և յաւէտ գոցել նրա առջի այս աշխարհը.

Ունէի ես իմ սիրուհին,

Որոյ թէպէտ աչքն էին սեւ,

Սակայն սրբալ չը զիտէին...

Հրեշտակ մ'էր նէ, հրեշտակ անթեւ:

Սեւ երազ մը օր մը դողդոջ

Մըդեց զիս սեւ փոսի մ'առջին,

Ուր քար կըտրած՝ սիրտ ի թընդոջ՝

Գաղաղի մ'աչքս յառած էին:

Աւա՛ղ, ներս վարդըն ու աստղերն

Լուռ պիտի տար կուլ այն սեւ փոս.

Ցուրտ համբոյր մը առի ճակտէն,

Ներս վերջին ձօնն էր, ափսո՛ս:

Ես լսեցի յայնժամ, թի թի,

Սեւ սեւ հողեր կոշտ թնդեցին,

Տըխուր քոշքին վըրայ փայտի...

Դըժոխք մ'անէ՛ծք այն սեւ օրին:

Այն ցուրտ հողերն յիմ դատարկ սիրտ

Լցուցին՝ փոսն գոցելնուն հետ,

Եւ այս աշխարհն ալ անժրպիտ

Գոցեցին իմ առջեւ յաւէ՛ր...

Անցեալ օրերի օաղիսների յափշտակիչ ու մելամաղձիկ յուշերը ճշտութեամբ պատկերացնում են բանաստեղծի կսկծող սիրտը: Զգացմունքի խորութիւնը և անկեղծութիւնը այնքան նրբութեամբ շեշտահարուած է, որ մորմոքում է ընթերցողին, համակում է նրան բանաստեղծի ցաւով: Այդպիսի իզկտոյով ու

հեկեկանքով անբաղդ սէրը երգել մեր մէջ միայն Դուրեանն է կարողացել, որի իւրաքանչիւր խօսքը սրտից պոկուած հեծեծանք է, որը այրելով ու թռնաւորելով է մաշում բանաստեղծին:

Որքան ցաւոտ է և արտայայտութեամբ ուժեղ հետեւալ կտորը.

Շրջագիտող խշրտուքն յար
կը փափսայ դեռ ականջիս,
Հեծկլտալով իջնէ հողիս
Արտօսարալից անդունդ մ'ի վար...

Դուրեանն իբրև սիրերգակ այն բոմանտիկներից է, որոնք սիրոյ վրայ նայում են շատ իդէալական հայեացքով. երբէք չէ նկատուում, որ նա որեւէ կրքոտ նիւթական սիրոյ ակնարկ անէ, որքան և նրա սիրոյ աղբիւրը կնոջ արտաքինը լինի. ինչպէս ամբողջ հողին, նոյնպէս և սէրը անդիծ է մաքուր, իդէալական. մեր մէջ ոչ մի բանաստեղծ կնոջ այնքան չէ բարձրացրել, այնքան ազնիւ, կարօտակէզ ու ցնորոզ սէր չէ ցածել դէպի նա, որքան Դուրեանը. այդ կողմից նա յիշեցնում է մեր մէջ Պէշիկթաշլեանին. իբրև սիրերգակ նա կարօտի սիրոյ երգիչ է. և երբեմն սէրն այն աստիճան է յափշտակում նրան, որ առջևը աշխարհս սկանում է, ամեն բան գոցւում լոկ անբաղդ սիրոյ համար:

Թէև կինը իր սիրով այդքան այրում էր Դուրեանին և կեանքը ծանր դարձնում, բայց և այնպէս այդ գրութիւնը և հէնց այդ ցաւոտ սէրը, որքան դերեղմանը, նոյնքան և կեանքն է նըրա համար գեղեցկացնում. այդ հոգերանական է. այրուող, տենչող մարդը փափագում է ըղձերի իրագործում և ապա մահ, իսկ բաւականութիւնը աւելի է հրապուրում նրան. իսկ երբ անյոյս տենչանքը ծայրայեղ յուսահատութեան է հասցնում, գերեզմանի բաւականութիւնը՝ կամ աւելի ճիշտ՝ հանդիստը այն ժամանակ միայն գիւթում է մարդուն:

III

Դուրեանի անհատական վշտի երգերը մենութեան մէջ արձակած հեծեծանքներ են. այն խոր թախիծը, որ նրա բանաստեղծական հոգում էր բուռն զրել, արտայայտուեց մեր քնարերգութեան ամենից կակծալի տաղերի մէջ. «Սեւեւ»ը, «Լճակ»ը, «Ինչ կ'ըսեն»ը, «Տրտունջ»ը, «Հեծեծանք»ը, «Իմ ցաւ»ը, «Իմ մահ»ը, որոնք Դուրեանի ամենագեղեցիկ կտորներին են և նոյնիսկ գլուխ գործոցները, ինչ զրականութեան մէջ էլ լինեն, ուշադրութեան կ'արժանանան, այնքան նրբութեամբ և հզօր է ար-

տայայտուած կորովի հոգին. այդ երգերում աւելի որոշ է ցոլացել մեր երգչի հիւանդոտ հոգին, առաջացած չափ վշտոտ և նորագոյաց սրտի զոլացող լարերից, որոնք որոշ տրամադրութիւն, անսովոր մաղձութիւնը, խոր ու նուրբ թախիժ են տալիս նրա տաղերին և քնքշացնում փանտազիայի հրապուրիչ սլացքը:

Ջրաւոր ընտանիքի զաւակ, դառն օրեր քաշած, ամաչկոտ, սիրտը ցանկութիւններով լի նա յուսախաբուեց կեանքի չեմքում, առանձնացաւ և մենութեան մէջ իր վշտերը լացեց և հառաչներ արձակեց... ծաղրեցին, արհամարհեցին նրա բնարը, ուշադրութիւն չը դարձրին նրա վրայ, անցորդը նրա դժգոյն զէմքը, գալուէ ճակատը նկատելով՝ «կը մեռնի» բացադանչեց. և մենակ զգաց այդ մարդն իրան, սրտի վիշտը լծակին յայտնեց, յուսահատութեամբ նրան դիմեց՝ նրա մէջ իր հոգեկանը տեսնելով:

Մեկամաղձոտ լծակ իմ,
Քեզ հետ ըլլանք մտերիմ,
Սիրեմք քեզի պէս ես ալ
Գրաւիլ, լսել ու խոկալ:
Որքան ունիս դու ալի,
Ճակատս այնքան խոկ ունի,
Ո՛րքան ունիս դու փրփուր,
Սիրտս այնքան խոց ունի բիւր:
Այլ եթէ դողդ ալ թափին
Բոյլքն աստեղաց երկրնքին,
Նրմանիլ չես կըրնար դուն
Հոգեոյս՝ որ է բոց անհո՛ւն:
Շատերը զիս մերժեցին,
«Քընար մ'ունի սոսկ» — ըսին.
Մին՝ «դողդոջ է, պոյն չ'ունի»,
Միւսն ալ ըսաւ. — «կը մեռնի»:

Բայց ոչ ոք այդ գալիութեան պատճառը չ'ուզեց իմանալ, նրա մխիտը իր սրտի մէջ մնաց, կրակը ծածկուած հոգու մթթութեան մէջ բորբոքուեց, նրան այրելու, անչնչացնելու և ոչ հոչակը ստրածելու համար, իսկ նրա ըզձերի մոխիրը... յիշատակները միայն ինքն իմացաւ:

Ոչ ոք ըսաւ. — «Հէ՛ք տըղայ,
Արդեօք ինչո՞ւ կը մըխայ,
Թերեւս ըլլայ գեղանի,
Թէ որ սիրեմ, չը մեռնի»:
Ոչ ոք ըսաւ. — «Սա տըղին
Պատուէնք սիրտը տըրտմազին,

Նայինք՝ ինչե՛ր գրուած կան...

— Հոն հրդեհ կայ, ոչ մատան:

Հոն կայ մոխի՛ր... յիշատակ...

Ալեակը յուզի՛ն թող, լճակ.

Զի քու խորքիդ մէջ անձկաւ

Յուսահատ մ'ը նայեցաւ...

Ընդհանուր չաբլօնի մարդիկ, որոնք ծանծաղամտութեամբ ամեն բան արտաբանից են դատում և ինքնագոհ ընթանում կեանքի սովորական ճամբայով, չէին կարող նկատել և հասկանալ ծովի ստորերկրեայ ալեկոծութեան իմաստը. այդ էր պատճառը, որ Դուբուանին անկրակ, լճակի պէս մեռած հողի էին առնուանում. ինչ հակադրութիւն:

Ինձի կ'ըսեն. — «Կրթակոտ չես,

լճակի մը պէս ես մեռած,

Դալիսհար՝ դէմքդ ու հայեցում»:

Բանաստեղծը վշտացած պատասխանում է՝

«Ո՛հ, յատակն են իմ փրփուրներ»:

Այդպիսի յուստիաբ բողբոջութեամբ, երբ մարդու համար կեանքը կորցնում է իր բոլոր հրապրը, դադարում են ամեն տեսակ ակընկալութիւններ, մահը ժպտում է թուճոտ քաղցրութեամբ և զերեզմանի հանդիստը ամեն բանից գերիվեր է թըւում, որտեղ երազում է որոնել «վարդեր, թրթռում, թռիչ ու աստղեր...», այդ դառն ժամերում նա յիշում է անցեալի քաղցր, բայց կարճատև երազները, որոնք եղան լոկ «մեղմոց օսպիս նրա կեանքի դառն անապատում»:

Երբեմն հողիս աստղի մը բոց

Եւ թիթեռնի մ'ունէր թեւեր,

Վերջալուսի նման ամպոց

Երազներ, հո՛ւր ճակատս վառէր:

Հազիւ քանի մ'օրերն կեանքիս

Ոսկեզօծեց իմ քախտը վատ,

Որոնք եղան լոկ ովասիս

Մեղմոց՝ կեանքիս դառն անապատ,

Իսկ՝

Արդ սառուցներ դառն արտօսքի

Կը քարանան կուծքիս ներքեւ,

Եւ քարդք ամպոց սեւաթորմի

Կ'ունեն խնդրել սիրտս ու արեւ:

Այս թախծոտ մեղօգիաներում, որոնց այնքան յուզիչ եղանակով և ինքնատիպ կերպով արտայայտել է պատանի երգչի տաղանդը, զրաւիչ նրբութեամբ հնչում է տանջուած սրտի ամ-

բողջ ելեկշիւ: Բայց այդ տանջանքը, որ նրան խեղդում էր և երբեմն զգուհեցնում կեանքից, դեռ բառի բուն իմաստով Դուրեանին պեսսիմիստ չէ դարձնում. նա այնքան պեսսիմիստ է, որքան և օպտիմիստ, թէև դառնութիւնից երբեմն կեանքը կորցնում է նրա համար իր ամբողջ գեղեցկութիւնը և գերեզման է տեսնում, բայց և այնպէս կեանքը իր քաղցրութիւններով միաժամանակ միշտ չոյում էր նրա սիրտը. նա մահուան ճիրաններում և աննպաստ պայմաններում քայքայուող, բայց կեանքի սիրով վառուած մի մարդ էր, ցանկանում էր սպրեկ, գործել, սիրել, իր տաղանդը կատարելագործել, և երբ դառնութիւնը կլանում էր նրան և թոքախտը հիւժում, նա տեսնում էր իր յոյսերի և սիրոյ հեշտանքից զուրկ կեանքի խորտակումը, ահա այդ բոլէին նրա սիրտը թոյնով լցւում էր, և մահուան սև ուրուականը հրապուրում նրան. այդ վայրկեանում արդէն նա պեսսիմիստ է. այնպէս որ ոչ մարգատեցութիւնը, ոչ սօցիալական հոգսերը, ոչ փիլիսոփայական մտորումները եղան նրա պեսսիմիզմի զրգող պատճառները, այլ անձնական կեանքը, ցնորող, ձգտող մարդու խորտակուած յոյսերը, անյաջող սէրը. իբրև պեսսիմիստ նա ծրանցից չէ, որոնք թոյն ու կրակ են թափում կեանքի վրայ, ինչպէս Բայրօնը, և ոչ էլ նրբանցից, որոնց մուսլ հոգիները քաղաքակրթութեան բարիքները և մարդկութեան ապագայ երջանկութիւնը ցնորք ու ծաղր են համարում Լէօպարդիի նման, թէև վերջինիս հպու մէջ երբեմն չողում էր կեանքի արևը. Դուբուանի պեսսիմիզմը ցաւոտ է, բայց ոչ դաժան ու մոլեգին:

Երբ յուսահատութիւնը—«գերեզմանի այդ սև կաթը» ծածուկ պատանի երգչի ամբողջ հոգու մէջ, Ֆիդիկական ու բայրակական տանջանքները հիւժեցին ու քամեցին նրա ամբողջ գոյութիւնը և հասցրին մահուան դուռը, նա հնչեցրեց իր կրծու բողբոջը, որ ինքը «տրտունջը» անուանեց. այդ լոկ բողբոջ է, լոկ արտունջ է, այդտեղ երևան է գալիս ապրելու, գործելու ծարաւով պապակող հոգու ամբողջ կրակը, մտորող, քննող մտքի առաջին թռիմով նշոյլը կծու երգիծանքի շանթող սլաքով: Մտորումների հետ խառն յուսահատութեան այդ ճրոխնը արտայայտուած է զգացմունքի հզօր թափով, որը Դուրեանի գլուխ գործոյը և մեր քնարերգութեան ամենաբնական գործերից մէկն է. նրա մահուան անկողնի հրաժեշտի շունչն է այդ, որը ինչպիսի դառն հեծեծանքով է արտայայտուած, ինչպիսի գեղեցիկ պատկերներով, ոճի ինչպիսի ուժով.

Է՛, մընաք բարով, Աստուած եւ արեւ,

Որ կը պըլալաք իմ հոգւոյս վերեւ...

Աստղ մ'ալ ես կ'երթամ յաւելուլ երկնից,
Աստղերն ինչ են որ, եթէ ոչ ամբիծ
Եւ թշուառ ոգւոց անէծք ողբադին,
Որք թըռին այրել ճակատն երկնքին.
Այլ այն Աստուծոյն՝ շանթերո՛ւ արմատ՝
Յաւելուն զէնքերն ու զարդերն հրրատ...

Սրամիտ ու պատկերաւոր արտայայտութեամբ, կծու, բո-
ղոքող խօսքերից յետոյ կարծես բանաստեղծը ուշքի է գալիս,
հանդարտուում է փոքր ինչ և սրամտութեամբ ներողամտութիւն
հայցում.

Այլ, ո՛հ, ինչ կ'ըսեմ... շանթահարէ՛ զիս,
Աստուած, խոկն հսկայ փշրէ՛ հիւլէիս,
Որ ժպրհի ձգտիլ, սուզիլ խորն երկնի,
Ելնել աստղերու սանդուխքն անալի...

Բայց քննույ՜ եղանակով մեղմացրած բարկութեան ու բո-
ղոքի շեշտը միեւնոյն աստիճանի վրայ անկարող է մնալ. բա-
նաստեղծի վրիթրած հոգին յուզւում է ոչ յանկարծակի, այլ ո-
րոշ աստիճանակարգութեամբ և այս անգամ մեղմ, բայց դառն
պահանջողութեամբ և կասկածամտութեամբ շնչում է.

Ողջո՛ւն քեզ, Աստուած դողդոջ էակին,
Շողին, փրթիթին, ալույն ու վանկին,
Դու, որ ճակտիս վարդն ու բոցն աչերուս
Խըլեցիր, թրթռումս շրթանց, թոխն հոգւոյս,
Ամպ տըւիր աչացս, հեւք տըւիր սրբտիս,
Ըսիր՝ մահուան դուռն ինձ պիտի ժպտիս,
Անշուշտ ինձ կեանք մը պահած ես ետքի,
Կեանք մ'անհուն շողի, բոյրի, աղօթքի:

Կասկածող, քննող և յուսախաբութեան շեմքը թեակո-
խած միտքը արագացնում է իր թռիչքը, յուզումը աւելանում է
մինչ այն աստիճան, որ որստացող սպառնալիքի է փոխւում.

Իսկ թէ կորնչի պիտի իմ հուսկ շունչ
Հոս մառախուղի մէջ համր անշրշունչ,
Այժմէն թող, որ շանթ մ'ըլլամ զալկահար,
Պըլլուիմ անուանդ, մոնչեմ անդադար,
Թող անէծք մ'ըլլամ ու կողո խըրիմ,
Թող յորջորջեմ քեզ «Աստուած ոխերիմ»:

Ինչպէս ծալի կոհակները արեկոծուած ժամանակ կատաղի
յուրճանքով ափերին զարկելուց յետոյ կարծես վաստակած յեռ
են նահանջում, ջրերի խորը սուզւում, նոյնպէս և զայրոյթը
երբ ծայրայեղութեան է հասնում, շուտ թէ ուշ, նայած մար-
դու տեմպերամենտին, կամ յանկարծակի կամ յամառ աստիճա-

նականութեամբ թուանում է և հոգնած, ուժաթափ մարդուն
կամ դուրեկան հանգիստ կամ գառն մորմոք պատճառում, և
վերջին գէտըում դուք լսում էք վշտաբեկ մարդու գառն կսկիծը,
որը սովորական մարդկանց մէջ տարզ եղանակով, իսկ Դուրեա-
նի նման մեկանխօյիայի ամպով ծածկուած բանաստեղծի մէջ
հնչում է մեղօղիական հեծեծանքով.

Ո՛հ, կը դողդոջե՛մ, դժոյն ևմ, դժո՛յն,
Փրփրի ներսըս դժոխքի մ'հանգոյն...
Հառնչ մ'եմ հեծող նոցերու մէջ սեւ,
Թափելու մօտ չոր աշնան մէկ տերեւ...

Փոքր ինչ հանգարտուած հոգին գարձեալ ժայթքում է,
մահուան երկիւղը և ապրելու տենչը իրար են բաղխուում, և
զաննացած սիրտը լարում է իր վերջին ճիգը մի անգամ ևս ո-
րոտալու, բայց կարճ.

Ո՛հ, կա՛յծ տէք ինձ, կա՛յծ տըւէք, ապրե՛մ...
Ինչ, երայէ վերջ դրկել ցուրտ շիրի՛մ...

Մահուան մահճում պտուկած մարդու յուսահատութեան
ճիչն է այդ, որից յետոյ թուլացած՝ սրտածմբիկ եղանակով իր
սև ճակատագիրն է ողբում, որի իւրաքանչիւր խօսքը դառնու-
թեան մրուրով է գրուած.

Այս ճակատագիր ի՛նչ սեւ է, Աստուծո՛ւ,
Արդեօք դամբանի մրուրով է գրծուած...

Նրա յուսահատ ձայնը պաղատանքի է փոխում.

Ո՛հ, տէ՛ք հողույս կրակի մի կաթիլ,
Սիրե՛լ կ'ուզեմ դեռ, 'ւ ապրիլ ու ապրիլ...
Երկնքի աստղե՛ր, հողույս մէջ ընկէք,
Կայծ տէ՛ք, կեանք՝ ձեր սիրահարին հէք:

Ինչպէս խեղդուողը բռնում է ամեն մի շիւղից, ամեն մի
քարից, նոյնիսկ ալիքի ծփացող գծերից, նոյնպէս և Դուրեանի
մեռնող հոգին բողբոջից, ողբից, պաղատանքից խոնջացած, ինքն
իր մէջ ամփոփուելով մրմնջում է, գրանով իրան անդորրու-
թիւն տալով.

Փարունն ո՛չ մէկ վարդ ճակտիս դալկահար,
Ո՛չ երկնի շողերն ժրպիտ մ'ինձ չեն տար.
Քիշերն միշտ դադադս, տատղերը ջահեր,
Լուսինն յար կու լայ, խուզարկէ վրհեր:

Արտի ծփանքը աւելի ևս խաղաղւում է, զգացմունքի
թափը գահավիժուած ջրի նման հանգարտուելով՝ անդորր հո-
սել է սկսում, սճը պրօզայիկանում է, կարծէք բանաստեղծը մի-
ջանկեալ խորհրդածութիւն է անում.

Կ'ըլլան մարդիկ, որ լացող մը չ'ունին,

Անոր համար նա դրաւ այդ լուսին.

Եւ մահամերձն ալ կ'ուզէ՛ր կրկու քան—

Նախ կեա՛նքը, վերջը լացող մ'իր վրան:

Հանգստութեան բողբոջն էլ սիրտը դեռ մխիտում է, դեռ կակծում է. և այդպիսի հոգիների այդպիսի բորբոքումից յետոյ դժուար թէ հանգստութիւն լինի, եթէ զսպումած հոգու կապերը բոլորովին չ'արձակուեն, եթէ արցունքը, այդ դառն, բայց ամբիջ հեղուկը չը բլլնէ իր ակունքներից. «պէտք է արտասուեմ—ասում է Բայրօնը—եթէ ոչ սիրտըս կը պայթի վշտից. տրամութեան կախով է սրնուս, անքուն և անձայն հեծծել է երկար ժամանակ». և յետման ու տանջանքի դրութիւնից յետոյ բանաստեղծը հեկեկում է կերկերու ող ձայնով.

Ի զո՛ւր զբրեցին տաղերն ինձի «սէք».

Եւ ի զո՛ւր ուսոյց բուլբուլն ինձ «սիրել»,

Ի զո՛ւր սիւղեր «սէք» ինձ ներշնչեցին,

Եւ զիս նորատի ցուցուց ջինջ ալին,

Ի զո՛ւր թաւուտքներ լրեցին իմ շուրջ,

Գաղտնասլահ տերեւ չ'առին երբէք շունչ,

Որ չը խտովեն... երազքս վրսեմ

Թոյլ տրին, որ միշտ ըզնէ՛ր երազեմ,

Եւ ՚ի զո՛ւր ծաղկունք, փրթիթներ դարնան՝

Միշտ խնկարկեցին խոկմանցս խորան...

Որքան գեղեցիկ ու ցնորական է այս մեղօղիան, որ վրտակի կարկաչի ձայնով հոսում է կարծես անդորրութեան մէջ. բայց տխուր յուշերը դարձեալ յուզում են երգչին, նա իրան ծագրուած, վիրաւորուած է զգում.

Ո՛հ, նորա ամենքը զիս ծաղրեր են...

Դրանից յետոյ նա զգում, կարծես ինքն իրան մխիթարելու համար արձակում է իր մտքուղ մտքի իր տեսակում միակ, սրամիտ, կծու սլաքը, որը իր մէջ յռետես մարդու դառն հայեացքն է պարունակում, որով և վերջանում է այդ բորբոք հոգու փոթորիկը.

Աստուծոյ ծաղրն է աշխարհն ալ արդէն...

Դուրեանի կառկածող միտքը աշխարհը Աստուծոյ ծաղրն է համարում. և կը հարցնէ՝ «միթէ՛ աշխարհը Աստուծոյ ծաղրն է», այդ ոչ այնքան փիլիսոփայի, որքան վշտացած, զլուած բանաստեղծի խայթող սարկաղմն է. այդ միայն աշխարհից ծաղրուած մարդու փոխադարձ ծաղրն է նոյն աշխարհի դէմ, թուաւորուած հոգու մաղձն է՝ կծու երգիծանքով արտայայտած:

Դուրեանն ընկերական սիրոյն նուիրեց իր ամենագեղեցիկ

գործերից մէկը, որի զգացմունքի անկեղծութիւնը, բուռն, ծայրայեղ սիրուց բղիթած հեծեծանքը մեռած ընկերոջ յիշատակին շատ չեն պատահում նոյն իսկ հերոսական առաջնակարգ բանաստեղծների գործերում. որքան բուռն, որքան ջերմ էր այդ երկու աղաների սիրահարութիւնը, որ ծագել էր զգայուն սրտերի, հոգիների, կրած յաւոտ օրերի միանմանութիւնից, որից առաջացած մտերմութիւնը նրանց իրարու մէջ ամբիփեց.

Մենք զերթ երկու զրոգոյն բոցեր
Խրարու մէջ կ'այրէինք սոսկ:

Եւ քանի քաղցր, մեղամաղձիկ հրաժշտութեամբ հնչեցնում է նա իր գորովալի յիշողութիւնները.

Ո՛հ, կը յիշես, Չամլըճայի
Սարը նստած լուռ մխայինք,
Ուր շուք տային մեզի նոճիք՝
Սեւ հովանոցը վրջտահարի:
Մեր հողիքը նոճիներու
Թուխ թիթեռներ էին աըրտում,
Սե՛ւ ծըծէինք, սո՛ւղ անհատնում,
Նայէինք միշտ երկրէս հեռու:

Կարօտով և յուսահատական մրմունջով գիմում է մեռած, բայց անմոռանալի ընկերոջ.

Երջանիկ ես հող, թէ՛ թշուառ,
Չուարթնոյ թևով լուր մ'իմ զրկէ,
Ա՛հ, այս աշխարհս միշտ տաղտո՛ւկ է...
Յաւերու մեծ մայր մ'է՛ աշխարհ:

Վերջին երկտողը, որը բանաստեղծի յուստես հոգին և վիրաւոր սիրտն է երևան հանում, միաժամանակ և միակ աչքի ընկնող սօցիալական մօտիւն է: Յետադայ, վերջին երկու տան մէջ բանաստեղծը իր վիշտը և աշխարհից զգուանքը աւելի ուժեղ շեշտելով, նորից գիմում է ընկերոջը՝ հարցնելով. եթէ այդ տեղ «ծառի մը շուք կայ, և նորա տակ մէկ վտակ, եթէ անապակ սէր և աղատ օգ կայ, ես կը թօթուեմ այս ազատ աճորձն հողւոյս՝ կեանքս և սղաւոր հող կը հապնեմ»: Բանաստեղծը, որ զգուած և վշտացած միայն սիրում էր գեգերել ազատ օգում, ծառի շուռքներում և վտակների եղբներին, որտեղ կարող էր մենակ խորհել և տանջուել ազատ, ինքն իր հետ և իր մէջ, — համաշխարհային վշտի այն հզօր հոգիներից չէ, որոնց համար թափառելը դառնում է կենսական պահանջ չնորհիւ հողեկան անօրինակ մերկին, որոնք ոչ մի ակազ հանդիստ չը գտնե-

լով՝ շարունակ շրջում են, այստեղ չէ՝ միւս տեղը երազելով
զանեկ կեանքի քաղցրութիւնները: Իբրեւ լոկ անհատական վրչ-
տի քնարահար՝ նա եւ թափառում է, բայց բնութեան ծոցում,
Պօլսի զեղածիծաղ երկնքի տակ, մենութեան մէջ, բնութեան
զեղեցկութիւնների հետ խօսելով, երազում է զանեկ կսկիծող
սրտին անդորրութիւն: Իբրեւ բնորոշանութիւն ողով պիտի միտա՝ նա
եւ հանդստութեան վերջին և իսկական կայանը՝ զերեզ-
մանն է ճանաչում և ինքնատիպ եղանակով գերադասում
է զերեզմանի «չուսքը, վտակը, օղը», քան կեանքի. այդ
ընկերական սէրը ջերմութեան կողմից որոշ նմանութիւն ունի
Շեղլիի սիրոյն, որ սաժում էր գէպի իր բնկերը. «Ես քեզ ինչ-
պէս ցնորը, ինչպէս երազ սիրում եմ», ասում է անգլիացի բա-
նաստեղծը ընկերոջն ուղղած մի ոտանաւորում. իսկ Լէօպար-
զին նոյնքան անկեղծ սէր էր սաժում գէպի իր ընկեր Զօրդա-
նին և մի տեղ նոյն իսկ ասում է, որ եթէ կեանքը գրաւիչ կողմեր
ունի, զբանցից մէկը ընկերն է: Գեղարուեստական տեսակէտից
էլ այդ ոտանաւորը ընտիր է և օրինակելի:

Այն իղձերը, որոնք պատանի երգչին այրում էին, աւելի
որոշ և ուժեղ շեշտւած են «Իմ ցաւը» ոտանաւորի մէջ.

Սուրբ տենչերով լոկ ծարաւած՝
Յամար զըտնել աղբերքն յամայր,
Յամբել ծաղիկ հատակի մէջ,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:
Դեռ չը դրկած էակ փռնջ մը
Ժպտէ, զեղէ, հուրէ՛ շաղկալ՝
Դըրկել սա ցուրտ հողակոյտը,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:

Եւ ոչ քաղցր երազներով չ'անդորրած, մրդկահար գլուխը,
հողէ վերմակի տակ ննջելը և հիւղի մրուր օդ ծծելը ցաւ է նը-
րա համար, որը միայն մի ցաւ ունի.

Հէր մարդկութեան մէկ ոստը դօս՝

Ձ'օղնած անոր՝ մեռնի՛լ աննշան,

Ո՛հ, այս է սոսկ ցաւ ինձ համար:

Նրա փառատենչ, փառվառն հողին ձգտում էր անմահու-
թեան դափնին ոտացած զերեզման իջնել, և այդ է պատճառը,
որ նա գիտակցելով իր ձիրքը՝ այնքան վշտանում էր և վախե-
նում, թէ կարող է աննշան մեռնել և կասկածանքով երազում
էր իր անմահութիւնը. եթէ զերեզման զննուց և

Ե՛թ յարդարեն իմ հողակոյտ,

Եւ հեծեծմամբ ու սզալէն

Իմ սիրելիքը բաժնեւին,
 Գիտցէք, որ միշտ կենդանի եմ:
 Խակ աննշան եթէ մընայ
 Նրկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ,
 Եւ յիշատակս ալ թառամի,
 Ո՛հ, այն ատեն ես կը մեռնիմ:

IV

Թէն Դուրեանը բնութեան սիրահար էր և նայնիսկ գերեզմանը նախադասում էր, եթէ այնտեղ սիրոյ հետ միաժամանակ «ծառի մը չուք», վտակ և աղաւտ օդ կը լինի, բայց և այնպէս բնութեան տեսարաններին շատ քիչ տեղ է չնորհել. և խակապէս դժուար թէ նա կարողանար իբրեւ նկարիչ վրձինի նուրբ և զգոյշ շարժումներով մեր առաջ բնութեան հրաշալիքները պատկերացնել. նրա անհանդիստ հոգու խոցերը այնքան սուր էին մրմնջացնում նրան, որ չէր կարող օրէկեակիւ հանգստութեամբ մի նկարիչ լինել. նրա կսկիծը թոյլ չը տուաւ նրան այդպէս լինել. խոցի սուր սլաքը սախպում էր նրան հեծեծալ, միայն երգեր «Ես որ աշխարհի վրայ միայն երգերը շատ սիրեցի, կուզեմ, որ իմ վերջին շունչն ալ երգ մը ըլլայ»:

Եթէ երբեմն Դուրեանն իր ձեռքում վրձին է բռնում և աչքը բնութեան է դարձնում հիանալու նրա հրաշալիքներով և վերարտադրելու, բողբոջական արապութեամբ ճանկում է այդ փարթամ շտեմարանից գեղեցիկ գոյներ, փոքրիկ տեսարաններ՝ լոկ իր հոգու գառնութիւնը աւելի ուժեղ և պատկերասուրբ ատայայտելու, քնարի թրթիւրը աւելի զգայուն և յափշտակիչ դարձնելու համար. նրա վրձինը, թէպէտ քնքոյշ, աշխոյժ, բայց արագ է թռչում, և ստեղծած գեղեցիկ պատկերները ոչ թէ վարպետի նուրբ ճաշակի, խոհուն մտածողութեան կատարեալ ստեղծագործութիւններ են, այլ սրամիտ, զիտող բանաստեղծի պատահական յաջողութեամբ վերարտադրած տեսարաններ, որ հիացմունք առաջացնելուց շուտ զգացմունք է դարձնում. եթէ Դուրեանն ամբողջական պատկերներ ունի վրձինի շեշտակի հարուածով, թանձր գոյներով և գեղեցիկ ներդաշնակութեամբ, հետեւեալներն են.

Շաղի, շողի ժամք էին,
 Վարդից հրդեհ կար յերկին՝
 Փոխան ամպոց հուր հիւսքի,
 Տեղա՛ր մարդիկ եւ ոսկի:

Թէպէտ այս քառատողը այն երաժշտութիւնը չ'ունի, ինչ

որ Դուրեանի այլ զեզեցիկ գործերը, բայց աչքի է ընկնում
 գոյների ներգաշնակութեամբ և պատկերների կենդանութեամբ,
 մակդիրների զեզարուեստական և նորատիպ ներգաշնակութիւն
 ունի հետեւեալ պատկերը, ուր բանաստեղծը բուլէսպէս զգա-
 յուն եղանակով վերջալուսի մարելը և աստղադարձ գիշերուայ
 մուտքն է ներկայացնում:

Հուր հորիզոնն մարեցաւ,
 Երկինքն աստղեր փծեցան:

Երկու կարճ, կարուկ տողերի մէջ ինչպիսի լայնարձակ
 աշխարհ է երևում:

Դուրեանն իր հոգու համաձայն աւելի սիրով երգեց ընտ-
 թիւնը, քան նկարեց: ամեն բանի մէջ նա սուրբեկաւ: Էր Ո՛ր-
 նութեան տեսարանները նա իր զգացմունքի ալիքի միջով, սր-
 տի պրիզմայով է անցկացնում:

Ես ուզեցի սիրել զեփիւռ,
 Որ երկնքէն թռչի բեկբեկ,
 Նա չը սիրեր խոցել երբէք
 Հոգի մ'որոյ դադունիքն է: քոյր,
 Գիտէ շոյել երազներ բիւր,
 Երկնի քոյրն յուշ կ'ածէ առ հէք:

Կամ այլ կտոր:

Ես ուզեցի լոկ ու մենակ
 Սրբտակցել ջինջ վրտակին հետ,
 Յիշատակի չ'ունի նա հետ,
 Սիրտ մ'որոյ մինչ սուզիմ յատակ,
 Գըտնեմ զիս հոն զըժգոյն, յստակ,
 Գաղտնիք մ'ունի այն անթիւ վէտ:

Սրանք թէև փոքր են, աներաժշտական և նոյն իսկ բովան-
 դակութեան կողմից թույլ, բայց ամենայայտնի կատրոններն են, ուր
 Դուրեանը ընտելութիւնն է երգում, թէև ոչ ամբողջ ընտելութիւնը,
 այլ նրա մասնաւոր երևոյթները:

V

Գրաբար լեզուն չէր կարող Դուրեանի անկեղծ վշտի բը-
 նական թարգման հանդիսանալ, բանաստեղծը հեռու էր ամեն
 մի արուեստականութիւնից, ուստի նա երգեց աշխարհաբար,
 և իբրև այդ տեսակի երգիչ՝ առաջիններից մէկն էր արեւմտեան
 հայոց գրականութեան մէջ, իսկ իբրև մաքուր աշխարհաբարով
 գրող՝ առաջինը, այդ Դուրեանի ամենամեծ առաւելութիւննե-
 րից և նրա պոէզիայի անկեղծութեան ու ընտանութեան մեծ

գրաւարկանքից մէկն է. չենք մոռանում, որ նրա լեզուի վերայ որոշ չափով ազդել են Ալիշանը և մանաւանդ Պեշիկթաշլեանը. բայց երբ մեր աշխարհաբարը գեռ անկերպարան վիճակի մէջ էր, մանաւանդ քնարերգութեան համար, պատանի տաղանդը կարողացաւ գրել մարութիւն և ճոխ աշխարհաբարով, կտրուել, սեղմ ու բովանդակալից ոճով, որի երաժշտականութիւնը մեթոդիկ ելեէջներով երբեմն սիւզի նման խաղաղ ու քաղցր և երբեմն էլ յուզուած ծովի կոհակների ներդաշնակ՝ բայց բուն խաղերով շոյում է մարդու լսելիքը.

Ո՛հ, կը յիշես, Չամլըճայի
Սարը նստած լուռ մխայիճը,
Ուր շուք տային մեղի նոճիք՝
Սեւ հովանոցք վշտահարի:

Կամ՝

Է՛յ, մընաք քարով, Աստուան՝ եւ արեւ,
Որ կը պլպլաք իմ հոգւոյս վերեւ...

Դուրեանն ունի թանձր գոյներ, մանաւանդ երբ կոյսի գեղեցկութիւնն է նկարագրում. մանիշակին զիմեւով հարցնում է. ինչու գլխիկոր ու սղաւոր ես.

Մի՞թէ դու կմյս մը տեսար,
Որուն աչաց քով կապոյտ՝
Բզբեզ գըտար այնչափ մուժ,
Որ կը սրգաս սեւահար:
Ե՞թէ դու ալ վարդին պէս,
Ունենայիր դոյզն բոսոր,
Կը շիկնէիր, ինչպէս որ
Շիկնեցաւ այն փարզը վէս,
Երբ տեսաւ օր մը ներա
Վարդերն անքիծ այտերու:

Շուշանն անգամ կը դժգունէր նրա ձեռների սպիտակութիւնը տեսնելով, երկինքն անգամ ամպոտեցաւ, «երբ որ կ'ընէր նէ աղօթք՝ վերն յառած աչքն ու հոգին»: Նկատելի է, որ նկարագիրը ու գունագեղութիւնը միանգամայն արևելեան է, չատերի համար թէև անգուրեկան, բայց վառ:

Մեր բանաստեղծը ոչ միայն կարողանում է գոյները թանձրացնել, այլ և կորով, խոր այտայայտութիւն տալ նրանց.

Այս ծակատափի ի՞նչ սեւ է, Աստուա՛ծ,
Արդեօք դամբանի մրուրով է գծուած...

Իսկ աստղերը, որոնց բանաստեղծները սիրում են «Աստուծոյ աչքեր» անուանել, Դուրեանը որքան ինքնօրինակ, նոյն-

քան գեղեցիկ ու զգայուն եղանակով, նկատեցէր, ինչպէս է արտայայտում.

Աստղերն ինչ են որ, եթէ ոչ անբիծ
Եւ թըշուառ ողոց անէծք ողբագին,
Որք թըռին այրել նակատն երկնքին:

Դուրեանի միանգամայն նոր ու գեղեցիկ մակդիրները, գեղարուեստական համեմատութիւնները, նրբերանգները այնքան ինքնատիպ են, բնորոշ ու գեղեցիկ, որոնց նրբութիւնը պատիւ կարող է բերել առաջնակարգ գրիչ վարպետներին իսկ: Արշալոյսի ծագումը նմանեցնում է «վարդից հրգեհն»ի, ծաղկոտ թաւուաքի մէջ ընկողմուած կոյսի հետքը նմանեցնում է «ամրան սիւղ»ի.

Կը հեւայիր դու գծողն,
Ամրան սիւգի մը հանդոյն:

Կոյսի բուռն նայուածքը, շրթերին յանկարծակի փթթող ժպիտը, տաք խօսքը, սրպիսի գեղեցիկ մակդիրներով, ներդաշնակ ու սեղմ շարադասութեամբ է բնորոշում.

Իոյլ մը նայուածք, փունջ մը ժըպիտ,
Քուրայ մը խօսք դիւթեց իմ սիրտ:

Աչնանային գիշերը դժուար թէ աւելի պատկերաւոր արտայայտել կարելի լինի.

Գծողն գիշեր մ'էր քաղցրաբոյր աշնային:

Մահամբձ աղջկան «վերջալուսի աղջիկը» է անուանում, փոխանակ տխուր նայուածքի՝ «մըթին նայուածքը» է ասում, աղջկայ վառվուռն երեսն ու աչքերը՝ «նստագայթի ու վարդի փթթումներ» պատկերով է բնորոշում, իսկ իր անցեալ օրերի հոգու բոցն ու թրթիւր զօրեղ ու վառ եղանակով այսպէս է արտայայտում.

Երբեմն հոգիս աստղի մը բոց
Եւ թիթեռի ս'ունէր թեւեր:

Գագաղի մէջ զբաժ սիրած աղջկայ ճակատը համբուրելը ինչպիսի կսկիծով և գեղարուեստականութեամբ է բնորոշում.

Յուրտ համբոյր մը առի նակտէն.
Ներս վերջին ձօնն էր, ափսո՛ս:

Իսկ նրա գագաղի վրայ հող ածելը այնքան բանաստեղծական կորովով ու պատկերաւորութեամբ է արտայայտում, որ շատ քիչ գրիչներն կը յաջողուի.

Եւ լրտեցի յայնժամ՝ թի թի,
Սեւ սեւ հոգեր կոշտ թնդեցին,
Տխուր քօշքին վըրայ փայտի...

Վառ երևակայութիւն, արամտութիւն, ոճի ոլորուն շեշ-

տեր են հարկաւոր խօսքին այդ օրինակ վաղ և ուժ տալու համար: Նոճիներու այդ սիրահար երգիչը, որը բնորոշ ու նուրբ կերպով իր և ընկերոջ սիրտը նոճիներու թիթեռների է նմանեցնում, թախծալի ժամերը և երեակայութեան ու մտորման բոպէները վառ ու կենդանի եղանակով հետեւեալ ձևով է ներկայացնում.

Մեր հոգիքը նոճիներու

Թուխ Թիթեռներ էին տրտում,

Սեւ ծրծէինք, սո՛ւգ անհատնում,

Նայէինք միշտ երկրէս հեռու:

Որքան զգայուն, բովանդակալից է յետագայ պատկերը.

Գերեզմանոցին ցուրտ ծառեր

Կը փրփսան մեռելոց հետ:

Բանաստեղծի զգայուն հոգին տարրերում է դերեզմանոցի ծառերը այլ ծառերից. նրանք ցուրտ են, ինչպէս ցուրտ է իրանց հովանու տակ նիւհած բնակչութիւնը, և չըշխենք «փրփուս» է. պատկերը հիացնում է իր հոգեբանական նրբութեամբ ու խորհրդաւորութեամբ, և այդ ոչ այնքան ճարտարութեամբ, որքան բնատուր ճաշակով ու նրբամտութեամբ օժտուած երգիչը, որ

«Հառաչ մ'էր հեծող նոճերու մէջ սեւ»:

Մահուան զանգի ձայնը նա շարլօնական մակդիրներով չէ բնորոշում, այլ ոյորուն ու կարճ եղանակով, կրկնակի ու խոր չեչտերով կորով ու գոյն է տալիս երևոյթին.

Եթէ հընչէ տըխուր կոչնակ,

Թրթռուն ծիծաղն մահու դիւսմ:

Առարկաները ներկայացնում է կենդանի, բայց ամփոփ եղանակով. ահա ինչպէս է պատկերացնում քահանային.

Եթէ մարդիկ այն մահերգակ,

Որք սեւ ունին ու խոժող դէմ:

Դուրեան գիտէ գեղեցիկ բառեր դարբնել, օր. «մենաճեւ», «մահերգակ». նա գիտէ մակդիրները աւելի նրբացնել, օր. «մեղմիկ», «հանդարտիկ». նա ստեղծող հոգի էր և ինքնուրոյն կերտող: Փաստերից երևում է, թէ որքան օրիգինալ, ճոխ, պատկերաւոր է նրա լեզուն, զրէի ինչպիսի անկախ և արտայայտիչ մաներներ տնէր այդ պատանին. ոչ ոք մեր լեզուն իր գոյնիւրով ու հնչյուններով միաժամանակ այդքան նրբութեամբ և կանոնաւոր դործ չէ անել, որքան նա, նրա նման մեր մէջ ոչ ոք մակդիրները այնքան բնորոշ, տեղին չէ գրել: Դուրեանի ուճի զգայնութիւնը մեր մէջ անդուզական է. և ամենայն հաւանակաւորութեամբ նրանից պիտի դուրս գար մի հմուտ և օրինակելի ստիլ-

լիստ, եթէ մահը նրան անժամանակ չիրիմ չը քաշէր: Ճիշտ է՝
պատահում են երբեմն անհամ ու անդոյն համեմատութիւններ ևս՝

Վարդը չ'ունի քու լանջդ ամբիժ լուսափթիւն...

Չ'ունի լուսինն վարդերն շիկնոտ այտերուդ:

Կամ՝

Ինչո՞ւ ապշած են, լըծակ,

Ու չեն խայտար քու ալեակը:

Նրա համեմատութիւնների մի քանի անհամութիւնները
չատ անդամ չափազանց վառ լինելուց են առաջանում:

Երկինքն աստղեր զերթ «սիրոյ վերք» ցոլային:

Պատահում են նաև սովորական մակդիրներ, և չէր էլ կա-
րող Դուրեանն ամեն դէպքում ստեղծող լինել:

Երեկոյ է, բոցավառ է հորիզոն:

Թէ՛ն չափազանց վառ, բայց միանգամայն անբովանդակ է
յետևեալ գեղադեհնտական, փքուն համեմատութիւնը.

Թօշնեցայ զիրկն ես իբրեւ

Համբոյր մ'անհուն զալկահար:

Անմիտ բացատրութիւն է՝

Քեզ սիրելու համար հարկ լոկ գոլ շիրիմ:

Պատահում են նաև բառերի աւելորդ կրկնութիւններ, ոճի
խորթնութիւն, պատկերների միանմանութիւն, գոյների աւե-
լորդ թանձրութիւն:

Բայց այդ անյաջողութիւնները, որոնք քիչ են և անվար-
պետ դրչի արդիւնք, կորչում են գեղեցկութիւնների մէջ և չեն
նսեմացնում Դուրեանի գեղարուեստական ոճի արժէքը:

Որքան գեղեցիկ է Դուրեանի ներվային ոճը, նոյնքան և
թոյլ է տաղաչափութիւնը. տաղաչափական նորութիւններ չէ
մտցել Դուրեանը, բայց եղածին էլ կանոնաւոր չէ հետեւել. այդ
կողմից եթէ կարելի է նորութիւն համարել՝ «Առ կոյս» ոտա-
նաւորն է, Դուրեանի ամենաթոյլ արտադրութիւնը և իր նո-
րութեամբ միանգամայն երեխայական. չատ դէպքերում յան-
դեր նոյնիսկ չը կան և ոչ հատածներ (ցէղուրա), չափերի ներ-
դաշնակութիւնը պակասում է, նա միանգամայն ազատութիւն է
տուել հոգու գեղման թափին, գեղեցկութիւնն աւելի բառերի
ու ոճերի մէջ է որոնել, որոնք անմիջական թարգման են նրա
ներբերի, քան չափերի, որոնք միայն գեղարուեստական ար-
տաքին են տալիս, ներգաշնակութիւնն առաջացնելով շարայարու-
թեան մէջ. լեզուական տեսակէտից էլ նրա զործերը անմշակ են
և սխալներով լի. այդ, ինչպէս երևում է փաստերից, գլխաւորու-
ղէս վերագրելու է նրա ոտանաւորների և մնացած գործերի
տղէտ սրբազրոգին:

Մարտ, 1903.

Մեր բանաստեղծի ոչ հասակը, ոչ կրթութիւնը ու գար-
 ւաջութիւնը չը նպաստեցին հասարակութեան միտքն ու հոգին կրթ-
 թող, սնող քնարերգութիւն արտադրելու. երբեմն նմանու-
 թիւններ դանելով Դուրեանի և Լւրդակեան բանաստեղծների
 մէջ, մենք միանգամայն հեռու ենք մեր փոքրիկ բանաստեղծին
 համեմատելու աշխարհահռչակ բանաստեղծների հետ և ոչ մի
 կերպով էլ չենք կարող պնդել, թէ Դուրեանն իր հասունութեան
 չրջանում կարող կը լինէր արտադրել Եւրոպական այդ հան-
 ճարների գործերին դէմ մօտ նմանութիւն ունեցող քերթուածը-
 ներ՝ նրանց տաղանդի ուժով: Դուրեանն ընդունակ, սրամիտ
 մարդ էր, միանգամայն բանաստեղծական ընաւորութիւն, իս-
 կական քնարերգակի ձիրքով, բայց դժուարանում եւս տեսել, թէ
 որ աստիճան խոշոր էին այդ մարդու մտաւոր կարողութիւն-
 ները, քանի որ վերջինս է, որ միջուկ է տալիս բանաստեղծա-
 կան խանդին և երգչին մեծութեան գրօշմ պարգևում. իսկ նրա
 թողած փշրանքները դեռ մեզ որոշ, հաստատուն բան ասել չեն
 կարող, թէ և շատ հաւանական ենթադրութիւնների հիմք են
 ծառայում: Նա չ'ունի որոշ փիլիսոփայական, հասարակական և
 քաղաքական աշխարհահայեացք, խոր մտքեր, պոստիմպատ տրա-
 մադրութիւնն էլ զուտ անձնական վշտի արգասիք է, նրա հո-
 գին դեռ լայն ընդգրկումներ չ'ունէր և չէր էլ կարող այդ հասա-
 կում շատ բան երեւան հանել՝ կեանքի չեւքում յուստիարարելով
 ու մեռնելով, միայն կարողացաւ իր դառն յոյզերի կուսական
 պօէզիայով զգացմունքներ փափկացնել, խոր զգալու տրամադը-
 րել, հոգեկան նուրբ էմօցիաների աշխարհը մօցնել ընթերցո-
 ղին. այդ է նրա պօէզիայի սօցիալական արժէքը, և այդ մի պատա-
 նու. նկատմամբ մեծ ծառայութիւն է. իր զգացմունքի ուժով և
 դրա անկեղծ ու նոյնքան կորովի արտայայտութեամբ, համակը-
 րելի, բայց թոթով մտորումներով, ճոխ լեզուով, ինքնատիպ և
 գեղարուեստական ոճով նա կարողացաւ մեր մէջ առաջնա-
 կարգ բանաստեղծի հռչակ վաստակել. թէ և նրա հեծեծանքները
 շատ ելեկշներ չ'ունեն, բայց Դուրեանի կարօտակէզ սիրոյ և
 անձնական կսկծի մուգան ինքնուրոյն է և մեր քնարերգութեան
 մէջ անզուգական. և այդ կոկոն պօէզիայի, հեծեծանքներով լի
 էլէգիաների պատանի ստեղծագործողը իր դալուկ ու խորշոմած
 ճակատով, թախծալի հայեացքով իրաւունք ունի կանոնելու
 մեր յայտնի բանաստեղծների շարքում՝ իսկական երգչի դափ-
 նին ձեռին:

Ա.Լ.ՔՍԱՆԴՐ ՌՈՒԲԷՆԻ

ՇՎԷՑՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ *)

VIII

Համայնքը, սիրելիս, խորհուրդ ունի միայն այն ժամանակ, երբ նրա կեանքում իրադործւում են փոխադարձ օժանդակութեան, զործակցութեան անհրաժեշտ սկզբունքները: Եթէ համայնքի մէջ էլ մարդիկ տնտեսապէս պիտի ապրեն իրանց ուրոյն անհատական կեանքով, այն ժամանակ զիւղը կորցնում է իր խորհուրդը և դառնում է մարդկանց մի աւելորդ համախմբում: Մեզանում էլ կայ համայնական կեանք իր բնորոշ արտայայտութիւններով, որ «հարկանութիւն» է կոչւում. բայց ամեն ինչ այնտեղ այն աստիճան պրիմիտիւ է, այնպէս քարացած միկնոյն տեղում, որ արժէ մի քանի նմուշ բերել չլէյցարական գիւղական կեանքից՝ ցոյց տալու համար, թէ ինչո՞վ և ի՞նչպէս պիտի արտայայտուի կօլլեկտիւ գործունէութիւնը: Այդ նպատակով ես այս անգամ ընտրում եմ երկու հաստատութիւն, գիւղական կաթնատունը և փուռը, որոնք երկուսն էլ ահագին նշանակութիւն ունեն գիւղական ազդաբնակութեան համար, և որոնց հոսն անգամ չը կայ մեր կողմերում:

Շվէյցարական որեւէ գիւղի մօտենալիս՝ ճանապարհի վրայ կարելի է տեսնել մի փոքրիկ տնակ՝ Հեռուից կարելի է կարծել, թէ դա մի անբնակ տուն է, երեսի վրայ զցուած, որովհետեւ դուռը միշտ փակ է, իսկ շուրջը ոչ ոք չէ երևում: Սակայն ամեն առաւօտ և երեկոյ այդ տնակի շուրջն սկսւում է մի առանձին կեանք ու կենդանութիւն: Դուռը բացւում է, ներսում մարդիկ են երևում, և միւս կողմից բազմաթիւ գիւղական սայլակներ են մօտենում, կանգ առնում այդ չէնքի առաջ, վար բե-

*) Տես «Մուրճ» № 2.

րում բեռը և հեռանում: Սայլակները բոլորն էլ բարձուած են թիթեղեայ մեծ ու փոքր ամաններով, քաշում է մի և՛, մի կով կամ մի ձի, իսկ վարիչն է մի աղջիկ կամ մի փոքրիկ տղայ: Ահա այդ փոքրիկ տնակն է կաթնատուէնը կամ ինչպէս իրանք են ասում՝ *laiterie*-ն, սայլակներն ամեն ատուտ թիթեղեայ ամաններով կաթ են բերում այնտեղ և վերադառնում:

Ի՞նչպէս է կազմակերպուած այդ հետաքրքիր գործը:

Յայտնի է, որ չվէյցարական գիւղացու գլխաւոր պարտումունքը խաշնարածութիւնն է, և արտահանելու ամենայայնի աղբանքը՝ իւղն ու պանիրը: Սրանց վրայ է հաստատուած չվէյցարական գիւղական աղգարնակութեան ամբողջ տնտեսութիւնը: Արտահանուած իւղ ու պանիր փոխարէն չվէյցարացին կարողանում է ստանալ օտար երկրներից հաց և այլ անհրաժեշտ պիտոյքներ: Հետեապէս կաթը նրա համար ամեն ինչ է, և պարզ է, որ նա ստիպուած է առանձին ուշք դարձնել իր ապրուստի այս աղբիւրի վրայ և կանոնաւորել նրա վաճառքը: Այստեղից է ծագում առել հասարակական կաթնատների գաղափարը:

Իւրաքանչիւր տարի համախմբուած գիւղացիները հրապարակական աճուրդի են հանում կաթի գինը մի տարուայ ընթացքում: Գինը նշանակւում է 12—15 սանտիմ իւրաքանչիւր լիտրին: Գիւղացիներից նա՝ որի վրայ մնում է աճուրդը, յանձն է առնում ընդունել սահմանած գնով կաթի, բոլոր այն քանակութիւնը, որ գիւղը կարող է արտադրել մի տարուայ ընթացքում: Իսկ գինը իր կողմից յանձն է առնում ստացուած բոլոր կաթը միմիայն կապալառուին տալ և ուրիշ ոչ ոքիս կապալառուն իրաւունք է ստանում նաև ձրիապէս օգտուել այն հասարակական շէնքից, որի մասին գրեցի քիչ առաջ: Եւ այնուհետեւ ամբողջ տարուայ ընթացքում իւրաքանչիւր գիւղացի իր կովիից ստացած կաթը իր սայլակով տանում է և յանձնում կապալառուին և նրանից վերցնում ստացադիր: Տարուայ վերջում հաշիւները կարգի են դրւում, և ամեն մէկն ստանում է իր տուած կաթի գինը, մի կլորիկ գումար:

Կապալառուն կատարեալ տէր է կաթնատուէնը բերում կաթի և նա է, որ պատրաստում է կարագ, իւղ և չվէյցարական զանազան տեսակի պանիրներ, այդ ձեւաւարկութիւնից առաջացած օգուտը կամ վնասը հաւասարապէս նրան են պատկանում:

Ինչպէս տեսնում ես, սիրելիս, կաթնատները շատ պարզ են և ըստ երևոյթին առանձին աչքի ընկնող երևոյթ չեն հանդիսանում: Բայց երբ մարդ մօտիկից է նայում հարցին, այն

ժամանակ լավներն է դառնում այս հաստատությունների բոլոր օգտակարությունը՝ նախ՝ ով ծանօթ է գիւղական կեանքին, նա անշուշտ լաւ գիտէ, թէ որքան կարեւոր, կենսական նիւթեր փշանում են, կամ չնչին դնով վաճառում վաշխառուների՝ արտահանութեան գփուարութիւնների պատճառով: Ի՞նչ անի, ի՞նչ պէս հաւաքի գիւղացին իր կաթը, եթէ հնար չ'ունենայ անմիջապէս կաթնատուն տանել և գրամի վերածել:

Այս դէպքում նա չէ էլ շահագործւում, որովհետեւ անհասնելը չեն՝ որ սահմանել են կաթի գինը, այլ ամբողջ համայնքը, որի իւրաքանչիւր անդամը համարեա հաւասար չափով շահագործւում է այդ հարցում, վերաբերւում է գիտակցօրէն, հասկանում է իր արածի գրական և բացասական կողմերը: Ոչ ոք չէ շահագործւում, մասնաւոր անհատների ունեցած կաթը ազատւում է թթուելու, թափուելու վտանգից, և միևնույն ժամանակ համայնքի մի անդամ՝ կապալառուն որոշ չափով շահւում է. ստում եմ «որոշ չափով», որովհետեւ համայնքը երբեք թոյլ չի տայ, որ նա՝ այդ կապալառուն կամ կապալառուները դառնան ազրուկներ և ծծեն ժողովրդի կենսական բոլոր հիւթերը:

Այս առթիւ ի՞նչպէս չը յիշեմ մեր երկրի «բամբակ առնողներին և բամբակի փող բաժանողներին»: Դա մի գործ է, որ ամբողջապէս հաստատուած է նկնգութեան, խարէութեան, կեղծիքի, անամօթ ստի վրայ: Ո՞վ է սահմանում բամբակի գինը, անշուշտ անհատներ, որոնք իբր թէ յարմարւում են շուկայի դներին՝ քաղաքաստեսութեան յայտնի օրէնքների համաձայն, բայց իրօք իրանց քէֆին աւելացնում կամ պակսեցնում են: Իսկ թէ ինչեր են կատարւում այն հասարակական կշիռքի մօտ, ուր խեղճ գիւղացին տանում է իր քրտնքի արգիւնքը, այդ արգէն դու ինձանից լաւ գիտես:

Ի՞նչ վերաբերում է «բամբակի փող բաժանողներին», որոնք այնպէս չարաչար կերպով օգտւում են գիւղացունեղ վիճակից՝ «ջրի գնի» առնելով նրա ստանալիք բամբակը, դրանք սիւսեր են, որոնց երբ էլ դատարան քաշ տաս, վաղաժամ չի լինի: Գարնանը՝ երբ գիւղացին նոր սերմ է գցել, նրան առաջարկում են վաճառել իր աշնան ստանալիքը: Գիւղացին շատ լաւ իմանալով՝ որ կողոպտւում է, ընդունում է առաջարկուած պայմանները, որովհետեւ հարկ պէտք է վճարել, պարտք պէտք է տալ, երկխոսներին հաց պէտք է հայթհայթել: Եւ միայն բամբակը չէ՝ որի արգիւնքից այսպիսով զրկւում է, նրա քրտնքի բոլոր պտուղները խլւում են ամենաանխիղճ ձեռով, որովհետ ինքը տղետ է և անտէր-անպաշտպան:

Շվեյցարիայում, սիրելիս, իւրաքանչիւր գիւղացի դրուած է իր համայնքի պաշտպանութեան ներքոյ, նրան ոչ կողոպտել և ոչ խաբել կարելի է: Մեզանում իւրաքանչիւր գիւղացի պարագիտների, անամօթ խաբեբաների համար մի պատրաստի որս է, արդարացնելով՝ «դառն դադես, դատարկ նստես» յայտնի առածը, մի անէծք՝ որ ամբողջ դարեր ծանրանում է մեր դժբաղդ ժողովրդի ճակատին:

Կաթնատներից բացի երկրորդ հետաքրքիր հաստատութիւնը գիւղում հասարակական փուռն է: Շվեյցարական գիւղացին իր տանը հաց չէ թխում, ամեն մի գիւղում կայ մէկ երկու փուռ, որտեղից կարելի է կամ ամենօրեայ հացը դնել շատ բարեխիղճ գնով, կամ սեփական ալիւրը յանձնել թխելու որոշ վարձով: Այսպիսով նախ՝ ահագին խնայողութիւն է արւում վառելիքի մէջ, և երկրորդ՝ տանտիկիները ազատուած են հաց թխելու հետ կապուած բազմաթիւ գժուարութիւններից:

Ինչքան խելացի, ինչքան օգտակար բան կը լինէր, եթէ կարելի լինէր հասարակական փուռեր հաստատել նաև մեր գիւղերում, և առհասարակ ազատել մեր գեղջկուհիներին թոնիրներում հաց թխելու սպանիչ սովորութիւնից:

Շվեյցարական գիւղի նկարագրութիւնը տալով՝ անհեթեթութիւն կը լինի սպասել կամ պահանջել, որ մեր երկրի գիւղերը վերակազմուեն ըստ շվեյցարականի: Այսպիսի հետեանքի հասել է Շվեյցարիան միմիայն չորհիւ այն հանգամանքի, որ ամբողջ դարերի քաղաքակրթութիւն ունի իր թիկունքին: Առհասարակ քաղաքակրթութիւնը յանկարծակի չէ բնութիւն սունկի պէս: Իմ ցանկութիւնն է միայն չեչտել որոշ առաջնորդող սկզբունքների վրայ, որոնց իբրև հիմունք ընդունելով՝ հնարաւոր է մեր երկրի ներկայ կարգերում և պայմաններում մի համեմատական բարիք առաջ բերել: Նայում եմ շուրջս այստեղ, դիտում եմ, ապա մտաբերում եմ մեր երկրի գիւղական կեանքը ու նրկատում եմ, որ մի շարք բաներ կարելի է իրադրծել և՛ մեղանում:

Նամակիս սկզբում ես խօսեցի գիւղական կաթնատների և փուռերի մասին, թիցլ տուր ինձ այժմ մի քանի խօսք էլ ասել աշխատանքի բաժանման և առհասարակ պարասլմունքների մասնաւորացման մասին, որ կեանքի յառաջադիմութեան համար այնքան անհրաժեշտ ֆակտոր է հանդիսացել ամբողջ պատմութեան ընթացքում:

Ուրիշ անգամ ես քեզ առիթ եմ ունեցել զրելու սիրելիս, որ շվեյցարական բնութիւնը ազքատ է. աւելացնեմ, որ մարդն այստեղ կարողանում է գլուխ թափել անդուլ, յամառ աշխատանքով: Սակայն աշխատանքը, որքան և նա մեծ լինի, անկա-

բող պիտի լինէր այստեղ թէկուզ համեմատական բարեկեցութիւն առաջ բերել, եթէ զրուած չը լինէր խելացի հիմունքների վրայ և եթէ չը տարուէր այնպիսի եղանակով, որ համապատասխանում է այս երկրի կլիմայական, հողային և մի շարք այլ առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող պայմաններին: Աշխատանքի ծանրութիւնը կամ մեծութիւնը անպատճառ յարաբերական չէ նրա արդիւնքին. դրան ապացոյց՝ մեր գիւղացիների աշխատանքը, որ հաւասար է ծանրագոյն տառապանքի և որ չէ կարողանում նրանց համար թէկուզ համեմատական բարեկեցութիւն ստեղծել: Շվէյցարական աղքատ բնութեան մէջ գիւղացին աւելի բարեկեցիկ է, քան մեր հարուստ բնութեան մէջ մեր գիւղացին: Ինչո՞ւ: Սա մի երեոյթ է, որի պատճառները կարծում եմ՝ չատ հետաքրքիր կը լինեն և՛ քեզ համար, ուստի թնյլ տուր ինձ այսօր համառօտակի ծանրանալ այս հարցի վրայ:

Նախ ասեմ, որ այս երկրի հողագործութեան համար վաղուց անցել է՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ մշակութեան տարածական չրջանը (culture extensive), երբ գիւղացին կարող էր յանել՝ որքան կամենայ՝ հողերի անստուծեան պատճառով, և վրայ է հասել ինտենսիւ չրջանը (culture intensive), երբ նա ստիպուած է միևնոյն կտոր հողի վրայ թափել իր ջանքը ստանալու համար դարձեալ այնքան, որքան նախընթաց՝ հողի անստուծեան չրջանում: Շվէյցարիայի քաղաքակրթութիւնը բազմաթիւ միջոցներ է սուսել չվէյցարացուն ինտենսիւ կուլտուրայի համար: Կատարելագործուած մեքենաներ, քիմիական պարարտացում, սերմերի, անասունների բնորոթիւն, բնական չարիքների դէմ՝ կուսելու հազար ու մի գործովից հնարներ, այս բոլորն ունի Շվէյցարիան և դեռ ամենայն օր էլ զիտութիւնը գալիս է իր նորանոր յայանութիւններով ասելու արդիւնաւէտ աշխատանքի դադանիքը: Եւ ինչ որ ասում են նորագոյն արուեստն ու գիտութիւնը, այն անմիջապէս ոչ միայն յայտնի է դառնում այս երկրի գիւղացուն, այլ և լաֆն կերպով զրոււմ է նրա արամաշրութեան սակ, որից նա կարող է օգտուել՝ ինչպէս և որքան կամենայ:

Ճշմարիտ է՝ մեղանում հողի սակաւութիւնը գեո այն չափերը չէ ընդունել, ինչ որ եւրոպական երկրներում, բայց անուրանալի է, որ մեր գիւղացին արդէն տառապում է անտեսական այդ անխուսափելի ցաւից, որ նրա համար էլ հասել է ինտենսիւ կուլտուրայի չրջանը, բայց դրա հետ միասին նա ոչ մի յարմարութիւն, ոչ մի պարարտութիւն չ'ունի՝ նոր և աւելի ծանր պայմաններում վարելու հողի մշակութիւնը: Տղէտ,

խեղճ, անծանօթ քաղաքակրթութեան բարեքններին, զիտութեան մատակարարած պայքարի զօրեղ միջոցներին, նա միայն ախ է քաշում այն «երանելի» լաւ ժամանակների մասին, երբ ինքը կարող էր տաս տասնհինգ կտոր հողերից կէսը ցանել և կէսը թողնել չխամ»-հանդստանալու՝ յաջորդ տարին ցանելու համար:

Բնութիւնը խորթ մայր չէ և ոչ մի ժողովրդի համար, նրա ծոցը հարուստ է կենսատու հիւթով, միայն թէ այն դուրս քաշել, նրանից օգտուել է հարկաւոր: Որքան բնական են «երանելի» ժամանակները մի երկրի համար, նոյնքան էլ բնական պիտի լինեն և՛ այսպէս կոչուած «չար» ժամանակները՝ հողի առատութեան և սակաւութեան տեսակէտից: Ընդհակառակը՝ արտասուելի պիտի համարուի այն երկիրը, ուր հողը չարունակ առատ է, և մարդը երբէք պայքարի, մտածելու, ուրիշ խօսքով՝ յառաջադիմելու պահանջը չէ զգուս:

Հողի սակաւութիւնը ամենաբուռն կերպով զգացւում է հէնց այն երկրներում, որոնք քաղաքակրթական բարձր շրջանում են դնուում:

Անխուսափելի է այս էվօլիցիայի մէջ, որով ընթանում է հողի մշակութիւնն, ինչպէս և ամեն ինչ տիեզերքի մէջ, զրգալի է այն ժողովուրդը, որ յետ է մնում ժամանակից, որ պայքարի պէտք ունի՝ առանց միջոցներ ունենալու, աշխատանքի պէտք ունի՝ առանց կռանդի և արտասուելի լքումի մէջ վշտւում է ու գանգատուում:

Ահա մի պատճառ, սիրելիս, թէ ինչու մեր գիւղացին խեղճ է, աղքատ, տառապած: Այդ պատճառը եթէ ձեռկերպենք, ամփոփենք, պիտի ասենք մօտաւորապէս հետեւեալը. հողի սակաւութիւնը մեղանում իրապէս վրայ է հասել, պէտք է սխուրի մշակութեան ինտենսիւ, զօրեղացրած շրջանը, բայց մեր երկրում դրա համար անհրաժեշտ պայմանները պակասում են: Նոր ժամանակի, նոր հանդամանքների մէջ մեր գիւղացին չարունակում է իր բուտինան: Հետեանք՝ տնտեսական քայքայումն: Այս չէ բոլորը:

Պատմութեան նախնական շրջանի մարդու և ժամանակակից մարդու, ինչպէս և պրիմիտիւ հասարակութեան և քաղաքակիրթ հասարակութեան մէջ խոշոր տարբերութիւններից մէկը, եթէ ոչ խոշորագոյնը՝ աշխատանքի բաժանումն է զիտութեան, արուեստների և առհասարակ անհատական և հասարակական կեանքի բոլոր շրջաններում և մասնաւորապէս արդիւնաբերութեան զանազան ձևերի մէջ: Քաղաքակիրթ կեանքին յատուկ այդ մասնաւորացումը, որ յառաջադիմութեան խոշոր գործօն է հանդիսացել, կատարուել է և՛ հողի մշակութեան

մէջ: Շվէյցարիայում՝ օրինակ՝ բուսնում է ցորեն, դարի, հաճար, աւել-տեղ խաղող, բաղմաթիւ պաղատու ծառեր, բայց այստեղ գիւղացին այդ բոյսերի մշակութեամբ ամենեին չէ պարապում կամ շատ քիչ: Նա իր հողերի մեծամասնութիւնը յատկացրել է արօտատեղերի, որ փոխանակ ցանկում թողնում է, որ իր եզներն ու կովերն արածեն, կամ հնձում է՝ նրանց ձմեռային պաշարը պատրաստելու: Այսպիսով նա չ'ունի հացարոյսեր, բայց զրանց փոխարէն առատ խոտ ունի իր անասունների համար:

Փաստն ըստ երևոյթին տարօրինակ է, փոխանակ իր և իր զաւակների պարէնի մասին մտածելու՝ շվէյցարացին ամենից առաջ հողում է իր անասունների մասին: Մեր գիւղացին լսելով այս՝ անշուշտ կը զարմանայ և նա հասկանալ անգամ չի կարողանալ, որ ցորեն արտադրելու ընդունակ հողը մարդիկ կամաւ դարձնեն արօտատեղի: Բացատրութիւնը շատ պարզ է: Շվէյցարացին իր հողի տուած արդիւնքի տեսակէտից արել է հետեւեալ հասկանալի հաշիւը. հացահատիկի այն քանակութիւնը, որ նա կարող է ստանալ իր տափից, նա համեմատել է այն օգտի հետ, որ նոյն տափը կը տար, եթէ մնար իրրի արօտատեղի և ծառայէր սննդելու իր անասուններին: Այս պարզ համեմատութիւնը նրան համոզել է, որ երկրորդն աւելի ձեռնառու է, որ իր լաւ կերակրուած կովերը այնքան կաթ ու հորթ և եզներն այնքան միս կը տան, որ նրանով կարելի կը լինի պէտք եղած հացահատիկներ գնել և մի բան էլ յետ դնել:

Հացահատիկներ ձարելու գծուարութիւնից նա չէ սարսափում, որովհետեւ յարաբերութեան հեշտութիւնը թէ՛ իր երկրի զանազան մասերի և թէ՛ օտար երկրների հետ՝ նրան լայն հնարաւորութիւն են տալիս իր կարագն ու սրանիբը փոխանակելու օտարի ցորենի հետ և այսպիսով շատ աւելի արդիւնք ըստանալ, քան այն, որ նա կարող էր ստանալ իր հողերի այլ ձևի շահագործութիւնից:

Այս բոլորը գրելով՝ իմ նպատակը չէ բնաւ ասել, թէ մեր գիւղացին էլ լաւ կ'անի, եթէ իր վարելահողերը վերածէ արօտատեղերի և միայն անասնապահութեամբ պարապէ. այն, ինչ հնարաւոր է եղել լեռնային Շվէյցարիայում, չէ կարող անպատճառ հնարաւոր լինել և՛ մեր ընտելեան մէջ: Ես ուզում եմ միայն ցոյց տալ, թէ ինչ հայեացքով պէտք է առաջնորդուել հողի մշակութեան մէջ, որ բոլորովին անհրաժեշտ չէ և նոյնիսկ վնասակար է անպատճառ ամեն բերք ցանկէ՝ ի հարկէ՝ հաճելի է, երբ մարդ կարող է վստահ լինել, թէ իր ընտանիքի պէտքերի համար ամեն մի բերք ստանալու է իր դաշտերից, բայց դա սովորաբար իրադրութեւն չէ, և եթէ գիւղացին անպատճառ ու-

ղում է այդ բանին հասնել, նա գործում է ի վնաս իր սեփական տնտեսութեան, որովհետև նա ստիպուած է այսպէս առած՝ բռնանալ իր հողի կարողութեան, առանձնապատկութեան վրայ, խեղաթիւրել նրա բնական արտադրող, ստեղծագործող էներգիան: Դու լաւ գիտես, սիրելիս, որ մեր իւրաքանչիւր գիւղացի շատ անգամ մի տարում ցանում է ցորեն, զարի, կորեկ, բանջարեղէն, բամբակ, կնճիթ և յաճախ այնպիսի հողերի մէջ, որոնք բոլորովին համապատասխան չեն: Սա մշակութեան պրիմիտիւ սիստեմն է: Արդիւնաբերութեան այն մասնաւորացումը, որ այնպէս բեղմնաւոր է դարձնում աշխատանքը, ծանօթ չէ ամենին մեր ժողովրդին, ամեն բան կատարում է վայր ի վերոյ, համարեա անհասկանալի կապրիզով: Ահա երկրորդ պատճառը մեր գիւղացիների խեղճ տնտեսութեան:

Ասացի, որ ինտենսիւ մշակութիւնը հնարաւոր է դառնում Շվէյցարիայում՝ չնորհիւ գիտութեան և արուեստի մատակարարած նորագոյն միջոցների: Շատ հետու կր տանէր մեզ այդ միջոցների մանրամասն նկարագիրը տալ, մանաւանդ որ ես այդ անկարող եմ անել, որովհետև մասնագէտ չեմ, առեմ սակայն, որ զբանց մէջ առաջնակարգ տեղ է բռնում հողի պարտացումը:

Սրա մասին մի քանի խօսք:

Կայ քիմիական պարարտացում, դրա մասին ես չեմ խօսի, որովհետև անօգուտ է նկարագրել այն, ինչ միանգամայն անկարելի է իրագործել մեր երկրի ներկայ պայմաններում: Դառնանք միւս ձևի պարարտացնելուն, որ ծանօթ է նաև մեր երկրում, այսինքն աղբով, մոխրով և այլ նիւթերով: Շվէյցարացին իր անասունների ամբողջ աղբը զարնանը սպլերով ցրում է իր հողերում, լինի նա արա կամ արօտատեղի:

Երբ ես նկարագրում էի այս երկրի գիւղերի մաքրութիւնը, երեի ինքդ քեզ հարցրիր. «ապա ի՞նչ են լինում այդ երկրի կունարկները, ուր է հաւաքում շվէյցարացին իր անասունների աղբը»: Սրանք էլ իրանց կունարկներն ունեն, սիրելիս, միայն բոլորովին տարբեր ձևի և տարբեր պայմաններում: Քեզ դրել եմ արդէն, որ սրանք իրանց անասունների տակ փռում են չոր խոտ, որ խառնում է աղբի հետ: Գոմից դուրս հանելով աղբի և խոտի այդ շաղախը՝ անից հետու, ոտքից հետու մի անկիւնում կուտակում են հողի դէպի պէս, վրան ջուր են բաց թողնում, որ փթի Գարնանը, ինչպէս ասացի, այդ ամբողջ կոյտը տեղափոխում են և սփռում դաշտերում: Եւ այդպէս ամենայն տարի: Ո՛չ մի տարի չէ մնում առանց պարարտանալու, ո՛չ մի տարի չէ մնում պարապ՝ կամ ինչպէս մեղանում ասում են՝ «խամ»:

Արդիւնքը բնականապէս կրկնակի է լինում. թէ հացահատիկ է ցանուած, աշխատանքը վարձատրւում է, իսկ թէ խոտատուղի է, հնձուում է երեք անգամ և դեռ աշնանն էլ, երբ անասուններին դուրս են թողնում գոմերից, ծառայում է որպէս լաւ արօտատուղի 1—2 ամիս շարունակ:

Գիտեմ, դու իսկոյն կ'ասես. «Ընչպէս կարող է մեր գիւղացին անասունների աղբը իր արտերը պարարտացնելուն ծառայեցնել, երբ դա նրա համարեա միակ վառելիքն է: Շվէյցարացին վառելու համար անտառներ ունի, իսկ մեր գիւղացին միմիայն աթար, որ ստանում է անասունների աղբից: Ի՞նչ անի?»

Այդ ճշմարիտ է, սիրելիս, բայց դարձեալ մի բան հնարաւոր է անել եթէ ոչ ամբողջ աղբը, դէթ նրա մեծադոյն մասը արտերի պարարտացնելուն ծառայեցնելու համար: Այստեղ ես ստիպուած եմ սկսել մի քիչ հեռուից, սկսել մեր պատմական թոնրից: Իմ կարծիքով թոնիրը մեր գիւղացու սնտեսութեան համար մի չարիք է, որ ծանրացել է մեր երկրի վրայ դարերից ի վեր, և դեռ յայտնի չէ, թէ երբ պէտք է աղատուենք նրանից:

Թոնիրները մեծաւ մասամբ խոնաւ են, երբեմն նրանց յատուկում ջուր է հաւաքւում, և խոնաւ դետնի մէջ փորուած այդ վիհը տաքացնել է հարկաւոր մինչև այն աստիճան, որ հաց թխել հնարաւոր դառնայ, որ խմորը նրա կողերին կպչի: Եւ որքան աւելորդ վառելիք է մաշւում այդ իր տեսակի մօլօխին կշտացնելու համար: Ի՞նչ անել, վերացնել տուն տաքացնելու այդ սխտեմը: Բայց ընչպէս հաց թխել, տաքացնել բնակարանը, Հնաց, արեւելեան լաւաչը. կարծւում է, որ եթէ հաց գիւղացին դժուարամարս լաւաչ չ'ուտի, չէ կարող ապրել: Նախ և առաջ հէնց այդ լաւաչից պիտի ազատուել և ընդունել փոան հացը, որ տարածուած է ամբողջ աշխարհում, և որ շատ աւելի տաքնելի է ստամոքսի համար, քան լաւաչը: Հաւատացած եղիր, սիրելիս, փոխելով մեր հացի ձեւը՝ ահագին յեղափոխութիւն առաջ կը բերուի գիւղացու ամբողջ սնտեսութեան մէջ: Լաւաչից աղատուելով՝ կարիք չի լինի թոնիրները վառել շարունակ տարուայ չորս եղանակներին, այսպիսով կը սնտեսուի աթարը, այսինքն անասունների աղբը և կարելի կը լինի հողերի պարարտացնելուն ծառայեցնել:

Չը պէտք է մոռանալ, որ մեր գիւղերում իւրաքանչիւր տուն իր առանձին թոնիրն ունի, և իւրաքանչիւր թոնիր ամեն օր վառւում է ամբողջ տարին շարունակ: Ընդունենք, որ ձմեռը պէտք է վառել խրճիթը տաքացնելու համար, բայց տարուայ միւս եղանակներին բոլորովին հարկաւոր չի լինի վառել, եթէ վերացուի հաց թխելու և յատկապէս լաւաչ թխելու սխտեմը:

Շատ անգամ մի փոքրիկ փոփոխութիւնը մարդկանց տարուտի եղանակի, նոյնիսկ ճաշակի, զգեստի ձևի մէջ առաջ է բերում այնպիսի նշանաւոր բարոյական, ֆիզիկական և տնտեսական հետեանքներ, որոնց մասին կանխաւ մտածելն անդամ զժուար էր: Համարձակ կարելի է ասել, որ մեր երկրի լաւաշ հացի և առհասարակ թոնիրները վերացումը մի այդպիսի յեղափոխիչ նշանակութիւն կ'ունենայ գիւղացու կեանքի համար:

Տարաբաղդաբար արեւելքը դանդաղ է և նորութեան հանդէպ վախկոտ, իսկ գործի մարդիկ, սրտացաւ հողացողներ պակասում են:

Դարձեալ հաւատանք, սիրելիս, որ ժամանակը, աւերող և վերաշինող ժամանակը այնուամենայնիւ վերջ ի վերջոյ քանդելու է այն սղարիսպը, որի մէջ խեղդում է մեր գիւղական կեանքը, և որ թոնիրն ու լաւաշն էլ կ'երթան այն ճանապարհով, որով գնացել են հին կեանքի այնքան նշաններ:

Յ' զրութիւն!

Ընկերդ՝

ԿՈՒՐԲՍԹ-ՀՍՐՈՒՆ

ԱԼԲԱՆԻԱՅՈՒՄ *)

Բարբարոսութեան մի ապշեցուցիչ անկիւն կայ հէնց Եւրոպայի մէջ: Այստեղ ոչ ճանապարհ և ոչ կամուրջ, ձիով դնալու համար պէտք է վնդրել ոտնատեղեր, զետակից անցնելու համար պէտք է ջուրը մանկել. այս անկիւնում կարելի է աղբել միայն զէնքը ձեռին՝ մշտական կուր մէջ: Ամեն մարդ իր ձեռքով է տեսնում իր դատը, և ոչ ոք ուրիշ օրէնք չ'ունի, բայց աւանդաբար հասած սովորութիւններից: Կառավարութիւն չը կայ, այլ միայն մի հեռաւոր վեհապետ՝ quasi լեդենդական, որը վճարում է իր իշխանութիւնը ճանաչելու համար, բայց երբէք հրահրանդութիւն չէ պահանջում: Փողովուրդը խօսում է մի լեզուով, որը զրեւ չը գիտէ, որովհետև ոչ այլ-բէն ունի և ոչ քերականութիւն: Նա ճանաչում է երկու-երեք կրօն—մահմեդական, օրթոդօքս և կաթոլիկ, որ նա դաւանում է, և խառնում իրար հաւասար անտարբերութեամբ: «Ո՛չ Աստուած, ոչ տէր» —այս գելիլղը ոչ մի ժողովրդի այնպէս չէ պատշաճում, ինչ-

*) Այս վերնագրի տակ Revue de Paris ամսագրի այս տարուայ մարտի № 1 տողաքում է ժօրժ-Պօլիսի հետաքրքրական յօդուածը: Ճանապարհորդական թուցիկ նկարագիր է այս, որ տալիս ենք «Մուրճի» ընթերցողներին ինքն իր իր ճատումներով, որ սակայն բաւարար լոյս է սփռում ալբանացիների բարքերի վրայ, որոնցից որքան տուժում են եւրոպական Թիւրքիայի քրիստոնեաները: Մակեդոնական հարցի ներկայ ետուն շրջանում ամբողջ աշխարհի մամուլի մէջ շատ է խօսւում Ալբանիայի և առհասարակ ալբանացիների մասին: Յայտնի է՝ որ սրանց յանդգնութիւնը այնտեղ հասաւ, որ ոչ միայն դէմ էին Մակեդոնիայում որևէ բեֆօրմի, այլ և Յ ամիս շարունակ ընդդիմադրութիւն էին ցոյց տալիս Միաբովիցում ոռոսաց հիւպատոս ձշերբինայի հաստատուելուն, որին վերջերս փորձեցին նոյնիսկ սպանել:

պէս սրանց: Այս ազգը, հիւսիսային ալբանացիներն են, և այդ անկիւնը՝ Բարձր-Ալբանիան:

* *

1902 թ. մայիսի վերջին մենք երեք եւրոպացիներ մեկնեցինք Իւսկուբից, որ Թիւրքական վերջին քաղաքն է Մակեդոնիայում:

Չար-Դաղի ճանապարհով հետևում էինք մի խաղաղասէր ժանդամի: Մի վաճառական իր ջորին քշում էր իմ ձիու կողքից: Սա մի սալօնիկցի հրէայ էր, մի խղճալի արարած: Նա խօսում էր ցած ձայնով՝ վախենալով արձագանք հանել արահետի երկու կողմերի ժայռերի մէջ:

—Ափսոս անցած լաւ ժամանակները, ասում էր նա, Սալօնիկի մեր առևտրական խոշոր տները արդիւնաւէտ գործ էին տեսնում Ալբանիայում: Ալբանացիները մտնում էին ամեն տեղ, թէ Ալբանիա և թէ Մակեդոնիա՝ դաշտով կամ լեռներով, թէ ալբանական Դիբրան, և թէ յունական Սերեսը: Հրէայ և վալաք վաճառականները գիշեր ցերեկ ձիու վրայ թափառում էին առանց իրանց կեանքը վտանգի ենթարկելու: Այն ժամանակները առանց լուրջ սպառնալիքի սպանութիւններ չէին լինում, և երբէք մարդ չէր սպանւում առանց իմանալու՝ թէ ինչի համար: Ալբանական վանդետտան կիրառւում էր կանոնաւորապէս, ինչպէս ուրիշ երկրներում արդարադատութիւնը: Աւաղակութիւնը ընդունուած սովորութիւնների կարգն էր անցած: Վաճառականը իր քաղցր վարմունքով կարողանում էր հեռացնել գնդակը և դանակի հարուածը: Նա ենթակայ էր միմիայն իր կապոցից զրկուելու վտանգին: Այժմ ամեն բան փոխուած է: Աւաղակութիւնն այնպիսի կարևորութիւն է ստացել և այն աստիճան անկանոն է կատարւում, որ էլ ոչ մի վաճառականութիւն գիմանալ չէ կարող. սուլթան Աբդուլ-Համիդն այս երկիրն ապականեց, նա ալբանացիներին փաղաքշում է, հրաւիրում է որպէս իր անձնական թիկնապահներ և վերակացուներ իր կալուածների, սիրով ժանդարմ է չինում և բարձր պաշտօններ տալիս կամ սանձարձակ բաց թողնում Հին-Սերբիայի և Մակեդոնիայի վրայ: Ահա թէ ինչու ալբանացիք այժմ գոյութեան երկու միջոց են ճանաչում, առաջին՝ զինուած գոզութիւն, եթէ սովորական մահկանացուներ են և երկրորդ՝ կեղեքումն, երբ դառնում են պաշտօնաւոր: Վաճառականը կանոնեցնելով իր ջորին մի թմբի վրայ՝ մեկնեց ձեռքը դէպի ահագին և անճոռնի սարը:

—Իմ հայրը՝ շարունակեց նա, ոտի տակ է տուել բոլոր այս կողմերը, Իւսկուբից մինչև Դիբրա, երեսուն տարի շարու-

նաև նա բոլոր ցեղերի բէսսան *) էր վայելում: Նա իր ջորու վրայ տանում էր սպիտակ գլխարկների մի կօլլեկցիա քառակուսի կամ բոլորակ, տափակ կամ երկար: Եւ մի ցեղից միւս ցեղն անցնելիս՝ չարունակ փոխում էր իր գլխարկը, որովհետեւ լաւ ընդունուելու համար նա պարտաւոր էր իր յաճախորդների պէս զլուխը ծածկել: Եւ այսպիսով նա ամեն տեղ բէսսանում էր:

Մինչդեռ եւ այժմ հաղիւ համարձակում եւ մինչև Կալկանդեկն՝ զնալ և դեռ էլի ինձ ասահով չեմ զգում:

—Այս ալբանացիք՝ ինչպէս երևում է՝ խիստ վատացել են, հարցրի ես:

—Է՛հ, պարսն, նրանք միշտ էլ չար են եղել, դոչեց խո ուղեկիցը, բայց իսկոյն ձայնը ցածրացրեց և կարծես փոշմանեց անկեղծութեան այդ չափազանցութեան համար: Նրանք առաջ էլ չար էին, բայց քանի որ չէին վարակուել թիւրքական նենդաւորութեամբ, խօսքի և պատւի տէր մարդիկ էին, դո՛ւնէ կարելի էր լաւ ընծաներով սրտերը չահել: Այժմ նրանք միայն դիտեն խարիւղ և սպանել: Դիրբայի ալբանացիք սպանում են կողոպտելու համար, դիւսլօյցիք սպանում են ֆանատիկսութիւնից, իսկեկիք՝ հաճոյքի համար, պրիզրենդցիք՝ երբ բէֆերը տեղը չէ, կալկանդեկնցիք՝ իրանց չինած հրացանները փորձելու համար: Ալբանիայում բոլոր ալբանացիք սպանում են ցոյց տալու համար, որ իրանք իրանց տանն են, և որպէսզի օտարներն ընդունեն, որ նրանք իրաւունք ունեն ասլուելու իրանց ուղած ձեռի: Եւ Ալբանիայից դուրս, ամբողջ Մակեդոնիայում ալբանացիք սպանում են, որովհետեւ նրանք սովորութիւն չունեն ձնչուել օտարների մօտ, և սուլթանը նրանց վճարում է այս աշխատանքի համար:

* *

Իստիւբլից ուղղակի Հին-Սերբիա գնալու համար պէտք է կտրել Չար-Դաղը Կասանիկի կերճով, որ դուրս է դալիս երկաթուղու վրայ:

Բայց ալբանական իսկական ճանապարհը բարձրանում է գէտի Վարդարը՝ անցնելով Չար-Դաղի հարաւային փեշերով մինչև Կալկանդեկն քաղաքը, որտեղից Չարի բարձրութիւններով ալբանացիք իջնում են Հին-Սերբիայի տաճին քաղաքը, Պրիզրենդ: Մենք բռնում ենք այս երկրորդ ուղին:

Երեք քառորդ ժամ հետո Իստիւբլից, Կալկանդեկների ճանապարհի վրայ հասնում ենք ալբանական երկրի սահմանին: Այս

*) Խաղաղութեան, հաշտութեան պայմանախօսքը:

սահմանն իբր խորհրդանշան ունի մի քանդուած կամուրջի սեան մնացորդը: Լեպենացը՝ միջնորոտ գետակ, երեք տարի առաջ քանդել է կամրջի կամարը, Թիւրքերն ի հարկէ՝ այն չին չինի երբէք, որովհետեւ նրանք ոչինչ չեն ձեռնարկում եւրոպական Թիւրքիայում, լաւ խմանալով՝ որ այնտեղ իրանց աշխատանքը մնալու է ուրիշներին: Միւս կողմից՝ եթէ չինն էլ, ալբանացիք կը քանդեն այն կամուրջները, որոնք կապում են սուլթանի կայսրութիւնը իրանցի հետ: Պէտք է անցնենք ջրով: Քիչ հեռու մի շատ մեծ և սիրուն մէջիդ զծագրում է երկնքի տակ իր մինարէն և զմբէթը: Քսան քայլից սա էլ մէջիդ է, այլ մի աւերակ, երկար խոտերը փաթաթուել են զմբէթին, մինարէի վրայ արագիլի մի բոյն է տնկուած: Ալբանացիք արհամարհում են աղօթքի այս տունը, որովհետեւ Թիւրքերն են չինել:

Աւելի հեռու, արահետի եզրին քառասուն ձիաւորներ ցած են իջել ձիերից մի փոքրիկ սրճատան առաջ: Թիւրք նահապապետն է ուղարկել այս ժանդարմներին բռնելու զիւզացիներին, երբ նրանք կը վերադառնան Իսկիւրից քսակները լի, նրանցից ապրանքների վրայ գրուած հարկը չորթելու համար:

Ժանդարմների այս խմբի մէջ զուր է Թիւրքեր որոնել՝ փոքրիկ աչքերի արանքում գտնուող իրանց փոքրիկ, կոլոր քիթով, զուրս ցցուած այտերով, մեծ և երկար իրանով՝ խիստ կարճ ոտների վրայ: Այստեղ բոլորը կատաղիներ են, ոսկրոտ ու ջլտո, դիշակեր թոշնի գլխով՝ երկար պարանոցի վրայ: Քիթը կեռ՝ մանդաղաճի բեխերի արանքում, յօնքերի ծայրերը բեխերի պէս ցըցուած, փայլուն ու խոր աչքեր, մեծ, ցցուած ականջներ, դայլային հրաշալի ատամներ, բոլոր այս ժանդարմները ալբանացիներ են: Մինչև իսկ Ալբանիայի չեմբին Թիւրքը այժմ միայն ալբանացի կարող է ուղարկել ոստիկանական զործերի համար:

Վեց ժամուայ ճանապարհից յետոյ երևում է Կալիանդիլինը հարթութեան մէջ, Չար լեռնաշղթայի հանդէպ: Քաղաքի կէսը փակուած է մի կիրճի մէջ: Կալիանդիլինը ունի հրաշալի խնձորենիներ, բայց նա էլ աւելի յայտնի է իր հրացաններով: Սա մի զինարան է, ուր ալբանացիք հաստատել են զէնքի մեծ արդիւնադործութիւն: Կալիանդիլինն այսպիսով մատակարարում է սուլթանի սեղանին խնձոր և իւրաքանչիւր ալբանացուն զէնք: Սմեն տարի սուլթանը Ստամբուլից հրաման է տուղարկում փակել այդ գաղտնի զինադործարանները, բայց սուլթի շուտ խնձորենիները կը դադարեն պտուղ տալ, քան թէ այդ հրամանը կ'իրադարձուի:

Քաղաքի հանդէպ՝ մէկը միւսից հեռու, բէյերը, որոնք այս երկրի բարօններն են, կալանք ունեն, որ նրանց զգեստներն

րբն են: Կալանքառանկիւնի, իւրաքանչիւր անկիւնում մի աշտարակ, և ամբողջ չէնքն ունի մի հատ երկաթէ դուռ: Պարբսպի ներսում պարտիզով չըջտպատուած երեք բնակարան կայ, մէկը տղամարդկանց մէկը կանանց և երրորդը հիւրերի համար: Իսկ մի կողմում էլ ախոռն է և յորդանոցը: Այստեղ ամեն ինչ կայ պաշարման զինադրելու համար: Վտանդի ժամանակ բէյը փակուում է իր բնտանիքի, կլիենաների և հօտերի հետ: Այս պարիսպների չորս աշտարակների և իր երկաթէ դրան յետևում նա կարող է զիմանալ մի քանի տարի:

Այս կալանքները ամբուլթիւններ են Կալիանդիւնի հարաւում Մակեդոնիայի ճանապարհի գէմ և ամեն մի յարձակման առաջը կարող են առնել: Կալանքի յետևում քաղաքը կըծկուած է կիրճի մուտքի առաջ, որտեղից բաց է մնում նահանգի ճանապարհը գէպի լեռները: Քաղաքի յետևում լեռնային այս ճանապարհը պաշտպանելու համար մի բէյ շինել էր մի ժամանակ բարձր գիրքերի վրայ մի ահուկի բերդ, որ այժմ աւերակների մի կոյտ է միայն: Բէյերը սիրով այն կը վերաշինէին: Եթէ պէտք լինէր: Առայժմ նրանք պաշտպանողական վիճակի մէջ չեն գրուած, սուլթանը նրանց նեղելու մտադրութիւն չ'ունի, նա նրանց է թողել քաղաքը և զաշտալայը՝ պարաք դնելով վրաները պահպանել յետների դուռը և Հին-Սերբիայի ճանապարհը: Այս բէյերի զլխաւորը կարող է չահագործել Վարդար գետի բոլոր վերին աւազանը:

Կալիանդիւնի այս մեծ բէյը, որ մի նշանաւոր անձնաւորութիւն է, կոչուում է Մհամմէդ: Սուլթանը նրան ուղարկել է Սիրիայի Հալեպ քաղաքը առաջնակարգ կարեւորութիւն ունեցող պատճառներով: Համեստաբար, բայց հպարտութեամբ են տալիս Մհամմէդի վասսալները նրա թշնամու, հակառակորդի, նրա աքսորի հեղինակի անունը, և դա ինքը՝ Ֆրանց-Յովսէփ կայսրն է: Նրանք հաւատացած են, որ աշխարհն այնքան մեծ չէր, որ կարողանար պարտիկել Բարձր-Վարդարի զըլխաւորին և կայսր-թագաւորին: Անհրաժեշտ էր, որ մէկը կամ միւսը ոչնչանայ: Աւելի զօրեղը յաղթանակեց: Պարտութիւն կրողը տուժում է. չէ որ այս է պատերազմի օրէնքը: Մհամմէդի պատմութիւնը հետաքրքիր է. ահա մանրամասնութիւնները:—

* * *

Կալիանդիւնում աւազակի արհեստը լաւ արհեստ է: Ալբանացիք այդ բանում խիստ առաջադիմում են: Կալիանդիւնը սլաւոնների հին Տեաէօլօն է, որի բնակիչների երեք քառորդը մի քսան տարի առաջ բուլղարներ, սերբեր և վալախներ էին: Մարտ, 1903.

Այժմ շատ քիչ բան է մնում այս քրիստոնեայ ժողովրդից, որին հալածել են ալբանացիք: Այս անկիւնում ալբանացիներին բընակեցրել է Արդիւ-Համիդը: Սուլթանը նրանց է թողնում ճանապարհները. իսկ երբ մարդ հսկում է ճանապարհների վրայ, նա իրաւունք ունի և՛ հարկ վերցնել անցորդներից: Ամեն տարի մակեդոնացի բուլղարներն ու սերբերը Դիրբայում Վարդար զետի ընթացքով մեծ թւով իջնում են Իււ-կիւր՝ երկաթուղով Սօֆիա և Ֆիլիպպոպոլ գնալու համար, ուր նրանք աշխատում են լաւ եղանակներին: Ալբանացիք, որ նըրանց տեսնում են դարնանը ցած իջնելիս, սպասում են նրանց վերադարձին աչնանը: Խեղճ բուլղարները այն ժամանակ զուր են աշխատում հազար ու մի խորամանկութեամբ փախցնել իրանց փոքրիկ անտեսութիւնը. Կարկանդակէնի ալբանացիք վարպետ մարդիկ են, և նրանցից ոչինչ չէ խուսափում: Սև Դրենի այս ճանապարհը մի մահաբեր անկիւն է. ոռոտական մի հիւպատոս երեք տարի առաջ կարողացաւ Դիրբայ բարձրանալ հարիւր յիսուն ձիաւորներով չրջապատուած:

Պինդոսից մինչև Չարդազ ալբանացիներին տիրելով Մհամմէդը հարստացել էր: Նա ունէր մինչև երեք հազար հրացան և ութ ժամում կարող էր ընկնել Իւսկիւրի վրայ, որը նա պահում էր իր ձեռքի տակ. Մակեդոնիայի, Հին-Սերբիայի և Ալբանիայի երեք քառորդի բանալին իր ձեռքումն էր: Մհամմէդն այսպիսով ունէր այստեղ մի իսկական թագաւորութիւն: Բայց ինչպէս ամեն ալբանացի, լեռնային այս թագաւոր իր առնական արտաքինի տակ ծածկում էր երիտալական ճաշակ սիրուն համազգեստների համար և մի բուրժուական տենչ տիրողոսների, աստիճանների և սարկական սլափունների համար: Այս ալբանացիք, որ այնպէս քիչ են կապուած իսլամին, երբ իրանց մուսուլման են առում, և այնպէս քիչ հաւատարիմ ընդրիստոնէութեան, երբ իրանց քրիստոնեայ են համարում, սարկեակների պէս վազում են դէպի այն ամենը՝ ինչ փայլում է: Կատաղի կամ ըմբոստ՝ կառավարութեան դէմ, անտարբեր թէ անպատկառ որեւէ աստծու կամ հայրենիքի դադափարի հանդէպ, նրանք ընկնում են էկստազի մէջ ամենափոքր զինուորական տեսնելիս: Մի ուսաղիր, մի ոսկէ դրամ, որ փայլում է, քաշում է նրանց դէպի թակարդը, և սուլթանը որպէս լաւ որսորդ՝ զիտէ այս միամիտներին սառչի վրայ քաշել: Առանց այս ինստիտուտի ալբանացի բոլոր Մհամմէդները վազուց կը լինէին Մակեդոնիայի տէրերը, ինչպէս մի փամանակ Մէհմէդ-Ալին Եգիպտոսի տէր դարձաւ:

Արդիւ-Համիդը, որին մեր Մհամմէդն սկսել էր անհան-

զըստացնել, առաջարկեց փաշայի տիտղոս, յետոյ նրան տուեց ժանդարմերիայի մէջ մի բարձր աստիճան: Ժանդարմի համադրեալով աւաղակը թիւրքական օրէնքների տրամադրութեան տակ զրեց իր հին փորձառութիւնը: Նրան յանձնարարուեց հակել Սալօնիկի վիլայէթի ապահովութեան վրայ, որը շատ հեռու է իր իշխանութիւնից: Ճանապարհներ փակելու արհեստին լաւ ծանօթ Մհամմէդը կարողացաւ աւաղակների բոլոր խորամանկութիւններն ի գերե հանել: Յետոյ որպէս լաւ պաշտօնեայ, որ հոգում է իր առաջ դնալու մասին և իր ծննդավայրին մօտ լինելու համար, նա կամայ թէ ահամայ իրան նըշանակել տուեց Իւսկիւրի ժանդարմերիայի չեֆ: Այն ժամանակ այս մարզը, որ իր ձեռին ունէր Բարձր-Վարդարը, բոլոր ալքանացիներին և միևնոյն ժամանակ սուլթանի ժանդարմներին, դարձաւ անսահման իշխանութեան տէր: Մակեդոնիայի մի երրորդը նրա օրէնքից դուրս ուրիշ օրէնք չէր ճանաչում: Պօլսում միայն արձանագրում էին նրա կամքը: Մհամմէդ փաշան կարգում և արձակում էր պաշտօնեաներին, և երբ Իւսկիւրի որեւէ նահանգապետ դադարում էր իրան դուր գալուց, նա տալիս էր նրան տասն օր երկրից հեռանալու համար:

Համբերութեամբ, առանց զարոյթի Աբդուլ-Համիդը և Իլդիզ-Քէօսկի նըբամիտ նենգաւորները շարունակելով խոնարհուել Մհամմէդի կամքի առաջ՝ սպասում էին այն ժամին, երբ խիստ ձգուած լարը կը կտրուի: Մի գեղեցիկ օր Մհամմէդը նրանց հասուն թւաց աքսորի համար, և հոչակաւոր ժանդարմը կանչուեց Պօլս: Նա եկաւ: Նրան չըանշաններ տուին, անուանեցին գնեւրալ, ոսկով ծածկեցին և յայտարարեցին զոհմեծ պետութիւնների դաւադրութեան: Նրան հասկացրին, որ ամբողջ Եւրոպան միացած՝ զլուխ ունենալով Պրանց-Յուսէփ կայսրը, պահանջում է կամ նրա զուրկ կամ աքսորը: Եւ Եւրոպացիների վրէժխնդրութիւնից ազատելու համար է, այսպէս ասացին, որ նրան պատիւներով ուղարկում են Սիրիայի Հալեպ քաղաքը: Մհամմէդ փաշան մեկնեց առանց բողբոջելու, նկատելով՝ որ կայսրը, որի զոհն էր կարծում իրան, արժանի հակառակորդ է:

* *

Կալիանդեկների հանդէպ մենք հիւր ենք ըէկտաշի գէր-վիշներին: Քաղաքից մի կիլոմետր հեռու, ծաղկապատ դերեզմանատան յետևում, անտառապատ լեռների ստորոտումն է, ուր բարի գէրվիշները ծածկում են հաստատուն պարիսպների յետևում իրանց ծառաստանները, արտերը և այգիները: Սկզբից դժուար է կարծել, թէ սրանք պատկանում են մի մուրացիկ կարգի: Արտաքուստ նրանց թեքքէ-ները (վանք) նմա-

նում են պատնէշներով շրջապատուած բանակատեղի: Պատերի կողերին լայն բացուած խորշեր, կատարներին ստամուռներ բացուածք. դրան վրայ մի քանի աշտարակներ, որոնք միացած են փայտէ կամուրջով պտոյտի ճանապարհի համար: Դրան շնորհիւ, երբ հիւրը գալիս է ապաստան խնդրելու, խոնարհուում են սպիտակազգեստ կրօնաւորները, որոնց զլիւի փաթոյթը ծէսի համաձայն տառներովու ծալք ունի:

Պարսպների ներսում հարիւրի չափ խնձորենիներ մեկնում էին իրանց ծաղկած ճիւղերը արևի վերջին ճառագայթներին: Չորս կողմում սպիտակ շաւիղներ և փոքրիկ, բարակ առուակներ, որոնք հոսում են մուգ կանաչի միջով: Այս ծառաստանի շուրջը մի փոքրիկ ագարակ, մի փոքրիկ մէջիդ, փոքրիկ քէօսկներ կոյուր և ոսկեղօծ անկիւններով, արևելքի մի Տրիանօն, որ փռուած էր վարդերի առատութեան մէջ: Ահմէդ-Ալին, եղբայրութեան շէյխը, դէրվիշների ըաքան մեզ ընդունելու համար թողեց իր առջևի ամանը երկով լի, որ նա ուտում էր, և առաջնորդեց իր հիւրերին այն քէօսկը, որ նայում է ամբողջ չինութեանը: Սոխակները, թիւրքերի այնքան սիրած «քիւլքիւլները» սկսեցին երգել. լուսատուիկները թռչկաւում էին խնձորենիների տակ: Բաքան ինձ ասում է. «Դու այստեղ կը գտնես ալբանական խաղաղութիւնը»:

Հաջի-Բէկտաշ Խորասանին՝ այս կարդի հիմնադիրը՝ ապրում էր XIV-րդ դարում Օրխանի պալատում: Նա բարի էր նրանց համար, ում սիրում էր և անողորմ դէպի թշնամիները: Նա օրհնեց առաջին ենիչերիներին, և իր աշակերտները չորս դար շարունակ ձևի համար ենիչերիական գնդի անգամներ էին համարւում: Ալբանացի ենիչերիները իրանց երկիրը բերին սուրբ մարգուտնունը: Մուսուլման ալբանացիների կէսը դարձաւ բէկտաշ: Հերձուածի կրօնաւորները այժմ միայն մի քանի դերվիշներ են իրանց թեքքէներում, մինչդեռ հետևողները գտնւում են ամեն տեղ:

Անօգուտ է կարծել, թէ ալբանացիների կրօնական խիստ թոյլ զգայմունքը ամբանում է այս կապով, միայն ալբանացին իրան աւելի լաւ «խլամ» է կարծում, երբ նա «բէկտաշ է ուղում լինել սուրբ Բէկտաշի ձեռքի տակ», ինչպէս ուրիշները (կաթոլիկները) ս. Ֆրանցիսկոսի: Սատանան սրանով ոչինչ չէ կորցնում, սա մի նախապաշարմունք է աւելացրած միւս նախապաշարմունքների վրայ, որոնք կազմում են ալբանական կրօնը: Շնորհիւ բէկտաշիզմի՝ քաջ մարդիկ, որոնք չափաւորում են լեռները հրաբանն ուսերին, ահից դուռնաւում են մի նա-

պատասկ տեսնելիս, ինչպէս մի ժամանակ ինքը՝ Հաջի-Բէկտաշ Խօրասանին:

Ես ճաշակեցի բաբայի մօտ «ալլահական խաղաղութիւնը», իմանալով թէ ինչ գնով է այն գնուած: Այս մի քանի օրավար բտրալից ու խաղախ հողաբաժնի համար քանի ճանապարհներ են արիւնով ցօղուած, որքան ճիշեր, որքան կռիւներ մի արօտատեղի սահմանին, որքան ասեղութիւն! Ահմէդ Ալի-բաբան իր թեքէի խորքերում ձեռքի մէջ պահում է ինտրիգաների թելերը: Իր երկիւղած շունչը բորբոքում է ասեղութիւնները և մղում է տալիս կռուողներին: Սակայն այստեղ՝ խաղաղութեան զրկում նա չնշում է վաշտերի անուշահոտութիւնը և քաղում է երակները:

*
* *

Կալիանդեղենից գէտի Պրիզրենդ Զարդ-Դադի կիրճերով տաներկու ժամ պէտք է գնալ հեծի:

Մի զափթիէ, որ տանում էր մի դուռ Պրիզրենդից Կալիանդեղեն, իր բանտարկեալի հետ սպանուել է Զարի կիրճերում: Լիւսնականները ժանդարմ չեն սիրում և ատում են գողերին: Երկու գիակն էլ կողոպտուած էին. տարել էին նրանց դօտիները, շորերը և կօշիկները. մեռելից գողանալը ըստ ալբանական օրէնքի գողութիւն չէ համարւում, ահա թէ ինչու եթէ մէկի ունեցածը գրաւում է ալբանացուն, սպանութիւնը դառնում է նրա ատաջին պարտքը:

Վիշալը՝ թառած լեռան կատարին՝ երկու անգունդի վրայ, նայում է երկու կողմից մինչև կիրճի խորքերը, ուր ամեն ինչ պիտի կատարուի իր աչքի առաջ: Առանց միշտաբէի ու պարակչների, առանց անասունների, չունենալով նայն իսկ կաղամբի մի փոքրիկ ժարդ, առանց հաճարի մի հաաիկի, թագցնելով իր կանանց, որ բնական է, ծածկելով նաև իր երկխաներին, սա մի ամբարտաւան գիւղ է, աւազակների մի որջ: Պրիզրենդի և Կալիանդեղենի ջորեպանները, Վարդարի ձիաւոր փայտավաճառները, Կուցօփալախի հովիւները, որոնք ամառը թափառում են բարձր արօտատեղերում, նրան վճարում են ճանապարհի հարկ:

*
* *

Պրիզրենդը կարող էր լինել մի օպերետային հանրապետութիւն, եթէ ալբանական խումբը այնտեղ զրամաներ չը խաղար: Ամբողջ Եւրոպական-Թիւրքիայում սրանից սիրուն և սրանից ուրախ ոչինչ չը կայ:

Պրիզրենդում մի ալբանացի՝ Բամիդ-բէյը՝ մի օր իրան յայտարարել է քաղաքատես: Ոչ ոք նրան չէ նշանակել, բայց և

ոչ ոք նրա այդ իրաւունքը չէ ժխտել: Քաղաքային խորհրդի ընտրուած անդամները զիւանի լաւ տեղը լուսամուտի առաջ թողել են նրան՝ հարկ եղած հաճոյախօսութիւններով, ապա հեռացել են դահլիճից: Բամիզի խումբը սարսափելի էր. նրա հանդէպ Սիցիլիայի մափիան բարեգործական մի ընկերութիւն կարող էր համարուել: Տաս տարուց ի վեր նա կառավարում է քաղաքը օրինաւոր միջոցներով, որ ձեռք էր առել ապօրինաբար: Երբ հարկատուները ըմբոստութեան կամ վատ տրամադրութեան փոքրիկ նշան են ցոյց տալիս, նա ապառնում է կանչելու չրջակայ ցեղերը: Նրա զլխաւոր կապերը օտորոզութեան հետ է, զարհուրելի մարդիկ, որոնք Պրիզըրենդի մի քանի ժամ հետու զրաւած ունեն սպիտակ Դրենի կողմից լեռնային մի գոյ, որի միակ մուտքը խիստ նեղ մի կիրճ է:

Հատ-հատ կամ խմբերով օտորոզութեանը իջնում են Պրիզըրենդ. քաղաքապետի բարձր հովանաւորութեան տակ, որի կլիենտներն են, նրանք թալանում են կրպակները և կողոպտում քաղաքացիներին: Այս շահագործութիւնը միշտ առանց դժուարութիւնների չէ անցնում, Կաբաչ ցեղը նրանց դէմ կատաղի մրցութիւն է վարում: Անցեալ տարի հազար կաբաչներ զբաւել էին մի թաղը, մի քանի շաբաթ պէսք էր նրանց կերակրել և կատարել բոլոր քմահաճոյքները: Քաղաքացիք ստիպուած եղան արդարադատութիւն խնդրել Պօլսում. բայց սուլթանը միջամտեց կաբաչներին իրաւունք ստուծ համար: Կաբաչների պետն էր Ռուստէմ-բէյը, որին նրանք ընտանեւոր Ռուստէմին կոչում: Տէր հարթավայրին, ինչպէս Բամիզը քաղաքին, մի գեղեցիկ օր նա յայտարարել էր, թէ ձեռք ևս տասանորդների տէրը: Այն ժամանակից նա տասանորդ էր հաւաքում առանց մի պիտտոր պետական արկղը զցելու: Նա իւրացնում էր բոլորը: Եւ նա յոյս ունէր այսպէս շարունակել երկար: Նա լաւ չէր ճանաչում Թիւրքիան: Առհասարակ թիւրքական կառավարութիւնը թոյլ է տալիս, որ իրան կողոպտեն, բայց պաշտօնեաները, որոնք կայսրութեան մէջ գողութիւնից բացի ուրիշ զեր չ'ունեն, աւելի սակաւ համբերողութեամբ են տանում գողութեան մրցութիւնը: Պաշտօնական հարկահանները՝ հալածուած Ռուստէմից, բարձր տեղերում ունէին պաշտպան գողակիցներ: Իլդիզի և Բարձրագոյն-Դրան մարդիկ՝ այս պաշտպանները զրկուած իրանց բաժին տասանորդից՝ աղաղակ բարձրացրին: Եւ սուլթանը թոյլ տուեց ձերբակալել Ռուստէմ կաբաչին, երբ նա մի օր մեռակ կը դայ Պրիզըրենդի շուկան: Ռուստօն բռնուեց և ուղարկուեց Պօլիս:

կաբաջները զէնքը ձեռներին վազվզեցին Պրիզըրենդի թաղերում:

—Տուէք մեզ մեր բէյին, ոտնում էին նրանք, յետ տուէք, թէ չէ մենք կրակ կը տանք քաղաքը:

—Ձեր տեղերը գարձէք և դուք կ'ունենաք ձեր բէյը, պատահանում էր մի թեսերիֆը:

—Ուրիշներին ասացէք Ստամբուլի ստերը! Ի՞նչ էք արել դուք Ռուստօին:

—Ռուստօն պնայել է ուխտ, երկու երեք ամսից յետոյ կը վերադառնայ Մեքքայից հաջի:

—Այդ էլ սուտ է! Ռուստօի համար զրօշ չ'արժեն Մեքքան և զլիւի կանոնչ վաթթոցը: Ալքանական սպիտակ գլխարկը միայն կը ծածկէ իր ճակատը մինչև կեանքի վերջը: Կրակը պատրաստ է, և դու չուտով կը մեռնես, աստ, ուր է Ռուստօն:

—Նա Ստամբուլումն է: Մեր տէրը—և թող Աստուած պահպանէ նրան—մեր տէրը իր անսպառ բարութեամբ նրան տեղ է տուել իր դահի առաջ թիւզէնքչիների մէջ (թիկնապահ):

Թիկնապահ բառը լսելիս՝ խմբի ազադակները զարարում են: Ռուստօն թիւզէնքչի! որպիսի պատիւ կաբաջների համար: Սուլթանի անձնական պահակախմբի մէջ ընկնելու համար հարկաւոր է ամբողջ կենքը ու կողոպուտներով պարապել անտանքերում, կամ աղնւական լինել՝ չնորհիւ ճանապարհ վաղող մի քանի սերունդ նախնիների աւազակութեան: Սուլթանի պատույ պահակախումբը թիւքական աւազակութեան աւազակն է. Ռուստօն թիւզէնքչի! Սա շատ լաւ է!:

Օստրոգոլերների և կաբաջների մերձաւորութիւնը բնականապէս խռովում է Պրիզըրենդի օրերը, ևս առաւել նրա դիւշերները: Արեւի մայր մանելուց յետոյ խոհեմ մարդիկ աներից դուրս չեն գալիս: Մենք էլ չենք իշխում զբօսանքի դուրս գալ, թէև շապկա-աղամներ ենք, այսինքն ևւրոպական գլխարկով մարդիկ: Ութ տարուց ի վեր Պրիզըրենդը սերբիական սեմինարիայի ուսուցչի կախուղ թաղիքէ գլխարկից բացի չէ տեսել և ոչ մի շապկա-աղամ: Մեր երեք գլխարկները տեսնելուն պէս բացականչեցին. «Ահա մեծ պետութիւնների ուղարկած մի յանձնաժողով!»

Պրիզըրենդն ապրում է այն մշտական համոզմունքով—հիւսիսային և հարաւային Ալքանիսն էլ նրա հետ—որ ամբողջ Եւրոպայի համար ալքանայիների կռիւները միջազգային քաղաքականութեան հանդոցն են կազմում:

—Սրանք երեսմաներ են! ասում է մեզ ուսուց փոխ-հիւպատոսը, որ առանց պաշտօնական գլխարկի երբէք դուրս չի

դալիս. — օգտուեցէ՛ք նրանց ֆանտազիայից, այլապէս երբ նկատեն իրանց սխալը, ձեզ կը հալածեն ձեր գլխարկների հետ մէկ տեղ:

*
*
*

Մի քանի օր առաջ Պրիզըրենդ եկաւ մի նոր ոստիկանապետ: Խեղճ մարդ. իր նախորդն ստիպուած էր հեռանալ զիչերով, կտքը նստել գաշտում և վախճել ինչպէս զող. մի ուրիշը նրանից առաջ քաշաքից դուրս էր եկել իր զինուած ստորագրեալների երկու չլթայի միջից, որոնք գէպի գետին էին ուղղել իրանց հրաչանների փողերը, որ Ալբանիայում նշանակում է աքսոր: Այստեղ ուղարկուած բոլոր ոստիկանապետները մեկնում են երեք ամսից յետոյ. մէկը միւսի յետևից նրանք հասնում են երկաթուղով Վերիզովիչ կայարանը: Եւ եթէ գիտուածով սրանցից մէկը սովորական ժամանակից աւելի է մընում, սուլթանը նրան յետ է կանչում, կարծելով՝ որ ոչ որ առանց իր տիրոջը գաւաճանելու չէ կարող Պրիզըրենդի ալբանացիներին դուր գալ:

Դրութիւնն աւելի ծանրացել է այն ժամանակից, երբ Բամիդ-բէյը Բամիդ-փաշա դարձած՝ ինտրիգներ է սարքում Ելզըդ-Քէօսկում թիւվէնքչիների միջոցով և խռովում է քաղաքն ու երկիրը կռիւներով և հազար ու մի «արեան» բաներով, իրական կամ մտածածին: «Արիւնը» առաջնակարգ տեղ է ընդունում ալբանական դործերում: Կան «արեան բարեկամներ», «արեան եղբայրներ», «արեան խռովութիւն», մէկը «արեան պահանջ ունի» միւսից, կամ «արիւն է պարտ» իր թշնամիներին, կամ նրանք են իրան արնապարտ: Յեղից՝ ցեղ, մարդից՝ մարդ մի մըշտական արեան կռիւ է (փիակ) կամ արեան խաղաղութիւն (բեսսա). արիւնը ալբանական օրէնքի (ադէթ) սկիզբը և վախճանն է և միակն է, որ ճանաչուած է Դրենի ամբողջ աւազանում: Մի գողացուած ոչխարի, երկու հովիւների աննշան կռուի համար շատ անգամ ցեղերը կռւել են տաս տարի շարունակ: Քանի դեռ վերջին սպանուածի վրէժն ստնուած չէ, իր ցեղի և ազգականների պատւի վրայ բիծ կայ, հէնց որ վրէժիսիրութիւնը յաղեցաւ, պատւի բիծը անցնում է հակառակ բանակի վրայ, և այն սրբելու համար դարձեալ արիւն է հարկաւոր: Այսպէս կը շարունակուէր անվերջ, թէ հնարած չը լինէին բէսսան, որ Աստուծոյ կամ աւելի ճիշտ՝ սուլթանի դադարն է:

Ալբանիայում այն ժամանակից, երբ Աբդուլ-Համիդը սկըսեց իր թիւվէնքչիները վերցնել Գեքարիայի այս մեծ երկխաներից, նրա ամբողջ քաղաքականութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հսկել փիակների (արեան կռիւ) վրայ և միջամտել բեսսայի ժամանակ:

Սուլթանը լաւ է գնահատում այս պրետորիաներին, որոնք մի հարիւր պիստորի կամ մի ժապաւէնի համար դիտեն սպանել և սպանուել։ Բայց նա դիտէ նոյնպէս, թէ որքան անյարմար է իր յարկի տակ առնել այս լեռնակաճերին, որոնք բերում են հեռներն իրանց վրէժխնդրութիւնները և արեան հաշիւների խիստ պահանջները։ Իր տանը խաղաղութիւն ունենալու համար նա աշխատում է հաշտեցնել իրար դէմ դուրս եկած լեռնակաճերին։ Ալբանացիք ընդունում են Ալգիր-Համիդի միջամտութիւնը, ինչպէս կ'ընդունէին Փրանց-Յովսէփի կամ Նիկողայ Ա-րդ կայսրներին, առանց զարմանքի և առանց իրանց երախտապարտ զգալու։ Նրանք հաւատացած են, թէ իրանց կռիւներով խռովում են ամբողջ աշխարհը, ուստի բնական են գտնում, որ ժամանակ առ ժամանակ մարդկութիւնը հանդիստ պահանջէ և որ աշխարհի տէրերից մէկը նրանց խնդրէ, որ թողնեն թոյլ պետութիւններին մի փոքր հանդիստ շունչ քաշել։

Պօլսից ուղարկուած «արեան յանձնաժողովը» դալիս է Պրիզրերնդ, Իպեկ կամ Դիակօփօ։ Բամիդ-փաշան միշտ գործի մէջ է։ Հեռու Սաամրուլում հաւատացած են, որ ամբողջ ըսպիտակ Դրենը նրա ճնշող ազդեցութեան տակ է։ Եւ ոստիկանապետը միայն Բամիդ-փաշայի միջոցով է բերել տալիս զանազան ցեղերին հասնելիք արեան գինը, որ Ալգիր-Համիդը վճարում է։ Բայց Բամիդը պահում է բոլոր փողը իր քաղաքապետութեան ներքնատանը, եթէ ոստիկանապետը ձայն հանեց, Բամիդը նրան արստրում է։ Բամիդը աւելին է անում. նա արհեստական ձևով առաջ է բերում ցեղային վրէժխնդրութիւններ կռիւներով, սպանութիւններով և միջամտութիւններով։ Դերակատարները—օստրոգուները, կաբաշները և ուրիշները նրա հետ բաժանում են արդիւնքը։ Բամիդը հզօր է։ Սակայն նրա իշխանութիւնը կարծես զիւմում է դէպի անկում, որովհետեւ կամաց-կամաց Պրիզրերնդի համբերութիւնը հասնում է։ Կադմուսը է «կարգի բարեկամների» մի կուսակցութիւն, որ ըստպառնում է կանչել ջուսանցիներին՝ ամենքին կոտորելու և ամեն ինչ աւերելու համար, եթէ կաբաշներն ու օստրոգուները չարունակեն կոտորածն ու աւերածը։ Այս նոր «պօլիտիկաները» վճռել են իրանց բողոքը անմիջապէս սուլթանի գահի առաջ դնել։ Նրանք ուղարկել են մի հեռադիր ուղղակի սուլթան Ալգիր-Համիդին։ Տասնհինգ օր անցնում է առանց պատասխանի, նրանք հեռադրում են երկրորդ, երրորդ, յետոյ չորրորդ անգամ։ Ոչ մի պատասխան չը ստանալով՝ նրանք ընտրում են քսանհչորս պատգամաւոր իրանց մեծաւեճներից, որոնք

ներկայացնում են քաղաքի քսանհզորս թաղերը: Ընտրուածները գնում, տեղաւորում են հեռագրատանը: Նրանք նախ բերել են տալիս իրանց նարդիլէները, յետոյ կերակուրը, վերջապէս անկողինները: Այժմ նրանք այնտեղ են պտուկում, որպէսզի պատասխանը շուտ ստանան: Այսպէս նրանք կարծում են անմիջական յարաբերութեան մէջ լինել աշխարհի տիրոջ հետ: Իրանց միամտութեան մէջ նրանք անկարող են իմանալ, որ Իսկիւրում նահանգապետը բռնում է բոյոր նրանց հեռագրերը: Այս օրինակելի պաշտօնեան ինքն է ամեն օր իր կողմից հեռագիր կաղմում և ուղարկում սուլթանին, նրան ասելու համար, որ իր բարեկամս հովանաւորութեան տակ այդ վիլայէթի բնակիչները հիացմունք են յայտնում իրանց վիճակի համար: Սակայն լսում է, որ սուլթանը Պրիզրբենդ է ուղարկում մի նոր ոստիկանապետ: Սա հասնում է: Նրան զիմաւորում են անհամբեր հարցերով: Նա չը գիտէ էլ, թէ բանն ինչուֆն է և կարծում է, թէ իրան զիմամբ ուղարկել են զժերի մէջ որպէս պատիժ: Նրանց հետ վարւում է քաղցրութեամբ, ներողութիւն խնդրում, բայց ի դուր, չորս կողմից զուում են, թէ նա ձեռնում է անգէտ, և սպառնում են վաղել շուկան: Ալքանական որեւէ քաղաղաքում շուկան փակել, խանութների զոները զոյիլ նշանակում է կառավարութեան զէմ դուրս գալ: Մեր հասնելու նախընթաց օրը պրիզրբենդցիք որոշել էին փակել շուկան: Միայն ի յարգանս մեր զխարկների, Եւրոպայի ներկայացուցիչների է, որ այսօր շուկան մնում է բաց:

*
* *
*

Ես ուղեցի ձի վարձել, զնալ Իպիկ և Դիակիօլօ, բայց ձի չը ճարուեց. մէկը «կանաչի էր ընկած», միւսի ոտքն էր վիրաւորուած: «Կանոք վերջրէք», ասաց ինձ զնդապետը: Բայց ճանապարհ չը կայ, հազիւ մի շաւիղ: Գնդապետը չէ ուղում, որ ես գնամ սպիտակ Դրենո Բամիդ-փաշան չէ կամենում, որ ես այցելեմ իր ցեղերին: Պրիզրբենդցիք չեն ցանկանում, որ ես շարունակեմ մնալ իրանց հանրապետութեան մէջ: Իսկիւրի նահանգապետը և Բարձրագոյն Դուռը վճռել են իմ առաջ ճանապարհը փակել: Այս չըկամութիւնը իր հիմունքները՝ համարեա իր մեղմացուցիչ պատճառներն՝ ունի:

Չը կարողանալով այցելել Իպիկը և Դիակիօլօն, մենք մնում ենք Պրիզրբենդ այնքան ժամանակ, որքան ալքանական փանտազիան կը ցանկանայ տանել մեր ներկայութիւնը:

Պրիզրբենդի մի թաղում հազար սերբ տուն կայ: Չար լեւրան կողքին կպած: Իւրաքանչիւր սերբ ընտանիք ալքանացի մի տէր ունի, որ նրան հովանաւորում է՝ փոխարէն տուրքերի,

կօռ ու բեզեհառի, սովորական ընծաների, տասանորդի, գողութեան, առանց հաշուելու կալուածատիրական իրաւունքը, որ մնում է որպէս այստեղի սօցիալական դաշնագրութեան (contract social) յօդուածներէի մէկը: Այսպէս մի քանի տարի առաջ Իսսակ-բէյը ուղարկում է իր որդուն՝ Պաւլիչ անունով մի սերբի մօտ նրան տեսելու. «Իմ հայրը տեսել է քո կնոջը և հաւանել. այժմ ուղում է նրան, ուղարկիր»: Միևնոյն ժամանակ երիտասարդը տեսնում է սերբի աղջկան, ուստի աւելացնում է. «աղջիկդ էլ կ'ուղարկես ինձ համար»: Քսանեչորս ժամ յետոյ Իսսակը հրամայում է տեսել. «Դու չ'ուղարկեցիր քո կնոջը, լաւ! այժմ փոխարէնը կ'ուղարկես հինգհարիւր ֆրանկ և քո աղջիկը իմ որդու համար»: Սերբը իր ազգականներէի պարտք վերցնելով հինգհարիւր ֆրանկ՝ տալիս է, իսկ աղջկան թողնում է մի քահանայի մօտ: Երիտասարդ ալբանացին զալիս է և չը դաժնելով աղջկան՝ վերցնում է կնոջը: Ապա բէյը խլում է սերբի արտերը, տանում է կահկարասին, պահանջում է ահադին փրկանք, և վերջապէս Պաւլիչը ստանում է ռաբի մի այնպիսի հարուած, որ մեռնում է: Իսսակ-բէյը Պաւլիչի պատրոնն էր:

Սերբերը Պրիզրենդում ունեն նպիսկոպոս և մի օրթօ-դօքս սեմինարիա:

Ռուսական փոխ-հիւպատոսը պաշտպանում է նրանց. աւստրիական մի պաշտօնեայ պաշտպանում է կաթոլիկ ալբանացիներին, սակայն աւստրիական ազնւոյ ռատիկանապետին արած իր մի պաշտօնական այցելութեան ժամանակ քիչ էր մնացել սպանուէր պահապանի ձեռքով: Սերբերն էլ թուլամորթ չեն և ի հարկին իրանք իրանց պաշտպանել զիտեն: Բիստրիցայի ափին մի քանի ամսից ի վեր ամեն օր կարելի է տեսնել մի պառաւ մահմէդական կին, որ ազոտաւ ազազակներ է արձակում՝ վտիտ ձեռները շարժելով, որովհետև նրա որդուն սպանել է մի սերբ: Այս սերբը ջահիլ էր և սիրուն, իսկ սպանուած մահմէդականը Ստամբուլից բերել էր դարչնի սովորութիւններ. նրանց մէջ մի անգամ մի խանութում կախ սկըսուեց դանակով. մահմէդականը սպանուեց: Երկու ամիս շարունակ ռատիկանութիւնը և սպանուածի ազգականները իզուր փնտրեցին մարդասպանին. նա կարողացաւ փախչել դաշտերը. իսկ պառաւը շարունակում է վրէժնորութիւն ազազակի:

Պրիզրենդի շրջանը՝ այս Հին-Սերբիան Հայաստանի հետ աշխարհի ամենազօքազգ երկիրն է: Ալբանացիք իրանց լիւններէի իջնելով՝ կայսերական իշխանութիւնից իրաւունք են ըստացել ապրել ի հաշիւ սերբ զիւղացիների և ոչնչացնել ամեն

ինչ: Ուզում են ջնջել այս ցեղը (սերբիական), որ կարող է օրինաւոր ճանաչել Ալէքսանդր Թադաւորի (Սերբիայի), Աւստրիայի և Մօնտենեգրոյ իրաւունքները: Պրիզրէնցի շուրջը ալբանական օրէնքը ամենակարող է: Քրիստոնեաները՝ որպէս նշան ստրկութեան՝ սլաւոնական են իրանց մաղերը կտրել: Նրանք իրաւունք չ'ունեն ձիով մտնել որեւէ քաղաք և ոչ էլ ձիու վրայ մնալ, երբ դաշտում պատահում են որեւէ մուսուլմանի: Ամեն տեղ նրանց գերեզմանատների պատերը հողին հաւասարեցրուած են. քրիստոնեաները այդպիսի արտասուելի կեանքից յետոյ էլ իրաւունք չ'ունեն մի խաղաղ անկիւն ունենալու:

Միարօվիցայում Հիսսա Բօլժետինայը յայտարարում է, թէ ինքը սպանելու է ոռոտաց հիւսկառոսին, հէնց որ վերջինս համարձակուի պաշտօնն ստանձնել: Անցեալ տարի նոյն Հիսսան երեք հարիւր մարդու գլուխ անցած՝ մի օր յարձակում է Կօլաչին գիւղի վրայ, կողոպտում է և վրկանքի ենթարկում: Նահանգապետը նրան բարեկամական նկատողութիւններ է անում. Հիսսան պահանջում է վաչայի տիպոս, որ շտապում են խոստանալ նրան: Իր որդին 1902 թւի յունիսի 4-ին ստիպում է հարթավայրի քրիստոնեաներին խնդրել սուլթանից իր ոչխարների տուրքի որոշ զիջում: Սուլթանը՝ ինչպէս և սպասելի էր՝ մերժում է. այն ժամանակ ալբանացին պատժում է քաղաքը՝ արգելելով նրա ելքն ու մուտքը: Քաղաքը սովից տանջուեց՝ ինչպէս պաշարուած:

Սպանութիւններ, անհանդումներ, արիւնահեղ արշաւանքներ, ահա Հին-Սերբիայի ամենօրեայ քրօնիկը: Թիւրքական իշխանութիւնը օժանդակում է այդ բոյորին: Մի խեղճ սերբ աղջիկ հարիւր յիսուն օրից ի վեր բանտումն է այն պատճառով, որ նա զիմաղրել էր մի բէյի, որը վախցրել էր այդ աղջկան հէնց վերջինիս հարսանիքի ժամանակ: Իր աղատութիւնն ու իր նշանածը վերստանալու համար նա միայն մի հնար ունի— զիջել բէյին: Քեաղիմ աւաղակը՝ ահա երկու տարի է՝ ինչ ապրում է որպէս պարազիտ ի հաշիւ երեք գիւղերի, որոնց նա սարսափի տակ է պահում և վրկանքի ենթարկում: Գիւղացիները բողոքեցին, թիւրք նահանգապետն ուղարկեց ժանդարմներ, Քեաղիմը նրանց հրաւիրեց մի օրգիայի, որ կազմուեց քրիստոնեաների զինով, պաշարեղէնով և կանանցով:

Միարօվիցայում երկու եղբայրներ, երկուսն էլ ոստիկանական սպայ, մտնում են մի քրիստոնէի տուն, ուր կատարւում է հարսանիք. նրանք անարձանակներով սարնում են այնքան մարդ, որքան կարող են և բռնաբարում են կանանց. սա այս

Երկրում հանար է! Այսպէս է մի հատիկ օրուայ քրօնիկը:
Խիւրքերը մճոկ են այս դաշտում ջնջել քրիստոնեայ ազգա-
բնակա թիւնը...

ԺՕՐԺ—ԳՕԼԻՍ

(Թարգմ. Ա. Ա.)

ՌՈՒՍՆԵՐ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

I

Նոր չէ, որ Ռուսաստանը ուշադրութիւն է դարձնում Պարսկաստանի վրայ. դեռ դարեր առաջ նա ձգտել է անդ բռնել այդ երկրի մէջ, նուաճումներ անել և զօրեղացնել իր դիրքը թէ քաղաքական և թէ տնտեսական տեսակէտներից: Նոյն այդ ձգտումը շարունակւում է և ա՛ժմ՝ աւելի ուժեղ և որոշակի կերպով: Բայց անցեալում նուաճումները կատարւում էին զէնքի միջոցով, իսկ այժմ խաղաղ ճանապարհով:

Ռուսաստանը սկսեց աւանձին ուշադրութիւն դարձնել Պարսկաստանի վրայ մանաւանդ վերջին տաս տարում և այդքան կարճ ժամանակամիջոցում չափ աչքի ընկնող աջողութիւններ ունեցաւ և ապագայի փառաւոր հեռանկարից ոգևորւած՝ այժմ աւելի ու աւելի ձգտում է զիրք գրաւել: Հիւսիսային Պարսկաստանը, այսինքն Ատրպատականի ընդարձակ նահանգը, ուր առաջ ազդեցիկ հեղինակութիւն վայելող Անպլիան էր, այժմ դառնում է համարեա բացարձակապէս Ռուսաստանի ազդեցութեան տակ:

Հիւսիսային Պարսկաստանում նա իր դիրքը ապահովելով՝ այժմ ձգտում է իր ոյժը տարածել ամբողջ Պարսկաստանում, առևտրական նուաճումներ անել Իրանի ամբողջ երկրում: Այդ նպատակին հասնելու համար նա մի կողմից աշխատում է բարեկամական յարաբերութիւն պահպանել իր հարևանի հետ, ուրախութեամբ խոչոր գումարներով պարագ է տալիս նրան և այլն: Իր այդ հեռատես քաղաքականութեան արդիւնքը արդէն տեսնում է Ռուսիան: Պարսկաստանը չը կարողացաւ 1903 թ. փետրուարի 1-ին (ն. տ.) լճարել սահմանուած դումարը՝ Ռուսիայից իր արած փոխառութեան 9/0-ը հանդիմանելու համար, ուս-

տի ուսաց կառավարութիւնը կարգադրել է, որ սրանից յետոյ մաքսատաների հասոյթները, որոնք բացառապէս գրեւում են Պարսկաստանի պարսքի տոկոսը ծածկելու համար, ստանան Պարսկաստանի ուսաց բանկը կամ նրա բաժանմունքները, իսկ ուր բանկ չը կայ, կը ստանան յատուկ այդ նպատակով այնտեղ նշանակուած գործակալները:

Այս մի քանի տարուայ ընթացքում Ռուսաստանը այնպիսի հիմարկութիւններ հիմնեց Պարսկաստանում և այնպիսի ձեռնարկութիւններ սկսեց, որոնք գալիս են աւելի ու աւելի առևտրական յարաբերութիւնները կանոնաւորելու և սերտ կապեր հաստատելու երկու երկրների մէջ: Այդ հիմարկութիւններն ու ձեռնարկութիւններն են՝ ուսական փոխառու բանկը, ուսաց ապահով. և ճանապարհ հաղորդակց. ընկերութիւնը, «Նաղեժգա» ընկերութիւնը, խճուղի շինելը և այլն:

Ռուսաց բանկ հիմնուեց Թաւրիզում 1901 թւին, որը կազմում է ուսաց պետական բանկի մի ճիւղը: Ռուսական բանկը ամեն կերպ աշխատում է արտօնութիւններ ու գիւրութիւններ տալ թէ թուրք և թէ հայ վաճառականներին, նամանաւանդ նրանց, որոնք ուսական ապրանք են ներմուծում:

Ռուսական բանկը ձգտում է վերացնել նաև մի արգելք, դա կուրսի փոփոխական գրութիւնն է: Բանկը ձգտում է հաւասարեցնել ուսական բուրլին պարսկական 5 դրանին. հէնց այդ նպատակով Պետերբուրգի պետական դրամատանը կտրւում են պարսկական 5 դրանանոց արծաթ դրամներ, որի քաշը 61 գօլիայով ծանր է ուսական բուրլուց: Այս նոր կտրուած դրամից Թաւրիզի ուսական բանկը ստացաւ 60,000 թուման, և վաղուց մտել է շրջանառութեան մէջ: Եթէ բանկը կարողանայ հասնել իր նպատակին, կը ստեղծուի վաճառականների համար մի շատ նպաստաւոր դրութիւն, և դրանով զգալի կերպով զարկ կը տրուի ուսական ապրանքների աւելի լայն չափերով տարածուելուն. մի խօսքով ուս-պարսկական առևտրի համար չօշափելի դիւրութիւն կը ստեղծուի:

Մեծ զարկ են տալիս ուսական ապրանքների տարածուելուն մանաւանդ «Надежда», «Росс. страх. транс». ընկերութիւնները, որոնք ձգտում են ամեն գիւրութիւններ տալ վաճառականներին. վերադիր վճարով ընդունում են ապրանքներ Ռուսաստան ուղարկելու և կամ ստանալու արտասահմանից: Այս երկու ընկերութիւններն էլ մեծ քանակութեամբ չաքար են վաճառում Հիւսիսային Պարսկաստանում:

«Надежда» ընկերութիւնը, ինչպէս և միւս ընկերութիւն-

նը, զլիաւորապէս գործում է Ատրպատականում, մասնաւորապէս ամբողջ Պարսկաստանում: Ատրպատականի զրէթէ բոլոր կենտրոնական քաղաքներում այժմ «Надежда»-ն բաժամունքներ ունի, ինչպէս Թաւրիզ, Արզաբիլ, Ուրմի, Մարաղա և Սօուզ-Բուլաղ: Իսկ Պարսկաստանի միւս մասերից միայն Խօրասանում ունի աղէնտ, մօտ օրերս բացուելու է նաև Թեհրանում առանձին բաժանմունք: «Надежда»-ն այս մի տարի է, ինչ սկսել է իր գործունէութիւնը Պարսկաստանում, բայց այդքան կարճ ժամանակամիջոցում շատ արագ կերպով տարածուեց, և մեծ շանսեր կան, որ շատ մօտիկ ապագայում յայտնի զարկ կը տայ ռուսական աղբեցութեանը, և ռուսական ապրանքները ահալին քանակութեամբ կը ներմուծուեն Պարսկաստան, զլիաւորապէս Հիւսիսային Պարսկաստան, կը տիրեն այդ մասի առևտրական շուկաները և միակ տէրը կը լինեն, առանց որևէ մրցակցի:

Ռուսաստանը աշխատում է նուաճել իր ապրանքներով ամբողջ Պարսկաստանի առևտրական աշխարհը՝ չը բաւականանալով միայն Ատրպատականի նահանգով: Այժմ նոյնիսկ մի քանի խոշոր առևտրական ֆիրմաներ, օր. Морозовъ, յատկապէս մարդիկ են ուղարկում Պարսկաստան՝ ժողովրդի պէտքերը և ճաշակը ուսումնասիրելու համար: Մի քանի ամիս առաջ մի մանուֆակտուրային ընկերութեան ներկայացուցիչ էր եկել Թաւրիզ և երկար խորհրդակցել էր պարսիկ վաճառականների հետ, իսկ երկու ամիս առաջ եկել էր «Поповъ»-ի խոշոր ֆիրմայի ներկայացուցիչը՝ ռուսական թէյը այս երկրում տարածեհամար: «Надежда»-ն յանձն է առել տեղափոխութեան ամեն տեսակ զիւրութիւններ տալ պարսիկ վաճառականներին, եթէ նրանք վերը յիշած ֆիրմաների հետ պայմանաւորուեն:

Հէնց այժմ ռուսական մի քանի ապրանքներ, օրինակ նաւթը, չաքարը, չթեղէնը, ահապէս նուաճումներ են անում Պարսկաստանի, մասնաւորապէս Ատրպատականի շուկաներում:

Իսկ Ռուս-Պարսկական առևտրական նոր զաշնագիրը, որ հաստատուեց փետրուարին, գալիս է էլ աւելի զօրեղացնելու ռուսաց աղբեցութիւնը Իրանի երկրում:

Այժմ մեր ձեռքի տակ ունենք տպագրուած նոր տարիֆների մի ամբողջ շարք շատ մանրամասն և որոշակի, որ արդէն գործադրութեան մէջ է մտել: Ռուս-պարսկական նոր զաշնագրով շատ բան է փոխուել մաքսի վերաբերմամբ, չափերի և աստիճանների իջնելը և բարձրանալը շատ է զգալի: Սև մի բան, որ շատ ակնյայտնի է և աչքի է ընկնում հէնց սկզբից, այդ այն է, որ զրէթէ ամեն ինչ փոխուել է յօգուտ Ռուսաստանի:

Այն ապրանքները, որոնցից մեծ քանակութեամբ ներմուծ-

ւում էին եւրոպական միւս պետութիւններից, օրինակ մետաքսէ գործուածքներ, թանգագին քարեր, ոսկէ և ուրիշ տեսակի ժամացոյցներ, թէյ, մահուղեղէններ և այլն, դրանց մարսերի չափերը սարսափելի աստիճանի են հասել, որ երբէք ձեռնտու չէ դրանց առևտրով զբաղուել Պարսկաստանում: Թէյի մաքսը, որից ահագին քանակութիւնով ներմուծւում էր ուրիշ երկրներից, որ առաջ 5% էր, այժմ բարձրացել է $50-75\%$ -ի (սպիտակ և սև թէյ): Այն ինչ՝ նաւթը, չաքարը և այլն, որոնք բացառապէս ներմուծւում են Ռուսաստանից, դրանց մաքսը աւելի իջել է: Նաւթի մաքսը, որ առաջ 5% էր, այժմ 3% է, չաքարը առաջ 5% էր, այժմ $3\frac{1}{3}\%$: Կօնեակ, լիքեօր, վիսկի, զլխարկներ *) և այլն, որոնք շատ աննշան բացառութեամբ գալիս են Արևմտեան եւրոպայից, դրանց համար վերցնում են ահագին մաքս, այն ինչ դարեջուր, ածուխ, ամեն տեսակի ալիւրներ, ձկնեղէն, բամբակէ գործուածքներ, կենդանիներ, (ձի, էշ, ոչխար և այլն), կաւէ թրձուած և չը թրձուած ամանեղէններ, որ բաւականին արտահանում է Ռուսաստանը, ներմուծւում են Պարսկաստան առանց մաքսի:

Այդպէս ուրեմն ներմուծման դէպքում ամեն կողմից շահը Ռուսաստանի կողմն է. նոյն բանը կայ և շատնկատելի է Պարսկաստանից արտահանուած ապրանքների վերաբերմամբ: Յայտնի է, որ Պարսկաստանը մեծ քանակութեամբ հում նիւթեր է արտահանում, ինչպէս սարգա իր բոլոր տեսակներով, նուշ, մասամբ բամբակ, և բացառապէս Ռուսաստան, կամ Ռուսաստանի միջոցով ուրիշ երկրներ: Այդ մրցեղէնների մաքսը թէև մի փոքր բարձրացել է, բայց այդ երբէք չէ խանդարելու աւելի մեծ քանակութեամբ արտահանելուն, որովհետև Պարսկաստանը դրանցից այլևս մաքս չէ վերցնելու: Առաջ ինչ չափով Պարսկաստանը վերցնում էր, համարեա նոյնքան այժմ աւելացել է ուսաց մաքսի վրայ: Արտահանողների և վաճառականների համար գրեթէ նոյն չափն է մնացել:

Այն ինչ՝ կան ապրանքներ, օրինակ՝ գորգ, շալ և այլն, որոնք շատ անհրաժեշտ են Ռուսաստանին, արտահանւում են գրեթէ առանց մաքսի:

Ահա այսպէս ամեն ինչ փոփոխուել է յօդուտ Ռուսաստանի: Զրմոռանանք ասել, որ այդ նոր դաշնագրի 8-րդ յօդուածով իբրև չափ որոշւում է Թաւրիզի բաթմանը, որ ունի 640 պարսից մսխալ կամ ուսական 7,27 գր. 9-րդ յօդուածով որոշւում է, որ քաշը լինելու է brutto: 4-րդ յօդուածով ոչնչա-

*) 5 Ղոան, կօնեակ, վիսկի բաթմանը 12 ղոան, գլխարկ 15% :

նում են ռահգարին, ալաֆխանան, զափանը և ուրիշ տեղական հարկերը *): Այս տեղական տուրքերը վերանալով Պարսկաստանի համար՝ ի հարկէ՝ ֆինանսական տեսակէտից մի աստիճան վնաս է, բայց մեծ չափով նոյաստում է վաճառականութեան տարածման և տալիս է մի շարք յարմարութիւններ:

Ինչպէս տեսնում էք, ուսումնարանական այս նոր դաշնադրով լայն և ընդարձակ ասպարէզ է բացւում Իրանի երկրում ուսական ապրանքների համար և թարէց տարի աւելի ու աւելի կ'ընդլայնուեն և ահապին նուաճումներ կ'անեն: Միակ արգելքը, որ մեծ չափով խանգարում է աւելի տարածուելուն և կանոնաւոր յարաբերութիւններին, դա շնորհքով ճանապարհների կատարեալ բացակայութիւնն է: Հաղորդակցութեան միջոցները դեռ հնազարեան վիճակի մէջ են, ձգւում են ձորերի, առուների միջով, հանգամանք, որը խանգարում է կանոնաւոր երթևեկութեան և առևտրի հաղորդակցութեան զարգանալուն: Այս հանգամանքը լուրջ կերպով զբաղեցնում է ուսաց կառավարութեան, և եռանդուն կերպով աշխատում են վերացնել այդ արգելքը:

Ռուսաստանի ձեռք բերած այս բոլոր արածութիւնները և յաջողութիւնները Պարսկաստանում դրանց հարեան ուրիշ տէրութիւնների, մանաւանդ Անգլիայի ուշադրութիւնը, որոնք նոյնպէս շահեր ունեն այս երկրում:

II

Հիւսիսային Պարսկաստանի գլխաւոր քաղաքում, Թաւրիզում կան հիւպատոսներ եւրոպական շատ աւերութիւններից, բայց դրանցից ամենաազդեցիկը անդալման ուսաց հիպատոսն է: Ռուսաց կոնսուլատը առանձին դիրք և հեղինակութիւն է վայելում Ասորկաստանի նահանգում: Կոնսուլատի վրայ թուրքերը նայում են որպէս մի ամենաուժեղ և կարող հիմնարկութեան վրայ: Ռուսաց կոնսուլատի հեղինակութիւնը աւելի բարձրացաւ և աւելի սկսեց տարածուել, ուժեղանալ նրա ազդեցութիւնը նամանաւանդ 1897 թւի դարնանը Թաւրիզում տեղի ունեցած ամբոխային ցոյցից յետոյ: Թուրք խառնիճաղանձ խուժանը զրգուում մի դէպքից՝ յարձակում է հայաբը-

*) Արտասահմանեան ապրանքը Պարսկաստան մտնելիս՝ սահմանում բացի նշանակուած մաքսը ստանալուց, այդ ապրանքը Պարսկաստանի իւրաքանչիւր քաղաքից անցնելիս առնում էին որոշ տուրք, որ կոչւում էր «ռահգարին»: Ղափանն է մրգեղէնները կշռելու տուրք, ալաֆխանան՝ փայտի տուրք:

նախ թաղերի վրայ և սկսում է կողոպտել, թալանել: Հայերը պատասխարան են գտնում ռուսաց կոնսուլատում: Ռուսաց կոնսուլ Պետրովի կարգադրութեամբ ռուսաց զօրքը պէտք է մըտնէր Թաւրիզ քրիստոնեաներին պաշտպանելու համար, բայց խաղաղում է ամբխը, զսղարում է թալանը, և, ինչպէս պատմում են, ռուսաց զօրքը յետ է դառնում Արաքսի ափից: Բալոր կողոպտուած հայ ընտանիքները ռուսաց կոնսուլի կարգադրութեամբ մանրամասն ցուցակով ներկայացնում են իրանց կրած վնասները, և պ. Պետրովը առանց որևէ զիջումի առնում է այդ պարսից կառավարութիւնից և յանձնում հայերին: Այս դէպքը մեծ սարսափ է տարածել լնիկ ժողովրդի վրայ և հեղուկութեամբ է մոռացւում:

Մի տեսակ երկիւղածութեամբ է նայում թուրք ամբոխը ռուսաց կողակին, նրա մէջ ինչ որ դերբնական ուժ է ընդունում, մանաւանդ շատ ազդում է կողակի մեծ և բրդոտ զլխարկը. ով կողակի նման է հագնւում, նրան թուրքը կողակ է ընդունում:

Թէև առհասարակ օտարահպատակի գոյքը և կեանքը ապահով է Պարսկաստանում, բայց ռուսահպատակինը ուրիշ է: Նա միանգամայն ազատ է այս երկրում, ազատ կողոպուտներից, հարստահարութիւններից, ազատ յարձակումներից. նրա մազին անգամ ոչ որ է յանդգնում դիպչել: Իսկ եթէ մի բան է պատահում ռուսահպատակին, թէկուզ շատ աննշան վնաս է կրում նա, խիստ պատժի է ենթարկւում՝ չարագործը պարսից կառավարութեան կողմից՝ ի հարկէ՝ ռուսաց կոնսուլատի պահանջի համաձայն. եթէ նրան ճանապարհորդելիս կողոպտում են աւազակները, նոյն տեղի, կամ մօտիկ տեղերի (ուր կատարուել է այդ) ժողովուրդ տուժում է կրկնապատիկը, և սպառախիւր: Ուր էլ կողոպտուած լինի ռուսահպատակը, թէկուզ Ասրպատականի մի խուլ և հեռաւոր անկիւնում, եթէ իմացուեց, առնում է կոնսուլատը զեռ վնասից աւելի: Քանիքանի նման դէպքեր են պատահել: Իսկ եթէ թուրքը յանդգնում է ձեռք բարձրացնել մի ռուսահպատակի վրայ, վնչ նրան, տուժում է նա շատ խիստ կերպով: Հէնց անցեալ օրը երկու թուրքերի ծեծելին, որովհետև զրանք մի ռուսահպատակի վրայ ձեռք էին բարձրացել, և ծեծում են այնտեղ, ուր կատարուած է լինում դէպքը:

Հէնց այս հանգամանքն է, որ շատ հայեր, մանաւանդ թուրքեր ձգտում են, մեծզումարներով դրամ են ծախսում, որպէսզի աջողկեցնեն ռուսահպատակութիւն ընդունել: Շատ շատերի նախանձն է զրգոում ռուսահպատակ լինելը:

Առհասարակ Պարսկաստանի կեանքի բոլոր երևոյթները մէջ աչքի է զարնում Ռուսաստանի զօրեղ ազդեցութիւնը: Ֆրանսերէն լեզուն առաջ տիրապետող օտար լեզուն էր հէնց նոյնիսկ Ատրպատականում, Թաւրիզում, այժմ համարեա թէ տեղի է տուել ուսաց լեզուին: Հետզհետէ ուսաց լեզուն մի անհրաժեշտ տարր է դառնում Ատրպատականի կեանքի շատ երևոյթներում, մանաւանդ այս փոխադրական ընկերութիւնները, ուսաց բանիկերի հիմնուելուց յետոյ:

Թաւրիզի թէ «Արամեան» և թէ «Հայկազեան-Թամարեան» դպրոցներում ուսաց լեզուն համարւում է «որպէս առաջնակարգ առարկայ. վերջին դպրոցում սովորեցնում են նոյնիսկ աշակերտութիւններին: Ռուսաց լեզուն կայ նաև բողոքականների ուսումնարանում: Բացի դրանցից՝ թուրքաց «Քեամար» և «Լուղմանեան» դպրոցներում ուրիշ լեզուների չարքում կայ և ուսաց լեզուն. այս մի տարր է, ինչ բացուել է և մի մասնաւոր դպրոց, ուր անցնում են բացառապէս ուսաց լեզու, որի աշակերտները՝ ի հարկէ՝ թուրքեր են: Գաւառական մի քանի դպրոցներում էլ ուսաց լեզուն պարտադիր է դարձել: Ինչպէս լուծւում ենք, մտադրութիւն կայ բանալ Թաւրիզում ուսաց մի դպրոց բէալական դպրոցների ծրագրով... և որպէս թէ Ն. Բ. Թաւրիզում զաժառանգը խոստացել է իր բարոյական և նիւթական աջակցութիւնը այդ հիմնուելիք դպրոցին:

Նւ այս բոլորը ուսաց լեզուի անհրաժեշտութիւն կադմող յայտնի փաստեր են: Շնորհիւ այդ դպրոցների, նոյնպէս և այն յաճախակի յարաբերութիւնների, որ պարսկաստանցիները ունեն Ռուսաստանի հետ, երբեմն թէ Թաւրիզում և թէ ուրիշ տեղերում լուծւում են ուսերէն աղաւաղուած խօսքեր, ինչպէս օրինակ՝ փաղի սուղա, ըզըրասթի, քութա փայդօշ, փաշօլ և այլն: Գործածութեան մէջ են՝ սամովար, տարեկա, եամշէկ, ցէպօչկա, խոզեային, կնուտ, տրոյկա, սապօզ, պօլսապօժկա, չօթք, վօղկա և այլն:

Խմորեղէններ վաճառող (կանդիւտեր) խանութների թիւը Թաւրիզում արագ կերպով աճում է, նման բոլորովին ուսականներին, և բանը այն է, որ խանութպանները ուսահայի հետ աշխատում են անպատճառ ուսերէն խօսել, որոնք ի հարկէ՝ եղել են Ռուսաստան: Թաւրիզում եթէ տեսնէք փոքր ի շատէ կանոնաւոր և մաքուր խանութ, իմացէք, որ նրա տէրը անշուշտ եղել է Ռուսաստան:

Շատ քիչ վաճառականներ կը լինեն, որ տարին մէկ կամ մի քանի անգամ Կովկաս և Ռուսաստան չը գնան. նրանք միշտ էլ տարաբերութիւն ունեն Ռուսաստանի հետ: Ոչ միայն վաճառա-

կանները, այլ ևս հասարակ, ուսուցիչ ժողովրդին էլ են ծանօթ կովկասը և Ռուսաստանը: Նա ատրպատականցու միակ պանդըխտավայրն է: Տարեկան մոտավորապես 30,000 հոգի պանդըխտում են զլիաւորապէս Բագու, Շուշի, Թիֆլիս, Բաթում, Փոթի, Վլադիկաւկազ, Ռոստով Դոնի վրայ, Հաշտարխան և այլն:

Ահա ինչպիսի կապեր կան Ռուսաստանի և արևելքի այս երկրի մէջ: Բացի այդ, շատ պարզ նկատելի է ո՛ր այս, որ Ատրպատականի հայերը ուսումականին նման շատ անուններ ունեն, օրինակ՝ Սօնիա, Օլգա, Մանիս, Անիւտա, Իվան, Դիմիտրիյ և այլն:

Մեր յօդուածից պարզուեց, թէ ինչպիսի շանսեր կան ապագայում Ռուսաստանի քաղաքական և առևտրական շահերը ընդարձակուելու վերաբերմամբ. իսկ երբ երկաթուղին կը միացնէ երկու հարևան պետութիւնները, զարմանալի չի լինիլ, եթէ Ատրպատականը դառնայ Երևանեան նահանգի շարունակութիւնը...

Ե. ՖՐԱՆԳԵԱՆՅ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«ՆԱՀԱՊԵՏ ԶՈՒՉԱՅԻ ԴԻԻԱՆԸ», ֆինական ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակեց Արշակ Զօպանեան. Պարիզ, 1902; տպարան «Անահիտ»:

Այս հրատարակութիւնը գալիս է հաստատելու արդէն յայտնի իրողութիւնը: Դա այն է, որ մեր հին գրականութիւնը ժողովրդական չէր: Մենք խօսում ենք այն գրականութեան մասին, որի համարեա միակ տէրը հոգևորականութիւնն էր: Այդ գրականութիւնը հոգևոր էր, եկեղեցական. նա գրաբար էր, մատչելի միայն եկեղեցական դասին և սակաւաթիւ ընտրեալներին, որոնք կարողանում էին սովորել այդ լեզուն: Կար ժողովրդի ահագին բազմութիւնը, բայց նա հեռու էր այդ պաշտօնական գրականութենից, նա ունէր իր առանձին լեզուն, իր առանձին գրականութիւնը: Լեզուն աշխարհաբարն էր, իսկ գրականութիւնը երկնային գործերից չէր նիւթ առնում, այլ զուտ աշխարհային գործերից: Եկեղեցու գրականութիւնը հրեշտակներից ու սրբերից էր խօսում, ժողովրդինը՝ սէր, զինի, վարդ, լաց ու հառաչանք էր պարունակում: Նահապետ Քուչակը մեր ժողովրդական երգիչներից մէկն է և որ շատ հետաքրքրական է՝ բաւական հին երգիչներից: Ենթադրում են, որ նա ապրում էր տասնեվեցերորդ դարի սկզբում: Շատ թոյլ պատճառարանում մի ենթադրութիւն է դա: Միակ փոքր ի շատ է գրական փաստը այն է, որ Նահապետի երգերից մէկը, ինչպէս վերկայում է մի վարդապետ, արտադրուած է եղել նոյն դարի վերջերում: Մեր հին գրողների և գործիչների ճակատագիրը այսպէս է: Եթէ մենք չը գիտենք հաստատ, թէ ով է եղել Եղիշէն, Եղնիկը, ինչ զարմանալի բան պիտի լինի, եթէ չ'իմանանք, թէ ով է եղել մի ժողովրդական աշուղ: Նահապետ Քուչակը մինչև այժմ շատ քիչ էր յայտնի իր երգերով: Այժմ պ. Զօպան-

Նեան հրատարակում է նրա անունով յայտնի բոլոր երգերը և զրանով միջոց է տալիս, որ նա իր պատշաճաւոր տեղը բռնէ մեր հին երգիչների շարքում:

Պ. Չօպանեանի հրատարակութիւնը մի հետաքրքրական գօլումնաւ է մեր գրականութեան պատմութեան համար: Նահապետը երկնային ձայն ունեցող երգիչներից է, մի բոլորովին ինքնուրոյն գէմը: Միայն բանաստեղծական շնորհքը չէ Նահապետի երգերին առանձին հետաքրքրութիւն հաղորդում. լեզուն, երգերի չափը կատարեալ անակնկալութիւններ են մեզ համար:

Քուչակը բաղմաթիւ սիրային երգեր ունի. խրատական և այլաբանական երգերն էլ բաւական մեծ թիւ են կազմում, կան և ութ հատ պանդխտական երգեր: Սակայն երգեր ասելով՝ չը պէտք է մեծ-մեծ բաներ հասկանանք: Նահապետի երգերը մեծ մասամբ կազմուած են չորս տողերից և շատ հազազիւտ դէպքերում են հասնում ութ տողի: Դրանք՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել, աւելի ասացուածքների են նման: Այդ փոքրիկ տառնաւորների մէջ շատերը կան, որոնք գողտրիկ են ու գեղեցիկ: Չը մոռանանք, որ երգիչը ժողովրդի մարդ է, տալիս է պատկերներ, որոնք ներքին են ռամկական հասկացողութիւնների շրջանում. «եարի» ծծերը, ծոցը, դունչը—սրանք սովորական են այդ երգերի մէջ: Բայց կան և գեղեցիկ բանաստեղծական արտայայտութիւններ, որոնք պատիւ են բերում մեր ժողովրդական երգչի զգացմունքին և ճաշակին: Ահա դրանցից մէկը.

Մէրն երբ ի յաշարհս եկաւ, եկաւ իմ սիրտս թառեցաւ,
Հարա իմ սրտէս ի դուրս՝ յերկրէ յերկիր թափառեցաւ,
Եկաւ ի գլուխս ելաւ, և յըզեղս եկաւ թառեցաւ,
Աչիցս արտասունք ուղեց նա, արիւն ի վար վաթեցաւ:

Կամ թէ՛

Ես ձագ ծիծեռնիկ պիտէի, զօրն ըզքո տուն մտնուի,
Ան բարձր մօյտան չարտախո՞ւ ես ի հոն բուն մը շինէի,
Ոնց որ մութն մթանայր, ցածնայի ծոցդ մտնուի,
Ոնց որ լոյսն լուսանայր, բարձրանայի բունս մտնուի.
Ես ապրէմ խուշախ, զօրն զքո միջաց գիրկ ածէի,
Կամ քաղցըր նըռան գինի, զօրն ըզքո փարջըդ պիտէի.
Առսիր ու բերնիդ դընիր, ցածնայի դունչըդ պազնէի:

Թողնենք սէրը, որ երգւում է աշխարհի սկզբից անթիւ ու անհամար վարիացիաներով: Վաւիկ հետաքրքրական են հասարակական տեսակէտից խրատական բանաստեղծութիւնները, որոնց մէջ ժողովրդի աշխարհայեցողութիւններն են երևում: Այն իս-

ւար, զժբաղդ, արիւնոտ դարերում ինչ հաւատ ու դաւանութիւններ ունէր հայ ժողովուրդը: Մեր պաշտօնական գրականութիւնը շատ քիչ նիւթ է տալիս, նրա մէջ չը կայ ժողովուրդ: Մնում է, որ ժողովրդական Նահապետները պատմեն մեզ: Այս տեսակէտից էլ շատ ուսանելի են Քուչակի երգերը: Մենք տեսնում ենք նրա մէջ ստորուկ ժողովրդի փիլիսոփայութեան նրմունքներ: Ահա նա ասում է.

Գուցէս որ յազիզ կենաս որ ամէն մարդ գրեզ սիրէ,
Գուն հողուն նման կեցիր որ ամեն մարդ ըզրեզ կոխէ:

Բայց միևնույն ժամանակ այդ ժողովրդի մէջ կայ իր զեղեցիկութեամբ և իմաստով յուզիչ այսպիսի միտք էլ.

Գանթեղիկ մոխի արա, ջուրն ու ձէթն ու հուրն ի լման.
Գանթեղն է մտաց նման, ջուրն ուսման, ձէթն՝ զիտութեան,
Քանի զմիտքդ սուրբ ունիս, դու սիրով ջանս ուսման.
Հոգիդ է պայծառ գունով, որ լոյս տայ քեզ մթութեան:

Սրտառուչ են և՛ զարիւրական երգերը. սրանք էլ ժողովրդական զղացմունք են. մի ժողովուրդ, որ դարերով հալուել ու մաշուել է զարիւրութեան ձեռքին, ի հարկէ՝ պիտի իմանայ և այն ողբալը: Հայ ժողովուրդը լաւ գիտէ արտայայտել իր այդ դաւը, որ կրում է սրտի մէջ դարերից ի վեր, բայց որի հետ հաշտուել դեռ չէ կարողացել:

Նահապետ Քուչակի երգերը մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում և լեզուագիտական տեսակէտից: Մեր ժողովրդական երգիչներից շատ քչերին է աջողուել այնպիսի համեմատաբար մաքուր աշխարհաբար գործածել, ինչպիսին ունի Նահապետը: Դա XVI-XVII դարերի աշխարհաբարն է, և մեր լեզուագէտ բանասէրները կարող են շատ հետաքրքրական նիւթեր գտնել նրա մէջ ուսումնասիրութիւնների համար: Մեզ անձամբ շատ ուսանելի թւայ այն, որ Նահապետի աշխարհաբարի մէջ խառնուած են այժմեան արեւմտեան և արեւելեան բարբառները. մենք մինչև անգամ հանդիպեցինք «ից»-ով վերջացող բայառական հոլով:

Երկու խօսք էլ ս. Զօպանեանի քննական ուսումնասիրութեան մասին: Մենք միանգամայն համաձայն ենք պարոնի հետ, որ չը պէտք է ունցնել, արհեստական կերպով մեծացնել մեր ազգը: Այո, ճիշտ է, հայ ազգը մեծ ազգերից չէ, նա չէ տուել հանճարներ, նա ճնշուած է եղել երկաթէ լծի տակ, և պահանջել նրանից աւելին, քան ինչ նա տուել է իր թշուառ պատմութեան ընթացքում, հազիւ թէ կարելի լինի: Այդպէս էլ պէտք է վերաբերուենք մեզ: Բայց մի կողմից խոստովանելով

մեր փոքրութիւնը, մեր համեստութիւնը, մեր ստրկական կացութեան դառնութիւնը, միւս կողմից պիտի այնքան քաջութիւն էլ ունենանք, որ խոստովանենք, թէ դարաւոր ստրկութիւնը չատ է թունաւորել մեր արիւնը, չատ է այլանդակել մեր մարդկային կերպարանքը: Պ. Չօպանեանը չէ հաւանում այն հայերին, որոնք իրանց ազգի պակասութիւններն են դատաւիտում: Նա ասում է. «Տարօրինակ տկարութիւն մ'ունինք մեր ցեղին թերութիւնները յօժարակամ խոշորցնելու, ընդհանրացնելու, մեր ազգը մարդկութեան մրուրը նկատելու, մէկ խօսքով՝ սովորական բան մըն է մեզի համար Հայ ըլլալնէս ամէնալը, և ատի բացէ ի բաց ըսելով՝ քաջութեան, անկեղծութեան, ճշմարտասիրութեան փայլուն ապացոյց մը տուած ըլլալ կը կարծենք»: Որ կան այգալիսի հայեր, — այդ շատ ճիշտ է. բայց ճիշտ է և այն, որ այգալիսները հեռանում են իրանց ազգութիւնից, մոռանում, ուրանում են նրան: Բայց երբ պ. Չօպանեանն իր այդ ասածները հաստատելու համար անմիջապէս դիմում է օրինակի և յիշում է Բաֆֆին, այդտեղ մենք ասում ենք. «Ոչ, մենք համաձայն չենք»: Բաֆֆին, Նաղարեանցը, Նալբանդեանցը, Սանտիան Ոսկանը, Արծրունին խօսել են մեր ազգային արատներէ մասին, բայց խօսել են իբրև բարեկամ, ցաւակից, իբրև իրանց ազգի բարոյական զօրութեան ջերմապէս հաւատացող: Նրանք միշտ կարողացել են հասկանալ, որ հայ ժողովուրդը ունի իր մէջ շատ դրական յատկութիւններ, որոնց պէտք է զարգացնել, առաջ քաշել. նրանք հաւատում էին մեր վերածրնութեան:

Պ. Չօպանեանն իբրև օրինակ յիշատակում է այս, որ Բաֆֆին «կրցած է «բողի» մը նմանցնել հայ ժողովուրդը»: Բայց դա շատ անաջող օրինակ է: Բաֆֆի «Դաւիթ-բէկի» մէջ հերոսներից մէկը նմանեցնում է հայ ազգի քաղաքական ճակատագիրը մի պոռնիկ կնոջ. «Հազարաւոր տարիներ անցկացրեց նա երբեմն յոյնի, երբեմն պարսկի և երբեմն հռովմայեցու գիրկն ընկնելով: Մինչև անգամ անապատի սև արաբը իր հաստ չըրթունքով շօշափեց նրա երեսը: Մինչև անգամ Թուրանի տափալաքիթ, դեղնակաշի մօնդօլը դարերով պառկեց նրա հետ»: Բայց հերոսը իսկոյն էլի աւելացնում է. «Այնուամենայնիւ ևս դարձեալ սիրում եմ այդ թեթեամիտ, վաւաչոտ կնոջը, որ դարերի ընթացքում իր անբարոյական կեանքով մաշուել, տրորուել, բրբրուել է և միայն իր վաղեմի դեղեցկութեան կմախքն է պահպանել: Սիրում եմ այդ կմախքը: Սիրում եմ այդ թունաւորութեամբ, հազարաւոր հիւանդութիւններով վարակուած մարմինը»: Նւ յետոյ բացատրւում է, որ այդ սէրը չափազանց բա-

րի ցանկութիւններէց է բղխում, այդ սէրը կամենում է հանել պոռնիկին ցեղերից և նրան օրինաւոր, պատւաւոր կեանքի սովորեցնել: Բանաստեղծական ձեով արտայայտուած այս հայ-րենասիրութիւնը միթէ նշանակում է «մեր ազգի մարդկութեան մրուրը նկատել»: Երբէք:

Պ. Չօպանեանը հիացած է Նահապետ Քուչակի երգերի վրայ և չափազանցութիւնների է դիմում: Այն, գեղեցիկ կտորներ կան այդ երգերի մէջ, Քուչակը այսուհետև նոյնպէս սիրելի կը լինի մեզ համար, ինչպէս Սայաթ-Նովան, բայց մենք հետո ևնր Սայաթ-Նովայով էլ, Նահապետ Քուչակով էլ այդ աստիճան յափշտակուելուց: Նրանք պարծանք դառնալու չափ խոշոր չեն: Ուրիշ բան է, եթէ մեր անցեալից մնացած լինի վրայ «Ընծենաւորի» նման մի բան: Չը մոռանանք, որ քրդերն անգամ ունեն «Սարէ-Սիւխանէ»ի պէս մի բանաստեղծական դոհար...

1.

Հ. Ս. Երեմեան. «ՏՈՒՐԿԻՆ», ողբավէպ, պատկերաւոր, 82 էր. դ. 2,50 ֆրանկ (1 լուրի). Վենետիկ, 1903 թ.:

«Տուրկինի» հեղինակը իր մանրավէպի նիւթը վերցրել է հայոց պատմութեան հին շրջանից:

Երուանդ Բ. Թաղաւորի պալատականների մէջ կար մի քսու մարդ Տուր անուհով: Նա Երուանդի սիրելին էր և ամենամտերիմը ամբողջ արքունիքում, բայց նրա բոլոր գաղտնիքները հաղորդում էր Արտաշէսի խորհրդատու Սմբատ սպարապետին: Երուանդը իմանում է այդ և սպանում է Տուրին: Տուրի կինը, Տուրկինը, վճռում է հանել իր ամուսնու վրէժը: Նա ծպտեալ կերպարանքով հեռանում է իր գղեակից և իմանալով որ իր ամուսնու մահուան պատճառը եղել է Բաղարանի գանձապետ քուրմը, հրապարակաւ սուրը մխում է նրա կուրծքը այն ժամանակ, երբ Թաղաւորը և ժողովուրդը հանդիսաւոր Թափորով Բաղարանի կուռքերը փոխադրում են Արտաշատ:

Մանրավէպը գրուած է կեղծ կլասիկական ոճով, սակայն տեղ-տեղ հեղինակը տալիս է ընթերցողին կենդանի պատկերներ մեր հին անցեալից, օրինակ՝ տկալաստով (տկերի վրայ սարքած լաստով) նաւարկութիւնը Արաքսի վրայով, աղքատների խումբը Բաղարանի տաճարի առաջ, վհուկի գուշակութիւնը Տուրկինի համար:

Ձեռն տեսակէտից վէպիկի թոյլ կողմը խօսակցութիւններն են, բոլորն էլ անբնական, վերցյուածոյց կամ քաղցր-մեղք, բա-

ցի աղքատների զրոյցներից, որոնց միջոցով հեղինակը շատ լաւ բնորոշում է Բագարանի քուրմերին, այժմեան քուրմերի նախատիպարներին:

Ինչ վերաբերում է բովանդակութեանը, մեզ վերին աստիճանի. անյաջող է թւում վէպիկի դադափարը:

Ոխակալութիւնը, արիւնավրէժը ինքն ըստ ինքեան վայրենի և քստմենելի բան է և միմիայն բացառիկ դէպքերում կարող է համարուել թոյլատրելի, եւ աւելի պարտադիր, մինչև անդամ եթէ դատելու լինենք ոչ թէ մի հոգևորականի, այլ նոյնիսկ աշխարհականի տեսակէտից:

Ինչո՞վ ուրեմն բացատրել, որ մի հոգևորական, ինչպէս է հ. Ս. Երեմեանը, իր ոգևորութեան առիթ և նիւթ է ընտրել Տուրի պէս մի քսու մարդու մահուան համար կատարուած վրէժխնդրութիւնը:

Մեզ համար այդ անհասկանալի է մնում, ինչպէս անհասկանալի է առհասարակ այդ ամբողջ «աղղավէպի» արիւնսրբութունը:

«Ներողամիտ, ոչխարամիտ և աննկարագիր թագաւորներուն օրով է, որ Հայաստանի լոյսը խաւարեցաւ», ասում է Տուրիինը:

Միթէ այդ չարիքը կարելի է դարմանել մարդակերական բնազդներ զարթեցնելով և դարգացնելով ընթերցողի մէջ: Չեմ կարծում:

Համակրելի հերոսը կարող է ստիպուած լինել արիւն թափել, կարող է նոյնիսկ իր սրբազան պարտականութիւնը համարել այդ, բայց նա չէ կարող արիւնարբու լինել:

Մեզ թւում է, հէնց նոյն աղղային անցեալում հ. Երեմեանը կարող էր աւելի լաւ, աւելի համակրելի նիւթ գտնել իր դադափարը լուսաբանելու համար, և թէ նրա դադափարը դադափարն է եղել դատաւիտել մեր աղգի կնասութիւնը և մեղկութիւնը:

Տ. Յ.

Մկրտիչ Մարիկեանց, «ՄԵՐՈՒ ԱԼԲՈՄԸ», բանաստեղծութիւններ, հրատարակութիւն Աւետիս Տէր-Սարգսեանցի, 40 ել. դ. 20 կ. Թիֆլիս, 1903 թ.:

Պ. Մկրտիչ Մարիկեանցը շատ փափկասիրտ բանաստեղծ է: Նա չէ կարող անտեսել, թէ ինչպէս «մի զեռուն կտրիճ՝ անդօր թևերով պտոյտ է դալիս իր լամպարի լոյսի շուրջը», և չը խանդաղատուելու Իսկ երբ նա խանդաղատում է, բնականօրէն վերցնում է գրիչը և բանաստեղծութիւն է գրում:

«Տես ինչպէս է նա երերում, տանջում,
Կարծես համբուրում է քո հուր վանդակ,
Ախ գիտեմ, գիտեմ միայն մի վայրկեան,
Եւ նա պիտ այրուի. քեզ համար կատակ»:

Սակայն պ. Մարիկեանը բանաստեղծ է և ուրեմն տրամա-
զրրութիւններ զերի: Երբեմն նա սաստիկ խստասիրտ է դառ-
նում: Վերջերք օրինակ՝ նրա այն ոտանաւորը, որ նուիրուած
է օր. Մար... Մար...ին:

Տեսէք որքան անգութ է այդ զէսքում պ. Մարիկեանը.

«Ես ուզում եմ յարուցանել
Մի կօլիզիայ^{*)} քո սրտում,
Որ ինձ նման ականջ դու էլ,
Ախ-վախ քաշես այս երկրում...

.....

Բայց և այնպէս երկնքի տակ
Ես չեմ կարող չունչ քաշել,
Մինչ չտանեմ վեհ յաղթանակ,
Մինչ մի կեանք չդառնայնեմ»:

Բայց այդ հատուածներից՝ ընթերցողը կարող է գաղա-
փար կազմել պ. Մարիկեանցի տաղանդի մասին նաեւ այն գիւ-
տով, որ նա արել է հայկական տաղաչափութեան մէջ:

Այնտեղ, որտեղ ոտը պակասում է, պ. Մարիկեանցը ա-
ռանց այլեայլութեան դնում է «նա» գերանունը:

Ահա օրինակ.

«Անքուն, յոգնած, իբր պահապան,
Քեզ կհսկեմ ողջ գիշեր,
Որ չար դեր մարդանման,
Շա քո վզով չխարուեր»:

Դուք կարող էք նկատել, որ այդտեղ բայի ժամանակները
անկանոն են գործ դրուած, բայց այդ բծախնդրութիւն կը լինի
ձեր կողմից:

Եթէ ես ուզէի բծախնդիր լինել, կը նկատէի, որ պ. Մա-
րիկեանցը չէ հասկանում կօլիզիա բառի նշանակութիւնը, ա-
ռաջ կը բերէի նրա ոտանաւորներից անթիւ քերականական
սխալներ և անմիտ դարձուածքներ, ինչպէս օրինակ՝ «յող վար-
դի նման արցունքի շիթեր», «տաք սիրտս փափուկ», «երգ ցա-
ւատանջ լի կսկիծ», «հաւատում եմ, որ չուտով, դեռ վաղ»,
«մի կոյս արցունքից եփուած», «մեղմացիր կապանքներ» և այլն

*) Այդտեղ պ. բանաստեղծը մոռացել է ծանօթութիւն դրել—տես բա-
ւարան Միխէլսօնի:

կալին, բայց ինչ նշանակութիւն ունի այդ բոլորը, քանի որ հարցը հայ բանաստեղծի մասին է, իսկ մեզ վաղուց յայտնի է, որ մեր բանաստեղծներից տասից իննի համար՝ ինչպէս ուսանելն ասում են՝ ոչ մի օրէնք չէ գրուած:

Տ. Յ.

Գ. Ե. «ԱՆԳՈՐԾ ԿԱՆԱՅՔ». «ԱՋԽԵՆ». 68 եր. դ. 10 կ. Բաղու, 1903 թ.

«Աշխէն»ը մի վէպիկ է պօլսահայերի կեանքից: Վէպիկի հերոսուհին «անգործ կանանցից» մէկն է: Ի բնէ նա լաւ յատկութիւններով է օժտուած, բայց կեանքի պայմանները և զբոսաւարտութիւնը անգործութիւնը անբարոյականացնում են նրան և խորտակում նրա բաղդը և նոյնիսկ կեանքը:

Իսկապէս ասած, այն ենթադրութիւնը, թէ անգործութիւնըն է եղել Աշխէնի անբարոյականացման գլխաւոր պատճառը, մենք ասում ենք՝ հիմնուելով վէպիկի «Անգործ կանայք» ընդհանուր վերնադրի վրայ: Ինչ վերաբերում է վէպիկի բովանդակութեանը, նա այնքան հակասական կէտեր է պարունակում իր մէջ, որ ընթերցանութիւնից յետոյ չէ որոշւում այն հարցը, թէ ինչ է ուղղում ասել հեղինակը իր գրուածքով: Վէպիկի հերոսուհու, Աշխէնի պատկերը վերաբաղեցնում է անորոշ և խառն կերպով, այնպէս՝ ինչպէս դուրս են գալիս լուսանկարները, երբ մարդ շարժւում է լուսանկարուելու բողբոխ: Գոնէ իմ երեակայութեան մէջ շարժւում և խառնւում են օրիորդ Աշխէնի համակերկի դժերը, երբ ես կարդում եմ, որ նա մեռել է «աններելի մի հիւանդութիւնից»:

Բաւական էր, որ Դիւման իր հերոսուհուն մեռցնէր ոչ թէ թոքախտից, այլ «աններելի մի հիւանդութիւնից», որպէսզի «կամեցի աղարդ տիկինը» կորցնէր իր ամբողջ հրապոյրը և նոյնիսկ իմաստը:

Վէպիկի միւս տիպերն էլ դժգոյն են և անորոշ:

Վէպիկը գրուած է կոկ ու կանոնաւոր լեզուով: Ճիշտ է, պատահում են երբեմն այսպիսի նախադասութիւններ՝ «Այս հագած, շորերը մի քանի բառեր սովորած և ունեցած համբաւիս մասին մի մտածիլ լաւատեսի նման», բայց այդ պէտք է վերագրել սրբադրողի անհոգութեանը:

Տ. Յ.

Յարուքիւն Թումանեանց. «ՀԱԶԱՐԱՆ-ԲԼԵՈՒԼ», Ֆէէրիա. երեք արարուածով և չորս պատկերով. (արտատպուած «Լումայից»), 71 էր. գ. 30 կ. Թիֆլիս, 1902 թ.

Պ. Յարութիւն Թումանեանցի «Ֆէէրայի» գործողութիւնը կատարւում է «Վանայ ծովակի շրջակայքում հեթանոսական դարերում»:

«Ֆէէրայի» բովանդակութիւնը մի կատարեալ «հարիսա» է ժողովրդական հէքիաթներէց և հին բևեռագիրների մէջ պատահող անուաններից:

Մաննայի թագաւորը ուզում է մի ջնաշխարհիկ պալատ կառուցանել: Երկու անգամ նա արդէն չինել ու քանդել է պալատը, որովհետեւ, ինչպէս ոգին ասում է նրան.

«Աշխարհիս վերայ ամեն կատարեալ

Ու լիակատար կատարելութիւն

Կարօտ է դարձեալ կատարելութեան»:

Երրորդ անգամն էլ պալատը պէտք է աւերուի, որովհետեւ, չը նայելով ամբողջ շքեղութեանը, նրան պակասում է դարձեալ մի բան, սակայն այս անգամ ոգին խղճում է Մաննայի թագաւորին և յայտնում է դադանիքը.

«Նոր չէնքիդ համար պակաս է միայն

Հազարան-բլբուլ անգին թռչունը...»

Մաննա թագաւորի կրտսեր որդին, Սուրէնը, յանձն է առնում դնալ բերել Հազարան-բլբուլը: Նա խիզախ է և անվահեր: Նրա մեծ եղբայրները, Հրանտ և Պարէտ, ծիծաղում են նրա վրայ: Բայց ստիպուած նրանք էլ են հեռանում պալատից իբր թէ Հազարան-բլբուլը բերելու համար: Սուրէնը յաղթելով անթիւ արդելքների և կեանքը վտանգի ենթարկելով, վերջ ի վերջոյ յաջողեցնում է տիրանալ Հազարան-բլբուլին: Սակայն ճանապարհին եղբայրները բռնում են նրան, զցում են մի հորի մէջ և բլբուլը առած գալիս են պալատը ու հաւատացնում բոլորին, թէ իրանք են բռնել բերել Հազարան-բլբուլը: Բայց Սուրէնին հորից ազատում է մի պառաւ կին: Սուրէնը ծպտած կերպով, դիմակաւոր (?), իբր մի բանաստեղծ, գալիս է պալատը հէնց այն ժամանակ, երբ հանգէս է կատարւում ի պատիւ նրա մեծ եղբայրների, և բանում է գադանիքը, վիպասանութեան ձևով պատմելով եղելութիւնը: Յանցաւորները մնում են ամօթահար և մահուան պատժից ազատւում են միմիայն Սուրէնի խնդիւրքի և ոգու միջնորդութեան շնորհիւ, իսկ Սուրէնը ի հարկէ փառաւորւում է:

Ֆէէրիան գրուած է ստանաւորով, որի դրական արժէքը
չափելու համար բաւական են հետեւեալ օրինակները.

«Օ՛, Պարնիս, Հալդիա, Տիասպաս,

Արքային երկար կեանք ու օր տաս.

Յարածամ թող լինի նա յաղթող,

Որ սփռէ թշնամուն ահ ու դող.

Արամազդ, Անահիտ ու Յանէ,

Արքայի զաւակաց դու պահէ...

(42 եր.)

«Խնդրեց, աղերսեց, որ թողնենք ահնդ

Ու մեր յանդուգն մտադրութիւնը...»

(52 եր.)

«Երկու չարանենգ եղբայրները վատ

Անտառի խորքում նստան յուսահատ...»

(60 եր.)

Տ. Յ.

«ԱՌՈՒՐԵԱՆ». Հայ կանոնց օրացոյց-հանդէս. 1903 թ. Առաջին տարի. խմբագրեց
Տիկին Նուարդ Ափիմեան. 122 եր. գ. 50 կ. Ալեքսանդրօպօլ:

«Ախուրեանը» սովորական համառօտ օրացոյց է, որին իբր
յաւելուած կցուած է մի փոքրիկ ֆէմինիստական ժողովածու,
ֆէմինիստական բառի ընդարձակ նշանակութեամբ:

Ժողովածուն սկսւում է մի վերին աստիճանի անդրազէտ
յօդուածով, որ՝ պէտք է յուսալ՝ խմբագրական յօդուած չէ, թէև
անստորագիր է: Յօդուածը կրում է «Մօր նշանակութիւնը»
վերնագիրը և պարունակում է ի միջի այլոց այսպիսի մի սլո-
բերութիւն (բերում ենք ամբողջը՝ վերջակէտից վերջակէտ) —
«Այն ընտանիքի մայրը, որի աչքի առաջն է իւր պարտաւորու-
թիւնների իգէալը, որովհետև նա գիտէ, որ այս տաղտկալի մօ-
ղայիկից պէտք է զեղեցիկ տեսարան դուրս դաշ»:

Արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ այդ յօդուածը
միակ անպրագէտն է ամբողջ ժողովածուի մէջ, որ ընդհանրա-
պէս կազմուած է յաջող կերպով:

Ընթերցողներին ժողովածուի բովանդակութեան մասին
զազափար տալու համար բերում ենք յօդուածների ցանկը.

1) «Կնոջ դերը». Մառի. 2) «Դաստիարակութիւն իգական
սեռի». Մառի. 3) «Երեխաների ստախօսութիւնը» (Բեռնէի ման-
կավարժական նամակներից). 4) «Յղի կնոջ և ծննդկանի կեն-
ցադավարութիւնը». կին Բժիշկ Վ. Ա. Վօլկէնշտէյն. 5) «Ինչ-
պէս պէտք է խնամել նորածինն» (քաղուածք ЖУКЪ-ից և Car-

net de Bébé-ից. Ա. Բուդուղեան-Նազարեան. 6) «Խնչպէս պէտք է կերակրել ծծկեր մանուկներին», թարգմ. տիկին Ս. Բարայեան. 7) «Մի փոքրիկ յիշողութիւն» (խուլ ու համբների զպրօցը Վիէնայի Դեօբլինգ արուարձանում), տիկին Տիրուհի Կոստանեանց. 8) «Սրբուհի մայրապետ Գալֆայեան» (կենսագրութիւնը և պատկերը). 9) «Տիկին Սրբուհի Տիւսաբ» (կենսագրութ. և պատկերը): 10) «Տիկին Զապէլ Տօնէլեան (Սիպիլ)» (կենս. և պատկերը). 11) «Ղաղարոս Աղայեանց» (կենսագրական ակնարկ և պատկերը). Մ. Յար. 12) «Թոքախտաւոր հօր կտակը իւր էմմա դստեր», («Հիւանդ սէր»—Մանտիկայա). 13) «Հայուհեաց Բարեգործական Ընկերութիւններ. 14) «Մանկական օրինակելի գրադարան», (քաղուածք պ. Յ. Տէր-Միրսիսեանի «Դեռահասաների ազատ ընթերցանութիւնը» գրքից): Կանանց օրացոյցի բովանդակութիւնը կարող էր ի հարկէ աւելի հարուստ լինել, բայց չը պէտք է մոռանալ, որ այս առաջին փորձն է:

Ժողովրդական գրադարան. Էդմօն Թեռի. «ՎԱՐԺԱՊԵՏԸ», Փրանս. թարգմ. Լեոն Մ.-Ադ. 20 էր. գ. 5 կ. Թիֆլիս, 1902 թ.:

Էդմօն Թեռի մեզ պատմում է մի միջնադէպը Փրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակից, մի պատկեր յաղթական գերմանացիների վայրագութիւնից, Փրանսիացի զիւղական ուսուցչի մի սխրագործութիւն:

Մի տարի, միմիայն մի տարի, Փրանսիայում տեղի ունեցան այնպիսի դէպքեր, որոնց նմանը ամեն օր կատարւում է Թիւրքիայում, և այդ մի տարուայ դէպքերը ստեղծեցին մանրավէպերի մի ամբողջ գրականութիւն:

Այդ մանրավէպերիցն է և Էդմօն Թեռիի գրուածքը, որ պ. Լեոն Մելիք-Աղամեան թարգմանել է Փրանսերէնից:

Թարգմանութիւնը չատ յաջող է:

Տ. Յ.

Կում Լեւ Տօլստոյ. «ԱՍՏՏՈՒՆ ԹԷ՞ ՄԱՄՕՆԱՅԻՆ», թարգմ. Յով. Ստեփանեան. 18 էր. գ. 3 կող. Բազու. 1903 թ.:

Լեւ Տօլստոյի,—կարծեմ նա չէ ուզում, որ կում տիտղոսը կյուսի իր անուան հետ,—«Աստծուն թէ մամօնային» գրքոյկը մի ոգեւորուած քարոզ է դինու, օղիի և առհասարակ ողելից լուրմիջքների գործածութեան դէմ:

Ինչ որ Տօլստօյը պախարակում է ոչ միայն հարբեցողութիւնը, ոչ միայն թէկուզ երբեմնակի զինովանալը, այլ և ողելից բմպելիքների ամենաշափաւոր դործածութիւնը:

Տօլստօյը միակ մարդը չէ, որ կուում է զինու դործածութեան դէմ: Ժուժկալութեան քարոզը մի ամբողջ հասարակական հոսանք է: Տօլստօյի զրբոյիլը, ինչպէս և բժշ. Վահան Արծրունու «Մի խմիր» զրբոյիլը, այդ ընդհանուր հոսանքի արտայայտութիւններն են:

Բժիշկները վիճում են: Ոմանք պնդում են, թէ ողելից բմպելիքները վնասակար են նոյնիսկ ամենափոքր չափով դործածելիս, միւսները ընդհակառակը՝ այն կարծիքն են յայտում, թէ այդ խմիչքները չափաւոր դործածութեամբ ոչ միայն անվնաս են, այլ և օգտակար:

Տօլստօյը բժիշկ չէ, բայց համաձայն է այն բժիշկների հետ, որոնք պնդում են, թէ ողելից բմպելիքները թոյն են պարունակում և ուրեմն վնասակար են, ինչ չափով էլ դործ անուեն:

Թարգմանութեան մէջ պատահում են ուսարանութիւններ, օրինակ «գիմաւորել տօներին» (встрѣчать праздники), և այնպիսի անհասկանալի անկանոնութիւն, ինչպէս՝ «տարածութիւնները բանուած է», «հիւանդութիւնները յատաջանում է»: Ասում ենք անհասկանալի, որովհետ թարգմանութեան ոճը ընդհանրապէս զրպէս է:

S. Յ.

Dr. Antonius «ՎԱՐԴԱՊԵՏ». Լեհաստանի հայերի պատմութեան վերջին երեսը. թարգմ. Մ. Բարխուդարեան. 47 էր. դ. 20 կ. Բագու 1903 թ.:

Ինչպէս յայտնի է, Հայաստանում շարունակ տեղի ունեցող սարսափներից փախած հայերի մի մասը դադրեց Լեհաստան և այնտեղ 17-րդ դարում կաթօլիկութիւն ընդունելով՝ ձուլուեց լեհերի հետ:

Այդ կրօնափոխութիւնը մեր պատմութեան ամենաախուր և միանգամայն ամենահետաքրքրական էջերից մէկն է:

Dr. Antonius-ի «Nowe Opowiadania Historyczna» զրբում մի հատուած կայ «Wartabied» վերնագրով, որի մէջ պատմուած է մի միջնադէպ այդ կրօնափոխութեան պատմութիւնից: Այդ հատուածի ուսերէն թարգմանութիւնը տպուել է «Научное Обозрѣніе» ամսագրի 1901 թ. №№ 6 և 7-ում: Ռուս թարգմանիչը, Ս. Պիտրովսկի, կցել է իր թարգմանութեանը մի յաւարտ, 1903.

ռաջարան: Պ. Մկր. Բարխուդարեանը սուսերէնից թարգմանել է
և՛ այդ յառաջարանը, և՛ «Վարդապետ» հատուածը:

Գրքոյկի բովանդակութիւնը ընդհանրապէս շատ հետաքրք-
րական է, բայց առանձնապէս հետաքրքրական է կոյս Սեֆե-
րովիչի տիպը, որ կարող է լաւ նիւթ առն մի գեղեցիկ պատ-
մական վէպի կամ դրամայի համար:

Սեֆերովիչ կոյսը իր խելքի և երկաթէ բնաւորութեան չը-
նորհիւ կարողանում է մեն-մենակ մաքառել այնպիսի ահուկի
հակառակորդների դէմ, ինչպէս են եզուխաները, որոնց համար
միշտ աչքի փուշ է եղել հայ եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը և
հայերի հաւատարմութիւնը իրանց ազգային եկեղեցուն:

Տ. Յ.

Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 годъ. Հրատ. Երևանի
նահանգական ստատիստ. կոմիտ.

Հրատարակութիւնը մի ամիսի զաղափար է տալիս Ե-
րևանեան նահանգի մասին:

Երևանեան նահանգը՝ ինչպէս յայտնի է՝ անցաւ ռուսաց
ձեռքը 1828 թ. համաձայն Թիւրքմէնչայի զաշնագրի: Կազմուե-
լով Նախիջևանի և Երևանի խանութիւններից՝ նա սկզբում կո-
չուեց Հայկական նահանգ: Այս մասը ուսումնասիրութեան են-
թարկուել է առաջին անգամ 1829 թ. Շոպէնի ձեռքով Պաս-
կերիչի կարգադրութեամբ: Այս ուսումնասիրութեան արդիւնքն
էր «Историческій памятникъ состоянія Армянской об-
ласти въ эпоху присоединенія ея къ Россіи», որը այժմ
շատ հազագինւա մի աշխատութիւն է զարձեւ: 1856 թ. Հայ-
կական նահանգը անուանուեց Երևանեան նահանգ, ինչ անու-
նով որ նա կոչուում է մինչև այժմ:

Աւելի քան 476 երեսներից բաղկացած այս հրատարակու-
թեան առաջին մասը (100 երես) բռնում է ռուսաց, հայոց և
հռովմէական օրացոյցները և զանազան հիմնարկութիւնների ու
պաշտօնական անձերի ցուցակը, որոնք շատ քիչ առնչութիւն
ունեն հրատարակութեան բուն նպատակի հետ:

Երկրորդ մասից միայն սկսում են վիճակագրական տեղե-
կութիւնները, որոնցից երկուսն է, որ Երևանեան նահանգը բաղ-
կացած է եօթ, այն է՝ Երևանի, Ալեքսանդրօպօլի, Նախիջևա-
նի, Շարուր-Դարալագեզի, Նոր-Բայազէթի, Սուրմալուի և
Էջմիածնի գաւառներից իրանց 25 գաւառամասերով, 110 գիւ-
ղական հասարակութիւններով և 1334 գիւղերով: 1886 թւի վի-
ճակագրութեամբ նահանգի բնակիչների թիւը եղել է արական

սեռից 365,746 և իրական սեռից 311,708, ընդամենը 677,454, այն ինչ՝ 1897 թ. միօրեայ ընդհանուր վիճակագրութեամբ ներանց թիւը հասել է արական սեռից 429,689, իրական սեռից 375,068, ընդամենը 804,756, ասել է՝ 11 տարուայ ընթացքում աղջկաբնակութիւնը աճել է 18⁰/₀-ով աւելի:

Այս մասում մի առանձին յուշակ տալիս է նահանգի ուսումնական պատկերը: Իւրաքանչիւր ջրաբաշխական շրջան իր աւելուքներով ու գետերով և նրանց շրջանում գտնուող գիւղերի յուշակներով առաջ են բերուած մէկիկ-մէկիկ, որից նկատելի է, որ նահանգում հաշոււմ է 16 ուսումնական շրջաններ իրանց ջրապահներով (միրաբ-ղայքէկի), որոնք ձգուած են զլիսաւորապէս զաշտային մասերում, այն է՝ Երևանի, Շարուր-Պարաւազեաղի, Էջմիածնի և Նախիջևանի գաւառներում:

Գրքի երրորդ մասում ամբողջ 100 երեսների վրայ առաջ է բերուած 1300-ից աւելի գիւղերի մանրամասն յուշակն իրանց շրջաններով և գտառարածիւններով առանձին-առանձին:

Այս մասը այնքան հետաքրքրութիւն է ներկայացնում, որ իւրաքանչիւր ժողովրդի կեանքով հետաքրքրուող անձ մեծ բաւականութեամբ թերթում է այն անվերջ ցանկը, որտեղ իւրաքանչիւր գիւղի անուան զիմաց առանձին սիւնեակներում առաջ են բերուած ծխերի թիւը, գիւղական այլեայլ ծախքերի, ջրապահների և ջրբաժանների, ուսումնարանների պահպանութեան և վերջապէս ճանապարհների ու առուների ծախքերի չափը: Բերուած են նոյնպէս իւրաքանչիւր գիւղի ունեցած հողերի, նրանց բերած եկամտի, ինչպէս և՛ հարկերի քանակը 1900 թ. ընթացքում:

Այսպէս օրինակ՝ ամբողջ նահանգում հաշոււմ է 1,280,094 գեսետտին հող 9,080,222 րուբլի եկամտով, որից վերցնոււմ են պետական հարկ 570,395 րուբլի, տեղական ագլիխատրացիայի պահպանութեան համար 400,599 ր. և տեղական ծախքեր 290,824 ր., ընդամենը 1,261,818 ր.:

Այս մասում առաջ է բերուած 1900 թ. իւրաքանչիւր բերքի համար պարապեցրած տարածութիւնը, բերքի քանակը և արժէքը ջուկ-ջուկ, որը ցոյց է տալիս, թէ ինչ բերք ինչ չափով է զարգացած եղել և իր բռնած տարածութեամբ ու արժէքով որքան չահաւէտ ժողովրդի համար:

Ահա այդ ցանկը.

	ցանուած է եղել դեսեատին	բերք է ստացուել четверть (6 փութ)	արժէքը	
			բ.	կ.
Ցորեն	166,154	1,785,724	12,462, 00	
Գարի	58,586	505,834	1,748,000	
Բրինձ	8,737	2,308,072	2,886,000	
Կարտոֆիլ	4,252	30,032	96,000	
Բամբակ	15,257	382,035	3,606,000	
Խաղող	10,298	2,047,211	1,024,000	
Պտուղներ	2,868	104,707	209,000	
Խոտ		11,620,000	2,888,000	

24,919,000

Եթէ այս բերքերի եկամտի վրայ սուեղացները նաև մի քանի այլ աղբիւրներից ստացուած եկամուտը, այն է՝

Անասնապահութիւնից	1,157,000
Բեռնակրութիւնից	452,000
Գործարանական արդիւնքներից	1,337,000
Ձեռագործ արհեստներից	399,000

3,345,000

Բոլորը միասին կը լինի 28,264,000: Նշանակում է Երևանի նահանգի 1900 թւի բերքը վերածելով զրամի՝ հաւասար է եղել 28,264,000, որը եթէ բաժանենք բնակիչներին՝ այն է՝ 804,756 հոգու վրայ, կը ստանանք 35 բ. 10 կ. իւրաքանչիւր հոգու համար, դեռ չը հաշւած վճարելիք հարկերը և նահանգում եղող 1,157,000 կենդանիների ուտեստը:

Այս մասում առաջ է բերուած նաև եկեղեցիների և մշակիչների ցանկը ամբողջ նահանգում, որից երևում է, որ ուռններն ունեն 26 եկեղեցի, 2 աղօթատուն, հայերը 470 եկեղեցի, 28 վանքեր, իսկ թուրքերը 310 մզկիթներ: Ընդամենը 836 աղօթատեղիներ:

Չորրորդ բաժինը, որը կազմում է զրքի $\frac{2}{5}$ մասը, նուիրուած է ամբողջովին նահանգի ֆեդերական տեղագրական նրկարագրութեան—սահմանների, լեռների, հարթութիւնների, գետերի, լճերի, հանքերի, հանքային աղբիւրների և այլն: Մեծ տեղ են զբաւում նաև արօտատեղիները իրանց զբաւիչ և հմայող տեսարաններով, հողագործութեան ճիւղերով, մշակութեան ձևերով և այժմ գործածական գործիքների յիշատակութեամբ, այգիագործութեան, գինեգործութեան, բրնձի մշակութեան, և վերջապէս բամբակագործութեան նուիրուած երեսները: Այժմ բամբակագործութիւնը՝ ինչպէս երևում է՝ Երևանի նահանգում

գոյութիւն է ունեցել շատ հին ժամանակներէն: Այսպէս՝ ռուսները 1827 թւին տիրելով Երևանին՝ դասն մասնաւոր հողատէրերի մօտ և Հոսսէին-խան Սարգսարի ամբարներու՝ որպէս տասնորդ հարկ՝ բաւական քանակութեամբ բամբակ, բայց չը նորհիւ մշակման ընկած գրութեան՝ այդ բերքը չէր արտահանուած մեծ չափով մինչև 1884 թիւը՝ երբ մեղանում մուտք գործեցին Ռուսաստանի յայտնի ֆիրմաներ՝ իրանց հետ բերելով ամերիկական տեսակի սերմը, որից յետոյ բամբակագործութիւնը արագ կերպով առաջ գնաց՝ այժմ կազմելով արտահանութեան առաջին ճիւղը, արտադրելով կէս միլիոն պուղից աւելի բամբակ:

Բայց այդ եթէ ի նկատի առնենք միշտ քանակութիւններ գործադործութեան կրթական գործի և այլևործական ու բանջարաբուծութեան, մասին մասնաւորապէս մի երկու մասերում, կը տեսնենք, որ զբքի այս մասը իր բաղմակողմանի և ընդարձակ տեղեկութիւններով մի ամփոփ գաղափար է տալիս մեր նահանգի մասին:

Գրքի հինգերորդ մասը նուիրուած է նահանգում գրտնուած սեպածի արձանագրութիւններին և պատմական հնութիւններին՝ վերջրած Մ. Վ. Նիկոլսկու «Клинообразные надписи Закавказья» աշխատութիւնից: Այս մասում բաւականին մանրամասն առաջ են բերուած Դաշբուաունի և Արմաւիրի չրջաններում եզոզ արձանագրութիւնները, որոնցից առաջինը ընկած է Սուրմալուի, իսկ երկրորդը Էջմիածնի դաւաններում:

Այստեղ պատմական հնութիւններից ի միջի այլոց յիշուած են Էջմիածնին ու Խորվիրապը որպէս ամենահին սըրբալայրեր, որոնք գոյութիւն ունեն Գրիգոր Լուսաւորչի օրերից:

Գրքի վերջում կցուած է Երևանեան նահանգի էանօղրաֆիական բաւականին լաւ կազմուած քարտէզը:

Այս հրատարակութեան կտրկորութիւնը ի նկատի առած՝ շատ ցանկալի էր հրատարակուած տեսնել նաև միւս երկու մասերը, որոնք նուիրուելու են յատկապէս ժողովրդի նիստ ու կացին, համայնական կարգերին, սովորութիւններին ու հաւատալիքներին, մի խօսքով նրա ամբողջ կենցաղին:

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Prêtre Michel Tamarati. Histoire du Catholicisme en Georgie, avec les documents justificatifs du XIII au XX siècle, Թիֆլիս, 1902 թ. զինն է 2 ր.:
- 2) Հաչիւ Նոր-Նախիջ. Հայազգի աղքատաց եկեղեցական հոգաբարձութեան 1896—1901 տարեչրջ. զարժուէութեան:
- 3) Հայ ժողովրդական հէքիաթներ. Տիգր. Նաւատարգեանցի ժողովածու, IX-րդ դիրք, Թիֆլիս, 1903 թ., զինն է 50 կող.:
- 4) Էդմոն Թեոփ. Վարժապետը, Թարգմ. Լ. Մ. Ա., Թիֆլիս, 1902 թ., զինն է 5 կող.:
- 5) Էմինեան. Ազգապրական ժողովածու, հրատարակութեամբ Լազ. ճեմ. արեւել. լեզ., հատոր դ. ժողովրդական հէքիաթ, հաւաքեց Ս. Հայկունի, Մոսկուա—Վաղարշապատ, 1902 թ., զինն է 1 ր. 25 կող.:
- 6) Месропъ-Теръ-Мовсесіянъ. Исторія перевода Библии на армянскій языкъ, С. Петербургъ, 1902 г., цѣна 3 руб.
- 7) Dr. Antonius I. Վարդապետ, լեհաստանի հայերի պատմութեան վերջին երեսը, Թարգմ. Մ. Բարխուդարեան, Բաղու, 1903 թ., զինն է 20 կող.:
- 8) Յ. աւ. քահ. Մարտիրոսեան. Հայոց եկեղեցու համառ. պատմ. գասադիրք, Թիֆլիս, 1903 թ., զինն է 35 կ.:
- 9) Բ. Խալաթեանց. Հայոց ժողովրդական զիւցազնական վէպ, Վիեննա, 1903 թ., զինն է 1 ֆր.:
- 10) Բ. Խալաթեան. Մի կարծիք հայ նախարարութեանց ծագման մասին, Պարիզ, 1902 թ.:
- 11) Քաջրերունի. Հայկական սովորութիւններ, արտատպ. Ազգազրբական Հանդ. Թիֆլիս, 1903 թ.:
- 12) D-r: Akop Johannissian. Die Ueberführung der sek. sym. Brobmenzoylhydazide in Derivate des Furo (bb')diazols und Thio (bb')diazols, Heidelberg, 1902.
- 13) Agop Manandian. Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz. Marburg, 1903.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Նախարդիւնագործների XVII-րդ համաժողովը Բազում:

Նախարդիւնագործների համաժողովի մասին խօսելուց առաջ փորձենք մի պատմական հայեացք գցել նախարդիւնարեւութեան վրայ:

Նախքան իբրեւ վառելանիւթ և իբրեւ բժշկական միջոց՝ մարդկութեանը վաղուց յայտնի էր: Դեռ Դանիէլ մարգարէի ժամանակում Աստուածաշնչի Գլ. 46-րդ համարում յիշուած է. «...դհնոյն բորբոքելոյ Նաւթիւ և ձիւթով»: Յունական և հռովմէական պատմագիրներից Ստրաբոն, Ապիանոս և ուրիշները թւում են այս ժամանակուայ նաւթի դուրս դալու տեղերը.— Զելանդիայում, Ճապոնիայում, Սումատրա, Ճաւա, Բոռնէօ կղզիներում, Գալիցիայում, Վենգրիայում, Իտալիայում: Կովկասի նախքան, որ կենտրոնացած է ղլխաւորապէս Ասլերոնեան թերակղզում, յայտնի էր դեռ հին դարերում: Բագուի չրջակայքը հռչակուած էր իր անշէջ կրակներով: Աշխարհի զանազան կողմերից Բագու էին գալիս բազմաթիւ ուխտաւորներ՝ սրբազան կրակին երկրպագելու, և այդ կրակապաշտների տաճարների մնացորդները մինչև այժմ կանգուն կան Բագուի մօտ՝ Սուրախանում:

Այդ անշէջ կրակների գոյութիւնը արդէն ցոյց է տալիս, որ Բագուի նախքան յայտնի էր շատ հին ժամանակներից:

X-րդ դարի պատմիչ արաբ Մասուդին իր ճանապարհորդութեան մէջ նկարագրելով Բագու քաղաքի և նրա չրջակայքի հրաշալիքները, այն է անշէջ կրակները և նախքան, այն ժամանակուայ Բագու քաղաքը յիշում է «Նաւաթա» անունով (և՛ իրի նաւթի առատութեան պատճառով): Բագուի նախքան առատութեան մասին յիշում է նաև XIII-րդ դարի ճանապարհորդ

Մարկո-Պոլոն, որը ասում է. «այնտեղ կան մի տեսակ հորեր իւզով լիքը, սրոնցից իւզը հանում բառնում են ուղտերի վրայ և տանում: Այդ իւզը զործադրում են ոչ թէ ուտելիքէնի հետ, այլ իբրև դեղ մարդկանց և անասունների համար, նաև լուսաւորութեան համար»: Իբրև վառելանիւթ՝ Բագուի նաւթի մասին յիշում է մեր պատմադիր Կիրակոս Գանձակեցին, որը ասում է, թէ «Ջաքարէ Սպասալարը Արդաբիլ քաղաքը առնելու համար հրամայեց նաւթ արսկել և վառել»:

Վերջին ժամանակներում Բագուի հին նաւթահորերից մէկում գտնուած մի քարի վրայի արձանագրութիւնից երևում է, որ XVI-րդ դարից զուցէ և առաջ նաւթը արդիւնաբերութեան աղբիւր էր դարձած: Այդ քարի վրայ գրուած է, որ այդ «հորը ընծայուած է Ալլահ-եարըմի որդի Մուհամմէդ Նուրային հիշրայի 1003 թ., այսինքն մեր թւականով 1594 թ.:

Իսկ XVIII-րդ դարի ճանապարհորդների վկայութիւններից երևում է, որ նաւթը սկսել էր գեր խաղալ տեղական արդիւնաբերութիւնների շարքում. այսպէս XVIII-րդ դարի կիսի ճանապարհորդ Գեմելինը նկարագրելով Բագուի նաւթի հորերը և նրանց քանակութիւնը, ասում է՝ որ «այստեղի հայերի վկայութիւնով Բագուի խանը նաւթից ստանում է տարեկան 40,000 այժմեան ուսական ռուբլու արդիւնք: Մի քանի առատ հորեր քարերով ծածկում են, կաւով ծեփում և կնքում, ոչ ոք իրաւունք չունի այդ հորերից օգտուելու, բացի խանից: Մի բաթման նաւթը (8 ֆունտ) ծախւում է 30 կոպէկով: Մեծ մասամբ տանում են Պարսկաստան և զործ են ածում զանազան հիւանդութիւնների դէմ և վառելու համար: Բագու են զալիս Պարսկաստանից և այլ տեղերից նաւթով բժշկուելու»:

Բագուի նաւթը արդէն այնքան յայտնի էր դարձել, որ երբ ուսաները Բագուն առան, Պետրոսը Մեծը մեծ ուշադրութիւն դարձրեց նաւթի արդիւնաբերութեան վրայ և հրատարակեց մինչև անգամ նաւթից օգտուելու իրաւունքների մասին առանձին կանոններ: Բայց որովհետև ուստայ առաջին տիրապետութիւնից յետոյ Բագուն նորից անցաւ պարսից ձեռքը, ուստի մինչև ուստայ վերջնական նուաճումը՝ այն է 1813 թ. Բագուի նաւթի արդիւնքից օգտւում էին պարսից խաները:

1813 թ. երբ Բագուն միացուեց ուստայ պետութեան, նաւթահորերը դարձան արքունի սեփականութիւն: Սկզբից ուստայ պետութիւնը ոչ մի ուշք չէր դարձնում նաւթի վրայ, և նաւթը աղատ էր հարկից, միայն 1820 թ. սկսած տէրութիւնը սկսեց կապալով տալ մասնաւոր մարդկանց նաւթահորերը մշակելու համար: Արքունի զանձարանը տարեկան ստանում էր

մօտ 100,000 բուբլի արգիւնը: 1825 թ., ռուսաց աէրութիւնը նորից սկսեց լինը մշակել, բայց մեաս կրելով՝ սկսեց կապալով սալ:

1813 թ. սկսած մինչև 1873 թ., այսինքն 60 տարուայ ընթացքում, Բաղուի նաւթը առևտրական աշխարհում չնչին գեր էր խաղում. նախ՝ չը կային նաւթ տեղափոխելու և կանոնաւոր հաղորդակցութեան միջոցներ, երկրորդ՝ չը կար որոշ հասկացողութիւն այդ նոր արգիւնաբերութեան մասին, և երրորդ՝ արգիւնաբերութիւնը մենաշնորհ էր դարձած, և չը կար մասնաւոր անձերի մրցութիւն. նաւթը մըշակուում էր պրիմիտիւ ձևով հասարակ հորերից, հետևաբար հետևանքը չնչին էր, և տարեկան արգիւնաբերութիւնը հաւնում էր 200—300 հազար պուգի: Բայց երբ պետութիւնը 1873 թ. ոչնչացրեց մենաշնորհի սխտեմը և թոյլ տուաւ մասնաւոր անձանց մշակելու, այն ժամանակ առաջ եկաւ սաստիկ մրցութիւն մասնաւոր անձերի մէջ, որը և ստեղծեց նաւթի արգիւնաբերութեան և արտահանութեան կատարելագործումը միջոցներ: 1874 թ., այսինքն մենաշնորհը ոչնչացնելու հէնց առաջին տարին նաւթի արգիւնաբերութեան քանակութիւնը հասաւ $3\frac{1}{2}$ միլլիօնի, իսկ այնուհետև հսկայական քայլերով առաջ գնաց. այսպէս 1900 թւին հասաւ 600 միլլիօնի, 1901 թւին 671 միլլիօնի, իսկ 1902 թ. 705, 912, 959 պուգի:

1902 թ. հոկտեմբերի 2-ին Բաղում բացուած նաւթագործների XVII համաժողովում քննուած հարցերից հետաքրքրութեան արժանի են հետևեալները.

1. Գործարանային հրդեհաշէջների կազմակերպութեան գործը: Նաւթը իբրեւ վառելանիւթ՝ յաճախ ենթարկուում է հրդեհների, և այժմեան կազմակերպուած հրդեհաշէջների թիւը շատ անգամ մեծ հրդեհներին չէ բաւականանում. այս հարցը աւելի լայն քննելու և միջոցների մասին մտածելու համար նախկին համաժողովը յանձնել էր մի առանձին յանձնաժողովի քննելու և իր եզրակացութիւնը գեկուցանելու համաժողովին: Յանձնաժողովը եկել էր այն եզրակացութեան, որ հրդեհների ժամանակ իւրաքանչիւր նաւթարգիւնաբերող պարտական է հրդեհի տեղը ուղարկել որոշ քանակութեամբ օգնական բանուորներ: Համաժողովը ընդունելով ժողովի այս առաջարկած սխտեմը՝ բնորոշ մի յանձնաժողով իւրաքանչիւր գործարանատիրոջ կողմից ուղարկուելիք բանուորների թիւը որոշելու, միևնոյն ժամանակ այն յանձնաժողովին յանձնեց խորհրդակցել կայսերական տեխնիկական Բաղուի բաժանմունքի ընկերու-

թեան հետ և ներկայացնել մի նախահաշիւ մշտական հրդեհաշէջների մեծ և կատարելագործուած խումբ ունենալու:

2. Համաժողովը ընդունեց առանձին ընտրուած յանձնաժողովի ղեկուցումը՝ նաւթի ընդհանուր պահեստներ ունենալու հարցի մասին:

3. Հարց էր բարձրացրուած՝ բանուորներին նախ քան դործի մէջ ընդունելը ենթարկել բժշկական քննութեան, այսինքն արդեօք նրանց առողջութիւնը կը համապատասխանէ՞ կատարելիք դործին:

4. Բազում բարձրագոյն լեռնային զպրոց բանալու հարցը վճռուեց դրականապէս և յանձնուեց 5 հոգու՝ Սորհրդի հետ մշակելու ծրագիրը և ղեկուցանելու միւս համաժողովին. իսկ լեռնային ուսումնարանի չինութեան հարցը ժողովը բացասեց:

ՅՈՎ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Բարձրագոյն հրովարտակ.— Կառավարչական Սենատին տրուած Բարձրագոյն հր-
րամանը.— Հոգատարութիւն գիւղատնտեսական կարիքների եւ գիւղական դա-
սակարգի մասին.— «Տեղային առանձնայատկութիւններ».— Ա. Սահակեանի զե-
կուցումը Անդրկովկասում զեմսովային հիմնարկութիւններ մեզաներու անհրա-
ժեշտութեան մասին.— Քիւղական դասակարգի դրութիւնը մեզաներու.— Տեղա-
կան մամուլի դերը բարեկրթութեան հարցում.— Մի խոդութիւն, որի վը-
րայ ուշադրութիւն դարձրեց «Вакы» քերքը.— Ախալցխայի ս. Փրկիչ եկեղե-
ցու կայրածնների գործի ֆենութիւնը.— Դոգոյի յուշարձանի բացումը Թիֆլի-
սում.— Ժ Սուխով-Կորչիկ.— Ժ Ե. Մարկով.— Ժ Գ. Բաղդե.— Մեւծովեան եր-
կարուղու ուղղութիւնը.— Վրաց դրամատիկական ընկերութեան մեջանակը.—
„Кавказъ“ լրագրի պաշտօնական հաղորդագրութիւնը.— „Аргонавтъ“—ի դա-
րարումը.— Խուրադեանի կտակած գումարով ապաստարան:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐՈՒԱՐՏԱԿ

Ողորմութեամբն Աստուծոյ Մենք Նիկողայ Երկրորդ
Կայսր եւ Ինքնակալ Համայն Ռուսաստանի, Թագաւոր
Լեհաստանի, Մեծ Իշխան Ֆինլանդիայի եւ այլն եւ այլն
եւ այլն, յայտարարում ենք Մեր բոլոր հաւատարիմ հը-
պատակներին. Աստուծոյ նախախնամութեան հաճու-
թեամբ նախահայրերի դահը բարձրանալով՝ Մենք սըր-
բազան ուխտ արինք Ամենաբարձրեալի եւ Մեր խղճի ա-
ռաջ սրբութեամբ պահպանել Ռուս Տէրութեան դարա-
ւոր սիւները եւ նուիրել Մեր կեանքը սիրեցեալ հայրե-
նիքի ծառայութեանը: Աչալուրջ հող տանելով մեր հը-
պատակների մասին՝ Մենք ընդունեցինք Ժողովրդական
բարօրութիւնը իրագործելու ուղիները Մեր Ինքնակալ

Նախորդների և ամենից առաջ Մեր անմոռաց Ծնողի արժանայիշատակ զործերի իմաստով։ Ամենակարող Աստվծուն հաճելի էր Իր անքննելի տնօրինութեամբ ընդհատել վաղաժամ մահով Մեր սիրեցեալ Ծնողի կայսերական աշխատութիւնները և դրանով դնել Մեզ վրայ սրբազան պարտականութիւն լրացնելու Նրա սկսած գործը, ամրացնելու կարգը և արդարութիւնը Ռուսաց Աշխարհում համապատասխան ժողովրդական կեանքի առաջ եկող պահանջներին։ Ի մեծ վիշտ Մեր՝ խառնակութիւնը, որ սերմանուած է մասամբ պետական կարգին թշնամի դիտաւորութիւններով, մասամբ էլ՝ ուստաց կեանքին խորթ սկզբունքներով յափշտակուելով, խոչընդոտ է դառնում ժողովրդական բարօրութիւնը բարուօրելու ընդհանուր գործին։ Այդ խառնակութիւնը յուզելով մտքերը՝ շեղում է նրանց արդիւնարար աշխատութիւնից և յաճախ կորստի է մատնում Մեր սրտին սիրելի և իրանց ծնողներին ու հայրենիքին անհրաժեշտ մատաղ ոյժերը։ Պահանջելով Մեր կամքի թէ բարձր և թէ ստորին կատարողներից հաստատուն կերպով դիմադրել ժողովրդական կեանքի կանոնաւոր ընթացքի ամեն խախտմանը և յուսալով, որ ամենքը և իւրաքանչիւրը աղնաւար կը կատարեն իրանց ծառայական պարտքը, Մենք անյողգող՝ վճռականութեամբ անյապաղ դահայում տալու պետական հասունացած կարիքներին՝ բարուօր համարեցինք, որ հաւատի զործերի հետ շփուող իշխանութիւնները անշեղ պահպանեն կրօնական համբերութեան աւանդները, որոնք զձագրուած են Ռուսաց պետութեան հիմնական օրէնքների մէջ, որոնք ակնածութեամբ ընդունելով ուղղափառ եկեղեցին նախամեծար և ախրող, թոյլ են տալիս այլափառ և այլակրօն դաւանութիւններին պատկանող Մեր բոլոր հպատակներին ազատ կերպով դաւանել իրանց հաւատը և կատարել նրա պաշտամունքը, շարունակել կեանքի մէջ եռանդով անցկացնելու այն միջոցները, որոնք ուղղուած են դիւպական ուղղափառ հոգեւորականութեան կալուածու-

կան գրութիւնը բարուրդելուն, ուժեղացնելով հոգեորականների արդիւնաւէտ մասնակցութիւնը իրանց հօտի հոգեւոր և հասարակական կեանքի մէջ. ժողովրդական տնտեսութիւնը ամրացնելուն՝ վերաբերեալ առաջիկայ խնդիրներին համապատասխան առաջ տանել պետական կրիգիտային հիմնարկութիւնների գործունէութիւնը, մանաւանդ ազնւական և գիւղական կալուածական բանկերի, որպէսզի աւելի ուժեղ կերպով ամրապնդուի և զարգանայ ռուսաց գիւղական կեանքի հիմնական սիւների բարօրութիւնը—հոգատէր ազնւականութեան և գիւղացիների. գիւղական օրէնսդրութեան վերաքննութեան վերաբերեալ Մեր դժագրուած աշխատանքները, երբ նրանք Մեր մատնացոյց արած կարգով կ'իրագործուեն, որպէսզի այնուհետեւ նրանք մշակուեն և համաձայնեցնուեն տեղական առանձնայատկութիւններին, պէտք է յանձնուեն նահանգական խորհրդակցութիւններին, մերձաւոր մասնակցութեամբ արժանաւորագոյն գործիչների, որոնք վայելում են հասարակական վստահութիւն. այս աշխատանքների հիմքում դնել գիւղական կալուածատիրութեան համայնական կարգի անձեռնմխելիութիւնը, որոնքով միեւնոյն ժամանակ միջոցներ գիւրացնելու առանձին գիւղացիների համար համայնքից դուրս դալը, ընդունել անյապաղ միջոցներ վերացնելու գիւղացիներին ճնշող փոխադարձ պատասխանատւութիւնը. վերակազմել նահանգական և գաւառական վարչութիւնները, որպէսզի զեմսովային կեանքի բազմատեսակ կարիքներին անմիջապէս բաւարարութիւն տալու միջոցները ուժեղացնուեն տեղական գործողների աշխատանքներով, ղեկավարուելով ուժեղ և օրինաճանաչ իշխանութիւնից, որ խիստ պատասխանատու կը լինի Մեր առաջ. տեղական կենցաղի բարուրդման նպատակը դնել հասարակական կառավարութեան մերձեցումը ծրարական հագաբարձութիւնների գործունէութեան հետ ուղղափառ եկեղեցիներում՝ այն տեղերում, ուր այդ հնարաւոր կը գատուի։ Կոչելով Մեր բոլոր հաւատարիմ հը-

պատակներին նպատակ Մեզ հաստատելու ընտանիքի, դպրոցի և հասարակական կեանքի մէջ բարոյական սկզբունքներ, որոնց միջոցով Ինքնակալ Իշխանութեան հովանու տակ կարող են միայն զարգանալ ժողովրդական բարօրութիւնը և իւրաքանչիւրի վստահութիւնը դէպի իր իրաւունքների ամրութիւնը, Մենք հրամայում ենք Մեր մինիստրներին և առանձին մասի գլխաւոր կառավարիչներին, որոնց վարչութեանը վերաբերում է այս, ներկայացնել Մեզ խորհրդածութիւններ Մեր նախագըծումների կատարման կարգի մասին: Տէր Ամենակալը թող առաքէ օրհնութիւն Մեր Արքայական աշխատանքի վրայ և թող օգնէ Նա Մեզ՝ հայրենիքի բոլոր հաւատարիմ ուղիների սերտ միութեամբ կատարելու Մեր խորհուրդները՝ կատարելագործելու պետական կարգը՝ հաստատելով տեղական կեանքի ամուր կազմ, իբրև գլխաւոր պայման Մեր Տէրութեան բարգաւաճման՝ հաւատի, օրէնքի և իշխանութեան ամուր հիմքերի վրայ:— Տրուած է Ս. Պետերբուրգում փետրուարի 26-րդ օրը, Քրիստոսի ծննդեան 1903 թւին, Մեր Թագաւորութեան իններորդ տարում: Իսկականի վրայ Նորին Կայսերական Մեծութեան սեփական ձեռքով ստորագրուած է՝ ՆիկոլԱՅ:

Պետերբուրգից մարտի 20-ին Ռուսական Գործակալութեան հետադիրը, «Հրատարակուած է Բարձրագոյն հրովարտակ կառավարիչ սենատին: «Մշտական հոգացողութիւն ունենալով Մեր ժողովրդի բարօրութեան մասին և գնալով Մեր Թագակիր նախնիների շաւիղներով, Մենք չէինք թողնում հոգսը՝ զիւղացիների վիճակը բարելաւելու՝ թիթիայնելով նրանց վրայ ընկած հարկերի ծանրութիւնը: Այս նպատակով՝ համաձայն Մեր տուած ցուցումներին՝ 1896 և 1899 թւերին մշակուեցին և հաստատուեցին մի շարք միջոցներ, որոնց նպատակն էր թեթեւցնել գիւղական բնակիչների ամենածանր տուրքերի՝ հողաբաժինների դնման պարտքի հատուցումը՝ թոյլ տալով այս պարտքի չը վճարուած մասը յետաձգել և վերայետաձգել: Սրա հետ միասին ձեռնարկուեց բարեփոխել այն կարգը, որ վերաբերում էր ժողովրդից սահմանաւոր (ОКЛАДНОЙ) հարկերը հաւաքելուն: Այս կանոնը հնուց ի վեր հիմնուած էր գիւղացիների

փոխադարձ պատասխանատուութեան վրայ տուրքերի վճարման վերաբերմամբ. բայց արդէն Մեր Օգոստոսիան Պապը, Ալէքսանդր II Կայսրը ձեռնարկեց այս սկզբունքը չափաւորելու՝ փոխադարձ պատասխանատուութիւնից դուրս հանելով սակաւ բնակչութեամբ գիւղերը: Ազատարար Թագաւորի կտակը իրաւործելով՝ Մենք 1899 թւի յունիսի 23-ի օրէնսդրութեամբ, որ գիւղային հասարակութիւնների նաղելի հողերից սահմանաւոր տուրքերը ժողովելու կարգին է վերաբերում, նորից կրճատեցինք փոխադարձ պատասխանատուութեան ներգործութիւնը. սրա հետ միասին Մենք նոյն ժամանակ հրամայեցինք ֆինանսների մի-նիստրին՝ քննութեան առնել փոխադարձ պատասխանատու-թիւնը բոլորովին ոչնչացնելու հարցը՝ սահմանաւոր տուրքերի վճարման մէջ: Ներկայումս ֆինանսների մինիստրից այս առարկայի մասին ենթադրութիւններ ստացուելուց և Պետական Խորհրդում քննուելուց յետոյ Մենք բարուոք համարեցինք համաձայն ներկայ թեւականի փետրուարի 26-ին Մեր տուած հրովարտական արտայայտուած Մեր կամքին՝ վերացնել այն օրէնքները, որոնցով սահմանում է տուրքերը վճարած գիւղացիների պատասխանատուութիւնը չը վճարածների համար, և գործադրութեան համար հաստատել նոր կանոններ, որ ամեն մէկը վճարէ իրանից պահանջուող սահմանաւոր տուրքերը: Այս պատճառով և հաստատ համոզուած լինելով, որ նոր օրէնքով գիւղացիներին շնորհուած թեթիւ թիւնները կը նպաստեն աւելի ևս պահպանելու նրանց բարօրութիւնը՝ հրամայում ենք—այն տեղերում, ուր մտցրուած է 1899 թւի յունիսի 23-ին Բարձրագոյն հաստատուած օրէնսդրութիւնը, որ վերաբերում է գիւղային հասարակութիւնների նաղելի հողերից սահմանաւոր տուրքերը ժողովելուն, վերացնել գիւղացիների փոխադարձ պատասխանատուութիւնը՝ սահմանաւոր պետական, հողային և համայնական հարկերը ժողովելիս՝ այն հիւքերի վրայ, որոնք Մեզանից այսօր հաստատուած են և Պետական Խորհրդից սահմանուած:

Վերջին տասը-քսան տարիների ընթացքում ռուսական արդիւնագործութիւնը գտնելով կառավարութեան կողմից չափազանց հովանաւորում, հաճեց վիթխարի թափով շինարարել գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան ընդհանրապէս և գիւղական սպառող մասսայի բարօրութեան մասնաւորապէս: Գիւղատնտեսութեան և գիւղացիների վատթարացած դրութիւնը իր վրայ դարձրեց Բարձրագոյն իշխանութեան առանձին ուշադրութիւնը:

Ինչպէս դիտեն մեր ընթերցողները, անցեալ տարի Թագաւոր Կայսրը բարեհաճել էր նշանակել Առանձին Խորհրդակցութիւն գիւղատնտեսական կարիքներէ քննութեան համար: Մենք արդէն որոշ գաղափար տուել ենք մեր ընթերցողներին՝ հարցերը պարզելու այն նոր ուղղութեան մասին, որ բարեբար հետեանքներ պէտք է ունենայ իրերի ճշմարիտ գրութիւնը իմանալու համար:

Դէպի գիւղատնտեսութիւնը և գիւղական դասակարգը ցոյց տուած Բարձրագոյն հոգատարութիւնը մեծ ուժով արտայայտուեց և՛ փետրուարի 26-ին հրատարակուած Բարձրագոյն հրովարտակի մէջ, որին յաջորդեց մարտի 20-ին կառավարչական Սենատին տրուած Բարձրագոյն հրամանը: Այդ երկու նշանաւոր պետական կարգադրութիւնները առաջ են բերուած այս տեսութեան սկզբում:

Բարձրագոյն հրովարտակում նախագծած բեֆօրմները և Սենատին տրուած Բարձրագոյն հրամանը երկրի գիւղական դասակարգի դեռութեան մէջ՝ ահագին փոփոխութիւններ պէտք է մտցնեն: Եւ եթէ ի նկատի ունենանք Բարձրագոյն հրովարտակում յիշուած թէ նահանգային ու գաւառական կառավարչութեան մէջ լինելիք բարենորոգումները ապակենսօրոնացման ուղղութեամբ և թէ օրէնսդրութեան վերաքննութեան աշխատանքների մէջ նաև տեղական գործիչների մասնակցութիւնը, ինչպէս և տեղային առանձնաշատկութիւնները վրայ չեղած Բարձրագոյն խօսքերը—պէտք է մեր ներկան համարենք մի նշանաւոր պատմական մօմենտ, երբ նոր ձևակերպութիւն են ստանալու ազգաբնակչութեան ահագին մեծամասնութեան կեանքի հիմքերը խորապէս շօշափող օրէնսդրական վերանորոգումները:

Յիշուած «տեղային առանձնաշատկութիւններով» Ռուսաստանի մէջ ամենից չատ հարուստ է մեր Անդրկովկասը: Քանի որ խօսքը գիւղական դասակարգի մասին է, պատեհ ժամանակ է նկատել, որ մեր գիւղացիները մինչև այժմ էլ գտնուում են իրաւական մի քանի տյնպիսի յարաբերութիւնների մէջ, որոնք վաղուց վերացուած են Սերտական Ռուսաստանում: Հէնց, օրինակի համար, վերջերք կալուածատէրերի հողերի վրայ ապրող գիւղացիների գրութիւնը. մինչդեռ ներքին նահանգներում կառավարութեան օգնութեամբ գիւղացիները կարողացան կալուածատէրերից յետ գնել իրանց հողաբաժինները, մեղանուժ բէգերը, խաները, իշխանները և այլն շարունակում են վայելիլ գիւղացիների մշակած հողաբաժինների վերաբերմամբ նախկին ողու կալուածատէրերի արտօնութիւնները: Այդ մասին տեղական մամուլը բազմիցս խօսել է, առիթ ենք ունեցել

նոյն այս էջերում գիտողութիւնները անել և մենք *), սակայն այն ժամանակ յարմար վայրկեանը չէր հասել, որ իշխանութիւնը ի նկատի առնէր մեր այդ տեղային առանձնայատկութիւնները: Այժմ երբ բարձրագոյն իշխանութեան ուշադրութիւնը ըզրադուած է գիւղատնտեսութեան և գիւղական գասակարգին վերաբերեալ հարցերով,—անշուշտ այլ հետեանքներ կ'ունենան իրերի դրութիւնը պարզաբանող բազմակողմանի հետազոտութիւնները և զեկուցումները:

Մենք արդէն տեսանք, թէ ինչ լրջութեամբ կովկասեան Գիւղ. Ընկերութեան մէջ քննուած էին երկրի գիւղատնտեսութեան բարեփոխման հետ սերտ կապուած զանազան հարցեր: Այդ ընկերութեան մէջ կատարուած մի շարք զեկուցումներին աւելացաւ և պ. Ա. Սահակեանի զեկուցումը՝ Անդրկովկասում զեմստովային հիմնարկութիւններ մտցնելու անհրաժեշտութեան մասին: Ճիշտ է, այդ հարցը նոր չէր դնում մեզանում, ուրիշ ընկերութիւններ ևս, ինչպէս և մամուլը **), տարիներ շարունակ արծարծել են այդ կարևոր հարցը: Սակայն այժմ, երբ Առանձին Խորհրդակցութիւնը ինքը իր գիմումներով հնարաւորութիւն է ապրիս տեղային հիմնարկութիւններին ազատ արտայայտելու իրանց կարծիքները և յանկութիւնները, հասկանալի է՝ որ ուրոյն նշանակութիւն է ստանում Ընկերութեան միաձայն հաւանութեանը դաւած մի լուրջ, փաստալի զեկուցում, ինչպիսին էր պ. Սահակեանի կարգադրութիւնը:

«Միայն երկրի հետ օրդանապէս կապուած, իրանց միջավայրի բոլոր կարիքները անմիջապէս ճանաչող անձինք երկրի տնտեսութիւնը հրապարակապէս և ազատ քննելու պայմանում, ընդունակ են դնել գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան զարգացումը պատշաճ բարձրութեան վրայ,—ասաց զեկուցողը: Միայն զեմստովոն կարող է միացնել յանուն երկրի ընդհանուր բարօրութեան բոլոր գասակարգերը և ազդութիւնները, միայն նա կարող է յարուցել նախաձեռնութեան ոգին, բանալ ինտելլիգենտ ոյժերի համար գործունէութեան լայն ասպարէզ: Գիւղատնտեսական արդիւնաբերութիւնը իր բազմատեսակ կարիքներով չի սեղմում բիւրօկրատիական կառավարման նեղ շրջանակներում, և ամեն մի վարչական սխալում անդօր է ժողովրդական տնտեսութիւնը բարձրացնելու գործում, երբ այդ

*) Տես «Մուրճ» 1901 թ., № 3.

**) Ի միջի այլոց տես նաև «Մշակ» (1899 թ., № 184) «Մեր իրականութիւնը» յօդուածի եզրակացութիւնները:

վարչութիւնը իր մէջ միացնում է երկու բարդ և իրար օտար փունկիցիաներ» ^{*)}։

Ժողովին նախագահող Ն. Ա. Սուլտան-կըմ-Գիրէյը իրան յատուկ տակտով և լայն հանգուրժականութեամբ ղեկավարում էր վիճարանութիւնները և լսում թեր ու գէժ կարծիքները. բոլոր առարկութիւնները, որ անուամբ և կարող են անուակ, քննութեան ենթարկուեցին և ջրուեցին անհերքելի փաստերով, ուստի ժողովը միաձայն որոշեց ընդունել այդ ղեկուցումը և, մի քանի կէտեր լրացնելով, առաջարկել ուր հարկն է։ Պէտք է յուսալ, որ նոյն եռանդով ու լրջութեամբ ընկերութիւնը կը վերաբերուի և՛ Անդրկովկասի գիւղացիների բազմաթիւ առանձնայատուկ ջաւերին և բաց չի թողնի պատահ առիթը բազմակողմանի ղեկուցումներ նուիրելու նոր հերթական հարցերի մասին։

Տեղական առանձնայատուկութիւնները անշուշտ կարող են երևան հանել նաև տեղական լեզուներով հրատարակուող թերթերը, որոնց շուտով աւելանալու է և թրքական «Շարքի Ռուս» լրագիրը։ Բայց չի կարելի մատնանիչ չ'անել մի ցաւալի իրողութեան վրայ, այդ այն է, որ ուսաց լեզուով լոյս տեսնող տեղական թերթերը քիչ են հետեւում տեղական լեզուներով հրատարակուող թերթերին։ Յանկալի է, որ աւելի սխառմատիկ և սերտ կապ հաստատուէր տեղական բոլոր լեզուներով լոյս տեսնող թերթերի մէջ, այն ժամանակ աւելի լիակատար արտայայտութիւն կը գտնեն մեր կեանքի բազմաթիւ յաւերը, այն ժամանակ տեղական ուսաց լեզուով լոյս տեսնող հրատարակութիւնների միջնորդութեամբ ընդհանուր ուսաց մամուլը աւելի լիակատար և ճիշտ կերպով կը ճանաչի մեր երկիրը, մեր պահանջները և մեր յաւերը։ Ինչո՞ւ մայրաքաղաքների մամուլը իր սրտին մօտ չը պէտք է վերցնի նաև Անդրկովկասի խուլ անկիւններում կատարուած նշանաւոր դէպքերը, միայն թէ հարկաւոր, է որ այդ դէպքերի մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ հասնեն նրանց։ Մեր այդ առածը հաստատու է, օրինակ, Չանգեզուրի մի խուլ անկիւնում պատահած դէպքով, որ նկարագրուելով «Баку» ^{*)} լրագրում ապա քննութեան առարկայ դարձաւ և՛ «Новости»-ի մէջ, գուցէ նաև այլ թերթերում, որոնք չեն անցել մեր ձեռքը։

«Люди въ снѣгу» (մարդիկ ձկանի մէջ) յօդուածում նկարագրուած էր Յաւ գիւղի բնակիչների պիւրի հասած մի յաւ։

*) «Кавк. Сельск. Хоз». № 475.

*) № № 48, 51.

Բանից դուրս է գալիս, որ 314 մարդուց բաղկացած մի ամբողջ զուգ իր մեծ ու փոքրով և իր տնային անասուններով ամբողջ այս ձմեռ անց է կացրել օտարերի անտառներում, բաց երկնքի տակ, սառնամանիքի ու բուքի մատնուած, ձիւնի մէջ, վայրի դաղանների նման, որովհետեւ մի թիւրիմացութեան շնորհիւ դանձարանի տեղական պաշտօնեաները կողպել են և կնքել նրանց տների դռները: 12 տարի առաջ այդ ցաւեցիկ աղբրում էին Քիւրդիքենց և Գերջանան գիւղերում, ձմեռը իջնում էին Իշ գետի ափերի մօտ Մեկիք-Մամէղլսանով բէգի հողերը: 1900 թը-ւականին վնասուելով սեղաւից՝ դրանք մտածում են թողնել իրանց քանդուած Քիւրդիքենց ու Գերջանան գիւղերը և ընդ միշտ ամառ-ձմեռ հաստատուել յիշած բէգի հողերի վրայ: Բէգը համաձայնում է, գիւղացիները ծախում են Քիւրդիքենցում և Գերջանանում իրանց տուն-տեղը և գաղթում ու հաստատում իրանց այժմեան Ցաւ գիւղում, որ 12 տարի շարունակ նրանց ձմեռանոցն է եղել: Գիւղացիները չեն իմանում, որ այդ հողը վէճի մէջ է գանձարանի հետ: Դատարանը 1901 թ. վէճը վրձնում է գանձարանի օգտին: Եթէ գիւղացիները այնքան աղէտ և իրաւաբանական կողմից այնքան անօգնական չը լինէին, ի հարկէ՝ կը գառնային արքունական գիւղացիներ կամ, մինչև այդ հարցը լուծելը, իրանց մշակած հողերի կապալառուներ կը մընային: Սակայն այդ միամիտները, իրաւաբանական ձևերին անտեղեակ լինելով, չը կարողացան ժամանակին ոչ այս և ոչ այն սնել: Գանձարանը առաջարկեց դրանց հեռանալ և յանձնել իրանց հողերը երկու անտառապահների, որոնք գանձարանի կապալառուներն էին գտել: Գիւղացիները զիմեցին երկրադործութեան մենիստրին խնդրելով և միամտաբար կարծում էին, թէ այսօր-վաղը կը լուծուի հարցը, ուստի ժամանակաւորապէս մօտիկ սարերում տեղաւորուել սպասում էին: Վրայ հասաւ ձրմուռը, ջրաից հիւանդանում էին և մեռնում թէ մարդիկ և թէ անասունները: Անցաւ և ձմեռը... Գիւղացիներից մէկը «НОВОСТИ» թերթի խմբագրատան պատմել է այդ դժբաղդ դէպքի մանրամասնութիւնները և աւելացրել. «Վրայ է հասնում մարդկանց համար մեծ տօնը, իսկ մեկ համար դեռ պառ է և կոծ: Բոլորը, նոյնիսկ տաժանակիր աշխատանքների մատնուած յանցաւորներն, աղաւտան ունեն, միայն մենք ենք զուրկ դրանից»:

Բնականաբար եթէ նոյն դժբաղդութիւնը պատահէր մի ունեւոր և զատաստանական ծակ ու ծուկերին հմուտ անհատի, նա կը գտնէր մեղանում շատ երեւելի փաստաբաններ իր դատը պաշտպանելու կամ պահանջուած ձևով զիմուսներ անելու հա-

մար: Բանը փոխուում է, երբ տուժող կողմը մի տղետ, միամիտ և աղքատ զիւղական համայնք է լինում:

Քանի որ դատաստանական վեճի մասին էր խօսքը, ի դէպ է այստեղ յիշատակել նաև մարտի 24-ին դատաստանական պալատում նշանակուած Ախալցխայի ս. Փրկիչ եկեղեցու ընդարձակ կալուածների գործի քննութեան մասին: Ինչպէս յայտնի է, համաձայն 1898 թ. մարտի 26-ին Բարձրագոյն հրամանի՝ Կովկասեան ուսումնարանական շրջանի վարչութիւնը գրաւել էր յիշեալ կալուածները, որոնց արժողութիւնը գնահատուում է մօտ 400 հազար ռուբլի: Թիֆլիսի նահանգական դատարանը քննելով գործը՝ ճանաչել էր հայոց եկեղեցու սեփականութեան իրաւունքը: Սակայն ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուն գործը անց էր կացրել դատաստանական պալատը, ուր և պէտք է քննուէր այն: Ինչպէս հաղորդում է «Մշակը», «Թիֆլիսի դատաստանական պալատի նիստում նախագահը յայտնեց, որ ժողովրդական լուսաւորութեան միւնիստր Զենգերից ստացուել է հեռագիր, որով պ. միւնիստրը խնդրում է պալատից յետաձգել Ախալցխայի սուրբ Փրկիչ եկեղեցու կալուածների գործի քննութիւնը, որովհետեւ Պետերբուրգից գալու է միւնիստրութեան իւրիսկօնսուէտը՝ ուսումնարանական վարչութեան շահերը պալատում պաշտպանելու համար: Երդուեալ հաւատարմատար Ս. Մելիք-Աղամեան յայտնեց պալատին, որ ուսումնարանական վարչութիւնը ժամանակին ստացած լինելով պալատի ծանուցադիրը գործի քննութեան մասին, բաւական ժամանակամիջոց ունէր իր շահերի պաշտպանութիւնը յանձնելու ուժ որ ցանկանար, իսկ եթէ այդ ժամանակն էլ բաւական չը համարուի, նա համաձայն է գործի քննութիւնը յետաձգելու, ոչ աւելի քան մի ամիս ժամանակով: Պալատը որոշեց գործի քննութիւնը յետաձգել մինչև մայիսի 2-ը»:

Մարտի 19-ին Թիֆլիսի Ալէքսանդրեան այգում բացուեց Գօգօլի յուշարձանը, որ կանգնեցրել է քաղաքային վարչութիւնը: Այդ հանգիսին ներկայ գտնուելով՝ մենք մտածում էնք, թէ արդեօք կարո՞ղ էր «Ревизоръ»-ի հանճարեղ հեղինակը երևակայել, որ գալու է մի օր, երբ իր արձանի մօտով անցնելու են ասիացի համբարները, պատկառանքով խոնարհելով նրա գրչի՝ ոյժի առաջ իրանց միջնադարեան խորհրդաւոր դրօշակները: Ինչպէս ամեն բան փոխուում է լուսնի տակ, մի ժամանակ պէտք է Նիկողայոս Լ-ի հզօր կամքը ստիպէր թոյլ տալ բեմի վրայ ներկայացնելու մեծ երգիծաբանի անմահ ստեղծագործութիւնը, իսկ այժմ այդ գրուածքը մատաղ սերնդի միտքը

կրթող և հողին դաստիարակող կլասսիկ զբուսած է համարուում... Այդպէս ահա անցողական են կեղծիքի և երկիւղի ստեղծած արդելքները...

Անկասկած շատ աւելի փոքր էր ներկայումս, Ֆրանսիայում, 84 տարեկան հասակում վախճանուած Սուխովո-Կօրըլինի տաղանդը, որ արտայայտուեց նրա մի հատիկ նշանաւոր բեմական դրուածքի՝ «Կրեչինսկու հարսանիք»-ի մէջ: Ճիշտ է, Սուխովո-Կօրըլինը ունի նաև «Գործ», «Տարեկինի մահը» անունով պիէսներ, սակայն նրա ամբողջ հոշակը հիմնուած է «Свадьба Кречинского» կոմիդիայի վրայ, որը 50 տարի շարունակ ներկայացնուելով բեմի վրայ՝ չի կորցնում իր թարմութիւնը, որովհետև Բասպլիւնի և Կրիչինսկու տիպերը նկարագրուած են զօգօլեան հումորով և կենդանութեամբ:

Այլ տիպի դրող էր մօտ 62 տարեկում վախճանուած Ե. Մարկովը, որ շատ բազմակողմանի գործունէութիւն էր ունեցել. մասնագիտութեամբ բնագէտ Եւգենիյ Մարկովը նախ դործում էր մանկավարժական ասպարիզում իբրև ուսուցիչ, տեսուչ, վերատեսուչ, սակայն 1870 թւականից նա թողնում է մանկավարժութիւնը և նուիրւում զբաղմունքներ: Այդտեղ նա կանգ չէ տռնում որոշ ճիւղի վրայ, այլ տալիս է և բելլետրիստիկական, և քննադատական, և հրապարակախօսական գործածքներ, սիրում է ճանապարհորդել և նկարագրել իր տեսածները: Ի միջի այլոց նա լաւ յայտնի է կովկասցիներին, որովհետև մի քանի անգամ ճանապարհորդել է մեր երկրում, ունի Կովկասի և Հայաստանի մասին տպած հետաքրքրական աշխատութիւններ: Այդ գրուածքներով ուսւ ժողովուրդը կարող է ծանօթանալ մեր երկրի հետ, նոյնիսկ սիրել մեզ:

Կովկասի բնագիտական ուսումնասիրութեան զարկ տուողը այդ կամ մի ուրիշ ուսւ բնագէտ չէր, այլ Պրուսիայում ծնուած և միջին կրթութիւն ստացած մի գերմանացի, որ իր եռանդով և տոկունութեամբ կարողացաւ գիտութեան մեծ ծառայութիւն մատուցանել: Մեր խօսքը մարտի 2-ին թիֆլիսում վախճանուած Գուստավ Բադդէի մասին է, որ 1863 թւականից սկսած իրան նուիրել էր Կովկասի ֆլօրայի և ֆաունայի ուսումնասիրութեան: Այդ նշանաւոր գերմանացու շնորհիւ, է որ Կովկասը ունի իր միակ մուղէճը, որ իր բոլոր պակասութիւններով հանդերձ կարող է նպաստել մեր երկրի բնագիտական և ազգազրական առանձնայատկութիւնների ուսումնասիրութեան:

Լ. Ս.

Լրագրները հետեւեալ տեղեկութիւններն են հաղորդում Սե-ծովեան երկաթուղու շինութեան հարցի մասին. ֆինանսների մինիստրութեան մէջ կազմուած առանձին մասնաժողովը երկաթուղային գործերի ղեկարարամենտի կառավարիչ Յիւլէր Ֆոն-Շաֆ-Հաուզենի նախագահութեամբ քննեց և վճռեց Սե-ծովեան երկաթուղու շինութեան հարցը: Երկաթուղային այդ նոր գիծը, որի շինութիւնը յանձն է առնում Վլադիկավկազի երկաթուղու ընկերութիւնը, կը միացնէ այդ գիծը Անգլիոյ Վալադուպի երկաթուղու հետ: Սկսուելով Նովո-Սենակի կայարանից՝ նա կ'անցնէ դէպի Սուխում, որ գտնուում է Սե-ծովի ափին և այս կէտից շարունակ կը գնայ Սե-ծովի ափով մինչև Տուապսէ: Այս նոր գիծը կ'ընդունէ հիւսիս-արեւելեան ուղղութիւն և Կուրանի վտակներից մէկի հովտով կը հասնէ Վլադիկավկազեան երկաթուղու Արմաւիր կայարանը: Սե-ծովեան ապագայ երկաթուղին անցնելով այս ուղղութեամբ՝ իր հարաւային մասում կը նպաստէ ռուսական Րիվիերայի և ռուսական Նիցցայի՝ Սոչիի ծաղիկերուն, իսկ հիւսիսային մասում նա կը կենդանացնէ հարաւային Ռուսաստանի աւետարարները չրջաններից մէկը:

Վրաց գրամատիկական ընկերութեան կօմիտետը 300, 200 և 100 ռուբլու մրցանակներ է նշանակել վրացերէն լեզուով գրուած գրամատիկական ինքնուրոյն լաւագոյն գրուածքների համար: Բացի սրանից՝ կօմիտետը որոշել է 50% յատկացնել մրցանակ ստացած գրուածքների հեղինակներին այն ներկայացումների ընդհանուր մուտքից, երբ կը խաղացուեն նրանց պիւնտները: Գրուածքները պէտք է ներկայացուեն կօմիտետին մինչև այս տարուայ սեպտեմբերի 30-ը:

«Кавказ» լրագրում տպուած են հետեւեալ կառավարչական հաղորդագրութիւնները. «Բաթում քաղաքում մարտի 9-ին առաւօտեան, բանուորների մի մեծ խումբ հաւաքուեց կայարանում դնալքի ուղևորուելու ժամանակ, որպէս զի ճանապարհ դնէ դատաստանի ենթարկուած բանուորներին պաշտպանող փաստաբաններին: Երբ դնալքը շարժուեց, ամբոխը կարմիր դրօշակ պարզելով՝ «ուռայի» աղաղակներով սկսեց դնալ դնալքի ետևից երկաթուղային գծի վրայով:

Դժբախտ դէպքերից խոյս տալու համար՝ մեքենավարը կանգնեցրեց դնալքը, որ ապա շարունակեց ճանապարհը մի քանի բռնից յետոյ, երբ ամբոխը հեռացաւ գծի վրայից:

Կայարանից ամբոխը պարզելով էլի մի քանի դրօշակներ

հակակառավարչական մակադրութիւններով՝ սկսեց առաջ դրնալ Մարիինսկի սլոնապէկտով, որակը մի քանի անգամ ատրըճանակ արձակեց ատանց՝ որեւէ մեծ արտադրութեւն, «Черноморский Вѣстникъ» լրագրի խմբագրութեան, պ. Էրնի և ամերիկական հիւպատոսի ընակարանների պատուհանի ապակիները ջարդեց:

Դրանից յետոյ ամբողջ տեսնելով մօտեցող դժբախտւմբը՝ յրուեց:

«Բազու քաղաքում, այս մարտ ամսի 2-ին կէսօրուայ ժամի 12-ին Մարիինսկի պարտէզի մօտ սկսեց հաւաքուել ժողովըրդի բազմութիւն, որը ազազակներով ուղեորուեց դէպի պարապետ՝ ճանապարհին մեծ քանակութեամբ հակակառավարչական բովանդակութիւն ունեցող պրօկլամացիաներ ցրելով. նոյն պիտի պրօկլամացիաներ գուրա էին զցւում մի քանի աների պատուհաններից: Ամբոխի մի մասը աջողուեց ցրել ոստիկանութեան միջոցով և կողակների օգնութեամբ, իսկ մի մասը հասաւ Մարիինսկի պարտէզին և միացաւ այնտեղ գտնուող յույսարարների հետ: Այնտեղ բացի ազազակներից և պրօկլամացիաներ ցրելուց՝ ամբոխը քարեր էր նետում ոստիկանների և կողակների վրայ, ապա հալածուելով նրանցից՝ շարժուեց Մարիինսկի փողոցով դէպի Պետրօվսկի հրապարակը: Մարիինսկի փողոցում ամբոխի մէջ մի բուպէ երևաց կարմիր դրօշակ:

Ամբոխի մի ուրիշ խումբ կրասնօփօզսկայեա և Մերկուրիեակայեա փողոցների անկիւնից ուղեորուեց դէպի Սօլզատսկի Բազարը: Սակայն այնտեղ գտնուող կողակների հարիւրեակի հրամանատարի ձեռք առած միջոցներով աջողուեց ցրել այդ ամբոխը. այդ ժամանակ մի քանի անձինք ներս քշուեցին Ծովագնացների ուսումնարանի գաւիթը և այնտեղ ձերբակալուեցին: Ամբոխից զոտւած մի քար թեթև կերպով վերաւորեց կողակներից մէկի գլուխը: Բազուի նահանգապետի բացակայութեան պատճառով նրա պաշտօնը վարող Բազուի փոխահանգապետ Լիլէն զիմեց դէպի ամբոխը և հանդիպելով նրա մի մասին Բարեատինսկայեա փողոցում, առաջարկեց նրան ցրուել, որի կատարուեց: Այդ ժամանակ Մարիինսկի փողոցի վրայ երևաց մի այլ ամբոխ: Շտապելով նրա մօտ՝ փոխահանգապետ Լիլէն լսեց զնդակահարութեան երկու հարուածի ձայն, որ դալիս էր Պետրօվսկի հրապարակի կողմից: Դուրս գալով կտրքից՝ փոխահանգապետը ուղեորուեց յիշուած հրապարակը և սկսեց համոզել ամբոխին, որ պաղարեցնէ անկարգութիւնները:

Այդ ժամանակ փոխ-նահանգապետ Լիլէի թեթեւ վէրքեր ստացաւ զլիւին և ձեռքին:

Երբ բժիշկները մօտակայ մասնաւոր աներից մէկում կապեցին նրա վէրքերը, Լիլէնը նորից շարունակեց պտտել կառքով քաղաքի մէջ և կարգադրութիւններ անել անկարգութիւնները զաղարեցնելու վերաբերմամբ:

Ժամի 2-ին կէսօրից յետոյ ամեն ինչ հանդստացաւ:

Նոյն օրը ժամի 5-ին երեկոյեան Բալախանիում ամբոխը՝ բաղկացած մօտ 2000 մարդուց, հաւաքուեց Վօլչինսկի նաւթահանքի մօտ, սկսեց աղաղակել, աղմուկ բարձրացնել, բայց ոստիկանապետը համոզեց նրան ցրուել և երեկոյեան եօթնութորդ ժամին ամեն ինչ հանդստացաւ:

Բազու քաղաքում անկարգութիւնների ժամանակ ձերբակալուեցին 21 հոգի, որոնցից 18-ը փոխ-նահանգապետի կարգադրութեամբ պետական պաշտպանութեան օրէնքների հիման վրայ ենթարկուեցին բանտարկութեան Բաղուր բանտում, իսկ երեքը՝ երկու բէալիստ և Միքայէլեան քաղաքային ուսումնարանի մի աշակերտ՝ յանձնուեցին ուսումնարանական վարչութեան ձեռքը:

«Кавказъ» լրագրում կարգում ենք. «Կիրակի, փետրուարի 23-ին, առաւօտեան ժամի 10-ից, մեծ բաղմութեամբ ժողովուրդ (զլիաւորապէս զործարանական և անգրկովկասեան երկաթուղու բանուորներ) սկսեց հաւաքուել Գօլօվինսկի ուրօսպէլտի՝ զինուորական մայր եկեղեցու մօտ և մերձակայ փողոցների վրայ: Հաւաքուողներից շատերը ձեռներին ունէին հաստ և ծանրը հունի փայտեր: Թիֆլիսի քաղաքային ոստիկանութեան անընդհատ առաջարկութիւնների պատճառով՝ ցրուելու և կանգ չ'առնելու փողոցներում, այդ անձինք, որոնք յամառութեամբ ձգտում էին կանգնել մի տեղում, չը կարողացան խմբեր կազմել քաղաքի զլիաւոր փողոցներում: Այսուամենայնիւ ցերեկուայ 12 ժամին մօտ 60—70 հոգի կամենալով անպատճառ անկարգութիւններ անել և նկատելով կալուածատէր Փալաւանդօվի բաւական բաղմամբ յուղարկաւորութիւնը, որ Պաւլինեան փողոցից ծռուեց դէպի Միջին փողոց, թափուեցին այդ փողոցը Տէր-Ասատուրօվի քարփանսարայի միջով և չըջապատելով յուղարկաւորութեան գնացքը՝ «ուռ» աղաղակելով՝ կոխ և անկարգութիւններ սկսեցին անել: Յոյց անողներից մէկը 4 անգամ ափսոսանքով արձակեց, իսկ մնացածները սկսեցին ձեռք անխափր փողոցում գանուռը բոլոր անձերին: Երկու օֆիցեր, որոնք իբրեւ ծանօթ մասնակցում էին Փալաւանդօվի յաւաքարկա-

ւորութեան, մի շարք վէրքեր ստացան, զլիաւորապէս զլուխներին, իսկ նրանցից մէկը վերաւորուեց դնդակով, որ և մնաց վերաբերուի մէջ: Մերձակայ բուժարանում վէրքերը կապելուց յետոյ՝ վերաւորուածները ուղարկուեցին զինուորական հիւանդանոցը բժշկուելու: Բարեբախտաբար երեսց, որ այդ օֆիցերներին վէրքերը վտանդ չեն սպառնում նրանց կեանքին: Նոյն տեղում դստուող ոստիկաններին մի խումբ կօզակների օդնութեամբ մի քանի բուլէում ցրեց ցոյց անողներին: Ատրճանակ արձակողը, չը նայելով իր համախոհների փորձերին աղատելու նրան ոստիկանների ձեռքից՝ ձերբակալուեց անկարողութեան միւս նախաձեռնողների հետ միասին: Ձերբակալուած ցոյց անողների ընդհանուր թւից 24 հոգի, անկախ այն պատասխանատուութիւնից, որին պէտք է ենթարկուեն նրանցից մի քանիսը հասցրած վէրքերի պատճառով, կովկասեան կառավարչապետի հրատարակած պարտադիր կանոնների հիման վրայ, — հասարակական կարգը խանգարելու նպատակով ժողովներ կազմելու և ոստիկանութեան պահանջը չը կատարելու համար, — ենթարկուած են թիֆլիսի նահանգապետի կարգադրութեամբ իրանց յանցանքի աստիճանին համեմատ բանտարկութեան, սկսած մի շարքից մինչև 3 ամիս: Ոստիկանութեան պաշտօնեաներից, նոյնպէս և ցոյց անողներից ոչ ոք լուրջ միասնեւ չը ստացաւ:

«Аргонавты» լրագրի խմբագրութիւնը յայտնում, է թէ «որովհետեւ Ռ. Ա. Յովհաննիսեան չէ հաստատուած ժամանակաւոր խմբագրի պաշտօնի մէջ, ուստի «Аргонавты» շաբաթաթերթը հրատարակութիւնը ժամանակաւորապէս դադարեցնուած է մինչև նոր խմբագրի հաստատութիւնը: «Аргонавты»-ի բաժանորդները բաւարարութիւն կը ստանան հրատարակութիւնը վերսկսելուց յետոյ, իսկ բաժանորդներից այն անձինք, որոնք չեն յանկանալ սպասել լրագրի լոյս տեսնելուն՝ կարող են անդորրադիրը ներկայացնելուց յետոյ յետ ստանալ վճարած դրամը ստորագրութեան հաշուով:

Թիֆլիսի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը ստացել է արդէն կովկասեան կառավարչութիւնից կարեւոր թոյլտուութիւնը բանալու որը փոքրահասակ աղջիկների ապաստարան խուշաղեանի կտակած գումարով: Ապաստարանը, որի պահպանութեան նախահաշիւը կ'որոշուի այս մարտ ամսի 23-ին տեղի ունենալիք ընկերութեան ընդհանուր ժողովում, հաւանականաբար կը բացուի այս տարուայ սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին և սկզբում իր մէջ կը պատսպարէ 20—30 որբ աղջիկների:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Եզրաւային ռեֆորմներ Իրանդիայում.—Մշխատակի ներկայացուցիչ կուսակցութեան մի յաղթանակը պարսկական ընտրութիւններում.—Աւստրո-Ունգարական համաձայնութիւնը.—„Прав, Вѣстн.“ հաղորդագրութիւնները Մակեդոնիայում եւ Ալբանիայում պատահած դէպքերի մասին.—Միկիստական կրիզիս Բուլղարիայում.—Բ. Սարաջովի պատասխանը «Zeit» քերթի խմբագրութեան.—«Daily Chronicle» Միացեալ-Նահանգների պիւնուէի մասին.—Պիլիկայի նորընթիւ կարողիկոսը Երանայում.—Բողոքական կոյրեժ Տարսոնում.—Լուսաւորդական լեհացիներ.—Հայկական ցուցահանդեսը Բերլինում:

Ինչքան և յոռետես լինի մարդ, բայց գիտելով Լուսաւորդական աղգերի կեանքը որոշ, փոքր ի շատ: Երկար ժամանակամիջոցում, ահաւայ բացականչում է. Այնուամենայնիւ այդ կեանքը չարժուում է գէպի քաջ և միայն Արեւելքն է թմրած, անչարժ, յետադիմող: Եւ դարմանալի էլ չէ ալդ շարժումը, տեսէք ճրքան Եւանդ, տոկունութիւն և անձնութիւն և անձնութիւն են բանեցնում Արեւմուտքի զաւակները դրած նպատակին հասնելու համար: Եւ ճրքան իսկն ասած փոխուել են բաբերը, չը նայած դեռնա տիրող կաղմակերպումած մարդասպանութիւններին կամ պատերազմներին:

Ասորեստանի թագաւորները, իրանց փառքը դարերից դար անմահացնելու համար, պարձանքով արձանագրում էին կոտորած մարդկանց, բռնաբարուած կանանց, աւերուած գիւղերի և քաղաքների ահալին թւերը, իսկ այժմ միտար Զեմբլէրլէնը, չը նայած որ յաղթող հանգիստացաւ. Հարաւային Աֆրիկայում, կարծես, ուղում է արդարանալ աշխարհի առաջ և չեւտում է Անգլիայի յոյց տուած ներողամտութիւնը գէպի երեկուայ թշնամիները, աշխատում է որ մարդկութիւնը իմանայ թէ Անգլիան անյիշաչար է, նա յանձն է առնում միլլիոններ տալ—վերականգնեցնելու համար երեկուայ թշնամու աւերուած

տները ու տնտեսութիւնը, ներուձն հտորհել բոլոր քաղաքական յանցաւորներին...

Չը նայած այն փառաւոր տրիումֆներին, որոնց արժանացաւ Չեմբերլէնը, Հարաւային-Աֆրիկայում կատարած իր ճանապարհորդութիւնից հայրենիք վերադառնալիս, նա, — երեւի նրա հետ նաեւ այժմեան պահպանողական կառավարութիւնը, — կարծես յուսախաբուել է արիւնալի ճնշումների վրայ հիմնուած քաղաքականութեան խեղացի կողմերի մէջ և իրլանդացիների նկատմամբ գողծելու տակտիկան հիմնովին փոխուում է. աշխատում են դնալ Մեծ Երեսույտ, Գլադստոնի շաւղով: Նոյն այն պահպանողականները, և Գլադստոնից բաժանուած Չեմբերլէնը իր համախոհ ունիթնիստների հետ, որոնք մի քանի ժամանակ առաջ Իրլանդիայի նկատմամբ չէին ուղղում խաղաղ և հաշտ միջոցների դիմել և հաւատացած էին բեպրեսսալիաների փրկարար զօրութեան մէջ, այժմ առաջարկում են իրլանդացիներին այն, ինչի համար նրանց հարիւր տարի տանջում էին: Անգլիան ընդունում է ազրարային բեֆօրմների մի այնպիսի ծրագիր որ Իրլանդիայի վաղուցուայ տննչանքն էր: Եւ բաւական էր մի այդպիսի արդար քայլ երեկուայ ճնշողի կողմից, որ անհետանայ դարաւոր քէնն ու ոխը իրլանդացիների ազնիւ սրտերից: Քաղաքական յանցաւորները Իրլանդիայում արձակուած են, ուրախութեան ոգին սկսել է սաւառնել չարատանջ ու ամայացած այդ Կանաչ կղզու վրայ. խաղաղութեան և հաշտութեան ճանապարհով Անգլիան այժմ անու. է այն, ինչ որ անգոր էին կատարել բանտը, հալածանքը, տանջանքը...

Այդ հողատիրական նշանաւոր բեֆօրմների օրինալիծը հիմնուած է մի քանի ամիս առաջ Իրլանդիայի մայրաքաղաք Դուբլինում ֆերսերների և լէնդլորդերի ներկայացուցիչների ժողովում մշակուած համաձայնութեան վրայ: Իրլանդական գործերի մինիստր Ուիլսոնէմի բիլլը ազրարային բեֆօրմների մասին Իրլանդիայում՝ արդէն կարգացուել է անգլիական պարլամենտում և ընդհանրապէս լաւ տպաւորութիւն է թողել թէ իրլանդական սրարազլուխների և թէ ազատական կուսակցութեան վրայ: Այդ օրինալիծով իրլանդացի ֆերմերները կամ հողի կապալաւուները, որ նոյնն է թէ հողի մշակողները, կառավարութեան օժանդակութեամբ յետ են դնելու կալուածատէրերից կամ լենդլորդերից իրանց հողաբաժինները և դառնալու են կատարելապէս սեպհականատէրեր: Այլ խօսքերով, Իրլանդիայում կատարուելու է այն, ինչ որ Ալէքսանդր II-ը ճորտերի ազա-

տուժիւնից յետոյ արաւ ոռւս զիւղացիների նկատմամբ *): Եւ կառավարութեան այդ նպատարը հաւասար է մի միլլիարդ բուրլու... Իսկ ինչ նստեց Անդլիային նրա պատերազմը բօէրների գէմ. վերջը քանի տասնեակ միլլիոններ ստիպուած եղաւ նա տալ յաղթուած թշնամուն: Անկասկած այդ միլլիոնները որ այժմ տրւում են ֆերմերներին, տարիների ընթացքում վերադարձնուելու են դանձարանին, կորած չեն: Եւ զրա փոխարէն իրլանդական երկիւղից ընդ միշտ ազատուելը ինչ անդհահատելի բարեք է: Անդլիայի համար!

Ի հարկէ ազրաբային բեֆօրմներից յետոյ իրլանդացիների՝ ինքնավարութեան (հօմրուլ) և կաթօլիկ համալսարանի պահանջները կը կատարուեն շուտով, մանուսանդ որ Անգլիայի մէջ օրէցօր աճում է և զօրեղանում մի կուսակցութիւն որ չի ճանաչում անարդարութիւն: Մեր խօսքը ազատականների մասին չէ, որոնք վերջերում մի քանի տեղ աջողալըրին ընտրել իրանց կուսակցութեան մարդկանց: Այդ յաղթութիւններից շատ աւելի նշանաւորն էր՝ աշխատանքի ներկայացուցիչ կուսակցութեան պարագլուխներից մէկի, Կրուկսի, ընտրութիւնը. նա ստացաւ 8,687 ձայն, մինչդեռ նրա հակառակորդ պահպանողականը 5,458 ձայն...

Այս ընտրութիւնը մի նշանաւոր պատմական երեւոյթ է. դա նշանակում է որ անգլիական պարլամենտի մէջ, հին պահպանողական, ազատական և իրլանդական կուսակցութիւնների կողքին, ծլում է ազատական կուսակցութեան ամենաձախակողմեան ճիւղաւորութեան բողոքը, որին պատկանում է ապագան...

Հաշտութեան ոգին սկսել է տիրապետել նաև սուսորիական պարլամենտի պարագլուխներում. չեխերն և գերմանացիները երկարատե ուսուր պայքարից և աղմկալի օբստրուկցիաներից յետոյ ևկել են այն եզրակացութեան որ «օբստրուկցիան պարլամենտարիզմի բացասումն է» և չի հասցնում նպատակին: Եւ մինիստր-նախագահ Կեօրքէրը, ճարտիկ լարախաղացի նման, դիտէ հաւասարակշռութիւն պահպանել. նրան աջողուեց ունդարական մինիստր-նախագահ Կօլօման Սելլիի հետ համաձայնութեան յանդէլ: Անցեալ տարուայ մեր մի տեսութեան մէջ (№ 11) մենք աւելի հանդամանօրէն բացատրեցինք այդ երկմաս պետութեան համաձայնութեան կամ «առաւելակալ» մասին, որ իւրօրքանչիւր 10 տարին մի անգամ պէտք է նորոգուի, ստանալով վիէննայի և Բուդապէստի աղգային ժողովների հաւանութիւնը:

*) Համեմատիւր այդ հարցի մասին մեր Արտաքին Տես. 1901 թ., № 3-ում:

Ինչպէս յայտնի է, 1897 թւականից զեսը այդ համաձայնութիւնը չեն կարողացել կայացնել: Այժմ բոլոր հանգամանքներէր կերտւած է որ վերջապէս աջողուելու է երկրադորձական Ունգարիայի և արգինագործական Աւստրիայի տնտեսական յարաբերութիւններն մէջ որոշ համաձայնութիւն ստեղծել: Այդ բանին յայտնի չափով նպաստեց ի հարկէ Գերմանիայի ու մաքսային նոր տարիքների ընդունուիլը: Ունգարական կաշուածատէրերը և աւստրիական գործարանատէրերը զո՛հ են երևում այդ առաջընթացին հիման վրայ առաջ գալիս մաքսային տարիքների յաւելումներից, թէև, ինչպէս դժուար չէ եզրակացնել թէ a priori և թէ աւստրիական բանուորական կուսակցութեան ներկայացուցիչ պատգամաւորների ձառերից բայխարատում (օր. Դ-ը-էլլին-րերդի) — Աւստրիայի աշխատող դասակարգը այնքան էլ զո՛հ չէ լինելու համաձայնութեան պայմաններից:

Այժմ եթէ մեր ուշադրութիւնը Աւստրո-Ունգարիայից դարձնենք Բալկանիան թերակղզու վրայ կը տեսնենք որ այդտեղ խաղաղութիւնը և հաշտութիւնը ոչ միայն հեռու են վերականգնուելուց, այլ և հրդեհի նշաններ են երևում, արեան վրտակներ են հոսում... Սակայն աւելի պերճալօս են ներկայ հանգամանքներում բոլոր թերթերում տպուած վերջին պաշտօնական հաղորդագրութիւնները որ առաջ ենք բերում այստեղ:

— „Правительственный Вѣстникъ“ — ուս մարտի 18-ին տպագրուած է Բիտուլիի ուսաց հիւպատոսի ղեկուցումից հետեւալ քաղուածքները. — Հիւպատոսութիւնը պաշտօնապէս հաղորդեց տեղական քրիստոնեաներին, որ Կայսերական կառավարութիւնը խստիւ գատապարտում է կոմիտեաների դորձունէութեան ձեռնոյնային յայտարարութիւն արուած է և կոմիտեաների անդամներին, որոնց առաջարկուեց զաղարեցնել գատապարտելի դորձունէութիւնը և չը խանդաբել պետութիւնների առաջարկած բարենորոգումները իրականացնելուն: Շարժման ղեկավարները մեծ դժգոհութեամբ ընդունեցին այդ յայտարարութիւնը, որովհետեւ նրանք բաւարար չեն համարում բարենորոգումները և ցանկանում են ինքնավարութիւն մտցնել երեք վիլայէթներում: Մօտ օրերս կոմիտեաները մի լիազօր ուղարկեցին հիւպատոսարանին յայտնելու, թէ զրանք անհնարին են համարում արձակել հրոսակախմբերը, մինչև որ բարենորոգումները չ'իրականանան և նպատակայարմար դառնան: Կոմիտեաների ղեկավարները աշխատում են չը տարածել սուլթանի շնորհած ներման լուրը և տեղեկութիւններ Բ. Դրան ընդունած այն միջոցների մասին, որոնց նպատակն է քրիստոնեաների վիճակը բարուղեղ:

Հրոսակախմբերի զործունէութիւնը չէ՛ դադարել. նրանց և թիւրքական զօրքերի մէջ յաճախ տեղի են ունենում արխանահեղ ընդհարումներ: Շատ անգամ զօրքերին օգնում են բաշիրօղլուկները, սակայն թիւրքերը խաղաղ բնակիչներին վրայ բռնութիւն չեն դրած զնուս: Վերջին ժամանակներս շատ յաճախ քաղաքական սպանութիւններ են կատարւում, որոնց գլխաւոր զոհերն են սերբ ուսուցիչներն ու քահանաները, որոնք համոզում են համագիւղացիներին չը միանալ հրոսակախմբերի հետ: Վերջին ժամանակներս կոմիտեաների զործունէութիւնը զգալի չափով ուժեղացել է: Այդ փաստը նկատուեց հէնց այն ժամանակ, երբ Բիւթօլի եկաւ բուլղարական վաճառականական զործակալութեան կառավարիչ. նրա գալուստը տարածեց Բուլղարիայի համար աննպաստ այն լուրը, թէ իշխանութիւնը մասնակից է կոմիտեաների զործունէութեանը:

Թիւրք կառավարութիւնը շարունակում է եռանդուն կերպով իրականացնել պետութիւնների առաջարկած բարենորոգումները: Ներման հետ միասին Սալօնիկի վիլայէթի ֆինանսների տեսչին հրամայուած է կազմել մակեդոնական երեք վիլայէթների բիւջէտի նախագիծը: Երկիրը խաղաղացնելու համար մեծ օգնութիւն է ցոյց տալիս Բիւթօլի գեներալ-նահանգապետ Ալի-Քիզա-փաշան:

—Ուսկիւրի ռուսաց հիւպատոսի հեռագիրը մարտի 14-ին, «Կոստօլի վիլայէթում սաստկանում է խռովակութիւնը. Կօնչանում և Իշտիբում կան շատ խմբեր, որոնց անդամների թիւը հասնում է 100-ի և աւելի՝ ուսուցիչներից և քաղաքացիներից բաղկացած: Մտադրութիւն կայ օգը ցնդեցնել Իշտիբի զօրանոցները և ընդհանառել երկաթուղային ու հեռագրական հաղորդակցութիւնը: Բուլղարիայից սպասւում են շատ սպաներ: Մահուան սպառնալիքով ստիպւում են գիւղացիներին՝ օգնել հրոսակախմբերին, ղէնք և փող տալ, պաշարեղէն պատրաստել և ղէնք ընդունել: Կոմիտեաները խնամքով ծածկում են ժողովրդից հիւպատոսարանի այն յայտարարութիւնը, թէ Կայսերական կառավարութիւնը հաւանութիւն չէ տալիս կոմիտեաների զործունէութեանը: Նրանք մինչև անգամ աշխատում են համոզել տեղացիներին, թէ ամեն ինչ կատարւում է Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ: Մարտի 11-ին Սօփօլարցի գիւղից մի պատգամաւորութիւն եկաւ հիւպատոսարան և խնդրեց յայտնել, թէ արդեօք ճիշտ է, որ շարժումը Ռուսաստանի հրամանով է սկսուել: Այդ պատգամաւորութիւնը ասաց, որ ժողովուրդը թէն չէ համակրում կոմիտեաների զործունէութիւնը, բայց պատրաստ է զնալ, ուր որ կը հրամայէ Ռուսաստանը:

խնդրում են միայն կանանց ու երեխաներին ապաստարան տալ։ Այդ փաստը ակնհայտ ապացոյց է, որ ներկայ շարժումը արհեստական է։ զրույթեանը սուր կերպարանք տալու համար կոմիտեաները թիւքերին սարսափելի բռնութիւնների և կոթարկում։

Կոմիտեաները ամեն կերպ աշխատում են զարթեցնել թիւքերի ընդհանուր թշնամութիւնը և գրգել նրանց կոտորելու ամբողջ քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը»։

— Մարտի 22 հրատարակուած է հետևեալ կառավարչական հազորագրութիւնը։ «Հէնց որ Կ. Պօլսում տեղեկութիւն ըստացուեց արհաուաների յանդուգն յորձակման մասին Միտրօվիցայի վրայ, Կ. Պօլսի ռուսաց դեսպանը չը յապաղեց մեծ վիզիրի ուշադրութիւնը դարձնել՝ արհաուաներին խաղաղ յորդորներով հնազանդութեան բերելու Բ. Դրան արած ջանքերի փորձով սպասուելու անաջողութիւնը և ապստամբներին պատժելու ու քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան ազահովութիւնը և րաշխատելու համար անյապաղ եռանդուն միջոցներ ձեռք տանելու անհրաժեշտութիւնը։ Ֆէրիզ-փաշան շտապեց հաւատացնել Զինօվիին, որ թիւքաց կառավարութիւնը գիտակցելով եր վրայ գրած պարտաւորութիւնը՝ կը դորձադրէ իր արամադրութեան անկ դանուած բոլոր միջոցները յուզմունքին վերջ տալու և հանդատութիւնը վերականգնելու համար։ Այդ միջոցին Կ. Պօլսում հեռագիր ստացուեց, որ տեղեկացնում էր արհաուատեան նոր ֆանատիկոսութեան մասին, որին զոհ դարձաւ Միտրօվիցայի ռուսաց հիւպատոսը։ Իսկոյն և եթ՝ այդ վշտալի տեղեկութիւնը ստանալուց յետոյ՝ սուլթանը հեռագրով յանձնարարեց Պետերբուրգի օսմանեան ներկայացուցչին յայտնել Կայսերական կառավարութեանը խորին ցաւակցութիւն Շչերբինայի կեանքի դէմ արած փորձի առիթով և միաժամանակ ուղարկեց Զինօվիին մօտ մեծ-վիզիրին, որը վիսյեց Արզու-Համիդի խորին վիշտը նոյն առիթով և հաւատացրեց, որ արգէն բոլոր միջոցները ձեռք ևն առնուած այդ գործի խիստ քննութեան և արհաւատական շարժումը անյապաղ դադարեցնելու համար։ Սուլթանի անունից ստացուած հաւաստիացումները անուեցան ի տեղեկութիւն Կայսերական կառավարութեան կողմից, և յանձնարարուեց Զինօվիին ստիպողական առաջադրութիւններ անել Միտրօվիցում չիտթ առաջացնող և ռուսաց հիւպատոսի կեանքի դէմ փորձ անող յանցաւորներին խիստ պատժելու համար անյապաղ բոլոր միջոցներ ձեռք առնելուն պատկով, միևնոյն ժամանակ Միտրօվիցա ուղարկուեց Ուսկիւբի հիւպատոս Մաչկով։ Ներկայումս Շչերբինային բռնկում ևն երեք

վելայթները ընդհանուր-տեսուէ նիւթի-փաշայի ուղարկած դի-
վիզայի գէներալ-րփիշկ Յակոբ և Բելզրադի բփիշկ Սուբբօտին,
որը դնացել է նրա մօտ սերբիական թաղաւորի հրամանով.
բացի զրանից սուլթանի անձնական ցանկութեամբ Միտ-
րօվիցա է ուղարկուած Կ. Պօլսի լաւագոյն վիրաբոյժ
Կամբօր-օղլին: Վերաւորուածի գրութիւնը բփիշկների ա-
սելով թէպէտ և շատ յուրջ է, վտանգ չէ սպառնում նրա
կեանքին: Ստացուող տեղեկութիւնների համաձայն՝ Բ. Դու-
ռը յիրաւի աշխատում է սահման դնելու արհաւանների կա-
մայականութիւններին, և յուզմունքների տեղը արդէն ուղար-
կուած է թիւրքաց զօրքերի նշանաւոր քանակութիւն, զլիաւո-
րապէս Փոքր Ասիայից:

— Սօլունի ուսս հիւպատոսի գեկուցումներից. «Ան-
ցեալ աշնան տեղի ունեցած անկարգութիւններին յաջոր-
դեց լուռ, բայց եռանդուն գործունէութեան շրջան յեղափոխա-
կան կօմիտեաների, որոնց բոլոր ջանքերը առաջուայ նման
ուղղուած են՝ ազգաբնակութիւնը ամբողջապէս ապստամբեցը-
նելու նպատակին: Դրդելով քրիստոնեաներին դէպի ակնյայտ-
նի անհաւասար կռիւ՝ կօմիտեաները յոյս ունեն առաջացնել
Եւրոպայի կողմից միջամտութիւն իրանց օգտին: Շատ յու-
զուած տրամադրութեան մէջ են թէ տեղացի մահմեդականնե-
րը և թէ քրիստոնեաները: Նախատեսելով կարելի բարդութիւն-
ներ՝ իշխանութիւնները զբաղուած են ճանապարհներ ու ղօ-
րանոցներ շինելով: Հրոսակախմբերի թիւը օրէցօր աւելանում
է. ամբողջ շրջանում ոչ մի գիւղ չը կայ, որտեղ բոյն պրած
չը լինի ապստամբների մի խմբակ, որին թաղցնում են տեղա-
ցի քրիստոնեաները մասամբ ակամայ և մասամբ կամաւ:
Կօմիտեաները տենդային շտապով պատրաստում են ամեն
ինչ, որ հարկաւոր է ապստամբութեան համար, երիտա-
սարդ քրիստոնեաներ ևն ժողովում իրանց խմբերի համար,
պատրաստում են կօշիկ, զգեստ, զանազան մթերքներ և վիրակա-
սութեան պարագաներ: Ինչ վերաբերում է ապստամբութեան
ծրագրին՝ զլիաւոր կէտը նրանում կազմում է հրոսակախմբերի
լեռները քաշուելը, ազգաբնակութիւնը նոյն տեղերը քշելը և
պարտիզանական խմբերով յարձակուելը թիւրքական զօրքերի
վրայ: Խմբակների ընդհարումները թիւրքական զօրքերի հետ
վերջին ժամանակներս զգալի չափերով յաճախանում են: Դժուար
է յուսալ, որ յեղափոխական ազիտացիան, որ այսքան տարի-
ների ընթացքում խոր արմատներ է գցել՝ ինքն իրան դադա-
րէր խաղաղ ճանապարհով, թէպէտև հիմք չը կայ ընդհանուր
ապստամբութիւն սպասելու. բայց չը պէտք է աչքաթող անել,

որ հնարաւոր են միաժամանակ խոռովութիւններ երեք վիճայթների զանազան կէտերում»:

— Հեռագիր Միտրովիցի ուսական հիւպատոսից. «Ալբանացիները Վիչետօրն քաղաքի մօտ ժողովուրդով պահանջեցին հեռացնել քրիստոնեայ զապտիաներին: Համաձայնութիւն չը ստանալով՝ նրանք մարտի 16-ին մտան Վիչետօրն և իրանց պահապանների հսկողութեան տակ քրիստոնեայ զապտիաներին ուղարկեցին Պրիշտինա: Մարտի 17-ին նրանք պաշարեցին, բայց թիւրքական զօրքերի բացած կրակից յետ մղուեցին և ջլրուեցին: 100 մարդուց աւելի սպանուածներ ու վիրաւորուածներ կան: Ալբանացիների նոր բազմութիւններ հաւաքւում են Իպեկից և Մնի-Բաղարից»:

— Հեռագիր Ուսկիւրի ուսական հիւպատոսից. «Միտրովիցայի մեր հիւպատոսը վիրաւորուած է մարտի 18-ին և բեկոյեան 5¹/₂ ժամին: Տանից դուրս գալով զաւազի և ձիաւոր պահակների ուղեկցութեամբ՝ պ. Շչերբինյան պատանեց ալբանայի զինուոր Իբրահիմին, որ ձևացնելով, իբր թէ ողջունում է նրան՝ արձակեց նրա վրայ Մաուզէրի հրացան, դնդակը դիպաւ պ. Շչերբինյայի ձախ կողքին և ծակելով դուրս եկաւ: Այնուհետև Իբրահիմը հրացան պարսեց զաւազի վրայ և ինքն էլ վիրաւորուեց հիւպատոսին ուղեկցող զինուորներից: Իբրահիմը ասում է, թէ այն պատճառով հրացան արձակեց ուսաց հիւպատոսի վրայ, որ կամենում էր իր վիրաւորուած ազգականի վրէժն առնել: Միտրովիցի զինուորական բերդապահ Սայիդ-բէյը՝ ըփիշկների ուղեկցութեամբ անմիջապէս այնտեղ հասաւ և պ. Շչերբինյային փոխադրեց հիւպատոսարան: Ընդհանուր վերահսկող Խիլմի-փաշան և գէներալ ադիւտանտ Նասիր-փաշան անմիջապէս հեռադրով ցաւակցութիւն յայտնեցին: Այնուհետև Խիլմի-փաշայի կարգադրութեամբ՝ վիլայթէի ամենահմուտ վերաբոյժը յատուկ դնացքով գնաց Միտրովիցա: Բժիշկների ասելով Շչերբինյայի կեանքին վտանգ չէ սպառնում»:

Այդ պայմաններում զարմանալի չէ որ շատ փափուկ է Բուլղարիայի մինիստրութեան դրութիւնը: Ահաղին պատմական պատասխանատուութիւն մի կողմից, միւս կողմից իրար հակասող պահանջներ մեծ պետութիւնների և բուն ժողովրդի ու մականդանական արբնակիցների: Հէնց սկզբից ծագում էր զինուորական մինիստրի գէներալ Պապրիկովի և մինիստր-նախագահ զօրօր Դանեօփի հայեացքների մէջ տարբերութիւն, որի հետեւանքն էր գէներալ Պապրիկովի հրաժարականը: Ոչ ոք չէր ու-

ղում ստանձնել զինուորական մինիստրի պաշտօնը ներկայ հասարակւոն պահանջների ժամանակ: Եւ ահա մարտի 14-ին ազգային ժողովում Դանեօվը պաշտօնապէս հաղորդում է որ ամբողջ մինիստրութիւնը հրաժարական է տալիս...

Երկրի այդ զրութեան աւելացրէր նաև Վիէննայի „Zeit“ լրագրում Բօրիս Սարաֆօվի, Մակեդոնական կոմիտեաի այդ պարաղլիի, պատասխանը յիշեալ թերթի խմբագրութեան:

«Արդեօք պարտաւոր չեն մակեդոնացիները այժմ հրաժարուել իրանց յեղափոխական գործունէութիւնից, ի նկատի ունենալով որ Եւրոպան պաշտպան է դուրս եկել նրանց գործին» հարցրել են Սարաֆօվից:

Այդ դիմումին Ատաֆօվը պատասխանել է:

«Մենք պէտք է մեզ մասնիչներ համարէինք, եթէ զէնքը աւելի առաջ վայր դնէինք, քան տեսնէինք թէ ինչ օգուտ կը բերի մեզ եւրոպական միջամտութիւնը: Մենք չառ փաստեր ունենք թերահաւատութեամբ վերաբերուելու համար զէպի եւրոպական միջամտութիւնը. իւրաքանչիւր անգամ, երբ Եւրոպան աշխատել է զիպլոմատիական ճանապարհով բորուրքել թիւրքիայում քրիստոնեաների վիճակը, այդ միջամտութեան հետեանքը եղել են միայն քրիստոնեաների նորանոր կոտորածներ և ոչ բեֆօրմներ: Հայերի հետ պատահած օրինակը դեռ թարմ է մեր յիշողութեան մէջ:

«Մենք կարող ենք յուսալ մեր հայրենիքում տանկի կացութիւն վեյելիլու միայն այն ժամանակ, երբ այնտեղ կը տեսնենք մի քանի եւրոպական զօրագնդեր»: Ապա նա յայտնում է, որ մակեդոնացիները այլ բեֆօրմներ չեն խնդրում, քան այն, որ երաշխաւորում էին նրանց համար Բերլինի դաշնագրով:

«Թիւրքիան,—ասում է Սարաֆօվ,—չի տալիս մեզ այդ բեֆօրմները առանց Եւրոպայի զինուած միջամտութեան: Ահա ինչու մենք պատրաստուում ենք մեր իբաւունքները պաշտպանելու. միայն եւրոպական զինուորների ձեռքը կը համաձայնուենք յանձնել մեր զէնքը»:

Այդ մօտալուտ հրդեհին, ինչպէս երևում է, մտադիր է մասնակցել և Անդրատլանդեան մեծ հանրապետութիւնը, Միացեալ-Նահանգները: Պօլսից «Daily Chronicle»-ի թղթակիցը ի միջի այլոց հաղորդում է, թէ Հ. Ա. Միացեալ-Նահանգների դեսպան Լէլչման երկու ամսուայ ընթացքում իղուր աշխատում է սուլթանի մօտ ունկնդրութիւն ստանալ, որպէսզի յանձնի սուլթանին Հ. Ա. Մ. Ն. նախագահի ձեռագիր դիմումը, որի մէջ առաջ են բերուած ամերիկական պահանջները Ասիական թիւրքիայում գտնուող միսիօնարական դպրոցների և եկեղեցիների

մասին... Եթէ սուլթանը յապաղի այսուհետեւ էլ շատ հաւանա-
կան է, որ թիւրքական ջրերը ուղարկուեն ամերիկական զրա-
հակիրները, ինչպէս այդ եղաւ երկու տարի առաջ...

Լ. Ս.

26 մարտի.

—Կ. Պօլսի հայոց թերթերը հաղորդում են, որ Կիլիկիայի
նորրէսիր կաթողիկոսը մարտի 5-ին հասել է Ադանա մեծ չրով.
Թիւրքաց կառավարութեան կողմից Սահակ սրբազանին արտա-
կարգ պատիւները են յօդոյ տրուել:

Բերլինից խմբագրութիւնս ստացաւ հետեւեալ դրութիւնը.
Պատիւ ունինք Ձեզ խոնարհաբար տեղեկացնելու, որ մենք
գիտաւորութիւն ունինք 1903 թ. աշնանը Բերլինում մի Հայ-
կական Յուցահանդէս կազմելու:

Մեր ձեռնարկութեան նպատակը որեւէ քաղաքական հի-
մունքից միանգամայն զուրկ է: Մենք կամինք Գերմանիոյ մայ-
րաքաղաքում հայ ազգի անցեալ և ներկայ կուլտուրան, նորա
նիւթական և հողերը արդասեաց ընդհանուր պատկերը գերմա-
նական հասարակութեանն ներկայացնել: Մեր ցանկութիւնն է՝
զրգել գերմանական գիտութիւնն աւելի մեծ աջողութեամբ,
քան մինչև այժմ, ուսումնասիրել հայ լեզուն և պատմութիւնն
և աւելի պարզ պատկերացնել մեզ հայ ազգութիւնն: Ձեր ազ-
գութեանն խաղաղ կերպով ծառայել՝ այսինքն՝ Հայաստանի և
Հայերի մասին լոկ ճշմարտութիւն հանդէս դնել՝ մեր միակ
ցանկութիւնն է: Թէ Ձեր ազգը մի խաղաղ, հոգեորապէս զար-
գացած և վերին աստիճանի կուլտուրայի ընդունակ ժողովուրդ
է՝ յօդուտ դորա գերմանացի և եւրոպական հասարակութեան
առջև համոզեցուցիչ ապացոյցներ են բերելու նորա աշխատան-
քի պատուհները և նորա հողերը կեանքի արդասիքը, հայ պատ-
մութեան սկզբից մինչև մեր ներկան:

Յուցահանդիսի ծրագիրը հետեւեալ բաժանմունքներից կը
բաղկանայ՝

I. Երկրի բերքը.

ա) Հանքեր և մետաղներ. բ) Նափտայ. գ) Բամբակ. դ)
Բուրդ. ե) Մետաքս. զ) Գինի և այլ խմիչք. է) Ձոր միրգ. ը)
Կաթնային տնտեսութիւն. թ) Ձկնեղէն:

II Արուեստ եւ ծեռագործ.

ա) Գեղական. բ) Ոստայնանկութիւն (կապերաներ և այլն).
գ) Ոսկերչութիւն:

III. Հին եւ նոր հայկական գեղարուեստ.

ա) Ճարտարապետութիւն և արձանագրութիւն. բ) Մոզաիկ. գ) Նկարչութիւն:

IV. Ազգագրութիւն.

ա) Ժողովրդի կեանքը, գործունէութիւնն, բնակարանն. բ) Զգեստը. գ) Հոգևոր կեանքը՝ հեքեաթներ, վէպեր, երգեր և այլն:

V. Հայ հնութիւններ.

ա) Դրամներ. բ) Կնիքներ և այլն:

VI. Դրականութիւն եւ մամուլ: VII. Հայկական թատրոն (քեմի վրայ):

Դիտաւորութիւն կայ Յուդահանդիսի ժամանակ մի շարք դասախօսութիւններ Հայերի մասին կարգալու, որի համար հրաւիրելու ենք յայտնի գիտնականներ և ուսումնասէր ճանապարհորդներ. մեր ձեռնարկութիւնն ստուար հասարակութեան համար հետաքրքրական պէտք է անենք լուսաւոր պատկերներ և լուսանկարներ ցոյց տալով: Յոյս ունինք, Մեծապատիւ Պարոն, որ Դուք պատրաստ կը լինիք մեր այս ձեռնարկութեանն օգնելու և թէ մենք Ձեր օժանդակութեան շնորհիւ մեր ծրագիրը իրագործել կը կարողանանք:

Դրամը փոխադրելու է՝ Berlin, Deutsche Bank (Behrenstrasse), Herrn Dr. P. Rohrbach und Cand. B. Chalatianz.

Իսկ նամականի և այլն՝ Cand. B. Chalatianz und Dr. F. Finck, Berlin. Kantstrasse, 94.

Հայ թերթերում պարբերաբար հաշիւ ենք ներկայացնելու: Ի նուէր կ'ընդունուին մեր ծրագրում յիշուած բոլոր առարկաները:

Խորին յարգանք

Կօմիտէ

Դր. Փ. Անդրէաս Իրանագէտ:	Պրօֆ. Կ. Գեւրգիւն
Դր. Լեպսիուս Deutsche Orient-Missionի Դիրեկտոր:	Աւետագէտ:
Պրօֆ. Ռ. Պիշել Սանսիքիտագէտ:	Դր. Ռ. Լեօվենֆելդ Schiller-Թատրոնի Դիրեկտոր:
Պրօֆ. Նդ. Մայեր Պատմաբան:	Պրօֆ. Բ. Րեդիգէր Ազգագրական Ընկ. նախագահ:
Նախագահ՝ Դր. Պ. Րօրքախ	Դր. Ն. Փինկ. Լեզուագէտ և հայագէտ:
	Քարտուղար՝ Բ. Խալաթեանց

ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ՊՕԼՍԻ ԹԵՐԹԵՐԻՑ

—Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքի Սէն-Պօլ կօլէժը Մր. Քրիսթի անուն անխոնջ ամերիկացի միսսիօնարին անձնուիրութեամբը հիմնուած է Տարսօնի մէջ Ս. Պօղոսի Կօլէժը. որ դեր մը ունեցաւ Կիլիկիոյ ուսումնական արօտ միջավայրին մէջ և իր աստիճանական վերելակութեամբը այսօր գրեթէ հայ հաստատութեան մը հանդամանքը դրաւած է, պարունակելով իր ծոցին մէջ աւելի քան 200 ուսանողներ, որոնցմէ 135 հատը գիշերօթիկ և մնացեալը ցերեկեայ ու ձիավարժ. $\frac{3}{4}$ մասը մեր ուշիմ պատանիները կը կազմեն այդ աչքառու թիւին: Պատիւը մեծ է մեզ արձանագրել աստանօր թէ՛ վարժարանին տնօրէնութիւնը երբէք չ'ուզեր արդելք ըլլալ ուսանողներու տոհմային կրթութեան, և առ այս ապացոյց է անշուշտ հայ լեզուին տրուած բացառիկ կարևորութիւնը: Գրիգոր Գալստեան և Հայկ Տապանեան էֆէնդիները հայ լեզուի և զարթոթեան համար պաշտօնի կոչուած են:

Մր. Քրիսթի, իբրի ազգեցիկ մարդ, կրցած է իր վարժարանին պիւտճէն ապահովել այն տեսակ մշտակայ և պատահական բարերարներու նիւթական աջակցութեամբը, որոնցմէ անթիւ զաւակներ ունենալու բախտը Մ. Նահանգաց վերապահուած է դարձեալ: Սոյն հաստատութեան այսօրուան անձնակազմին պահեստի գումարը կը բարձրանայ մինչև 22,000 անգլ. ոսկիի, տարեկան ծախքերուն պիւտճէն ըլլալով մօտաւորապէս 1,600—1,800 օսմ. ոսկի:

Կօլէժը ունի 11—12 մշտակայ դասատուներ: Մր. Քրիսթի, հիմնադիր-տնօրէն, փիլիսոփայութեան դասերը կ'աւանդէ, Միս Պրբու՛րը մաթեմատիկ և անգլ. գրականութիւն: Պարտ է աստ յիշատակել սոյն անխոնջ օրիորդին այն բացառիկ ջանքերը, որով կարևոր բաժին մը կ'ունենայ միշտ նպաստի գործին

մէջ եւ, ըլլալով ամերիկեան նախագատաւորին քոյրը եւ ձայն ու հեղինակութիւն ունեցող օրիորդ մը Մ. Նահանգաց մէջ: Մը. Իւմէր ֆրանսերէն դասեր կ'աւանդէ, Տը. Թումայեան՝ բրնական գիտութիւններ, վեր. Ս. Մերքոնեան՝ անդլ. լեզու, Ս. էֆ. Քիւբէլեան՝ օսմ. եւ ընդհ. պատմ., Ա. էֆ. Սընրզճեան, Գ. էֆ. Գալստեան, Հայկ էֆ. Տապանեան՝ հայերէն, Թէվախարիտէս՝ յունարէն, Մը. Ժորժ՝ նուագախմբի վարիչ եւ կոմպոզիտէօր: Վարժարանին չրջանն է 10 տարի, եւ ընթացաւարտները կրնան զիւրաւ ընդունուիլ ամերիկեան վարժարանաց մէջ:

—Ժամանակին ծանուցուեցաւ թէ Ս. Հայրապետը, ընդունալով Հոռմէական Եկեղեցիէն բաժնուելով ուրոյն Եկեղեցի կազմող կարգ մը լեհացիներու զիմումը, արածներ է Ամերիկայի Առաջնորդ Սարաճեան եպիսկոպոսը որ անոնց ներկայացուցած քահանայացուները ձեռնադրէ, եւ միանգամայն վաճառած էր ունենալ այդ լեհացիներու դաւանութեան մասին կարեւոր տեղեկութիւններ: Լեհացիները իբր մէկ ամիս առաջ ժողով գումարելով, որոշեր են պատասխանել Ս. Հայրապետին պահանջներուն, եւ իրանց գումարման մէջ արուած որոշումը հանրազարութեամբ զրկած են Սարաճեան եպիսկոպոսի: Այդ հանրազարութիւնը ստորագրած են լեհացի բոլոր եկեղեցականները եւ ժողովին ղեւանը, եւ զայն ամերիկեան կառավարութեան հաստատել տուած են: Այդ հանրազարութեամբ կը խոստանան. Ա. Քանի որ ձեռնադրութիւն պիտի առնեն Ն. Ս. Օծութենէն, եւ անոր անունը յիշել իրենց եկեղեցիներուն մէջ՝ իբր հոգեւոր պետ իրենց եկեղեցւոյ Բ. Ասկէ վերջը եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնները միշտ Ս. Էջմիածին, Կաթողիկոսներուն կատարել տալ: Գ. Իրենց եկեղեցական առանձին կազմակերպութիւնը պահելով հանդերձ, կրօնական խնդիրներու մէջ Կաթողիկոսներու իրաւասութեան ներքեւ մնալ: Սարաճեան եպիսկոպոս այդ զիրը արդէն զրկած է Էջմիածին:

ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Русская мысль», փետրուար. — «Միջազգային լեզու».— Քանի զարգանում է տնտեսական կեանքը, և ուժեղանում է պահպան ազգերի և երկրների մրցումը, այնքան ակնհեր է դառնում համաշխարհային լեզուի անհրաժեշտութիւնը։ Այդպիսի լեզուն կարող է որոշ դիւրութիւններ ստեղծել միջազգային յարաբերութիւնների մէջ, կարող է նպաստել համամարդկային մերձեցման, պարկ տալ կուլտուրայի զարգացմանը՝ հեշտութեամբ տարածելով նոր գաղափարները, գիտութեան ու գրականութեան զանազան արտադրութիւնները։

Նոր չէ այդ հարցը։ Նրանով զբաղուել են շատ գիտնականներ, նրա մասին զրուած են շատ յօդուածներ ու գրքեր։ Այդ աշխատութիւնների շարքում առաջին անգամ մեծ ուշադրութիւն գրաւեց Ֆրանսիացի հեղինակ Գեղօզի յօդուածը, որ լոյս տեսաւ «Annales des sciences politiques» ամսագրի 1899 թ. յուլիսի համարում՝ «Langues de l'Etat et langues nationales» խորագրի տակ։

Պ. Գեղօզ քննելով ժամանակակից միջազգային յարաբերութիւնները և կուլտուրական կեանքը, գալիս է այն եզրակացութեան, որ իւրաքանչիւր զինականի այժմ անհրաժեշտ է իմանալ երեք «համաշխարհային» լեզուներ՝

Ֆրանսերէն, անգլիերէն և գերմաներէն և թերեւս ռուսերէն, որովհետեւ հետզհետէ աւելանում են ռուսերէն լեզուով զրուած գիտական աշխատութիւնները։ Ասիայի վերաբերմամբ։ Ուրեմն նրա առաջարկութիւնն է՝ պարկ տալ այդ լեզուներին ուսումնասիրութեանը և դըրանով դիւրացնել համաշխարհային յարաբերութիւնները։ Մի առաջարկութիւն, որը արդէն իրագործում է որոշ սահմաններում։

Բայց այդ միջոցը այնքան դժուար է, այնքան լայն, որ երբէք չի կարողանալ ցանկալի նպատակին հասնել, ուստի յայտնի լեզուաբան Օրէսլ անցեալ տարի «Revue de Paris»-ի էջերում առաջարկեց սահմանափակել լեզուների թիւը և դրանով հեշտացնել «համաշխարհային լեզու» ստեղծելու հարցը։

«Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Միացեալ Նահանգների մէջ, ասում է նա, հարկաւոր է կապել ոչ թէ քաղաքական կամ վաճառականական, այլ լեզուաբանական դաշնադրութիւն։ Այդ դաշնադրութեան հիման վրայ ֆրանսերէն և անգլիերէն լեզուները պարտադիր պէտք է դառնան այդ երեք պետութիւնների բոլոր դպրոցներում, այսինքն ոչ միայն համալսարաններում ու միջնակարգ դպրոցներում, այլ և մեծ քաղաքների տարրական դպրոցներում։ Այդ միջոցը իր դրական հետե-

ւանքը կ'ունենաւ. 180 միլիօնից բաղկացած այդ ազգերի զործածական լեզուները իշխող ազգեցութիւն կը ստանային ամբողջ աշխարհում...»

Պարզ է, որ այդպիսի առաջարկութիւնները չէին կարող համակրութիւն գտնել գերմանացիների կողմից: Դուրս թողնել գերմանական լեզուն—դա կը նշանակէ վերաւորել նրանց ազգային արժանապատուութիւնը, հարուած հասցընել պետութեան փայփայած «Weltpolitik»-ին: Ահա հէնց այդ պատճառով գերմանացի հեղինակներից ոմանք (օրինակ. U. Diels «Das Problem der Weltsprache»—«Deutsche Revue»-ի մէջ) աւելի զերազատ են համարում զուրկ մնալ համաշխարհային քաղաքակրթութեան պաւլոններից, քան թէ դաւաճանել ազգասիրութեան դադափարին՝ յետին տեղը տալով մայրենի լեզուին:

Նոյն հարցի մասին զրել են նաև անգլիացիներն ու իտալացիները և ի հարկէ՝ գերանցից իւրարանշիւրն աշխատել է ցոյց տալ, թէ իր մայրենի լեզուն է գերադասելին ու նպատակաւորմարը: Ահա այդպիսով առաջ է եկել ազգային մրցում՝ լեզուաբանական հսկի վրայ:

Այդ մրցման առաջն առնելու համար ուրիշ գիտնականներ (պրօֆ. Բերման, պրօֆ. Կուտիւրա և այլն) առաջարկում են մի կողմ թողնել այս կամ այն լեզուի գերակշռութեան հարցը և ըստեղծել մի ընդհանուր լեզու, որը չի ճնշիլ ազգային լեզուները, ձեռք չի մեկնիլ նրանց ինքնուրոյնութեանն ու զարգացմանը, այլ յարմարեցրած կը լինի միմիայն գիտութեան ու միջազգային յարաբերութիւնների համար:

Այսպէս թէ այնպէս «համաշխարհային լեզուի» հարցը դարձել է ուշադրութեանն ու հետաքրքրութեանն առարկայ և ստեղծել է մի ամբողջ զբաղանդութիւն:

Վ. Լեսկովիչ «P. M.»-ի նմրկայ համարում «Международный языкъ культурныхъ сношений» յօդուածով քննութեան է աւնում այդ զբաղանդու-

թիւնը, համեմատում է զանազան առաջարկութիւններ ու ծրագրերն ու զուրս բերում հետեւեալ եղբակացութիւնը:—

Նոր ձեռով միջազգային լեզու քստեղծելու միտքը ծագեց անցեալ 1900 թ. Պարիզի ցուցահանդեսի ժամանակ: Այդ միտքը մեծ հաւանութիւն գտաւ համաժողովների և գիտական ընկերութիւնների կողմից, որոնք և ընտրեցին մի «մասնաժողով օժանդակիչ միջազգային լեզու ընդունելու համար» (Delegation pour l'adoption d'une langue auxiliaire internationale):—Այդ մասնաժողովը հրատարակեց մի կոչ՝ պրօֆ. Կուտիւրայի յօդուածի հետ միասին, որով յայտնում էր բոլորին, թէ նոր—միջազգային լեզուն չէ գիպշելու ազգային լեզուներին, այլ ծառայելու է միայն միջազգային յարաբերութիւնների համար:

Այդ մասնաժողովի կարծիքով միջազգային լեզուն պէտք է ստեղծուի արհեստական ձևով, ճիշտ այն ծրագրով, ինչպէս որ առաջարկում է պրօֆ. Կուտիւրան: Իբրև հիմք պէտք է ծառային եւրոպական այժմեան լեզուները: Այդ նոր լեզուի բառաբանը կազմելու համար նախ պէտք է հաւաքել գիտական ու տեխնիկական այն բառերը, որոնք ընդհանուր են բոլոր լեզուների համար, օրինակ՝ ատօմ, սկսիօմա, զադ, թեմա, մեխանիկա, ֆիզիկա, տեխնոլոգիա, բուֆետ, թատրոն, անանաս, շօկօլադ և այլն և այլն: Դրանց վրայ պէտք է աւելացնել այն բառերը, որոնք ընդհանուր են ֆրանսերէնի, գերմաներէնի և անգլիերէնի համար, այն է՝ elephant, famille, flamme, perle, person և այլն: Բացի զբանից՝ պէտք է օգտուել միառեսակ արմատներ ունեցող բառերից: Այդ բոլորից յետոյ կարելի է աւելացնել պակասած բառերը, ընտրելով ամենակարճները և հեշտահնչիւնները:

Այդպիսի խնամքով և զգուշութեամբ կազմած լեզուն ընդհանուր առմամբ հասկանալի կը լինի զրեթէ բոլոր ազգերի համար: Ի հարկէ ժամանակի ըն-

Թացքում կարելի է այդ միջադպարին լեզուն աւելի մշակել ու կատարելագործել:

«Անկասկած, ասում է պ. Լեսեվիչ իր յօդուածի վերջում, միջադպարին լեզուի հարցը այսպիսի նոր հիմունքի վրայ դնելը և գիտական ընկերութիւնների ու յայտնի մասնագէտների աջակցութիւնը տալու են դրական հետեւանք, և գործնականապէս շահուելու է հարցը...»

«**Миръ Божій**», փետրուար. «Ռուսաց պատմութիւնը սօցիոլոգիական *science* չէ: Առաջ քաշել անցեալը, քննել նրա պէս-պէս երևոյթները, գտնել դրանց պատճառներն ու հետևանքները, այդպիսով բացատրել քաղաքական ու սօցիալական դանադան հոսանքներ, բնորոշել դրանց կապակցութիւնը և դրանցից որոշ եղբակացութիւններ ու բացատրութիւններ դուրս բերել նաև ներկայի վերաբերմամբ—ահա սա է պատմութեան նպատակը ընդհանուր առմամբ: Բայց այդ նպատակին կան կարելի է ձգտել կամ սահմանափակ շրջանակով—պատմելով պատմական դէպքերը ժամանակագրական կարգով, ինչպէս այդ անում է՝ օրինակ՝ ռուս պատմագիր Իօվայսկին, կամ դրա հետ միասին քննելով նաև հիմքը, բոլոր սօցիալական-քաղաքական դէպքերի բուն պատճառներն ու փոխադարձ ազդեցութիւնը, ինչպէս այդ անում են այսպէս ասած՝ սօցիոլոգ պատմագիրները, օրինակ՝ Դանկէ, Լամպրեխտ, Դարէև, Վինոգրադով և այլն: Իսկապէս պատմութիւնը ի նկատի է առնում կատարուած որոշ փաստեր, որոշ դէպքեր—ուրիշ խօսքով ասած՝ կօնկրետ առարկաներ, հետևապէս նա կօնկրետ գիտութիւն է: Սակայն այդ կօնկրետ փաստերը երբեք համապատասխան լուսաբանութիւն չեն կարող ստանալ առանց վերացական մտածողութեան, ուրեմն միևնոյն ժամանակ պատմութիւնը և՛ վերացական գիտութիւն է, ճիշտ այնպէս, ինչպէս և հոգեբանութիւնն ու կենսաբանութիւնը: Հոգեբանութիւնը քննում է առհասարակ

ըսկ հոգեկան կեանքը իրեն մի ամբողջութիւն, բայց այդ ամբողջութիւնը պարզելու համար նա որոշ փորձեր է կատարում կօնկրետ առարկաների—կենդանիների վրայ, ուրեմն հոգեբանութիւնը միևնոյն ժամանակ և՛ կօնկրէտ և՛ վերացական գիտութիւն է: Այդ միևնոյնը կարելի է ասել կենսաբանութեան մասին, որովհետև նա մի տեսակ վերացական հետեւանք է, եղբրակացութիւն է՝ կօնկրետ գիտութիւններից՝ բուսաբանութիւնից ու կենդանաբանութիւնից դուրս բերուած: Այդպէս ուրեմն կօնկրետն ու վերացականը իրար հետ լծորդելով միայն պատմութիւնը կարող է հասնել իր բուն նպատակին:

Հէնց դա է պատճառը, որ վերջին ժամանակներս առանձին ջանքեր են գործ դրում, որպէս զի պատմութիւնը հիմնուած կամ աւելի ճիշտն ասած՝ միշտ շողկապուած լինի սօցիոլոգիայի հետ:

Ռուսաց զբաղանքութեան մէջ այդ ուղղութեամբ աշխատութիւններից առանձնապէս նշանաւոր է պրօֆ. Մելիկովի «Очерки въ исторіи русскоѣ культуры» խորագրով ուսումնասիրութիւնը, որ լոյս տեսաւ մասմաս նախ «Миръ Божій»-ի էջերում և ապա առանձին գրքերով:

Այդ միևնոյն տմադիրը իր ներկայ համարից սկսել է տպագրել նոյն ուղղութեան մի երկրորդ ուսումնասիրութիւն՝ «Обзоръ русской исторіи съ социологическоѣ точки зрѣнія» (ռուսաց պատմութեան տեսութիւնը սօցիալօգիական տեսակէտից) վերնագրով, որ պատկանում է պրօֆ. Բօժկովի գրչին:

«Ռուս ժողովրդի պատմութիւնը սօցիոլոգիական տեսակէտից ուսումնասիրելու հետեւանքն այն պէտք է լինի, ասում է հեղինակը իր առաջաբանի վերջում, որ մենք կ'իմանանք մեր հայրենիքի անցեալն ու ներկան և կը հասկանանք նրա զարգացման հիմնական կանոնները եթէ գա ցնորը չէ, այլ իրականութիւն, եթէ երևակայու-

Թեան կամ սխալի արդիւնք չէ, այլ ճշմարտութիւն, այն ժամանակ մենք պէտք է կարողանանք գտնէ մասնակի կերպով, քիչ որոշ ձեռով նախագուշակել և՛ Ռուսաստանի ապագան...

Ուրեմն հեղինակին պատահին է քըննել ռուսաց անցեալ ու ներկայ պատմական-սօցիալական կեանքը և դրա հիման վրայ բնորոշել նրա ապագայ վիճակը:

Նա իր աշխատութիւնն սկսում է II-րդ դարից: Մենք նորից կը վերադառնանք այդ հետաքրքրաշարժ աշխատութեանը, երբ նա վերջանայ:

«Ինտելլիգենցիան եւ դեմոկրատիան Ֆրանսիայում».—Այդ վերնագրերի տակ Ե. Դեդենն աշխատում է բնորոշել զբաղանութեան ու գեղարուեստի գործիչների տնտեսական-սօցիալական վիճակը Ֆրանսիայում. նա յիշում է մի շարք փաստեր, որոնք ցոյց են տալիս, թէ որքան հարուստներ է ստացել Ֆրանսիական ինտելլիգենցիան XIX-րդ դարի ընթացքում, և գալիս է այն եզրակացութեան, որ այդ հարուստները առաջ են բերել որոշ հիասթափումն, որից և տուժել է թէ զբաղանութիւնը և թէ գեղարուեստը:

«Գեղարուեստագէտի վերաբերմունքը դէպի հասարակութիւնը, ասում է նա, նոյնն է, ինչ որ արդիւնագործողի և սպառողի յարաբերութիւնը: Նկարիչը նկարում է մի պատկեր, նրա մէջ դնում է իր ամբողջ հոգին, մեծ դժուարութեամբ սալօնն է մտցնում. բայց դատարկարան ու պճնագործ ամբողջ տնտարբերութեամբ անցնում է այդ պատկերի մօտից և կանգ է առնում մի որևէ արևմտահայ առևտրականի կամ մերկանդաւ գեղեցկուհու պատկերի առաջ: Եւ հիասթափուած նկարիչը մտածում է. «արժէ՞ արդեօք տաղանդ ունենալ, երբ մարդիկ գրաւում են անշնորհք արտադրութիւններով»:

Հեղինակը դրամա է գրում, աշխատում է նրա մէջ լուծել փիլիսոփա-

յական ու հասարակական «անիծում» հարցերը, բայց հասարակութիւնը ձանձրանում է և Թատրոն չէ յաճախում: Այն ինչ ամենայնմար պիեսը, որտեղ կանայք են դուրս գալիս, խուռն բազմութիւն է հաւաքում Թատրոնական դահլիճը: «Ահա թէ ինչով է դուարձանում ժողովուրդը», մտածում է տարաբաղդ դրամատուրգը և հիասթափուած, վշտանում...

Փրանսիայի պատմական կեանքն էլ XIX-րդ դարի ընթացքում շատ պատճառներ է տուել քաղաքական յոռետեսութեան համար: Այդ յոռետեսութիւնը առանձնապէս սաստկացել է 1848 թ. «արևմտահայ կատակերգութիւնից» յետոյ, երբ ժողովուրդը փորձեց իր ձեռքն առնել իր վիճակը, բայց կատարեալ ֆիասկօ կրեց... այդ ժամանակ կազմակերպուեց Տնի սառը սկեպտիցիզմը, այդ ժամանակ Բենանը նշմարեց դեմօկրատիայի յոտկանիչները, որ և յետոյ պատկերացրեց Կալիբանի անձնաւորութեան մէջ... 1870—71 թ. աղէտը մի նոր հարուած հասցրեց ռաւկավարական սկզբունքին և զբաղումը աւելի սաստկացրեց հասարակական մտքի տատանումները: Այդպիսի տխուր տղաւորութիւնների ազդեցութեան տակ կըթուած սերունդը զրկուեց որոշ հիմունքից-համոզմունքից: Փլօրերները, Գօնկուրները տեղը բռնեցին Բուրժէ, Այդուօ, Բարբոս և այլն: Դրանք իրանց սկեպտիցիզմը հասցրին այն աստիճանի, որ սկսեցին բացաւել զիտութիւնը, և նրանցից մի քանիսն ընկան միստիցիզմի մէջ, մի քանիսը հաւատացին, թէ կաթոլիկութիւնը փրկարար հեղինակութիւն ունի, իսկ միւսներն էլ ուժեղ զգացմունք որոնելով՝ սկսեցին շարժել ազգայնութեան բոլոր սուրբ...

Բայց դա ինտելլիգենցիայի առաջաւոր մասն էր, այն ևս ոչ ամբողջը: Բացի դրանից՝ Փրանսիայում կայ ինտելլիգենտ այժերի մի մեծ բանակ, որ ինտելլիգենտ պրօլետարիատ կարող է կոչուել: Պ. Դեդենը երկար կանգ է

առնում այդ բանակի վրայ, որպէս-
զից ցայտ տայ, թէ որքան շարքաշ վի-
ճակ է կրում նա, թէ որքան զըր-
կտքներ է ենթարկում...

«Ամերիկական սինդիկատները».—
Տնտեսական մրցումը միշտ սիրում է
լսողը ոյժեր, միշտ զըրանց է տալիս
վերջնական յաղթանակը: Ահա հէնց
դա է պատճառը, որ Ամերիկայում
այնպիսի արագութեամբ աճում են
սինդիկատները: 1897 թ. այդտեղ մի-
այն 63 սինդիկատ կար, իսկ 1900 թ.
այդ թիւը հասաւ 185-ի: Միացած ոյ-
ժերով գործելու ձգտումը մի տեսակ
համաճարակ է դարձել, որից վարա-
կուել են ոչ միայն խոշոր, այլ և մանր
կապիտալիստները: Զատ տեղերում
սինդիկատներ են կազմել նոյն իսկ
մանրավաճառները, մսագործները, ար-
քագործները, անասնապահները և այն
և այլն: Մի իօգրով հիւսիսային Ամե-
րիկայում սինդիկատները աճում են
ճիշտ այնպէս, ինչպէս սունկը անձը-
րից յետոյ:

Սակայն այդ երևոյթը ցանկալի չէ
կարող համարուել ժողովրդի մեծա-
մասնութեան համար, որովհետեւ դրա
շնորհիւ զգալի չափով թանգանում են
ապրուստի ամենաանհրաժեշտ պի-
տոյքները:

Հասարակական կարծիքը բողո-
քում է այդ հոսանքի դէմ, և մամուլը
արձադանք է տալիս այդ բողոքին:
Պայքարը սուր կերպարանք է ստա-
ցել մանաւանդ Հասարակապետութեան
նախագահ Բուզեվիլի ճառից յե-
տոյ, որով նա պաշտպանեց սինդի-
կատների հակառակորդներին:

Սակայն հասարակութեան մի որոշ
մասը դէմ չէ սինդիկատներին, կամ
ինչպէս ասում է Փրանսիական «La
Revue» տնտեսիկը՝ «միլիարդների
թագաւորներին», որովհետեւ զըրանց
շարքում գտնուում են այնպիսի ա-
նուանի բարերարներ, ինչպէս օրինակ
Գարնիշին. բացի զըրանից՝ նրանց մի
տեսակ հաճայք է պատճառում այն
հանգամանքը, որ այդ «թագաւորներին»

մեծ մասը ժողովրդի ստորին խաւ-
րից են բարձրացել:

Որպէսզի ընթերցողը զսնէ մօտա-
ւոր գաղափար կազմէ այդ սինդիկատ-
ների մեծութեան մասին, յիշենք օրի-
նակներ. ութը յայտնի միլիարդատէրեր
միացել են, որպէս զի իրանց ձեռքը
զցեն Միացեալ Նահանգների բոլոր
երկաթուղիները, և դա զըրից իրա-
կանացած է: Մի ուրիշ սինդիկատ
սեփականացրել է պողպատի ամբողջ
արդիւնագործութիւնը, երբորդ սին-
դիկատը—ամբողջ նաւազնացութիւնը
ովկիանոսների վրայ ևսյն ևսյն:

Ուշադրութեան արժանի է այն
հանգամանքը, որ Ամերիկայի տնտե-
սական կենսւքում արդէն նկատելի է
դարձել հետեւեալ ընդոշ երևոյթը.
քանի կենտրոնանում-զօրեղանում են
կապիտալիստների ոյժերը, նոյնքան
աճում է նրանց հակաոյժը—սօցիա-
լիզմը: Հէնց այդ պատճառով էլ ո-
մանք սինդիկատների աճումը մի
ցանկալի երևոյթ են համարում, ո-
րովհետեւ նա ուժեղ զարկ կը տայ սօ-
ցիալիզմին և զրանով կը շտապեցնէ
Կարլ Մարքսի նախատեսած տնտե-
սական ընդհարումը, որից յետոյ թա-
գաւորելու է սօցիալիզմը...

«Անգղիացիների բարերը».—Լէդի
Գ. Բամսդենը «Nineteenth Century»-
ում գետեղել է մի յօդուած, որով աշ-
խատում է ցոյց տալ, թէ անգլիացի-
ների բարքերը զգալի կերպով վատա-
ցել են: 2ը նայելով արտաքին փայլին
ու զրաւութեանը՝ անգլիական հասա-
րակութեան կենսւքը ներսից փշացած
է ու կոպիտ: Հեղինակի կարծիքով
անգլիական բարքերը առանձնապէս
վատացել են վերջին 30 տարիների
ընթացքում, երբ ոսկու երկրպագու-
թիւնը աւելի ու աւելի մեծ ծաւալ
ընդունեց, երբ հաբստանալու ձըգ-
տումը նսեմացրեց ազնւութիւնն ու
անհատական արժանիքները...

Սակայն ուրիշ հեղինակներ քըն-
նելով նոյն հարցը՝ գալիս են այն եզ-
րակացութեան, որ փշացել են ոչ թէ

բոլոր անդլիացիները, այլ միայն մի
որոշ դասակարգ՝ փողային արխիտո-
կրատիան, այսպէս ասած՝ զաւոռա-
կան ազնւականութիւնը՝ «County
gentlemen»: Իսկ զրա հիմնական
պատճառը եղել է կապիտալիզմի ա-

րագ զարգացումը և նրանց սեփակա-
նութիւն կազմող հողերի սակաւ ար-
դիւնաբերութիւնը — երկրագործական
կրիզիսի պատճառով:

Ե. Թ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՄԲՈՂԶ 1902 Թ. „ՄՈՒՐՃ“

ԱՐԺԷ 8 ԲՈՒՐԼԻ,

Ճանապարհածախսով 9 ռ.

Ն Ո Յ Ն

ԹԻՒԱԿԱՆԻ „ՄՈՒՐՃԻ“

դատ-դատ համարների գինն է (բացի № 4) 50 կոպ.,
ճանապարհածախսով՝ 65 կոպ.

ԲԱՑՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ԱՌՈՂՋԱՊԱՅԻԿ ԹԵՐԹ“

Երկշաբաթեայ պատկերազարդ հանդեսի

1903-4 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Իբրև յաւելուած, բաժանորդները կը ստանան ձրիապէս
4-ից մինչև 6 պատկերազարդ գրքոյկներ:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆ Է 2 Ր. 50 Կ. (ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ—10 ֆրանկ)

Կարելի է վճարել եւ մաս-մաս, սկզբում 1 Ր. 50 Կ. յունուարին—1 Ր.:
Հրատարակութիւնը սկսուելու է սեպտեմբերին: Տարին սեպ-
տեմբերից-սեպտեմբեր է:

Աշխատակցելու են շատ հայ բժիշկներ թէ Ռուսաստանի և թէ
Թիւրքիայի ու Պարսկաստանի:

Բաժանորդագրութեան համար թէ Թիֆլիսի մէջ և թէ գաւառնե-
րից պէտք է դիմել կամ թերթիս իմբապատուներ (Сергіевская
ул. д. № 12), կամ «Գուտտենբերգ» գրաժամատանոցը (Книжная
торговля „Гуттенберг“):

Բազում կարելի է գրուել «Պրոմէթէոս» գրաժամ. (Товари-
ство „Прометеусъ“), Պարսկաստանում դիմել Դ-ր Փաշայեանին
(Թաւրիզ):

Մեր հասցէն Тифлисъ, Редакція „Арогджапайкъ Тертъ.“
Արտասահմանից. Tiflis. Redaction „Arogdjapahik Tert“.

ԽՄԲ. ՀՐ. ԲԺ. ՎԱՀԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ:

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„Մ Ձ Ա Կ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(31-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1903 ԹԻԱԿԱՆԻՆ

«Մշակը» հրատարակուելու է նոյն պրօգրամով և նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր քաջի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնեմէկ և տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն և ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը՝ 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան քաժանորդագրութիւն. Ա. մ. ե. ի. կ. ա. յի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 7 դօլլար. Եւրօպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» դրուել կարելի է Խմբագրատանը (Բաղարնայա և Բարօնսկայա փողոցների անկիւն), իսկ Բազում—ն. Դաւթեանի մօտ:

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս պէտք է դիմել հետևեալ հասցեով. ТИФ-ЛИСТЪ, Редакція «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal arménien «MSCHAK».

Յայտարարութիւններն ընդունուած են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ քաժանորդագրութիւն չէ ընդունուած:

1903

ԲԱՅՈՒԱՆ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա Ր Տ Է Մ Ի Ս

ԸՆՏԱՆԵԿԸՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱՄՍԵԳՐԻ

Օ Ր Գ Ո Ն Ք Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Գ. Դ Ա Ր Ո Ւ Հ Ա Յ Կ Ա Ն Ա Ն Ց
(Բ. ՏԱՐԻ)

Բաժանորդագրութեան պայմաններն են՝

Եզրագրութի համար տարեկան բաժանորդագրինն է դահ. ողջ.	40
Վեցամսեայ » » » » .	25
Արտասահմանի համար տարեկան բաժանորդագրինն է ֆր. .	12
Պարսկաստանի համար » » » » .	8
Ռուսաստանի համար » » » » .	5

ԱՊՍՈՒԿ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԶՐՆԴՈՒՆՈՒԻՐ

Դիմել

Rédaction de la Revue des Femmes Arméniennes

«**ARTEMIS**»

Boite Postale, 548 Alexandrie (Egypte)

Հոյս տեսաւ

„ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ“

Ժողովածու հանդուցեալ բժիշկ

ԳԷՈՐԳ ԱԽՎԵՐԴԵԱՆԻ

Հրատարակութեամբ օր. ՄԱՆԷ ԱԽՎԵՐԴԵԱՆԻ

Խմբագրութեամբ «Ազգագրական Հանդիսի»:

Շքեղ տպագրութեամբ, 550 մեծադիր րեկտանգուլ:

Գինն է առանց ճանապարհածախսի 1 ր. 50 կ.

Դիմել Եր. Լալայեանցին, Типлицъ, Саперная, № 5.

Հանդուցեալ բժիշկ Ախվերդեանի դուստր՝ օր. Մանէ Ախվերդեանը «Հայ Աշուղների» հրատարակութիւնն ամբողջապէս նուիրել է «Ազգագրական Հանդիսի» խմբագրութեանը, իսկ բժշկականութեան վերաբերեալ իր հօր հարուստ մատենադարանը նուիրել է Կովկասեան Բժշկական ընկերութեանը:

Լոյս տեսաւ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ

Ստերէոսկոպիական պատկերների ժողովածուի

Ա. մասը, 50 պատկերներից բաղկացած

Լուսադրիչ Ա. ՎՐՈՅՐ

Պատրաստուած է երկու տեսակ. 1) ամենաընտիր պրոտալ-
րինի թղթի վրայ և գեղեցիկ տուփի մէջ ամփոփուած՝ զինը
15 րուրի. 2) Ալբիմինի թղթի վրայ, առանց տուփի՝ զինը 12 ր.:

Գնել կամ տեսնել ցանկացողները թող դիմեն՝ Թիֆլիս-
սում «Գուտտենբերգ» զրավաճառանոցը. Բաղդադում Ս. Յա-
րութինեանի զրավաճառանոցը: Այս հասցէին պէտք է զրեն
նաև պատկերների նմուշները ստանալ ցանկացողները՝ Ա. Վրոյ-
բին յանձնելի, ներփակելով 3 հատ 7 կ. մարկա: Արտասահմա-
նից ևս այս հասցէին դիմել՝ առանց մարկաների:

Բացուած է ըաժանորդագրութիւն

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

ՄԼԾ դիրքով մօտ 350 էջ

Ձքեղ թղթի վրայ, հեղինակի պատկերով և

Փառակազմ 10 ր.

Լաւ թղթի վրայ. . . 3 ր.

Բաժանորդագրութիւնը կը փակուի յունիսին, և զրքերը կը սը-
պուեն բաժանորդների թւով:

Թիֆլիսում դիմել—Իշխանուհի Մ. Թումանեանցին (Барятин., 8)

և Փ. Վարդաղարեանին (Вельямин., 24)

Բազում ինժեներ Միխիլար Տէր-Անդրէասեանին (Т-во Андра-
НИКЪ) և Արամ Նազարէթեանին (К-ра Шагиданова):

Ժամանակաւոր պատասխանատու-խմբագիր՝

Յ. ՍՊԵՆԴԻԱՐԵԱՆ

Հրատարակիչ՝ Գ. Կրասիլնիկեան

Գօղօլի յուշարձանի քաղուժը Թիֆլիսում. — Կ Սուխօվօ-
Կօրբլին. — Կ Ե. Մարկով. — Կ Գ. Բազդէ. — Սիւ-ծովեան
երկամուղու ուղղութիւնը. — Վրաց դրամատիկական ըն-
կերութեան մրցանակը. — «Кавказ» քաղրի պաշ-
տօնական հաղորդագրութիւնները. — «Аргонавт» -ի
դադարումը. — Կուղաղեանի կտակած գումարով սպաս-
տարան. Լ. Ս. 193

15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Ագրարային բեֆօրմներ Իրան-
դիայում. — Աշխատանքի ներկայացուցիչ կուսակցութեան
մի յաղթանակը պարլամենտական ընտրութիւններում. —
Աւստրօ-Ունգարական համաձայնութիւնը. — «Прав.
Вѣстн.» հաղորդագրութիւնները Մակեդոնիայում եւ
Ալբանիայում պատահած դէպքերի մասին. — Մինիս-
տրական կրիզիս Բուլղարիայում — Բ. Սարաֆօվի պա-
տասխանը «Zeit» թերթի խմբագրութեան. — «Daily
Chronicle» Միացեալ-Նահանգների դիմումի մասին. —
Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսը Ադանայում. — Բողո-
քական կօլլէժ Տարսոնում. — Լուսաւորչական լինացի-
ներ. — Հայկական ցուցահանդէսը Բերլինում. Լ. Ս. 208
16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 221
17. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 227
18. ՅԱԽԵԼՈՒՄԸ, Ա. Ըօլլէսի՝ Հրաչալի դար, Թարգմ.
Ստ. Լիսիցեանի. 33—64

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից դրել պարզ,
մանաւանդ թիւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ թերթի միայն մի
երեսի վրայ:
2. 2^{րդ} ընդունուած յօդուածները պահուում են խմբագրատանը 6 ամիս,
իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնում: 2^{ետ} տ-
ղիւրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախօր:
3. Դրուածքների վարձատրութեան շափը որոշում է խմբագրութիւնը:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փո-
փոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուշի» համարը չը ստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեան
տեղեկութիւն տալ մինչեւ յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Եթ տեղեկութեանն ան-
հրաժեշտ է կցել տեղական պատույնի գրասենեակի հաւատարմիւրը (удосто-
верение), որ ամսագրի համարը չէ յանձնուած գտնադատուրին:

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

1903

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(նոր շրջան, III-րդ տարի)

Խմբագրութեան անդամների եւ աշխատակիցների նոյն կազմով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Ը՛

Ռուսաստանում տարեկան 10 րուբ. Արսաստանում 12 րուբ.

„	կէս տարին	6	„	„	7	„
„	1 ամսուան	1	„	„	1	„ 20 կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է բաժանորդ գրուել.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (աւագագրատան փողոց, տ. № 16):

Կայսերական այլ քաղաքներէ ալ կ'իմե՛լ Թիֆլիս, въ редакцію
журнала „МУРՃ“.

Արսաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „MOURTCH“.

Բացի այդ, «Մուրճին» կարելի է գրուել նաե՛ւ.

Թիֆլիսում—«Գրատեսերեղ» գրադատականոցում:

Ծանոթութիւն. Ռուսաստանի բաժանորդներէրէջ նրանք, որոնք դժուարա-
նում են տարեկան բաժանորդագրինը՝ (10 ռ.) վճարել միանուագ՝ կարող են տալ
մաս-մաս. սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.:

Ոչ-Թիֆլիսի բաժանորդները հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղար-
կեն 40 կոպ.:

Ձեռագիրները և նամակները պէտք է ուղղել խմբագրու-
թեան, ՂԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով:

ՆՈՐ ԵՐԶԱՆ

III ՏԱՐԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա.ՄՍԱԳԻՐ

№. 4

Ա. Պ Ր Ի Լ

1903

ԹԻՖԼԻՍ

Արագաստիպ ՄՆ. Մարտիրոսեանցի

Գուշկինեան փողոց № 12.

1903

ԲՈՎ ԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 4

	Երեւ
1. ԹՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, Վէպ Ա. Ահարոնեանի	5
2. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԱԼ. Ժատուրեանի	27
3. ԱՐՇԱՆՈՒՍԻՆ (վերջ), Վէպ յունաց հեանքից, Ե. Բեն- սոնի, Թարգ. Յ. Արաբաջեանի	29
4. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՒԻԹԸ, Յովհ. Թումանեանի	123
5. ՄԱԿՊԻ, ճանապ. նկարագր. Նժդեհի	132
6. ԳԵԹՍԵՄԱՆԻ ՊԱՐՏԻՉՈՒՄ, Նիկիտինի, Թարգմ. ԱԼ. Ծատուրեանի	150
7. ՏՊԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԴՈՒԻՆՅ, Մ. Շտոի	156
8. ՍԱՌԻՆԵՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄՕՏ, Ճամբորդի	164
9. ՊՐՈՒՍՍԱԿԱՆ ԱՆՀԱՄԲԵՐՈՂՈՒԹԻՒՆ, QUIDAM-ի	173
10. ԲԱԳՈՒԻ Հ. ՄԱՐԴԱՍ. ԸՆԿ. ԳՈՐԾՈՒՆ. 1902 Թ. Ե.-ի	183
11. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1) Ա. Շահաղիզ, «Մի քանի խօսք իմ ընթերց.».—2) Լ. Ման. «Օտարումեան մէջ».—3) Ա. Հովսեփեան, «Վշտահար սրտից».—4) Ջ. Ջերոմ, «Նոր ցնորը». Տ. Յ.—5) „Весь Кавказъ“.—6) Բժ. Բուդուղեան «Բուն եւ երազ».—7) G. Bran- des, „Armenien und Europa“. Ե. Թ.—8) А. Хатисовъ, „Общ. борьба съ туберк.“ 9) А. Хатисовъ, „Какъ осущ. идею постр. санат. для туб. на Кавк.“.—10) Վ. Օրովսկի, «Ստամբուլի կատարը».—12) Բժ. Տ. Իսահակեան, «Տրակումա».— Բժ. Գ. Սարգ.	187
12. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ	200
13. ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՅ, Անտեանելի ճառագայթների մասին, Լ. Ս.	201
14. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, 1) Ռուսաստանի ֆինանսական քաղաքականութիւնը.—2) Ռ. մաքսային նոր սակա- ղիւնը.	206
15. ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ, Ընկերակցական ձեռնարկութիւններ Երեւանի նահանգում, Ա.-Դ.Ո	214
16. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Մոլորեցնող մամուլի վտանգաւոր զերը.—Ռուս նացիոնալիստ-անտիսեմիտները.—Քիշի- նեւի հրէական ջարդը.—Նացիոնալիստ-անտիսեմիտ ամենատարածուած ռուսաց թերթի կաշառակերութիւնը. —„Новое Время“-ի աջողութիւնը.—„Русская Мысль“ ամսագրի վաճառման հարցը եւ նրա իսկա-	

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա.ՄՍԱԳԻՐ

№ 4

Ա Պ Ր Ի Լ

1903

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Արագատիպ ՄՆ. Մարտիրոսեանցի:

Պուշկինեան փողոց № 12.

1903

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 30 апрѣля 1903 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 4

	Երես
1. ՄԻՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, վէպ Ա. Ահարոնեանի	5
2. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԱԼ. Ժատուրեանի	27
3. ԱՐՇԱԼՈՒՍԻՆ (վերջ), վէպ յունաց կեանքից, Շ. Բեն- սօնի, թարգ. Յ. Աբաբաջեանի	29
4. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՒԻԹԸ, Յովհ. Թումանեանի	123
5. ՄԱԿՈՒ, ճանապ. նկարազր. Նժդեհի	132
6. ԳԵԹՍԵՄԱՆԻ ՊԱՐՏԻՋՈՒՄ, Նիկիտինի, թարգմ. ԱԼ. Ժատուրեանի	150
7. ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԴՈՒՆԻՅ, Մ. Շտորի	156
8. ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄՕՏ, Ճամբորդի	164
9. ՊՐՈՒՍՍԱԿԱՆ ԱՆՀԱՄԲԵՐՈՂՈՒԹԻՒՆ, QUIDAM-ի	173
10. ԲԱԳՈՒԻ Հ. ՄԱՐԴԱՍ. ԸՆԿ. ԳՈՐԾՈՒՆ. 1902 թ. Ե.-ի	183
11. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.— 1) Ս. Շահազիզ, «Մի քանի խօսք իմ ընթերց.».— 2) Լ. Ման. «Օտարութեան մէջ».— 3) Ա. Հակովերդեան, «Վշտահար սրտից».— 4) Զ. Զերում, «Հոր ցնորք».— 5) Տ. Յ.— 6) „Весъ Кавказъ“.— 7) Բժ. Բուդուզեան «Բուն եւ երազ».— 7) G. Bran- des, „Armenien und Europa“. Ե. Թ.— 8) A. Хатисовъ, „Общ. борьба съ туберк.“ 9) A. Хатисовъ, „Какъ осущ. идею постр. санат. для туб. на Кавк.“.— 10) Վ. Որլովսկի, «Ստամբուլի կատարը».— 12) Բժ. Տ.-Իսահակեան, «Տրախոմա».— Բժ. Գ. Սարգ.	187
12. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ	200
13. ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՅ, Անտեսանելի ճառադպրոցների մասին, Լ. Ս.	201
14. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, 1) Ռուսաստանի ֆինանսական քաղաքականութիւնը.— 2) Ռ. մաքսային նոր սակա- զինը.	206
15. ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ, Ընկերակցական ձեռնարկութիւններ Երեւանի նահանգում, Ա.-ԳՅ	214
16. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Մոլորեցնող մամուլի վտանգաւոր գերը.— Ռուս նացիոնալիստ-անտիսեմիտները.— Քիշի- նեւի հրէական ջարդը.— Նացիոնալիստ-անտիսեմիտ ամենատարածուած ռուսաց թերթի կաշառակերութիւնը. — „Новое Время“-ի աշողութիւնը.— „Русская Мысль“ ամսագրի վաճառման հարցը եւ նրա խաւ-	

կան խմբադրի զրույթները.—Թուրքերէն լեզուով լոյս տեսնող «Շարքը Ռուս» թերթը.—Կրօնական եւ մտաւոր կապ.—Միջնակարգ դպրոցների մասին որոշում.—Նոր լեզուների գործնական պարապմունքներ միջնակարգ ուսումնարաններում.— „Кавказъ“—ը Սոչիի դէպքի մասին.— „Прав. Вѣст.“—ը Պետ.իգ.բժ. ինստ. յուզմունքների մասին.—Պ. պ. Ա. Մանթաշեանի եւ Մ. Արամեանի զրամական նուէրները — „Правит. Вѣст.“—ը Քիշինեւի անկարգութիւնների մասին.—Բարձրագոյն հրամաններ.—Կարգադրութիւններ մամուլի վերաբերեալ.—Պաշտօնից հեռացրուած քաղաքագլուխ.—Նախկին ոստիկանապետ Շաֆիրովի դատապարտումը 218

17. **ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻԻՆ.**—Մակեդոնական հարցի ընդարձակումը.—Շահազրգուած կողմերի երկդիմի վերաբերմունքը.—Աւստրօ-Ունգարիայի ձգտումները.—Մակեդոնացիների որոշումը.—Դինամիտային պայթումներ Սոլունում.—Մեծ պետութիւնների կողմից նաւատորմներ ուղակիել Սոլուն.—Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսի ժամանումը Սիս.—Պոստով զրամ փոխադրելու համաձայնութիւն Ռուսաստանի եւ Բուլղարիայի մէջ 235
18. **ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ** 240
19. **ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.** 246
20. **ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ, ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ** 247
21. **ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ** 249
22. **ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ, Ա. Ըօլլէսի՝ Հրաչալի դար, Թարգմ. Ստ. Լիսիցեանի.** 65—80

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօգուածագրերից զրել պարզ, մանաւանդ թեւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, ե թերթի միայն մի երեսի վրայ:
2. 2^{րդ} դունուած մեծ յօգուածները պահում են խմբագրատանը 6 ամիս: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Իսկ փոքր յօգուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնում:
3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօգուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուշէկ» համարը չը ստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ռուսերէն գրուած ազգով (заявление) մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Եյդ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պոստային գրասենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չէ յանձնուած գանգատաւորին:
6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով գլխով անձինք պէտք է առաւելանի համար ուղարկեն նամակադրոշմ կամ պոստային բլանկ:

ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ*)

XI

Օրեր էին անցնում օրերի վրայ. աշխատանքի ժամանակ էր. հարեւաններն շտապ-շտապ հաւաքում էին իրանց դաշտային բարիքը: Նունուֆարը տեսնում էր այդ բոլորը ցաւով, տեսնում էր, թէ ինչպէս իր գործը մնում է, աշխատող ձեռներ չը կան, իսկ Ասօն էլ տուն չի գալիս, ասես իսկապէս մոռացած՝ թէ տուն ու օջաղ, մայր ու քոյր ունի: Նունուֆարն իր փոքրիկ Շուշիկի հետ անում էր, ինչ կարող էր, ամբողջ ցերեկը չարչարում էր դաշտերում, իսկ երեկոները ախուր ու ջարդուած սրտով յետ էր գալիս տուն, նստում բակի դռան տուօ՞ւ աչքերը յառած մթութեան մէջ դէպի հեռուն, նայում էր և սպասում, թէ երբ կը յայտնուի Ասօն: Բայց որդին չը կար ու չը կար, և մայրը լալիս էր իսաւարի մէջ, լալիս էր իր խեղճութիւնն ու անտէրութիւնը, իր օջաղի սրբութիւնը: Եւ չորս կողմում՝ տսում էին՝ պատրաստում է մի սոսկալի բան, մի անորոշ, մութ սարսափ, որ կարծես բարձրացել էր հեռու հեռու, և շարժում, դալիս էր քայլ առ քայլ, և ասում էին որ այդ սարսափը կը հասնի Ա... գիւղին ուշանալ: Ապրօն զուր չէր ճշում «զուլճւմ, զուլճւմ»...

*) Տես Մուրճ № 3.

Եւ մարդիկ շտապում էին...

Եւ Նունուֆարը մենակ էր ու անտէր, ի՞նչ պիտի անէր, երբ հասնէր սարսափը. ո՞ւմ դիմէր, ո՞վ նրան կը պաշտպանէր:

Սե էր պատել նաև Գիւլնազենց տունը: Լճի վրայ նաւակի մէջ իր աղջկայ ծայրայեղ վիշտը տեսնելուց յետոյ Նաւօն էլ աւելի մոռացուել էր. նրա յօնքերի արանքում մի զոյգ խորը կնճիռներ էին կազմուել, որ էլ չէին հեռանում ճակատից, ինչպէս աշնանային ամպերը երկընթից: Ըստ երևոյթին նա իր գործը շարունակում էր առաջուայ պէս, ամեն առաւօտ վեր էր կենում, ուռկանը շալակում, շարժւում էր դէպի լիճը և երեկոյան վերադառնում, բայց օր-առօր աւելի և աւելի լռակեաց էր դառնում, և իր աշխատանքն էլ առաջուայ պէս արդիւնաւէտ չէր: Մի զարհուրելի քէն էր բռն դրել նրա սրտում դէպի շատ բան աշխարհում, դէպի ամեն մի երջանկութիւն և մանաւանդ՝ դէպի այն ջրաղացը, ուր ապրում էին Գոպէն ու Սոօն, նրա համար երկու հաւասարապէս ատելի արարածներ: Նրա ատելութիւնը դէպի Գոպէն հին էր, շատ հին. մի գաղտնիք կար երկու ծերունիների մէջ, որ ծածուկ էր ամբողջ աշխարհից: Նաւօն էլ շատ տարիներ առաջ սիրում էր այն աղջկան, որի մահուան պատճառ եղաւ Գոպէի հայրը, և նրանք ախոյեաններ էին: Վրիժառու և կատաղի Նաւօն իր հակառակորդին վիրաւորելու համար ամուսնացաւ Գոպէի երկրորդ նշանածի, Գիւլնազի հետ: Այսպիսով նրանք երկու անգամ պատահեցին իրար կեանքի ճանապարհին և երկու անգամին էլ բաժանուեցին անհաշտ թշնամիներ:

Ամուսնանալուց յետոյ Նաւօն նկատեց Գիւլնազի կողմից խիստ սառն վերաբերմունք դէպի իրան, նա այդ վերադրեց իր կնոջ տակաւին վառ սիրուն դէպի Գոպէն, և իր ատելութիւնը դադարձնակէտին հասաւ թէ՛ դէպի մէկը և թէ՛ դէպի միւսը: Իր կատաղութեան մէջ նա տարիներ շարունակ ձեծում, տան-

ջուժ էր Գիւլնաղին, և միայն Շողերի ծնունդը մեղմեց նրան և երկու ամուսինների մէջ կապ հաստատեց: Նաւօն այնուհետեւ ամբողջ աշխարհը կետրոնացրեց միայն Շողերի մէջ, աշխատում, տքնում, ապրում էր միայն նրա համար: Լուռ էր, սակաւախօս, արտաքուստ սառն ու մուսկ, իր ծնողական սէրը չէր արտայայտում երբէք, բայց նա իրօք պաշտում էր Շողերին: Եւ այժմ տեսներով թէ ինչպէս օր-աւուր մաշում է իր աղջիկը, նա կիսում էր յօնքերը, և Գապէի ջրաղացի դռնից անցընելիս՝ սղմում էր բռունցքները և մրթմրթում էր անէծքի խօսքեր և՛ Գապէին, և՛ Ասօին: Հին ատելութիւնը քնած դադանի պէս զարթնում և կամաց-կամաց զլուխ էր բարձրացնում, նաւօն սպառնում էր այն մենաւոր ջրաղացին և նրա բնակիչներին:

Շողերը հիւժուում էր օր-աւուր, նրա լիքը, կարմիր այտերը դատարկւում էին ու գունատւում, լուռ ու արձանացած նա ժամերով մնում էր միեւնոյն տեղում նստած, հայեացքը մի կէտի սեւեռած: Ասօի և Շողերի շուրջը պտտւում էին լուրեր, սրտնք ալիքների պէս բարձրանում էին և մօտ էին խեղդելու վշտահար, յուսահատ աղջկան: Հաղար ու մի բռներ էին փափրսում մէկը միւսից վատ: Հաստատն այն է, հաւատացնում էին ամենքը, որ Ասօն խաղաւ թողել է Շողերին, որովհետեւ նա իր մեծ եղբօր նշանածին չի ուզում առնել, բայց հօրը խօսք է տուել և դարգից խենթացել է: Ասում էին նոյնպէս, որ Շիրինենց Պետօն նրան խաղաւ խենթ է տեսել Գապէի ջրաղացում:

Ինչ էլ լինէր, Գիւլնաղին ու Նունուֆարը մայրեր էին և անգաղար ճար ու հնար էին վնդբում: Իրանց զաւակների բախտաւորութիւնը յետ բերելու: Թէև սրբերը չ'օգնեցին, բայց և այնպէս նրանցից ով մի նոր սրբի անուն էր յիշում, վաղէփազ դնում էր միւսին յայտնելու, և յաջորդ օրը նրանք ճանապարհ էին ընկնում դէպի նոր ուխտատեղին նոր զոհերով, հին աղօթքներով ու խնդրումաժրով: Եւ այսպէս օրեր ու շաբաթներ:

Եւ մըրիկը պատրաստուում էր կամաց-կամաց, հեռաւոր սարսափը բարձրանում, գալիս էր, ինչպէս սեւ ագռաւների երամը, որ ուշ աշնանը դաշտից դաշտ է տեղափոխուում վհատեցուցիչ ամայութեան մէջ: Ասում էին, որ Մըրիկ սուրբը կրկին յայտնուելու է իր խաչքարի վրայ, որպէսզի սարսափը երկրի վրայից անցնի առանց աւերածի: Ծանր ժամանակներ էին, ծանր օրեր:

Եւ Ապրօն չարունակում էր գիշերները ոռնալ.

«Ձուլում, զուլում...»

XII

Այն երեկոյ նախիրն եկաւ ու փոշու ամպերով գիւղը պատեց. հոտերը բառաչելով ցած լիւան լեռներից, հընձուորները գերանդիներն ուսերին տուն յետ դարձան: Նունուֆարն էլ Շողերի ձեռքից բռնած՝ մի խուրձ խոտ շալակին՝ դաշտից տուն եկաւ: Մայր ու աղջիկ անասունները տեղաւորելուց յետոյ իրանց սովորութեան համեմատ նստեցին և սպասում էին: Թէեւ վաղուց էին դադարել յուսալուց, բայց էլի սպասում էին, ո՞վ գիտէ, յանկարծ Ասօն խեղքի դայ, տուն վերադառնայ, յանկարծ չարքից աղատուի: Դուռը ճռռալով բացուեց, մայր ու աղջիկ շփոթուած նայեցին, ներս մտնողը Գիւլնազն էր:

—Ասօն էլի չը կոյ:

—Չը կայ, քոռանամ ես, պատասխանեց Նունուֆարը:

—Թող որ ես քոռանամ, Նունուֆար-խաթուն, մի նուճար աղջիկս երկու անգամ է սեւ կապում, իմ ո՞ր մեղքի համար: Չի ապրի, քուրիկ, չի ապրի, ահաւոր դատաստանին պարտական կը մնայ Ասօն: Էդ ի՞նչ արեց, ի՞նչ հողը տուեց մեր գլխին: Ա՛խ, ջրատար Շողեր, չի ապրի ջրատարը. անցեալ օրը տեսել է...

—Ո՞ւմը:

—Ասօն, ո՞ւմը. տեսել է լճի ափին. ես քեզ չէի

ասում, զէ ինչ ասէի, դուրդ չէր դայ, հիմայ տեսնում եմ, որ պահելով բան չի դուրս դայ, լաւն էն է՝ ասեմ. տեսել է Ասօին ջրի ափին, ինչեր են խօսել, ես ինչ իմանամ, մրայն էն օրուանից ոչ գիշերը քուն ունի խեղճ երեխաս, ոչ ցերեկը հանգիստ, լալիս է, լալիս է, արուն-արցունք է քամում, մահից է խօսում անդադար. Կերթամ, ասում է, ինձ սարից ցած կը գլորեմ, որ աղաառեմ, իմ ոտքն, ասում է, բէխէր է, ում հետ կապուեմ, մի չար բան կը պատահի, էն մէկ ախպերն էնպէս էլաւ, էս մէկն էլ էսպէս, հալքաթ մի բան կայ, հալքաթ ճակատիս է դրուած լաւն էն է, ասում է, մի տեղ թաղեմ սեւաւոր գլուխս ու պրծնեմ. Ինչէր է ասում, Նունուֆար-խաթուն, ամի, որ լսես, քար ընի, չի գիմանայ, սիրտս քամում, աղիքներս դալարում են ջրպեարիս մումուռից, մեռնում եմ, էլ քուն չունիմ, ու երազներ, չար ու բարի երազներ գիշերը հանգիստ չեն տալիս ինձ. Իմանաս անն եմ տեսել էս գիշեր:

— Ո՞ւմը, Գիւլնազ:

— Էն սարի սրբին, Մրրկի սրբին, մեռնիմ իր զօրութեանը:

— Մեռնիմ իր զօրութեանը:

— Երազիս եկաւ ծերունի ճգնաւորը, մեծ միրուքով, փառահեղ գէմքով, լալիս էր, լալիս էր անաւեր սուրբը, Նունուֆար-խաթուն, ասում էր, ամենքն ինձ մոռացել են, իմ արիւնոտ խաչքարին ոչ ոք ուխտ չի գալիս, բայց իմ զօրութիւնն, ասում էր, աշխարհով է. Դուք էլ էք մոռացել, մեծ ու փոքր սուրբ ու խաչքար չը մնաց, գնացիք տեսաք, մատաղ տարաք, մէկ ես եմ մոռացուել, լաւ, թող ուրիշները ձեր ուխտը կատարեն:

— Հա՛, իրաւ է, նրան մոռացել ենք:

— Զայրացած էր, Նունուֆար, ինչպէս էր զայրացած, աչքերը չուց վրաս, գլուխն օրօրեց, երկար միւրուրը թափ տուեց, վախիցս դողացի, զարզանգը բռնեց ինձ, ու վեր թռայ, երազ էր. Քրտնքի մէջ կորած էի:

Գնանք, Նունուֆար-խաթուն, գնանք սարի խաչքարի
ստորը:

Նունուֆարը լսում էր լուռ ու մտախոհ: Նա կամ
մի ծանր մտքով էր զբաղուած, կամ հաւատը խախ-
տուել էր դէպի սրբերը:

—Նունուֆար-խաթուն, շարունակեց Գիւլնազը,
մենք ծնկաչոք սողալով, չանդռելով կը բարձրանանք
մինչև խաչքարը, մինչև Մրրկի սուրբը, նա, որ երկինք
ու գետին իրար խառնուած ժամանակ գիտէ փրկել
աշխարհը, նա միայն կարող է ազատել Ասօին չարից,
ցաւից:

—Հա, հա, չարից, ցաւից:

—Մրրկի սուրբը, Մրրկի սուրբը, Նունուֆար-խա-
թուն, շատ է հզօր, շատ է զթաժ, նրա գուռը ոչ ոք
չի գնում, նրան մատաղ ոչ ոք չի անում, բայց էլի
Մրրկի, փոթորկի ժամանակ՝ ասում են՝ նա է հասնում
ամենիս, մեռնիմ նրա սուրբ զօրութեանը:

—Հա, հզօր է, մեռնիմ նրա սուրբ զօրութեանը,
կրկնեց Նունուֆարը մեքենայաբար:

—Մրրկի սուրբը, Մրրկի սուրբը, Նունուֆար-խա-
թուն, շատ է հզօր, նա հազար ցաւի ճար ու գեղ ունի,
նա հազար դարդի դարմանը գիտէ, նա ողջ երկինքը կապ-
կապել գիտէ, նա սև-սև ամպերն է հալածում վերից,
խիստ քամիների ակերը փակում, նա հազար դարդի
ճար-դարման ունի, հազար սրտերի ախտանք ունի, ին-
քըն էր ասում, սղորմած սուրբը, մեռնիմ նրա սուրբ
զօրութեանը:

Պառաւները կրկին խաչակնքեցին:

—Գնանք, գնանք նրա ստորը:

Նունուֆարը լուռ էր և ծունկը գրկած՝ մեղմիւ
օրօրում էր:

—Ինչո՞ւ չես խօսում, քուրիկ:

—Էհ, ի՞նչ ասեմ, կրակն էնքան մեծ է, որ էլ ջուր
չենք հասցնի,—Նունուֆարը հեկեկաց և աչքերը սըր-
բեց,—սրբերն էլ ի՞նչ անեն:

Գիւլնաղը շփոթուած նայում էր, Նունուֆարը նոր բան գիտէր։

— Նունուֆար՝ խաթուն, էս օրուայ լացդ...

— Թող դուշմանս էս արցունքը չը թափի։

— Ի՞նչ ասաց տիրացուն։

— Տիրացուն... ասաց կմկմալով Նունուֆարը. — տիրացուն տանը չէր, չը տեսայ, էհ, ի՞նչ տեսնեմ։

— Ի՞նչպէս թէ ի՞նչ տեսնեմ, սուրբը՝ չէ, տիրացուն՝ չէ, բա էլ ի՞նչը, ո՞վ, ո՞ւր գնանք, ո՞ւմ դիմենք։

— Ոչ ոքի, ամեն բան պրծաւ, էլ ճար, փրկութիւն չը կայ։

— Ի՞նչ ես ասում, քուրիկ, բա տիրացուի գրքերը, աղօթքը, փշատի ծառը...

— Բոլորը զուր է, քանի որ նրանց մօտիկ, շատ մօտիկ մի պիղծ, մի անաստուած գործ է կատարուել։

— Ի՞նչ ես ասում, այ քուրիկ, երկինքը, հոգիւ մուռացել ես։

— Ոչ երկինքն եմ մոռացել և ոչ հոգիս, բայց տիրացուի գրքերին մօտիկ մի էնպէս բան է կատարուել, որ ասել վախենում եմ, բայց չ'ասել, ծածկել էլ չեմ կարող, Գիւլնաղ. էս գաղտնիքը ցեց դառած՝ կրծում է իմ ներսը, սաղստաիւղի բան է։

— Ի՞նչ է, Նունուֆար, անողորմ, հոգիս հանեցիր, սիրտս կտրեցիր, դէ, զարկ սպանիր մի հետ, էլ ի՞նչ ես մանրամանք մտրթոտում։

— Ախր ասել չի լինում, ինձ թաղես, շարունակեց Նունուֆարը փափաւով. — պատերից էլ եմ ամաչում։

— Խեղդւում եմ, անողորմ...

Երկու կանայք երես երեսի հանդէպ իրար աչքերի մէջ էին նայում ու հետո էին յուզմունքով, հետո էին և սպասում։

— Նունուֆար...

— Տո՛ւնդ քանդուի, Գիւլնաղ, Ասօն Շողերին թողնում է, նրա սիրտը կպել է Շիրինենց թաղա հարսին՝

Սառային, թառլան Սառային, հէնց տիրացուի գրքերի մօտ:

—Վնայ, ճչաց Գիւլնազը և երեսը ձեռների մէջ առաւ: Նա երկար մնաց այդպէս և մեղմիւ հեծկտում էր:

—Դոնէ չիմանան, իտալիւ չիմանայ, Տէր Աստուած, մրմնջում էր Նունուֆարն ինքն իրան:

Գիւլնազը գլուխը բարձրացրեց, դադարեց լալուց, օտքի կանգնեց, ձգուեց իր բոլոր հասակով ու գոչեց սպառնալի.

—«Խալիւ չիմանայ... չէ, ես պիտի ճչամ աշխարհովը մէկ, քանի ձայն ունիմ, քանի այժ ունիմ, քանի շունչ ունիմ, այ, կը բարձրանամ էն սարի գլուխը և կը կանչեմ՝ «Հարեւաններ, ժողովուրդ, դեղնցիք, Մուրադի Ասօն անամօթ, անպատիւ, անողորմ մարդ է, նա օրում է ուրիշի կնկան, նա թողնում է իր նշանածը»: Կասեմ, որ նրա օտքը պիղծ է, նրա կոխած տեղը անիծուած, թող մարդիկ երես դարձնեն, երբ նա անցընում է, կամ մատով ցոյց տան հեռուից, ինչպէս մի դէ, մի չար ոգի: Կասեմ, կ'օռնամ, կը ճչամ զիւզովը մէկ, սարերով, ձորերով մէկ, թող ամենքն իմանան, ամենքը...»

—Սնւս, սնւս, Գիւլնազ, Աստծուց վախեցիր:

—Էլ ոչ վախ ունիմ, ոչ ամօթ, Նունուֆար, քո տըղան երկուսն էլ խլեց, իմ ո՞ր մեղքի համար, կը հարցընեմ աշխարհին, թող դատ ու դատաստան անեն... Բայց Շողբէրս, օօ, հողն իմ գլխին, ինչէր եմ ասում, թէ յանկարծ նա էլ իմանայ. չէ, չէ, պապանձուիր, լեզու, չորացէք, շրթունքներ, Նունուֆար, ես կը լռեմ, թող ոչ ոք չիմանայ, ոչ ոք, միայն Շողբերից էլ ծածուկ մնայ, թէ չէ... անի, ինչ կ'անի, եթէ յանկարծ իմանայ, Աստուած, Դու ողորմաս, ես մեղաւոր ու անարժան եմ, Դու էն խեղճ երեխայիս ինայես: Լճու, լճու, Նունուֆար, էնպէս չէ:

—Հն, հն, Գիւլնազ. լճու, մինչև տեսնենք՝ Աստուած ինչ դուռ է բաց անում:

Երկու կանայք այնուհետև դեռ երկար վշվշումէին ու արցունք թափում, դեռ երկար խնդրում էին իրար փոխադարձաբար դողոնի պահել բոլոր խօսածները և չէին նկատում Շուշիկի բացակայութիւնը, որ վաղուց դուրս էր եկել գնացել: Գիւլնազը չորս կողմը նայեց, դունատուեց ու ճչաց.

— Շուշիկը, ուր է Շուշիկը:

— Շուշիկ, Շուշիկ, կանչեց մայրը:

Փոքրիկ աղջիկը չը կար. Գիւլնազը սաստիկ շփոթուեց՝ հաստատ համոզուած, որ Շուշիկը իրանց տուն է գնացել:

Ձի՛ յայտնիլ արդեօք լսածները...

Գիւլնազն շտապով դուրս եկաւ, վաղեց տուն, իսկ Նունուֆարը մնաց իր տեղում վաղից քարացած:

XIII

Իրար յաջորդող հոգեկան ծանր ցնցումները վերջ ի վերջոյ խորտակեցին Շողերին: Կայտառ ու կենդանի, ապրելու, վայելելու եռանդով լի ջահիլ արարածը դէպի կենքը նետուեց, որպէս դարնանը մեղուն դէպի բուրաղից ծաղիկը, և մեղրահիւթի փոխարէն թոյն ծծեց ու գետին ընկաւ փշրուած: Նա էլ տնից դուրս չէր գալիս ինչպէս վշտահար թռչնակ, որը ոյժ չունի հեռանալու իր աւերուած բնից, մի նոր անկիւն, մի նոր բաղդ-որոնելու: Ժամերով նստած միւսնոյն տեղում՝ նա մնում էր անշարժ, չէր լալիս, չէր դանդաւում, այլ նստում էր մի կէտի անընդհատ. իսկ երբ վեր էր կենում, քայլում, շարունակ նայում էր ոտների տակ, կարծես մի շատ թանգագին կորուստ էր փնդրում:

Լացողը մայրն էր, սգացող, արցունք թափողը նա էր բոլորի համար: Զաւակի ցաւը շատ էր ծանր, որպէսզի գթբաղդ մայրը հանգիստ սնենար, օր ու գիշեր հոգսը Շողերն էր: Նաւօն ամեն առաւօտ լիճը գնալիս՝ միայն գաղտագողի աչք էր գցում աղջկայ վրայ, գլուխն

օրօրում, չրթունքները շարժւում էին, բայց ոչ ոք չը գիտէր, թէ նա ինչ է մտածում, ինչ է ասում: Մայրն էր, որ ամեն առաւօտ դուրս էր գնում Շողերի դարդի ճարը փնդրելու սրբերի գրանը:

Եւ ամեն օր, երբ հայրը ուռւկանը չալակած գէպի լիճն էր գնում, իսկ մայրը գէպի սրբերը, Շողերը մընում էր մենակ իր վշտի հետ, տանը լուծեան ու ամայութեան մէջ նրա սեւ մոքերը ընդունում էին այլանդակ ճիւղների կերպարանք և տանջում, տանջում էին նրա: Բոլոր շշուկները, գիւղում պտտուող բոլոր չար դրոյցները Ասօի և իր մասին կամաց-կամաց ասես քամիների թևերով գալիս, ներս էին թափանցում նաւօհնց տուն և թանձր, սև ամպերի պէս բարդ-բարդ նստում էին Շողերի սրտին, և ամեն օր նրա կուրծքը ճնշող բեռն տւելի էր ծանրանում, և ամեն օր սիրտն տւելի էր ուռչում, բարձրանում, ալջիկը խեղդւում էր, տառապում: Նրա ցաւոտ հոգին, նրա ամբողջ գոյութիւնն այժմ նման էր մի խիստ ձգուած լարի, որ մօտ է կըտրուելուն. աչքերը չոր էին, բայց սիրտը լալիս էր, մղկըտում:

Նախ ասացին, որ Շողերը շատ ուրախ եղաւ իր առաջին նշանածի մահուան համար. յետոյ՝ թէ Ասօն ընկնաւոր է, Շողերն է փախենում, փախչում նրանից. օրեր յետոյ լսուեց մի տեղից ամենածանր շշուկը. — ասում էին, թէ Ասօն ոչ իսկնի չէ, ոչ ընկնաւոր, այլ հըրաժարւում է Շողերից, որովհետև հաստատ չը գիտէ, թէ նա իր եղբոր նշանածն է եղել, թէ՞ կինը... ահա այս սպանիչ շշուկն էր քարացրել Շողերին միւսնոյն տեղում: Նրան թւում էր, թէ ամբողջ աշխարհը խօսք մէկ արած՝ իր դէմ է, թէ երբ ոտքը դուրս գնի տանից, հաղար բերան կը պոռան իր յետևից, և նա խեղդւում էր տան մէջ մենակ, յուսահատ, ոչնչացած: Իր վշտի բոլոր խորութիւնը, ցաւի մեծութիւնը դրել էր այն քարացած հայեացքի մէջ, որ նա սեւեռում էր մի կէտի: Իր ամբողջ սեւ գոյութիւնն էր խտացրել նա ապակու պէս

պազ աչքերում, որոնք նայում էին անընդհատ, ասես այս աշխարհից դուրս, անհունութեան մէջ, մի այլ աշխարհից ճարհնար էին փնդրում: Կուսական աչքերի կոպերը յետ էին քաշուել ու սառած մնացել՝ ասես վախենալով ծածկել բերերի մէջ փայլող վիշտը, ինչպէս կապուտակ լճի երկու քնքոյշ ալեակներ, որոնք բարձրացել էին ու քաղացել միեւնոյն տեղում՝ չը համարձակուելով յետ դալ ու խորշումել ջրերի հարթ-հաւասար երեսը, որ թափցնում էր իր տակ այնքան դալմանիքներ, այնքան խուլ ու խոռոչներ:

Միայնութեան ու վշտի այս սարսափելի ժամերում Շողերի միակ սփոփանքը Շուշիկն էր, Ասօի փոքրիկ քոյրը, որ այնպէս նման էր եղբօրը, որ միեւնոյն ձեռով աչքերը թարթել, վիզը կորացնել և ժպտալ գիտէր: Նա սիրում էր Շուշիկին այն անգոր ու խղճուկ սիրով, որ մեծ կորստից յետոյ բաւականանում է մի ժպտով, աւերակից յետոյ՝ մի տաք անկիւնով, փոթորկուած ծովի վրայ օրօրւում է մի փոքրիկ նաւակում: Շուշիկը նրա սրտի ամայացած անապատում մի յետին ծաղիկ էր, որի վրայ գեռ չէր փչել մահացու քամիների կիզիչ շունչը: Եւ երբ փոքրիկ աղջիկը դուռը բանալով՝ վաղէվազ ներս էր նետւում, Շողերի թախծալից դէմքի վրայ մի տխուր ժպիտ էր անցնում, ինչպէս թխուրտ երկնքի համատարած մռայլի վրայ արեւի մի վաղանցուկ փայլ: Եւ ամեն անգամ Շողերին թւում էր, թէ Շուշիկը եղբօր մի մասն է բերում, մի յետին մնացորդը այնքան գեղեցիկ, վարդապոյն յոյսերի: Եւ Շուշիկը նրա մօտ դալիս էր ուրախութեամբ, միշտ ժպտադէմ, իսկ Շողերը անձկանօք էր սպասում նրա գալստեանը, նրանց սէրը փոխադարձ էր:

Այն երեկոյ Շողերը դարձեալ մենակ էր մօր հեռանալուց յետոյ, երկու ձեռքով ծնկները դրկած՝ նայում էր անօրոյ հայեացքով, երբ փոքրիկ աղջիկը դուռը բացեց և ներս եկաւ: Այս անգամ Շուշիկը ամենօրեայ աշխոյժն ու խնդութիւնը չ'ունէր դէմքին: Շողերը դուրսը

բարձրացրեց, ժպտաց ըստ սովորութեան ու գրկեց փոքրիկին. ապա երկու ձեռքով նրա գլուխը բռնեց, իրանից մի փոքր հեռացրեց և մի քանի վայրկեան նայում էր այն մանկական վառ աչքերին, այն սիրուն դէմքին, երկար խոտրաւներին, նայում էր և չէր կշտանում, այնքան շատ բան ունէր այդ աղջիկին իր եղբօրից։

— Շուշիկ ջան։

Աղջիկը տխուր էր և իր մեծ աչքերով նայում էր Շողերին։

— Շուշիկ։

Փոքրիկ աղջիկն այս անգամ հեկեկաց ու գլուխը թաղցրեց Շողերի կրծքում։

— Ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ ես լալիս, Շուշիկ ջան։

— Բո՛ւ մայրիկն էլ էր լալիս, իմ մայրիկն էլ էր լալիս, շատ լաց եղան, ես էլ վերկացայ, եկայ քեզ մօտ։ Մայրիկս բաներ ասաց, յետոյ լաց եղան։

— Ի՞նչ ասաց, Շուշիկ ջան։

— Ասաց... ասաց, որ Ասօն էլ քեզ չի ուզում... ասաց՝ Սառային է ուզում... Էն Շիրինենց Սառային, դիտե՛ս... յետոյ քո մայրիկը երեսը ծածկեց, հեկեկաց, յետոյ երկսով էլ լաց եղան, ես էլ վախեցայ, եկայ քեզ մօտ... դու լաց չես լինի, քուրբիկ, հա՛մ. որ դու էլ լաց լինես... ես վախենում եմ, որ լալիս եմ...

Երեխան դեռ էլի երկար խօսում էր, պատմում էր, թէ ինչեր արին, ասացին իրանց մայրերը, բայց Շողերը դադարել էր լսելուց, հէնց առաջին խօսքերից նա գունատուեց, կծկուեց, սիրտը բռնեց թափով և գլուխը ծնկների մէջ առաւ։

Շողերին թւաց, որ երկինքը ճայթեց իր գլխին, ու այդ փոքրիկ ձայնը, որ հնչում էր նրա ականջի տակ, կարծես նրա մահուան գառավճիռն էր կարգում։ Սոսկումի, ցաւի խօսքեր էին արտասանում այն փոքրիկ, անմեղ շրթունքները, և այն քնքոյշ ձայնը շարունակում էր հնչուել ահաւոր ու սպառնալիւ Շողերի մօտ էլ Շուշիկը չէր, այլ մի սարսափելի բան, որ գալարում, բարձր-

րանում էր նրան խեղդելու: Նա շարունակում էր մնալ դուրսը քաշ, կծկուած, ականջներում հազար ու մի ձայներ, դանդի մէջ անհասկանալի աղմուկ, նման այն աղմուկին, որ մարդ դուրս է գլխին հասած մի ծանր հարուածից յետոյ: Ապա կամաց-կամաց ժամանակն ու տարածութիւնը խոյս տուին նրանից, Շողերն էլ չը գիտէր, ուր է ինքը, ինչ է ինքը. յետոյ նրան թւաց, թէ ընկած է մի մութ, խուլ անտառում, որ վերջ ու սահման, ճար ու ճանապարհ չ'ունի, և ճիւղներ, հրէշներ, դադաններ թփերի տակից, ճիւղերի արանքից իր վրայ են ուղղել իրանց գիշտաիչ աչքերը, մեկնում են իրանց սոսկալի ճիրանները, բռնում են, քաշում են մաղերից, և նա փախչում է, փախչում է բոլոր ուժով, բայց լսում է իր յետեւից բաղմաթիւ ոտնաձայներ, ողջ աշխարհն է նրա յետեւից ընկած հալածում, իրանց բոլոր գիւղը. ինչէր են ասում, ճչում են, ուռնում են, և այդ բոլոր ձայներից իր մազերն են դիզանում, ոտներն են դողում, բայց նա փախչում է անընդհատ, ընդհարւում է ծառերին, ընկնում է, վեր է կենում, դարձեալ ընկնում, և ճչում է բարձրաձայն...

—Քուրիկ, քուրիկ...

Շողերն ուշքի եկաւ, նայեց իր շուրջը և միայն այժմ տեսաւ Շուշիկին, որ լալիս էր ու նրան կանչում: Գունատ ու դողդոջիւն Շողերը փոքրիկին իր գրկի մէջ առաւ, գլուխը սղմեց իր կրծքին և մօր պէս օրօրում ու խօսում էր նրան.

—Մի լար, Շուշիկ ջան, մի լար, չէ՞ դու պզտիկ ես, շատ պզտիկ, դեռ ինչքան ժամանակ ունիս լալու:

—Ախր դու ինձ վախեցրիր, էնպէս էիր ճչում, ես էլ նրա համար լաց եղայ:

—Այ, էլ չեմ վախեցնի, միայն դու լաց մի՞ լինիր, մատնի, ինչո՞ւ լանք, ես էլ դադարեմ լալուց, նոր ծով շինելու չենք, ծովը կայ, Աստուած է պատրաստել բոլոր լացողների համար:

—Լացողների համար է ծովը:

—Հն, հն, Շուշիկ ջան, լացողների համար:

—Ես էլ չեմ լայ, ծովից վախենում եմ:

—Դու մի վախեցիր, մատանդ, քեզ համար չէ, ինձ համար է, միայն ինձ համար, ծովն ելաւ, ելաւ բարձր-
լացաւ, ծածկում է ինձ, Շուշիկ ջան, թող ծածկի, ծո-
վի տակը լաւ է, խաղաղ, հանդիստ...

—Քուրիկ, ախր ես վախենում եմ, որ դու էդպէս
ես խօսում:

—Մի վախեցիր, մատանդ, դեռ չուտ է քեզ համար,
ինչքան ժամանակ ունիս, ինձ համար է միայն, ինձ համար
քամի էլ կայ, դուման... փչեց քամին, դուման ելաւ,
տար ու ձոր միջեց, թռչունի բոյնը քանդուեց...

—Գիտես, քուրիկ, էն օրը մի թռչունի բոյն կար
քարափի ճեղքում, մենք չը քանդեցինք, Ասոն ինձ միշտ
ասում էր, որ չը քանդեմ:

—Լաւ արեցիք, Շուշիկ ջան, ինչո՞ւ քանդէք, ու-
րիշները կը քանդեն. Ասոն էլ էր ասում, Ասոն... օճ, ու
ղորմած Ասոն:

—Ես Ասոն չառ եմ սիրում:

—Լաւ ես անում, Շուշիկ ջան, սիրիր, սիրիր ախ-
պօրդ, միայն ախպօրդ, յետոյ երբ մեծանաս, այն ժա-
մանակ էլ միայն ախպօրդ սիրիր: Ես ախպեր չ'ունիմ,
որ սիրեմ:

—Դո՛ւ էլ ինձ պէս Ասոն սիրիր:

—Ասօ՛րն... Ասօ՛րն, օճ. Շուշիկ ջան, ես քեզ եմ սի-
րում, քե՛զ, էլ ոչ ոքի. և Շողերը կրկին սզմեց կրծքին
փոքրիկի դուռը ու հեկեկաց բարձրաձայն:

—Էլի լացեցիր, ախր ես վախենում եմ. մեռելների
վրայ են լաց լինում, ես մեռելից վախենում եմ, քուրիկ:
Շուշիկն էլի սկսեց լալ:

—Մի լար, մատանդ, երբ մեռել լինի, այն ժամա-
նակ կը լաս, հիմայ հօ չը կայ, տես, ես կենդանի եմ,
քո արցունքը թէ ձեռքիս ընկնի, կ'այրի:

—Կ'այրի:

—Հն, կ'այրի, սիրտս էլ կ'այրի:

—Էլ լաց չեմ լինի, ես կերթամ մայրիկիս մօտ, դու լաւ չես, լաց ես լինումէ Եւ փոքրիկ աղջիկն ազատուեց նրա գրկից ու դուրս թռաւ, կորաւ գրսի կիսախաւարի մէջ: Շողերը նայեց նրա յետեից, ապա զսպուած արցունքները թափուեցին, և խաւար տան մէջ երկար լըսում էին նրա հեկեկանքները: Յետոյ ինքն էլ դուրս եկաւ և շտապով կորաւ խաւարի մէջ: Մութ, գալարուն փողոցներով նա վաղում էր գէպի զիւղից դուրս՝ աշխատելով չը պատահել ոչ ոքի. դուրսը մութ էր, շատ մութ, և լուսնի շուրջը կարմիր բակ կար կապուած:

Շողերի փոյթը չէր ոչ թանձր խաւարը, ոչ արիւնոտ լուսինը. նա անընդհատ գնում էր խուլ, ամայի փողոցներով: Լճի կողմից փչող հովը կամոց-կամոց զօրանում էր, երկինքը հեալհեաէ ծածկւում էր ամպերով, բնութեան մէջ մի անախորժ բան էր պատրաստւում, բայց աղջիկն ասես այդ էլ չէր նկատում և քայլում էր անընդհատ: Մի անգամ միայն նա ցնցուեց ու մի վայրկեան կանգ առաւ, երբ հեռւում լսուեց Ապրօի սարսափելի ձայնը՝ «զուլճւմ, զուլճւմ»... Շողերը լսել էր, որ Ապրօն խենթ է, բայց նա վախենում էր խենթերից, ուստի շտապեցրեց քայլերը. և հեռւում չարունակւում էր լսուել նոյն ձայնը.

— «Զուլճւմ, զուլճւմ»...

Գիւղից դուրս, այնտեղ, ուր սկսւում էր գէպի լիճը տանող ձորը, Շողերի առաջ ցցուեց մի մարդ, որ սպիտակ կտաւը գցել էր ուսին վերից վար. հէնց նա էր, որ «զուլճւմ» էր կանչում, Ապրօն և գալիս էր գերեզմանատնից: Նա թեւերը բացեց և փակեց Շողերի առաջ:

— Ո՞ւր ես գնում, աղջի, տես, լուսինը կարմիր է, ամպերը սև, դեւերը շատ, գիշերը չար... Թէ պատան ես ուզում, ա՛ռ, ահա իմը... Մուրբ Կարապետն ասաց, թող ամենքը պատան առնեն, գերեզմանները գնացի մեռելահարցուկ, նրանք էլ նոյնն ասացին, ինչքան բռնեք ասացին. ես էլ իմ փոսը փորեցի, խոր ու սև, սխալակ

պատանը սև փոսի մէջ շատ սիրուն է. դէ, դարձիր, զաւակս, տես լուսինը, տես գիշերը, տես ամպերը, ոչ մէկը չի ուզում, որ դու գնաս. գնում ես, փախչում ես, պօճ...

Շողերը չէր լսում, նա թափով վազեց, անցաւ Ապրօի առաջից ու կորաւ խաւարի մէջ:

— Փախաւ, խափանուեց... ոգի, թէ մարդ, մեռե՛լ, թէ ազնիկ, խափանուեց:

Քամին սաստկանում էր, ամպերը կուտակւում էին, խաւարը թանձրանում, և համատարած, խեղդող գիշերուայ մէջ լսում էր.

— «Զուլճում, զուլճում»...

Նաւօն դեռ չէր վերադարձել, Գիւլնազը մենակ ճշում էր փողոցներում, Շողերին էր փնդրում, այս ու այն դուռն էր թափում, վախլուկ ստուերների պէս մի երկու հոգի դուրս էին գալիս, մօտենում էին Գիւլնազին, փնդրում էին միասին այս ու այն կողմ, կանչում էին՝ Շողեր, Շողեր, պատասխան չը կար, և հեռւում շարունակւում էր լսուել Ապրօի ձայնը.

— «Զուլճում, զուլճում»...

Փոթորիկոտ, սոսկալի գիշեր էր...

XIV

Այն երեկոյ ձկնորս Նաւօն լճակի վրայ շատ ուշացաւ: Մի ամբողջ շաբաթ էր, ինչնա անընդհատ աշխատում էր կողովների վրայ և այսօր հաւաքում էր իր վաստակի պատւը. ձկները շատ առատ էին: Արեւ մայր մտաւ. թեթև հովը փոքրիկ կնճիռներ շինեց լճի հայելանման մակերևոյթի վրայ: Բազմաթիւ մանրիկ ալիքներ իրար հրհրելով՝ եկան քսուեցին կղզու ափերին, լիլեցին խճերն ու ժայռերը, քրքշալով յետ ընկան, բայց դեռ Նաւօի նաւակն այնտեղ էր: Սպիտակ, փոքրիկ առագաստը կամացուկ ուռչում էր, մեղմիւ օրօրւում և իր հետ տարուբերում էր նաւակը ջրերի վրայ:

Հաւաքուսները, ձկնկուլները, վայրի բաղերն ու այլ ջրային թռչունները այս երեկոյ շուտ հեռացան, շամբուսներում էլ վաղ լուսին այնտեղ ծուարած թեւաւորների ձայները: Լեռներում, ձորերում հովիւները մնեցին: Սինակայ սարերի հսկայ ստուերները ձգուելով հասան լճին, մի պահ երեքացին թրթռուն ջրերի երեսին և ապա լուծուեցին երեկոյեան համատարած, միապաղպաղ մառախուղի մէջ: Լուսինը բարձրացաւ Մառըսի թիկունքից, արծաթազօծեց ծեր հսկայի ալեղարդկատարը, նրա ցիւքերը իջան ժայռերի վրայ, մութ մառախուղը ցրեցին, աստղերը մէկիկ-մէկիկ փայլեցին ու թարթեցին իրանց աչիկները կապուտակ լճի մէջ. բայց նաւակն այնտեղ էր, դեռ օրօրում էր ջրերի վրայ, դեռ առաջատուր խաղում էր քամու հետ: Նաւօն հանգարտութեամբ շարունակում էր ջնջկել ձկները և առանձին-առանձին պարկերի մէջ տեղաւորել: Նա նոյն խի գլուխն էլ չէր բարձրացնում, հանգիստ էր, քանի որ նա սովոր էր նոյն խի շատ աւելի ուշ վերադառնալ տուն:

Եւ նրա խաղաղութիւնն ու վստահութիւնը անհիմն չէին. նա գիտէր, որ երեկոյեան հովը միշտ փչում է Սինակայ լեռներից դէպի իրանց գիւղը, և փոքրիկ առաջատուր բացած՝ նա մի կէս ժամում արագութեամբ կարում էր ջրերի տարածութիւնը և տուն հասնում:

Լուսինն արդէն բաւական բարձրացել էր, երբ Նաւօն իր գործն աւարտեց, ուռկանը հաւաքեց, նաւակի մէջ տեղաւորեց, այդ ժամանակ միայն վերև նայեց լուսնին և երկիւղից քար կարեց: Լուսնի կարմիր բակը խիստ չարագուշակ էր. հովը սաստկանում էր, խիկ Սինակայ լեռների վրայ մի սև ամպ էր խտացել, որ առում էր հսկա աճում: Նաւօն փորձով գիտէր, որ այդ ամպը լաւ նշան չէ: Պէտք էր շտապել: Նաւօն տեսաւ անհանգստութեամբ, թէ ինչպէս նաւակն օրօրում է աւելի ու աւելի սաստիկ, ինչպէս առաջատուն ուռչում է, լայնանում, և ցցին կապուած պարանը ձգձգւում ու

ճարճատում: Նա շտապով ջուալները նաւակի մէջ տեղաւորեց, առագաստը պնդացրեց, պարանն արձակեց, և ըստ երեւոյթին յաջող հողմը նրա նաւակը տաշեղի պէս մղեց դէպի գիւղ, լաւ էր:

Նաւօն արագութեամբ տարւում էր ուռած ալիքների վրայով և միւսնոյն ժամանակ հայեացքը չէր հեռացնում Սինակայ սարերից: Այն սեւ ամպը չը լայնանայ, հողմն իր ուղղութիւնը չը փոխի, մտածում էր Նաւօն, մնացածը հեշտ է: Լուսնի բալին էլ չարագուշակ էր: Բայց նաւակը սլանում էր կառաղի արագութեամբ, առագաստն ուռած էր, թիակներն էլ հարկաւոր չէին: Ամեն ինչ մոռացած՝ Նաւօն աչք չէր հեռացնում սեւ թոյր ամպից:

Նա զգում էր, որ պէտք է շտապել: Ահա նա լճակի կիսումն է, էլի մի փոքր այսպիսի քամի, և նա ամպին կը հասնի: Բայց սեւ ամպը լայնացաւ, լայնացաւ, վիշապի պէս հազար գլուխ շինեց և ձգուեց առաջ դէպի աստղերը, դէպի լուսինը: Առագաստն այնպէս է ուռած, որ մօտ է տրաքուելու, պարանները ճարճատում են, կայմը ճռռում է ցաւով, և նաւակը լեռնացած ալիքների վրայ տարուբերւում է ահաւոր կերպով: Նաւօն էլ ինչ անելը չը գիտէ, նա կ'ուզէր դուռէ առագաստն իջեցնել, բայց դա այնքան էլ հեշտ չի, փոքրիկ անհաւասարութիւնը, որեւէ պարանի մի փոքր ուշ արձակուելը կարող է նաւակը թեքել ու խորասուզել: Նաւօն կանգնել, բռնել է ղեկը, շփոթուած նայում է, թէ ինչպէս ծռւում ու ճռռում է փոքրիկ կայմը:

Ահա երկինքն արեւմուտքում խաղառ ծածկուեց, բայց լուսինը դեռ փայլում է արեւելքում, ամբողջ հեռու չէ, և Նաւօն ցաւով ու անհանգստութեամբ է նայում այն տարածութեանը, որ բաժանում է նրան ափից: Ալիքները բարձրանում, գիզանում են, զարկում են նաւակին, որ խաղում է անդունդների գլխին, մերթ ծոփում, առագաստը քսում է ջրերին՝ ասես չափելով խորութիւնն իր գերեզմանի, մերթ կրկին բարձրանում, տըն-

քում ու ճոնչում: Նաւօն մէկիկ-մէկիկ ջուրը թափեց ձկնով լի պարկերը, իր ամբողջ շարաթուայ աշխատանքը, իզո՛ւր, նաւակը չը փրկուեց և նա տնքում է ու ճօճւում, կռանում է ու բարձրանում անդունդների վըրայ: Բայց մօտ է ավեր, շատ մօտ, Նաւօն տեսնում է եզրը, տեսնում է գաշտերը, Նաւօն նշմարում է նոյն իսկ այն բարձր ցիցը, որից սովորաբար կապում է իր նաւակը: Ելի մի փոքր, և նա կը հասնի: Բայց յանկարծ քամին փոխեց իր ուղղութիւնը, նա փչում է հակառակ կողմից, ավեր և գիւղն իր ճրագներով արագութեամբ փախչում են Նաւօն աչքերից և շուտով կորչում խաւարի մէջ: Նաւակն այժմ տարւում է դէպի լճակի հակառակ կողմը, դէպի այնտեղ, ուր դահավիժում է ջրվէժը, և այնպիսի արագութեամբ, որ Նաւօն գլուխն է պտտում: Նա դցեց վերջին պարկը, դանակը հանեց, պարանները կտրտեց, առագաստը փլաւ, իսկ ինքը թիակները ձեռք առաւ և թիավարում է դէպի գիւղը, դէպի մօտիկ ավեր բոյսը ուժով: Իզո՛ւր, նաւակը տարւում է գլուխ շշմեցնող արագութեամբ ուղիղ դէպի ջրվէժը, որ այժմ սարսափելի է. ալիքների թափից նրա ջրերը վար են գլորւում հակայ յորձանքներով ու ահագին աղմուկով: Մենակ է Նաւօն երկնքի և երկրի մէջ, կախուած անդունդների վրայ, օրօրւում է լեռնացած ալիքների վըրայ, թրջուած, դողալով, բայց դեռ կուռւմ է բնութեան դէմ, դեռ աշխատում է փրկուել: Աստղ չը կայ, քամին մռնչում է կատաղի թափով, իսկ խաւարը թանձրանում է հա թանձրանում:

Այժմ Նաւօն մօտ է հակառակ ափին, մօտ ջրվէժին: Նաւօն նայում է սարսափած այն կողմը, ուր բացւում է ահաւոր ջրվէժի մահաբեր երախը, նայում է և դողում է ամբողջ մարմնով, էլ ոյժ չ'ունի մաքառելու տարերքի դէմ. թիակներից մէկը վաղուց փչրուել է, իսկ միւսը վար է ընկնում թուլացած ձեռքից, նա այժմ մըտածում է որպէս վերջին, 'գերագոյն փորձ, վերջին յուսահատ ճիգ ջրվէժին հասնելուց առաջ նետուել ալիք-

ների մէջ և լողալով ավին հասնել, թողնելով՝ որ նաւակը խորասուզուի ջրվէժի առաջ։ Նա լաւ լողորդ է, այդ տարածութիւնը կարող է կտրել, յոյս ունի կտրել. նա արդէն տէքով չափում է ջրային ճանապարհը, նայում է այն կէտին, ուր ինքը հաւանականաբար ավ դուրս կը գայ։

Յանկարծ կայծակը ճայթեց երկնքում ահուելի ուրտից յետոյ, փայլակը լուսաւորեց շրջակայքը մի վայրկեան, և Նաւօն սարսափով նկատեց ավին մի ստուեր, մարդ, թէ՛ դե, այդ նա ասել չի կարող, բայց մի երկայն, կասկածելի ստուեր, որ Նաւօն լաւ նշմարեց իր սրատես աչքերով։ Եւ այն ստուերը հէնց այնտեղ է, ուր հաւանականաբար պէտք է դուրս գայ Նաւօն, աւելի հեռուն ջրվէժն է։ Նաւօն մտահոգ է, նա չը գիտէ ինչ անել, ինչպէս դուրս գալ այդ կասկածելի ստուերի մօտ, ո՞վ գիտէ, ինչ է այն, հրէշ, դե՞... թէ չէ այս սարսափելի քամիին մարդն այնտեղ ինչ գործ ունի։ Նաւօն գիտէ, որ չար գիշերներին այրերից ինչոր սե բաներ են դուրս գալիս և վազվզում լճի շուրջը, ճշում, ոռնում ու հրճում մրրկի հետ։ Կայծակը նորէն ճայթեց, փայլակը կրկին լուսաւորեց, Նաւօն կրկին տեսնում է սոսկալի ստուերը, որ վազվզում է ավերով, զընում է դէպի ջրվէժը, յետ է գալիս։

Նաւօն երկու կրակի մէջ է, մի կողմից ջրվէժն է մօտենում, իսկ միւս կողմում կասկածելի ստուերն է, և նա նայում է մերթ մէկին, մերթ միւսին, նայում է ու դողում։ Նա պարզ լսում է ջրվէժի շառաչիւնը, լսում է նրա ալիքների ձայնը, կրկին նայում է ավին, խաւար է, էլ ոչինչ չի նշմարում։ Փսթորիկը ոռնում է, ջրերը լեռնանում են, էլի մի քանի վայրկեան, և Նաւօն իր նաւակով կը գահավիժուի ջրվէժի բարձրութիւնից, ուստի նա կանգնում է, երեսը խաչակնքում, նետում է ջրերի մէջ և լողում դէպի ավը։

Նա մերթ կորչում է ալիքների տակ, մերթ յայտնւում է, թեկերը ձգձգում, տարածում և լողում բոլոր

ուժով: Եւ վերեւում որոտում են սև ամպերը, ճայթում է կայծակը հրեղէն ափսոսերով, ալիքները լեռնանում ու փրփրում են՝ ասես կատաղած, որ իրանց դէմ այդ ահաւոր ժամին մաքառող մէկը կայ: Մօտ է ամբը, մօտ է փրկութիւնը, և Նաւօն լարում է իր վերջին ոյժերը, փրփուրէ լլուրները պատում է ու լողում առաջ: Յանկարծ նա զգում է ջրերի մէջ մի մութ, սև զանգուած, որ մերթ զարկւում է իրան, մերթ ալիքների թափով հեռանում: Նաւօն սոսկում է, սև զանգուածը մարդկային մարմին է, նրան թւում է նոյն խակ, որ նա կենդանի է, որ փորձում է բռնել իրան, գուցէ անգունդները վար քաշելու համար: Յետին ճիգերն է հաւաքում Նաւօն և ձգում է առաջ այդ սարսափելի արարածից աղատուելու համար և նոյն վայրկենին զգում է, թէ ինչպէս մի ձեռք կախուեց իր ոտքից: Նաւօն սոսկումով բռնուած՝ ստքի մի ուժգին հարուածով յետ է մղւում այդ ձեռքը, փորձում է կրկին լող տալ, և նոյն ձեռքը այս անգամ մի յուսահատ ճիգով գրկում է նրան, այս անգամ սկսում է մի չը տեսնուած պայքար այս խորհրդաւոր մարմնի և Նաւօնի մէջ, վերջինս աշխատում է ազատուել նրանից, ցնցւում, գալարւում է, միւսը կախում է նրանից բոլոր ուժով, և խեղդոտում, քաշքշում են իրար այս երկու մարմինները փրփրած ալիքների մէջ, մինչդեռ կայծակները վերից ճայթում են նրանց գլխին, ամպերը որոտում խլացուցիչ թափով: Զօրի չար ոգի է, թէ մի հրէշ, Նաւօն այդ չը դիտէ, բայց զգում է, որ խորհրդաւոր մարմինը աշխատում է նրան քաշել իր հետ դէպի անգունդները, բայց Նաւօն հմուտ է և ուժեղ, նա ուզում է ապրել, տփն էլ մօտ է. նա յոյս ունի փրկուել, ուստի մի վերջին անգամ ազատւում է այդ սարսափելի էակից, ստի մի ուժեղ հարուածով մղւում է նրան դէպի անգունդները և ինքը ալիքների թափով նետւում դէպի ամբը և գետին ընկնում ուշաթափ:

Նոյն վայրկենին նրա վրայ կռանում է մի մարդ-

կային ստուեր, գրկում, բարձրացնում է, մռմռում է
 ինքն իրան, ի վերջոյ շալակում է կիսամեռ Նաւօին, և
 խաւարի մէջ քայլում է՝ որչափ կտրելի է տրագ։ Կայ-
 ծակները շարունակում են ճայթել երկնքում, ամպերը
 որսոտում են անընդհատ, անձրևը քամու ուժեղ թափով
 շփում է շեշտակի, բայց մարդը քայլում է հո քայլում
 խաւարի մէջ։

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(Գը շարունակուի)

ԳԱՐՆԱՆ ԵՐԳԻՆ ԱԿԱՆՋ ԴՐԱԾ...

Գարնան երգին ականջ դրած՝
Գարուն-կեանքըս յիշեցի.
Ի՞նչ կար սրտումս վաղճւց լռած,
Նորոգ կեանքի կոչեցի:

Ես ասացի.— ելէ՛ք, յոյսեր,
Դարդոտ սըրտիս փարեցէ՛ք.
Էս մութ օրիս՝ օրակէս լոյսեր՝
Մութ երկինքըս վառեցէ՛ք:

Ես ասացի.— սիրտ իմ, զարթիր
Եւ նոր երգով սիրաւէտ
Քս խանգ, աւիւն, յոյզ ու թըրթիռ
Խառնիր գարնան երգի հետ...

Եւ ձեռք առայ քնարըս տըխուր
Ու լարերին խըփեցի՛.
Բայց երգի տեղ՝ աղէկաւոր
Սըրտիս ճղբը լրսեցի...

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

ԻՆՁ ԱՍՈՒՄ ԵՆ...

Ինձ ասում են.—Երգ ենք ուղում,
Զուարճ կեանքի տաղ ու երգ.
Ի՞նչ ես լացով դու սիրտ յուղում,
Անծայր պատմում ցաւ ու վէրք...

Երգիր լուսին, աստղեր ըսփիւռ,
Վարդ, մանիշակ պարտիզում,
Առուի կարկանդակ ու զեփեւու—
Անվիշտ երգն ենք մենք ուղում:

Եւ նոքա կոյր, հոգով մեռած՝
Մի չեն նայում չորս բոլոր—
Ո՛րքան անլուր տանջանք ու լաց
Կեանք են մաշում օրէցօր...

Ա.Լ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

ԱՐՇԱԼՈՒՍԻՆ *)

Վէպ յունաց կեանքից

Ե. ԲԵՆՍՈՆԻ

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

I

Գիշերը սաստիկ քամին ցրեց ամպերը, և արեգակը բարձրացաւ բաց-կապուտակ երկնքի երեսը: Քիչ հանդստանալուց յետոյ դեռ ճանապարհ չ'ընկած՝ Պետրօ-բէյը կանչեց մնացած երեք բանակների առաջնորդներին և վերջնական հրահանգներ տուաւ նրանց: Մայնեցիներին, արդուլիպացիներին և լալոնիզացիներին երեք վաշտ պէտք է յարձակուիմ գործէին միջնաբերդի վրայ, իսկ արկաղիպցիները պարտաւոր էին միանալ Մեասենայից եկած երկու վաշտի հետ և դիմելով դէպի նաւահանգիստը՝ ոչնչացնել այնտեղի բոլոր նաւերը, բացի չորս թեթև առադատաւոր նաւակներից և սպասել թիւրքական պատերազմական նաւերի գալու: Մեասենայցիները ազնիւ հայրենասիրութեամբ լցուած՝ խնդրեցին Պետրօ-բէյին մի առաջնորդ նշանակել երեք վաշտի համար, առանց իրանց տեղական թեկնածուին առաջարկելու, և նա մատնացոյց եղաւ սպարտայի Նիկիտայի վրայ, որը մեծ ժողովրդականութիւն էր վայելում և նոր էր վերադարձել Յոնիական կղզիներից, որովհետեւ թիւրքերը թանգ էին գնահատել նրա գլուխը, և թէ մէկը իրանց ձեռքը մատնելու լինէր:

Կալամատայի միջնաբերդը կանգնած էր նաւահանգստից

*) Տես «Մուրճ» № 3.

մի մղոն հեռու մի բլրակի վրայ, բայց փոքր էր, և նրան նա-
ւահանգստի հետ միացնում էր բոլորովին անպաշտպան արու-
արձանը, որի բնակիչները պարապում էին տեսնելով ու մետաք-
սի արտադրութեամբ: Իսկ ինքը միջնաբերդը բոլոր կողմերից
պաշտպանուած էր պարսպով և երեք կողմից չրջապատուած և-
րեսուն ոտնաչափ բարձրութեամբ զիւր քարաժայռերով: Արհմը-
տեան կողմում, հէնց պարսպի տակ դալարւում էր մի լեռ-
նային հեղեղատ, որն ամառը ցամաքում էր, իսկ այժմ լեռնա-
զագաթների ձիւնի հալուելուց լցուել էր ջրով: Այդ կողմից քա-
ղաքն անմատչելի էր, մանաւանդ յոյների համար, որոնք թնդա-
նովներ չ'ունէին: այլ զինուած էին միայն հնաձև հրացաններով.
նմանապէս և իզուր ժամավաճառութիւն կը լինէր հիւսիսից
կամ արևելքից յարձակում գործելը: Սակայն հիւսիսային պա-
րսպի մէջ մի դուռ կար, որը բացւում էր դէպի ապառաժի մէջ
փորուած քարէ աստիճանները: Այս պատճառով Պետրօ-բէյը
մտադրութիւն ունէր մի անգամից զբաւելներքին անպաշտպան
քաղաքը և մի զօրագունդ կանգնեցնելով հիւսիսային դրան ա-
ռաջ՝ պաշարել միջնաբերդը, որտեղից ուրիշ անցք չը կար: Այդ
բանի համար նա նշանակեց երեք վաշտ, իսկ մնացած երեքը
պէտք է նաւահանգիստը կտրէին քաղաքից:

Այդպիսով լուսադիմին մինչդեռ սաստիկ մառախուղը պատել էր
չորս կողմը, յունաց զօրքը բաժանուեց երկու մասի, զբանցից
մէկն իջաւ դէպի նաւահանգիստը, իսկ միւսը միջնաբերդի շուր-
ջը պտտելով՝ ուղիորուեց դէպի ներքին քաղաքը: Կէս ժամ ան-
ցած՝ արեւակի ճառագայթները ցրեցին մառախուղը, և միջնա-
բերդի սահապաններն անսպասելի կերպով իրանց առաջ կէս
մղոն հեռաւորութեան վրայ երեք վաշտ զինուոր տեսան: Իս-
կոյն թմբկահարեցին, և յոյների յարձակման լուրը կայծա-
կի առագուծութեամբ տարածուեց ներքին քաղաքում: Մի բո-
ւէում փողոցները լցուեցին սղամարդկանց, կանանց ու երե-
խաների խմբերով, որոնք սարսափած այս ու այն կողմ էին
վազվզում: Բայց քիչ յետոյ այդ խմբերը երկու որոշ ճանապար-
հը բռնեցին—դէպի միջնաբերդն ու նաւահանգիստը: Այդ միջո-
ցին յոյները հանդարտ, լուռ ու մունջ, առանց հրազէն պարպե-
լու զբաւեցին քաղաքը, ամենափոքր վնաս անգամ չը հասցնե-
լով ահաբեկուած բնակիչներին, նրանք միայն ոչ ոքի թոյլ չէին
տալիս դէպի Տրիպոլիս փախչելու: Պաղաքից դէպի արեւմուտք
հեղեղատի վրայով զցուած էր մի կամուրջ, և Պետրօ-բէյն այն-
տեղ միջանի հարիւր մարդ զբաւ, որպէսզի արդելուի այդ կող-
մից որեւէ մէկին դուրս գալ քաղաքից, բայց չուտով հարկաւոր
եղաւ բոլոր ոյժը քաղաքում կենտրոնացնել, և Եանիին յանձնա-

բարուեց ոչնչացնել կամուրջը: Նա փայտից էր շինուած, բայց արդէն պատրաստութիւն էր տեսնուած երկաթից շինելու, և այդ պատճառով նրա մի կողմը միջանի ձողեր էին դրուած: Դրանցից մէկը լուծ շինեցին և նրա օդնութեամբ քսան առողջակազմ երիտասարդ բարձրացրին կէս գիւթին չափ տախտակներ, իսկ նրանց տակի զերանները սղոցեցին: Մի քանի բոպէից յետոյ կամուրջը փուլ եկաւ, և հոսանքը ստրաւ այն: Հեղեղատի երկու կողմում մի անդունդ կազմուեց, և քաղաքի ճանապարհը կտրուեց լճիկեցած բնակիչներէ առաջ:

Այստեղ-այնտեղ երևում էին միայնակ տներ, որոնք փակ էին և ներսից պաշտպանուած, բայց առհասարակ բոլոր բնակարանները դատարկ էին և դռները կրնկի վրայ բաց: Միայն մի թիւրք ընդգիմութիւն ցոյց տուաւ և պատուհանից հրացան արձակելով՝ սղանեց մի յոյնի: Պետրո-բէյն անձամբ մի քանի երիտասարդների հետ մտաւ այդ տունը, և հրաձգութիւն լսուեց այնտեղից: Յետոյ նրանք դուրս եկան և լուռ շաբուեցին իրանց ճանապարհը:

Ներքին քաղաքի հրապարակը դտնուած էր ուղղակի միջնաբերդի տակ, և նրա հիւսիսային կողմում կային մի քանի մետաքսի արհեստանոցներ, որոնց տէրերն ու մշակները թողել փախել էին. այդ պատճառով Պետրո-բէյն այնտեղ տեղաւորեց մայնեցիներէ զօրագունը: Հէնց որ այս զօրագունըն ու արգոսցիները անցան ամբողջ քաղաքի միջից՝ բնակիչներին յորդորելով փրկութիւն որոնել կամ միջնաբերդում և կամ նաւահանգստում, կանչեցին սպարտացիներին, որոնք արեւելեան կողմում արդելում էին փախտականներին, և կանգնեցրին միջնաբերդի հարաւային կողմը: Մինչ այս մինչ այն՝ արգոսցիները բաժանուեցին երկու մասի. մէկը պահպանում էր միջնաբերդի դուռը հիւսիսից, իսկ միւսը դրակեց մայնեցիների և գետի մէջ ընկած տարածութիւնը: Այսպիսով միջնաբերդի պաշարումը կատարեալ էր—արեւմուտքից նրան չըջապատում էին անանցանելի քարածայտերը, հարաւից յունաց զօրքը, իսկ հիւսիսից դուռը, որի առաջ կանգնած էին արգոսցիները:

Թիւրքերէ համար փրկութեան երեք ճանապարհ կար. նրանք կարող էին կամ յարձակուել յոյների վրայ, հէնց որ իրանց զինուորական նաւերը երեւային, և հասնել ծովին, կամ յոյների դէմ կռուել և Տրիպոլսի հետ հաղորդակցութիւնը վերականգնել և կամ համբերել մինչև դրաից օգնութիւն ստանալը: Յոյների անսպասելի յարձակման միջոցին բնակիչներին տիրած սարսափի ստաշին բոպէներին նրանք վազեցին դէպի միջնաբերդը և չը գննուած մարդկանցով լցրին այն: Նրանցից իւրաքանչիւր

չիւրը լսկ իր և իր անձնական ապահովութեան մասին էր մըտածում: Փախստականների այս խմբի մէջ կային հարիւրաւոր յոյներ, նրանցից մի քանիսը երկիւղից զլուխը կ'սրցրած՝ պահուեցին միջնաբերդում, բայց մեծամասնութիւնը թիւրքերից կրած անգլթութիւնների վրայ դանդատուելով՝ միացաւ հայրենակիցներին հետ: Բոլոր այն մարդկանց, որոնք ցանկութիւն էին յայտնում ծառայել հայրենիքին և ուխտանի էին զինուորական ծառայութեան, Պետրո-բէյն ընդունեց իր զօրքի մէջ և յանձնարարեց նրանց որոնել տներում թաղնուած թիւրքերին: Նրա հրամանով այդ զերիներին ոչ պէտք է սպանէին և ոչ վատ վարուէին նրանց հետ, այլ ուղղակի պէտք է բանտարկէին: Բայց այնքան բազմաթիւ զրկանքներ կրած ստրուկների վայրենի վերէժմնդրութիւնը սահման չ'ունէր, և տներում դառնուած բոլոր թիւրքերը գաղտնի կերպով սպանուեցին:

Միջնաբերդի գլխաւոր թերութիւնը նրանումն էր, որ ջրի պաշար չ'ունէր: Այնտեղ կար միայն մի ջրհոր, բայց դա բաւական չէր այնտեղ փրկութիւն որոնող ահազին թւով մարդկանց պահանջները լրացնելու համար: Կէսօրին մօտ Դիմիտրիոսը, որը կառավարում էր հիսիսային զօրագունդը, նկատեց, որ միջնաբերդի պարսպից պարաններով դռներ են իջեցնում գէպի գետը և յետոյ ջրով լիքը վերև քաշում: Նա մի քանի մարդ առաւ իր հետ և բարձրացաւ նոյն պարսպի մօտ, այդ բալէին նրանց գլխավերեւ երկու դռը երկային, և նրանք կամացուկ արձակեցին պարաններից: Այսպէս շարունակելով նրանք կէս ժամուայ մէջ մինչև քսան դռը քանդեցին: Պաշարուածները աշխատեցին մի քիչ ներքեից ջուր ձեռք բերել, բայց այնտեղ ժայռերը սուր-սուր անկիւններ էին ներկայացրելու, և դռները բռնուելով նրանցից՝ կամ կտրուում էին, և կամ ջուրը թափւում էր նրանց միջից:

Այդ իսկ միջոցին նաւահանգստից բարձրացող ծխի սխուրից երևում էր, որ մեսսենցիները եռանդով էին զործում: Նըրանց մի մասը ցրուել էր ծովափի վրայ և նաւերն ու մակոյկներն էր այրում, իսկ միւսը գերի վերցնում այն թիւրքերին, որոնք փորձում էին ծովով փրկութիւն գտնել: Նրանցից մի քանիսն սկսեցին վաղել դաշտավայրի միջով գէպի լեռները, բայց նրանց ետեից հրացաններ արձակեցին, և թիւրքերը մեռած գլուխներին դետին: Իսկ մեծամասնութիւնը տեսնելով՝ որ երկու կրակի մէջ է, միջնաբերդից Պետրո-բէյի զօրքով կտրուած, իսկ ծովից, մեսսենցիների խմբերով, անձնատուր եղան նիկիտային, որը նըրանց խումբ-խումբ վաղեց նաւահանգստի շինութիւնների մէջ: Իսկ արկաղիացիները ծովափի մօտ շարուելով՝ սպասում էին

թիւրքական նաւերի գալուսն և անգործութիւնից ծխում ու երգում էին ամբողջ առաւօտ:

Ժամը 2-ին միջնաբերդի թիւրք բերդապահների ղլխաւոր Ալի-աղային իմաց տուին, թէ ծովի վրայ երկու նաւ երեւային, որոնք յաջողակ քամու պատճառով կարող են մի քանի ժամ յետոյ մտնել Կալամատայի նաւահանգիստը: Ալին ամբողջ առաւօտ անօդուտ կատաղութիւնից տրաբւում էր, տեսնելով թէ ինչպէս յոյները ոչնչացնում էին նաւերն ու մակոյցները. նրա գէնքերի և ջրի պաշարն ամենեկին չէր բաւականացնում յոյներին ընդգիծադրելու և միջնաբերդը լցուած փախստականների գոյութիւնը պահպանելու համար: Այդ պատճառով նա լաւ հասկանում էր, որ եթէ Տրիպոլից օգնութիւն չը հասնի,—իսկ զրա վրայ յոյս զնեւ անկարելի էր, այդպէս արագ էր տեղի ունեցել յոյների պաշարումը,—այն ժամանակ նրա համար փրկութեան միակ յոյսը ծովից մօտեցող երկու ղինուորական նաւերի հետ միասին գործելն էր, որով կարելի կը լինէր յոյներին երկու կրակի մէջ զնել: Բայց զրա համար նա պէտք է սպասէր նաւերի մօտենալուն և յոյների հետ կռիւն ըսկսելուն:

Կէս ժամ յետոյ ծովափին կանգնած արկաղիացիները պարզ նկատեցին մօտեցող թիւրքական նաւերը, որոնք ըստ երևոյթին ղինուորական էին: Թշնամիներին գիմադրելու համար Նիկիտան օգտուեց թիւրքերի չինած, բայց զեռ չ'աւարտած նաւապահ թմբից, որի համար ափին բազմաթիւ մեծ քարեր էին թափուած:

—Թիւրքերը իրանց համար թումբ են չինել,—բացաղանջեց նա՝ գառնալով իր ղինակիցներին,—բայց Աստուած և բոլոր սրբերը այդ բանը յոյների օգտին ծառայեցրին: Պահուեցէ՛ք այս քարերի կտիւր, և երբ նաւերը նաւահանգիստը մանեն, մենք աննկատելի կերպով կը յարձակուենք նրանց վրայ: Թումբը մեզ ծածկում է ծովից, և թիւրքերը չեն տեսնիլ, մինչև որ անկիւնից ծռուելով մեր ձեռքում կը լինեն: Այստեղ խոր է, և նրբանք կը մօտենան մեզ:

Նա միտսնցիկներից մի վաշտ օգնութեան կանչեց և 1,600 հոգի տեղաւորեց թմբի կտիւր, քարերի տակ. իսկ ինքը սողալով հասաւ մինչև նրա ծայրը և ժպիտը երեսին սկսեց ըսպասել նաւերին, որոնցից միայն առաջինն արդէն մի քանի հարիւր քայլ հեռու էր գտնւում ափից:

Թմբի ծայրին մօտենալով նաւը, որի վրայ բազմաթիւ թնդանօթներ էին երևում, յանկարծ ծռուեց և քարէ պարբսպի երկայնութեամբ յիսուն ոտնաչափ առաջ ընթացաւ: Նիկի-

տան հրամայեց իր մարդկանց հրացանաձողութիւն սկսել հէնց որ նաւը զէմուղէմը հասնի. հաղար վեց հարիւր հրացան հրամանի էին սպասում:

Գեղեցկապէս և հանդարտ առաջ էր լողում նաւը զէվի պատրաստուած դարանատեղին: Նաւաստիները վազվղում էին տախտակամածի վրայ և չարելով առազաստակալները՝ պատրաստում էին առազաստներն իջեցնել և խարխալ գցել: Կամուրջիկի վրայ կանգնած էր նաւավարը երկու սպայի հետ, իսկ տախտակամածի վրայ չարուած էին երկու հարիւր նորակոչ զինուոր՝ հրացաններով: Փարերի ետեւ թափնուած յոյնների զլխում մի միտք ծագեց՝ «նախ զինուորիներին», և հարիւրաւոր հրացանների կրակը նրանց վրայ ուղղուեց:

Այս միահամուռ հրացանաձողութեանը հետեց երկրորդը, երրորդը, և թիւքերը խաղապնդերի նման ընկնում էին, իսկ նաւը չարունակում էր հանդարտ շարժուել: Առաջին զոհերի թւում էին և նաւավարն ու երկու սպան: Սարսափը տիրեց նաւի վրայ եղած մարդկանց: Մի քանիսը փրկութիւն էին որոնում նաւախցերի մէջ, ուրիշները ջուրը ցատկում, միւսները հմայուածի նման անշարժ կանգնած՝ սպասում էին իրանց օրհասին: Մի քանի զինուոր միայն չը վհատուեցին, առաջ քշեցին մի թնդանօթ և սկսեցին լցնել: Բայց մինը միւսի ետեւից նրանք ընկնում էին յոյների անմիջապէս հարուածներից: Աւայնուամենայնիւ հպարտ նաւը չէր ընդհատում իր ընթացքը իրան ուղղուած հրացանների մօտով, և նրա տախտակամածը ծածկուեց մեռած մարմինների կոյտերով: Քիչ յետոյ այլևս ոչ ոք չը կար, որ նաւը կառավարէր, և նա քամուռ ուղղութեամբ դառնալով իր ծայրը խփեց հակառակ ցած աւազուտ ափին: Աւազի կոյտի վրայ նստելով, նա իր բարձրացրած, բայց անշարժ առազաստներով կարծեա քարացաւ:

Այն ժամանակ միայն Նիկիտան և միւս յոյները մտաբերեցին երկրորդ նաւի մասին և ետ դառնալով իրանց հայեացքները նրա վրայ ուղղեցին: Նա դեռ ևս չորս մղոն հեռու էր, բայց նրա վրայ մեծ շարժում էր նկատուում, և Նիկիտան սկսեց երկիւղ կրել, թէ չը լինի թիւքերն իրանց մեծ թնդանօթներն են կարգի դնում: Սակայն այդ երկիւղը երկար չը տևեց, նաւը իր ընթացքը փոխեց և շտապով լողայ զէվի ծովը: Այս անփայել փախուստը յոյների զայրոյթը շարժեց, և նրանք սկսեցին բարձրաձայն հայհոյելով հրացաններ արձակել փախըտականների վրայ, բայց Նիկիտան՝ իհարկէ՝ իսկոյն հրամայեց վերջ տալ դրան, որովհետեւ չէր ցանկանում ի դուր ուղմամբները փչացնել:

Միննոյն ժամանակ առաջին նաւի մէջ կենդանի մնացած երեսուն հոգին յուսահատութիւնից սկսեցին հրացան արձակել և մինչև անգամ լըրին մի թնդանօթ, բայց յոյները դարձեալ հինգ-վեց հոգի կոտորեցին, և այն ժամանակ մնացածներն աւելի լաւ համարեցին հրացաններով պաշտպանուելու՝ մի կողմ թողին թնդանօթը, բայց նրանք ստիպուած էին աներևոյթ թշնամիների վրայ հրացան արձակել, այն ինչ իրանք ուղղակի յոյների գնդակների դէմ էին կանգնած: Ինչ վերաբերում է ջուրը թափուած թիւրքերին, — նրանց գնդակահար արին բազերի նման, և մէկը միայն դուրս եկաւ ամբ, բայց հազիւ կարողացաւ վրայից ջուրը թափ տալ, երբ մի գնդակ դեպին տապալեց նրան:

Մինչդեռ այս ամենը կատարւում էր, Ալի-աղան դիտում էր, թէ ինչպէս մի նաւ մտաւ նաւահանգիստը, նա հրամայեց հրաձգութիւն անել դէպի ժայնեցիների զօրագունը, բայց յոյները Պետրօ-բէյի հրամանին հնազանդուելով՝ քաշուեցին մետաքսի գործարանների ետևը և մինչև անգամ հարկաւոր չը համարեցին պատասխանել այդ աննպատակ հրացանաձգութեանը: Խճրախուսուելով դրանից և տեսնելով, որ նաւահանգստում կըռւում են, նա արդէն ուղում էր իր զօրքի կիսով զիմել դէպի նաւահանգիստը, երբ նկատեց, որ մի նաւը նստեց աւազի վերայ, իսկ միւսը փախաւ դէպի ծովը: Մի բան էր մնում միայն — սպասել, և իրաւ, առանց նաւերի օգնութեան դուրս գալն անմտութիւն կը լինէր:

Մթնաշողին հրացանաձգութիւնը դադարեց, և նաւից մի մակոյկ սպիտակ դօշակ պարզած՝ լողաց դէպի ամբ: Կենդանի մնացած սակաւաթիւ թիւրքերն անձնատուր եղան, նրանց դուրս բերին ամբ և հակոդութեան տակ առան: Նիկիտան այցելելով նաւը՝ առանձին յարգանք տուաւ այնպէս քաջութեամբ հուռող մարդկանց դիակներին: Ամբողջ տախտակամածը ողողւած էր արեան հեղեղներով: Հրացանները, վառօդը, նաւապետի սենեակում գտնուած 500 պիստոն փողը և այն ամենը, ինչ որ կարող էր պէտք գալ յոյներին, նրանք վեր առան: Մինչև անգամ փորձեցին թնդանօթներն էլ դուրս հանել, բայց առանց անհրաժեշտ յարմարութիւնների այդ բանը նրանց ոյժից բարձր էր: Վերջ ի վերջոյ նրանք նաւն այրեցին, որ թիւրքերը նորից չը տիրէին այն: Ամբողջ գիշերը վառւում էր նա, որպէս մի բոցափայլ խարոյկ: Այսպէս վերջացաւ պաշարման առաջին օրը:

Հետեւեալ ամբողջ օրը պաշարումը շարունակուեց, բայց միջնաբերդից ոչ դուրս գալու փորձ եղաւ և ոչ յարձակում: Տալլետի մօտով անցնող Արկադիայի բոլոր լեռնային անջրերը,

որոնցով կարող էին օժանդակիչ զօրքեր գալ Տրիպոլից, Պետրո-բէյի հսկողութեան տակ էին. նա չէր ցանկանում իղուր զոհել իր մարդկանցը, քաջ գիտենալով՝ որ համբերութեամբ էլ կարող էր հասնել սպասածին: Իր կողմից Ալին պատրաստ էր անելի չուտ անձնատուր լինել, քան թէ իր վատ զինուած հազար հինգ հարիւր մարդկանցով կուր զուրս գալ քաջասիրտ յոյների վեց գնդի գէմ, որի հետեանքը կը լինէր Կալավատայում եղած բոլոր թիւրքերի կատարեալ ջարդը:

Երրորդ օրը վաղ առաւօտեան, թիւրքերը հասկացան, որ Տրիպոլից օգնութիւն ստանալու յոյս չը կայ, և իթէ դա դաւաճել լինի, արդէն ուշ է: Զրհուրի ջուրը ցամաքեց, և սովն զգալի եղաւ քաղաքի կիսամերկ բնակիչների մէջ, որոնք յոյների յարձակման միջոցին մերկ դուրս էին փախել իրանց մահճակալներից և այդ դրութեամբ էլ փրկութիւն գտել միջնաբերդում: Իսկ յունաց զօրքի մէջ լիութիւն ու կարգ էր թափաւորում: Նրանք տեղաւորուել էին յարմար բնակարաններում և վայելում էին քաղաքի բոլոր պաշարները, բացի զրանից՝ նըրանք բաւական քանակութեամբ աւար էին ձեռք բերել, որոնց կէսը բաժանուեց զինուորների մէջ, իսկ միւս մասը Պետրո-բէյը յատկացրեց պատերազմական ֆոնդին:

Կէս ժամի չափ արդէն հնչում էր առաջին փողի ձայնը, և յոյները հաւաքուում էին նախաճաշելու, երբ յանկարծ մի սողիտակ զբօշակ բարձրացաւ անկիւնի աշտարակի վրայ, և Ալի-ազան մի մանկլաւիկի հետ, որը բռնած ունէր նրա ծխաքարը, զիմեց դէպի պաշարողների բանակը: Յոյներից մի քանիսը, որոնք իրանց կաշու վրայ կրել էին նրա անդթութիւնները, չըջապատեցին բարբարոսին և սկսեցին հայհոյանքներ տեղալ նրա գլխին, մինչև անգամ թքում էին նրա վրայ: Բայց նա սառնասրբատութեամբ ընտիր հայհոյանքներով պատասխանում էր յոյներին և այնպէս բարձր բղտում նրանց վրայ՝ չուն և շան սրդի անուանելով, որ նրանք հետզհետէ կտ էին քաշուում: Ծանապահին նա տեսաւ մի կոյր յոյնի, որը գետնին նստած՝ սղորմութիւն էր խնդրում. Ալին կանգ առաւ, բաց արաւ իւր կարմիր, աղուէսի մորթով կարուած հագուստը, միջքանի հատ մանր փող հանեց և զցեց աղքատին: Յետոյ նա մի անգամ էլ կանոց առաւ, ոտքից հանեց հողաթափը և դուրս գցեց այնտեղ ընկած փաքրիկ քարի կտորը: Եթէ որ Ալին երկիւղի գէթ մի ամենափոքր հետք արտայայտէր, նրան հարիւր անգամ կը սպանէին, բայց նա արհամարհանքով էր վարւում ամբոխի հետ և այս վերջինս ձեռք չը տուեց նրան:

Պետրո-բէյը նստած էր իր զրաւած տան առաջ, երբ նկա-

տեց մօտեցող թիւրքին: Նա վեր կացաւ, գլուխ տուաւ և հրամայեց ծառային ծխաքարչ բերել: Բայց Ալին չը պատասխանեց բարեին և ձեռքի մի շարժումով ցոյց տուաւ, թէ ինքը բերել է իր ծխաքարչը: Նրա համար բոլոր յոյները չներ էին, և նա Պետրօ-բէյի հետ վարւում էր, որպէս իր սարուկի հետ:

—Նա հարկաւոր եմ դառնում անձնատուր լինել,—ասաց նա գեղեցիկ յունարէն լեզուով,—և եկայ պայմանների մասին համաձայնութիւն կայացնելու:

Պետրօ-բէյի աչքերը կայծեր արձակեցին: Նա մեղմ բնաւորութեան տէր էր և անխօս նստելով՝ ոտներն իրար վրայ դրաւ, իսկ թիւրքը կանգնած մնաց նրա առաջ:

—Ես ոչ մի պայմանի համաձայն չեմ,—պատասխանեց նա,—բայց կը հրամայեմ, որ ընդհանուր կտորած չը լինի. սակայն ես խորհուրդ կը տայի քեզ և քո մարդկանց ձեր լիրբ ձեռքով համբերութիւնից չը հանել յոյներին:

Ալին շարժեց գլուխը, առանց հրաւիրելու նստեց և ձեռքով նշան արաւ մանկլաւիկին, որը ծխաքարչը բռնած հետեւում էր նրան:

—Դու, օրինակ, ազատ ճանապարհ չես տալ մեզ Տրիպոլիս դնալու համար,—ասաց նա:

—Ո՛չ:

—Ձեռ թողնիլ մեր ղէնքերը:

—Ներքէ,—պատասխանեց Պետրօ-բէյը ծիծաղելով և սաղաբարկութեամբ աւելացրեց,—բայց այն թէ ինչ կ'անեմ քեզ համար. ես կ'արդիւմ իմ մարդկանցը, որ քեզ շան նման չը սպանեն իսկոյն, ուրիշ ոչինչ:

Ալին ուսեքը սեղմեց և ծխաքարչը մանկլաւիկի ձեռքից առնելով՝ դարձաւ իր մօտ կանգնած յոյներէն մէկին՝ խնդրելով մի կրակ շորհել, ծխախոտը վառեց և սկսեց հանդարտ ծխել:

—Քո պայմանները շատ խիստ են,—ասաց նա վերջապէս,—բայց ես չեմ ասում, թէ բոլորովին հրաժարւում եմ ընդունել գրանք: Միայն ինձ հարկաւոր է հինգ ժամ խորհելու համար:

—Դու յոյս ունես, թէ այդ միջոցում Տրիպոլիսից օդնութիւն կը հասնի: Ո՛չ, ես համաձայն չեմ սպասել: Ասան իսկոյն—այն կամ ոչ:

—Իսկ եթէ ես ոչ այս ասեմ և ոչ այն, ինչ կ'անես այն ժամանակ:

—Այն ժամանակ ես կը հրամայեմ բոլորովին սպանով ճանապարհ դնել քեզ մինչև միջնաբերդը, բայց երբ մենք ձեզ սովամահ անելով առնենք ձեր ամբողջը, այն ժամանակ ես պատասխանատու չեմ լինիլ քո ապահովութեան համար: Մենք քեզ

և քո մարդկանց հետ հին հաշիւներ ունենա: Այստեղի յոյները շատ սպառնառներ ունեն քեզ վրայ գանդատուելու:

—Ի՞նչ ասել կ'ուզէ, չներ: Ես ընդունում եմ ձեր պայմանները:

—Ուրեմն քեզ իմ գերին համարիր,—ասաց Պետրօ-բէյը, առանց նրան նայելու վերկենալով տեղից,—տարէք սրան, Խրիստօ, Գորգի, իսկ դու, Եանի, հրամայիր, որ բոլոր երեք վաշտն էլ պատրաստ լինի:

—Բայց նախ և առաջ ինձ մի կրակ էլ տուէք,—ասաց Ալին,—իմ ծխախոտը շատ խոնաւ է:

Կէս ժամ յետոյ բոլոր թիւրք զինուորներն ու քաղաքի իշխանաւորներն արդէն դուրս եկան միջնաբերդից երկու վաշտ յոյներով շրջապատուած: Նրանք իսկոյն դանազան զօրապետների մէջ բաժանուեցին և զարձան յոյների ստրուկները, ինչպէս որ այդքան տարի յոյները նրանց ստրուկներն էին: Շատերն իրանց բարեկամների փրկանքով ազատուեցին, իսկ շատերին էլ, ինչպէս յոյներն ասում էին, «լուսինը լալիւց»: Յունական զրօշակը բարձրացաւ միջնաբերդի աշտարակների վրայ և արդէն ըսկսուեց Յունաստանի ազատութեան գործը, որը հրեղէն խօսքով աւետեց Միսոսսը Տայգետի փարոսից:

Եւ յունաց ազատութեան սկզբնաւորութեան այս օրը բոլոր յոյն սրտերը, որոնք այնքան երկար ժամանակ համբերութեամբ սպասում էին այս ուրախագիթ բոսլէին, ցնծում էին, իսկ երկինքն ու երկիր ըստ երեւոյթին մասնակցում էին նրանց ուրախութեանը: Արեգակը լուսաճաճանչ փայլում էր երկնային ջինջ կապուտակութեան վրայ, ծովն ուրախ քշում էր իր ալիքները, կարծես ծիծաղում լինէր, իսկ կանաչ մարգագետինները պճնուել էին անհամար ծաղիկներով:

Հէնց որ գերիների բաժանումը վերջացաւ, յունաց ամբողջ զօրքը շարուեց միջնաբերդի մօտ հրապարակի վրայ և ջերմադին աղօթքներ վերառաքեց երկինք՝ գոհանալով պարգեւած յաղթութեան համար: Այս բաց եկեղեցում, որտեղ արեգակն իրրե կանթեղ էր ծառայում, իսկ հիւսիսային բարակ քամին իրրե խուռնի, անկեղծ սրտով աղօթում էր հօտմէական բռնակալութեան ժամանակից անկախ յոյների առաջին զօրաբանակը: Բոլոր ծերերը, որոնց վիճակուած չէր ապրել մինչև ազատութեան վերջակէտը, և երիտասարդները, որոնք բարբարոսների հետ մղած կռիւ վրայ նայում էին որպէս մի զուարճութեան վրայ, զգում էին, որ ամբողջ ազգի ցանկալի վերածնութեան արշալոյսին բոլորի սրտերը միեւնոյն բերկրութեամբ են բարախում:

Մէջտեղում՝ փոքրիկ բլրակի վրայ կանգնած էին քառասունուերկու քահանայ, իսկ բոլորից առաջ հայր Անդրէասը: Նրա աչքերը փայլում էին լեռնային բազէի աչքերի նման, արիւնայից վրէժխորութեան ծարաւը վառում էր նրանց մէջ: Իսկ երբ նա իր հոգիւս ձայնով, որից աւելի բարձրը չը կար Յունաստանում, սկսեց երգել «Ջրեղ Աստուած դովարանեմք»-ը, ամբողջ հազարաւոր ամբոխը ուրախութիւնը սրտում և արտասուքն աչքերին ձայնակցեց նրան:

Պետրո-բէյը լուռ նայում էր իր մօտ կանգնած Նիկողայոսին, որի ետեւը երևում էին Միտսոսն ու Եանին: Խոշոր արտասուքները գլորում էին նրա արևակէղ դէմքի վրայով: Նրա, ինչպէս և բոլոր շրջապատողների համար այդ բոլորէին գոյութիւն չ'ունէր ոչ անցեալ, ոչ ապագայ, այլ ամեն ինչ լոկ լուսափայլ ներկայի մէջ էր ամփոփուած: Այսքան դար ստրկութիւնից յետոյ նրանք վերջապէս ազատ ազդ էին և գոհութիւն էին տալիս Աստծուն՝ թշնամիներին տուած առաջին հարուածի յաջողութեան և երկնքի պարզեցած յաղթութեան համար: Երբ մաղթանքը վերջացաւ, Պետրո-բէյն ասաց Նիկողայոսին.

—Վաղեմի բարեկամ...

Բայց արտասուքները թոյլ չը տուին նրան շարունակելու: Նիկողայոսը պատասխանեց նոյնպէս.

—Վաղեմի բարեկամ...

Աւելի ոչինչ չը կարողացան նրանք արտասանել, բայց և նրանց այտերի վրայով զրորուող ուրախութեան արտասուքներն աւելի պերճախօս էին ամեն տեսակ խօսքերից:

II

Յունաց բանակը դեռ երկու օր էլ մնաց Կալամատայում՝ անձնատուր լինելով իր ուրախութեանը: Պետրո-բէյը մի քանի զինուորական պահակախմբեր գրաւ Տայդեաի ճիւղերի վրայ և Արկադիայի անցքում, որովհետեւ կամենում էր Տրիպոլսից օժանդակիչ զօրք գալիս՝ կարել նրա ճանապարհը: Առաջին յաղթանակից արեւցած՝ յոյներն ուղում էին ուղղակի այդ ամրոցի վրայ գնալ, բայց Պետրո-բէյն զգոյշ մարդ էր: Նա գիտէր, որ Կալամատայի առումը իր զօրքի պատերազմական ընդունակութիւններն ապացուցանող մի լուրջ փորձ չէր. զինուորներն իսկապէս թեւրը ծալած կանգնած էին, և աւարը երկնքից էր թափւում նրանց առաջ: Մեծաքանակ զօրքով պաշտպանուած զօրեղ դիրքի վրայ յաբձակում գործելը բոլորովին այլ բան էր: Դրա համար նա այժմ ոչ բաւական թւով մարդիկ ունէր, ոչ

դէնք, և խոհեմութիւնը պահանջում էր բաւականաճալ փոքր ընդհարումներով, մինչև ապստամբութիւնը կը տարածուէր ամբողջ երկրում և ընդհանուր կը դառնար: Ուստի նա մնաց Կալամատայում և Մորէայի հիւսիսային կողմից փարոսներէ վառուելու հետեանքի մասին տեղեկութեան էր սպասում ու յոյս ունէր իր ոյժերը միացնել Պատրասի և Միգասոսէլայոնի զօրազորներին հետ: Որպէս թիւրքերի դէմ կռուող յունաց առաջին բանակի ղլխաւոր հրամանատար՝ նա մի կողմ հրատարակեց, թէ յոյները որոշել են թօթափել իրանցից մահմէդական լուծը, և խնդրում էր բոլոր քրիստոնեաներին օգնել աղատութեան համար կռուող իրանց հաւատակիցներին:

Միևնոյն միջոցին եպիսկոպոսներն ու Մորէայի միւս հոգևորականները, որոնք մարտի վերջին հրաւիրուած էին Տրիպոլիս, Միսսոսի հնարած քաղաքականութիւնից օգտուելոյն և ազատուելոյն այդ ճանապարհորդութիւնից: Հերմանը, որը թիւրքերէն խօսել ու գրել գիտէր, կազմեց կեղծ նամակը, որն իբր թէ գրուած էր Տրիպոլսեցի մի բարեկամ թիւրքի ձեռքով. այդ նամակով նա նախազգուշացնում էր Հերմանին, թէ Մահմէդ-Սալիկը կասկած տանելով, որ յոյները չուտով կ'ապստամբեն, կամենում էր սպանել երկու կամ երեք աչքի ընկնող հոգևորականների և այդպիսով երկու բան չահել—սարսափ դրել ամբողջ ազգի վրայ և զրկել նրան պարագլուխներից: Այդ կեղծ նամակը գրպանում նա հանդիստ սրտով ճանապարհ ընկաւ Կալաքիտա, ուր ժողովուել էին հոգևորականութեան բոլոր բարձր ներկայացուցիչները: Հերմանը երեկոյեան հասաւ այնտեղ և քնելուց առաջ նամակը տուաւ իր ծառայ Լամբրոսին և հրամայեց նրան գնալ Տրիպոլսի ճանապարհով, իսկ կէս օրին մօտ վերադառնալ և ճանապարհի կիսին նրանց պատահելով՝ նամակը տալ Հերմանին, բացատրելով՝ թէ իրան պատահած մի թիւրք էր տուել և խնդրել՝ որքան կարելի է՝ չուտով յանձնել Հերմանին:

Լամբրոսը, որ հարաւաբնակ մարդկանց յատուկ սէր ունէր դէպի ամեն մի խորհրդաւոր և դրամատիկական բան, յաջողութեամբ կատարեց այդ յանձնարարութիւնը, և երբ հոգևորականները առաւօտեան ճանապարհ ընկնելով՝ կէսօրին կանգ առան հանգստանալու, նա շտապով մօտեցաւ նրանց, ցած թռաւ ձիուց և կեղծ նամակը տուաւ իր տիրոջը: Հերմանը զարմացմամբ և երկեղով աչքից անցկացրեց այդ նամակը, իսկ յետոյ բարձրաձայն կարդաց ընկերներին, որոնց սարսափ տիրեց: Ոչ ոք չը գիտէր, թէ ինչ անէր, և բոլորն սպասում էին Հերմանի հեղինակաւոր խորհրդին:

—Ահա թէ ինչ կաններ մենք, կղբայրներ,—ասաց նա,—եթէ դուք կը հաւանէք իմ ծրարիքը: Ես այս նամակը կ'ուղարկեմ իմ յարգելի բարեկամ Մահմէդ-Սալիկին, որին այնուամենայնիւ այդպէս էլ համարում եմ, և կը խնդրեմ, որ երաշխաւոր լինի մեր աստիճանութեան համար. դա ի հարկէ՝ լոկ մի ձեռնադրութիւն է, և նա կանէ իսկոյն, եթէ այս նամակը զրոգ միւս յարգելի բարեկամս սխալուած է: Բայց առայժմ իրաւացի համարելով նրա նախազգուշութիւնը՝ մենք պարտաւոր ենք դրա համեմատ վարուել: Այդ պատճառով ես կարծում եմ, որ մենք պէտք է ցրուենք և փոքրաթիւ թիկնապահներով չըջապատենք մեզ: Իսկ մինչև պատասխանը գալը,—աւելացրեց նա՝ ուշիւուշով բոլոր հայրենասէրներին նայելով,—դուցէ մեր ձեռքին մի ուրիշ դործ կը լինի:

Հոգեորականներից մի քանիսը դուցէ դիտի ընկան, որ նամակը կեղծ է, բայց նրանք ուրախ էին Տրիպոլիս չը դնալու համար պատրուակ դռնուելուն և սիրով ընդունեցին Հերմանի ծրարիքը:

Յետոյ անցաւ տասն օր տենդային սպասողութեան մէջ, որի ժամանակ Պետրո-բէյը Կալամատայի առման նախապատրաստութիւններն էր տեսնում: Ամեն երեկոյ մարդիկ բարձրանում էին այն լեռնազագաթի վրայ, որտեղ փարոսի համար նիւթ էր պատրաստուած և անհամբերութեամբ նայում հորիզոնին, սպասելով՝ թէ չէ վառուում արդեօք հեռում մի որևէ փարոս: Եւ իւրաքանչիւր առաւօտ նրանք վերադառնում էին իրանց ընկեր-հայրենասէրների մօտ, ասելով՝ «նչինչ, նչինչ»: Վերջապէս մի մութ գիշեր ցանկալի յոյսը երևաց, և ամբողջ երկրում հարաւից մինչև հիւսիս փարոսները վառուեցին, ամեն կողմ լուր տարածելով՝ թէ ազատութեան արշալոյսը բացուեց: Կալաւրիտայում, որտեղ նոյնպէս հիւսիսային մասի հայրենասէրներն առաջին հարուածը տուին, թիւրքերն աւելի բիչ էին նախապատրաստուած պաշտպանուելու, քան թէ Կալամատայում, և ապրելի Յ-ին քաղաքն անձնատուր եղաւ դարձեալ այն պայմանով, որ ընդհանուր կոտորած չը լինի: Սա մի նշանաւոր քաղաք էր, բայց նրա զբաւումն ահագին նշանակութիւն ունէր ապստամբած յոյների համար, որովհետեւ նա ընկած էր Յունաստանի ամենահարուստ հովտի մէջ, Մեգասպէլայոնին մօտիկ, ուստի և նրանց զործողութիւնների կենտրոնը դարձաւ հիւսիսային մասում: Բացի դրանից Կալաւրիտայում մի քանի չափ հարուստ թիւրքեր էին ապրում, և նրանց փողերը, որոնք յոյների ձեռքն անցան, մեծ օգնութիւն էր կոխել առաջ տանելու համար:

Այդ դէպքի մասին տեղեկութիւն ստանալով՝ Պետրօ-բէյը որոշեց դործել: Հիւսիսային մասի յաջողութիւնն ապացոյց էր, որ այնտեղ օդնութեան կարօտ էին, իսկ երկու զօրաբանակի միախորհուրդ դործողութիւնները, որոնք հարաւից ու հիւսիսից թիւրքերին վանում էին դէպի Տրիպոլիս—Բ. Դրան այս ամենադժուար ամբողջ Յունաստանում,—վաղուց արդէն նրա փայփայած երազներն էին: Սակայն հարկաւոր էր աւելի ևս զգոյշ և ուշիմ դործել. կալաբրիտայի առման լուրն ստանալով՝ նրա զինուորներն սկսեցին պահանջել, որ իսկոյն ճանապարհ ընկնեն հիւսիսային մասի ապստամբներին ընդառաջ և Տրիպոլիսը պաշարելու, բայց Պետրօ-բէյը, որի հետ միշտ համակործիք էր Նիկողայոսը, Տայդեաի նման անդրդուելի մնաց. միայն պիտի քայլ կարող էր միայն աղէտի պատճառ դառնալ, որովհետեւ նրանք դեռ անփորձ էին պատերազմական դործողութիւնների մէջ և միանգամից կարող էին փչացնել յունաց ազատութեան սուրբ դործը: Նրանք դեռ պէտք է պատերազմի այլուրէնը սովորէին, և նրանց համար դժուար էր գտնել մի աւելի լաւ դպրոց, քան Տայդեաի լանջերի վրայ փռուած այս բանակը, որտեղ թիւրքական հեծելազօրքը նրանց դէմ դործել էր կարող: Այդ պատճառով միջնաբերդի պարսպների մէջ ահադին խրամաաներ բանալով, ջրհորը լցնելով և որպէս ամբողջ նրա նշանակութիւնը կորցնելով, Պետրօ-բէյը յաղթողի լուսաճաճանչ փառքով ետ տարաւ իր զօրքը դէպի բանակը, որ գտնուում էր լեռան զառիվայրի վրայ:

Երեք դիշեր յետոյ Եանին ու Միտոսը ընթերթեց յետոյ նստած էին խարոյկի առաջ:

—Օ՛, Եանի,—ասում էր Միտոսը,—Տրիպոլիսում երկար ժամանակ լաւ կերակրուելուց մի այնպիսի հաստ դոճի ես դարձել, որ՝ ճշմարիտ՝ ափսոս որ քեզ խորովել էէ կարելի:

—Եթէ քեզ էլ ինձ նման կերակրէին, Միտոս,—պատասխանեց Եանին, դու ինձանից աւելի կը հաստանայիր:

—Խեղճ Մահմէդ,—չարունակեց Միտոսը ծիծաղելով,—նրա աշխատանքն իզուր անցաւ: Գիտեմ, Եանի, անցեալ տարի Նաւալիայում տօնալիւծառին մի դեր կին էին ցոյց տալիս, բայց՝ ճշմարիտ՝ դու նրանից էլ հաստ ես: Չէ, լուրջ եմ ասում, ես ատում եմ հաստափորներին, և դու շուտով պէտք է նիհարես: Մէկ նայիր Նիկողայոս մօրեղբօրս,—չարունակեց երիտասարդը՝ չը նկատելով, որ Նիկողայոսը գուրս էր եկել իր վրանից և կանդած էր իրանց ետևը—չը նայելով որ նա քեզանից տասներկու վերջով երկար է, քառասուն տարով մեծ, նրա դօտին քեզ չի դալ:

—Բաւական է դատարկ-դատարկ դուրս տաք,—ասաց Նիկողայոսը՝ ուրախ ծիծաղելով. եկէք ինձ մօտ. ձեզ համար գործը պատրաստ է:

Յանին շտապով վեր թռաւ և ուրախ բացադանչեց.

—Մենք պէտք է գնանք և այն էլ երկսով: Շատ լաւ:

—Դէհ, գնանք վրանը,—արտասանեց Նիկողայոսը,—և ես ձեզ կը պատմեմ, թէ գործն ինչու՞մն է:

Նա երկու խօսքով բացատրեց նրանց իր նոր ծրագիրը: Կալամատային մօտեցող Թիւրքական նաւը վերադարձել էր Նաւալլիա և աթէնք պէտք է տեղափոխէր միքանի հարուստ թիւրք ընտանիք, որոնք այնտեղ իրանց ապահով չէին համարում, իսկ Աթէնքից ղէները և պատերազմական պիտոյքներ հասցնէր Նաւալլիա: Ժամանակ էր գործի գնել հրձիգ նաւերը:

—Նիկողայոսն ասում է, թէ դու, Միասնո, լաւ ծանօթ ես Նաւալլիայի ծովածոյցին,—ասաց Պետրօ-բէյը:

—Նա ինձ ծանօթ է, ինչպէս իմ հինգ մատը,—պատասխանեց երիտասարդը՝ հրճուանքից կարմրելով.—երբ պէտք է գնամ:

—Վաղն առաւօտ: Թիւրքական նաւը երեք օր առաջ Նաւալլիա է հասել, բայց դեռ հինգ օր էլ կը մնայ այնտեղ: Բայց նրա վրայ բաց ծովի մէջ պէտք է յարձակուել, երբ արդէն այլևս անկարելի կը լինի ետ դառնալ: Սակայն քեզ մի ընկեր էլ է հարկաւոր: Ո՞ւմ կը ցանկանայիր վերցնել քեզ հետ:

—Իհարկէ նիհար Եանիին,—պատասխանեց Միասնոյ ժպտալով:

—Իսկ հաստափոր Եանին ցանկանում է այդ:

—Նրա համար միևնոյնն է,—բացադանչեց Եանին՝ ուրախութեամբ լլցուած.

—Թողէք դատարկաբանութիւնը և իմ հրահանգները լսեցէք,—ասաց Պետրօ-բէյն ու մանրամասն բացատրեց գործողութեան նախագիծը:

Ուշադրութեամբ լսելով Պետրօ-բէյի ճառը, երիտասարդները դուրս եկան թարմ օդ ծծելու և երկար ժամանակ ծխում և ուրախ խօսակցում էին, մինչև վերջապէս Նիկողայոսը պահապանների մօտ չընկիւ՝ նկատեց նրանց և քչեց քնելու:

Հետեւեալ առաւօտ նրանք թեթեւ պաշար առած՝ ճանապարհ ընկան, որովհետև կայիլը հրձիգ նաւ դարձնելու համար բոլոր հարկաւոր իրերը պատրաստ էին Նաւալլիայում: Նրանք իրանց հետ վեր առան միայն մի ձի «գերուկի» համար, և Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը մինչև Սպարտա տանող լեռնային անցքը ճանապարհ դրին երիտասարդներին:

Նրանց ճանապարհն անցնում էր դաշտավայրի միջով և նրանք պարտաւոր էին կողմնակի ճանապարհով չրջան կազմել Տրիպոլիի շուրջը և Արգոս չը մտնելու համար Նաւալիայի ծովածոցով անցնելու Նաւալիայում պէտք է իջնանէին Կոստանդինի տանը, բայց որքան կարելի էր ծածուկ կերպով: Ինչ վերաբերում է կայիկին, դա յանձնուած էր սրճարանատէր Լիւսաին պահելու:

Ճանապարհորդութիւնը յաջող անցաւ: Առաջին օրուայ երեկոյին նրանք դանուում էին Լանդարդեան անցքի ծայրին— նրանց առաջ տարածուած էր Սպարտայի ահալին պողաւրեր դաշտավայրը, տեղ-տեղ կանաչ, տեղ-տեղ էլ զորչաղոյն ձիթենիների այգիներից: Այնտեղից մի մզոն հեռաւորութեան վրայ լեռնային անցքի ստորոտի մօտ բոյն էր գրել թիւրքական փոքրիկ Միստրա քաղաքը, և երկու ընկերները լեռնային շաւղով անցան այդ քաղաքի մօտից՝ երկիւղ կրելով, թէ մի գուցէ թիւրքերը լուր ստացած լինեն Կալամատայի անցքերի մասին և յոյներին գալուն սպասելիս լինեն: Բայց քաղաքի միւս կողմը հասնելով՝ Եանին ետ դարձաւ և զարմացած ասաց.

— Զարմանալի է, պատուհաններից լոյս չէ երևում:

— Այո, տարօրինակ է,— պատասխանեց Միստստը.— սպասիր, պէտք է նայել:

Նրանք նստեցին գետին և մթնշաղից օգտուելով՝ սկսեցին սպասել, որպէսզի քաղաքում, որը բոլորովին դատարկ էր երևում, կեանքի որևէ նշան յայտնուի: Սակայն ժամանակն անցնում էր, և ոչ մի ձայն չէր լսւում մարդկային այս տարօրինակ ընակավայրում:

— Կամացուկ մօտենանք քաղաքի դրանը, — ասաց Եանին, — անհամեմատ լաւ կը լինի տան մէջ գիշերել, քան թէ պաղ գետնի վրայ:

— Տրիպոլիի տաք բնակարաններին ևս սովորել, հա, — ծիծաղելով պատասխանեց Միստստը.— էհ, ոչինչ, գնանք:

Դիմեցին դէպի մի գուռ, որը կրնկի վրայ բաց էր:

— Զարմանալի է, հապա առաջ գնանք, — ասաց Միստստը:

Բոլոր տները, որոնց մօտով նրանք անցնում էին, դատարկ էին և դռները բաց:

— Նրեի բնակիչները տեղեկութիւն են ստացել Կալամատայի առման մասին, — ասաց Միստստը, — և փախել: Այստեղ ոչ մի հոգի չէ մնացել: Հապա, գնանք մինչև փողոցի ծայրը:

Նրանք ձին թողեցին մէջիցի բակում և զգուշութեամբ շարունակեցին ճանապարհը: Ամեն կողմ նոյն դատարկութիւնը, նոյն լուռութիւնը: Պատուհաններից երևում էին թափթը-

փած թիւրքական մետաքսէ հաղուստներ, զուրանի փառահեղ հրատարակութիւններ և այլն: Յունական հին եկեղեցու մուտքի մօտ, որը մղկիթ էր դարձրած, զրուած էին երկու մեծ արծաթէ աշտանակ քսան մոմակալներով:

—Գիտես ինչ,—ասաց Եանին՝ ուշի-ուշով այս աշտանակներին նայելով,—վատ չէր լինիլ այս հաղապիւտ հրաշալիքների լուսի տակ ընթերել: Վերցնենք սրանք, Միտսոս: Պահ, պահ, ինչ ծանր են:

—Բայց ուր գնենք:

—Այն գեղեցիկ տան մէջ, որը ես արդէն նայել եմ: Այնտեղ մի փոքրիկ տակառ զինի էլ էր երևում, իսկ ես այժմ լաւ ակնորժակ ունեմ խմելու: Օ՛, այս ինչ սքանչելի կանացի հաղուստ է: Երևի սրա տէրն էլ սիրուն է եղել:

Եանիի հաւանած տունը մի երկյարկանի սրճարան էր: Պարտիզից սանդուխը տանում էր դէպի վերին յարկը. հէնց որ նրանք մօտեցան սանդուխին, յայտնի չէ՝ թէ որտեղից մի կատու դուրս եկաւ և սկսեց կասկածոտ կերպով ծուռ-ծուռ նայել նրանց: Ներքև երեք սենեակ կար, որոնցից զրախնի մէջ շուտափոյթ փախուստի հետքեր էին երևում: Յատակին ընկած էր մի երկար թիւրքական նարդիլ՝ սաթի ծխափողով, դարակների վրայ թափթփած էին մի քանի չիբուխ, իսկ սեղանի վրայ երևում էր ծխախոտով լիքը մի կիսաբաց քիսա: Սենեակի երեք պատը բռնում էր մի ցածիկ, փափուկ բազմաց, և կատուն, որն ըստ երևոյթին մի անսպասելի համակրանք զղաց դէպի օտարերկրացիները, հանդիստ նստեց բազմոցի անկիւններից մէկում և սկսեց ուրախ միաւել: Երկրորդ սենեակը լիքն էր սուրճի և ծխախոտի արկղներով, իսկ սեղանի վրայ դրած էր մի աաշտակ, մէջը երկու կիսով չափ փետրտած վառիկ: Երրորդը դռն էր, որի մի անկիւնում թարմ խոտ էր ածած, իսկ միւսում երևում էր վառարանը՝ մի կոյտ ածուխառաջն ածած: Վառարանի մէջ մոխրապստ ածուխների վրայ դրուած էին երկու պղնձէ փոքրիկ սրճամաններ:

—Ես յոյս ունեմ, որ դուք այսօր ինձ մօտ կ'ընթերէք, Միտսոս,—արհեստական կերպով կոտրատուելով ասաց Եանին, երբ նրանք նայեցին բոլոր սենեակները:

Միտսոսն անխօս զլուխ տուաւ:

Յետոյ նրանք պատուհանների փեղկերը փակեցին և վառեցին աշտանակները:

Ապա զննեցին վերին երկու սենեակը, որոնցից մէկում երկու մահճակալ կար, իսկ միւսում—մէկ: Նրանք անկարգ դրութեան մէջ էին, ըստ երևոյթին դրանց վրայ քնած մարդիկ

ուղղակի անկողնի միջից էին փախել, ուստի և Միտսոսը զբոսանքով ևս դիցեց սաւանները, որոնց վրայ թիւրքեր էին քնել:

Տունը նայելն աւարտելով՝ Եանին սկսեց կրակ անել հաւերը եփելու համար, իսկ Միտսոսը մառանը մտաւ:

—Այս ինչ է, անչօնս^{*)},—բացադանչեց նա.—չնա գեղեցիկ: Մենք գրանցով կը նախաճաչենք. դա մեր ավսորժակը կը գրդռէ: Ո՛վ Սուրբ Կոյս, այստեղ էլ ծխախոտով լցրած ծրխաքարչեր կան: Ասելն աւելորդ է, մենք այստեղ երեկոն չափազանց ուրախ կ'անցկացնենք: Բայց մեր ձին սպասում է դրան առաջ: Ես կը գնամ նրա ետեից, իսկ դու շտապիր ընթրիքը պատրաստելու:

Եանին ծիծաղեց:

—Բայց ճշմարիտ՝ թիւրքերը լաւ մարդիկ են: Նրանք մեզ համար պաշար են պատրաստել, որը մինչև Նաւալիա բաւական է. մենք գիշերներն այլեւ հաց ու զինի չենք գնիլ զիւղերում:

Եանին վառիկները եփելու դրաւ, և մինչդեռ Միտսոսը դնաց ձին գոմի մէջ տեղաւորելու, զուարճութեան համար սկսեց իր վրայ չափել այն կանացի հագուստը, որը գտել էին փողոցում: Երբ Միտսոսը նրան գոմը կանչեց, Եանին չը հանեց այդ շորերը և այդպէս գնաց իր ընկերոջ մօտ, որն առաջին բուլէին զարմացաւ թիւրք կին տեսնելով, իսկ յետոյ ուրախ քրքրեց:

—Ի՞նչ է, այ կին, իմ ընթրիքը պատրաստ է,—բացադանչեց նա ուրախ-ուրախ:

Նրանք ծիծաղելով նստեցին սեղան և սկսեցին ավսորժակով ուտել վառիկներն ու անչօսումները և զինի իմեղ, որը Միտսոսը գտել էր մառանում: Մանաւանդ նրանց զուարճացնում էր այն, որ թիւրքերի հաշից էին ուտում-խմում:

—Փառաւոր թիւրքական վառիկ,—բացադանչեց Եանին,—գեղեցիկ թիւրքական զինի, քանչեւ թիւրքական ծխախոտ: Մենք մեծ բաւականութեամբ այստեղից կը տանէինք և այս թիւրքական գեղեցիկ աշտանակները, բայց եթէ չալակած տանենք, ճանապարհին բոլորի ուշադրութիւնը մեզ վրայ կը դարձնենք:

Ճաշից յետոյ նրանք դուրս եկան պարտէզը և սկսեցին թիւրքերի ծխաքարչերը ծխել: Ամեն ինչ հանդարտ էր, միայն հեռում առուակն էր կարկաչում, կամ լսւում էր սոխակի դայլայլիկը: Կատուն վազվզում էր պարտիզի մէջ՝ մերթ ժառերը բար-

*) Մանր ձկների մի տեսակը:

ձերանալով, մերթ ինչ որ երևակայական որաի վրայ յարձակուելով: Իսկ երբ նրանք ներս գնացին քնկու, նա հանդիսաւոր կերպով առաջնորդեց երիտասարդներին և Միտսոսի մահճակալի վրայ ցատկելով՝ սկսեց քնքշութեամբ մլաւել:

III

Հետեւեալ առաւօտ շատ վաղ նրանք ձին բեռնաւորեցին զանազան պաշարով և ճանապարհ ընկան դէպի հարաւ-արեւելք: Սպարտան իր կարմիր կտուրներով և ձիթենիների ծառատաններով մնաց ձախակողմը, իսկ նրանց հանդէպ գալարուում էին խաչանձներով և դաշտային ծաղիկներով ծածկուած բլուրները: Երկու ժամ յետոյ նրանք հասան կեռամանաւոր արծաթափայլ Ելլոտի ափին: Միտսոսը, որ ջրի վրայ էր մեծացել, հրապուրուեց և շտապ չորերը հանելով՝ սկսեց ուրախ լողալ: Երկու ժամ էլ անցկացաւ, և նրանք հասան լեռների ստորոտին, այնտեղ դադար առան և ճաշեցին:

Այսպիսով երիտասարդները դարձեալ երկու օր շարունակեցին իրանց ճանապարհը և վերջապէս Տրիպոլիսն ու Արդուր իրանց ևսիւ թողնելով՝ Մալայի մօտ դուրս եկան Նաւալիայի ծովածոցի եզերքը: Այնտեղ նրանց սպասում էր մի մակոյկ, և ծագող արեգակի լոյսի տակ Միտսոսը նորից տեսաւ իրան ծառօթ ծովածոցի կապտադոյն մակերևոյթը, որի հակառակ կողմում սալիտակին էր տալիս իր սիրելի կնոջ բնակարանը ծածկող պարիսպը:

Ժամը տասին նրանք արդէն Կոստանդինի տանն էին, որտեղից պարզ երևում էր թիւրքական նաւը: Ըստ երևոյթին նրանք ժամանակին էին հասել: Յարձակումը Պետրօ-բէյի տուած հրահանգի համաձայն պէտք է՝ իհարկէ՝ զիշերով կատարուէր, իսկ սրճարանատէր Լեւասից տեղեկացան, որ նաւն այդ իսկ երեկոյ ժամը 12-ին պէտք է ծով մտնէր, որը նրանց համար յարմար էր, որովհետեւ եթէ նա ցերեկը դուրս գար, ստիպուած կը լինէին մինչև մութն ընկնելը հետեւ նրան և իրանց յանդուգն գործը կատարել բաց ծովի մէջ, ափից հեռու: Լեւասը ցոյց տուաւ այն կայիկը, որը Նիկողայոսի կարգադրութեամբ պէտք է նա յանձնէր Միտսոսին. երիտասարդը յայտնելով թէ հարկաւոր է մակոյկի գնացքը փորձել, ցատկեց նրա մէջ: Ափից հեռացնելով, նա աչքով արաւ Եանիին, իսկ սա ժպտաւ լով պատասխանեց.

—Շատ ախոս, որ ես չեմ կարող գալ քեզ հետ:

Նա շատ լաւ գիտէր, թէ ուր է շտապում Միտսոսը, թէ-

պէտ ոչ մի յոյս չը կար ցերեկով տեսնել Ձիւլէյմային, և զընա-
լով տուն, սկսեց համբերութեամբ սպասել նրա վերադարձին:

Բայց նախ քան ի ելաւից բաժանուելը այս վերջինս կա-
մենում էր՝ ինչ էլ որ լինի՝ մի կերպ իմանալ նրանից, թէ մա-
կոյին ինչ բանի համար էր հարկաւոր Միտսոսին:

— Ես համոզուած եմ, — ասաց նա վերջապէս, — թէ կայիկը
նրան հարկաւոր է թիւրքերի դէմ որեւէ պատերազմական զործ
ձեռնարկելու համար:

Բայց Եանին դոհացում չը տուաւ նրա հետաքրքրութեա-
նը, ընդհակառակը՝ նա իր խօսակցից խմացաւ Նաւալիւայում
տարածուած այն բոլոր լուրերը, որոնք վերաբերում էին դըլ-
խաւորապէս քաղաքից թիւրքերի հեռանալուն: Ո՛րը Կ.-Պոլիս
էր փախչում, որը Աթէնք, իսկ շատերը փրկութիւն էին որո-
նում նաւահանգստում կանգնած զինուորական նաւի վրայ:
Այդպէս մեծ էր Կալամատայի առման չնորհիւ թիւրքերի մէջ
տարածուած սարսափը:

Այն ինչ Միտսոսը կայիկի զուլիսը դարձրեց ուղղակի դէ-
պի սպիտակ տունը: Քամին յաջողակ էր, և որովհետեւ կայիկի
առադասան աւելի մեծ էր, քան թէ երիտասարդի մակոյկինը,
ուստի և նա անհամեմատ արագ էր թռչում: Երևի այդ իսկ
պատճառով էլ հէնց դա էր ընտրել Նիկսդայոսը, որ մի փոք-
ձուած ծովազնաց էր, և Միտսոսը հեռուում երեւացող նաւին
նայելով՝ մտքում ասում էր ինքն իրան.

— Ես թեզ տասնհինգ բոլէ աւելորդ ժամանակ կը տամ
և մի ժամում կը հասնեմ:

Շուտով նա արգէն պարսպի տակ էր: Պառչդամբում ոչ
ոք չը կար, և այդ բանը նրան տարօրինակ թւաց, որովհետեւ
ստաջ միշտ այնտեղ կանայք կամ ծառաներ էին երևում: Բայց
եթէ Միտսոսը չէր էլ տեսնում Ձիւլէյմային, այնուամենայնիւ
բերկրալի սրտով զգում էր, որ նա մօտ է և զուցէ այդ իսկ
բոլէին Ձուլէյլայի հետ իր մասին է խօսում:

Պարսպի մէջ մի փոքրիկ դուռ կար, որը միշտ փակ էր
լինում, իսկ այժմ՝ ջրի հոսանքի չնորհիւ պատահամբ մօտենալով
նրան՝ Միտսոսը զարմացմամբ նկատեց, որ կրնիկ վրայ բաց է:
Նա դունդաւում: Մի սարսափելի միտք ծագեց նրա գլխում:
Նա թուաւ դէպի ափ և ներս մտաւ դռնակից: Պարտէզը դա-
տարկ էր, և տան դռները բաց. մի ինչ որ նապաստակ դուրս
թռաւ թփերի տակից և պահուեց ծաղկանոցում:

Երիտասարդը ցնցուեց: Տունը դատարկ էր, և Աբգուլը իր
բոլոր մարդկանցով փախել էր: Այդ դեռ քիչ էր, ամենայն հա-

ւանականութեամբ նա ապաստան էր գտել այն նաւի վրայ, որը Միտսոսը պէտք է այրէր:

Նրա աչքերը մթնեցին: Նա չէր կարող նաւի վրայ եղած միւս թիւրքերի հետ Զիւլէյմային էլ մահուան ենթարկել, և հետեւողէս հրձիգ նաւը չը պէտք է դործադրուէր: Բայց Եանին նըրա հետ էր, և ոչ մի բան չէր կարող արգելել նրան իր պարտականութիւնը կատարելու: Ո՛չ, նա կայիկով պէտք է գնար Եանիի հետ և յետոյ որեւէ պատճառով յետաձգէր թիւրքական նաւի կործանումը մի ուրիշ անգամի:

Տուն վերադառնալիս՝ Միտսոսի մէջ հետզհետէ աւելի հաստատուած էր այն համոզմունքը, թէ ինքը չէ կարող անխուսափելի մահուան մասնել Զիւլէյմային: Թէպէտ պարտականութիւնը և անձնութիւնը դէպի Նիկողայոսն ու հայրենիքը այդ էին պահանջում, բայց Զիւլէյման նրա համար թանկ էր ամեն բանից: Նա Միտսոսի առաջին սէրը, զանձն էր, նրա կինը՝ Աստուծոյ առաջ և բացի դրանից...

Եանին ճաշում էր, երբ Միտսոսը մտաւ սենեակը, բայց նրան տեսնելուն պէս վեր թռաւ տեղից:

— Ի՞նչ է պատահել: Ի՞նչ եղաւ քեզ, — բացազանչեց նա:

Միտսոսն անխօս նայեց նրան, և իր վիշտն ուրիշին հաղորդելու փափաղը յազդթող հանդիսացաւ, թէպէտ վճռել էր պատահածի մասին ոչինչ չը յայտնել Եանիին, և նա առաց.

— Եանի, թիւրքական նաւն այրել չէ կարելի: Արդուլը Զիւլէյմայի և բոլոր տանեցիկների հետ փախել է: Նրանք հաւանականաբար այդ նաւի վրայ են: Ես չեմ կարող նրան կործանի մասնել:

Եանին յուսահատուած՝ ընկաւ բազմոցին:

— Միտսոս... Խեղճ Միտսոս... — բացազանչեց նա. — Ողորմած Աստուած:

— Ինչո՞ւ ես ինձ «խեղճ» անուանում, չէ՞ որ ես չեմ կարող...

— Դու չես կարող, իսկ երդումը, իսկ հայրենիքը...

— Երդումից և հայրենիքից աւելի սուրբ բան էլ կայ: Սատանան տանի երդումն էլ, հայրենիքն էլ:

Եանին լուռ էր:

— Ի՞նչպէս ես համարձակուում լուռ մնալ: Ի՞նչպէս ես համարձակում դատապարտել ինձ, — չարունակեց Միտսոսը՝ սաստիկ զայրացած. — ես երկու անգամ անխուսափելի մահից ազատել եմ քեզ, իսկ դու...

— Միտսոս... — կարողացաւ միայն չինջալ Եանին:

Միտսոսը չըթուճաբը կծեց և լռեց: Մի բոպէ յետոյ նա սկսեց երեխայի նման լաց լինել:

—Եանի,—ասաց նա՝ քիչ հանդարտուելուց յետոյ,—ներիր ինձ, բայց ես չեմ կարող, չեմ կարող այդ բանն անել: Դա իմ ոյժից բարձր է:

Եանին գրկեց իր ընկերին և նրանք սկսեցին միասին լաց լինել:

—Խեղճ Միտսոս,—չնշաց վերջապէս Եանին՝ լռութիւնը խանդարելով,—ինչ անենք: Գուցէ Նիկողայոսն ու իմ հայրը ազատէին քեզ քո երդումից, եթէ գիտենային այս: Բայց նրանք հեռու են: Իսկ եթէ նա այդ նաւի վրայ չէ:

—Իսկ եթէ այնտեղ է...

Նորից լռութիւն տիրեց:

—Աւելորդ է այդ մասին խօսել,—մի քանի բոպէից յետոյ ասաց Միտսոսը,—ինչ որ լինելու է, կը լինի: Դժուար է ինձ համար այդ զարհուրելի գործը կատարել, բայց դրանից հրաժարուելն էլ անհնարին է: Խղճո՞ւ ինձ, Եանի, և ներիր այն ամեն անախորժ խօսքերիս համար, որ ես քեզ ասացի:

Եանին ժպտաց:

—Ներելու ոչինչ չը կայ, սիրելի Միտսոս: Դու ինձ վերաւորել չես կարող:

—Ուրեմն մոռացիր, սիրելիս, ես՝ ճշմարիտ՝ չը գիտէի, թէ ինչ էի խօսում:

—Այո, այո, ես ոչինչ չեմ յիշում:

Ժամերն անցնում էին ժամերի ետեից, իսկ Միտսոսը վերաւորումս զաղանի նման անշարժ պառկած էր սրահում: Եանին հանդիստ թողեց նրան, գիտենալով՝ թէ սրպիսի ծանր կռիւ է կատարում նրա սրտի մէջ: Սակայն քիչ-քիչ նա հանդստացաւ, անվճռականութեան ամենապիտքը ստուերն անգամ չքացաւ նրա աչքերից, և նրանց արտայայտութիւնից պարզ երևում էր, որ նա արդէն վճռել էր այս կամ այն իրազործելու:

—Մի բան կներ,—ասաց Եանին՝ վերջապէս մօտենալով նրան, երբ արդէն արեգակը մօտ էր մայր մանեկուն:

—Չեմ ուզում,—պատասխանեց Միտսոսը:

Եանին մի բաժակ զինի մօտեցրեց նրա չըթուճաբներին:

—Խմիր շուտով,—ասաց նա.—սա քեզ ոյժ կը տայ:

Միտսոսը երեխայի նման հնազանդուեց:

—Դու մի որևէ բան պէտք է վճռես,—ասաց Եանին բուպէական լռութիւնից յետոյ.—եթէ որոշել ես ոչինչ չ'անել, այն ժամանակ ես մի որևէ հնար կը գտնեմ:

Միտսոսը զլիսով մի շարժում արաւ:

—Կէս ժամ առանձին թող ինձ,—ասաց նա,—իսկ յետոյ քեզ կ'առնւի, թէ ինչ որոշեցիր:

Նանին զառը կսկիծը սրտում հեռացաւ: Նա ցաւում էր ընկերի վրայ, բայց ոչ մի բանով չէր կարող օգնել նրան:

Անցաւ կէս ժամից աւելի, և այն սենեակի դրան մէջ, որտեղ նստած էր Նանին, երևաց Միտսոսը: Նա շատ գունատ էր և գծուարութեամբ էր ուարի կանգնել:

—Գհանք, Նանի,—ասաց նա, առանց նայելու իր ընկերին.—ժամանակ է ճանապարհ ընկնելու: Ո՞րտեղ են փայտերն ու բեկինի (терпентинъ) տամնները:

—Մակոյկի մէջ են, արդէն տարել եմ:

—Ուրեմն եթէ որ ես հրաժարուէի, դու ուզում էիր մենակ կատարել մեր յանձնարարութիւնը:

—Ես կ'աշխատէի անել այն, ինչ որ հնարաւոր էր:

Շատ անգամ են մարդիկ հաստատուն քայլերով բարձրացել զէպի կառավարան, և մարտիրոսներն անխռով նայել իրանց մերձաւորների մահուանը: Ճիշտ միևնոյն դրութեան մէջ էր գտնւում և այժմ Միտսոսը: Բոլոր հոգով ու սրտով նա հաւատում էր Յունաստանի ազատութեան և թիւրքերի կործանման գործի սրբութեանը, և այդ պատճառով երդում էր տուել հնազանդուելու այդ սուրբ գործի պարազուխներին և չէր կարող դրժել այդ: Նա կամովին հայրենասիրական մեքենայի անիւներից մէկն էր դարձել, և քանի որ նրա ամբողջ կազմութիւնը շարժման մէջ էր, մի անիւն անկարող էր չը շարժուել: Ուստի նա հաստատուն քայլերով, բայց բոլորովին անգիտակցաբար զիմեց զէպի մակոյկը, զննեց, թէ ամեն ինչ պատրաստ է արդեօք, և զեկը ձեռն առաւ:

Նրկու երիտասարդ ընկերների ձեռնարկութիւնը վտանգաւոր էր: Կայիկը լցուած էր բռնկուող նիւթով—այնտեղ կար չորս տման բեկին, որով պէտք է ողողէին առագաստն ու ցալի բեռը: Գործողութեան ծրայիւրն այն էր, որ նրանք աննրկատելի կերպով պէտք է մօտենային թիւրքական նաւին, կայիկը նրա պարաններին ամրացնէին, կրակ տային, իսկ իրանք փրկութիւն գտնէին այն փոքրիկ մակոյկի մէջ, որը կախուած էր կայիկի կողքից: Բայց որովհետև կրակն արագութեամբ կը տարածուէր կայիկի մէջ, ուստի նրանց կրկնակի վտանգ էր սպառնում—նրանք կարող էին այրուել, նախքան կը յաջողուէր մակոյկը մտնել և հեռանալ հրձիգ նաւից, կամ սպանուել թիւրքական գնդակներից: Բայց հէնց այս կերպ վտանգն էր Միտսոսի արկութիւնը պահպանում:

Գիշերը գոնէ լիովին նպաստում էր այդ քաջագործու-

Թեանը—երկինքը ծածկուած էր ամպերով, և բաւական զօրեղ քամի էր փչում, այնպէս որ նրանք կարող էին աննկատելի և արագ մօտենալ նաւին: Հակառակ դէպքում պարզ գիշերը վրտանգը կրկնապատիկ կը լինէր: Քամին փչում էր հիւսիս-արևելքից: հարկաւոր էր սպասել, մինչև զինուորական նաւը մի մղոնաչափ անցնելով՝ ծովածոցից դուրս գալու համար ծրուէր դէպի հարաւ: Այն ժամանակ նա ափից հեռացած կը լինէր, և նրա դէմ դործելու ամենայարմար ժամանակը կը հասնէր: Սկզբում հարկաւոր էր քառորդ մղոնի չափ հեռու մնալ նրանից և սպասել, մինչև որ նաւը խարխիւր հանէր:

Ժամանակ չատ կար, Միտսոսը նախ մակոյկը մօտեցրեց սպիտակ սլարսպին, որին ուզում էր յաւիտենան հրաժեշտ տալ: Եանին հասկացաւ նրա մտադրութիւնը և երեսը դարձրեց, որ նրա յուսահատութիւնը չը տեսնի: Իրաւ՝ չը նայելով իր պարտականութիւնն ու երգումը կատարելու անխախտ որոշմանը՝ նա ամենատաժանելի տանջանքի մէջ էր: Սիրտը կտոր-կտոր էր լինում: Մօտենալով սպիտակ սլարսպին, Միտսոսը մի այնպիսի հայեացք գցեց նրա վրայ, որով մարդիկ հրաժեշտ են տալիս իրանց սիրելի ննջեցեալին: Նրա համար Զիւլէյման մեռած էր, և Միտսոսը մտածում էր նրա մասին, որպէս մի ննջեցեալի, որին սիրել և իր ձեռքով մահուան էր մատնել: Խորը հառաչելով՝ նա դարձրեց մակոյկի դուռը և շտապով գիմեց դէպի Նաւսլիա, որը շուտով երևաց մօտակաջքում:

Քաղաքի բազմաթիւ կրակների առաջ սեին էր տալիս զինուորական նաւի մթին կերպարանքը: Նաւի տախտակամածը վառահեղ կերպով լուաւորուած էր, և այնտեղ բարձրաձայն զրոյցներ և ուրախ ծիծաղ էր լսում: Նաւաստիներն՝ ինչպէս երևում էր՝ պատրաստուած էին խարխիւր հանել, որովհետև ժամանակ առ ժամանակ սլարանների վրայ մարդիկ էին մաղըցում, և լսում էր հրաման: Վերջապէս հնչեց մի զանգի ձայն, որը երևի դուրս գալու նշան էր:

Բայց մեր բարեկամներն ստիպուած եղան դեռ երկու ժամ էլ սպասել, —այնպէս դանդաղ էին առաջ գնում թիւրքական նաւի վրայ դուրս գալու պատրաստութիւնները: Հետզհետէ վառուեցին զլիւսւոր կայմի և նաւի միւս մի քանի մասերի լապտերները: Վերջապէս խարխիւր հանեցին և զրին փոքր առաջատուր, որը բաւական էր ծովածոցից դուրս գալու համար: Հանդարտ, փսեմ կերպով առաջ շարժուեց նաւը՝ իր ետեից թողնելով քաղաքը բազմաթիւ կրակներով:

Միտսոսն անխօս ուղղեց իր առաջատուր, և կայիկն ընթացաւ մեծ նաւի ետեից նաւահանդստի մօտով, և շուտով նրանք

դտնուում էին ծովածոցի մէջտեղում, ու ամեն կողմից ծովային ահեղ ալիքներն էին միայն չրջապատել նրանց:

—Մի ամանը լցրիւ յատակին դրած ցախի վրայ,—ասաց Միտսոսը վեր կենալով, իսկ միւսն ինձ տուր:

Եանին հնազանդուեց, և նրա ընկերը բարձրացաւ կայմի վրայ և այնտեղից առապաստը ողողեց դիւրաբորբոք հեղուկով: Յետոյ նրանք միւս երկու ամանը լցրին կայիկի մնացած մասերի վրայ:

—Առապաստը պարզիր և թո՛ք դէպի մակոյկը,—հրամայեց Միտսոսը խուլ ձայնով,—բայց առաջ լապտերն ինձ տուր:

Եանին շտապով բոլորը կատարեց, և կայիկն արագ առաջ սկսեց: Միտսոսը սառնասրտութեամբ դարձրեց նրան ուղղակի դէպի սև կոյտը: Մի քանի բոլեցից յետոյ նաւը ծռուեց դէպի հարաւ և կայիկի կայմը գոներից մէկի ապակին փշրելով՝ իր ծայրը խրեց նրա մէջ: Այդ իսկ վայրկենին մակոյկը մի կողմ չպրտուեց, և Միտսոսը լապտերը բարձր բռնած՝ թռաւ նրա մէջ:

—Ծռւաւ, չռւաւ,—չնշաց նա,—ես չեմ կարող:

Եւ նա լապտերը տուաւ Եանիին: Սա մի ակնթարթում բաց արաւ լապտերը և կոխեց բեկնով ողողուած ցախի մէջ, որը լուցկու նման բռնկուեց: Մի բոլեց ևս,—և ամբողջ կայիկը, որի կայմը խրուած էր նաւի ջարդուած ապակու տեղը, մի ահալին խարոյկ դարձաւ: Այն ինչ Միտսոսը կտրեց պարանը, որով մակոյկը կապուած էր կայիկից, և նրանք երկսով թիւրը ձեռք առան: Այրուող կայիկը ծածկում էր նրանց թիւրքերի աչքից և հինգ բոլեց յետոյ մակոյկն այնքան հեռու էր, որ այլ ևս ոչ մի վառնիչ չը կար: Այն ժամանակ Միտսոսը թին վայր դրեց և մեռածի նման փռուեց մակոյկի յատակին:

Մթին հորիզոնի վրայ բարձրանում էր կրակէ սիւնը: Բոցավառ կայիկն այրեց նաւը, և կրակն ամեն կողմից չրջապատեց նրան: Աղաղակ և լաց ու կոծ էր լսւում նաւախուցիկից և տախտակամածից, որտեղ խմբուել էին կանայք և երեխաները: Նաւաստիները փորձեցին մակոյկ իջեցնել, բայց իւզոտած պարանն այրուեց, և ալիքները քշեցին տարան մակոյկը, նախքան աղատուած մարդիկ նրա մէջ կը մտնէին: Այն ինչ՝ կրակը լափում էր ներսն ու տախտակամածը, իսկ յետոյ երկար լեզուներ ի նման կայմերի վրայով բարձրացաւ դէպի առաքաստները: Անցաւ մի քանի բոլեց ևս, և վերջնական աղէտը վրայ հասաւ. կրակը հասաւ վառօդի պահեստին, լսուեց մի զարհուրելի պայթիւն, նաւը կտոր-կտոր եղաւ և ամեն ինչ անհետացաւ մթնոլթեան ու մրրկայոյզ ալիքների մէջ:

Պայթիւնն սթափեցրեց Միտսոսին, և նա զլուխը բարձր-
բացնելով՝ շէնջաց.

—Այդ ի՞նչ է:

—Ամեն ինչ վերջացաւ,—պատասխանեց Եանին,—նաւն
օդը ցնդուեց, և նրա մնացորդները ծովի մէջ են ընկղմուած:

—Փնոք Աստուծոյ, որ ամեն ինչ վերջացաւ,—հազիւ լսե-
լի ձայնով արտասանեց Միտսոսը և նորից ընկաւ մակոյկի յա-
տակին:

Եանին յենուեց թիերին, նրան շատ դժուար էր քառու
հակառակ տանել նաւը: Բայց և այնպէս մի ժամ յետոյ նա մօ-
տեցաւ Կոստանդինի տան դիմացի ավին:

—Մենք տանն ենք,—ասաց նա՝ Միտսոսի ուսերից բռնե-
լով:

Վերջինս վեր կացաւ և լուռ հետեւեց Եանիին: Ներս մտնե-
լով՝ նա նստեց պատուհանի մօտ և անմիտ հայեացքն ուղղեց
դէպի խաւարը:

—Մի քանի բոպէ անցաւ, և մի մարդ դուռը բաղխեց: Եա-
նին հարցրեց.

—Ո՞վ է:

—Ես եմ, Լեւսը,—պատասխանեց մի ձայն զրսից: Եա-
նին դժկամակութեամբ բաց արաւ դուռը և ուրախ, հաստա-
փոր սրճարանատէրը ներս մտաւ:

—Ո՞ւր էիք կորել,—ասաց նա ժպտալով,—մի գեղեցիկ
տեսարանից զրկուեցիք: Թիւրքական նաւն այրուեց ծովի վրայ
և սարսափելի պայթիւնից յետոյ խորասուզուեց դէպի խաւար
անդունդը, այնպէս որ ոչ մի հոգի չ'ազատուեց: Այստեղ, որ խոզ
Արդուլը իր կանանցով նրա վրայ չէր:

—Ի՞նչ: Ո՞ր Արդուլը,—բարձրաձայն բացաղանջեց Միտ-
սոսը՝ բռնելով Լեւսի ուսերից և կատաղաբար ցնցելով նրան:

—Ի՞նչ պատահեց ձեզ, թողէք ինձ,—հառաչեց վերուկը,—
ես այն անիծեալ Արդուլ-Ահմէդի մասին եմ ասում, որը երեկ
իւր տանեցիների հետ գնաց Տրիպոլիս:

Միտսոսն այլակերպուեց. աչքերն սկսեցին ուրախութեամբ
փայլել, և նա խելագարի նման նայում էր Եանին: Վերջապէս
նա զրկեց Լեւսին և սկսեց նրա այտերը համբուրել:

—Ա՛յ գերսուկ,—բացաղանջեց նա,—կեցցես դու: Ես քեզ
սիրում եմ այդ ուրախառիթ լուրը հաղորդելուդ համար: Եանի,
կուշտ խմացնենք սրան: Ես գինի կը բերեմ:

Եւ նա դուրս վազեց սենեակից:

—Ի՞նչ է, Միտսոսը խեղճ թոցրե՞լ է,—հարցրեց Լեւսը՝
ոչինչ չը հասկանալով:

—Այն, բոլորովին, բայց միայն ուրախութիւնից,—պատասխանեց Նանին:

Եւ նա էլ զուրս վաղեց Մխտոսի ետից: Վերջինս կանգնած էր չեմբին, և նրա գէմքը երջանկութիւնից փայլում էր: Նանին անխօս գրկախառնեց նրան: Երկու ընկերները հասկանում էին միմեանց և խօսքերի կարօտութիւն չէին զգում:

IV

Տայգետի յունաց բանակն ամեն օր նորակոչների թարմ զօրախմբեր էին գալիս. ամեն տեղ աղատութեան համար բոլոր կռուողները իրանց ընկերների քաջադորձութիւններն էին պատմում: Կալամատայի առումը մի կայծ էր, որն այրեց վառօդի թիւի ծայրը, և հարիւրաւոր զիւղերում հայրենասէրներն ապստամբեցին ատելի թիւրքերի գէմ՝ սպանելով իրանց ցեղային թշնամիներին, նրանց բնակարաններն այրելով և կանանց ու երեխաներին գերի տանելով: Քիչ զէսքերում միայն թիւրքերը նախապարաստուած էին, և յոյներին սարսափելի կոտորած էր սպասում, բայց համարեա ամեն տեղ փափկասէր թիւրքերը ներհում էին, երբ յանկարծ իրանց բոլոր ոճիրների ծանր պատիժը թափուեց իրանց զլխին: Ի հարկէ՝ յոյների քաջադորձութիւնները բարոյական զովելի փառքով չէին պսակուած, նրանց միջմիջորութիւնը խիստ էր, բայց արդար, և առհասարակ սարուկներն իրանց բռնակալների գէմ ապստամբելով՝ երբէք չեն կարող բոլորովին օրինաւոր կերպով վարուել: Վրէժ-խընդրութեամբ յագնաւով՝ հայրենասէրների իւրաքանչիւր զօրագունդ գիմում էր գէտի կենտրոններից մէկը—Կալաւրիտա կամ Տայգետ, բայց զլիաւորապէս գէտի վերջինը, ոգովհետեւ այնտեղի զօրքը զեռես Պետրօ-բէյի հրամանատարութեան տակ գտնուելով՝ յայտնի անուն էր վաստակել Կալամատայում թիւրքերի գէմ տարած առաջին յաղթութեամբ:

Բայց շուտով հայրենասէրների թիւն այնքան մեծացաւ, և նրանց հետ վարուելն այնքան դժուար էր, որ Նիկողայոսը որոշեց երկրորդ հարուածը տալ թիւրքերին:

Մեծանիայում, որտեղ թիւրքերի միակ ամրոցը Կալամատան էր, նրանց ոչինչ չէր մնում անելու, բացի ասպատակութիւններից, իսկ Արկաղիայում մի քանի ամրացրած տեղեր կային, որոնց հարկաւոր էր տիրել, նախ քան Տրիպոլսի վրայ արշաւելը: Դրանցից ամենազլխաւորը՝ Կարիսկնան՝ գտնուում էր Ալիէսի վերեւ, մի ուղղաձիգ լեռնազագոթի վրայ: Սա մի ամրացրած, համարեա բացառապէս թիւրքական քաղաք էր, և

Պետրո-բէյը որոշեց իր պատերազմական դործողութիւնները երկրորդ նպատակակէտն այդ քաղաքն ընտրել: Իրաւ՝ վաղուց արդէն ժամանակ էր ամեն կողմից հաւաքուած այս զինուած մարդկանց խմբից, որոնք ոչինչ չէին շինում և պատերազմի մասին ամենավերջը գաղափար անդամ չ'ունէին, կանոնաւոր զօրք կազմակերպել: Ուստի Պետրո-բէյն առաջարկեց Նիկողայոսին զնդի նման մի բան ձևակերպել, որի կենտրոնական մասը կը կազմէին այն մարդիկ, որոնք արդէն եղած էին կռի մէջ և Կալամատայի առմանը մասնակցել էին: Այդ գնդով նա պէտք է յարձակում գործէր Կարիտենայի վրայ և եթէ հնարաւոր էր՝ զրաւել այն: Յամենայն դէպս եթէ մինչև անգամ յաղթանակը չը տանէին էլ, գոնէ նորակոչ զինուորները կը վարժուէին պատերազմական ձևերին և կարգապահութեանը: Միևնոյն ժամանակ Պետրո-բէյը իր գլխաւոր բանակատեղին կը տեղափոխէր լեռների խորքը, Արկադիայի գաշտավայրի և Տրիպոլսի մէջ տեղը, այնպէս որ պարտութիւն կրելիս Նիկողայոսը կարող էր այն կողմը նահանջել. իսկ միւս կողմից Պետրո-բէյը հնարաւորութիւն կ'ունենար հետամուտ լինելու, թէ ինչ են շինում թիւրքական ամրոցում: Բայց նա պարտաւոր էր մի քանի փոքրիկ զօրախմբեր էլ թողնել Արկադիայի և Մեսսենիայի մէջ ընկած լեռնային անցքում, ինչպէս նաև այժմեան բանակի տեղը, այնպէս որ եթէ թիւրքերը մտածէին Կալամատայում զօրքը ափ հանել, Մեսսենիայի երկու լեռնային անցքերն էլ գրաւած գտնէին:

Նիկողայոսը հաւանեց այդ ծրագիրը և երկու օրից յետոյ ամենաանփորձ և քիչ վարժուած զինուորները մի գունդ առած՝ ճանապարհ ընկաւ: Բայց նա դիտմամբ ընտրել էր պատերազմի համար այս բոլորովին անպէտք մարդկանց՝ քաջ զիտենալով, որ յունաց գործի յաղթութեան համար անհրաժեշտ էր նրանցից կանոնաւոր զօրագունդ ստեղծել: Մի կողմից նա մի այսպիսի փոփոխութիւն հնարաւոր էր համարում, քանի որ նրա զինուորներն արեասիրտ, քաջաոռջ մարդիկ էին և կարող էին ամեն տեսակ զրկանքների դիմանալ, իսկ միւս կողմից՝ եթէ որ նրանք առանց որեւէ պարապմունքի բանակում մնային, չուտով նրանց մէջ անկարգապահութիւն կը տարածուէր:

Սկզբում մի անգամից նրանց չը վախեցնելու համար Նիկողայոսը թոյլ տուաւ լեռներից ու ինչպէս կաբող էր՝ անցնել և միայն մի տեղ նշանակեց նրանց ժողովուելու այն գաշտավայրում, որտեղ մտադիր էր սկսել նրանց զինուորական կրթութիւնը: Այնտեղ նրանց պէտք է սպասէր կարաւանը, որը մի քանի ժամ առաջ էր դուրս եկել:

Երկու օր այսպէս ցիրուցան զնալով՝ Նիկողայոսն ու իր

մարդիկ հասան Մեղալուպոլիս, որը գտնւում էր Արկադիայի կանաչապատ դաշտավայրի մէջ: Այս քաղաքն արդէն յոյների ձեռքին էր, և այն դրաւոյ կրկուհարիւր հոգուց բաղկացած զօրախումբն իսկոյն միացաւ Նիկողայոսի զօրքին: Այստեղ առաջին անգամ երևան եկաւ այն չարիքը, որը յետոյ այնքան միասնների պատճառ դարձաւ,—այն է՝ կոիւնները աւարի համար. բայց Նիկողայոսը բոլորովն զայրոյթով սկսեց յանդիմանել նրանց:

—Ի՞նչ է,—հարցնում էր նրանց,—մի քանի պիաստր վաստակելու համար էք ապստամբել: Հայրենիքի ազատութեան գործը զուր գոհո՞ւմ էք մի տակառ գինի կամ մի թիւրք ստըրկուհի ձեռք գցելու համար...

Յետոյ նա յանձն առաւ բաժանել աւարը և կէսը ետ դրաւ պատերազմական ծախքերը ծածկելու համար, իսկ միւս կէսը, որքան որ հնարաւոր էր, արդարութեամբ բաժանեց բոլոր զինուորների մէջ:

Մեղալուպոլիսի մինչև Կարիտենա չորս ժամուայ ճանապարհ էր. նա կամենում էր այնտեղ հասնել առաւօտ կանուխ, այնպէս որ ո՛չ որ չ'իմանար յոյների մօտենալը: Մեղալուպոլսցիներն էլ նրա մարդկանց նման քիչ էին ծանօթ պատերազմական գործին, բայց նրանց լաւ ծանօթ էր չրջակայ երկիրը, և Նիկողայոսը այդ մարդկանցից լրտեսների մի խումբ կազմակերպեց, որը պէտք է առաջ դնար և բռնէր նրանց, որոնք կարող էին լուր տանել Կարիտենային սպառնացող վտանգի մասին: Այս քաղաքն առնելու միակ միջոցը—Կալամատայի նման յանկարծակի գրաւելն էր:

Կարիտենան էլ Կալամատայի նման կարելի էր մի կողմից միայն առնել, բայց այստեղ ամրոցի պարսպի երկայնութեամբ մի ճանապարհ էր դնում, և յարձակուողները կարող էին ամբողջ ճանապարհին պաշարուածների դնդակներին զոհ դնալ: Այդպէս էլ իսկապէս դուրս եկաւ, և Նիկողայոսը թիւրքերի ձեռքով առաջուց պատրաստուած թակարդն ընկաւ:

Լրտեսների խումբն արեւածաղից առաջ ճանապարհ ընկաւ. իսկ մնացած զօրավունդը շուտով պէտք է հետևէր նրան, այնպէս որ կէս գիշերին մօտենար քաղաքին և գիշերն իսկ յարձակում գործէր, բայց եթէ այդ բանն անհնարին լինէր իրագործել, յոյները կը չրջապատէին քաղաքը, որը լուսաբացին իրան պաշարուած կը տեսնէր: Բայց լրտեսները Նիկողայոսի պատուէրից անցան և այնպէս շտապեցին, որ թիւրքերն իմացան նրանց մօտենալը և մի ճարպիկ պատերազմական խաղ պատրաստեցին հետևեալ օրուայ համար: Նիկողայոսը կէս գիշերին

հասաւ քաղաքի մօտակայքը և տեսնելով որ ամեն ինչ հանդարտ է, իսկ քաղաքի դռները լաւ ամրացրած, որոշեց մինչև առաւօտ յետաձգել յարձակումը: Թշնամու գիւրքն անձամբ զընհելուց յետոյ նա վերադարձաւ իր զօրապետի մօտ և հրաման տուաւ բանակի զինել: Ամենայուսալի զինուորներին, այն է՝ արգոսցիներին՝ նա տեղաւորեց ճանապարհի վրայ և Արիէոսի կամըրջի մօտ, իսկ անփորձները զբաւեցին հիւսիսային և հարաւային դիրքերը, որտեղից յարձակում չէր կարելի սպասել: Ինքը Նիկողայոսը տեղաւորուեց այս անփորձ նորակոչների մէջ, իսկ արգոսցիներին իրանց կամքին թողեց:

Արեղակը բարձրացաւ անամպ երկնքի երեսին և Նիկողայոսը շատ վաղ վերկենալով՝ դնաց նայելու, թէ արդեօք որեէ շարժում չէ նկատուում միջնաբերդի մէջ: Բայց սրբան եղաւ նրա զարմանքը, երբ տեսաւ, որ քաղաքի դռները բաց էին և մի քանի թիւրք ծուլութեամբ քշում էին իրանց ջորիները ճանապարհով: Նիկողայոսը միջնաբերդի վրայ յարձակում գործելու համար մի այսպիսի յարմար գէպքի չէր սպասում, ուստի և շտապ վերադառնալով իր զօրապետի մօտ՝ հրամայեց իսկոյն յարձակուել: Առաջից զնում էին արգոսցիները, յետոյ մեղալուպոսեցիները, իսկ ամենից վերջը զանուում էր ինքն իր անփորձ զինուորներով:

Բայց հաղիւ էին նրան քաղաքի պարսպին հասել, երբ թիւրքերը գնդակների տարափ տեղացին նրանց վրայ: Պատերազմական գործին անսովոր լինելով՝ յոյները կանդ առան և սկսեցին պատասխանել հրաձգութեանը, բայց դա բոլորովին անխոհեմութիւն էր, քանի որ նրանց հակառակորդները ծածկուած էին պարսպի ետևը, իսկ իրանք ուղղակի նրանց գնդակների առաջ էին: Բայց արգոսցիները՝ չը նայելով բաղմաթիւ կորուսանքներին, արիարար շարունակում էին ճանապարհը գէպի բաց դռները: Նրանց հետեւում էին նորակոչները, որոնք կրակին անսովոր լինելով, թիւրքերի հրացանների առաջին ձայներից ցնցուեցին և կը փախչէին, եթէ Նիկողայոսն առաջ չը վաղէր՝ դռալով:

— Եկէք ետեիցս, տղերք: Յոյց տանք թիւրքերին մեր ոյժը:

Յոյները շուտով լցին նոսրացած շարքերը և քաջութեամբ հետևեցին Նիկողայոսին, որը հպարտութեամբ նայելով նրանց՝ մտածում էր.

— Ա՛յ, հէնց այս է հարկաւոր սրանց: Սրանք քաջ են և կըրակին շուտ կը վարժուեն:

Այդ միջոցին արգոսցիները հասան դրանը, և հէնց այդ րո-

պէին յանկարծ հինգհարիւր հոգուց բաղկացած մի հեծելազօր զունդ դուրս թռաւ միջնաբերդից: Արգոսցիները կանգ առան և հրայան արձակեցին թիւրքերի վրայ, բայց չը կարողացան ձիաւորների ճնշմանը դիմադրել և ետ վազեցին: Տեսնելով այդ՝ Նիկողայոսը հասկացաւ, որ իր ամբողջ զօրադունդը կը ջարդուի և ճնշուած սրտով բարձրաձայն գոչեց.

—Ազատուեցէք, տղերք, ով ինչպէս կարող է:

Սկսուեց մի յուսահատ փախուստ, և փախչողներին կրճնկ-կոխ հալածում էին թիւրք ձիաւորները, որոնք սիրով ջարդում էին իրանց դժբախդ զոհերին և ատրճանակներ արձակում նըրանց վրայ:

Յոյների բախտից ճանապարհին մօտիկ բարձրանում էին անտառներով ծածկուած լեռներ: Այնտեղ հետապնդումը դժուարանում էր, և յոյները կարող էին հեշտութեամբ հասնել Վայտեղա, որտեղ Պետրօ-բէյն ուղում էր բանակ դնել: Նիկողայոսը պատահմամբ սայթաքեց և ոտքը վնասելով՝ ստիպուած եղաւ ետ մնալ իր զօրագնդերից, իսկ թիւրքերի ձեռքը չ'ընկնելու համար նա սկսեց զոռչուածութեամբ թագնուել թփերի ու ծառերի ետեր:

Լերան դապտթին հասնելով՝ նա ետ նայեց և տեսաւ, որ թիւրք հեծելազօրը անհնարին համարելով այլեւս հալածել թըշնամիներին, ամենահանդիստ կերպով քաղաք էր վերադառնում: Ամբողջ ճանապարհը ծածկուած էր դիակներով, զլխաւորապէս յոյների, թէպէտ և թիւրքերն էլ կորուստ էին ունեցել, որովհետեւ մի քանի անտէր ձիեր ծոյօրէն արածում էին: Նիկողայոսը մօտեցաւ դրանցից մէկին և թռաւ նրա վրայ: Ձիու զըլուխը դէպի մացառները դարձնելով՝ նա սկսեց զոռչուածութեամբ առաջ դնալ ծառերի միջով և շուտով հասաւ մի անտառային շաւղի: Ծուրջը նայելով՝ Նիկողայոսն իրանից ոչ հեռու տեսաւ մի փոքրիկ դիւղ և հեշտութեամբ ճանաչեց, որ դա Սերինան է, որտեղ ապրում էին նրա կնոջ ազգականները, և որտեղ ինքն ամուսնացել էր:

Մօտենալով դիւղին՝ նա այն համոզմունքին եկաւ, որ յոյները հաւանականաբար դիւղի թիւրքերին ոչնչացնելով՝ ձգել էին աները և Պետրօ-բէյի զօրքին միացել: Նիկողայոսը սաստիկ ցանկանում էր տեսնել այն տունը, որտեղից առել էր իր զըժբախտ կնոջը, և այն եկեղեցին, որտեղ պսակուել էր նրա հետ:

Թէ տունը և թէ եկեղեցին բաց էին, և նա տխուր մտածմունքներով պատած այցելեց երկու շինութիւնն էլ, թէպէտ ներկայ ըրպէսում նրա վշտին միացել էր և այն ուրախալի զըգացմունքը, թէ կնոջ ու դստեր վրէժն արդէն լուծւում է: Նի-

կողայոսը յիշեց իրան համար թանկագին անձերի դիակների վրայ տուած երգումը և աչքի առաջ ունենալով՝ որ այդ երգումն սկսել է իրադործուել, նա գոհութիւն առաւ Աստծուն, որ իրան էր վրիժախան ընտրել:

Արեղակը մայր էր մանում, երբ նա նորից ճանապարհ ընկաւ և կէս գիշերին մօտ դուրս եկաւ դէպի գլխաւոր ճանապարհը, որտեղ մի պանդոկ կար. սա այն պանդոկն էր, ուր իջեանել էին Միտսոսն ու Յանին Տրիպոլսից փախչելիս: Պատուհաններից լոյս նկատելով՝ Նիկողայոսը ծածուկ մօտեցաւ դրանցից մէկին և տեսաւ, որ ամբողջ պանդոկը լցուած էր յոյն փախստականներով: Նրանցից մի քանիսը քնած էին, իսկ միւսներին պանդոկապետ Անաստասը հացով ու սուրճով հիւրասիրում էր:

Ձին կապելով՝ Նիկողայոսը ներս մտաւ և իսկոյն մի ծանօթ ձայն լսեց.

— Նիկողայոս մօրեղբայր: Այդ գո՛ւ ես:

— Ի հարկէ ես եմ, Միտսոս: Բայց գո՛ւ ինչ կերպով ես այստեղ ընկել:

— Պետքօրէն ինձ այսօր այստեղ ուղարկեց իմանալու համար, թէ քեզ չեն տեսել կամ քո մասին ոչինչ չեն լսել: Ճշմարիտն ասեմ, երբ պատահածը լսեցի, վախեցայ քո վերաբերմամբ:

— Թիւրքերն ինձ այդպէս հեշտ չեն ձեռք գցիլ: Անաստաս, երբէք չեմ մոռանալ, որ դու տեղ տուիր փախստականներին: Իսկ այժմ ինձ էլ սուրճ տուր:

Նիկողայոսը նստեց բազկաթոռին և սուրճը խմելով՝ շարունակեց.

— Ձրդիտեմ, Միտսոս, թէ քեզ ինչ են պատմել, բայց ես կը պատմեմ այն, ինչ որ տեսայ: Իմ աչքերի առաջ երբէ պատերազմ չը տեսած մարդկանց մի զօրադունդ հաստատուն կերպով կանգնեց թշնամու կրակի առաջ, և այդ միայն այն պատճառով, որ դրա մէջ էր կայանում նրանց պարտականութիւնը: Նրանցից ոչ մէկը չը փախաւ, մինչև որ ես չը հրամայեցի ազատուել:

Միտսոսը քիչ կարմրեց. իսկ չուրջը պառկած յոյներն ըսկսեցին գլուխները բարձրացնել և ականջ դնել Նիկողայոսի խօսքերին. նա շարունակեց.

— Կարծես այժմ էլ աչքերիս առաջ տեսնում եմ, թէ ինչպէս մի կողմից նրանց ճնշում են ձիաւորները, իսկ միւս կողմից դնդակների տարաւի է թափւում նրանց վրայ: Ո՛չ, ես երբէք այդպիսի արիասիրտ մարդիկ չեմ տեսել:

Միտասոր մօտեցաւ կողքին կանգնած մի յոյնի և ձեռքը մեկնելով՝ ասաց.

—Ներքի ինձ: Ես ետ եմ վերցնում խօսքերս:

—Իսկ ի՞նչ էիր ասել, Միտասոր,—հարցրեց Նիկողայոսը:

—Ես ասում էի, թէ նրանք վախուկներ են, իսկ այժմ տեսնում եմ, որ մեղաւոր եմ նրանց մօտ:

—Աւելորդ է ներողութիւն խնդրելդ,—վրայ բերաւ բարձր-րահասակ, լայնաթիկունք յոյնը, որին դարձել էր Միտասոր,—ինքս էլ քեզ լաւ պատասխան տուի,—ես քեզ անուանեցի սր-տախօս:

—Ի հարկէ, և մենք քիչ մնաց կռէինք: Բայց այժմ ընդ-միշտ բարեկամներ ենք: Սակայն, Նիկողայոս մօրեղբայր, ին-չո՞ւ ես կաղում և կաղալով ի՞նչպէս մինչև այստեղ հասար:

—Ես մի գեղեցիկ թիւրքական ձիով եկայ:

Շրջապատողներին հարցութիւնք անելով՝ Նիկողայոսն իմա-ցաւ, որ գրանք վերջին փախստականներն էին և նրանց մէջ վի-րաւորներ չըկային, որոնց մի մասը գերի էր ընկել թիւրքերի ձեռքը, իսկ միւսը ջորիներով բանակին էր ուղարկուած: Նիկո-ղայոսի հաշիւին նայելով՝ նա երեք հարիւր հոգի էր կորցրել, բայց եթէ որ իր զինուորներին չը հրամայէր փախչելով ազա-տուել, այն ժամանակ այդ կորուստը հինգ անգամ աւելի կը լինէր:

—Է՛հ, Միտասոր, իսկ դո՞ւ երբ վերադարձար և ի՞նչ արիք նաւը,—հարցրեց նա երիտասարդին:

—Մենք Տայգեա գնալուցդ երեք օր յետոյ վերադարձանք, իսկ նաւն այլևս գոյութիւն չ'ունի:

—Պատմի՛ր ինձ բոլորը մանրամասնօրէն:

Միտասոր պատմութիւնը բոլորը համակրութեամբ լսեցին, և երբ նա աւարտեց, Նիկողայոսն ասաց ժպտալով.

—Կեցցե՛ս, դու իմ պարծանքն ես: Սակայն, տղերք, չու-տով կը լուսանայ, ժամանակ է ճանապարհ ընկնելու:

Քառորդ ժամ յետոյ նրանք ճանապարհ ընկան և մի ժամ անցած հասան այն ամրոցին, որը շինել էր Պետրօ-բէյը լեռ-նազագագաթի վրայ: Հեռուից նրանց տեսնելով՝ Պետրօ-բէյն ըն-դառաջ եկաւ և զոչեց Նիկողայոսին.

—Է՛հ, փառք Աստուծոյ, որ դու վերադարձար. նշանա-կում է խայտառակութիւն չը կայ:

—Ճշմարիտ ես ասում: Եթէ խայտառակութիւն լինէր, ես չէի վերադառնալ: Մեր քաջերը առիւծի նման էին կուռւմ, իսկ եթէ մէկը մի բանում մեղաւոր է, այդ ես եմ միայն:

Եւ նա պատմեց բոլոր պատահածը:

—Մեր քաջերը փառքով ծածկել են իրանց անունը, իսկ դու փախչելու հրամանը տալով՝ բոլորից աւելի արիաբար ես վարուել:

—Ես յիմար կը լինէի, եթէ այդ հրամանը չը տայի, — պատասխանեց Նիկողայոսը ծիծաղելով:

V

Վայլտեղա եկած օրից Պետրո-բէյը գիշեր-ցերեկ հանգըստութիւն չ'ունէր և տենդային արագութեամբ ամրացնում էր այն լեռնաճիւղի գաղաթի վրայ իր զրաւած դիրքը, որ ուղղածիւր իջնում էր գէպի ներքին հովիտը: Այս գիւղը կրկնապատիկ յարմարութիւն ունէր. թիւրք հեծելազօրքը չէր կարող այստեղ յարձակուել նրանց վրայ, այստեղ դժուար էր սլաշարելու համար բարձրացնել մեծամեծ թնդանօթները: Բացի դրանից Վայլտեղան զրաւելով Պետրո-բէյը Տրիպոլիսը կտրում էր կալամատայից, ուր թիւրքերն ամենայն հաւանականութեամբ զօրքեր կ'ուղարկէին:

Տրիպոլիսն ընկած էր գէպի հիւսիս-արեւելք ութ մղոն հեռաւորութեան վրայ, և անհրաժեշտ էր որքան կարելի էր շատ ամրացնել Վայլտեղան: Ամրոցի պաշտպանողական մասերը շինելու համար Պետրո-բէյը հրամայեց թիւրքական զիւղերի տները քանդել, իսկ յոյները տեղաւորուեցին ձողերից և ցախերից շինուած վրանների մէջ, տեղ-տեղ երևում էին մեծամեծ քարեր, բիւզանդական սիւների բեկորներ, առիւծի գլուխներ քանդակագործուած վիճատիկան սիւների վերնաքարեր, աղիւսներ, ծիրանաքարի (պորփիւր) կտորներ... Բայց չը նայելով նիւթի զանազանակերպութեանը՝ պարիսպները ցարժր էին ու հաստ, և ինչպէս Պետրո-բէյն ասում էր, նրանց մի հիմնաւոր ամրութիւն էր հարկաւոր և ոչ թէ հարեմի համար մի զեղեցիկ շինութիւն:

Ամրոցի ներսը բացի զինուորների վրաններից երևում էին միայն երկու տուն—գէնքի և ռազմամթերքի համար: Ինչպէս միշտ, Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը բնակւում էին զինուորների վրանների նման անակների մէջ: Զորիներն ու ոչխարների հօտերը գիշերները պահուում էին վարախներում, բանակից գէպի հարաւ, իսկ ցերեկն ուղեկից զօրքի հսկողութեան տակ արածում լեռների լանջին: Պաշարն առատ էր, և մարդիկ գոհ էին երևում, որովհետեւ աւարը շատ էր:

Տասն օր էլ անցաւ, և ապրիլի վերջին ամրոցի շինութիւնն աւարտուեց: Այն ժամանակ Պետրո-բէյը վաղուց ար-

դէն իր կազմած ծրագրի համեմատ սկսեց դիշեր-ցերեկ յարձակումներ գործել Տրիպոլսի չրջապատ գիւղերի վրայ, որոնց միջոցին վերջիններս կրակի էին մատնւում, տղամարդիկ, կանայք և երեխաները—մահուան, իսկ կայքը—աւարի: Ի հարկէ՝ այդպիսի գործողութիւնները մեծ փառքի չէին արժանացնում յոյներին, բայց դրանք մտնում էին ասպատակութեան ընդհանուր ծրագրի մէջ) և յոյները կարծում էին, թէ այդպիսի գործողութիւնների շնորհիւ միայն կարող էին հայրենիքի ազատութիւնը ձեռք բերել: Ինչ վերաբերում է նրանց ունեցած կորուստներին,—գրանք կարելի էր մատնելով հաշուել, որովհետեւ թիւրքերը չափ սակաւ էին ընդգրկմութիւն ցոյց տալիս: Մի քանի օրում Տրիպոլսի չրջակայ փոքրիկ սպիտակ գիւղերը ծրագրող աւերակներ էին ներկայացնում:

Պետրո-բէյը մի ուրիշ բանակատեղի էլ չինեց լեռների մէջ, Տրիպոլսից դէպի արևելք, այս քաղաքի և ան դաշտավայրի միջև ընկած ճանապարհը պահպանելու համար, որտեղ Արգոսն ու Նաւալիան էին գտնւում: Յոյներն արդէն ընդհարում ունեցել էին Նաւալիայից դուրս եկած թիւրք զինուորների հետ: Առաջինները հարիւր մարդ կորցրին, իսկ թիւրքերի կորուստը կրկնապատիկ էր, որովհետեւ ծանրաշարժ, հաստափոք թիւրքերն անկարող էին դիմադրել թևիմաշարժ լեռնաբնակների անվահերութիւնը: Այս անգամ յոյները թակարդ էին պատրաստել թիւրքերի համար և ճանապարհի երկու կողմի մացառների մէջ պահուելով՝ միանգամից կատաղի կրակ թափեցին ճանապարհից անցնող զինքերի վրայ: Թիւրքերը հեծելազօրք ունէին, որը պահառում էր յոյներին, բայց նա անօգուտ էր լեռնոտ և անտառախիտ տեղերում: Երբ թիւրքերի չփոթմունքն անցաւ, սկսեցին յոյներին դուրս վանել մացառների միջև, իսկ վերջիններս կարգով ետ նահանջեցին: Այս ասպատակութիւնները հանդիսաւ չէին տալիս թիւրքերին, որոնց թւում էր, թէ ուրուականների հետ գործ ունենալ թէպէտ պատերազմի սկզբում թիւրքերը յոյներից բազմաթիւ էին, բայց իւրաքանչիւր ընդհարումից յետոյ առաջինների թիւը պակտւում էր, իսկ վերջինները շարունակ բազմանում էին թարմ օժանդակիչ զօրքերով: Եթէ որ Յունաստանի ազատութեան պատերազմի այս չրջանում Պետրո-բէյը մի հարթ տեղ բացարձակ կուի դուրս գար, ամենայն հաւանականութեամբ յունաց զօրքը բոլորովին կ'ոչնչանար, ուստի և նրա ընտրած պատերազմի այս ձևը պատիւ էր բերում Պետրո-բէյին, թէպէտ ինքն անձամբ հակառակ էր դրան: Բայց յոյներն օրէցօր փորձառութիւն և հմտութիւն էին

ձեռք բերում ղինուորական զործի մէջ, իսկ թիւրքերը պատե-
րազմի սյսպիսի եղանակի չնորհիւ անկարող էին գործի գնել
իրանց հեծելազօրն ու թնդանօթածիգ զօրքը, որոնք նրանց գըլ-
խաւոր ոյժն էին կազմում:

Սակայն հիւսիսային մասում զործերն այնքան յաջող չէին
գընում: Հերմանը, որն իսկապէս կալաւրիտայի զօրքի առաջ-
նորդն էր, այնքան խոհեմ չը գտնուեց, որպէս Վայլտեզայի իր
ղինակից ընկերն էր, և համարձակուելով Պատրասի միջնաբեր-
դի վրայ յարձակուել՝ պարտութիւն կրեց: Նրա զօրագունդն էլ
թակարդի մէջ ընկաւ և հեծելազօրի յարձակման ենթարկուեց,
բայն նա չ'ուզեց Նիկողայոսի նման փախչելով ազատուել, այլ
որոշեց զիմադրութեամբ առնել ամրոցը: Թիւրքերի մի հեծելա-
զօր գունդ անցաւ նրանց քամակը և ճանապարհը կտրեց: Յոյ-
ներն առիւծի նման էին կաւում և իրանց համար ճանապարհ
բաց արին, բայց նրանց կորուստը թիւրքերի համեմատութեամբ
ահագին էր և նրանք ոչ մի օգուտ չ'ունեցան, քանի որ Պատ-
րասի միջնաբերդը թշնամու ձեռքը մնաց:

Այդ աղէտի լուրը Վայլտեզա հասաւ մայիսի 5-ին. միև-
նոյն ժամանակ այնտեղ տեղեկութիւն ստացուեց, թէ հինգհա-
րիւր ձիաւորներից և հազարհինգհարիւր հետեակներից բաղկա-
ցած թիւրքական մի գունդ Կորնթոսի ծովածոցի ուղղութեամբ
գնացել էր դէպի արևելք: Այդ գունդը գտնուում էր Անմէդ-բէյ
անունով մի չնորհալի թիւրք սպայի հրամանատարութեան տակ:
Մի քանի օր յետոյ թիւրքերը հասան Արգոս, իսկ յետոյ, մինչ-
դեռ նրանց առաջապահ գունդը յոյների հետ հրայանաձգու-
թեան էր բռնուած, ամբողջ զօրագունդը հանդիստ կերպով ան-
ցաւ գէպի Տրիպոլիս, ուր հասաւ միևնոյն օրուայ երեկոյեան:
Այդ շարժումը շատ ճարպիկ և համարձակ կերպով կատարուեց,
ուստի և Պետրօ-բէյն օրէցօր սպասում էր, թէ իր զօրքի վրայ
յարձակում կը լինի:

Անմէդ-բէյը Տրիպոլիսն աւելի ևս ողորմելի դրութեան մէջ
գտաւ, քան թէ յոյները ենթադրում էին: Վերջիններիս մշտա-
կան ասպատակութիւնների չնորհիւ Տրիպոլիսը զրկուել էր պա-
շարի ներմուծութիւնից, և ընդհակառակը՝ նրանց այրած ու ա-
ւերած գիւղերի բաղմաթիւ փախստականներով բնակիչների
թիւն աւելացել էր: Ակներս էր, որ նախ և առաջ անհրաժեշտ
էր վերականգնել Մեսսենայի հաղորդակցութիւնը, քանի որ
Արգոսի դաշտավայրը ասպատակւած յոյների զօրախմբերով բռ-
նուած էր: Ծշմարիտ է, Նաւալիան դեռ ևս թիւրքերի ձեռքին
էր, բայց դաշտավայրը գրաւող յոյներն այդ քաղաքն էլ կտրել
էին երկրի ներքին մասից, և նորերս կազմակերպուած յունա-

կան նաւատորմիղը ծովային ուժակոծութեան նման մի բան էր կատարում, այնպէս որ պաշարի ներմուծութիւնը չատ դժուարացել էր: Չը գիտենալով որ Պետրօ-բէյը պահակախմբեր է դրել Տայգետի վրայ, Կալամատայի և Արկադիայի միջև, Ահմէդ-բէյը որոշեց Վալլտեղայի վրայ մի յաջող յարձակում գործելով՝ Մասսենայի և ծովի հետ կանոնաւոր հաղորդակցութիւն բանալ:

Այդ յարձակումը կատարուեց մայիսի 24-ին, առաւօտ կանուխ: Լուսադիմին Վալլտեղայի պարսպի վրայից նկատեցին, որ Տրիպոլի հարաւային դռնից դուրս էր գալիս մի հեծեղազոր գունդ, իսկ նրա ետեւից ձգւում էր հետեակ զօրքը: Քառորդ ժամ յետոյ ամբողջ բանակը ոտքի վրայ էր: Պետրօ-բէյը ձորահովտի հակառակ կողմում գտնուած պահակախմբին նշաններ տալու եղանակը որոշեց, բայց ինքը ոչ մի նշան չը սուսաւ նրան, որովհետև Ահմէդը կարող էր հանդիպել այն լեռնային անցքը պահպանող պահակախմբին, որտեղից ճանապարհն անցնում էր դէպի Արդուս:

Յուրա պիշերուան յաջորդեց պարզ առաւօտը, և դռնից դուրս եկած զօրքերը սրտակի երևում էին իրանց երկու թշնմանօթներով: Նիկողայոսը իր գեղեցիկ հեռադիտակով, որը ինչ որ ծառայութեան համար ընծայ էր ստացել մի անդլիացի նաւավարից, Պետրօ-բէյի հետ ուշի-ուշով դիտում էր թշնամու շարժումները:

— Ես հասկանում, եմ, թէ նրանք ինչ են կամենում—ասաց Նիկողայոսն՝ իր ընկերին դառնալով,—նրանք ուզում են խաբելով մեզ և ձորահովտի միւս կողմը կանգնած մեր պահակախումբը՝ դուրս կոչել դէպի դաշտավայրը, բայց ես կարծում եմ, որ մեզ համար լաւ է տանը մնալ: Ես ամենևին ջանկութիւն չ'ունեմ նրանց հեծեղազօրքին և երկու մահաբեր թնդանօթին հանդիպելու: Շտապելու ոչինչ չը կայ: Գնանք և հանգիստ նախաճաշենք:

Նա հրամայեց հանգստանալու նշան տալ, և Պետրօ-բէյը զինուորներին ասաց, որ լաւ ուտեն, քանի որ այդ օրը ճաշ լինելու չէր:

— Բայց դրա փոխարէն լաւ ընթրիք կ'ունենանք,—ասաց նա՝ ցոյց տալով մօտեցող թշնամուն:

Մի քանի րոպէից յետոյ հարիւրաւոր կրակներ վառուեցին, որոնց վրայ յոյներն սկսեցին սուրճ եփել, իսկ պարսպների վրայ մնացին երկու թէ երեք պահապաններ, որոնց Պետրօ-բէյը հրամայեց տեղեկութիւն տալ իրան, երբ թշնամու զօրագունդը կը դառնայ դէպի արեւմուտք—Վալլտեղայի վրայ, կամ արևելք—դէպի լեռների հակառակ կողմն ընկած պահակատեղին: Բայց

Նիկողայոսն ու Պետրո-բէյը դեռ նախաճաշի չէին նստած, երբ մի լրարեր մօտեցաւ նրան և յայտնեց, թէ հոլախ միւս կողմի պահակախումբը նշան է տալիս:

— Ես նշան տուողների խմբից չեմ, բարեկամ,— պատասխանեց Պետրո-բէյը՝ նախաճաշը շարունակելով,— թող նշանները թարգմանեն և հաղորդեն ինձ: Էլ սուրճ չեմ ուղում, Նիկողայոս: Սա այսօր ինձ աւելի համեղ է թւում:

Երկու բոպէ անցած՝ նշան տուողների խմբից հաղորդեցին, թէ պահակախումբը հրամաններ է լսնդրում:

— Մնացէք ձեր տեղը,— թելադրեց Պետրո-բէյը պատասխանելու,— և ուշադրութեամբ նայեցէք, թէ թիւրքերին օժանդակիչ զօրքեր չեն գալիս արդեօք Արդսից: Եթէ իրօք այդպիսի բան կը տեսնէք, իսկոյն իմաց տուէք: Երբ Տրիպոլսից դուրս եկած զօրքերը յարձակունեն ձեզ վրայ, դուք ետ նահանջեցէք և որքան կարելի է առաջ քաշեցէք նրանց, մինչև մենք ձեզ համար կուենք: Աղօթեցէք մեզ համար:

Նախաճաշը վերջացնելուց յետոյ Նիկողայոսը դարձաւ Պետրո-բէյին.

— Դէհ, այժմ խօսենք:

Անցաւ մի ժամ էլ, և մի նոր լրարեր եկաւ տեղեկութիւն բերելով, թէ թիւրք զօրքերն ուղղակի Վայտեկայի վրայ են գալիս:

Պետրո-բէյը վեր թռաւ և բարձր ձայնով հրամայեց.

— Բոլորն իրանց տեղերը, պարսպի ետեւ: Ձը համարձակուէք առանց հրամանի հրացան արձակել: Եանի, իմ հրամանները հաղորդիր բոլոր վաշտապետներին:

Բոլոր պատերի մէջ հրացանների համար ծակեր էին բացուած, և զբանցիկ իւրաքանչիւրի առաջ չորս հոգի կանգնեցին, որոնցից երկուսը հրացան էին արձակում, իսկ երկուսը լցնում էին հրացանները: Դրսից պարիսպներն ինն օտնաչափ բարձրութիւն ունէին, իսկ ներսից հինգ օտնաչափից աւելի չէին, որովհետեւ սարի լանջին էին դանդում:

Պետրո-բէյը տեղաւորուեց պարսպի վրայ, զբան վերել, որտեղից նա կարող էր թշնամու շարժումներին հետեւել: Նա հետուից նկատեց, որ թիւրքական հետեակ զօրքը բաժանուեց երկու խմբի, որոնցից մէկը գիմնի գէպի ձորահօտի միւս կողմի պահակախումբը, իսկ միւսը գալիս էր ուղղակի Վայտեկայի վրայ: Հեծելազօրքը հետևում էր երկրորդ զօրախմբին, բայց երբ լեռնային ճանապարհը հետզհետէ ուղղաձիւ դարձաւ, կանգ առաւ: Երևում էր, որ թիւրքերը դիտաւորութիւն ունէին իրանց առաջին զօրաբաժնով յոյներին դուրս հրաւիրել գէպի գաշտա-

վայրը, իսկ հեծեալազօրների դուռնը, որ կանդնած էր Վալլտե-
դայի տակ, թոյլ չէր տալ նրանց օգնութիւն ուղարկելու: Պետ-
րօ-բէյը դո՛հ էր թիւրքերի այս դիտաւորութիւնից, թէպէտ նա
զիւէր, որ Վալլտեդայի վրայ եկող զօրաբաժնի մէջ կային ալ-
բանացի վարձկաններ, որոնք յայտնի էին իրանց քաջութեամբ
ու դադանաբարոյութեամբ:

Յոյները, որոնք չորս հոգուց բաղկացած խմբակների էին
վերածուել, բաժանուում էին մի քանի հարիւրեակների, իւրաքան-
չիւրը մի վաշտապետի հրամանատարութեան տակ, իսկ պարբա-
նների վրայ ընդամենը երկուհազար հոգի կային: Մնացածներից
յետեւը ղրաղուում էին զէնքեր և ռազմամթերք բաժանելով,
հարիւր հոգի պահեստի ոյժն էին կազմում, իսկ մնացած հինգ
հարիւրը Նիկողայոսի հրամանատարութեան տակ՝ հրացանները
ձեռներին կանդնած էին բանակի մէջտեղում: Պետրօ-բէյի և
Նիկողայոսի կազմած նախադժի համաձայն սրանք դեռ դործ
չ'ուռնէին, ուստի և Նիկողայոսը թոյլ տուաւ ցրուել, բայց այն
պայմանով, որ հեռու չը դնային և առաջին իսկ հարկաւոր եղած
դէպքում ժողովուէին: Միաստօը Նիկողայոսի մօտ էր, իսկ Նա-
նին Պետրօ-բէյից չէր հեռանում և պատրաստուել էր նրա հրա-
մանները բանակի զանազան կողմերը տանելու:

Անցաւ մի ժամ, երբ բարձրութեան վրայ Վալլտեդայից
հինգհարիւր քայլ հեռու երևացել էր ալբանական հետևակ զօր-
քը, բայց և այնպէս յունաց բանակում ամեն ինչ խաղաղ և
հանդիստ էր: Ինչպէս երևում էր, թշնամին ուղում էր յարձա-
կում դործել յունաց ամբուլթեան վրայ՝ չը դիտենալով, թէ որ-
քան զօրեղ էր նա: Թիւրքական զօրքի չարքում արդէն յարձակ-
ման հրամաններ էին լսւում, իսկ յոյներն առաջուայ նման ան-
շարժ էին, միայն Նանին մօտ վազեց Նիկողայոսին և հաղոր-
դեց նրան Պետրօ-բէյի հրամանը—պատրաստ լինել: Յունաց
բանակից քառորդ միոն հեռու ալբանացիները կանդ առան մի
փոսի մէջ: Նրկու մղան հեռու պսպղում էին թիւրք հեծեալազօրի
զէնքերը, հեռուն՝ արևելքում սև կէտերի նման երևում էին
այն զօրքերը, որոնք դնում էին քամակից խփելու:

Յոյների նկարդերը վերին աստիճանի լարուած էին: Նը-
րանք զիւռնէին, որ մի քանի րոպէից յետոյ անտեսանելի թշնա-
մին կրակ կը տայ, և ցաւալի սրտով սպասում էին այդ վայրկե-
սին: Իրաքանչիւրն առանձին կերպով էր արտայայտում այդ
անհանգստութիւնը: Նանին Պետրօ-բէյի մօտ կանդնած՝ ցած
ձայնով նղովում էր թիւրքերին, և նրա դէմքը խաչխաչի պոյն էր
ստացել: մեղալուողութեցի մի երիտասարդ զինուոր կեղծ ծիծաղ
էր բարձրացրել, որը չ'ընդհատեց մինչև անգամ և այն ժամա-

նակ, երբ ենթասպան խփեց նրա ականջին. Մխտոսը Նիկողայոսի մօտից ոչ մի քայլ չը հեռանալով՝ գինեգործների երգն էր շուայնում. հայր Անդրէասը, որը խնդրել էր թոյլ տալ իրան դոնէ ղինուորների համար հրացաններ լցնելու, «Զքեզ Աստուած զովարանեմք»-ն էր երգում կիսաձայն. Նիկողայոսն անխօս պսպղացնում էր աչքերը, իսկ մեծամասնութիւնն անհամբերութեամբ գնում-գալիս էր: Միմիայն Պետրո-բէյը բոլորովին հանդիստ էր և այդ զուցէ այն պատճառով, որ նա պարտաւոր էր բոլորի մասին մտածել:

Վերջապէս լերան ետեւից երեւցին թիւքերը երկու խումբի բաժանուած: Պետրո-բէյը մի հայկացք զցեց նրանց վրայ և Նանին դռնալով ասաց շտապով.

—Նրանք միանգամից այս և հակառակ կողմի դռների վրայ կը յարձակուեն: Որքան կարելի է շուտ վազիր այնտեղ և ինքդ սկսիր հրացանաձգութիւնը: Հրամայելու եղանակը քեզ յայտնի է:

Նանին բանակի միջով վազեց դէպի միւս կողմը և այնտեղի դրանը մօտենալով՝ հրացանների ձայն լսեց այն կողմից, որտեղ Պետրո-բէյն էր: Իրաւ, ալքանացիները միանգամից յարձակում գործեցին թէ այս և թէ այն: Դռների վրայ, բայց բաւական ժամանակ անցաւ, մինչև նրանք երեւցին այն զիրքի առաջ, որը յանձնուած էր Նանիի պաշտպանութեանը: Երբ նրանք վաթսուս քայլ միայն հեռու էին պարսպից, և արդէն կտրելի էր դէմքերը որոշել, Նանին հրամայեց.

—Խփիր...

Յոյների առաջին միանուադ հարուածն անաշուղ էր, քանի որ գնդակների մեծ մասն ալքանացիների զլխի վրայից անցաւ. երկրորդն ու երրորդը՝ աւելի աջողակ էին: Այս բանն արզելք չ'եղաւ յարձակուողների մեծամասնութեան առաջուայ նման մօտենալուն, իսկ մի աննշան խումբ կանդ առնելով լերան վրայ՝ հրացանաձգութեամբ պատասխանեց, որը սակայն յոյների համար անփնտս էր, որովհետև պարիսպը պաշտպանում էր նրանց:

Այդ միջոցին երկու դռների մէջ՝ կենտրոնում կանգնած յոյներն անգործ էին, բայց չ'անցաւ մի քանի րոպէ, որ նրանք էլ հարկաւորուեցին Պետրո-բէյին, և սա հրաման ուղարկեց շարուել առաջին դրան ետեւը, որը նրա հաշով կարող էր չը գիմանալ թշնամու ճնշմանը: Նիկողայոսը նոյնն արաւ և երկրորդ դրան վերաբերմամբ: Ընդ սմին թէ այստեղ և թէ այնտեղ մարդկանց առաջին շարքերը ծուռի էին չոքել:

Պետրո-բէյի դիրքի առաջ ալքանացիների երկաւուց հինգ

րոպէ էլ չէր անցել, երբ դուռը շառաշմամբ բայուեց, և թիւրքերը ներս ընկան ամբողջ, բայց գնդակների մի տարափ թափուեց նրանց վրայ, և նրանք ի փախուստ դարձան: Այն ժամանակ Նիկողայոսը տեսաւ, որ գործելու վայրկեանը հասել է: Նա իր զօրախումբը երկու մասի բաժանեց և չտառով առաջ շարժեց գէպի բաց դուռը. մի մասը նա փախչող թիւրքերի ետևից զցեց, իսկ միւսն ուղղարկեց երկրորդ դրան վրայ յարձակուող ալբանացիների քամակից խփելու:

Այս ամենը տեսնելով՝ Եանին դադարեցրեց հրացանածրգուծիւնը և Պետրո-բէյի հրամանով բաց արաւ իր դուռն ու մի համարձակ յարձակում գործեց: Շրջապատող ալբանացիները սարսեցին և փախան: Շուտով լեռնային զառիվայրերը ծածկուեցին փախչողներով, որոնց հետ մենամարտում էին նրանց ետևից հասած հալածողները: Թիւրքական պահեստի զօրքերը ոչ մի օգնութիւն չէին կարող հասցնել, որովհետև նրանք ստիպուած պէտք է լինէին միևնույն ժամանակ իրանց մարդկանց վրայ հրացան արձակել:

Երկար տեւեց հալածանքն ու մուշտակոիւր: Սկզբում ալբանացիները յոյներից բազմաթիւ էին, բայց կրած կորուստների շնորհիւ նրանց թիւն էլ պակասեց:

Ընդհանուր իրարանցման ժամանակ Միտսոսը հանդիպեց Եանին, և այդ իսկ րոպէին նրանց դէմ ելաւ մի բարձրահասակ, թաւամազ ալբանացի՝ սուրը բարձրացրած: Վայրենի կատուի նման Միտսոսը յարձակուեց նրա վրայ և իր կարճ դաշոյնով խփեց ուղղակի նրա երեսին: Սուրը ցած ընկաւ ալբանացու ձեռքից, և նա փռուեց գետին:

— Է՛, այժմ քո հաբազատ մայրն էլ չի ձանաչիլ քեզ, — բացազանչեց Միտսոսը՝ նայելով իր թշնամու արիւնաթաթախ երեսին:

Յոյները և թիւրքերն այժմ դէմադէմ կուռում էին: Եանին աջ ու ձախ խփում էր հրացանի կոթով, իսկ Միտսոսը շարունակում էր իր գործը դաշոյնով:

— Այդ լճն է, Միտսոս, — հարցրեց վերջապէս Եանին. — քո զուլան ամբողջապէս արիւնով է ծածկուած: Խօս չես վիրաւորուել:

Իրաւ, Միտսոսի սև դանդուրները ծածկուած էին արեան կաթիլներով, և նրանց մէջ երևում էր մի փոքրիկ վէրք, որի վրայ նա ուշադրութիւն չէր դարձնում: Եանին իր շապկից մի կտոր կտրեց և կապեց ընկերի գլուխը, իսկ յետոյ նրանք հորից մտան կուի մէջ: Թէպէտ յաղթութիւնը յայտնի կերպով յոյների կողմն էր, բայց ալբանացիներն էլ ժայռերին յենուե-

Սպրիլ, 1903.

լով՝ աշխատում էին զօրեղ ընդդիմութիւն ցոյց տալ: Կարծե-
լով՝ որ թշնամին կարող է ոյժերը հաւաքել և նորից յարձա-
կում գործել զրան վրայ՝ Պետրո-բէյն իր մարդկանցից մի քանի
հարիւր հոգի ետ տարաւ, իսկ մնացածներին հրաժայեց զա-
գարեցնել հալածանքը, որ չը լինի թէ պատահեն ներքեր կանդ-
նած թիւրքական հեծալազօր զնդին:

Իրաւ, ալբանացիները ետ քաշուեցին դէպի իրանց հեծե-
լազօր գունդը և այնտեղ սկսեցին հանդստանալ՝ յայտնի նպա-
տակ ունենալով կրկնել յարձակումը: Երկու ժամ յետոյ՝ նորից
սկսեցին դէպի առաջ շարժուել և այս անգամ հեծելազօր գուն-
դը՝ ինչքան որ այս լեռնոտ տեղը թոյլ էր տալիս՝ շատ մօտկից
հետևում էր նրանց:

Պետրո-բէյը զիտէր, թէ ինչ է հարկաւոր իրան անել, բայց
չէր վստահանում: Նրան հրապուրում էր այն միտքը, թէ պէտք
էր կտրել թիւրքերի ճանապարհը դէպի հեռուն թողած պաշա-
րի կարաւանը. բայց վախենում էր, թէ այդ նպատակի համար
բաւականաչափ զօրախումբ ուղարկելով՝ իր բանակի պաշտ-
պանութիւնը կը թուլացնէր: Բացի դրանից՝ Նիկողայոսն էլ
սաստիկ դէմ էր այդ ծրագրին. նրա կարծիքով ոչ մի բան հար-
կաւոր չէր վստանդի տակ դնել և ոչ մի աւար չէր կարող հաւա-
սարուել իրանց զիրքի պաշտպանութեանը: Վերջապէս որքան
էլ յաջող լինի թշնամու քամակից յարձակում գործելու եղանա-
կը, նրա լրտեսները կարող էին նկատել յոյների խորմանկու-
թիւնը և թիւրք զօրապետներին տեղեկութիւն տալով՝ ամբողջ
գործը փչացնել:

Երեք ժամուայ ընթացքում ալբանացիները չորս անգամ
յարձակում գործեցին թէ այս և թէ այն դռների վրայ, բայց ա-
մեն ագամ էլ մերթ յոյների յարձակումների, մերթ պարըսպ-
ների վրայից նրանց միահամուռ հրացանածղութեան շնորհիւ
ստիպուած էին նահանջել: Վերջապէս երբ արեղակն սկսեց
թեքուել դէպի արևմուտք, հնչեց կոիւր գաղարեցնելու նշանը,
և թիւրքերն շտապով ետ քաշուեցին դէպի իրանց հեծելազօր
գունդը: Այստեղ Նիկողայոսի կարծիքով հասել էր և այն շըր-
ջապտոյտ շարժման բոլէն, որ Պետրո-բէյը ցանկանում էր
անյարմար ժամանակ կատարել: Նա վեր առաւ մայնեցիներից
հարիւր հոգի և նրանց հետ դիմեց թշնամու առաջը կտրելու,
իսկ Պետրո-բէյը իր բոլոր ոյժերով շարժուեց նահանջող թշնա-
մու ետևից: Ահմէդ-բէյն ուրախանում էր և մխիթարւում այն
յուսով, թէ յոյներն այնուամենայնիւ թակարդը կ'ընկնեն և
թիւրքերին հալածելուց յափշտակուած՝ աննկատելի կերպով իր
հեծելազօրքի դռնը կը դառնան:

Սակայն յոյները կրկին երկու կողմից յարձակուեցին թիւրքերի վրայ և զնդակների տարափ սեղացին: Տեսնելով որ Նիկողայոսի զօրախումբը իր քամակից խփեց և կարող էր պաշարի կարաւանը խլել, Ահմէդն սկզբում կամենում էր հեծելազօրքն ուղարկել աղաակում այն, բայց յետոյ մտադրութիւնը փոխեց և աւելի լաւ համարեց հեծելազօրքի ոյժը իր անձնական պաշտպանութեան համար գործադրել: Ուստի պաշարը զոհելով նա հեծելազօրքն առաջ շարժեց դէպի իրան հալածող յոյները:

—Յրուեցէք և ետ նահանջեցէք,—հրամայեց Պետրօ-բէյը:

Եւ երբ թիւրքական հեծելազօրը հասաւ այնտեղին, որտեղ յոյներն էին դառնում, իր առաջ թշնամի չը տեսաւ—նրանք ցրուել էին զանազան կողմեր:

Մի անգամ էլ թիւրքերն սկսեցին նահանջել, և յոյները վերադառնալով ստուարացրին իրանց շարքերը և շարունակեցին հալածել: Սակայն այս բանը երկար չը տևեց, քանի որ արդէն մութը կոխում էր: Այն ժամանակ իր հերթին Պետրօ-բէյն էլ հրամայեց կռիւը դադարեցնելու նշան տալ, և յոյները կարգով դիմեցին դէպի իրանց բանակատեղին: Ճանապարհին նրանք բարձր ձայնով երգում էին կլեֆտաների երգը, որն այնուհետև ապստամբութեան հիմնը դարձաւ:

VI

Պետրօ-բէյն շտապով օգտուեց տարած յաղթութիւնից: Այժմ ակներև էր, որ յոյներն այլևս երկիւղ կրելու ոչինչ չ'ունէին Տրիպոլսում կենտրոնացած թիւրքական ոյժերի հետ ընդհարուելուց: Սակայն եթէ թիւրքերը չը կարողացան յոյներին դուրս վանել իրանց լեռնային զօրեղ զիրքից, միւս կողմից յոյներն էլ անկարող էին դիմադրել թիւրքերին դաշտավայրի վրայ, որտեղ հեծելազօրքը կարող էր գործել: Բայց յոյներին վայրենգայի վրայ մնալն էլ անկարելի էր, որովհետև ոյժերը հետզհետէ աւելանում էին զանազան կողմերից եկող նորանոր զօրաբաժիններով, և կաբիբ էր զգացւում մի նոր օղակ ևս ստեղծելու այն երկաթէ շղթայի մէջ, որը վերջիվերջոյ պէտք է ամեն կողմից չրջապատէր Տրիպոլիսը:

Այդ քաղաքից դէպի արևմուտք, նրա պարիսպներից հրացանի մի հարուածի հեռաւորութեան վրայ երեք ուղղաձիգ լեռնաթևեր կային, որոնք յայտնի էին «Տրիկորֆոս» անունով: Այս երեք գագաթները մի բարձրաւանդակով միացած էին միմիանց հետ. Պետրօ-բէյը մտածեց այդտեղ մի նոր ամուր դիրք ստեղծել: Գործն շտապով առաջ գնաց, և թիւրքերը չէին

խանդարում այդ նոր ամբողջիւնները չինելուն: Այդպիսով յու-
նիսի սկզբին Վայլտեղայի բերդապահ զօրքը բաժանուեց երկու
մասի. արդոսցիները Դիմիտրիոսի հրամանատարութեան տակ
մնացին հին տեղը, իսկ Պետրո-բէյը մայնեցիներով զբաւեց
հիւսիսային լեռնազագաթը, Նիկողայոսը արկաղիացիներով—հա-
րաւայինը, իսկ սպարտացիները իրանց առաջնորդ Պոնիրոպոլու-
սի հետ—միջինը:

Միևնոյն ժամանակ երկրի բոլոր կողմերից սեղեկութիւն-
ներ էին ստացուում ոչ թէ առանձին խոհիթներում անպաշու-
պան թիւրքերի կոտորածի, այլ թիւրքական քաղաքների կա-
նոնաւոր պաշարումների մասին, որոնք մասամբ յաջող էին
վերջացել, մասամբ դեռ շարունակուում էին: Յունական կղզի-
ներից մի քանիսը, ինչպէս Պսարան, Սպեցիան և Հզիրան,
ապստամբեցին և մի ամբողջ նաւատորմից ուղարկեցին ծովա-
փերը պաշտպանելու և թիւրքական նաւերը ոչնչացնելու հա-
մար,—և այդպիսով արդեւք էին դառնում թիւրքերին ամեն
տեսակ օգնութիւն՝ մարդիկ, զէնք և սլաշար տեղ հասցնելուն:
Մայիս ամսին արդէն յունական նաւատորմից մի քանի հա-
մարձակ քաջազործութիւններ կատարեց, որոնց մէջ ամենա-
փառաւորն էր մին թիւրքական նաւատորմի կործանումը, ո-
րով Փոքր-Ասիայից մարդիկ ու զէնք էին կրում: Յոյներն այդ
պատերազմական նաւերը կանգնեցրին Նաւալիայի մօտ և կա-
տաղի պաշտպանութիւնից յետոյ առան ու կրակի մատնեցին:

Այդ ծովային պատերազմից երկու օր յետոյ հիզրացիների
երկու նաւ հասան Կ.-Պոլսից Եգիպտոս ուղևորուող մի թիւրքա-
կան նաւի, որով սուլթանից հարուստ ընծաներ էին տանում
Մահմէդ-Ալիին: Նաւի վրայ եղած բոլոր թիւրքերն անխնայ
կոտորուեցին. իսկ հարուստ աւարն այն աստիճան չլացրեց յոյն
ծովազնացիներին, որ նրանք մոռացան զրա կէսը անկախութեան
պատերազմի ֆոնդին յատկացնելու համար իրանց տուած եր-
դումը և գիւրամարս աւարի քաղցը համա առնելով՝ դարձան
ոչ թէ ազատութեան համար մարտնչողներ, այլ ծովահէններ:
Նրանք վերադարձան Հիդրա, Թագցրին իրանց աւարը և նորից
դուրս եկան ծովը արդէն իրանց զրպանը լցնելու նպատակով:
Սակայն հիզրացիների մէջ ևս կային ճշմարիտ հայրենասէր մար-
դիկ, նոյն իսկ կանաչք, ինչպէս օրինակ հրաշալիւ Կապսինան,
որն անձամբ կառավարում էր նաւը, արիարար կռուում թիւր-
քական նաւերի դէմ և իւր երկրացիների յանցանքը քաւելու
համար աւարից իրան ոչինչ չէր վերցնում, այլ բոլորը տալիս
էր պատերազմական ծախքերի համար:

Սպեցիայից երեք նաւ եկան դէպի Պելոպոնեսի ափը ըս-

պարտայիններին օգնութիւն հասցնելու համար, որոնք ցամաքային ճանապարհի կողմից պաշարել էին Մոնեմվազիան: Այս քաղաքը յայտնի էր իր հարստութեամբ, և պաշարողների առաջնորդը տեսնելով՝ որ անհնար է քաղաքը անձնատուր լինելու աստիճանին հասցնել, քանի որ նա ծովով պաշար էր ստանում, նաւատորմին օգնութեան հրաւիրեց: Միւսոյն ժամանակ նա պայման կապեց, որ աւարի մի երրորդ մասը զինուորներին բաժին ընկնի, միւսը նաւատորմին, իսկ մնացածը ազգային գանձարանին: Բայց հէնց որ նաւերը տեղ հասան, անվերջ վէճեր սկսուեցին ցամաքային և ծովային ոյժերի մէջ: Զինուորները մեղադրում էին նաւաստիներին այն բանում, թէ նրանք ուղում են միանալ թուրքերի հետ և իրանց նաւերով նրանց տանել Փորթ-Ասիա, որով բոլոր աւարը նրանց ձեռքը կ'ընկնէր, իսկ ընդհակառակը նաւաստիները դատապարտում էին զինուորներին, ասելով թէ նրանք մտադիր են սուտ յարձակում գործել և ազատ թողնել պաշարուածներին՝ նրանցից բոլոր աւարն ըստանալուն պայմանով: Իւրաքանչիւր մարդ իր մասին էր մտածում, ոչ ոք չէր հողում աղկի չահերի մասին, բայց զինուորների համար ամենաանտանելին երեք եպիսկոպոսների վարմունքն էր, որոնք թուրք իշխանաւորների նման խրոխտ դիրք էին ընդունել, և թէպէտ ծագած պատերազմը մասամբ կրօնական բնուրութիւն էր կրում, այնուամենայնիւ չինականները չէին ցանկանում նախկին հպարտ իշխանաւորների տեղ նորերն ունենալ:

Իրաւ, եկեղեցու պետերը, որոնք մինչև թուրքերի տիրապետութիւնը իրանց ձեռքին ունէին ոչ միայն հողեր, այլ և մարմնաւոր իշխանութիւնը, մտածեցին այժմ վերադարձնել իրանց նախկին դիրքը: Նրանցից չատերը պատրասցի Հերմանի նման անկեղծօրէն աշխատում էին հայրենիքի ազատութեան գործում և այժմ, երբ ժողովուրդն սկսում էր օգտուել իրան աշխատանքներից, ցանկանում էին նոյնպէս իրանց պարգևն ըստանալ: Բայց երբէք մի այսպիսի պահանջ այսպէս չէր յայտնուած, որսիհետև զօրապետները բնականաբար ընդգլխմանում էին հողերականութեան կարծեցեալ իրաւունքներին, և նրանց մէջ անհաճոյ ընդհարումներ էին ծագում՝ ամեն կողմ անվստահութիւն և կասկած սերմանելով: Հողերականներն ուղղակի յանդիմանում էին զինուորական իշխանաւորներին, թէ նրանք միմիայն իրանց անձնական շահերի մասին են հողում, իսկ զինուորականներն իրանց կողմից դատապարտում էին հողերականներին, թէ նրանք իրանց սահմանից դուրս են գալիս:

Վերջին մեղադրանքը սուր կերպարանք էր ընդունում և լարում զինուորականների ու հողերականների յարաբերու-

թիւները, երբ եկեղեցու պաշտօնեաները, ինչպէս օրինակ Հերմանը, անձամբ՝ սուրը ձեռներին մասնակցում էին պատե-
րազմին:

Այն մեծ ազդեցութիւնը, որը վայելում էին Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը, զսպում էր յիշեալ չարիքը Տրիպոլիսը պաշարող բանակի մէջ. սակայն նրանք էլ զղում էին, որ իրանց դրու-
թիւնը հաստատուն չէ և կախում է լոկ իրանց ժողովրդականու-
թիւնից: Հէնց որ Հերմանը մի զինուած զօրաբաժնով եկաւ բա-
նակը, գործը վտանգաւոր կերպարանք ընդունեց: Պէտք է ա-
սել, որ նա ոչ թէ իշխանութիւնը իր ձեռքը դրելու ցանկու-
թիւն ունէր, այլ ձգտում էր եկեղեցին տիրապետող զարմնիչ:
Որպէս եկեղեցու պաշտօնեայ և Աստծու փոխանորդ՝ նա իրան
բոլորից բարձր էր համարում և բոլորովին մոռացել էր խոնար-
հութեան մասին Աստծուն տուած պատուէրը:

Հերմանի մուտքը դէպի Տրիպոլիսի մօտի բանակին ամենե-
ւին նմա չէր Յիսուս Գրիստոսի մուտքին Երուսաղէմ: Առջևից
գնում էր զինուած մարզկանց մի զօրաբաժին, որոնց հետևում
էին վեց սպասաւոր բուրվառները ձեռներին և մի քահանայ
այն մեծ արծաթէ խաչը բռնած, որն առնուած էր Հերմանին
բաժին ընկած աւարի գնով: Այս բոլորից յետոյ դալիս էր ին-
քը-արքեպիսկոպոսը մի բաղկաթուռի վրայ բազմած, որը չորս
վարդապետ բռնած բերում էին: Նրա զլուխը բաց էր, սրովհետև
ձեռներում բռնած ունէր Մեգասպէլայոնի մենաստանին Պալէո-
լոգ կայսեր նուիրած ս. հաղորդութեան ոսկէ անօթները:
Ուսերի վրայ փռուած էին երկար, սև մազերը, որոնց մէջ տեղ-
տեղ սպիտակ էր երևում: Կարմիր երիզով չըջապատուած ըս-
պիտակ, մետաքսէ շուրջառը իջնում էր նրա պարանոցից
մինչև ոտները, իսկ վերևից ամրանում էր մի խոշոր զմրուխտի
կոճակով: Հերմանի ետևից գնում էին մնացած հոգևորական-
ները խաչվառները ձեռներին: Նրա ամբողջ շքախումբը բազ-
կացած էր երեք հարիւր հոգուց:

Ի հարկէ՝ այս կերպով պատերազմելն անխոհմտութիւն կը
լինէր, սակայն այս անմտութեան մէջ ևս մի որոշ բարձր դա-
շափար կար, որովհետև Հերմանը մտածում էր միայն եկեղեցու
փառքի ու պատւի վրայ: Հինգ օր տևեց այս գնացքը Կալա-
րիտայից, և յունական բոլոր պահակախմբերը խորին յարգան-
քով էին ընդունում նրան. բայց Տրիպոլիսի տակ կանգնած բա-
նակի ընդունելութիւնից էր կախում նրա ձեռնարկած գործի
յաջողութիւնը, որովհետև մայնեցիները միշտ արհամարանքով
էին նայում հոգևորականների վրայ: Նրա տեսակէտով ինքը և-
կել էր այնտեղ ուղղափառների վրայ եկեղեցու զերիշխանու-

թիւնը հաստատելու համար և իր պարտականութիւնն իրազօր-
ձեւու մէջ մի ամենափոքր զիջում չէր կարող անել:

Եանին ու Միտսոսը հեռուից նկատեցին հանդիսաւոր զը-
նացքի մօտենալը, և առաջինը խորհրդաւոր կերպով շուայնե-
լով՝ ասաց.

— Թշուառութիւն է դալու: Հերմանը բարի և հայրենիքին
անձնուէր մարդ է, սակայն միւս հոգեւորականները նման չեն
ներան:

— Լաւ կը լինէր, եթէ որ նրանք չը խառնուէին մեր գոր-
ծերի մէջ, — պատասխանեց Միտսոսը, — նրանք բոլորին հաւա-
տացնում են, թէ մենք պատերազմում ենք ի փառս Աստուծոյ:
Ասեմք այդ այդպէս է, բայց պատերազմի համար զինուորներ
են հարկաւոր, իսկ տէրութիւնները վատ զինուորներ են: Սակայն
նայիր, Եանի, ինչպիսի փառահեղ մարդ է Հերմանը: Ափսոս,
որ ես եպիսկոպոս չեմ ծնուել:

Գնացքը մօտեցաւ երիտասարդներին, և նրանք տեսնելով
որ Հերմանը ձեռներուով բռնած ունի ս. Հաղորդութիւնը, ծունկ
չօքեցին: Եանին սկսեց ջերմեռանդօրէն խաչակնքել, իսկ Միտ-
սոսը յօնքերը կիսեց:

Պետրօ-բէյն ամենախտորին յարպանքով ընդունեց արքե-
պիսկոպոսին և նրա համար մի վրան պատրաստեց իրանի մօտ:
Ամբողջ բանակում յայտարարուեց, թէ հետեւալ օրն առաւօ-
տեան վաղ յոյները պարտաւոր են ներկայ լինել այն պատա-
րագին, որը պէտք է մատուցանէ արքեպիսկոպոսը: Բայց նախ-
ընթաց երեկոյցին ընթրիքից յետոյ Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոս-
սը իրանց մօտ հրաւիրեցին Հերմանին՝ անկեղծօրէն խօսելու
համար, իսկ Միտսոսին յանձնարարուեց քսան կամաւորներով
յարձակում գործել թիւրքական հարեան զիրքի վրայ, որ
չատ մեծ բաւականութիւն պատճառեց նրան: Հերմանը
չատ սիրալիւր կերպով էր վերաբերւում դէպի Միտսոսը, ուս-
տի և ճանապարհ դնելիս՝ օրհնեց նրան:

— Դու միշտ յայտնի ես եղել մարդկանց հետ վարուելու
ընդունակութեամբ, — ասաց արքեպիսկոպոսը՝ Նիկողայոսին
դառնալով. — և ճշմարիտն ասած՝ կարողացար Յունաստանի
ամենալաւ երիտասարդներից մէկին պատրաստել կենսական
գործունէութեան համար: Բայց մենք պէտք է բոլորովին ուրիշ
բաների մասին խօսենք. ամենից առաջ թոյլ տուր, որ սեղ-
մում քո ձեռքը, որովհետեւ գուցէ իմ խօսքերը քեզ դուր չը
դան: Մենք բարեկամներ ենք, այնպէս չէ:

— Հիմն բարեկամ, — ժպտալով պատասխանեց Նիկողայոսը,
և տայ Աստուած, որ յաւիտեան բարեկամ էլ մնանք:

—Ես էլ յոյս ունեմ զրա վրայ,—չարունակեց Հերմանը,— սակայն իմ բերած լուրը կը հաստատէ միայն մեր հին բարեկամութիւնը: Մեր Գրիգորիոս պատրիարքը, որին դու հաւանականաբար ճանաչում էիր, սուլթանի հրամանով սպանուած է Կ. Պոլսում:

Նիկողայոսն ու Պետրո-բէյը վեր թռան տեղերից:

—Անկարելի է,—բացադանչեցին երկուսը միարեւման:

—Այո, նա սպանուած է և ամենախայտառակ կերպով նրան կախել են պատրիարքարանի դռնից: Բայց Աստուծոյ պատիժը չուտով կը թափուի ամբարիշտների վրայ, և այդ սուրբ նահատակի մահը կը բողոքէ Ամենակալի առաջ: Միայն տայ Աստուած, որ այս տխուր դիպուածն աւելի ևս բարեկամական կապերով միացնէ մեզ: Չարասիրտ թիւրքերը չեն բաւականացել սուրբ մարդուն մահացնելով, այլ երեք օր չարունակ նրա զիակը փողոցում կախուած են թողել, այնպէս որ չները քաշքըչել ու կծուակ են նրան, իսկ յետոյ զիակը տուել են հրէաներին, որոնք չներից էլ վատ են: Նրանք քարչ են տուել բոլոր փողոցներով և ծովը զցել: Սակայն բարեպաշտ մարդիկ ազատել են սուրբ մարդու մարմինը, տարել Օդեսսա և այնտեղ եկեղեցական օրէնքով հողին յանձնել: Չը նայելով դրան Գրիգորիոսը հրաչքներ էր գործել այն նաւի վրայ, որով նրա մարմինը Օդեսսա են հասցրել: Այդ նաւի վրայ դանուած մարդկանց մէջ եղել է մի անդամալոյծ կին, հէնց որ նրան մօտեցրել են պատրիարքի մարմնին, նա իսկոյն առողջացել է:

—Փնօք Քեզ, Տէր, փնօք Քեզ,—բացադանչեց Նիկողայոսը,—այդ նահատակը մեր միջնորդը կը լինի Աստուծոյ առաջ:

—Փնօք Քեզ, Տէր, փնօք Քեզ,—կրկնեց Պետրո-բէյը խաչակընքելով.—բայց, հայր, պատմիր, թէ ինչպէս է պատահել այդ:

—Նա մեռել է մեզ համար,—պատասխանեց Հերմանը,— նա մեռել է յոյների ազատութիւնը պաշտպանելով: Ինչպէս ձեզ յայտնի է, հայրենասէրների հետ համախորհուրդ էր գործում նա, և մասնաժողովի անդամներին զրած նրա նամակները բռնուել են: Ահա թէ ինչ ճանապարհով են թիւրքերն իմացել նրա հայրենասիրական գործունէութեան մասին և վրէժխնդիր եղել: Նրա մահից յետոյ նոր պատրիարքի ընտրութիւն է նշանակուել և ընտրուած է Պիալիպաղի Եւդենիոսը: Իսկ այդ ընտրութիւնը հաստատուել է Գրիգորիոսին սպանողը:

—Ես չեմ ցանկանում հնազանդուել այդ ընտրութեանը,—բացադանչեց Նիկողայոսը՝ բռնեցքը սեղանին խփելով.—եկեղնցին խաղալիք չէ դե-թիւրքերի ձեռքին:

—Ես ուզում էի քո կարծիքն իմանալ,—չարունակեց Հեր-

մանր,—իսկ դու, Պետրո-բէյ, ազդականիդ կարծիքին համամիտ ես: Բայց և այնպէս եկեղեցին անդլուխ կը մնայ:

—Իսկ ինչպէս պէտք է վարուել պատրիարքի մահից յետոյ,—հարցրեց Նիկողայոսը:

Հերմանը մի քանի բոպէ լուռ մնաց, իսկ յետոյ շարունակեց.

—Գիտէ՞ք, ինչու ես իսկոյն չը պատասխանեցի այդ հարցին,—բանը նրանումն է, որ եկեղեցական օրէնքով մինչև նոր պատրիարքի ընտրութիւնը բոլոր իշխանութիւնն անցնում է աւագագոյն արքեպիսկոպոսի ձեռքը:

—Եւ շատ գեղեցիկ, բացազանչեց Նիկողայոսը՝ վեր կենալով,—քեզանից աւելի արժանաւոր մարդ չը կայ, և ես պատրաստ եմ ընդունել քո իշխանութիւնը և ի փառս Աստուծոյ հնազանդուել քեզ այն ամենի մէջ, ինչ որ եկեղեցական գործերին է վերաբերում:

Նիկողայոսն ու Պետրո-բէյը մօտեցան Հերմանի օրհնութիւնն առնելու, և սա խաչակնքեց նրանց:

—Ես մասամբ նրա համար իսկ եկայ այստեղ,—ասաց նա բոպէական լուռութիւնից յետոյ,—որ յորդորեմ յունաց զօրքին սուրբ եկեղեցու գերիշխանութիւնն ընդունել: Անընդհատ ընդհարումների ժամանակ մենք չը պէտք է մոռանանք, որ կուում ենք ոչ միայն ազատութեան համար, այլ և ի փառս Աստուծոյ: Հաւատացէ՛ք ինձ, բարեկամներս, ես խոստովանւում եմ, որ բոլորովին անարժան եմ այն բարձր զիրքին, որը պատահամբ ինձ բաժին ընկաւ. բայց օգնեցէ՛ք ինձ հետու մնալ զայլթակղութիւնից, ազատուել ոյժիցս բարձր ճշումից: Ես գիտեմ, որ դուք մեծ ազդեցութիւն ունէք, ուստի և կարող էք ինձ սհագին օգնութիւն ցոյց տալ: Չէ որ եթէ ես հպատակուեմ Աստուծոյ կամքին և ինձ վրայ առնեմ ազատութեան համար ապրտամբուած յոյն ազգի զլուխը լինելու պատասխանատուութիւնը, այն ժամանակ պէտք է եռանդով պաշտպանեմ իմ իշխանութիւնը ոչ թէ անձնական եռասիրութիւնից, այլ Աստծուն ճշմարտօրէն ծառայելու փափաղից:

Նիկողայոսն ուղում էր պատասխանել, բայց Պետրո-բէյը մի աննկատելի նշանով արդելեց նրան, և արքեպիսկոպոսը շարունակեց.

—Ո՛ւմ առաջնորդութեամբ ենք մենք պատերազմում, եթէ ոչ Աստծու: Ո՛ւմնից է կախուած յաղթութիւնը, եթէ ոչ Աստուծուց: Իսկ ես, նրա խոնարհ սպասաւորս, Աստուծոյ հօտի հովիւն եմ: Ի չարը մի մեկնէք իմ խօսքերը, բարեկամներ, ևս խօսում եմ ոչ թէ ինձ համար, այլ Աստուծոյ: Մեր մէջ արդէն

գլուխ են բարձրացրել թիւրքերից ոչ պակաս թշնամիներ: Կալաբրիտայում և Մոնեմպաղիայում,—բայց ես յոստով եմ, որ այստեղ չը կան այգլիսիներ,—երևան են եկել շահասէր, անիրաւ մարդիկ, որոնք իրանք գործում և իրանց կողմնակիցներին էլ յորդորում են գործել շահի նպատակով և իրանց անձնասէր զիտաւորութիւններին հասնելու համար: Այդ անարժան մարդիկ հաւասար են այն աւաղակներին, որոնք կողոպտում են անպաշտպաններին:

—Ներքի ինձ, հայր,—պատասխանեց Պետրօ-բէյը,—բայց եթէ այգլիսի մարդիկ պատահել են յունական նաւերի վրայ, զրա նման բան դեռ չէ երևում զօրքի մէջ: Մեր աւարի կէսը տալիս ենք պատերազմի ծախքերի համար, իսկ միւս կէսն արգարացի կերպով բաժանում ենք նրանց մէջ, որոնք ձեռք են բերել այն:

—Դու, իմ բարեկամ, չօչափեցիր հէնց այն հարցը, որի մասին ես ուղում էի խօսել,—արտասանեց Հերմանը,—քո խօսքերով կէսը յատկացնում էք պատերազմի ծախքերին, թէպէտ, ես կարծում եմ, դա չափազանց մեծ բաժին է, բայց չը խօսենք այդ մասին: Ես կամենում եմ ձեր ուշադրութիւնը դարձնել բոլոր զինուորների մէջ մնացած մասի բաժանման կատարեալ անարգարութեան վրայ: Ինչո՞ւ համար ենք մենք պատերազմում—հարստութիւն ձեռք բերելու, թէ ազատութեան համար: Ի հարկէ՝ ազատութեան համար և ի փառս Աստուծոյ: Նշանակում է մի այգլիսի գործի համար կուելը և մինչև անգամ մեռնելը բարձր է ամեն տեսակ պարգևից: Այդ պատճառով այդ ամենը, ինչ որ մենք վաստակում ենք մեր կուով, պէտք է գործադրուի ի փառս Աստուծոյ, այսինքն եկեղեցու վրայ: Չէ որ Աստուած է միայն, որ մեզ ոյժ է տալիս յաղթելու թիւրքերին, և ինչ—իւրաքանչիւր մարդ ստանում է իր բաժինը, իսկ միայն եկեղեցուն ոչինչ չեն տալիս: Ուստի մենք պէտք է մի քիչ էլ մտածենք Աստուծու, եկեղեցու ու նրա պաշտօնեաների մասին: Աւարի կէսը նրանց է հարկաւոր տալ և ոչ թէ բոլորի մէջ բաժանել այն:

Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը լուռ լսում էին Հերմանին, որովհետեւ յարգում էին նրան իբրեւ մարդ և իբրեւ արքեպիսկոպոս: Նրա անկեղծութեան և ազնւութեան մասին էլ կասկած չ'ունէին. բայց նրա քարոզած թէ ուրիշ ամենին գործնական չէր, միթէ նա կարծում էր, թէ կուպիտ, անկիրթ մարդիկ եկեղեցու շահերի համար կը պատերազմէին: Արդէն տռանց այն էլ հողեորականները շատ չարիքներ էին գործում. նրանք մեծ կարեւորութիւն էին տալիս իրանք իրանց և յոյների դժգոհու-

թիւնն էին չարժուած նրանով, որ համաձայնութիւն էին կայացնում թիւքերի հետ, որոնք իրանց զոյքերը տալով՝ փրկում էին իրանց կեանքը: Հերմանն ինքը բոլորովին բարեխղճաբար և անշահափրութեամբ արծարծում էր աւարի կէսը եկեղեցուն յատկացնելու միտքը, բայց միւս հոգեւորականներն այդպէս չէին մտածում. իսկ որ գլխաւորն է, ինչպէս կարող էին Պետրո-բէյը՝ իբրեւ զլիաւոր հրամանատար, և Հերմանը՝ որպէս Աստծու ժողովրդի հովիւ՝ մանեղ համարձակ երիտասարդների խմբի մէջ և տանել նրանց.

—Դուք ձեր կեանքը վտանգի ենթարկեցիք երէկ, վրտանդի էք ենթարկում այսօր, վաղն էլ վտանգի կ'ենթարկէք միմիայն նրա համար, որ հարստացնէք եկեղեցին ու նրա պաշտօնեաներին, իսկ դուք և թէ չը մեռնէք էլ պատերազմի դաշտում, առաջուայ նման աղքատ դրութեան մէջ կը մնաք:

Սակայն չընայելով Հերմանի բոլոր ազնւութեանը, Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը հասկանում էին, որ նա ի փառս Աստուծոյ դործելով, միևնոյն ժամանակ ձգտում էր և իր ինքնափրութեանը զոհացում տալու: Նա վերին աստիճանի փափաղ ունէր իշխանութիւն ձեռք բերելու, և եթէ որ նրան ընտրէին սպանուած պատրիարքի տեղ, այն ժամանակ նրա ոյժին ու զօրութեանը ոչ մի բան չէր հաւասարուիլ: Որ մի այդպիսի միտք էր ծաղկել նրա գլխում և հանգստութիւն չէր տալիս, ապացուցանում էին հետեւեալ խօսքերը.

—Եւ որքան մեծ դործ է—չարունակեց նա—մի այնպիսի եկեղեցու գլուխ լինել, որը թէ հոգեւոր և թէ մարմնաւոր ծայրագոյն իշխանութիւն ունի իր ձեռքում: Ես մի այդպիսի զիւրք չէի փոխիլ նոյնիսկ պապի դերի հետ: Դժուարանում եմ երևակայիլ անդամ, թէ ես անարժանա կարող եմ մինչև այդ աստիճան բարձրանալ:

—Հայր,—յօնքերը կիտելով՝ ընդհատեց նրան Նիկողայոսը, —ինչո՞ւ ես ասում այդ: Չէ որ դու ձգտելով եկեղեցին զօրացնել ի փառս Աստուծոյ՝ ուրիշ ոչ մի բանի վրայ չես մտածում:

—Ճշմարիտ ես ասում,—պատասխանեց Հերմանը, բոպէական լուսթիւնից յետոյ,—ես ձգտում եմ միայն Աստծու եկեղեցին փառաւորելու:

—Ես դեռ այս էի ուզում ասել քեզ, հայր, չարունակեց Նիկողայոսը,—որ ես և Պետրո-բէյը բացի եկեղեցու շահերից պարտաւոր ենք նաև ուրիշ շահերի մասին էլ մտածել: Վերջին ժամանակներում մեր բանակի մէջ, թէև ուրիշ տեղերից պակաս, տարաձայնութիւններ են ծագել, որոնք ամենազարհուրե-

լի հետևանքներ կարող են ունենալ: Մեր բանավում հոգևորականներ կան, որոնք զինուորներին ասում են այն, ինչ որ դու ասացիր մեզ, բայց ոչ այնքան էլ անշահասէր նպատակով: Նրանց խօսքերով՝ մենք կրօնի համար ենք կուռում և պէտք է խոնարհուենք հոգևորականների առաջ, բայց մեր տղերքը չեն ուզում նրանց լսել: Այն ժամանակ նրանք խորամանկութեան են զիմում և հաւատացնում, թէ խեղճ զինուորներն արիւն են թափում այն բանի համար, որ հարստացնեն իրանց զօրապետներին: Երգում եմ Աստուծոյ անունով, դա դարչելի զրպարտութիւն է, բայց անկարելի է երաշխաւորել, որ եթէ իրերի դրութիւնը չը փոխուի, իրօք մի այդպիսի բան չը ծաղիւ: Ահա օրինակի համար, Մոնեմվազիայում այժմ արդէն վատութիւնը մուտք է գործել. այնտեղ զօրախմբեր են հաւաքւում առաջուց ընտրուած զօրապետների հետ, որոնք ուղղակի ասում են, թէ եթէ հոգևորականները ոչ մի բան չ'արած՝ ուզում են իւրացընել աւարը, աւելի լաւ է իրանք վերցնեն այդ, քանի որ սլատերադմի բոլոր ծանրութիւնն իրանք են կրում: Եւ ահա այդպիսով ներքին երկպառակութիւններ են ծաղում հոգևորականների և զինուորական առաջնորդների մէջ, իսկ հետզհետէ զինուորներն էլ սկսում են իւրաքանչիւրը իր օգտին գործել: Եւ ամեն բանում հոգևորականութիւնն է մեղաւոր: Այստեղ մեր մէջ նրա տեղը չէ: Քանի դեռ հոգևորականները չէին մտել զօրքերի մէջ, այդպիսի բաների մասին խօսք անգամ չը կար: Ահա այն ամենը, ինչ որ ուզում էի ասել:

Նիկողայոսը խօսում էր տաքացած, և նրա աչքերը բարկութեամբ փայլում էին: Միթէ յաղթութիւնն իրանց իսկ չընորհիւ յոյների ձեռքից պէտք է գնար. իսկ նա զիտէր, որ ինչքան էլ մօտ լի էր Տրիպոլի անկումը, սակայն վարք ու բարքով ապականուած զօրքով ոչինչ չէր կարելի անել:

—Քո խօսքերը ճշմարիտ չեն, Նիկողայոս,—բացադանչեց Հերմանը՝ իրանից դուրս գալով,—ձեր զօրքը հարկաւոր եղածի չափ չէ յարգում հոգևորականներին և աւելի չուտնանման է ուսուցչի քանոնի տակից դուրս եկած անպիտան տղաների խմբի, քան թէ ինչպէս հարկ է լինել հնազանդ և յարգող զօրքին:

—Ո՛չ,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—զինուորի առաջին պարտականութիւնը իր մեծերին հնազանդուելն է, և այդ կողմից մեր տղաներն անպարտաւելի են:

—Բայց ձեր զինուորները մարդիկ են, իսկ մարդու առաջին պարտականութիւնն է հնազանդուել նրանց, որոնց Աստուած է կարգել նրանց վրայ:

—Բայց, հայր,—բացադանչեց Նիկողայոսը,—ժամանակ չէ

այժմ այդ մասին խօսելու: Ի հարկէ՝ քո խօսքերը ճշմարիտ են — մարդիկ պարտաւոր են յարգել Աստծու պաշտօնեաներին, սակայն պատերազմի ժամանակ հոգեւորականները չը պէտք է տարաձայնութիւններ գցեն: Եւ չեմ վիճում, թէ մենք կուու՞մ ենք ի փառս Աստուծոյ, բայց մեզ մի խանդարէք, թոյլ տուէ՛ք աղատօրէն գործելու:

— Զեզ ոչ ոք չէ խանդարում, եթէ իրօք Աստծու փառքի համար էք աշխատում:

Նիկողայոսը ոչինչ չը պատասխանեց, այլ միայն շարժեց գլուխը:

— Այժմ ժամանակ չէ վիճելու, — ասաց Պետրօ-բէյը, որ մինչև այդ լուռ էր. խօսենք լուրջ և դործնականօրէն: Նիկողայոսը ճշմարիտ է ասում, թէ մեր զօրքերի մէջ քահանաները խոռովութիւն են սերմանում: Խօսի՛ր նրանց հետ, հայր: Համոզի՛ր նրանց, թէ զինուորներին չը պէտք է զրդուել իրանց մեծերի դէմ, այլ ընդհակառակը՝ նրանց պարտականութիւնն է զօրքի մէջ քարոզել յարգանք դէպի զօրապետները:

Պետրօ-բէյը շատ հմուտ կերպով դրաւ հարցը, և Հերման անկարող էր չը համաձայնուել նրա հետ, բայց միւս կողմից նրա խորհուրդը կատարելը նշանակում էր ընդունել, որ հոգեւորականների գործողութիւններն անկանոն են: Մի քանի րոպէ Հերմանը տատանում էր, իսկ յետոյ ասաց.

— Եւ չեմ ուզում իմ սահմանից դուրս դալ. ես եկեղեցու գլուխ եմ և ոչ թէ զօրապետ, ուստի չեմ կարող իրաւունք ունենալ զօրքերի մէջ, որոնք զօրքին են վերաբերում:

— Եթէ դու չես կարող, ուրեմն ինչպէս կարող են սոյգ անել քո ստորադրեալները, — քայտզանչեց Նիկողայոսը, — ասա՛ նրանց, հայր, որ հետևեն քո խոհեմ օրինակին:

Հերմանը չը գիտէր ինչ պատասխանել:

— Ահա տեսնո՞ւմ ես, — շարունակեց Նիկողայոսը, — դու հէնց նոր մեղանից օգնութիւն էիր խնդրում, իսկ այժմ մենք ենք խնդրում, որ դո՛ւ մեզ օգնես: Եթէ այդ չես ուզում ասել քո քահանաներին, ուրեմն խօսի՛ր զօրապետների հետ. զուցէ նըրանք քեզ լսեն:

— Յամենայն դէպս ես իմ ստորադրեալներին սանձահարելու համար ձեզանից օգնութիւն չը խնդրեցի, — զայրացած պատասխանեց Հերմանը, — իսկ եթէ դուք կամենում էք, որ ես օգնեմ ձեզ ձեր մարդկանց դէմ, հապա ուրեմն կարող եմ ասել միայն...

Նա կանգ առաւ, և դա շատ լաւ ժամանակին էր, քանի որ ուզում էր մի ինչ որ չսովազանց վերաւորական բան ասել:

Պետրո-բէյը ծանր հառաչեց, իսկ Նիկողայոսը պատասխանեց հեղնօրէն.

—Եթէ դու կարծում ես, թէ մեր զործերն անկարգ դրութեան մէջ են, ուրեմն էլ ինչպէս ես մեղանից օգնութիւն ինչդրումս Թոյլ տուր ինձ կրկնել հէնց քո խօսքերը և ասել, որ ես զործում եմ ոչ թէ իմ, այլ այն զօրքի շահերի համար, որը սուրբ զործի համար է կուռում: Բայց դրանից ես համոզուած եմ, որ Աստուած մեր կողմն է:

Հերմանը մտածմունքի մէջ ընկաւ և մի քանի բոպէից յետոյ ասաց մեղմ կերպով.

Ի հարկէ, Աստուած օգնում է քեզ նման մարդուն, Նիկողայոս: Ձը վիճենք այլևս—եւ մեղաւոր եմ, ինքս սկսեցի այս վէճը: Խօսենք սառնարիւն կերպով: Ձէ կարելի արդեօք վերջ դնել այն տարածայնութիւններին, որոնք քո խօսքերով ծաղկել են զօրքի մէջ: Դու բոլոր յանցանքը զցում ես հոգևորականների վրայ, այնպէս չէ:

—Գոնէ քանի ղեռ նրանք չը կային, ամեն ինչ հանդարտ էր բանականութեամբ,—պատասխանեց Նիկողայոսը:

—Եւ դոյս այդ դժուարութիւնից դուրս գալու ելքը,—ասաց Պետրո-բէյը.—հոգևորականներն ու զօրապետները մեր զօրքը երկու բանակի են բաժանել: Ձէ կարելի արդեօք այդ ցաւին ճար անել՝ զօրապետներից և հոգևորականներից մի ծայրագոյն խորհուրդ նշանակելով:

—Այդ բանը կ'աւելացնէ միայն չփոթութիւնը,—պատասխանեց Նիկողայոսը՝ գլուխը չարժեղով,—մենք այժմ պէտք է Տրիպոլիսը պաշարենք, և ինչո՞վ կարող են մասնակցել հոգևորականներն այդ զործում: Լաւ կը լինէր դրութիւնս, եթէ ինձ սինոդի անդամ դարձնէին:

Հերմանի աչքերը փայլեցին: Նա հասկացաւ, որ Պետրո-բէյի առաջարկած ընդհանուր խորհուրդը կարող էր իրան առաջնակարգ դիրք տալ և իսկոյն սկսեց համոզել Նիկողայոսին համաձայնելու այդ առաջարկութեանը:

—Սիրելի բարեկամ,—ասաց նա,—եւ շատ ցաւում եմ, որ դու սինոդի անդամ չես և, իհարկէ, կը հասնէիր այդ աստիճանին, եթէ կրօնաւոր դարձած լինէիր: Բայց դու ուրիշ ասպարէզ ես ընտրել, որի մէջ ամեն գովասանքից էլ բարձր ես: Սակայն մտածիր, Նիկողայոս, չէ որ այս շարժումն ազդային է, իսկ եկեղեցին մի ազդային հիմնարկութիւն է և միշտ ձայն է ունեցել ազգային գործերում: Մի վախենար, մենք չենք խառնուիլ զինուորական գործերի մէջ, և մեղանից ոչ ոք չի առաջնորդիլ զօրքը դէպի յարձակում: Ի հարկէ՝ քեզ յայտնի է,

որ Անպիայում երկու ժողով գոյութիւն ունի—մէկում նստում են լորդերը, որոնք ոչ մի նախաձեռնութիւն չ'ունեն, այլ կատարում են միւս ժողովի կամքը, որը կազմւում է ժողովրդի ներկայացուցիչներէրից: Դուք զօրապետներդ ժողովրդի ընտրելիներն էք, իսկ մենք սկզբունքը պահպանողները: Դու տեսնում ես, Նիկողայոս, որ ես համաձայնութեան գալիս եմ: Այժմ ժամանակ չէ եկեղեցու առաւելութեան մասին խօսելու: Մեզ միայն ձայն տուէք ձեր ժողովների մէջ, և ուրիշ ոչինչ հարկաւոր չէ մեզ: Եթէ զօրապետներն ու հոգևորականները միասին գործեն, Յունաստանն ազատուած է:

—Լաւ, քանի որ այդ ծրագիրը Պետրօ-բէյի առաջարկածն է, և համաձայն եմ,—պատասխանեց Նիկողայոսը:

Հերմանը իր սրտի ուրախութիւնը ցոյց չը տուաւ և ըշտապեց խօսակցութիւնը փոխել: Նա ասաց, որ շուտով Պելլոպոնէս կը հասնէ իշխան Դիմիտրիոս Իպսիլանտին, որին հետեւեալ կամ հիւսիսային Յունաստանի հայրենասէրների ժողովը նշանակել էր նրա անընդունակ դաւաճան եղբոր տեղ: Մինչև այդ՝ ժողովը զազանի էր գործում Նիկողայոսի և Հերմանի նման իր մի քանի գործակալների միջոցով, բայց պատերազմի յաջողութիւնն աչքի առաջ ունենալով՝ այլևս աւելորդ էր թափնուել, և ժողովի անգամները, երևան հանելով իրանց գործունէութիւնը՝ սկսեցին յայտնի կերպով առաջ տանել Յունաստանի ազատութեան գործը: Հերմանի խօսքերին նայելով, Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը ժողովի յարգանքն էին վայելում, և իշխան Դիմիտրիոսը շատ սիրում էր նրանց: Նա յայտնեց նոյնպէս, թէ իշխանը չէր ցանկանում պատերազմական գործերի մէջ խառնուել, քանի որ յայն զօրապետներին փորձուած և ընդունակ մարդիկ էր համարում, նա մտադիր էր խաղալ այն հետեւիայի դերը, որը պատերազմը կազմակերպել և նրա համար զրամական միջոցներ էր գտել:

—Եւ ես բոլորովին համոզուած եմ,—աւելացրեց Հերմանը,—որ իշխան Իպսիլանտին կը հաւանէ ազգային ծերակոյտ կազմելու համար մեր կայացրած վճիռը և այդ ծերակոյտի գըլուխն անկասկած ինքը կը լինի:

VII

Նիկողայոսի, Պետրօ-բէյի և Հերմանի մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնն ստեղծեց Պելլոպոնէսի ծերակոյտը, և երբէք որեւէ ազդ կառավարելու համար մի այնպիսի անգործնական միջոց չէր հնարուած, որպիսին այդ չարաբախտ հիմնարկութիւնն

էր: Հէնց սկզբից նրա զինուորական և հոգևորական անդամները թշնամաբար էին վերաբերում միմեանց, և ծերակոյտի գործունէութեան միակ գործնական հետեանքն այն եղաւ, որ յետաձգութիւններ և զանազան արգելքներ առաջացան Տրիպոլի սի պաշարման գործում: Ծերակոյտը սչ միայն չը վերացրեց զօրքի մէջ եղած տարաձայնութիւնները, այլ աւելի ևս զրդեց: Շատ անգամ Պետրօ-բէյը կամենում էր հրաժարուել ծերակոյտի մէջ ունեցած պաշտօնից, բայց այդ կը նշանակէր իշխանութիւնը վերջնականապէս հոգևորականութեան ձեռքը մատնել: Իսկ ինչ վերաբերում է Նիկողայոսին ու Հերմանին, նրանց մէջ մի խիստ կռիւ սկսուեց, որովհետեւ՝ Նիկողայոսի կարծիքով՝ Հերմանը նրան խաբել էր: Վերջինս հաւատացնում էր, թէ բարձր մարդասիրական նպատակներ ունի, բայց իսկապէս լոկ անձնական ինքնասիրութիւնն էր նրան առաջնորդողը: Այն ժամանակ, երբ Նիկողայոսին ու Պետրօ-բէյին հաւատացընում էր, թէ ինքն աշխատում է ի փառս Աստուծոյ, նա բոլորովին անկեղծօրէն էր խօսում, բայց հետզհետէ անձնական շահերն աւելի բարձր նշանակութիւն ստացան նրա աչքում, քան զաղափարական նպատակները:

Նիկողայոսը մեծ յոյս ունէր իշխան Իպսիլանտիի գալու վրայ, բայց զրա մէջ էլ ստիպուած եղաւ հրապարհուել: Զօրքն իշխանին ցնծութեամբ ընդունեց, որովհետեւ մշտական ինտրիգները ձանձրացրել էին նրան: Պետրօ-բէյն իսկոյն ստորագրեալ դիրք բռնեց, բայց իշխանը յայտնեց նրան, թէ պաշարման գործը կամենում է նախկին մարդկանց ձեռքին թողնել: Հերմանն էլ իշխանին շատ սիրալիւր կերպով ողջագուրեց՝ յուսալով իր ձեռքի տակն առնել նրան և եկեղեցու կողմնակիցը դարձնել:

Եթէ որ իշխան Դիմիտրիոսը զօրեղ կամքի տէր մարդ լինէր, կարող էր ընդհանուր հաշտութիւն ղյել. բայց դժբախտաբար նա բոլորովին անընդունակ էր այն դերի համար, որը վիճակուել էր նրան: Նա բարի դիտաւորութիւններ և ազնիւ սկզբունքներ ունէր, բայց թոյլ էր և անվճռական: Նա հակուում էր երբեմն այս, երբեմն միւս կուսակցութեան կողմը և այս բանն անում էր ամենաանշուրճ կերպով, ցոյց տալով՝ որ բոլորովին թոյլ է մարդ ճանաչելու մէջ և անվստահ—գէպի ինքը: Զինուորների աչքին նրա բնաւորութեան թուլութիւնը երևում էր մինչև անգամ արտաքինից: Իշխանը կարճահասակ էր, իսկ շարժումները երբեմն ամաչկոտ էին, երբեմն էլ յանդուգն: Դէմքը նիհար էր, մաշուած, իսկ մազերը ալիսառն էին, թէպէտ երեսներկու տարին նոր էր լրացրել: Կարճատես լինելով, նա, ինչպէս Միտսոսն ասում էր, շարունակ բռւի նման

Թարթում էր աչքերը, իսկ ձայնը սուր էր, ճշող: Այս բոլոր արտաքին պատաստվածները բոլորովին համապատասխանում էին նրա ներքին թերութիւններին: Նա շիտակ, աղնիւ, քաջ մարդ էր, բայց նրա վստահէն մի պահաս արժանաւորութիւնների տէր անձն աւելի օլուտ կը բերէր, եթէ կամրի ոյժ ունենար: Այս կրիտիկական բողբոջին առաջնորդից մի բան էր պահանջւում.—վճառականութիւն, որից և զուրկ էր Իսախանտին: Բացի դրանից՝ նա չափազանց զիւրազրդիւ էր իր արժանաւորութեան վերաբերմամբ, և ծիծաղելի էր լսել, թէ ինչպէս այդ հիւսնոյտ կերպարանքի տէր մարդը ճշում էր իր սուր ձայնով.

—Նա այդպէս եմ կամենում... Նա այդպէս եմ հրամայում...

Իշխանի այդ թոյլ բնաւորութիւնից հմտութեամբ օգտւում էր Հերմանը, որը նրանից յետոյ երկրորդ տեղն էր զբաւում ծերակոյտի մէջ և մշտապէս շողոքորթում էր նրան, ուստի և իշխանն էլ ամեն բանում համաձայնում էր նրա հետ:

—Դու ուղիղ ես ասում, սիրելի արքեպիսկոպոս, անկարելի է ուշադրութիւն չը դարձնել այն բանի վրայ, թէ ինչ կ'աւել մեր բարեկամ զլխաւոր հրամանատարը, թէպէտ և նա հետերկայի կամքով ձեր երկաթի վրայ էլ իշխանաւոր եմ կարողուած:

Իսկ երբ Պետրո-բէյն սկսում էր բացատրել, թէ անհրաժեշտ էր Տրիպոլիսը զբաւել, որովհետեւ ժամանակ էր մի կողմ գցել ներքին երկպառակութիւնները և առաջ տանել զօրքը, որի պաշարեղէնն սկսում էր հատնել, այն ժամանակ իշխան Դիմիտրիսը պատասխանում էր.

—Դու բոլորովին ճշմարիտ ես ասում, սիրելի Պետրո-բէյ, և ես կատարելապէս համաձայն եմ, որ չը պէտք է ժամանակ կորցնել: Զինուորական խորհուրդ հրաւիրիր, և որոշեցէք, թէ ինչ պէտք է անել, իսկ յետոյ խորհրդի վճիռն ինձ ներկայացրէ՛ր: Հաստատելու համար: Նա յիշում եմ, դու ասում էիր, թէ անհրաժեշտ է վերակազմել հեծելազոր զուսպը: Նա այդ ծրագիրը շատ օգտակար եմ համարում և կը ցանկանայի այդ մասին աւելի մանրամասնօրէն խօսել: Այո, այո, ճշմարիտ ես ասում: Մենք պէտք է շտապենք: Բայց իսկոյն ճաշը կը բերեն. ես շատ ուրախ կը լինեի, պարոններ, եթէ դուք երկուսդ էլ ինձ հետ ճաշելու պատիւն անէիք: Թողնենք գործերը վաղուան: Փառք Աստծու, այսօր մի բան արինք:

Նիկողայոսը տեսնում էր, որ Իսախանտին օգնութեան վրայ յուսալ չէր կարելի, և սկսեց ամեն կերպ զիմադրել Հերմանին, որի ներկայութիւնը բանակի մէջ նա չափազանց վշտաակար էր համարում, քանի որ դա ինտրիգներ, վէճեր և ա-

բաձայնութիւններ էր առաջ բերում: Ծերակոյտի ժամանակ նա հերքում էր Հերմանի բոլոր կարծիքները, թէկուզ նրանք նոյն իսկ օգտակար էլ լինէին, և իր ատելութիւնից դէպի եպիսկոպոսը այնպիսի մարդկանց կողմն էր բռնում, ինչպէս էին Պոր-նիլոպուլոն ու Ագնոստոսը—այս թշուառ աւաղակները, աբ-կածախնդիրները:

Օրէցօր ծերակոյտի նիստերը հետզհետէ աւելի անկարգ և անկանոն էին դառնում, այնպէս որ վերջապէս իշխան Դի-միտրիոսը հասկացաւ, որ ինքը ծերակոյտի աջքում ոչինչ է: Նիկողայոսն անձնական ինքնասիրութիւն չ'ունէր և եթէ զօր-քը պաշտպանում էր եկեղեցու դէմ, այդ այն համոզմունքից էր, որ ազգային ժողովների մէջ կուսակցութիւնների բաժանուելը կործանում է հայրենիքի ազատութեան սուրբ գործերը:

Հասաւ արդէն յունիսի երկրորդ կէսը, իսկ զօրքերը դեռ ևս անգործ էին. Պետրօ-բէյին յաջողուեց հարկադրել իշխանին կարգադրութիւն անել զօրքի պաշարի վերաբերմամբ, բայց դեռ ևս ոչ մի միջոց ձեռք չէր առնում Տրիպոլիի պաշարումն առաջ տանելու համար: Մի անգամ սովորութեան համեմատ ծերակոյտի մէջ մի կատաղի ընդհարում տեղի ունեցաւ մի կողմից Կոլոկոտորոնի և Նիկողայոսի, իսկ միւս կողմից Հերմանի և Խարա-լամպոսի մէջ: Իզուր էր աշխատում Իպսիլանաին կարգը վերա-կանգնել, և վերջապէս Հերմանը Նիկողայոսի կատաղի յարձա-կումներից համբերութիւնից դուրս եկած՝ վեր թռաւ տեղից և յայտնեց, թէ այլևս չի մասնակցիլ ծերակոյտի նիստերին:

—Ժամանակ է վերջ դնել սրան,—աւելացրեց նա,—չառ վաղուց է, Նիկողայոս, որ դու երգուեցիր հնազանդուել ինձ:

—Այո, այն ամեն բանում, ինչ որ վերաբերւում է հողիոր գործերին,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—և այն էլ ի վառս Աս-տուծոյ, այլ ոչ թէ ի վառս Հերմանի:

Կոլոկոտորոնին, որ նստած էր Նիկողայոսի մօտ, ծափահա-րեց ի նշան հաւանութեան:

—Լոբր, քանի ևս այստեղ եմ,—բացադաճեց Հերմանը,—բայց ես իսկոյն կը հեռանամ և այլևս երբեք չեմ վերադառնալ: Տեսնենք՝ ինչ կ'ապէ ժողովուրդը, երբ իմանայ, թէ ինչպէս եմ վարւում ինձ հետ այստեղ:

—Գնա՛ ժողովրդի մօտ: Գնա՛ մայնեցիների մօտ,—բացա-դաճեց Նիկողայոսը.—տեսնենք նրանք ինչպէս կ'ընդունեն քեզ:

—Մայնեցիների մօտ,—ասաց Հերմանը,—բայց նրանք շատ էլ լաւ չեն թիւրքերից:

—Սիրելի արքեպիսկոպոս... Սիրելի արքեպիսկոպոս... — արտասանեց Իպսիլանտին:

—Բայց բացի այդ չներից Յունաստանում կան և ազնիւ ու անձնուէր մարդիկ,—շարունակեց Հերմանը՝ ոչ մի ուշադրութիւն չը դարձնելով իշխանի խօսքերի վրայ:

—Արքեպիսկոպոս,—կրկնեց Իպսիլանտին մի տեսակ հըպարտ դիրքով,—ես հրամայում քեզ լսել:

—Դու հրամայում ես,—բացազանչեց Հերմանը չարութիւնից իրան կորցրած և արհամարանքով քրքջաց:

Իշխան Դիմիտրիոսը կարմրեց, և ծերակոյտի մէջ տիրեց լռութիւն: Առաջին անգամն էր այս թուլամորթ մարդը իրան իրրի հպարտ, հրամայող իշխանաւոր ցոյց տալիս:

—Նեղութիւն կրիր, արքեպիսկոպոս, քո տեղը նստել, ևս ուղում եմ մի քանի խօսք ասել:

Հերմանը նայեց բոլոր ներկայ եղողներին և անկարող էր չը նկատել, որ նրանք իրանց դարմանքով լի աչքերը չէին հեռացնում իշխանից:

—Աւելի լաւ է՝ ևս կը գնամ այստեղից,—ասաց նա զայրացած.—ես այլևս չեմ մասնակցիլ ծերակոյտի գործերին:

—Դու չես կամենում խնդիրս կատարել,—բարձր և հրամայական կերպով արտասանեց Իպսիլանտին.—ես քեզ հրամայում եմ—նստիլ:

Արքեպիսկոպոսի բարկութիւնը մի ակնթարթում անհետացաւ, և նա հասկացաւ, որ ընդ միշտ զրկուեց յարդանքից: Ի հարկէ, իշխանն ինքն ըստ ինքեան ոչինչ էր, բայց նա էր երկրի բարձր իշխանաւորը: Այս հպարտ, անձնուէր մարդու բոլոր ծրագրերը մի անգամից ցրուեցին, և նա դունատ, վշտաբեկ նստեց իր տեղում:

—Ես գլում եմ,—արտասանեց Իպսիլանտին բոպէական լռութիւնից յետոյ,—որ չը կարողացայ անել այն բարիքը, որին ձգտում էի, և իմ բոլոր ջանքերն իզուր են: Բայց միայն գլխաւոր հրամանատարից, ծերակոյտին հաճելի չէր ինձ վրայ ուշք դարձնել. նա իրան այնպէս է պահում, կարծես ես բոլորովին չը կամ այստեղ: Պետրօ-բէյի միայն ես յարդանք ու մարդավարութիւն տեսայ: Եկեղեցու կուսակցութիւնը մահաւանդ մի այնպիսի յանդուգն դիրք է բռնել, որը ես տանել չեմ ուղում: Դուք, պարոններ, տեսաք, թէ արքեպիսկոպոսը հէնց նոր ինչպիսի օրինակ ցոյց տուաւ նրանց: Շատ ցաւում եմ, որ պարտաւոր եմ բաժանուել ձեզանից, բայց այդ անհրաժեշտ է, և ես վաղուց արդէն մի այդպիսի ելք էի նախատեսել: Այսօր ես կը հեռանամ բանակից: Նիստը վաղուած է:

Նա զլուխ տուաւ բոլորին և Պետրօ-բէյին դառնալով՝ աւելացրեց.

—Գնանք խնձ հետ, մենք այստեղից միասին դուրս կը գանք:

Եւ նրա թէն առնելով Իսպիլանտին ուղղուեց դէպի դուռը: Կէս ժամ յետոյ նա մի փոքրիկ չքախմբով դուրս եկաւ բանակից, բայց նրա հեռանալու պատճառն իսկոյն յայտնի եղաւ Տրիկորֆոսում, և ամբողջ զօրքը, որը նրան յարդում էր Պետրո-բէյի հետ մտերիմ լինելուն և հօր հետերիայի մէջ բըռնած բարձր դիրքի համար, զայրացած ոտքի կանգնեց հոգևորականութեան դէմ: Սնկարգութիւններ տեղի ունեցան, և թէ Պետրո-բէյը միւս զօրապետների հետ, զրանց թուում և նիկողայոսի, չը թաղչնէին հոգևորականներին մի անվտանգ տեղում, զործն արիւնհեղութեամբ կը վերջանար: Միմիայն Հերմանը, որը յայտնի էր իր համարձակ քաջութեամբ, հրաժարուեց որևէ պաշտպանութիւնից, և երբ մի մայնեցի թքեց նրա երեսին, արքեպիսկոպոսը մի աջակիսի հարուած տուաւ նրան, որ զինուորը փոռուեց գետին: Մայնեցիներն այնպէս էին յարգում ոյմն ու քաջութիւնը, որ ակնածութեամբ ետ քաշուեցին և ճանապարհ տուին այն մարդուն, որին մի բոպէ առաջ ուղղում էին սպանել:

Ամբողջ օրը յոյները յուզման մէջ էին, և նրանց մի նշանուոր մասը պահանջում էր իր ձեռքը տալ մի առանձին տեղում պահած զէնքերը, որպէսզի աղատուեն այն մարդկանցից, որոնք միմիայն խնորհիւներով են զբաղուած և ստիպելին Իսպիլանտիին հեռանալ բանակից: Նրանք դաւաճաններից էլ վատ էին, իսկ պատերազմի ժամանակ դաւաճանն անհամբաւատ վրտանդաւոր է թշնամուց: Հետեւալ օրը յուզմունքը հոգևորականութեան դէմ ծայրայեղութեան հասաւ, և վերջապէս բոլոր զօրապետները հաւաքուեցին Պետրո-բէյի մօտ և յայտնեցին, որ նա իշխանին վերադարձնէ, հակառակ դէպքում զործը բանակում եղած բոլոր հոգևորականների սպանութեամբ կը վերջանայ:

Պետրո-բէյը համաձայնուեց անձամբ գնալ Իսպիլանտիի ետեից, որովհետեւ իրօք նա երկիւղ էր կրում, թէ բանակից նրա հեռանալը վատ հետեանքներ կ'ուսենայ: Նա իշխանին հասաւ Լէօնդարիայում, Մեգալոպոլսի մօտ, և ամբողջ զօրքի, նմանապէս և հոգևորականութեան կողմից խնդրեց վերադառնալ: Սկզբում իշխանը չէր ուղղում համաձայնուել, բայց յետոյ հասկացաւ, որ այսպիսի հանդամանքներում հետեիա վերադառնալը շատ ցաւալի բան կը լինէր, իսկ ընդհակառակը՝ բանակում տեղաւորուելով՝ յաղթութիւնը տարած կը լինէր և կ'ապացուցանէր, թէ որպիսի քաղաքագէտ էր ինքը: Այդ պատճառով

չաբթի վերջին իշխանը վերադարձաւ և յնծութեամբ ընդունուեց ամբողջ զօրքի կողմից, իսկ Հերմանը հրապարակով ներողութիւն խնդրեց նրանից, որովհետև իշխանն այդ բանը իր վերադարձի համար ամենաառաջին պայմանն էր դրել: Ի հարկէ՝ մի այդպիսի ստորութիւն անտանկի էր հպարտ արքեպիսկոպոսի համար, իսկ Նիկողայոսը յնծութեան մէջ էր:

Անընդունակ, բայց աղինւ Իպսիլանտիի թաղաւորութիւնը տեկեց ամբողջ յուշիս ամիսը: Նա առաջուանից աւելի անվրձնական դարձաւ, կամքի հիւանդութիւնը, որը նրա բնաւորութեան գլխաւոր գիծն էր կազմում, առաջուանից աւելի խիստ կերպով երևան եկաւ: Տրիպոլիսը դեռ գիմանում էր, և Ահմէդ-բէյը թէպէտ հասկանում էր, որ անկարելի է իր զօրքով անցնել պաշարող խմբերի միջից, բայց անձնատուր լինելու մասին չէր էլ մտածում: Նա բաւական պաշար ունէր երեք ամսուայ համար, և Մահմէդ-Սալիկը բարձրաձայն յայտարարում էր, թէ ամբողջ Յունաստանում Տրիպոլիսից աւելի ապահով տեղ չը կայ:

Օրերն անցնում էին օրերի ետեից, և ազատութեան գործը վնասւում էր անհասկանալի յետաձգութիւններից:

VIII

Օգոստոսի սկզբին տեղեկութիւն ստացուեց, թէ Մոնեմվազիայի թիւրքերն առաջարկում են անձնատուր լինել չնորհիւ այն բանի, որ ծովի կողմից պաշարուած էին Սպեցիայի նոււերով, իսկ ցամաքի կողմից — ապստամբուած յոյների գնդերով: Անձնատուր լինելու հարցը իշխան Դիմիտրիոսն առաջարկեց ծերակոյտի քննութեանը, և այդ առթիւ բաղմաթիւ հակառակ կարծիքներ յայտնուեցին: Նիկողայոսն ու Պետրօ-բէյը կարծում էին, որ թիւրքերին հարկաւոր էր թոյլ տալ ազատ կերպով հեռանալ Զմիւռնիա կամ Փոքր-Ասիայի ուրիշ օրէն էնաւահանդիստ, բայց այն պայմանով, որ նրանք զէնքերը վայր դնեն և վճարեն պաշարման ծախքերը, բայցի դրանից՝ տառ հազար թիւրքական ոսկի, որը երեք մասի կը բաժանուէր — ցամաքային զօրքի, նաւատորմի և սղգային փանձարանի մէջ: Հերմանը իր կուսակիցներով հակառակեց դրան. Մոնեմվազիան Պելոպոնէսի ամենահարուստ քաղաքներից մէկն էր, և նա առաջարկեց, որ նրա բնակիչներն իրանց ամբողջ զոյքի արժէքով դնեն իրանց կեանքը: Իշխ. Դիմիտրիոսը հակառակ ծայրայեղութեան մէջ ընկաւ. նա ասաց, որ հետերիան իր վրայ կ'առնի զինուորների ոռճկի անվճար մնացած մասի հատուցումը, քանի որ նա իր ֆոնդը հէնց

զրա համար էր հաւաքել. բայց իրանց ամբողջ հասանելիքն ստանալով՝ զինուորները չը պէտք է մտածեն աւարի մասին. իսկ Մոնեմվազիայի անձնատուր լինելու թեթիւ պայմանները լսելով՝ Տրիպոլսի թիւրքերն աւելի սիրով կը համաձայնուէին քաղաքը յոյներին յանձնել: Վերջապէս վէճը մուշտակուի փոխուեց, և ընդհանուր խառնաշփոթութեան միջոցին իշխան Դիմիտրիոսը հրամայական կերպով ստիպեց բոլորին լսել: Հերմանի հետ տեղի ունեցած գէպրից յետոյ նա հեղինակութիւն ունէր և երբ ձայնը բարձրացնում էր, բոլորը հնազանդում էին նրան:

—Ես ինքս անձամբ կը դնամ Մոնեմվազիա, —ասաց նա, — և իբրև զօրքի զլխաւոր հրամանատար և նմանապէս հետերիայի կողմից նշանակուած փոխարքայ՝ կը բանակցեմ քաղաքը մեզ յանձնելու մասին: Ասում են՝ այնտեղի զօրքերը ձեռքից գնացել են. ես այնտեղից կը վերջնեմ մայնեցիներին՝ Պետրօ-բէյի առաջնորդութեամբ: Մենք այնտեղ նորից կը քննենք թիւրքերի զինաթափի պայմանները, բայց ես յոյս ունեմ, որ մեզ աւելի համեստ կը պահենք:

Սակայն ծերակոյտին չատ լաւ յայտնի էր իշխանի թոյլ ընտելութիւնը, ուստի և գծուար էր նրան իր կողմը զբաւել, իսկ Իսպիլանտի վարմունքի հրամայական ձեր վերին աստիճանի կոմիտական էր թւում: Պետրօ-բէյը, որ միշտ պաշտպանում էր իշխանին, այս անգամ հարկաւոր համարեց հակաճանկ նրան.

—Ձերդ պայծառափայլութիւնն՝ ի հարկէ՝ չէ մոռացել, որ պաշարումն արդէն երեք ամիս շարունակուում է և որ դա բացառապէս ժողովրդի դործն է: Հետերիան ոչ մի մասնակցութիւն չ'ունի զրա մէջ: Այդ պատճառով պաշարողները միայն իրաւունք ունեն կարգադրութիւն անել քաղաքն ստանալու սպայմանների մասին, և միմիայն նրանց կամ նրանց առաջնորդին պէտք է անձնատուր լինի քաղաքը:

Իշխանը դայրացաւ:

—Նշանակում է, ևս չեմ յունաց ամբողջ բանակի զլխաւոր հրամանատարը:

—Դու ևս զօրքերի զլխաւոր հրամանատարը, որն ստեղծել և պահում է հետերիան: Բայց Մոնեմվազիան պաշարող զօրագունները մասնաւոր միջոցներով է կազմակերպուած և այն էլ քո նշանակուելուց շատ առաջ, իսկ երբ դու Մորէա եկար, այդ զօրագունդն ընդունեցիր քո հրամանատարութեան տակ, բայց ոչ մի օգնութիւն ցոյց չը տուիր նրան: Այնտեղից դամա-

քայլին զօրքերի զլիաւորը մեր ծերակոյտի անդամն է և հաւանականաբար կը կատարէ նրա կարգադրութիւնները:

—Աւելի շուտ, քան թէ փոխարքայի կարգադրութիւնները:

—Փոխարքան նոյնպէս ծերակոյտի անդամն է,—վրայ բերաւ Պետրօ-բէյը:

Իշխանը մտածումնքի մէջ բնկաւ:

—Լաւ,—ասաց նա վերջապէս,—ծերակոյտը կը վճռէ, թէ ում անուանով պէտք է դրաւել Մոնեմլազիան—էր, թէ իմ:

Առաջին անգամ յայնքը մոռացան բոլոր վէճերը, և միաձայն որոշուեց, որ Մոնեմլազիան դրաւուի ծերակոյտի անունով:

Յետոյ վերանորոգուեցին վիճաբանութիւնները քաղաքի զինաթափի պայմանների վերաբերմամբ, բայց քանի որ պաշտօնող զօրագնդի զլիաւորն անպայման կերպով աւելի հեղինակութիւն ունէր այդ հարցի առթիւ, քան թէ Տրիպոլիսը շրջապատող զօրքերի զօրապետները, ուստի Հերմանը Նիկողայոսից գերազանցելու նպատակով առաջարկեց, որ այդ հարցը վճռուի իշխանի և յունաց զօրագնդի զլիաւորի բարեհայեցողութեամբ: Նիկողայոսը յօժարութեամբ համաձայնուեց՝ դիտենալով, որ Պետրօ-բէյը կ'ուղեկցէ իշխանին, և ժպտալով աւելացրեց, թէ Հերմանի արդարացի նկատողութիւնն աւելի հոգեւոր իշխանաւորներին է վերաբերում:

Այգլիսով պատերազմի կենտրոնը տեղափոխեցին Մոնեմլազիա, և ամբողջ օգոստոս ամսի ընթացքում յունաց զօրքի կէսն անգործ մնաց Տրիպոլի տակ, և իշխանի բացակայութիւնից օգտուելով՝ հողերոսականներն սկսեցին նորից խայտառակ զրպարտութիւններ տարածել: Հերմանը թէն դիտէր այդ ամենը, բայց մի կողմ էր քաշուել և բանակի ներքին գործերի մէջ չէր խառնուում, իսկ միեւնոյն ժամանակ ոչ մի ջանք գործ չէր դնում այդ գայթակղեցուցիչ ինտրիգները ոչնչացնելու համար:

Սակայն Նիկողայոսն այդ ամսին չատ գործեր ունէր, մի կողմից նա աշխատում էր, որ զօրքին պաշար հասցնելու գործը կանոնաւոր լինի, իսկ միւս կողմից նորակոչ զինուորներին էր կրթում: Նրա հմուտ ձեռքի տակ նոր կազմուած զնդերն սկսում էին կանոնաւոր կազմակերպութիւն ստանալ: Միւս զօրապետներն էլ հետեւում էին նրա օրինակին, թէպէտ նրանցից շատերը ամենափոքր զաղափար անգամ չ'ունէին զինուորական գործի մասին: Սակայն չը նայելով որ յոյների մէջ քիչ-չատ կարգապահութիւն էր տարածուում, նրանց մէջ հետզհետէ աւելի ու

աւելի հաստատում էր այն համոզմունքը, թէ իշխանը բոլորովին անընդունակ է մի այգուլիսի մեծ զօրաբանակի առաջնորդ լինելու համար: Մոնեմվազիա գնալուց ի վեր անհետացաւ նրա իշխանութեան վերջին ստուերը, իսկ երբ տեղեկութիւններ ստացուեցին այդ քաղաքում պատահած դէպքերի մասին, նա մի կատարեալ կոմիկական անձնաւորութիւն դարձաւ բոլորի աչքում:

Տրիպոլիսի չրջակայ գիւղերն այլեւ չէին ենթարկուած յոյների գիշերային արշաւանքներին, որովհետեւ նրանք արդէն ամայացել էին, և թէ բանակի մէջ, թէ նրա շուրջը ոչ մի շարժում չէր նկատուում: Թիւրքերը գիտէին, որ անօգուտ էր յարձակում գործել Տրիկոսֆոսի վրայ, իսկ յոյները մտադիր չէին մինչև Պետրօ-բէյի վերադառնալը գնալ քաղաքի վրայ, և Միտսոսի գլխում պարսպութիւնից մի անգամ գիշերը մի միայր ծագեց:

Թիւրքական նաւն այրելուց յետոյ միքանի օր շարունակ նրա սիրտը բոլորովին հանգիստ էր Զիւլէյմայի վերաբերմամբ, և երիտասարդին մխիթարում էր այն միտքը, թէ Աստուած կը պահպանէ իր սիրելուն, մինչև հնարաւոր կը լինի տեսակցուել ներս հետ Երկար ժամանակ նա մինչև անգամ չէր էլ մտածում, թէ Զիւլէյման պաշարուած քաղաքումն է, որը վաղ թէ ուշ պէտք է անձնատուր լինի, և այն ժամանակ ամենայն հաւանականութեամբ՝ կողոպտման և բռնաբարութեան նոյնպիսի տեսարաններ տեղի կ'ունենան, ինչպէս և Կալամատայում, կամ թէ յարձակում կը լինի և դրա հետ էլ անխուսափելի կոտորած փողոցներում: Մինչև իսկ վերջին դէպքում էլ Զիւլէյման կարող էր վտանգից խուսափել, եթէ կատարէր նրա խորհուրդը և յուսարէն ասէր պաշարողներին, թէ ինքը նրանց հայրենակիցն է: Բայց այժմ, երբ անց էին կացել պատերազմական հողին յուղող ընդհարումները թիւրքերի հետ, և հասել ճանձրացուցիչ անդործութիւնն ու վէճերը հոգևորականների հետ, նա սկսեց հոգեպէս տանջուել՝ մտածելով այն վտանգների մասին, որոնց կարող էր ենթարկուել Զիւլէյման: Իսկապէս քաղաքի պաշարման ժամանակ ապահովութեան մասին խօսք անգամ լինել չէր կարող: Մի պատահական գնդակ կամ մի զայրացած յոյն կարող էին ամեն ժամանակ սարսափելի կոտորած առաջ բերել: Կարող էր նաև հրդեհ ծագել քաղաքում, և դնրձեալ մարդկային զոհերն անխուսափելի էին:

Յիշած գիշերը Միտսոսի երկիւղն աւելի որոշ կերպարանք ընդունեց: Նրա աչքերի առաջ պատկերանում էր զարհուրելի աղէտների մի շարք, որոնց մէջ զլխաւոր զոհը Զիւլէյման էր:

Նա դուրս եկաւ թարմ օդը և յուսահատ կերպով աչքերը յանկեց քաղաքային պարսպի վրայ բարձրացած հինգ թէ վեց մեծ տներին, և դրանց իւրաքանչիւր պատուհանում նրան երևում էր բանտարկութեան մէջ հալումաչ եղած Զիւլէյման:

Այս չարագուշակ միտմտերը հետզհետէ աւելի տաժանելի էին դառնում. վերջապէս նա չը համբերեց և առանց որոշ հաշիւ տալու իրան, թէ ինչ է անում, վաղեց արտաքին խրամատի միջով, որի խորութիւնը հինգ ոտնաչափ էր միայն, շտապով անցաւ այնտեղից և դեռ չէր սթափուել, երբ իրան միւս կողմը դտաւ:

Ո՞ւր էր գնում Միտսոսը: Այդ բանը լաւ յայտնի էր նրա սրտին: Նրիտասարդն այսպէս թէ այնպէս պէտք է դանէր նըրան, որը կեանքից էլ թանգ էր իր համար: Աւելի յարմար լինելու համար նա հանեց կօշիկները և սկսեց բոբիկ անցնել բազալի ժայռերի միջով՝ հէնց նոր երկնքի երեսը բարձրացած լուսնի արծաթափայլ ճառագայթների տակ: Մի լեռնային հեղեղատի հասնելով՝ նա կանգ առաւ, որ իր այրուող մարմինը թարմ ջրով զովացնէ: Վերջապէս սկսեց վազել քաղաքի պարիսպների առաջ տարածուած դաշտավայրի միջով և երբ արդէն քաղաքի մօտ էր, պառկեց մի ձիթենու տակ, որ իր դրութեան վրայ մի քիչ մտածէ:

Մտորոցներով լցուած այդ պարիսպները երևում էին ուղղակի նրա դէմուդէմը, դաշտավայրից քսան ոտնաչափ բարձրութեան վրայ: Նբանցից յիտուն քայլ հեռու պարսպի մէջ մի ընդարձակ խոռոչ կար, որի վրայ բարձրանում էր մի քանի տուն՝ փոքրիկ, երկաթէ ձողերով պաշտպանուած պատուհաններով: Այդ բնակարաններին ծածուկ մօտենալով՝ Միտսոսը կանայցի ուրախ ձայներ լսեց և մտածեց, որ այնտեղ երեխ անուանի թիւրքերի հարեմներն են դառնում:

Նրիտասարդը սողալով շարունակեց իր ճանապարհը, մինչև կրկին հասաւ քաղաքային պարսպի շարունակութեանը: Ապա դարձեալ վերադարձաւ դէպի թիւրքական տները, որովհետև այնտեղ իրան մօտ էր զգում Զիւլէյմային: Նա նորից պառկեց հորեան քարաժայռի ստուերի տակ: Լուսինը ծածկուեց ամպերի ետեւը, իսկ տներում հետզհետէ չքայաւ լոյսը, և ձայները լսեցին:

Անցաւ կէս ժամ, և յանկարծ քաղաքային պարսպի վրայ երևաց մի թիւրք, որը շարժում էր մի ինչ որ սպիտակ բան ձեւորում: Միտսոսն անխօս մօտեցաւ այդ տեղին: Թիւրքը ցած ձայնով ասաց.

—Ո՛ւշ է: Ահա ստորադրուած թուղթը,— և նա ձեռքի

Թուղթը գցեց գետնին, յետոյ ետ դարձաւ ու շտապով անհետացաւ:

Միտոսը վեր առաւ Թուղթը և դրաւ գրպանը՝ տարակուսած, թէ այդ ինչ պէտք է լինի: Դեռ ձեռքը գրպանից դուրս չէր հանել, երբ տների մէկից, որտեղ լոյս էր երևում դեռ, մի քնքոյշ երգեցողութիւն լսուեց: Երիտասարդը չէր հաւատում իր ականջներին: Չայնը Զիւլէյմայինն էր, և նա երգում էր գինեգործների երգը:

Այդ իսկ բողբոջներն պատուհանի առաջ ոտից մինչև գլուխ սպիտակ շորեր հագած մի երիտասարդ աղջիկ երեաց: Միտոսն իսկոյն սկսեց ձայնակցել երգեցողութեանը:

—Միտոս, — լսուեց պատուհանից:

—Ես այստեղ եմ. այդ դու ես, աղաւնեակ:

—Վերջապէս ես քեզ տեսնում եմ, սէ, ես քեզ բոլորովին չեմ տեսնում, — շարունակեց Զիւլէյման երջանիկ, ուրախ ձայնով. — ինչպէս ես:

—Լաւ եմ, ամեն ինչ լաւ է, եթէ միայն մենք տեսնուենք իրար հետ: Ի՜հ, դա էլ շուտով կը լինի, վի՛նչ է Աստուած, շատ շուտով:

Զիւլէյման գլուխը դուրս հանեց պատուհանից:

—Այստեղ մի մնար, ես էլ չեմ կարող մնալ այստեղ: Այս պատուհանը նախասենեակումն է, և ինձ կարող են շրջանել: Հեռացիր, թանկագինս, բայց մենք շուտով, շուտով կը տեսնուենք, այնպէս չէ, և այն ժամանակ գուցէ ինձանից մի պարզեւ էլ ստանաս...

—Պարգեւ, — կրկնեց Միտոսը դարմացած, բայց յետոյ հասկանալով թէ գործն ինչու՞մն է, բացազանչեց. — ա՛, սիրելիս, սիրելիս...

—Այո՛, իմ Միտոս, — պատասխանեց Զիւլէյման, — բայց ինձ տա՛ր այստեղից. այս քաղաքը շուտով անձնատուր կը լինի:

—Անկասկած, բայց մի մոռանար, որ երբ կը գայ քո ազատութեան օրը, պէտք է դուրս գաս յոյների մօտ և ասես՝ «Ես ձեր հայրենակիցն եմ»: Ահա ժամանակ կ'ազատուես ամեն վտանգից:

—Մնաս բարով, սիրելիս, — արտասանեց երիտասարդ աղջիկը և անհետացաւ մթութեան մէջ:

Միտոսը եօթերորդ երկնքումն էր և ուրախութեամբ լցուած՝ վերադարձաւ բանակը: Անկողին մտնելիս միայն նա յիշեց գրպանում եղած թղթի մասին, կրակ արաւ և կարգաց հետեւալ յունարէն գրուած տոմսակը.

«Արդու-Ահմէդը խոստանում է վճարել Կոստանդին Պար-

պիրոպուլօին 200 թիւքական ոսկի այն պայմանով, որ նրա և նրա հարեմի գրութիւնն ազահովուի բոնաբարութիւնից: Տրիպոլսի պաշարումը վերջանալիս՝ վերոգրեալներին անվտանգ ապաստարան տեղափոխելու համար՝ բացի դրանից կ'աւելացուի 10 ոսկի իւրաքանչիւր հոգուն:

«Արդու-Ահմէդ, նախկին նահանգապետ Արգոսի»:

Միտոսը կարգաց մինչև վերջը, կրակը հանդերեց և երկար մտածում էր այդ տարօրինակ թղթի վրայ: Ամենից առաջ նա զգուանք զգաց, որ հինգհարիւր հոգուց կազմուած մի զօրանմբի յոյն առաջնորդը շահասիրական բանակցութիւն էր ըսկսել թշնամիներէ հետ, բայց յետոյ մի անընկճելի դայթակղութեան ենթարկուեց: Նրա համար այդ թուղթը Զիւլէյմայի ազատութիւնն էր նշանակում, և նա այդ ազատութիւնն ապահովելու համար ամեն բանի պատրաստ էր: Դարձեալ, ինչպէս թիւքական նաւն այրելու գիշերը, նրա սէրն ու պարտականութիւնը օրհասական կոխէին մղում միմեանց դէմ: Բայց և այժմ, ինչպէս այն ժամանակ, չը նայելով որ նրա սրտից արիւն-արյունք էր հոսում, Միտոսը պարտականութիւնն ընտրեց:

Ուստի նա վեր թռաւ, հագաւ շորերը և գնաց Նիկողայոսի մօտ՝ որոշելով ամեն ինչ ասել նրան: Դուրս գալով իր վրանից, նա մթութեան մէջ լսեց պահապանի ձայնը.

—Ո՞վ է դալիս:

Այդ բողբոջին խրամատի եզերքին երևաց մի մարդկային կերպարանք. Միտոսը ճանաչեց Պարպիրոպուլօին, որը կամաջուկ սկսեց խօսել պահապանի հետ:

—Յիսուն ոսկի,—լսուեց Պարպիրոպուլօի ձայնը:

—Իսկ երբ պէտք է վճարուի,—հարցրեց հրապուրուած պահապանը:

Տրիպոլսի անկման օրը:

Միտոսը որոշեց միջամտել այդ ամօթալի սակարկութեանը և մօտենալով խօսակիցներին՝ ասաց.

—Լսիր, ընկեր,—արտասանեց նա՝ պահապանին դառնալով,—մի համաձայնուիր և հարցրու, թէ ինչո՞ւ էր գնացել խրամատի միւս կողմը:

—Քեզ ինչ, լակոտ,—բարկութեամբ ասաց Պարպիրոպուլօն:

Պահապանը կասկածոտ հայեացքով մերթ մէկին, մերթ միւսին էր նայում և վերջապէս ասաց.

—Նա ինձ յիսուն ոսկի խոստացաւ:

—Յիմար,—պատասխանեց Միտոսը, — եթէ չը լսես ինձ,

ևս քեզ մի աշնպիսի քոթակ կը տամ, որ փողերի մասին ըտլորովին կը մոռանաս:

—Գնա քո բունը, լակոտ,—բացադանչեց Պարպիրոսուլուն,—թէ չէ վաղը կը դանդատուեմ քեզ վրայ անհնազանդութեանդ համար:

—Լաւ,—ասաց երիտասարդը ծիծաղելով,—այդ վաղը կը լինի, իսկ այժմ դեռ այսօր է: Միտդ սկսի՛ր, բարեկամ,—աւելացրեց նա՝ պահապանին դառնալով,—փութանք մէջ կ'ընկնես, եթէ չը լսես ինձ:

Նա վերադարձաւ իր վրանը, որպէսզի ժամանակ տայ Պարպիրոսուլուն հեռանալու, որովհետեւ չէր ուզում, որ մէկը տեսնէր իր գիշերային այցելութիւնը Նիկողայոսին: Հինգ րոպէ յետոյ Միտոսը ճանապարհ ընկաւ և հասնելով Նիկողայոսի բնակարանը՝ դուռը բաղխեց:

—Ո՞վ է,—լսուեց Նիկողայոսի ձայնը:

—Ես եմ, Միտոսը, և ինձ հարկաւոր է իսկոյն տեսնել քեզ, մօրեղբայր:

—Սպասի՛ր մի րոպէ:

Եւ ներսից եկող ձայնը ցոյց էր տալիս, որ նա կրակ էր անում:

—Ես չեմ կարող կրակ վառել,—ասաց նա մի րոպէ յետոյ,—բայց այդ ոչինչ, ներս մտի՛ր և նստի՛ր մահճակալի կամ վառօղի արկղի վրայ: Դէհ, ասա շուտով, ի՞նչ կայ:

—Ահա թէ ինչ,—պատասխանեց երիտասարդը՝ թիւրքից ստացած թուղթը նրան տալով,—սրա մէջ ասուած է, թէ Պարպիրոսուլուն երկու հարիւր ոսկի կը ստանայ Տրիպոլսի անկման օրը Աբդուլ-Ահմէդի և նրա տանեցոյց կեանքն ապահովելու համար:

Նիկողայոսը մտածմունքի մէջ ընկաւ, իսկ յետոյ արտասանեց.

—Դե՛հ, Բայց դու հրտեղից ձեռք բերիր այս թուղթը:

—Իսկոյն կը յայտնեմ:

Բայց երիտասարդը չը գիտէր, թէ ինչպէս սկսէր իր խոստովանութիւնը:

Նիկողայոսն աշխատում էր նրան սիրտ տալ:

—Ես լսում եմ: Ո՞չ, սպասի՛ր, մի ինչ որ մարդ է դալիս: Այդ իսկ րոպէին լսուեց դրան ձայնը, և Նիկողայոսը հարցրեց.

—Ո՞վ կայ այդտեղ:

—Խորեմիսը,—պատասխանեց մի ձայն,—պահապանը:

—Ի՞նչ կայ:

— Ես երկու ժամ պահապան էի կանգնած. երեսուն րոպե առաջ կապիտան Պարպիրոսպոլոն խրամատի միւս կողմից եկաւ: Անհրաժեշտ եմ համարում այդ մասին յայտնել քեզ:

— Կապիտանը բացատրեց, թէ որտեղ էր:

— Ո՛չ:

— Ներս մտիր, Խորեմիս: Նա քեզ փող առաջարկեց:

— Ո՛չ, — պատասխանեց պահապանը:

— Դու լաւ արիր, որ ինձ ասացիր այդ: Կարող ես գնալ: Իսկ դու, Միտսոս, — աւելացրեց Նիկողայոսը՝ երիտասարդին դառնալով, երբ պահապանի ոտնաձայները լռեցին մթութեան մէջ, — պատմիր, թէ ինչպէս ձեռք բերիր այս թուղթը:

Միտսոսն անկեղծօրէն բաց արաւ նրա առաջ իր դաղտոնիքը:

— Օ՛, մօրեղբայր, — ասաց նա, խոստովանութիւնը վերջացնելով, — ապահովիր նրա կեանքը Տրիպոլսի անկման օրը: Աշխարհիս երեսին չը կայ մի այդպիսի գեղեցկուհի, և ես չեմ կարող ապրել, եթէ նրան մի որեւէ բան պատահի:

Նիկողայոսը բաւական ժամանակ լուռ էր. իսկ յետոյ հարցրեց.

— Ե՛, իսկ երբ դու թիւրքական նաւն այրեցիր, քո մրտաքով չ'անցնու, թէ նա կարող էր ուղեորների մէջ լինել:

— Ես համոզուած էի զրանում և միայն աղէտից յետոյ իմացայ, որ նա նաւի վրայ չէր:

— Թող Աստուած ներէ քեզ, — խօսեց Նիկողայոսը՝ Միտսոսի ձեռքից բռնելով, — իսկ դու մեզ ներձեւ ես:

Նրիտասարդն այնպէս էր յուզուած իր խոստովանութիւնից, որ յանկարծ լաց եղաւ:

— Ի՞նչ պատահեց մեր կորիւնին, — քնքոյշ ձայնով ասաց Նիկողայոսը, — մի վշտանար: Դու լաւ լուր բերիր և տեսար քո գեղեցկուհուն: Հանդարտուիր, երգւում եմ քեզ բոլոր սրբերի անունով, որ ոչ հիւանդութիւնը, ոչ վէրքերը, ոչ փառքը, ոչ մի բան, բայց պատուից, չեն արգելիլ ինձ ապահովելու նրա զրութիւնը:

Միտսոսը պինդ սեղմեց Նիկողայոսի ձեռքը, բայց ոչ մի խօսք չը կարողացաւ արտասանել:

— Իսկ դու էլ քո կողմից պէնք է խոստանաւ, — շարունակեց Նիկողայոսը, — որ այլևս առանց թոյլաւութեան դուրս չես դալ բանակից: Այդպիսի անկարգութիւնների պատիժը բանակից արտաքսելն է, և վաղն այդ անպիտանը կը վռնդուի այստեղից. նա արդարացրեց հողերականների ամբաստանութիւնը և անարգեց մեզ բոլորիս: Դէ՛հ, այժմ գնա քնելու, Միտսոս: Դու

քաւեցիր քո յանցանքը՝ անարժան յոյնի դաւաճանութիւնը երևան հանելով:

Հետեալ օրը Պարպիրոսը ինքն իր հրապարակով արտաբանեցին բանակից, իսկ յետոյ Միտսոսը ծածուկ այցելեց Խորեմիսին և բացատրեց նրան, թէ լաւ էր արել, որ մատնել էր Պարպիրոսը:

Մոնեմվազիայի անձնատուր լինելու լուրը լիքն էր վշտալի և ուրախութիւթ, ողբերգական և ծիծաղաշաժ զիպուածներով: Իշխան Դիմիտրիոսն ըստ երևոյթին չը նայելով ծերակոյտի վճռին՝ պայմանագիրն իւր անունով էր ստորագրել, իսկ երբ թիւրքերը քաղաքից դուրս էին գալիս նաւերը մտնելու համար, զայրացած մայնեցիները սպառնալիքներով ընդունեցին նրանց, որովհետեւ անձնատուր լինելու պայմանագիրն առանց ծերակոյտի ներկայացուցիչների ստորագրութեան անսարտագիր էին համարում: Ընդհարում տեղի ունեցաւ, որի ժամանակ հինգ թիւրք սպանուեցին և մի քանի տներ կողոպտուեցին: Մոնեմվազիան անբարեյաջող հանդամանքներում անձնատուր եղաւ: Զօրքն ու նաւատորմիդը կասկածով էին վերաբերում միսեանց, իսկ զինուորները մեղադրում էին սպանութիւն թիւրքերի հետ շահասիրական յարաբերութիւն ունենալու համար. վերջապէս վէճ ծագեց այն բանի համար, թէ ով պէտք է բարձրացնէր յունական զրօշակը անձնատուր եղած քաղաքում: Մի բանում միայն բոլորն էլ համաձայն էին—իշխան Դիմիտրիոսին արհամարհելու մէջ: Առաջ բոլորին էլ յայտնի էին նրա թոյլ բնաւորութիւնն ու անըդունակութիւնը դէպի զինուորական գործը, բայց այժմ, երբ նա ծերակոյտի վճիռն անվայել կերպով խախտեց, մի այնպիսի խայտառակութեամբ ծածկեց իւր անունը, որ այդ բոլորից, գործնականապէս ասելով, վերջացած էր նրա դերը յունաց յեղափոխութեան գործում:

Իհարկէ՝ քաղաքի անձնատուր լինելու պայմանագիրը վատ էր կազմուած, և թիւրքերն ազատ կերպով հեռացան՝ առանց մի գրօշ վճարելու: Եթէ որ այդ միեւնոյն պայմանով թիւրքերը յանձնելու լինէին Մորէայի միւս ամրոցները, այն ժամանակ հետերիայի գանձարանը բոլորովին կը սնանկանար: Այդպիսով չընայած որ բռնաբարութեան և կողոպտման յետագայ դէպքերը բարոյական դատապարտութեան արժանի են, սակայն պատերազմն առանց աւարառութեան չէր կարող շարունակուել, իսկ յաղթութեան բոլորին յոյների գործած անղթութիւնը կարելի էր վերադրել վրէժինդրութեան ծարաւին՝ դարաւոր բռնութեան լծի փոխարէն:

Մայնեցիների զօրագունդը շարունակում էր գրաւել Մո-

նեմվազիան, Պետրո-բէյր նոր զինուորներ էր ժողովում Տրիպոլի վրայ յարձակում դործելու համար, իսկ իշխան Դիմիտրիոսը իր ազատ ժամանակը, այսինքն քսանեչորս ժամ մի օրուայ մէջ՝ նուիրում էր քաղաքային պարսպները կարմիր կտորով զարդարելուն, երբ յանկարծ տեղեկութիւն ստացուեց Նալարինի արեմտեան ծովափի նաւահանիդսաներից մէկի անկման մասին: Իսկականտին այնտեղ ուղարկեց մի ոչ զինուորական պաշտօնեայ իբրև իր և ծերակոյտի ներկայացուցիչ: Այս անարժան հայրենասէրն իր հետ վերջրեց աւարաբուռների մի աւաղակախումբ: Նաւարինի այս գէպքն ընդմիշտ մի նախատական բիծ դրաւ յոյների վրայ: Բերդապահ զօրքը զէնքերը վայր դրած՝ զեռ քաղաքից դուրս չէր եկել, երբ Պելուպոնէսի ծերակոյտի ներկայացուցիչն այրեց նրա անունով իր ստորադրած դաշնագիրը և կոտորածի նշան տուաւ: Ոչ մի թիւրք կենդանի չը մնաց: Կանանց մերկացրին, և նրանք իրանց նախատինքը ծածկելու համար ծովը էին թափւում, որտեղ ձկնկուլների նման զնդակահար էին անում նրանց, երկաւներին խլում էին մայրերի ձեռքից և մաս-մաս կտրատում. տղամարդկանց կախում էին իրանց բնակարանների զոներից և սարսափելի տանջանքների ենթարկում: Մի մահմէդականի առաջարկեցին ընտրել մահ կամ քրիստոնէութիւն, և երբ ընտրեց վերջինը, նրան խաչեցին: Մի ժամուայ ընթացքում կատարուեց այս խայտարակ ոճիրը, իսկ յետոյ Սպեցիայի երկու նաւեր ամեն տեսակ աւարով բեռնաւորուած՝ ծովը դուս եկան:

IX

Սեպտեմբերի սկզբին մայնեցիների զօրադունդը Պետրոբէյի և իշխանի հետ վերադարձաւ Տրիպոլի չրջակայքը: Իսկականտին այժմ հակւում էր հոգեւորականների կուսակցութեան կողմը, որովհետև զօրքի վարմունքը իր համար անձնական անպատուութիւն էր համարում: Այդ բանը Հերմանին ձեռնտու էր, և նա սկսեց միջոցներ որոնել, որպէսզի իշխանին վերադարձնէ այն իշխանութիւնը, որից նա իր բնաւորութեան թուլութիւնից զրկուել էր, և միևնոյն ժամանակ զինուորների աչքում ականաւոր զօրապետների վարկը զցէ:

Զրպարտութիւն զրպարտութեան ետեից էր գալիս, և դա աւելի հեշտ էր այն պատճառով, որ իսկութեան վրայ էր հիմնուած: Մի ուրիշ յոյն կապիտան էլ բռնուեց պաշարուածների հետ շահասիրական յարաբերութիւն ունենալու մէջ: Ստոյգ էր նաև այն բանը, որ յոյները ուտեստ էին վաճառում պաշա-

բուածներին, և մի անգամ գիշերը մի թիւրք բռնուեց, որը իր կեանքը փրկելու համար յայտնեց, թէ ինչ կերպով քաղցած թիւրքերը հաց և միս են ստանում զբսից: Այս բանը յայտնուելուց յետոյ Պետրօ-բէյը յայտարարեց, որ եթէ մի ուրիշն էլ բռնուի, անխնայ կերպով զնդակահար լիւ լինի, իսկ գիշերային պահապանների թիւը կրկնապատկուեց: Յայտնի չէ, այս միջոցներն, թէ անպիտանների ճարպիկութեան կամ դաւաճողութեան տարածուած լինելու շնորհիւն էր, որ դաւաճաններ այլևս չը բռնուեցին, թէպէտ և պաշարն առաջուայ նման զնոււմ էր քաղաք. և վերջապէս Հերմանը կանգնեց ծերակոյտի մէջ և բարձր ձայնով բոլոր սպաներին մեղադրեց դաւաճանութեան մէջ:

— Պաշարումը չարունակուում է,—ասաց նա,—բայց արդեօք ինչ միջոց է ձեռք առնուած աւարտելու համար: Յանուն հայրենասիրութեան ևս պատասխանում եմ—նչինչ: Ո՞ւմ օգտի համար են պահում այստեղ մարդկանց՝ զրկելով նրանց զործից, քանի որ խաղողը հասնում է, իսկ ոչ ոք չը կայ, որ հաւարէ այն: Թռչունները կտցահարում են պտուղները, իսկ աշխատաւորները փշանում են այստեղ շան բներում, արեգակի կիզող ճառագայթների տակ կամ դժուարատար զօրախաղերի մէջ: Գուցէ այդ բանն օգուտ է բերում հոգևորականներին: Ո՞չ, և կեղեցիները դատարկ են, տասանորդի հաւաքումը յետաձգուած է: Իշխան Դիմիտրիան է պահում զօրքն այս բարձրութիւնների վրայ: Դժուար չէ պատասխանել, թէ ով էր բանակցութիւնների մէջ մտել Աբգուլ-Ահմէդի հետ նրա շահերը պահպանելու համար: Զօրապետներից մէկը: Ո՞վ էր, որ անցեալ չաբաթ դաւաճանութեան մէջ բռնուեց: Մի ուրիշ զօրապետ: Ո՞վ է այժմ ուսերկէն վաճառում պաշարածներին: Զօրապետները՝ Նշանակում է՝ ում է օգուտ բերում այս պաշարումը, որի միջոցին թիւրքերը երջանկութիւն են վայելում: Զօրապետներին: Եւ սա կոչւում է պաշարում: Ոչ, սա Տրիպոլիի շուկան է, և առևտրականները—զօրապետներն են: Մանաւանդ նշանաւոր է նրանցից մէկը: Նա կարող էր վեց շաբաթ առաջ աւարտել այս պաշարումը: Ազնուատե՛մ իշխանը մեր կողմն է, և ևս պարտ եմ համարում բաց անել նրա աչքերը: Նրանից միայն կախում ունեն զօրապետները, բայց ամբողջ օգոստոսին իշխանըն այստեղ չէր, և Նիկողայոս Վիդալիսն էր իշխում անսահման: Ուստի եթէ նա ազնիւ մարդ է, ևս հարցնում եմ, ինչո՞ւ չը փորձեց քաղաքը զրաւել:

Այս ճառի ընթացքում մի քանի անգամ տրտունջ լսուեց զինուորականների մէջ, բայց Նիկողայոսը ձեռքը բարձրացնելով՝ ստիպում էր նրանց լուր իսկ ինքը ժողովում լսում էր, և երբ

Հերմանն սկսեց իր աղնւթեան մասին խօսել, նա բարձր ծիծաղեց: Վաղուց արդէն նա նախատում էր ինքն իրան, որ այնպէս չէր վարւում, ինչպէս հարկն էր և այժմ որոշեց վճռական քայլ անել: Հերմանը բացարձակ էր խօսում, ինքն էլ նոյն ձեւով կը պատասխանէ նրան: Նա կամացուկ կանգնեց, խօսք ինդրեց իշխանից և խօսեց հանդարտ կերպով:

—Վերջապէս արքեպիսկոպոսը բացարձակ խօսեց, և թէպէտ ես նրա հետ միշտ բացարձակ կերպով էի վարւում, բայց նա այս առաջին անգամն է, որ այդ ընթացքը բռնեց: Նա հաւատացնում է, թէ ոչ մի միջոց ձեռք չէ առնուած պաշարունակն աւարտելու համար, բայց այդ,—եւ վստահանում եմ ասել ի լուր ամենեցուն,—սուտ է: Ո՛չ, կը խնդրէի քեզ նստել,—աւելացրեց նա, երբ Հերմանը վեր թռաւ տեղից,—եւ քեզ լսում էի, իսկ այժմ կը ստիպեմ, որ դու էլ ինձ լսես: Կրկնում եմ, որ ինչ որ դու ասացիր պաշարման մասին,—սուտ է և դիտաւորեալ սուտ: Նա ինքը դիտէ այդ Օգոստոսին նա այստեղ էր և դիտէ, որ եւ բոլոր ժամանակ զբաղուած էի մարդկանց սովորեցնելով, և եթէ որ նա դոնէ մի վտրք դադարեալ ունենար զինուորական գործի մասին, այն ժամանակ կը հասկանար, որ այդ վարժութեան շնորհիւ նրանք այժմ սքանչելի զինուորներ են դարձած: Նա մեզ ասաց, թէ այդ մարդիկ այստեղ մնալով՝ իրան ոչ մի օգուտ չեն տալիս. մասամբ դա ճիշտ է, բայց ոչ բոլորովին, որովհետեւ նրանց համար մեծ շահ է, եթէ Յունաստանըն ազատուի, իսկ այստեղ մնալով նրանք հայրենիքի ազատութեան գործին են ծառայում: Նշանակում է՝ այդ մարդկանց ամենամեծ շահը, եւ առաւել նրանց պարտականութիւնը—մնալն է: Ապա Հերմանն ասում է, թէ հողերականները ոչ մի շահ չ'ունեն բանակում մնալով: Ուրեմն ինչու են մնում և երկպառակութիւն դրում մեր մէջ: Յանուն Աստուծոյ երգուեցնում եմ նրանց հեռանալ: Թող գնան և հաւաքեն իրանց համար այնպէս թանկագին տասանորդը: Ոչ ոք չի արգելիլ նրանց: Բայց նրանք մնում են. նշանակում է դրա մէջ է նրանց շահը: Չեն մտածում արդեօք ստանալ սպասելի աւարի նշանաւ որ մասը: Նրանց պետք, ինքն արքեպիսկոպոսը՝ այդ նպատակով չէ՞ եկել այստեղ, որ աւարի կէսը եկեղեցու համար պահանջէ, միւս կէսը թողնելով աղղային դանձարանին, իսկ հայրենիքի համար կուղներին—ոչինչ: Այո, նա ինքն առաջարկեց ինձ և Պետրօբէյին այդպէս վարուել և հէնց այդ նպատակով էլ նա ու բոլոր հողերականներն սպասում են աւարը բաժանելու բոպէին՝ յուսալով եթէ ոչ կէսը, գոնէ մի նշանաւոր մասն ստանալ:

Նիկողայոսը մի յաղթական հայեացք գցեց Հերմանի վրայ,

որը քաթանի նման սպիտակ էր և ամբողջ մարմնով դողում էր զայրոյթից:

—Դու կարող ես ինձ ատել, որքան կամենաս,—բացազանչեց Նիկողայոսը՝ վերջապէս սաստիկ զայրացած,—բայց ես քեզանից չեմ վախենում: Եթէ դու ազնւութեամբ ես գործում, հապառքեմն ես ինչո՞ւ չը յայտնեմ քո գաղտնի նպատակները. եթէ ոչ, ժամանակ է դիմակը վայր դնել երեսիցդ:

Հերմանն շտապով վեր թռաւ:

—Դա զղուելի զրպարտութիւն է,—զոչեց նա շնչասպառ: Բայց Պետրօ-բէյն առանց տեղից բարձրանալու՝ արտասանեց ցած, բայց այնպէս, որ բոլորը լսեցին.

—Բոլորը, ինչ որ ասաց Նիկողայոսը, ճիշտ է: Ես ինքս եմ լսել:

—Նստի՛ր, արքեպիսկոպոս,—ասաց իշխանը,—Նիկողայոս վիզալիս, շարունակիր:

—Այս մարդը,—սկսեց Նիկողայոսը,—հաւատացնում է, թէ այստեղ դատապարտելի առեւտուր է տեղի ունենում թիւրքերի և զօրապետների մէջ. Մեզ բռնորիս՝ դժբախտաբար յատնի է, որ դրա մէջ մի կտոր ճշմարտութիւն կայ: Երկու ամիս սրանից առաջ այդ բանը դեռ ես գոյութիւն չ'ունէի, իսկ նա իր մարդկանցով միննոյն էր ասում: Ես ձեզ հարցնում եմ, ազնւութիւն էր այդ կերպ վարուել: Պարզ չ'արդեօք դրա նպատակը: Խռովութիւն ցանկելով զինուորների և զօրապետների մէջ՝ նա ուզում էր բոլոր աւարը իր գրպանը լցնել ի փառս Աստուծոյ: Բայց նրա բոլոր ջանքերն աջողութիւն չ'ունեցան, և երբ իշխան Դիմիտրիոսը հեռացաւ այստեղից, տէրտէրներն այնքան էլ բարի համբաւ չէին վայելում բանակի մէջ: Վերջիվերջոյ արքեպիսկոպոսն առանձնապէս ինձ վրայ յարձակուեց: Ներա խօսքերին նայելով՝ ես կարող էի յարձակուել քաղաքի վերայ օդոստոսին, երբ որ յարմար դատէի: Դա էլ կեղտոտ սուտ է, բայց զուցէ ոչ դիտաւորեալ, քանի որ արքեպիսկոպոսը ոչ մի զաղափար չ'ունի զինուորական գործերի մասին: Բայց այն, որ անհրաժեշտ էր վարժեցնել զինուորներին, ես Պետրօ-բէյին խօսք էի տուել առանց մայնեցիներին յարձակում չը գործել, որոնք նրա հետ Մոսկովադիպում էին: Աստ, Պետրօ-բէյ, այդպէս չ'է:

—Այդպէս է,—պատասխանեց զլիսաւոր-հրամանատարը:

—Իսկ այն բանի վերաբերմամբ, թէ ես օդուտ էի քաղում յարձակման յետսձգութիւնից,—շարունակեց Նիկողայոսը,—թող արքեպիսկոպոսը իր զրպարտութեան ապացոյցները ներկայացնէ: Խօսի՛ր, Հերման, ես պատասխանի եմ սպասում:

Տիրեց մեռելային լռութիւն: Հերմանը ոչ մի խօսք չ'ար-

տասանեց: Միայն նրա աչքերը կայծեր էին արձակում, որոնք աւելի պերճալիս էին, քան թէ խօսքերը:

—Եթէ նա մտքում հաւաքում է իր ապացոյցները,—արտասանեց Նիկողայոսը,—ուրեմն ես դեռ կը սպասեմ:

Բայց եւ այնպէս Հերմանը լուռ էր:

—Դուք տեսնում էք,—բացատրանէր վերջապէս Նիկողայոսը,—որ այդ բոլորը սուտ է: Ինձ հրապարակով մեղադրեցին սարսափելի սճրագործութեան մէջ եւ չեն կարող մի ամենափոքր ապացոյց ներկայացնել հաստատելու համար: Բայց ինչո՞ւ կը վերջանայ այս: Այս մարդը չի գղջալ իր արածի վրայ եւ ներողութիւն չի խնդրել ինձանից, թէպէտ ես չեմ էլ ուզում ներել նրան: Փառք Աստծու, ինձ համար մի ուրիշ ելք կայ: Ինձ զգուցե՛րին բոլոր ինտրիգներն ու վէճերը, բոլոր ամբաստանութիւններն ու զրպարտութիւնները: Ես այլիս մտադիր չեմ համբերել զրանց: Երդում եմ Աստծու անունով, որ իմ նպատակն է միայն հայրենիքի ազատութիւնը, եւ ես չեմ կարող ծառայել այդ սուրբ դործին՝ անդադար վիճարանելով այն մարդկանց հետ, որոնք չեմ յարգում: Մի մարդ այստեղ մի անգամ ասաց, թէ կը հեռանայ, բայց չը հեռացաւ: Այժմ ես եմ ասում, թէ այս ժողովն ինձ այլիս չի տեսնիլ եւ չի լսիլ ձայնս, բայց ես իմ խօսքս կը պահեմ: Սակայն նախքան գնալս դարձեալ խնդրում եմ, ով որ կասկած ունի ինձ վրայ իբրեւ դաւաճանի, թող բացարձակ ասէ:

Մի խորին լուծիւն եղաւ նրա հրաւերի պատասխանը:

—Լաւ,—արտասանեց նա զուարթ դէմքով,—ուրեմն ես այստեղից հեռանում եմ բոլորովին մաքուր:

Նա քանդեց իր սուրբ, դրաւ սեղանի վրայ, իշխանի մօտ, եւ պարզ ու հանդարտ ձայնով ասաց.

—Իշխան, ես հրաժարւում եմ ծերակոյտի մէջ իմ ունեցած տեղից եւ վայր դնում զօրապետի կոչումը, մինչեւ անգամ սպայի աստիճանը: Ի ծնէ ես մայնեցի եմ, եւ եթէ դու, իշխան, համաձայն ես, այն ժամանակ իբրեւ հասարակ ղինուոր կը մտնեմ մայնեցիների զօրադնդի մէջ: Դարձեալ մենք միասին կը ծառայենք, վաղեմի բարեկամ,—աւելացրեց նա՝ Պետրօբէյին դառնալով:

Եւ պատասխանատուութեան դժուարութիւնից ազատուելով՝ նա թեթեւ քայլերով եւ թեթեւացած սրտով զուրս եկաւ ծերակոյտի ատենանից:

Դիմելով ուղղակի դէպի մայնեցիների բանակը եւ Միասնօին ու Նանիին տեսնելով, որոնք խօսում էին մի խումբ զի-

նուորների հետ, Նիկողայոսը նստեց նրանց մօտ, վառեց ծխաքարչը և ուրախ արտասանեց.

—Առաջին անգամն եմ ես այստեղ բաւականութեամբ ծըծում: Եւ սրբան լաւ է ձեզ հետ ընկերաբար նստել այստեղ: Ես ձեր ընկերն եմ, հասարակ զինուոր:

—Այդ ինչ է նշանակում, Նիկողայոս մօրեղբայր,—բայադանչեց Միտսոսը և աւելացրեց յօճքերը կիսած.—չը լինի դա Հերմանի դործն է:

—Ո՛հ, Միտսոս, այդ միայն ես կարող էի անել: Ես յօժարակամ հրաժարուեցի պաշտօնիցս և բոլոր պատիւներիցս: Ես այժմ զինուոր Նիկողայոսն եմ, բայց այս րօպէին թաղաւորից էլ երջանիկ եմ. այլևս ոչ ոք չէ կարող զրպարտել ինձ: Փնօք Աստծու, բոլորովին հանգիստ եմ:

Եւ նա բարձրաձայն, ուրախ ծիծաղեց:

—Բայց ինչ է պատահել,—հարցրեց Միտսոսը՝ ոչինչ չը հասկանալով:

—Առանձին ոչինչ: Ես ինձ ազատեցի շատախօսելու և վատաբանելու կարիքից. այժմ կարող եմ զլիսովին հայրենիքին ծառայել: Ահա մեծաւորները գալիս են, հարկաւոր է պատիւ տալ նրանց:

Նա վեր թռաւ և ուղիղ կանգնեց:

Պետրո-բէյն իշխանի և միւս զօրապետների հետ մօտեցաւ նրան:

—Թող այդ յիմարութիւնը, կղբայր,—ասաց Պետրո-բէյը, և դնանք իմ վրանը: Տեսնո՞ւմ ես, որ բոլորս քո ետևիցն ենք եկել:

—Չեմ գալ, ինձ համար այստեղ չատ լաւ է,—պատասխանեց Նիկողայոսը զուարթ դէմքով:—Խօսիր, ինչ ուղում ես, իսկ ես կը լռեմ:

Իշխանն առաջ եկաւ և ամենասիրալիք կերպով ասաց.

—Մենք եկել ենք խնդրելու քեզ, որ փոխես վճիռդ: Այլևս ոչ ոք չի անպատուիլ քեզ ձերակոյտի մէջ:

—Իշխան,—վրայ բերաւ Նիկողայոսը.—իմ ամբողջ անցեալը յիշելով՝ ես համարձակ կարող եմ ասել, որ մի խելացի դործ եմ արել միայն—այսօր հասարակ զինուոր դառնալով, և եթէ ճիշտ է, որ ինձ այլևս չեն անպատուիլ ձերակոյտի մէջ, դա աւելի ես հաստատում է իմ արած քայլի խոհեմութիւնը:

—Բայց չէ որ դա անհեթեթ բան է,—ասաց Պետրո-բէյը, —բոլոր հողհորականները, մինչև իսկ Հերմանը՝ ջաւում են քո արածի վրայ:

—Քաղցր է ինձ համար լսել քո խօսքերը,—բայադանչեց

Նիկողայոսը ծիծաղելով,—բայց ես երեխայ չեմ, և ինձ քաղցր խօսքերով չէ կարելի դնել:

—Բայց մտածիր, ըս աջակցութիւնը մեզ համար կարևոր է: Դու մեզ բոլորիցս աւելի ժողովրդականութիւն ես վայելում գիտնորների մէջ:

—Աւելի լաւ: Ես իբրեւ զինուոր աւելի օգտակար կը լինեմ, քան իբրեւ զօրապետ:

—Բայց դու ապագան,—արտասանեց Պետրո-բէյը,—իշխանութիւնը խոստացաւ...

—Ես ձեռք վերցրի դրանից,—աշխոյժով բնդհատեց նրան Նիկողայոսը,—և ինձ զգում եմ այնպէս, ինչպէս ծանր բռնիք աղատուած մի ձի: Մի աշխատիր ինձ նորից թամբել: Հաւատան, որ ինձ համար թանկ է միայն Յունաստանի աղատութեան դործը, որին մենք միասին վաղուց արդէն ծառայում ենք: Երեք ամիս շարունակ ես կախում էի, թէ արքեպիսկոպոսի հետ կուեկոյ՞ ծառայութիւն եմ անում այդ դործին, բայց այժմ տեսնում եմ, որ դա ոչ մի օգուտ չէ բերել: Իսկ եթէ ես մնամ ծերակոյտի մէջ, դարձեալ ակամայ պէտք է հայհոյեմ: Ոչ, հանգիստ թող ինձ: Ինձ համար այստեղ աւելի լաւ է:

Նա նայեց իր մօտ կանգնած Միստոսին և աւելացրեց.

—Ես քեզ հետ առանձին խօսելիք ունեմ, Պետրո-բէյ, բայց դեռ ժամանակ կը լինի: Իսկ այժմ, պարոններ, թոյլ տուէ՛ք ինձ շնորհակալութիւն ցայտնել ձեզ ձեր մտերմութեան համար, բայց չը կատարել ձեր ցանկութիւնը:

Պետրո-բէյը հասկացաւ, որ զոնէ այժմ Նիկողայոսին ոչինչ չէր կարելի անել և հեռացաւ: Այն ժամանակ Նիկողայոսը բռնեց Միստոսի ձեռքից և ինքն էլ դնաց դէպի իր բնակարանը:

Ճանապարհին նա պատմեց երիտասարդին, ինչ որ պատահել էր, և վերջինս այնպէս զայրացաւ, որ խոստացաւ ամբողջ զօրքը Հերմանի դէմ հանել:

—Ես չեմ ներում նրան և չեմ մոռանալ այն, ինչ որ նա արաւ իմ դէմ,—ասաց Նիկողայոսը,—բայց չ'արժէ նրան հալածել: Հանգիստ թող այդ անպիտան մարդուն: Մենք աւելի կարևոր դործ ունենք: Եթէ հարկաւոր է աւանակների գոմերը մաքրել, հապա ուրեմն մեղանից սկսենք: Գնանք մեր կերակրի բաժինն ստանալու: Ես հրամայել եմ այսօր մարդկանց միս բաժանել. դա իմ գործունէութեան փառաւոր վերջակէտն էր: Ահա հէնց զրա համար էլ վարձատրեց ինձ Աստուած:

Նիկողայոսն անդրդուելի մնաց, և Պետրո-բէյը տեսնելով, որ իր ջանքերն ապարդիւն են, այլևս չէր աշխատում համոզել

Նրանք Բայց նա չարունակում էր ամեն բանում խորհրդակցել Նիկողայոսի հետ, և վերջինս չէր կարող մերժել այդ։ Իսկ ինչ վերաբերում է ղեկավարներին, մանաւանդ մայնեյցիներին, նրանք իրանց ձեռների վրայ էին տանում Նիկողայոսին, բայց Հերմանի գրութիւնն անտանելի դարձաւ։ Նրա զրպարտութիւնները չ'արդարացան, և նա ոչ միայն օգուտ չը ստացաւ Նիկողայոսի զօրապետութիւնից հրաժարուելուց, այլև պէտք է խոստովանուէր, որ իր իշխանութիւնը չքայաւ։ Մնաք բարոյ, պատրիարքութիւն և նրա միւս անձնասէր մտեր... Նա հետապնդեց Կալարիտա, որտեղ իր հաշով գեւ ժողովրդականութիւն ունէր։ Նրա համախոհ եպիսկոպոսներն ու քահանաները մնացին բանակում՝ յուսալով, որ նորից ձեռք կը բերեն իրանց տիրապետութիւնը։ Սակայն Հափաղանց սխալում էին։ Նրանց յաջողուեց ղեկավարներին առաջ գցել սպաների վարկը, բայց դրա հետ միասին անհետացաւ և անձնուիրութիւնը պէսլի հոգևորականները։

Նիկողայոսն առիթ ունեցաւ խօսելու Պետրօ-բէյի հետ Միտսոսի սիրոյ մասին, բայց մի քանի օրից յետոյ տեղեկութիւն եկաւ, թէ թիւրքերը Կորնթոսի ծովածոցի եզերքը, Վոստիցայի շրջակայքում զօրքեր են դուրս հանում, և իշխան Դիմիտրիոսը խոհեմաբար կարևոր համարեց պնակ այնտեղ։ Պետրօ-բէյը նրա հետ ուղարկեց Միտսոսին, որպէսզի կարողանայ հաւաստի սուրհանդակի միջոցով տեղեկութիւններ ստանալ Վոստիցայի անցքերի մասին։ Այդպիսով իշխան Դիմիտրիոսը սեպտեմբերի վերջին ճանապարհ ընկաւ բանակից՝ յուսալով վերականգնել իւր ժողովրդականութիւնը, իսկ Միտսոսին վերադառնալ իր հետ որպէս փոխարքայի աղիւստանալ։

Մի առժամանակ Տրիպոլիսի շուրջը գաղարկեցին ինտրիգներն ու յոյների յարաբերութիւնները պաշարուածների հետ, որովհետև Պետրօ-բէյը սաստկացրեց հակողութիւնը իւր ստորադրեալների վրայ։ Սակայն առաջուայ նման նա չէր վստահանում յաբձակում գործել՝ ղիտենալով, թէ որքան հեծեղազօր, հետևակ և թնդանօթաձիգ զօրք կար ամրոցում, և սողասում էր, որ քաղաքն ինքն անձնատուր լինի։ Ընդհանուրի կարծիքը, թէ մօտ է Տրիպոլիսի անկման օրը, այնքան զօրեղ էր, որ իւրաքանչիւր օր զիւղացիների խմբեր էին գալիս՝ քաղաք մտնելու ժամանակ մասնակցելու աւարատութեանը։ Նրանք գրաւել էին շրջակայ լեռները, և Պետրօ-բէյն իզուր էր աշխատում ազատուել նրանցից։

Վերջապէս սեպտեմբերի 24-ին Տրիպոլիսի մի փախստական զերի բռնուեց։ Նրան բերին բանակը և խոստացան կեանքը

խնայել, եթէ ճշտութեամբ պատմէ ամբողջի զրութիւնը: Այն ժամանակ նա ասաց, թէ Տրիպոլսում սովն սկսուել է, թէ արդէն մի քանի ձի են մորթուած կերակրուելու համար, և եթէ օղնութիւնն չըստացուի, անձնատուր լինելը ժամերի հարց է: Այդ լուրի առթիւ Պետրո-բէյը խորհրդակցութիւն ունեցաւ Նիկողայոսի հետ, և վերջինս ասաց, թէ հասել է յարձակման բուպէն, բայց Պետրո-բէյն այնուամենայնիւ լաւ էր համարում դեռ սպասել, որովհետեւ նրա կարծիքով անձնատուր լինելն անխուսափելի էր, և երկար վիճարանութիւնից յետոյ համաձայնուեց կատարել Նիկողայոսի խորհուրդը, եթէ երեք օրուայ ընթացքում թիւրքերը չ'առաջարկեն քաղաքը դրաւել և Միտսոսը տեղեկութիւնն չը բերէ, թէ օժանդակ զօրքեր են եկել: Մինչև այդ նա որոշեց աւելի մօտենալ քաղաքին:

X

Բանակը վերցնելու հրամանն ընդհանուր ցնծութեան ազդակներով ընդունուեց, և սեպտեմբերի 25-ին ամբողջ օրը ջորիների երկար շարքերը ետ ու առաջ էին անում լեռնային նեղ շաւղով: Մայնեցիների դունդն ամենից առաջ շարժուեց և քաղաքի հարաւային պարսպի հակառակ դիրքը զրաւելով՝ սկըսեց փոսեր փորել և իրանց վրանները խփել: Քաղաքային պարսպների վրայ ծուլութեամբ շրջում էին թիւրքերը, իսկ ժամանակ առ ժամանակ երևում էին և վաթաթուած կանայք: Նրանք հետաքրքրութեամբ նայում էին թշնամիներին, որոնք չորս հարիւր քայլ միայն հեռու էին քաղաքի դռներից: Մայնեցիների ետևից եկան և միւս զօրավորները և նախ հողից պատնէշներ բարձրացրին, իսկ յետոյ բանակ զրին, որտեղ ծանր աշխատանքից յետոյ այժմ հանգստանում էին:

Երկու օր դործ զրուեց քաղաքի շուրջը պաշտպանողական դիրքեր չինելու վրայ, իսկ 27-ին ամեն ինչ պատրաստ էր, և քաղաքն ամեն կողմից շրջապատուած: Այնուամենայնիւ Տրիպոլիից ոչ անձնատուր լինելու լուր և ոչ ընդդիմութեան նշան էին տալիս: Վերջապէս երրորդ օրուայ երեկոյեան, արեգակը մայր մտնելուց յետոյ հարաւային դրան աշտարակի վրայ բարձրացաւ սպիտակ դրօշակը, և մի քանի բուպէից յետոյ Մահ-մէդ-Սալիկն իր չքախմբով դուրս եկաւ քաղաքից: Նրան զիմաւորեց Պետրո-բէյն իր ազիւտանտ Ծանիի հետ, որը մեծ բաւականութեամբ տեսաւ իր հին ծանօթին:

Մահմէդը Պետրո-բէյի հետ գնաց նրա բնակարանը: Սա մի հաստափոր, փոքրիկ մարդ էր, կարճ ոտներով և կնճռոտ

դէմքով, թէպէտ նրա տարիքը երեսունից անց չէին: Նա մի հայեայթով չափեց Նանիին ոտքից մինչև գլուխ և ուսերը սեղմելով՝ նստեց Պետրո-բէյի գիմացը:

—Ինձ ուղարկեցին հարցնելու, թէ ի՞նչ պայմաններ ևս առաջարկում անձնատուր լինելու համար,—ասաց նա,—խնդրում եմ, մտածիր և ասա ինձ:

—Լաւ,—պատասխանեց Պետրո-բէյը.— ևս քեզ պատասխան կը տամ կէս գիշերին:

—Շնորհակալ եմ,—ասաց Մահմէդը՝ ժամացոյցին նայելով,—մենք կը սղասենք:

Նա վեր կացաւ և նորից ուշի-ուշով նայեց Նանիին:

—Մենք դարձեալ պատահեցինք միմիանց,—ասաց նա՝ ձեռքը մեկնելով,—դու մի քիչ անքաղաքավարի կերպով հեռացար իմ մօտից: Բայց ինչու չես ուղում ձեռքս սղմել:

Նանիի մազերը բարկութիւնից բխող եղան, և նա ձեռքը չը տուաւ Մահմէդին:

—Դու անհետացար այն ժամանակ,—չարունակեց Մահմէդը,—երբ ևս յոյս ունէի, թէ քեզ աւելի մօտիկ կը ճանաչեմ:

—Դու այստեղ մեզ անպատուելու համար չես եկած,—կծու կերպով պատասխանեց Պետրո-բէյը:

—Ես մտադիր չեմ մէկին անպատուել,—պատասխանեց Մահմէդը,—բայց պատմիր ինձ, քով տղայ, թէ ի՞նչպէս փախար ինձ հարկաւոր է խմանալ այդ, որովհետև ես զբաղ եմ եկել: Դէհ, ասա, դու դժնապանին կաշառեցիր և կոտորը բարձրացար:

—Ես կտրի ծակից դուրս եկայ,—ասաց խուլ ձայնով՝ Նանին:

—Տանուլ տուի: Ես համոզուած էի, թէ դու կաշառել ևս դժնապանին, և նրան սաստիկ ծեծել տուի, իսկ յետոյ բանտ դրի: Այսօր իսկ նրան աղատ կը թողնեմ: Դէհ, մնա՛ք բարով:

—Թոյլ տուր ինձ մի լաւ հարուած տալ դրան,—ասաց Նանին, հէնց որ թիւրքը հեռացաւ:

—Ես չեմ կարող թոյլ տալ այդ,—պատասխանեց Պետրո-բէյը:

Բայց զեռ Մահմէդը երեք քայլ էլ չէր արել, երբ երիտասարդը հասաւ նրան, բռնեց օձկրից և ոտքով մի աջնալիսի հարուած իջեցրեց մէջքից վայր, որ նա քիչ մնաց գետին վառէր:

—Դու ինձ անպատուեցիր քո տան մէջ,—ասաց Նանին,—միևնոյնն ստացիր և՛ ինձանից: Այժմ մենք այլևս հաշիւ չ'ունենք:

Նա ետ դարձաւ և գնաց հօր մօտ:

Պետրոս-բէյը սաստիկ զբաղուած էր և զլուխը սեղանից տոսնց բարձրացնելով՝ մի թուղթ տուաւ Նանին:

— Նանի, զնա այն զօրապետների մօտ, որոնց անունները ես այստեղ գրել եմ, — ասաց նա, — և խնդրիր, որ իսկոյն զան այստեղ քաղաքն ստանալու պայմանի մասին խորհելու համար: Ա՛յո, հա, այդ ինչ տղմուկ էր դուքսը:

— Մի մասնաւոր խօսակցութիւն էր այդ, — պատասխանեց Նանին, — հին հաշիւներս տեսանք: Ուրիշ ոչինչ: Գործը վերջացած է:

— Այդպէս է, բայց կարծեմ խօսակիցներից մէկին այնքան էլ հաճելի չէր այդ:

Ներկար չը տեսց զօրապետների խորհուրդը, և երկու ժամ յետոյ պայմանների թուղթն ուղարկեցին Մահմէդին: Թիւրքերը պարտաւոր էին վայր դնել զէնքերը, հեռանալ Մորէայից և քառասուն միլլիոն պիստոն տուղանք վճարել:

Իսկոյն պատասխանն եկաւ: Թիւրքերը յոյների պահանջները անհնարին էին գտնուած, որովհետեւ չէր կարելի այդքան փող հաւաքել. բայց նրանք իրանց կողմից փոխ-առաջարկութիւն էին անում: Նրանք կը տան իրանց բոլոր թէ՛ շարժական և թէ՛ անշարժ կայքը ու կը վերցնեն միայն անհրաժեշտ իրերը մինչև Նաւպլիա հասնելու համար, որտեղից կ'ուղևորուեն՝ դէպի Փոքր-Ասիա: Ինչ վերաբերում է զօրքերին, զրանք պէտք է մնան իրանց մօտ ինքնապաշտպանութեան համար: Նրաք պընդում էին նաև, թէ Արգոլիդայի դաշտավայրի և Տրիպոլսի մէջ ընկած Պարտենիի լեռնային անցքը պէտք է իրանք գրաւեն, մինչև որ կանայք ու երեխաները նաւերով ծովը դուրս գան: Վերջին պայմանը կարևոր էր, որովհետեւ զէնքերը յանձնելով՝ թիւրքերը ապահով չէին կարող լինել, թէ նրանց պայմանն էլ չի խախտուիլ, ինչպէս այդ եղաւ Նաւարինում:

Յոյները չ'ուղեցին անգամ քննել այս առաջարկութիւնն այն հիման վրայ, որ եթէ թիւրքերը նրանց չէին հաւատում, այդ գէպըում իրանք էլ հիմք չ'ունէին թիւրքերին հաւատալու: Եթէ թոյլ տային նրանց զրաւելու Պարտենիի լեռնային անցքը, այն ժամանակ թիւրքերն անարգել կարող էին սնալ Նաւպլիա և այնտեղ մնալ: Նաւպլիան դեռ ևս յարաբերութիւն ունէր ծովի հետ, և միթէ յոյները կէս տարի նրա համար պաշարեցին Տրիպոլիսը, որ վերջիվերջոյ թոյլ տան պաշարուածներին մի ուրիշ աւելի լաւ պաշտպանուած քաղաքում ամրանալ:

Դարձեալ յոյներն անկեանելի դրութեան մէջ ընկան, և այստեղ Պետրոս-բէյը մի աններելի սխալ գործեց: Նա պարտաւոր էր իսկոյն յարձակուել ամրոցի վրայ և մի անգամից գործը

վերջացնել: Բայց նա ստորակուսուած՝ հարցը զինուորական խորհրդի քնննութեանը յանձնեց, և ձայների մեծամասնութեամբ որոշուեց յետաձգել յարձակումը: Նրանց նպատակն ավներ Էր: Այդ մարշիկ վրտէին, որ քաղաքում սով է, և յոյս ունէին մեծ հարստութիւն գիգել՝ պաշարուածներին ուտելէն հասցնելով: Հերմանի խօսքերը ճշմարիտ դուրս եկան: Պաշարումը չուկայ էր դարձել:

Սեպտեմբերի 28-ին Տրիպոլսից նոր առաջարկութիւն եկաւ, բայց այս անգամ ոչ թէ թիւրքերից, այլ այն արեանացի վարձկաններից, որոնք մայիսին յարձակում գործեցին Վալլաբայի վրայ: Այդ առողջակազմ երիտասարդները թուով 1500 հոգի էին, բայց, որպէս վարձկաններ՝ նրանք յարգանքի կամ անձնութեան ոչ մի զգացմունք չէին տածում դէպի թիւրքերը, և այդ պատճառով նրանց չափը պահանջում էր համաձայնութիւն կայացնել պաշարողների հետ: Ուստի առաջարկեցին հեռանալ Ալբանիա և այլ ևս երբեք չը ծառայել թիւրքիային, եթէ թոյլ տան դէնքերը ձեռներին գնալ: Միւս կողմից յոյները նրանց դէմ ոչինչ չ'ունէին, իսկ շատերն էլ բարեկամական կամ ազգակցական կապեր ունէին նրանց հետ, ուստի և համաձայնուեցին առաջարկած պայմաններին:

Նշանակը սաստիկ շուք էր ու տօթ, և հարաւային կողմում կանգնած մայրեցիները բոլորից շատ էին նեղուած: Այդ չարթուայ մէջ Պետրօ-բէյի ազգականները կորցրին իրանց հաւատը դէպի նա, որովհետեւ նրանք միայն չէին մասնակցում պաշարուածների հետ տեղի ունեցած ամօթալի առևտրին: Նա համաձայնուեց չահասէր, իրանց պատի գնով հարստացած մարդկանց խորհրդի հետ, և թէպէտ նրա վրայ ոչ մի կասկած տանել չէր կարելի, բայց նրա թուլութիւնը դատապարտելի բնաւորութիւն էր ստանում: Ի դուր էր Նիկողայոսն աղաչում, Պետրօ-բէյը չէր ուզում ոչ մի բանի հաւատալ և ապացոյցներ էր պահանջում, որ սակայն Նիկողայոսը չէր կարող ներկայացնել, որովհետեւ մայրեցիների զօրազնդումն էր լինում: Նա շարունակ յիշեցնում էր քաղաքի սովը, որը յանկարծ ընդհատուել էր. պնդում էր, թէ քաղաքը չէր կարող գիմանալ, եթէ զազանի կերպով կերակրել պաշար չը ներմուծուէր այնտեղ. խօսում էր բանակը լցուած գիւղացիների մասին, որոնք կարող էին խայտառակ առևտուրն անել,—սակայն ոչինչ դուրս չ'եկաւ, և Պետրօ-բէյը կարծես կուրացել ու խլացել էր:

Վերջապէս Կոնստանտին Բոնուեց ապացոյցը ձեռքին, և երբ Նիկողայոսը Պետրօ-բէյի մօտ տարաւ նրան, վերջինս բռնեց զլուխը և յուսահատութեամբ յայտնեց, թէ ոչինչ չէ կա-

րող անկէ։ Եթէ Կողովարոնին առեալուք է անում թիւրքերի հետ, հապա ուրեմն հաւանական է, որ նրա ամբողջ զօրաբաժինն էլ զրանով է պարապում։ Նշանակում է նրան պատժելով՝ ստիպուած պէտք է լինէին հարկւրաւոր մարդկանց պատժել։

Օ՛, Նիկողայոս, Նիկողայոս,—բացազանչեց նա, ցաւալի և պաղատական ձայնով,—եթէ դու երբեքիցէ սիրում էիր ինձ, ուրեմն օգնիր ինձ, փրկիր ինձ։ Ես միշտ եղել եմ ազնիւ, բայց թոյլ, իսկ քո ոյժն ու պատիւը ոչ մի բանով չէ արատաւորուած։

Այս դէպքը պատահեց հոկտեմբերի 5-ին։ Նիկողայոսը տեսաւ, որ հարկաւոր է եռանդուն կերպով գործել, հակառակ դէպքում ամեն ինչ կորած էր։

Նա գնաց իր մայնեյիների մօտ և ասաց նրանց.

—Ահա թէ ինչ, տղերք։ Այսօր Տրիպոլիսը պէտք է առնուի Մենք մայնեյիներս կ'առնենք այդ քաղաքը։ Ես ինձ վերայ եմ վերցնում բոլոր պատասխանատուութիւնը։ Կանչեցէք բոլորին։

Հինգ բողբէ անցած մօտ հինգհարիւր մայնեյի արդէն չըրջապատել էին նրան։

—Հարկաւոր չէ մի բողբէ անգամ կորցնել,—ասաց Նիկողայոսը՝ դառնալով սպաներին և մոռանալով՝ որ ինքը մի հասարակ զինուոր է.—ես առաջ կ'ընկնեմ, իսկ դուք բոլորդ, բոլորք ինձ հետեցէք։ Մենք կը դնանք դէպի Արդոսեան աշտարակը։ Դուրս ցցուած քարերի վրայից մաղլցելով՝ հեշտութեամբ կարելի է բարձրանալ այնտեղ։ Ես այդ նրանից զիտեմ, որ երեկ փորձեցի բարձրանալ նրա վրայ, և յիմար թիւրքերը չը նրկատեցին ինձ։ Ես այժմ էլ կը բարձրանամ և ինձ հետ մի պարան առնելով՝ կ'ամրացնեմ վերից ու վայր կը դնեմ։ Նրա վերայով առաջին բարձրացողը կը վերցնէ և յունական դրօշակը, որը ես կը ցցեմ աշտարակի զլխին։ Ընկերներ, ինձ շնորհեցէք այդ պատիւը։ Սակայն ոչ, ընտրենք մէկին, որին պէտք է յանձնարարուի այդ գործը։

—Քեզ... Քեզ... Նիկողայոսին... Նիկողայոսին...—լսուեց ամեն կողմից։

—Դէհ, այժմ սկսենք,—բացազանչեց Նիկողայոսը՝ երջանկութեամբ լցուած,—բայց նախ թոյլ տուէք ինձ սղմել ձեր ձեռքը։ Աստուած չափազանց ողորմած է դէպի ինձ։

Այդ փորձն այն աստիճան անմիտ և համարձակ էր, որ Արկադիայի զօրադուռը, որ Արդոսեան աշտարակի դիմացն էր գտնւում, չէր հաւատում աչքերին, երբ տեսաւ մի բուռ մայնեյիներին դէպի աշտարակը վազելիս։ Նիկողայոսը կատուի

ճարպիլութեամբ բարձրացաւ նրա դադաթը և նախ գցեց այնտեղից թիւրք սահապանին, իսկ յետոյ ստարանը, որի վրայով բարձրացաւ մի մայնեցի յունական գրօշակը ձեռքին, որն իսկոյն յցուեց այնտեղ:

Նիկողայոսն սպասեց, մինչև որ քառասունի չափ մայնեցի զինուորներ բարձրացան աշտարակի զլուխը և խմբուեցին այնտեղի հրապարակի վրայ: Այն ժամանակ նա յարձակուեց դուռը պահպանող թիւրքերի վրայ, ջարդեց նրանց և իր ձեռքով բաց արաւ այն: Արկաղիայի զօրագունդն իսկոյն մտաւ քաղաք և մայնեցիների հետ գլմեց դէպի Ներքին-Տրիպոլսի զլիսաւոր փողոցը: Նրանց հետևում էին զիւղացիների խմբերը, որոնք աւարի էին սպասում: Պետքօ-բէյը մայնեցիների մէջ էր: Սաւկայն ոչ որ իշխանութիւն չէր ճանաչում, և իւրաքանչիւր մարդ զործում էր ինքնազուլս:

Այս յարձակումն այն աստիճան անսպասելի էր, որ երբ յոյներն արդէն անհաշիւ էին քաղաքի հարաւային մասին, հիւսիսային մասում ամօթալի առևտուրն էր կատարւում: Ընդգիւմուսթեան մասին խօսք անգամ չինել չէր կարող: Յաղթութեամբ արբած յոյները գաղանների նման ընկան անսպաշտան թիւրքերի վրայ: Կոտորածն ու աւարառութիւնը թաղաւորում էին անսահման:

Մայնեցիները նախ և առաջ զիմեցին դէպի Մահմէդի տունը, և Յանին ներս վազելով ահաբեկուած թիւրքի մօտ՝ դաշոյնը խրեց նրա սիրտը՝ բարձրաձայն գոչելով.

—Նրանից, որը պէտք է ծառայէր քո հարեմում:

Մահմէդի տանը իրանց հաշիւը վերջացնելով մայնեցիները շարունակում էին իրենց սարսափելի գործը և անխնայ մորթում բոլոր սպասահած թիւրքերին: Քիչ մնաց, որ արիւնալի ընդհարում տեղի ունենար արաւացի վարձկանների հետ, և նրանց դժուարութեամբ հաւատադրին, թէ զրանք ոչ թէ թըշնամի են, այլ բարեկամներ, որոնք նախօրոք համաձայնութիւն էին կայացրել յոյն զօրագետների հետ, որպէսզի Տրիպոլսի առման որը անարգել թոյլ տրուի նրանց հետանալ: Այն ժամանակ խաղաղ կերպով արձակեցին նրանց, և մինչդեռ յոյներն սպանում ու աւաբի էին մասնում Տրիպոլիսը, ալբանացիներն ամենահանդիստ կերպով ճանապարհ ընկան դէպի իրանց հայրենիքը:

XI

Աբդուլ-Ահմէդի տունը, որտեղ ապրում էր Զիւլէյման,

գտնուում էր արևմտեան Տրոդեան գրան մօտ, Արդսիդայի զօրագնդի զիմացը։ Այս զօրագունդը միւսներից ուշ մտաւ Տրիպոլիս և այն էլ ստիպուած էր խորտակել դուռը, բայց կարճ միջոցում իր սպանած սպամարդկանց, կանանց և երեխաների քանակութեամբ հասաւ միւսներին։ Ամենից աւելի կատաղի էր դարձել հայր Անդրէասը, և ոչ ոք չէր ազատուում նրա արիւնաներկ սրից, որը նա «Աստուածային Սուր» էր անուանում։ Վերջապէս մի ինչ որ ազատուած թիւրք փախչելիս զիպաւ նրան և փռուեց գետին, իսկ հայր Անդրէասն էլ վայր ընկնելիս՝ այնպիսի սաստկութեամբ գլուխը խփեց սալայատակի քարերին, որ երկար ժամանակ ուշաթափ մնաց պառկած։

Այդ միջոցին Զիւլէյման, որ բոլոր ժամանակ ապարդիւն սպասում էր Միսսոսին, յիշեց նրա խօսքերը, թէ յարձակման ժամանակ բաց գէմքով պէտք է դուրս վազէ փողոցը և յունարէն լեզուով յայտնէ յոյներին, թէ ինքը նրանց հայրենակիցն է։ Այդ պատճառով նա չէր վախենում տան չուրջը տեղի ունեցող կոտորածից ոչ իր անձի և ոչ իր սպաւղայ երեխայի համար, որի աշխարհ գալուն օրէջօր սպասում էր, և համարձակ դուրս եկաւ տանից։

Այդ բոլորին Անդրէասն սթափուեց և ոտքի կանգնելով՝ յարձակուեց Զիւլէյմայի վրայ, որն իր հաղուստով նման էր թիւրք կնոջ, վայրենաբար գոռալով.

—Աստուածային Սուրը... Աստուածային Սուրը...

Աղջիկը սարսափահար չը փախաւ, այլ ընդհակառակը՝ մօտեցաւ նրան և բարձրաձայն գոչեց.

—Փրկիր ինձ, հայր։ Նա քո արիւնակիցն եմ։ Նա յոյն աղջիկ եմ։

—Սատանան տանի... Սատանան տանի...—կատաղաբար կրկնեց Անդրէասը և արդէն իւր արիւնոտ սուրը բարձրացրել էր Զիւլէյմանի գլխի վրայ, որը յուսահատութեամբ բաց արաւ իւր թիկնոցը և արտասուքն աչքերին բացադանչեց.

—Մի՞թէ դու կը սպանես ինձ և իմ երեխային...

—Դու յոյն աղջիկ ես,—արտասանեց նա զարմացած,—իսկ այնինչ թիւրքի տանից դուրս եկար։ Ի՞նչ կերպով ես այդտեղ ընկել։

—Ձը գիտեմ,—սրտասխանեց Զիւլէյման,—ինձ թիւրքերը փախցրել են սրանից տաս կամ տասներկու տարի ոտաջ։ Բայց տար ինձ այստեղից, հայր։ Այստեղ զարհուրելի է։

Իրաւ, Արդուլի տանից կանանց սրտաճմլիկ աղաղակներ էին լսուում, որոնց սպանում էին այնտեղ ներս ընկած յոյները։

Հայր Անդրէասն ուշի-ուշով նայեց Ձիւլէյմային, և նրա զլիւսում մի տարօրինակ, խելացնոր միտք ծագեց.

— Ես կ'ազատեմ քեզ, աղջիկս, — արտասանեց նա ամբողջովին դողալով: — Դէհ, գնանք չուտով: Մղաչիր Աստծուն, որ նա քեզ խնայէ:

Ճանապարհին նրանք տեղ-տեղ կանգ էին առնում, և հայր Անդրէասը Ձիւլէյմային թաղցնում էր զոների ետեւը, մինչև որ արեան ծարաւից խելքները կորցրած յոյների խումբն անցնում էր: Վերջապէս նրանք հասան արևմտեան դրանը, իսկ այնտեղից էլ հայր Անդրէասի վրանին, որտեղից նա վերցրեց իր ձին և զգուշութեամբ Ձիւլէյմային նրա վրայ նստեցնելով՝ ճանապարհ ընկաւ դէպի Նաւալլիա:

Երիտասարդ աղջիկը շարունակ էր և միայն երբ քաղաքն անհետացաւ և նրանք մօտեցան Դոլիեանի գիւղին, հարցրեց:

— Նաւալլիա ևնք գնում:

— Այո, աղջիկս:

— Բայց որտեղ է Միսոսը: Ինձ Միսոսի մօտ տար, հայր:

— Միսոսով:

— Այո, այն բարձրահասակ, երիտասարդ Միսոսի, որն ապրում է Նաւալլիայի ծովածոցի ափին:

— Միթէ դու ճանաչում ես Միսոսին, — հարցրեց Անդրէասը զարմացած:

Ձիւլէյման լուռ լաց եղաւ:

Կէսօրին մօտ նրանք կանգ առան, և Անդրէասն զգուշութեամբ ցած առաւ Ձիւլէյմային ձիուց ու դրաւ գետնին, ծառի ստուերի տակ, իսկ ինքը նստեց նրա մօտ:

— Մենք այստեղ կը հանգստանանք, մինչև շոգն անցնի: Իսէր Աստուծոյ, աղջիկս, պատասխանիր իմ մի քանի հարցերին: Վաղո՞ւց է, որ դու թիւրքի տանն ես:

— Տաս կամ գուցէ տասներկու տարի, լաւ չեմ յիշում:

— Բայց ի՞նչպէս ես ընկել այնտեղ:

— Չը գիտեմ, չեմ յիշում, հայր, ես շատ յոյնել եմ: Թոյլ տուր ինձ քնել, իսկ յետոյ կը պատմեմ, ինչ որ գիտեմ:

Նա զլուխը դրաւ հայր Անդրէասի ծնկներին և չուտով քնեց: Որքան էր քնել, նա չը գիտէր, բայց աչքերը բանալով՝ արտասանեց.

— Բայց որտեղ է Միսոսը: Ե՞րբ կը գայ նա... Հայր, դու ինձ խնդրեցիր պատմել իմ անցեալը: Ես երկսայ ժամանակս

ճանապարհորդում էի հօրս հետ Աթէնքի շրջակայքում, երբ ինձ փախցրին և տուին Արգուլ-Ահմէդի տունը:

—Արգուլ-Ահմէդի:

—Այո, նա այն ժամանակ ապրում էր Աթէնքում, իսկ յետոյ տեղափոխուեց Նաւպլիա: Իմ հայրը,—ես այդ լաւ եմ յիշում,—քահանայ էր, նրա վերարկուն սև էր, ինչպէս քոնը, բայց մազերն արևսառն չէին, այլ սև:

Անպրէասը երկու ձեռքով բռնեց և պինդ սղմեց իր կրծքին:

—Ձաւակ, իմ Թէոդորն,—բացազանչեց նա,—վերջապէս գտայ քեզ: Ես քո հայրն եմ: Աստուած մեզ միացրեց, Թէոդորն, Թէոդորն... Ի՞մ գուսար...

Հայր Անպրէասի և Զիւլէյմայի հեռանալուց կէս ժամ էր անցել, երբ Նիկողայասը մօտեցաւ Արգուլ-Ահմէդի տանը: Երկու թէ երեք արգոլիդացի վինուորներ, որոնք այնտեղ աւար էին սրսնում, յայտնեցին նրան, թէ տան մէջ բոլոր եղած-չեղածը իրանց է պատկանում:

—Ինձ ոչինչ հարկաւոր չէ,—պատասխանեց Նիկողայասը,—ևս որոնում եմ մի յոյն աղջկայ, որ ապրում էր այս տանը:

Նրան առաջնորդեցին այն սենեակը, որտեղ գտնուում էին կենդանի մնացած կանայք, և նրանցից մէկը բացազանչեց թիւրքերէն.

—Համբուրիւր մեզ, եթէ կամենում ես, չհաւ:

—Ես ձեզ ձեռք չեմ տալ,—ասաց Նիկողայասը,—և ես ատուում եմ, որ ինքս էլ չը գնացի հետը: Ո՞րտեղ է այժմ խեղճը: Եւ նա դեռ մօտ օրերս էլ պէտք է ծնի:

—Դու համոզուած ես, որ նա գնաց,—չարունակեց Նիկողայասը,—ոչ, աւելի լաւ է՝ ես ամբողջ տունը նայեմ:

Եւ երբ յոյները չէին ուզում նրան թողնել միւս սենեակները, նա բացազանչեց.

—Յիմարութիւն մի անէք: Ես ոչ մի բանի չեմ զիջել. ևս որոնում եմ մի յոյն աղջկայ, որին թիւրքերը չատ ատրի առաջ յափշտակել են: Ես Միտսոսին խոստացել եմ գտնել նրան:

Նիկողայասին թոյլ տուին նայել ամբողջ տունը՝ հեռքնաշորից սկսած մինչև վերնայարկը, բայց Զիւլէյման չը գտնուեց, և Նիկողայասն ամենատիտւոր մտածմունքներով հեռացաւ:

—Աստուած եմ,—մտածում էր նա,—եթէ աղջիկը մենակ է գուրս եկել փողոց, լաւ բան սպասել չէ կարելի:

Կէսօր էր արդէն: Փողոցներում թափուած էին դիակնէրի կոյսեր, և օդի մէջ արեան դարչնի հոտ էր կանգնած: Նիկողայասի համար անտանելի դարձաւ այս տեսարանը, և նա ըչ-

տապեց այն կողմը, որակզ իր կարծիքով դանոււմ էին մայնեցիները: Ճանապարհին կոտորածի և աւարառութեան սարսափելի տեսարանների հանդիսատես եղաւ: Ոչ ոքի չէին խնայել—ոչ կանանց, ոչ երեխաների...

Մի տան դրան առաջ նա տեսաւ Եանիին, որի աչքերի մէջ վտանգաւոր կրակ էր վառուում:

—Դու այստեղ ես.—բացազանչեց նա Նիողայոսին դառնալով,—իսկ մենք կարծում էինք, թէ մեռել ես: Այստեղ, որ Միսոսոսն այստեղ չէր:

—Առանց քեզ էլ բաւական դահիճներ կան, Եանի,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—աւելի լաւ է օգնիր ինձ Զիւլէյմային գտնել:

—Զիւլէյմային,—սարսափած բացազանչեց Եանին,—ողորմած Աստուած: Ես մոռացել էի, որ նա այս քաղաքումն է, իսկ Մաւրոմիլիաների ամբողջ սոհմը արիւնից խեղադարուել է:

—Որոնքնք նրան, Եանի,—շարունակեց Նիկողայոսը,—գուժի կողմ դնա, իսկ ես միւս, և մի ժամից վերադառնանք այստեղ: Բայց, տես, բոլոր պատահած կանանց հետ յունարէն խօսիր:

—Այո, այո,—պատասխանեց երիտասարդը.—Խեղճ Միսոսոս, խեղճ Միսոսոս: Ես ինքս երկու կին սպանեցի, որովհետեւ նրանք ուզում էին ինձ սրախողխող անել:

—Գնա և զգոյշ եղիւր. իսկ ճրտեղ է Պետրո-բէյը:

—Այս տանն է,—արտասանեց Եանին՝ ցոյց տալով այն տունը, որտեղից ինքը դուրս էր եկել:

Այս սարսափելի և սնմիտ օրը Պետրո-բէյն այն սակաւաթիւ մարդկանց թւումն էր, որոնք պահպանել էին զիտակցութիւնը: Առանց նրան և ուրիշ մի քանիսների՝ յունաց աղատութեան պատմութեան այս չարաշուք էջն աւելի ևս զարհուրելի կը լինէր. այս աննպատակ կոտորածին վերջ դնելու համար նրանք ամեն ջանք դործ էին դնում: Նիկողայոսին տեսնելով՝ Պետրո-բէյը շատ ուրախացաւ:

—Մնա մեզ մօտ,—ասաց նա,—և մի բան կեր: Նիկողայոս, քեզ է պատկանում իմ կեանքը և բոլորը, ինչ որ ունեմ: Դեռ միայն չը թողիր ինձ, երբ մինչև անդամ Աստուած էլ երես էր դարձրել խեղճ Պետրոսից:

—Մի բան տուր, հետս վերցնեմ,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—ես պէտք է գտնեմ Միսոսոսի զեղեկուհուն: Աստուած գիտէ, թէ նա ուր է չքացել: Ես սիրումեմ Միսոսոսին, և բայց զրանից մենք շատ պարտական ենք նրան: Ես ինձ երբէք չեմ ներկի, եթէ Զիւլէյման սպանուի:

—Նա գուցէ իր համար ապաստարան է գտել որեւէ տան մէջ,—նկատեց Պետրօ-բէյը,—կամ...

—Ո՛հ, նա թափառում է փողոցներում...

—Ի՞նչ կսասում, եթէ նա փողոցներումն է, ուրեմն վաղուց արդէն սպանուած է: Խեղճ Միսոս...

Նիկողայոսը մի կում գլխի խմեց, առաւ մի կտոր հաց և չտապով հեռացաւ:

Ամբողջ մի ժամ նա թափառում էր փողոցներում և տըխրութեամբ նայում ամեն մի սպանուած կնոջ, բայց իզուր, և երբ նշանակուած տեղում պատահեց Յանիին, նրանք երկուսն էլ վշտալի սրտով խոստովանուեցին, որ իրանց ջանքերն ապարգիւն էին: Սյնուամենայնիւ Նիկողայոսը չը վշտուեց և մինչև ուշ գիշեր շարունակում էր որոնել: Մինչև անգամ գիշերը նա մտքով էլ որոնում էր Զիւլէյմային, իսկ լուսարացին գնաց մայնեցիների բանակը և Պետրօ-բէյի մօտ նախաճաշեց:

Մի կերպ կարգ էր մտցրուած դօրքի և քաղաքի մէջ, բայց և այնպէս կոտորածը շարունակուած էր, և յոյների մէջ մի տարօրինակ հիւանդութիւն, մի տեսակ տենդ ընկաւ, որը մի օրուայ մէջ մօտ յիսուն հոգի տարաւ. դա մի վարակիչ հիւանդութիւն էր, որով լցուել էր օդը փողոցներում թափուած ու նեխուած գիւղիներից:

Սեպտեմբերի 7-ին գիշերը թիւրքերն անսպասելի կերպով դուրս եկան միջնաբերդից, որտեղ փակուած էին նրանք, և մի մասը Արգոսի ճանապարհը բռնելով՝ կարողացաւ աղատուել, իսկ մնացած մասը ժամանակին հասած յոյների շնորհիւ կոտորուեց: Նիկողայոսը, որի առողջութիւնն ամբողջ գիշերը ինչ որ լաւ չէր, աղմուկի ձայնին առաջինը դուրս թողոյնների մէջ էր և կուռում էր մայնեցիների առաջին շարքում: Մթաթեան մէջ հակառակորդները չէին երևում, և Նիկողայոսը չը նկատեց, թէ ինչպէս վէրը ստացաւ ուսին: Վէրքն իսկոյն կապեցին, բայց գիշերը նա հիւանդացաւ այն տենդով, որն արդէն շատ զոհեր էր տարել յոյներից:

Հետևեալ օրը կէսօրին Նիկողայոսը ուշաթափ պառկած էր, երբ յանկարծ նրա բնակարանի դռից ցնծութեան աղաղակներ լսուեցին. նա բաց արաւ աչքերը և մահճակալի մօտ տեսաւ Նանիին:

—Ի՞նչ պատահեց,—չնշաց հիւանդը,—Զիւլէյմային դտար:

—Միջնաբերդն անձնատուր եղաւ,—պատասխանեց Նանին,—աշտարակի վրայ սալտակի դրօշակ է բարձրացրուած:

Նիկողայոսը գլուարութեամբ լարձրացաւ. մահճակալի վրայ:

—Փանոբ Աստուծոյ,—չնճաց նա— ուրեմն ամբողջ Մորէան աղատ է, կորնթոսից սկսած մինչև Մայնա. այժմ մնում է միայն Զիւլէյմային գտնել:

Եւ նրա վրա նորից թմրութիւն եկաւ, ու երբ ժամանակ առ ժամանակ ուշքը վրան էր գալիս, կամաց մրմնջում էր.

—Ինչո՞ւ Միտսոսը չէ գալիս: Նա ինձ հարկաւոր է: Ես ուզում եմ ասել նրան, որ մեր հայրենիքն աղատ է, որ թիւրքերի լուծը թոթափուած է:

Շուտով ամբողջ բանակում լուր տարածուեց, թէ Նիկողայոսը ծանր հիւանդ է: Բոլորը սիրում ու յարգում էին նրան իբրև միակ անարատ զօրապետի: Հիւանդին տեղափոխեցին միջնաբերդը, որպէս մի առողջարար, բարձր տեղ և զբին. աշտարակի վերին սենեակում, որի վրայ ծածանւում էր յունական դրօշակը:

Այդ օրը երեկոյան տեղի ունեցաւ աւարի բաժանումը և նշանաւոր եղաւ մի նախատեղի, արիւնալից գործով... Երկու հազար թիւրք տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, որոնք դեռ կենդանի էին մնացել, տարուեցին Տրիկորֆոսի ետեւ, մի ձոր և բոլորն անխնայ կոտորուեցին: Միենոյն ժամանակ յայտնուեց, որ հիւսիսային կողմում թիւրքերի ափ գուրս գալու լուրը սուտ է, և իշխան Դիմիտրիոսը Հերմանի հետ ճանապարհ ընկաւ դէպի Տրիպոլիս: Բայց ճանապարհին նա տեղեկութիւն ստացաւ քաղաքի առման մասին, և Միտսոսը թոյլտուութիւն վերցրեց նրանից առաջ անցնել:

Երիտասարդն օր ու գիշեր արշաւում էր և սեպտեմբերի 8-ին արեւակը մայր մտնելուց յետոյ հասաւ Տրիպոլիս:

Նա ուղղակի գնաց Պետրօ-բէյի մօտ՝ իշխանի յանձնարարութիւնը հաղորդելու, բայց Պետրօ-բէյը հետեալ խօսքերով ընդունեց Միտսոսին.

—Խեղճ երիտասարդ, հաւաքիւր ոյժերդ տխուր նորութիւններ լսելու համար: Մենք նրան չը գտանք, իսկ Նիկողայոսը մեռնում է: Գնա՛ նրա մօտ:

—Գուցէ ես դեռ կը գտնեմ նրան,—չնճաց Միտսոսը՝ խոր հառաչելով.—կանայք ու զերինները ճրտեղ են:

Այստեղ ոչ կին կայ և ոչ գերի,—տխրութեամբ պատասխանեց Պետրօ-բէյը:

Միտսոսն ամբողջ մարմնով ցնցուեց և կախեց զլուխը:

—Նիկողայոս մօրեղբայրս մեռնում է,—չնճաց նա մի քանի բոպէից յետոյ.—ես կը գնամ նրա մօտ:

XII

Յածլիկ սենեակը, որտեղ պառկած էր մահամերձ Նիկողայոսը, լուսաւորուած էր խղի ճրագով: Մահճակալի մօտ, յատակի վրայ պառկած էր Եանին, որը չէր հեռանում հիւանդից: Միտասոսին տեսնելով՝ նա վեր թռաւ, վաղեց նրա մօտ և շընջալով ասաց.

—Ո՛րքան ուրախ եմ, որ վերադարձար. նա միշտ քեզ է հարցնում:

—Առանձին թող մեզ,—ասաց Միտասոսը, և երբ Եանին դուրս եկաւ սենեակից, նա ծունկ չոքեց մահճակալի առաջ և ցած ձայնով արտասանեց.

—Մօրեղբայր, սիրելի մօրեղբայր, ես այստեղ եմ:

Նիկողայոսը դժուարութեամբ բաց արաւ աչքերը, բայց չը ճանաչեց քրոջորդուն, այլ սկսեց անկապ կերպով խօսել:

—Ես մեղաւոր չեմ, ես ամեն տեղ որոնեցի նրան, խեղճ Միտասոս, նա ինձ երբեք չի ներիլ այդ: Բայց ուր կորաւ նա, ինչո՞ւ չէ վերադառնում... Ես քեզ ասում էի, Պետրօ-բէյ, վերջ դիր այդ ամօթալի առևտրին, չես ուզում... Ուրեմն ես ինքս կը վերջացնեմ այդ և միայնակ կ'առնեմ Տրիպոլիսը: Տուէք ինձ գրօշակը, քաղաքի պարսպների վրայ կանգնեցնեմ: Ինչ... զրա համար էլ պէտք է փող վճարել... Ծախու հողիներ... Լաւ, ես ձեզ կը տամ մի միլիոն, երկու միլիոն: Է՛, ահա ես արդէն վերն եմ, ահա գրօշակն էլ կանգնեցրած է:

Հիւանդը դարձեալ թմրութեան մէջ ընկաւ, իսկ Միտասոսը տխուր, դառն մտածմունքների մէջ խորասուզուած՝ նստած էր նրա մօտ:

Պետրօ-բէյը կերակուր և զինի բերաւ, բայց Միտասոսը չէր ուզում ոչ մի բանի ձեռք տալ: Այսպէս անցաւ ամբողջ գիշերը: Արշալուսին Նիկողայոսն սթափուեց և Միտասոսին տեսնելով՝ ճանաչեց նրան:

—Փառք Աստծու, որ դու վերադարձել ես, Միտասոս,—ասաց նա հաղիւ լսելի ձայնով,—մի բարկանար ինձ և Եանիի վրայ: Մենք ինչ որ կարող էինք, զործ գրինք, բայց նա չքացել էր...

Բաւական է, մօրեղբայր,—պատասխանեց երիտասարդը՝ արտասուք թափելով,—ես գիտեմ, որ դու ինչ որ կարող էիր, արիր: Բայց մի մեռնիր, ես առանց քեզ չեմ կարող ապրել:

Նիկողայոսը դողդոջիւն ձեռքով շփեց նրա զլուխը և կամաց շնջաց.

—Այդ է Աստուծու կամքը. ես կատարեցի իմ դործը, իսկ այժմ դո՛ւ աշխատիր: Ես երջանիկ եմ մեռնում: Մեր հայրենիքը— Կորնթոսից մինչև Մայնա աղատ է: Բայց այդ դեռ բոլորը չէ, և հարկաւոր է մինչև Թերմոպիլէս ազատել: Երգուիր, որ կը վերջացնես սուրբ դործը:

—Երբեք ու՛մ եմ, մօրեղբայր: Բայց ես լինչ կարող եմ անել առանց քեզ:

—Աստուած կ'օգնէ քեզ: Իպսիլանտին վերադարձաւ:

—Նա գալիս է Հերմանի հետ:

—Ես չեմ ուզում սուտը բերանումս մեռնել,—չարունակեց Նիկողայոսը՝ յօնքերը կիսելով:—Նա լաւ մարդ չէ, ես չեմ ներում նրան, և տես, Միտսոս, նրան մի հաւատար:

—Նրա մասին մի մտածիր, մօրեղբայր:

—Ճշմարիտ է, չ'արժէ նրա մասին մտածել,—չարունակեց Նիկողայոսը երկարատև լռութիւնից յետոյ. — Ես ներում եմ նրան: Այդպէս էլ ասա իրան իմ կողմից: Եթէ այստեղ լինէր, ես ձեռքը կը սեղմէի: Բայց և այնպէս չը հաւատաս նրան:

Հիւանդի դէմքը շատ գունատ էր, և նա ջուր խնդրեց:

—Ես շատ բան չ'ունեմ ասելու քեզ,—արտասանեց նա հաղիւ լսելի կերպով.— ես բոլոր թագաւորներից երջանիկ եմ: Մեռնում եմ, բայց յաղթութեան բոլէին: Քեզ եմ ավառսում միայն... Յաղթութիւն... ազատութիւն... Իսկ ո՛ւր է Պետրօբէյը: Կանչիր նրան և բոլոր ազգականներին: Թող բոլորը ներս գան, բայց նախ համբուրիր ինձ:

Միտսոսը կատարեց նրա ցանկութիւնը, և մի բոլէից յետոյ սենեակը լցուեց մարդկանցով, որոնք արտասուքն աչքերին՝ հեռուում էին մահամերձի վերջին բոլէներին: Իր հին ընկերներին տեսնելով՝ նա կամենում էր անդից բարձրանալ, բայց այդ ջանքից վիճակաւոր տրաքուեց, և արիւնը դուրս հոսեց վէրքից:

Նիկողայոսը յանկարծ վեր թռաւ անդից և բարձրաձայն բացաբանչեց.

—Բոլորդ ուռած գոչեցէք... Յունաստանն ազատ է... Օ՛, Կատարինէ, գալիս եմ քեզ մօտ: Դէհ, գոչեցէք... Ուռած... Յուստանն ազատ է...

Բոլոր ներկայ եղողների կրծքերից դուրս եկաւ յաղթական աղաղակը, և նրա ձայներով հերոսի հոգին գէպի յաւիտենականութիւն փոխուեց:

Նիկողայոսի մարմինը տեղափոխեցին միջնաբերդի թիւրքական մզկիթը և նրա առաջ մի մեծ փայտէ խաչ կանգնեցրին: Բոլոր յոյները,—մեծաւորներից սկսած մինչև հասարակ

զինուորը—գալիս էին հրաժեշտ առնու այն մարդուն, որին լուրը սիրում ու յարգում էին: Իշխանն ու Հերմանը կէսօրին հասան քաղաք: Վերջինս իր հակառակորդի մահը լսելով՝ ասաց.

—Նս երբէք կենդանութեան ժամանակ նրան չը տուի այն պատիւը, որին արժանի էր: Բայց այժմ հարկ եղած յարգանքը կը տամ նրան:

Նիկողայոսի թաղումը նշանակուած էր նոյն երեկոյն արեւոյի մայր մտնելու ժամանակ, և նրան հողին յանձնեցին ժողովի մօտ: Ժամերգութեան առաջին մասը կատարուեց մըղ-կիթում, իսկ մնացածը բաց օդում: Արդէն մութն էր, երբ վառուած ջահերի լուսով դադաղն իջեցրին գերեզմանը: Նրա զըլ-խի վերեր կանգնած էր Հերմանը, իսկ ոտքերի մօտ Պետրո-բէյն ու Միտսոսը: Մայնեցիները չորս կողմից շրջապատել էին նրան և դառնապէս լաց լինում: Սովորական աղօթքները կարգաւորեց յետոյ Հերմանն ասաց յուզուած ձայնով.

—Այսօր նոր ազգի վերածնութեան օրն է, և Նիկողայոսն ինքը դո՛հ կը մնար, եթէ որ մենք այդպէս նայէինք այս օրուայ վրայ: Մեզ լուրիս յայտնի է, որ մեծ յաղթութիւն ենք տա-րել և մի կորուստ ունեցել: Բայց, վկայ է Աստուած, ոչ ոք այնքան չէ ցաւում այդ կորստի վրայ, որքան ես: Նս իմ մասին չէի խօսիլ այստեղ, եթէ որ Նիկողայոսը մեռնելիս չը ներէր ինձ այն չարիքը, որը ես արել եմ նրան: Միմիայն նրա ներումն է ինձ իրաւունք տալիս այստեղ լինելու: Դուք բոլորդ լաւ էիք ճանաչում նրան, նա ձեր հայրենակիցն էր, բայց լաց մի լի-նէք: Աստուած իր անասելի ողորմութեամբ թող տուաւ նրան տեսնել ուրախալի օրուայ արշալոյսը և իր մօտ կանչեց ցնծու-թեան բոսիւն: Սուրբ զործին այնպիսի ծառայութիւններ մա-տուցանելը, ինչպիսին Նիկողայոսինն էր,—մեծ բախտաւորու-թիւն է, բայց այն վայրկենին մեռնելը, երբ արդէն տեսնում ես քո աշխատանքների պտուղը,—մի այնպիսի բարեբախտու-թիւն է, որը չառ քչերին է վիճակուում: Իր դիւրքով ու զոր-ծունէութեամբ Նիկողայոսն ամենաբարձր տեղերից մէկն էր զրաւում Յունաստանում, բայց իր սեփական կամքով մեռաւ իրրի հասարակ զինուոր: Թէպէտ այս հանգամանքն էլ ինձ համար շատ տխրալի է, բայց դա կարծես ապացոյց է, թէ Նի-կողայոսը ժողովրդի յաղթութեան նշանն էր: Յիշեցէք միշտ այս օրը՝ որպէս ազատ ազգի ծննդեան օր, իսկ Նիկողայոսին՝ որ-պէս ժողովրդի յաղթութեան մարմնացում: Այժմ էլ հարկաւոր չէ լաց լինել, հարկաւոր չէ հառաչել: Ի՞նչպէս հրաժեշտ տուաւ նա մեզ—յաղթական ազադակով: Նա մեռաւ երջանիկ, ցնծու-թեամբ լցուած, և դուք այդպէս էլ երևակայեցէք նրան: Նա

զնաց ոչ թէ գէպի մռայլ խաւարը, այլ գէպի ցերեկուայ լոյսը՝ այն լուսաւոր դիտակցութեամբ, թէ հայրենիքն աղատ է։ Այդ ուրախալի դիտակցութեամբ էլ մենք ճանապարհ ենք դնում նրան գէպի գերեզման։ Փփփք աղատուած Յունաստանին... Փփփք Նիկողայոսին, աղկային յաղթութեան աղնիւ մարմնացումին...

Եւ բաց գերեզմանի շուրջը, դիչերային մթութեան մէջ հնչուեց աղատուած ժողովրդի միահամուռ ցնծադին աղաղակը։ Երեք անգամ կրկնուեց դա, և յետոյ բոլորը լուռ ցրուեցին։

Այդ իսկ գիշերը Միտոսը հրաժեշտ տալով Պետրօ-բէյին և Եանիին՝ ճանապարհ ընկաւ Նաւալլիա իր հօր մօտ։ Վշտով ու տխրութեամբ լցուած էր նրա սիրտը։

—Մի բարկանար, որ ես գնում եմ,—ասաց նա՝ Եանիից բաժանուելիս,—բայց ես ուզում եմ մենակ մնալ իմ կրկնակի վշտի հետ։ Ես զրկուեցի Նիկողայոսից և Զիւլէյմայից, որին անօգուտ որոնեցի ամեն տեղ։ Նրանից և հօրիցս յետոյ ես ամենից աւելի քեզ եմ սիրում։ Բայց դու ինձ կը հասկանաս։

—Այո, զնա, Միտոս,—արտասուելով պատասխանեց Եանին,—բայց եթէ երբ և իցէ ես քեզ հարկաւորուեմ, ուղարկիր ետևիցս, և ես կը թռչեմ քեզ մօտ։

—Յիշենք Նիկողայոսին,—հաստատուն ձայնով ասաց Միտոսը.—և հայրենիքի աղատութեան մասին մտածենք միայն։

Նրանք բաժանուեցին, և Միտոսը ճանապարհ ընկաւ։

Ամբողջ գիշերն անդադար գնում էր նա և առատօտեան մօտեցաւ իր ծնողական տանը։ Հեռուից տեսաւ, որ ձերունին աշխատում է այգում, բայց չը գնաց այնտեղ, այլ արձանացած մնաց տան բաց դրան սուղի։

Այնտեղից նրա ականջին էին հասնում գինեկործների երգի ծանօթ ձայները։ Միտոսը ներս վազեց—նրա առաջ նստած էր Զիւլէյման և օրօրում էր իր երեխային, փոքրիկ Միտոսին։

—Ի՞մ ուրախութիւն... ի՞մ կին...—բացադանչեց նա՝ երջանկութիւնից չնչասպառ եղած։

Թարգմ. Յ. ԱՐԱՅԱՋԵԱՆ

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱԻԻԹԸ *)

(Դիցազնական վէպ)

XVI

Իսպէս անհամար զօրքեր հաւաքեց,
եկաւ Սասմայ դաշտ բանակը զարկեց
Ու ծանրը նըստեց Մըսրայ թագաւոր:
Էնքան անհամար բազմութիւնն էն օր
Բաթմանայ դետին եկաւ ու չորեց,
Ով եկաւ—խըմեց, դետը ցամաքեց,
Սասմայ քաղաքում մընացին ծարաւ:
Ձէնով Օհանին զարմանքը տարաւ.
Քուրքը վեր առաւ, սարը բարձրացաւ,
Սարը բարձրացաւ, տեսաւ, ի՞նչ տեսաւ,
Ճերմակ վըրանից դաշտը ճերմակել,
Ասես էն գիշեր ձըմեռը եկել,
Ըսպիտակ ձիւնով ծածկել էր Սասուն:
Լեզին ջուր կըտրեց, կապ ընկաւ լեզուն,
Հարնջ կանչելով՝ փախաւ, տուն ընկաւ.
—Վնյ, փախէ՛ք, եկա՛ւ... հնյ, հարնյ, եկա՛ւ:
—Ի՞նչը, հօրեղբնյր, ի՞նչը... ի՞նչն եկաւ:

*) Տես «Մուրճ» № 3.

—Յաւն ու կըրակը Դաւթի պինչն եկաւ,
 Մըսրայ թագաւոր ելել է, եկել,
 Եկել, մեր դաշտին բանակ է զարկել,
 Թիւ կայ աստղերին, թիւ չը կայ զօրքին...
 Վայ մեր արեւին, վայ մեր աշխարհքին...
 Ե՛կ, ոսկին տանենք, աղջիկներ տանենք,
 Զօքենք առաջին, պաղատանք անենք,
 Դուցէ մեզ գըթայ,

Մեզ սըրի չը տայ...

—Դու կայ, հօրեղբայր, դու դարդ մի անիր.
 Դընն, քու օգուժ դու հանգիստ քընիր:
 Հիմի ես կ'ենեմ Սասմայ դաշտ կ'երթամ,
 Մըսրայ Մելիքին պատասխան կը տամ:
 Ու դընաց Դաւիթ ծանօթ պառաւին:

—Նանի ջան, ասաւ, ժանդոտած ու հին
 Երկաթի կըտոր, անթարոց, շամփուր,
 Ինչ ունիս-չ'ունիս, հաւաքիր, ինձ տուր,
 Մի էշ էլ գլտիր, որ վըրէն նըստեմ,
 Կըռիւ եմ գընում Մըսրայ զօրքի դէմ:
 —Վայ, Դաւիթ, ասաւ, մահըս տանի քեզ.

Դո՛ւ պէտք է էն հօր դաւակը լինե՛ս...

Դու հէրն ունէր կըռւի համար

Հըրեղէն ձի, ոսկի քամար,

Զըրահ շապիկ, կապէն հաղի,

Այ թեւին խաչ պատարագի,

Կուռ սողաւարտ, կայծակի թուր...

Իսկ դու կ'ուզես էշ ու շամփուր...

—Ամա՛ն, նանի, չեմ լըսել դեռ,

Ո՞ւր են հիմի իմ հօր զէնքեր:

—Հօրեղբօրդ գընա հարցուր.

Ո՞ւր են, ասա՛, հանիր, բեր, տուր.

Բան է, թէ որ չը տայ սիրով,

Աչքը հանիր, խըլիր զօռով:

XVII

Դաւիթ գընաց հօրեղբօր մօտ.
 — Ե՛յ հօրեղբայր, կանչեց հերսոտ.
 Իմ հէրն ունէր կըռւի համար
 Հըրեղէն ձի, ոսկի քամար,
 Զըրահ շապիկ, կապէն հագի,
 Աջ թևին խաչ պատարագի,
 Կուռ սաղաւարտ, կայծակի թուր,
 Կը տաս—բեր, տո՛ւր...

— Վա՛յ, Դաւիթ ջան,
 Ահից դուռաց Ձէնով Օհան.
 Քու հօր մահաւան տարուց, օրից
 Դուրս չեմ հանել ձին ախոռից,
 Ոչ սընտուկից թուր կայծակին,
 Զըրահ շապիկ, ոսկի գօտին...
 Ինձ թո՛ղ, ամա՛ն, մի ըստանիր,
 Կուղես, հըրէն, գընա՛, հանիր:

XVIII

Դաւիթը թողեց Ձէնով Օհանին,
 Դընաց, ախոռից դուրս քաշեց հօր ձին,
 Զըրահը հագաւ, զէնքերը կապեց,
 Ձին հեծաւ, կանգնեց ու ձէնով երգեց.

«Սասման քոյրեր, բարո՛ւ մնաք,
 Քուրուլթիւն էք արել ինձ.
 Սասման մայրեր, բարո՛ւ մընաք,
 Մօր նըման էք սիրել ինձ:

Կըռիւ կ'երթամ, դուշմանը ձեզ
 Ձը գայ, գերի չը տանի.
 Ո՛ր իմանայ—մին էլ էսպէս
 Ինձ չը տեսնէք կենդանի...

Խընդհում անէք, թէ դաշտ գընաք,
 Ձը մոռանա՞ք ձեր Դաւթին.
 Բարով մընաք, բարով կենաք
 Մեր աշխարհքին, մեր հանդին:

Երգեց Դաւիթ ու ձին քըչեց,
 Ձէնով Օհան հողոց քաշեց.
 —Ափսոս, հազար ափսոս հըրեղէն մեր ձին,
 Ա՛խ, հըրեղէն մեր ձին,
 Ափսոս, հազար ափսոս մեր ոսկի գօտին
 Ա՛խ, մեր ոսկի գօտին,
 Ափսոս թանգ կապէն, որ հագին տարաւ,
 Ա՛խ, որ հագին տարաւ:
 Դաւիթ բարկացաւ,
 Ձին քըչեց, դարձաւ.
 Օհանը վախեց,
 Իր երգը փոխեց.
 —Ափսոս, նորեւուկ Դաւիթըս կորաւ,
 Ա՛խ, Դաւիթըս կորաւ:

Էս որ իմացաւ,
 Դաւիթ մեղմացաւ,
 Իջաւ, Օհանի ձեռքը համբուրեց,
 Ձէնով Օհանն էլ ինչպէս հայր ու մեծ՝
 Օրհնեց, խըրատեց նըրան հայրաբար
 Ու խըրատելով՝ դըրաւ ճանապարհ:

XIX

Իր ձին հեծաւ, քըչեց Դաւիթ,
 Ելաւ Սասմայ սարի գըլուխ,
 Նայեց ներքեւ, —դաշտը խիտ-խիտ
 Կոխած փոշին, կըրակ ու ծուխ:
 Տեսաւ, կանգնեց ամպի տակին,
 Ու էն անծայր ծովի վըրայ

Գոռաց ձէնովն իր ահագին՝
Տարածելով սարսափ ու ահ.

—Ով քրնած էք—արթնն կացէք,
—Ով արթուն էք—ելէք, կեցէք,
Ով կեցեր էք—զէնք կապեցէք,
Զէնք էք կապել—ձի թամբեցէք,
Զի էք թամբել—ելէք, հեծէք,
Յետոյ չ'ասէք, թէ մենք քրնած,
Դաւիթ զող~զող եկաւ, գընաց...»

Էսպէս գոռաց, ասպանդակեց
Ու, ինչ ամպից կայծակ զարկի,
Մըսրայ զօրքի մէջ տեղ զարկեց,
Շողացնելով թուր—կայծակին:

Ձարդեց, փըշեց մինչև կէսօր:
Կէս օր արիւնն ելաւ հեղեղ,
Քըշեց, տարաւ հազարաւոր
Մարդ ու դիակ ողջ միատեղ:

Կար զօրքի մէջ մի ալևոր,
Աշխարհք տեսած ու բանադէտ,
—Տղերք, ասաւ, ճամբայ տուէք,
Դընամ, խօսեմ ես Դաւթի հետ:

Դընաց, կանդնեց Դաւթի առաջ,
Էսպէս խօսեց էն ծերունին.
—Դաւա՛ր կենայ կուռըդ, ո՛վ քաջ,
Թուրըդ կտրուկ միշտ քու ձեռին:

Մի ծերունուս խօսքին մըտիկ,
Տես՝ քու խելքը ինչ է կըտրում,
Ի՞նչ են արել քեզ էս մարդիկ,
Հէ՛ր ես սըլանց դու կոտորում:

Ամեն մինը մի մօր որդի,
 Ամեն մինը մի տան ճրարդ,
 Որը կինն է թողել էնտեղ՝
 Աչքը ճամբին, խեղճ ու կրակ,

Որը մի տուն լիք մանուկներ,
 Որը ծընող աղքատ ու ծեր,
 Որը լացով, քօղն երեսին,
 Նորապըսակ ջահէլ հարսին...

Թագաւորը զօրով-թըրով
 Հաւաքել է, էստեղ բերել,
 Խեղճ մարդիկ ենք սլակաս օրով,
 Մենք քեզ վնաս ինչ ենք արել:

Թագաւորն է քու թըշնամին,
 Կրուի ունիս, իր հետ արա.
 Հէր ես քաշում թուր-կայծակին
 Էս անճարակ խալխի վըրայ:

—Լաւ ես ասում դու, ծերունի,
 Ասաւ Դաւիթն ալեւորին,
 Բայց թագաւորն ո՞ւր է հիմի,
 Որ սե կապեմ նրա օրին:

—Մեծ վըրանում քընած է նա,
 Է՛ն, որ միջից ծուխը կ'ելնի.
 Էն ծուխն էլ հօ ծուխ չի, որ կայ,—
 Գողորշին է իր բերանի,

Ասին. դէպի մեծ վըրանը
 Ասպանդակեց Դաւիթն իր ձին,
 Քըշեց, դընաց ու դըռանը
 Գողաց կանգնած արաքներին.

—Ո՞ւր է, ասաւ, ի՞նչ է կորել,
Դուրս կանչեցէք, գայ ասպարէզ,
Թէ մահ չ'ունի—մահ եմ բերել,
Գլըրող չ'ունի—գլըրողն եմ ես:

Մեղիքն, ասին, քուն է մըտել,
Օխալը օրով պէտք է քննի.
Երեք օրն է գեռ անց կացել,
Չորս օր էլ կայ—քունը առնի:

—Ի՞նչ, բերել է աղքատ ու խեղճ
Խալխին լցրել ծովն արիւնի,
Ինքը մտել վըրանի մէջ,
Օխալը օրով հանդիսա քընի՛...

Քընել~մընել չեմ հասկանում:
Վեր կացրէք շուտ, դուրս գայ մէյդան,
Էնպէս գլըրան ես քընացնեմ,
Որ չը զարթնի էլ յաւիտեան...

Ելան մարդիկ, ճարահատուած՝
Շամփուր գլըին թէժ կըրակին
Ու զարկեցին խոր մըրափած
Մըսրա~Մեղքի բաց կըրընկին:

—Օ՞գի, էլ հանդիսա քուն չ'ունի մարդ-
Էս անիծուած լըւի ձեռից,
Խոր մըռընչաց հըսկան հանգարտ
Ու շուռ եկաւ, քընեց նորից:

Ելան, բերին մեծ գուլթանի
Խովը, գլըին թէժ կըրակին
Ու կաս~կարմիր, կէծկըծալի,
Շիկնած գլըին մերկ թիկունքին:

—Օ՜Ք, էլ հանգիստ քուն չունի մարդ
 Էս անիրաւ մոծակներէց,
 Աչքը բացաւ հըսկան հանդարտ,
 Ուղուժ էր ետ քընել նորից.

Տեսաւ Դաւթին, գլուխն ահեղ
 Վեր բարձրացրեց մըռնչալով,
 Փըչեց վըրէն, որ թըռցընի
 Էն աժգըհին մի փըչելով.

Տեսաւ, տեղից ժաժ չի գալի,
 Զարմանքն ու ահ պատեց հոգին.
 Արնոտ աչքերն ըսպառնալի
 Յառեց խոժոռ Դաւթի աչքին:

Նայեց թէ չէ—ըզգաց՝ իր մէջ
 Տասը գումշի ուժ պակասեց,
 Պառկած տեղից վրայ նստեց
 Ու ժպտալով՝ հետը խօսեց:

—Բարձր, Դաւթ. յոգնած ես դեռ,
 Եկ, մի նստիր, խօսենք կարգին...
 Յետոյ դարձեալ կռիւ կ'անենք,
 Եթէ կըռիւ կ'ուզես կըրկին...»

Իր վըրանում բըռնակալը
 Քառսուն գազ խոր հոր էր փորել,
 Յանցով փակել մութ բերանը,
 Վըրէն փափուկ խալի փըռել:

Ուժ որ յաղթել չէր կարենում,
 Շողոմելով կանչում էր նա,
 Նըստեցնում էր իր վըրանում
 Էն կորստեան հորի վըրայ:

Իջաւ Դաւիթ ձիուցը ցած,
 Դընաց, նըստեց... ընկաւ հորը:
 —Հն, հն, հն, հն, վերից խընդաց
 Մսրայ դաժան թագաւորը:

—Դէ, թնղ հիմի դընայ, խաւար
 Հորում վըթի, էնքան մընայ.
 Ու ահագին մի ջաղացքար
 Բերաւ, դըրաւ հորի վըրայ:

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

Մ Ա Կ Ո Ի^{*)}

I

Միանքու կամ Կապան-կալէսի.—Երկուսն էլ միևնույն տեղի անուններն են, որ անցեալում ասուում էր. Միանքու պարսկերէն է և նշանակում է երկու քարերի-ապառաժների մէջտեղ, որ հետզհետէ աղճատուելով՝ Մակու ասուեց և այսօր էլ յիշուում է այդ անունով. իսկ Կապան-կալէ (սլարս. նշանակում է վարադների բերդ) յիշուում էր աւելի հին ժամանակ. այս անունով յիշում է Շահ-Աբասը իր մի ոտանաւորի մէջ, որ փորադրել է տուել Մակուայ ապառաժի վրայ, Մակուն քանդած ու աւերած ժամանակը, հիջրէթի 1052 թւականին. այդ արձանադրութեան մէջ ասուած է. «Կապան-կալէն, որ յայտնի էր ամբողջ աշխարհին, ևս քանդեցի ու կործանեցի...»

Բոլոր հետքերը ցոյց են տալիս, որ Շահ-Աբասի ժամանակ այնտեղ տիրող տարրը միայն հայեր են եղել, և հաւանական է, որ Շահ-Աբասը խնչպէս Ջուղան, այնպէս էլ այդ հրաշալի տեղը քանդեց ու ժողովրդին գերի վարեց ^{**) :}

Մակուն ընկնում է Պարսկաստանի հիւսիս-արևմտեան ծայրում, փոքր Մասսի հարաւային ստորոտում, Արաքսից արևմուտք, արևելքից դէպի արևմուտք ուղղութեամբ. իրարից $2\frac{1}{2}$ —3 ժամ հեռաւորութեան վրայ ընթանում են երկու զուգահեռական լեռնաշղթաներ, որոնց արևմտեան ծայրում բացւում է մի մեծ փոս քարածոց, ուր տեղաւորուել է Մակուն. Երկու լեռնաշղթ-

*) Համեմատել՝ «Մակուի» մասին նաև այնցեալ տարուայ «Մուրճի» № 12 տպուած յօդուածը:

**) Ժողովուրդը գերուելու մասին աւանդաբար պատմում է ներկայումս:

թաները *) տեղ-տեղ կարծես միանում են իրար հետ. միայն բաժանում է նրանց Ջանգեմար դեառը, որ անցնում է երկուսի արանքից. այդ կատաղի դեառը դարերի ընթացքում կտրտել է չերտեր ու անդնդային ճանապարհ բաց արած իր համար՝ վազել է ու թափուել Արաքսը:

Սևան լաւայի քարերի արանքից երբեմն սպիտակ ու երբեմն կամրազոյն օձի նման ցոլում է Ջանգեմարը, կորչում է այս ու այն քարի արանքում մտնում է անդունդ կամ քարի վրայից սողալով՝ շտապելով հեռանում է աչքիցդ:

Քարածայր բերանի երկու կողմը ձգւում են հնադարեան բերդի պարիսպները կարմրազոյն քարերով. պարիսպների միջում տեղ-տեղ ցցւում են սպառաժներ, որոնք կարծես յատկապէս հանգոյցներ լինեն, որ մի ուրիշ ուղղութիւն են տալիս պարսպին. պարսպի վերին (հիւսիսային) ծայրերին բացւում են դռներ, այդ քարէ ստաւտաղի միջով անցնող ճանապարհի մուտքը:

Մակուայ քարի միջով են անցնում Թաւրիզից դէպի Թիւրքիա—Բիթլիս, Կաբին ու Տրապիզոն զնացող ուղտի կարավանները: Ճանապարհի աջ թևի վրայ գէլի արեմուտք՝ հնադարեան հրաշալիքներից որպէս նմուշ զետես մնում է մի քարէ կամուրջ երկու ասպառաժների գլխին տնկուած, որ հազիւ տեսնւում է ներքևից (Մակուից) դիտողին: Քարածոցի ճանապարհից վերև ասպառաժի վրայ փորագրուած կան հայերէն զրեբ, որ անմատչելի են կարգալու համար. վերև բարձրանալու և կարգալու համար թէ միջոցներ և թէ բաւական ծախս է հարկաւոր:

Պատմական ճանապարհի վերն ու վարը հակայ սար-քարի ձեղրուածներում կան այրեր, որոնք իբրև դադանի պահարաններ են ծառայել ժամանակի տեղացիներին. այդ այրերից մէկը, որ այժմ էլ մատչելի է տեղացիներին (մակուեցիներին), մէջն աղբուր ունի. այդ այրի բերանից կախ էր ընկած մի շղթայ, աստիճաններով բարձրանում ու հասնում էին շղթային, որի օդնութեամբ էլ բարձրանում էին այրի բերանը. մինչև վերջերս այդ այրը յորժ էր ածւում որպէս բանտ Մակուայ խաների ձեռքին. բանտարկեալը մնում էր այդ տեղ ու դիտում էր ներքև. իջնելու կամ փախչելու ճար ու ճամպայ չը կար: Այնտեղ կար դարերից մնացած աման-չամանի կտորտանք ու մի հատ էլ երկանք՝ հատիկներ աղալու համար: Այս այրից աւելի բարձր,

*) Հորաւային լեռնաշղթայի արեմտեան գագաթն (Մակուայ դիմաց) ունի հրաբխային բերան, որին տեղացիները կրակ-ընկային են տոււմ. 500 տանաչափ լողորթիւն ունի:

դէպի վերև, որ այժմ անմատչելի է բոլորովին, մի ուրիշ ձեղքուածքից արծիւները մօտ ժամանակ այնտեղ կուեկիս՝ մի զաշոյն և մի քանի շորի կտորտանք ևն ներքև զցել, գուցէ և լինեն այդտեղ շատ հնութիւններ: Ժամանակին այդ այրերը, որ տեղաւորուած են կ'ասես երկնքում բարձրացած քարակազմ կամարի մէջ, ամենքն էլ մատչելի են եղել մարդկանց համար:

Ահա այս բերդն էր, այդ քարէ ճանապարհը, ապառաժի ծոցը մտած ու տեղաւորուած Կապան-կալէն էր, որ Շահ-Աբասը քանդեց ու հիմնովին խորտակել տուաւ, որտեղ այդ ժամանակ մնաց միայն քարերի մի տմբոջ կոյտ... և անցնում է մի դար ու էլ աւելի, որտեղ կրկին բնակութիւն լինելու մասին ոչինչ չէ պատմւում, մինչև զայիս ու սկիզբ է առնում Մսկուայ խոսութիւնը:

II

Նադիր-Շահի օրերն էր, տաճիկներն ու պարսիկները միշտ կուում էին իրար դէմ, խլում էին Երևանի գաւառն ու Ատրպատականն իրարից: Շահը Թաւրիզումն էր, երբ գեռ տաճիկները տէր էին Մսկուայ և խոյի գաւառներին, երկու կողմն էլ ոչ գոհ և ոչ էլ հաշտ էին իրար հետ, միջոցներ էին հնարում ու մտածում կրկին խլելու երկրներն իրարից: Ինչո՞ւ այս խռովակ ժամանակ Երևանում ապրող թաթար քանաթ կապիլայի աղախկալ Ահմադ-սուլթանն այս ու այն կողմն է ընկնում, թախառում մի թալան կամ աւար ձեռք գցելու համար, զայիս է, հասնում Զօրս աւանը, որ զլիաւոր կենտրոնատեղին էր Թաւրիզի և Մսկուի մէջ. Մոյր աջնքան բաղմամարդ ու անուանի չէր այդ ժամանակ, որպէս առևտրական քաղաք ճանաչւում էր Զօրսը. Ատրպատականի կարաւանն այստեղից էր անցնում ու Մսկուից էլ ուղղւած՝ դէպի Թիւրքիա էր գնում: Զօրսն այժմ էլ 700 տնից բաղկացած թրքաբնակ մի գիւղ է խոյի ու Մսկուի մէջանդը, խոյից 6 ժամ հեռու: Զօրսում կայ մի հին բերդ, հնաչէն բաղնիսներ և ջրի մի քանի մեծ և փոքր աւազաններ մարմար քարերով շինուած, որոնք այն ժամանակի պարտէզների ու տների պակաս զարդը լրացնում էին: Զօրսը տաճիկան մի փոքրիկ քաղաք էր, և կառավարում էր այդտեղ տաճիկ փաշան...

Ահմադ-սուլթանը թալան չը գտնելով ու մի կողմից տեսնելով տաճիկների շարժումները, իր ծրագիրը փոխում է բոլոր

րովին ու սկսում է հետաքրքրութեամբ հետեւել անցուղարձին. այսպէս պարապ չըլելիս Զօրսի փողոցներում՝ մի օր տեսնում է, որ փաշայի դրան առջի ծառան ձին թափբած ու պատրաստած՝ սպասում է փաշային, որ պէտք է գնար բաղնիս. մի ինչ որ դործի պատճառով ծառան ձին յանձնում է Ահմադ-սուլթանին ու ինքն անհետանում է. փաշան իսկոյն դուրս է գալիս, առանց հարց ու փորձի նստում է ձին ու գիմում դէպի բաղնիս. հետեւում է և Ահմէդ-սուլթանը, բաղնիսի դրանն էլի օգնում է փաշային, որ ձիուց իջնում ու ներս է գնում, իսկ Ահմադ-սուլթանը պատրաստի արաբական նոժոյզը նստած՝ շտապում է դէպի Թաւրիզ ու տեղն ու տեղը տաճիկների անկիւքի մասին պատմում է Նադիր-Շահին, վերջինս խոստանում է ցանկացածը տալ, եթէ նրա առածը իրողութիւն լինի... Նադիր-Շահն անմիջապէս ուղարկում է զօրքը Ահմադ-սուլթանի ուղեկցութեամբ և յաղթութիւնը տանում է: Այսպէս Ահմադ-սուլթանն իր փափաղին է հասնում՝ խնդրելով Մակուն, որ Շահը իսկոյն նուիրում է նրան. Ահմադ-սուլթանը հաւաքում է իր էլը-բայաթներին ու կամաց-կամաց հաստատում է Մակուն մօտ դար ու կէս առաջ, և մինչև այսօր էլ Մակուն մնում է նրա յաջորդների ժառանգութիւն:

Ահմադ-սուլթան-խանին յաջորդեց Հիւսէյն-խանը, որո՞ւրով Մակունայ մուլաներից Միրզա-աղասին սաղրադամութեան բախտին արժանացաւ. սրա շնորհիւ էլ բանեց և մակուեցիների բախտը. ժամանակակից Մահմէդ-Շահը շնորհեց մակուեցիներին տաանհնորս գիւղեր. նրանք կամաց-կամաց առաջ գնացին ու տեղ գտան կառավարական շրջաններում, հետզհետէ չէնցրին Մակուն ու իր գաւառը: Հիւսէյն-խանը խաղաղ կեանք վարելով՝ մեռաւ, հարստութիւնը թողնելով իր սրդուն:

Հիւսէյն-խանին *) յաջորդեց Ալի-խան, որի ժամանակ տեղի ու տեղի հարստացաւ Մակուն. Մակունայ խաները հրապարակ ելան, մեծ-մեծ պաշտօնների ղրուխ անցան, Իսպահանի, Խորասանի, զանազան քաղաքների ու տեղերի դատաւորներ և զան, գինսուրակամութեան մէջ մտան, պաշտօններ ստացան. այսպիսով միջոց եղաւ նրանց համար ահադին դումարներ ձեռք բերելու, միևսոյն ժամանակ աղղեցութիւն բանեցնելու կառավարութեան վրայ. նրանք կապուեցին զանազան բարձր ընտա-

*) Սրա օրով նորոգուած է ս. Թադէի վանքը Սիմէոն եպիսկոպոսի ձեռքով. վանքի շրջապատ պարսպների վերանորոգութեանը նպաստել է և Հիւսէյն-խանը:

նիքների հետ, կազմակերպեցին իրանց համար տեղական մի ղինուորական ոյժ, որ այսօր էլ մնում է, Շահից ստանում են առանձին ծախս ու ոռճիկ զրա համար: Խաները իրանց հաւաքած զուամարներով էլ շատ գիւղեր գնացին, այնպէս որ Մակուայ ամբողջ գաւառին գրեթէ տէր դարձան:

Ալի-խանից յետոյ գալիս է Թէյմուր-խանը, որ յայտնի է ամենքին. Թէյմուր-խանը բաւական ժամանակ մնացել է Թէհրան՝ Շահի զօրագնդի մէջ՝ փոքր պաշտօնով, որտեղ բաւական ուսումնասիրել է ռազմագիտութիւնը: Նա պարսկին յատուկ խորամանկութեան հետ միանգամայն յանդուգն էր ու անվախ, միևնոյն ժամանակ բոլորովին անկրօն, այնպէս որ ոչ մի կերպ նա չէր հաշտւում ոչ մոլլայի և ոչ էլ սէյիդների հետ և նրանց ոչ մի դէպքում թոյլ չէր տալիս, որ տեղ բռնեն իր շրջանում, ծիծաղում էր նրանց վրայ ու ծագրում էր նրանց բոլոր ծիսակատարութիւնները, նա չէր մասնակցում նրանց սուղ ու չիվան օրերին. նա սիրում էր միայն կոխ, թալան, սիրում էր և կտրիճին. միշտ կոխ էր անում, կռիւներ էր սարքում ու կռեցնում էր սրան ու նրան իրար հետ: Գիւրգ ցեղերին աւելի տեղ տուաւ ու հաւաքեց իր չորս կողմը. այդպէս էլ զրանց միջոցով էր ստանում Տաճկաստանից, Ռուսաստանից և Պարսկաստանից բերած թալանը: Թէյմուր-խանն էր, որ գնաց իր մարզկանցով ու առաջին հարուածը հասցրեց Շէյխ-Իրազուլ-լահին Ուրմիէ սահմանում: Ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ նա հանգիստ չը նստեց, շարունակ այս ու այն կողմը գնաց ու մարդիկ ուղարկեց, այսպիսով ոչ միայն թալան ու հարստութիւն բերաւ, այլև մեծ քանակութեամբ զէնքի ու պաշարի տէր դարձաւ. Մակում էլ ոչ մի մարդ—հայ, քիւրդ, թուրք չէր մնացել, որ հրացան չ'ունենար, ամենքն էլ ղինուած ու ղինում էին Մարտենի ու Բերդանի հրացաններով: Այժմ էլ այդ խաների մէջ կարծես այդպիսի մի պահանջ կայ, «սխ, ասում են, ինչո՞ւ չեն կռւում ռուսներն ու տաճիկները, որ մի քիչ հրացան բերենք»:

Թէյմուր-խանը մի պատուհաս էր գարձել ամբողջ տեղական խաների զխին. ամենքն էլ վախենում էին նրանից. վախենում էր մինչև անգամ պարսիկ կառավարութիւնը, որ մի գուցէ ասլըստամբուլի իր դէմ. Թէյմուր-խանը կարեւորութիւն չէր տալիս կառավարութեանն ու նրա մամուլներին, որ զանազան պահանջների համար գալիս էին Մակու, զրանց շատերին էր ճանապարհ ցոյց տուել, և ոմանց էլ ծեծելով վերադարձրել է յետ: Թէյմուր-խանի օրով աւելի ազատ էր Մակուն ու աւելի հանգիստ, քան թէ այժմ. այդ ժամանակ Թէյմուր-խանն էր մննակ դատաւորը

Մակուի մէջ, բայց այժմ նրա մեռնելուց յետոյ ամենքն էլ դատաւորութիւն են անում, ներքին կռիւները շարունակւում են անդադար ու միշտ տրորում, ճիւղւում են խեղճ բահաթին *):

Թէյմուր-խանին յաջորդեց Մուրթզա-ղուլի-խանը, ներկայ դատաւորը կամ սարդարը, որ իր հօր հակապատկերն է—հիււանդոտ, վերին աստիճանի կասկածոտ ու փոփոխական մէկն է. ամեն տարի ճանապարհորդում է կովկաս ու հեռու է մնում տեղական ղալմաղալից, իրան վէրիլ ղնելով մէկ ուրիշի: Սրա օրով Մակուի դրութիւնը փոխուեց բոլորովին. Թէյմուր-խանի մեռնելուց յետոյ անմիջապէս՝ կառավարութեան ժամուրները բըզբըզայով՝ սկսեցին թափուել այնտեղ, Մակուայ դատաւորութիւնն աճուրդի հանեցին, Մուրթզա-ղուլի-խանից բաւական համեզ պատահներ ուտելուց յետոյ՝ իր հօր Թէյմուր-խանի տեղը նստեցրին: Պարսիկ կառավարութիւնն այս հանգամանքից չատ ու չատ օգտուեց, Մակուից հանեց ահագին գումարներ ի վրէժ նախորդ տարիներին՝ միանգամայն իր ազդեցութիւնը ի ցոյց դնելով այնտեղ:

III

Մուրթզա-ղուլի-խանի դատաւոր լինելուց յետոյ սկսուեցին անմիջ խռովութիւններ, ներքին երկպառակութիւնները սովորական դարձան. պարսից կառավարութիւնն էլ միշտ վառ է պահում նրանց մէջ իր ինտրիգները ու այսպիսով երկու կողմից էլ փող է պսկում. բացի այդ՝ Թէյմուր-խանից յետոյ մակուեցի խաները վարժուեցին սահմանուած տուրքից զատ զանազան վէճքեալներ (նուէրներ) էլ տալ Խոյի դատաւորին, Թաւրիզի դատաւորներին և այլն:

Հետաքրքրութեան համար այստեղ դնում եմ խաների ստացած որոշ ուճիկների—ցորենի, փողի ու սահմանուած ամբողջ տուրքերի ցուցակը. միևնոյն ժամանակ նրանց պաշտօնապէս ներկայացրած՝ առանձին առանձին, և ամբողջ՝ զիւղերի թիւը.

*) Հողագործ, աշխատող դասակարգին Պարսկաստանում սոհասարակ բահաթ են ասում:

Մսկուայ խաների ստացած թռչակի և կառավարութեան վճարած տարեկան տուրքի հաշիւը.

Թ ա չ ա կ ն և ր .

Տ ու ր Ք և ր .

138

Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր .		Ջինս*) խալ- վար.	լիտր.	դռան.	դինար.	գիւղ.	Ջինս խալվար.	լիտր.	դռան.	դինար.
1	Մուրթղա-դուլի-խան (սարդար)	—	—	8360	—	20	317	37	23636	—
2	Արդուլլահ-խան	—	—	3666	—	7	672	24	15128	—
3	Մահմադ-փաշա-խան	—	—	—	—	6	103	27	3050	—
4	Փարաջուլլահ և Իսսադուլլահ խաներ (որդիներ) . . .	—	—	3600	—	12	53	35	2936	—
5	Իհսակ փաշա	—	—	—	—	4	64	75	4450	—
6	Բալուլ-աղա և Մահմադ-փաշա (որդիք)	—	—	8360	—	18	199	65	12681	—
7	Առադուլլահ-խան	20	—	1800	—	7	189	48	5468	276
8	Ջսքիլ-փաշա	—	—	2500	—	4	207	48	5795	94
9	Իմամ-դուլի-խան	—	—	1000	—	—	—	—	—	—
10	Մի ֆուլլի (դուլի գործի, 600 հոգու) ծախսերի համար .	66	35	4800	—	—	—	—	—	—
*) Ջինս նշանակում է բերք—ցորեն, գարի, $\frac{1}{2}$ դինարի 100-ը հաւասար է մէկ կոպէկի, 1000 դինարը արժէ 20 կոպէկ կամ մի դռան:		86	35	34086	—	78	1807	59	73144	370

Մուրթ

Յուշակից երևում է, թէ որքան ողորմելի տուրք են տալիս կառավարութեան: Եւզղլւան փողըլմաղ (գրուածը չի ջնջուել), ասում են իրանք խաները: Թէ ինչ ժամանակ է որոշուել այդ տուրքը, և ինչ ժամանակ է եղել, որ միայն 78 դիւղ է ունեցել Մակուս, չը գիտեմ. այժմ ընդհակառակն՝ փոխանակ 78 դիւղերի, Մակուսի դիւղերը 300-ից էլ աւելի են, էլ լինչպէս հարուստ չը լինեն խաները. հէնց այսօր Պարսկաստանում՝ կարող եմ ասել, որ ամենահարուստ մարդն է Մուրթլա-ղուլի-խան սարդարը (թէյմուր-խանի որդին). նա ամեն տարի ահագին քանակութեամբ փողեր է փոխադրում Կովկաս և տեղաւորում է բանկերում, նա մեծ եկամուտ ունի և անշահ ծախս. 150-ի չափ սեփական դիւղերի արդիւնքն ստանկուց զատ՝ ստանում է և քրդական աշիրէթներինց-ցեղերինց տարեկան խաֆիրը, իսկ զրսից՝ կալուածներինց և կաժեկամուտներն էլ առանձին ունի Երևանում, Նախիջևանում, Սոյում և այլ տեղերում:

Մակուայ գաւառում առհասարակ տասանորդական տուրքը վեր են առնում ըահաթինց (գիւղացիներինց) 9-ից 3 մաս, շատ քիչ տեղեր պատահում են 9-ից երկու, այն էլ խիստ անբերրի տեղեր. խեղճ գիւղացին յարգինց, խստինց էլ ըահրա (տասանորդ) տալուց զատ՝ ստիպուած է փոխադրել այն, որպէս և տասանորդ վերցրած սերմը, ուր որ խանը կամենում է. օլլամ-ինց (ձրի աշխատութիւն) զատ, որ դնում է խանի համար առու հանելու, վար ու քաղ անելու, սուն ու պատ շինելու, մշակութիւն անելու, գիւղացին ստիպուած է միաժամանակ պատրաստ ունենալ և պահել իր ձին ու հրացանը՝ խանի հրամայած տեղը դնալու, թալան բերելու կամ կուելու համար, որ ամեն մի գէպքում սպասում է. նա չէ կարող հեռանալ և հեռու տեղ գնալ. խանը կանչած բոպէին եթէ ներկայ չէ գտնուում, այն ժամանակ ջարմա (տուգանք) է տալիս, ծեծւում, մինչև անգամ տունն էլ թալանի է արւում:

Խաներն էլ ցոյցի համար անսպասելի կերպով կանչում, տանում-բերում են խեղճերին, օրերով պահում, հրացաններ են արձակել տալիս նրանց ու գուարճանում, վարժութիւն-բան չը կայ, հէնց օդի մէջ են պարպում. գինալիք դեղջուկն ստիպուած է հացի պաշարն իր հետ պահել, շատ անգամ օրերով շարաթներով են սպասում ու քարշ են գալիս այս ու այն կողմ. խաների վէճ ու կռիւն էլ առիթ են տալիս միշտ այսպիսի հաւաքումների, աշխատող գիւղացին բան ու դործը թողած՝ սպասում է նրանց կամայականութիւններին, թէ տեսնես՝ երբ պիտի բաց թողնեն, որ գնան իրանց աները, խեղճեր, որոնք տանում են թէ

նեղութիւն, թէ՛ ծախսեր, ուտելիք են առնում՝ ապրում, պաշտպանում են, դրանց և ոչ մէկին էլ չէ մասնակցում խանը *):

Խաներն ամենքն էլ ապրում են Մակում, թուով 15 տուն, բոլորն էլ մօտիկ աղբականներ են իրար—հօր հօր-
հղբոր որդիներ են. դրանք ոչ մի ժամանակ հաշտ չեն լինում իրար հետ, այսպէս թէ այնպէս կռում են և մէկը միւսին ան-
պատեկու ժամանակ բռնում են խեղճ բահաթին, ձեծում են, բանտարկում են, տուգանքի են ենթարկում. ու այս կերպ փո-
խադարձ միւս խանն է անում. մէկը միւսի գիւղացուն զցում է քարի ու արի արանք, այն ժամանակ են զաղարում, երբ տեսնում են, որ երկու կողմից էլ բաւական վնասուեցին. մէկ էլ տեսնես, որ առօր-փառօր պարսիկ մամուրը եկաւ, այս ու այն կողմը հաշտեցնելու ձեռնադրութիւններ արաւ, երկու կողմից էլ իր զահմաթ-քիրահսին (նեղութեան վարձ) առած՝ գնաց. հալիս. զուրս է գալիս նա, որ էլի շարունակ-
ւում է կռիւը և հասնում այն աստիճան բարդութիւնների, որ առաջն առնել բաւական դժուար է լինում. օրինակ՝ այս տարի սարգարի քրոջ որդի Իսաղզուլահ-խանի և նրա հօրեղբոր որդի Մահմադ և Ասիեար փաշաների մէջ երկուստեք լինելու ծա-
ղեց. նախ սկսեցին քանդել մէկը միւսին պատկանած արտերը, կտրատել այգիները, ծառերը հայն, առուները քանդել, գիւղա-
ցիների կռումուտքն արգելել, բացարձակ բռնել, ձեծել և բան-
տաթկել. այս դրութիւնը շարունակուեց զարուհիւ մինչև աշնան վերջերը. սկսեցին հրացաններ պարպել տների պատուհանների վրայ և ահագին վնաս հասցնել. խառնուեց և սարգարը **).

այրեցին իրար խտտի դէզեր. սարգարը քանդեց հակառակ կողմի կարահալի ***) ամարանոցները. Իւրաքանչիւր խան իր գիւղերից զինուորներ հաւաքեց ու տեղ-տեղ գիրքեր ընտրեց իր համար, օրուայ պարապմունքն էր միայն՝ գիւղեր թալանել, մարդիկ ձեծել, տուն ու տեղ այրել, մի խօսքով տւերնին էր. մի քանի անգամ հակառակ խմբակներն ընդհարուեցին իրար հետ, որտեղ սպանուեցին տասից ուելի՝ քիւրդ ու պարսիկներ: Մէկը բռնեց մի գիւղապետի, ձեծելով մեռցրեց (պարսիկ),

*) Վերջին տարիներս սովորութիւն եղաւ երբեմն-երբեմն քաջաւերելու համար օրեկան մի-մի ցամաք հաց և ձիերի համար զարի բաշխել:

**) Մակումայ գաղաւթին սարգար անունն են տալիս, որ երկըն տէր ասել է, մի ուրիշ տիտղոսով իղբալ-սալթանա են ասում:

***) Մակումայ խաների ամարանոցը Մակումի արեւմտեան կողմը, 3 ժամ հեռու:

միւսը լռենայ, հակառակ դիւզապետի քիթ ու ականջները կտը-
րեց: Այս դրութեան մէջ էլ իւրաքանչիւր կողմի խաների յա-
տուկ պատրաստած ասպատակամբերը թալան էին անում.
ոչխար ու տաւար էին բերում, գիւղում ցորենի ու գարու ամ-
բարներ էին գրաւում, քանդում, աւերում, իրանց ուղածն
անում, գիշեր-ցերեկ պարապ չէին ճանապարհները, խեղճ դիւ-
զացին իր տուն ու տեղը բարձած սայլի, եղան, էշի վրայ՝
փախչում էր այս գիւղը, փախչում էր այն գիւղը և ոչ մի տեղ
ապահովութիւն չէր գտնում. այսպէս շատ գիւղեր՝ տեւանում
էին՝ տուն-տեղ թողած, գոները բաց, յարդն ու խոտը ցրււ և-
կած, ամեն բան թափթփած, խառնիխառն, ոչ մարդ կայ, ոչ
չուն ու կատ ու և ոչ մի անասուն, այդ տեսարանը միայն մարդուն
սարսափ էր ազդում. վերջապէս էլի մամուրները շտապեցին՝
մեկ, երկու, երեք, ամենքն էլ իրար ետեւից. եկաւ թագաժա-
ռանդի ամենամօտիկ ու ազդեցիկ մարդը, մէկից հարիւր ոսկի
պոկեց, միւսից էլ մի ուրիշ գումար, իրար մօտ տարաւ և՛
«հաշտուեցէք»՝ ասաց ու խուղա-հաճի՞ր՞ անելով՝ մեկնեց թաւ-
րիդ. բայց խաները էն է որ տեսան իրար, գէնա օ թաս,
գէնա օ դարաղ (նորից նոյն թասը ու սանրը): Այժմ էլի մամուր
կայ Մակում և սարգարից պահանջում է հակառակ կողմի դիւ-
զացիների վնասը՝ որ հաշւում են 150,000 թուման (300,000
բուրլի):

Խաները մեծ մասամբ բարոյսպէս փչացած մարդիկ են, նը-
րանք որիէ մի տեսակէտից ժողովրդի շահերը աչքի առջև չու-
նեն, և միմիայն իրանց շահն են ճանաչում ու նրա մասին մը-
տածում. պարսիկէն քիչ թէ շատ կարգաւ իմանում են, բայց
զրեղ ոչ, զա յատուկ է միայն միրզային (զրագրին). միրզան է
կարգում ու գրում նամակներ, իսկ խանը իր կնքով կնքում է.
ստորագրելը խիստ ամօթ բան է, իրանց ամբողջ կեանքը անց
են կայնում կերուխումով, ներքին զաւմաղալով: Շատ անգամ
գնում են Կովկաս, Թիֆլիս, Երևան, Բագու, Նախիջևան և այդ
տեղերում հասարակաց տներն այցելելուց յետոյ՝ գինեաներին
լաւ ծանօթանում ու կոնծում: Այսպէս թէ այնպէս կրօնի
մասին ոչինչ գաղափար չ'ունեն, բայց որպէս ի ցոյց իրանց ժո-
ղովրդին, սէյիդ ու մուլլային, կրօնական ծիսակատարութիւն-
ների ժամանակ խիստ մոլեռանդ են դառնում, նրանց սուգ ու
չիփանի օրերում մասնակցում են խմբերին. այս տարի, վերջին՝
դաթիլի, Հիւսէյնի սպանուած օրը ինքը, սարգարն էր դաստա-
բաշին (խմբապետ), նրան հետևում էր իր հակառակորդ խանը, ու-
րիշները և նրանց հետևորդները. սարգարը և իր խումբը ոտաբորիկ,

սպիտակը չապիկ^{*)} վզերից կախ, սուրը ձեռներին, զլինելին վերքեր տալով, արխնուռայ, Հասան, Հիւսէյն, շախսէ, վախսէ անելով՝ չրջում էին ցեխոտ փողոցներում: Այստեղ կրօնական զպայտմաներով լի, ֆէյզամբարի (մարդարէի) անուան շէհիդ (զոհ) լինելու տրամադրութեան տակ՝ որպէս պատրաստ յաւիտենական կեանքը ճամպորդելու, հրապարակաւ հակառակորդ խաները համբուրւում են, գրկում են իրար, գնում են իրար առն, և չես կարող երևակայել, որ որեւէ մի թթու խօսք եղած լինի զրանց մէջ. ժողովուրդն ուրախանում է, խաղում ու խնդում է աղանդի փոխադարձ համակրանքի ու սիրոյ համար, գէթ սրտանց այն տեսակէտից, որ իրանք վեսաների չեն կնթարկւում. բայց արի տես, որ սլի օրերը վերջացան թէ չէ, խաներն սկսում են էլի իրանց սովորական խաղը... և ինչքան ժողովուրդը ապահովուած լինի գրանցից, շատ գէպքում հարստութիւնն ու կեանքը տալուց լետոյ պատիւն էլ է վրայ գնում:

Թողնենք խաներին, միրզաներն էլ իրանց ընկած բաժնում պակաս տեղ չեն թողնում. կաշառք են առնում, զիւղերում տասանորդ հաւաքելու ժամանակ իրանց ցանկացած քէյֆը սարքում են... ծեծում են, կեղեքում են, ջարձաւ են առնում. հերիք է մէկի հետ վատ եղանակով, առիթ են վնդրում խեղճի ցանքերից եկած արդիւնքը իւրացնելու և լցնում աղայի ամբարը. դանդաղը չէ լսում, ծեծն էլ վրան աւելանում է, «յանցաւոր էր, որ նրա կալը չափել են և լցրել աղայի ամբարը,» ահա քեզ միակ պատասխանը, որ արւում է չորս կողմից. ինդճ ժողովուրդը հողով ու մարմնով, անով ու տեղով միայն ապրում է ու աշխատում իր խանի համար—կատարեալ ճորտեր են գրանք:

Խաները որոշ տուրքեր առնելուց դատ՝ արտաքոյ կարգի ծախսեր էլ են հաւաքում ժողովրդից, օրինակ՝ մի մամուր դայ ու գնայ, կամ մի տուգանք տան, խանը սէտք է հաւաքէ այդ պակասը ու մի բան էլ աւելի: Շահին, թաղաժառանգին փէշքեսաշ (նուէր) են ուղարկում, այդ ծախսին պէտք է մասնակցէ ժողովուրդը, եթէ չ'առնեն հէնց բացարձակ, կը զանձեն ուրիշ դէպքում: Արտասահման գնան իրանց քէյֆին, վերադառնալիս ծախսը վեր են առնում սրանից-նրանից. հիւանդ սարդարը Գերմանիա գնաց բժշկուելու, երբ որ վերադարձաւ, որոշ գուժմարներ հաւաքեց ժողովրդից—պարսիկներից ու քիւրդերից՝ բժիշկներին և ճանապարհներին տուած ծախսերի համար. խա-

*) Դա որպէս պատանք վզերից կախում են՝ ցոյց տալու, որ իրանք էլ հասան և Հիւսէյնի համար ճշմարիտ շէհիդներ (զոհներ) են:

ների միակ համոզմունքն է, որ սնդուկ մտած փողը դուրս չի գալ, այսպէս էլ ասում են ու նորն են գանձում:

IV

Մակուի դաւաորը բաժանւում է մի քանի մահալների (գաւառակների). իւրաքանչիւր գիւղ գնալիս, պէտք է յիշել մահալի անունը և ոչ գիւղի, որ չէ ճանաչւում: Ահա այդ մահալները.

Մակու կամ Բայեաթ, Աղգեօլ, Մասիս-կող, Ընկ-նում են բուն Մակուի հիւսիսում: Արեւելքի կողմից՝ Չայփա-րա, Դարաշամ եւ Գարազոյուն: Հարաւային կողմից՝ Բաքա-ջուք, Թամաշէք և Սեօքմանաւա: Արեւմուտքի կողմից՝ Աւա-ջուղ և Չարդերուն կամ Չհար-Դերուն. վերջին երկու գաւա-ռակները Մակուից անկախ կառավարւում են տարբեր խաների ձեռքով: *)

Աւաջուղի խաները զաղթել են Ալէքսանդրապոլի գաւա-ռից, որոնց ցեղին այրումցիներ են ասում, որ այժմ էլ կայ այդտեղ. զրանք դիմել են առաջ Սուլթուղ—Պարսկաստանի Ուր-միի դաւաոր. երբ ուսուսարսկական պատերազմից յետոյ գաղ-թում են տեղական հայերը, այրումցիները դիմում են այստեղ և բնակւում մօտաւորապէս 70 տարի առաջ: Առաջին խանն էր Խալֆա-Ղուլի-խանը, նրան յաջորդեց Փաշա-խանը, որ այժմ էլ կայ և Աւաջուղի զլխաւոր խանն է, տարիքը 70-ից անց է, բաղդատմամբ Մակուի արդի խաների հետ՝ ամենից խելօք ու բարի մարդն է, ուսուսթիւրքական պատերազմին հիւրընկալել ու պաշտպանել է փախստական հայերին, նամանաւանդ բայազէդ-ցիներին:

Չարդերունի (չորս վանքի) գաւառակի խանը քիւրդ է, որինա-խահայրերը հին ժամանակ զաղթել են: Հայաստանի Արճէշ գաւառից և մի դարից աւել է, որ հաստատուել են այդտեղ. զրանք պատ-կանում են Տէյդարանցի աշիրէթ ցեղին. այժմեան ցեղապետը Մուստաֆա-բէյ կամ խանն է: Քիւրդ խաների ու մակուեցի-ների մէջ կայ մի ներքին ոխ, նրանք չատ անգամ մեծ ընդհա-րումներ են ունենում իրար հետ. տաս տարի առաջ Թէյմուր-խա-

*) Աւաջուղ հաշւում է 35 գիւղ և նոյնքան էլ աւելի Չարդերուն. Չարդե-րունում են Մակուայ խաների սեփական գիւղերը. ուրեմն այս երկու գաւառ-ները միասին հաշւած, ամբողջ Մակուայ սահմանը, որ բաժանում է Մակուն Խոյից, կը լինեն մօտաւորապէս 400 գիւղեր. զրանց մէջ 10-ի չափ գիւղեր միայն Ջա-հին է, որ յանձնուած են մակուեցիներին, որի փոխարէն մի աննշան տուրք է ստանում տարին:

նը կուեց քիւրդ Տահար-խանի հետ, երկու կողմից հարիւրաւոր մարդիկ սպանուեցին:

Համեմատած միւս խաների հետ՝ քիւրդ խանն աւելի քիչ է ծանրաբեռնուած աշխատող դասակարգի վրայ, թէև որպէս քիւրդ՝ անհամութիւններ է անում առնելու տալու մէջ, բայց և այնպէս այնքան հարձաշուծեան մէջ չէ դրում ժողովրդին, ինչպէս որ անում են մսկուեցիները, և քիւրդ խանը իր էլաթից (հպատակ քիւրդերից) այնքան տուրք չի առնում, որքան սարդարն է առնում, կարելի է ասել՝ կէսը, սարդարը վերցնում է իր հպատակ քիւրդերից, որոնք 2000 տուն են հաշւում—Ջալալցի, մըլանցի եւ ըրոուկցի, հարուստ ի է աղքատ տնտեսից մանր-մունը ծախսերով (մերդալին կային) իւրաքանչիւրից երկու տաճկական ոսկի, անկարողների բաժինը կիսուում է հարուստների վրայ, ծախսող ոչխարների համար (որոնք մեծ թւով պահւում են) որպէս գլխահարկ տալիս են 3 շահիկ (երեք կող), տալիս են ղալի (զոմի) վարձ 20—100 թուման տարեկան, տալիս են արօտառեղիների համար էլ որոշ տուրքեր, քաղած խոտերի համար տալիս են տասանորդ, նոյնպէս ոչխարի բըրդից, բացի զանազան փէշքեսչներից—իւզից, պանրից, ոչխարից, դառից և այլն: Բացի այդ՝ մի յատուկ տուրք էլ նրանք տալիս են էլխանային *) (աչիրէթի գլխաւորին), որ որոշում է ինքը սարդարը, էլխանան իշխում է նախ վրանաբնակ քիւրդերի վրայ, որոնք դարնանը բարձրանում են կայաղ—(ամաւրանոյներ), էլխանայի կամ էլաղասիի վարձը իւրաքանչիւր չորս տուն մի ոսկի է տալիս, այդ էլ մեծաւ մասամբ սարդարի գրպանն է մտնում, քիւրդերի մեծ մասը որպէս չորանքեարա (ոչխարներ արածեցնող, պահող) ծառայում են սարդարին:

Այս մարդակեր ու մարդակուլ դաւառում—Մակուում էլ հայերը դիմացել են ու իրանց դոյութիւնը պահել են մինչև այսօր: Շահ-Աբասի աւերումից յետոյ՝ կարելի է ասել, որ ոչ մի ժամանակ էլ հանդիստ ու խաղաղ չը մնաց Մակուն: Տաճիկներն ու պարսիկները մի քանի անգամ խլեցին իրարից ու աւերումներ գործեցին, այդ ժամանակ արդի խաների նման յայտնի էին ղըմըլիները **), որ աէր էին Չօրսին և խոյին, սրանց աղաների մէջ էլ պակաս չէին շարունակ թէ ներքին խռովութիւնները և թէ ընդհարումները, կռոււմ էին գլխաւորապէս իրանց կը պաշտպանելու և իրարից հողեր խլելու համար: խոյի այժմեան

*) էլխանան ընտրում է տեղացի խաներից և ոչ քիւրդ:

**) Դըմըլիներն այժմ էլ կան հայաստանի մի քանի գաւառներում, բայց անշան թիւ են կազմում:

բերդն ու խրամատները զբմըլի աղաներից մէկն է շինել՝ իր ազգական Չօրս աւանի զբմըլի յայտնի Թահար-աղայի գէմ պաշտպանութիւն համար։ Դրմըլիները միշտ կուեցին իրար հետ, մինչև ջնջուեցին, ջնջեց և ինքը պարսիկ կառավարութիւնը քիւրդերի հետ միացած։ Դրմըլիներն այժմ էլ ցրուած կան Մակուի և Խոյի չրջանում, նրանց թողած յիշատակներից Մակուում մընում են մի քանի հոգէ բերդեր միայն։ Այժմ դրանց հողակոյտն ու պատերն են երևում։

V

Ամբողջ Մակուի գաւառում զոր կողմ, զոր սարի և քարի մէջ ման գաս, որ հայի ցրիւ ընկած նմուշների ու յիշատակների չը հանդիպես, որոնք տեղ-տեղ հիացում, տեղ-տեղ արդահատանք ու տեղ-տեղ դայրոյթ են պատճառում։ Մենք սկսեցք Աւաջուղից, որ գտնուում է Բայազէդին մօտ, տաճկաց սահմանին կից, մի փոքրիկ գաշտ, որ այժմ այդ գաշտում և լերան լանջերում տեղաւորւում են 35 դիւղ պարսիկներ (այրուցիներ) 1000 տան չափ։ Այդ գաշտ ու լեռների բարձրաւանդակների վրայ առհասարակ գտնում ես աւերակներ, բերդեր, պարիսպներ, դերեզմանատներ, որոնց շուրջը թափթփած են խաչքարեր և խաչեր, ձորեր, որ տեղ-տեղ ապաստանների կարավան է կապել մի ժամ հեռաւորութեամբ. բացի հին ու նշանաւոր բերդերի աւերակներից այստեղ այժմեան Քիլիսէ-Քենանղի մէջ մի աւերակ եկեղեցի կայ, թիւ ու թւական չը կայ, տեղացիները քարերի մեծ մասը փչացրել են՝ յարմարեցնելով իրանց շինութիւններին, ախոռներին ու գոմերին. եկեղեցին շինուած է սպիտակ փափուկ քարերից, քարերն առհասարակ մեծ դիւքով են կարտուած ու պարաստուած, ամենափոքր քարը մի ուսական արչին բարձրութիւն ունի. զբան ճակատի մի քարի երկարութիւնը $4\frac{1}{2}$, բարձրութիւնը $2\frac{1}{2}$ և հաստութիւնը մէկ-մէկ ուսական արչին է, հաւանական է, որ 16-երորդ դարու շինութիւն լինի։ Աւաջուղը մինչև 19-երորդ դարի սկիզբներն էլ չէն էր, և տեղացիները այնքան հարուստ, որ նպաստել են սուրբ Թադէի վանքի նոր շինութեան։ Աւաջուղից եկանք Չարդերուն, որ տաճկաց սահմանին կից է. այստեղ էլ կան քարափոր երկու եկեղեցիներ. գաշտի մէջ էլ կային երկու վանքեր, որոնք այժմ անհետացել են, կարէյնցի թուրքերը իրանց տուն ու տեղն են շինել, չորս եկեղեցու անունով էլ անուանել են քիւրդերը Չար-Դերուն։ Այս գաշտի մէջ էր սուլթան Սէլիմի և պարսիկների նշանաւոր կտիւք։ Հայոց դերեզմանները զեռ ևս երևում են։

Չարդերունի ու Մակուի մէջտեղն է Բաքաջուք, որտեղ է Թագէի հոշակաւոր վանքը. վանքը վերանորոգուած է երկու ժամանակ, 16 և 19-երորդ դարերում. հին մասը սե քարերով է շինուած Չաքարեա եպիսկոպոսի ձեռքով, իսկ նոր մասը, որ մարգարէների, առաքեալների, թագաւորների և դանադան տեսակ կենդանիների ու թռչունների քանդակներով է զարդարուած, շինուած է սպիտակ քարերով էջմիածնեցի Սիմէոն եպիսկոպոսի ձեռքով 80 տարի առաջ. վանքում որպէս հնութիւն հետաքրքրուելու համար ոչինչ չը կայ, Չաքարեա եպիսկոպոսի դրած մի կտոր տեղ կայ եկեղեցու ներսի պատի վրայ, որ ասում է. «Երկրաշարժից կործանուեց վանքս. և ես ամենադառն ժամանակի մէջ, որ աշխարհն ալան-թալան էր, Աստուծոյ կամօք շինեցի տաճարս և դմբէթս» կային Չաքարեա եպիսկոպոսի մէկ երկու գրուածներն էլ գտնուում են Մակուայ ճանապարհի վրայ, ուր նրա անունը միայն կարելի է ջոկել ու գծուած խաչերը. հաւանական է թւում, ուր Մակուայ քարի վրայ գտնուած գրուածքն էլ Չաքարեա եպիսկոպոսինը լինի, զրերը շատ նման են մէկ մէկի, ինչպէս Մակուայ քարի ճակատին է գրուած, նոյնպէս էլ այդ ճանապարհի վրայ գտնուած երկու հսկայ ապառաժների ճակատներին է գրուած ու խաչը քանդակուած. Դժբաղդաբար անցեալի մասին որեւէ մի խօսք անդամ չենք գտնում այդ հնադարեան վանքի զրքերի շուրջ ու պուճախում. Զեռագրերի մեծ մասը Խաչիկ վարդապետ Դադեանըն է վերցրել տանելու Էջմիածին, գրանց մէջեց կարելի էր մի բան գտնել՝ կարող եմ ասել, որովհետեւ, եթէ չեմ սխալուում, Խաչիկ վարդապետը Թագէի վանքի ձեռագիր զրքերի միջոցով գտաւ Զուարթնոց եկեղեցին, ուր այսօր պեղումներ է կատարում:

Վանքից հիւսիս՝ մօտիկ՝ երեք հին մատուռներ կան կիսափրլած վիճակում. գրանց մէջ էլ ոչինչ չեա գտնում. իսկ գէպի հարաւ, մի քառորդ ժամ հեռու, դաշտի միջից ցցուած մի բլրի վրայ շինուած է սուրբ Սանդուխտի մատուռը, այդտեղ էլ ոչինչ չը կայ: Վանքին կից՝ համանուն հայ գիւղն է 30 արնուորով, զրանք էլ շատ հին չեն, միշտ փոփոխուել են, զաղթել են այդտեղ Տաճկաստանից և Պարսկաստանից. պարագում են հողագործութեամբ, սղորմելի վիճակ ու ապրուստ ունեն, շատ անգամ զարէ հայով են ապրում. նրանց հողերը, որ վանքի սեփականութիւն էին, խտները գրաւել ու տուել են զրանց, բոլորն էլ գէմային են. ոչ զպրոց ունեն և ոչ էլ վարժապետ:

Վանքի գիւղի մէջ էլ կայ մի մատուռ, բաւական հին է

երևում, բայց ոչ մի զբաղմունք չ'ունի։ Վանքը միմիայն անունն ունի, ոչ հարստութիւն ունի, ոչ էլ հնութիւն, ինչպէս երևում է՝ հազիւ կարողացել է մասամբ իր չինութիւնն ու քարերը պահել այդ մարդակուէների մէջ, — խաները սամն մի բանից խարջ ու խուրջ առնելուց յետոյ՝ չէին կարող վանքից էլ չ'առնել, վանքի կալուածք ամբողջ հողերը զբաւեցին անարգել, սուսիկ ու փուսիկ տիրացան. վանքը ցանում է մէկ երկու անջուր արտեր—դէմեր։ Առաջուայ զոյգ-զոյգ գութաններն ու սարքը փչացաւ գնաց. այժմ վանքը իր տարուայ ուտելիք հացը հազիւ է ձեռք բերում...

Վանքից դէպի հարաւ կէս ժամ հեռու գտնւում է այժմեան Գրիբուլաղ *) գիւղը, որ պատկանում է քիւրդ բէյ Մուստաֆա-խանին. երկու տարի առաջ այստեղ 40 տան չափ հայեր կային, բայց նախորդ քիւրդ բէյը տաճկական մի կուր մէջ մեռնելով, իսկոյն՝ մօտիկ մակուեցի զիւղացիները թափուեցին Գրիբուլաղի վրայ, աւարի մասնեցին ու զիւղացիներին հեռացրին. հայերը ստիպուած գաղթեցին Կովկաս ու մի մասը Տաճկաստան. այժմ այդ գիւղը չէնանալու վրայ է, ունի միայն 7 տնուօրներ։ Գրիբուլաղը հայոց հին Շաւարշան քաղաքն է, աւերակներ լիքն են, բայց բոլորն էլ գետնին հաւասար. մի քարաշէն եկեղեցի կայ, որ հողից դուրս երևում է, կան կիսաջնջուած խաչքարեր. արտեր հերկելիս՝ գտնւում են հողէ և պղնձէ ամաններ. զիւղի վերեւ բարձրանում է մի սպառաժ, որի վրայ կարծւում է, որ Սանատրիկ բերդն է լինելու. այդտեղ հազիւ նշմարւում են սլարսպի խաւեր. երևում են և ճանապարհի (դէպի բերդը տանող) հետքեր... ուրիշ եկեղեցու նմուշներ էլ են երևում, որոնք թաղուած են բոլորովին հողի տակ. գերեզմանատան մի մասը երևում է. քիչ զրուածքներ կան և չեն կարգացւում։

Մակուում հետաքրքրութեան համար արդի հայերը շատ բան չեն սալիս մեզ, 700 տուն թուէր ու խաների մէջ ընկել են 70 տնուօր հայեր, տաս տունը բերդի մէջ (բուն Մակուում) և 60 տունն էլ բերդից դուրս, $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու դէպ արեմուտք— թաղի մէջ, որ յատկապէս Էրմանի-մանլասի է աւելում. երկու եկեղեցի ունեն, մէկը բերդում և միւսը թաղում. բերդի եկեղեցին աւելի հին է սուրբ Վարդան անունով. այս տարի

*) Քառասուն տղիւր տեւ է, և իսկապէս քաղցր և անուշ ջրերի աղբիւրներով լիքն է, որոնք տեղ-տեղ առուներ են կազմում, որոնք հնում տեղական ջրաղացներն էր բանեցնում, բայց այժմ օգտուած են զբոսի գիւղացիք. ամբողջ զիւղը գարունքին մարգագետնով ծածկւում է, մաքուր ու զով օդ ունի։

ուսումնարան ունեն, ուսուցիչը ձեմարանական վանեցի մէկն է: Հայերը պարապում են առևտրով, զինագործութեամբ, զարբնութեամբ, հիւան են, որմնադիր, պայտառ, դերձակ կային. շատ են աշխատում, բայց արդիւնքը քամին տանում է, տուածը շատ անգամ չեն կարողանում առնել, այնպէս որ հետզհետէ թուլանում են, հազիւ իրանք իրանց կառավարում են, տեղական բէժիմը չէ թողնում նրանց հարստանալու, նոյն իսկ յառաջագիմելու: Մակուից զէպի հիւսիս արեմուտք 1 $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու հայաբնակ Գլմիշ-թափէ գիւղն է. այստեղ էլ հայերը 70 տուն կը լինեն. մի եկեղեցի ունեն, որ գիւղի վերև մի բլրակի վրայ է շինուած. ունեն զպրոց ու վարժապետ. վարժապետը տաճկաստանցի մի տիրացու է, պարապում է զբացողութեամբ, այնպէս որ պարսիկ կանանց համար մի ուխտատեղի է մեր վարժապետի տունը... Այստեղ որպէս հնութիւն ոչ մի բան չը կայ, միայն նրանից վերև Փառախոտիկ հայ գիւղն է, ուր աւերակներ կան. գէպի Մակու մի անցք կայ, ուր գտնուում է մի ճղնաւորի մատուռն ու այրը: Դեռ չէն են հայոց գերեզմանատունն ու եկեղեցու աւերակները, Մասսի մօտ նոյնպէս:

Մակուի հարաւ արեւելքում Արաքսի ափում ձգւում է Դարաշամը. այս անունով կոչւում են Նախավկայի վանքը չրջապատող բոլոր գիւղերը. վանքից 1 $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու գէպի արեմուտք ընկնում է հայ Դարաշամ գիւղը, ուր 22 տուն հայեր են, շատ խեղճ վիճակ ունեն, միշտ ծեծւում ու թալանւում են Վարամադիարի զոդ աւազակներից. քահանայ չ'ունեն, հոգևոր պէտքերը վանահայրն է հոգում: Նախավկայի վանքը համեմատած թագէի վանքի հետ՝ շատ լաւ է, բաւական եկամուտներ ունի և պարտքից ազատ է: Դարաշամ գիւղում զպրոց չը կայ, երևիսները վանքից են օգտւում: Դարաշամ հայ գիւղի քարաչէն մեծ եկեղեցին տեղ-տեղ միասներ է կրել, շինուած է 16-երորդ դարում. Դարաշամի շուրջը զըտնւում է 1000-ից աւելի տուն և չորս հատ էլ եկեղեցու աւերակներ: Այստեղ լի է այծեամներով, որոնք խմրերով ման են գալիս. տեղացիները ամեն ժամանակ որսում են, և միշտ էլ նրա միսն ունենում են: Դարաշամից զէպ արեմուտք ու հարաւ գետեզերքի հետ շարունակւում են կցկաուր աւերակներ աւելի հին և նոր, որ 16-րդ դարում են շինուած. վանքից մինչև երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ չորս տեղում չորս հատ քարաչէն եկեղեցիներ կան զեռ ևս կանգուն, որ միևնոյն ձևի և միևնոյն ժամանակուայ բաներ են, որոնց մէկը գողերի Վարմագիար գիւղումն է. նոյն եկեղեցու նման կայ Խոյին մօտիկ Մահլազան գիւղում. Խոյում կայ ս. Սարգիս

եկեղեցին. ինչպէս երևում է, 16-րդ դարում հայերը խաղաղ ու ապահով ժամանակներ են անցկացրել, որ առատ-առատ եկեղեցիներ են կառուցել:

Վերջապէս Մակուի—հայոց այդ Արտաղ-Շաւարշան դաւառի անցեալի մասին իմանալու ու հետաքրքրուելու համար պէտք է դիմել այնտեղ թաղուած ու ծածկուած դարաւոր բերդերին, չէնքերին ու աւերակներին, որոնք կարող են տալ մեզ պէտք եղած դոհայումն ու պատմել աւելի հին անցեալի մասին: Մասի ստորոտները լիքն են աւերակներով:—Արչակաւանի աւերակներում, որտեղ այժմ Տմալատ քրդաբնակ գիւղն է, զիտական խուղարկութիւնները շատ բան կը գտնեն: Սակայն երբ հնարաւոր կը դառնայ այդ...

ՆԺԴԵՀ

ՔԵԹՍԵՄԱՆԻ ՊԱՐՏԻԶՈՒՄ

(Моление о чашѣ)

Ն Ի Կ Ի Տ Ի Ն Ի Յ

Եւ մատուցեալ յառաջ սակաւիկ մի՝ անկաւ 'ի վերայ
երեսաց իւրոց, կայ յաղօթս և ասէ. Հայր Իմ, եթէ
հնար է՝ անցցէ բաժակս այս յինչն, բայց ոչ որպէս
ես կամիմ, այլ որպէս Դու:

Մատթէոս, գլ. ԻԶ. էջ 60.

Ահա արեւմուտն Հըրէաստանի
Ոսկեվառուում է՝ կրակած հորիզոն,
Եւ շուրջ թափանցիկ մէդ-մառախուղի
Շըղարշ ծաւալում նիրհուն երեկոն:
Եւ վերջալուսի շողերով վառուած՝
Վեր է ամբառնում փառահեղ, անխռով,
Դաշտերի գոգից լեառը Ձիթենեաց
Իւր անուշաբոյր, ճոխ այդիներով:
Եւ փայլիլըւում են նըրա չորս բոլոր
Կենդանանըկա՛ր, թովի՛չ պատկերներ—
Այստեղ պսակում են լեռ, հովիտ ու ձոր
Երուսաղէմի հոյակապ շէնքեր:
Դէպի արեւելք—Յորդանան սահուն,
Գաբազ, Գարազին լեռները հեռւում,
Շուրջը հովիտներ թաւապատ, նիրհուն

Պատկերանում են մըշուշի միջում:
 Եւ Մեռեալ ծովը՝ ասես խոր քընում
 Իւր յըստակ փայլով երկինք է նայում.
 Իսկ այնտեղ, հեռուն, դէպի արեւմուտ,
 Միջերկրականի լսողութիւնը
 Անդոր քերում են ավերն աւաղուտ,
 Լայնաձիգ ավեր, որպէս պարիսպներ...
 Մթնում է... չորս կողմն հանգիստ է խորին...
 Գիշերն իւր ցոլուն աստղերն է վառում,
 Եւ Գեթսեմանի պարտէզն այդ ժամին
 Լիալուսինն է վառ լուսաւորում:
 Եւ այնտեղ թաւշեայ դալարի վերայ,
 Անուշ հովանում ձիթենիների՝
 Երեք առաքեալ քընած են ահա—
 Երեքն էլ թարգման Տիրոջ պատուէրի.
 Եւ նրայ նինջը քնոյց է ու անդճրէ:
 Բայց ժանտ աշխարհն էր անսթափ քընած.
 Անցեալի մեղքն էր, մեղքը դարաւոր
 Սերունդից — սերունդ նըրան կաշկանդած:
 Եւ որպէս մի բիծ անփառք գոյութեան՝
 Կըրում էր աշխարհն անէծք նախահօր.
 Ամեն դար իր հետ բերում էս նրան
 Խոցող վէրքի պէս չարիք նորանոր...
 Եւ Ուսուցիչն էր միայն այդ ժամին
 Արթուն ու ըղգաստ ամբողջ աշխարհում.
 Անհաղորդ հանուր մեղքին ու չարին՝
 Մարդկային անշուք վիճակն էր խորհում:
 Եւ Նա անձնուէր վեհ ճըշմարտութեան՝
 Նախատեսնում էր խաչն ու Գողգոթան.
 Եւ սըրտում վըշտի յուզմունք ու ցասում,
 Հօրն էր մեն-մենակ Որդին աղերսում.
 «Ո՛հ, Հայր իմ, Հայր իմ, անմըռունչ թախծից
 Ես տառապում եմ, հողիս նուաղում,
 Եւ զալեք օրուան տըխտութիւնը
 Իմ ճընշուած սըրտից արլւն է հեղում:

Ես գիտեմ, այդ օրն կը գայ անկասկած,
 Եւ Աստուածորդին ողջակէզ դարձած՝
 Ամբոխի ձեռքով կը մատնուի մահուան՝
 Աղատ կեանք տալով համայն մարդկութեան...
 Եւ թագապըսակ, տիրական գըլխիս
 Կը թընդայ անէծք վայրագ խուժանի.
 Նա անարգելով սուրբ գործը Ձահիս՝
 Այդ գործը թունոտ ծաղրի կը հանի:
 Եւ նոքա, որոնց խաչիս վերայից
 Սիրոյ, օրհնութեան շընորհ կ'առաքեմ,
 Նոքա չարախինդ, հըպարտ, ռխալից՝
 Ձեռք կը բարձրացնեն իրանց Փըրկչի գէմ...
 Ո՛հ, Հայր Իմ, Հայր Իմ, անցցէ այս բաժակ,
 Դժոհն է ինձ համար տեսնել, թէ ինչպէս
 Չարիք է դործում աշխարհ սանձարձակ,
 Իր մօտ փըրկութեան կոյր հանդիսատես:
 Բայց եթէ, Հայր Իմ, Քո ժողովըրդին
 Փառք պիտի բերէ Իմ անարագութիւն,
 Փոյթ չէ, մահանայ թո՛ղ Մարդոյ Որդին՝
 Հանուրին բաշխած սուրբ ազատութիւն»:
 Աղօթքն աւարտած, տըխուր, վըշտադին
 Մօտեցաւ Քրիստոս աշակերտներին
 Եւ նրանց անդորր նիրհը տեսնելով՝
 Դարձաւ ու ասաց. «Վեր կացէք շուտով,
 Հասե՛լ է ժամը, շուտ աղօթք արէք,
 Որ անխորձ մընաք, չը գայթակղուէք,
 Որ ձեր սըրտերում հաւատն ամրացած՝
 Հաւատով ելնէք փորձանքի դիմաց»:
 Ասաց և հանդարտ հեռացաւ կըրկին
 Այնտեղ, ուր առաջ Նա արտասուում էր,
 Եւ մի նոր վըշտով համակուած հոգին,
 Նա ծունկ խոնարհեց և աղօթում էր.
 «Հայր Իմ, Դու աշխարհ ինձ առաքեցիր,
 Բայց ահա աշխարհն ինձ չէ ընդունում.
 Սէր քարոզեցի նորան անձանձիր,

Բայց նա բարբառիս ականջ չէ գլնում.
 Ես բուժում էի հէգ հիւանդներին,
 Թըշնամիներէս համար աղօթում:
 Եւ Ինձ խաբեբայ կոչած՝ Իմ գլլին
 Երուսաղէմն էր սե լուտանք թափում:
 Ես մարդկանց խաղաղ կեանք աւանդեցի,—
 Մարդիկ դատով են Անպարտիս սաստում.
 Ես մեռեալներին կեանքի կոչեցի,—
 Աշխարհն Ինձ համար խաչ է պատրաստում...
 Ո՛հ, Հնչր Իմ, Հնչր Իմ, լըսէ Իմ խընդրուած,
 Անցցէ Ինձանից այս դառըն բաժակ.
 Դու լուսոյ ըսկիզբ, Դու սիրոյ Աստուած,
 Դու ես եւ հըզօր, եւ կարող միանկ:
 Բայց թէ որ պէտք է Իմ արեան գլնով
 Մեղսալից երկիրն հաշտուէ երկնի հետ,
 Ես խաչ հանուելու պատրաստ եմ սիրով,
 Թող օրհնեալ լինի Քո կամքը յաւէտ»:
 Եւ մի լուռ թախիժ սըրտում թագուցած՝
 Մօտեցաւ դարձեալ երկրորդ տնդամը
 Աշակերտներին անխըռով նիրհած
 Եւ ասաց. «Ելէք, հասել է ժամը.
 Հեռու չէ արգէն փառքի յաղթանակ,
 Անհաշտ խաւարի եւ լուսոյ մըրցում:
 Աղօթէք—չուտով երկրի դառն վիճակ
 Այս արեան օրը կը ստանայ լուծում»:
 Ասաց եւ նորից նա մեկուսացած
 Զիթենիների անդորր հովանում
 Սկսեց տըրտմիլ եւ ծունկ խոնարհած՝
 Դարձեալ լալիս էր ու աղօթք անում:
 «Ո՛հ, Հնչր Իմ, Հնչր Իմ, ծանր է Իմ վիճակ,
 Միտքըս վարանում, միտքըս մըթնանում,
 Մարդկային աղբի չարութիւնն համակ
 Որդուդ վերայ է միայն ծանրանում:
 Մարդկութեան արատ, դարերի ամօթ—
 Ո՛ղջը տանելու հոգիս է յօժար,

Բայց իբրև ես մարդ՝ ոյժի եմ կարօտ,
 Ընկճւում, լըքւում է մարմինըս տըկար...
 Հայր Իմ, առաքիր փրկութիւն ազգիդ,
 Տնւր կարող Ինձ այժ սըխրագործութեան,
 Եւ ուրախ սըրտով կը մնոնէ Որդիդ,
 Որպէս մի Մեծ Զոհ հանուր հաշտութեան...»
 Եւ նա ընկըմուեց ջերմ աղօթքներում՝
 Զեռքերն ու հայեացքն ամբարձած երկինք...
 Տառապման հուրն էր նորա դէմքն այրում,
 Այտերից տրեան թորում էր քըրտինք:

Եւ ահա յանկարծ վայլով Եդեմի
 Խշաւ երկնքից անամպ, լուսաւոր
 Մունետիկն Աստծոյ սուրբ հըրաշքների՝
 Փըրկչի աղօթած վայրը մենաւոր:
 Հայեացքը չըքնաղ, թովի՛չ ու հեղի՛կ,
 Անյոյզ, լուսաշող ճակատի վերան
 Ոգևորութեան դրոշմուած էր կընիք,
 Եւ դէմքն էր վառւում տօթ օրուայ նըման:
 Եւ նա Տիրոջ մօտ կանգնեց քով ի քով
 Եւ ոգևորիչ, երկնաշունչ խօսքով
 Խըրախուսում էր արարաշխարհի
 Ազատչին դէպ դորձ վըսեմ, քաջարի:
 Եւ ինքն էլ նըման թեթեւ լստուերին,
 Բայց լեցուն անհուն, երկնատուր շնորհքով,
 Գետին խոնարհեց ծունկերն օգային
 Եւ աղօթում էր մի ջերմ աղօթքով:

Այդ սահուն երկիրն ընկղմուած խոր քուն,
 Անդորրութիւն էր երկնի վրայ տիրում:
 Եւ սասանան էր միայն աղարդիւն
 Տառապում մենակ իշխող խաւարում:
 Նա գիտէր, որ իւր չար իշխանութեան
 Կռուքն է երերւում և մօտ է անկման,
 Որ արդէն մեղսոտ աշխարհի համար

Թագ է պատրաստում եւ խաչ լուսավորու.
 Նա հասկանում էր—ինչու քըրտնաթոր
 Այն մեծ Անպարտն է աղօթում մենակ.
 Եւ խաւար ոգին ողբում էր անդօր
 Լուսառար Տիրոջ փառքի յաղթանակ:

Փայլում էր լուսին: Երկնակեաց ոգին
 Ամպերի վրայով շաապում էր Եդեմ:
 Եւ Աղատիչը մտածեալ կրրկին
 Աշակերտներին: Օ', ճրքան վըսեմ,
 Ո՛րքան ազդու էր Նա այդ ժամանակ.
 Ոգևորութեան ճրպիտի կըրակ
 Այդ սուրբ վայրկեանին շողում էր Նորա
 Զըքնաղ, լուսազարդ պատկերի վերայ.
 Ո՛րպիտ պայծառ ցոլում էր փայլով
 Ո՛ղջ կամքը Նորա խորունկ աչերից.
 Հիանում էին աստղեր Նորանով
 Կէս֊դիչերային դունատ երկնքից:
 Եւ Ուսուցիչը դարձաւ իր նիրհած
 Աշակերտներին ու դարձեալ ասաց.
 «Ելէք, մէրձ է օրն վըշտի, տըրտմութեան,
 Եւ ժամն է հասել անարդ մասնութեան»:
 Եւ խուլ շաչիւնից սուր֊սուսերների
 Նիրհուն պարտէղը իսկոյն ըսթափուեց,
 Եւ չարագուշակ ցոլքում ջահերի
 Մատնիչ Յուդայի չար գէմքը փայլեց...

Թարգմ. Ա.Լ. ՄԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՏՊԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԴՈՒՆԻՑ

Արդուին քաղաքը գտնուում է Քուլթայիի նահանգում, Բաթումի շրջանում և հաստատուած է Բարխար լեռանց շարունակութեան Կարճ-խալ ճիւղի հարաւային լանջի վրայ:

Ճորոխ գետը իր պղտոր ու սրընթաց կոհակներով քերում է Կարճ-խալի ստորոտը և Արդուին քաղաքի ներքին Գործուլ թաղի տների առջևից անցնում զէպի արեմուտք ու իր զործած շրջանով Արդուինին տալիս կիսալուսնի ձև:

Արդուինն՝ ունի մօտ հազար տուն հոսվմէական և 250 տան չափ լուսաւորչական հայ բնակիչ: Կան և մի քանի տուն սիւննի թիւրքեր:

Արդուինը բնութեամբ հարուստ է: Ունի առողջարար կլիմա և ախորժահամ ջրեր: Այստեղ լինում են մի քանի տեսակ պատուական մրգեր—ծիրապտուղ, դեղձ, թուզ, շաղանակ, սեր-կեիլ, նուռ, խաղող և այլն:

Մեղք, սակայն, որ բնութեան այդ առատ չնորհների վայելող արդուինցիները իրանց կեանքով ներկայանում են անարժան զաւակներ այդ անդին ծննդավայրի...

Այցելելով Արդուինին և իմօտոյ ծանօթանալով արդուինցուն՝ աւելորդ չը համարեցի դրի առնել նրանց կեանքից բնորոշ, առանձնայատուկ գծեր, որոնց և ներկայացնում եմ «Մուրճի» ընթերցողներին:

*
* *

Եթէ դուք առաջուց ծանօթ էք եղել Արդուինին, այժմ կը դդաք այն—թէն ոչ կատարեալ—էւօլիւցիան, որ կատա-

րուել է մասամբ վերջին տարիներում այս տեղի Հռովմէական և Լուսաւորչական հայերի յարաբերութեանց մէջ: Ժամանակի ընթացքում արգուինցին, կարծէք, սկսում է զգալ, որ տարբեր դաւանութիւնների պատկանող համարիւն եղբայրները պարտաւոր են համերաշխ լինել և այսպէս թէ այնպէս տեղի տալ ընդհանուր, ցանկալի մերձեցման, դուրս վանել իրանց միջից խտրողական ոգին և ասել՝ «եղբայր ենք մենք»...

Յաւօք սրտի պիտի ասեմ սակայն, որ այդ բարեփոխութիւնը կատարուել է խիստ աննշան, ոչ—ցանկալի չափով: Այնպէս որ՝ եթէ ի նկատի ունենանք այդ երկու կրօնական հատուածների միջև պահպանուած յարաբերական ուրիշ գծերը՝ կատարուած բարեփոխութիւնը լուծւում—անհետանում է խտրութեանց ովկիանոսում...

Նախ որ՝ արգուինցի մեր կաթողիկ եղբայրները դեռ ևս չեն հասել զարգացման այն կէտին, որ նրանց աչքում հաւասարապէս սիրելի լինէին այն ամեն «լաւ ըաները», որոնք պատկանում են և՛ լուսաւորչականներին: Այսպէս օրինակ. կաթողիկ հայը իրան թոյլ չի տայ մանել լուսաւորչականաց եկեղեցին: Բայց դրանում ինքն իրան կարող է արդարացնել հայ-կաթողիկը՝ բոլոր մեղքը գցելով իր հոգևորականների վրին, որոնք խոսիւ արգելում են իրանց հօտին այդ բանը:

—Պէտք է մօտենալ հերձուածող հայոց ժամուն, քարոզում են այդ ողորմելի արարածները... պէտք է զգուշանալ...

Զընայած այդ խիստ դառն իրականութեան՝ ևս ուրախութեամբ պիտի արձանագրեմ հայ-կաթողիկների մի մեծկակ մասի այն օրինակելի քայլը, որով դրանք ցանկանում են դաւանանքից անկախ, ցեղային կապեր հաստատել իրանց և լուսաւորչականաց մէջ:

*
* *

Արգուինցու մտաւոր կեանքը կատարեալ մեռելութիւն է ներկայացնում: Թանձր խաւարը տարածել է իր թևերն այս կողմերի վրայ: Միայն նպատակայարմար գալոցները կարող են մասնաւոր լոյս սփռել և խոր ազիտութեան անգութ ճիրաններից փրկել ժողովրդին: Բայց, դժբաղդաբար, չը կան այդ դըպրոցները: Կայ պետական երկդասեան մի դպրոց, ընթերցասիրութիւնը վաղուց տուել է իր հրաժեշտը. երեակայեցէք, մօտ 1,300 տուն հայեր ունեցող Արգուինք չ'ունի մի համեստ ընթերցարան անգամ (մի ժամանակ եղել է, իբր թէ, բայց յաճախող չը լինելու պատճառով էլ փակուել է, և ոչ ոք չը գիտէ, թէ ինչ են եղել «ընթերցարանի» գրեանքը...) Մեր թերթերից ու պարբերական այլ հրատարակութիւններից այստեղ ստացւում

է 1 օրինակ միայն «Մշակ»: «Մուրճ» թէև ստացւում է 1 օրինակ, բայց ոչ Արզուինի համար, այլ Տանձոտ ղրուղի, որ Արզուինի վրայով է ստանում: 1000 տուն հայ-կաթողիկէները, աւօթ է ասելն անդամ, չեն ստանում ոչ մի օրինակ «Բազմավէպ-Գեղունի»-ի պէս հրատարակութիւնը:

Ի դէպ, այստեղի հայ-կաթողիկէ եկեղեցիներում նոյն իսկ մի չոր ու ցամաք հագեցանդիստ էլ է՝ չէ կատարուել անմոտանալի Հ. Ղևնդ Ալիշանի յիշատակին... Այս քարացած մարդիկը դեռևս անծանօթ են եղել Ալիշանի նման աշխարհածանօթ դէմքին...

Ո՛չ թշուառ տաճկահայ Որբերի մասին եղած արտաբանչ կոչները, ոչ երկրաչարժից ու անրերրիութիւնից փաստածների օգտին բացուած հանգանակութիւնները և այլն չեն կարողացել կակղացնել անպարտաճանաչ արդուինցու քարացած սիրտը և մի քանի կուպէկ դուքս ըներել նրա քսակից...

Սխալ կը լինէր կարծել, թէ այդ ամենի պատճառը չքաւորութիւնն է, ամենեւին ոչ! Բաքոսին երկրպագելիս նոյն արդուինցին խիստ ձեռնբայ է և անում է ահազին ծախսեր:

* *

Արդուինցիք էլ շատ տեղերի հայոց նման սիրում են իւրանք իրանց ցոյց տալ երոպականացած: Իսկ «երոպականացած» ասելով պէտք է հասկանալ երոպական ձևով հալւուել, ուրիշ ոչինչ, երոպականանալ դրսի կեղևով միայն...

Իր, մանրաւանդ կանացի, արդուղարդին դոհուցում տալու համար արդուինցին չի խնայում ոչ մի միջոց: Ի՞նչ ասել կ'ուզէ, նա երոպականանալ է ուղում: Նա մինչև անգամ ծախում է իր տան անհրաժեշտը կահ-կարասին, որպէսզի իր կինը ոչ մի բան չունի չը մեղանչէ վերջին մօլային առջև: Այդ առթիւ խիստ ընդորոշ և հետաքրքիր են հետեւեալ տողերը, որ իրանք իրանց երպում են.

«Կուկուկները, ¹⁾ եթաղները ²⁾ մէղէթումը ³⁾ հանուեցան, ին փարով էլ զութնի-ղումալ ⁴⁾ էնթարիստան ⁵⁾ կարուեցան... Պուքմէն ⁶⁾ քիշ էր՝ էրիկ-կնիկ կուեցան, ին գիշերը եթաղները ⁷⁾ պաշխաւ-պաշխա ⁸⁾ գցուեցան...

Հարուստ կնոջ կողքին կեցող աղքատ կինը երբեք չի ների իրան, եթէ իր արդուգարդը միւսից պակաս է մի բանով:

Ծան. ¹⁾ սափոր.— ²⁾ տեղաշօք. մահիճ.— ³⁾ աճուրդ.— ⁴⁾ մետաքսեղէն, արբշումէ.— ⁵⁾ պարեգօտ, շրջագլեւտ.— ⁶⁾ ոսկեթել իրեղէն.— ⁷⁾ անկողին.— ⁸⁾ ջոկ-ջոկ:

Դուք տեսնելով արդուինյի կնոջ փայլուն արտաքինը՝ տրամադրւում էք կարծելու, որ այդ Անահիտներն տանը ամեն ինչ կարգին է։ Բայց մոէք նրա տունը և պիտի տեսնէք, որ—ինչպէս ասում են ճաղաղջուրցիք—«կէ՛ք տունը մուկ մը իյնայ, հազար ու մէկ կտոր կը լլայ»... Անճաշակ ու աղքատիկ կահաւորանք, չափից զուրս աղտոտ սենեակներ, ուղբակոյտի նմանու ող բակեր, խտանկ տաճկական փողոցներ և զրանց կողքին բոբիկ քաղաքավարութիւն...

Աղառնությունն հիմնականում արդեն կարող է մրցել աշխարհի ամենապետերի, ամենազարեկների, անկենսների հետ, և այդ, իհարկէ, սրափա է բերում արդունցութեան զարգացած անձնակութեանը...

Դրանց հակառակ արդուինչիք, առանց դաժանանքի և դա-
սակարգի խտրությունան, պահպանել են հայի պատմական հիւրա-
սիրությունները: Ջարմանում ենք մենք, որ «Բնաշխարհիկ բառա-
բանում» կասկածանքի է ենթարկում արդուինչու այդ անփրի-
տելի բարի յատկությունը:

Արդուհնչեք, կարելի է ասել ընդհանուր առմամբ, աշխատասեբ մարդիկ են ե իրանց ապրուստը ճարում են ճախատիքրտինքով:

Ի դեպ, զոչութիւն, վաշխառութիւն, դիտաւորեալ հրճու-
թիւն և այլն գոյութիւն չ'ունին այս կողմերում: Լինում են
մարդասպանութեան դէպքեր և այդ լեռնցի կիսավայրերի թիւր-
քերի ձեռքով:

Արդուինցի հայոց զբաղմունքներն են՝ օգարարութիւն (ЧУ-ВЯШНИКЪ), կօշկակարութիւն, երկաթագործութիւն, նոսրա-մորզավաճառութիւն եւ այլն եւ այլն։ Բայց ստուար մեծամասնութեան արհեստն է օգարարութիւնը։ Դրանք զբաղւում են Հարաւային Ռուսաստանի զանազան նահանգներում, սկսած զարնա-նից եւ միայն աշխարհը վերադառնալով իրանց ծննդավայրը՝ ձմե-ռում են այստեղ։ Մոսկովայից այս կողմ մտէր որ քաղաքը, ուրն իսկ զիւղը եւ կամենաքը,—այդտեղ կը գտնէր մի քանի «չափա-լաճի—թիւֆլիճիներ»։ Այդ արհեստն իսկն ասած արդուինցոյ մենաօրհասն է։

Սակայն ղաւալի է տեսլը, որ այդ երկակենցսոյ արարածները իրանց հետ հայրենիք են բերում զանազան վնասերական, վարակիչ հիւանդոթ թիւններ ու ախտեր, որոնցով վարակուում են նրանց բնաւանիրն ու մերձաւորները:

Արդուինի արևելեան կողմը, 40 վերատաշափ հեռաւորու-

Թեան վրայ, գտնուում է Արտանուշ աւանը, յայտնի իր հնագարեան աւերակներով, բարձրաբերձ միջնաբերդով և դեռ՝ կիսով չափ կանգուն մնացած պարիսպներով՝ նման Անի քաղաքի աւերակներին:

Արդանուշում բնակւում են բացառապէս 250 տուն հայկաթովիներ, որոնք ունեն մի եկեղեցի և մի ծխական ուսումնարան: Արդանուշցոյ կեանքի նկարագիրը նման լինելով Արդուինին՝ աւելորդ ևս համարում նկարագրել:

Արդանուշից դէպի հարաւ, մօտ 15 վերստ հեռու, Տանձոտ գիւղն է, որ հաստատուած է մի բարձր սարահարթի վրայ և որը նշանաւոր է այդ կողմերում իր հրաշալի ջրերով և ամառնային դով, առողջարար կլիմայով: Բնակիչներն են՝ 200 տուն սիւննի թիւրքեր, 100 տուն լուսաւորչական և 5 տուն կաթովի հայեր: Այստեղ թէ թիւրքերը և թէ հայերը ապրում են իրար հետ գոհ և հաշտ:

Հայ-լուսաւորչականներն ունեն մի անշուք ու աճի հին եկեղեցի, մութ և խոնաւ Բայց դրա հակառակ ունեն մի զարդացած, գաղափարական երիտասարդ քահանայ, հաղիւ 30—32 տարեկան—արժ. Գրիգոր քահ. Եսայեանց: Այս ծաղիկ-հոգևորականը հետամուտ է լինում ամեն մի նորութեան և աշխատում է իր անշահասէր ու պարտաճանաչ կեանքով բարի օրինակ հանդիսանալ իր հօտին առջև:

Տէր Գրիգորը՝ միացած Տանձոտի—այսպէս ասած—ինտելիգենցիայի հետ՝ զովելի նախանձախնդրութեամբ աշխատում են զարթեցնել իրանց հայրենակիցների մէջ սէր դէպի ընթերցանութիւնը:

* *

Տանձոտի ծաղկաւէտ սարերն ու կանաչադեղ հովիտները մեծապէս նպաստաւոր են գիւղատնտեսութեան մի ուշագրաւ ճիւղի—մեղուաբուծութեան համար:

Բայց տանձոտցիք մինչև այսօր, դժբաղդարար, անընդունակ են եղել օգտուելու բնութեան այդ առատ շնորհներից: Պէտք է լաւ դիտենան տանձոտցիք, որ մեղուաբուծութիւնը մի շահաւէտ և պատաււոր զբաղմունք է և իմ կարծիքով զաւելի մեծ օգուտ տալ կարող էր իրանց, քան ծխախոտի արդիւնաբերութիւնը, որով զբաղւում են իրանք և շատ քիչ են օգտւում:

Մենք խորհուրդ ենք տալիս տանձոտցիներին հէնց ներկայ տարուանից սկսել մեղուաբուծութիւնը, և խելացի հիմքերի վրայ դնել նրան: Նախ պէտք է այս դիտենալ, որ այժմ լաւ և մեծ մեղուաբուծների մօտ գործածութիւնից բոլորովին

ընկել են փեթակների հին սակառածն տեսակները, որպիսին գործ են ածում դեռ Արգունի շրջակայքում:

Այժմեան յայտնի մեղուաբուծների մօտ ընդունուած սխաւեմն է Dadane—Դադանի շրջանակաւոր և բազմալարկ փեթակները, որոնք անհամեմատ նպատակայարմար են:

Փեթակների այդ—Dadane—սխաւեմից մի քանի հատ ձեռք է բերել Տ. Դրբիցոր քահանան և փորձեր է անում առաջ տանելու մեղուաբուծութիւնը: Հէնց առաջին տարիննա հասաւ կատարեալ յաջողութեան և ստացաւ իւրաքանչիւր փեթակից 2,50—3 պուդ մեղր ու մեղրամոմ: Այդ իրողութիւնը ցոյց է տալիս, որ Տանձոտի բնութիւնը նպաստաւոր է, և մեղուաբուծութիւնը կարող է մի օր դառնալ Տանձոտի մի արդիւնաբերութեան ամենազլխաւոր ճիւղը, եթէ տանձոտցիք վճռեն զբաղուել զբանով:

Տանձոտցիք պէտք է արհամարեն այդ կողմերում դոյութիւն ունեցող այն նախապաշարմունքները, որ իբր թէ մեղուաբուծական պարագաների փոխելովը մեծ ազլտների կ'ենթարկուեն փոխողները: Հօրկ կայ ասել, որ դրանք պառաւական, զրօշ չ'արժող խօսքեր են, որ պէտք է քամիին տալ...

Զր նայած որ Տանձոտ գիւղն ունի ընդարձակ տարածութեամբ վարելահողեր և լաւ-լաւ արօտատեղեր, սակայն հողերի օրինաւոր բաշխում չը լինելու շնորհիւ գիւղացիներից ոմանք ունեն, կարելի է ասել, անհրաժեշտ քանակութիւնից աւելի, մինչդեռ ստուար մեծամասնութիւնը այնքան քիչ, որ իրանց տարեկան պաշարը գուրս բերել չեն կարող. այդ դասակարգը բոլորովին անապահով դրութեան մէջ է:

Կայ և հողագուրկ դասակարգը (հայերի), որոնք պարապում են կօշկակարութեամբ, խաղախորդութեամբ, պղնձագործութեամբ, մսավաճառութեամբ և մի քանի այլ արհեստներով:

* *

Տանձոտից դէպի հիւսիս-արեւելք, 15 վերստ հեռու, Մորաշէն կամ Ենի-րաքաթ գոտ հայաբնակ գիւղն է, որ ունի 25 տուն բնակիչ և ամենքը պատկանում են շուսաւորչական դաւանութեան:

Նորաշէնումն է հնադարեան ս. Յովհաննէս եկեղեցին, ուր զիմում են շրջակայքից բաղմաթիւ հայեր, Աստուածածնի տօնին, ուխտի: Բայց այդ նշանաւոր ուխտատեղին լինելով խաբխուր դրութեան մէջ և կարօտ վերանորոգութեան՝ նորաշէնցիք ընտրել են երեք հողուց բաղկացած հողաբարձութիւն Բաթում

քաղաքում: Այդ հոգաբարձութիւնը սրանից 3—4 տարի առաջ պաշտօնապէս հաստատուել է Թիֆլիսի Հայոց կոնսիստորիայի ատեանից: Հոգաբարձութեան պարաքը լինելու էր հանդանա-
կութիւն բանալ և ձեռնարկել յիշեալ ուխտատեղիի վերանորո-
գութեանը: Այդ պարտականութիւնը նրանք յանձն էին առել
սերայօժար կամբով, բայց մինչև այսօր դեռ ոչ մի քայլ չեն ա-
րել այդ պարտենքը, և եկեղեցին շարունակում է մնալ խարխուլ,
վտանգաւոր դրութեան մէջ:

Ի դէպ, լսւում է, որ երբեմն-երբեմն ինչ որ վրացիներ
են յայտնւում Նորաշէնում, որոնք յիշեալ ուխտատեղիի հաս-
տատութիւնը վերադրելով իրանց պապերին՝ կամենում են իւ-
րացնել նրան, չը նայած որ այդ եկեղեցւոյ յատկադիծը (յըը-
լան) և ճարտարապետութեան ձևը՝ միացած աւանդութիւնների
և ծերունիների վկայութեանց հետ՝ հաստատում են դրա հայ-
կական լինելը:

Նորաշէնը գտնւում է Հին-Հայաստանի և Վրաստանի սահ-
մանների վրայ, մի քանի վերստով ներս Հայաստանի բուն սահ-
մանադրից:

Երևակայեցէք մի բոպէ, որ Բարխար լեռների և հանդի-
պակաց լեռնաշղթայի վրայ բուն վրացական տաճնակ վանքեր
ու եկեղեցիներ կան կիսաւեր և ամայի դրութեան մէջ, որ այդ
սրբավայրերը այսօր դառել են խաչնարած մահմէդական ցեղե-
րի անասնոց փարախներ, աւաղակներ և այլ չարագործների
օթեան... Այդ ոչինչ, մեր հայրենակից վրացիները դրա դէմ ոչինչ
չ'ուենեն, բայց երբ դրանցից մէկն ու մէկը, — ընդունելով նոյն
խօսք, որ բուն վրացական եղած լինէր Նորաշէնի կուածադիւ-
ռուխտատեղին, — քրիստոնեայ հայերի ձեռքով պէտք է շէնանայ
և դառնայ աղօթքի տուն, այդ պարագայում արդէն մեր դրա-
ցիներն ասպարէզ են դալիս «որպէս ցեղային իրաւունքների
նախանձախնդիր մարդիկ» և սահանջում են, որ «ցեղային» ա-
ւերակ սրբավայրը շարունակէ մնալ ամայի և փարախ... Բայց
ինչ դուրս կը գայ այդ տեսակ «նախանձախնդրութիւնից»:

* *

Նորաշէնից իրանց վարք ու բարքով նման են տանձու-
ցիներին: Նրանց հովուում է Տանձոտի քահանան:

Նորաշէնի բնութիւնն էլ պակաս նպաստաւոր չէ մե-
ղուարութեան համար:

Թէ Տանձոտում և թէ Նորաշէնում չեն լինի Արդուինի
պտուղները, այստեղերում եղածներն են՝ տանձիկ (տեղական
բարբառով «բանդա»), խնձոր, թութ և սալոր:

Արդուինի դաւառի Շաւշէթի վիճակում բացի յիշածներէս,
կան և հետեւեալ հայաբնակ գիւղերը.

Օքրոպակերտ՝ 150 տուն հայ-լուսաւորչական բնակչով,
ունի մի քահանայ և երկու եկեղեցի, որոնցից մին համբաւա-
ւոր ուխտատեղի:

Սաթլէ՛՛՛ սր կենտրոնավայրն է Շաւշէթի և Մէրսէվի վի-
ճակների, բնակիչներն են 60 տուն կաթողիկ, 30 տուն լուսա-
ւորչական հայեր և 20 տուն սիւննի թիւրքեր:

Մամանեղիս՝ զուտ հայաբնակ, 30 տուն հայ-կաթողիկ
բնակիչներով:

Պիւիկոլը՝ 20 տուն հայ-կաթողիկներով, որոնք տառա-
պում են բարոյական և նիւթական յետին աղքատութեան պրկում:

Մ. Տ. ՇԻՈՏ

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄՕՏ

189... Թւականին էր, երբ ևս իմ մի ընկերի և քիւրդ ջորեականի հետ Աղբակի կառավարչական կենտրոն Բաշկալէից գնում էինք Հէրեարի կուսակալութեան Զուլամերկ քաղաքը:

Մեր առաջին իջիւանն եղաւ Աղբակի նշանաւոր բէգերի մէկի գիւղում: Երբ երեկոյեան մօտեցանք բէգի տանը, այդ քիւրդ Ֆէյզուլլահ-բէգը ման էր գալիս իր տան տանիքի վըրայ: Նրա վէս ու հպարտ անցուղարձը նրա խոժոռ նայուածքի հետ կարծես անցորդին ասում էր. «Նս եմ այս գաշտերի ու բլուրների ազատ, անսպասանաւորութեամբ տէրը, ահարկու վրէժխնդիր իմ թշնամիներին, եթէ համարձակուեն խլելու իմ ազատութիւնը»:

Մենք իջանք ջորիներից, և մեզ առաջնորդեցին նրա մօտ: Նրա կողքին նստած էր մի մօլլա: Երբ լսեց, որ Վանի կուսակալից յանձնարարականներ ունենք Զուլամերկ, «գիշերս իմ հիւրն էք, ասաց նա. գնացէք, հանգստացէք ու ձեր ջորիներին էլ հանգիստ տուէք»:

Մեզ առաջնորդեցին գիւղական մի սենեակ, որին կից էր ախոռը: Զորիներն այնտեղ կապեցինք: Բէգի տանից առատ խոտ ու գարի եկաւ մեր ջորիներին համար և ընթրիք մեզ համար:

Ընթրիքի միջոցին շատացան մեր քիւրդ այցելուները: Այդ մեզ կասկածել տուաւ, թէ նրանք պատրաստոււմ էին մեզ կողոպտելու:

Ամեն մի քիւրդի աչք պսպղում էր: Թիւրքահային ծանօթ են քիւրդի դող աչքերը: Երբ քիւրդին ասես. «Օ'լօ, ծաղկտա ծաղկ տղան ա» (այ քիւրդ, աչքերդ դողի աչքեր են), նա հրճը-

ւում է: Այդ սուր յափշտակիչ աչքերը թափառում էին մեր իրեղէնների վրայ:

Գիշերը վերջապէս մի կերպ նրանց հեռացրին՝ պատճառելով, թէ յոգնած ենք ու հանգստանալ ենք ուզում: Բայց մեր աչքերին քուն չէր գալիս, նրանք մեր օթեանի շուրջը գալով՝ փախում ու կասկածելի կերպով խորհրդակցում էին. իսկ մեր երևալուն պէս դադարում էր նրանց փախուքը: Մենք մեր իջևանին պաշտպանողական դիրք տալ սկսեցինք. նախ ամբարացրինք ակոսի գուռը՝ ետևը գցելով քարեր, փայտեր ու հաստ գերաններ, որ փսսուում կային, յետոյ էլ մեր իջևանի դուռը և առանց հանուելու, կազմ ու պատրաստ, ճրագը հանգցրած, ամեն մէկս մի պուճախ քաշուած՝ նստել, սպասում էինք:

Կէսգիշերը մօտենալու վրայ էր, երբ տանիքի վրայ, երկրի մօտը մի դրմբոյ լսուեց, յետոյ քայլելու ձայն. մենք երկրի ծածկի էինք քարով, այժմ այդ քարը աշխատում էին վերցնել՝ երևի մեր քուն թէ արթուն մնալն իմանալու համար: «Է՛յ, սահէ հարաման» (էյ, անհարազատ շուն), կանչեցինք մենք յանկարծ և դուռը շուտ բանալով՝ դուրս եկանք: Քրդերը տանիքից իրանց մի կողմ գցեցին ու փախան: Կրկին ետ դառնալով մեր պուճախները՝ անքուն հսկեցինք մինչև առաւօտ, բայց էլ ձայն չը լսուեց: Լոյսը արդէն բացուած էր, որ դռները բանալով դուրս եկանք ու մեր մեկնելը յայտնեցինք բէգի ծառաներին, ըստ սովորութեան նրանց մի քանի դուռուչ նուէր (քաշիւիչ) տալով՝ յայտնեցինք, որ գիշերը չատ հանդիստ անց կացրինք, բայց գործերն ստիպողական լինելով, ներողութիւն ենք խնդրում, որ անձամբ չենք ներկայանում բէգին և շնորհակալութիւն յայտնում նրա հիւրասիրութեան համար...

* *

Մեր առաջ կամաց-կամաց գեղեցիկ դաշտավայրերը հրանում էին, և երևում էին Հեքեարի քառաժայռ լլուրներն իրանց ցից-ցից ծայրերով: Հասել էինք արդէն Նհել գետին: Անձրեկից գոյացած հեղեղները յորդում են Նհելը, որի երկու կողմերի լեռներն անընդհատ ուղղածիւզ են կանգնած: Նեղ ճանապարհով հազիւ մի մարդ միայն կարող է անցնել: Անասունների մէջ միայն ջորիներն են, որ կարող են այս ճանապարհներից անցրել, սակայն բռնները պէտք է չատ փոքր լինեն: Որպէսզի Աղբակից Զուլամերիկ և Զուլամերիկից Աղբակ եկողները փոխադարձ ճանապարհ տան և յանկարծակի իրար գէմ չը գան, որ նրանցից մի մասն ստիպուի ջուրն ընկնել, տեղ-տեղ քարափոր դադարի տեղեր են չինուած. ճանապարհորդը որ կողմից որ գալու կամ դնալու լինի, կը պարտաւորուի մի քոտորդ

ժամ այդ կայանում սպասելու, մինչև որ կանչելով՝ դիմացի քարափոր կայանից պատասխան առնէ, եթէ ձայն եկաւ, սպասում է, եթէ ոչ, շարունակում է ճանապարհը: Այդ կայաններին բաւ են տուփ: Այդ ճանապարհը շինել տուող քիւրդ բէգը իր լիչատակարանը ճանապարհի կիսում մի քարի ճակատին փորագրել է տուփը: Գետի հարսւնային կողմը բնակւում են կիսանկախ ասորիներ, իսկ հիւսիսային կողմը հպատակ ասորիներ: Մեզ հիւրասիրեցին գիւղի հարուսաններից մէկի տանը: Մեր իջևանը մի ընդարձակ տուն էր քարերից շինուած, պատերի վրայ ձողուած հաստ գերանները իրար մօտ խիտ-խիտ շարուած՝ վարից վեր բարձրանալով ու չորս կողմից հաւասարապէս միանալով առաստաղի կենտրոնում՝ վերջանում էին բոլորակ ձևով մէջտեղ թողնելով մի կլոր երգիկ, որ այդ ընդարձակ տան միակ լուսամուտի տեղ էր ծառայում, թէև գուռն էլ գործածւում էր թէ եղնեկ-մտնեկու համար և թէ իբր լուսամուտ: Դուռն ախրան մեծ էր, որ անասուններն իրանց բեռներով ազատ ներս էին մտնում:

Երբ անասունների ու մարդկանց մուտքը վերջացաւ, դուռը փակուեց, վառուած հնոցի կողքին ջուր չաղ տուին, աւելեցին ու չուլեր փռելով մեզ հրաւիրեցին նստելու: Կտաւատի ձէթի ճրագը վառւում էր աղոտ պլպլացող լուսով, մի փայլ էլ հնոցի կրակն էր տալիս, որի բերանը չը ծածկեցին:

Մենք ընթրեցինք նրանց հետ առանց սեռի ու հասակի խորութեան: Անգամ այս հեռաւոր ծայրերում գտնուած լեռնայինների խօսակցութեան նիւթը քաղաքական խնդիրների վրայ էր դառնում:

Խօսակցութեանը երբեմն խառնւում էին ընտանիքի մեծ կիներն էլ, իսկ նորահարսերը և աղջիկները լուռ լսում էին մեզ:

Գիշերը տան երգիկը քարով ծածկուեց, մի սալ էին դրել ու վրան ծանր քարեր դրել:

Արդէն գիշերը բաւական անցել էր, մենք յոգնած էինք, մեր քնելու ժամանակը գեռ անցել էր, բացեցինք մեր ետփուռ ջիւղերը, դէնքերնիս վար առնելով մեր գլխատակը դրինք ու քնեցինք: Երեք չորս ժամ քնել էինք, երբ իմ ընկեր Սիսակը ու քիւրդ ջորեկանը արթնացան ու շուռ-մուռ գալով ինձ էլ իրանց հետ արթնեցրին: Մենք հանգիստ քուռ կը քաշէինք բոլորովին ապահով, բայց այս անգամ էլ չը կարողացանք քնել. գոմէշների և ուրիշ տաւարների չնչառութիւնը խառնուելով մարդկանց չնչառութեան հետ՝ օդը այն աստիճանի տաքացրել էր, որ կարող եմ ասել՝ բազմիքի տաքութեան հաւասարում էր:

իմ ու իմ ընկերի շորերը քրտնքի մէջ թրջուած՝ ջուր էին կըտրել, մեզ էլ տաքութեան դիմանալու կարողութիւնն չէր մնացել, շունչներս էլ կտրուելու վրայ էր, էլ դիմանալ չը կարենալով մօտիւ մոմպատը վառեցի, և վառ մոմը ձեռքիս մնաց, էլ ոչ կարողացայ խօսել, ոչ շարժուել, համրացայ, չփոթուեցի որովհետեւ աչքս միանգամից ընկաւ ընտանիքի այն ամուսին զոյգերի և աղջիկների վրայ, որոնք զանազան ուղղութեամբ, իրարից շատ քիչ հեռու, զոյգ-զոյգ պառկած էին աղամ-եւա-յական մերկութեամբ: Մոմիս լոյսից ընտանիքի մայրը արթնացաւ ու հարցրեց, թէ ինչ է եղել:

Ասացի, որ շունչս կտրուում է, տաքին չեմ կարող դիմանալ, կթէ այսպէս մնայ, գուցէ ուշաթափուեմ. նա իմ ասածս հաստատեց իր այս խօսքերով. «Անկարելի է շորերով քնել, մերկացիր»:

Ասորուհի աղջիկներից մէկը վեր կացաւ և նստեց տեղաշորում՝ իր մերկութիւնը ծածկելով միայն մի շորի նեղ շերտով: Կարծես թէ դրանց մէջ ամօթի սովորութիւնը մեր հասկացողութեան պէս բարոյականութեան մաս չէր կազմում. պատուը ինձ հետ վարուում ու խօսում էր, ինչպէս իր զաւակի հետ: Մոմը հանդցրի անմիջապէս՝ խաւարի մէջ թողնելով կնոջական մերկութիւնները, և հետեւելով պառաւի խորհրդին՝ ես էլ մերկացայ: Լոյսը չը բացուած՝ զարթնեցի, շորերս մթութեան մէջ հաղայ ու պառկեցի: Դեռ քնածներից ոչ մէկը վեր չէր կացած. ինձանից յետոյ կանայք էլ վերկացան, հագնուեցին մթնով, իսկ սղամարդիկը դեռ քնած էին:

Լոյսը բացուեց թէ չէ, դուրս եկանք, սառը ջրով լուացուեցինք ու տուն վերադառնալով՝ պատրաստուեցինք մեկնելու: Երեկոյին մեզ հետ ճաշող ու միասին մէկ տան մէջ քնող երկսեռ ամբողջ ընտանիքը զուրսը կանգնած՝ մեր մեկնելուն էր սպասում. մենք նրանց հիւրասիրութեան համար դրամական մի փոքրիկ նուէր տուինք. թէ և առաջ մի քիչ նազ արին վերցնելու, ասելով թէ հիւրասիրութիւնը անփող ու անվարձ պէտք է լինի, բայց մեր պնդելու վրայ համաձայնուեցին և առանձնիքս շնորհակալութիւնը յայտնելով:

* *

Մենք ուղևորուեցինք դէպի Ջուլամերի, ուր և հասանք երեկոյեան: Ջուլամերիը քարաժայռերի միջում փոս ընկած մի խոռոչում է տեղաւորուած. բնակչութեան մեծ մասը քիւրդ է: Մի ժամանակ նահանգական քաղաք լինելով՝ ունի բաւական մեծ կառաւարչական պաշտօնատուն, չուկայ, զօրանոց, փոքրիկ ծառաստաններ, ծաղկոյններ ու աղբիւրներ: Տիրաւ ու Տիւուրի երկու կիրճերում բնակուող կիսանկախ ասո-

րինները ծախու են բերում Զուլամերկ բրինձ, չամիչ, մեղր և այլն: Այստեղ կողոպուտի վայրենի բնագոյն ասեմ, թէ պէտքը՝ այնքան զօրեղ է, ու քիւրդերն այնքան անզուսպ, որ շուկայում խանութներէ մէջ միայն ապրանքի նմուշներն են դնում ի տես յաճախորդի, եթէ յաճախորդը բաւական քանակութեամբ գնել կամենայ, պէտք է սպասէ, որ խանութպանը ժանից բերել տայ:

Զուլամերկը ամառն անտանելի շոգեր է անում, ուստի քաղաքում զրեթէ ոչ ոք չէ մնում, բոլորն էլ լեռներն են քաշում:

Կէս վերստ հեռաւորութեամբ մի բարձրաւանդակի վրայ դնուում է Փականը, որ Զուլամերկի արուարձանն է, դուռ հայաբնակ, նրա օդը մաքուր, տները գեղեցիկ են, բնակչութիւնը խիտ է, զրեթէ մօտ 200 տուն, ունի ցածրիկ բլուրների, փոքրիկ դաշտերի ու հեղեղատների տեսարաններ: Լեռնային այս մասերում դաշտային քիչ տեղ գտնուելուն համար, նայած երկրին ու նրա տնտեսական վիճակին, անհամեմատ թանկ է ծախուում նրանց արտն ու մարդագետիներ:

Փականի հայերը սլարապուում են առետրով, արհեստով ու երկրագործութեամբ: Լուսաւորչական են, եկեղեցի էլ ունեն: Փականից դատ Զուլամերկի Քիւրդխատանի մասում գտնւում են չորս-հինգ հայ ուրիշ գիւղեր էլ, որոնց անուանները մոռացել եմ:

Այստեղի հայերը պահպանում են իրանց կրօնը, ազգութիւնը և իրանց կեանքի գոյութիւնը Մար-Շիմոնի սլաշտպանութեան տակ: Իբրեւ սլատմութիւն լսել են ու զիտեն, որ հայոց սլատրիարքարան կայ Պօլսում, սլատրիարք կայ, սահմանադրական ժողովներ, կամ վանում հայոց առաջնորդարան ու առաջնորդ. հեռաւորութիւնն ու հաղորդակցութեան դժուարութիւնը այստեղի հայերին անջատել է միւս հայերից: Մար-Շիմոնը փոխանակում է հայ հոգեւոր հովիւներին ու լուծում է նրանց մէջ ծագած վէճերը. կրօնական խնդիրներն էլ լուծում է ըստ հայ եկեղեցական օրինաց, իբր հարեան ազգութեան կրօնի աւանդապահ: Փականի հայերն ինձ ասացին, որ Աղբակում գտնուած ասորիների կրօնական հարցերն էլ լուծում է ըստ ասորական օրինաց Բարդուղիմէոս վանքի վանահայրը:

Մար-Շիմոնը խաղաղ ժամանակ բնակւում է Քոչանխում, իսկ ոչ խաղաղ ժամանակ անցնում է կիրճերը իր ժողովրդի մօտ:

Զուլամերկ այնքան վայրենացած, առանձնացած մի տեղ է, որ տաճկահպատակ մի ուրիշ քաղաքացի եթէ գտնուի այն-

տեղ, նրանց համար մի տարօրինակ երևոյթ է, այնպէս որ եթէ որեւէ մէկը ինքն իրան մոռանայ կամ վտանդ յանձն առնի այնտեղ ուղևորելու համար, դեռ Զուլամերկի սահմաններէյ ներս չը մտած՝ լուրեր են ստանում նրա մասին, ժողովուրդը՝ ճանապարհորդներէյ, կառավարութիւնը՝ հեռագրով:

Զուլամերկը տէրութեան միւս մասերին կապող հաղորդակցութեան միակ մօտիկ ու կտրուկ միջոցն այստեղ հեռագիրն է, այն էլ եթէ խառնակութիւն պատահի, քիւրդերը քարուքանդ կ'անեն լեռների բարձունքներում անկուած հեռագրական սիւներն ու թիւերը կը կտրեն: Այս լեռնցի քիւրդերը քաղաքականութեամբ չատ են զրազուում. գիր, զրականութիւն չ'ունենալով, նրանց խելօք ու հետաքրքիր ջորնպանները պարտական են իրանց բէգերի հրամանով մի վանեցի, բիթլիսցի, բայազէդցի կամ էրզրումցի քիւրդ ճանապարհին հեռուից տեսնելիս (տարազից որ տեղացի լինելը ճանաչում է)՝ նրան կանչել, մօտենալ և պատմել ամեն մէկը իր երկրի քաղաքական կեանքի, գոյութեան, սպանութեան դէպքերի մասին, որ ամեն միւնն իր տեղը հասնելով՝ հաղորդէ իր բէգին: Այս էլ քրդական լրագրութիւնն ու հաղորդակցութեան միջոցն է քիւրդ հասարակութեան համար:

*
* *
*

Այսպիսի տեղ ապրել են և ապրում են հայերը, ոչ մի վարժարան չ'ունենալով՝ թաղուած են խոր տղիտութեան մէջ, կանայք սպիտակամորթ են, սիրուն, ունեն փայլուն սև-սև աչեր, նայում են մեղմիկ, հանդարտ, ժպտերես:

Զուլամերկում այն ժամանակ կային երկու հայ պաշտօնեաներ, արդարադատութեան բաժնի երկու անդամ, որոնց ամբողջ զործունէութիւնը կայանում էր ժամանակակից աղղեցիկ պետերի սասանները կրկնել, այոին այո ասել, ոչին էլ ոչ: Մէկը զրանցից ռոճկով էր ծառայում, իսկ միւսը պատուոյ անդամ էր: Ալլահվերդին այդ ժողովների ռոճիկ ստացող անդամն էր: Մենք ծանօթացանք նրա հետ, հարուստ, կալուածատէր, խորամանկ մի մարդ էր:

Տեղական սակաւաթիւ հայերը առհասարակ կարծես թիւրքերի, քիւրդերի ու ասորիների մէջ խաղաղարարի դեր են կատարում, կառավարութիւնը զրա համար այս կողմնորում հայ ոստիկաններ է պահում: Տեղիս հայերը արհեստներով են պարապում:

*
* *
*

Մենք իմացանք, որ ասորիների կաթողիկոս Մար-Շիմոնը

Փականումն էր իջեցնել, և այցելութեան պնայինք: Նախապէս իւր հաճութիւնն ընդունելով, զրաի դռնից ներս մտնելիս տեսանք, որ տան առջևի պարտիզում ման էր դալիս ասորիների աղղապետը: Նա հազած էր սև հասարակ շալէ շալվար շատախցիների ձևով, մէջքին կապած զեղին մետաքսէ մի մէջքկապ, որի կլոր փոքրիկ ծոպերը կախուելով՝ երեւում էին միշտ. հազած ունէր լաջվարթ մահուդից կարճիկ սանձա, որի երկարութիւնը հասնում էր մինչև դոսին, դոտկում խրած երկայն խանջալի ոսկեզօծ կոթը դուրս էր ցցուած կրծքի վրայ, գլխին զրած ունէր ֆէս՝ մետաքսէ սև փօշի-ով փաթաթը շուրջը, կապոյտ ֆիւսիլիւն էլ փօշիի տակից իջել էր ջահէլվարի մինչև ուսը: Հինգ վեց սպառազինուած ասորիներ ետևից միշտ շուրջ էին տալիս նրա անցուդարձի միջոցին:

Մեզ տեսնելով՝ «հրամեցէք» ասաց ու սենեակը մտնելով՝ իր տեղը բազմեց: Նրա մարդիկը դուռը բռնեցին՝ այնտեղ կանգնելով: Նրբ մենք մեր յարգանքը արտայայտեցինք, նա իր զիմացը տեղ յոյց տուաւ, և մենք նստեցինք: Խօսակցութիւնը սկսուեց, ու հարցը անցկացաւ հայերի ու հայատակ ասորիների հարստահարուած վիճակի վրայ. նա կրօնական հայեացքներով բացատրել ուղեց ու ասաց. «Մենք մոռացել ենք Աստծու ուղիղ ճանապարհները, անպէտք մարդիկ ենք դարձել, ու զրա համար էլ այս վիճակին է հասել քրիստոնէութիւնը»:

Մեզ խափէ տուաւ: Մօտ մի ժամից յետոյ դարձեալ մեր յարգանքը մատուցանելով՝ ընկերոջս հետ դուրս եկանք:

Դեռ չէր անցել երեք ժամ, մի փախուկ էր անցնում փականի հասարակութեան մէջ. Մար-Շիմոնը կանչել էր տուել արդարադատութեան ժողովների հայ անդամներից մէկին, յիշած Ալլահվերդին ու չը դիտեմ նրա ինչ մի ուղակասութեան համար հրաման էր արել, որ իր աչքի առջև գետին դցեն նրան ու յիսուն փայտի հարուած իջեցնեն. հրամանը գործադրուած էր, ու Ալլահվերդին ջարդուած բարձրացրել էին, որ ներսողութիւն ու մեղայ ասելով՝ աջը համբուրի...

*
* *

Ինձ ասացին, որ ասորիները 40,000 հրացանաւոր պատերազմիկներ կարող են հանել: Նրանք իրանց մէջ հրացաններ չինող փոքրիկ գործարաններ ունեն. վարժարաներ չ'ունեն: Նրանց քահանաները զողանում են իրանց աւանդուած ձեռագիր ասորական հնութիւնները ու տանում Անգլիա ծախում: Տեղիս ասորիներ ընդհանրապէս իրանց սլաշտպանութիւնը որոնում են Անգլիայի մօտ: Մի միսսիոնար կայ, որ միշտ

Մար-Շիմոնի մօտն է. ինչպէս երկաց, նա աւելի անդլիական ազննտ էր, քան միսսիոնար:

Բաշկալէից $4\frac{1}{2}$ ժամ հեռու գտնուում է Աղբակի կառավար-
չական կենտրոնատեղին, Հայաստանի առաջին լուսաւորիչ ս.
Բարդուղիմէոս Առաքելի հռչակաւոր վանքը, որ ս. Էջմիածնի
վանքից յետոյ հայոց ամենահին վանքն է: Այդ վանքից մինչև
Պարսկաստանի սահմանները 16 ժամուայ ճանապարհ կայ: Երբեմն
հայաշատ Աղբակի և Անձեաղեաց երկրի մէջ վաղուց ի վեր տիրա-
պետող տարրը քիւրդն է: Քառորդ դար կայ, որ այստեղ ահաղին
ազդեցութիւն ունի քիւրդ Շէյխ-Համիդը, որ յետոյ եղաւ Շէյխ-Հա-
միդ-փաշա, որ հեռաւոր ու մօտաւոր քիւրդերի վրայ իր թողած հա-
մալրանքով միշտ զօրեղ է մնում: Բաշկալէում թէ կուսակալ
նստի, թէ տեղակալ, պարտաւոր է Շէյխ-Համիդին լսել, նրան
հետևել, ապա թէ ոչ քրդական բանալիները պատրաստ են կուսա-
կալութիւնն էլ փոշու պէս ցրել ապա: Ինչպէս մեծ հեղինակու-
թիւն ունի Մար-Շիմոնը Ասորեստանում, այնպէս էլ շէյխը այս
կողմերում: Այստեղի հայերը երկար ժամանակ վանահայր ու-
նեցել են Բարդուղիմէոսի վանքում մի վարդապետ, որ ունէր
իր ինքնուրոյն տիպը և պատմութիւնը: Սա կոչւում էր
Յովհաննէս Բազունի: Բազունին չէր կամենում մեքենական
հրամանակատար դառնալ պատրիարքարանի ու առաջնորդա-
րանի, նա երբէք ուշադրութիւն չէր դարձնում թղթէ անպօր
հրահանգներին, որոնք բնաւ տեղական հանգամանքներին չէին
նպաստում. չէր հաւատում, որ այդ ալան-թալանի երկը-
րում, խաչնարած, երկրագործ ժողովուրդի մէջ կարելի լինի
տեղական դպրոց պահպանել ու նրանից արդիւնք սպասել, դրա
համար վախայնելով փախցրել էր երբեմն այնտեղ ուղարկուած
գրագէտ հոգևորականներին ու դպրոցը փակել էր: Նա քիւր-
դերի մէջ մրցելու ու հաւասար դիրք ունենալու համար ընտ-
րել էր միայն աւազակութիւնն ու ինքն աւազակապետ էր. ա-
մօթ էր համարու մի քան վարժապետ դառնալ, երեխայ կարգացը-
նել կամ երեխայ կարգայնող պահել և աւելի ամօթ՝ ժամաստող
լինել խեղճացած, ստրկութեան մէջ թուլացած զիւղական հայի հա-
մար, որովհետեւ բնակչութեան գլուխը գտնուելով՝ ինքն էլ ու-
ղում էր լինել տեղական հայերի Մար-Շիմոնը, Շէյխ-Համիդը,
որով նրա ցեղն ունենար հաւասարապէս իր հողերը, զինուո-
րական աւազակապետը. նա վանքի լուսարարութիւնը յանձ-
նել էր մի քիւրդի ու եկեղեցու բանալին նրա ձեռքը տուել.
մի օր նրան պատահելով երբ նկատողութիւն արինք, նա

կանչեց լուսարար քիւրդին. «Ջահան, եկ այստեղ»: Ջահարը չէր նմանում մեր ճաշակեր լուսարարներին, մեռելաթաղ ժամհարներին, զինուած մի ահռելի աւազակային տիպ էր: Վարդապետը հրամայեց նրան. «Ջահան, շան պէս գետին թաւալուի»: Ջահարը իրան գետին խփեց ու թաւալուելով՝ եկաւ լիզելու իր տիրոջ ոտը. վարդապետը հրամայեց. «Վեր կաց»: Նա վերկացաւ շատ շուտով ու ձեռքը խանչալի կոթի վրայ դնելով անմիջապէս՝ կանգնեց նրա առաջ պատրաստ, մի ուրիշ հրաման կատարելու: Այս տեսարանը ներկայացնելուց յետոյ՝ վարդապետը մեղ դառնալով՝ ասաց. եթէ ասեմ, որ խանչալը իր սիրտը խրի, կը խրի անմիջապէս. եթէ քիւրդ լուսարար եմ պահում, հայր ինձ հաւատարիմ չէ: Բազունին աղկայինին, հանրականին, դաղափարականին հետևողներից չէր, չէր էլ հաւատում դրան, բոլորին էլ անուանում էր երկչուտ. ինքը զուրկ էր նոր ժամանակի գաղափարականութիւնից, իսկ միւսներն էլ զուրկ էին իր աւազակային յատկութիւններից: Հետևապէս ոչ մէկը միւսից աւելորդ արժանաւորութեամբ չէր գերազանցում: Մենք մեր աչքով տեսանք, որ Յովհաննէս վարդապետը բարկանալով վանքի գիւղում նստած միւլգիրի վրայ, ատրճանակն առաւ, դնաց նրան սպանելու: Միւլգիրը փախաւ, ու ոստիկանները աղաչանք - պաղատանքով նրան ետ դարձրին վանքը. նա թրքացած հայ էլ է սպանել, քիւրդ էլ ու քիւրդից էլ գնդակի վէրք ընդունել, որ իր թևի վրայ շատերին ցոյց էլ տալիս: Նոյնպէս տեսանք, որ պարսկահայերից եկան վարդապետից խնդրելու, որ իրանց գողացուած չորս եղները դանէ: «Ամեն մի եզի համար մի չուալ ցորեն եմ ուղում վանքի համար», ասաց նա: Նրանցից մի մասն էլ մի տոմսակ վերցրին, տարան Շէյխ-Համիդին, որ իրանց եղները դանէ, իրանց տայ. մենք դեռ այնտեղ էինք, որ եղները բերին:

ՃԱՄԲՈՐԴ

ՊՐՈՒՍՍԱԿԱՆ ԱՆՀԱՄԲԵՐՈՂՈՒԹԻՒՆ

Գերմանիայում Բիսմարկի ոգին ոչ մի ասպարիզում թերևս այնչափ բնորոշ չէ արտայայտում, որչափ պրուսսական յարաբերութիւնների մէջ դէպի լեհերը: «Երկաթէ կանցլէր» սկզբունքը՝ Macht geht vor Recht (ոյժը ընթանում է իրաւունքից առաջ) ամբողջովին մարմնացած է Պրուսիայի լեհական քաղաքականութեան մէջ: Լեհացիների շուտափոյթ գերմանացումը—ահա այն կէտ նպատակը, որին համարեա մի դար է (1815 թւից) ձգտում է հասնելու Պրուսիան: Սակայն այսօր նոյն իսկ ծայրայեղ լեհատեաց պրուսսակը ստիպուած է խոստովանուելու, որ գերմանացումը շատ ու շատ հեռու է իր նպատակից: Եւ զարմանալի չէ:

Մի կողմ թողնելով Պրուսիայի դիւրափոփոխ քաղաքականութիւնը (որը 1815 թւականից սկսած 13 անգամ փոխուել է), բաւական է ի նկատի առնել այն պարզ պատմական օրէնքը, որ բռնութիւնը միշտ հակառակ հետևանքների է հասցնում: Նոյնն է և այս դէպքում:

Պրուսիայի բեպրեսիւ ձեռնարկները ոչ միայն չեն կարողացել խեղդել ու ոչնչացնել լեհերի ինքնաճանաչութիւնը, այլ բոլորովին ընդհակառակը, բաւականաչափ նպաստել են դրա զարգացման: Արեւմտեան Պրուսիայի ու Պոզնանի նահանգում՝ որտեղ լեհերը կազմում են ընակիչների մեծամասնութիւնը *) ու այդ պատճառով հեշտութեամբ սլահպանել են իրանց ազգային առանձնայատկութիւնները,—«լեհական շարժումը» այսօր խոր արմատներ է ձգել, իսկ գերմանացած Արեւելեան Պրուսիայում ու Սիլեզիայում համարեա արդէն

*) Լեհերի ընդհանուր թիւն է Պրուսիայում $3\frac{1}{2}$ միլիոն:

մարած լեհական ազգային զգացմունքը հետզհետե՝ արթնանում է: Վրէշենի դէպքը, Բերլինի համալսարանի լեհ ուսանողների ցոյցը պատմութեան պրօֆ. Շիմանի դէմ, սովորական, իսկ այժմ խստացած, գերմանական ասլրանքների բոյկոտը—ահա փաստեր, որոնք ասպարուցում են լեհական ինքնաճանաչութեան ոյժը:

Պրուսիայի նեղ շովինիստական քաղաքականութիւնն արձագանք է դնում և գերմանական կայսրի արտասանած ճառերում. ապացոյց՝ Մարիենբուրգում Ս. Յովհաննու օրդենի տօնակատարութեան ժամանակ 1902 թ. (յունիսի 5-ին, Ն. Տ.) արտասանած ճառը:

«Լեհական խրոխտ մեծամտութիւնը—ասաց կայսրը—ըստպատում է գերմանականութեան. ես հարկադրուած եմ հրաւիրելու իմ ժողովուրդը պաշտպանել իր ազգային ստացուածքը: Այստեղ, Մարիենբուրգում, յայտնում եմ իմ ակընկալութիւնը, որ Ս. Յովհաննու օրդենի եղբայրները պատրաստ կը լինեն ծառայելու, երբ ես կը գիմեմ նրանց»:

Հետաքրքիր է համեմատել այս ճառը Պոդհանում երեք ամիս յետոյ (սեպտեմբերի սկզբում) արտասանած ճառի հետ:

«Ես շատ ցաւում եմ—ասաց Վիլհելմը—որ իմ հպատակների գերմանական ցեղին չը պատկանող մի մասը միայն ծանրութիւն է զգում մեր փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ: Երկու սխալ կայ, որով բացատրուած է այդ հանդամանքը: Ամենից առաջ նա ձգտում է իր դաւանութիւնը անձեռնմխելի պահել: Այն մարդիկ, որոնք պնդում են, թէ իմ կաթոլիկ հըպատակները կարող են դժուարութիւնների պատահել և նոյնիսկ կարող են, իբր թէ, հարկադրուած լինել ուրանալ իրանց կրօնը, — բացարձակ սուտ են ասում: Իմ կառավարութեան ամբողջ ժամանակամիջոցը և իմ Ասիսենում ասած խօսքերը *) ասպարուցանում են, թէ որչափ խոր յարգում եմ ես կրօնը, այսինքն՝ անհատի անձնական վերաբերմունքը դէպի իր Աստուածը: Միևնոյն ժամանակ այդպէս ամբաստանողները վիրաւորում են ինձ, այն թագաւորի (König)**) յաջորդիս, որ ասել է՝ իւրաքանչիւր մարդ պէտք է իր տեսակով (Façon) վերլուծեալն հասնի:

Երկրորդ սխալը այն է, իբր թէ նրանց ազգային առանձնայատկութիւնները ու աւանդութիւնները պէտք է իսպառ ոչնչացուին: Այդ ճիշտ չէ: Պրուսիան բազկացած է մի շարք ցեղերից, որոնք կարող են հպարտանալ իրանց առանձ-

*) Տե՛ս «Մուրճ» 1902 թ. № 8.

**) Փրիւլերի II Մեծ (1740—1786):

նայատկութիւններով: Սակայն այդ հանգամանքը չէ արգելում նրանց ամենից առաջ ուղղամիտ պրուսսացիներ լինել: Այսպէս և ներկայ դէպքում: Աւանդութիւնները ու յիշողութիւնները կարող են ազատ ու անխախտ մնալ, սակայն դրանք կաղմում են պատմութիւնը, պատկանում են անցեալին: Այժմ, այստեղ, ես ճանաչում եմ միմիայն պրուսսացիներ. իսկ իմ նախնիների աշխատանքը հարկադրում է ինձ ամեն ջանք գործ դնել, որպէսզի այս նահանգը անբաժան լինի, որ նա կապուած մնայ Պրուսսիայի միապետութեան հետ, որ նա միշտ բուն պրուսսական, բուն գերմանական նահանգ լինի»:

Կայսրի այս խօսքերը բոլորովին ուրիշ կերպ են հնչում. խօսք չը կայ «լեհական վտանգի» մասին, չը կայ որեւէ յարձակում լեհերի դէմ, ընդհակառակը, մեղմութեան, հաշտութեան, խաղաղութեան նօսանքներ են սպրդում ամեն մի նախադասութեան միջից: Ահա թէ ինչու վարչութիւնը չտալել էր այդ ճառը առանձին սպազորութեամբ ջրել Պոդնանի ամբողջ հասարակութեան մէջ. հարկաւոր էր Մարիենբուրգի ճառի սպաւորութիւնը թուլացնել... Սակայն, չը նայած արտաքին մեղմ ձևերին, կայսրը շատ աներկդիմի կերպով պարզում ու պաշտպանում է Պրուսսիայի հակա-լեհական քաղաքականութիւնը:

Այժմ տեսնենք, թէ ինչպէս է վերաբերում Գերմանիայի հասարակութիւնը դէպի լեհական հարցը: Այտեղ պէտք է դանադանել խնդրի երկու կողմը:

Լեհացիների ձգտումները դէպի քաղաքական անկախութիւնը արձագանք չեն գտնում ոչ մի գերմանացու սրտում, սկսած արմատականներից մինչև ծայրայեղ պահպանողականները: Բայց ինչ վերաբերում է Պրուսսիայի հակա-լեհական քաղաքականութեան ձևին, նրա ամբողջ սիստեմին, այն է՝ բուն գերմանացման, այստեղ հասարակութիւնը բաժանւում է երկու մասի:

Պահպանողականները ու նացիօնալ-լիբերալները անպայման համամիտ են կառավարութեան հետ, նրանք նոյն խիստ յորդորում են ուրիշ աւելի խիստ միջոցներ ձեռնարկել սպառնող «լեհական վտանգի» դէմ: Դրանք, որպէս հարուստ կալուածատէրեր, խոշոր կապիտալիստներ ու բարձր պաշտօնեաներ, անտեսապէս շահադրդուած են հակա-լեհական քաղաքականութեան մէջ, թէև ամեն կերպ ջանում են իրանց այդ նիւթական շահախնդրութիւնը քողարկել ազգասիրական նպատակներով...

Արմատական ու ազատամիտ կուսակցութիւնները, լինե-

լով սկզբունքով արդէն հակառակ ամեն տեսակ բռնի միջոցների ու բացառիկ օրէնքների, բողոքում են լեհերի բռնի գերմանացման դէմ:

Իսկ ինչպէս է վերաբերում խնդրին հզօր Centrum-ը: Նա, ինչպէս միշտ ու ամեն տեղ, այնպէս և լեհական հարցում, երկդիսի դեր է խաղում: Որպէս կաթոլիկ կուսակցութիւն՝ նա ստիպուած է պաշտպանել կաթոլիկ-լեհերին, որպէս կառավարչական կուսակցութիւն՝ նա չէ վստահանում բացարձակ դիմադրել կառավարչական բռնի սխտեմին... Չը նայած որ Centrum-ը այսպէս միշտ գտնւում է Սցիլլայի ու Խարիրդայի մէջ, նա յամենայն դէպս կարողանում է պահպանել իր դիրքը:

Այսպէս ընդհանուր առմամբ, կուսակցութիւնների մեծամասնութիւնը կողմնակից է կառավարութեան բռնած ընթացքին լեհական հարցում: Զարմանալի չէ հետեւեալը, որ լեհ-գերմանական յարաբերութիւնները ոչ միայն չեն մեղմանում, այլ նոյնիսկ հետզհետէ աւելի սուր կերպարանք են ստանում: Եթէ լեհերը իրանց կողմից ձեռք են առնում ամեն միջոց կասեցնելու գերմանացումը, Պրուսսիան ևս յետ չէ մնում, նա ամենայն մոլեռանդութեամբ նորանոր րեպրեսիւ միջոցների է ձեռնամուխ լինում...

Այսպէս անցեալ 1902 թ. սկզբներում նա պահանջեց Լանդտագից 250 միլլիոն մարկի փոխառութիւն գերմանացման գործը շարունակելու համար լեհական դաւաճներում:

Յայտնի է, որ դեռ 1886 թ. իշխան Բիսմարկի օրով Պրուսսիան հիմնեց Պոզնանում մի մարմին «գաղթականական յանձնաժողով» (Ansiedelungs kommission) անունով. նրա նպատակն էր հողեր, կալուածներ գնել լեհացիներից և մատչելի դներով ծախել այդ կալուածները գերմանացիներին: Այս իսկ պատճառով յանձնաժողովը պէտք է աշխատէր գերմանացի գիւղացիներ դրաւել դէպի Լեհաստան, ամեն կերպ զիւրացնելով նրանց գաղթականութիւնը: Կառավարութիւնը սկզբից յանձնաժողովի տրամադրութեան տակ դրեց 100 միլլիոն մարկի գրամաղլուի: 1898 թ. յանձնաժողովը նորից 100 միլլիոն մարկ պահանջեց, իսկ անցեալ տարուայ սկզբին, ինչպէս վերի յիշեցինք, հարկ եղաւ նոր խոշոր փոխառութիւն անելու, այն է՝ 250 միլլիոն մարկ:

Պրուսսիայի Լանդտագը չովինիստական ոգեւորութեամբ ընդունեց կառավարութեան առաջարկը, և այդպիսով յանձնաժողովը ստացաւ իր պահանջած խոշոր գումարը:

Յանձնաժողովի արդարեւ եռանդուն դործունէութեան հետեանքը ամենից առաջ այն եղաւ, որ Լեհաստանում լեհական

հոգերի զները յանկարծ սաստիկ բարձրացան: Պարզ է թէ ինչու: Ընդհանուր տնտեսական օրէնք է, որ երբ մի որեւէ բանի պահանջը աւելանում է, մինչդեռ առաջարկութիւնը մնում է անփոփոխ, այդ բանի զները, բնականաբար, բարձրանում են: Այս իսկ պատճառով տեղի են ունեցել մի շարք այսպիսի դէպքեր. ծայրայեղ անկման հասած լեհ կալուածատէրը կարողացել է կրկնակի զնով ծախել յանձնաժողովին իր հողերը և ստացած փողով նախ աղատուել հին կալուածի վրայ կուտակուած պարտքերից և ապա մի նոր աւելի լաւ կալուած գնել գերմանացիներէց... Այսպէս, կառավարութեան այդ զարմանալի ձեռնակութեան ամբողջ հետեանքը այն է եղել, որ լեհական հողերի քանակը փոխանակ պակասելու, աւելացել է, և լեհ տարրը տնտեսապէս փոխանակ նուազելու, աւելի զօրեղացել է:

Ահա ինչպէս է նկարագրում այդ դրութիւնը մի նախկին պաշտօնեայ, որ ծառայել է 70-ական թւականներին Պոզնանում և լաւ ծանօթ է տեղական պայմաններին հետ:

«Գաղթականական յանձնաժողովը—ասում է նա—գործել է բոլորովին անդիտակցաբար յօդուտ լեհերի: Լեհ աշխուականների մեծամասնութիւնը՝ զէսլի գեղի ու չոպլ կեանքը ունեցած իր հակումների նորհիւ, մօտ էր արդէն անանկութեան ու պատուաւ ածուրդի հանել իր կալուածները: Բայց ահա հոսեցին պրուսսական միլիտները, որպէսզի լեհերի հողերի վրայ գերմանացիներ բնակեցնեն, և պարտքի տակ ընկած մագնատները շտապեցին օգտուել բարեյաջող հանգամանքներից. նրանք լաւ գներով ծախեցին իրանց հողերը և ապա կամ նոր կալուածներ գնեցին կամ ստացած փողով արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններ սկսեցին...»

Աւելի հետաքրքիր է մի ուրիշ նորագոյն և թերեւ աւելի հեղինակաւոր վիպութիւն, որ պատկանում է նորերս իր պաշտօնը թողած Պոզնանի քաղաքապետիս Վիտինգին (Witting):

«Անտարակոյս է ու յայտնի փաստ, ասում է նա, որ գերմանականութիւնը (Պոզնանում) յետադիմում է. նա, ով պնդում է հակառակը, ինքնախաբէութեան մէջ է ընկնում. ոչ, գերմանականութիւնը յետ է գնում, բացարձակ յետ...» *)

Արդ, եթէ 16 տարուայ պատմական անդրդուելի փաստերը խօսում են բացարձակ ընդդէմ յանձնաժողովի գործունէութեան նպատակայարմարութեան, ապա ի՞նչն է—թերեւ հարցնեն զարմացած ընթերցողները—ստիպում Պրուսսիայի կառավարութեան ամենայն սառնասրտութեամբ դէն չպրտել այդչափ խոշոր գու-

*) S. 85 Vorwärts, № 292. 1902.

մարներ: Այս հանելուկը ունի մի պարզ լուծում: Նախ ի նը-
կատի պիտի առնել, որ այդ փողերը բացառապէս լին ժողովրդի
դրականից են դուրս գալիս, որպէս պետական տուրքեր. ապա,
որ մի շարք մարդիկ, զիտաւարապէս մեծ ու փոքր պաշտօնեա-
ներ, ուղղակի նիւթապէս չահագրդուած են վերոյիշեալ ձեռ-
նարկութիւնների մէջ, աշխատելով պղտոր ջրում ձուկ որսալ...
վերջապէս, որ յանձնաժողովը, թէև շատ դանդաղ ու միկրոս-
կոպիկ չափերով, բայց և այնպէս կարողանում է կատարել իր
երկրորդ փունիցիան՝ դերմանացիների գաղթականութեան գոր-
ծը: Համաձայն կանցիէր կոմս Բիւլօնի վկայութեան՝ *) մինչև
1901 թ. վերջը յանձնաժողովը ձեռք է բերել 164,000 հեկտար**)
հող, որոնցից 100,000 հեկտար ծախուած են Լճաատան գաղ-
թած 4700 գերմանական զիւղացի ընտանիքներին, իսկ մնա-
ցած 64,000-ը դեռ սպասում է նոր գաղթականների արևմուտ-
քից... ***)

Ինքը պետական կանցլէր կոմս Բիւլօն, որին գերմանա-
կան մամուլը շատ իրաւացի անուանում է der Mann kleiner
Klugheiten (փոքրիկ խելքի տէր մարդ),—ահա թէ ինչպէս մո-
տիւներով էր պնտճառարանում 250 միլլիոն մարկի փոխառու-
թեան անհրաժեշտութիւնը Պրուսսիայի Լանդաագում անցեալ
մայիս ամսին.

«Հարցը, ինձ թւում է, այսպէս է դրուած.

Իրաւունք ունենք արդե՞ք մենք այնպիսի օրինական մի-
ջոցներ ձեռք առնել որոնք անհրաժեշտ են Պրուսսիայի միա-
պետութեան ապահովութեան ու ամբողջութեան համար: Իմ
կարծիքով, մենք ոչ միայն իրաւունք ունենք, այլև պարտաւոր
ենք այդ անել (Շատ իրաւացի՝ է—աջ կողմից): Մեզ համար
ինքնապաշտպանութեան մի պահանջ է՝ դիմել այնպիսի միջոցների,
որպէսզի կարողանանք խեղդել լեհացիների հակապետական ա-
զիտացիան և ոչնչացնել նրանց ապագայի զառանցանքները...
Մենք պէտք է ձգտենք ամեն տեսակ միջոցներով ապահովել ու
բարձրացնել գերմանականութեան զարգացումը թէ նիւթապէս և
թէ կուլտուրապէս (կեցցէ՛—աջ կողմից)» ***)

*) Տես „Münchener N. Nachr.“ № 244.

**) Հեկտարը հաւասար է $\frac{11}{12}$ գեսետինի:

***) Պէտք է նկատել, որ գերմանացիք շատ սիրով չեն տեղափոխում
Լեհաստան. հարկ է լինում գանազան միջոցներ ձեռք առնել նրանց զբաւելու
համար: Սակայն գլխաւոր դժբախտութիւնը նրանում է, որ եթէ մի կողմից նոր
գաղթականներ են գալիս, միւս կողմից հները կամաց-կամաց հեռանում են, ան-
կարող լինելով ընտելանալ տեղական պայմաններին:

****) Տես „Münch. N. Nachr.“ № 244.

«Համաշխարհային փրկիստիայ» *) Բիւլօի փխրուն շովինիզմից թելադրուած այս խօսքերը պատշաճաւոր պատասխան ստացան ազատամիտ կուսակցութեան (Freisinnige Volkspartei) պարագլուխ Եւգենիյ Ռիխտերից։

Յայտնելով նախորդը, որ ինքը չէ համակրում Լենկերի Պրուստիայից բաժանուելու ու ֆեդերատիւ յարաբերութիւններ ստեղծելու ձգտումներին, ցոյց տալով, որ ամբողջ զազթակահական գործը չի հասնում իր նպատակին ու հանդիսանում է որպէս մի բացառիկ փաստակար օրէնք, նա շարունակեց՝ դառնալով կոմս Բիւլօին։

«Ձեր պատճառաբանութիւնը ոչ այլինչ է, եթէ ոչ մի ֆէլիէտօն. նա այնպիսի տպաւորութիւն է թողնում, կարծես թեւադրուած է մի ձիււորից, որ ձեւընթաց վազում է յարձակում գործելու, բայց ինքը եւ չէ իմանում իրօք ինչ պիտի կործանի... և ամբողջ արշաւանքը վերջանում է նրանով, որ սղորմելի ձիււորը ճահճի մէջ է խրուում (կեցցէ՛-ձախ կողմից)։ Այդ արդէն դերմանականութիւն չէ, այլ դեր-գերմանականութիւն»։ (Das ist kein Deutschthum mehr, das ist Ueberdeutschthum)։ **)

Ueberdeutschthum! Սրանից աւելի համապատասխան խօսք չէր գտնի բնորոշելու ոչ միայն Պրուստիայի, այլ և ամբողջ Գերմանիայի ներքին քաղաքականութիւնը։ «Deutschland, Deutschland über alles, über alles in der Welt!» ***)—անհնոյն գերմանական շովինիզմի զազափարի փայլուն ձևակերպումը, որ տեղ է գտել աջգային հիմնի մէջ։

Մի երկու խօսք էլ ասելը գերմանացի լեհատեալների կազմակերպուած գործնէութեան մասին. առանց դրան անկարելի է ըմբռնել թէ լեհ-գերմանական յարաբերութիւնների ներքին զսպանակը (պրուժինը) ընդհանրապէս և թէ մի քանի դէպքեր մասնաւորապէս։

Մենք ի նկատի ունինք «հակատիզմը» ու «հակատիստներին»։

1894 թ. իշխան Բիսմարկի անմիջական ազդեցութեան տակ գերմանացի շովինիստները որոշեցին իրանց ոյժերը համախմբել ու կազմակերպուած միահամուռ կռիւ մղել «լեհական վտանգի» դէմ։ Այդ նպատակով նրանք հիմնեցին «Ostmarkenverein» («Արևելեան սահմանի ընկերութիւն») անունով մի ըն-

*) Գերմանական մամուլը այդպէս է անուանում կոմս Բիւլօին, հեղինակով նրա սովորութիւնը՝ խօսելիս յաճախ իշխել աշխարհօշտի փրկիստիաններին։

**) S. 85 „Münch. N. Nachr.“ № 244.

***) Գերմանիան, Գերմանիան ամեն բանից բարձր է, ամեն բանից բարձր է աշխարհիս երեսին!

կերութիւն, որ այսօր ունի իր ձեռքի տակ հարուստ նիւթական միջոցներ և սեպական օրդան՝ «Die Ostmark» անունով: Այդ ընկերութեան հիմնադիրներն էին Հանսեման, Կեննեման ու Տիգեման, որոնց անունների սկզբնատառերով այդ ընկերութեան անդամները «հակատիստներ» կոչուեցին:

«Ostmarkenverein»-ը սկսեց իր գործնէութիւնը 1894 թ. վերջերում և իր տենդային աշխատանքի շնորհիւ շատ շուտով մեծ հեղինակութիւն ձեռք բերեց թէ հասարակական և թէ կառավարչական շրջաններում: Հակատիստները պնդում են, որ Պրուսիայի կառավարութեան ձեռք առած բոլոր միջոցները՝ զօրայնել գերմանական տարրը Լեհաստանում ու գիմարել լեհերի ազդայնական ձգտումներին, բաւական չեն: Լեհացիք, ասում են նրանք, ճշշում ու հարստահարում են Լեհաստանի գերմանացիներին, սպառնում են գերմանականութեան հետքերը անգամ ոչնչացնել, ձգտում եմ խախտել հիմնովին պետական միութիւնը: Հետեւաբար, աղանդը այդ վտանգի դէմ անհրաժեշտ է ծայրայեղ բեպրեսիւ միջոցներ ձեռք առնել: Այսպէս, չը պէտք է թող տալ լեհերին հրապարակական ժողովներում, հասարակական հիմնարկութիւնների մէջ մայրենի լեզուով խօսել. պէտք է պահանջել, որ լեհական լրագրերը տպագրուեն երկու լեզուով՝ գերմաներէն ու լեհերէն. անհրաժեշտ է լեհացիներին նոր հողեր դնելու և սեփականութիւն ժառանգելու իրաւունքից զրկել, հարկաւոր է արգելել նրանց կառավարչական պաշտօններ վարել կայլն կայլն:

Այս ծրագիրը գլուխ բերելու համար հակատիստները չեն խնայում ոչ մի միջոց: Նրանք ճանապարհորդելով ամբողջ Գերմանիայում հրապարակական դասախօսութիւններ են կարգում «լեհական վտանգի» մասին, ժողովում են գրամական միջոցներ, ամեն կերպ նպաստում են գերմանացիների զաղթականութեանը դէպի Լեհաստան, բոյկոտ են կազմակերպում լեհերի առևտրի ու արդիւնաբերութեան դէմ կայլն կայլն: Այսպէս զրգրուելով ու պատրաստելով հասարակական կարծիքը, հակատիստները քաջում են իրանց ետևից նաև պրուսական կառավարութիւնը: «Հակատիգմը—ասում է «Frankfurter Zeitung»-ը—այն օրից երբ սկսեց ուղղութիւն տալ պաշտօնական լեհ-քաղաքանութեանը, դարձաւ մի հասարակական զօրաւոր ոյժ» *):

Սակայն այդ «հասարակական զօրաւոր ոյժը» ընդհանուր կուլտուրական տեսակէտից միմիայն քաղաքական ոյժ է: Հակատիգմի անբարոյականացուցիչ ազդեցութիւնը գերմանական

*) Տես «Wochenbl. d. Frank. Zeit.» № 32.

կեանքի վրայ՝ անտարակոյս է: Ամենից առաջ այդ նկատուում է Պրուսիայի պաշտօնեաների, բիւրոկրատիայի վրայ:

Իւրաքանչիւր դերմանացի պաշտօնեայ՝ բժիշկ թէ փաստաբան, ուսուցիչ թէ դատաւոր, սպայ թէ հասարակ զինուոր, լեհական դաւաճները ոտ կոխելիս՝ «աղգային վսեմ զաղափարի» ներկայացուցիչ է իրան համարում. նա նայում է լեհ բնակիչներին վրայ վերինից ներքեւ, և շատ լաւ զգալով իր արտօնեալ դրութիւնը, չէ քաշուում մի կողմից կառավարութիւնից ամեն տեսակ դրամական աջակցութիւն պահանջել, միւս կողմից հաշածել ու կեղեքել, որչափ հնարաւոր է, լեհ աղգաբնակութիւնը: Այն, ինչ որ նրա համար պետութեան միւս մասերում անհնարին էր, այստեղ դառնում է հնարաւոր և նոյնիսկ խրախուսանքի արժանի:

Ի հարկէ՝ կան և արժանաւոր պաշտօնեաներ, որոնք «յանդգնում են» հակառիստների ուղղութեան դէմ բողոքել: Այդպիսիներից էր Պոզնանի հարկային տեսուչ Լոհնինգը, որ համարձակութիւն ունեցաւ անկեղծօրէն յայտնելու կառավարութեան, որ «նա համարում է հակառիգմը ու նրա ներկայ ազդեցութիւնը կորստաբեր Պոզնանի նահանգի եւ վնասակար գերմանականութեան համար»: Հակառիստները լուր են առնում այս մասին և զայրացած ու գրգռուած, անմիջապէս միջոցներ են ձեռք առնում հեռացնելու Լոհնինգին իր պաշտօնից: Նրանք ուղղում են մի շարք անստորագիր նամակներ Պրուսիայի ֆինանսների մինիստրութեան, պահանջելով Լոհնինգի հրաժարեցումը: Մինիստրութիւնը թէն դէմ չէ այդ առաջարկին, սակայն դժուարանում է, ինչպէս հեռացնել մի պաշտօնեայի առանց որեւէ «յարգելի» պատճառի, առանց որեւէ «պատուաւոր» առիթի: Նա յապաղում է:

Բայց անհայդ դէպքից մի քանի ամիս չ'անցած՝ այդ առիթը ներկայանում է: Լոհնինգը փետրուարի 17-ին (1902 թ.) նշանւում է մի նախկին Փելդֆեբելի աղջկայ հետ... «Հարկային տեսուչ և մի ինչ որ ֆելդֆելելի աղջիկ... սա արդէն աւելի չափ ու սահմանից դուրս է» — վրդովուած աղաղակում են Պրուսիայի նեղ կաստայական ոգով տոգորուած պաշտօնեաները: «Այսչափ դեղեցիկ առիթ Լոհնինգի մէջքը կոտրելու համար այլիս հաղիւ թէ ներկայանայ» — որոշում են հակառիստները ու կրկնապատկում իրանց եռանդը: Տեղում են անընդհատ անստորագիր նամակներ ուղղած կառավարութեան ու նոյնիսկ իրան Լոհնինգին:

Սակայն Լոհնինգը այն մարդկանցից չէ, որոնք կարծում են, թէ մարդ միայն «հացիւ կեցցէ»: Նա անտես է առնում Իւպրիլ, 1903.

րան ուղղած սպառնալիքները և 4 օրից յետոյ հանդիսաւոր կերպով կատարում է իր պսակադրութիւնը: Բայց արդէն մարտի 4-ին Պրուսիայի ֆինանսների նախարարութիւնից պաշտօնապէս յայտարարւում է Լոհնինգին, որ «մինիստրը խիստ դժգոհ է, ստացել է մի շարք անստորագիր նամակներ և առաջարկում է հրաժարական տալ»: Լոհնինգը կտրուկ պատասխանում է, որ նախարարը կարող է նրան պաշտօնից զրկել, սակայն ինքը իր կամքով հրաժարական չի ներկայացնի: Մի քանի ժամանակից յետոյ ֆինանսների մինիստրը պարզ ու բացորոշ կերպով յայտնում Լոհնինգին. «Շնկատի առնելով, որ նա իր ամուսնութեամբ եւ ապա իր անհամակրական վերաբերմունքով դէպի կառավարութեան լեհ. քաղաքականութիւնը պարտազանց է գտնուել իր պաշտօնում եւ այլեւս չէ վայելում կառավարութեան վստահութիւնը, նա՝ մինիստրը, պահանջում է Լոհնինգից անմիջապէս թողնել իր պաշտօնը»... Կառավարութեան այս յայտարարութիւնից յետոյ Լոհնինգը հեռանում է:

Այսպէս, Լոհնինգը զոհ է դնում հակառիստների ստոր ինտրիգներին ու պրուսական բիւրօկրատիայի հակումներին: Բայց Լոհնինգը միակ զոհը չէ. հակառիգմի զոհերի թիւը Լեհաստանում հաշւում է տասնեակներով, որոնք անյայտ են մնում Գերմանիայի հասարակութեանը: Լոհնինգը միայն իր բարձր դիրքի չնորհիւ կարողացաւ պատռել հակառիստների զղած խիտ ցանցը և բանալ հասարակութեան առաջ Լեհաստանում տիրող կարգերի անմխիթար պատկերը...

Հասարակութիւնը սաստիկ զրգռուած՝ յարձակւում է հակառիստների ու կառավարութեան կողմից նրանց ցոյց տուած հովանաւորութեան դէմ. առողջամիտ մամուլը բարձրաձայն պահանջում է վերջ դնել նրանց ստոր ու անբարոյականացուցիչ գործնէութեանը. նա անդրդուելի փաստերով ապացուցանում է, որ ներկայ ըէփմը՝ նոյն իսկ զերմանական շահերի տեսակէտից, կորստաբեր ու մլնասակար է. մի մոռանա՛ք, զգուշացնում է մամուլը հակառիստներին ու Պրուսիայի կառավարութեանը, որ «քամի ցանողը փոթորիկ կը հնձի»:

Բաւականանք լեհ-պրուսական յարաբերութիւնների այս համառօտ նկարագրով: Մեր նպատակն էր միայն մի երկու փաստերով բնորոշել Գերմանիայի, ներքին քաղաքականութեան կողմերից մէկը, որ շատ ցայտուն կերպով երևում է լեհ-գերմանական յարաբերութիւնների մէջ:

QUIDAM

ԲԱԳՈՒԻ ՀԱՅ. ՄԱՐԿԵՍԻՐԵԿԱՆ ԸՆԿ. ԳՈՐԾՈՒՆԵՌԻԹԻՒՆԸ 1902 Թ.

Քանի զարգանում է կեանքը, այնքան աւելանում են մարդկային պահանջները: Բայց հեշտ չէ այդ պահանջներին բաւարարութիւն տալը: Գոյութեան կռիւը, չըջապատող տըն-տեսական-սոցիալական պայմանները իրանց ուժգին հարուած-ներով դառնացնում են շատերի կեանքը, դժուարացնում են շատերի առօրեայ ավրուստը-գոյութիւնը, ուստի և առաջ է դալիս բարեգործութեան կարեւորութիւնը իբրև մի պալիատիւ միջոց: Եւ այդ միջոցը շատ մեծ դեր ունի կատարելու այն քաղաքներում, այն կենտրոններում, որտեղ եռում է տնտեսական կեանքը, որտեղ սուր հակադրութիւնները՝ ծայրայեղ հարըս-տութիւնն ու չքաւորութիւնը կանգնած են իրար դէմ և օրե-յօր աւելի ու աւելի սուր կերպարանք են ընդունում:

Ահա մի այդպիսի կենտրոն է ներկայացնում և նաւթի աշխարհը—Բագուն իր բազմաթիւ նաւթահորերով, գործարան-ներով ու բազմամարդ ազգաբնակչութեամբ: Հասկանալի է ու-րեմն, թէ գործունէութեան սրբան յայն ասպարէզ է բացուած «մարդասիրական ընկերութեան» առաջ: Իսկ ի՞նչ է արել նա այդ ասպարիզում: Տեսնենք *):

Ընկերութեան գործունէութիւնը կենտրոնացած է եղել զլիւսաւորապէս երեք հիմնարկութիւնների՝ ճաշարանի, աշխա-տանքի ստան և գրադարան—ընթերցարանի շուրջը: Բացի դը-րանից նա բաժանել է և մշտական ու միանուագ նպաստ-ներ:

Մշտական նպաստների համար դիմում արւում է ընդա-

*) Տեղեկութիւնները քաղում ենք նորերս լոյս տեսած «1902 թ. տեղե-կադրից»:

մենը 1202 անգամ, որոնցից 1198-ին բաւարարութիւն է աւրուած, բաժանելով 6091 ր. 63 կոպ.:

Միանուագ նպաստ տրուած է.

Մնունդի համար . . .	147 անգամ.	889 ր. 82 կոպ.
Ճանապարհածախսի .	257 »	1651 » 99 »
Բժշկութեան	65 »	243 » 20 »
Թաղման	39 «	249 » 45 »
Բնակարանի	24 »	121 » 10 »
Հագուստեղէնի . . .	22 »	154 » 80 »
Օժիտի	10 »	176 » — »
Գործիքների	14 »	139 » — »

Ընդամենը 578 անգամ 4,534 ր. 16 կոպ.

Այդպէս ուրեմն մշտական և միանուագ նպաստների համար ամբողջ տարեշրջանի ընթացքում ծախսուած է ընդամենը 6091 ր. 63 կ. + 4534 ր. 16 կ. = 10,625 ր. 79 կոպ.:

Ճաշարանը մատակարարել է 51,341 ճաշ, որ ընկերութեան վրայ նստել է 5,213 ր. 14 կոպ., այսինքն միջին թւով իւրաքանչիւր ճաշը 8,92 կոպ., որ զոյացել է հետեւեալ ձևով.

Հաց	3,41 կոպ.
Միս	1,52 »
Կերակրի մթերք . . .	1,90 »
Ռոճիկ և տան վարձ .	2,09 »

8,92 կոպ.

Աշխատանքի տուներ զբաղմունք է տուել 144 կանանց, 145 տղամարդկանց և 525 երեխաների—ուրեմն ընդամենը 814 հոգու: Կանայք աշխատել են գլխաւորապէս կարի և ձկնորսական ցանցեր պատրաստելու բաժանմունքում, տղամարդիկ՝ խձուժ (պակլիա) մաքրելու և կաղմարարական բաժանմունքում, իսկ երեխաները զբաղվել բոլոր բաժանմունքներում բացի խձուժի բաժանմունքից: Աշխատողների ընդհանուր թիւը եղել է օրական միջին թւով 46 հոգի, որոնց օրավարձը տատանուել է 4,39 կոպ. մինչև 29,03 կոպ. կամ ուրիշ խօսքով ասած՝ իւրաքանչիւր աշխատող ստացել է միջին թւով 16,71 կոպ. և ձրի ճաշ ու առաւօտները թէյ-հաց, որ ընկերութեան վրայ նստել է օրական 11 կոպ.:. Ուրեմն իւրաքանչիւր աշխատաւոր ստացել է ընդամենը 16,71 կոպ. + 11 կ. = 27,71 կոպ. օրավարձ: Աշխատանքի օրը տևել է ամառը—8 ժամ, իսկ ձմեռը—6 ժամ:

Աշխատանքի տան վրայ ընկերութիւնը ծախսել է 10,573 ր. 18 կոպ.:

Ընկերութեան պահպանած հիմնարկութիւնների շարքում

ամենանշանաւորը կարող է համարուել զրադարան-ընթերցարանը թէ իր կազմով և թէ կատարած դերով:

Դրադարանն ունեցել է (առ 1 յունուարի 1903 թ.) ընդամենը 9,155 անունով գիրք՝ 14,354 հատոր—13,689 ռ. 67 կ. արժողութեամբ: Դրանց թւում եղել են.

Ռուսերէն գրքեր.	7,735	հատոր	12,757	ռ.	21	կ.	արժողութ.
Հայերէն »	2,589	»	2,982	»	10	»	»
Օտար լեզուներով	53	»	133	»	04	»	»
Ռուս. ամսագիրք.	3,421	»	5,689	»	20	»	»
Հայեր. ամսագ.	411	»	1,916	»	62	»	»
Օտար լեզուներով	145	»	211	»	50	»	»

Ամբողջ 1902 թ. ընթացքում զրադարանը ձեռք է բերել ընդամենը 399 գիրք և ամսագիր՝ 1,152 ռ. 59 կոպ. արժողութեամբ: Այդտեղ էլ ամենամեծ տեղը բռնել են ռուսերէն գրքերը և ապա հայերէն ու օտար լեզուներով:

Դրադարանի բաժանորդների թիւը եղել է 878, որոնցից 655 տղամարդ և 223 կին, իսկ ըստ ազգութեան՝ ռուս—337, հայ—337, հրէայ—110, գերմանացի—46, թուրք—15, լեհացի—14, վրացի—12, չեխ—3, ֆրանսիացի—2, օս—1 և սերբ—1: Պարագմունքի տեսակէտից բաժանորդների ամենամեծ տոկոսը կադմել են մասնաւոր ծառայութեան մէջ գտնուող անձինք, ապա ուսանողները, արհեստաւորները, ուսուցիչները և այլն:

Ամենից շատ վերցրել են գեղարուեստական գրականութեան վերաբերեալ գրքեր (81%), ապա լուրջ և գիտական բովանդակութեամբ գրքեր (10%) և պարբերական հրատարակութիւններ (9%): Ամենից քիչ կարդացուել են աստուածաբանական գրքեր, իսկ ամենից շատ՝ վէպեր և մանր պատմութեանքներ: Հայ հեղինակներից ամենից շատ կարդացուել են՝ Րաֆֆի, Պրնոչեան, Ծերենց, Աբովեան, Շիրվանզադէ, Լէօ և այլն:

Ընթերցարանում ստացուել են ընդամենը 67 պարբերական հրատարակութիւններ, այն է՝ ռուսերէն—44, հայերէն—16 և օտար լեզուներով—7: Յաճախողների թիւը եղել է 32,686, որոնց շարքում ամենագլխաւոր տեղը բռնել են հայերը, ապա ռուսները, հրէաները, վրացիները, գերմանացիները, յոյները, թուրքերը և այլն:

Դրադարան-ընթերցարանի պահպանութեան համար ընկերութիւնը ծախսել է 3033 ռ. 29 կոպ.:

Ամիսփոխով բոլորը, ստանում ենք հետեւեալ պատկերը. ընկերութիւնը ծախսել է՝

Նպաստների համար . . . 10,625 ռ. 79 կոպ.

Աշխատանքի տան » . . . 10,573 ռ. 18 »

Ճաշարանի համար . . . 5,213 ր. 14 կ.

Գրադարան-ընթերցարանի » 3,033 » 29 »

Ընդամենը 29,445 ր. 20 կոպ.

Ընդհանրապէս նա մուտք է ունեցել (անդամավճարներ, գրամագլխի տոկոս, նուէրներ, պահեստի գրամագլխից և այլն) 110,644 ր. 78 կոպ., իսկ ծախս՝ 110,253 ր. 32 կոպ., ուրեմն մնացորդ առ 1-ն յունուարի 1903 թ.—391 ր. 46 կոպ. . .

Իսկապէս պատկանելի գործունէութիւն է դա առանձին վերցրած. բայց եթէ համեմատական չափ դնենք, այսինքն եթէ բարեգործութեան այդ քանակը համեմատենք տեղական պայմանների ու պահանջի հետ, այն ժամանակ կը տեսնենք, որ դա միայն մի կաթիլ է կարիքի ընդարձակ ուղիւնոսում, մի ողորմելի փշրանք է հարստութեան ճոխ սեղանից ընկած:

Ե.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Մեքաս Չահագիզեան. «Մի ԳԱՆԻ ԽՕՍՔ ԻՄ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ» . 63 եր., դ. 60 կ.
Մոսկուա, 1903 թ.:

«Աշուղի երգը որ պակսի, նէյնիմներ կ'ասի»:

Պ. Սմբատ Շահագիզեան վաղուց է սկսել նէյնիմներ ասել,
«Մի քանի խօսք»-ն՝ էլ նէյնիմ է, թէև ոչ ըստ էութեան,
այլ միայն ըստ ձևի:

Ըստ էութեան՝ պ. Սմբատ Շահագիզեանի վերջին գրքոյլը
վերին աստիճանի հետաքրքրական է և այդ պատճառով կրկնա-
կի յաւալի է նրա նէյնիմական ձևը:

«Ի՞նչ անենք, որ փոքր ազգերը չը հալուեն ժամանակիս
լայնափոր ու լայնաբերան քուրայի մէջ»:

Ահա այն հարցը, որ հեղինակը դնում է իր ընթերցողնե-
րի առաջ և որ ուղում է պարզել Եզոպեան ոճով:

Մենք ոչինչ չ'ունենք այդ ոճի դէմ, որ երբեմն անհրա-
ժեշտութիւն է, բայց չենք կարող չը զարմանալ, որ մեր գրա-
կանութեան մէջ պատւաւոր տեղ ունեցող մի հեղինակ տը-
պում է մի գրքոյի, որ զուրկ է որեւէ գրական արժանաւորու-
թիւնից:

Մեր լուրջ հեղինակները մէջ չը կայ մի ուրիշը, որ այնքան
անհոգ վերաբերուի իր գրուածքին, որքան պ. Սմբատ Շահագի-
զեան: Բաւական է ասել, որ երկար տարիներ Լազարեան ճե-
մարանում հայկաբանութեան ուսուցիչ լինելուց յետոյ պ.
Շահագիզեանը գրում է մի այնպիսի անկանոն պարբերութիւն,
ինչպէս, օրինակ՝ «Վահան Մամիկոնեան» վերջ ի վերջոյ
նրանց (պարսից) Վաղարշ թագաւորին ստիպեց խաղաղութիւն
հաստատել և իր պահանջած արտօնութիւնները ստանալ» (այն-
պէս որ՝ դուրս է գալիս, թէ Վաղարշ թագաւորն է արտօնու-

թիւններ ստացել, մինչդեռ, ընդհակառակը, Վահան Մամիկոնեանն է ստացել):

Այդպիսի անհոգ վերաբերմունք մի համբաւաւոր հեղինակի կողմից դէպի իր գրուածքը, կրկնում ենք, վերին աստիճանի ցաւալի է մանաւանդ այն պատճառով, որ գրքոյկի նիւթը էական կարեորութիւն ունեցող հարց է:

«Ի՞նչ անենք, որ փոքր ազգերը չը հալուեն ժամանակիս լայնափոր և լայնարեւան քուրայի մէջ»:

Շատ քչերն են մեղանում մտածում այդ հարցի մասին: Շատ քչերը՝ նոյնիսկ նրանցից, որոնք ի պաշտօնէ կոչուած են հանրային շահերը պաշտպանելու և հասարակութիւնը ղեկավարելու:

Մեր իմացական և վարիչ տարրերը մեծ մասամբ՝ կամ բարոյապէս դժուարած ու մտաւորապէս կապկացած կօսմօպօլիտներ են, կամ «ծառերի յետիւց անտառը չը տեսնող» լիբէրալներ, և կամ չօլիւնիստ պահպանողականներ՝ խօսքով ազգասէր, գործով ազդակեր:

Այդպիսի հանգամանքներում չի կարելի չ'ողջունել «Մի քանի խօսքի» նման մի գրքոյկ, ինչքան էլ նա անբաւարար լինի գրական տեսակէտից:

Տ. Յ.

Լ.—Ման. «ՅՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ». հրատ. Լ. Բ. 32 եր., գ. 15 կ., Թիֆլիս, 1903 թ.:

Այն ժամանակ, երբ Ռուսսօն փառաբանում էր բնական վիճակը և նդովում քաղաքակրթութիւնը, Վօլաէրը բացազանչում էր. «Ռուսսօի զբքերը կարգալիս՝ սիրտս ուղում է չորեքթաթ ման գալ»:

Դժուար էր աւելի փայլուն կերպով հեղնել այն, ինչ որ ծիծաղելի ծայրայեղութիւն էր Ռուսսօի հանճարեղ քարոզի մէջ:

Նոյն ծայրայեղութիւնը, նուազ տաղանդաւոր կերպով, մենք գտնում ենք ռուս նարօդնիկների գրուածքներում, որոնք իրանց արձագանքներն ունեցան նաև մեր գրականութեան մէջ:

Պ. Լ.—Ման.—ի պատկերը, որ, ի դէպ ասել, գեղարուեստական տեսակէտից թոյլ գրուածք է, մի այդպիսի արձագանք է, և ուշացած արձագանք:

Ասում եմ՝ ուշացած, որովհետև Ռուսաստանում նարօդ-

նիկութիւնը վաղուց կորցրել է իր ազդեցութիւնը, տեղի տալով նոր ուղղութիւններին, որոնք, նոյնքան իզէպլասէր լինելով, որքան նարօդնիկութիւնը, աւելի ճիշտ գաղափար ունեն սակայն պատմութեան ընթացքի և յառաջագիմութեան գործօններին մասին:

«Օտարութեան մէջ»-ի հեղինակը փառաբանում, երկինք է հասցնում գիւղացիներին, և խօսք չի գտնում քաղաքը և քաղաքացիներին պախարակելու համար:

Գիւղացիներին միակ պակասութիւնը՝ տգիտութիւնն է. ուրիշ ոչ մի պակասութիւն չ'ունեն նրանք: «Միակ քաղաքացին՝ Այնտեղ տիրում է կեղծութիւնը իր բոլոր ղղուելի տեսակներով: Այնտեղ մոռացել են ճշմարիտ Աստծուն: Այնտեղ տիրում է փողապաշտութիւնը: Այնտեղ տիրում է նոր արծարծուած հեթանոսութիւնը, կռապաշտութիւնը: Այնտեղ այլևս Աստուած չը կայ. մարդիկ վաղուց երես են դարձրել նրանից, և պաշտում են մի նոր, ուրիշ աստծոյ—փողին»:

Այդպէս ուրեմն թող նդովուի քաղաքը, որի արդիւնքն է քաղաքակրթութիւնը, ինչպէս այդ երևում է թէ հայերէն, թէ եւրոպական (ցիվիլիզացիա) բառի ստուգաբանութիւնից: Թող նդովուի քաղաքը, որ լոյս է սփռում երջանիկ գիւղերում տիրող «խաւարի թաղաւորութեան» մէջ, և կեցցէ գիւղը, որ այնքան յաճախ ներկայանում է իբր ստրկութեան բուն, ուր հարիւրաւոր վզեր կռնում են մի վայտի առաջ, կեցցէ նահապետական կեանքը իր գայլ քրդերով և ոչխար «ֆլայով», կեցցէ թմբուլը իր խաչադռներով, կեցցեն բոլոր գիւղացիք, ի բաց չ'առած և նրանց, որոնք շահասէր կրօնափոխութեան կարապետներ են հանդիսանում մեղնում:

Թող չը կարծուի, թէ ես հիացած եմ քաղաքներից և քաղաքացիներից: Ես միայն կարծում եմ, որ այն, ինչին այժմ ձգտում են մարդկութեան լաւագոյն ոյժերը, աւելի մեծ չափով կայ քաղաքներում, քան գիւղում, և իրականանալու է գլխաւորապէս քաղաքացիների միջոցով, ինչպէս քաղաքացիների միջոցով է կառարուել այն բոլորը, որով այժմեան մարդկութիւնը տարբերւում է նախապատմական մարդկային նախիրներից:

Տ. Յ.

Արշակ Հախվերդեան. «ՎՋՏԱՅԱՐ ՍՐՏԻՑ». 64 եր. գ. 20 կ. Թիֆլիս, 1902 թ.:

Պ. Արշակ Հախվերդեան բանաստեղծական ձեռք չ'ունի,

բայց զարմանալի յիշողութիւն ունի: Յիշում է, թէ ինքը ինչ-
պէս էր ծծում մօր կաթը:

«Եւ յիշում եմ այն օրերը,
Երբ քունդ էի խանգարում,
Երբ քո կաթով լի ծծերը,
Բերնէս չէի արձակում»:

(«Մայրիկիս»)

Հեղինակը «Վշտահար սրտից» բղխած է անուանում իր
ոտանաւորները, բայց ընթերցողը այդպիսի տպաւորութիւն չի
ստանում նրանցից:

Կարող է պատահել, որ ընթերցողն է մեղաւոր, այսինքն
այս դէպքում ես, որովհետեւ ուրիշ ընթերցողների հետ պ. Հախ-
վերդեանի ոտանաւորների մասին չեմ խօսել և ընթերցող ա-
սելով միմիայն ինձ եմ հասկանում:

Թող ուրիշները դատեն: Ահա նմուշներ «Վշտահար սրտի»
զեղումներից:

«Այն խոստումդ կարծում էի
Կը կատարես — դու ազնիւ
Եւ լի յուսով պաշտում էի
Քո պատկերդ ամեն տիւ»:

.

«Այժմ ի դուր տեղը տրտունջ՝
Գանգատում եմ ես անյոյս,
Է՛հ լաւ գիտես դու իմ մրմունջ,
Խորտակեցիր մի մեծ յոյս»:

(«Խորտակուած յոյսը»)

«Աղան դուրս եկաւ, բազմեց իր կառքում,
Նրա կինն էլ, իր փափուկ կողքին,
Կառքը սլացաւ շքեղ փողոցով,
Նրանց ծածկելու կեանքի խնջոյքում»:

(«Նմանութիւն»)

«Իմ դրօշն է ճշմարտութիւն,
Լինենք նրան հաստատուն՝
Կառաւարող ու պինդ պահող,
Թէկուզ թափուի իմ արիւնն:
Թող մի մարդ էլ չատերի հետ,
Մաշուի, զոհուի պէս ասպետ,
Ճշմարտութեան փշոտ ուղին,
Քաղցր է ինձ ու սիղաւէտ»:

կարծես ազգային «հանճարեղ դիւյազներդու» Գրիգոր Բալասանցի «Ձգացմունքի» գոհարներիցը լինեն, այնպէս չէ:

Տ. Յ.

Ջերոմ Ջերոմ. ՆՈՐ ՑՆՈՐՔ, (պատմուածք). ազատ թարգմ. ուսեր. Գ. Մ.-
Չահնազարեանց, 30 եր. գ. 5 կ. Զուլի, 1902 թ.:

«Նոր ցնորքը» մի երգիծաբանութիւն է սոցիալիստների դէմ:

Պատմուածքի հերոսը մի երեկոյ ընթրում է «սոցիալիստների հասարակական ակումբում»: Ճոխ ընթրիքի ժամանակ լաւ կոն-ծում են և մեծ-մեծ խօսում «մարդկանց ապագայ հաւասարութեան և զրամազլիի հասարականացման մասին»:

Պատմուածքի հերոսը տուն է վերադառնում այդ խօսակցութիւնների ազդեցութեան տակ և քնում ու երազ է տեսնում, թէ ինչպէս է աշխարհս կերպարանափոխուել սոցիալիստների շնորհիւ:

Բոլոր մարդիկ հաւասար են: Բոլոր մարդիկ ստիպուած են նոյն բանն ուտել, նոյն ժամին ճաշել, նոյն ժամին քնել և այլն և այլն: Մի խօսքով, բոլոր մարդիկ ձանձրալիութեան չափ նման են միմեանց և բոլորն էլ պետական իշխանութեան ըստրուկն են:

Մարդկանց նոյնիսկ թոյլ չի տրւում տարբեր անուններ կրել: Նրանց զանազանում են թւահամարներով: Տղա-մարդկանց մէջքին զոյգ համարներ են գրուած, կանանց մէջքին՝ կենտ համարներ:

«Ինքնակամ լուացուելը խստիւ արգելւում է: Տէրութիւնը իր ձեռն է առել լուանալու գործը և զրա համար ունի որոշ գործակալներ, որոնք օրական երկու անգամ լուանում են իւրաքանչիւր մէկին»:

Մարդկանց ամեն կողմից հաւասարեցնելու համար տէրութիւնը կտրել է տալիս մեծ ոյժ կամ հասակ ունեցողների մի ձեռքը կամ ոտքը:

Եթէ մէկը չատ խելօք է, ուղեղի մի մասը զլխիցը հանում են:

Մարդկութիւնը անասունների մի նախիր է ներկայանում:

Ես չեմ կարդացել Ջերոմ Ջերոմի այդ գրուածքը, ուստի և չեմ կարող ասել, թէ «Նոր ցնորքի» մէջ պարունակուած հեղ-

նութիւններից որն է նրանք և որը՝ «աղատ թարգմանիչ» Գ. Մ.-Շահնազարեանցինը: Մի բան միայն պարզ է, որ կամ Զերում Զերումը, կամ պ. Մ.-Շահնազարեանը, և կամ երկուսն էլ միասին ոչ մի գաղափար չ'ունեն այժմեան առաջաւոր կուսակցութիւնների իդէալների մասին:

Պ. Մ.-Շահնազարեանցը հայերէնի մասին էլ քիչ գաղափար ունի, որովհետև матушка земля-ն թարգմանում է «մայր յամաք»:

Տ. Յ.

„Весь Кавказ“. — Иллюстрированный справочно-литературный сборникъ. Тифлисъ, 1903. ч. 4 руг. «Ամբողջ Կովկասը» — պատկերազարդ տեղեկատու-գրականական ժողովածու: Թիֆլիս. 1903. գիրք 4 բութլի:

Մեր առաջ դրուած է մի մեծածաւալ հատոր, որի բուն նպատակն է՝ «մանրակրկիտ և բազմակողմանի ուսումնասիրութեան ենթարկել Կովկասը»:

— Կովկասագիտութեան վերաբերեալ ահագին գրականութիւնը, ասում են հրատարակիչներն իրանց առաջաբանում, ցրուած է պարբերական հրատարակութիւնների մէջ և չափքի է մատչելի ընթերցողների մեծամասնութեանը, այն ինչ երկրի կուլտուրական առաջադիմութեան շնորհիւ արագ զարգանում է զէպի այդ գրականութիւնն ունեցած հետաքրքրութիւնը:

Ահա այդ հասունացած պահանջին բաւարարութիւն տալու համար «Ամբողջ Կովկասի» հրատարակիչները նպատակ դրին իւրաքանչիւր տարի լոյս ընծայելու մի այնպիսի հրատարակութիւն, որը սեղմուած ձևով ծանօթացնէր ընթերցողներին Կովկասին վերաբերեալ այն տեղեկութիւնների հետ, որոնք մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում և արժանի են բազմակողմանի ուսումնասիրութեան...»

Նպատակը գեղեցիկ է. ծրագիրն համակրելի. տեսնենք ուրեմն, թէ հրատարակիչներն ինչ չափով ու ինչ ձևով են իրագործել իրանց խոստումը, որի մասին այնքան երկար ժամանակ յայտարարում էին լրագրերում:

Ժողովածուն բաղկացած է երկու գլխաւոր մասերից: Առաջին մասը պարունակում է օրացոյց և իրաւաբանական, փոստային ու վիճակագրական տեղեկութիւններ, իսկ երկրորդ մասում զետեղուած են մի շարք պատմական, գրականական, աղագորական և տնտեսական յօդուածներ:

Առաջին մասը իր կոչմանը կարող էր ծառայել միայն այն

ժամանակ, եթէ նրա հաղորդած տեղեկութիւնները լինէին թարմ, ճիշտ և անմիջական աղբիւրներից քաղուած: Դժբաղդաբար այդպէս չէ: Օրինակ փոստային բաժնում ասուած է, թէ փոստով միանգամից 100 բուբլուց աւել չէ կարելի փոխադրել, այն ինչ այդ օրէնքը վաղուց արդէն փոխուած է, և այժմ կարելի է փոխադրել մինչև 200 ռ.:

Պարբերական մամուլի մասին խօսելիս յիշուած է, թէ Ռուսաստանում լոյս են տեսնում 775 հրատարակութիւն, այն ինչ այդ թիւը դեռ անցեալ 1902 թ. հասնում էր մօտ 1000-ի *): Ճապոնիայում լոյս են տեսնում մօտ 2000 զանազան ձևի լրագիրներ, իսկ բոլոր պարբերական հրատարակութիւնների թիւը ոչ թէ 2000 է, ինչպէս ասում է «Ամբողջ Կովկասը», այլ դրանից շատ աւելի **): Եւայն կային:

Բայց դրանք շատ չնչին սխալներ են, կան աւելի խոշորները: Այսպէս օրինակ ասում է (եր. 43), թէ ամբողջ Բագում միայն 8,494 բանուոր կայ, այն ինչ այդ թիւը եղել է ***)

1897 թ.—10,952

1898 » —13,705

1899 » —16,895

1900 » —21,253

Իսկ վերջին երկու տարիներում ամենաքիչը 15,000 —16,000:

Կարծում ենք այդ մի քանի նմուշները բաւական են տեղեկատու—վիճակագրական բաժնի մասին գոնէ մօտաւոր գաղափար կազմելու համար:

Դառնանք այժմ II մասին, որ ժողովածուի գլխաւոր հիմքն է կազմում:

Այդտեղ զետեղած յօդուածների ամենամեծ մասը վրացիների անցեալին ու ներկային է վերաբերում, կարծես միւս աղբիւրները՝ հայերը, ռուսները, թիւրքերը և այլն երկրի խորթ զաւակներն են և ոչ մի դեր չեն խաղում նրա տնտեսական—սոցիալական կեանքում:

Երևում է՝ ժողովածուի խմբագրութիւնն ինքը շատ խակ հասկացողութիւն է ունեցել այդ կեանքի մասին: Նա «սոցիալական—տնտեսական» վերնագրի տակ զետեղել է մի քանի թընուցիկ յօդուածներ «վրացիների անըաժանելի կալուածների», «Վրաստանում տարածուած վաչխառութեան», «հին Վրաստանի

*) Гинлейнъ: „Газеты и журналы всей Россіи на 1902 г.“

**) „Revue des Revus, 1901.“

***) „Труды съѣзда Нефтепромышленниковъ.“

եկեղեցական հողային յարաբերութիւնների» մասին և այլն. չէ մոռացել զետեղելու նոյն իսկ 1861 թ. արտասանած մի ճառ «վրաց աղնւականութեան նշանակութեան մասին», բայց ոչինչ չէ ասում Կովկասի տնտեսական կեանքի սիրտը կազմող նաւթային արդիւնագործութեան մասին, տնայնագործութեան, հանքագործութեան, զործարանների և արհեստների մասին: Եւ այդպիսի ձևով ուղում են «Կովկասը բազմակողմանի ուսումնասիրութեան ենթարկել»!?

Խմբագրութեան սէրը դէպի վրացիները այն աստիճանի է հասել, որ նա ուղեցել է նոյն իսկ մի խումբ վրացախօս հայերին էլ իբրեւ «անխառնուրդ վրացիներ» ներկայցնել: Նա Ա. Խախանովի բերանով՝ «վրացի լուսաւորչականներ» վերնադրի տակ ձգտում է հաւատացնել, թէ Քութայիսի և Թիֆլիսի նահանգներում ապրող վրացախօս հայերը իրանց «սոմեխի» (հայեր) են անուանում միայն այն պատճառով, որ նրանք հայկական եկեղեցի են այցելում: Հեղինակի կարծիքով դրանք «լուսաւորչական վրացիներ են», և այդ հին երգը նա երգում է միայն կէս երեսի վրայ: Չէ որ այդքանն էլ բաւական է. լինչ հարկաւոր են փաստեր, դիտական վերլուծում, բարեխղճութիւն:

Ընդհանրապէս «Ամբողջ Կովկասը» մեծ է ծաւալով, բայց չատ փոքր ու աննշան իր բովանդակութեամբ, իր նիւթերի որակով: Յոդուածների մեծ մասը արտատպումներ են «Кавк. календарь»-ից, «Вся Россия»-ից և զանազան պարբերական հրատարակութիւններից ու հեղինակութիւններից:

Ժողովածուի վերջում գրուած են առանձին 50 թերթ պատկերներ, որոնց թւում և Գր. Արծրունու, Բաֆֆիի, Վեհափառ Հայրիկի և Աղայեանի պատկերները:

Վերջացնելով մեր խօսքը, մնում է ցանկալ, որ խմբագրութիւնը գոնէ հետեւեալ տարիներում աւելի լուրջ վերաբերուի դէպի իր սկսած գործը, հեռու մնայ թթու միակողմանիութիւնից ու ազգայնական նեղ ձգտումներից և ամեն կերպ աշխատի «Ամբողջ Կովկասը» դարձնել մի օգտակար ձեռնարկ մեր երկրի ուսումնասիրութեան համար:

Հակառակ դէպքում նա կը մնայ իբրեւ մի օգտակար Geschäft, իբրեւ ճարտիկ շահասիրութեան մի միջոց, բայց ոչ գրական արժէք ունեցող հրատարակութիւն:

Ե. Թ.

Բժ. Ա. Բուդուշեան. «ՔՈՒՆ ԵՒ ՆՐԱԶ», 110 երես, 1 պատկերով. գինը 25 կոպ. Պետերբուրգ. 1903.

«Վայ այն ժողովրդին, ասում է գերմանացի հեղինակ Բեկկերը *), որի ընթացիկ կեանքում մեծ դեր են խաղում նախապաշարմունքն ու սնտրիապաշտութիւնը», դրանք մի առանձնայատուկ զօրութիւն ունեն, որ կապում-կաշկանդում է մարդկային միտքն ու քննադատութիւնը, որ շատ ու շատ չարիքների պատճառ են դառնում:

Դժբախտաբար մեզանում էլ դեռ բաւական խոշոր տեղ է բռնում չարիքների այդ աղբիւրը: Տղէտ ժողովուրդը անծանօթ լինելով գիտութեան խօսքին, դեռ հրաշքների շարքն է դասում բնութեան շատ ու շատ երևոյթներ, դեռ հաւատում է երազների ու տեսիլների զանազան սնտրիապաշտ բացատրութիւններին:

Իսկ ճարպիկ մարդիկ շահասիրական նպատակներից դժբախտա՞օգտում են տգիտութեան այդ ստոր հակումներից և զանազան միջոցներով շոյում-քաջալերում են ժողովրդի սնտրիապաշտութիւնն ու նախապաշարմունքը:

Մտէք մեր քաղաքների ու գիւղերի խուլ անկիւնները և դուք այնտեղ կը հանդիպէք մեծ հեղինակութիւն վայելող «զօրայեաների», «փալչիւների» և «եղունդ աշողների»:

Թողէք այդ անկիւնները, թերթեցէք մեր օրացոյցները և դուք կը տեսնէք, որ նոյնիսկ տպագրական խօսքի միջոցով—երազահան ու վիճակարան կոչուող յաւելումներով դրանք սնտրիապաշտութեան թոյն են մատակարարում հայ ժողովրդին:

Մի խօսքով չարիքն այնքան ակներև է, այնքան մլասաւկար, որ անհրաժեշտ է ամեն կերպ մաքառել նրա դէմ:

Ահա այդ տեսակէտից մի անգնահատելի զէնք է ներկայացընում պ. Բուդուշեանի ներկայ գրքոյկը՝ «Քուն և Նրազ»: Այդտեղ հեղինակը թեթև ու հանրամատչելի լեզուով բացատրում է, թէ ինչ է քունը, երազը, ցնորքը, լուսնոտութիւնը և էքստազը, թէ որոնք են դրանց պատճառներն ու հետեանքները, թէ որպիսի տգիտութիւն ու անմտութիւն է այդ երևոյթների մէջ հրաշք որոնելը, նախապաշարմունքով վերաբերուելը:

Դրքոյկին կցուած է մի նկար բաւական ֆանտաստիկ բովանդակութեամբ. ահա պատկած է հայուհին և երազ է տես-

*) J. Becker: „Aberglaube und Mystik im 19 Jahrhundert.“

նում: Նրա առաջ պատկերանում են՝ կատարելագործուած երկր-
րադործութիւն, համաշխատակցող-կոսկերատիւ բնկերութիւն-
ներ, զործարանի սեփականատէրեր դարձած բանուորներ, մա-
տաղ սերնդի կանոնաւոր դաստիարակութիւն, ծնողների հա-
մախմբումներ, առողջ ու երջանիկ ամուսիններ կային կային:

Գեղեցիկ հեռանկար է դա, բայց ամիսս, որ երազ է:

Ե. Թ.

Georg Brandes: «Armenien und Europa» 24 s. Genf. 1903. Գէորգ Բրան-
դէս. «ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ» 24 եր. Ժընեվ. 1903. գինը 40 սանտիմ.

Այս փոքրիկ գրքոյկն իր մէջ պարունակում է այն ճառը,
որ աշխարհահռչակ գրականագէտն արտասանել է Բերլինում
ներկայ թւականի փետրուարի 2-ին, Եւրոպայի Հայ ուսանողա-
կան միութեան հրաւերով:

Մի բուն բողոք է այդ ճառը—բողոք առ Եւրոպա: Բայց
միեւնոյն ժամանակ նա մի ջերմ կոչ է՝ ուղղուած ընդհանրապէս
Եւրոպական հասարակութեանը և յատկապէս դերմանացիներին:

«Ես մեծ նշանակութիւն չեմ տալիս մի հասարակ գրողի
խօսքին, ասում է անուանի հեղինակը, որովհետեւ չատ լաւ գի-
տեմ, որ քաղաքական մեծ հարցերում ոյժ ունեցողներից է
կախուած վճիռը: Բայց մեր օրերում նոյն իսկ այդ ոյժ ունե-
ցողները ստիպուած են ուշադրութեան արժեք ուժգին և միա-
համուռ ձեռով արտայայտուած հասարակական կարծիքը: Ահա
հէնց այդ պատճառով հարկաւոր է մի այդպիսի կարծիք զար-
թեցնել բոլոր երկրներում և մանաւանդ Գերմանիայում»
(եր. 3):

Դրանից յետոյ նա առաջ է քաշում հայկական մօտիկ ան-
ցեալի արիւնոտ էջերը, յիշում է այն գաղանտութիւնները, որ
վերջին տարիներում տեղի ունեցան Թիւրքահայաստանում, և
եղբակացնում է.

«Հայերը արժանի են մեր կարեկցութեանն ու օգնու-
թեանը նոյնիսկ այն դէպքում, եթէ բացի իրանց թշուառու-
թիւնից ուրիշ ոչինչ չ'ունենային:

Բայց հայերը մի կուլտուրական ժողովուրդ են, աշխար-
հիս ամենահին ազգերից մէկը, որը մօտ չորս հազարամեայ մի
պատմութիւն ունի, որ քաղաքակրթութեանը մեծ ծառայու-

թիւն է մատուցել թէ իր բուն հայրենիքում և թէ մանաւանդ այդ հայրենիքից դուրս...

Հայաստանը Փոքր-Ասիայի Շվեյցարիան է»... (եր 14):

Այդ կարծիքն ապացուցանելու համար պ. Բրանդէս թընուցիկ կերպով մի քանի տեղեկութիւններ է հաղորդում հայազգի զինուորական ու քաղաքական գործիչներէ մասին և հայկական հին և նոր գրականութիւնից:

Վերջում նա խիստ դատապարտութեան է ենթարկում Գերմանիայի ներկայ քաղաքականութիւնը, «մի բացարձակ ոճրագործութիւն» է անուանում նրա բարեկամութիւնը արիւնքնուշտ Թիւրքիայի հետ և եզրափակում է իր խօսքը, ցանկութիւն յայտնելով.

«—Որպէսզի դոնէ գերմանական հասարակութիւնն ինքը պահանջէ իր կառավարութիւնից ապահովութիւն ու ազատութիւն հայ ժողովրդի համար»...

Բարի յանկութիւն, բայց կարող է արգեօք իրականանալ: Կարծում ենք՝ ոչ:

Ե. Թ.

1. Общественная борьба съ туберкулезомъ въ западной Европѣ и Россіи, А. И. Хатисова.
2. Какъ осуществить идею постройки санаторіи для туберкулезныхъ больныхъ на Кавказѣ, д-ра А. Хатисова.

Պ. ԲԺ. Ա. Խատիսովանի այդ վերնագիրներով դրած զեկույումները վերաբերում են տուբերկուլեօզի (բարակացաւի) դէմ մաքառելուն:

Ինչպէս յայտնի է, բարակացաւը ահագին զոհ է տանում մարդկութիւնից, մեռնողների $\frac{1}{4}$ կազմում են բարակացաւով հիւանդները: Եւ յաւալին այն է, որ մահը բարակացաւից լինում է գլխաւորապէս 20—35 տարեկան հասակում: Այդ հիւանդութեան ամենամեծ զոհ տուող նամանաւանդ աշխատաւոր, բանուոր դասակարգն է, որի առողջութիւնից կախուած է ամբողջ ընտանիքների ապրուստը. աշխատաւորի մահով ամբողջ ընտանիքը ընկնում է թշուառութեան մէջ: Մինչդեռ այդ սարսափելի ակտը բուժելի է իր սկզբնաւորական շրջանում: Բայց դրա համար հարկաւոր են յայտնի նպաստաւոր պայմաններ՝ թէ սնունդի, թէ օդի և թէ ֆիզիկական և հոգեկան կենցաղի կողմից:

Հիւանդի համար այդպիսի պայմաններ ստեղծելու մէջ է Շպրիլ, 1903.

գտնուում նրա բժշկութեան զբաւականը: Սակայն այդ պայմաններն ստեղծելը մի անհատի, մանաւանդ հիւանդի բանը չէ, այլ պահանջում է հաւաքական ոյժ:

Արեւմտեան Եւրոպայում, առաջի անգամ Անգլիայում 1841 թւականից, սկսեցին հիմնել սանատորիաներ (առողջարաններ), բարակացաւ ի հիւանդների համար: Այդ սանատորիաներն ունեն ահադին հասարակական նշանակութիւն, որովհետեւ նրանք իսկ որ կարողանում են դէմ դնել տուբերկուլեզի բացիւնների տարածման: Այժմ Անգլիայում կան 18 սանատորիաներ բարակացաւի համար, որտեղ կարող են պատասխարուել մօտ 6-7 հազար հիւանդ: Եւ դորա շնորհիւ վերջին 50 տարուայ ընթացքում Անգլիայում մահացութիւնը բարակացաւից պակասել է 24% տղամարդկանց մէջ և 40% կանանց մէջ:

Արեւմտեան Եւրոպայի բոլոր պետութիւններում ամբողջ ընկերութիւններ են կազմուել՝ բարակացաւի դէմ կռուելու համար. և կռուելու միջոցներից զլիաւորը հէնց սանատորիաներն են ճանաչուած: Բացւում են սանատորիաներ ոչ միայն հարուստ դասակարգի համար, որը միշտ հնարաւորութիւն ունի իր համար ստեղծել նպաստաւոր պայմաններ, այլ, որ գլխաւորն է, և աղքատների համար: Տանակ հաղարաւոր անգլիական և գերմանական բանուորներ այժմ հնարաւորութիւն ունեն ամսական 4—5 ր.—ով բժշկութիւն գտնել ժողովրդական սանատորիաներում, որոնք կառուցուել են զանազան քաղաքներում, օր. Բերլինում, Լէյպցիգում, Ֆրանկֆուրտում: Մի քանի մեծ գործարաններ (օր. Կրուպպի, Շտումմի) նոյնպէս ունեն սանատորիաներ իրանց բանուորների համար:

Նոյն շարժումը սկսուել է այժմ և Ռուսաստանում: Թէ Ռուսաստանում մեծ կարիք կայ սանատորիաների—դա պարզ է նրանից, որ ամեն տարի Ռուսաստանում մօտ $\frac{1}{2}$ միլիոն մարդ մեռնում է բարակացաւից: Մոսկուան և Պետերբուրգը բարակացաւի մահացութեան կողմից բռնում են առաջին տեղը ամբողջ երկրապնդում...

Եւ Մոսկուան այժմ, իր առատաձեռն նուիրատունների շնորհիւ, պատրաստուում է հիմնել մի սանատորիա 500 մարդու համար:

Պ. բժ. Խատիսեանը առաջարկում է սանատորիաներ հիմնել Կովկասում ևս, մասնաւորապէս Թիֆլիսում, ուր կլիմայական պայմանները շատ նպաստաւոր են բարակացաւի հիւանդների համար:

Դրա համար նա մի գոծնական միջոց է ցոյց տալիս: Նա առաջարկում է, որ մի քանի քաղաքական ինքնաւարութիւն-

ներ և մի քանի մեծ հաստատութիւններ և ընկերութիւններ միանան և հաւաքական ոյժերով հիմնեն մի սահմանափակ 100 հոգու համար յայտնի պայմաններով:

Դժբախտաբար մեր քաղաքական ինքնավարութիւններից հազիւ թէ կարելի լինի այդպիսի քայլեր սպասել, քանի որ նոյնիսկ մեր ամենամեծ քաղաքները (Թիֆլիսը, Բաղուէն) իրանց սովորական հիւանդներին անգամ չեն կարողանում բաւարարութիւն տալ: Պէտք է յորդորել, որ հասարակութեան ունեւոր դասակարգը առատ նուիրատւութիւններով իրագործելի դարձնէ այդ վերին աստիճանի անհրաժեշտ ձեռնարկութիւնները:

ԲՃ. Գ. ՍԱՐԳ.

ՍՏԱՄՔՈՔՍԻ ԿՏԱՐԸ (ստամբուլի մի քանի հիւանդութիւնները), կազմեց բժ. Վ. Օրլովսկի. մէկ պատկերով Պետերբուրգ. 1903 թ. դինն է 20 կող.

Այդ դրբոյլը ներկայացնում է բժ. Ա. Բուդուղեանի հրատարակութիւնների № 25: Նա կազմուած է հմուտ ձեռքով և ընթերցողին անխփ դադափար է տալիս թէ ստամբուլի ֆիզիոլոգիական դործունէութեան և թէ կատարր հիւանդութեան մասին, համեմատելով նրա հետ հեշտութեամբ չփոթուող ըստամբուլի մի քանի ուրիշ հիւանդութիւնները:

Գրքոյկին կցուած է մի պատկեր, որը ներկայացնում է ստամբուր, աղիքները, լեարզը և այլն:

Թարգմանութիւնը կատարուած է աջող: Գրքին կցած է բժ. Բուդուղեանի յառաջաբանը, որի մէջ բարի ցանկութիւն է յայտնուած, որ Թիֆլիսի, Բաղուէի և ուրիշ քաղաքային վարչութիւններ և հիմնարկութիւններ բանան նորմալ ճաշարաններ, որտեղ աղքատ դասակարգը կարողանար ստանալ լաւ սնունդ. նա նոյնպէս փափաղ է յայտնում, որ մեղանուն, ինչպէս Պետերբուրգում, հիմք դնուի այնպիսի մի հիմնարկութեան, որտեղեց կարելի լինի ստանալ երեխաների համար մաքուր և լաւ կաթ:

ԲՃ. Գ. ՍԱՐԳ.

ՏՐԵՆՈՄԵ (վարակիչ աչքացաւ), փոխադրեց բժ. Ն. Տէր-Նսահապեան, 1902 թ. Ալէքսանդրով, գինն է 3 կող:

Մեղանում բժշկական գիտութիւնը ժողովրդականացնող գրականութիւնը աւելի բախտաւոր է, քան միւս մասնագիտու-

թիւնների վերաբերեալ դրականութիւնը: Ոչ մի մասնադիտութեամբ այնքան զբոսեր չեն հրատարակուել մեզ մօտ, որքան բժշկութեան վերաբերեալ:

Մինչև այժմ մենք ունէինք բժշկական-առողջապահական զիտելիքները ժողովրդականացնող երկու բժիշկներ—Ա. Բուդուղեան և Վ. Արծրունի. այժմ ասպարէզ է դալիս բժ. Ն. Տէր-Իսահակեանը իր արդէն № 3 հրատարակութիւնով: Առաջին և երկրորդ զբոսիկները վերաբերում են ժանտախտին և զիֆտերիտին, իսկ վերջինը, «Տրախոմա» վերնադրով զբոսիկը՝ մեր երկրում շատ տարածուած աչքացաւին: Նա պարզ լեզուով բացատրում է ընթերցողին, թէ «ինչպէս պէտք է մարդիկ պաշտպանեն իրանց աչքերն այդ հիւանդութիւնից և չը վարակեն ուրիշներին»:

Բժ. Գ. ՍԱՐԳ.

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Լ.—Ման, «Օտարութեան մէջ», Թիֆլիս, 1903 թ., գինն է 15 կոպէկ:
- 2) Ա. Հախալերդեան, «Վշտահար սրտից», բանաստեղծութիւններ, Թիֆլիս, 1902 թ., գինն է 20 կոպէկ:
- 3) Զէյթունցի, «Զէյթունի անցեալէն և ներկայէն», բ. մասն, Բարիդ, 1903 թ., գինն է 1 բուբլի:
- 4) Բժ. Ա. Բուդուղեան, «Քուն և երազ», մէկ պատկերով, Ս. Պետերբուրգ, 1903 թ., գինն է 25 կոպէկ:
- 5) Յով. Թադէոսեան, «Քուչուկ Նահապետի երգերը», Թիֆլիս, 1903 թ., գինն է 15 կոպէկ:
- 6) Ed. Bernstein, «Die Leiden des armenischen Volkes und die Pfeichten Europas,» Berlin, 1902:
- 7) A. Vandal, «Les armeniens et la réformation de la Turquie,» Genève, 1903:
- 8) Georg Brandes, «Armenien und Europa,» Genf, 1903:
- 9) Francis de Pressencé, «L'Arménie et la Macédoine.»
- 10) Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան, Արդի լեզուագիտութիւնը, հատոր ա., Վրեննա, 1903 թ., գինն է 3 ֆր.:
- 11) Ե. ք. Ալիազեան, Ինքնուսուցիչ Հայերէն և Վրացերէն լեզուի, Թիֆլիս, 1903 թ., գինն է 20 կոպ.:

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱԾԽԱՐՀԻՑ

Անտեսանելի ճառագայթների մասին.

Էլեքտրականության հսկայական զարգացումը և բնագիտության այդ հրաշալի ճիւղի մէջ ամեն օր նոր ու սքանչելի երևոյթների գիտերը պէտք է ցոյց տային, թէ որքան առհիմն են այն յոռետեսների գուշակութիւնները, որոնք կանխօրէն սահմաններ են դնում մարդկային իմացականութեան առաջ...

Ըստ երևոյթին կարծես այդ յոռետեսները նաև հեռաւեսներ են. չէ որ արդէ գիտութեան մէջ ընդունուած հիպոթէզներն և թէորիաները անգօր են լուծելու «նիւթի», «ոյժի» և «հոգու» էութիւնը: Սակայն չը պէտք է մոռանալ, որ բնագիտութիւնը համեմատաբար նոր է սկսել ընթանալ փորձի և գիտողութեան վրայ հիմնուած ճանապարհով, չը պէտք է մոռանալ, որ գիտական ենթադրութիւններն (հիպոթէզ) և տեսութիւնները (թէորիա) նրա համար լոկ օժանդակիչ, ժամանակաւոր չինուածքներ են, ինչպէս որ ճարտարապետի համար են՝ կառուցուող հսկայ շինութեան շուրջը տնկոտած գերաններն ու զրանց վրայ կապկպած տախտակները, որոնք անհրաժեշտ են բանուորների աշխատանքը զիւրացնելու համար միայն...

Գիտութեան մէջ հիպոթէզներն ու թէորիաները երբեք ոչ համբալինների աչքում անքննադատելի, անսխալական զողմանքի նշանակութիւն չեն ունեցել, թէկուզ նրանց հեղինակները հանճարներ լինէին: Բաւական է գիտութեան մէջ ճշտուն մի քանի նոր ֆակտեր, որոնք չեն բացատրուում եղած թէորիաներով, և ահա արխիւը բաց է այդ անաչոզակ ենթադրութիւններ համար. մի կողմ է նետում անպէտք դառած օժանդակիչը, իսկ փոխարէնը ստեղծւում է աւելի հաստատուն, եղած ֆակտե-

րին աւելի համապատասխան մի հիպոթէզ... Եւ այդպէս շարունակ առաջ է գնում դիտութիւնը, քայլ առ քայլ մօտենալով վերջնական ճշմարտութեան, որ նրա նպատակն է:

Գիտութեան անեղբ ուղիւնոսից մենք մի փոքրիկ շերտ վերցնենք՝ օրինակով պարզելու համար վերեւում մեր ասածը: «Մուրճում» տպուող յայտնի Բօլլէսի «Հրաշալի դար» գրուածքից էլ դիտէ մեր ընթերցողը, որ տաքութեան, լոյսի, մագնիսականութեան և էլեքտրականութեան երեոյթները բացատրուում են մի ինչ որ «տիեզերական եթերի» շարժումով: Մինչև այդ տեսութեան հասնելը շատ ուրիշ ենթադրութիւններ են արուել և թողնուել. այժմ հասել են «տիեզերական եթերին», որ այնուամենայնիւ գիւռ ևս չէ գոհացնում «բոլոր սկիզբների սկիզբը» դասել խիզախող դիտութեան... Իսկապէս ինչ է ինքնըստինքեան այդ «ամենանուրբ, ամեն ինչ թափանցող և խիստ առաձրգական» եթերը: Չը գիտենք, բայց չը պէտք է ասենք, թէ «չենք էլ իմանալու»: Եւ վերջին տարիների ընթացքում դիտութեան մէջ հաւաքուած ֆակտերն, նուրբ հետազօտութիւններով դանդաղ նոր երեոյթները կարծես նշաններ են յոյց տալիս այդ հանելուկի լուծման...

Բնականաբար առանձին հետաքրքրութիւն պէտք է շարժեն այդ նոր ֆակտերն ու երեոյթները նաև մեր հայ ընթերցողների մէջ, որոնք կարծես հէքիաթից, հոգևորականութիւնից և դերեզմանաքարերից զէնը լոյս աշխարհ չեն ուզում տեսնել... Ի հարկէ՝ այդ բոլորը իրանց տեղը ունեն. յաւալին այն է, երբ մեզ պիտաւորապէս հետաքրքրողը հէնց դրանք են...

Նպատակ դնելով մեր ընթերցողներին հետաքրքրել այդ նոր ֆակտերով և երեոյթներով, մենք այս անգամ կ'աշխատենք ծանօթացնել նրան մի շարք «անտեսանելի ճառագայթների» հետ, որոնք պէտք է լոյս սփռեն բնութեան ամենամեծ դաղտներինից մէկի վրայ:

Ընթերցողը վերև յիշած «Հրաշալի դար»-ից էլ կարող է իմանալ, թէ ինչ բան է արեգակնային սպեկտրը: Յայտնի է, որ արեգակի ճառագայթը անցնելով ազակիւայ հատուածակողմի միջով՝ բաժան-բաժան է լինում և մութ սենեակում պատի վրայ տալիս ծիածանի դոյնով շողշողող մի շերտ կամ ստեկտր, որի աչքի ընկնող դոյներն են. կարմիր, նարնջային, դեղին, կանաչ, կապոյտ, մանիշակաւին:

Փորձը յոյց է տալիս, որ այդ սպեկտրը իր երկու հակառակ ծայրերին կից ունի համարեա իր երկայնութեամբ մի-մի անտեսանելի շերտեր ևս. մէկը իբրև սպեկտրի կարմիր մասի

շարունակութիւն (անդրակարմրագոյն), միւսը՝ իրբն սպեկտրի մանիշակային մասի շարունակութիւն (անդրամանիշակային): Այդ երկու աներեւոյթ սպեկտրներն զոյուծեան մէջ համադրելու համար բաւական է ջերմաչափը պահել անդրակարմրագոյն շերտերում և լուսանկարչական թիթեղը՝ անդրամանիշակային մասում: Ուրեմն, արեւոյիլը բացի մեր աչքին երևոյող ճառագայթներից ունի նաև անտեսանելի ջերմային և քիմիական ճառագայթներ, որոնք սակայն, իրանց բոլոր միւս յատկութիւններով, — բեկրեկումով, անդրադարձումով եայլն, — յար և նման են լուսաւոր ճառագայթներին:

Բայց աւելի հետաքրքրական են ուրիշ տեսակ աներեւոյթ ճառագայթները: Դեռ 1862 թւականին Գերմանիայի բնագէտ Խոհան Հիտտորֆը և ապա անկախ նրանից հոլանդուոր անգլիացի գիտնական Ուիլիամ Կրուքսը ուշադրութիւն դարձրին էլեքտրական հոսանքի պարպումների ժամանակ բացասական բեւեռից (կատոդ) տարածուող ճառագայթների վրայ: Վերջնելով չափազանց նոսրացած դադ պարունակող ապակեայ խողովակներ («կրուքսեան խողովակ») և դրանց մէջ էլեքտրական հոսանքի պարպումներ առաջացնելով՝ Կրուքսը գտաւ, որ բացասական բեւեռից կամ կատոդից հաղիւ նշմարելի ճառագայթներ են հոսում: Այդ կատոդային ճառագայթները չեն նմանում սովորական տեսանելի թէ անտեսանելի ճառագայթներին. դրանք ոչ բեկրեկում են և ոչ անդրադառնում: Կատոդային ճառագայթները աղդւում են մաքնիսից՝ չեղելով իրանց ուղղութիւնը: Զարմանալին այն է, որ այդ ճառագայթները կաշկելով կրուքսեան խողովակի պատերին՝ հաղորդում էին դրանց՝ մուլթ տեղում լուսավայելու յատկութիւն (ֆոսֆորեսցենցիա): Կատոդային ճառագայթների ճանապարհին, խողովակի մէջ գրուած թեթեւ անիւնները շարժւում էին կատոդին հակառակ ուղղութեամբ, կարծես հրուելով այդ ճառագայթներից: Նշանաւոր է և այն, որ այդ ճառագայթները առարկաներին հաղորդում էին բացասական էլեքտրականութիւն...

Ահա հէնց այդ զարմանալի կատոդային ճառագայթներն էին, որոնցից դտնուեցան 1895 թւին աւելի ևս զարմանալի Բեռնտգենեան ճառագայթները: Այդ ճառագայթների մասին «Մուրճի» ընթերցողը երևի որոշ զաղափար արդէն կազմել է՝ կարդալով «Հրաշալի դար»-ի 38-րդ երեսը, ուստի թողւցիկ ակնարկով կ'անցնենք, լրացնելով մի քանի կէտեր: Բեռնտգենը աշխատելով Կրուքսեան խողովակի կատոդեան ճառագայթների վրայ՝ նկատեց, որ եթէ այդպիսի խողովակը դրսից պինդ փաթկալի սև ստուարաթղթով և մօտը պահել մի թղթէ էկրան

(պատասպար), որի մի երեսը ծածկուած լինի բարձր մետաղի որոշ բաղադրութեամբ, և էլեքտրական հոսանքների պարսպումներ առաջացնել խողովակի մէջ—մութ սենեակում էկրանը կը սկսի լուսափայլել. նոյն այդ երևոյթը կը նկատենք, եթէ գէպի խողովակը դարձնենք էկրանի նաև այն կողմը, որը չի կրում իր վրայ քիմիական բաղադրութիւնը: Ուրեմն, սև հաստ թղթի միջով անցնում են ինչ որ ճառագայթներ, մինչդեռ մինչև դրանց գտնելը մեզ յայտնի տմեն տեսակ ճառագայթների համար այդպիսի մի խոչընդոտ անթափանցելի էր: Այդ ճառագայթները ոչ բեկբեկում են, ոչ անդադարձւում, ինչպէս և կատողայինները, սակայն դրանց գլխաւոր տարբերութիւնը այդ վերջիններից կայանում է նրանում, որ դրանք անտարբեր են գէպի մագնիսը:

Ինչպէս կատողային ճառագայթների վրայ կատարած փորձերը դանել տուին բեռնադեմեան ճառագայթներն, այնպէս և այս վերջինների վրայ կատարած ուսումնասիրութիւնները երևան հանեցին դարձեալ նոր խորհրդաւոր ֆակտեր. 1896 թըւականի սկզբներում Ֆրանսիացի գիտնական Հանրի Բեկկերելը գտաւ, որ ուրան կոչուած մետաղը ունի յատկութիւն ինքն իրան, առանց նախապէս որեւէ աղբիւրից լուսաւորուելու, ամիսներ ու տարիներ շարունակ իրանից բեռնադեմեան ճառագայթներ արձակելու: Ուրանի այդ բաղիօսակտիւ կամ ճառագայթաւոր յատկութիւնը այնքան մեծ սենսացիա արաւ գիտական շրջաններում, որ գիտնականները սկսեցին այդ ուղղութեամբ մի շարք փորձեր: Մե լեհուհի գիտնական (տիկին Կիւրի) իր ամուսնու հետ ուրանի հանքային մի բաղադրութիւն գտելով՝ գտաւ նրա մէջ մի ինչ որ նիւթ, որը հարիւր հազար անգամ աւելի զօրեղ կերպով էր արձակում այդ ընկկերեւեան ճառագայթները: Բանից դուրս եկաւ, որ նա գտել է մի նոր քիմիական տարր, մի նոր հազագիւտ մետաղ, այդ սքանչելի նորածին տարրը մկրտուեց լատինական ընդիյ *) անունով... Այդ բաղիւր այնքան զօրեղ կերպով է արտայայտում իր բաղիօսակտիւ յատկութիւնը, որ նրա բաղադրութիւնը, խողովակի մէջ և դրսից սև թղթով փաթաթած անդամ, եթէ մօտեցնենք խփած աչքերին—աչքերը լցւում են պայծառ լուսով: Միթէ դարմանալի կը լինի, եթէ ասեն մեզ շուտով, թէ կոյրերն էլ սկսում են տեսնել...

Այդքան աներեւոյթ ճառագայթների գիւտերից յետոյ դարմանալի չէ սպասել, որ մարդկային միտքը եթէ դեռ հեռու է «բո-

*) Radius=ճառագայթ:

լոր սկիզբների սկիզբը՝ ճանաչելուց, նա յամենայն դէպս քայլ առ քայլ մօտենում է տիեզերքի ամենամեծ գաղտնիքներից մէկը՝ «տիեզերական եթերի» էութիւնը լուծելու գարմանալի սխրագործործութեան:

Թէ ինչ կապ ունեն Վերս յիշուած երևոյթները եթերային հիպոթէզի հետ—այդ մենք կը տեսնենք յաջորդ անգամ:

Լ. Ս.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

1. Ռուսաստանի ֆինանսական քաղաքականությունը.

Այս ընդհանուր ակնարկից լետոյ դառնանք այժմ Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականությունը, քննենք նրա ֆինանսները, հիմք ընդունելով ֆինանսների մինիստր պ. Վիտտեի 1903 թ. համար կազմած և Նորին Մեծությունն անկայացրած զեկացումը, որի մէջ ասուած է *).

«Պետության համար ամենաանհրաժեշտ պահանջն այն է, որին բաւարարութիւն տալով կարելի է ապահովել պետության գոյութիւնն ու արտաքին անձեռնմխելիութիւնը: Հէնց այդ պատճառով էլ աղբաբնակութիւնը որոշ անհատական պարտականութիւններ է կրում և վճարում է հարկերի մեծ քանակութիւնը, դրա փոխարէն ստանալով մի գիտակցութիւն, թէ Նորին Մեծություն իւրաքանչիւր հաւատարիմ հպատակը, նրա ընտանիքը, ունեցուածքը և հայրենիքը իր ինքնակալ պետի հովանաւորութեան տակ ապահով ու անվտանգ են արտաքին թշնամիներէ: Եւ այդ գիտակցութիւնը թանգ ու բարձր է ամեն մի նիւթական բարիքից: Տնտեսական և մարդասիրական տեսակէտից պէտք է ցաւել, որ մարդկութիւնը դեռ չէ ըմբռնել, չէ համակուել ընդհանուր խաղաղութեան բարձր գաղափարով: Պէտք է խոստովանել, որ այժմ մենք գտնուում ենք մի երկաթէ օրէնքի ազդեցութեան տակ: Կուլտուրական պահանջներին բաւարարութիւն տալ միմիայն նրանով, ինչ որ կը մնայ երկրի պաշտպանութեան ծախսերը հողալուց յետոյ—ահա այդ օրէնքը»

*) „Русская Мысль“, 1903, № 2, кр. 189.

Այդ բացատրութիւնից յետոյ հասկանալի պիտի լինի, թէ ինչու Ռուսաստանն այնքան խոշոր գումարներ է ծախսում զինուորական պէտքերի համար, թէ ինչու նրա զինուորական ծախսերն աճում են տարէցտարի: Ներկայ տարուայ նախահաշուով այդ ծախսերի ընդհանուր գումարը հասնում է 445,555,047 ռուբլու, այսինքը անցեալ տարուանից 23,620,960 ռուբլի աւել: Մի պատկառելի գումար, որի նշանակութիւնն աւելի պարզ կը լինի, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ ընդհանուր ծախսերի գումարը 1,473,732,862 ռուբլի է: Ինչպէս յայտնի է, Ռուսաստանի ազդարնակութեան թիւը մօտ 130 միլիոն է. ուրեմն իւրաքանչիւր ռուսահպատակ՝ զինուորական ծախսերի համար ուղղակի կամ կողմնակի հարկերի միջոցով վճարում է տարեկան մօտաւորապէս $3\frac{1}{2}$ ռուբլի: Բայց դա, ի հարկէ, չնչին գումար է, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ նա դրա փոխարէն ստանում է զիտակցութիւն, թէ իր ընտանիքն ու ունեցուածքը ապահով են արտաքին թշնամիների յարձակումներից:

Եթէ ներկայ տարեշրջանի նախահաշիւը համեմատելու լինենք նախորդ տարիների հետ, այն ժամանակ կը նկատենք խոշոր տարբերութիւն, այսպէս օրինակ՝ 1893 թվականի համեմատութեամբ ներկայ 1903 թ. բիւջէի ընդհանուր գումարը գրեթէ երկու անգամ աւելի է. իսկ անցեալ 1902 թ. համեմատութեամբ սովորական ծախսերի գումարը աւելացել է 104 միլիոն ռուբլով^{*)}: Մի պատկառելի գումար, որը լրացնելու համար անշուշտ հարկաւոր էր և եկամուտների աւելացում:

Այդպիսի աւելացում կառավարութիւնն սպասում է ըմպելիների պետական վաճառումից—36 միլիոն ռուբլի, երկաթուղիներից—16,7 միլիոն, մաքսային տուրքից—1,05 միլիոն, չաքարի հարկից—9 միլիոն եւ այլն: Ուրիշ խօսքով ասած՝ գլխաւորապէս աւելացրած կողմնակի հարկերով պէտք է ծածկուի ծախսերի պակասորդ գումարը: Մի փաստ, որ բաւական ընտրուած է Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականութիւնը: Ռուսաստանում առհասարակ կողմնակի հարկերը չափազանց խոշոր գումար են կազմում: Այսպէս օրինակ՝ ներկայ տարեշրջանում միայն ոգելից ըմպելիներից ստացւում է մօտ 56 միլիոն ռուբլի եկամուտ, չաքարահարկից—78,4 միլիոն, նաւթից—29 միլիոն, լուցկիից—7,9 միլիոն և այլն:

«Ալկոհոլը, ասում է յայտնի ֆիզիոլոգ Լանդուան, մի չար գն է, որ սիֆիլիսի հետ միացած ամբողջ ազգեր է ջնջել աշխարհից:» Ուրեմն ուրախալի երևոյթ պէտք է համարել, որ

*) „Вѣстникъ Европы“, № 2.

կառավարութիւնն իր կողմնակի հարկերով ուղղում է թանկացնել ոգելից ըմպելիները և դրանով սանձահարել «չար դէի» — ալկոհոլի ազդեցութիւնը: Սակայն այդ միջոցը իր բուն նպատակին կը հասնէր միայն այն ժամանակ, եթէ կառավարութիւնը դիւրութիւններ տար ոգելից ըմպելիների փոխարէն ուրիշ ըմպելիներ դործածելու: Դժբաղդաբար չը կան այդ դիւրութիւնները, որովհետեւ միւս կողմից չաքարի վրայ ծանրացած հարկը շատերի համար դժուարացրել է ամենասովորական խմելիքի — թէյի դործածութիւնը:

Միւս կողմնակի հարկերն էլ թեթեւութիւն չեն բերում ազդաբնակութեան համար, այլ միայն ծանրութիւն: Մասամբ այդ ծանրութիւնն է պատճառը, որ նոյն իսկ ամենաանհրաժեշտ առարկաներից շատերը դեռ յայն դործածութիւն չեն ստացել: Օրինակ. Ռուսաստանը և մասնաւորապէս Կովկասը նաւթի հայրենիք է համարւում, բայց չը նայելով այդ հանգամանքին, Կովկասի ազդաբնակութեան իւրաքանչիւր անդամը համեմատաբար աւելի քիչ նաւթ է դործածում, քան թէ ուրիշ երկրների բնակիչները: Այսպէս օրինակ՝ Անգլիայի, Գերմանիայի, Ռուսաստանի և Կովկասի իւրաքանչիւր բնակիչը դործ է անել տարեկան միջին թուով հետեւեալ քանակութեամբ նաւթ *).

	Անգլիա	Գերմանիա	Ռուսաստան	Կովկաս
1896 թ.	33 ֆունտ.	40 ֆունտ.	11 ֆ.	8 ֆ.
1897 »	29 »	41 »	11 »	8 »
1898 »	39 »	40 »	12 »	9 »
1899 »	42 »	40 »	13 »	9 »
1900 »	42 »	41 »	13 »	11 »

Աւելացրէք դրա վրայ նաեւ այն հանգամանքը, որ Անգլիայում ու Գերմանիայում չափազանց տարածուած է գազն ու էլեկտրականութիւնը, և այն ժամանակ հասկանալի կը լինի, թէ Ռուսաստանն ու Կովկասը այդ տեսակէտից որքան յետ են մնացել: Դրա պատճառը մի կողմից ժողովրդի կուլտուրան ու տնտեսական պայմաններն են, իսկ միւս կողմից — կողմնակի հարկերը՝ ակցիզի ճնշումը:

Այդքանը կողմնակի հարկերի մասին:

* *

Դառնանք այժմ մաքսային խնդրին, որ նոյնպէս նշանաւոր տեղ է ընդունում տնտեսական քաղաքանութեան մէջ: Ինչպէս յայտնի է, Ռուսաստանը հետևում է պրոտեկցիոնիզմի սիս-

*) Տես „Труды XIV съезда нефтепромышленниковъ въ Баку. Докладъ М. Алибекова“.

տեմին, այսինքն բարձր մաքս նշանակելով՝ ուղղում է ճնշել ներմուծումը և դարգացնել արտահանումը և հէնց դրանով էլ դարկ տալ տեղական արդիւնադործութեան ու վաճառականութեան դարգացմանը: Ահա այդ սիստեմի շնորհիւ է, որ մաքսային եկամուտը այնքան բարձր աստիճանների է հասել: Ներկայ տարեշրջանի բիւջէով նախատեսուած է 98 միլիոնից աւելի մաքսային եկամուտ: Բայց ռըքան նպատակայարմար է այդ միջոցը:

Հարցը լուսաբանելու համար աւելորդ չի լինի համեմատել մի քանի առարկաների դները Ռուսաստանում և հարեան երկրներում: Այդ համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, *) որ առասպաւտակ սպառողը վճարում է աւելորդ՝ թէյի համար—մօտ 300%, ծախտի համար—600%, քարածութի—200%, թղթի—700%, գիւղատնտեսական մեքենաների—160% և այլն: Մեխի մէկ փութն արժէ Ամերիկայում 1 ռ.—1 ռ. 50 կոպ., իսկ մեղանում—4 ռ.—8 ռ.:

Պարզ է, որ այդպիսի տարբերութեան պատճառը բարձր մաքսն է, որից տուժում է սպառողը: Իսկ ինչ է չահում երկիրը դրա փոխարէն: Տեսնենք:

Թէև մաքսային բարձր սակագնի շնորհիւ բացուեցին բազմաթիւ նոր դործարաններ, թէև կառավարութիւնն ամեն կերպ աշխատեց նպաստել նրանց, բայց այնուամենայնիւ վրայ հասաւ տնտեսական տալանալը և կլանեց նրանցից շատերին, որովհետև առաջարկի համեմատ պահանջ չը կայ, որովհետև «վաճառանոցը» ապահովուած չէր: Հէնց այժմ էլ նշանաւոր դործարաններից շատերը իրանց գոյութիւնը պահպանում են միմիայն երկաթուղային պատուէրներով: Այսպէս օրինակ. անցեալ 1902 թ. երկաթագործարանները պատրաստել են մօտ 92 միլիոն ռուբլւո շոգեկառքեր, բեխներ, վադոններ և այլն: Ներկայ տարեշրջանում պատրաստելու են մօտ 107 միլիոնի **): Բայց չէ որ այդպիսի պատուէրները երկար շարունակուել չեն կարող: Ուրեմն հարկաւոր է աւելի լայն, ապահով ու մշտական վաճառանոց ունենալ. իսկ դրա համար անհրաժեշտ է մի կողմից մրցել արտասահմանեան արդիւնադործութեան դէմ, ապրանքներ արտահանելով հեռաւոր երկրներ, իսկ միւս կողմից ապահովայնել ներքին վաճառանոցը: Առաջին դէպքում Ռուսաստանը զրեթէ անգոր է, որովհետև նրա արդիւնադործութիւնը դեռ շատ խափ զրութեան մէջ է և անկարող է եւրոպական մրցմանը դիմանալ: Ուրեմն փրկութեան զլխաւոր յոյսը ներքին վա-

*) „Русскія Вѣкомости“.

**) „Курьеръ“, № 231.

ճառանոցն է, կամ ուրիշ խօսքով ասած՝ տեղական ազգաբնակչության սպառողական ոյժը: Իսկ լինէ է ներկայացնում այդ ոյժը...

Ֆ. Ա. Շչերբինսկի իր „Крестьянские бюджеты“ խորադրով աշխատութեան *) մէջ ցոյց է տալիս, որ Ռուսաստանի գիւղական ազգաբնակչության իւրաքանչիւր անդամի տարեկան հաշւեկշիռը ներկայացնում է հետեւեալ մօտաւոր պատկերը.

Շկամուտ

Հացահատիկներէց	18	ր.	12	կոպ.
Խոտից, յարդից ու ծղոտից	8	«	16	»
Այգիներից, բանջարանոցից և այլն	2	»	63	»
Անասնապահութիւնից.	9	»	99	»
Արհեստներից	9	»	47	»
Ուրիշ աղբիւրներից.	7	»	26	»
Ընդամենը.	55	ր.	63	կոպ.

Ծախս

Հացահատիկների համար.	18	ր.	10	կոպ.
Անասունների կերակրի »	8	»	47	»
Բանջարեղ. և մրգեղ. »	1	»	30	»
Մսեղ. և կաթ. կերակր. »	3	»	90	»
Հողի կապալագինի »	1	»	02	»
Զանազան ծախսերի »	20	»	10	»
Ընդամենը.	52	ր.	89	կոպ.

Այդպիսով աւելորդ գումար մնում է մօտ երեք րուբլի, որը և խկապէս ծախսւում է հարկերի համար: Բայց դա ոչ թէ աւելորդ գումար է, այլ խնայողութիւն: Տարեկան ամբողջ եկամուտը բաժանելով օրերի թւի վրայ՝ կը ստանանք $\frac{5563}{360} =$ մօտ 15 կոպ... ողորմելի գումար է դա նոյն իսկ ամենասակաւապետ ապրուստի համար, սակայն գիւղացին ստիպուած է զըրանից էլ խնայողութիւն անել ստիպողական հարկերը վճարելու համար: Իսկ եթէ այդ խնայողութիւնը չը բաւականացնէ, այն ժամանակ նա ընկնելու է վաշխառուի ճանկերը և դրանով փորելու իր կորստեան վիհը: Այդպէս է եղել գիւղացու դրութիւնը ութսունական թւականներին, զրեթէ այդպէս է և այժմ: Ուրեմն երկրի անտեսական կեանքը բարեկարգելու համար անհրաժեշտ է ամենից առաջ այդ դրութիւնը բարուղբել, որովհետեւ դրանով կարելի է ազգաբնակչության սպառողական ոյժը բարձրացնել, իսկ այդ ոյժը մեծ զարկ

*) „Вліяніе урожаевъ и хлѣбныхъ цѣнъ“, томъ II.

կարող է տալ արդիւնադործութեանն ու վաճառականութեանը:

Նկատուած է, որ լաւ հունձը զգալի չափով ազդել է նոյն իսկ արտաքին վաճառականութեան վրայ: Ռուսաստանը *).

արտահանել է				ներմուծել է	
1892 թ.	417	միլլիոն	րուբլու	ապրանք,	329 միլլիոնի
1893 »	539	»	»	»	388 »
1894 »	627	»	»	»	486 »
1895 »	638	»	»	»	468 »
1896 »	632	»	»	»	509 »
1897 »	662	»	»	»	480 »
1898 »	669	»	»	»	530 »
1899 »	570	»	»	»	561 »
1900 »	655	»	»	»	544 »
1901 »	684	»	»	»	495 »
1902 »	783	»	»	»	483 »

Ուրեմն վերջին տարին, այսինքն ամենալաւ հունձի ժամանակ, Ռուսաստանի արտահանման դումարը ներմուծման դումարից աւելի է եղել:

Իսկ բարձր մաքսը կամ ուրիշ խօսքով ասած՝ մաքսային հովանաւորող սխտեմը չէ կարող օգտակար համարուել այդ ոյժի համար, որովհետեւ նա իր հովանավորութեան տակ է վերջընում միայն սակաւաթիւ ունեորներին—կապիտալիստներին, անուշադիր թողնելով ընդհանրութիւնը:

Ռուսաստանի ազդաբնակութեան մեծամասնութիւնը ներկայումս երկրագործ դասակարգն է կազմում, իսկ դրա գլխաւոր զբաղմունքը—գիւղատնտեսութիւնը, դժբաղդաբար, շատ աննախանձելի պատկեր է ներկայացնում: Յետամնացութեան ատիճանը գէթ մասամբ նկատելի դարձնելու համար բաւական է յիշել այն փաստը, որ Ռուսաստանում մէկ ղեսեաւին տարածութիւնը բերում է տարեկան միջին թւով **) 38,8 փութ, արդիւնք, իսկ Բելգիայում—նոյնքան տարածութիւնը—128,5 փութ, Սնդլիայում—123,4 փութ, Նապոնիայում—115,7 փութ, Միացեալ Նահանգներում—83,2 փութ, Ֆրանսիայում—80,5 փ. Գերմանիայում—74,5 փութ և այլն:

Եթէ փոփոխութեան ենթարկուեն չրջապատող պայմանները, այն ժամանակ հնարաւոր կը դառնայ կամաց-կամաց կերպարանափոխել յիշեալ մոայլ պատկերը: Այդ տեսակէտից էլ բարձր մաքսը նպաստաւոր չէ կարող համարուել, որովհետեւ նա

*) „Рус. Мысль“, № 2, стр. 172.

**) „Петербург. Ведомости“, 1902, № 252.

թանկացնում է առօրեայ գործածութեան շատ նիւթեր և դրանով տնտեսական մի լուծ է դնում աղքատիկութեան վրին:

*
* *

Ամփոփելով մեր բոլոր ասածները Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականութեան մասին, գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ նա ամենամեծ առաւելութիւնը տալիս է այն պահանջներին, որոնց նպատակն է պաշտպանել հայրենիքը արտաքին թշնամիներից և ապահովել նրա ամբողջութիւնը: Հայրենի արդիւնագործութեանը զարկ տալու նպատակով նա ընտրել է մաքսային հովանաւորող սիստեմը, իսկ անհրաժեշտ ծախսերը հոգալու համար բացի դրանից լայն չափով սահմանել է և կողմնակի հարկեր:

Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականութիւնը քննադատողներից առանձնապէս հետաքրքրաշարժ է տնտեսագէտ Բուխի յօդուածը „Вѣст. Европы“ ամսագրի № 2—ում: Նա մանրրակրկիտ կերպով վերլուծում է հարցը, մատնանիչ է անում Ռուսաստանի ներկայ տնտեսական քաղաքականութեան պտկաաւոր կողմերը և առաջարկում է պակասեցնել—սահմանափակել մաքսային սակագինը և վերացնել կողմնակի հարկերի մեծ մասը, դրա փոխարէն առանձին հարկ նշանակելով եկամուտների վրայ, այսինքն սահմանելով եկամուտային հարկ:

Այդպիսով շատ եկամուտ ունեցողը շատ հարկ կը վճարէր, իսկ քիչը-քիչ, որով և մասամբ թեթեւցած կը լինէր աղքատ դասակարգի հարկային ծանրաբեռնութիւնը:

2. Ռուսաստանի մաքսային նոր սակագինը:

Ինչպէս յայտնի է, շուտով լրանալու է Ռուսաստանի մաքսային դաշնագրութիւնը օտար պետութիւնների հետ, ուստի և հերթական հարց է դարձել մաքսային նոր սակագին որոշելը: Այդ սակագնից շատ մեծ կախում ունին արտաքին վաճառականութիւնն ու տեղական արդիւնագործութիւնը, ուստի և կառավարութիւնը առանձին ուշադրութիւն է դարձնում ինդրի վրայ:

Մինչև այժմ նա հետևել է հովանաւորող քաղաքականութեան և, ինչպէս երևում է արդէն հրատարակած նոր սակագրերից, սրանից յետոյ էլ ուզում է շարունակել այդ միևնույն քաղաքականութիւնը: Բարձր մաքսերով ճնշել արտասահմանեան մրցումը և պաշտպանել մայրենի արդիւնագործութիւնը—անա այդ քաղաքականութեան նշանաբանը: Այդ նշանաբանը բխիւ է կերպով աչքի կ'ընկնի, եթէ համեմատենք առաջուայ և այժմեան

մաքսային գները Այսպէս օրինակ՝ արտասահմանից ներմուծուող ապրանքների համար մաքս վերցնուում էր

	առաջ	այժմ
Հում սուրճի պուզից . . . 4	րուբլի 50 կոպ.	5 ր. 85 կոպ.
Բոված սուրճի » . . . 6	» — »	9 »
Ծխախոտի » . . . 23	» 10 »	34 » 65 »
Ջկան սոսնձի » . . . 9	» — »	13 » 50 »
Մեղրի, դարեջր. » . . . 2	» 25 »	2 » 50 »
Կօշիկների մէկ ֆունտից. 1	» 50 »	1 » 95 »
Կանանց մետաքսէ		
Կօշիկների մէկ ֆունտից 2	» — »	3 » 90 »
Գերանդիների պուզից 2	» 10 »	3 » 60 *) »
Իւրաքանչիւր կառքից 198	» — »	240 » — »

Առաջ ուսերէն լեզուով արտասահմանում ապագրուած գրքերից վերցնուում էր մաքս պուզին 4 ր. 50 կոպ., իսկ այժմ 17 րուբլի: Մեծ չափով բարձրացրուած է նաև բամբակէ և մետաղէ առարկաների մաքսը:

Առհասարակ նոր սակագների մէջ նշմարուում է մի առանձին ձգտում՝ բարձր մաքսերով ճնշելու գերմանական ապրանքների ներմուծումը: Եւ դա միանգամայն հասկանալի կը լինի, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ Գերմանիան էլ չուտով դործադրելու է մաքսային բարձր սակազին հաշահատիկների և առհասարակ գիւղատնտեսական մթերքների վերաբերմամբ:

Ռուսաստանը իւրաքանչիւր տարի ահապին քանակութեամբ հաշահատիկներ ու գիւղատնտեսական մթերքներ էր արտահանուում դէպի Գերմանիա, իսկ այսուհետև գերմանական բարձր մաքսը զգալի չափով սահմանափակելու է այդ արտահանումը: Դա անտեսական մի հարուած էր Ռուսաստանի համար, ուստի և նա ուզում է մի փոխադարձ հարուած հասցնել Գերմանիային, ճնշելով նրա ապրանքների ներմուծումը:

«Ակն ընդ աւան» — այդ է ասում Ռուսաստանի մաքսային նոր սակազինը:

*) Իսկ ծովային ճանապարհով բերուածների համար 3 ր.:

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Մի քանի ընկերակցական ձեռնարկութիւններ Երեսնի նահանգում

Մեր ժողովրդի կեանքի մէջ այժմ նկատուում են մի քանի խնդրոյնական փոքձեր: Մեր մէջ մուտք են գործում նոր հոսանքներ, և մեր տնտեսական կեանքը կամայ-կամայ ենթարկւում է կերպարանափոխութեան: Առաջ են դալիս երիտասարդ ուժերի համախմբումներ, կազմոււմ են ընկերակցութիւններ՝ միացած ուժերով այս և այնտեղ գործ սկսելու նպատակով: Այսպէս օրինակ, Աշտարակ գիւղում բացուել է հասարակական բանկ, Վաղարշապատում հիմնուել է սպառողների ընկերութիւն, Իգդիրում ջանքեր են լինում կազմելու գիւղատնտեսութեան նպաստող մի ընկերութիւն, Ղամարլուի շրջանում կազմուելու վրայ է նոյնպէս մի ընկերութիւն, որը սակայն դեռ ևս չէ որոշել ձեռնարկութեան տեսակը, թէև տրամադրութիւնը աւելի սպառողների ընկերութեան կողմն է: Էջմիածնի մօտ Քեօրիալու գիւղում մի խումբ երիտասարդներ յղացել են միտք Աղը-գեօլից ջուր բարձրացնել իրանց 3—400 գեսեաւին հողերի համար կայն:

Այդ ձեռնարկութիւնները կարելի է բաժանել չորս տեսակների—1) սպառողական ընկերութիւններ, 2) հասարակական բանկեր, 3) գիւղատնտեսութեան նպաստող ընկերութիւններ և 4) արգիւնաբերող ընկերակցութիւններ:

Դրանից առաջին երկուսը որպէս հեշտ և գիւրին ձեռնարկութիւններ՝ արդէն սկսուել են: Այսպէս Վաղարշապատում արդէն սկսել է իր գործողութիւնը սպառողների ընկերութիւնը: 10 բուրլի վճարողը համարւում է անգամ՝ իրաւունք ու-

նենալով ընկերութեան խանութից ստանալ իրան հարկաւոր մթերքներ մատչելի գներով:

Աշտարակի գիւղում բացուած հասարակական բանկին 100 ր. վճարողը համարուում է անդամ՝ իրաւունք ունենալով բանկից դուրս բերել մինչև 600 բուբլի:

Աշտարակի բանկը բաց է թողել 12,000 բուբլի փոխառութիւն Ղզլթամուր գիւղի համայնքին, հնարաւորութիւն տալով նրան գնել գիւղը սեփականատէր աղալարից, հետզհետէ այդ պարտքը հանգցնելու պայմանով:

Իգդիրում մշակուել և ուղարկուել է պատշաճաւոր իշխանութեան երրորդ տեսակի ընկերութեան ծրագիրը, որը նըպատակ է դրել օգնութեան հասնել երկրագործ դասին և զիւղատնտեսութեան: Նա հայթհայթելու է երկրագործական զործիքներ և բացի այդ հանդիսանալով միջնորդ զիւղացու և զընտղների մէջ՝ հնարաւորութիւն պիտի տայ զարգացնելու բերքերի վաճառումը, որը ներկայ պայմաններում ենթակայ է վաշխառուների և հարստահարողների քմահաճոյքներին:

Եթէ մի ժամանակ առաջ վաշխառուն տոկոսով տուած փողը ստանում էր կալի ժամանակ ցորենով ու գարով, այդեկութի ժամանակ խաղողով և այլն, այժմ գիւղացին իր նեղ բոսկներում հարկերից, կոո ու բէգառից ազատուելու համար զիմելով վաշխառուին՝ փոխանակ տոկոսով և բարաթով փող վերցնելու, ամիսներ առաջ, գլխաւորապէս գարնան, ծախում է իր ապագայ բերքը—գարին, ցորենը, խաղողը, բամբակը, մի այնպիսի գնով, որ երևակայել չի կարելի: Բեքը առատ կը լինի արդեօք, թէ պակաս, գները էժան կը լինեն, թէ թանկ, այսպիսի հաշիւների մէջ մասնելու բոլորովին կարիք չը կայ, այդպիսի հեռաւոր հաշիւներ անմատչելի են զիւղացուն, իսկ հեռատես վաշխառուն այդ բոլորը չափել—ձեւելուց յետոյ ինքր որոշում է մթերքի գինը և սկսում է բաժանել կարօտ գիւղացիներին այսպէս անուանուած բամբակի, խաղողի, ցորենի, գարու փող և այլն:

Օրինակ, կորիզով բամբակի փող վերցնող գիւղացին պարտաւորուում է տալ իր ժամանակին պուղը 2 բուբլով, յաճախ դրանից էլ պակաս գնով: Երեք պուղ կորիզով բամբակից ստացուում է մի պուղ մաքուրը, այլ խօսքով բամբակի պուղը գնում են 6 բուբլ., այն ինչ վաճառուում է 9 ր.—10 ր. մինչև անգամ 11 ր.: իսկ խաղողը գնում են՝ 12—10 ր., նոյն իսկ 8 բուբլով խալվարը, մինչդեռ այդեկութիւն 15—16 ր. պակաս խաղող չի կարելի առնել: Այսպէս էլ ցորեն, գարի և այլն: Ուրեմն 5—6 ամիսների տոկոսը հաւասար է լինում գրամագլխին: Ահա

երկրագործ դասին այս քայքայող գրութիւնից աղատելու համար պէտք է օգնութեան հասնել նախ դրամական փոխառութեամբ չափաւոր տոկոսով՝ և ապա միջերջների ժամանակ միջնորդ հանդիսանալ վաճառել օրուայ մաղանդով գիւղացու բերքը:

Ահա այն նպատակը, որը ընտրել է Իզդիրում կազմուող ընկերութիւնը. գովելի և միանշանակ նպատակայաբար ծրարագիր:

Ընկերութիւնները չորրորդ տեսակը, որը դեռևս գտնուում է ծրագրների չրջանում, վերաբերւում է համեմատաբար խոշոր, այն է գիւղատնտեսական և արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններին: Այսպիսի ձեռնարկութիւնը որքան էլ դժուարին և մեծ կապիտալ ու ձեռնհասութիւն պահանջող գործ լինի, այնուամենայնիւ նա շատ կարեւոր է մեր դեռևս բերքերով և արդիւնաբերութիւններով աղքատ գաւառների համար՝ մանաւանդ այն տեսակէտից, որ չնորհիւ երկաթուղու՝ արդէն մուտք են գործում մեր երկիրը օտար կապիտալիստներ և նրանք չուտ թէ ուշ իրանց ձեռքը անցկացնելու և շահագործելու են մեր ստղաբեր հողերը իրանց արդիւնաբերութիւններով:

Հաւաքական կապիտալով կարելի է ջուր մատակարարել հազարաւոր դեսեսաին տարածութիւն պարունակող Սարգաբաբատի և Սադարակի անապատներին, որոնք ընդունակ են ոսկի արտադրելու:

Գինեգործութիւնը կարող էր արդիւնաբերական մի խոշոր ճիւղ լինել:

Պարտիզպանութիւնը և առհասարակ պտուղների մշակումը կարելի էր այժմեան ընկած գրութիւնից մի ծաղկած գրութեան հասցնել:

Զիթապտուղներից և նոյն իսկ բամբակի կորիզից կարելի է լաւ իւղեր պատրաստել:

Տնայնագործութիւնը, մանաւանդ գորդագործութիւնը շատ աւելի ընդարձակ չափեր կ'ընդունէր, քան այժմ:

Ինչպէս ամեն մի գործ, այնպէս և ընկերակցութիւնները ի հարկէ՝ կ'ունենան և անաջողութիւններ: Այդպէս երկու տարի առաջ Երևանում կազմուած Էկոնոմիա ընկերութիւնը Վեպսներից բաց թողեց մի տխուր յիշատակ: Մեղրիի սպառող ընկերութիւնը՝ որքան լսել ենք, անաջողութեան մէջ է: Մի թեթիւ փորձ երկու տարի առաջ տեղի ունեցաւ Նոր-Բայաղէղում, որը սակայն անաջող անցաւ: Մի խումբ մարդիկ մի որոշ գումար վեր գալով՝ բացին գորգագործութեան մի արհեստանոց: Ենթադրած վաստակից զատ՝ նպատակ

էին դրել ոչխարի բրդով հարուստ այդ շրջանում զարդացնել
 դորդադործութիւնը: Սակայն արհեստանոց կռաւարող մասնա-
 դէա Մաղբեցի այդէա մի պարսիկ կին աշակերտուհիների հետ
 վարուել չը կարողացաւ, միւս կողմից գործերի վաճառման հա-
 մար չուկայ չը կար, և մի երկուջաննալաստ պայմաններ սառցը-
 րին ձեռնարկողներին, և սկսած դեղեցիկ գործը դադարեց դեռևս
 սկզբնական շրջանում:

Օրդուբադում 1902 թւականին օրդուբադցի Հաջի-Մահմէդ-
 Ղուլի Միրզաբէգովի նախաձեռնութեամբ բացուել է մի գոր-
 ծարան—ապրելչումի թելերից զանազան գործուածքներ պատ-
 րաստելու: Օրեկան պատրաստուում է 50 արչին գործուածք:
 Այդ փորձը ցոյց է տալիս, որ տնայնագործութեան այդ ճիւղն
 ևս ընկերակցութիւնների շնորհիւ կարող է զարգանալ մեղա-
 նում:

Ա.-Դ.Օ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մոյրեցնող մամուլի վսակաւոր դերը.—Ռուս նացիոնալիս-անխտէիսներ.—Քիշինէւի հրեական ջարդը.—Նացիոնալիս-անխտէիս ամենատաժաժած ռուսաց քերթի կաշառակերութիւնը.—„Новое Время“-ի աջողութիւնը.—„Русская Мисль“ ամսագրի վաճառման հարցը եւ նրա խկական խմբագրի դուրքիւնը.—Թուրքերէն լեզուով լոյս տեսնող «Զարֆը Ռուս» քերթը.—Կրօնական եւ մշաւոր կապ.—Միջնակարգ դպրոցների մասին որոշում.—Նոր լեզուների գործնական պատալմունքներ միջնակարգ ուսումնարաններում.—„Кавказь“-ը Սոյիի դիպի մասին.—„Правит. Вѣстн.“-ը Պեւ. իգ. բժ. Ինս-սիսուի յուզմունքների մասին.—Պ. պ. Ա. Մանրաշեանի եւ Մ. Արամեանի դր-ումական նուէրները.—„Правит. Вѣст.“ Քիշինէւի անկարգութիւնների մա-սին.—Բարձրագոյն հրամաններ.—Կարգադրութիւններ մամուլի վերաբերեալ.—Պաշտօնից հեռացրուած քաղաքագրութիւն.—Նախկին ոսիկականպեւ Զաքարի զաղապարտումը:

Մամուլը հասարակական-քաղաքական կեանքում երկսայրի սրի դեր է կատարում. մեծ բարիքների հետ նա կարողանում է և մեծագոյն չարիքների պատճառ լինել, մանաւանդ երբ հանգամանքները նպաստում են մոլորեցնող մամուլին ծածկուել «հայրենիքի միակ հարաւատ զաւակներին» և «ուղղափառ կրօնի պաշտպաններին» զիմակի տակ: Սխառմատիկաբար կեղծելով ճշմարտութիւնը, ստեր և զրպարտութիւններ տարածելով ի-րանց գրական հակառակորդների դէմ, ստուլթիւն ներշնչելով դէպի նոյն պետութեան օրէնքների տակ ապրող ալլաղլիները—այդ նեղ ազգասէրները կամ չովինիստները, որ նոյնն է իէ նա-ցիոնալիստները, բոլոր երկրներում հանդիսանում են յետադի-մութեան և անարդարութեան ջատագովներ: Աւելի վտանգաւոր է դառնում նրանց գործունէութիւնը, երբ պետութեան մէջ գոյութիւն ունեցող կարգերի զօրութեամբ հասարակական կար-ծիքը զեկավարող գեր չէ կատարում և նախաձեռնութիւն չ'ունի օրէնսդրական-վարչական գործերում: Այդ հանգամանքներում աւելի դժուար է լինում մաքառել մամուլի վնասակար ազդե-

ցութիւնների դէմ: Եւ ահա օրէցօր, կաթիլ-կաթիլ թունաւորում են իրանց գրուածքներով անարդարութեան և խաւարի ներկայացուցիչները տգէտ ու նախապաշարուած ամբողի մտածողութիւնը, աւելի ևս խոր կերպով արմատացնելով նրա մէջ հին դարերից մնացած անմիտ նախապաշարմունքները:

Մի այգլիսի ցաւալի միջնադարեան նախապաշարմունք է բրիտոնեանների վերաբերմունքը դէպի հրէաները: Տգէտ ամբողիսը ի միջի այլոց հաղար ու մի առասպելներ է պատմում այն մասին, թէ հրէաները գողանում են քրիստոնեայ մանուկներին և զրանց արիւնով բաղարջ պատրաստում... Եւ ահա դանւում են մամուլի դործիչներ, որոնք տարիներ շարունակ զրգոում են ամբողը այդ ընդունակ և հալածուած ցեղի դէմ: Ռուսաստանի մայրաքաղաքների թերթերից հակահրէական պրոպագանդով հռչակուած են „Новое Время“, „Свѣтъ“ Պետերբուրգում, և „Московскія Вѣдомости“, „Московский Листокъ“ Մոսկուայում, ամսագրներից՝ „Русскій Вѣстникъ“ (Վելիչկօի): Յաւալին այն է, որ ձրի փողովրդական գրադարան-ընթերցարաններում թոյլատրուած են հէնց այդ թերթերը... Գաւառական թերթերից Բեսսարաբիայում ամենատարածուած լրագիրն է „Бессарабенецъ“, որի հրատարակիչ-խմբագիր Կրուչեւանը մի կատաղի հակահրէական է: Այդ պարոնը կարող է իր անձը դասել պ. պ. Սուվորինի, Կոմարովի, Գրինգմուտի և Վելիչկօի՝ այդ փառաւոր թթու աղգասէրների և օտարակերների շարքում:

Հինգ տարի շարունակ իր թերթի մէջ Կրուչեւանը գրողում էր ուղղափառներին հրէաների դէմ, և ահա այս տարուայ Զատիկական տօներին նա և նրա հետ ամբողջ աշխարհը տեսան այդ զղուելի պրոպագանդայի սոսկալի հետեանքները:

Սիրոյ և հեղութեան Ուսուցիչ Քրիստոսի յարութեան տօները Քիչինսէի հրէաների համար դառան չարչարանքների և ջարդի սոսկալի օրեր, ուղղափառ ռուս ամբողիս մի շարք քառմանի բարբարոսութիւններ կատարեց իր համաքաղաքացի հրէաների զլխին: Ականատեսները պատմում են զարհուրելի ֆակտեր:

Զարդից յետոյ Քիչինսէը այնպիսի տեսք էր ստացել, որ կարծես այդ քաղաքը թշնամու աւերումների լինէր մատուած. համարեա բոլոր հրէական տներն ու խանութները, թէ քաղաքի կենտրոնում և թէ ծայրերում, քարուքանդ են արուած, աւերառութեան ենթարկուած: Չեն խնայել նաև քաղաքից դուրս գտնուած հրէական այգիները և ամառանոցները: Փողոցներն ու կառուրները ծածկուած են բարձերից և զօշակներից թափուած փետուրներով: Աւերմունքի են ենթարկուել հրէական սինագոգ-

ները, ուր մոլեզնած ֆանատիկոսները չեն յարգել նոյնիսկ ս. գրքերը:

Ջարդից փխտուել են զլիաւորապէս աղքատ հրէաները: Վնասը միլլիոններով է հաշւում: Ջարդողները կահկարասիքի կտորներով և մահակներով հարուածներ են եղել հասցնում, բնտրելով անպաշտպան հրէաների խեղճ գլուխները: Սպանուած են հրէաներից 45 հոգի, հիւանդանոցում անյոյս զրութեան մէջ պառկած են 60 հոգի և վիրաւորուած են մի քանի հարիւր: Պատմում են, թէ կատաղած ուղղափառները հրէաներին դցում էին երրորդ յարկից փողոցների սալայատակների վրայ: Եղել են և կանանց բռնաբարելու դէպքեր...

Երեք օր շարունակ Քիշինեւի փողոցներում շրջում էին ջարդողները, բաժանուելով 10—20 հոգուց բաղկացած խմբերի, որոնց հետեւում էր հետաքրքրուողների բաղմութիւն: Ասում են, որ այդ հանդիսականները, որոնց մէջ և «խնտելիդեաններ», խրախուսում էին այդ բարբարոսութիւնների հեղինակներին: „Русс. Вѣд.“, С.-Петербург. Вѣд.“ և „Новости“ լրագրների թղթակիցները, ինչպէս և Քիշինեւի քաղաքային Դուման, վկայում են, որ տեղական պոլիցիան իրան չատ թոյլ էր պահում այդ անկարգութիւնների ժամանակ: Դեռ Զատիկից երկու շաբաթ առաջ քաղաքում յամառութեամբ լուրեր էին պատում «ջնուդներին ջարդելու» նախապատրաստումների մասին: „Кіевлянинъ“ թերթը ասում է. «Բոլորովին անհասկանալի են երևում տեղական իշխանութիւնների անզօրութիւնը և անկարգադիր վարմունքը»: „Русское Слово“-ի ասելով՝ «Քիշինեւի Դուման իր արտակարգ ժողովում միաձայն որոշեց դադանել ներքին դործոց մինիստրի ուշադրութիւնը տեղական պոլիցիայի թոյլ դործունէութեան վրայ և զօրեղացնել պոլիցիական վերահսկողութիւնը ապագայում»:

Կրուչեւանները այժմ կարող են հրճուել իրանց քարոզների փայլուն հետևանքներով: Ասենք՝ այդ ախլի պարոնները, իրանց ներկայացուցիչ Սուվորինի նման գիտեն ճարպիկ կերպով դուրս պրծնել անախորժ գրութիւններից, թէև ոչ միշտ միատեսակ աջողութեամբ: Այդպէս, Սուվորինի կամախտաւոր Բուլդակովը, որ անցեալ տարուայ վերջում մի արշաւանք էր սկսել „Новое Время“-ի մէջ՝ բաղմաթիւ թերթերի հրատարակիչ Բամմի դէմ, այժմ լուրջ կերպով մեղադրուած է ուղղակի կաշառակերութեան մէջ: „Новое Время“-ի խմբագրութեան վրայ մի շարք նման մեղադրանքներ են սկսել տեղալ ամեն կողմից... Այդ լրագրի աշխատակիցներից մէկը, պ. Չերմանը, այժմ հեռացուել է խմբագրութիւնից, որովհետև համարձակուել է երևան

հանել պ. խմբագրի արարքները: Բուլղակովը իրան արդարա-
յրենելու համար այժմ կեղտ է քսում իր աշխատակիցներից մի
քանիսի վրայ: Խմբագրութիւնից արտաքսուած Չերմանը իր
պատիւը վերականգնելու համար այլ պէնք չի գտել, բայց շուն
ծեծելու մտրակից... Եւ մարտի 15-ին «Новое Время»-ի խմբ-
ագրատան առաջ տեղի է ունենում մտրակով մենամարտու-
թիւն, սուրուղմուց խմբագիր Բուլղակովի ու Չերմանի մէջ...

Ձը նայած այդ լուրը սկանդալներին, Սուվորինը և իր հետե-
ւողները շարունակում են մեծ աջողութեամբ իրանց նացիոնա-
լիստական—անախիմիտական միասխանափոխութիւնը և Սլեքսէյ Սուվոր-
ինը իր կեանքի երկար տարիների փորձով մօտից ուսումնասի-
րել ամբոխի հողերանութիւնը, որով աջողութիւնը ամեն ինչ մօ-
ռացնել է տալիս. ով է հարցնում, թէ ինչ ճանապարհով ես
նիւթական այժմ ձեռք բերել: Շատ ճարպիկ մարդ է Սուվորինը.
դաւառական ուսումնարանի այդ նախկին ուսուցիչը և զանա-
զան թերթերի դաւառական թղթակիցը յետոյ դառնում է մայ-
րաքաղաքի մի տարածուած թերթի սրամիտ ֆելիետոնիստ ու
պամֆլետիստ: Իսկ 1876 թւականից ձեռք բերելով «Новое
Время»-ն՝ նա թողնում է և՛ չափաւոր լիբերալութիւնը ու կամայ-
կամայ դառնում հզօր քամիների ուղղութեամբ տատանուող
մի եղեգն, որ զիտէ հանդամանքներից և ամբոխի նախապաշար-
մունքներից չահուել. թթու ազգասիրութիւնն ու օտարակերու-
թիւնը ընդհանրապէս և հակահրէականութիւնը մասնաւորա-
պէս դառնում են նրա ճարպիկ գրական գեշեփանքի առարկան:
Հետեանքը նիւթական կողմից փառաւոր էր. «Новое Время»-ն
այժմ ամենատարածուած թերթն է. նա ունի 60 հազար բաժա-
նորդ...

Երբէք այսպիսի նիւթական աջողութեան ի հարկէ չէր
կարող հասնել վիկտոր Գոլցեւի նման մի հրապարակախօս,
չը նայած իր զիտական լուրջ պատրաստութեան (նախկին պը-
րոֆեսոր) և լայն մարզասիրական ու ազատասիրական սկըզ-
բունքներով սոգորուած հրապարակախօսութեան: Նա 20 տարի
շարունակ ղեկավարել է «Русская Мысль» ամսագիրը: Այժմ,
ինչպէս երևում է, Վ. Գոլցեւը ստիպուած պէտք է լինի թողնել
այն ասպարէզը, որին նա նուիրուած էր իր ամբողջ էութեամբ,
մոռանալով հասարակական ծառայութեան մէջ իր անձնական
չահերը:

«Նշմարւում է մի գրական աղէտ,—գրում են «С.-Пет.
Вѣд.» թերթին Մոսկուայից—ծախւում է «Русская Мысль»
ամսագիրը: Այդ վաճառումը արդէն ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ,
և գործի շահի տեսակէտից ցանկալի է, որ այդ բանի մասին

որքան կարելի է շատ անձինք իմանան Ամստերդամի հրատարակիչ-խմբագիր Լավրովին, որ վճակ է հրատարակութիւնը ծախել, արդէն արուել են մի քանի լուրջ առաջարկութիւններ, ի միջի այլոց Մոսկուայի մի խումբ ժութնալիսաների կողմից, որոնք ցանկանում են „Русская Мысль“-ը հրատարակել պայերով: Այդ առաջարկութիւնը, ի հարկէ, շատ լաւ է, սակայն հազիւ թէ նա ժպտայ նրանց, որոնք զիտեն ամսագրի ներքին կողմը: Ոչ ոքի համար դադանիք չէ, որ «Р. М.»-ի իրական խմբագիրը Վ. Ա. Գուլյեն է: Նա վարում էր օրգանը 20 տարի՝ լինելով ամսագրի ներկայացուցիչ նաև մամուլի գործերի գլխաւոր վարչութեան առաջ: „Рус. Мыс.“ թէ իր նիւթական թէ բարոյական աջողութեամբ ամբողջապէս պարտական է Վ. Ա. Գուլյենին, որ կարողացաւ ամսագրի շուրջը միջնորդ ատեղծել: Ի հարկէ, ամսագրի ուրիշի ձեռք անցնելը կարող է խմբագրութիւնից Գուլյենի հեռանալու պատճառ լինել: Ասում են, թէ «նախագրւում այդպիսի հետեանք», Վ. Ա. Գուլյենը երգուեալ հաւատարմատար է գրուել: Պէտք է ցանկալ, որ այդ լուրերը չ'արդարանան, և որ ամսագիրը մնար նրա ձեռքում, ու իրապէս նրան ստեղծեց և զրոշանոց վարձատրութեամբ՝ բառացի հասկացողութեամբ՝ առանց կռայած մէջքը ուղղելու՝ աշխատելով, գրեց այդ ամսագիրը մամուլի չիտակ օրգանի պատուանդանի վրայ:

Բնականաբար, ներկայ հասարակական պայմաններում գրական գործիչները, նոյնիսկ ուսական կեանքում, կատարելով այնպիսի մաշոզ և պատասխանատու աշխատանք, ինչպիսի է իրական խմբագրի պաշտօնը, չի կարող յոյս ունենալ այնպիսի նիւթական աղահոլութիւն ձեռք բերելու վրայ, ինչպէս հետեւութեամբ այդ իրադրութեամբ է ուսն պեղարուստական խոշոր տաղանդների կեանքում,—բայց և այնուամենայնիւ սարսափելի ապերախտութիւն կը լինի, եթէ իսկապէս ստիպուած լինի գրական ասպարիզում իր երիտասարդ աշխուր սպառած մարտնչողը իր կեանքի վերջալուսի մօտ լոկ հայր ինքրի համար, աշխատել ոչ իր ձգտումներին համապատասխան ասպարիզում: Ցաւալի իրականութիւն, որ Սուվորիններին դարձնում է միլիոնատէր, իսկ Գուլյեններին ընդ միշտ թողնում է ինտելիգենտ պրոլետարի գերում...

Այդպիսի հեռանկար միշտ պէտք է աչքի առաջ ունենայ հասարակական գործիչը և մեղանում... Բնականաբար աւելի ևս ծանր պէտք է լինի մամուլի աշխատաւորների վիճակը մեղանից անգամ կուլտուրայէս ստոր թուրքերի մէջ: Այդ երկի լաւ գիտէ Թիֆլիսում մարտի 30-ից լոյս տեսնող թուրքական «Շարքի-Ռուս» թերթի հրատարակիչ-խմբագիր Մոհամմէզ Շախ-

տախտինսկին, որ որոշ անուն ունի և՛ իբրև տեղական ուսման թերթի աշխատակից: Խօսել այն մեծ կուլտուրական նշանակություն ունեցող, որ պէտք է ունենայ այդ միակ թուրքական լրագրի թէ թուրքերի մտաւոր առաջադիմութիւն և թէ առհասարակ ամբողջ Անդրկովկասի համար, որի ազգաբնակչության ամենատուար, միևնոյն ժամանակ և ամենախտուար մասը թուրքն է—նշանակում է կրկնել մի անվերճելի ճշմարտութիւն:

Մեզ հարկան թուրքերը մինչև այժմ իրար հետ կապուած էին կրօնական նեղ կապերով, այժմ աւելանում է նրանց կեանքում և մի նոր մտաւոր դործօն, որ ունի յատկութիւն բնագործակելու նեղ կրօնական կապը, դարձնելով նրան միջազգային, համապետական և համաշխարհային, մամուլն է, որ իրարից կտրուած նեղ ազգային—կրօնական լճակները միացնում է իրար հետ և դարձնում համամարդկային կեանքի ովկիանոս, մինչդեռ ամեն կողմից կտրուած, լուի իր կեանքով ապրող լճակը հեշտութեամբ ներխուժ է և դառնում ճահիճ, այդ վտանգից ազատում է նրան չիտակ ուղղութիւն և լայն հորիզոններ ունեցող մամուլը, որ ընդունակ է միացնել առանձին լճակները և ներխուժից ազատ պահել զրանց նաև անհատական կեանքը...

Լ. Ս.

25 ապր.

«Правительство. Вѣстникъ»-ում հրատարակուած են ժողովրդական լուսաւորութեան միջնադարին Բարձրագոյն տուած հրահանգները, որոնք պէտք է հիմք ծառայեն միջնակարգ զբոսայի վերակազմութեան վերաբերեալ օրէնսդրական աշխատանքների համար: 1) Գիմնազիաները պահպանում են ութ դասարանեան կազմը. նրանց մէջ աւանդուած են երկու հին լեզուներն ևս, բայց յունարէնի դասաւանդութիւնը նրանցից շատերի մէջ անպարտադիր կը լինի: Գիմնազիական դասընթացի իւրացումը արտօնութիւն է տալիս մասնելու համալսարանները: 2) Բէալական դպրոցները, որոնց ուսման ծրագիրը պէտք է ենթարկուի վերաքննութեան, պահում են իրանց վեց հիմնական և եօթներորդ լրացուցիչ դասարանները: Այս վերջին դասարանը աւարտելը իրաւունք է տալիս մասնելու բարձրագոյն տեխնիկական ուսումնարանները: 3) Բացի գիմնազիաներից և բէալական ուսումնարաններից՝ կը կազմակերպուեն ուրիշ միջնակարգ դպրոցներ ամբողջացրած հանրակրթական ուսման ծրագրով՝ բաղկացած վեց դասարաններից: Այս ուսումնարաններում ուսման աւարտումը իրաւունք է տալիս ծառայութեան մասնե-

լու նահանգներում: 4) Լայն զարգացումն պէտք է ստանայ տեխնիկական և պրոֆեսիոնալ միջնակարգ կրթութիւնը, որ պէտք է զոհացումն տայ կեանքի գործնական պահանջներին: 5) Առանձին ուշադրութիւն պէտք է դարձնուի միջոցներ զբաղելու վրայ, որոնցով ամեն տեսակ ուսումնարանների կրօնական—բարոյական և առհասարակ կրթիչ ազդեցութիւնը ուսանողների վրայ բարձրացնելու, նոյնպէս և ամրապնդելու նրանց մէջ անձնութիւնը դէպի ուսական պետութիւնը և ժողովուրդը: 6) Կրթական գործը ըստ հնարաւորութեան լիովին իրականացնելու համար պէտք է հիմնուեն պանսիոններ, որոնց մէջ կարողանային համապատասխան ղեկավարութիւն զանել որ և է քաղաքի որոշ խմբի ուսումնարանների սաները: 7) Համապատասխան այն պահանջներին, որոնք անոււմ են վերակազմուող միջնակարգ ուսումնարաններին, պէտք է անյապաղ միջոցներ ձեռք առնուեն աւելի նպատակայարմար նախապատրաստութիւն տալու այդ ուսումնարանների ուսուցիչներին:

«Правительственный Вѣстникъ» լրագրի № 72-ի մէջ մարտի 30-ից տպուած է. «Պետերբուրգի բժշկական իգական ինստիտուտում արգէն ներկայ տարուայ փետրուարի վերջում երեաց մի փոքր յուզմունք ունկնդրուհիների միջև, որին առիթ էր տուել այն կանոնների նախագծի յայտարարութիւնը, որը որոշում է փոխադրական քննութիւնների կարգը ինստիտուտում: Այդ յուզմունքը աւելի ևս սաստկանալով՝ այն տեղը հասաւ, որ մարտի 10-ին, ժամ 5 կէսօրից յետոյ, կազմուեց անատոմիական առդիտորիայում մօտ վեց հարիւր ունկնդրուհիների մի ապօրինի ժողով: Ինստիտուտի ղերեկտորի, և ապա ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուի յորդորները աջողութիւն չ'ունեցան, և ժողովը շարունակուեց երեք ժամ: Ի նկատի ունենալով ունկնդրուհիների նշանաւոր թւի յամառութիւնը, որոնք հաւաքուել էին բողոքելու նպատակով այն կանոնների գործադրութեան դէմ, որ մշակել էր ինստիտուտի խորհուրդը և ղեկ մարտի 3-ին հաստատել էր ժողովրդական լուսաւորութեան միջնատրութիւնը, բոլոր ղիտական և դասատուական զբաղմունքները մարտի 11-ից դադարեցրուեցին մինչև առանձին կարգադրութիւն: Ժողովին մասնակցող նկատուածները ենթարկուեցին պրոֆեսսորական կարգապահական դատին: Գործը քննելուց յետոյ դատարանը պատժի ենթարկեց 345 ունկնդրուհիներին, որոնցից 28-ը դատապարտուեցին զանազան պատիժների՝ նկատողութիւնից բարձր, բայց որոնք չեն հասնում ինստիտուտից արձակուելու աստիճանին, իսկ մնա-

յած 317-ը—նկատողութեանս Աւելի յանցաւոր ճանաչուած 28 ունկնդրուէիններին ապա կանչեց ինստիտուտի զիրեկտորը պրոֆեսորական դատարանի դատաւճիռները լսելու համար. սակայն վերոյիշեալ կատեղորիայի 28 ունկնդրուէինները զիրեկտորի առաջարկութեանը չ'ենթարկուեցին: Ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութեան կառավարիչը ունկնդրուէինների այդպիսի վարմունքը համարելով ոչ միայն նոր, այն եւ կարգապահութեան դիտաւորեալ խախտումն, այլ և դեմոնստրատիւ արհամարհանք դէպի պրոֆեսորական դատարանը, նոյնպէս և չկառութիւն սրանից յետոյ եւ ենթարկուելու օրինական կարգին, հարկաւոր համարեց մասամբ հեռացնել ինստիտուտից, մասամբ արձակել այնտեղից վերոյիշեալ 28 ունկնդրուէիններին: Մարտի 27-ին պարապմունքները ինստիտուտում վերսկըսուեցին:

Պետերբուրգի համալսարանում կարգը խախտուած էր մարտի 18-ին, թէպէտ և պարապմունքները այդ օրը առհասարակ ընթանում էին անընդհատ: Վերոյիշեալ թւին ուսանողներին մի խումբ, թւով մինչև 500 մարդ (Պետերբուրգի համալսարանի ուսանողների ընդհանուր թիւը մօտ 4000 է), ակներև առաջուց խմբուած, ցերեկուայ մօտ 12 ժամին մտաւ գլխաւոր դռների միջով և արագութեամբ լցնելով սանդուղքի տափարակը՝ կազմեց ապօրինի ժողով, որը տեսչութեան պաշտօնականների պահանջներին՝ ցրուել—չ'ենթարկուեց: Դրանից յետոյ եւ կած համալսարանի ըկտորը և ուսումնարանական շրջանի հոգարարձուն իղուր աշխատում էին վերականգնել կարգը. ներանց յորդորներն ընդունուեցին չտրամադանց կողմից և անքաղաքավարի բողոքներով: Երկու ժամ շարունակուող ժողովի մասնակցողների դատողութեան առարկաներն էին այն անկարգութիւնները, որոնք տեղի ունեցան մի քանի օր դրանից առաջ իգական բժշկական ինստիտուտում, նոյնպէս և ակադեմիական կեանքին կատարելապէս խորթ հարցեր: Այդ պատճառով 68 անձերի մասին, որոնց ներկայութեան վերաբերութեամբ ժողովին ցուցմունքներ կային, պրոֆեսորական կարգապահական դատարանում պատշաճաւոր քննութիւն նշանակուեց, իսկ դործի դատաստանական քննութեան կանոնաւոր ընթացքը ապահովելու համար, նոյնպէս և մարտի 18-ին ուսանողների անկարգութիւններին չը մասնակցողներին պաշտպանելու համար ադիւտանտների ադգեցութիւնից, որոնք հետեւեալ օրերը ամեն ջանք դործ կը զնէին նոր ապօրինի ժողովներ կազմելու համար, պարապմունքները համալսարանում ժամանակաւորապէս դադարեցրուեցին այնպէս, ինչպէս այդ տեղի ունե-

ցաւ իրական բժշկական ինստիտուտում մարտի 10-ի ժողովից յետոյ: Պետերբուրգի համալսարանի կարգապահ դատարանը քննելով մի ամբողջ շարք նիստերում վերոյիշեալ 68 ուսանողների դործը և լսելով վկաների ցուցմունքները, նոյնպէս և այն մեղադրուողների բացատրութիւնները, որոնք ներկայացան դատարանին, որոշեց. 4 անձանց վերաբերմամբ դործը դադարեցնել՝ հիւանդութեան կամ իր ժամանակին դատաբան կանչելու ծանուցադիրը չը յանձնուելու պատճառով. 4 ուսանողներին ժողովին մասնակցելու մեղադրանքից արդարացնել, իսկ մնացած 60 հոգուն մեղաւոր ճանաչել այդ յանցանքի մէջ: Վերջիների թիւից, աչքի առաջ ունենալով նրանց մեղաւորութեան աստիճանը, նրանց բացատրութիւնների անկեղծութիւնը դատարանում, նոյնպէս և ուրիշ հանգամանքներ, դատարանը դատաւարտեց 14 անձանց Պետերբուրգի համալսարանից հեռացրնելուն առիշտ, բայց առանց զրկելու նրանց ուրիշ բարձրագոյն դպրոցները մտնելու իրաւունքից՝ համաձայն պատիժների կանոններին վերաբերեալ 7-րդ պարագրաֆին, 21 անձանց դատաւարտեց այդ համալսարանից արձակելուն, այն է՝ 7 հոգուն մինչև 1903 թւի օգոստոսի 15-ը, 7 անձանց բարոյական պախարակման և ազատ ունկնդիրների կարգը փոխադրելուն, 4 հոգու ազատ ունկնդիրների կարգը փոխադրելուն, 12 անձանց յանդիմանութեան և 2 անձի՝ նկատողութեան: Այդ պատվճիւրը, ուսումնարանական չըջանի հոգաբարձուի կողմից հաստատուելուց յետոյ ի կատար է ածուած, և մարտի 28-ից նորից բացուած են համալսարանի զբաղարանը, գիւանատունը և մի քանի լաբորատորիաներ, նոյնպէս և սենեակները գիտական ընկերութիւնների համար: Ի նկատի ունենալով զատկական արձակուրդների մերձաւորութիւնը, որոնք այս տարի սկսուում են մարտի 30-ին, գասախօսութիւնների ընթերցումը չէ վերսկսուում պարապմունքների վերոյիշեալ ընդմիջումից յետոյ, բայց քննութիւնները կը կատարուեն համաձայն հաստատուած և իր ժամանակ յայտարարուած ցուցակի:

Վերջին տարիների ընթացքում, երբ համալսարանական կեանքի բնական ընթացքը ենթարկուում էր յաճախակի խախտումների, ուսումնարանական վարչութիւնը և վարչական իշխանութիւնները ուշադրութիւն դարձրին այն բանի վրայ, որ Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի չքաւոր ուսանողներին օգնող ընկերութեան վարչութեան տակ գտնուող ուսանողական ճաշարանը մի այնպիսի տեղ է, ուր ուսանող երիտասարդութիւնից ամենից աւելի անհանդիստ անձինք հաւաքուում են քննելու համար այսպէս անուանուած ուսանողական

գործադուլների, օրստրուկյիաների և այլն կաղմակերպութեան հարցերը, որի պատճառով այդ ճաշարանը ենթարկւում էր փակման: Ներկայումս ներքին գործերի մինիստրութեան տրամադրութեան տակ զտնուող տեղեկութիւններով կատարելապէս ճիշդ ստուգուած է, որ ինչպէս 1899, 1900 և 1901 թւերին, նոյնպէս և 1902 և 1903 թւերին վերոյիշեալ ճաշարանում բայի խմբովին արդելուած երգեր երգելով կարգը խախտելուց, տեղի ունէին երիտասարդութեան առանձին խմբակների ժողովներ, քննելու համար ոչ միայն անկարգութիւններ կաղմակերպելու հարցերը համալսարանի պատերի մէջ, այլ և ժողոցային ցոյցեր սարքել և այլն: Այդ ճաշարանում, չը նայելով այն բանին, որ նրա կանոններով իրաւունք չ'ունեն այցելել ճաշարանը այնպիսի անձինք, որոնք չեն պատկանում Պետերբուրգի համալսարանի ուսանողական կաղմին, անարգել դալիս էին ուսանողական չըջանին օտար մարդիկ: Այդ ճաշարանում նոյնպէս կասկածելի անձանց միջև տեղի էին ունենում տեսակցութիւններ իրանց յանցաւոր գործունէութեան առարկաների առիթով: Նա վերջապէս ծառայում էր որպէս մի տեղ, ուր համարեա աշխարայ տարածւում էին և մինչև անգամ բարձր կարգացում էին արդելուած հրատարակութիւնները: Ներկայ ժարտի 18-ին համալսարանում կայացած ժողովը, ինչպէս գործը քննելու ժամանակ պարզուեց, առաջուց կաղմակերպուած էր, և նրան մասնակցողների մեծամասնութիւնը ժողովին ևկաւ անմիջապէս ուսանողական ճաշարանից: Այդպիսով վերոյիշեալ ժողովի սարքելը վճռուած էր նախընթաց ժողովի մէջ ճաշարանում: Վերոյիշեալի հիման վրայ, նոյնպէս և ի նկատի առնելով այն, որ վերև նկարագրած ոչ ցանկալի երեոյթներով, որոնք տեղի էին ունենում առաջուց ուսանողական ճաշարանում, բաւական ապացուցուած է Պետերբուրգի Կայսերական համալսարանի չըբաւոր ուսանողներին օգնող ընկերութեան կատարեալ անցորութիւնը ապահովելու համար կարգը ընկերութեան հսկողութեան տակ զտնուող ուսանողական ճաշարանում, վերջինս ներքին գործերի մինիստրի և ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութեան կառավարչի համաձայնութեամբ փակուած է»:

Ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութիւնը կամենալով նպաստել հրոպական նոր լեզուների—Փրանսերէնի, գերմաներէնի և անգլիերէնի—առաջադիմութեան գործին միջնակարգ դպրոցներում, առաջարկել է ուսումնարանական չըրջանների հոգաբարձուներին կարգադրել, որ աշակերտները սկա-

րապեն այդ լեզուներով նաև այն ժամանակ, երբ ազատ են միւս դասերից: Պարապմունքները այդ ազատ ժամերին չը պէտք է լինեն պարտաւորական, այլ կամաւոր. չը պէտք է գործածուեն դասադրեր կամ այլ գրաւոր աշխատանքներ. դասատու ուսուցիչը պէտք է աշխատի զբաղեցնել աշակերտներին նոր լեզուների գործնական ուսումնասիրութեամբ՝ խօսակցելով նրանց հետ կարգացած զանազան գրքերի բովանդակութեան մասին: Նոր լեզուների այս կամաւոր պարապմունքները կը մտցնուեն միջնակարգ դպրոցներում 1903—04 ուսումնական տարուայ սկզբից: Նրանց կը մասնակցեն բարձր դասարանների աշակերտները՝ սկսած 4-րորդ դասարանի աշակերտներից, իւրաքանչիւր աշակերտ, իբրև վարձատրութիւն պարագիւղ ուսուցչին, կը վճարէ 20 կոպէկ իւրաքանչիւր ժամի համար:

«Кавказъ» լրագրի պաշտօնական բաժնում տպագրուած է հետևեալը. «Սև-ծովեան նահանգի Սոչի աւանում մարտի 17 զիշերը բանտի չինութեան մէջ մեռաւ «3-я Рота» զիւղի բնակիչ Սվինոստրիզին, որ ձերբակալուած էր նախընթաց օրը հարբած դրութեան մէջ: Գաւառումսի գլխաւորը և չրջանային բժիշկը քննեցին զիսկը, և բժիշկը գտաւ, որ կալանաւորուածը մեռել է հարբեցութիւնից: Մօտ 12 ժամին մօտ 100 մարդուց բաղկացած ամբօխը (սրոնց թւում և շատ հարբածներ) կանգնեցըրեց Սվինոստրիզինի զիսկը, որ տանում էին բանտից չրջանային բժիշկի կարգադրութեամբ անդամահատելու: Ամբօխը յայտնեց Սոչիի չրջանի կառավարչին, որ չտապել էր այդտեղ, թէ երկիւղ է կրում, որ Սվինոստրիզինի թաղումն առանց անդամահատութեան կատարուի, որովհետև վերջինը սպանուած է ոստիկանների ձեռքով բանտի չինութեան մէջ: Չը նայելով կառավարչի համոզեցուցիչ խօսքերին և բացատրութիւններին, թէ թաղումը չէ կարող տեղի ունենալ առանց անդամահատութեան, ամբօխը դիմեց դէպի բանտ, ծեծեց ոստիկաններին, քարերով ջարդեց բանտի չինութեան թոյլ փականքներն ու դռները և ազատեց բոլոր կալանաւորներին: Ամբօխի միջից գցուած մի քար զիպաւ չրջանի կառավարչի ձեռին, միւսը Փոթիի գնդի մի պորուչիկի պարանոցին, իսկ մի ոստիկան սաստիկ ծեծուեց: Վրայ հասած զօրախումբը ցրեց ամբօխին: Բանտի մէջ եղած կալանաւորներից փախան միայն 8 հոգի ոչ նշանաւոր յանցաւորներից: Բժիշկների ձեռքով Սվինոստրիզինի մարմինը անդամա-

հասելուց երկաց, որ նրա մահը առաջացել է այն ծեծիկ, որ նրան ենթարկել են ձերբակալելու ժամանակ, իսկ ալկոհոլից թունաւորման հետքեր չը գտնուեցին: Յանցաւոր ոտակաւները կ'ենթարկուեն դատի, իսկ ինչ վերաբերում է գաւառամասի զլխաւորին, որի իշխանութեան տակ գտնուում է բանտը, ինչպէս նաև Սվինստորիզինի զիակը քննող շրջանային բժշկի յանցաւորութեան աւտիճանին, այդ բանը կ'որոշուի այն դատական քննութիւնից յետոյ, որ կատարւում է այժմ Եկատերինոգրի նահանգական դատարանի պրոկուրորի անձնական մասնակցութեամբ. իսկ մինչ այդ ժամանակ՝ յիշուած պաշտօնատար անձինք հետաքրքւած են իրանց պաշտօններից: Պատասխանատւութեան կ'ենթարկուեն նաև այն յանցաւորներն ամբոխի միջից, որոնք թոյլ են տուել իրանց անյարգութիւններ գործել և ինքնակամ կարգադրութիւններ անել»:

Մարտի 26-ին Վեհախառ Կաթողիկոսը այցելել է պ. Ա. Մանթաշեանին և մեծարուել այդ նշանաւոր հայ հարուստի տանը: Տանտէրը իր բարձր Հիւրին յայտնել է, թէ իր վրայ է յանձն առնում Էջմիածնի տաճարի վերաշինութեան ամբողջ ծախսը, որ մօտ 150 հազար ռուբլի է հաշոււմ:

Կրպգրներում տպուած էր, որ նոյն հարուստը խոստացել է Կովկասի պոլիտեխնիկայի համար 900 հազար ռ.:

Ապրիլի 14-ին կայացաւ Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանի (չուժա) առաջին նիստը նախագահութեամբ նոր քաղաքապետի իշխան Ն. Վ. Արզումանսկի—Դուլդուկովի: Այդ նիստում քաղաքապետը յայտնեց մի այլ հայ հարուստի՝ Միքայէլ Արամեանցի նուիրատւութեան մասին. Արամեանցը նուիրում է Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան 100 հազար ռուբլի այն պայմանով, որ այդ գումարով քաղաքային հիւանդանոց բացուի:

Թիֆլիսի քաղաքային ուսարմիսն իր նիստերից մէկում քըննելով Մ. Արամեանի նուիրած 100,000 ռուբլու գործադրութեան հարցը, որոշեց. — 1) Արամեանի նուիրած 100,000 ռուբլին, որից 25,000 ռուբլի արդէն ստացուած է, ընդունել և յանձնել Թիֆլիսի հասարակական ինքնավարութեան կարգադրութեանը. 2) այդ նուէրը յատկացնել հիւանդանոցի շինութեան գործին, համաձայն նուիրատուի ցանկութեան, առայժմ բաց թողնելով այն հարցերը, թէ հիւանդանոցը որպիսի հիւանդների համար պէտք է լինի և որքան մահճակալ պէտք է զետեղէ իր մէջ, մինչև որ քաղաքային սանիտարական-բժշկական խորհուրդը

ներկայացնէ դումային իր դիտողութիւններն այդ մասին. 3) այս դումարով շնորհակալեմ հիւանդանոցը անուանել Մ. Արամեանի անունով և կախել նրա պատկերը հիւանդանոցի դահլիճներից մէկում. 4) ընտրել մի պատգամաւորութիւն, որ բաղկացած լինի ուսուցիչի ամբողջ կազմից և 5) ձայնաւորներից, որը քաղաքացիների առաջնորդութեամբ ներկայանայ նուիրատու Արամեանին՝ շնորհակալութիւն յայտնելու նրան թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութեան կողմից այն առատաձեւն նուիրատուութեան համար, որ միջոց է տալիս քաղաքին հիւանդների բժշկութեան գործը դնելու աւելի ամուր հիմքերի վրայ: Հիգշաբթի, ապրիլի 17-ին, այդ հարցը քննուեց և քաղաքային բժշկակական-սանիտարական խորհրդում, որ որոշեց Արամեանի նուիրած դումարով չինել հիւանդանոց բացառապէս ներքին հիւանդութիւններ ունեցողների համար:

«Правительственный Вѣстникъ»-ում տպագրուած է. «Ապրիլի 6-ին և 7-ին Քիչինեւում տեղական հրէական ազգաբնակութիւնը ենթարկուեց մի խումբ բանուորների յարձակման: Անկարգութիւնները սկսուեցին հրէաների խանութները և բնակարանները կողոպտելով և արագութեամբ ընդհանուր անկարգութիւնների բնաւորութիւն ստացան: Չը նայելով ոստիկանութեան, ապա նաև օգնութեան կանչուած զօրամասերի ջանքերին, քաղաքի մէջ ցրուած խռովարարները կոտորատու էին հրէաների բնակարանների ապակիները (պատահաբար ջարդուեցին նաև մի քանի քրիստոնեաների տների ապակիներ) և ոչնչացնում ու կողոպտում էին նրանց զոյքը: Հետևեալ օրը վերսկսուած անկարգութիւնները, ուղղած կրկին հրէաների դէմ, չը նայելով զօրքերի ներկայութեան՝ սպառնական բնաւորութիւն ստացան, - տեղի ունեցան մի քանի խռոր կռիւներ, որոնց ժամանակ գործ էին դրւում ոչ միայն քարեր ու փայտեր, այլ նաև երկաթէ նիզեր և ատրճանակներ: Հետևանքն այն եղաւ, որ սպանուեցին 25 մարդ, մօտ 75 հոգի լուրջ և մօտ 200 հոգի թեթի վէրքեր ստացան: Ներքին գործերի մինիստրի կարգադրութեամբ Քիչինեւ քաղաքը և նրա գաւառը յայտարարուած են որպէս անդեր, որ գտնւում են սաստկացրած պաշտպանութեան տակ»:

Ապրիլի 16-ին տպուած է հետևեալ Բարձրագոյն Ուկազը. «Աւելի քան կէս դար առաջ, Մեր Նախապապ Կայսր Նիկոլայ I-ի թագաւորութեան ժամանակ, հրատարակուած էր 1845 թւին քրէական և ուղղիչ պատիժների օրէնսդիրք, որի հրատա-

րակութիւնից առաջ տեղի ունեցան երկարատև օրէնսդրական աշխատանքներ: Մեր Պապ Կայսր Ալէքսանդր II-ի թաղաւորութեան ժամանակ տեղի ունեցած արմատական վերանորոգութիւնները թարմացրին Ռուսաստանի պետական կենցաղի ամբողջ կազմը. այդ վերանորոգութիւնների աղբեղութեան տակ փոխուած պայմանները անհրաժեշտ դարձրին համապատասխան դարձնել նրանց հետ քրէական օրէնքները. այդ պարթը, որ սկսուեց Կայսր Ալէքսանդր II-ի Արքայական նախաջուլումներին, Մեր անմոռանալի Մշտղ Կայսր Ալէքսանդր III-ի ինքնակալ կամքի համեմատ, յանձնուած էր մի առանձին յանձնաժողովի, որին հրամայուած էր զծագրել ծրագիր: Մենք չէինք դադարում հոգ տանելուց աւարտելու առաջնակարգ պետական նշանակութիւն ունեցող այդ աշխատանքը. այդ նկատումներով, յանձնաժողովի ընդարձակ աշխատանքները աւարտելուց յետոյ, Մենք հրամայեցինք պատժական օրէնսդրութեան նրա մշակած նախագիծը վարչութիւնների եզրակացութիւնների հետ միասին ենթարկել քննութեան նախ Պետական Խորհրդին կից առանձին խորհրդակցութեան մէջ, և ապա նրա միացեալ դեպարտամենտների առանձին ատեանում և նրա ընդհանուր ժողովի մէջ: Բարուրը համարելով հաստատել այդ կարգով կազմուած և քննուած քրէական կանոնադրութիւնը և ուղարկելով դա Կառավարչական Սենատը, հրամայում ենք պատշաճաւոր կարգադրութիւններ անել դրա հրատարակութեան համար և ապա պործադրել այն ժամանակամիջոցին, որ Մենք առանձնապէս դրա համար կը նշանակենք: Յուսալով, որ նոր քրէական օրէնքը, համակերպուած պետական և հասարակական կենցաղի ժամանակակից պայմաններին, կը նպաստէ քրէական դատավարութեան աջող կատարմանը, Մենք հաստատ հաւատ ունենք, որ այդ օրէնքը, բաժանելով արգելումի և թոյլատրումի շրջանը և զիմադրելով յանցաւոր փորձերին, կը ծառայէ քաղաքացիական կարգի խիստ պաշտպանութեանը և ժողովրդի մէջ օրինականութեան զգացմունքի ամրանալուն, որը պէտք է մշտական ղեկավարը լինի իւրաքանչիւրի համար՝ որպէս առանձին իր անձնական գործունէութեան շրջանում, նոյնպէս և դասակարգերի և հասարակութիւնների միացեալ կազմի մէջ»։—Իսկականի վրայ նորին Մեծութեան Սեփական ձեռքով ստորագրուած է. «Նիկողայոս»։—

Յարսկոյէ-Սելոում, 1903 թւի մարտի 22-ին:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՄԱՆ

Փինլանդիայի զենեքալ-նահանգապետի անունով.

Մեր ֆինլանդական զենեքալ-նահանգապետին.

Հոգ տանելով Մեր Փազաւորութեան սերտ պետական կապակցութեան մասին, Մենք նախապէս քննարկեցինք միջոցներ միացնելու Փինլանդիայի Մեծ Իշխանութիւնը կայսրութեան հիմնական մասերի հետ, սակայն այդ միջոցների գործադրութիւնը Փինլանդիայի ազգաբնակչութեան մի մասի մէջ յանդուգն դիմադրութիւն առաջացրեց: Չարամիտ մարդիկ նպատակ ունենալով կառավարութեան դէմ յարուցանելու խաղաղ ազդաբնակութիւնը, որ տրամադիր չէ հետեւելու նրանց խորհուրդներին, թոյլ տուին իրանց գործողութիւններ, որոնք խանգարեցին կեանքի անդորր ընթացքը, և նոյնիսկ կանգ չ'առան բացարձակ բռնութիւն գործադրել դէպի իրանց պարտակութիւնները հաւատարիմ մնացած անձանց նկատմամբ: Սովորական հանդամանքներում այդպիսի գործողութիւններով խանգարուած կարգը կարող էր վերականգնուել յանցաւորներին դատաստանական պատասխանատւութեան ենթարկելով և ընդհանուր օրէնքների մէջ ցոյց տուած այլ միջոցներով: Սակայն այժմ այդ միջոցները անգործադրելի են, որովհետեւ մի քանի պաշտօնավար անձինք, մանաւանդ դատաստանական հիմնարկութիւնները, ոչ միայն չեն նպաստում հասարակական կարգի պահպանութեան, այլև ոչ սակաւ իրանք օրէնքի անհրճադանդութեան կորստաբեր օրինակ են ցոյց տալիս: Ցանկալով վերականգնել կարգը Փինլանդիայում և պաշտպանել օրինահնազանդ ժողովուրդը խռովարարների ալլելոցութիւնից, Մենք բարուղը համարեցինք ժամանակաւորապէս, երեք տարով, տալ Փինլանդական Մեծ Իշխանութեան բարձրագոյն պետական իշխանութիւններին առանձին լիազօրութիւններ՝ պետական կարգը և հասարակական անդորրութիւնը պահպանելու համար: Այդ լիազօրութիւնները թուած են այն որոշումների մէջ, որոնք Մեզանից հաստատուած են մարտի 20-ին (այլը. 2-ին):

Հղելով Ձեզ այս որոշումը նպատակադրմար գործադրութեան՝ միաժամանակ անյետաձգելի պարտաւորութիւն ենք դրնում Մեր ֆինլանդական սինոդի վրայ՝ դատաւարութեան և կառավարութեան վերաբերեալ օրէնքների վերաքննութեան շուտափոյթ աւարտումն:

Իսկականի վրայ Նորին Կայսերական Մեծութեան ձեռքով
զծադրուած է:

«ՆԻԿՈԼԱՅ»

Ցարսկոյէ Սելօ.

27-ն մարտի (9-ն ապրիլի) 1903 թ.

Մամուլի վերաբերեալ կարգադրութիւններ.

Գրաքննչ. կանոն. 178 յօդ. հիման վրայ ներքին գործոց
մինիստրը որոշեց.

Արգելել հետեւեալ լրագրերի հատով վաճառումը. «Рус-
ская Вѣдомости», «Кіевское Слово», «С.-Пет. Вѣд.» և «Но-
вое Время».

Ֆինլանդիայում նախազգուշացում է յայտնուած հետեւեալ
թերթերին. „Helsingfors Posten“, „Vestra Finland“, „Sano-
mia Turusta“, „Unsi Suometar“ (2-րդ անգամ), „Päivälehit“
„Tampereen Untiset“, „Borgobladet“, „Unsimaa“ և 5 օրով
զադարեցրուած է „Hufvudstadsbladet“:

Այսուհետեւ ֆինլանդական լրագրները կարող են համերդ-
ների, ներկայացումների և բոլոր նման խրախճանքների մասին
յայտարարութիւններ տպել միմիայն պատշաճ իշխանութեան
թոյլտուութեամբ:

«Баку» լրագրում տպագրուած է. «Մեր մշտական աշխա-
տակիցներ Գ. Ստարցիւ (Vox) և Ա. Մատիւշինսկի (Մոնզուլ,
Ֆանտոմ) ուղևորում են երկրի սահմաններից դուրս. այսուա-
մենայնիւ նրանց աշխատակցութիւնը մեր լրագրներում չի գա-
ղարի»:

Արձակուում է պաշտօնից Վիտերսկի քաղաքապետին Վալ-
կովիչ քաղաքային կանոնադրութեան 149-րդ և 150-րդ յօդ. հի-
ման վրայ:

Յոշնուար և փետրուար ամիսների ընթացքում Պետերբուր-
գի դատաստանական պալատը քննում էր Կրոնշտադտ քաղաքի
նախկին ոստիկանապետ Ռոխ-դնդապետ Շաֆրովի գործերը:
Սկսելով իր ծառայութիւնը Մոսկուայում 1887 թւականին նախ

պրիստաւի օղնականի, ապա պրիստաւի պաշտօնում, Շաֆրովը 1892 թ. արձակուում է իբրեւ կաշառակեր: Այդ չէ՝ խանդարում նրան շարունակել իր ծառայութիւնը Պետերբուրգում: 1894 թւականին այդտեղ ևս արձակուում է նոյն պատճառով: Չը նա-յած դրան, պաշտօնապէս յայտնի էր միայն այնքան, որ «Շաֆ-րովը արձակուած է տնային հանգամանքներով», ուստի նա 1896 թւականին կարողացաւ ստանալ Կրոնշտադտի ուստիկա-նապետի պաշտօնը: Այդտեղ ևս Շաֆրովը շարունակեց իր սո-վորական աղօրինի կաշառակերութիւնը և բազմաթիւ զեղծում-ները, մինչև որ նրա դէմ դանդաղաներն վերջապէս 1899 թւա-կանին դարձրին նաև դատախազական վերահսկողութեան ու-չադրութիւնը: Եւ միմիայն դատախազական վերահսկիչի ցոյց տուած հաստատակամութեան չնորհիւ կառավարչական Սինոդը 1900 թւականի մայիսի 22-ին հրամայեց կատարել նախնական քննութիւն Շաֆրովի գործած բազմաթիւ զեղծումների մասին և հեռացնել նրան պաշտօնից:

Պալատը դատապարտեց Շաֆրովին, զրկելով բոլոր առան-ձին իրաւունքներից և արտօնութիւններից, և երկու տարի ժամանակով յանձնելով նրան ուղղիչ կալանաւորական բաժան-մունքը:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մակեդոնական հարցի ընդարձակումը.—Ջահագրգռուած կողմերի երկդիմի վերաբերմունքը.—Աւստրո-Ունգարիայի ձգտումները.—Մակեդոնացիների որոշումը.—Գիւմաֆիային պայքումներ Սոփունում.—Մի քանի մեծ պետութիւնների կողմից նաւաստւիղներ ուղարկելը Սոփուն.—Պիլիկիայի նորոնքի կաթողիկոսի ժամանումը Սիւ.—Պոստով դրամ փոխադրելու համաձայնութիւն Ռուսաստանի եւ Բուլղարիայի մեջ:

Ոչ էգուարդ VII-րդի այցելութիւնը Պորտուգալիային, Իտալիային և Ֆրանսիային, ոչ Վիլհելմ II-րդի ճանապարհորդութիւնը Հռոմ և Լուբէի ճանապարհորդութիւնը Ալժիր, ոչ Մարոկկոյում շարունակուող ներքին արիւնահեղ երկպառակութիւնը, ոչ Սոմալիլէնդում Անգլիայի կրած պարտութիւնը «խենթ մոլլայից», նոյնիսկ ոչ դրէյֆուսեան դործի կրկին յարութիւն առնելը կամ Բալստագի նոր ընտրութիւնների համար անուող պատրաստութիւնները—ոչ մէկը գրանցից այնքան չեն գրաւում այժմ քաղաքակիրթ ազգերի ուշքը, որքան օրէցօր առաւել սուր կերպարանք ստացող մակեդոնական ինդիքը, որ այժմ դառաւ նաև Ալբանիայի և Հին Սերբիայի (Կոսսովեան վիլայէթ) հարց:

Այդպիսով Մակեդոնական հարցը, որ սկզբում վերաբերում էր եւրոպական Թիւրքիայի իսկապէս միայն երկու վիլայէթներին—Սալոնիկեան և Մոնաստիրեան—ընականաբար ընդարձակուելով տարածուեց նաև Ալբանիայի հիւսիսային մասի, ինչպէս և Հին-Սերբիայի կամ Կոսսովեան վիլայէթի վրայ, մի կողմ թողնելով ոչ միայն Փոքր-Ասիայի վիլայէթները, այլև եւրոպական Թիւրքիայի Ադրիանոպոլի, Եանինայի (հարաւային Ալբանիա) և Սկուտարիի (միջին Ալբանիա) վիլայէթների վարչական բարեփոխութեան հարցը, չենք գրում իսպառ մոռացուած «ինքնավարութիւն» կամ «աւտոնոմիա» խօսքը, որ

կարծես այժմ ամաչում են դործածել Բերլինի դաշնագիրը ըստորագրող մեծ պետութիւնները...

Թիւրքիայի բեֆորմները իրագործելու հարցում կարելի է նկատել բոլոր շահագրգռուած կողմերի մէջ (բայի ճնշուած ռայայի) կեղծիք. հրապարակօրէն ասում են մի բան, իսկ տակից, ծածուկ ուրիշ պատրաստութիւններ են տեսնում... Ամենից շատ երկդիմութիւն է բանեցնում Աստրո-Ունգարիան: Հետաւոր զաղութներէից զուրկ այդ եւրոպական ցամաքային մեծ պետութիւնը ուզում է Հին-Սերբիայի և Մակեդոնիայի վրայով հասնել Սալոնիկի ծոցը մի կողմից և՛ Հիւսիսային Ալբանիայի, Սկուտարիի վիայէթի վրայով, Ադրիական ծովի ափը: Իր այդ նպատակի մէջ Աւստրիան մի կողմից անբարեացալիւս վերաբերմունք է գտնում սլաւոնական տարրերի կողմից (Չերնոգորիա, Սերբիա, Բուլղարիա), միւս կողմից էլ՝ գէպի Ադրիական ծովը ձգտելու մէջ, զսպում է Իտալիայի տենչանքով—պահել իր համար հարկան Ալբանիան:

Իր այդ ձգտումների մէջ Աւստրիան կթէ ունի մի տարր, որ համեմատաբար համակրանքով է վերաբերում իրան—գալիթոլիկ ալբանացիներն են, որոնք Սկուտարիի վիլայէթի ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնն են կազմում: Սակայն անկախութիւն սիրող մահմէդական ալբանացիները, ինչպէս և «Մակեդոնիան մակեդոնացիներն համար» դաւանող Մոնաստրիի և Սալոնիկի սլաւոնները՝ մտադիր չեն կրակից չաղանակներ հանել Աւստրիայի համար: Այդ լաւ իմանալով Աւստրիան՝ վերադասում է Թիւրքիայի status quo-ն—որովհետեւ այդ պայմաններում նա de facto տնտեսապէս կը նուաճի իրան ցանկալի երկիրները (գէպի Ադրիատիկ ծովը և Սալոնիկի ծոցը): Հասկանալի է, թէ ինչու նա պէտք է աշխատի պահպանել status quo-ն և դէմ լինի մակեդոնական յեղափոխական շարժման և ալբանացիների անկախութեան ձգտումներին:

Լաւ ծծում է Թիւրքիային նաև Գերմանիան, որ մի պարագիտի նման տեղաւորուել է այդ ակամախ հրէշի շլինքին և զեչեփոտներ է անում... Նրան ինչ ձեռք կը տայ, որ իսկապէս վերածնունդի այդ հրէշը...

Ֆրանսիական կապիտալիստները և կղերականները պակաս չա՛հ չ'ունեն այդ փթած կարգերից: Գուցէ ամենից շատ Անգլիան անկեղծօրէն ցանկանար տանել Թիւրքիայի բոլոր մասերի ինքնավար անջատումները, բայց նախ՝ որ վախենում է «պանսլաւիզմի» զարգացումից, որի շնորհիւ Ռուսաստանի ազդեցութեանը կ'աւելանար Միջերկրական ծովում, իսկ երկրորդ՝ միւս

մեծ պետութիւնների շահերը հակառակ են նրա այդ բարի ցանկութիւններին:

Եւ ահա այդ արտաքին խճճուած հանդամանքներում մակեդոնական յեղափոխականները յոյս դնելով արիւնակից Բուլղարիայի անպայման (թէկուզ սրողուած) աջակցութեան, երկար տարիների ընթացքում նախապատրաստուելոյն թոթափելու Օսմանեան անարդ ուսպանիչ լուծք: Եւրոպան ուղեցնրանց հանդստացնել և առաջարկեց բեֆորմների մի ծրագիր, որը ոչ զոհացրեց մակեդոնացիներին, ոչ էլ ոյժ ունեցաւ դապել բեֆորմներին հակառակ արմանացիներին: Այդ բեֆորմները իրազորձելու համար առնուադր հարկուոր էր ղինաթափ անել արմանացիներին, եւրոպական Թիւրքիայի այդ քրդերին և համիդականներին, պէտք էր թիւրքական ժանդարմերիայի մէջ քրիստոնէական տարր մտցնել և հրամանատարութիւնը յանձնել եւրոպական օֆիցիւրներին: Իսկ ով կը ստիպէր քաջ արմանացուն իջնել իր անմառչկի լեռներից ու ծովակներից և ղէնքը յանձնել. ով կը լցնէր Թիւրքիայի զատարկ դանձարանը՝ կանոնաւորապէս վարձատրելու համար թէ վերանորոգուած ժանդարմերիան և թէ եւրոպացի մեծապահանջ օֆիցիւրներին:

Ամենից լաւ զգում էին դիպլոմատիայի մշակած ծրագրերի անիրազործելի լինելը՝ Թիւրքիայի բեժիմը իրանց կաշուի վրայ ուսումնասիրած մակեդոնացիները: Ուստի զրանք շարունակեցին իրանց հրոսակախմբերով անհաւատար կռիւր և — զգալի զարձնելու համար նաեւ եւրոպական բուլթուաղիւսայի հաստ կաշուի վրայ թիւրքական կարգերի գեղեցիկ կողմերը — գինամիտային մի շարք պայթուումներ առաջացրին թէ Սալոնիկում և թէ այլ տեղերում: Այդ պայթումներից վնասուեց Սալոնիկի Օտտոմանեան բանկը, որ կիսաեւրոպական մի հաստատութիւն է, վնասուեց նոյն քաղաքում եւրոպական կողմնաստների ժողովարանը, գերմանական կլուբը, ֆրանսիական մի նաւ նման ձեով աւերումներ եղան Բիւտովի և Ուսկիւլի մէջ: Վնասուեցան շատ տեղերում երկաթուղային կամուրջներ եւայն:

Թէ ինչ տղաւորութիւն են թողել այդ պայթումները և ինչ քաղաքական դրութիւն են ստեղծել, այդ երևում է Berliner Tagedlatt-ի հետեւեալ լիզլակցութիւնից.

«Սալոնիկեան անցքերի արած տղաւորութիւնը Պոլսում չմեցուցիչ էր. երկիւղ կրելով, որ չը լինի թէ պայթումները կրկնուեն, Պոլսում բոլոր պետական շինութիւնները պահպանում են զօրքերով: Զօրքեր են ուղարկուած նաեւ Սոլուն: Սակայն մեծ յոյս չ'ունեն, որ զօրքերը պահպանեն ճանապարհների

սուպահովութիւնը, որովհետեւ 7 ամիս է զրանք ոռճիկ չեն ստանում և ստիպուած են իրանց ապրուստը հայթայթել զողութիւններով... Իլդըզ-Քեօշկում դրութիւնը անօգնական է, քաղաքական շրջանները տրամադրուած են յոռետես կերպով, լուրեր են պտտուած պետութիւնների ծովային ցոյցի մասին Սոլունի առաջ: Սոլունի բուլղարները տներում կատարուած խուզարկութիւնների ժամանակ չառ ոռւմբեր են գտնուել:

Իտալիան և Աւստրո-Ունգարիան արդէն նաւատորմիդներ են ուղարկել Սոլունի ջրերը: Պարիզից հրաման է ուղարկուած Տուլոն՝ նաւերի զօրաբաժնին ուղևորել Սալոնիկի: Ասում են թէ Իլդըզ-Քեօշկում տրամադիր են ուլտիմատում ուղարկել Բուլղարիային...

Լ. Ս.

26 ապր.

Մարտի 18-ին Կիլիկիոյ նորընտիր կաթողիկոս Սահակ Խապայեանը Մխիթարի մեկնեց դէպի Սիս մեծ հանդիսով:

Ժամ 10-ին Թափորը հասաւ Սոյ կամուրջին: Կաթողիկոսը կամուրջին վրայ կառքէն իջնելով միութնարիֆ փաշայի կողմէ զրկուած զարդարուն թամբով ձին նստելով, Թափորը դէպի Մայրավանք ուղղուեցաւ, դպիրք միշտ կ'երգէին. երբ Թափորը վանքին հասաւ, քահանայք զգեստաւորեալ դիմաւորեցին: Կաթողիկոսը ձիէն իջնելով ծանրազին չուրջառ և կաթողիկոսական գաւազան առաւ, չարականների երգերով և խնկարկութիւններով տաճարը մտաւ, սեղան իջնելով ուխտը կատարեց, վերջ Ժողովրդին դառնալով գտած ընդունելութեան համար գոհունակութիւն յայտնեց: Քարոզէ վերջ, միևնոյն խանդիսաւորութեամբ վեհարանն իջաւ: Հոն բարի դալստեան շնորհաւորութիւններն ընդունեց: Գիշերը վանքին մէջ լուսավառութիւնք եղան:

Կիրակոս և Մովսէս եպիսկոպոսները մարտի 23-ին շրջաբերական հանեցին, որ կաթողիկոսը ապրիլ 20 աշխարհամատրան կիրակին օծումը պիտի ընդունի և ապրիլ 27 կանաչ կիրակին ալ սրբալոյս մեռնօրհնէք պիտի կատարէ: Յիշեալ շրջաբերականէն Կիլիկիոյ բոլոր թեմերը զրկուած է:

(Քաղուած է «Բիւզանդիոնից»)

„Собр. Узакон. и Распор. Правит.“-ի մէջ տպուած է ռուսական և բուլղարական կառավարութիւնների մէջ կայացած համաձայնութեան մասին Ռուսաստանի և Բուլղարիայի մէջ

պոստային գրամական փոխադրութիւնների վերաբերեալ: Այդ համաձայնութեան զօրութեամբ իւրաքանչիւր փոխադրութեան զումար նշանակուելու է ուղարկողից այն երկրի գրամով, որտեղ յանձնուում է այն: Պոստային վարչութիւնը հետեւեալ հաշուով պէտք է ընդունի գրամը—1 ր.=2,87 ֆր. և 1 ֆր.=37, 5 կ.:

ՊԱՐՖԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Русская Мысль», Մարտ.— «Գրքերի հոսանք».— ակնյայտնի փաստ է, որ իւրաքանչիւր երկրի, իւրաքանչիւր ժողովրդի քաղաքակրթութեան աստիճանին համապատասխանում է ընթացիկ գրականութեան յատկութիւնը, լոյս տեսած գրքերի որակն ու քանակը: Լայնարձակ Ռուսաստանի իր բազմամիլիոն ազգաբնակչութեամբ բաւական խայտարեկոտ անսարան է ներկայացնում այդ տեսակէտից, որովհետեւ ունի բազմաթիւ ազգեր տարբեր կուլտուրայով ու առանձնայատկութիւններով: Բայց այդ բոլոր ազգերի շարքում գերակշռող տեղը բռնում է ինքը ռուս տարբը, ուստի և նրա քաղաքակրթութեան աստիճանը, նրա գրականութեան որակը կարող է մօտաւոր նշանացոյց լինել ամբողջ պետութեան համար:

Ան այդ նշանացոյցը բնորոշելու տեսակէտից մի հետաքրքրաշարժ նիւթ է ներկայացնում Ն. Բուրակինի յօդուածը՝ «Գրքերի հոսանք» խորագրով: Գրքերը մարդկութեան բիրեղացած մտաւոր աշխատանքն են ներկայացնում, ասում է հեղինակը, որ իսկական հոսանքի նման սահում է անցեալից դէպի ապագան, ժամանակի և տարածութեան միջոցով, մեր վրայով, մեր շուրջը...

Գրքերի հոսանքը տնում է իբրեւ մի համաշխարհային, տարեքային երեւոյթ: Ամբողջ աշխարհում չը կայ մի

երկիր, որտեղ գրական խօսքը չ'աճէր ու չը զարգանար: Նոյնիսկ Թիւրքիայի ու Պարսկաստանի նման յետամնաց երկրները գրականական կենդանութեան որոշ նշաններ են ցոյց տալիս:

Վերջին 25 տարիներում ռուսաց գրականութեան մէջ տեղի են ունեցել մի շարք հետաքրքրաշարժ ու նշանաւոր երևոյթներ, որոնց վրայ արժէ ուշք դարձնել:

Անցեալ 1887 թ. ռուսերէն լեզուով լոյս են տեսել 18,540,390 օրինակ գրքեր ու բրոշխուրներ: Այդ միևնույն թիւանիւն ազգաբնակչութեան թիւը եղել է մօտ 110 միլիոն, ուրեմն իւրաքանչիւր բնակչին զաւիս է միջին թւով 0,17 գիրք: Բայց ազգաբնակչութեան միայն մի որոշ մասն է օգտուել գրական բարձրից, որովհետեւ ամբողջից միայն 26 միլիոն է զբաղւել գրելով: Ուրիշ խօսքով ասած՝ ամբողջ տարուայ ընթացքում իւրաքանչիւր բնակչին հասել է միայն 0,7 գիրք—մի ողորմելի քանակութիւն, եթէ նոյնիսկ ընդունելու լինենք, թէ լոյս ահաւած բոլոր գրքերն էլ ընթերցանութեան օգտակար նիւթեր են սլարունակել իւրանց մէջ:

1888 թ. լոյս են տեսել 17,395,050 օրինակ գիրք, ուրեմն համեմատաբար աւելի պակասել է քանակը: Դա մի եզակի երևոյթ պէտք է համարել, որ XIX—րորդ դարի վերջերում ուրիշ

ոչ մի երկրում չէ նկատուել: Այդ երեւոյթի պատճառները հասկանալու համար անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ 80—աւան թւականները ուսաց կեանքի պայմանները:

Այդ թւականից յետոյ էլ ուսեւրէն զրքերը քանակութիւնը տարէցտարի աւելացել է և 1901 թւականին հասել է 58,529,480:

Այդպէս ուրեմն 15 տարուայ ընթացքում ուսեւրէն զրքերը քանակութիւնը չառաջել է զրեթէ 3 անգամ: Խոշոր առաջադիմութիւն է դա առանձին վերջրած, բայց զարձակ շնչին՝ աղագործնականութեան համեմատութեամբ: Վերջին թւականին զբաղէտների թիւը եղել է 40 միլիոն, ուրեմն զբանցից իւրաքանչիւրին հասել է մօտաւորապէս $1\frac{1}{2}$ զիրք:

Գրականութեան այդպիսի զարգացումը ցոյց է տալիս, որ ուսաց ներքին կեանքում խոշոր փոփոխութիւն է տեղի ունեցել, աւելացել է մտաւոր նոր ոյժ, գիտակցութիւն: Այդ փոփո-

Կրօնական	1,222
Բնլիւարիստիկական	798
Դրամատիկական	318
Գրականական ուրիշ ժողովածուներ	49
Գեղարուեստական	139
Բժշկական	763
Գիւղատնտեսական	338
Տեխնիկական	604
Բնագիտական	412
Աշխարհագրական	206
Օդերևութաբանական	62
Մատենատիկական	60
Պատմական	400
Իրաւաբանական	220
Վիճակագրական	141
Կենսագրական	171
Գրակ. պատմութիւն	67
Լեզուաբանական	156
Տնտեսական	48
Քննադատական	123
Փիլիսոփայական	144
Վաճառակ. և արդիւնակ	84
Քաղաքակ. և հասարական	164
Քաղաքատնտեսական	44
Ժողովրդ. էժան. լուրոշնի	457

լութիւնը նկատելի է նաև զբաղիտութեան չափից: 1887 թ. ուս զինուորների ընդհանուր թւից 29,26%—ը է եղել զբաղէտ, իսկ 1898 թ.—40,15%: Գրագիտութեան զարգացմանը մեծ զարկ են տուել, բացի զպրոցներէց, նաև ժողովրդական զբաղարտներն ու ընթերցարանները, որոնց թիւը այժմ 15,000-ի է հասնում:

Գրականական հոսանքի մեծանալն աւելի ճիշտ կերպով ընդդռնու համար անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ ոչ միայն զրքերի քանակութիւնը, այլ և բովանդակութիւնը, ուղղութիւնը: Բայց նախքան այդ՝ յիշենք, թէ յիշեալ ժամանակաշրջանի գէթ երեք տարին վերջրած քանի տնուն զիրք կամ ուրիշ լուսքով ասած՝ քանի հեղինակութիւն է տուել:

1887 թ. լոյս է տեսել 5,442 հեղինակութիւն:

Այդ բոլոր հեղինակութիւններն իւրանց բովանդակութեամբ՝ 1091 թ. ներկայացնում են հետեւեալը.

հեղինակութիւն 16,483,597 օրինակ	
» 2,690,444 »	
» 247,558 »	
» 106,995 »	
» 207,250 »	
» 1,058,025 »	
» 780,313 »	
» 750,934 »	
» 789,660 »	
» 541,101 »	
» 60,866 »	
» 64,046 »	
» 825,207 »	
» 350,214 »	
» 93,813 »	
» 379,692 »	
» 81,834 »	
» 223,992 »	
» 39,540 »	
» 301,110 »	
» 295,750 »	
» 79,617 »	
» 333,097 »	
» 45,422 »	
» 8,778,670 »	

Մանկական	427	»	3,243,945	»
Զինուորական գործի մասին	250	»	538,478	»
Հաշվապահական	32	»	46,970	»
Խառը	217	»	826,505	»
Մանկավարժական	208	»	271,704	»
Տեղեկատու գրքեր	690	»	8,404,219	»
Ջանադան հաշիւներ	555	»	488,663	»
Նոտաներ բնագրի հետ	66	»	159,710	»
Ալբոմներ	8	»	18,250	»
Քարտէզներ	28	»	65,580	»

Այդպէս սւրեմն Ռուսաստանում ամենից շատ կրօնական գրքեր են լոյս տեսել, ապա՝ բելլետրիստիկական, բըժշկական և այլն: Դրանից կարելի է գէթ մի մտաւոր գաղափար կազմել ռուս ժողովրդի քաղաքակրթութեան մասին:

«Սուրհանդակին» Պալկաթայից գրում են.—Դեռ Հնդկաստանը չը տեսած, իմացած էի թէ մեծահարուստ հայ վաճառականներ կան հոս: Ասոր համար երբ Պալկաթա հասայ, առաջին դործս եղաւ հարցնել փնտրել տեղացի հայերուն կեդրոնը:

Բաւական ատեն թափառելէ վերջը, հազիւ յաջողեցայ տեղացի վաճառականի մը շնորհիւ գտնել մէկ երկու հայերու հասցէն: Կրնաք երևակայել թէ որչափ բւրախութիւն զգացի, երբ վերջապէս յաջողեցայ ազգակից մը գտնել:

Բայց յուսախաբութիւնը չուտով վրայ հասաւ ինձի: Ճանչցուցածնիս անունով միայն հայ էր. դէմքը, շարժումները, հազուածքը և մանաւանդ խօսուածքը երբէք հայու յատկանիշ մը չ'ունէին: Մէկ երկու հարցումներ ըրի Պոլսեցի լեզուովս, բայց հազիւ կրցաւ կէս անգլիերէն, կէս զրաբար լեզուով պատասխաններ մը տալ:

2րդ կրցայ բան մը հասկնալ իր տուած բացատրութիւններէն: Միայն սաշափը հետեցուցի թէ, հոս գտնուող հայերը շատ հեռու չեն բոլորովին ձուլուելէ, եթե չեն ձուլուած դեռ:

Այս պայմաններուն տակ լինչ կուգէք որ գրեմ ձեզի: Ազգակիցներ փնտրելու ձանձրացայ, որովհետեւ քանի

տեսնէի զանոնք, սիրտս անշափ կը ճմուէր:

Իմացածիս նայելով, Պալկաթայի մէջ հայերը ս. Նազարէթ անուն եկեղեցի մը ունին: Թերևս ուրիշ ատեն առիթ ունենամ անոր հովիւին հետ տեսակցելու և ձեզի գրելու:

«Миръ Божій».—Մարտ.—Դեռ գերմանական ամուսնութեան մասին, շատ անգամ են քննուել հարցերը, թէ արդեօք միմիայն Ֆրիդրիխական պահանջի հետեանք է ամուսնութիւնը, թէ այդտեղ առաջնակարգ դեր են խաղում նաև անհատների հոգեկան-բարոյական ձգտումները և գաղափարական հակումները: Այո, գրուել ու քննուել են այդ հարցերը, բայց տարբեր կարծիքները դեռ չեն վերացել, հակադիր համոզւածները դեռ շարունակում են մերթ ընդ մերթ տաք բանակը-ռիւններ առաջացնել:

Անցեալ 1902 թ. «Миръ Божій» № 5 ում դ-ր Ժյանկով «о врачахъ» խորագրով յօդուածում ի միջի այլոց խօսելով այդ խնդրի մասին, յիշել էր, թէ աշխարհահռչակ գրականագէտ Գլորգ Բրանդէսի կարծիքով «ամուսնութիւնը մի օրինաւոր ապահովութիւն է սեռական անընդհատ բաւականութեան համար...»

Սեռական բաւականութիւն... իսկ հոգեկան գործոնն աննշան է—այդ էր հետևում հեղինակաւոր քննադատի կարծիքից: Բայց ահա նա մի յատուկ նամակով գալիս է յայտնելու ընթերցողներին, որ իր մտքերն աղաւաղել

են, որ ինքը բոլորովին այլ կտրծիք ունի ամուսնութեան մասին.

— «Ես երբեք և ոչ մի տող չեմ գրել կամ ասել այն յիմար ու ստոր կտրծիքներից, գրում է Բրանդէսն իր նամակում, որ ինձ են վերագրում: «Դրանք վերցրած են Նորդստի «Այլասերումն» («Entartung») գրքից, որտեղ պատմուած է այդ սուան եմ մասին. գուցէ դրան հիմք է ծառայել հետեւեալը.

— Ընդէ Հարբորդի մասին գրած յօդուածում ես ցատկոյութիւն էի յայտնել այն ստեղծագործի առիթով, որին ենթարկում են բարձր դասակարգների ամուրի կանանց: Դրա համար յարձակուեցին ինձ վրայ, և ես պատասխանեցի, համառօտակի պատկերացնելով Լիւսեռի հայեցակէտը պսակի և անպսակ ամուսնութեան մասին: Ես ցոյց տուի, թէ Լիւսեռը մի քանի ստոր կտրծիք ունէր ամուսնութեան մասին: Բայց ստեղծ, թէ ես էլ այդ միևնույն կտրծիքի եմ, ես, որի հեղինակութիւնները այնպիսի բուռն կերպով արտայայտել են ուժեղ իդէալիզմ թէ սեռական յարաբերութիւնների և թէ բոլոր միւս խիղիւրների մասին, — դա տյնքան անհիմն է, այնքան տարօրինակ, որ չ'արժէ քննութեան առնել:

Բայց որպէսզի ընթերցողն աւելի ամփոփ գաղափար կազմէ Բրանդէսի կտրծիքի մասին, աւելորդ չենք համարում առաջ բերել մի քանի քաղուածքներ նրա գրուածքներից.

— «... Հասունացած մարդիկ զիտեն, որ աւելի բնական, աւելի առողջաբար է անկայուն բարեմասնութիւնը, քան թէ բնական ուստը: Իսկ մարդկութեան վարդաշման ներկայ պայմաններում սովորաբար հարկաւոր է լինել զբանցից մէկը կամ միւսը: Թող դատարարութիւնն առանց քողարկելու սեռական յարաբերութիւնների պատկերը՝ կատարէ իր գործը և աշխատէ պահել ինստիտուցիաները իրանց բնական սահմաններում, բայց չ'երեւակայնէ, թէ կարելի է նրանց խեղդել

կամ արմատախիլ անել՝ առանց առաջացնելու մարդու մէջ դեֆեկաներ կամ բթացումն: Այն տեսակ ասկետիզմը, որ ներկայումս զարծադրում է բարձր դասակարգների ամուրի կանանց մեծամասնութիւնը, — դժբաղդութիւն է, անբնական երեւոյթ է, զոհաբերութիւն է յանուն շնչին նախապաշարմունքի: Բնազդի կեանքը՝ կայ և նոյն չափով կը մնայ իբրեւ հող երեւակայութեան ու զեղեցկութեան ծաղիկ համար, ինչպէս նաև թունաւոր ու զարշահոտ բոյսերի համար»...

Մատնանիշ անելով ծայրայեղ պահեցողութեան — ստեղծագործի բացասական կողմերը, «XIX դարի գրականութեան գլխաւոր հոսանքները» վերնադրով աշխատութեան մէջ Բրանդէս տեսում է.

— «... Ամենաբարձր ամուսնութիւնն այն է, երբ երկու մարդկային էականներ, որոնք միացել են մինչև մահ միասին ապրելու համար, սիրում են իրար այնպիսի սիրով, որը մահուան սահմաններից էլ այն կողմն է անցընում: Բայց այդ իդէալը, այդպիսի բարձր ամուսնութիւնը միայն հազաւադիւս բաղդաւոր ընտրութեան հետեւանք կարող է լինել և ոչ ստիպողական միջոցների արդիւնք»...

Այդպէս ուրեմն Բրանդէսի կտրծիքով՝ «սիրով, ազատ ընտրութեամբ կատարուած բաղդաւոր ամուսնութիւնը ամենից լաւ կարող է լուծել ողջախոհութեան, պահեցողութեան և «անկայն բարեմասնութեան» բարդ հարցերը: Սէրն ու ազատութիւնը մարդկային երջանկութեան հիմքն են կաղմում:

Բրանդէսին մեծ ցաւ են պատճառում ամուսնութիւնից դուրս կատարուած սեռական յարաբերութիւնները պտուղները — ապօրինի զաւակները: «Մարտին Լիւտերի» մասին գրած յօդուածում նա է միջի այլոց ասում է.

— «Այժմ գոյութիւն ունեն երկու տեսակ ծնունդներ և մի տեսակ մահ: Ես չեմ հաւատում, թէ մեր հիմնարկութիւնները կարող են յաւիտեանական

լինել: Ես հաւատում եմ, որ մարդկութիւնը պիտի կարողանայ յաղթել այն դժուարութիւններին, որոնք անյաղթելի են երևում մեր այժմեան քաղաքակրթութեանը»...

Այն, կը կարողանայ, բայց ոչ առանց ջանքերի: Իսկ այդ ջանքերից մէկն էլ սեղական յարաբերութիւններն, ամուսնական կեանքի կանոնաւորութեան շուրջը պէտք է պտտուի:

«Вѣстникъ Европы», Մարտ. — Ազնւականութիւնը եւ հոգասիրութիւնը՝ վերնագրի տակ պ. Փ. Տերներ խօսում է ռուսաց ազնւականութեան մօտիկ անցեալի, նրա կատարած դերի և կրած փոփոխութեան մասին:

— Ռուսաստանի ամբողջ դիւզատընտեսական կազմը, ուսում է նա, հիմնուած է երկու դասակարգերի՝ աղանդականութեան և գիւղացիների վրայ: Ճորտութիւնը վերացնելուց յետոյ փոխուցին այդ երկու դասակարգերի յարաբերութիւնները և դրա հետ միասին ազնւականութեան վարչական դերը: Մինչև 1861 թ. երկրի ներքին կառավարութիւնն ամբողջապէս ազնւականութեան ձեռքին էր, չը հաշուելով քաղաքային շահերը:

Ճորտութեան հետ վերացաւ և աղանդականութեան այդպիսի դրութիւնը, ուստի բնականաբար հարց առաջ եկաւ, թէ արդեօք դրանից յետոյ նա ինչ դեր պէտք է խաղայ:

Գոյութիւն ստացան երկու ուղղութիւն: Դրանցից մէկը պնդում էր, թէ ազնւականութեանը կորուստ և քայքայում է սպառնում, եթէ կառավարութիւնը նրան ամենաջերմ պաշտպանութիւն ցոյց չը տայ: «Մի՞թէ մենք հանգիստ սրտով պէտք է նայինք աղանդականութեան կործանման վրայ, բացառանշում էր «Московскія Вѣдомости», գիտենալով հանդերձ, որ դրան պէտք է հետևի միապետութեան կործանումը»...

Ահա այդպիսով այդ ուղղութեան հետևողները ազնւականութիւնը համարում էին զահի և հայրենիքի գլխա-

ւոր նեցուկը, ուստի և պահանջում էին նրա համար հովանաւորութիւն, արտօնութիւններ ու օժանդակութիւններ:

Երկրորդ ուղղութեան հետևողները, որոնց թւումն և Բ. Չիչերին, Եւրկինով, Նովիկով, Մարկով պնդում էին, թէ չի կարելի ասել, որ միայն ազնւականութիւնն է զահի և հայրենիքի գլխաւոր նեցուկը, որովհետեւ ամբողջ ռուս ժողովուրդը պատմութեան ընթացքում ցոյց է տուել անսահման անձնագոհութիւն դէպի իր հայրենիքը: Դրանց կարծիքով հարկաւոր է ոչ թէ ուժեղացնել ազնւականութիւնն իրեն մի առանձին դասակարգ—կաստա, այլ աշխատել, որ նա իր բարձր զարգացման շնորհիւ կրթիչ ազդեցութիւն ունենայ ազգայնականութեան մնացած մասի վրայ...

Պատմութիւնը ցոյց է տալիս, չաբունակում է պ. Տերներ, որ ազնւականութիւնը միայն այնտեղ է պահպանել իր նշանակութիւնը, որտեղ նա կենդանի մասնակցութիւն է ունեցել երկրի բարբորութեան ու վարձաքանդան զործում:

Իսկ ի՞նչ ուղղութեամբ է գնալու ռուսաց ազնւականութիւնը:

Այդ հարցին պատասխանելու համար պ. Տերներ վերլուծում է ռուսաց ազնւականութեան վիճակն ու կրած փոփոխութիւնները վերջին 40 տարիների ընթացքում, յիշում է, որ նա զանազան տնտեսական պատճառներով վերջին տարիներս մեծ տաղնապի է ենթարկուել, ուստի նրան օգնութեան է հասել կառավարութիւնը գանադոն միջոցներով: Ազնւականութեան սեփականութիւնը հետզհետէ սահմանափակուել է (օրինակ՝ միայն 8 կենտրոնական նահանգներում 1893 թ. ազնւականութիւնը վաճառել է իր հոգերից 582,000 դեսեատին, որի մեծ մասը գիւղացիների ձեռքն է անցել), բայց այնուամենայնիւ նա դեռ շատ մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետեւ Ռուսաստանը գլխաւորապէս հողագործական երկիր է և հէնց դրա պատ-

ճառով սպնականութիւնը պինդ կապով կապուած է հրկրագործ դասակարգի հետ...

Հանդես Ամստերդամի մարտի համալուծ կարգում ենք. — «Մուրճ» բաժանորդներուն վիճակագրութենէն^{*)} կը տեսնուի թէ «Մուրճ» բովանդակ Աստորիայ մէջ, ուր երկու հայ մեծ գաղթականութիւնէն զատ՝ որոնք տակաւ ոչնչանալու վրայ են, աստ անդ բաւական ստուար թուով ազդասէր գաղութներ եւս կան—ընդ ամէնը՝ մեկ բաժանորդ ունի, չհաշուելով թերթերու հետ փոխանակութիւնը. եւ այս մէկ բաժանորդն ալ օտարազգի մըն է՝ Մորաւիոյ Նիկոլէի փաշայի գլխին լատին ժողովրդապետը—Ալ. Կուտելկա (Koudelka): Յարգելի եկեղեցականը գրեթէ եւրոպական ամէն լեզուներէն բարձրագոյն լինելով երկեր թարգմանած է բոհեմերէնի, մեծաւ մասամբ գեղեցիկ զբաղանութենէ: Իւր հայրենակցաց՝ Հայոց արգի գեղարուեստական զբաղանութենէն ճաշակ մը տալու բաղձանքը մղած է զինքը հայերէն հին ու նոր լեզուներն ալ սորվելու: Հայերէն ճոխ բառաթերթին իրեն զարհուրելի երկնալովն հանդերձ՝ ինքընշխատութեամբ այնչափ յառաջ գացած է հայերէնի մէջ, որ առանց բառազրի օգնութեան՝ կարող է հայերէնն սրել է գրութիւն—ի մասնաւորի արեւելեան կամ Ռուսահայոց լեզուաւ գրուածը—չիտերէնի կամ—բոհեմերէնի թարգմանել: Արդէն թարգմանած է և առանձին գրքով հրատարկած է Բաֆֆիին «Խենթը»^{**)}, որ սիրուն

հատոր մը եղած է և նուիրուած՝ մեր Վ. Հ. Բ. Պիլէզիկճեան Վարդապետին: Hlas (Հայն) ամենօրեայ բոհեմերէն թերթին մէջ նոյն հայ հեղինակին «Ջալալէդդին» և Վէպիկներէն երկու հաար թարգմանութեամբ ի լոյս ընծայած է: Միևնոյն թերթին մէջ բոհեմերէնի վերածած է Ս. Ահարոնեանի Պատկերներէն Փշաշ-ըմ խաճ-ըն և Պոս-ըմ կա՛ր: Hlidka (Հանդէս) թերթին մէջ զբաւ է Միլիթարեան Միաբանութեան վրայ տկնարկ մը^{***)}, համառօտ տեսութիւն մը հայոց նորագոյն գեղեցիկ մատենագրութեան վրայ (1900—1901)⁴ հետեւողութեամբ «Մուրճ»-ը, ուրիշ աղբերաց և անձնական ուսումնասիրութեամբ. անխաղ մը հայոց երկրին, հայերէն լոյս տեսած գրութեանց հալլն մասին՝ հետեւողութեամբ Հանդես Ամստերդամի, Մուրճի և ուրիշ աղբերաց: Հիմայ կը թարգմանէ Ջիլվանդալէի Նառնուք, որուն պիտի յաջորդէ Ահարոնեանի գրութիւններէն հանուած ընտիր ժողովածոյք մը: Որչափ կը լսենք, այս վերջին երկուքը՝ տարւոյս ընթացքին մէջ լոյս ելլելով՝ 2 գեղեցիկ հատոր պիտի կազմեն: Հայագէտիս մէկ մեծ բաղձանքն եղած է տարիներէ ի վեր՝ նաև Պոշեանցի Հայի ինդիտ-ը բոհեմերէն թարգմանութեամբ իր հայրենակցաց ներկայացնել: Այս բաղձանքը լոկ անոր համար մինչև ցայսօր ամուլ բաղձանք մնացած է, վասն զի «Հայի ինդիտ»-ը կարելի չէ եղած հայ զբաղանաւոր քով գտնել սղաւաած ըլլալուն:

ti. V Praise, 1902 թ, 454.—Կանխենք ըսենք որ O. S. Vetti Ալ. Կուտելկայի կեղծանունն է:

***) Koudelka A., Mechitarist: «Hlidka» ԺԸ. տարի, 1901 Թ., 2—5:

*) «Մուրճ» 1902 թ. 12, էջ 254—59.

**) R affi, Chent. Historicky román z rusko-turecke války. Prelozil z novoarmenstiny O. S. Vetti.

Ն Ա Մ Ա Կ Խ Մ Բ Ա Գ Բ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

14 ապր. 1903 թ.

Խոնարհաբար խնդրում եմ թոյլ տաք «Մուրճին» միջոցաւ յայտնել շնորհակալութիւն Ռիգայի վաճառական Պ. Աղէքսանդր Սողոյեանցին, որը այս 1903 թւի Մուրճի մի օրինակը նուիրել է իւր հայրենի Քեաֆթաուլի գիւղի դպրոցին: Ուսուցիչ Քեաֆթաուլայ դպրոցի Աւետիս Մարտիրոսեանց:

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ն Ե Ր

ՇՈՒՇԻ. Լ. Տ.-Մ.—Ձի տպագրուելու:

ԼԷՅՊՅԻԳ. Լ. Բ.—Ձեզ նամակով կը պատասխանենք:

ԲԱԳՈՒ. պ. Մ. Ս.—Մուրճի համարները ուղարկելիս խմբագրութիւնս իւրաքանչիւր անգամ ճշտում է եւ այնպէս յանձնում պոստին. համարը չը ստանալու դէպքում պէտք է վարուել համաձայն խմբագր. կանոնների § 5-ին:

ՌՈՒՇՁՈՒԿ. պ. Գ. Մ.—Կարող ենք ուղարկել միմիայն № 4-ից սկսած:

ԲԱԳՈՒ. Ա. Բ.—Մենք կանոնաւոր ուղարկում ենք Աշտարակ վ. Գ.-ի հասցէով:

ԹԷԼԻԱՆ. պ. Տիգրան.—Անկարող եղանք տպագրել Ձեր՝ «Ֆրանսացի մէկ քանի հասարակական գործիչներ» յօդուածի շարունակութիւնը:

ՍԱՄԱՐՂԱՆԴ. Ռ. ք. Բ.—Ստացանք «Մուրճի» երկու բաժանորդագին եւ ըստ Ձեր ցանկութեան ուղարկւում են «Մուրճ» ի յիշատակ հանգուցեալ Բարդուղիմէոս ա. ք. Բէկդիւլեանի:

ՓՈԹԻ. պ. Հ. Բ.—Դժբախտաբար այդ երեսները չը կան:

ՈՄՍԿ. պ. Կ. Ա.—Կարդացէք խմբագր. կանոն § 5:

Ն.-ՋՈՒՂԱ. պ. Մելք. Ղարիբ.—Կենտրոնական զրաւանդանոցից մինչեւ այժմ էլ մենք չենք ստացել:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

		Մուրճի № 1-ում			
երես	տող	տպուած է	պիտի լինի		
75	վ.	3	անհրաժեշտ է, ասորի	անհրաժեշտ է պահպանել աղ- դուխունը կայսն. հէնց դրա պատճառով էլ վայելում են ասորի	
		№ 2-ում			
126	»	13	աչքերնուս մէջ	աչքերնուն մէջ	
»	»	14	պատարազի աւանդումէն	պատարազի աւարտումէն	
129	»	3	ճակատել	ճակատիլ	
131	»	5	ազգայինը օր մը	ազգայինը իմ նկարագրու- թեամբս ճանշնալէ յետոյ՝ եթէ երբէք օր մը	
133	»	11	կը խոստովանիմ այս մեծ	կը խոստովանիմ որ այս մեծ	
»	»	16	ցունելու	ցուցնելու	
»	»	23	արժանանալը	արժանանալ	
134	ն.	4	Լուլոնց Մեքոնի տարին նոր լուր մը	Լուլոնց Մեքոնը տարին ող- ջառողջ կը ըլլորէ և յաջորդ աարին նոր լուր մը	
134	ն.	17	սեւեռամտածումին նուիրում	սեւեռամտածումին նուիրած	
135	»	1	ոչ ոք չը կասկածէր	ոչ ոք կը կասկածէր	
136	վ.	9	անսովոր պատիւը, անար- դուած	անսովոր պատիւը անոր անարգուած	
139	»	5	հիմա, ամենէն աւելի բամ- բասած էին զինք	հիմա, ամենէն աւելի անոնք էին խանդավառուողները, ո- րոնք ամենէն աւելի բամ- բասած էին զինք	
139	ն.	15	ծափահարութիւններէ ըն- դարմացած	ծափահարութիւններու ըն- կերացած	
146	»	5	սակայն հիման	սակայն հիմայ	
147	վ.	7	սրտակոտոր զոհերու	սրտակոտոր զոհերու	
151	»	22	300	900	
		№ 3-ում			
197	»	38	հաճեց	աճեց	
		№ 4-ում			
171	»	5	Բաշկալէից 4 ¹ / ₂ ժամ հեռու գտնուում է Աղբակի կառա- վարչական կենտրոնատեղին	Աղբակի կառավարչական կենտրոնատեղի Բաշկալէից 4 ¹ / ₂ ժամ հեռու գտնուում է	

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«ՄՈՒՐՃԻ» այս տարուայ բաժանորդագրինը

№ 4-ից սկսած

Ռուսաստանում 7 ռուբլի

Արտասահմանում 8 ռուբլի

Բուլղարիայում և Ռումանիայում «Մուրճի» գործակալն է պ.
Գառնիկ Մազմանյան.

Հասցեն՝ Roustchouk (Bulgarie) Karnig Mazmanian.

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՆԱՐԻՑ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱՅ

Սարգիս Արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալեանցի գրամազլիի
1902 թվականի հաշիւը.

Մուտք.	% թղթ.	Առձեռն գրամ.
	ժողովի	ժողովի կողմ.
Մինչև 1-ն յունուարի 1902 թ. մնում էր	84,550	852 43
1902 թ. ընթացքում մուտք է եղել	4,330	3398 35
	88,850	4250 78

Ելք

Գնում տոկոսաբեր թղթերի համար վճարուած է. 4.193 ռ. 77 կ.
և 1901 թ. հաշիւը տպագրելու համար 24 ռ. 60 կ. ընդ. 4218 ռ. 37 կ.
Մինչև 1-ն յուն. 1903 թ. առձեռն պարտատ կայ 88,850 ռ. 32 ռ. 41 կ.
Ծանոթութիւն. Դրամագլուխը գտնուում է Մոսկուայի Նա-
հանգական Գանձարանում և պիտի աճէ՝ 1883 թ.ից սկսուած՝
125 տարուան ընթացքում մինչև 12 միլիոն ռուբլի գումարի
հասնելը, այնուհետև պիտի գործադրուի նուէրատուի անուամբ
ղարդոցներ հիմնելու և թողակներ յատկացնելու համար:

1903 թ. „ԲԱՆԱՍԷՐ“ 1903 թ.

5-րդ տարի

ԱՄՍԱԹԵՐԹ ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

Տարեկան՝ 15 ֆր. = 6 ռուբլի = 3 դոլլար: Կանխիկ:

Հասցեն՝ Basmadjian, 112, Bd. Rochechouart. Paris.

Начальникъ Закавказскихъ желѣзныхъ дорогъ, обремененный массою служебныхъ дѣлъ, рѣшительно не въ состоянii принимать ежедневно просителей, которые являются во всякій часъ занятій и, настаивая на немедленномъ приѣмѣ ихъ, заявляютъ, что они приѣзжіе; а потому просить всѣхъ имѣющихъ до него дѣло и желающихъ личныхъ переговоровъ, обращаться къ нему въ приемные дни—по вторникамъ и пятницамъ отъ часу до двухъ дня.

3—1

1903 թ. „ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ“ 1903 թ.

Ժ.հ. տարի

ԲԱՐՈՅԵԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԵԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԵԻՏԵԿԱՆ ԹԵՐԹ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի—4 ռ.:

Վեցամսեայ 6 » » —2 » :

Մէկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր.—50 կոպ.:

Հասցէն՝ VIENNE (Autrich) VII/2 Mechitharistengasse 4.
Pedaction de la Revue „HANDESS“

Բացում է բաժանորդագրութիւն

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

Մեծ գիրքով մօտ 350 էջ

Զքեղ թղթի վրայ, հեղինակի պատկերով և

Փառակազմ 10 ռ.

Լաւ. թղթի վրայ. . . 3 ռ.

Բաժանորդագրութիւնը կը փակուի յունիսին, և զրքերը կը արպուեն բաժանորդներին թւով:

Թիֆլիսում գիմել—իշխանուհի Մ. Թումանեանցին (Барятин., 8)
և ֆ. Վարդապարեանին (Вельямин., 24)

Բաղու՝ ինժեներ Միլիթար Տէր-Անդրէասեանին (Т-во Андраникъ) և Արամ Նազարէթեանին (К-ра Шагиданова):

ՀԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ,

„Մ Ձ Ա Կ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(31-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1903 ԹԻԱԿԱՆԻՆ

«Մշակը» հրատարակուելու է նոյն պրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր քաջի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնևմէկ և տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն և ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը՝ 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան քաժանորդագրութիւն. Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 7 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրատանը (Բաղարնայա և Բարոնսկայա փողոցների անկիւն), իսկ Բազում—ն. Դաւթեանի մօտ:

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս պէտք է դիմել հետևեալ հասցեով. ТИФЛИСЪ, Редакция «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal arménien «MSCHAK».

Յայտարարութիւններն ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ քաժանորդագրութիւն չէ ընդունուում:

1903

ԲԱՑՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա Ր Տ Է Մ Ի Ս

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՒ ԴՐԱԿԱՆ ԱՄՍԵԳՐԻ

Օ Ր Գ Ա Ն Ք Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Գ Դ Ա Ր Ո Ւ Հ Ա Յ Կ Ա Ն Ա Ն Ց
(Բ. ՏԱՐԻ)

Բաժանորդագրութեան պայմաններն են՝

Եզրիպատոսի համար տարեկան բաժանորդագրինն է դահ. ողջ.	40
Վեցամսեայ » » » » »	25
Արտասահմանի համար տարեկան բաժանորդագրինն է ֆր.	12
Պարսկաստանի համար » » » » »	8
Ռուսաստանի համար » » » » »	5

ԱՊՍՈՒԿ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՁԷ ԸՆԴՈՒՆԵՆՈՒՄ

Դիմել

Rédaction de la Revue des Femmes Arméniennes

«**ARTÉMIS**»

Boîte Postale, 548, Alexandrie (Egypte)

Հոյս տեսաւ

„ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ“

Ժողովածու հանդուցեալ բժիշկ

ԳԻՈՐԳ ԱԽՎԵՐԴԵԱՆԻ

Հրատարակութեամբ օր. ՄԱՆԷ ԱԽՎԵՐԴԵԱՆԻ

Խմբագրութեամբ «Ազգագրական Հանդիսի»:

Շքեղ տպագրութեամբ, 550 մեծադիր երեսներով:

Գինն է առանց ճանապարհածախսի 1 ր. 50 կ.

Դիմել եր. Լալայեանցին, Тифлисъ, Саперная, № 5.

Հանդուցեալ բժիշկ Ախվերդեանի դուստր՝ օր. Մանէ Ախվերդեանը «Հայ Աշուղներին» հրատարակութիւնն ամբողջապէս նուիրել է «Ազգագրական Հանդիսին» խմբագրութեանը, իսկ բժշկականութեան վերաբերեալ իր հօր հարուստ մատենադարանը նուիրել է Կովկասեան Բժշկական ընկերութեանը:

ԱՄԲՈՂՁ 1902 Թ. „ԾՈՒՐՃ“

ԱՐԺԷ 8 ԲՈՒԲԼԻ,

Ճանապարհածախսով 9 ռ.

ն ո Յ ն

ԹԻԱԿԱՆԻ „ԾՈՒՐՃԻ“

դատ-դատ համարների գինն է (բացի № 4) 50 կոպ.,
ճանապարհածախսով 65 կոպ.

ԲԱՅՈՒՄԺ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԻԿ ԹԵՐԹ“

երկշաբաթեայ պատկերազարդ հանդէսի

1903-4 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Իբրև յաւելում, բաժանորդները կը ստանան ծրիապէս

4-ից մինչև 6 պատկերազարդ գրքոյկներ:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Է 2 ռ. 50 կ. (ԱՐՏԱՍԱՀԱՐԱՆՈՒՄ—10 ֆրանկ)

կարկի է վճարել եւ մաս-մաս, սկզբում 1 ռ. 50 կ. յունուարին—1 ռ.:

Հրատարակութիւնը սկսուելու է սեպտեմբերին: Տարին սեպ-տեմբերից—սեպտեմբեր է:

Աշխատակցելու են շատ հայ բժիշկներ թէ Ռուսաստանի և թէ

Թիւրքիայի ու Պարսկաստանի:

Բաժանորդագրութեան համար թէ Թիֆլիսի մէջ և թէ գաւառնե-րից պէտք է գիմել կամ թերթիս խմբագրատունը (Сергиевская ул. д. № 12), կամ «Գուտտենբերգ» գրավաճառանոցը (Книжная торговля „Гуттенберг“):

Բազում կարելի է գրուել «Պրոմէթէոս» գրավաճ. (Товарищество „Прометеусь“), Պարսկաստանում գիմել Դ-ր ֆաշայեանին (Թաւրիզ):

Մեր հասցէն Тифлисъ, Редакция „Арогджапайкъ Тертъ.“

Արտասահմանից. Tiflis. Redaction „Arogdjapahik Tert“.

ԽՄԲ.—ՀՐ. ԲԺ. ՎԱՀԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ:

Փամանակաւոր պատասխանատու-խմբագիր՝

Յ. ՍՊԵՆԴԻԱՐԵԱՆ

Հրատարակիչ՝ Կ. Կրասիլնիկեան

կան խմբադրի դրուծիւնը.—Թուրքերէն լեզուով լոյս տեսնող «Շարքը Առաջ» թերթը.—Կրօնական եւ մտաւոր կապ.—Միջնակարգ դպրոցների մասին որոշում.—Նոր լեզուների դործնական պարապմունքներ միջնակարգ ուսումնարաններում.—„Кавказъ“—ը Սոչիի դէպքի մասին.—„Прав. Вѣст.“—ը Պետ.իգ.բժ. ինստ. յուզմունքների մասին.—Պ. պ. Ա. Մանթաշեանի եւ Մ. Արամեանի դրամական նուէրները.—„Правит. Вѣст.“—ը Քիշինեւի անկարգութիւնների մասին.—Բարձրագոյն հրամաններ.—Կարգադրուծիւններ մամուլի վերաբերեալ.—Պաշտօնից հեռացրուած քաղաքագլուխ.—Նախկին ոստիկանապետ Շաֆրովի դատապարտումը 218

17. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.	—Մակեդոնական հարցի ընդարձակումը.—Շահադրդուած կողմերի երկրի վերաբերմունքը.—Աւստրօ-Ունգարիայի ծգտումները.—Մակեդոնացիների որոշումը.—Դինամիտային պայթումներ Սոլունում.—Մեծ պետութիւնների կողմից նաւատորմիդներ ուղակելը Սոլուն.—Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսի ժամանումը Սիս.—Պոստով դրամ փոխադրելու համաձայնութիւն Ռուսաստանի եւ Բուլղարիայի մէջ 235
18. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	240
19. ՆԱՄԱԿ ԽՐԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.	246
20. ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ, ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ	247
21. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	249
22. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ, Ա. ԸՕԼԷՍԻ՝ Հրաչալի դար, Թարգմ.	
Ստ. Լիսիցեանի.	65—80

ԽՐԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից զրել պարզ, մանաւանդ թւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ:
2. Ընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս: Զեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերագարձնում:
3. Գրուածքների վարձատրութեան շափը որոշում է խմբագրութիւնը:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուշէխ» համարը չը ստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ռուսերէն գրուած ազգով (заглавие) մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Եթէ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պոստային դրասենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չէ յանձնուած դանդաղատուրին:
6. Խմբագրութեանը ղանադան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակագրոշմ կամ պոստային բլանկ:

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

1903

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(նոր չրջան, III-րդ տարի)

Խմբագրութեան անդամների եւ աշխատակիցների նոյն կազմով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Բ՝

Ռուսաստանում տարեկան 10 ըուր. Արսաստանում 12 ըուր.

„ 45 արբին 6 „ „ 7 „
„ 1 ամսուան 1 „ „ 1 „ 20 4.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է բաժանորդ գրուել.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (ձավճառաձեռն փողոց, տ. № 16):

Գալստիքեան այլ քաղաքացիք պէտք է գրեմէլ՝ Тифлисъ, въ редакцію

журнала „МУРДЖ“.

Արսաստանից՝ Тифлис, Rédaction de la revue „MOURTCH“.

Ռաջի ալդ, «Մուրճին» կարելի է գրուել նաեւ

Թիֆլիսում—«Դուռտենքերգ» գրադաճառանոցում:

Ծանօթութիւն. Ռուսաստանի բաժանորդներէից նրանք, որոնք դժուարա-
նում են տարեկան բաժանորդադինը (10 ռ.) վճարել միանուագ՝ կարող են տալ
մաս-մաս. սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.:

Ոչ-Թիֆլիսի բաժանորդները հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղար-
կեն 40 կոպ.

Ձեռագիրները և նամակները պէտք է ուղղել խմբագրու-
թեան, Լեւոն ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով:

